LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

057.81
BUL
v.4
no.1-6

КНИГОВЕЗНИЦА
ПЛЬВЕНЪ
Г. Х. СИМЕОНОВЪ

88

XII - 2
13-236
3988

365/сп
№ 210 сп.
Т I
247

БЪЛГАРСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

Б92 05
СЕЛСКО-СТОПАНСКИ ТЕХНИКУМ - ЛЕВЕН
46.14 1957г.

ГОДИНА 16.

КНИГА I. — АПРИЛЪ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Прошекови)
1897

0
14

057.81
BUL
v.4
no.1-6

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА I.

Стр.

Кавказки пленникъ. Поема отъ А. Пушкинъ, прѣв. *И. Д. Йордановъ* 1

Нáна. Разказъ отъ З. Кировъ 19

Утеха. Стихове отъ Д. И. Поляновъ 38

Братучедъ Гавраилъ Разказъ отъ П. Хайзе. 39

Новъ възгледъ върху сетнините отъ православието въ България. Съобщава *В. Н. З.* 57

Народното движение у аромъните (ромъните въ Турция) отъ Густава Вайгандъ, прев. *Л. М.* 71

Съдебната власть споредъ нашата конституция. Отъ Г. Стрезовъ. 77

Дружества за местна украса. Отъ А. Теодоровъ . . . 83

Рецензии и книгописъ.

Г. Фр. Колбъ, История на человѣческата култура, преводъ — *Г. Дерманчевъ* 98

Gustave Schlumberger, Guerre contre les Russes, les Arabes et les Bulgares, 1896. — *В. Добруски.* . . . 104

E. C. Gjestvang, La Bulgarie, 1896. — *Д. Д. А.* . . . 107

Н. Ѳ. Сумцовъ, Пожеланія и проклятія, 1896. — *А. П. Ст.* 108

Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle. — *В. Н. З.* 109

Athanas, Les prétentions serbes et l'éparchie de Scopia, 1897. — *И. Г.* 111

В. Кънчовъ, Света Гора, 1896. — *А. И.* 113

Отечествоведение отъ Б. и С., 1896. — *Ламбевъ.* . . 115

Сборникъ статей И. С. Иванова. — *Д. Д. А.* . . . 117

Hrvatske narodne pjesme, 1896; Х. Кр. Андерсенъ, Избрани приказки, преводъ. — *Л. М.* 121

П. Милюковъ, Очерки по исторіи русской культуры, 1896—1897. — *Б. Минцесъ.* 121

Ю. Трифоновъ и Н. Станевъ, Психологическа христоматия, 1897. — И. Г. 122

Приети книги въ редакцията 123

Стр

Изъ нашите и чуждите списания.

Учитель, 1897. Год. IV. кн. V—VII. — *Л. Милетичъ* . . 124
Християнски учитель, 1897. год. I кн. 1. и 2. — *В. Н. Златарски* 127
Дело, 1897. год. IV. февруар. — *И. Георговъ* 129
Српске школе у Скопљанској епархији, Свет. Ст. Симића. — *В.* 134
Вѣстникъ Европы 1897. мартъ. — *Д. Д. Агура* . . . 143
Cosmopolis, 1897. мартъ. — *Л. М.* 145
Ново Време, 1897. год. I. кн. 1. *Б. М.* 148

Книжовни и научни вести.

Археологическа находка въ София, отъ *В. Добруски.* 152
Рускиятъ археологически институтъ въ Цариградъ. *Г. Д.* 153

Правописътъ на Български Прегледъ. Отъ редакционния комитетъ 153
Поправка 156
Платили стари абонати 156

КАВКАЗКИ ПЛЕННИКЪ.

ПОЕМА

Отъ А. Пушкинъ [1]).

Часть първа.

Въ аула [2]) си, по праговете
Стоятъ въ нощьта черкези празни.
Говорятъ си те, синовете
Кавказки. за тревоги разни,
За красните свои конье,
За своите наслади нежни;
Те спомнятъ въ минали денье
Налитания неизбежни,
Изкусните свои князье
И ударите имъ жестоки,
И сявга вярната стрела,
И въ прахъ срутените села,
И пленниците чернооки.

Текатъ беседи въ тишина.
Задъ облаци луната плава. . .
На конь предъ тяхъ се съ бързина
Черкезинъ изеднъжъ изправя.
Той въ примка пленникъ младъ влечеше.
„Ей русинъ!“ хищникътъ гълчеше.
Отъ глъчката му се береше
Аулътъ въ купъ ожесточенъ;
Но пленникътъ нямъ и студенъ,

---

[1]) Въ тоя преводъ са изпуснати отъ преводача „посвещението“ и „епилогътъ“ отъ оригинала, понеже стоятъ извънъ сюжета на поемата. — Отъ желание да подкрепи трудътъ, що е положилъ г. Йордановъ за превода си, редакцията си позволи да прекара надъ него едно сериозно преглежданье, каквото да бъде и придобивката за нашата писменость по-ценна. — Ред.

[2]) Задруга отъ няколко челяди на Кавказъ.

Въ главата обезобразенъ,
Катъ неподвиженъ трупъ стоеше:
Не вижда врагове съ очи,
Не чуй заплахи, ни гласътъ;
Надъ него смъртенъ сънь фърчи
И диша вредно той мразътъ.

И дълго момъкътъ плененъ
Лежа въ несвясъ, зашеметенъ.
Надъ него пладне се извиси,
И той почна да пий съ гърди си
Чистъ въздухъ, да се ободри.
Глухъ изъ уста стонъ изпуснà.
Съгрятъ отъ слънчеви зари,
Нещастний тихо се дигна,
Слабъ погледъ фърли на страна,
И вижда: стръмна планина,
Надъ нея дига се грамада,
Кътъ на хайдушки племена,
На волностьта черкезка сграда.
Той спомни своето плененье
Катъ въ сънь, ужасните тревоги,
И чува изеднъжъ гърменье
На окованите си ноги. . . .
Изказва всичко страшний гласъ!
Въ очи стои му затъмнена
Природата въвъ тоя часъ.
Прощавай, свобода свещена!
Той — робъ е. . .

Задъ колиби той
Лежи край стобора бодливъ.
Въ полето е черкезинъ дивъ,
Въ аула пустъ владей покой.
Предъ него се разселенели,
Катъ пелена поляни празни;
Тамъ ридове се въ редъ прострели
Съсъ върхове еднообразни.
Между тяхъ пътъ въ далечините
Се губи, тъженъ заминува. . .
На младий пленникъ въвъ гърдите
Се мисъль тежка завълнува. . .

Въ Руспя води пъть далеченъ, —
Въ страна, де пламенната младость
Той гордо почналъ е безпеченъ,
Де първи пъть позналъ е радость,
Де много мило той е любилъ,
Де въ бурний си животъ изгубилъ
Надежда, радость и стремежи,
И свои спомени най-нежни
Въ сърце посърнало заключилъ.

Светътъ и хората изучилъ
И на животъ узналъ цената;
Измяна нашълъ въвъ сърцата
На своите другари лични,
Глупъ сънь — въ любовните мечти!
Измъченъ, жертва да й привична
На вечъ презряна суета,
На неприязънь двуезична,
На простодушна клевета, —
Той твърдъ отстъпникъ отъ света,
Другарь на чистата природа
Напусналъ родния си край
И тръгналъ за далеченъ рай,
Изпълненъ съ призракъ на свобода!

Свободо! той за твойта власть
Едничко е копнялъ безъ мира.
Съ сърце, погубено отъ страсть,
Студенъ къмто мечти и лира,
Е слушалъ лудо, безъ глава,
Песните, вдъхнати отъ тебе,
И на кумира ти отпреде
Е падалъ съ вяра и молба.

Свършй се. . . Цель на упованье
Не вижда нийде въ мира вечъ.
И вий, последни вий мечтанья,
И вий отъ него сте далечъ! . . .
Той робъ е. Свелъ глава на камъкъ,
Очаква той да угасней
Съ вечерна драчь животенъ пламъкъ; —
За гробна сянка той жедней . . .

Вечъ мръква; слънцето замира.
Далечъ глухъ шумъ се разгласи:
Народъ се отъ поля прибира,
Блестятъ въ ръцете му коси.
Огньове светнаха въ колиби
И бавно глъчката нестройна
Утихна. Негата спокойна
Тръгна чеда си да навиди . . .
Далечъ потокъ отъ ридовете
Тече по скални стръмнини;
Спятъ на Кавказа върховете
Въвъ облачните пелени . . .
Но кой при бляскава луна,
Посредъ дълбока тишина,
Пристъпя крадешкомъ, върви?
Сепна се русинъ. Плахъ и бледъ
Съзря какъ съ неженъ, нямъ приветъ
Предъ него се мома яви
Черкезка, млада. Мълчаливъ
Я гледа сякашъ въ сънь лъжливъ,
Въ игра на чувства уморени . . .
Едва отъ месецъ озарена,
Съ усмивка отъ случай отраденъ,
Предъ него спуща тя колена,
Поднася му кумисъ [1]) прохладенъ
Къмъ устни жежки съ ръце бели.
Но той забравя съдъ целебенъ:
Съ очи отъ мъка отмалели
Лови на думи звукъ вълшебенъ
И на момата погледъ веренъ.
Той чужди думи не познава . . .
Но погледъ милъ, страни румени,
Гласъ неженъ думатъ на пленений:
Живей! — и той се съживява.
И ето, сили сбралъ последни,
На милата молба покоренъ,
Втораченъ въ съда благотворенъ
Накваси той уста си жедни.
На камъка подире пакъ
Глава му натежала пада,
Но все къмъ тазъ черкезка млада.

---

[1]) Квасно питие отъ кобилье мляко.

Летеше морниятъ му зракъ.
И дълго тя предъ него тамо
Сама замислена седѐ,
Като че съ туй участье нямо
Утеха щеше да даде.
Уста неволно всякой часъ
Наченати слова мълвяха;
Съ въздишка не еднъжъ тогазъ
Въ очи ѝ сълзи се рояха.

Минуваха катъ сянка дни.
Скованъ при стадо въ планини
Прекарваше пленений дните.
Отъ летний пекъ на хладина
Се криеше низъ пещерите.
А месецъ рогъ кога извива
Сребристъ задъ мрачна планина,
Черкезка по пътека крива
Лети вино да му даде,
Кумисъ и медъ на вощина́,
И бялъ оризъ. Тогава те
Вечеря тайна си разделятъ.
Възъ него спира неженъ взоръ;
Въ неясни думи ѝ се слеятъ
На очи знаци и говоръ...
Планински песни му запява,
Песни отъ Грузия щастлива;
И паметьта нетърпелива
Тя съ чуждъ езикъ му запоява.
За пръвъ пътъ девствена момата
Полюби, запозна тя щастье,
Но русинъ още въ младината
Изгубилъ беше сладострастье:
За отговоръ се слабъ усеща
На чистата любовь младежка, —
А може стъпканъ сънь любовни
Не искаше той да си спомни...

Не въ мигъ увяхва наша младость;
Не въ мигъ възторзите летятъ,
И неочакваната радость
Прегръщаме не единъ пътъ.
Но вие, живи впечатленья,

Любовь ти пръвна, — о ти пламъ
На първо страстно упоенье, —
Не идете вий повторъ намъ . . .

Съсъ тозъ животъ се безнадеженъ
Пленений сякашъ свикналъ беше.
Скръбь отъ неволя, жаръ метеженъ
Въ душа дълбоко той таеше.
Низъ тъжни урви се влечеше
Въ зори при утрена прохлада,
И своятъ погледъ прикове
Въ далечна някоя грамада
Отъ разноцветни хълмове.
Какви пленителни картини!
На вечни снегове престоли,
Се чинятъ техните вършини
Отъ облаци вериги голи.
И въ техний кръгъ гигантъ двоглавъ
Светналъ въ венецъ отъ ледове, —
Елбрусъ огроменъ, величавъ
Белей се въ синьото небе.

Когато слятъ съсъ тътенъ глухъ,
На буря личба, гръмъ ревеше,
Какъ често нашътъ пленникъ русъ
Недвиженъ на рида стоеше.
Въ нозе му димни облаци,
Полето пара го роси.
Еленъ уплашенъ въ карпи зли
Вечъ тича да се прислони.
Повдигатъ се отъ стръмнините
И грацатъ въ небеса орлите;
Цвилбата конска и мученье
Говеждо бурята надвива.
Низъ облаците громолъ стене,
Изъ тяхъ се дъжъ съсъ градъ пролива.
Порой бучи между стени,
Влече балваните вековни,
Търкаля ги въ реки дъждовни...
А пленникътъ отъ висини,
Единъ задъ облаци гръмовни,
Очаква слънчеви лъчи
Безъ да го буря докачи,

И немощний на буря вой
Съ невестна радость слуша той.

Но европейско му вниманье
Тозъ чудниятъ народъ привлича.
На тезъ планинци той занича
Въ нърави, вяра, възпитанье;
Обикна техний простъ животъ
И гостолюбье, жедностьта
За бой и още спретностьта
Въ движенья, лекиятъ имъ ходъ,
И сила въ всички членове.
Той гледаше по часове
Черкезинъ бързи нявга какъ
По степь широка, хълмове,
Въвъ черенъ плащъ, косматъ калпакъ,
Упрянъ въ седло, на стремена
Съ нозете стройни той стъпи́лъ,
Лети на вихрогоня милъ, —
И рано свиква се съ война.
Аресваше имъ той премени
Все прости и за въ бой стъкмени.
Черкезинътъ е окаченъ
Съ оръжья; съ тяхъ е гордъ, блаженъ.
Той носи броня, стрелникъ, ножъ,
Кубански лъкъ и свирка, връвь,
И саблята за день и нощь,
Другарь въ опасность сявга пръвъ.
Това му всичко не додява,
Възъ него никакъ то не шава;
Той същиятъ е, пешъ иль коненъ,
Все ненадвитенъ, непреклоненъ,
Гръмъ за казаци и ударъ.
Богатство му е конятъ живъ,
Израсълъ въ планини, другарь
Покоренъ, веренъ, търпеливъ;
Въ шумака глухъ иль въ пещерата
Възъ него хищникътъ таи се, —
И ненадейно въ мигъ стрелата
Съглежда пътника, стреми се . . .
Въвъ мигъ единъ той верний бой
Решава съ мощний ударъ свой;
И странецътъ, сразенъ отъ него,

Въвъ примка въ пещери влече го.
Отъ вся се сила конь стръми,
Съсъ смелость огнена изхраненъ;
Презъ боръ, блата, скали, тъми
Е пътятъ му суровъ, неравенъ.
Задъ него кръвь се въ диря точи,
Въ пустиня тупотъ се отглаша,
Напреде бялъ потокъ клокочи:
Той въ бесний виръ съсъ ярость вража
Лети, и странецъ въ глъбина
Потъва; мътната вълна
Поглъща и задавенъ проси,
Смъртьта, що чуе въ своя стонъ...
Но катъ стрела го мощний конь
На брягъ отсрещенъ пакъ износи.

Иль пънь сохатъ му се случи,
Отъ буря фърленъ въвъ водите,
Кога катъ пелена хълмите
Безлунна нощь ги замрачи.
Тогазъ по чепери му той.
По съкове окача въ кръгъ
Оръжията си за бой:
Щитъ, броня, стрелникъ, шлемъ и лъкъ,
И гуна, — и следъ пъня самъ,
Безморенъ, нямъ, юнашки станъ,
По шумните заплава пени. —
Нощь глуха е. Река реве,
И мощний токъ къмъ брегове
Занася го усамотени,
Де по могили възвишени
Облегнати възъ копья бдятъ
Казаци, речний бягъ следятъ, —
И край тяхъ въвъ тъма мъглява
Злодейово оръжье плава...
Що мислишъ ти, казаче драгъ?
Припомняшъ си напрежни битки,
На полка набожни молитви,
Страната родна?... Сънь лъжливъ!
Простете, волни вий станици, [1])
Домъ бащинъ и Донъ мълчаливъ,

---

[1]) Казашки поселици.

Война и красни вий девици!
До брягъ запрялъ се, тайний врагъ
Отъ стрелника си пълнъ, коваренъ
Стрела измича, и казакъ
Отъ кървавъ пада ридъ ударенъ. . .

Кога пъкъ мирна челядьта
Черкезка въ бащината хижа
Въ подслонъ отъ хала на нощьта
Седи край огъня безъ грижа,
И вечъ отяхналъ коня свой
Въ усои пътникъ закъснели
Падало дири отмалели,
И въ хижа свърне плахо той, —
Тогазъ стопанинъ благосклоненъ
За среща ласкава му става
И въ чаша медна благовоненъ
Чихиръ [1]) на госта си подава.
Подъ гуна влажна въ хижа димна
Сънь вкусва пътникътъ въ покой,
И сутриньта оставя той
Леглото си гостоприимно.

Презъ бляскавия пъкъ байрамъ
На купъ момцѝ се сбиратъ тамъ; —
Игри тогазъ играятъ разни:
Ту някой стрелникъ цялъ изпразни
Да бий съ крилатите стрели
Летещи въ небеса орли;
Ту отъ високи хълмове,
Застали въ трепни редове,
На знакъ се всички въ мигъ снишатъ,
Като сърни рушатъ земята,
Съсъ прахъ покриватъ равнината
И съ друженъ тупотъ те бежатъ.
Но тегне миръ еднообразни
На тезъ сърца за бой родени;
И често са игри имъ празни
Отъ буйна някоя смутени:
Не рядко сабли грозно бляскатъ
Въ шеги безумни, и летятъ

---

[1]) Червено грузинско вино.

Глави на роби низъ прахътъ,
И радостно децата пляскатъ. . .

Но хладно русинътъ следеше
Тезъ кървави у тяхъ забави.
Преди игри любилъ е славни
И за погуба все гореше;
Неволникъ на честь безпощадна
Отъ близу й виждалъ краятъ свой,
Кога е срещалъ твърдо, хладно
Куршумътъ пагубенъ въ двубой.
Въвъ мисли негли потопенъ
Туй време идеше му въ умъ,
Кога съ другари окръженъ
Пирувалъ е въ юнашки шумъ. . .
За дни ли жалеше напрежни,
Дни на излъгани надежди,
Или питливо имъ следеше
Тезъ прости, сурови забави,
Народу дивите нърави
Въ туй огледало той четеше, —
Таеше мълкомъ той, дълбоко
Сърдечните свой движенья. . .
И по челото му високо
Нема ни диря отъ смущенье.
На туй безгрижено настроенье
Черкези страшни се дивятъ;
Те младината му милеятъ
И помежду си катъ мълвятъ,
Съсъ плячката си се гордеятъ.

Часть втора.

Планинко моме, на сърце
Узна възторзи ти и сладость
Животна: въ твоето лице
Любовенъ пламъ гори и радость.
Кога другарь те въ нощенъ мракъ
Целуваше съсъ огънь благъ,
Подъ кой се въ нега и желанья
Топеше хубость ти омайна,
Ти святъ забрави да му думашъ:
„Опитай да се пораздумашъ,

Склони главата си на мень
И забрави свой край роденъ.
Ти царь си мой, — въ уединенье
Съсъ тебе бихъ се крила азъ!
Люби ме; още никой мене
Не е целувалъ до тозъ часъ.
Къмъ моето легло самотно
Черкезинъ младъ и черноокъ
Не се й ближилъ въ нощьта свободно.
Минувамъ за мома съ жестокъ
Отпоръ и хубость неумолна.
Решена е съдба ми волна:
Желаятъ татко, братъ суровъ
Да ме дадатъ не по любовь
Въ аулъ чуждъ за броено злато;
Но азъ ще моля татко, батьо; —
Па ако не, — отрова, ножъ
Ще найда лесно . . . Съ чудна мощь
Душа ми се къмъ тебе мята,
Неволникъ мили; на земята
Азъ тебъ залюбихъ съ обичь свята! . . .“

Но той съ безмълвно съжаленье
Девойка гледаше престрастна,
И пъленъ съ тежки размишленья
Въвъ думите ѝ се захласна.
Забравяше се той: гъмжаха
Предъ него прежни спомени,
И дори сълзи огнени
Еднъжъ изъ очи поручаха . . .
Въ сърце му катъ свинецъ лежи
Любовна скръбь безъ упованье:
Предъ дева безъ да се сдържи
Той своите изля страданья:

„Не чиня твоята любовь
Нито възторзи; забрави ме
И безъ да губишъ случай новъ
Дири си момъкъ съ друго име.
Любовь ще негова смени
За тебе мой душевенъ мразъ;
Тебь веренъ, той ще оцени
Тазъ хубость, тоя неженъ гласъ,

На устните жарътъ младежки,
Страстьта на думите лудешки.
Безъ упованье, безъ желанье
Азъ вяна, жертва на страданье:
Ти видишъ дирята ужасна, —
Тазъ диря отъ любовь нещастна
Отъ бури на душата. Мене
Пусни съсъ жаль ка тайно тленье!...
Другарко клета, що тогази
Не се въ очи ми ти вести,
Кога въ надежди вярвахъ ази
И въ упоителни мечти; —
Тогазъ, кога луна, дъбрава,
Море й на бури воленъ шумъ,
Гласъ моминъ, химните на слава
Пленяха още жедний умъ?
Но късно... мъртъвъ съмъ за щастье,
Пропадна призракъ на надежди;
Студенъ е вечъ за сладострастье
Другарьтъ ти, за чувства нежни.

„Какъ тежко й на целувки живи
Съ уста мъртвешки отговоръ
Да давашъ, и сълзи трепливи
Да бришешъ съ хладенъ умъ и взоръ!
Изпитъ отъ ревностьта напразна,
Задрямалъ съсъ душа безъ свясъ, —
Какъ тежко при другарка страстна
За друга мисли се тогазъ!..

„Кога тъй медлено, тъй нежно
Целувки пийшъ ми отъ уста
И часове на любовьта
Текатъ ти бързо, безметежно, —
Сълзи си въ тоя тихъ захласъ
Азъ гълтамъ горестно тогазъ
И видя като въ сънь, унилъ,
Предъ себе образъ вечно милъ.
Зова го, самъ къмъ него тичамъ
Мълча, не видя, глухъ стоя;
Въ забрава се на тебъ обричамъ,
А призракътъ въ гърди тая,
За него сълзи лея страдни;

Всъде той мене придружава
И мрачна той тъга навява
На тоя духъ мой безотрадни...

„Мень остави ти железата,
Уединените мечти,
Сълзи и спомени, тъгата, —
Тяхъ да делишъ не можешъ ти...
Ти чу признаньето дълбоко,
Прости!.. Ръка ми дай за сбогомъ...
Не дълго подъ любовь жената
Тъжи следъ хладната раздяла;
Тъга замести се съ досада,
И пакъ мома залюби съ вяра“...

Уста откри и се заля
Безъ сълзи въ плачъ горка мома.
Мъглявий, неподвиженъ взоръ
Безмълвенъ думаше укоръ.
Катъ сянка бледна тя трептеше;
Студена нейната ръка
Въ ръцете негови лежеше,
И тъй любовната тъга
Въвъ жалби напоконъ изля се:

„Ахъ русино, мой русино!
Сърце си, що покрусено
Ми връщашъ, — какъ ти дадохъ ази
Безъ да те зная! На гърди
Не дълго твои съмъ лежала
Въ забрава; радостни нощи
Не много ми й съдбата дала!
Щатъ ли се нявга върна пакъ?
Нима до векъ загина радость?...
Могълъ би, пленнико ти драгъ,
Измами крехката ми младость
Дори едничко съ жаль насила,
Съ мълчанье, съ галенья присторни.
Азъ бихъ съдба ти усладила,
Бихъ вардила сънятъ приятенъ,
Покоятъ на другарь си страденъ.
Ти не иска́... Ала коя е
Оназъ, що ти сърце желае?

Ти любишъ, русино? любимъ си!
Разбирамъ мъките любовни...
Тогазъ и мень сълзи греховни
Прости и съ жалби не глуми се“...

Тя млъкна. Сълзи и стенанья,
Гърди ѝ стискаха; уста
Пресъда готвеха незнайна...
Въ колене му безъ свясъ тя падна,
И сякашъ дъхътъ ѝ преста.
А пленикътъ съ ръка я кротка
Дигна горката. „Не плачи,
Ѝ рече: тазъ съдба жестока
И мене гони и троши.
Немахъ любовь и страсть взаимни;
Единъ съмъ любилъ и страдалъ,
И гасна ей катъ пламъкъ димни,
Средъ пусти ридове осталъ.
Далеко ща отъ край желани
Азъ въ гробъ да сляза; въ тазъ межда
Ще на костите ми изгнани
Прогний верига отъ ръжда...“

Тъмнееха кандила нощни.
На планини грамади мощни
Лъщяха снежни въ сумракъ ранъ.
Глави навели, скрили очи,
Те се простиха съ трепетъ нямъ...

Отъ него день самъ пленникътъ
Усърналъ край аула броди.
Зората въ заднебесни кътъ
Единъ следъ други дните води
И нощь следъ друга нощь отходи, —
Той всуе чака всякой пътъ
Свобода. Колчимъ въ някой храстъ
Сърна се мерне, иль срънда̀къ
Въ мъгла прескочи, съ пламъ тогазъ
Вериги дрънне, и казакъ
Че дебне, мисли си, тъдява,
Кой треби хищника лукави
И роби дързостно избавя...
Зове... ала всъде ѝ покой.

Вълни бучатъ и пляскатъ само.
А звяръ ли зовътъ чуе тамо,
Лети къмъ пустия усой.

Еднъжки русинътъ пленени
Задъ рида слуша викъ военни:
„Въ стада, въ стада!“ Шумятъ, фърчатъ,
Юзди стоманени дрънчатъ,
Тела се мяркатъ, святкатъ брони,
Яздачътъ кара, конятъ гони.
За нàпадъ е аулътъ тъмни
Готовъ, и въ мигъ чеда му върли
Катъ порой сипятъ се низъ хълми
И край Кубань търчатъ съсъ стръвь
За данъкъ, сбиранъ съ бой и кръвь. . .

Аулътъ стихна. Псета спятъ
На припекъ, хижите да пазятъ.
Деца безъ ризи, съ мурга плътъ
Се гонятъ палаво и дразнятъ.
На кръгъ дедите имъ седятъ,
Димъ изъ лулите имъ синей;
И мълчешкомъ отъ млади деви
Познати слушатъ те припеви,
И старо имъ сърце младей.

Черкезка песенъ.

1.

Реката пени се, ехти,
Мълчи планинското усое.
Казакъ утруденъ тамо спи,
Опрянъ о копието свое.
Не спи, казаче: въ мрачината
Чеченецъ [1]) ходи край реката!

2.

Седналъ въ чълнецъ, влече казакъ
По дъно на реката мрежа.

---

[1]) Чеченци — кавказци, неприятели на казаците.

Казаче, ще затънешъ младъ,
Деца какъ тънатъ въ пора нежна,
Кога се къпятъ въ маранята.
Чеченецъ ходи край реката!

3.

Край кобни синкави води
Цъвтятъ по брегове станици,
Хоро се весело върти . . .
О бежте, руски вий певици,
Гълъбки, бежте си въ къщята:
Чеченецъ ходи край реката!

Тъй мóми пеха. Възъ брягъ
Застаналъ русинъ, и за бягъ
Мечтай: но стискатъ му краката
Окови; страшна е реката . . .
Ала стъмни се, степь млъкна.
Въвъ мракъ са върховете ледни;
По бели хижи на луна
Лъчите се разливатъ бледни.
Елени дремятъ край водите,
Престана орловъ крикъ провлеченъ;
А тупотъ отъ конье далеченъ
Отглаша се въвъ планините.

Тогазъ се чу човешки ходъ. . .
Намятка женска се показва, —
И ето бледна, безъ животъ,
Къмъ него право тя нагазва.
Уста на нощна хубавица
За думи тлеятъ; пълни съ скърбь
Очи ѝ; черна плетеница
Се вий по рамене и гръдь.
Въ една ръка пила държи,
А въ друга ножъ се лъска хладенъ,
Като че съ него ще върви
На таенъ бой, на подвигъ ратенъ.

Къмъ пленника тя дигна очи.
„Да бягашъ! му въ полето сочи.
Черкезинъ няма да те срещне.

Побързай, време не губи;
Вземи ножъ, — твоите следи
Ще скрие черний мракъ нощешни“...

Тресе се цяла, и съ пила
Къмъ негови нозе склони се.
Тя търка, стенатъ железа...
Сълза неволна търколи се,
Верига съ пукотъ раздвои се.
„Свободенъ си! девойка шепне;
Да бягашъ!“ Ала въ погледъ ѝ
Залятъ поривъ любовенъ трепне...
Тя страдаше. А вятъръ шуменъ
Пищи, памятка ѝ върти.
„Другарке!“ викна той безуменъ:
До гроба твой съмъ, твой на векъ.
Ужасний да оставимъ брегъ,
Да бягаме“!... — „Не русино!
Изчезна на живота сладость —
Познахъ азъ всичко, вкусихъ радость, —
Безъ диря всичко се съ едно
Измамянье прокуди! Ти
Любилъ си друга, — бежъ при нея...
За що азъ още да жалея,
Да сърна; за кого?... Прости!
Любовни ми благословии
Надъ тебе всякой часъ ще бдятъ,
А мойте мъки остави ги...
Подай ръка... за сетенъ пътъ.

Ръка простря той отмаляла.
Черкезка му сърце топи.
Въ целувка дълга за раздяла
Съюзъ любовенъ се скрепи...
Ръка за ръка уловени
Къмъ брягъ се спущатъ въ тишина,
И русинъ въ шумна глъбина
Се фърли, плава, струя пени.
Скали отсрещни наближи,
За тяхъ съ ръце се вечъ държи...
Вълните глухо въ мигъ изпляскатъ
И чува се далеченъ стонъ...
На дивий брягъ излиза онъ,

Озърта се. Отсреща бляскатъ
Въвъ пяна камъни, валмá.
Ала не види се мома
Тъдява ни по брягъ, ни ридъ.
Покой всъде. Въ долини само
Отъ вятъръ вой се чуй сърдитъ,
И надъ води плеснали тамо
Единъ се пръсна кръгъ завитъ . . .

Разбра той всичко . . . Погледъ мята
Къмъ пустъ аулъ за сетенъ пъть,
Къмъ ридовете и полята,
Стада де пущалъ да пасатъ,
Де на нозе влачилъ окови;
Съглежда още и водата,
Де е на пладне почивалъ,
Кога черкезинътъ сурови
По планини е воленъ пялъ.

Отъ небо мракъ се губи вече,
Въвъ тъмний долъ вести се день.
Зора огря. Освободенъ
Пътува пленникътъ далече.
И ето руските маждраци
Въ мъгла предъ него заблестятъ,
По хълми чуятъ се казаци
На стража като се редятъ.

Преведе *Н. Д. Йордановъ.*

НА́НА.

(Разказъ).

I.

Беше полумрачева. Крушите и сливите въ дядовата Станьова градина пущаха гъста сянка. Тукъ-тамъ по небето бяха се появили звезди; полъхна и прохладенъ вечерникъ. Отъ дядовата Станьова къща, задрямала татъкъ, на едина край на широкия селски дворъ отъ едно малко прозорче излизаше слабичка зàра. Вътре, съ крака свитѝ подъ колене, седеше мълчаливо дядо Станьо и се взираше къмъ конопстаса, дето мъждеше слабо мъничко стъклено кандилце. Баба Станьовица, стопанката му, шеташе; а На́на, тяхната хубавелка дъщеря, щомъ се върна отъ вода, остави котлите, па отлетя. Тя беше сега въ градината.

— Обичашъ ли ме Нано? Ще ме чакашъ ли, Нано?

— Ще те чакамъ, Радое, ще те чакамъ, че те обичамъ. Ще те чакамъ, а за другиго не ща и да помисля.

Бяха се любили и честно задиряли вече шесть месеца. И за ръце са се хващали, и китка е Нана Радою подавала. Ала тая вечерь младежки сърца туптяха силно и усещаха нещо, що се съ думи не изказва. Усещаха го те, а то сякашъ имъ рече, — па Радое къмъ Нана, па Нана къмъ Радоя, па въ уста... А какъ стана това, ни Радое го помни, ни Нана го знае. Нана знае, че ѝ било драго, драго на душата; а Радое помни, че Нанината главица му замирисала на хубавъ босилекъ, както босилекъ мирише, кога го вечерь съ водица полеятъ.

— Нано, дълга е служба; ще ме чакашъ ли?

— Радое, сърце се безъ севда не дава, ти ми си севдата, азъ тебе ще чакамъ.

И още веднъжъ Нана къмъ Радоя, и Радое къмъ Нана.

— Нано, ами ако татко ти и майка ти те придуматъ или за Драгоя Станинъ, или за Никола бабинъ Драганичинъ?

— Е че не ща, Радое; не ща да зема нити Драгоя, нити Никола, че съ севда искамъ азъ да отида. Ако тате и мама рекатъ, та те нали ще разбератъ, че не ща? Та нема и те не са били някога млади? За дето сърце не тегли, азъ се не кайдисвамъ, Радое, а и мама и тате не ще ме кайдисатъ. Тебе, Радое!...

— Нано! Нано! зачу се гласътъ на баба Станьовица.

Отскубна се Нана и отърча; сва́ри та рече само: чакай!

Остана Радое самъ въ сянката на крушите и сливите, подпрялъ глава о едно дърво, па метналъ очи нагоре, къмъ синьо небе. Никога не се е той тъй взиралъ въ него и никога не е забелязвалъ, че то е тъй хубаво: синьо, по-синьо отъ синия виръ до канарата въ орльовата рекичка. И нему тая вечерь е както никога: много му радостно, а пъкъ и нещо сякашъ му гложде, гложде на сърцето. Да речешъ че нещо мисли Радое, или пъкъ че нещо тъжи, а то не. Само гледа, гледа, та че му сладко на душата; само като че има тамъ някое кьошенце, и като че въ туй кьошенце има нещо, дето тежи. А пъкъ какво е то, и Радое самъ го не знае. Туй усеща Радое ведно съ радостьта си и поглежда нагоре...

А да би го виделъ въ лицето някой тая вечерь! Запалили се въгленови очи, та светятъ, светятъ, сякашъ ще се мерятъ съ звездите, що светятъ на небето; пламнали алени страни като божуръ, кога се зацъвти по Гергьовдень; а по цалуфите му се разредили лъскави като коприна косми...

А ето че на сайвана се мярна нещо. Трепна сърцето Радойово.

Промъкна се подъ сянката пакъ Нана.

— Нано!

— Радое!

Заловиха се крепки, младежки десници...

— Радое, хайде! Ей китка ти, Радое...

Измъкна десница Нана, сне китката босилкова, завързана съ червено конче, и право въ ръцете Радойови! А той — право на гърдите, на бялата си риза, що е прешита съ тънки кенари.

— Па пиши писмо, Радое; ей стринините деца, те ще ми го разчетатъ... Хайде!

— Хайде, Нано...

Притиснаха се сърце до сърце и отърчаха: Радое у тяхъ, Нана въ къщи.

— Мари Нано, що лимкашъ горе-доле! пресрещна ѝ баба Станьовица.

Залута се Нана изъ къщи ужка шета, а то все на половина. Тейку си ще полее, пъкъ му донѐсе само легенътъ; сложи трапеза за яденье, а на нея ни хлябъ, ни отривалка. Сети се тя, па рече: „ехъ, що се пъкъ издавамъ.“ И попомъчи се да не мисли вече за него; а той, като застаналъ предъ нея, въ ума, та че се и не помръдва. „Мъничко още, мъничко още,“ дума си Нана, „да станатъ тате и майка, па азъ ще изляза самичка вънъ, па ще си мисля все за него“. . .

И нахраниха се, па станаха старите добитъка да настанятъ, а Нана като пораздигна набърже трапезата, изкокна тамъ, въ пруста, па се сложи до стана и рече:

— Сега да си помисля за Радоя. . ,

А нищо Нана не мисли. Той само ѝ е драгъ, и толкозъ

* * *

Стъмнило се хубаво вече. Само небето, посипано съ такива хубави звезди, свети надъ Нанино то село, като се подпряло — също синь капакъ — надъ ридовете. А крепятъ го те, ридовете, да гледа надъ толкова хора, — едни що сладко се любятъ, други що горчиво плачатъ. . . Духаше вечерникътъ; леко, приятно шумоляха листите на крушите, сливите и ябълките, ала Нана смътно чуваше, неясно гледаше, па беше ѝ тъй тихо, сладко въ душата. . .

Върнаха се дядо Станьо и баба Станьовица, позавъртяха се нагоре-надоле, па нали са хора работни, ще лягатъ, че утре рано пакъ ги работа чака. А и седянка не беше, да зематъ баба Станьовица и Нана хурки, па на месечината както всеки пъть. Послаха дрехи вънъ, на пруста и се сложиха. Захърка дядо Станьо: уморени старешки стави искатъ почивка и много не траятъ; зеръ цялъ день ръце, крака, та че и глава не са патасали. Унесе се и баба Станьовица. Само Нана въ леглото вперила очи и гледа. А то да речешъ че нещо се мъчи, не; гледа татъкъ къмъ ключалковата дупка, дето е ударила месечината. Пъкъ да речешъ че гледа ключалковата дупка, не: зеръ какво ще гледа въ една ключалкова дупка? А ония големи хубави бляскави очи трептятъ, потънали и въ малко сълзи. . . Та можешъ ли речи, че тезъ очи гледатъ току тъй нататакъ? Е докле не се е набрало въ душата нещо много, а то до тогазъ тия очи не гледатъ тъй! Не гледатъ, братко, тъй; — зеръ тъй сякашъ нещо има, че отъ душата та право въ очите! Та и Нанините очи, ще река, не току тъй бляскатъ, не току тъй са покрити съ маргарена

влагица, що се проточва на ситни дребни капчици по страните ѝ. Не, братко: севда ѝ се набрало въ душата!

А месечината се издигна. Зе да става студено. Студъ и хладина приспиватъ: захванаха клепки да се слепяватъ, па се отпусна Нанина глава: заспа Нана. Мекичка севда... А то какви севди има! Току някой вижъ се залутало, заплело се като въ паяджина, па си раздвойва главата, па цяла нощь, цяла целиничка току се бъхти въ леглото като риба о брягъ, ту на една, ту на друга страна; а пусти сънь, — ни поменъ отъ него. Па сутриньта станало за окайванье: прехледнели хубави страни, а ония очи дето пускатъ огънь, се дръпнали навътре и като че станали по-малки; и зениците се свили, свили...

Мекъ сънь спа Нана до зори.

II.

Рано сутрината потеглиха млади момци да отидатъ въ градъ, войници. Окичени са те съ китки по старъ и хубавъ български обичай. Въ пояса втикната стои здравкова китка; за добъръ часъ я забучила тамъ стара майка и благословила, че майчина молитва кажатъ помага навсякаде. А то отива се не за день, не за два, но за две дълги години. Та какво не може да се случи въ такова дълго време! И мъки има, и незнайни случки има, — войска е то, та че и разболяванье, а накрай и умиранье... Наоколо поясътъ е потъналъ цялъ въ зеленина; на калпака също китка, само че тя е някакъ по-хубава, спретната, — познава се, че е момиска китка...

Гледа Радойова майка, па се радва.

— Радое, момиска китка, каже. Хайде честита!

— Па отъ Нана е, мале, и се засмя Радое като дете.

Изпратиха ги най-сетне. Поплакватъ си майки, тънатъ хубави либета, ала колай за туй няма — ще се служи.

— Е па царщина искахме я! дума дядо Дене. Въ турско време и беделътъ му, и вергията му, и що не. Сега пъкъ като е наше, а то ще си даваме аскерътъ. Па току да е, че то, като се войска размърда, та то не е лесна работа. Тé, тия бели косми, — два пъти съмъ ги срещалъ московците: на двайсетъ и деветъ на сенето, па и сега, кога си добихме слòбодното. Ехъ, аскеръ, па чудо казашко! Де у насъ това? А наште — сполай му — току мирно стоятъ. А оня ти святъ, святъ като море, потеглилъ откъмъ северъ, па върви! Три дни вървяха ей отъ тукъ. Па и оная могила тамъ, калето де-

— въ една го нощь направиха. Па и други войни виждахъ, ама слава казашка! И французкиятъ аскеръ на петдесетъ и четири на сенето видяхъ. Ей, те пъкъ нататъкъ, нагоре вървяха; и те вървяха, отиваха да биятъ московецътъ. Три дни се точиха! Те друга вяра. И кръста твърде, да речешъ, не почитаха, а пъкъ отъ езика имъ ни бъкелъ не можешъ разбра!

* * *

Върна се Радойова майка. Па не щешъ ли, добра среща — Нана съ пълни менци бистра вода. Видя я Радойва майка, па се зарадва, както рядко се е радвала... Сторѝ ѝ Нана пътъ, нали ще свекърва да става, па зато си е Нана така винаги за почитъ готова.

Рекохъ зарадва се Радойова майка. А Нана се беше разхубавила тая утрина и сякашъ добрата ѝ душа беше изкочила, та цяла на лицето ѝ. Забучила ружена и босилкова китка на златенъ перчинъ, на руси, възкъдри косици, проточила малко нанизче отъ желти пари надъ миловидно чело, подъ което играятъ умни и кротки Нанини очи... Па тъй, като се върна Радойова майка въ къщи, та право предъ кандилцето, що жумува въвъ всяка християнска къща въ по-знатни дни и я прави някакъ си по-кротка, по-обична; — припадна християнска душа на колене предъ коностасчето, моли се тя за Радоя да го господь очува отъ всяко зло, па да се върне живо и здраво отъ войска, па да го майка прибере и задоми. Та че и за Нана, — и за нея се помòли. Зеръ, дето синъ обича, за тамъ и добра майка залита.

III.

Дошли са нови войници въ полка. Въ казармата шумъ и гълчава, влизанье и излизанье. Развикали се дежурни и дневални, фелдфебели и подпоручици, капитани и майори. Делятъ войниците, изпращатъ ги по роти. Падна се Радое въ четвърта рота. Старъ единъ солдатинъ отъ Радойовото село, като видя това, току изтръпна, па смушка Радоя.

— Фелдфебелътъ ви, каже, много лошъ!

— Лошъ? отвърна Радое и му се сви сърцето.

— Па има си и той добри страни, ала пийне ли му повечко, ротата разиграва! — Току го вижъ — тоя пухъ, оня плясъ, па на трети псувня някоя, да ти душа потръпне... Ако ли е малко чакъръ, тогазъ пъкъ се яде: тогава за лю-

бовница ще попита, ще позакачи за селски моми и хорà. Яде се тогава!

— Каквото! продума Радое презъ зъби. Каквото цяла рота, такова и азъ. А онъ ако е лошъ, а то пъкъ азъ ще гледамъ да съмъ добъръ. Па хелбете, злото все не смее да бие въ лице доброто: позасрамя се и то!..

Влезе Радое въ ротата, па му домъчня. Домъчня му, бога ми.

— Ехъ, цели две години! дума Радое, като гледа каменните сводове. Та то не е день до пладне...

Па му домъчня и за къщи, и за младите му волчета, и за зелените ниви, и за хорото, а най-много — то се знае — за Нана.

— Та де да знаешъ, дума Радое; а то като е за толкова време, може зеръ, — може Нана да я оженятъ, да ме забрави...

Стана му криво на Радоя, и като че му се щеше да заплаче.

* * *

Наредиха войниците по зводове, па отредиха имъ стари войници за учители. Отредиха такъвъ и за Радоя, па му казаха да му вика „дядка“. Старичъкъ единъ войникъ съ изкривенъ мустакъ, ала добъръ по сърце. Учѝ той Радоя, а Радое приема щото му кажатъ. Па кажи че го всички обикнаха, та че и лошавиятъ оня — кажи де — фелдфебелътъ му; а да речешъ че беше такъвъ лошавъ, не: само гласътъ му страшничъкъ, па и позабравя се, кога му пине. Па казахъ я, — и той обикна Радоя; обикна го и ротниятъ му.

Веднъжъ учатъ ги кажи го на словесно. Господинъ дядка извика:

— Радое Драгиевъ!

— Азъ, господинъ капитанъ, обади се Радое.

Прихнаха всички отъ смяхъ; прихна и „капитанътъ“, че господинъ дядка стана „господинъ капитанъ“.

— Радое, за момите — каже капитанътъ — си се замислилъ! Хайде други пъть за нихъ....

* * *

Изминаха се вече два месеца. Радое стана цялъ войникъ. И честь хубаво кажатъ дава на големците си, — такъвъ редъ пъкъ му те турили. Завиждатъ му якрани отъ селото.

— Блазе му на Радоя! каже Стоянъ Лилинъ. Обикналъ го фелдфебелътъ му, па му рекълъ, че кога изволнятъ старинятъ каптинармусъ, него ще турне на местото му.

— Блазе му, думатъ другарите, блазе му, Радою!...

А никой не знае, че Радое си има една болчица на душата, че му тежи, тежи, — ама нали е пуста надежда, теши се Радое, че белкимъ няма да бъде тъй, както се той ей тъй наплаши. Че знае Радое, Нана го обича: па няма — каже тя — безъ севда да отиде другаде, па и старите, Нанинъ баща и майка, не щатъ да зорладисатъ чедото си, оти и те са добри, па кротки, па почтени, па разумяни. Знае Радое още, и самъ бе чулъ веднъжки дяда Станя какъ думаше на своя старъ комшия, дяда Тишо, въ селската кръчма, че не бива тия работи да ставатъ, че не бива дядо Тишо зорланъ да жени своята хубава Недка, ами да я остави да иде тамо, дето ѝ душа и сърце иска! Чулъ го беше туй съ ушите си Радое, когато старите насаме си приказваха безъ да го забележатъ. Ала знае Радое, че и други пъкъ опаки работи са ставали въ село, па току за разтуха рече:

— Хелбете, какъвто умъ дава дядо Станьо на хората, о него умъ ще се държи и той! За хорските къщи единъ аршинъ, а за своята — други, това почтени хора като дядо Станьо не го приматъ....

Ехъ, нали е надежда? Дойде та се закрепи въ човека, па крепи, крепи човешка душа; ала дойде ли пъкъ день да се прекърши, да се пречупи — ехъ, горко тогазъ! Господъ да помага на такивато людье.... Наведатъ глава те, па ни волята му, ни умата му, па ни ръцете му, — ни нищо. Ей току тъй, да се живее....

* * *

Подиръ три-четири месеца дойдоха въ градъ хора отъ Радойовото село да понавидятъ синовете си въ войската. Дошли са и няколко стари жени. Позапитва ги Радое за село, за стара майка, та че — що ли пъкъ свинъ за такива работи? — попита ги и за Нана.

— Разхубавила се като триндафилова пъпка! дума баба Тодорица.

А Радое душата му сякашъ ще изкочи.

— Никола Радинъ — обади се пъкъ баба Цанка — подумватъ, току я задиря, ала Нана май — хъмъ! зеръ, видно — няма си севда на него момичето. Радое кажатъ думала

да чака, да си изходи службата, па тогава за Радоя да се задоми. . . .

А когато си тръгнаха хората за село, Радое писа на Нана писмо, па на дълго и широко и писа и за ротата си, и за фелдфебела си, и за Никола Радинъ, па и правеше зàръки да го чака, както си думаха; че времето като утре ще изтече! . . . И много още ѝ писа Радое. Па като даде Радое писмото на баба Цанка, поръча ѝ да го даде на сестриното ѝ момиче, Марийка, па тя като разбира отъ книга — отп татко ѝ я праща на училище, — да го занесе на Нана и да ѝ го прочете.

IV.

Голямъ празникъ е. Въ Радйовото село отъ сутрината се чуваха викове и песни, имаше и хоро; а пъкъ надвечеръ, когато слънцето зе да се търкаля нататъкъ, къмъ Стоянова ливада, мало и голямо, старо и младо излезе на гирена. Млади момци и моми въртятъ хорото, а пъкъ някои току се отделили, па се хванали за ръце, па приказватъ, — приказватъ ония думи, дето падатъ право на сърцето или като сладка хапка, или като горчивъ пелинъ. . . . Насядали наоколо старци, па гледатъ какъ се младите любятъ. Дядо Дене гледа, че неговътъ синъ Кольо хваналъ за ръце Радина Мария, па я гледа, съ очи — що кажатъ — да я погълне; а пъкъ кака Рада отстрани ту метне очи къмъ Мария и Коля, ту къмъ дядо Дене. Зеръ тукъ севдата си е наяве: и предъ старо, и предъ младо, и предъ свое, и предъ чуждо. Наяве си е севдата тамъ, па и правото да си кажемъ, младите въ нищо не са се посрамили и почернили: и китки ще си подадатъ, а пъкъ някой, по-младъ, по-деликанлия зорланъ наведе момиска глава, па грабне китката въ ръце . . . . Тъй се е запомнило отъ дяда и отъ баба. Тукъ са се любили по редъ и все тъй всички тия старци, що са насядали по моравата, а и нищо лошо като не е почернило никого, станало си имъ е като всяка почтена работа.

Ала тука, тая вечерь, нямаше дяда Станя и баба Станьовица. Те се запрели двамата въ къщи, седнали въ пруста, па се вижда, че нещо има да си мислятъ.

— Па не ще, момичето! дума баба Станьовица. И я видя, харенъ е момъкътъ; ала кога се сърце не дава . . . . А то, кажатъ, кога се две сърца по севда не свържатъ, — а то Господь да помага на такивато людье. Де по любовь, тамо и добро. . . .

— Па харенъ момъкъ, па много харенъ, не е за качардисванье. Нито му пиянъ, нито му залянъ, па работенъ, па хубавъ, па почтенъ. Отъ всяка страна, що рекли, па мястото си. Азъ знамъ, ще попърна Нана, ала скоро ще ѝ мине. Реката що е река, кажатъ, дели два бряга, па дълбока, па широка, па влече; ала умни хора, намиратъ му колая: направятъ мостъ, па свържатъ едина съ другия, па ако щешъ, минувай съ кола и съ конь! Зеръ и хората са това: млади са, па кажатъ севда ги не връзва, па ги дели като водата; ала свържатъ ги хората по законъ, по вяра, па всяко си кандише! Пофърля се, пофърля, па си кандише. . . Зеръ, първица ли ще е това въ село?

— Знамъ, холанъ, знамъ, каже баба Станьовица; ала азъ въ моята къща не щяхъ да стане това. Зеръ не си е то почтено, дядо: че то утре не дай боже ако белà го сполети, па се обърне, та ти каже: те, зорланъ ме женихте, берете сега грехътъ, — па тогава се душа пука и разкъсва! Па или му рожба не дойде, па или мъртвило намине презъ къщи, па... Зорланъ не ми се май, дядо, аресва. Що е слòбодно, оно е хубаво! . . .

Посбърка се дядо Станьо, па току стана. Зе тояжка въ ръце, и се запъти къмъ дюкяна. На да се случи, дядо попъ седналъ саминъ на пейката и дърпа броениците, гледа зелените ниви, що се люлеятъ като море, кога го вятъръ развълнува. Ей тамъ е голямата дядо попова нива, що я купи отъ Стоянча градинара. Харна урода е дала тя тая година, па дано я господь учува, докле падне класъ. Като видя дяда попа саминъ тъй, възрадва се дядо Станьо, па си рече:

— Те, разгеле, да му сторимъ дума съ дяда попа. А онъ е все по-уменъ, па все ще нещо да каже и да ме на умъ научи. Зеръ, ний оремъ и копаемъ, а те божѝ книги четатъ, знаятъ му и законътъ, и редътъ, и вярата.

Приближи дядо Станьо при дяда попа, па туй-онуй, задумаха се.

— На умъ да ме научишъ, каже дядо Станьо на дяда попа най-сетне: — на умъ, че имамъ голяма неволя на главата си. Па моята глава — зеръ, не е срамота, — не може да ми каже що да чиня.

И разправи дядо Станьо на дяда попа, какъ Никола Радинъ иска негова Нана, какъ Нана го не иска; па сборуваха за Никола, че е добъръ и почтенъ, че е работенъ като юнче, че е срамежливъ като момиче. Па дядо попъ току отсече:

— Па да ти кажа ли, рече: дай го момичето! Щото бащина воля иска, то е право. А то си е момиче, и не знае светътъ. Севда, севда каже днесъ, ала утре току вижъ, сичко се забравило, кога надойдатъ грижите. Па и тая буря ще мине, па ще си Нана кандише, та като се прибере единъ день около Никола, па днесь туй, утре онуй, па може единъ день току да каже: сполай му на тейко и на майка, че са ме на човекъ дали! . . . И туй не си е първица у село. Баба Цана, видишъ я, често си дума една дума: имала она единъ любовникъ, па онъ я люби, па и она го люби. Ала татко ѝ не я далъ. Бре туй, бре онуй, — оженили я за дяда Стайка, не за севдата ѝ. А онъ каже като лудъ по нея. „И дъските ми на гроба ще плачатъ на оня святъ за тебе, Цано“ рекълъ ѝ. Преклонила се тя на бащина воля, па минало, па заминало; па днесь току за шега го споменуватъ. Па така си е то! Зеръ, понякога ставатъ недобри работи, кога си севда няматъ младите, кога си не живуватъ; ала кой знай? Няматъ те караръ тия работи. . . Па каквото се случи, щото е писано: ако добро, добро; ако не, не; — току господь на добро да оправя!..

Почерпиха се дядо Станьо и дядо Попъ, па дядо Станьо тръгна веселъ за дома. А да речешъ че ни, не. Не е това работа на дяда Станя. Отиде си той, защото си мисли, че и предъ Бога, и предъ хората, и предъ чедото си той върши права работа. Ще поплаче Нана, ала дядо Станьо отъ рано вече вярва, че тая буря ще да мине, и че подиръ бурята ще да дойдатъ хубави дни . . . Зеръ, и предъ Бога не е вършилъ той криви работи, не е струвалъ тежъкъ гряхъ, за да го господь накаже по чедото му: разправи дядо Станьо на баба Станьовица, що е хоратувалъ съ дяда попа, на какъвъ умъ го е и тоя научилъ.

— Те на, каже, — а онъ е божи човекъ, и му знае и редътъ, и вярата, и законътъ. Зеръ, не кажатъ току тъй хората: що кажатъ попове, и ний готови. . . .

Туй, онуй, — па да ви кажа, кандиса си и баба Станьовица.

V.

Превила се Нана, прежълтяла Нана, пребледняла като рано цвете, що го слана осланила. Не е весела, тежи ѝ много на душата, а пъкъ знае, че въ неделя годежници ѝ идатъ. Плака Нана предъ баба Станьовица, — предъ дяда Станя я срамъ да говори за севда, за женитба и годявка; плака и моли се тя, дано се дядо Станьо отвърне отъ туй, що е на-

мислилъ. А она, баба Станьовица, като си кандисала на дядовите Станьови и дядовите попови думи, па току нищо.

— Е чедо, каже, не кахъри се. Никола е добъръ момъкъ, па ще се приберете, па ще заживеете, па ще си кандишете едно на друго. При добъръ човекъ все се живее, па и севдата току сама ще си дойде. Колцина, каже, са захващали съ тая севда, па са я изкарвали до трънъ и до глогъ; а то кога е човекъ разумянъ, умни хора думатъ, севдата сама имъ на крака дохажда.

Слуша Нана майчини думи. Знае тя, майка лошо не мисли; ала майка не знае, що има въ пустото сърце, че трявга, трявга — не за Никола, но за Радоя. Добъръ е Никола, що му е? Ала друго я тегли, па казва „Радое, Радое, Радое“! Не се току тъй лесно харизва моминско сърце, кога силно въ гърди затупти. Ехъ, да би било това лесно, Нана сега би го дала за бащинъ и майчинъ хатъръ, ала се не дава! Глава може се преклони, ала сърце не. Какъ ще се приближи Нана при Никола? Какъ, — ахъ, какъ? Добъръ е Никола, ала е Нани той чуждъ! . .

Ходи Нана, влиза и излиза, па кърши пръсти, па сълзи рони, отрива ги и гледа. А накъде? погледне Нана нагоре и надоле, ала напусто.

— Ехъ, поне Радое да беше тукъ! А той далеко някаде, заровенъ въ казармата... Що ли бе притрябалъ пъкъ и той за царщината?...

Оставилъ Радое Нана, па тъй става то, кога го него няма. Останала тя, като немощна преперица, току пърпа, пърпа, а крилете ѝ отрязани и наникаде. Току я вижъ нейде самичка застанала, па слуша и гледа.

— Боже, дума си самичка, па ги точи изъ очи ония маргари; — нема тъй смятахъ азъ? Ами ще бъде ли то, ами че какъ ли?...

Ще бъде ли, какъ ли, — ала въ единъ-два месеца годиха и ожениха Нана противъ нейната воля, противъ сърцето ѝ. Бога ми, противъ сърцето ѝ! Като птичка, кога я въ кафезъ турятъ: на кадето, — тамъ... Плакà Нана, молѝ се, а они току ѝ говорятъ, че ще си кандише, че Никола е добъръ и разумянъ, че противъ бащина дума се не рита. Та знае тя това, знае, че е голяма бащина дума; ала защо ли пъкъ татко ѝ да не знае, че въ Нанини гърди тупа сърце и че то люби?

Венчаха Нана, отиде тя подъ венчилото бледна и ожалена. Па беше се разхубавила тогава! Гледатъ ония ти очи

жално, милно, па сякашъ ще продуматъ и те, ще продуматъ да укорятъ всичкия святъ, че ставатъ толкова лоши работи по него!... Венчаха я, а тя току си мисли, мисли... Видяха всички и познаха, че Нана противъ сърце отива, и много я ожалиха. А нейни дружки дори поплакаха... Поплака си скритомъ и Нана, па посреща вечерьта, млада булка, подпряла се на прозореца, и си мисли.

— Ахъ, що не съмъ като оная — дума си тя, — що легнала тая вечерь и не станала... Що ме и мене такава глава не заболи?...

И току ѝ писнаха ушите, и някой сякашъ ѝ запя оная песень, дето една, като нея неволница пяла на такъвъ день:

Стоене, днешно венчило,
Страшна ме глава заболя,
Таквазъ не ме е боляла!
Я стани, стани Стоене,
Изпуши дупки ключови,
На коляно ти да легна,
Да легна, дано да заспя....

— Легнала и не станала! думаше си Нана, — блазя ѝ...
И ней се щеше да стане също тъй, както на оная...

VI.

Заживя Нана у Николови новъ животъ. Преви се тя подъ венчилото, ала сърцето ѝ се не преви. А ней ѝ се щеше да не е вече тъй...

— Що се пусто сърце не превие, — дума тя, — па да ми се и той поревне, па да ми и по него помилее!... Ахъ, Радое...

И току закапятъ сълзи, отварятъ се хубави големи клепачи, па трепкатъ, трепкатъ, — и точатъ се маргаритни капчици.

Ни вяра, ни законъ можà да скове Нана.

А вижда туй Никола, и старата му майка, и всички; па и дядо Станьо и баба Станьовица го виждатъ, ала Нана никому нищо не дума. Предъ баба Станьовица само си няколко пъти поизохка, па разбра тя клета жена, ала... А предъ свекърва си е Нана почтена и смирена.

— Та що са криви хората? дума тя.

Седналъ веднъжъ Никола на къщния прагъ, па хоратува нещо съ майка си. Нана шеташе тукъ-таме низъ двора.

— Не на хапръ е, майка, тая работа, обади се Николова майка; не на хапръ е туй!... Па въздъхна и едвамъ спря сълзи на очи. Да ти влезе снаха въ къщи, па да ти къщата развесели; а то у насъ, — чеметъ... А пъкъ добра и почтена булката, ала драгость си няма; — та то се види вече, че не сме ѝ присърце... Света богородичке! и се прекръсти за да я не съгледа Нана.

Мълчи Никола и нищо не отговори на майчини думи. Току стана, навелъ глава, преклонилъ я като откъсната, па се залута низъ двора. Тежко му на душата, току му се ще да остави всичко, па да отиде въ механата, па да пие, пие... Ала пусто е неприлика! Зеръ, вчера що рекли се оженилъ, па ни туй, ни онуй, да се удари по пиенье, като Милана Славинъ! И защо ли? Миланъ загуби невеста, па и децата си до едно, па като оста самъ, че днесъ въ село, утре въ село, па ни по кръч, ни по ливада, че току се предаде Миланъ на виното. Ами Никола?

— Изгори хубавото момиче, ще кажатъ всички и ще го заплюятъ.

Па тъй като се замисли Никола, сякашъ зе да разбира, че е сбъркалъ, ала — късно! Нали той виждаше, че Нана го не люби, че трявга по Радоя, — що му трябаше толкова заляганье? Днесъ тоя, утре оня, па току праща хора при дяда Станя, додето даде дума човекътъ, — даде, та се и не отвърна (за зло) отъ нея! Та тъй като си мислеше Никола, сякашъ зе да му домилява и за нея... Гледа я той, какъ му хатъръ и честь прави, ала жедува и той по друго, трявга и той по нещо: и по хубость, и по сърце... Ала нищо до сега не го е стопляло, и тия хубави ръце не са го веднажъ обивили около младежки кръстъ!... Е защо тогазъ? И какво му друго остая? Щомъ му е за младостьта, драгостьта, — кога я няма, поврага му живеньето!...

Заседналъ се татъкъ низъ двора Никола, подпрялъ се на една греда и мисли. Старата, — и тя се подпряла на къщния прагъ, фърлила очи въ Никола, па го и тя гледа, гледа. Та че ѝ дойде нещо страшно: зеръ, всичко се случва съ човека, кога му не намери краятъ... Стана по едно време, па току се затече у етърва си; дано тамъ бобъ да му фърлятъ, или восъкъ да му излеятъ, или пъкъ магия да направятъ, та дано Нана и Никола прилепнатъ единъ о други, както лепката по пръстьето на човека, или както просените зърна о медътъ, съ който мажатъ вълненията фандакъ на врачуванье и на магия. А Никола се не помръдва отъ мястото си. Мисли,

мисли той, ще му се пръсне главата сякашъ, па край не намира... Ей тъй иде му на полуда. Па току се мъчи той, току си сабуръ струва.

— Ами че все тъй ли ще бъде, дума си той; и до край все тъй? А да ме остави Нана?...

Тая мисъль току тъй премина презъ главата му. Стана му страшно на Никола, ала сякашъ че му и поотлекна. Да го остави, като че ще му леко дойде на душата, що е потънала въ теготи и мъки.

— Оглупялъ ли съмъ? рече по едно време и пакъ се унесе и замисли.

А тая мисъль — да го остави Нана — сякашъ се залости въ главата му! Зе да му се струва, че ще е хубаво да отиде при Нана, па да я прегърне, па да я тъй моли и за прошка, и за обичь, па ако не може, тогава — „прощавай, Нано! господь да те благослови, защото не си въ нищо ти крива... Крива? Ахъ, колко си добра ти, Нано!“ Ако тя го не обича, ако не милее по него, а то защо да се тъй жива копае?!..

* * *

А пъкъ Радое, — мъчно премина той; ала душа човешка търпи, търпи... Па дойде день, изволниха ги!

VII.

Натовари кола днесъ Никола, па потегли на пазаръ, дето отиваше не толко по работа, ами тъй, дано се поразведри, па нещо да му поотлекне. Зеръ то като човекъ промени и място, и хора, ако ще би и за малко, а той позабрави болката, па се позалише, па му поотлекне. Впрегна той своите хубави юнчета, па зе водилото въ ръка, и като рече сбогомъ на майка си и Нана, тръгна. Излезе Нана до пътните врата да го изпроводи, па се запря на прага и го гледа, гледа... Озърна се Никола, и видя нещо, що мъчно се тълкува. Тежко му бе, ала замина съ надежда за пуста разтуха...

Подиръ часъ колата вече скърцаха по каменлива горска пътека. Беше тихо въ гората и потайно. Месечината се издигаше високо, та падаше бяла светлина по върхове, по дървеса. по проломи, по долини и по гребенътъ на планината. Господь я зелъ, — хубава е тая планина, когато стане пепелява, пепелява подъ месечината!

Върви Никола, па току съ добичетата се нещо залови, на имена ще имъ повика, ще ги посхока, или ще ги излека

закачи съ остенътъ. Пореч по едно време да позанее, да се попресили; ала, тъй душата му го не слушаше, и гласътъ му не можа да надвие.

— Ахъ севда и пакъ севда!.. А то кога си севда няма, ни къщата му, ни жената му, ни децата му... Па и тяхъ нà, година вече, и тяхъ господь или забавя, или не дава! Съ тяхъ кажатъ много грижи, много ядове се раздумватъ, па се и много рани запушватъ. Писне ли дете въ къщи, друга песень се запява... А Нана, — кой знае, дали и по деца не тъжи тя вече; зеръ година...

Това си мисли Никола и пътува речи цяла нощь.

VIII.

Ошета къщната си шетня Нана до вечерьта, и като се навечеряха на трапезата съ свекърва си и сестриното си момиченце, що имъ бе дошло на гостье тая вечерь, Нана съ момиченцето се прибра въ стаята, правена нарочно за тяхъ, а свекърва ѝ сама се прибра въ огнището. Настани Нана момиченцето, па легна, ала не да спи: да мисли почена тя. Самичка въ тишината, тя пребродва миналото и смята за тия дни, що идатъ. Тежко е Нани, като си смята за тоя животъ, — а сърцето ѝ все по Радоя.

— Не ми го сърце ще, не тегли то по Никола.... Ни работа, ни шетня, ни къща, ни покъщнина ми на тоя святъ! Ахъ, а да ти е човекътъ по сърце, да е Радое... Защо ми е животътъ? Какво милея азъ по него?...

И тъй примира Нанино сърце, фърля се сякашъ, и няколко пъти Нана усети, като че лявата ѝ половина цяла затреперва, и ха-ха ръцете и краката ѝ ще се вцепенятъ..... Боже пази! Тя се помъчи да спре мислите си, ала пакъ напразно.

— А съ Радоя да съмъ, другъ животъ: и кога влиза и излиза, да ти е драгъ и милъ; и обядъ и вечеря да му приготвишъ, па и тебе да е сладко, кога е нему сладко, и тебе да е мило, кога е нему мило; — и тебе да е тъжно, кога е и нему тъжно, и тебе да е болно, кога е нему болно..... Е, Боже! И кога си севда има, а то има и за какво да се живее.... Боже прости! Мъжъ ми е, зло не ми е сторилъ, дума тежка не ми е рекълъ; ала що се рекло, не дай Боже, утре да умре, та сълза не може протече изъ очи!... Изправяла съмъ се по воля бащина и майчина.... Гряхъ, ала не било тъй! Кога ти не е по сърце, не върви. Зорланъ подъ венчило, — на черно чернило, на пусто мрътвило....

Да е била Нана по-смела, па туку само бащина и майчина воля да не слуша, — и господь каилъ на туй ще стане! Е, човекъ, — човешко сърце: човекъ ли е, цвете ли е, градинка ли е, кътъ ли някой, — обикнешъ го, па се привържешъ къмъ него, та и кога ти е добро и зло, залиташъ нататъкъ: ако е цвете, или го поливашъ, или го на китка накитишъ, па му се радвашъ; кътъ ли е, кога ти нещо домъчнее, току тамъ тичашъ, като че разтуха ще намеришъ у него; човекъ ли е, току се сърце разтворило, па отъ едното въ другото, като кога се чаша въ чаша прелива: ако е пълна едната, отлеешъ отъ нея, па въ другата; ако другата е пълна, отлеешъ отъ нея, па въ първата. Святъ! А то да са умни, па да си кажатъ: кога си севда и прилепванье няма, а то да се отлепятъ, па да се разделятъ. Па и за едното, и за другото. Нема̀ и Никола не види ли, че и онъ се торопи. . . . Ама нà: законъ, законъ, по законъ ги свързали! А зеръ, то не е ли Господь турилъ редъ и законъ у хората, па да се обичатъ, па да се щатъ, па душите имъ и сърцата имъ да тревгатъ едно за друго . . . Ала Нано, невямъ късно вече? . . . Току да се разделишъ съ мъжъ, че севда си няма, — като че ли срамно. Па и друго има: думашъ го, ала нещо рови вътре, па казва: долно е, срамотно е, греховно е! . . . Търпи вече. А боли, боли: и туй боли, и онуй боли. . .

IX.

На другата вечерь когато Нана отиде на чешмата, отсреща подъ крушата тя съгледа Радоя, седналъ на моравата, замисленъ. Щомъ я видя, той се сепна и кръвьта нахлу въ главата му, ала се помъчи и се не мръдна отъ мястото си. Нана пъкъ наведе очи, и пламна у нея вътре нещо силно, голямо. . . Рече да го задуши, ала напусто. . . А чинеше ѝ се, че да дигне очи и да погледне Радоя е хемъ страшно, хемъ опасно, хемъ греховно. . . Греховно като измяна! А Нана се не въздържа; — не можá. Дигна очи, — и въ Радоя. Срещнаха се Нанините и Радойовите очи, а сърцата на двамата затуптяха, да се пукнатъ.

Наведе се Нана да налива вода, а Радое не свежда очи отъ нея.

— Да слеза ли, да не слязамъ ли? дума си той. . .

Па пука, пука онова сърце.

Бори се много Радое въ себе си, па скокна, седна, пакъ скокна.

Примъкна се запъхтянъ, пребледнялъ.

Затрепера и Нана, като го видя. . .

— Нано! рече той едвамъ, па спря. . . И като се съвзе, продължи:

— Какво си, Нано, какъ поминувашъ? . .

А Нана трепере като листъ. Трепера̀, трепера̀, наведе глава къмъ чучура, па се опря къмъ него. И зе да ѝ дохажда и повече свясъ, и повече сърце. Па дигна глава, и видеше се, че очите ѝ са насълзени.

— Нищо, Радое, видишъ. . . видишъ. . . Они — жениха ме! . . и заплака.

Котелътъ се наля и преля, а Нана го забрави. Току го съгледа по време, па го грабна, а другиятъ забрави и да тури. Въ душата ѝ се дигна цялъ вихъръ. „Не го обичамъ Никола, не го обичамъ, Радое; ти ми си по драгость!“ — това ха-ха, ще ѝ се подлъзне изъ сърцето, па презъ устата, па предъ света; ала го спира това Нана. Боже, нали е срамъ и гряхъ? Та какъ се изказва онуй, дето се събирало, събирало, па не могло да се каже цяла година, па сега да се рече тъй изведнъжъ! . .

Та тъй като ѝ беше бурливо въ главата, светна ѝ наеднъжъ:

— Радое, довечера у дома. . . на двора! рече. И грабна котлите, озърна се като уплашена сърна и тръгна бърже за дома.

X.

Притаило се всичко въ село. Замлъкнаха гласове, по нивите и полето се не чуе вече нищо. Отъ речката се дигнала тънка мъгла, що се размесила съ димъ и образува една паяджинова покривка надъ селото. Надвесило се и небото, бистро, прозрачно, па гледа. Месечина няма, та се виждатъ всичките, и най-мъничките звездици. Какъ всичко е хубаво! Само да има чиста, мирна и права душа човекъ да се радва, па да мисли за работите на тоя святъ. — и малки и големи, и добри и лоши, и тежки и радостни, и прави и криви.

И Нана се притаила въ стаята си. Що ли пъкъ прави тя? Сама не знае сякашъ; буря ѝ въ главата, гори въ огънь, топи се, мъчи се, — мисли. А и тряба да се върши нещо тая вечерь, и то е тъй голямо, тъй мъчно! Глава се завила: кое е правото? Кое е приличното? Кое е вярното?

Ето за какво Нана мисли, а не знае и не може ума да си даде. Та не е ли право да отиде при оня, за когото сърце

ревнува отдавна, за когото милее, който ѝ е сладъкъ и съ думите си, и съ сърцето си, и съ работите си и съ руменото си лице? А не е ли право и да отсече: свършеното свършено; предъ Бога се е изправяла, дума е дала, — търпи! Тъй прилича вече. Примири се. Ала сърце умъ не слуша: и стари хора го казватъ, — патили са го!

— Татко, мамо! извика Нана въ тишината.

Спомена тя тия, що са я турили сега на тоя мъченъ кръстопътъ.

— Гряхъ е, мисли тя: страшенъ гряхъ е да оставишъ! Долно е сякашъ, — долно, долно, ала кога самичка и по воля дума дадешъ! Да бягамъ отъ него. Бащина и майчина грешка ли ще оправя, или ща друга по-голяма да направя? . . Ала пъкъ немога, милички Боже, немога, тежи ми тоя човекъ, тежи ми на душата и на сърцето! . . Пустото ми сърце. . . .

И капятъ сълзи . . . Тя си спомни, че викà Радоя и че той може да я чака.

— А, ами защо го викахъ? Немà да бягамъ? . .

Зави ѝ се глава. Въпроси нахлуха, а отговоръ не може да даде.

Престана да мисли: не можеше. . .

Стана по едно време, приближи до прозореца, надникна, и пакъ се повърна. Светеше слабо вънъ; повече беше тъмно. Селото спеше дълбоко.

Тя тръгна да излезе. А де, защо, нито знаеше, нито разбираше вече. Повтори това десетина пъти, а все си остаяше въ стаята.

— Божичко, няма ли кой да ме научи, какво да правя сега? Ще послушамъ, ще послушамъ: ако тряба да стоя, ще стоя; ако тряба да бягамъ, ще бягамъ. Де, какъ — щото господь даде. . . Защо ми тежи Никола на сърцето? — Мъчи се, превивай се, — тежи ти на душата. . . Горкана! Господь турилъ редъ у хората да се обичатъ и да се зематъ, па оттамъ нататъкъ нека търпи човекъ, — прилича вече да търпи! А нема азъ тъй искахъ? Нема съмъ залюбила, та да търпя нататъкъ?!. . . .

Няколко пъти отива до вратата, няколко пъти се ослушва. Да хлопне, и тамъ въ тъмнината ще срещне Радоя, любовьта си, сърцето, по което тя трявга, върви, отива!. . .

И тъй като се мъчеше, тя почувствува сила. Тя усети, че и онуй, що вътре я глождеше и отъ което толкова трып-

неше, сега не ѝ се противи, сякашъ одобрява туй, що Нана върши.

Здраво чувство на чиста любовь надви.

Тя хлопна вратата, отвори, замина. . . .

* * *

Много се шумъ подигна, и какви не думи се чуха. Какво не рекоха селяните по кафенетата, какво не рекоха селянките по приказките, момите по тлъките и седенките. Ала буря е: мине, и замине. Утихна всичко. Днесъ това, утре онова, — па нали и Никола видя: стана раздяла! И по-късно, когато видяха всички, че Нана и Радое заживяха, очудиха се. Ала моми и булки, у които сърце е туптяло отъ любовь, тия що са плакали ѝ се радвали по нея, тия, — о тия хубави людье разбраха най-хубаво Нана и Радоя: извадиха имъ песень и похвалиха Нанината севда голяма и я оставиха за споменъ на дълги времена. И сякашъ всички разбраха, че господь турилъ редъ у хората да се обичатъ, па да се зематъ; а търпеньето — оно нататъкъ вече и тряба, и прилича.

З. Кировъ.

Утеха.

Звездите светлите трептяха,
Блещукаха безъ спиръ,
И нашите души летяха
Въ далеченъ светълъ миръ. . .

—

Тогази тя ми тихо рече:
„Сърце ми ще да знай,
Ще любишъ ли ме тамъ далече,
Далече въ чуждий край?“

—

„Жени ще срещнешъ, безъ съмненье,
И ще те привлекатъ,
И ти ще да забравишъ мене
Въ тозъ черенъ пусти кътъ! . .“

—

Тогава ѝ съ ръка показахъ
Трептещите звезди
Всредъ облаците, като казахъ:
„Катъ наште са души!

—

„За мигъ ще бъдатъ замъглени,
Следъ мигъ ще бляснатъ пакъ,
Все светли, милички, засмени
Всредъ полунощний мракъ.

—

„Не се страхувай, любовьта ни
Е вечна, като тяхъ. . .“
И сля цалувката уста ни
Съ любовенъ, страстенъ смяхъ. . . .

Д. И. Поляновъ.

БРАТУЧЕДЪ ГАВРАИЛЪ.

Ясенъ септемврийски день. По главната улица на единъ Рейнски градъ, прочутъ по гиздавите си жени и моми, вървеше съ бързи крачки единъ момъкъ и то къмъ най угледната въ града къща, въ която живееше отъ хубавиците най хубавата. Момъкътъ беше тъкмо стигналъ съсъ парахода отъ долу и на скелята се провря презъ сичките пасажери да излезе най-напредъ, като че нямаше кога да чака да тури кракъ на твърда земя. Макаръ и да вееше хладенъ вечерникъ, момъкътъ носеше въ ръка сламената си жалейна шапка. Русобрадото му лице се беше зачервило, а вратовръзката му, макаръ да беше слабо вързана, пакъ изглеждаше, като че го задушава. И както вървеше, туку се спираше — като да черпи въздухъ — и си мърмореше някои скъсани речи; изобщо изглеждаше като залисанъ човекъ тъй, че които го срещнаха си казаха, че тоя човекъ ще е опитвалъ нейде хубавичко новото вино. Ама нямаха право, защото ако и момъкътъ да беше опитъ, но то не беше отъ младо вино, ами отъ стара любовь. Тая любовь му беше първа и едничка и водеше началото си отъ дълго време, още отъ лудото момчешко време, та би била фтасала до сега хубаво и би станала добро домашно питие. Но едни и други премеждия попречиха да се развие мирно тая любовь и ако кажемъ, че младия ветрогоня презъ две години и седемъ месеца не беше стъпалъ при любезната си — макаръ да беше само на три часа далечъ отъ нея — няма да бъде чудно, че сега отивайки при нея му тупаше яко сърцето и осещаше една особена стиска въ гърдите си.

За това се спря въ Рейнска улица № 27 и стоя тъй хубави петь минути предъ високите порти, безъ да има куражъ да възлезе по каменните стълби. Стоеше тъй и разгледваше бронзовите хлопки съ хубавите левски глави, като да чакаше отъ зиналите имъ гърла някоя оракулска речь. Па погледна къмъ позлатения балконъ, облегалата на който бяха съвсемъ изпреплетени отъ цветя. На тоя балконъ е стоялъ толкова пъти —

денемъ и нощемъ — и сега му се струваше като да бе вчера, когато фърляше отгоре на хлапетиите плодове и сладкиши отъ богатия обядъ, що го даваше домакинътъ за рождения празникъ на хубавата си щерка. Тогава дойдеше тя осемнайсетгодишната му любовница — задъ него и му речеше: Какво правишъ пакъ, братучеде? Пакъ комедии! Ами ако види тате! — А пъкъ той отговореше: А защо да не познаятъ и хлапетиите долу, че и ти живеешъ, роднинке? Тогава се заразеше и сама отъ неговото вироглавство и наченеше и тя да фърля на дечурлигата подъ балкона, докато изфърля сичките си пари и тогава гледа, какъ се боричкатъ долу за нейните пари — гледа ги като царица на венчалния си день; а той — и той се мислеше, че е царь и щастливото му разположение не се разваляше и тогава, ако между туй строгия Корнелиинъ баща го проводеше въ контората да напише някое неотложно писмо. Нали тогава беше единъ видъ калфа и макаръ дъщерята на господаря му да му казваше „братучедъ“, той не смееше да вика на баща ѝ „вуйчо“, защото роднинските връзки бяха много далечни: леля му, която го поддържаше, не беше никаква сестра, а някаква си братучедка на господаря му. И ако не беше се показалъ трудолюбивъ и ревностенъ, нямаше ни роднинство, ни отдавнашното му познанство съ малката братучедка да му помогнатъ да остане въ тая богатска къща. Чрезъ веселия си нъравъ както и чрезъ добрите си обноски се беше тъй удомилъ въ речената къща, щото и строгиятъ му господарь му фърляше сегисъ-тогисъ изподъ очилата си благоволителни погледи. И ако сичко туй зе на веднажъ други край, самъ си е кривъ.

Туй сичко си припомни момъкътъ, но горчивото отъ тия спомени беше заглушено отъ сладките надежди, съ които му се пълнеше сърцето. Той кивна глава на вратаря, който го погледна зачудено, па се затича по посланите съ килими стълби, както правеше едно време, но веднага на първиятъ извивъ трябаше да се спре и да си поеме. Тамъ съгледа цъфнало едно олеандро, което заедно съ други тропични растения кичеше входътъ; посегна та си откъсна единъ цвятъ отъ олеандрото и го забоде на палтото си като предзнамение на победа. При това му падна въ очи смарагдовия пръстенъ, що го носеше на малкия си пръстъ. Таманъ го беше турилъ днесъ и не мислеше да го носи много време. Щомъ се сети за него, начена да го върти на пръста си, като да искаше съ това да извика съ магия някой услужливъ духъ; но като видя, че никакво чудо не стана, той извади изъ джеба си едно гребенче и огледвайки се предъ голямото огледало счеса на горе буйните си косми,

а щомъ видя хубавата си снага, стори му се излишна сякаква магьосна сила. Освенъ сивото му палто беше облеченъ бяло съ черна вратовръзка, елегантно вързана, и изобщо изглеждаше спретнато тъй, че и въ тая богато накичена къща би го посрещнали добре. — Тъкмо щеше да стъпи на задното стъпало, когато видя, че се показа на салонните врата едно момомиче съ шапка и мантила, приготвено да излезе. Лицето ѝ не видя веднага, защото момичето се беше обърнало да поръчва нещо на слугинята. На и гласътъ ѝ да не беше чулъ, пакъ щеше да познае по тая тънка измична снага, че туй е тази що я търсеше. На единъ скокъ беше вече горе при нея.

— Братучедке, познавашъ ли ме? ѝ каза.

Тя се обърна къмъ него и викна:

— Божице! Ти ли си! и отстъпи стъпка назадъ уплашена като отъ привидение.

— Никой други, освенъ моя милость, отговори той и се опита да се смее. Но смехътъ му веднага пресекна, щомъ видя въ полумрачината, какъ побледня братучедка му и съ едно бързо движение се хвана о бравата на високите двойни врата.

Тъй стояха няколко минути единъ срещу други и секи отъ тяхъ търсеше някоя обща речь, за да завържатъ скъсания отъ години конецъ.

— Лошо ли ти е, Корнелийо? Уплашихъ те, нали? каза най-сетне момъкътъ. Истина, азъ се узубрихъ изведнъжъ и тъй нескопосно: трябаше да се обадя, както му е редъ и прилика. Ама и не предполагахъ, че моята поява ще бъде за тебе таквазъ немила изненада.

— Няма нищо, мина си! каза тя и поемаше още тежко. Разбира се, не се надявахъ — толкози време — бяхъ залисана съ други работи, па съмъ станала и нервозна откакъ обираха у насъ, за което може би си челъ по вестниците. Прости ми, братучеде, че те не приехъ по-добре. Твърде хубаво отъ твоя страна, че си дошелъ най-сетне да се видимъ.

Тя млъкна и поемна дълбоко. А той чакаше напразно да му подаде ръка.

Ти щеше да излизашъ, Корнелийо! Недей си оставя работата, зарадъ мене; азъ ща до други пътъ. И вече се поклони и тръгна, когато Корнелия се стресна и му подаде малката си гиздава ръчица като му каза:

— Де ти е умътъ? Мигаръ ще си идешъ, безъ да видишъ родителите ми! Те не са въ къщи, но веднага ще си дойдатъ, а пъкъ азъ не бързамъ да излеза. Азъ щяхъ да ида

è тукъ на среща въ книжарницата да си зема нови ноти. Ела, братучеде, ела, че отъ половина вечность не сме имали честь —

Тя се върна въ салонътъ, а той макаръ само набързо да ѝ стисне ръката — него пакъ го притегли нещо неволно къмъ нея — както едно време. И видя всичко въ салонътъ както отъ преди: голямото пияно въ средата, двете големи палми до балконските врата, папагалътъ се катереше по чаталите си и бъбреше сè това: „Ахъ, боже, дали ще вали! Надъ свиленото канапе си беше и сега оная голяма и зелена, като спанакъ картина отъ алпите, на която се виждаше овче стадо и съ вечерно слънце огряната „Jungfrau“. Колко пъти е разхождалъ очите си по тая картина, кога дойдеха гости и братучедка му пееше! Сичко си беше по сторому, само главното за него нещо не беше тъй. Мигаръ тая серпозна дама, която седеше сега срещу него на канапето, съ шапка и мантила, и която обрисуваше съ върхътъ на чадърчето си шарките на килимътъ, беше братучедка му, съ която е дигалъ едно време тая съща стая на главата си? Отъ лудиятъ имъ смяхъ палмите трепереха, пъкъ папагалътъ крещеше сè пó-уплашено. Разбира се, въ туй време, откакъ се не бяха виждали, братучедка му влезе въ двайсета година и кой знае, какво е още преживяла! Най-сетне — да си бъде замислена, то нищо. Ами защо е тъй чужда и хладна къмъ него, че дори и ледената планина Юнгфрау на картината, както беше огреяна съ вечерно слънце, му се струваше пò-топла отъ челото на хубавата му братучедка.

Въ първо време и той не знаеше какво да ѝ каже, па я попита, както обикновено, какъ са драгите ѝ родители. Питà я, да ли е ходила някъде презъ лятото, дали се занимава сè тъй ревностно съ музика, какъ е Бланка, малката ѝ хрътка, и да ли още обича бисквити. На сички тия въпроси тя му отговори съ най-любезно равнодушие и отъ своя страна го попита за болестьта на леля му, която умря преди три месеца. Той ѝ беше съобщилъ за това съ едно литографирано жалейно писмо. Сега ѝ разказа, управяйки си флорътъ на сламената шапка, разказа ѝ какви мъки прекаралъ съ леля си, която въ последно време оглушала и не мòжела ни день безъ него. И при искрената си жалейка за добротворката си леля, Гавраплъ описа доста комично последния си животъ при нея на лозето ѝ, какъ трябало да играе сяка вечерь на карти съ нея, какъ измисляла нечути и невидени яденета и при сичките му протести ги намирала за твърде вкусни,

та ги и описвала подробно въ една своя готварска книга, що я готвела за печатъ.

Разказа ѝ за благодеянията ѝ къмъ какви нещешъ провалници, които издебяха винаги часътъ, когато унуката не е дома. Най сетне говори ѝ и за нейното занятие съ лозята по което можеше, каже, да се мери съ най-вещъ и най образованъ лозаринъ.

— Както и да имаше слабость къмъ мене, каза още Гавраилъ, по тая точка шега не знаеше: цяла година ме кара да уча химия, за да мога да карамъ работата изъ дъно и рационално. И когато подъ нейно ръководство приемахъ лозята, трябаше да издържа предъ нея строгъ изпитъ и уверявамъ те, Корнелийо, на този изпитъ бая професоръ би се объркалъ. Бедната! Не доживя тазгодишното вино, а го видя само въ цвятъ! Но и до последния си часъ казваше: „Ще видишъ, Гавраиле, тазгодишното наше вино ще надмине сичките кометогодни вина!“ Това ѝ беше последна радость. Защото не вярваше въ кометите, а ги наричаше небесни вагабонти, които не разбиратъ нищо отъ лозарство. Да беше доживяла, горката, щеше да види, какъ бляскаво ѝ се сбъднаха думите!

Момъкътъ се замълча, а момичето и не помисли да го отклони отъ тъжните му мисли. Само папагалътъ изкряска два-три пъти сухата си фраза: Ахъ, боже, дали ще вали? а около него слугинята требеше нещо.

Той стана и следъ като си изтри съ кърпата челото, което се беше изпотило, макаръ че отъ балконътъ лъхаше вечеренъ хладъ, мина веднъжъ презъ салонътъ и пакъ се приближи до канапето.

— Братучедко, рече най-сетне, следъ като събра сичкия си куражъ, макаръ че не тряба сичко на единъ дъхъ да си изкажемъ, но какво помага? забелязвамъ, че между насъ не ще може да се подеме разговоръ, докато не дойдеме на главното. Кажи ми искрено, сърдишъ ли ми се?

— Азъ? защо да ти се сърдя? какво си ми сторилъ? отговори тя съ пресиленъ гласъ и мачкаше въ ръцете си една визитна карта отъ масата.

— Истина ли казвашъ? може ли да вярвамъ, че сме си единъ къмъ други още тъй, както си бяхме едно време? рече той и пристъпи радостенъ къмъ нея.

— Че какъ беше тогава, та не би могло да бъде сега? каза тя съ разтреперенъ гласъ. Ти не се виждаше ни чуваше отъ толкози време — види се билъ си занетъ съ други работи.

Хора нали сме — единъ тука, други тамъ. Сега си тука é, значи сичко си е въ редъ.

— Не, братучедке, не е сичко въ редъ, каза Гавраилъ и си пъхна ръката въ космите си. Да си го кажемъ искрено: пò-луда работа нàдали бихъ намислилъ отъ тая, когато отидохъ на другия день следъ оня балъ при баща ти да му те искамъ. Щомъ си помисля за това, не зная самъ да се смея ли, или да скърцамъ съ зъби отъ срамъ и отъ ядъ. Боже мой, та кой бяхъ тогава? Най младъ калфа и голъ тъпанъ, комуто една добра леля даваше харчлъкъ и купуваше дрехи! И туй, каквото бяхъ, отивахъ да искамъ най хубавото и най богато момиче въ града отъ човекъ, който ми не даваше никакво значение. Съ какво право? Защото когато ме не виждаха ставахъ на вироглаво момче въ къщата му и защото сегизъ-тогизъ на банкерската му трапеза бивахъ четиринайсети гостъ! Да съмъ си прехапалъ пò-добре езикътъ, а не да излеза предъ тоя човекъ съ празни ръце и пълно сърце, когато графове и барони се надваряха за дъщеря му. Ама признай си, братучедке, че малко отговорность за тая шеметна детинщина пада и на тебе. Първо, защо облече за онзи балъ зелената роба, зарадъ която ти бяхъ казалъ, че полудявамъ. Второ, защо кога ти казахъ, че си тъй пленителна, щото само да ми кивнешъ съ малкия си пръстъ, ще се наема за най вратоломната работа, защо се изсмя тъй недоверчиво и попита: Напримеръ?

А когато отговорихъ: напримеръ ще си дамъ куражъ и ще ида утре при баща ти, на ще му кажа: направете ме вашъ зетъ и азъ ще ви робувамъ дважъ по седемъ години въ контората, както робува негъръ на тръстище — защо се изсмя още пò недоверчиво и ми само каза: Братучеде, полудялъ ли си!? Ти ме познаваше твърде хубаво, Корнелийо, и знаеше, че бяхъ наистина полудялъ и при туй — възвряла глава и че клетвата, що ти я дадохъ целувайки твоето ветрило, че утре живъ, мъртъвъ ще ида при баща ти — тая клетва беше отъ сърце. Но ти пакъ се смееше немилосърдно, като че ти не беше нищо да си счупя вратътъ. О, Корнелийо, както на другия день, поразенъ отъ трите думи на строгия си господаръ, се търкаляхъ на кълбо изъ стълбите и — димъ да ме няма у васъ — идеше ми — като на човекъ който следъ предателство и светотатство може сичко да направи — идеше ми да почукамъ на твоите врата и да попитамъ, дали си благодарна отъ туй, или искашъ някоя пò-голяма лудещина, за да ти покажа на животъ и смъртъ преданостьта си къмъ тебе.

Но си спомнихъ безбожния ти смяхъ и за първи пъть ми блясна въ главата мисъль: Господи, ами че тя няма сърце най-сетне — поне за тебе няма — и сичко, що си тълкувалъ за въ твоя полза, ще е било само дяволско злорадство; искала е да те извади изъ умъ, па да ти се смее после! Тогава, Корнелийо, ми изстина и възврялата глава. Добре, казахъ си, ще бягамъ отъ тая къща и няма да се върна въ нея до като не стана свършенъ мъжъ, за да ме не изгледва баща ѝ отъ горе до долу и да ми дава съветъ да съмъ иделъ въ някоя болница. А докато сполуча това, ще я избия съвсемъ изъ главата си и няма да ѝ дамъ да знае нити че живея на света!

Последните думи изговори тъй развълнувано, щото и самъ се уплаши отъ гласътъ си.

— Ти виждашъ, продължи той съ усмивка, следъ като седна и си обърса пакъ челото, ти виждашъ каква буря е владяла въ бедната ми душа, щото само като си помисля за това, излизамъ отъ себе си. Но отъ тогава, благодарение на леля ми и вечерното ми съ нея картоигранье, азъ се укротихъ и станахъ търпеливъ и мога каза, че ставвамъ сега най-примеренъ мъжъ и домакинъ.

При това я погледна въ лицето, що ѝ беше покрито съ тънка румень и очакваше отъ нея да му се изповяда и тя съ чисто сърце, като него. Въ също време въртеше безсъзнателно смарагдовия пръстенъ около пръста си и си поемна дълбоко, като че му отлекна бремето, що го носеше отъ толкози време на сърцето си. Ала тя го не гледаше, макаръ че погледите отъ хубавите ѝ тъмни очи и да минуваха покрай него, защото гледаше постоянно палмата. до която седеше Гавраилъ. Лицето ѝ беше особено мрачно и я правеше постара, а пъкъ да не беше толкозъ заслепенъ отъ надеждите си, Гавраилъ щеше да се уплаши отъ развълнувания трепетъ на устните ѝ, когато ги отвори да му каже съвсемъ тихо:

— Гратулирамъ ти за търпението. И азъ слава богу въ тия две години и половина доста научихъ и доста забравихъ и сега съмъ си спокойна. Нали за туй живеемъ.

— Разбира се, отговори той, но безъ да разбере, какво искаше да му каже Корнелия. Той се беше замислилъ, какъ да открие сърцето си. Наведнъжъ се реши да обърне сичко на шега и се изсмя, макаръ да му се стискаше сърцето.

— Братучедке, рече, зелената роба тряба да е вече избеляла до сега. Ама няма нищо. Най-после, не беше тя, която ми даде оня лудъ куражъ тогава. Поне виждамъ, че и кавяната роба, що я имашъ сега, би ме тъй също накарала

къмъ съща постъпка, само съ тая разлика, че смелостьта няма да бъде вече тъй голяма, като едно време.

— Мислишъ ли? Хмъ, имашъ особени понятия, каза Корнелия и му фърли бързъ погледъ, предъ който Гавраилъ наведе очи.

— Ами че сега стои инакъ работата. Или какъ мислишъ, братучедке? отговори Гавраилъ вече не тъй буйно.

— Да, да, кивна му тя бързо съ глава, сега е сичко инакъ.

— Затова ако отида утре — или защо не още довечера — ако отида пакъ при баща ти и му кажа пакъ това, което беше тогава съща лудория, гола фанфаронада, не мислишъ ли, че сега ще ми даде по̀ — учтивъ отговоръ?

Тя стана, цяла разтреперана отъ канапето, опря се о мраморната маса и каза съ полузадавенъ гласъ:

— То стана много! Преди да намеря думи, които да обяснятъ какво мисля за твоето поведение, по-добре ще е да идешъ, Гавраиле, безъ да гледашъ какъвъ отговоръ ще ти даде баща ми.

— За име божие, Корнелийо, не разбирамъ!

— Още не разбирашъ? прекъсна го бързо Корнелия, и въ очите ѝ бляснаха сълзи. Мигаръ тряба сама да го кажа, какъ нечуто ми се струва, щото следъ две и половина години, презъ които за тебе Корнелия не съществуваше, сега само за това мислишъ, какво ще ти каже баща ми, като че отъ само себе си се разбира, че въ туй време дъщерята е чакала само, кога ще се яви пакъ почитаемия господинъ Гавраилъ. На горкото момиче тряба да е било мъчно презъ тия години, откогато нейния кавалеръ на онзи балъ ѝ говорѝ де-да-си лудории, но затова ще бъде царски наградена: кавалеринътъ ѝ въ туй време наследилъ леля си, станалъ богатъ ергенинъ и братучедка му ще бъде прещастна сега ако се яви и поиска ръката ѝ. Той можеше, разбира се, да земе коя-да-е друга, която би му се харесала много повече презъ веселия му животъ по Берлинъ и Виена, ала не иска да се лиши отъ удовлствието, да се яви сега като достоенъ мъжъ предъ теста си и да го засрами, като му съобщи, че сега получава толкова хиляди приходъ, колкото тогава стотини. Тоя часъ чакаше съ радость, а пъкъ за да излезе действието по-бляскаво, съ години и не питаше, какво става съ братучедка му; тя си му беше сигурна. — Жалъ ми е, но ще го кажа, братучеде: азъ не заслужвамъ това добро мнение за мене. Азъ нямамъ туй овче търпение, каквото си мислилъ навярно, че имамъ: и ако то-

гава беше лудещина отъ тебе, да правишъ истина отъ една бална шега, сега ще го смятамъ за докачение, ако ме поискашъ и ще отговоря сега сама, па макаръ те изгубила пакъ за няколко години.

Тя се отдалечи отъ него и се спря съ лицето си къмъ единъ прозорецъ. Лицето ѝ беше цяло пламнало. А Гавраилъ стоеше безъ дума като гръмнатъ и се подпираше о масата.

— Така ли!? каза най-сетне като на себе си, та едвамъ се чу. Това и не мислехъ. Азъ си мислехъ, че и тука е сичко по старому, както у мене; сега разбира се.

— Че какъ беше тогава? попита го тя, безъ да се обърне. Тогава много ли се грижеше да узнаешъ, какво е въ сърцето ми? Не предполагаше ли си мълкомъ, че други освенъ тебе не може ми би пò милъ? А кога ти се присмеехъ за това и те наричахъ „мъжъ съ голямо въображение“, не въображаваше ли си още повече? Но да бяхъ знаела, че ти ще идешъ тъй далеко, щото да се явишъ при баща ми, нямаше да те оставя, а щяхъ да те спаса отъ единъ срамъ. Ти ми беще твърде милъ, Гавраиле, и вярвай, когато си отиде отъ насъ, та се не чу и не видя, менъ ми беше мъчно отъ най-напредъ. Да беше ми писалъ, щяхъ да ти отговоря пò-любезно отколкото заслужваше. Подиръ, когато се научихме отъ други хора, че ти не си скочилъ да се удавишъ въ Рейнъ, а си живеешъ охолно като никога, е, тогава и азъ не хаехъ вече, а си се помирихъ съ положението и то веднъжъ за винаги!

Тя млъкна и на време млъкна, защото сълзите ѝ неволно щяха да покажатъ, че не вярваше и сама на сичко, що казваше и че не се беше башъ помирила съ положението си, както искаше да уверява него и себе си. Той стоеше като поразенъ и не намираше думи да се оправдае. Два-три пъти му дойде на езика да ѝ каже, че презъ сичките безвестни години е живялъ само съ надежда, че помежду имъ има неразкъсна връзка, че си е винаги мислилъ, какво тя не може принадлежà другиму, както и той не може имà щастие безъ нея.

Но именно зарадъ туй упование го обвиняваше тя! И нямаше ли право? На какво е основавалъ тази си твърда вяра? Какво му е казала или съ какво му е дала да разбере, че съ него е отишла пò далечъ отъ интимните роднински шеги?

Отъ това грешнишко положение, въ което и самъ се признаваше виновенъ, го стресна остъръ звънецъ, който обаждаше, че ѝде гостъ.

— Ще си ида, Корнелийо, каза, и пó добре ще бъде, ако не чакамъ родителите. А дали ще дойда пакъ, не зная.

Сега поне ми се струва, че ще бъде излишно, тъй като ми се обърна умътъ; но пакъ се не заклевамъ, защото никой не знае, колко му е силата.

— Гавраиле, отговори му Корнелия съ по̀-благъ гласъ като се обърна къмъ него, жалъ ми е, че бяхъ принудена да ти кажа туй. Но туй ми беше на сърцето и азъ трябаше да ти открия самата истина. Дай ми сега ръка и си мисли, че не е било нищо по между ни. Ще захванемъ пакъ отново: азъ съмъ ти пакъ „братучедка“, а пъкъ ти мой „братучедъ“; доволенъ ли си?

Той я погледна жално-жално въ очите като да искаше, преди да ѝ даде ръка. да изпита, какъ го тя мисли това, що каза. И още не беше решилъ ни тъй, ни инакъ, ето че се отвориха вратата и влезе единъ елегантенъ момъкъ; влезе весело и сигурно, като да си беше домашенъ тука, поклони се спретнато на Карнелия, па ѝ цалуна и ръка, а Гавраила поздрави съ хладенъ и косъ погледъ. Корнелия го представи на братучеда си като къщенъ приятель и като синъ на единъ бащинъ ѝ познайникъ отъ Бордо. Намира се тукъ отъ няколко месеца и дошелъ да изучи немските отношения. Гавраилъ я гледаше втренчено; на лицето ѝ се не забелязваше никаква диря отъ буйния разговоръ; изведнажъ начена разговоръ съ духовития французинъ — по французски, но щомъ забележи, че Гавраилъ стоеше безъ участие, рече да имъ попее някои провенсалски песни, що ѝ ги беше пратилъ французинътъ, и седна веднага на пияното; но гласътъ ѝ не вървеше, защото сълзите ѝ пречеха на гърлото. Предложи на французинътъ да пее самъ, а тя го придружаваше, и преди сяка песень искаше да ѝ се преведатъ думите и това настояваше съ такава ревность, като че тези езиковни студии особено ѝ се харесваха. Французинътъ и не мислеше да се стеснява въ своите обноски къмъ Корнелия за това, че имало помежду имъ единъ мълчаливъ трети човекъ. Истина, пазеше се и отъ най-незначителни ласкави думи, но сяко негово движение, секи неговъ погледъ. както и тонътъ му — изказваха ѝ сѐ едно: щастливъ съмъ при тебе; прави съ робътъ си, каквото щешъ! Това не беше ново за Гавраила. Отдавна беше привикналъ да гледа хубавата си роднина обиколена отъ най-избрани почитатели, и си мислеше, тряба човекъ да е дърво, за да остане равнодушенъ въ близината ѝ. Но тогава, когато притежаваше тайно и саминъ това жадено чедо, драго му беше, какъ други харчеха мъките си напразно. Днесъ първи пъть осети и той мъка въ сърцето си, като помисли че може да я загуби за винаги. Не го беше ядъ на младия французинъ; той или други — нему

беше сѐ едно. Но тя, която най-сетне трябаше следъ сичко това да почувствува, какво му е на сърцето, тя какъ може сега предъ него да дрънка на пиано, да се смее — като че ѝ не е нищо, следъ като го съсипа съвършено! Тоя смяхъ не беше ли същия, отъ който побягна оня день следъ балътъ? Нищо се не беше променила, само сега беше станала по-изтънчена светска дама, която чакала две и половина години, за да стъпче съ крака най-верното сърце!

Както седеше и събираше ядове въ сърцето си, тури си на умъ да не стъпа вече тука. Преди му се струваше, че най-сетне иматъ право да му се сърдятъ, но сега като вижда, че му се люто отмъщаватъ, забрави вината си. Добре тогава, знаи си, нали си отвърнахме единъ на други, сега няма и да си досаждаме вече. Да захванемъ пакъ отново, да играемъ пакъ на братучедъ и братучедка, само за да има единъ почитатель повече — това го не приемамъ! А пъкъ ако съмъ се лъгалъ, не показахъ ли се готовъ да ѝ се дамъ на милость и немилость? Какво ми отговори? Нищо и никакви приказки, хладни и бездушни като думите на някоя вещица. Да се ядосвамъ, да се отчайвамъ? — нѐ, животътъ ми е скъпъ мене. Да тримъ точка на тая комедия, па да начненемъ отъ ново и на чистъ въздухъ!

Щомъ се свърши песеньта, Гавраилъ отиде при пианото и подаде ръка на братучедка си, която го погледна побледняла, а той ѝ каза сбогомъ съ най-непресиленъ тонъ и тръгна да си иде. Тя го попита бързо-бързо, ще дойде ли утре да види родителите ѝ, и да имъ каже ли; а той сви рамена и отговори, че не знае, да ли ще има време, па се поклони французину и си излезе.

Вънъ трябаше да се поспре до вратата, защото сърцето му биеше, та се пръскаше. На единъ пъть сичко онемя и потъмня около него, главата му пламна и той си потърка челото съ ледената си ръка и дълбоко въздъхна. Стори му се, че задъ него се изсмя французинътъ, а дори и братучедка му. Ала не — туй беше само нейниятъ гласъ и той го свести, но да слуша — не искаше; че каквото чу вече отъ нея, беше му доста и предоста. И тъй слезе съ разлюлени крака низъ стълбите, по които беше възлязълъ тъй радостно. Долу единъ слуга палеше газовия канделабъръ. И той го не позна, както преди вратарьтъ, защото и двамата бяха нови въ къщи. Сичко станало ново и чуждо, помисли си Гавраилъ; а онова що му беше най-близу, станало му сега най-чуждо. И какво може да устои на времето? Има едно нещо, мислеше си, което устоява

— дори и на две години и седемъ месеца — то е любовь и вярность; но въ тая къща го не търси! Толкозъ по́-добре! Ще си помогнемъ, както можемъ. И наистина, има ли у мене още нещо отъ нея? Когато възлизахъ по тая стълба, си мислехъ, че безъ това момиче не мога живя, а сега, вижъ, че живея и ми е даже по̀-добре: нищо ме не стиска вече въ гърдите, а ми е тъй леко и широко, както отъ години ми не е бивало! Така щеше да ми бъде отдавна, да си не бяхъ въобразявалъ, азъ глупецъ, че съмъ длъженъ да пазя сърцето си за нея. Отъ сега ще се пазя хубаво да ме не хваща пакъ тая детинска болесть!

Тъй префърляше въ умътъ си ядосано тия решителни мисли и вървеше низъ улицата надолу, безъ да се обърне да погледне пакъ балконътъ, що го бе тъй весело поздравилъ преди малко. На среща му идеше една хубава каляска, на която позна отъ далеко лакеятъ на вуйка си и се отби веднага въ една тъмна порта, за да ги изгледа, безъ да го видятъ. На тъмно-кадифяните мендерлиии седяха родителите на Корнелия; те се бяха мàлко променили, откакъ ги не беше виждалъ: баща ѝ съ угледния си профилъ му се стори по̀-хладенъ и по̀-строгъ; майка ѝ — малка, свита и твърде припроста жена — само сянка отъ мъжа си — стори му се още по̀-свита отколкото преди. Корнелия няма нищо отъ нея, каза си; тя е дъщеря на баща си. И азъ си въобразявахъ някога, че тая хладна статуя може да ми стане жена! Слава богу, че си отворихъ зъркалите о̀време!

Каляската замина отдавна, пъкъ уединениятъ изгледвачъ още стоеше подъ портата и я изгледваше. А на къдя можеше и да иде? Да беше могълъ да завари парахода за надолу, би се качилъ, за да си не ходи още у дома, защото беше загатналъ няколко пъти на икономa си, че може да се върне съ другарь; за това го беше срамъ сега да си иде като повърнатъ ергенинъ. Друго му не оставаше, освенъ да остане въ града и да преспи цялата история. Само не искаше да иде въ някоя голяма гостилница, дето щяха да го познаятъ, а можеше и познати да срещне. Най-сетне видя една малка „епитропска“ гостилничка, наречена „Миша кула“, дето имаше и стаи за спанье. Преди време, когато кесията му не беше натъпкана, се е отбивалъ сегизъ-тогизъ тука, а не преди много продаде една бъчва отъ най-хубавото си вино на тоя гостилничарь, безъ да се зопознае лично съ него. Тукъ се надяваше поне да намери неподправено питие за сънь и тихъ кътъ, дето спокойно да забрави скърбьта зарадъ изгубената си любовь.

И наистина, щомъ влезе, видя, че се не е излъгалъ. Въ големите предни стаи седяха на хубаво изтърканите маси възстарички мъжие сѐ „постоянни гости“, отъ които едни пушеха, други играеха на карти, трети бъбреха за политика. Задъ тия стаи се намираше една пò-малка стаица, дето светеше само една цицка газъ, а двете масички вътре бяха празни. Гостилничарьтъ, човекъ пъргавъ, низъкъ съ редки косми, а буйна ланитна брада, беше въ също време и прислужникъ; щомъ видя Гавраила, отправи го въ малката стаица изказвайки му съжаление, че на другите маси няма място.

Гавраилъ кивна съ глава разсеяно, тръшна се на единъ столъ до прозореца и си заръча едно шише вино — отъ своето си. Въ туй време изгрея месецътъ и освети стенния календаръ, окаченъ въ глибътъ на прозореца, а върху бялата маса се очърта сянката на една саксия съ босилекъ. Сега забележи Гавраилъ изрязани върху масата две свързани букви, обиколени съ пламнало сърце; види се отъ някой залюбенъ, който е извардилъ да го не види никой и оставилъ тоя споменъ. Да ли му е станало съ това пò-добре? Кой знае, но Гавраилъ въздъхна, щомъ видя тия дири отъ ударенъ дивечъ. Той се премести отъ тамъ, напълни си чашата, но я остави ненапита и се задълби въ горки мисли съ затворени очи и подпрянъ на двете си ръце.

— Зъбъ ли ви боли, господине? каза някой весело туку до него. Той дигна очи и видя предъ себе си едно момиче, тъй около на осемнайсетъ години, съ кръгло лице, като посребрено отъ месечината, а около гиздавата му глава беше овита дебела руса коса Какви ѝ бяха очите, не можеше да се види, но му се струваха тъмни, напротивъ нежните ѝ почти детински ланити и чело. И ако не бяха устата ѝ съ червени и грубички устни, които придаваха сила и животъ на тая глава, човекъ би я зелъ за глава отъ кукла.

— Отде на къде това питанье! отговори Гавраилъ, следъ като я изгледа втренчено. Бихъ желалъ, да нямаше друго нищо пò-лошо отъ зъбоболъ.

— Бяхте си хванали съ две ръце бузите, та помислихъ боли ви зъбъ, отговори момичето. Но, толкозъ пò-добре, ако ви няма нищо. Азъ напримеръ не зная, какво е зъбоболь, но кръстница ми страда често и кога я заболи зъбъ, полудява просто. — Искате ли да хапнете нещо? го попита смеешкомъ, та ѝ се видяха белите зъби.

— Благодаря ти. Не ми се яде.

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY

— Ами не знаете ли, l'appétit vient en mangeant.

— Мигаръ знаешъ и французски?

— Зная, колкото съмъ откраднала тукъ отъ единъ келнеръ, швейцарецъ, който парлираше цялъ день. Но да пиша, не мога, отговори тя и си оправяше къдриците по челото.

— Ами ако искахъ да ямъ, какво ще ми препоръчашъ?

— Ахъ, секи препоръчва туй, що обича самъ, ала не зная, да ли моятъ вкусъ се посреща съ вашиятъ, каза тя и тънките ѝ ноздри трепнаха, като че вкушаваше вече миризмата на любимото си ястие.

— Може да опитаме. Какво би си избрала ти за себе си?

— Азъ обичамъ най-много дребни птички, да имъ рускамъ кокалците — за това ни артисватъ сѐ. Ония господа тамъ хѐ нямать вече зъби! Но вие, щомъ нямате зъбоболъ, мисля, че два пражени дрозда ще ви се усладятъ; пъкъ тъкмо днесъ имаме хубави — а и пресенъ салатъ!

— Тогазъ донеси ги скоро! Ами слушай! Какъ ти е името?

— Гертруда. Господарътъ ми вика Труда, пъкъ жена му, която ми е кръстница и родомъ отъ Келнъ, ми вика Тручка — тъй както си говорятъ тамъ. Избирайте си, господине, отъ тия три имена, което щете!

Това каза и се затече въ кухнята, а той щеше безъ малко да ѝ викне, да не заръчва яденье, защото му е горчиво на езика, та не може глътна ни залъкъ. Дойде му на умътъ, какъ сега въ оная хубава къща на Рейнска улица блещи трапеза, съ ония ми ти сребърни такъми, а слуги съ бели ръкавици носятъ ястията. Пъкъ той, наместо да седи на почетното място между домакинята и хубавата ѝ дъщеря, както си въобразяваше, седи сега самъ самичъкъ на гола маса въ полумрачна кръчмица! Истина, такава една келнерка би струвала за някого колкото десеть лакеи въ ливрета, но какво са за него сега сичките моми отъ горе до долу по Рейнъ? — Лукави змии, лъскави чудовища, засмени усойници! И жената била венецъ на създанието! Да, ама трънен венецъ! Който иска да се овенчае съ него, тряба да изходи цялъ голготски пътъ отъ страсти, па най-назадъ да го заковатъ на кръстъ у дома му. А той искаше още и да се оплаква, че щастието му го заварди отъ таквазъ орисница! Глупость! Защо да смесва сладкото вино съ горчива злъчка? Свобода, младость и наслада — нищо друго! Може би да се смеятъ сега на трепезата въ Рейнска улица на оня добродушенъ лудньо, братучедъ Гавраилъ

— и разказватъ французину, какъ съмъ избягалъ първия пътъ отъ къщата имъ и какъ и следъ това не ми е дошелъ умътъ въ главата. Но търпение! Ще видимъ, кой ще се смее най-назадъ. Само още виното да скътаме, па да ме няма тука вече: я въ Парижъ, я въ Лондонъ, я въ Америка — па като прочета случайно въ някой немски вестникъ: „Госпожица Корнелия и Monsieur tel et tel венчани“, ще запаля една хаванска цигара въ жертва на бога-свобода!“

Въ такива разговори съсъ себе си Гавраилъ изпразни и втора чаша, когато Гертруда се върна съ ястието носейки го предпазливо въ чисти съдове и гледайки вторачено двата дрозда, които лежаха като близначета средъ белизнявото и ситно нарязано зеле. Тя сложи чинията гордо усмихната, като да искаше да каже: Не сполучихъ ли? Подпръ това му пожела „добъръ апетитъ“ и се изправи предъ масата, като да чакаше гостътъ да ѝ похвали яденьето.

— Я слушай, ти тряба да ми помогнешъ. Ела! Ще се делимъ!

— Благодаря, каза тя и се поклони смеешкомъ. Че това не стига само за васъ; такова едно врабче не е камилско птиче я! Или ви се не услажда?

— Яденьето е добро, ами на мень се не яде. Освенъ това и не е сладко на саме.

— Разбира се по̀ сладко щеше да бъде, ако беше и госпожа ви при васъ.

— Каква госпожа! Ергенинъ съмъ, а не мисля и да се женя дори съмъ живъ! Ела, Трудо, ела, че ако ми не помогнешъ, ще се задавя; защото щомъ ямъ самъ, ще си гълтамъ и мислите, а те лесно не се смилатъ.

— Е, хубаво, отрежете ми най сетне едно крилце. Азъ се изказахъ вече, че това ястие най обичамъ.

Гавраилъ сряза бързо едното пиле и ѝ го подаде съ чинията. Тя се огледа крадешкомъ, да я не гледа някой, па задигна половината пиле и му поблагодари

— Кръсникътъ ще ми се кара, ако ме види — макаръ че туй не е нещо лошо — само — дето ямъ съ пръсти; ама какво да правя? Два такъма за единъ гостъ носятъ ли се?

И както стоеше предъ него, начена да руска кокалците съ острите си зъби, та бе за хубость да я гледа човекъ. На Гавраила се хареса особено какъ трептяха ноздрите ѝ докато мляскаше, а туй „русканьето“, за което и сама говореше, беше наистина мило за слушанье. Тя му се харесваше сяка минута

повече. И неволно сравни туй весело, доверчиво същество, отъ което му лъхаше топло, съ ледения хладъ, който му ослани сичките надежди, когато седеше срещу картината съ ледооколината планина Юнгфрау — Сега тряба да пийнешъ, ѝ каза следъ като беше срускала още една половина дроздъ и си триеше внимателно устни и пръсти о една сервиетка. Опитай туй вино; расло е на моя земя!

— Ахъ, ами какъ! Че това е наше най хубаво вино. А вий имате ли лозя?

— Разбира се, Трудо. Ами да опиташъ тазгодишното! То има пъкъ особенъ огънь. Но ти едвамъ кусвашъ!

— Благодаря, не смея повече, защото ми отива тозъ часъ въ главата. — Какво щяхъ да кажа — не сте ли вече търговецъ?

Той я погледна въ очите зачудено и я попита:

— Отде знаешъ да ли съмъ азъ за когото мислишъ. Доколкото зная ний се виждаме сега за пръвъ пъть.

— Струва ми се, че сте ме забравили, отговори тя и се смееше таинствено. Азъ тогава не бяхъ както съмъ сега, а вий не сте се нищо променили; само сте станали по́ снаженъ. Не помните ли преди три години, единъ день предъ обядъ бяхте се събрали тука съ ваши другари, а вий туку разправяхте за полици, книговодство и такива работи. Същия день азъ пъкъ бяхъ получила награда въ училището — моята последна награда, защото отъ тогава трябаше да напусна и да помагамъ на кръсница си. И не зная какъ стана, че ме забелязахте и наченахте да ме изпитвате, пъкъ азъ лудо-нахално дете, както си бяхъ, ви избъбряхъ сичко и ви показахъ книгата, що бяхъ получила награда. А вий извадихте два портокала, дадохте ми ги и ми държахте една сериозна речь, докато другите се смееха. Пъкъ мене ме досрамя, досрамя, па се изкубнахъ насила отъ васъ и побягнахъ бързо въ кухнята, дето пъкъ слугините ми се смяха повече. Може да сте го забравили, но момиче не забравя лесно, кога е било засрамяно; за това и азъ ви познахъ веднага, щомъ ви съгледахъ.

Гавраилъ беше забравилъ тази история, но каза:

— Гледай, гледай, та ний сме били стари познайници! Малка главица, а колко помни! Пъкъ азъ мислехъ, че въ нея се сдържа една мисъль толкозъ, колкото въ „Миша кула“ гостите.

— Да да, ама знаете, че има и коренни гости, които постоянно дохождатъ.

— И азъ такъвъ ли съмъ?

Тя се сети веднага, че може да се е изтървала въ думите си и се изчерви цяла. А за да я не забележи, наведе се малко да види пръстенътъ на Гавраила — като че ужъ сега го съгледа.

— Какъвъ хубавъ пръстенъ! Такъвъ не съмъ виждала въ живота си.

— Искашъ да си го имашъ, Трудо?

— Ахъ, таманъ за мене — да мета, да мия паниците съ него! Не, не, ето като за мене пръстенъ! И тя показа на лявата си ръка една тънка халчица съ три гранатни зрънца. — Вашиятъ е за някоя голяма госпожица, която носи и въ делникъ коприна.

Гавраилъ се сети за свплената рокля на Корнелия, какъ му шумолеше, а той въ душевно вълнение въртеше пръстенътъ на пръста си. Сега му се стори, като че отъ тоя пръстенъ му припари на пръста. Измъкна го бърже и го подаде на момичето:

— Земи го, рече, на мене щастие не донесе! Не ща го!

— Подиграватe се, му каза тя и се изсмя високо. Не съмъ вече глупава ученичка и зная, че пръстенъ не е портокалъ.

— Ще го земешъ! й каза натъртено и й хвана ръцете. Желалъ бихъ да зная, кой ще ми забрани да ти дамъ, колкото ща пръстени и колкото ща свплени рокли, па макаръ се ядосвали сичките големи госпожици въ града; толкозъ по-добре, дай си пръстчето да видимъ, какъ ще ти прилича! Мирно!

— Пуснете ме, не ща го, не смея да го зема. Какво ще кажатъ хората! викаше тя и се мъчеше да си откопчи ръцете.

— Какво могатъ да кажатъ хората, освенъ, че те обичамъ, че ми си по-драга отъ някоя горделива госпожица; и азъ бихъ желалъ да видеше сега една, какъ ти давамъ пръстенъ, па да си помисли и нещо повече — та да се скъса отъ ядъ! Ела, стой мирно! Ето на средния пръстъ!

— Не ща го!

— Ще го земешъ!

— Честито, честито, моме Трудо! извика задъ тяхъ единъ крупенъ гласъ. Вижъ, вижъ, че птичето влязло найсетне въ капана! Ехъ, сичко си има времето! Но тукъ стана много бързо! Или да не е стара любовчица, която си крила до сега отъ вуйка си? О, девойчице, хубави истории, хубави!

Като каза тия думи влезлиятъ господинъ, щипна за ухото Труда, която се беше чръвнала отъ срамъ и я удари полека по образа. Труда се отърва наведнъжъ отъ тогозъ и отъ оногозъ, фърли бързо пръстенътъ и се изправи ядосано между двамата, а очите ѝ светеха отъ ядъ и сълзи.

— Не е истина, крясна тя, не е истина, не ща го и не съмъ го искала, тоя пръстенъ, а срамота е, господинъ счетоводительо, да правите капиталъ отъ една глупава шега и да ми говорите думи, да потъна въ земята отъ срамъ. Ето нà, кажете на тоя господинъ, че азъ не съмъ за това, да се подиграватъ съ менъ и — да си търси други да имъ дава пръстените и свилените си рокли: азъ се пошегувахъ само съ него, защото го мислехъ за смиренъ човекъ, но съжалявамъ, че и той билъ като другите. Лека нощь!

(Следва краятъ.)

Paul Heyse, синъ на познатия немски филологъ Karl Heyse, държи видно място въ новата немска литература. Роденъ е въ Берлинъ на 1830. год., а дейностьта му начева отъ 1847. год., когато издаде една сбирка приказки подъ заглавие: „Jungbrunnen“ (Животворенъ изворъ). Следъ това последваха стихотворни сбирки, драми, романи и новели, които именно му основаха славата. Днесъ за днесъ Хайзе съ право може да се гордее като най даровитъ и най плодовитъ немски новелистъ. Разказите му красатъ много немски списания и се четатъ съ особена охота. А като отделни издания има излезли до сега до 18 томчета. Почти сичките Хайзе-ови разкази заслужватъ напълно името художествени произведения, защото са наистина докарани до съвършенство както по съдържание, тъй и по форма. Истина, у Хайзе се срещатъ често искуствени и донякъде насилствени развезки, но което пленява читателя, то е формата, въ която предава своите сюжети. И колкото повече новели пише, толкозъ повече излиза на яве стремлението му да осъвършенствува до край тоя видъ поезия, зарадъ която изучвà нарочно романските литератури. Хайзе умее да възбужда любопитство съ проблемите си и да си служи добре съ човешките страсти. Особено хубаво знае да рисува женски фигури и въ това отношение прекрача по някой пътъ границите на обикновения моралъ: но пакъ новелите му си оставатъ такива, щото като ги четешъ, съзирашъ въ тяхъ явна тенденция къмъ нравственость. — Хайзе е родомъ отъ Берлинъ, но отъ 1854. год. живее въ Мюнхенъ, дето го беше повикалъ при себе си тогавашниятъ ученолюбивъ баварски краль Максимилианъ II.

Новъ възгледъ върху сетнините отъ православието въ България.

Съобщава В. Н. З.

—■—

Българскиятъ църковенъ въпросъ, който води началото си още отъ IX. векъ, т. е. отъ основанието на българската църква, и който въ своето развитие е претърпялъ вече няколко фазиса, като не се счита за окончателно разрешенъ, поне за заинтересуваните отъ него страни — цариградската и римската църкви, — продължава още и до днесь да обръща вниманието на историците отъ двете посоки. Неговата тясна свръзка съ тъй наречения „източенъ въпросъ" е пораждала време отъ време при различните комбинации на историческите събития предложения на различни проекти за неговото разрешение. Тъй като съвременниятъ фазисъ на този въпросъ представя несъмнено логически изводъ отъ ония посилки, които са били положени още отъ самото начало въ основата на неговото възникванье, то и историците често пъти търсятъ или поне се стараятъ да намерятъ разрешението му въ поясненето на събитията, при които той е възникналъ, въ полза на тази или онази страна. Къмъ подобни опитванья се отнася и съчинението на иезуита A. Lapôtre, L'Europe et le Saint-Siège à l'époque carolingienne. Première partie, — Le pape Jean VIII (872—882). Paris 1885. XI+367.

Отъ самото заглавие на книгата се вижда, че цельта на автора е да представи отношенията на папството къмъ Европа въ IX. векъ, който изобилува съсъ събития толкова важни отъ една страна за създаваньето почти на завършената политическа физиология, както на западна, тъй и на източна средновековна Европа, а отъ друга — за развитието и усилението на папската власть. Като си задава такава обширна тема, авторътъ не забравя да обърне вниманието си и къмъ събитията, които са ставали въ това време въ славянските земи, и отделя едно доста видно място за отношенията и политиката

на римския първосвещеникъ изобщо и въ частность на папа Ивана VIII спрямо славяните. Ето какво пише той между другото въ своя Avant-propos, дето очертава главните и характеристични явления отъ IX. векъ:

„Стига само да се погледне отъ далечъ, какво произлиза въ същия моментъ въ огромното славянско племе, потикътъ къмъ християнството на единъ цялъ святъ, изолируванъ до тогава въ езическото варварство, и западниятъ историкъ се чувствува обзетъ отъ особена прелесть. Наистина, никой не би могълъ да остане индиферентенъ къмъ приготвяньето у тези народи едно бъдъще, което е толкова важно за всички и дори не е дало още всичките си сетнини. Но интересътъ на явлението добива съвършено жива острота, когато човекъ се приближи по-близу, когато се открие, че въ това първо съприкосновение съ християнската цивилизация, славяните се намиратъ като стиснати между две противуположни влияния, между Римъ и Византия, отъ които всяко гледа да ги образува споредъ своя духъ и своите нърави, когато се помисли за съдбоносното различие, което ги очаква, споредъ както те отстъпятъ на едното или на другото отъ тези домогванья, споредъ както те ще се хранятъ отъ римска или отъ византийска душа.“ И наистина, Лапотръ не останалъ индиферентенъ къмъ опия явления, които въ IX. векъ са ставали въ славянския святъ. Като спира вниманието си на двата видни тогава центра — България и Моравия, — той се опитва да си обясни, какъ и защо е произлязло това „съдбоносно различие“, тази разцепеность между тогавашните южни и западни славяни, и каква рола е игралъ въ славянските работи презъ това време римскиятъ папа.

Съдържанието на Лапотровата книга е следното: I. Histoire du Registre, — II. Les Bulgares, — III. Les Moraves, — IV. Le Libelle impérialiste de Spolète, — V. L'Empire Carolingien. — Appendice. — La papesse Ieanne. — Ние ще изложимъ тукъ подробно само втората глава, която е посветена на българските работи, първо защото въ нея Лапотръ развива своите мисли и възгледи по въпроса за славяните въ по-обща и по-обширна форма, отколкото въ третята, дето той засяга себствено само единъ въпросъ — Кирило-Методиевския, и второ, защото тя е отъ голямъ интересъ за насъ, българите, особено въ настояще време.

Лапотръ почва своя трудъ отъ папствуваньето на Ивана VIII., като го счита въ същото време за продължение на другъ единъ свой трактатъ «De Anastasio bibliothecario

Sedis apostolicae», въ който, споредъ думите му (IX. стр.), доста подробно е представилъ историята на предните папствуванья и особено на папа Николая I; въ настоящия си трудъ той почва отъ Ивана VIII., като ще резюмира и поясни изказаните отъ него вече мнения. Поради това, следъ като излага въ първата глава „историята на регистра", именно за Монте-Касинското копие на оригиналния папски регистъръ, за самия оригиналенъ регистъръ, неговото изопачение и виновниците на това изопачение — формозиянните (партията на Формоза), въвъ втората, озаглавена „българите" (30—90 стр.), той встъпя съ изображението характеристиката на Ивана VIII. и неговите приближени лица, отъ наклонностите и поведението на които, споредъ мнението на Лапотра, и зависила тази или онази посока на папската политика особено въ България.

Иванъ VIII, който отъ 20 години изпълнявалъ въ Римъ длъжностьта архидяконъ, се покачилъ на папския престолъ въ декември 872. год. Той билъ вече старецъ съ силно разстроено здравье, съ което той по-сетне често пъти каралъ докторите да се очудватъ, а своите съперници и някои „обеднели и безпокойни честолюбци" да разбиватъ надеждите си, че „изпитанието няма да бъде нито твърде дълго, нито твърде мъчително". По характера си Иванъ VIII. съвсемъ не е билъ такъвъ, какъвто го обикновено представятъ, — недоверчивъ, готовъ да пожертвува всичко за своите страсти и за своите лични интереси. Споредъ Лапотра „историците, които го считатъ за единъ злопаметенъ и недобросъвестенъ човекъ, които виждатъ въ променливостьта на неговата политика само редъ отъ измени на всичките партии, са обърнали, както се види твърде повърхностно внимание върху фактовете. Те са пропуснали именно това, което е съставяло самата основа и, тъй да се каже, характеристиката на тази навидъ променлива и сложна натура, но въ действителность твърде проста и твърде постоянна". Като римлянинъ по произхождение Иванъ VIII. е притежавалъ практически умъ, който презъ неговата 20-годишна служба при римската църква още повече заякналъ и се развилъ, така щото придобилъ „особените свойства и навика да разгледва работите въ тяхната собствена правота и техните главни сгоди, безъ да обръща внимание на личните отношения или симпатии". Всичката му страсть била насочена къмъ цельта, която му се налагала отъ неговите папски длъжности, като го правела индиферентенъ къмъ скоропреходните случайности, които би му се препречили по пътя, къмъ пътищата и средствата, които той би употребилъ.

„Хората особено са били за него оръдия, които той е употребялъ съ полза или зафърлялъ тогава, когато те са могли да служатъ или вредятъ на неговите замисли. Може би, даже като ги е гледалъ много отблизу, той бе си усвоилъ спрямо тяхната морална стойность оня доста остъръ скептицизъмъ, тъй честъ у хора, които са стояли дълго време на управлението. Ако той не считалъ, че морално всичките хора са еднакви, ако никой по-добре отъ него не е знаялъ да разпознава притеснителя отъ угнетения, то никаква репутация за добродетель, колкото високо и да бъде тя прославена, не е била способна да му внуши страхъ, когато се е искало да се направи отъ нея оръдие срещу него, както впрочемъ не са го плашили нито известните скандали отъ живота на по-малко непокорните оръдия“.

Друга отличителна черта въ характера на Ивана VIII. са неговите финансови способности, които са се развили така също благодарение на неговата стара длъжность. При него папската съкровищница достигнала до най-добро състояние. Наистина, той е харчилъ много парите, но въ същото време умялъ и да ги събира; обаче парите, още повече отъ хората, са били за него само едно средство, а не цель: той ги е харчилъ, както и събиралъ, за достиганье на някоя политическа или религиозна цель, а тако също и до известна степень за удовлетворение на оня вроденъ вкусъ къмъ прекрасното, който той е притежавалъ.

„Съ една речь, завършва Лапотръ, този старъ дияконъ, твърде опитенъ въ делата, хитъръ дори и лукавъ толкова, колкото деятеленъ и решителенъ, като папа се оказалъ най-подходенъ за тази преходна епоха, същевременно и варварска, и изтънчена, когато той трябало въ едно и също време да сдържа грубите нърави на запада и хитро да се бори съ византийската дипломатия, поведена така изкусно отъ императора Василий Македонецъ“.

Римъ ималъ нужда именно отъ такъвъ папа въ края на IX. векъ, когато римското общество достигнало до най-низъкъ нравственъ падежъ, така щото и приближените лица на неговия предшественикъ Адрияна II. не са могли да зарадватъ много новия папа. Обаче въпреки очакванията на съвременниците, които бяха привикнали да виждатъ сменяваньето на папските приближени при всяко покачванье на новъ папа, който е давалъ на своите роднини тлъсти места. Иванъ VIII. напротивъ, всички високи личности въ учреждеиката, поставени отъ Адрияна II. или Николая I., оставилъ на длъжностите

имъ. Въ тази постъпка на Ивана VIII. се ясно изказва практическиятъ му умъ: подчинение на средствата за достиганье на цельта. При онази натегнатость, която съществувала тогава между императорската власть и папството, той намерилъ за по-добре да продължава да се ползува отъ личности, които са имали поне разположението на императора, и да не изменява старата политика, която необходимо трябало да остане същата.

Поради това той оставилъ воденьето на дипломатията въ ръцете на предишния папски апокриспари и номенклаторъ Григори, за когото той по́-после казвалъ, че неговото осемгодишно управление било само дълъгъ редъ отъ грабежи и лихварства. На чело на армията продължавали да бъдатъ Серги и Георги Авентински. Това са били личности отъ най-низка нравственость, роби на своите страсти. Като обедняли и изпаднали патриции, те за да поправятъ положението си и да достигнатъ до властьта, оженили се за папски братаници. Серги билъ женен за братаницата на Николая I. и, като станалъ чрезъ този бракъ стопанинъ на Латеранъ и близъкъ човекъ на знаменития папа, успялъ да изкраде папската съкровищница, когато чича му берялъ душа въ своите апартаменти; по-сетне той напусналъ жена си и отишълъ да обикаля света съсъ своята любовница. Георги пъкъ почналъ своите подвизи съ отравяньето на брата си и после съ същата цель, както и Георги, оженилъ се за дъщерята на папа Бенедикта III., предшественика на Николая I.; но следъ няколко време той я убилъ посредъ бялъ день, като смяталъ да вземе дъщерята на апокриспария Григория, чрезъ когото той би получилъ възможностъ да има силно влияние както въ Римъ, така и предъ императора.

Но между приближените на новия папа се намирала личность, която е оказала твърде големи услуги на папския престолъ. Това е знаменитиятъ Анастаси библиотекаръ, отъ знатна стара римска фамилия, комуто ние длъжимъ Liber pontificalis, а, може би, още и Vita Nicolai I. Първоначалното си възпитание и образование Анастаси получилъ подъ ръководството на баща си Арсения, епископъ ортийски, който, назначенъ първъ за „апокриспари на папския престолъ“ дълго време господарувалъ въ Римъ. По-сетне той съ своите способности и обширни знания обърналъ върху си вниманието на папа Николая I., който го избралъ за секретарь и му доверилъ редактираньето на писмата. Обаче Анастаси трябало още въ първите години на самостоятелната си дейность да претърпи големи

изпитания. Арсени, който се отличавалъ съ своя разкошъ и жадность, загиналъ близу до манастира Monte-Cassino съ ужасна смърть отъ ръцете на убийци. Това било въ 868. год. при папа Адрияна II., когато Анастаси билъ вече библиотекарь на римската църква. Изчезваньето на баща му едва не компрометирало за няколко време положението на библиотекаря, още повече, че убийството било дело на неговата фамилия. Но малко това. Братъ му Елевтери, за да поправи финансите си, поискалъ да се ожени за дъщерята на Адрияна, но получилъ отказъ. Тогава той, като истински римски патриция отъ IX. векъ, намерилъ за най-добре да убие както дъщерята, така и жената на Адрияна. Това време било най-тежкото за Анастасия, защото силно го подозирали, да не би и той да е вземалъ участие въ това двойно убийство. Обаче съ помощьта на императорското благоволение и благодарение на неизчерпаемите интриги той успялъ да снеме отъ себе си това подозрение и се отървалъ само съ едно временно отстранение отъ длъжностьта му. Още при живота на Адрияна той отново билъ върнатъ въ архивата на Латеранъ, дето го заварило и оставило възкачваньето на Ивана VIII.

Дори самиятъ Формоза, епископъ португански, който като съперникъ на новия папа, би трябало най-вече да очаква отмъщение отъ Ивана VIII., оставенъ билъ на своята длъжность. Това е билъ единъ целомъдъръ мъжъ, който по своя строгомонашески животъ и мекъ характеръ, представялъ голяма противуположностъ на съвремениците си; той билъ „създаденъ за велики работи, които вероятно би извършилъ, ако не би се домогвалъ твърде смело до високите длъжности било инстинктивно по наивна амбиция, било съзнателно по едно неоспоримо морално превъзходство“. Но при все това Иванъ VIII. въ нищо не му попречилъ, напротивъ, той му доверявалъ дела отъ твърде голяма важность, и разривъ между тяхъ трябало да стане само тогава, когато Формоза му се изпречилъ въ една область на неговата политика, която му е била особено скъпа, и къмъ която той бе насочилъ всичката си енергия, както и всичките средства на дипломатията си, именно въ „славянския въпросъ“ изобщо и въ частность въ българския църковенъ въпросъ въ онова време.

Деветиятъ векъ въ историята на славяните, както и въ историята на повечето европейски народи, представя една епоха, въ която окончателно се определили ония посоки, които вековете не са могли да изменятъ. Въ този векъ славяните приматъ християнството, поне най-деятелните отъ тяхните пле-

мена и чрезъ това се издигатъ на първото стъпало на една по-напреднала цивилизация. Забелязвало се дори, че на двете противуположни крайнини на славянския святъ проблясвалъ стремежъ къмъ национална групировка, къмъ образуваньето на два притегателни центра. Ако и да не е билъ способенъ всеки отделно да направи общото обединение на цялото славянско племе, „тези притегателни центрове обаче са били достатъчни да му приготвятъ, въ едно много или малко далечно бъдъще, яко обединение въ две компактни групи, да му дадатъ по този начинъ необходимата за отпоръ сила, за да се избави отъ игото на своите съседи, безъ да му позволятъ да тръгне къмъ онова ужасно единство, което впрочемъ, както се види е колкото химерично, толкова и страшно за безопасностьта на света“.

„Въ наше време още, безъ да се говори за другите вътрешни причини на раздялата, — особено за оная противуречива наклонность, която, влагайки въ сърцата на тези народи дълбокото чувство на тяхното общо произхождение, държи ги твърде често едни срещу други въ едно състояние на завистливо съперничество, несъвместимо съ една силна политическа организация, — като че да има въ тяхното географическо положение някоя спънка за единство за дълго време непреодолима. Разположени по двете страни на Дунава, на с.-и. и ю.-з. въ Европа, въ две огромни купчини, лошо съединени съ центра чрезъ една твърде слабо укрепена линия, на славяните би трябало, за да се действително съединятъ, освенъ това да преминатъ разните раси, които са се настанили въ междината. Тямъ би трябало да смачкатъ силния маджарски народъ, който отъ IX. векъ се е нагнездилъ като железенъ клинъ въ живото месо на славяните.“

Въ аналогично почти на днешното положение са се намирали славяните и въ онова време, когато папа Иванъ VIII. обърналъ за първъ пъть погледите си къмъ тази страна, съ тази само разница, че германското племе не бе още посегнало на тяхъ, а пъкъ отделни славянски народи достигаха далечъ на северъ. Обаче въ центра между десния брягъ на Дунава и Драва, се откривала една празднина, която безъ съмнение тогава бе по-малко дълбока, отколкото въ наше време, защото страната на каринтийските славяни не бе тогава германизувана, но и при все това доста чувствителна за да попречи да се установи една трайна свързка. Съ унищожението на аварското царство отъ Карла Велики, повидимому, тази празднина би могла да изчезне, защото съседните славяни по

Драва веднага попъплаха къмъ северъ и се пръснаха по следите на победения народъ, а следователно и съединението на славяните би било станало, ако германците не биха основали между тяхъ на десния брягъ на Дунава Източната марка и не биха издигнали една яка стена, която имъ позволи да попречатъ за образуването на една голяма славянска държава, до като най-сетне нахълталите отъ изтокъ маджари не дойдоха да завзематъ тяхното място.

„Назначението на папа Иванъ VIII. било да се яви тъкмо въ момента, когато борбата между славянския и германския елементи трябало да влезе въ най-острия периодъ; когато немците, следъ като забелязали, че съвсемъ близу до тяхъ въ младия моравски народъ се образува малко-по-малко подъ действието на единъ способенъ князь ядката на една мощна федерация, удвояваха усилията си да съкрушатъ тази зараждающа се сила, която ги безпокоила. Намясата на Ивана VIII. въ този дуелъ на двете раси, мястото, което той заелъ между славяни и германци, би съставило най-привлекателния епизодъ въ неговото папствуванье, ако на другата крайнина на славянския святъ, на Балканския полуостровъ, неговата политика не бе се проявила подъ такава една форма, която самата същность на работата ни задлъжава преди всичко да изучимъ.“

„Разпръснати по целия северенъ поясъ на Балкана отъ бреговете на Черно море до Адриатическо, като имали за граници на северъ течението на долния и средни Дунавъ, а къмъ югъ се спущали до сърцето на Македония и дори въ изолирано положение до Пелопонесъ, южните славяни въ своето национално развитие, имали особено да се разправятъ съ Византийската империя, по-малко силна въ своето действие, отколкото грубите германски княжества, но зато пъкъ полукава, по-способна да ги привлече въ своята орбита. Така също въвъ Византия не забравяли и туй, че тези славяни завзимали земи, откъснати отъ империята, и продължавали колкото отъ гордость, толкова и отъ канцеларски навикъ, дори да ги вписватъ въ списъка на подчинените или васалите на василевса. Обаче IX. векъ беше едвамъ достигналъ къмъ средата и вече можеше да се забележи, че между тия народи отъ едно общо потекло, но отъ различни семейства, е имало единъ, който е притежавалъ начала за по-енергично развитие, че отъ него е могло да излезе потикътъ за поглъщанье и обединение на всичко останало,“ а това са били „Българите.“

„По-малко славяни въ действителность, отколкото другите, защото те имали на чело князье и една аристокрация,

може би вече славянизувана, но отъ урало-финско потекло, българите се показаха обаче, че ще бъдатъ тогава центра на расата въ цялото пространство на югъ отъ Дунава. Отъ дълго време те бяха господари на цяла стара Мезия и отиваха навътре въ Македония до областьта на Охридскотото езеро. На западъ задъ Морава сърбите съ мъка противостояха на тяхното влияние". За да достигнатъ до Адриятика и да отворятъ търговия на двете морета, тямъ е оставало само да се асимилиратъ съ хърватските славяни. Наистина подирните не са били разположени да се подадатъ на тази операция, защото те, изплъзвайки отъ покровителството ту на Византия, ту на Каролингската империя, сами силни на море, по-скоро са били назначени сами да станатъ общъ притегателенъ центъръ; на дори и географическото положение имъ помагало въ това отношение, защото планинската граница на Сърбия ги е защищавала отъ всяко нападение откъмъ изтокъ. Обаче това сливанье съ хърватите българите са могли да достигнатъ отъ друга страна, именно отъ северъ, ако те продължаваха да вървятъ въ оная посока, въ която те се намираха въ първата половина на IX. векъ. Отъ 827. год. те бяха вече на северната граница на далматинска Хърватия и, като господари на днешна Ромъния, на Трансилвания и дори на страната между Тиса и средни Дунавъ, те нахълтали въ Сирмийския (Сремския) полуостровъ и достигнали дори до горна Панония; тямъ е оставало, по видимому, само да се нафърлятъ на Хърватско и да довършатъ кръга на своята обширна държава. — И тъй, споредъ Лапотра, българите въ IX. векъ са притежавали всичките необходими условия, за да се издигнатъ надъ другите южни славяни и да образуватъ една силна и велика юго-славянска държава, и князъ Борисъ би билъ въ състояние да реализува този планъ, ако България не би се отвлякла отъ тази рола на притегателната сила за южните славяни съ друго едно по-възвишено, но въ същото време и по-опасно честолюбие. „И наистина имаше опасность, казва Лапотръ, да не би българите, като поискатъ да съкрушатъ Византийската империя, вместо да се домогватъ въ нейните земи до едно паралелно и независимо развитие, да се заловятъ въ една безполезна, ако не и безславна борба."

Византия, колкото и да се показвала разслабена подъ външностите на своята утънчена и изящна цивилизация, тя съдържала още енергическа жизненость. „Дуелътъ между нея и България би могълъ да бъде дългъ и пъленъ съ алтернативи отъ бедствия и сполуки за двамата противника, но

че една отъ тяхъ ще бъде победена, това е било несъмнено. Българите би изхабили при това усилие всичкия си сокъ на своята младость и съ своето бъдеще би компрометирали онова на другите славяни на полуострова. Отъ друга пъкъ страна, ако Византийската империя и не би скоро изчерпила енергията си за отпоръ, която ѝ остаяла, тя нямала вече доста сили за разширение, за да пренесе надалечъ своите действия и да обедини ония, които тя е ослабила въ една обща и дълговременна съдба.“

„По нещастие за българите, съ тяхъ се случило това, което се бе случило съ всички варвари, поставени срещу една бляскава цивилизация. Византия действувала върху тяхното още младежко въображение като непреодолимо обаяние, което фатално трябало да ги накара да се фърлятъ върху нея. Още въ своите селски селбища те се опитвали въ нейните нрави, окарикатурвали се съ нейните титли и завзимали местата на нейните държавни мъже: нещо като репетиция отъ деца въ някой простъ театъръ на оная пиеса, която те се надявали да играятъ единъ день на великата императорска сцена, въ оградата на блестящите куполи и на сините вълни на „Златния рогъ“. Поради това всяко едно по-близко сношение на българите съ византийците имало за следствие да увеличи опасностьта, като увеличвало и съблазъна.

Състоянието, въ което България се намирала къмъ средата на IX. векъ, още не е могло да определи точно, дали тя ще се задоволи да бъде само велика славянска сила, или ще се домогва до честьта да замести Византийската империя. Всичко зависило отъ обрата, който би могло да даде извършеното въ 864. год. събитие, именно обръщаньето на княза Бориса въ християнство, а главно неговата „религиозна политика“.

Лапотръ не се никакъ съмнява въ искреностьта на Борисовото обръщанье въ християнството, произлязло ли е то отъ това, че той съзнателно се е покорявалъ само на силата на християнската истина, или отъ това, че той е завиждалъ на Византия за великолепието на нейния официяленъ култъ и е мечталъ самъ да се види на мястото на византийския императоръ. Обаче искреностьта не изключава всеки политически кроежъ. Макаръ българите да са направили светецъ първия си християнски князъ, Борисъ все пакъ не се отказалъ отъ своя варварски характеръ и въ известни моменти, (както напр. той изтребя цели семейства на болярите, които се отказали да приематъ християнството), „неговото християнство мири-

шело повече на степ, отколкото на евангелие". Но при все това подъ воинствената му и високомерна външность се е крила дълбоко смирена и религиозна натура. Това се вижда отъ туй, че той често нощемъ събличалъ царските си дрехи и, облеченъ въвъ власеници, скришомъ отивалъ въ църквата, дето прекарвалъ нощьта въ молитва; а къмъ края на живота си дори не се удържалъ: той предалъ властьта на по-стария си синъ Владимира и се отстранилъ въ манастиръ, дето станалъ истински монахъ. Същата ревность къмъ християнството той показалъ, когато Владимиръ, този развратникъ и пияница, се опиталъ да се възвърне отново къмъ стария култъ на прадяда си Аспаруха, Борисъ, щомъ узналъ за това, веднага напуща келията си, съблякълъ расата си и, като лишилъ отъ властьта и наказалъ неверния си синъ, върналъ се отново въ манастира, за да се облече пакъ въвъ власеница и да продължава своята прекъсната молитва.

Благодарение на тази си привързаность къмъ новата религия „Борисъ спомогналъ де се възведе България въ християнска държава, но той е същия, който, упорствувайки да приеме отъ Римъ началата и върховното управление на своята църковна организация и предпочитайки да ги получи отъ Византия, отклони най-вече своя народъ отъ естествения пътъ, който би го повелъ, както се види, къмъ едно по-добро бъдъще. Независимо отъ опасностьта на това ново обръщанье къмъ източната империя, религиозното съединение съ византийската патриаршия, колкото и хлабаво да е било то, и създаде именно началото за раздялата на българите отъ другите южни славяни, които всички тогава, съ изключение на една часть отъ Сърбия, се привързваха или щяха да се привържатъ къмъ римския понтификатъ. Вместо да се съединятъ, те си обърнаха гърба". На първо време това религиозно различие между славяните не се хвърляло въ очи, защото Римъ и Византия продължаваха да живеятъ въ съгласие, ако и не винаги щастливо; но когато стана окончателниятъ разривъ между двете църкви въ средата на XI. векъ, България, победена и обърната въвъ византийска провинция, бе по-малко способна, отколкото другъ пътъ да противустои срещу византийското увлечение. „Така се извърши тази религиозна раздяла въ великото славянско семейство, раздяла, която и днесъ още съставя не малка пречка за някое политическо споразумение, немалка грижа за ония, които, запознати съ изтокъ, знаятъ, колко тежатъ на тези не тъй скептични, както нашите, народи въпросите отъ религиозенъ интересъ".

Но „при все това, пише Лапотръ, единъ день Борисъ, като се хваналъ твърде енергично за косите, тържествено се провикналъ: Кълна се, че презъ целия си животъ азъ ще бъда служитель на Св. Петра“. Обаче той не само не бе неговъ служитель презъ целия си животъ, но по този поводъ произлезе между него и папството една 15-годишна борба, всичките перипетии на която са далечъ още неразяснени: особено онази, въ която главниятъ деецъ отъ страна на Римъ бе папа Иванъ VIII. Причината на тази борба, споредъ Лапотра, се крие въ религиозната политика на българския князъ.

Борисъ, като полуварваринъ, ималъ е силно желание да притежава най-хубавата и по възможность най-възвишената църковна иерархия и е внесълъ въ своето желание до известна степень детинско нетърпение, свойствено на зле цивилизуваните натури. Това се ясно види отъ начина, съ който е действувалъ, като се обръщалъ най-първо къмъ Византия, после къмъ Римъ, после къмъ Германия и най-сетне пакъ къмъ Византия, и при това не е трудно да се забележи, че въпросътъ за принципите е нямалъ никаква важность въ сметките на този страненъ неофитъ. Ако пъкъ Борисъ най-после се бе спрялъ на Византия и не се повече поколеба, то е за туй, защото тамъ са знаяли да му поднесатъ това, което той е искалъ и както е искалъ. Що се отнася до въпроса, защо въ Римъ и особено въ папствуваньето на хитрия папа Ивана VIII. не са знаяли или не са могли да реализуватъ желанията на българския князъ, то ето какъ Лапотръ ни представя работата.

Обикновено на Фотия се приписватъ тежките удари, нанесени на папството въ тази епоха, но това не е вярно, защото именно Фоти е първиятъ, който, несъмнено безъ да иска, е фърлилъ Бориса въ обятията на латинците, понеже не узналъ ò-време неговите кроежи за религиозната организация на държавата му. „Патриархъ de facto, ако не de jure, въ 864. год. въ момента, когато българскиятъ князъ се бе обърналъ въ християнството, Фоти мислилъ, че преди да нареди една правилна и пълна иерархия, България трябало да се доведе до пó-напреднала степень на християнската култура. Като я считалъ за една мисионерска страна, той се ограничилъ съ туй, че ѝ пратилъ проповедници и свещеници. Борисъ вместо архиепископъ и епископи, които той силно желалъ, получва отъ Византия само твърде хубави писма, въ които учениятъ патриархъ развивалъ всичкото си богословско знание и всичкия си стилъ, и които изплъзваха върху дебелия и грубъ черепъ на страшния князъ“. Това е било причината, дето Борисъ,

преди да се изминатъ две години, решилъ да се обърне къмъ Римъ да иска отъ папата църковната уредба на България. Че тукъ Борисъ не е действувалъ подъ влиянието нито на някое идеално предпочтение на папството, нито пъкъ на съзнание за неговото всеобщо върховенство, се вижда отъ това, че той едновременно изпраща пратеници до германския императоръ съсъ същото исканье. Съ тази двойна игра Борисъ се надявалъ да спечели повече, като чакалъ безъ съмнение да се произнесе най-сетне за тогози, за който даде повече. Обаче изкуството, съ което Римъ сумялъ да разбере положението на работите и да узнае замислите на хитрия българинъ, направило безполезна тази доста хитроскроена смятка.

„По-предпазливъ отъ Фотия, папа Николай I. се решилъ още отъ първи пъть да тури двама епископи на чело на мисията, която той изпратилъ въ България. Тези двама епископи, които вече имаха своите седалища въ римската църква, длъжни бяха, наистина, да управляватъ младата българска църква само привременно. Но беше и понятно, че, единъ пъть почвата приготвена, ще имъ се дадатъ окончателни наследници. Също така, ако апостолското послание, знаменитите «Responsa», които Николай I. е изпратилъ по този случай на княза Бориса, не изобилували съ толкова много възвишени богословски теории и не били написани въ такъвъ съвършенъ литературенъ стилъ, те съдържали зато много положителни инструкции споредъ понятията на ония, за които били назначени, и дето практическиятъ гений на римлянина преодолявалъ надъ византийската метафизика.“

Но главните преимущества на „отговорите“ състояли въ това, че те давали надежда за изпълнението на най-заветната мечта на Бориса, — поставяньето единъ патриархъ на чело на българската църковна иерархия, чрезъ което да се сравни съ великия архитипъ на Византия, неговия императорски съседъ, защото въ очите на съседните съ империята варвари патриархътъ се представялъ не само като върховенъ глава на християнския култъ, но и необходимъ раздавачъ на императорските почести. Да притежавашъ единъ патриархъ, това значило въ перспектива да притежавашъ императорското достоинство съ всичкия му блясъкъ и съ всичкото му великолепие; това значило да притежавашъ свещеното име на василевса, този веченъ предметъ на българското вожделение. „Очевидно думата патриархъ не е била произнесена отъ Николая I. безъ надлежните оговорки. Папата обещалъ само единъ архиепископъ, инвеститурата на когото чрезъ pallium би прина-

длежала на папския престолъ. Но ако това не е било още идеалъгъ, то е било успехъ и надежда, и Борисъ билъ веднага спеченлъ за римляните". Поради това подирниятъ отпусналъ учтиво, но скоро пристигналата германска мисия на чело съ епископа Ерменриха, на когото Людовикъ Немски полагалъ големи надежди за религиозното подчинение на юго-източните си съседи подъ Германия, понеже това е билъ епископъ добре запознатъ съсъ славяните, образуванъ, практиченъ, а главно непримиримъ врагъ на всичко гръцко.

И тъй, споредъ мнението на Лапотра, на първо време не можело и да се очаква по добро удовлетворение на исканьето на българския князъ и по-сгодно за римската църква повеждане на работите въ България отъ страна на папата; ако пъкъ Римъ по-сетне нямалъ успехъ предъ Бориса, ако Византия най-после е взела връхъ, то вината е най-вече въ двамата най-видни противника на византийския патриархъ — Формоза, епископъ португански, и Игнати, ех-патриархъ цариградски.

(Следва).

Народното движение у аромъните (ромъните въ Турция).

Отъ **Густава Вайгандъ.**

—

Отъ балканските народи аромъните станаха тепърва въ последно време известни на широката публика чрезъ печата. Че подъ властьта на полумесеца живее и едно ромънско племе, знаеше се въ същность само въ учените кръгове, и това, което се пишеше за тоя народъ, четеше се пакъ само въ тези тесни кръгове. Тепърва когато дневниятъ печатъ, потъкнатъ отъ някое събитие, се залови о предмета, тогава изведнажъ цялъ святъ узнава работи, за които попреди не е нито помислялъ, и самиятъ печатъ, също тъй зле подготвенъ както и голямата маса, разнася по света известия, които у посветения въ истинските обстоятелства предизвикватъ само съжалителна усмивка или пъкъ и изразъ на възмущение върху пуснатите неистини. Въ каква лъжлива светлина се представяше Стамболовъ на доверчивите немски читатели, какъ бива лъгана публиката въ Германия върху движението на народностите въ Маджарско чрезъ вест. «Pester Lloyd» и «Neue freie Presse», какви чудовищни работи се разпространяватъ въ печата отъ сръбски източници върху някакво сръбско движение въ Македония, и още съ дузини бихъ могълъ да приведа работи, които като излизатъ отъ заинтересувана страна, вещо се прокарватъ въ печата, пробиватъ си пътъ по цялъ святъ и намиратъ публика, която вярва. Нямамъ нито звание нито наклонность да се занимавамъ съ политика, но при все туй искамъ, поне до колкото се отнася до аромъните, на чисто изучванье отъ дълги години съмъ се предалъ, на кратко да изложа, доколко истина изобщо има въ цялото туй движение и какво значение то има.

Между аромъните *), които по-преди, както и другите нетурски народи на Балканския полуостровъ се чувствуваха

*) Съ това име се нарича самиятъ народъ, и то влезе въ последно време въ употребение и въ Ромъния, а ние нямаме нити право: нити някакъвъ поводъ, това домашно име да заменимъ съ другите като: пиндски-власи (Pindus-Walachen), куцо-

само като християни спрямо мухамеданите и като такива се считаха едно съ официялните представители на християнството, гърците, захвана да се забелязва около шейсетата година на този в. едно народно движение, което се подкрепяше отъ кралството Ромъния. Въ Букурещъ се основа единъ комитетъ, който си постави задача да ръководи това движение. На 1864. год. се основа първото училище въ Търново при Битоля отъ учителя Атанасеску, който бе съставилъ няколко учебника на аромънски езикъ. Презъ 1865. година монахътъ Аверки доведе изъ Македония въ Букурещъ няколко момчета, да се образуватъ тукъ за учители. Когато следъ това на 1879. година се създаде дружеството „за македо-ромънско просвещение“ почнаха и по-широките кръгове въ Ромъния да се интересуватъ „за братята оттатъкъ Дунава“. За да се подържи тоя интересъ, на няколко пъти се основаваха вестници, но всички траеха само кратко време. Откакъ ромънското правителство взе да вписва въ бюджета си годишно известна сума, която, ако се не лъжа, сега достига 250,000 лева, можáха да се основатъ народни училища и даже две прогимназии и една гимназия въ Битоля. Презъ 1889. година съществуваха въ 22 места училища съ около 1500 деца. Отъ тогава числото на училищата значително се е умножило; точното число не мога да дамъ, защото винаги те лъжатъ, когато разпитвашъ за такива работи, но едно е сигурно, че даже и въ тия места, дето училищата съществуватъ отъ дълго време, числото на учениците не ще да се е твърде уголемило. Причината лежи въ това, че богатите или имотните хора, а такива има твърде много между аромънните, по-голямата часть отъ които помнуватъ съ търговия, са неприятелски настроени спрямо народното движение. Тъкмо аромънните са водителите и главната опора на грънцката партия въ Македония. Откъмъ тая страна още нищо не се е изменило. Така ми пише презъ миналата пролеть директорътъ на ромънската гимназия въ Битоля, г-нъ Папахаджи: „Битолските аромъни още не искатъ да чуятъ за нашите училища“. Децата, които посещаватъ гимназията, почти безъ изключение са отъ вънъ, именно деца на спромашкото население, на пастири, кираджии и продавачи Наистина, женската гимназия въ Битоля се посещава и отъ момичета на тамкашни аромъни,

---

власи или цинцари (подъ които обикновено минаватъ аромъните у другите народи). Съвсемъ трябва да се отфърли и названието „македо-ромъни“, понеже само една малка часть отъ тяхъ и то тепърва въ ново време живее въ Македония: също тъй и „южни-ромъни“ (Süd-rumänen), понеже подъ това име може да се разбиратъ само дако-ромъните, които живеятъ южно отъ Дунава въ Сърбия и България, и които са по-мно- ни отъ аромъните.

ала само поради това, че учението е безплатно и защото е все едно, дали едно момиче се възпитва въ гръцко или аромънско училище. Момчетата тряба да посещаватъ гръцката гимназия, понеже социялните отношения изискватъ, търговците да знаятъ гръцкиятъ езикъ и писмо, тъй като по средиземното крайбрежие не може човекъ съ ромънския езикъ нищо да предприеме. Както е въ Битоля, тъй стоятъ работите и другаде. Само за малко места може да се каже, че въ тяхъ народната партия е преобладала, и то дохажда отъ обстоятелството, че хората са повече пастири и кираджии, или пъкъ като ханджии и дебни продавачи си изкарватъ хляба въ България, Сърбия и Ромъния, та не имъ е до тамъ потребно да знаятъ гръцки. На първо място откъмъ тая страна тряба да споменемъ Охридъ съ 700 аромъни, и Пляса съ 500 — отъ племето на аромънските „фаршериоти". Сетне Гопешъ (2700) и Маловища (2000), всички на северъ. Също и въ селата, които са на северъ отъ Пиндъ (Nord-Pindus): Авдхела (Avdhela), Периволи и Вувуса народната партия е доста силна; ала какво значи туй, когато голямата маса на населението се е поставила не само равнодушно, но даже направо неприятелски спрямо народното движение. Водителятъ г-нъ Маргаритъ (Margarit), същото е съзрялъ и за това гледаше първомъ да си придобие доверието на турците; въ това той напълно успя. Турците няма какво да се боятъ отъ ромънското население, което поради своята малочисленость е съвсемъ незначително. Великиятъ везиръ Халилъ Рифатъ паша беше по-преди валия въ Битоля, и тукъ той се сприятели съ Маргарита; когато той завзе високи длъжности, Маргаритъ е сполучилъ да го придобие за своя планъ. Преди всичко се е видело за необходимо, да се направятъ ромъните независими отъ влиянието на патриаршията, а това може да се постигне само чрезъ народна черква, било че тя се признае или не се признае отъ патриарха. Съ малки изключения всичкитѣ аромъни признаваха върховното началство на патриарха. Само въ Периволи единъ патриотично надъханъ свещеникъ, за да избегне козните на гръцкия владика, премина къмъ унията, сир. призна върховното началство на папата. И Апостолъ Маргаритъ дълги години се намираше въ приятелски сношения съ лазаристите въ Битоля, съ което не малко повреди на народното дело. Навярно и той най-сетне се убедилъ, че поради сношенията му съ католиците, които въ очите на православните са много по лоши и отъ турците, по-лоши и отъ дявола, ще охладнеятъ даже и привърженците на народната партия, и за това напусна пътятъ,

който води въ Римъ. При това тряба да се спомене, че охридските аромъни, за да могатъ да употребяватъ матерниятъ си езикъ въ своята черква, още преди 20 години признаха ведомството на българската екзархия, подъ което много добре се чувствуваха до назначението на Григория за владика, въ чието време възникнаха раздори заради училището, които станаха причина щото аромъните и отъ двете аромънски черкви въ Охридъ, за да избягнатъ отъ ведомството на българския владика, изново се повърнаха подъ патриаршията но съ условие, да смеятъ да употребяватъ при богослужението ромънскиятъ езикъ. Това имъ се позволи, и то отъ същия владика Антимъ, който по другите места, както въ Гопешъ и Молдовища, найгрозно преследваше аромънските свещеници, които се бяха осмелили да въвеждатъ своятъ езикъ въ черквата. Туй се случи презъ 1892. година, и сега въ 1896. година същиятъ тоя владика Антимъ, който е родомъ албанецъ, се избра за аромънски владика отъ представителите. Каква сума е костувало това господина А. Маргарита, не мога да кажа, ала сигурно не малка. Защото е немислимо, единъ албанецъ, който толкова време най-силно се е борилъ противъ народното движение и когото като албанецъ изобщо не боли сърцето за аромъните, туку тъй изведнажъ да се изневери на патриаршията и да напусне една сигурна епископия, безъ да е получилъ какво да е богато обезщетение. Господинъ Маргаритъ, който въ течение на толкова години, до като сумите предназначени за ромънската пропаганда въ Македония минаваха презъ негови ръце, се обогати и между подведомствените учители си придоби повече неприятели отколкото приятели, така че даже се породи едно опасно разцепление между самите партизани на народното движение, що стана даже причина да се отвори въ Битоля и една втора гимназия, който свърхъ това имаше на рабоша си записани и други работи, които щяха скоро да го направятъ невъзможенъ, непременно трябаше нещо да направи, за да подкрепи положението си, и въ това той напълно успя чрезъ припознаваньето на владиката Антимъ отъ страна на високата порта, при който случай той самъ даже получи единъ високъ турски орденъ. Настояванията му предъ портата потраяха пълни четири години, тъй като още на 15. декември 1892. год. азъ получихъ писмо отъ едного отъ шесттяхъ (аромънски) представители, господ. Папа Хараламби Баламаче (Balamace) изъ Пляса при Корча въ Албания, въ което ми съобщаваше за тази работа.

Колкото се отнася до известията на вестниците върху движението, не е истина, че шестимата представители са изпроводени отъ ромънското население, а само отъ една малка негова часть, именно отъ партизаните на народното движение, и то именно отъ партията на господина Апостола Маргарита, докато голямата маса аромъни подържа патриаршията, поне до сега. Изборътъ има значение безъ друго, ала съжалявамъ, дето са избрали единъ албанецъ, който ще бъде оръдие на Маргарита. Всякакъ изборътъ между сгодните за това лица е тежъкъ, понеже изобщо свещенството имъ стои на такава низка културна степень, че само малцина свещеници ще да е имало достойни за това високо положение. Ала при все това има напр. въ Крушево единъ образуванъ и твърде патриотично надъханъ свещеникъ, който преди всичко се ползува и съ доверието на своите съотечественици, поради което щеше да бъде много по-намясто, отколкото единъ ренегатъ албанецъ. Разбира се, той не би билъ оръдие въ ръцете на Маргарита. Ала на всеки случай вече самото назначение на единъ ромънски владика е събитие, което има извънредно голямо значение за да се удържи по-дълго ромънската народность въ Турция. По този начинъ, поне въ селата, които са въ българската Македония и въ Албания, дето движението наверно ще се разпространи, ще се тури една преграда противъ погърчаньето, понеже гръцкиятъ езикъ ще изчезне изъ черквата и училището. Ала ромъните не тряба да си въобразяватъ много, защото преди всичко още не се е успяло да се съгласятъ всичките аромъни, а това ще стане възможно само въ същинска Македония. Ала въ селата около Пиндъ, въ Епиръ и Тесалия, дето аромъните отъ всъду са обиколени отъ гърци и дето безъ знанието на гръцкия езикъ изобщо не могатъ да съществуватъ, условията са такива, че съ време народътъ безъ друго ще изгуби народностьта си. Същата съдба очаква безъ съмнение и македонските аромъни, но въ случай на обединение ще може това време още за дълго да се отложи. Отъ научно становище то би било твърде желателно, също така и идеалното становище, на което се е поставило ръмънското правителство, именно да спомага за развитието и подържаньето на ромънския елементъ на Балканския полуостровъ, напълно е оправдано. Че ромънското правителство ще може да сполучи какво да е политическо влияние въ Македония, това надали мисли някой сериозенъ политикъ, защото числото на аромъните е премалобройно. Въ много македонски градове, като Сересъ, Нигря, Сиятиста, Блаца,

Солунъ са вече дотамъ погърчени, че само още по-старите знаятъ майчиниятъ си езикъ. По-дълго ще могатъ се опира следователно само Битоля и близките села: Търново, Магарево, Невеска, Писодери, Клисура, Нижополье, Маловища, Гопешъ и Крушево; сетне няколко твърде затънтени села по южния склонъ на Смолика въ долината Яузъ (im Aousthale), и една малка група въ планината Няугушъ (auf dem Neauguš-Gebirge). Тези не са толкова изложени на погръчанье, понеже тамъ няма гърци, но само гръцка партия, която се представя именно отъ аромъните, колкото на едно сетнешно побългаряванье; защото не може да се откаже, че масата на населението въ Македония не се състои нито отъ гърци, нито отъ сърби — пропагандата на едните е тъкмо тъй изкуствена, както и на вторите — но отъ българи, следъ които, колкото се отнася до численостьта, първомъ идатъ турците.

Българското влияние все повече и повече заместя гръцкото, така щото вече сега Гърция тряба да се помири съ мисъльта, че напълно ще изгуби Македония. Сръбската пропаганда, също както и ромънската може да отбележи няколко успеха, но това няма никакво политическо значение, защото македонците въ народната маса се чувствуватъ българи, което са и въ същность («denn die Makedonier fühlen sich in der Masse als Bulgaren, was sie auch sind»). По-подробно върху тези отношения е изложено въ моето съчинение: „Аромъните“ (Die Aromunen) I. томъ (Лайпцигъ 1895), къмъ което е приложена и етнографична карта (1:750,000) на югозападния Балкански полуостровъ*).

(Изъ „Globus“ № 4, 1897. — Прев *Л. М.*)

---

*) Върху това съчинение на Вайганда у насъ подробно е реферувано отъ покойния Д. Матовъ въ „Български Прегледъ“ год. III. кн. II. 63—88: „Пътуванието на Вайганда въ югозападните балкански области“. — *Бел. на прев.*

Съдебната власть споредъ нашата конституция.*)

Теорията на народния суверенитетъ, разделенъ на три самостойни власти (законодателна, изпълнителна и съдебна), поставена още отъ Аристотеля, подире развита и популяризувана отъ прочутия Montesquieu, лежи въ основата на нашата конституция и е станала вече едно общо място, достояние на всеки, който щогоде се занимава съ книжнина. Една идея колкото и да е погрешна, толкозъ повече трае и пуска корени, колкото повече се разпространява и се подържа. Тъй е и съ предметната теория.

Най-новите авторитети по държавното право установиха, доказаха най-убедително, че модерната държава разбрала наистина и сполучливо практикува разделението между законодателната и изпълнителната власть, но не е достигнала до същите резултати, колкото е работата за третята, съдебната власть, — регулаторътъ на цялата държавна машина, душата на държавния организъмъ.

Новата школа казва и доказва, че у съвременните държави съ изключение на американските Съединени Държави и на Швейцария, съдебна власть въ собственъ смисълъ на думата не съществува: има само клонове, часть отъ изпълнителната власть, съдебни ведомства, които неправилно се наричатъ съдебна власть.

Тукъ не е мястото на дълги и широки теоретически разисквания по тоя толкозъ важенъ въпросъ. Пита се, коя е ха-

---

*) Азъ бихъ се отказалъ отъ своите юридически бележки, ако не бяхъ убеденъ въ тяхната полза и навременность. Вече няколкото закона, гласувани отъ законодателното ни тяло презъ последната сесия (за съдебните пристави, за съдебните заседатели, за изменението на някои отъ поважните положения на гражданската и углавна процедура), доказватъ, че зачекнатите отъ мене въпроси въ редъ статии, обнародвани въ „Български Прегледъ“, били до толкозъ, узрели, че обърнали вниманието на компетентните места и били реформирани. Съ туй пъкъ не искамъ да загатна, че азъ съмъ подигналъ тия въпроси, — такава нескромность е далечъ отъ мене, — но само че те били своевременни и надлежащи. Туй е достатъчно удовлетворение да продължа и занапредъ популярните си бележки.

рактерната чърта на властьта? Кое прави едно установено тяло, едно учреждение? Нали това, че то, въ кръга на своите права, гарантирани отъ конституцията, може всичко да върши, безъ да търси позволение отъ някого или пъкъ да чака заповедь? Че то има право и дължность да откаже изпълнението на едно противузаконно, противуконституционно исканье, отдето и да иде то? Такъвъ характеръ носятъ — очевидно е — народното събрание, като законодателно тяло; а въ изпълнителната власть: върховното правителство, представлявано отъ държавния глава, отъ министерския съветъ и отъ разните министерства, всяко въ определената отъ основния законъ область. Държавниятъ глава може да противупостави своето отлагателно veto или да откаже обнародваньето на единъ законъ, негласуванъ по формите, предвидени въ конституцията. Народното събрание може да направи отъ всяко свое желание и законъ, — напр. да постанови всички чиновници да се обличатъ съ габровски шаяци, изработени въ Буда-Пеща, — стига да не противуречи на конституцията. Самостойностьта и независимостьта на съдебната власть не се проявява, както се мисли обикновено, когато осъжда А на 10 лева глоба за обида къмъ Б, или когато обясва Х за дето е убилъ У; — никакъ не: проявява се само тогава, когато съдебната власть, опирайки се здраво о конституцията, се противупоставя срещу някоя друга и си остая на своето, парализува противуконституционните действия на министри и на депутати, ако не успее да си наложи волята.

Така погледната съдебната власть ни се представя като най-върховенъ пазитель на основния законъ и гарантинъ на гражданските и политически права срещу всякакви посягания на министри или пъкъ на заслепени депутати. Подобно нещо у насъ няма, и по законъ и неможе да има. Ако нашето народно събрание извънъ своите права и пряко задълженията си гласува единъ законъ противъ духа и буквата на конституцията, съдията не може да го не прилага. Той е дълженъ да се съобрази съ волята на законодателя, ако и да е далъ клетва да пази конституцията, понеже други закони му предписватъ противното, па и въ същата клетва, по-надолу, той обещава тържествено да пази и да прилага законите на княжеството. На съдията не се допуска да противупоставя своята воля, власть, срещу волята, властьта на законодателната или на изпълнителната власть и да имъ попречи да извършатъ нещо противуконституционно. Само държави, дето съдията има това право, — само те иматъ истинска съдебна власть. Та-

квизъ са Съединените Държави и Щвейцария, и двете федерални республики, най-напредналите: — първите иматъ „американски кассационенъ съдъ", а втората tribunal fédéral и senat. Всички други конституционни държави, вътре и България иматъ само съдебни ведомства, отделения отъ изпълнителната власть

Това положение е тъй ново и тъй противно на текущите понятия, че е непонятно и на мнозина „висши магистрати," — юристи, които зяпатъ, когато го поддържате. Ама какъ тъй? Нали всички сме учили и знаемъ, че съдебната власть е една отъ трите? По-самостойна и по-независима власть вънъ отъ всякакви партийни борби има ли друга? Тъй е —, и азъ се съгласявамъ, за да не бъда съгласенъ, но една власть, — следвамъ общото наименование, — безъ починъ, безъ мощь, некадърна да извърши нещо по своя инициятива, безжизнена и неподвижна, неспособна да удари съ топора си и да спре всяко нарушение на конституцията отдето би дошло то. Ето защо учените не я припознаватъ за власть и я редятъ като клонъ на изпълнителната, повикана да прилага закона по възникнали свадни случаи.

И тъй, чини ми се, става явно, — до толкозъ, до колкото това може да се достигне съ няколко редовце, — защо въ България, както и въ другите европейски държави, нямаме съдебна власть въ собственъ смисълъ на думата. Да се разиска академически тоя въпросъ и да се претегли всичко за и противъ нямамъ ни време, ни място. Въ една държавица като нашата, безъ държавенъ съветъ, безъ сенатъ, не съществува никаква пречка срещу партизанските пориви, срещу злоупотребенията съ власть и срещу увличанията на едно заслепено болшинство. Такава спънка би представяла само истинската съдебна власть. Може почти съ сигурность да се предвиди, че въ недалечно бъдеще съ размножаваньето на учения пролетарият и съ нарастяньето на службогонците партизанските страсти ще достигнатъ до такава стъпень, дето да изгубятъ всичко идейно и политическо и да се обърнатъ на чисто лични гонения за интересъ. Такива и тямъ подобни съображения ме каратъ да желая едно повдиганье на съдебната ни часть до оная висота, до която е достигнала тя въ най-просветените държави: Швейцария и Съединените Държави.

Най-подире и ние имаме, както повечето европейски държави, едно съдебно ведомство. Не е безъ важность да се види, дали пъкъ то, въ рамките, които му са определени отъ конституцията, така както е организувано у насъ, достига ви-

соката си цель и изпълнява благородната си мисия: да развива истинския либераленъ духъ и да гарантира и свободниятъ животъ въ една конституционна държава. Да проследимъ за сега делата, които иматъ политически характеръ, дела, които се отнасятъ до влиятелни или длъжностни лица. Не може да има препирня, че правосъдието, ако има възпитателно значение, когато оправя нарушениятъ законенъ редъ отъ единъ простъ и слабъ гражданинъ, десеть пъти пòголямо значение и влияние оказва, когато вкара въ дрънголника еди кой си окръженъ управитель или когато прикове о позорния стълбъ еди кой си адвокатъ — мошеникъ, силата на намъ-кот си партия въ градеца Х. Пресъди противъ такива високопоставени лица пускатъ дълбоки корени въ народната маса, възпитватъ я политически и високо подигатъ знамето на правосъдието.

Тъкмо по дела отъ тоя родъ съдебниятъ механизъмъ у насъ изважда наяве своята несъстоятелность и безсилие.

А. окръженъ управитель въ г. В. заповядва на подчинения си градоначалникъ да бие и изтезава мнимъ някакъвъ си обвиняемъ за туй само, може би, че не му се аресала физиономията му. Градоначалникътъ изпълнява ревностно тая заповедь и му строшава костите. Въ скоби, туй не е някакво предположение, но живъ примеръ, заетъ отъ богатите анали на нашия политически животъ, — дело, заведено предъ Р. А. съдъ.

Едно грозно, едно ужасно престъпление е извършено. Падало би се съдебните органи немедлено да влязатъ въ ролата си и бързо-бързо да накажатъ престъпниците. Но това те не могатъ направи: чл. 6—10 отъ допълнението къмъ Вр. Съд правила се изпречва отпреде имъ и иска предварително разрешение отъ надлежния министъръ. Таково разрешение често пъти по разни съображения, които могатъ да нямать нищо общо съ правосъдието, не дохажда, и виновниците остаятъ непаказани, окуражватъ се те и тямъ подобните да вършатъ още пò-грозни престъпления! Ала допуснете, че преди да изтече углавната давность, противната партия завземе власть: разрешение дохажда и тамъ, дето нетряба, образува се дело и най-подире окръженъ управитель и градоначалникъ са осъдени. Възможно е, щомъ полежатъ малко време (имало е случаи, когато не са излежвали и никакъ!) да бъдатъ помилувани, като хора необходими, потребни. По-вероятна хипотеза е, че те докъдъ излежаватъ въ затвора, техните приятели завзематъ власть, и eo ipso изкарватъ ги и чисти и непорочни.

Така по най-важните дела, насочени противъ чиновници и силни на деня партизани, съдебната власть е обезоръжена. Неи не принадлежи нито началото, нито краятъ на делото, все едно — нищо не ѝ принадлежи! Дали да се подигне дело, или не, прокурорътъ не може да реши; а министърътъ, който колкото и да е справедливъ и просветенъ, не може иначе да погледне на делото, освенъ отъ становището — ако не на партийните интереси, а то поне отъ становището на висшите държавни интереси. Дали да се изпълни или не отреденото вече наказание, — и въ туй са свързани ръцете на правосъдието: министерството, което не е никакъ съдебенъ органъ, може винаги да осуети работата на съдилищата, и да унищожи спечелената съ големи трудове и мъки съдебна пресъда съ помилваньето! Излиза, че на правосъдието е отнетъ починътъ и изпълнението на най-важните пресъди, — пресъдите по политически дела или лица.

Потребно и полезно ли е, административните чиновници да се даватъ подъ съдъ направо, безъ разрешение отъ надлежния министъръ? Тоя въпросъ тряба да се разреши, споредъ мене, съобразно съ нашите нърави и съ нашето политическо възпитание. Дори въ страни коренно либерални, каквато е Франция, прокарано е същото начало съ още по-широки привилегии. У насъ администрацията изобщо, а особно полицията често е била отвличана отъ нормалната си служба, да пази редътъ и спокойствието, и е била тикана въ съвсемъ чужди сфери, — на партийните агитации и избори. Заради туй тя е изгубила всякакъвъ престижъ и е всяла подозрение у всички. За да се закрепи, потребни ѝ са две неща: да се отстрани отъ изборите и да си върне доброто име. Тоя резултатъ ще може вероятно да се достигне съ новия избирателенъ законъ, който връчва изборите въ ръцете на съдиите, и съ задържаньето на разрешението, — ако и да е опасно, да не би туй второ условие да парализира първото.

Азъ съмъ на мнение, че за сега неможемъ да оставимъ единъ окръженъ управитель или околийски началникъ на разположението на една тълпа бесни партизани, готови всичко да предприематъ, само и само да го отстранятъ. Колко е съществено това разрешение, видно е отъ оживените разисквания, които се подигнаха въ събранието при гласуваньето на новото углавно съдопроизводство. И правителствени, и опозиционери бяха се опълчили, едните за, другите противъ туй разрешение, въ пълно съзнание, че въ България то е сила, лостъ за подържанье или стропалянье на една партия.

Че тряба да се направи нещо въ тая область, е съзнато отъ самото правителство, което съ новия избирателенъ законъ предаде ръководеньето на изборите на съдебните органи. Кои ще бъдатъ резултатите отъ тоя законъ, е преждевременно да се говори; ще тряба да ги видимъ на практика. Но още отъ сега може да се изкаже съмнение върху целесходностьта му при сменяеми съдии, и е за страхуванье да не би да извади очи намясто да напише вежди и да тикне съдиите въ отчаяно партизанство. . .

Но ако не бива да се отстрани разрешението, нищо не пречи да се тури край на помилваньето, като непрактикувано до сега. Новиятъ наказателенъ законъ възлага контролата и грижата за помилваньето — въ туй число, разбира се, и по политическите престъпления — върху една специялна комисия отъ лица, способни да знаятъ кой го заслужва и кой не. Институтътъ на предсрочното освобождаванье отнима по законъ, струва ми се, иницияти̂вата на помилваньето отъ министерството и я предава на единъ специяленъ комитетъ. А и туй е една важна стъпка напредъ.

И тъй, теоретически, ние нямаме собствено съдебна власть, но е желателно да придобиемъ такава, — да се доближимъ до оная въ Швейцария и въ американските Съединени Държави. Откъмъ положителните ни закони правосъдието ни е безсилно почти по най-важните дела, политическите, съ разрешението, което намирамъ потребно, и съ злоупотребението на помилваньето, което тряба да липса съвършено.

Г. Стрезовъ.

Дружества за местна украса.

Ако ви заведе някоя прилука въ една отъ земите, които се разбиратъ у насъ подъ значителното име „западъ“, и ако тая прилука ви закара и по-далечъ отъ градовете имъ, — закара ви въ някое село, препоръчено вамъ за отмора, за евтина прехрана, или дори просто за разходка, за забава подъ окрито небе, на свободенъ въздухъ, въ тремовете на гостолюбката природа, — вие безъ друго ще се натъкнете вече въ околината на селото, при входа му, по неговите улици и всякакви други обществени места върху явни белези отъ човешка грижливость, която презъ цели редици години е правила и оправяла всякой предметъ въ селото, уреждала всякой кътъ въ него и наоколо, само за да възвиси съ това неговата угледность, да му придаде по-голяма хубость и охолность, та да бъде и на самите му жители, и на дошли отъ вънъ гости колкото се може по-сладко да прекарватъ въ него и край него часовете си за покой и няга.

Окото ви не пропуща да назърне и въ частните сгради, дворове, градини, ниви и садове на селяните, дето също така съглежда всякакви уредби за гиздавина и охолность, наколкото тъкмо са ги допущали свободното място, вкусътъ и заможностьта на отделния селянинъ; ала докъдъ въ тяхъ не ви остая скрита разликата въ плана, средствата и извършаньето, въ уредбите за обща гиздавина и охолность на цялото село и на неговата околина вие сигурно намирате едностройните похвати на единъ умисълъ, на една воля, еднакво възвишени и щедри. Няма ли други външни отлики, които веднага да ви обадятъ името на тоя виновникъ на хубавите и полезни уредби, на тоя практиченъ естетикъ и благодетель, а то по неговите похвати вие захващате да познавате, че той не е лице както всякой отъ селяните за себе си, но е деецъ съ единчко чувство на обществена услуга. Тукъ отъ самосебе ви се представя изединъжъ образътъ на една община, каквато тя въ същность тряба да бъде, съставена отъ членове мъдри и прозорливи, съ ясенъ

умъ и богато сърце, и на чело съ единъ кметъ, достоенъ носитель на общинската идея. Обаче като промислите, че и при такава община селските работи не биха твърде оставяли общинарите свободни отъ денгубни грижи и залиси, и че средствата, що ѝ са дадени въ ръцете, навярно са отмерени токо за посрещанье на дневните потреби на селото и на селския дългъ къмъ държавата, образътъ на общината като виновникъ на ония уредби полека-лека отстъпя въвъ вашето въображение, за да се намести въ единъ по-ограниченъ кръгъ отъ длъжности и действие, а до него се издига представата за някой другъ деецъ, който отъ добра воля и похвално гражданско раденье може да се занимава и съ такива уредби отъ общи интересъ и полза. Вие разпитвате за тоя доброволенъ и жертвуваленъ помощникъ на общината, искате да видите оня примеренъ гражданинъ, който посветява единъ дялъ отъ своите способности и енергия, отъ своите годишни разноски на хубавия изгледъ и на благотворните сгоди на мястото, дето се родилъ или живее, дето желае да бъде всякому както и нему мило и драго да прекарва. Приветливи людье отъ селото ви казватъ съ явно доволство въ душата, че тоя деецъ е тяхното — дружество за местна украса, техниятъ Verschönerungsverein, olepševalno društvo, société d'embellissement и пр.

Дружество за местна украса! Ето нещо ново, въ нашата страна за голяма жалость досущь непознато. Та и много ли неща отъ ония, съ които въ други страни се гордее всякой провинцияленъ градецъ, всяка паланка и дори село, и се надваря да постигне съ тяхъ по-голямъ напредъкъ, по-висока култура, — неща, що се дължатъ изрично на свободна гражданска инициятива, — много ли отъ тяхъ сме познали ние и усвоили?

Да, небива да сме несправедливи: ние сме научили до дъно и сме усвоили тъй фино, както може би нийде другаде едно нещо, едно изкуство — да садимъ и развъждаме политически клюки за „правата и добруваньето на милия народъ и отечество.“ На това изкуство сме отдали ние всичките си грижи и средства, понеже въ него едничко гледаме като най-окаяни далтонисти попрището за упражнение на гражданските добродетели; него ние охотно развиваме дори и подъ формата на други частни предприятия съ кулурно значение; то е най-сетне молитвата за ляганье и ставанье и на нашата младежь, „златната надежда“ на българското отечество. . .

Нашата младежь! Какъ нема́ досега някой искренъ приятель за нея, който да ѝ посочи и други поприща за обществена

дейность, много по-съответни на нейния нагонъ и въодушевение и много по-възвишени отъ попрището на българските политически хайки. Тя се чувствува вече зряла да почне известна публична работа, и предъ видъ на борбата, що се води върху това поприще въ името на народното добро, тревожно се пита речи всякога съсъ същото питанье: тряба ли и тя да се занимава съ обществените, или по-откровено съ политическите въпроси на своето отечество? И отговаря си на това питанье — разбира се — утвърдително. А дали се е питала тая млада още младежь съсъ същата тревога и за невежеството, за суровостьта, въ които тъне народътъ на нейното отечество, та да си отговори и съ някои тъкмо спроти нейната мощь и положение средства за идеална борба противъ народните недъзи? Има и въ други страни политически въпроси съ необходимите около тяхъ борби и страсти, па има и възприемлива за всичко съвременно и жедна за идеална работа младежь; ала тая младежь като се интересува живо за политиката и политиците на своето отечество, като изказва за тяхъ своята похвала или осъда, никога не забравя своето положение извънъ редовете на записаните политически партизани и още по-малко своята рола на бодъръ и деятеленъ елементъ въвъ всякакви предприятия за повдиганье на просветата и добруваньето у народа и за подържка на националната му свясть. И тъкмо въ такива предприятия народътъ въ другите страни цени и почита своята младежь и възлага върху нея надеждите си за светло бъдеще. Срещу това на нашата интелигентна младежь са дори съвсемъ неизвестни много отъ предприятията отъ тоя видъ; а ония, които тя знае, колкото и да са ограничени на брой и скромни откъмъ своите исканья, у насъ те са видели отъ нея най-слабо, да не кажемъ съвсемъ никакво участие и подкрепа.

Българската младежь е сякашъ устроена да осеща само трептеньята отъ обществено-политическите идеи, и затуй тъй върло дири все върху това поприще своето призвание. Явно е, че тя е заблудена, ала за него не е сама крива. Както е тя винаги готова да прегърне всяка идея полезна и възвишена, стига да ѝ се посочатъ идеите, въ които за пълна благодарность на своя народъ се подвизава чуждата младежь, да ѝ се посвéти върху средствата за работа за тия идеи среди наши условия, и тя несъмнено ще се опомни въ сегашното си едностранчиво увлечение и ще се прероди за нова по-обща, ала по-реална помощь на своето отечество. Въ медицината съществува една метода за лекуванье, споредъ

която се гони намаление на дейностьта въ единъ органъ чрезъ същовременно увеличение на дейностьта въ другъ органъ. Ето такъвъ единъ видъ methodus derivans тряба да се упражни и върху нашата младежь, та да се постави и тя наравно съсъ своите хвалени и почитани другоземски сестри. Въ тоя случай става ясно вече, кои ще бъдатъ derivantia или отводните средства. Младежьта на други страни е най-първиятъ деецъ дори и при разпространение на „дружествата за местна украса". Защо да не се залови и българската младежь за таково предприятие, па ако ще би да е то и последно между всички ония, съ които тя достойно би се издължавала предъ справедливите очакванья на своя народъ? А отъ долните наши редовце вярваме да излезе доста наяве, каква бележита услуга биха оказали на страната ни изобщо повсеместните дружества за украса, за които са ни липсували до днесъ и идеята, и проповедниците.

Забелязалъ е всякой отъ насъ, какво впечатление произвожда българската столица върху наши съотечественици, които не са излизали далечъ навънъ изъ нашата страна и са дошли отъ нейде изъ провинцията да споходятъ като гости главния градъ на българската държава. Освенъ броя и размерите на различните сгради въ града тяхъ ги очудватъ и формите на тия сгради, дето е игралъ обработенъ вкусъ на майстори, и особито пъкъ уредбите за хубость и охолность по разните части на града. Княжескиятъ палатъ имъ увлича погледите и зарадъ своята външность, и зарадъ въобразяваната негова оживена вътрешность; ала по-вече ги услажда оная дългнеста моравка токо предъ чардака на палата, съ гиздавъ водоемъ посредата и тамъ на скала чапля съ въздигнатъ клюнъ, изъ който съ изкусна завитка скачатъ две водни струи. Хубави са сградите около градината подъ палата, ала е още по-хубава самата градина, дето можешъ да се нагледашъ на цветя, па и да си седнешъ за почивка и да пинешъ за разхлада. А пъкъ по улиците, прави, чисти и послани, най-доброто нещо са тротуарите, да не ти бъркатъ кола и конье за да ходишъ безгрижно и да изглеждашъ дюкенджийските накити по врати и прозорци.

Таково също впечатление отъ формите на вкуса и на пригодата изпитваме и ние всинца, когато минуваме презъ някой голямъ европейски градъ, предъ който нашата столица тряба да се скрие. Па най-сетне впечатлението въ основата си е общо и отъ кой да било предметъ, малъкъ или голямъ, простъ или сложенъ, когато има въ него вкусъ и пригода.

За наслада отъ такива предмети културниятъ човекъ не щеди нито време, нито средства, понеже те играятъ най-важната рола и въ създаваньето на земното му щастие. Оня предметъ, който ни служи за изворъ на постоянна наслада, ни е драгъ и милъ, и толкова по-драгъ и по-милъ, колкото споредъ естеството си е способенъ за по-вече разнообразие. Ние се привързуваме къмъ него, и ако е тясно споенъ съсъ живота ни, стремимъ се да бъдемъ все въ близостьта му и се страхуваме отъ мисъль за възможна трайна раздяла. Така ни тегли сърце къмъ родното огнище, къмъ природата, дето сме отрасли, къмъ общото отечество, чиито дела са намъ свои.

Разбира се, че ограниченията по вкуса си и желанията човекъ, простъ въ познания и грубъ въ похвати ще проявява и много по-ограничени наклонности къмъ хубость и охолность, и може би дори не ще чувствува привързаность къмъ нещо по-вече отъ своята собствена плъть; — дивакътъ стои откъмъ тая страна въ природата токо-речи не по-горе отъ всякой звяръ. Ала колкото по-вече се развива човекъ и напредва, толкова се умножаватъ и облагородяватъ желанията му, раждатъ се наклонности, съ които се сдружаватъ и най-високи идеали. Нашиятъ българинъ отъ северните предели на Софийско напр., или пъкъ още по-добре отъ кюстендилското Краище завзима най-долното място въ лествицата на писмовностьта (грамотностьта) въ България по проценти; и неговите желания наистина не се простиратъ по-далечъ отколкото да живее тъй, както са живели дедите му и прадедите, — съ неквасенъ ръженикъ за стомаха и въ сламена съ единъ душникъ колиба за челядьта и за живините. Обаче и тоя българинъ подъ влиянието на държавните мерки за просвета и на по-културното съседство, съ което влиза малко-много въ сношения, захваща вече тукъ да отделя живините навънъ отъ своето жилище, да си прави по-спретно легало, а тамъ да си белосва керемидната къщица, да поместя въ стаята си масичка и столове.

И столичните гости като отнасятъ съсъ себе впечатления отъ културата на града, придобиватъ отъ това не едно желание за да натъкмяватъ и въ своето място, въ своето жилище нещо за хубость и охолность. Наблюдательтъ съзира и въ самата столица, какъ влиятъ едни върху други гражданите съ различните стилове на сградите си, съ плановете и пакита на градините си, и всичко това върви за всякого отделно все къмъ по-хубаво и по-охолно. Столицата пъкъ извиква очевидно подражание въ провинциялните градове, дето се бистри вкусътъ и се иска пригодата. Още преди няколко години се

виждаха въ известно село низички дюкянчета отъ минало време, съ разкривени кепенци и мрачна вътрешность: те са вече съборени, и днеска вместо тяхъ са изправени доста високи и угледни помещения съсъ светли прозорци и веселъ зеленишъ отпреде.

По такъвъ начинъ съ помощьта на вещната култура, — при всичко че тя излиза отъ умствената, — се въздействува бърже и непосредствено върху понятията и похватите на човеците, възбуждатъ се у тяхъ нови желания и се каратъ да ги задоволяватъ чрезъ разни предмети за хубость и пригода; а за тая цель настая едно усилие за добиванье по-големи парични средства, — което пъкъ дава да се чувствува нуждата отъ наука.

А когато човекъ постигне среди една система поставени отъ него предмети пълна наслада споредъ потребите на живота си, той държи страстно за тия предмети и е готовъ да мре за тяхъ въ борба съ хищника. Тогава може да се каже, че и тясната родина на всякого, и широкото му отечество ималъ синове, които няма да ги оставятъ да пропаднатъ или да минатъ въ чужда ръка. Любовьта къмъ своето изобщо, върху която се градятъ толкова велики граждански добродетели, се подържа и развива съ неослабно култивиранье на всичките му качества, за да се добива отъ това разнообидна наслада. Та и украсата на нашите жилища, села, градове, — на цели краини е факторъ може би отъ третя, пета ръка, ала не маловаженъ за наслада отъ предметите, що смятаме свои.

Украсата на местата, дето живее човекъ, може да върви сама по себе, естествено, отъ най-първобитните форми на вкуса и пригодата до най-съвършените, спроти както се развиватъ и понятията и потребите на човека Обаче въ съвременния напредъкъ на човечеството е характеристиченъ въвъ всякой неговъ клонъ умишлениятъ потикъ, чрезъ който онова, което преди се е вършило съ векове, днеска се достига въ десетолетия. Идеи на първъ погледъ парадоксални са ставали чрезъ потика, чрезъ неуморната проповедь и примеръ отъ страна на въодушевени дейци въ късо време положителни истини и фактове. Ала потикътъ за напредъкъ, за усъвършение небива да се упражнява само върху известни области отъ човешките понятия и потреби, а другите да занемаря: отъ различни извори той тряба да засегне една по една всички страни на културата, спрямо които да действува успоредно, защото инакъ са неизбежни опасни едностранчивости. Ние

българите напр. всеки день изпитваме на себе лоши последици отъ несъответность между формите на политическата свобода и на възпитанието. Разногласието ще се изравни едничко съ по-усиленъ потикъ и подъ многобройни видове за добро частно и обществено възпитание. И развоятъ на вкуса и на пригодата ако не върви у насъ равномерно съ възбужданите отъ другаде потреби за наслада, ще докара други разногласия, чиито последици няма никакъ да бъдатъ радостни.

Населението на българската столица представя планина отъ потреби за наслада. Съ какво и доколко имъ е дошелъ на помощь вкусътъ и пригодата? Благодарение на банкови улеснения то плаща добъръ дългъ на хубостьта на столицата и на своята охолность; а благодарение на пустинята отъ заведения за полезно развлечение при едничкото постно театренце въ салона на Славянска Беседа столичната интелигенция прекарва време и си трови вкусътъ най-много по кафенета и шантани, за което съ право, ала несправедливо я гадятъ вестници и зрители. А що да кажемъ за провинцялната интелигенция, която няма защо да гледаме съ друго око нежели столичната? Тя пъкъ тепърва иска да се избави отъ опасность да затъпее съвсемъ, та постоянно обръща ревниви погледи къмъ „честитата“ столица; и за да се сподоби съ нейните блага, да се премести отъ „заточението си на свобода“, позволява си дори непозволени отъ добрите нърави средства. Изобщо пъкъ целиятъ отборъ на българското общество и за най-дребната си наслада мечтае все да се отнесе въ чужбина. Така ли се обича отечество? Ама насила обичъ не бива. . .

И при все това ние тряба да обичаме, ние сме длъжни да обичаме своето отечество, и тая си обичь, тая любовь къмъ него ще докажемъ, като залегнемъ отъ все сърце да му посрещнемъ нуждите, да му придадемъ хубость, да го снабдимъ съ охолность.

На българската столица държавата е отпущала по половина милионъ лева годишно, за да се издигне угледна изъ старото турско бунище и да стане драга на всякой български подданикъ, та да я спохажда като светиня, да бере въ нея патриотично въодушевение. Държавата ѝ е дала право да събира високи даждия за да подържа охолностьта на своето население. Също така и другите български градове и паланки са властни да прибиратъ и вноснини, и пътнини, и всякакви връхнини, та всякой споредъ положението си да задоволява растещите исканья на жителите въвъ всички посоки. А отъ де ще посрещне тия исканья на своите урожденици едно

малко, па често и сиромашко село? Нема е право зарадъ сиромашията на гражданина да не му се помага на вкуса и пригодата, да не се пробуждатъ и чрезъ външни форми въ душата му чувства на по-гореща привързаность къмъ неговата родина?

А съ какви средства ще се повдига тепърва прелестьта на полето, на гората, на планината извънъ града или селото? Истина е, че държавата е взела грижа поне отъ стопанско гледище да завардя горите, които красятъ още доста големи пространства отъ българската земя и не са престали да разполагатъ къмъ наслада своите постоянни или временни гости и поклонници; ала не е работата само да се заварди една гора отъ неразуменъ, безмилостенъ голежъ, сечъ и пожаръ: тя тряба и да се опитоми, да се направи улюдна. И за полето са се потрудили вече тукъ-тамъ смислени управници да му се даде сенчица, и подъ сенчица пегли и седало; ала що е тая капка срещу оня океанъ ожулени и напукани отъ слънце безкрайни поля, по които отъ немай-къде само слухтятъ въ маранята пръснати стада овци и които тъй жестоко връщатъ назадъ човека, излязълъ на отворено да поеме малко пресенъ въздухъ и да се поразвърне? Планините пъкъ съ омайните прищевки и чудеса на природата си са оставени да привличатъ въ своите недра смели гости само подъ тежкото условие, че тия няма да ги кълнатъ ако не намерятъ за тамъ колко-годе знаенъ и безопасенъ пътъ, а по дългия пътъ ни храна, ни подслонъ.

Въ чуждите страни, дето и ние ходимъ днеска за наслада, и планините са обърнати на занимателни и гостолюбни кътове, достъпни за споходби на цели множества любители на своята земя и на природата. Освенъ че са белязани за всякого ясно пътищата и пътеките, по които се отива въ различни посоки до прекрасни долове, върхове, извори, скали въ една или друга планина; освенъ че има и нарочно копани, насипвани, ограждани и подържани пътища за някои по-мъчни планински излети (екскурсии); но и по самите места на споходбите, на излетите са устроени подслони и хижи, дето може човекъ да се укрие отъ духло и хала, да се подкрепи съ храна и питие, да пренощува, и въ тоя случай да си разгони досадата съ четмо, или болката съ лякъ. Тия човеколюбиви уредби се дължатъ на починъ на частни лица и на пожертвеность на обществото. Твърде малко е помагала тукъ понякога и държавата, при всичко че добива отъ това доста големи изгоди, понеже речените улеснения привличатъ въ страната всяка година голямъ брой чужденци туристи, които оставятъ подпре си съ хиляди

доходъ на местните жители. Ала важното е, че домашното население като се е улеснило да прониква въ дивните градежи, съ които природата е дарила неговото отечество, създало е за себе несравненъ изворъ за наслада, отъ която се въодушевява за по-силна любовь къмъ отечеството и за по-голяма ревность къмъ грижи за него. На тия грижи колкото за уредби въ планините то се посветява чрезъ особни планински дружества (Alpenverein, planinsko društvo, club alpin и пр.), за които ще имамъ случай да разправя специялно.

Съ планините са свързани и ония гори, презъ които водятъ пътищата за тяхъ, или пъкъ които са сгодно разположени по техните хълбоци за почивка на излетници (екскурсионисти). Споредъ това си косвено отношение къмъ целите на планинските дружества и те спадатъ до нейде подъ грижите имъ. Ала доколкото и всяка гора за себе, било вече съществуеща или тепърва за посажданье, може да бъде изворъ за други видъ наслада на човека, грижата за нея, за нейните уредби и подържка лежи върху дружествата за местна украса. Това са изобщо гори или садове, що отстоятъ не далечъ отъ човешките жилища, отъ села, паланки и дори градове. Отъ тукъ до тия гори и садове се простира разбира се и по-голямо или по-малко поле, та и то притегля върху си погледите на дружествата, за да се сдобие или съ дръвосадъ (алея), или съ нещо друго за хубость и охолность. Наместе и самото поле се преобръща подъ ръцете на едно дружество за украса на привлекателна сенчеста лъка, където съ необикновена охота се стремятъ въ свободно време презъ горещините пороп отъ ближните жители за да се прохлаждатъ, веселятъ и забавятъ.

Колкото за украсата на селата, паланките и градовете, дружествата действуватъ токо-речи по правило въ селата; те рядко се намиратъ и въ паланките, а въ градовете са истинско изключение. Причината се крие въ обстоятелството, че големиятъ брой население отъ единъ градъ, па някогажъ и отъ паланка би изискувалъ и за насладата си уредби отъ твърде големи размери, каквито на́дали би било възможно да се облягатъ върху паричните средства на едно дружество за местна украса. Затуй въ такива места украсата е изрично записана между главните длъжности на общината, понеже тя има условия да се ползува и съ доста високи и по-вече разнообразни берии отъ своите жители. Дали би се мислило напр., че софийскиятъ садъ подъ Орловия мостъ, тъй нареченатa Борисова градина (— „пипиниера“!) може да бъде дело на наше „дружество за украса“? Софийската община бе се наела да образува и

подържа токо до устата на Орловия мостъ единъ тинякъ за забава, по който лете да бреждятъ писани ладийки, а зиме стоманени плазй (— „кънки“!): тоя тинякъ не може да устои и да гизди столицата при милионите на общината, а камо ли да се обляга на касата отъ волни приноси на едно дружество. Обаче по тоя тъкмо предметъ биха имали място и други възражения, защото подобенъ тинякъ можеше да направи, па и по-хигиенично да подържа и едно софийско дружество за украса . . . Между туй и въ самата българска столица не е никакъ излишно, — наопаки, засега дори потребно да борави таково дружество: покрай столичната община то би спомогнало поне съ нравствено въздействие да се премахнатъ някои спокойно търпени грозотии въ града и да се предприематъ доста хубави уредби, за които не се искатъ бозна какви количества, но по-вече общинарски ўсетъ и пъргавина; ала главната задача на софийското дружество за украса би била да достави на измъчваното отъ летните прахове и задуха въ градските улици население възможность, да излиза навънъ въ полето и въ околината, па да забравя тамъ дневните залиси и калъ и да се отдава на несмутявана услада отъ предмети на вкусъ и пригода. То би могло още да подействува да се основатъ по-скоро отделни дружества за украса и въ Княжево, Горна баня, Драгалевци и др., та задружно и съ тяхъ да изпълни по-широко и по-бляскаво задачата си. Посочените места около София да бяха притежавали малко по-вече сгоди за гости, които дирятъ сянка, уморени са отъ ходъ и желаятъ да се повеселятъ помежду си и въ природата, те биха докарвали на тамошните селяни богатства, та не биха се токо плакали отъ неурода и гледали изкриво пълната кесия на гражданина, за която имъ липсува само благородно изкуство да я отворятъ.

Казаното за ролата на едно дружество за украса въ столицата уяснява напълно и отъ каква потреба и значение ще бъдатъ подобни дружества по други наши градове и паланки, най-вече по нашите села. Всяко отъ тия места ще да чувствува недостатъкъ въ нещо, което няма защо да очаква отъ общината или отъ времето, и всяко отъ тяхъ има свои особности, отъ които ще зависи, подъ каква форма ще могатъ да се задоволятъ недостатъците.

Гражданинътъ, когото блазнятъ различни уредби за хубость и охолность другаде въ отечеството му или въ чужбина, е въ състояние най-бърже да определи, кой е чувствителниятъ недостатъкъ въ неговото място за живенье и какви способи има за да се премахне той. И ако наистина обича градътъ

си, длъженъ е да приложи за доброто му грижи и средства: дружеството за украса ще прибере неговото участие при участието на другите си членове, и той няма да осети никаква тегота за извършанье на едно благодетелно и патриотично дело. По нашите градове и паланки една обща работа — предъ видъ на общъ недостатъкъ — очаква дружествата за местна украса: тямъ предстои напр. да устрояватъ сенки за разходка, да нагаждатъ седала за почивка, а дето тече наблизу река, да уреждатъ летни къпални. Ако се славятъ някои отъ тяхъ съ климатични предимства, уредбите на дружествата имъ ще привлекатъ доста външни гости, които ще съживятъ местниятъ поминъкъ; тогава дружеството за украса ще има да промисля и за сгоди за прехрана и развлечения. Отъ развлеченията би се ползувало и то само за да увеличава средствата на касата си.

По-мъчно схваща нуждата отъ уредби за хубость и охолность нашиятъ селянинъ, па и слабо умее да изкарва скромни форми отъ вкусъ и пригода. Каква голяма щета, че основните училища въ България не са още вкарали въ програмата си известни практични упътванья съ такъвъ досягъ. Селската природа и тишина се дири и иска най-много отъ външни гости: затуй въвъ всяко село, което споредъ положението си би могло да угоди на такива исканья, особно пъкъ въ села които лежатъ близу до градове, — би трябало отколе да действува местно дружество за украса. Па и независимо отъ това дружеството би било голяма благодать за селото, ако чрезъ постъпенни уредби въ него за обща наслада накара и ревнивия домакинъ частно да имъ подражава въ къщата си, та да си поизмени и грубиятъ битъ. Въ село, дето има черква и училище, ще се намерятъ винаги доста начинатели, които да извикатъ на животъ местно дружество за украса. Между другите си грижи, каквото напр. да уреди някоя стъгда за почивка и забава, да изведе сенчестъ пътъ до някое романтично място, да префърли мостъ, за заприщи виръ, да се постави въ редовно сношение съ ближната поща и под., селското дружество за украса ще помни още тия две най-тежки, но неизбежни грижи, ако селото има интересъ да привлича и задържа за по-длъжко време гости отъ вънъ: дружеството тряба да действува да се явятъ въ село стан за живенье, сгодни отъ всяка страна, чисти и съ доста покъщнина; после тряба да действува и да се уредятъ способи за прехрана, редовна и поразнообразна, и за питие. Съ малко пари, но съ общо заляганье и преданость къмъ благото на мястото едно селско дружество може дори да въздигне нарочита сграда за поместянье

гости, що идатъ въ село на летовище, и да настани вътре спретна гостилничка, съ някой вестникъ за прочитъ, съ градинка и игрище наоколо. Отъ такава уредба то ще има здравъ годишенъ приходъ, съ който подиръ една редица години да предприеме и други гиздави и пригодни уредби. И вижъ че не следъ много бедното и неугледно село се обърнало на привлекателенъ кътъ за радость и облага на самите селяни и за летуванье на благодарни гости.

Грижите за стаи и храна — право взето — съвсемъ не спадатъ въ задачите дори и на селски дружества за украса; и съ тяхъ наистина не се товарятъ дружествата, които съществуватъ въ чужбина. Тамъ освенъ че формите на живота са далечъ напреднали, та селата изглеждатъ често по-хубави отъ цели махали на наши градове, и въвъ всяко село ще намеришъ не само една гостилница съ добри стаи и храна, но и за условията за живенье и прехрана на пътници и гости по селата се грижатъ особни дружества, чиято цель е да спомагатъ на сношенията въ страната и да привличатъ въ нея повече чужди пътници. Тия дружества са обикновено съставени по едно за всяка область (провинция), съсъ седалище въ областния градъ, и отъ тукъ те събиратъ всякакви сведения за природното и стопанско положение на местата въ своето землище, даватъ упътванья, какъ тряба да бъде стъкмена една гостилница за да задоволява пътника съсъ стая, храна и обслуга, и разпространяватъ повсъде препоръки за хубавите места и за гостилниците въ тяхъ, които се подчиняватъ на предложената отъ дружеството домакинска норма. Страните, дето боравятъ подобни дружества, са вече и сами по себе доста хубави и уредени, па и богати; ала техните граждани пакъ не се спиратъ само на това, та да почиватъ, да оставятъ всичко на държавата и да бездействуватъ, но всеки день мислятъ, що да предприематъ ново, като харни и просветени синове, за полза на своето отечество. Няма съмнение, че тяхъ ги ръководи при тия грижи чиста любовь къмъ земята, що ги е откърмила, пази ги и ще ги приеме пакъ въ своите обятия за вечно блаженство. . . У насъ може би не тъй скоро ще се основатъ дружества за насърчение на сношенията и гостуваньето въ България; обаче ако за първо време създадемъ и разпространимъ дружества за местна украса, те не бива да се отказватъ и отъ ония грижи за стаи и храна, които особито въ селата няма кой другъ да поеме върху си, и да не се отказватъ толкозъ повече, че безъ тяхъ биха останали лишени отъ заслужени приноси, съ чиято

помощь и самата имъ пряма задача би се изпълнила много по-успешно.

За присажданье въ България дружества за местна украса по образеца на чужди страни има готова почва въ някои добри нрави на българския народъ. По насъ още живеятъ въ имотите на стари людье краснoречиви белези отъ потреба за наслада и отъ прелестни уредби за нейно задоволение. Въ минали времена, когато животътъ ни се въртялъ все около дворътъ и къщата, българинътъ си ублажавалъ морните и често горчиви дни въ своето собствено огнище, укрито отъ чужди погледи съ висока зидана и непривлекателна ограда. Зидовете на оградата са обгръщали и китна градинка за момина и невестина разтуха, и сенчестъ овощенъ садъ, дето си почивалъ домакинътъ съ бяла-рада до коляно, и бистра чешма, увенчана съ вити лозови ластуни. Тоя домакинъ тряба да е притежавалъ особенъ ýсетъ къмъ хубавото и охолното, та да се обиколи съ подобни уредби дома си, когато те не били възможни по общите места. А ýсетътъ не е изгубенъ и днесъ, но са коренно изменени формите на живота. Предишната ограда, сега хубавъ прозиренъ стоборъ, вече не крие свенливата къща, но я тика напета навънъ къмъ улицата, за да си остри на нея всеки минувачъ вкусътъ; а градинката, садътъ и чешмата се разположили разкошно по стъгдите или въ полето и по цели дни радушно посрещатъ и изпращатъ всякакви гости. Къмъ тия именно нови форми на живота тряба да се нагоди запазениятъ усетъ на българина за предмети за наслада. И ще сторимъ гряхъ, ако го занемаримъ при очевидната необходимость отъ общи уредби за хубость и охолность. Някогашните замъци на разни благородници на западъ, които са усредявали въ тяхъ за себе всички телесни и душевни потреби, се отварятъ днесь отъ техните наследници за ползуванье на обществото: така и стариятъ способъ на наши българи за добиванье всяко доволство въ собствената ограда естествено тряба да се преобрази сега предъ исканьята за пожертвеность за обща полза. Па и тая пожертвеность не е била незнайна у насъ въ предишни времена. — което още по-вече ни осигурява помощьта на българския гражданинъ за общите предприятия на дружествата за украса. Наште бащи и деди са градили на свои разноски скъпи чешми за благодеяние на всички жаждещи братия, правили са улеи, садили садове, поправяли и изписвали черкви, а въ черквите окачали сребърни кандила и обковавали съсъ злато ръцете и краката на светците по иконите. Подъ тия форми на християнско благочестие е намиралъ задоволение техниятъ усетъ за

общополезни работи. Днешното време обръща християнскиятъ култъ отъ бога къмъ човека и природата. Примерътъ на бащите и дедите ни нека му служи за убедителна поука въ пътя на гражданските добродетели и нека му припомня, че за всяко свое добро дело то ще намери искренъ отзивъ и у постарите ни людье.

Най-сетне успехътъ на дружествата за местна украса и върху българска почва се съдържа въ идеята, въ името на която ще се сдружаватъ български граждани за обща работа. Тя е — любовь къмъ родината, къмъ отечеството. Който обича своето отечество, той го милува и гали както майка детето си, грижи се за него както баща за чедо и залъга както братъ за брата и сестра за сестра. Всякой човекъ, що живее въ едно общество, има и чувство за обществена услуга. Това чувство нийде не би се изразило отъ страна на всички членове отъ обществото, отъ най-бедния и до най-богатия, тъй естествено и целесходно, както въ съдействие на дружеството, което се труди да услужва на тяхната родина. Едни отъ членовете ще помагатъ съ непосредственъ трудъ, други съ положение и власть, а трети, както и всички изобщо съ редовни и доброволни приноси и съ други вещни улеснения. Колкото и да бъде едно място съ малко население, съ малко интелигенция, щомъ има изгледъ да доставя разнообразна наслада съ хубави и охолни уредби, въ него ще се намерятъ доста умни и предвидливи лица за да основатъ и подържатъ едно дружество за украса: въ дружеството или въ задачите му винаги ще участвуватъ било попъ, било учитель, било кръчмарь, общинари и др.; а то все ще намери средства не само да уреди тукъ сянка, тамъ седала, по-далечко бани, па и люлки, игрища, забави и под., но и да изкарва отъ тяхъ известенъ доходъ. Ако допущатъ обичаите на мястото, дружеството може да се ползува за умножение на капитала си и отъ празници, сватби, кръщенья и др. Своите уредби за хубость и охолность дружеството ще предава на покровителството на местната власть, която ще ги пази, както пази и други такива уредби. Въвъ всички тия подробности се виждатъ вече и нищките за организацията на дружествата за местна украса. Какъ може да действува умната и патриочична младежь между съграждани, а най-вече между селяни, и колко добро може да изкара тукъ съ обмисленъ планъ и похвати, най нагледно се види отъ примера, що ни представятъ два деца въ две наши хубави, но сякашъ забравени книги: „Село Златарица“ отъ Ю. Неновъ (Виена 1870) и „Учитель Добре“ (преводъ) отъ І. Груевъ (Виена, 1873).

Азъ се опитахъ до тукъ да обясня, какви изгоди се предвиждатъ за народа ни и за страната, ако се основатъ и разпространятъ и по насъ дружествата, които тъй честито работятъ въ чужбина за да усилятъ у човека угодата да живее и прекарва въ онова място, дето го е поставила една или друга необходимость. Няма нужда да излагамъ още покрай това, че подъ влиянието на дружествата за украса би се повдигнало твърде много между нашето население чувството за чистота, редъ, къщна охолность, безъ което българското жилище и природа иматъ толкова малко привлекателность за пътника и странеца. Само ще повторя, че у насъ се намира дори въ изобилие всичко, ще е потребно за създаванье дружества за украса: намиратъ се и важни мотиви, и надежни работници. Липсуваше кличката; — нека я прогласимъ.

Да викнемъ тогава дружно: Да си украсяваме отечеството! Да съставяме дружества за украса и да ги разпространяваме по цяла България!

Българскиятъ поетъ възтържено пее за страната ни, че е прекрасна и че я обичаме; ние споделяме възторгътъ му, а въ туй време гледаме къмъ чужбина! Нашата интелигенция се нуди отъ безделие откакъ си свърши служебната работа: който е въ село, прави „политика“ за да се докопа до градъ; а който е въ градъ, бълнува за столицата; дойде ли пъкъ тукъ, та не може вече нататъкъ, търси развлечение при пивото. Младежьта ни чете политически вестници, става лековерна, и литнала подиръ високи и далечни теории тъпче въ нозете си най-спасителната практика. А я да биха употребили тия наши сънародници една часть отъ празното си време въ дружества за украса, тямъ би се отворило едно полезно поприще и за свободната още енергия, па би имъ прилепнали до сърцето и домъ, и татковина; тогава би станало цяла истина и онова, което пее поетътъ, а чувствуваме всинца.

А. Теодоровъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

Г. Фр. Колбъ. История на человѣческата култура. Прѣвели А. П. Николаевъ и Д. Велковъ отъ 3-то прѣработено русско издание. Издава М. М. Тимофеевъ. Варна 1896—97. Вип. I, стр. 192. Цѣна за 3 випуска 5 л. 50 ст.

Съчинението на Колба е едно отъ най-известните популарни ръководства по културната история. Още при второто издание на това свое съчинение (1869. год.) авторътъ казва, че то преди всичко тряба да бъде „практически полезна народна книга", и той успя да постигне цельта си. Основните възгледи на автора, както той самъ казва, са: да се проследятъ първите зачатъци на културата и тяхното влияние върху правите и законите, да се изучи начинътъ на живота и възгледите на народите, да се представи свързката на историческите явления, непрекъснатиятъ културенъ животъ и т. н., като не се оставятъ на страна ни външните събития, ни вътрешните политически наредби, понеже те иматъ голямо влияние върху развитието на културата. Съ една дума той описва, и описва кратко и ясно економическиятъ, умственъ, нравственъ и политически животъ на народите, а не — „пурпуровите мантии и коронитѣ", не — „династически въпроси, придворни интриги и битки".

Няма съмнение следователно, че само съ радость може да се посрещне единъ добъръ български преводъ на това хубаво съчинение. Обаче преводътъ на г. г. А. П. Николаевъ и Д. Велковъ прави преди всичко лошо впечатление съ това, че не е направенъ отъ оригинала. А свръхъ това той страда отъ неясни и неточни изражения и отъ буквално придържанье о своя оригиналъ. [1]) Последното излиза на яве, щомъ се сравни българския преводъ съ руския. Ето примери:

Български преводъ.	*Руски преводъ.*
I. Примери отъ неточни и неясни изражения.	
Стр. 2. Най-голѣмитѣ и най-твърдитѣ скали, много отъ планинскитѣ върхове показватъ, че тамъ едно врѣме е било морско дъно (вм. най-големите и най-твърди скали се разпадватъ, се разлагатъ, много отъ планинските върхове и т. н.).	Стр. 1. Огромнѣйшія и крѣпчайшія скалы вывѣтриваются, многія горныя вершины носятъ на себѣ слѣды того, что нѣкогда онѣ были морскимъ дномъ.

[1]) При това се срещатъ руски думи, като: сходни, вдобавъкъ, обуславя, устойчива, обмѣнътъ, неоружай, уровень, сплавъ, обозначение, надѣленъ громѣлъ заимствувани, козинтѣ, протяжение и някои други.

Стр. 4. Послѣдствията на които за насъ сѫ очевидни (вм. последствията на които са въ много отношения очевидни за насъ).	Стр. 2. Послѣдствія, которыхъ для насъ во многомъ очевидны.
Стр. 6. Слѣдъ периода на задушената силна горещина не изведнѫжъ настѫпила сегашната срѣдня температура (вл. следъ периода на задушливата и силна горещина не настъпилъ изведнажъ преходътъ къмъ сегашната умерена температура).	Стр. 3. Послѣ періода одушливаго и знойнаго жара не сразу наступилъ переходъ къ нынѣшней средней температурѣ.
Стр. 10. до тогава, разбира се, докато настѫпи нѣкой прѣвратъ, полезенъ за цѣлия свѣтъ (вм. докато не настъпи някой превратъ, гибеленъ за целия святъ).	Стр. 6. до той поры, конечно, когда наступитъ какой-нибудь переворотъ, гибельный для всего мірозданія.
Стр. 12. Най-важнитѣ отъ тѣзи открития били направени въ околностьта на Оринякъ.	Стр. 8. Важнѣйшія изъ этихъ открытій были сдѣланы въ 1860 году въ окрестностяхъ Ориньяка.
На стр. 12. като се говори, че въ една пещера били намерени човешки кости и зъби на първобитни животни, казва се: „Въ сѫщата пещера били намѣрени много пушки и каменни сѫдове (вм. били намерени оръжия и каменни съсъди — известно е, че пушките са открити въ новите времена).	Стр. 8. Въ этой же пещерѣ было найдено множество оружія и каменной утвари.
Стр. 17. Хекелъ не само се съгласилъ съ теорията на Дарвина, а и остроумно я подържалъ (вм. а и я подържалъ съ голямо знание и остроумие).	Стр. 12. Геккель не только согласился съ теоріей Дарвина, но и подкрѣпилъ ее съ большимъ знаніемъ и остроуміемъ.
Стр. 32. Въ дарвинизма има и други подобрѣния, чиято правилность се признава само съ голѣми отдумванья дори и отъ най-рѣшителнитѣ му привърженици (вм. дарвинизмътъ съдържа и други твърдения, които се приематъ съ голяма предпазливость дори и отъ най-решителните му привърженци).	Стр. 23. Въ дарвинизмѣ есть еще и другія положенія, правильность которыхъ даже самыми решительными сторонниками теоріи признаеться лишъ съ большими оговорками.
Стр. 40. По подробно доказателство на това положение и не се изисква (вм. това твърденье няма нужда, разбира се, отъ по-подробно доказателство).	Стр. 29. Нѣтъ, разумѣется, надобности въ болѣе подробномъ доказательствѣ етого положенія.
Стр. 40. При всичко че ний въ сѫщность зависимъ отъ физическитѣ причини, нъ сполучваме да ги обърнемъ въ своя полза само въ извѣстни	Стр. 29. Тѣмъ не менѣе мы въ сущности зависимъ отъ физическихъ причинъ, и хотя намъ удается и ихъ обратить въ нашу пользу, но

ограничени граници (вм. При все това въ същность ние зависимъ отъ физически причини и макаръ да сполучваме и тяхъ да накараме да служатъ за наша полза, то е само въ известни по-обширни или по-тесни граници).	только въ болѣе или менѣе ограниченныхъ границахъ.
Стр. 50. нъ се забѣлѣзва даже, че числото имъ (на самоубийствата) се уголемява или умалява споредъ мѣсецитѣ, които иматъ повече дни[1]) (вм. че числото имъ се увеличава или намалява споредъ месеците и споредъ уголемяваньето на дните).	Стр. 36 и 37. но замѣчено даже, что число ихъ увеличивается или уменьшаеться смотря по мѣсяцамъ, съ прибылью дней.
Стр. 55. Споредъ както забѣлѣзва докторъ Фарра, при извѣстни условия, срѣднята дълговѣчность на хората достига до 49 години (напр. въ Ливерпулъ и Манчестеръ).	Стр. 40. По замѣчанію доктора Фарра, при извѣстныхъ условіяхъ средняя долговѣчность людей доходитъ до 49 лѣтъ (напр. въ самыхъ здоровыхъ округахъ Англіи), а при другихъ условіяхъ цифра лѣтъ падаетъ до 29 (напр. въ Ливерпулѣ и Манчестерѣ).
Стр. 62. Само постепенния прогресъ на културата, която се е развивала доста бавно въ зависимость отъ развитието на човѣка и на свободната умствена работа, подобри и облагороди понятията и жизненнитѣ условия.	Стр. 46. Только постепенный ростъ культуры, развивавшейся довольно медленно въ зависимости отъ развитія человѣка и свободной умственной дѣятельности, привелъ къ улучшенію и облагороженію понятій и жизненныхъ условій. Не трудно убѣдиться, что исторія человѣчества есть главнымъ образомъ исторія освободительныхъ идей (тази последнята фраза е пропустната въ бълг. преводъ).
Стр. 70. Чудната форма на рѫката му, която го прави способенъ (човѣка) къмъ разни работи, го прави малко способенъ въ по-грубия смисълъ, за много цѣли се оказва не дотамъ силна.	Стр. 52. Искусная форма руки, дѣлающая се способною къ разнаго рода работамъ, именно и дѣлаетъ ее мало пригодною въ болѣе грубомъ смыслѣ, и для многихъ цѣлей она оказывается недостаточно сильною.
Стр. 71. Дори между племената на дивацитѣ, които се намирали на долния степень на развитие, не се намѣрило нито едно, което ... (вм. Дори и между дивашките племена, които се намярватъ на най-долна	Стр. 52. Даже между племенами дикарей, стоящими на низшей ступени развитія, не нашли ни одного, которое ...

[1]) Следватъ издирванията на Ипол. Бланъ относително самоубийствата за Франция презъ 1854—1858 год., които гласятъ: януари 131 мъже и жени, февруари — 145, мартъ — 162, априли — 187 и т. н.

степень на развитие, не сж намерили ни едно, което . . . .)

Стр. 72. Нъ прѣди насъ е имало не само писани книги, а и голѣми сгради, които служели за фантическо подтвърждение на прѣданията. (вм. Но предъ насъ има не само писани документи, а и . . .)

Стр. 73. Всичкитѣ тия фази трѣбвало да бжджтъ минжти, още десятки хиляди години, прѣди хората да дойджтъ до оная степень на културата . . . .

Стр. 76. Едвамъ се изминж едно столѣтие, откато се смѣташе за невъзможно да се пише за човѣшката история на земното кълбо:

Стр. 78. Нъ това срѣдство както се чини, се е употрѣбявало само като исключение, и нада-ли отъ нѣкого другиго, освѣнъ само отъ дивото племе на Огнена земя (вм. освенъ отъ едно диво племе на Огнена земя)

Стр. 84. Подкачили да работижтъ при мѣстенцето Мейленъ, на Цюрихското езеро (вм. близу до селцето Майленъ, при Цюрихското езеро.).

Стр. 118. Извѣстията на иудеитѣ за Египетъ не само, че сж кратки по причина на малкото имъ, сравнително, стоение въ тая страна. . . . (вм. Известията на евреите за Египетъ не само че се ограничаватъ съ краткото сравнително време на тяхното стоенье въ тази страна. . . .).

Стр. 128. Човѣшкиятъ трупъ се смѣталъ (въ Египетъ) за най-сигуренъ залогъ, какъвто само наслѣдницитѣ на умрѣлия можели да си прѣдставижтъ (вм. човешкиятъ трупъ се считалъ за най-сигурна гаранция, която потомците на умрелия можели да предложатъ (за дългъ).

Стр. 143. Всички съсѣдни народи испитвали отгорѣ си гордостьта и произвола на евреитѣ. Което се забранявало на съотечественицитѣ, то се позволявало на чужденцитѣ (последната фраза няма смисълъ; тряба да се каже: това, що било запре-

Стр. 53. Но передъ нами не только письмена, но въ своемъ родѣ монументальныя сооруженія. служащія фактическимъ подтвержденіемъ преданій.

Стр. 54. Всѣ ети фазы должны были быть пройдены давно, уже за десятки тысячъ лѣтъ, прежде чѣмъ люди дошли до той степени культуры . . .

Стр. 56. Едва прошло столѣтіе съ того времени, какъ считалось почти невозможнымъ писать до-человѣческую исторію земного шара.

Стр 57. но средство ето, какъ кажется, употрѣблялось только въ видѣ исключенія, и врядъ ли кѣмъ-нибудь другимъ, кромѣ едного дикаго племени на Огненой Землѣ.

Стр 62. были предприняты работы близъ мѣстечка Мейленъ, на Цюрихскомъ озерѣ.

Стр. 87. Извѣстія иудеевъ объ Египтѣ не только ограничиваются недолгимъ, сравнительно, пребываніемъ ихъ въ етой странѣ. . . .

Стр. 94. Человѣческій трупъ считался вѣрнѣйшимъ залогомъ, какой только потомки покойнаго могли представить.

Стр. 105. Всѣ сосѣдніе народы испытывали на себѣ гордыню и произволъ евреевъ. То, что запрещалось по отношенію къ соотечественникамъ, дозволялось по отношенію къ чужеземцамъ.

тено да се извършва къмъ съотечественици, можело да се извършва къмъ чужденци).

Стр. 152. По долното и средно течение на р. Ефратъ и притока му Тигръ (известно е, че р. Тигъръ не е притокъ на р. Ефратъ).

Стр. 111. По нижнему и среднему теченію Ефрата и впадающаго въ него Тигра.

Стр. 154. това е било фино-татарско племе, което еллинитѣ наричали азиатски скити: тѣ покорили и истикали халдеитѣ (вм. те били покорени и изтикани отъ халдеите).

Стр. 112. ето было финско-татарское племя, которое еллины называли азіатскими скиѳами; ихъ покорили и вытѣснили халдеи.

Стр. 167. По брѣговетѣ на Каспийското море до Мала-Азия на западъ, живѣяли разни арийски племена.

Стр. 122. По берегамъ Каспія до Инда на юго-востокъ, и до Малой-Азіи на западъ, жили разные арійскіе народы.

Стр. 172. Магитѣ толкова повече трѣбвало да постжпватъ прѣдпазливо, тъй като тѣ, като мидянетѣ, лесно можели да възбудѭтъ подозрѣнието на перситѣ.

Стр. 126. Маги тѣмъ болѣе должны были поступать осторожно, такъ какъ они, какъ мидяне, легко могли возбудить подозрѣніе персовъ.

II. Примери отъ буквален преводъ.

Стр. 7. въ всѣкой случай, тѣ не сж били слѣдствие на ненадѣйно настжпилъ и съ единъ ударъ все разрушившия прѣвратъ.

Стр. 4. во всякомъ случаѣ, онѣ не были слѣдствіемъ внезапно наступившаго и однимъ ударомъ все разрушившаго переворота.

Стр. 8. и всѣко по-нататъшно откритие въ тая область подтвърждава неизмѣримата продължителность въ сжществуваньето на земята.

Стр. 5. и каждое дальнѣйшее открытіе въ етой области подтверждаетъ неизмѣримую продолжительность существованія земли.

Стр. 10. Трѣбвало да измине много врѣме прѣди вълнитѣ на традиционнитѣ прѣдставления за сътворението на свѣта да започнѫтъ поне малко да спадатъ.

Стр. 7. Прошло много времени, прежде чѣмъ волны традиціонныхъ представленій о міротвореніи начали хотя немного спадать.

Стр. 10. Египетскитѣ пирамиди се издигали надъ Нилската долина още въ това врѣме, което е прието у насъ да смѣтаме за врѣме слѣдъ потопа.

Стт. 7. Египетскія пирамиды возвышались надъ Нильской долиной уже въ то время, которое у насъ принято считать за время послѣ потопа.

Стр. 23. че частитѣ и органитѣ, като сж били тъждествени у ранния прѣдъкъ на нѣкой классъ, постепенно се видоизмѣнили.

Стр. 16. что части и органы, тождественные у ранняго предка класса, постепенно видоизмѣнились.

Стр. 24. Самъ Дарвинъ особено подчерква, че е необоримо: „че разликата между умственитѣ способности у по-долнята раса хора и

Стр. 17. Самъ Дарвинъ особенно подчеркиваетъ, что неоспоримо, „что разница между умственными способностями низшихъ человѣческихъ

у най-развититѣ животни е неизмѣрима.“

Стр. 40. Духътъ прѣзъ живота е съединенъ съ тѣлото тѣсно и нераздѣлно, той е часть отъ цѣлото сѫщество на човѣшката природа и не е нѣщо случайно, добито сетнѣ, — и двата сѫ тъждественни и съставляватъ едно цѣло.

Стр. 50. Нѣма съмнѣние, че добритѣ дѣла, актоветѣ на благочестие или хуманность, чертитѣ на благотворителностьта, милосърдието и благоговѣнието при равни условия, се повтарятъ въ еднаква мѣрка. . . .

Стр. 53. тѣ съединили въ една обширна система всички срѣдства на навежданьето (индукцията), за които едвамъ мѫтно е мислѣлъ Аристотель.

Стр. 54. Като спомагаме да се подобрѫтъ човѣшкитѣ условия, ний слѣдваме на вроденото си стремление, което се развива срѣдъ околната намъ обстановка, подъ наблѣганьето на влияющитѣ върху насъ обстоятелства.

Стр. 54. При една система рудническа работа отъ 1000 души работници всѣка година загинватъ 8, при друга — само 4; въ прѣдѣлитѣ на извѣстни колебания между двѣтѣ системи ще се означи опрѣдѣленото отношение.

Стр. 59. Тукъ мѣстото на отвлѣченитѣ догми застѫпва чистия моралъ, който добива едно трайно обоснование, когато работата на ума довежда до съзнание на вѫтрѣшната нужда отъ морала.

Стр. 70. На цѣлата човѣшка природа съотвѣтствува развитието както на цѣлия му родъ, тъй и на отдѣлния индивидъ.

Стр. 82. Само когато се появило желѣзото, искуството взело по-силенъ полетъ и се дигнѫло до това, щото да изображава растения, животни и човѣка.

расъ и самыхъ развитыхъ животныхъ неизмѣрима.

Стр. 29. Духъ въ теченіе жизни соединенъ съ тѣломъ тѣсно и нераздѣльно, онъ составляетъ часть всего существа природы человѣка и не есть что либо случайное, образовавшееся, — оба они тождественны и составляютъ одно цѣлое.

Стр. 38. Нѣтъ сомнѣнія, что добрыя дѣла, акты благочестія или гуманности, черты благотворительности, милосердія и благоговѣнія, при равныхъ условіяхъ, повторяются въ равной мерѣ. . . .

Стр. 39. они соединили въ одну обширную систему всѣ тѣ средства наведенія (индуціи), о которыхъ только смутно помышлялъ Аристотель.

Стр. 40. Способствуя улучшенію человѣческихъ условій, мы слѣдуемъ врожденному намъ стремленію, которое развивается среди окружающей насъ обстановки, подъ напоромъ вліяющихъ на насъ обстоятельствъ.

Стр 40. При одной системѣ горныхъ работъ изъ 1000 рабочихъ ежегодно гибнетъ 8, при другой всего — 4; въ предѣлахъ извѣстныхъ колебаній между обѣими системами обозначится опредѣленное отношеніе.

Стр. 44. Тутъ мѣсто отвлеченныхъ догмъ заступаетъ чистая мораль, которая получаетъ прочное обоснованіе по мѣрѣ того, какъ дѣятельность ума приводитъ къ сознанію внутренней необходимости морали.

Стр. 52. Всей природѣ чоловѣка соотвѣтствуетъ развитіе какъ всего его рода, такъ и отдѣльнаго индивида.

Стр 61. Толко съ появленіемъ желѣза искусство взяло болѣе сильный полетъ, поднявшись до изображенія растеній, животныхъ и человѣка.

Стр. 97. Макаръ отношенията между племената и да били често пжти враждебни, нъ вече и въ онуй врѣме се правѣли сдружаванья срѣщу третитѣ, благодарение на което се установявала културна връзка между двата първи и се распространявало развитието.

Стр. 71. Хотя отношенія племенъ и были зачастую враждебныя, но уже и въ то время, составлялись союзы противъ третихъ, благодаря чему устанавливалась культурная связь между двумя первыми и распространялось развитіе.

Стр. 99. Съ китайството, въ този видъ, както то фактически се образувало,въ насъ неволно е свързано понятие за нѣщо закъснѣло и неподвижно.

Стр. 73 Съ китайствомъ, въ томъ видѣ, какъ оно фактически сложилось, у насъ невольно связывается понятіе о чемъ-то закоснѣломъ и неподвижномъ.

Стр. 100. той е владиката, който управлява движението на вселенната.

Стр. 74. Онъ владыка, руководящій движеніями вселенной.

Г. Дерманчевъ.

Gustave Schlumberger, membre de l'Institut L'Epopée byzantine à la fin du X-e siècle: Guerre contre les Russes, les Arabes, les Allemands, les Bulgares. Luttes civiles contre les deux Berdas. Jean Tzimiscés. Les jeunes années de Basile II (969—989). Un volume in 8 jésus 800, contenant 209 figures et 10 planches hors le texte. Broché 30 fr. Paris, Hachette 1896.

Византийска епопея се казва новиятъ грамаденъ, наученъ и прекрасно написанъ трудъ на известния френски историкъ и членъ на академията, г. Г. Шлумбергеръ, който е посветилъ всичката си научна деятелность на изследвания по византийската история и археология. Предметътъ на това капитално съчинение е византийската история въ края на X. векъ; то съставя продължение на едно по-ранно съчинение отъ същия авторъ, издадено въ 1890. год. подъ насловъ Un empereur byzantin au X-e siècle Nicéphore Phocas, съ което е запознаръ българските читатели Мсб. книга V. стр. 233—266 въ статията „България въ царуваньето на Никифора Фока". Византийската епопея, плодъ на седемгодишни усилни и подробни издирвания и студии, описва владението на Иоана Цимисхесъ отъ 969 до 975. год. и първите четирнайсетъ години отъ царуваньето на Василя II. Българобоецъ отъ 975—989. год. Първите глави разказватъ кратковременното, но славно владение на Иоана Цимисхесъ, любовникъ на Теофано, убийца и преемникъ на Никифора Фока, неговите геройски походи и борби въ България противъ Светослава, неговата война противъ Бардасъ Фокасъ, неговите прочути походи противъ арабите въ Багдадъ и Сирия и противъ войските на Фатимита въ Каиро, и сватбата на втората Теофано съ Отона II. Германски: остатъкътъ отъ грамадния томъ е посветенъ на четиринайсетъ години отъ дългото, задружно царуванье на Василия II. Българоктонъ и на Константина VIII., които са станали господари на Византия следъ внезапната смъртъ на своя опекунъ и императоръ Иоанъ Цимисхесъ; тази часть съдържа епохата между 975—989. год., пълна съ бурни и трагични събития: изпърво се описва жестокото регентство на евнуха Василя, ужасното и нескопчаемо възстание на Бардасъ Склеросъ въ Азия, съдбоносниятъ походъ на Отона II. противъ сарацините въ

Сицилия, войните на византийските войски въ Сирия и сетне началото на четиресетгодишната война противъ България и нейния великъ царь Самуилъ, синътъ на Шишмана, ужасното изтребление на Васильовата войска въ Траянови врата, второто възстание на Бардасъ Фокасъ и найпосле отношенията между Русия и Византия до покръщаньето на Владимира и неговия народъ.

Двайсетте години, казва авторътъ въ предговора, принадлежатъ къмъ най тъмните периоди въ византийската история, найтъмни затова, защото историческите източници и сведения за този периодъ са твърде оскъдни. За големите войни на Иоана Цимисхесъ действително има няколко твърде добри материяли, но за първите четирнайсетъ бурни и кръвопролитни години отъ царуваньето на Василя II. и на Константина VIII. източниците са съвсемъ бедни. Прочутата война на Василя II. противъ България, която се продължавала почти половина векъ, както и неговите войни въ Сирия и Армения са твърде слабо познати. Вътрешниятъ животъ на широката византийска империя, нейното административно и социялно положение също са почти неизвестни. До сега никой историкъ не се е завзималъ въ целость прагматически да изложи историята на тая епоха освенъ няколко глави, които ѝ посвети историкътъ Лебо́. Не много са и монографиите за отделните части отъ тая епоха, между които първи места завзиматъ добре познатите трудове на Успенски, Василевски, Дриновъ, Иречекъ, и други славянски историци. Г-нъ Шл. е първиятъ, който безъ да се побои отъ грамадния трудъ, се завзелъ въ цялость да изложи историята на тая слабо известна епоха и действително е успялъ съ двете си капитални съчинения „Никифоръ Фокасъ“ и „Византийска епопея“ да тури здрава основа на византийската история.

„За да напиша това съчинение“, забелязва авторътъ въ предговора си, „азъ прочетохъ всичко, що е писано тукъ тамъ за Василя II.; азъ прерових стотини томове и списания, за да намеря понякога сведения отъ два-три реда, а най-често, да не намеря нищо. Подробно изучихъ всичките източници както гръцки, така и латински, арменски, грузински и славянски, не изоставихъ ни единъ видъ паметници, отъ които можехъ да черпя, ръкописи, миниятури, надписи, монети, печати и архитектонически паметници. Азъ прочетохъ житията на светци и редките съвременни стихотворения“. Най-хубаво и най-ясно доказателство за това, какъвъ грамаденъ трудъ е извършилъ г. Шл., като изучилъ и разработилъ толкова исторически материяли и източници, представя самото съчинение, което действително се чете като съща епопея, не само затова, защото разказва за славни военни подвизи и геройства, които понякога припомнятъ на читателя Хомеровски сражения и борби, но и затова, че е написано на единъ хубавъ, тъй да се каже епически езикъ, та четеньето му е твърде увлекателно.

Цельта на тия кратки редове не е да укажатъ всестранно голямото историческо значение на новата книга на г. Шл., нито критическиятъ разборъ на това хубаво съчинение, — то ще бъде задача на компетентните историци, а повече да известятъ за едно капитално съчинение, което е твърде важно и интересно за историята на България, свързана тъй тясно съ съвременната история на Византия; въ това отношение особенно ще интересуватъ българския историкъ гла-

вите I—III. стр. 1—184, които подробно описватъ войната между Иоана Цимисхесъ и Светослава, на която попрището и предметътъ е била България. Като описва превзиманьето на старобългарската столица Велики Преславъ отъ Иоана Цимисхесъ, ето какво говори авторътъ за развалините на този славенъ едно време градъ на стр. 97—98: „До днесь още си стоятъ развалините на славния средновековенъ градъ, Велики Преславъ. Най-забележителни са развалините на Сарая, както ги казва населението, отъ които стърчатъ още дебели стени до 5—6 метра високи, като ограждатъ единъ правоъгълникъ, на който страните иматъ до 100 метра дължина. Тукъ ли е мястото, дето се издигалъ дворецътъ на преемниците на великия Симеонъ? Това градище действително е доставило вече много материяли за постройки въ Шуменъ, но до сега никакви правилни разкопки не са предприети. Преславъ си остава гатанка, предъ която се спира любопитството, безъ да може да проникне въ неговите тайни. Само това се знае, че Велики Преславъ е билъ избранъ отъ българските царье за столица поради стратегичното си положение, което владее два отъ главните балкански прохода. Разоренъ отъ императора Никифора Логотетъ, градътъ е билъ подновенъ отъ Симеона съ такова величие, че новиятъ градъ „съ къщи отъ камъкъ и дърво пъстро нашарено, съ църкви обложени съ мраморъ, злато и богатъ живописъ, дето тронувалъ князътъ, накитенъ съ маргаритъ, гердани и гривни, препасанъ съ мечъ, всредъ своите боляри, бляскави отъ скъпоценни украси“, наскоро е придобилъ голяма слава. Отъ удара, който му нанесълъ Иоанъ Цимисхесъ, градътъ е пропадалъ, до като падналъ въ ръцете на турците, които го обърнали на сегашна развалина . . .“

Още по-важна е за българската история глава X. стр. 585—672, въ която авторътъ рисува геройската фигура и характера на великия царь Самуилъ, „единъ отъ най-великите владетели на България, една отъ най-забележителните, но най-малко известни личности“, какъ той на чело на народа си толкова години геройски се борилъ противъ императора Василя. Следъ като описва държавата на Шишмановци и бързото ѝ нарастянье, авторътъ разказва за походите на Самуила въ Тесалия, дори до вратите на Пелопонезъ, за превзиманьето на Лариса, за съдбата на Бориса и Романа и най-сетне за първата война на Василя II. противъ Самуила, която се свърши съ ужасното поражение и изтребянье на византийските войски въ Траяновите врата на 17. августъ 986. год.

Въ предговора съобщава авторътъ, че въ следния томъ, на който ръкописътъ билъ готовъ, ще доведе византийската история до смъртьта на Василя II., та ще изложи безкрайните перипетии на българската война, която е траяла повече отъ четиресетъ години и е причинила паданьето на България подъ византийско иго и прекратяваньето на династията на Шишмановци.

Научната ценность на книгата повишава още и прекрасниятъ и богатъ отборъ отъ разкошни илустрации, които изобразяватъ изключително паметници съвременни на епохата, на която историята разказва авторътъ, сиречъ паметници отъ втората половина на X. и първата половина на XI. столетие. Този отборъ отъ най-важните и най-разнообразни паметници, като: черкви, мозаики, резби въ слонова кость, емайли, монети, печати или булли, дискоси, потири и изобщо изделия

на художествената индустрия съставя единъ видъ изященъ албумъ по византийското изкуство, което, както е известно, е упражнило силно влияние върху старобългарското изкуство; художествените паметници, възпроизведени въ книгата на г. Шл., указватъ най-нагледно, на каква висока степень се издигало византийското искуство въ разни страни на византийската империя.

Съ една дума г. Шл. не е занемарилъ нищо, да направи отъ книгата си съчинение ценно и интересно и за историкъ, и за археологъ, най-сетне и за политикъ, като засяга на много страници на книгата си тъй наречения източенъ въпросъ, на който първите актове още тогава, — въ X. стол. започнали да се развиватъ.

В. Добруски.

E. C. Gjestvang, „La Bulgarie“. Stockholm, 1896. Подъ горния насловъ се получи въ редакцията на Бълг. Прегледъ една книжка отъ 59 страници, много луксозно издание, съ лика на Негово Царско Височество българския князъ Фердинандъ I. на чело, издадена въ Стокхолмъ на шведски и преведена, неизвестно отъ кого, на френски. Книжката е издадена съ цель да се обърне вниманието на шведските капиталисти, търговци и промишленици, върху българското тържище, дето, споредъ автора, имало условия твърде износни за търговски и промишлени предприятия. Следъ кратъкъ уводъ за миналото на България, авторътъ съобщава, вижда се за насърчение на шведите, да не се страхуватъ да влязатъ въ търговски сношения съ една страна толкова далечна и още нова, че въ България владеятъ капитулациите, които поставятъ чужденците подъ юрисдикцията на тяхните консули, обяснява въ що състоятъ капитулациите и цитира статия 8 отъ Берлинския трактатъ, споредъ която капитулациите оставатъ въ сила за българското княжество. Следъ това, като илустрира положението на България съ някои статистически данни за административното деление на България, за пощите и телеграфите, за железниците, портовете и пристанищата, и констатира прогресивното развитие на българското княжество, авторътъ обръща особено внимание върху закона за насърчение на индустрията въ България, издаденъ неотколе, цитира целиятъ тоя законъ и посочва големите авантажи, които той давалъ за промишлени предприятия въ България. Книжката си свършва г. Гйествангъ съ обстоятелни статистически данни за нашата търговия, вносъ и износъ, взети отъ една статия на директора на статистическото бюро, г. Иванчова, обнародвана въ „Списанието на българското икономическо дружество“, като съжалява, че Швеция е последната отъ държавите по вноса си въ България, а въ износа даже никакъ не фигурирала. Между това Швеция имала условия, да върши търговия съ България, и ако Германия при всичката отдалеченость е успяла да подигне своята търговия съ България до цветуще състояние (15,000.000 л. годишно), защо да не можела да направи същото Швеция. Г. Гйествангъ предлага като първа мярка за постиганье на тая цель, устройството на една шведска търговска агенция съ седалище въ София за цяла България, чрезъ която би могли да се завържатъ сношения между Швеция и България, като посочва за примеръ подобни германски и австрийски агенции въ София.

Отъ това се вижда, че тая книжка преследва чисто търговски и економически цели. Авторътъ всъду се отзовава похвално за България и настоява предъ своите съотечественици, да не пропущатъ случая да уползотворятъ капиталите си въ България Какво отъ това по-добро. До колкото намъ е известно, Шведия има много солидни стоки, а България има нужда отъ такива именно стоки, а също и отъ шведските капитали, ако такива могътъ да се отделятъ и за насъ. Добре би било обаче, щото шведите, въ своите намерения да завържатъ съ насъ търговски сношения, да се облягаха на своята търговска солидность, а не на капитулациите. Нашите съдилища могътъ да имъ дадатъ същата правда, както и консулските, защото у насъ правдата е гарантирана както отъ законите, тъй и отъ нравите ни.

Д. Д. А

Н. Ѳ. Сумцовъ, Пожеланія и проклятія (преимущественно малорусскія). Харьковъ, 1896, 26 стр. 8⁰.

Отличния руски народоведецъ не престая да дарува народоука съ ценни издирвания, за които народоведците остаятъ крайно доволни, та и най-новия му трудъ, вярвамъ, ще се посрещне съ благодарность. Па и няма защо да не останатъ доволни отъ „Пожелания и проклятия", защото не остая по-доленъ отъ досегашните му издирвания.

Г-нъ Сумцовъ разглежда по отделно „Пожелания и проклятия" и споредъ това студията му се дели на два дяла: първия дялъ „пожеланія" (2—10 стр.), втория „проклятія" (10—26 стр.), къмъ които подбира богата литература не само малоруска, но и отъ много народи народи, що се отнася до предмета.

Преди да почне да разгледва отделите, захваща съ кратъкъ, но доста обмисленъ предговоръ (1—2 стр.), отъ който извличамъ това: „Пожеланията, благословиите са се явили въ време на добро настроение, а проклетиите — въ раздразнение. . . Отъ личния си опитъ и отъ опитите на другите, първобитния човекъ ималъ повече причини за проклетии, отколкото за пожелания, и споредъ това отъ първите притежаваме повече материалъ "

Следъ предговора преминава на пожеланията, като излага предварително историшкото имъ разпространенье. Разбира се, че българските материали по тозъ въпросъ не са избягнали отъ зоркото око на г. Сумцова; даже той имъ дава такъва важность, щото заслужаватъ да имъ се посвети специална монография. Наистина, нашите коледни песни даватъ изобиленъ материалъ за една подобна тема, но като са възъ свързка съ благословиите, които непременно тряба да вземе издирвачътъ, досегашните сбирки малко материалъ подаватъ, за които тряба да се обърне внимание, до като не са занесени въ гроба.

Не мога да се съглася съ г. Сумцова за обяснението на формата „станенине", що се сряща въ коледните ни песни, че произлизала отъ „въ(з)стани нынѣ" (стани сега), за която се спира два пъти (4 и 7 стр.). Същинското значение на станенине (зв. п.) отъ стананинъ, стънининъ, стамянинъ, станянинъ и пр. е домувладика, който дава станъ (конакъ), или посряща гостье; въ този смисълъ се сряща и станеница въ народна песень:

„Змею да е любовница,
На коня му настойница,
На дружина станеница"

(вж. В. Чотаковъ, Бълг. Нар. Сборникъ, ч. I. № 27, 281 стр.). А пакъ станъ значи квартира, конакъ, както що се срящa въ песните:

„Добра стана станувахме,
Добра пѫтя пѫтувахме etc.“

(Ил. Блъсковъ, Стананикъ или Коладникъ, Варна, 1886, 17 стр., А. Т. Илиевъ, Сборн. отъ нар. умотв. и др., София, 1889, кн. I 50 стр, бѣлѣжка). За образуваните думи отъ корена — стан вж. Fr. Miklosich, Ethymol, Wörterbuch подъ корена sta.

Повече място е отстъпилъ на „проклетиите“. Тукъ срящаме огроменъ сводъ на литература по въпроса. Съ радость отбелязвамъ фактътъ, че г. Сумцовъ базира на същиятъ възгледъ за клетвите, какъвто прокарахъ въ статията си „Силата на родителската клетва споредъ нашата народна поезия“ (вж. „Бълг. Прѣгледъ“, г. III. кн 3). която не веднъжъ цитува. Не зная, защо г. Сумцовъ отождествява термините „проклетия“ и „клетва“, като предпочита първия, които въ същность са различни.

А. П. Ст.

Monnaies d'or d'un chef bulgare au XI-e siècle, Sermon, gouverneur de Sirmium. — Въ излязлата още въ 1895. год. книга на G. Schlumberger, Mélanges d'archéologie byzantine (première série. Paris), която ни представя събранието на обнародваните отъ автора въ разни времена и списания статии по византийската археология, ние срещаме на първите страници (1—5) една статийка съ горния насловъ. Въ тази статийка, която била напечатана още въ 1877 год. въ Revue archéologique, г. Schlumberger публикува две неизвестни до тогава златни пари, които се намиратъ въ французкия нумизматически кабинетъ, въ отдела на неизвестните златни византийски пари.

Тези златни пари са отъ голямъ интересъ за историята както на Източната империя, така и на България въ XI. векъ. Споредъ описанието на г. Schlumberger те са тънки, и дотолкова тънки, щото печатите на двете имъ страни се бъркатъ. На лицето е изобразена традиционната монограма, съставена отъ думите: ΘΟΤΟΚΕ ΒΟΗΤΕΙ. На опакото се ясно чете легендата, написана въ три реда; ΖΕΡΜ — ѡСТР — ТНΛΑТ, вм. ΖΕΡΜΩ СТРАТНΛΑТН. Всеки редъ е преграденъ съ две хоризонтални линии. Двете първи букви отъ третия редъ са свързани. — За тези пари е известно само туй, че те са били намерени на брега на Дунава наедно съ други византийски пари. Трети екземпларъ отъ същия видъ се намира въ British museum.

„Тези златни пари, пише г. Schlumberger, иматъ чудна и особна физиономия, макаръ и донейде да се приближаватъ по монограмата до византийските, а по разположението на легендата до някои пари на южните славяни. Тази легенда се чете безъ затруднение: Богородице, помогни на стратила Сермона. Коя е могла да бъде личностьта, която е носила тази титла, неизвестна досега въвъ византийската нумизматическа епиграфика и при какви обстоятелства тя е сякла тези златни пари? — Това са въпросите, които интересуватъ г. Sclumberger при изучваньето на гореописаните пари, и на които той се старае да отговори.

Когато следъ смъртьта на царь Иванъ — Владиславъ при обсадата на Драчъ въ 1018. год. всичките български феодални владетели длъжни били да признаятъ властьта на императора Василия II. Българоктопъ, споредъ едно известие на Скилиция — Кедрина ed. Bon. II, 476 намерилъ се единъ, именно Сермонъ, владетелятъ или началникътъ на крепостьта Sirmium, (слав. Сремъ. на р. Сава, развалини отъ която се виждатъ и днесь при г. Митровица), братътъ на Нестонга (ὁ τον Σιρμίον κρατῶν 'αδελφὸς τον Νεστόγγον Σέρμων; Нестонгъ, споредъ г. Schlumberger билъ така също български боляринъ), който се отказалъ да се покори. Тогава Василь II. изпратилъ срещу него Константина Диогена, някогашни стратегъ на Солунската тема, който, като се убедилъ, че ще му бъде трудно да превземе съ оръжие добре укрепения Сремъ, решилъ съ хитрость да унищожи този последенъ и непокоримъ борецъ за независимостьта на България. Диогенъ му предложилъ да се срещнатъ на брега на Сава за споразумение, като му се обещалъ съ клетва, че всичко ще мине благоплучно. Сермонъ се съгласилъ и се явилъ на определеното място. Но щомъ се почнали преговорите, Диогенъ извадилъ скрития подъ дрехата си мечъ и съсякълъ Сермона на мястото. Възползуванъ отъ настигналата следъ това въ града паника, той нападналъ и превзелъ Сремъ. Това станало презъ юни 1019. год.

Възъ основа на този разказъ г. Schlumberger прави следния изводъ:

„Разказътъ на Скилиция, — пише той, — въпреки своята краткость, е доста, вярвамъ, да ни позволи да твърдимъ, че гореописаните златни пари, са били сечени отъ Сермона, бивши войвода на българския царь, който станалъ почти независимъ (quasi-indépendant) началникъ или владетель въ Сремъ. Местонахождението — на брега на Дунава, стилътъ на тези пари, монограмата, която е съвършено сходна съ монограмите на византийските пари и особено грамоти отъ тази епоха, самата титла στρατηλάτης, която прилича на този някогашенъ войвода на българската армия, — всичко това доказва, че Сермонъ на вийзантиския хроникеръ, ὁ τον Σιρμίων κρατῶν Σέρμον, и оня на парите, ὁ στρατηλάτης Σέρμων (?), са една и съща личность. Сермонъ, като независимъ за малко време владетель на важния военен пунктъ Сремъ, длъженъ билъ да насече тези пари на свое име презъ последното си опитванье за отпоръ, може би презъ самата обсада на Сремъ, обсада, за която Скилиция не ни дава никакви подробности, и която е предшествувала убийството, извършено отъ Диогена“.

Важностьта на Сермоновите пари, споредъ Schlumberger, състои въ туй, че те се явяватъ като първи български пари, защото между описаните въ съчинението на Любича български пари най-старите са отъ времето на Асеня I. (1186—1196),

„Появяваньето на гръцка легенда върху парите на единъ българинъ, озлобенъ врагъ на Византия, — продължава Schlumberger, — може да се покаже странно. Ще напомня, че въ тази епоха нийде по бреговете на Дунава не са се секли български или южно-славянски пари. Единичките златни пари, които са вървели въ тези страни, са били византийските императорски пари. Те са били единичките, на които е било възможно и трябало да се подражава, и, ако се предположи, нещо твърде естествено, че майсторите, които са рязали пе-

чатите на сремското войводство, са били отъ гръцко произхождение, яма да ни се покаже чудно, дето те са просто копирали монограмите на своите национални пари, също така, както подиръ два века българските господари са подражавали, малко или много робски, на същите византийски пари, които са заменявали, съ редки изключения, буквално гръцката азбука съсъ славянската".

Едвали ние бихме се решили тукъ да отрицаваме убедителностьта на изказаните пò-горе остроумни съображения на г. Schlumberger, авторитетътъ на когото, като на единъ отъ най-вещите съвременни византолози, винаги тряба да стои на първо място. Ние ще си позволимъ само да забележимъ, че въпросните пари, ако само действително тряба да се мисли, че името Σέρμως (им. п. отъ Σέρμω) на легендата е идентично съ Σέρμον у Скилиция — Кедрина, надали могатъ да се считатъ за първи български пари, защото този същия Любичъ, на когото г. Schlumberger се опира, ни описва български пари отъ X. векъ, напр. две сребърни на царь Симеона, на други и отъ IX. векъ, напр. златната на Борисовия синъ Владимира. (Вж. Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb, 1875 стр. 1 и след.; таб. I.). Освень това, не дотамъ правдоподобенъ ни се показва и краткиятъ срокъ, който дава г. Schlumberger за насичаньето на Сермоновите пари. Смъртьта на Ивана — Владислава се отнася къмъ 1018 год., а обсадата и превзиманьето на Сремъ са станали презъ юли 1019. год., следов. Сермонъ е владялъ самостоятелно този градъ, може би, помалко отъ една година така, щото той едвали е могълъ да мисли за насичанье на свои пари презъ това време, още повече въ такова едно критическо положение, когато е очаквалъ отъ минута на минута появяваньето на византийските войски подъ Сремъ, и, ако той ги е сякълъ подбуденъ отъ мисъльта, че е самостоятеленъ владетель на Сремъ, то едва ли би се нарекълъ στρατηλάτης

Както и да е, ако предположението на г. Schlumberger е вярно и ако допуснемъ, че гореописаните пари са сечени пò-рано отъ времето, което ни дава той, то ще тряба да признаемъ, че между другите права, съ които са се ползували българските феодали, влизало е и правото за сеченье свои пари.

Les prétentions serbes et l'éparchie de Scopia (Uskub), par Athanas. Paris 1897. (Сръбските претенции и Скопската епархия.) Стр. 31.

Въпросътъ за назначението на сръбски митрополитъ въ Скопье казва авторътъ на тая книжка въ начало показалъ, доколко европейската преса е заблудена върху народность, чувства и история на християнското население въ Скопската епархия. Заради това той си поставилъ за задача да извади предъ публиката самата истина на яве.

Християнското население на тая страна е българско, това доказва историята на миналите векове, съвременната история, всички пътешественици до новите времена, българската и сръбската история, научните исторически и филологически издирвания на компетентни европейски учени и най-сетне архивите и официялните книжа на турското правителство и вселенската патриаршия. Часть отъ тия необорими доказателства иска да изложи авторътъ въ брошурата.

Въ единъ ръкописъ, описанъ подробно отъ Даничича въ Старините на Югославянската академия I, 4, авторътъ, някой-си диаконъ Велко Поповичъ отъ Кратово, казва за себе-си, че е родомъ отъ населената съ българи Кратовска местность.

Ипекскиятъ патриархъ Арсени Черноевичъ, въ началото на 18. векъ, нарича своите епархии въ северна Македония страна неселена отъ българи. Същото казва и предпоследниятъ отъ тия патриарси, Васили Бракичъ, патриархъ до 1765. год.

Сръбскиятъ историкъ Иванъ Раичъ казва на едно място, въ своята история че Косово-поле граничи съ България.

Единъ руски пленникъ, който въ края на 17. и началото на 18. векъ е пропътувалъ Отоманската империя, казва въ своето описание на империята, че въ околностъта на Скопье жителите са българи.

Прочутиятъ немски пътешественикъ Ансбертъ, който е миналъ въ 1189. год. презъ Сърбия и България, казва, че областите въ северна Македония, които сръбскиятъ краль Стефанъ Неманя отнелъ отъ византийците, съставятъ часть отъ земите населени съ българи.

Византийскиятъ историкъ Георги Акрополитъ, който въ 1257. г. е билъ управитель въ Македония, казва за тамошното население, че има съзнание за своята българска националность.

Много византийски писатели отъ 11. и 12. векъ, които отчасти са патували презъ Македония, говорятъ за тамошното население като за българско. Така Ана Комнина казва, че границата между България и Сърбия въ 11. векъ била Липенъ (сегашното Липлянъ въ северната часть на Косово-поле), а Иванъ Скилицесъ обявява, че етнографическиятъ пределъ между сърби и българи въ 1073. г. билъ къде Прищина.

Напоследъкъ, сръбски писатели като твърдятъ, че скопското славянско население било сръбско, за обяснение на обстоятелството, че самото това население, както и другите тамошни народности го наричатъ българско, прибягватъ до измислици, като казватъ, че населението се е видяло принудено да се казва българско, а не сръбско, следъ освобождението на Сърбия, когато турцити преследвали сърбите въ своите земи. Това се опровергава вече отъ горепривedените исторически фактове. Ами защо сръбското население въ Прищина, Призренъ, Новипазаръ и пр. е могло да се нарича сръбско? — Сетне скопското население едно отъ първите поиска български владици. Съществува и единъ интересенъ документъ отъ началото на сегашния векъ, който показва, за какво се е считало въ онова време славянското население въ Скопско. Въ първата четвърть на днешния векъ скопките граждани поискали да си съградятъ училищно здание. За тая цель те подали съ одобрението и подръжката на гръцкья скопски митрополитъ едно прошение до турското правителство, което зело въ внимание тяхната просба и издало ферманъ за съгражданье на такова здание. Въ фермана, който и сега се пази въ Скопската община [1]), се казва изрично, че се позволява на християните въ Скопье да построятъ българско училище. — И турската официялна статистика нарича и сега винаги населението въ Скопско българско.

---

[1]) Този документъ е билъ намеренъ между книжа въ една отъ скопските църкви отъ митрополита Теодосия. — И. Г.

Сетне авторътъ навожда доказателства за българщината на скопското население отъ съчиненията на Кирила Пейчиновича, Стефана Верковича, J. G. v. Hahn'a, Гризебаха, Григоровича, Гилфердинга, Голубински, госпожиците Макензи и Ирби, Пукевила, Ами Буе, които са цитувани и въ „Единъ отговоръ на Дело", поместенъ въ „Бълг. Прегледъ", год III, кн. XI. (Вж. стр. 121—123 и 131—135.) Така също и много други сегашни учени и пътешественици считатъ славянското население въ Македония докъдо Призренъ за българско. Къмъ тяхъ принадлежатъ и гръцките писатели, които нийде не говорятъ за сръбско население въ Македония.

На края посочва авторътъ, че главниятъ белегъ, по който се отличава българскиятъ езикъ отъ сръбския, употребението на члена, се среща въ всички македонски диялекти, и навожда филологическите съчинения, отъ които може да се узнае, какъвъ е езикътъ на скопските българи.

Заключението, което авторътъ вади отъ всичко това, е, че въ Скопско няма и поменъ отъ сърби, и че едвамъ отъ няколко години насамъ, вследствие на политически тенденции къмъ Солунъ, се появила въ тези места сръбска пропаганда, която си служи съ всевъзможни средства, за да създаде сръбски елементъ въ Скопско. За усилванье на тая пропаганда именно се подигнала силна врява за назначение на сърбинъ митрополитъ на упразнения владишки престолъ въ Скопье, на което назначение се противила патриаршията съ всички сили, като се осланяла на това, че въ епархията няма местни сърби.

И. Г.

Света Гора (Пѫтни бѣлѣжки) отъ В. Кѫнчовъ. (Особенъ отпечетъкъ отъ списанието „Библиотека"). 1896. Печатница на Хр. Г. Дановъ. Пловдивъ стр. 54.[1])

Планинския полуостровъ Атонъ, познатъ у насъ съ името Света Гора, се издига стръмно изъ морето и се свързва съ Халкидика чрезъ тесенъ низъкъ провлакъ отъ мерциерни пластове. Ксерксъ, за да избегне опасните бури край южния брягъ на полуострова, прокопалъ презъ провлака каналъ дълъгъ 2—3 километра, чиито следи личатъ и сега. Надлъжъ по полуострова се протака планина отъ кристаличенъ шифъръ, до който се промича и мраморъ. Височината на планината се повишава отъ северъ къмъ югъ и на най-южния край се издига мраморната пирамида Атонъ, 1935 метра висока, която се види надлъжъ и наширъ отъ Архипелага. Стръмните ребра на планината и усойните долини са покрити съ богата растителность. Тука растатъ борове, кипариси, вечно зелени дъбове и мирти, кестени, орехи, смокини и маслини, а въ места на задуха зреятъ и лимони и портокали. Всредъ горите се белеятъ 20 големи манастира, 12 скита и 8000 килии, въ които живеятъ около 9000 монаси.

Света Гора е привличала още отъ най-старо време много благочестиви царье, банове и прости богомолци, отъ които много са си увековечили тамъ името и образа, като са надарили щедро манастирите. Света Гора има голямо значение за насъ българите. Тамъ се запа-

[1]) Г-нъ Л. Милетичъ, като рецензира въ кн. IX.—X. год. III. на „Б. Прегл." кн. XIV—XV. година III. на „Библиотека", е разгледалъ и напечатаната тамъ първа часть отъ „Пѫтнитѣ бѣлѣжки" на г-нъ В. Кѫнчовъ.

зила и продължила българската книжнина, тамъ са уцелели скъпи спомени за старото българско царство; тамъ написа Паиси своята история, която възроди заспалия български народъ, тамъ са се възпитали Неофитъ Бозвелията, Иларионъ Макариоколски и много други народни труженици и архиереи. Още въ миналия векъ покрай многочислените богомолци захванаха да посещаватъ Св. Гора историци и филолози и изъ тъмните килии на атонските манастири се разля благодатна светлина, както за историята на Византия и православните славяни, тъй също и за славянската филология.

Господинъ В. Кънчовъ, който е вече добре познатъ съсъ своите „Пѫтни Бѣлѣжки“ изъ Македония, печатани въ „Книжици“, „Библиотека“ и „Министерски Сборникъ“, имáлъ случай да посети по великденските праздници Света Гора, съ което изпълнилъ едно отдавнашно свое желание. Той посетилъ тамъ градеца Карея, седалище на свотогорското управление, българските манастири Зографъ, Хилендаръ и скита св. Богородица, руския манастиръ Пантелеймонъ или Русикъ скитовете Илински и Андреевски и гръцкия манастиръ Ватопедъ. Той ни описва съ чувство грамадните манастирски сгради и хубавата природа наоколо, разправя историята на манастирите и ни представя добре сегашното имъ състояние. Въвежда ни често пъти въ хубавите черкви, било да послушаме сладкогласното източно пение и да се унесемъ за минута въ сладостна тишина, било да надзърнемъ старовремските образи на царье, патриарси и набожни „ктитори храма сего“.

Той отбелязва големия успехъ на руските манастири и съзира съ право, че то се дължи на два факта: 1) набожностьта и щедростьта на руския народъ и 2) трудолюбието и образованостьта на руското монашество. Манастира Русикъ, който е на пътъ да се преобърне на цялъ монашески градъ, има повече отъ 2000 монаси.

При книжката са приложени: една карта на полуострова Атонъ въ мярка 1:288,000 и фототипните: манастиръ Зографъ, архимандритъ Григори, игуменъ на манастира Зографъ, манастиръ Хилендаръ и Българския скитъ св. Богородица.

Въ Света Гора се крие много материялъ за новата ни история. Историята на нашето възраждание ще бъде непълна, ако се не изучатъ отношенията на българските светогорски манастири къмъ Русия и не се проследи дейностьта на техните метоси по България. Ликовете на благочестивите ктитори са едничките паметници за облеклото на българите презъ миналия и началото на сегашния векъ.

Кънчовъ свършва книжката си съ следните думи: „Азъ съвѣтвамъ всѣкиго, който има възможность, да направи расходка до Света Гора. Особено нашитѣ учители могѫтъ тукъ да прѣминѫтъ часть отъ лѣтнитѣ ваканции извънредно приятно. Старини, светини и библиотеки отъ една страна, великолепни сгради отъ друга, чудесна обаятелна природа отъ третя сѫ нѣща, които могѫтъ да удовлетворѭтъ всѣки човѣкъ, жаденъ за познания, за чистъ въздухъ и за дивни расходки. Всѣки българинъ, който се рѣши да посети тоя чуденъ кѫтъ, ще намѣри най-добро гостоприемство, както въ Зографъ, така и въ Хилендаръ“.

А. И.

Отечествовѣдение за третото отдѣление (по програмата). Наредиха Б. и С. съ 26 образи. Пловдивъ, издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ, 1896. год. Първо издание. Цѣна 30 ст.

Появяването на това Отечествоведение, което както и всички учебници до сега излезли, е съставено по програмата, макаръ и неверно казано, съ нищо не надминава малкото и други Отечествоведения. И то, както и другите е препълнено съ неточности, съ неверности и ний не го препоръчваме на нашите другари. Ний няма на пространо да говоримъ за това, а ще оставимъ самите автори, които отъ скромность ли, или да не ги знаятъ хората кои са, се подписали съ буквите: Б. и С.

Въ „низки и издигнати места", стр. 8. авторите казватъ, че: „издигнатите места, споредъ височината си, иматъ и различни имена: могила, бърдо, планина, долина, равнина, поле, островъ, полуостровъ и провлакъ" (к. т.). Ами какъ даватъ название на островъ, г-да Б. и С.? — Часть отъ суша, заобиколена отъ всички страни съ вода, се нарича островъ.

Авторите, на стр. 12, разправятъ, че тия хора, които работятъ повече съ умъ — се наричатъ художници. „Художници са: живописецътъ, лекарьтъ, учительтъ и др." Е право, но ний до сега не знаехме, че въ България имало толкова много художници.

Като споменуватъ съ какво се занимаватъ хората, авторите изрично, безъ всякаква забележка, казватъ: Человеците по селата и колибите се занимаватъ съ земледелие и скотовъдство, а по градовете съ търговия. Върху това азъ мълча.

Остави другите неточности, ами има и заблуждения. Всички деца, които няматъ щастието да следватъ отъ III. отделение по нагоре, ще знаятъ отъ Отечествоведението на Б. и С., че хората, които живеятъ въ Арабия (Азия) са отъ Негърско племе. (стр. 16).

Като спираме да цитираме по-нататъкъ други работи, които авторите не са искали и да поправятъ поне отзадъ на кориците, ний ще се позапремъ малко на картите и на образите, които са поместени въ тая книжка, и за които скъпо и прескъпо е взето.

Не искаме тукъ да говоримъ за зацапаните и неясни картини, съ които почти нищо не се постига, а също и за тяхната античность, ний искаме да обърнемъ вниманието на читателя върху картите, които са сложени въ учебника, като помагало за учениците. За бога, погледнете и вий господа Б. и С. и вижте, отговарятъ ли вашите карти на назначението си? Тръгнете например (по картата), както вий казвате на учениците, на западъ отъ Търново и да видимъ щели да отидете въ Севлиево. Ами тия отсътствия на градове, като: Кула, Фердинандъ, Тетевене и др.?! Ами тия толкова приближености на Габрово и Севлиево? — Ний поздравяме габровчани и севлиевци, че толкова близко са се допрели; ами тия отдалечения пъкъ на крайдунавските градове отъ р. Дунавъ? — Е за бога, не се ли срещатъ много поверни карти на гърба на тетрадките? И тая карта ще представи за пръвъ пъть у децата положението на нашите реки и градове въ България!

Като заминаваме отделътъ „География" ний се позапираме малко на отдела „История", който авторите макаръ че са споменали отъ начало на книжката си, че е съставена по програмата, — са го увеличили.

На стр. 29, въ урока „Свети Кирилъ и Методий“, единъ отъ най важните за насъ, който макаръ и не влиза въ материяла за III. отделение, авторите казватъ: „Левъ ималъ двама синове: Константинъ и Михаилъ, които отрано далъ на учение“. Е добре, ний знаемъ пъкъ, че Левъ е ималъ седемъ синове.

Като заминаваме и тоя отделъ, ний дохаждаме на отдела „Гражданско учение“. Ний не знаемъ какъ да похвалимъ г. г. Б. и С. дето са се заловили да преписватъ части отъ уроци, а нейде и цели — отъ другите учебници. При всичко че няколко пъти се вадиха на „пазаръ“ такива плагиятства (кражби), нашите Б. и С., които не излизатъ поне явно да си кажатъ имената, са имали смелостьта да препишатъ нейде точно, а нейде съ заменение на една две думи — откъслеци изъ отечествоведението на г. Керчева. Или да не сте помагали по-преди, господа, на г-нъ Керчева при нареждането на отечествоведението му, та сега си вземате труда?

Много хубаво сте сторили, дето сте сложили на кориците на първия ви трудъ: „наредиха“, а не »съставиха“. Още по-хубаво би било да пишете „преписаха“, но и на това ви благодаримъ.

Но за да не ни обвиняватъ читателите въ голословие, ний цитираме известни откъслеци и отъ отечествоведението на г-нъ Керчева, и отъ това на господа Б. и С.

У г-на Керчевъ.	*У г. г. Б. и С.*
Стр. 43. Длъжности на ученика спрѣмо родителитѣ му.	Стр. 38. Дллъжности на ученика спрѣмо родителитѣ и учителитѣ му.
. . . . „Майката денѣ и нощѣ пази своето дѣтенце да не падне, да не изгори; ако ли се поболи, цѣли нощи не спи, а стои до люлката му да го нагледва и лекува. Бащата и той не стои, а се труди да набави всичко, което е нуждно за фамилията му“ и т. н.	„Майката, съ много голѣми мжки и грижи отгледва дѣтето: тя денѣ и нощѣ, го пази да не падне, да не изгори и се поболи; ако ли пъкъ се поболи, цѣли нощи не спи да стой до люлката му, да го нагледва и лекува. Бащата и той не стой, а се труди да приготви всичко, което е нуждно за семейството му“ и т. н.
По-нататъкъ: „За това ученицитѣ сж длъжни да слушатъ и почитатъ родителитѣ си; а когато остарѣжтъ“ . . .	„За това дѣцата сж длъжни да слушатъ и почитатъ родителитѣ си, а когато остарѣжтъ“ . . .
„Самъ Богъ ни е казалъ въ петата заповѣдь: «почитай баща си и майка си, за да ти бжде добрѣ и да живѣешъ дълго на земята».	„Самъ Богъ ни е казалъ въ петата си заповѣдъ: «почитай баща си и майкаси, за да ти бжде добрѣ и да живѣешъ много години на земята».
Стр. 44. Родно мѣсто.	Стр. 38. Родно мѣсто или родина.
„Този комуто се е случвало да остави родното си мѣсто и да живѣе другадѣ, може да ни каже, до колко родното мѣсто е хубаво и до колко	„Онзи, комуто се е случвамо да остави родното си мѣсто и да живѣе другадѣ, може да ни каже до колко родното мѣсто е хубаво

му е мъчно, когато си науми за него".

„Мѣстото, гдѣто человѣкъ се е родилъ (било въ село или градъ) се нарича негово родно мѣсто или родина".

Отечество и любовь къмъ него

. . . „Отечеството на единъ народъ се нарича съ това име, каквото е името на народа. Ний се наричаме Българи, за това и нашето отечество се нарича България. Отъ отечеството си придобиваме всичкитѣ добрини: въ него сме се родили, отхранили, порасли и" . . .

Стр. 46. Законъ.

. . . . „Това безредие дълго врѣме е правило человѣцитѣ да теглѭтъ и да се гонѭтъ едни други и да нѣматъ спокоенъ животъ. Но когато человѣцитѣ се поразвили малко"....

Стр. 46. Длъжности и права на гражданитѣ.

„За да бѫде человѣкъ полезенъ на себе си и на другитѣ, той има много работи, които трѣбва да извършва. Тия работи които той извършва и къмъ себе си и къмъ другитѣ, се наричатъ длъжности"....

и мило, когато си науми за него".

„Мѣстото гдѣто човекъ се е родилъ (било въ градъ или село) се нарича негово родно мѣсто или родина".

Отечесство и любовъ къмъ него.

. . . „Отечеството на единъ народъ се нарича съ това име, каквото е името на народа. Ний се наричаме Българе, за това и напето отечество се нарича България. Отъ отечеството си придобиваме всичкитѣ добрини, въ него сме се родили, отхранили. порасли и" . . .

Стр. 39. Законъ.

. . . . „Това безредие дълго врѣме е правило човѣцитѣ да теглѭтъ и да се гонѭтъ едни други и да нѣматъ спокоенъ животъ. Но попослѣ хората като се поразвили малко" . . .

Стр. 42. Длъжности и права на гражданина.

„Човѣкъ, зада може да бѫде полезенъ и на себе и на другитѣ и на държавата, той има да върши много работи. Тия работи, които той извършва и къмъ себе си и къмъ другитѣ, се наричатъ негови длъжности".

Като извадихме само тия слаби места отъ отечествоведението на Б. и С., ний съвсемъ не мислимъ, че сме постигнали напълно цельта си. Оставяме на нашите учители, които са препоръчали тоя учебникъ на своите деца, — а те не са малко, — да ги предпазватъ и имъ указватъ на грешките. А вамъ г-да Б. и С. препоръчваме за втори пъть да не укичвате и безъ туй нашата слаба литература съ вашите трудове. По-хубаво бихте сторили, ако кажехте нещо по преподавание на отетествоведението въ трето отделение, отколкото да „нареждате" учебникъ.

Ламбевъ.

„Сборникъ статей И. С. Иванова, о нѣкоторыхъ выдающихся событіяхъ въ современной жизни Болгаръ", Кишиневъ, 225 стр., 1896 г.

Подъ горния насловъ се получи въ редакцията ни една книга, издадена отъ извѣстния български деецъ, И. С. Ивановъ, отъ Кишиневъ, съ лика му, която съдържа редъ статии, печатани въ вестници и брошури въ разни времена, отъ 1862. до 1891. година. Споредъ

съдържанието си, тия статии могатъ да се разделятъ на две части; едни отъ тяхъ се отнасятъ до българите, заселени въ разни времена въ Русия, други — до българите отъ собствена България. Първата часть съдържа четири статии, въ които авторътъ се занимава съ въпроса за преселяньето на българските колонисти отъ Молдова въ Русия презъ 1861. и 1862. година, за нравствените потребности на българите отъ руска Бесарабия и за тяхното положение и произхождение, по поводъ на единъ неверенъ отзивъ, относително тяхъ, отъ професора Григоровича. Втората часть съдържа редъ статии по въпроса за съединението и за сръбско-българската война, за първото българско ополчение, по поводъ на едно неверно съобщение отъ Д. Г. Анучина въ вестниците, и бележки, относещи се до някои епизоди отъ войната за освобождението и отъ руската окупация. И. С. Ивановъ е известенъ нашъ българинъ отъ Кишиневъ, родомъ отъ Лясковецъ, който отрано заминалъ въ Русия, за да се учи, свършилъ образованието си въ Киевския университетъ още презъ 1854. година и останалъ отъ тогава въ Русия, първомъ като участникъ въ попечителния комитетъ за българските колонии, а после и въ други служби въ Кишиневъ. Той е залягалъ действително за подиганьето на българските колонисти, въ качеството си на членъ въ попечителния колонистски комитетъ, но неговата деятелность се отнася до колонистите отъ руска Бесарабия, които останаха въ Русия следъ кримската война, въ количество 45 колонии, въ които главна рола играе колонията Комратъ, дето се устрои по примера на Болградъ, но много по-късно, едно реално училище, за което също е залягалъ г. И. С. Ивановъ. Останалате 40 колонии въ влашка Бесарабия имаха съвсемъ отделенъ животъ охъ руските колонии презъ времето на ромънското управление. Г-нъ И. С. Ивановъ, като говори въ първата си статия за изселяньето на българите отъ влашките колонии, справедливо напада молдовските власти, които, въпреки колонистските статути, се опитаха да наложатъ съ данъци и съ воинска повинность колонистите и съ това причиниха изселяньето на половината отъ тяхъ въ Русия. Нищо обаче не споменува следъ тоя пръвъ епизодъ отъ живота на колонистите подъ влашкото управление, какъ се установи животътъ на тия колонисти по-нататъкъ и оставя да се подразбира, че тоя животъ е билъ много тежъкъ и мраченъ. Между това известно е, че ромънското правителство утвърди привилегиите на българите съ особенъ хрисовулъ и ги запази дори до последните години, когато тия колонии минаха пакъ подъ Русия по берлинския трактатъ. Ромънското правителство допусна отваряньето на централното българско училище въ Болградъ, съ гимназиялна програма, което просъществува презъ всичкото време на ромънското управление безъ изменение като българска гимназия, въ която ромънскиятъ езикъ се преподаваше само като езикъ. Българските колонисти прекараха единъ много охоленъ животъ подъ ромънското либерално управление, и те се подигнаха твърде много материално и морално презъ това време. А главно те тукъ съ помощьта на българското цетрално училище запазиха живо националностьта си, развиха своето съзнание и можаха по тоя начинъ да образуватъ за българщината единъ просветенъ центъръ отъ града Болградъ. И не само градътъ, но и селата бяха снабдени съ български първоначални училища, които се намираха подъ надзора и ръководството на централното училище. Независимо отъ това, при централното училище се заведе

пансионъ, въ който се поддържаха някои колонистски деца отъ селата,и много българчета отъ собствена България; пансионътъ беше основанъ именно за тия българчета. Кой не знае, че въ България днесъ има въ всякой градъ болградски възпитаници, бесарабски или тукашни. При освобождението Бесарабия даде и борци и чиновници за България. Всичко това се дължи на либералното ромънско правителство, което допусна пълна национална автономия на българите отъ Бесарабия, каквато за жалость днесъ не дава на тия отъ Добруджа Не такова беше положението на колониите отъ Русия. Тукъ се отвориха по колониите руски училища, и г. И. С. Ивановъ самъ защищава идеята за руско образование и даже полемизира съ известния професоръ, Григоровичъ, който билъ натоваренъ да ревизира училищата въ българските колонии отъ Русия, и се билъ изказалъ противъ българския езикъ, подъ предлогъ, че нямало голяма разлика между руския и българския. Въ отговора си г-ну Григоровичу, г. И. С. Ивановъ казва явно, че той никога не защищавалъ българското образование въ училищата, но че той настоявалъ да се учи и българскиятъ езикъ, като езикъ. Не можеме да обвиняваме г-на Иванова по тоя въпросъ, като знаемъ, какво беше неговото положение като руски чиновникъ; защото той не можеше да бъде откровенъ защитникъ на българското образование въ колонистските училища, като е знаялъ, каква е изобщо руската училищна система къмъ другите народности. Но намираме несправедливо натякваньето му, че въ Болградската гимназия, учредена въ 1858. г., имало малко успехъ, поради това, че нямало въ нея метода на систематическо образование[1]). Това мнение изказва г. И. С И. въ своята докладна записка министру на народното просвѣщение, отъ 1864 год., въ която той ходатайствува да се отвори въ Комратъ една реална гимназия, дето да могътъ да намиратъ средно образование българчетата отъ колониите и отъ Турско, понеже тукъ нямало средни добри училища, а и Болградската гимназия била недобра по систистемата на образуванието, която владеяла въ нея. Тая записка е съставена следъ като Болградската гимназия беше вече отворена и начнала беше да дава плодове, та руските колонисти искаха и те по съревнование да постигнатъ същото въ Русия и да си основатъ въ Комратъ гимназия, подобна на болградската. Тая цель действително те постигнаха, въ Комратъ се основа реално училище по-късно, но Комратъ не стана разсадникъ на българска култура, защото това училище беше руско училище и то спомогна действително за развитието на колонистите, но въ също време то послужи като проводникъ за русификацията на колонистите, когато болградската гимназия съдействува на националното ни пробужданье и принесе действителна услуга на отечеството. Ето защо намираме съжденията на И. С. И. несправедливи спрямо ромънското управление въ Бесарабия и спрямо болградската гимназия. Тая гимназия само при такова управление можа да принесе ползата, която тя имà за възраждането на българщината. Наистина за да се постигне тая цель, има да се благодари много на патриотизма на болградските стари дейци, които не жалиха трудъ и старания, а и показаха голямо умение, за да могатъ да запазятъ непокътната българската автономия на ромънските колонисти; защото малка нерешителность и равнодушие отъ тяхна страна

[1]) „Сборникъ статей", стр. 45.

можеше още отъ начало да компромитира делото, което даде толкова плодове за България. Днесъ болградската гимназия е порусена, но тя и не представя вече тоя общъ интересъ за България както преди. и нейната полза или вреда е местна; нашите българи отъ Русия иматъ де да се облегнатъ, ако желаятъ да запазятъ националностьта си. — Въ тия статии на г-на И. С. И. има ценни статистически данни за българските колонии отъ руска Бесарабия, и въ това отношение те представятъ полезенъ материялъ за историята на българската колонизация въ странство. Г-нъ И. С. И. е заведвалъ делата на тия колонии, и това дава гаранция, че неговите съобщения тряба да са верни. —

Отъ втората часть, статиите що се отнасятъ до съединението и до сърбско-българската война, дишатъ горещъ патриотизъмъ и не са никакъ затъмнени отъ съображения чужди на българския патриотизъмъ, отъ каквито съображения за жалость и до днесъ се водятъ някои отъ нашите публицисти. Инакъ тия статии не представятъ никакъвъ фактически интересъ. Много по-важна е статията за първото българско ополчение, защото споредъ нея г-нъ И. С. И. е билъ единъ отъ главните дейци при образуваньето на българското опълчение, още отъ Кишиневъ, дето 700 души български опълченци, възвърнати отъ сърбско-турската война и подържани по грижите на И. С. И. отъ падаянията на благотворителни общества до пролетьта на 1877 г., съставиха ядката на българското опълчение, организувано още въ Кишиневъ отъ генерала Столетова. А после и въ Плоещъ г-нъ И. С. И. билъ натоваренъ съ вербуванье на български опълченци, числото на които бързо порастнало до 5000 души, които образували шестьте дружини, които преминаха Дунава и участвуваха въ предния отрядъ на генерала Гурко въ похода му презъ Балкана, пълненъ съ славни дела за българското опълчение. Данните на И. С. И. са изложени съ особена подробность, понеже той опровергава съ тяхъ някои неверни съобщения излезли въ „Руская старина“ (1889 г.) за българското опълчение, и то като участникъ въ формираньето на ополчението. Всичко друго отъ войната и отъ руската окупация, което се описва по-нататъкъ, е тясно свързано съ деятелностьта на г-на И. С. И., като чиновникъ на особени поръчки при княза Черказки, като вицегубернаторъ въ Пловдивъ, губернаторъ въ Сливенъ, и най-после губернаторъ въ Русчукъ, дето се намиралъ той при първото пристиганье на българския князъ, Александръ I. За това, тия сведения не представятъ отъ себе си нищо систематично и последователно и носятъ епизодиченъ характеръ. Заслужва да се отбележи, че въ тия съобщения г-нъ И. С. И. не пропуща случая да защити българите отъ разни нападения, на които се подфъргаха те въ руските вестници, че били ужъ неблагодарни, скъперници и пр. пр.

Изобщо цялата тая книга има характеръ на автобиография, и всъду се вижда тенденцията на автора да изтъкне предъ българския святъ своите заслуги, слабость, за която нямаме причини да упрекаваме г-на Иванова. При все това тоя трудъ на г-на И. С. И. представя някои полезни данни, които проверени, могатъ да служатъ като добъръ материялъ за най-новата ни история. Съвременните източници, колкото и да са тенденциозни, все пакъ, като изразъ на реални факти отъ съвременъ животъ, иматъ историческа стойность по-голяма отъ източниците отъ втора ръка.

Д. Д. А.

Hrvatske narodne pjesme. (Хърватски народни песни). Skupila i izdala Matica Hrvatska. Dio prvi. Junačke pjesme. Uredili Dr. Ivan Broz i Dr. Stjepan Bosanac. Knjiga prva. Zagreb 1896. 8⁰ 610. Цена 2 фл. и 50 кр.

Отъ петнайсетъ години насамъ книжовното дружество въ Загребъ „Matica hrvatska" събира по всичките краища, дето живеятъ хървати, неиздадени до сега народни песни. Сега вече Матица се решила да почне издаваньето на тия песни, които ще бъдатъ разделени на три отдела: юнашки, женски и мухамедански (отъ Босна и Херцеговина). Въ първата книга са влезли песни отъ 83-ма събирачи и то почти отъ всичките хърватски области. Това предприятие на хърватската Матица е отъ епохална важность за славянския фолклоръ. До сега повече се знаеха сръбските песни. Не ще и дума, че и за славянското езикознание, специялно за изучваньето хърватската диялектология тези песни ще бъдатъ твърде важенъ източникъ. Изданието е точно, споредъ научните искания, и се ръководи отъ специялисти по тая работа, така че напълно се постига двойната цель на „Матица": да издава тия песни за народа и същевременно за науката.

Л. М.

Х. Кр. Андерсенъ, Избрани приказки (съ портрета и биографията на автора). Преведени отъ Ив. Ст. Андрейчинъ. София 1896. 8⁰ 158. Цена 1 л. 50 ст.

Приказките на Андерсена са прочути, така щото за избора неможе да се каже друго освенъ похвала. Госп. Андрейчинъ се е старалъ да бъде преводътъ по възможность гладъкъ. Той самъ съжалява, че не е могълъ да употреби оригиналътъ, а се водилъ по руския преводъ, като сравнявалъ „някои прикаски" и съ френския, а „някои" съ немския преводъ. И това не е малка добросъвестность, когато у насъ обикновено превождатъ, а не считатъ за уместно даже да кажатъ, отъ кой езикъ е превеждано. Добре е сторилъ госп. Андрейчинъ и дето е далъ биографични сведения за Андерсена. У насъ, дето толкова малко се знае за чуждестранната литература, винаги е полезенъ единъ подобенъ биографиченъ очеркъ.

Л. М.

Милюковъ, П. Очерки по исторіи русской культуры. 2-о изданіе. Изданіе редакціи журнала „Міръ Божій". С.-Петербургъ 1896—1897. г. 2 тома. 8⁰. т. I. „Населеніе, економическій, государственный и сословный строй" (VII+222 стр.) — т. II. „Церковь и школа" (вѣра, творчество, образованіе). (VIII+365 стр.). Цѣна за 2. тома 3 руб.

Това съчинение, което се печаташе въ известното руско списание „Міръ Божій", представя единъ сериозенъ приносъ къмъ историята на руската култура. Въ предговора къмъ втората часть авторътъ зачеква своето отношение къмъ теоретическия възгледъ върху ония причини, които движатъ историята: „Въ первой части мы отвели видное место экономическому фактору; даже самое значеніе политическаго фактора въ исторіи Россіи мы объяснили, какъ результатъ даннаго состоянія русской экономики при данныхъ условіяхъ внѣшней среды.

Сторонники экономическаго объясненія исторіи могли-бы ожидать, что и явленія духовной жизни русскаго народа мы будемъ объяснять при помощи матеріальныхъ условій быта.... Но, отказавшись выводить „духовное“ изъ „матеріальнаго“, — точно также какъ и противопоставлять одно другому, — мы тѣмъ самымъ уже поставили иную задачу для историческихъ объясненій „духовной“ жизни. Можно, въ извѣсномъ смыслѣ, согласиться, что весь процессъ человѣческой эволюціи совершается подъ вліяніемъ могущественнаго импульса, — необходимости приспособиться къ окружающей средѣ. Отношеніе человѣка къ окружающей средѣ не ограничиваются одной только экономической потребностью. Въ человѣческой психикѣ отношенія эти являются настолько уже дифференцированными, что историку приходится отказаться отъ всякой надежды — свести всѣ ихъ къ какому-то первобытному единству“ (стр. 4). Така просто и ясно е определилъ авторътъ своето отношение къмъ материялистическото обяснение на историята. Този трудъ, написанъ отъ единъ отъ най-видните познавачи на руската история, е въ висша степень скъпоцененъ и за теоретическо-философско обяснение на историята. Обаче неговата най-голяма заслуга е онази ясность на изложението, онази релиефность на философската концепция, която прави тозъ трудъ толкова поучителенъ и популаренъ въ най-благородниятъ смисълъ на тази дума. Като се задоволяваме за сега съ кратки бележки, ние мислимъ да дадемъ въ идещата книга по-обстоятеленъ критически анализъ на това съчинение.

Б. Минцесъ.

Психологическа христоматия. (Психология въ примѣри и илюстрации.) Помагало за нагледно изучванье душевния животъ. Съ фигури въ текста. Съставили Юрд. Трифоновь и Н. Станевъ. Пловдивъ, издание и печать на Хр. Г. Дановъ 1897. Стр. VIII+339. Цѣна 3 лъва.

Цельта, която си поставили авторите на тая книга, е, както те сами казватъ въ предговора, да дадатъ въ ръцете на учениците и на всички, що биха желали да се запознаятъ съ най-важните психологически учения, помагало, което съ помощьта на обяснения и примери да улесни разбираньето на тия учения. Ако и при изучваньето на психологията, както въ науките за вещественото миръ, се върви отъ явленията къмъ обобщенията и законите, не само ще се спомогне, по мнението на авторите, за по-лесно и по-скорошно изучванье на тия закони, ами и учениците ще привикнатъ къмъ трудната работа, да се самонаблюдаватъ и да наблюдаватъ другите. Именно да дойдатъ на помощь на едно такова изучванье на психологията, г-да Трифоновъ и Станевъ са съставили това негледно помагало, което да обнима най-важните психологически учения, обяснени и пояснени съ примери. Откъслеците, които смятатъ за обяснение на ученията, са зимани не винаги отъ първостепенни психолози, а отъ съчинения, дето надлежните фактове или закони са най-ясно изложени.

Книгата е разделена на четири дяла, отъ които първиятъ обгръща „физиологическата основа на душевния животъ“, вториятъ „ума“, третиятъ „чувството“, а четвъртиятъ „волята“. Всеки дялъ има пакъ свои подрезделения. Наредбата на материяла е такава, че най-напредъ се посочва обикновено известно положение на психологията, обяснява се често пъти това положение и се пояснява съ примери, взети отъ

добри познавачи на човешката природа. Като смятаме други пъть да разгледаме по-обстойно това съчинение, препоръчваме го за сега на всички ония, които се интересуватъ съ предмета на психологията.

И. Г.

Въ редакцията на *Български Прегледъ* се приеха още следните издания:

I. Книги.

Хенрикъ Ибсенъ, Единъ предатель. Театрално представление въ петъ акта. Преведено отъ немски отъ *Г. Д. Н.* София, държавна печатница 1896. (Тоя преводъ излезе като притурка (премия?) къмъ последната книга на Периодич. Списание).

М. Т. Барановски. Прудонъ. биографически очеркъ. Прѣвелъ отъ руски *Г. Бакаловъ.* Варна 1897. 8⁰, 135.

Людвигъ Бюхнеръ. Физиологически картини. Прѣвелъ отъ русски *Г. К-въ.* Варна, 1896. 8⁰, 265.

Годичный актъ императорскаго С.-Петерб. университета. 1897.

Ч. Дарвинъ. Происхождението на человѣка и половиятъ подборъ. Прѣв. отъ русски т. I. (Научна библиотека № 1. Плѣвенъ 1896. 16⁰, 96.

В. Н. Жукъ. Майка и дѣте. Прѣводъ отъ русски. Сливенъ, 1897. кн. VII.

Цезарь Толдино де Кваренги. Българский народъ и каледарния въпросъ. Рѣчь, държана въ залата на Пловд. Учит. Дружба на 19 февр. 1897. Пловдивъ, 1897. 8⁰, 26.

Г. Фр. Колбъ. История на человѣческата култура. Прѣводъ. (Библиотека за самообразование, издава М. Тимофеевъ. Варна. год. II.) випускъ 2.

Проф. Графъ Л. А. Камаровский. Источния въпросъ. Прѣвелъ отъ русски *Н. Наумовъ.* (Съ едно прѣдисловие). София, печатница Напрѣдъкъ, 1897. 8⁰, XXI+51.

Г. Компейре. Учебникъ по Етика. Прѣведе отъ френски, съ нѣкои съкращения Влад. Шишмановъ. Пловдивъ, издание и печать на Хр. Г. дановъ 1897. Стр. VI+158. Цѣна лъва 1·50.

А. Я. Максимовъ. Вѣявица (Повѣсть изъ сибирския животъ). Прѣвелъ отъ русски *Н. Г. Данчовъ.* Пловдивъ 1897. 9⁰, 68.

А. Ненковъ. Най-новийтъ материализмъ. София 1896, 8⁰, 15.

Отчетъ на акционерното спест. дружество въ гр. Ловечъ за 1896 год.

Д-ръ Хр. Пиперовъ. Класификация на животнитѣ. Пловдивъ, 1897. 8⁰, 62.

Проф. Ф. Пуше. Живота на земята. Прев. отъ русски *Хр. Драгановъ.* Вратца 1897, 16⁰ 98.

Едуардо Станлей Робертсонъ. Непрактичностьта на Социализъма. Прѣв. отъ англ. *М. Ангеловъ.* Силистра 1896. 8⁰ 35.

С. С. Смайлсъ. Умъ и енергия. Характеристика изъ живота на великитѣ хора. Прѣв. отъ русски кн. II. Великитѣ хора сж велики работници. Издава Друж. Просвѣта въ Радне-махле. Стара-Загора, 1897. 8⁰

Н. Н. Толстой. Богу или Маммону. Прѣв. отъ Руски. *Денчо*. Сливенъ, 1896. 8⁰, 27.

Камиллъ Фламмарионъ. Многочисленность на населенитѣ небесни свѣтове. Прѣвелъ отъ русски *Л.* Ямболъ 1897. 8⁰, 329.

II. Списания.

Библиотека за младежи. Излиза въ края на всѣки мѣс. подъ редакц. на Ив. Кировъ. Руссе, 1896. кн. 1 и 2

Босанска вила (Сарајево). год. XII брой 5.

Бранково коло за забаву, поуку и књижевност. Карловци (Срѣмъ). год. III №. 1—11.

Věstník české akademie. 1897 год. IV. №. 1 и 2.

Věstník národopisného musea československého. Ред. *Л. Нидерле*, дир. на музея. 1897. №. 3.

Ветеринарна Сбирка. София, год. VI (1897). брой 1, 2.

Dom in Svet. 1897. №. 6.

Домашенъ Приятель. год. IX бр. 2 и 3.

Зжболѣкарски Сборникъ. Севлиево, год. I. бр. 5, 6.

Иллюстрация Свѣтлина. Год. VIII. 1897. кн. 1 и 2.

Naše doba, revue pro vědu, umění a život sociální. Прага. Год. IV. св. 6.

Ново Земледѣлие, полумѣс. селско-стопанско списание. Година II. (1897) брой 1. Руссе.

Сборникъ на пощитѣ и телеграфитѣ. София, год. 1896. кн. 10, 11, 12.

Университетскія Извѣстія, Кіевъ, год. XXXVI (1899), кн. 9, 10, 12. XXXVII (1897) кн. 1 и 2.

Учитель, педагошко-књижевни лист. Орган учитељског удружења. Београд. Год. XVI св. 6.

Учитель, мѣсечно педаг. — обществ. списание Пловдивъ. 1896—1897. (г. IV) кн. V и VI.

Hrvatska Misao. Прага. год. I. бр. 2.

Школски вјестник Сарајево. 1896. № 9 и 10.

ИЗЪ НАШИТЕ И ЧУЖДИТЕ СПИСАНИЯ.

Учитель, месечно списание, нарежда и издава Хр. Д. Максимовъ. 1897. Год. IV. кн. V—VI. и VII Януари—Мартъ. Пловдивъ.

При нашите условия наистина е много мъчно за една редакция на специално списание, било научно или педагогическо, да се движи строго въ програмните рамки на списанието, особено когато се касае да се публикуватъ или не статии отъ общъ интересъ. Такава е нпр. и статията „Българската университетска младежъ и нейната културна роля“ въ кн. VII. на „Учитель“; тя наистина заслужва вниманието на нашето учителско тело, което безспорно е ръководещъ факторъ на общественото мнение. Въпросътъ, който се разисква въ тая статия, е у насъ още твърде интересенъ и споренъ, защото е новъ, както е ново явление въ нашия животъ и университетската младежъ, къмъ която се отнася. На западъ той теоретически отколе е разрешенъ, а именно въ смисълъ, който намира напълно одобрение и отъ автора на речената статия, госп. Петлешкова, сир. че студентътъ тряба да учи и да наблюдава „за да си установи свои убеждения и да си уясни своите собствени стремения“ споредъ думите на проф. Циглера (вж. по-подробно въ моя рефератъ върху Циглеровото съчинение „Der deutsche Student“ и пр. въ Български Прегледъ год. II. кн. VII. стр. 144—146). — Въпросътъ за женското висше образувание съчувствено се посреща въ статията „Женското висше образование у насъ и нашето Висше училище“. Не ще и дума, всички сме принципиално съгласни по този въпросъ. Когато и въ консервативната откъмъ тая страна Австрия се разреши той въ полза на жените, няма защо да се разисква у насъ друго, освенъ съ коя подготовка да се допустнатъ те въ нашето Висше училище. Женските гимназии отъ седемъ класа са достатъчна подготовка, стига програмата имъ, която още не е изработена, да приравни напълно женското съ мъжкото средньо образование. Но до тогава биха могли да се допустнатъ и свършили сегашните шестокласни женски гимназии, макаръ и съ някои ограничения. — Ще се спра още при две специални статии, а именно статията „Още няколко думи за безличните изречения“ и „По нашето правописание“.

Въ първата статия авторътъ, госп. Ив. Плачковъ, добре казва, че макаръ езикътъ да не може по своето естество, като изражава мислите човеку, да няма нищо общо съ логиката и психологията, пакъ не винаги се води по тяхъ, а особено по логиката, съ която той твърде често явно се разижда. За това по въпроса, кои изречения са безлични, най-добре е да се „има предъ видъ изключително външната страна на изреченията“, да не се стъпя „на логическа почва“, защото

които правятъ това, ще се „подлъзнатъ и ще идатъ да се не видятъ“. Като е така, откъмъ външна страна следните изречения са еднакви: жъне се (съ сърпъ се жъне), коси се (съ коса се коси), яде се (зиме се яде много), купува се (съ чужди пари лесно се купува), струва се (струва му се грамадата оживяла; — грамадите шаватъ). Въпросъ е, да ли всички тия изречения са безлични. Авторътъ не е съгласенъ съ своя опонентъ, госп. Лачкова, че всички са безлични. Споредъ автора приведеното горе изречение, което съдържа „струва му се“ не било безлично, то било само „непълно лично“. Това се доказва логически, въпреки мнението, изказано преди това за лъзгавината на логическата почва. Именно въ това изречение, като се попитаме „кой (що) му се струва“? излизало споредъ автора че „грамадата му се струва“, сир. „грамадата“ тукъ било подлогъ. Даже и да отделимъ думата „струва се“ като сказуемо, което не се отнася къмъ грамада, понеже тя си има свое сказуемо „оживяла“, пакъ „грамада“ заедно съ „оживяла“ не можело по смисълъ да бъде друго освенъ подлогъ на „струва се“, защоте отговаря на въпроса що, туренъ при „струва му се“. Не забелязва ли авторътъ, че пакъ е стъпилъ на логическа почва: „грамада оживяла“ е цяло изречение, което си има съгласувано сказуемо съ подлогъ, и не може да бъде таково цяло изречение подлогъ на изречението „струва се“, освенъ ако се оценява не формално а логически. Знайно е отъ друга страна, че „струва се“ е цяло безлично изречение, следователно то не е „сказуемо“, което може да се отнася къмъ единъ наличенъ подлогъ. По същата логика и въ изречението „струва му се, грамадите шаватъ“ думите „грамадите шаватъ“, макаръ и да няма граматическа връзка и макаръ че образуватъ приставно изречение, както признава и авторътъ, пакъ били „подлогъ“ на „струва се“. Тогава и „ще дойдатъ“ напр. въ изреч. „струва ми се ще дойдатъ“, е подлогъ. Ако кажемъ „иска ми се вода“, пакъ ще бъде, споредъ това „вода“ подлогъ, а „иска се“ сказуемо; а и въ изреч. „иска ми се — ще пия вода“ значи пакъ: „ще пия вода“ подлогъ, защото отговаря на въпроса „що“, а сказуемо ще да е „иска се“. Ето до къде може да се отиде по тоя лъзгавъ пътъ. Нали хубаво си беше казано въ началото: оставете логиката на страна! Не тряба да се класификуватъ изреченията споредъ това, на кои други изречения те са „равносилни“ по смисълъ (значение), а тряба да се гледа формата имъ и по нея да се отсъди, подъ кой типъ изречения подхождатъ, па тогава лесно се намира и подлогъ и сказуемо. — Другите тълкувания на автора, споредъ които имало разлика между безлични глаголни форми, които съдържали среденъ глаголъ, и подобни форми, които съдържали действителенъ преходенъ глаголъ, въ следствие на които ужъ първите били наистина „безлични“, а другите „само непълни лични(?)“, не са приемливи, защото и те се основаватъ само върху логически дедукции.

Въ статията „По нашето правописание“ се предлагатъ някои поправки въ правописа. Г. Шоповъ прави добро впечатление съ спокойния тонъ на изложението. Понеже тия въпроси, които г. Шоповъ подига тукъ, са предостаточно разяснени до сега въ Бълг. Прегледъ, ще възразя кратко на няколко по-важни точки, по които не мога да се съглася съ автора. Въ книковния езикъ наистина си извоювали

право на съществуванье две членни форми: една съ окончание на *-ът*, а друга на *-а*. Въпросътъ е, да ли можемъ да изфърлимъ една отъ двете. Няма нужда да се изфърлятъ еровете въ края само за това, за да можемъ да задържимъ пълната членна форма на *-ът*; тя ще се пише *-ътъ* и всеки ще знае, че се чете само *-ът*. Въпросътъ, да ли членътъ се схваща като „суфиксенъ елементъ" тукъ ни наймалко не е важенъ. При все това той се схваща тъй, макаръ че се изменява, също както се изменяватъ по флексия и други подобни окончания (би*тъ*, би*та*, би*то*, мн. ч. би*ти*). Членътъ въ мъж. р. ед. ч. никога не е само *-т*, а винаги съ гласна предъ *-т* (ът, ат, от, и пр.); днесъ *-тъ* само се пише, но въ езика не съществува; нищо не значи, че *ъ* въ члена *-ът* първоначално не е имало нищо общо съ члена *-тъ*; и въ юна*шко*, суфиксътъ е-*шко*, макаръ че *ш* е вм. *к* (юнак). Който казва вол*ът*, не мисли че употребя два члена; за него има само две форми сир. една безъ членъ: *вол* и друга съ членъ: волът. Де са тукъ два члена? Ако почнемъ да изпускаме *-т* въ края на глаголите 3. л. мн. ч. сег. напр. въ „плетът" (плетѫтъ), и почнемъ да говоримъ и втора форма плет*ъ* (или плета), ще ли имаме въ днешната форма пле*тът* две окончания за 3. л. мн. ч.? — Членътъ съ *-т* въ края не е натрапенъ на книжовния ни езикъ; той се употребя непрекъснато отъ първите начала на новобългарската писменость, които захващатъ отъ XVIII. в., и не е следователно истина, че преди Каравелова и Вазова „тоя членъ не се употребявалъ въ книжовния ни езикъ". Формите волътъ, бѣлиятъ, колкото се отнася до члена, не са никакъ „чудни", още по-малко въ някое друго отношение. И въ стар*ият*, бел*ият* спрямо стар, бял няма *три* члена, а само единъ. Другъ е въпросътъ за етимологичния съставъ на тоя членъ; главно е, коя частъ отъ края на думата има формално значение на членъ. Благозвучието често пъти е важенъ факторъ въ фонетичните изменения, но не е единственъ и най-решителенъ: въ 3. л. множ. числ. на глаголите въ сегаш. вр. подържаме *-т*, нпр. бия*т*, плета*т*, макаръ че споредъ автора то да е „неблагозвучно". Членътъ *-ът* се чува и безъ *-т*, но не винаги съ *а* вм. *ъ*, а има говори, дето се чува и сега *-ъ*. Не е истина, че дето се казва „прозорец*ъ*т", че тамъ непременно се казва и „чини*т*" (3. л. ед. ч.). Толкова ли не се знае нашата диялектология? — Колкото се отнася до *ѫ* и *ѣ*, по тоя въпросъ и самъ авторътъ признава, че въ същностъ е добре да се ограничи употребението имъ, и то на *ѣ* въ полза на *е*, а на *ѫ* въ полза на *ъ*. Като ще се ограничаватъ, защо изкуствено и съ полумерки? Но това вече зависи отъ вкуса, защото щомъ по начало се признава, че тряба ограничение, другото ще се разреши тъй или инакъ.

Л. М.

Християнски учитель, религиозно-научно списание. Редакторъ-издатель свещеникъ С. Н. Коджейковъ. Пловдивъ 1897. година I., кн. 1. (1—95) и 2. (97—176). Цена за България 10 л., а за странство 12 л.

Ново списание — новъ признакъ за животъ, новъ интересъ, новъ потикъ за мисленье! Ние не можемъ да не посрещнемъ съ тези думи новото списание „Християнски учитель", което е почнало да излиза

въ Пловдивъ отъ януари месецъ т. г., защото то се явява въ оная область на нашия животъ, която досега е показала най-малко признаци за напредъкъ и въ онзи слой на нашето общество, който е проявилъ най-скроменъ интересъ къмъ своите задачи. Наистина, редакцията не ни приподнася никакви обяснения за цельта, посоката и задачите на списанието, но вече самото определение „религиозно-научно“ ни дава възможность да мислимъ, че то иде на подмога на своите малобройни братя и да подпълни празднината, която е тъй чувствителна у насъ. Това най-добре се вижда отъ съдържанието на двете излезнали книжки, януарската и февруарската.

Книжка I: 1. За същностьта на религията, по Рождественски. — 2. Отношенията на религията къмъ нравственостьта, по Рождественски. — 3. Светата земя, по Буткевича. — 4. Ап. Петръ и първата петдесятница, по Фаррара. — 5. Първите гонения, по Фаррара. — 6. Църквата и нейното право, по Соколова Църквата по съществото си. — Църквата въ областьта на правото. — Различието на църквата отъ господарството и отъ другите обществени съюзи. — Църковното право, неговите граници и различието между нравствените и църковни закони. — 7. Къде тряба да търсимъ щастието на живота? по архим. Бориса. — 8. Доброто име, по еп. Висариона. — 9. По въпроса за брака и за брачния разводъ, по Завялова. — 10. За значението и ползата отъ образуванието, по архим. Бориса. — 11. Гласъ отъ западъ за желателната наредба на народното училище. — Извлечение отъ статията на немския педагогъ Келнера, „Мисли за училището и домашно възпитание. — 12. По църковната практика.

Книжка II: 1. Отношението на религията къмъ науката. — 2. Отношението на религията къмъ искуството. — 3. Събитията, които са се случили преди рожданьето на Христа и първите събития отъ неговия животъ. — 4 Еврейство и еленизмъ. — 5. Църквата и нейното право (продължение отъ кн. 1-ва.): развитието на църковното право въ историята. — Различие на правото по вероисповедания. — Различните названия на църковното право. — 6. Светата четиредесятница (следва). 7. По въпроса за брака и за брачния разводъ (продължение отъ кн. 1 ва.). — 8. За религиозно-нравственото възпитание.

До колкото може да се съди по съдържанието на тези книжки, Х. У. ще се занимава съ въпроси: религиозно-философски, църковно-исторически, религиозно-обществени и по църковната практика, отъ които ясно се види, че редакторътъ е обърналъ внимание върху една съществена потребность у насъ, вслушалъ се е въ ония насъщни въпроси, които интересуватъ или, може би, тряба да интересуватъ нашето общество, а особено нашето низше духовенство. Едно научно-философско и възъ началата на християнското учение основано обяснение на религиозните въпроси, едно смислено изложение на събитията отъ църковната история, едно упътванье или единъ потикъ ако не къмъ разрешението, то поне къмъ заинтересуванье съ религиозно-обществените въпроси, се явява повече отъ необходимо за сега у насъ за повдиганье на религиозното равнище, а още повече за по-добро разбиранье нашите религиозни и църковни интереси. За да постигне своята цель, редакторътъ избралъ за главенъ изворъ, отъ който той черпи материялъ за списанието си: съчиненията на по-видните руски духовни

писатели и на някои европейски теолози въ руски преводъ. Ние не можемъ да не похвалимъ този изборъ, но отъ друга страна желателно би било да видимъ на страниците на Х. У. и оригинални статии, написани споредъ понятията и нуждите на нашата четеща публика, споредъ подготовката на нашето низше духовенство. Наистина, ние срещаме отъ такъвъ характеръ статии, напр. „За религиозно-нравственото възпитание“, която заслужва внимание, но това е малко, и освенъ това не знаемъ, дали тя е оригинална статия, понеже не е отбелязалъ авторътъ ѝ Изобщо не говори въ полза на списанието туй обстоятелство, дето редакцията не отбелязва, кой е авторътъ или референтътъ на печатаните въ него статии. Също не би било лошо, ако редакцията би поместяла въ списанието си и разкази отъ религиозния животъ на българите, — материялъ, който засега представя у насъ съвършено небутнато поле, или пъкъ би се завзела за научната разработка на въпроси отъ историята на българската църква, за които има събранъ достатъчно много суровъ материялъ. Ние мислимъ, че отъ такъвъ характеръ статии не само не би се нарушили духътъ и посоката на Х. У., но напротивъ, отъ него, като отъ строго-научно списание, бихме очаквали нещо обмислено, нещо разработено, нещо добро. Считаме за дългъ още да обърнеме вниманието на редакцията и върху многото русизми, съ които е препълненъ езикътъ на списанието, а също и върху безбройнитъ печатни погрешки, които за едно научно списание съставятъ голямъ недостатъкъ. — Изобщо тряба да се забележи, че Х. У. при внимателното и добросъвестно отношение на редакцията къмъ работата си, обещава да бъде твърде полезно списание и да даде материялъ за мисленье на нашата четеща публика и особно на нашето низше духовенство, което се нуждае отъ едно по-силно интелектуално размърдванье.

В. Н. З.

Дело, год. IV. Февруар 1897. Београд. — Г. Свет. Симић печата въ тоя брой една статия, подъ заглавие „Српске школе у Скопљанској епархији (подаци за годину 1895/96)“, която искаме да разгледаме тукъ. — Известно е на нашите читатели, че въ последната книга (XII.) отъ год. III. на „Български Прегледъ“ ние донесохме въ края на статията си „Последниятъ опитъ на сръбската пропаганда въ Скопье“ тоже една статистика на сръбските училища въ Скопската епархия за 1895/96. година. Като сравнихме данните на тези две статистики, намерихме въ някои точки доста голяма разлика, докогато въ други нашите сведения се потвърдяватъ напълно отъ статията на г. Симича.

1) Въ Скопската каза има споредъ г. Симича следните сръбски училища: въ Скопье съществува отъ 1894. год. гимназия съ два класа, въ които са се записали за учебната 1895/96. година 105 ученика, отъ които 89 стипендиата, а само 16 своекостни ученика. Въ началото на сегашната учебна година имало записани въ гимназията повече отъ 150 ученика въ три класа. Учението ръководили сега 6 преподавателя. Освенъ тая гимназия имало въ Скопье и едно „висше женско училище“ съ 3 учителки и „повече отъ 50 ученички“ въ началото на сегашната учебна година. Основни училища презъ 1895/96. година е имало 2 съ петъ учителя и учителки и 88 уче-

ника и ученички. Презъ настоещата учебна година отворило се е още едно училище съ 23 ученика. Отъ тия сведения излиза, че въ началото на сегашната учебна година имало е въ Скопье 5 училища съ 15 учителя и учителки и повече отъ 311 ученика. Въ нашите сведения пъкъ бяха посочени 3 училища съ 13 учителя и 179 ученика за началото на 1895|96. година Понеже г. Симичъ дава разбъркани дани, а именно не посочва всегде ясно броятъ на учениците за една и съща учебна година, ами дето може, дава броятъ на учениците презъ сегашната учебна година, отъ това и произлиза разликата въ двете статистики. Отъ 1895. година насамъ са отворени две нови сръбски училища въ Скопье.

Въ селата на Скопската каза сръбски училища има почти само въ така наречената Скопска Черногория. Сведенията, които дава г. Симичъ за тези училища, пакъ очевидно не са за 1895|96. година, защото напр. за училището въ Бродецъ говори, че било отворено „ове године (1896|97) у јануару". Сетне не можемъ да считаме тия сведения и за достоверни заради това, че г. Симичъ очевидно може да се уличи въ умишлено изопачаванье. Тъй тука при своите дани за училищата въ Мирковци и Глухово той прави следните бележки: „Има и бугараша[1]) али мало и лепо се слажу са Србима" (за Мирковци) и „Има 13 бугарских кућа, и опет Бугари издржавају ту школу" (за Глухово). Тия твърдения са неверни затова, че споредъ нашите сведения въ Мирковци има 50 къщи екзархисти и 60 къщи патриархисти, значи почти еднакво, а въ Глухово има по 30 къщи екзархисти и патриархисти. А че не са толкова малко бугарашите въ тия две села, се вижда и отъ училищната статистика, споредъ която въ 1895|96. год. е имало въ българското училище 30 ученика (1894|95 даже 37), а въ Глухово 14 (1894|95—15). Съ това искахме да покажемъ, че ако броевете на учениците на г. Симича са за 1895|96. учебна год., а не за сегашната, те като се различаватъ отъ дадените отъ насъ, не могатъ да иматъ по-голяма достоверность отъ нашите. Ето сега числата, що дава г. Симичъ: Булочани 13 (у насъ 4), [2]) Баняни 32 (у насъ 30), Чучеръ 21 (16), Кучевища 67 (40), Побоже 32 (19), Бродецъ 17 (12), Мирковци 24 (11), Глухово 28 (16), Кучково 22 (30). Споредъ нашите сведения презъ 1895|96. год. е имало сръбско училище и въ Ново-село съ 8 ученика, което г. Симичъ не показва. Да не би да е то затворено презъ 1896|97. учебна година, понеже селото е чисто екзархийско? — Всичко въ казата (безъ Скопье) има споредъ г. Симича 256 ученика, а споредъ насъ само 186.

2) Кумановска каза. Въ Куманово има две сръбски училища съ 5 учителя и учителки и 264 ученика и ученички (пакъ не е ясно, дали числото се отнася до 1895/96. или 1896/97. учебна година). Това число, срещу даденото отъ насъ — 120 ученика — е очевидно

---

[1]) Въ статията си г. Симичъ нарича македонските българи изключително съ презрителното име бугараши, срещу които постоянно говори за „чисти сърби". Види се, влязло е въ обща употреба такова едно обидно име между сърбите, и заради това то се употребя не само въ вестниците, ами и въ най-сериозните журнали, и отъ хора, които мицуватъ за най-трезвите сръбски учени. Изглежда даже, като че г. Симичъ стои на чело на това недостойно отнасянье, защото не само тукъ, ами и другъ пътъ, когато говори за македонските българи, ги нарича съ това име.

[2]) Къмъ това село г. Симичъ забелязва, че у него „има *и* бугараша", когато споредъ наши сведения тамъ има самo „бугараши", т. е. екзархисти.

много преувеличено. Споредъ нашите сведения въ Куманово има 900 къщи екзархисти срещу само 200 къщи патриархисти, но докогато въ българските училища е имало презъ 1895/96. година 419 ученика (въ 1894/95. год. — 423), сръбските училища споредъ г. Симича броили 264 ученика! Нашето число — 120 — е по-достоверно, вече защото пó отговаря на пропорцията на населението, и защото не е за вярванье, че патриархистите въ Куманово повече пращатъ децата си въ училище, отколкото екзархистите, които въ Куманово, както се видя въ недавнашните тамошни случки, са твърде събудени. По всяка вероятность и тукъ г. Симичу побъркала прекалена ревность да представи чистата действителность.

Въ селата на Кумановската каза имало до 1895/96. учебна година петъ училища, именно въ Старо-Нагоричино, Довезенци, Табановци, Кукушинье и Градишки манастиръ. Споредъ нашите сведения презъ тая година е имало сръбско училище и въ Клечовци, а училищата въ Градишки манастиръ или Градище и въ Довезенци не са били отворени презъ тази година. Презъ второто полугодие на 1895/96. учебна година са се отворили още шестъ училища, а именно въ Беляковци, Клечовци, Четирци, Никуляни, Ячинци и Стрезовци. Числото на учениците е означено както следва: Старо-Нагоричино 39 (у насъ 25), Беляковци 8, Довезенци 16, Клечовци 25 (у насъ 15), Табановци 23 (20), Кукушинье 31 (23), Четирци 25, Никуляни 16, Ячинци 16, Стрезовци 11. За Градище липсували му дани. Тия броеве обаче или означаватъ числото на учениците презъ сегашната учебна година, или пъкъ — което е по-вероятно — не са действителните числа на учениците. До такава мисъль ни навождатъ следните съображения: за Беляковци е казано, че всички ученици са дошли отъ българското училище, което престанало да действува, щомъ се отворило сръбско училище, когато споредъ нашите сведения е имало въ българското училище въ Беляковци въ края на 1895/96. учебна година изпити. Селото Беляковци има 55 къщи екзархисти и само 21 к. патриархисти, та отъ това се вижда, че не е вероятно твърдението на г. Симича, какво българското училище се било затворило тамъ. Сетне ако въ селото Довезенци, което брои 80 к. патриархисти, е имало само 16 ученика въ всички 4 отделения, какъ така въ Клечовци съ само 35 к. още въ същата година на отваряньето да се намерили вече 25 ученика въ I. отделение? Също така въ Кукушинье (или Кокошини) са посочени въ сръбското училище 31 ученикъ (у насъ 23), когато въ българското е имало само 20 ученика и когато селото има по равно число къщи (40) екзархисти и патриархисти. Въ Четирци е имало въ сръбското училище веднага при отваряньето му 25 ученика въ I. отделение, когато за българското при отваряньето му не са се набрали повече отъ 16 ученика и когато селото се състои отъ 46 къщи екзархисти и само 13 къщи патриархисти! По такъвъ начинъ е могълъ г. Симичъ да изкара въ кумановските села 230 ученика (или въ означените въ нашата статия 4 села 118 ученика, намясто 83).

3) Прешовска каза. Въ нея има „чисти срби“, между които екзархията не е могла да придобие влияние. Защо екзархията не е могла да проникне въ тая каза, ние обяснихме въ поменатата по-горе статия „Последниятъ опитъ и пр.“, стр. 86. Поради това тая каза,

въ която преди освободителната война са действували български учители, сега е изцяло подъ сръбско влияние. Въ нея има 9 училища съ 371 ученикъ. Интересно е, че докогато за училищата въ другите кази г. Симичъ дава подробно броятъ на учениците по отделения, тукъ той не е могълъ да се снабди съ такива сведения, а ни дава само изцяло броятъ на учениците въ всяко училище. Тъкмо за оная каза липсуватъ г-ну Симичу подробни сведения, която няма да се бори срещу българското съперничество! Види се, или малко го интересува тая каза, или пъкъ другите му сведения не са събрани отъ действителностьта, ами са съчинени въ неговия кабинетъ. Сетне доколко сръбската пропаганда няма за цель образованието на народа, ами само да вкарва раздоръ между българското население и да изкалъпва „чисти сърби“ отъ българската маса въ Скопско, става явно отъ данните, които дава самъ г. Симичъ за тая каза. Докогато въ тая „чисто сръбска“ каза, която брои повече отъ 2000 къщи православни, има само 9 училища съ 371 ученикъ, въ Скопската каза съ 500—600 къщи патриархисти има 14 училища съ 567 ученика, въ Кумановска съ около 1100 къщи патриархисти (безъ власите и циганите) има 13 училища съ 494 ученика, въ Тетовска каза заедно съ Гостиварско, дето има около 1200 къщи патриархисти (безъ арнаутите) има 16 училища съ 995 ученика, въ Пехчевска съ 140 къщи 3 училища съ 151 ученикъ, въ Кратовска съ всичко 108 къщи 6 училища[1]) и 93 ученика, отъ които въ самото Кратово, дето има само 45 къщи патриархисти, 4 училища съ 65 ученика! Въ Паланска каза съ всичко на всичко 15 къщи поддържатъ се 3 училища съ 25 ученика, отъ които 1 въ Криворечна-Паланка, дето има само 6 къщи патриархисти, и по 1 въ селата Станча съ 3 къщи и Ранковци съ 6! Най-сетне въ Кочанска каза съ всичко 142 къщи патриархисти (безъ власите) има 4 училища съ 53 ученика. Очевидно е отъ това, първо, какъ сръбската пропаганда занемаря съвсемъ ония страни, които сматря за осигурени, и главно гледа да прави завоевания съ богато пръскани средства въ българските места, и второ, доколко могатъ да бъдатъ достоверни сведенията на г. Симича, който напр. въ Тетовска каза изкарва не по-малко отъ 995 ученика, докогато въ Прешовската „чисто сръбска“ каза, която има почти два пъти повече патриархисти, посочва само 371 ученикъ. Но да се върнемъ къмъ статистиката на г. Симича.

4) Тетовска каза заедно съ Гостиварско. Въ гр. Тетово имало 3 училища съ 252 ученика (споредъ насъ само 145), и въ селата 16 училища съ 743 ученика (споредъ насъ само 482), а именно въ Брезно 64 (споредъ насъ 30), Сиричино 29 (17), Одри 31, Беловище 27 (25), Вратница 35 (20), Старо-село 10 (10), Гостиваръ 55 (9), Средново 24 (26), Леуново 25 (6), Никифорово 55 (49), Маврово 57 (32) Духъ 48 (29), Зубовци 87 (47), Галати 57 (47), Пожарени 67 и Таймища 72. Споредъ нашите сведения последните две училища не са били отворени презъ 1895/96. година, каквото става явно и отъ г. Симича колкото за последното училище, което споредъ една негова бележка е траяло кратко време. Че показаните отъ г. Симича числа

[1]) Г. Симичъ, като туря с. Шалковица, което е въ Кратовско, въ Кочанска каза, показва въ Кратовско само 5 училища, затова има въ Кочанско пъкъ едно училище повече.

не заслужватъ пълна вяра, излиза отъ следното: Въ гр. Тетово, дето има 850 къщи екзархисти срещу 150 къщи патриархисти, и дето български училища съществуватъ отдавна, имало е презъ 1895|96. учебна година въ българските училища всичко 561 ученикъ, когато сръбските са били посещавани отъ 252 ученика! Нашето число за сръбските ученици — 145 — е много по-вероятно. Въ с. Брезно, дето по нашите сведения е имало 30 ученика, г. Симичъ ни показва 64 ученика, когато селото има само 54 к. патриархисти, докато въ голямото село Духъ съ 109 къщи патриархисти е имало само 48 ученика (споредъ насъ 29). Също въ Гостиваръ са посочени 55 ученика (споредъ насъ само 9), когато въ Гостиваръ има всичко 45 къщи православни, отъ които 40 къщи екзархисти и *5 къщи патриархисти* (между които по всяка вероятность 4 влашки), и когато въ българското училище е имало 64 ученика (презъ 1894|95. учебна година 60). Тука вече става съвсемъ явно произволното нафърлянье на числата въ статистиката на г. Симича. Притова г. Симичъ дава само общото число на учениците въ сръбското училище въ Гостиваръ и забелязва, че не е могълъ да се сдобие съ подробни указания за разпределението на тия ученици по отделения. Когато г. Симичъ не е билъ въ състояние да узнае това за центра на нахията, чудно е, какъ е могълъ да даде той точни показания за числото на учениците въ отделенията на всички селски училища (съ изключение на Маврово) въ нахията! — Сетне къмъ Леуново, дето г. Симичъ изброява 25 ученика (а споредъ насъ е имало само 6), макаръ това село да има само 12 къщи патриархисти срещу 98 екзархисти, г. Симичъ забелязва, че въ това село „бугараши су доста слаби", когато въ тамошното българско училище, ръководено отъ двама учители, е имало не по-малко отъ 82 ученика (въ 1894|95. учебна година 72 ученика). Още една явна недобросъвестность! Най-сетне въ Пожарени, дето по нашите сведения сръбското училище презъ 1895|96 е било затворено, споредъ г. Симича е имало не по-малко отъ 72 ученика, когато въ българското е имало само 16 ученика, и когато числото на къщите екзархисти и патриархисти е почти равно (48 срещу 50). Изобщо винаги излиза, че сравнително съ числото на къщите екзархисти и патриархисти винаги въ сръбските училища (както въ тая така и въ другите кази) има по няколко пъти почече ученици, отколкото въ българските, додето споредъ дадените отъ насъ въ статията ни сведения процентътъ на посещаваньето е почти еднакъвъ въ българските и сръбските училища. [1]) Мислимъ, че това обстоятелстяо е достатъчно да изобличи показаните отъ г. Симича числа като неверни.

---

[1]) Въ Скопската каза се падатъ на 1 къща екзархисти 0,44 деца въ българските училища, на 1 къща патриархисти по нашите дани 0,61 деца въ сръбските училища (споредъ г. Симича 0,98 деца); въ Кумановска каза въ българските училища 0,47 деца, въ сръбските 0,43 деца (споредъ г. Симича 0,72); въ Кратовска каза въ бълг. училища 0,44, въ сръбските 0,75 (споредъ г. Симича 0,88): въ Пехчевска каза въ бълг. училища 0,49, въ сръбските 0.92 (споредъ г. Симича 1,08); въ Кочанска въ бълг. училища 0,52, въ сръбските 0,31 (споредъ г. Симича 0,45); въ Тетовска заедно съ Гостиварско въ бълг. училища 0,66 деца, въ сръбските 0,53 (споредъ г. Симича 0,98); а въ всички тия шестъ кази се падатъ на 1 къща екзархисти въ българските училища средно 0,50 деца, а пъкъ на 1 къща патриархисти въ сръбските училища 0,59 деца (споредъ г. Симича 0,85). А ако извадимъ Кочанска каза, дето сръбската пропаганда е много слаба, тогава съответните средни числа за петтяхъ кази ще бъдатъ: 0,50; 0,65; 0,93. Вече споредъ нашите дани сръбските

5) Пехчевска каза. Въ Берово има 2 училища съ 4 учителя и 132 ученика (споредъ насъ 110), въ Ратово 19 ученика.

5) Кочанска каза. Въ Кочани има 2 училища съ 15 ученика (споредъ насъ 10), въ Бели 27 ученика (у насъ 12), въ Нивичани 11 (споредъ нашите сведения училището е било затворено презъ 1895 96. година). Тука е поместено и селото Шалковица, което собствено припадлежи къмъ.

7) Кратовска каза. Въ Кратово е имало не по-малко отъ 4 училища съ 65 ученика (споредъ насъ 55), въ Злетово 21 ученикъ (споредъ насъ 15) и въ Шалковица 7 (споредъ насъ 11).

8) Паланска каза. Имало е училища въ Криворечна-Паланка, Станча и Ранковци съ всичко 25 ученика. За редовно действуващи училища въ Ранковци и Станча намъ не е известно нищо. Може-би да са поченали те късно презъ 1896. год. Въ всеки случай твърде съмнително е, че би могло да се задържи, безъ да се употребятъ най-долни средства отъ сръбската пропаганда, училище въ Ранковци, дето има вече българско училище, и дето срещу 124 къщи екзархисти има само 6 къщи патриархисти.

Това е статистиката, която ни предлага почтениятъ г. Симичъ. Така той най-сетне изкарва, че въ Скопска епархия има (безъ Прешовска каза) 60 основни и 2 средни училища съ около 2378 ученика (г. Симичъ ги изкарва въ общия зборъ даже съ 4 повече), когато по нашите сведения е имало презъ 1895|96. учебна година сръбски училища 46 съ 1293 ученика!

Бяхме написали горното, когато въ редакцията се получи и друга рецензия върху същата статия на г. Симича, която допълня нашите бележки. Поради това решихме да спремъ тукъ, като мислимъ да поговоримъ другъ пъть върху други някои твърдения и възгледи, изказани въ статията на г. Симича. Тогава ще донесемъ и статистиката на населението въ ония кази отъ Скопската епархия, за които не можахме да дадемъ сведения въ статията си „Последниятъ опитъ на сръбската пропаганда въ Скопье“.

И. Г.

Српске школе у Скопљанској епархији (подаци за годину 1895|96). Свет. Ст. Симић.[1])

Подъ горния насловъ е напечатана една статия въ февруарската книжка на сръбското списание „Дело“. Авторътъ на статията е професоръ въ Враненската гимназия. Той се занимава съ македонските работи и често пише за тяхъ. Отъ него беше написана и критиката

училища се посещаватъ отъ повече деца нежели българските, което се обяснява отъ това обстоятелство, че сръбската пропаганда се стреми съ всякакви средства да привлича колкото се може повече ученици въ своите училища, както се вижда отъ това, че въ скопската мъжка гимназия презъ 1895 96. год. са били отъ 165 ученика 85 стипендиата, и само 16 ученика отъ гр. Скопье и отъ казааа, а отъ Скопската епархия всичко 55. Споредъ данните пъкъ на г. Симича излиза, че сръбските училища се посещаватъ сравнително почти отъ два пъти повече деца, което не е никакъ за вярванье и е достатъчно, за да обори числата на г. Симича, особено като се има предъ видъ, че даже въ Бялградъ, центра на сръбската култура, не се падатъ на 1 семейство (къща) нито 0,50 деца въ училищата.

[1]) Макаръ въ тая рецензия да се повтарятъ някои неща, вече изказани въ рецензията на г. И. Г., редакцията по изрично желание на автора, я поместя изцяло.

върху българската брошура „Политиката на турското правителство спроти българите въ Македония“.

Ние ще дадемъ единъ изводъ отъ съдържанието на статията и тогава ще направимъ своите белешки за нея.

Преди да говори за училищата, авторътъ разправя за важното значение, което има развитието на сръбското дяло въ Македония. Споредъ него целиятъ святъ е вече разбралъ, че въ Македония има сърби. Сръбската народна свесть е събудена. Борбата на сърбите въ Скопската епархия за черква, ученици и за владици доказва това нещо. По-нататъкъ г. Симичъ съветва сръбските водители въ Македония да се не уповаватъ на патриаршията, а да търсятъ средства да спечелятъ доверието на турската власть. „Това, наистина, не е лекъ начинъ, казва авторътъ, но е единственияпъ, който се препоръчва отъ досегашния опитъ.“

По-после въ статията се прави единъ прегледъ на развитието на сръбските училища въ Стара Сърбия и Македония до 1893. год. Въ този прегледъ е отбележенъ и Йорданъ Х. Костанциновъ Джино като единъ отъ старите сръбски деятели.

Неуспехите на сръбското дяло до 1893. год. се отдаватъ отъ г. Симича на същите причини, на които се осланятъ всички сръбски писатели, именно на страха, да се нарича някой сърбинъ, и на българската екзархия. Една голяма погрешка е направена отъ сръбска страна, дето е влизано въ споразумение съ гръцката патриаршия.

У сръбския народъ въ Македония са се появили лошави предразсъдъци, съ които предстои да се води борба, именно предразсъдъците спрямо българската екзархия, на която народътъ като слабъ се е осланялъ. И днесъ даже този сръбски народъ, увлеченъ отъ екзархията, „не показва доволно наклонности да поддържа, дето тряба и както тряба, исканията на нашите (сръбските) сънародници, затова последните са принудени да очакватъ поддръжка и нужна подпора само отъ Сърбия, като представителка на сръбското племе. И Сърбия не е отказвала помощьта си, доколкото положението ѝ е позволявало.“

Споредъ г. С. въ Скопската епархия има до 190.000 души християни, отъ които 14.000 къщи съ 70 до 80.000 жители са подъ духовното ведомство на гръцката патриаршия и се наричатъ вече сърби, а останалите са подъ българската екзархия и се наричатъ българи.

Цялата область, която захваща Скопската епархия, е препълнена съ паметници, които са правени отъ сръбските кралье.

По-нататъкъ следва изброяваньето на сръбските училища въ Скопската епархия и числото на учениците въ тяхъ споредъ сведенията, които писателятъ е добилъ отъ управлението на сръбските училища въ Македония. Ние ще дадемъ тукъ общите цифри, които ни показва г. С.

Въ гр. Скопье има: 1) Сръбска мъжка гимназия съ пансионъ, която презъ 1895 96. год. е имала два класа съ 105 ученика; отъ тяхъ 16 били отъ Скопье и отъ Скопския окръгъ, 39 отъ останалите части на Скопската епархия, 35 отъ Стара Сърбия (задшарските части на Скопския вилаетъ, които съставятъ Призренската епархия),

13 отъ останалата Македония и 2 отъ Сърбия. Отъ тия ученици 89 са били стипендиати, а 16 са се издържали на свои разноски.

2) Висша женска школа съ пансионъ, въ която презъ сегашната учебна година имало около 50 ученика, разделени на три класа.

3) Основно училище въ махлата Еги-паша (въ самия градъ) съ 34 ученика и 37 ученички.

4) Основно училище въ Джелалединъ-махла (на долния брягъ на Вардаръ) съ 17 ученика и ученички.

5) Основно училище въ Гази-Мептешъ-махла (също на дясния брягъ на Вардаръ) съ 12 ученика въ отделенията и 11 въ забавачницата.

Скопските училища са били лишени въ течението на годината отъ способния учитель Симо Поповичъ, който билъ наклеветенъ отъ българите предъ турските власти и се принудилъ да бяга въ Сърбия.

Въ Скопските кази се наброяватъ 9 села, въ които имало сръбски училища, които вкупъ имали 256 ученика и ученички.

Въ Куманово учебното дяло тръгнало напредъ много силно отъ 1892. год. До тогава поради българските клевети властите много преследвали сърбите. Сега въ този градъ имало две сръбски училища, мъжко и женско, съ по 4 отделения. Въ първото имало 230 ученика, а въ второто 30 ученички.

Въ Кумановската каза имало въ 11 села сръбски училища, отъ които 3 били ново открити. Въ всичките имало 230 ученика.

Въ гр. Тетово има около 7000 християни, „отъ които добъръ дялъ признаватъ екзархията и се наричатъ българи, въпреки сръбския езикъ, който говорятъ, и въпреки сръбските традиции, съ които се въодушевяватъ“.

Сега въ този градъ има едно женско и едно мъжко сръбско училище съ забавачници и съ по 5 отделения и едно смесено съ забавачница и съ 3 отделения. Въ всичките имало 252 деца, отъ които 104 въ забавачницата.

Успехите не били яко добри въ Тетово, понеже централното сръбско училище се помещавало въ същата къща, дето било и българското училище. „Понеже за българските учители училището било само средство за пропаганда“, затова те развращавали учениците, като не пазели редъ и подкопавали дисциплината на сръбското училище.

Въ Тетовската каза и въ Гостиварско имало въ 16 села сръбски училища съ 743 ученика и ученички. Обаче презъ годината 2 училища съ 82 ученика били затворени.

Въ Малешевската каза имало въ две села училища, именно въ Берово и въ Ратово; те броили 151 ученикъ.

Въ гр. Кочани имало две училища, мъжко и женско. Въ мъжкото имало 11 деца, а въ женското 4

Въ казата на Кочани имало въ 3 села сръбски училища съ 45 ученика.

Въ гр. Кратово имало 4 училища съ 65 ученика и ученички, а въ казата имало само едно училище въ село Злетово съ 21 ученикъ.

Въ Криворечна-Паланка имало 1 училище, а въ паланечките села — 2. Всички имали 25 ученика.

Въ Щипската и Радовишката каза нямало сръбски училища.

Най-накрая г. Симичъ вади следните заключения:

1) Сръбското учебно дяло има по-голямъ успехъ въ западната половина на епархията, а българското учебно дяло — въ източната. „Това може да служи за поука както на сърбите, тъй и на българите, ако решатъ да се съобразяватъ въ политиката си съ реалното положение на работите, а не да правятъ въображаеми сметки". Съ други думи, писателятъ иска да каже, че ако сме разумни, тряба да отстъпимъ на сърбите свобода на действия въ западната половина на Македония.

2) Съществуваньето на сръбските училища доказва съществуваньето на сръбски народъ въ този край по-добре отъ всякакви филологически и исторически разправии.

3) Съ почваньето, да се отварятъ сръбски училища, официално е призната сръбската народность, а отъ тукъ излиза вече правото на сърбите въ Скопската епархия, да търсятъ сърбинъ за владика.

Това е съдържанието на статийката. Ние го изложихме по-подробничко, за да види българската четеща публика положението на сръбското дяло въ Македония, както е то изложено отъ единъ най-умеренъ сръбски писатель.

Тряба да признаемъ на г. Симича, че се е помъчилъ и тукъ да бъде сдържанъ въ езика си спрямо българите, доколкото е възможно да бъде сдържанъ днесъ единъ сръбски писатель. Изключение е направилъ на няколко места, отъ които онова, дето обвинява българите за предателство спрямо Симо Поповичъ, не може да му се прости. И децата въ Скопье вече знаятъ, че безнравствени личности отъ Питковата механа, която се поддържа отъ сръбския консулъ, направиха българското знаме съ български надписъ „Свобода или смърть" и на 11. май, на празника Св. Кирилъ и Методи, го побиха край града, за да се произведе смущение и да се забрани тържествената процесия на българите, която този денъ става въ Скопье. И наистина въ разстояние на няколко дена се арестуваха сума българи, които безъ друго щяха сега да си изплащатъ греховете въ тъмниците на островъ Родосъ, ако случайно не се откриха дейците. Мигаръ г. Симичъ не знае, че въ сръбския пансионъ се намериха веществени доказателства, които показаха, че учителите Поповичъ и Кочо Миновъ са зели участие въ направата на знамето? Мигаръ не знае той, че въ съда предъ цялата публика се самопризнаха две лица, едно, което е писало буквите, и друго, което е изнело знамето на полето? Съдътъ осъди Симо Поповичъ, а султанътъ го опрости, и той замина за Сърбия. Това е цялата печална история. Може-би писателятъ е заблуденъ и по тази работа, както е заблуденъ по други.

Неверенъ е писателятъ, когато говори за сръбски училища въ Македония преди берлинския договоръ. Тогава е имало сърби учители и въ Велесъ, и въ Кичево, и въ други градове, както са попадвали такива личности и въ северна България, но те са научвали бързо българскиятъ езикъ и са учили на български, или пакъ са се връщали назадъ. Никому отъ тяхъ не е дохождало на умъ, да проповядва на народа, че е отъ сръбско потекло. Колкото се отнася до Йорданъ Х. Костандиновъ Джино, твърдението на г. С., че той е билъ сръбски деятель въ тая страна, ни показва, че вранскиятъ

професоръ или е писалъ на приумица, или нарочно е искалъ да въведе въ заблуждение сръбската четеща публика. Подиръ Миладиновци, Джино е билъ единъ отъ най-ревностните българи въ тази страна и преди 40 год. я е описвалъ въ „Цариградски вѣстникъ“ като българска.

Има още една слабость въ писаното отъ г. Симича, която е обща на всички сръбски писатели. Всеки сърбинъ, който пише нещо за Македония, непременно ще спомене, че Скопье е било „некадашња престоница цара Душана“, и непременно ще каже, че всички старини въ тази область са сръбски, и че песните и обичаите на народа са чисто сръбски. Съ този начинъ на писанье се дразни шовинизъмътъ на сръбската четеща публика, а за сериозните човеци той е безъ значение.

Важни са за насъ ония редове въ статията, дето сръбскиятъ писатель посочва на сръбските агитатори пътятъ, по който тряба да вървятъ, за да прокаратъ сръбското дяло въ Македония. Той имъ казва, че тряба да търсятъ средства, да спечелятъ доверието на турската власть. Само това не очаквахме отъ единъ образованъ сърбинъ, който желае сближението на сърбите съ българите. Доверието на турската власть се спечелва съ подкупи, съ предателства и съ лакейства предъ големците. Досега въ Скопье сръбските агитатори държеха същиятъ пътъ. Тамъ е подкупенъ валията, подкупенъ е моарифъ-мюдурътъ, подкупенъ е началникътъ на полицията, подкупени са всичките каймаками въ Скопската епархия. Тамъ се подкупватъ и прочути разбойници, какъвто е и Абединъ-ага въ Гостивирско, които разпространяватъ сръбското образование. Тамъ единъ сръбски учитель излезе публично предъ едно турско съдилище и обвини инспекторътъ на българската митрополия въ бунтовничество срещу туската държава! Да насърчава единъ образованъ човекъ подобни действия, е ужасно. Спечелванье на доверие предъ турските власти по другъ начинъ е невъзможно. Който познава турците, който е видялъ тяхната власть, или който е прочелъ само едно важно съчинение за Турция, ще се съгласи съ насъ.

Няма да се спираме да оборваме благите вярвания на г. С. относително чувствата на македонското население. Ние сме му ги посочили въ статията „Единъ отговоръ“, напечатана въ Български Прегледъ, год. III., кн. XI. Пакъ и самъ писателятъ е отчасти съзналъ тия чувства на народа, инакъ той нямаше да пише, че народътъ въ Македония не показва доволно наклонность, да поддържа исканията на сръбските сънародници, или право е да се каже, на сръбските агитатори.

Най-важното въ статията са числата, които ни се изнасятъ за сръбските училища и за сръбските ученици. Едни отъ тяхъ са верни, други не са. За Скопье са верни числата за учениците и ученичките въ класните училища, но числото на учениците и ученичките е преувеличено. Напр. въ централното училище няма повече отъ 40 деца, когато въ статистиката са отбелязани 34 ученика и 37 ученички. Да посочимъ примеръ. Въ с. Глухово учениците въ сръбското училище, преброени отъ достоверно лице презъ м. априли ланската година, са били 16, а въ бележките на г. Симича са записани 26. Въ градъ Куманово въ сръбските училища са били миналата година презъ априли 120 деца, а въ статистиката на г. Симича са отбелязани 264 деца.

Понеже миналата година имаше 140 къщи въ Куманово подъ грѫцката патриаршия, то е очевидно, че отъ тяхъ не могатъ да излязатъ 264 деца. Въ Кумановската каза лани презъ априли имаше сръбски училища само въ 4 села, именно въ Старо-Нагоричино, Кукушинье, Клечовци и Табановци. Най-неверни са сведенията за Тетово и Тетовската каза. Да земемъ единъ примеръ, който ще ни покаже, че цифрите са туряни намерки, и то много преувеличено. Въ Гостиваръ споредъ Симичовата статистика въ сръбското училище имало 55 деца. Въ Гостиваръ има всичко на всичко 45 християнски къщи, всички други са мухамедански. Отъ 40-те български къщи само единъ попъ съ своя родъ признава грѫцката патриаршия, и той е сърбоманъ. Въ неговата къща имаше сръбско училище съ 3 момчета и 1 момиче отъ Гостиваръ и 5 момчета отъ околията, които попътъ е събралъ и ги храни и облича на смятка на сръбското консулато въ Скопье.

За Малешево сведенията са верни. За града Кочани така също са верни, но не и за селата. Въ Кочанската каза миналата година имаше сръбско училище само въ Бели и Шалковица, а въ Нивичани нямаше. Числото на учениците въ сръбските училища въ Кратово е удвоено, а въ Злетово имаше 11 ученика. Въ Паланската каза миналата учебна година нямаше сръбски ученици, а въ града Криворечна-Паланка имаше училище съ 11 деца.

Резултатитѣ, които г. С. изважда отъ съществуваньето на сръбски училища въ Скопската епархия, са неверни.

Отваряньето на сръбско училище въ единъ градъ далечъ още не показва, че въ този градъ има население сръбско, или пъкъ съчувствуваще на сърбитѣ. Най-добъръ примеръ за това може да ни послужи гр. Скопье. Тамъ има вече три първоначални сръбски училища и две класни, които се посещаватъ близу отъ 200 ученика, но християнското население на града изцяло земено не само че не съчувствува на сърбите, но напротивъ отъ петъ години насамъ гледа съ най-голямъ гнявъ на всичко, що е сръбско. При най-големите усилия, които разви сръбското генерално консулато, подкрепено отъ силния авторитетъ на руския консулъ, подкрепено съ подкупи и подаръци, едвамъ намери 27, и словомъ двайсетъ и седемъ къщи, които излязоха предъ турското правителство и казаха „сърби сме“. Азъ мисля, че ако единъ китайски консулъ беше развилъ такава енергия въ Скопье, каквато разви сръбскиятъ, то би успялъ да купи поне 40 къщи отъ този голямъ градъ. Нека се има предъ видъ, че отъ тия 27 къщи ни една, ама нито една едничка, няма, която да се ползува съ търговска честность, или да има някакво почитание между населението. Може-би на г. Симича ще се видятъ преувеличени тия мои думи. Той има случай често да посещава Скопье. За да опровергае моите твърдения, не му остава нищо друго освенъ да обнародва въ в. „Мале Новине“, който е най-голямъ приятель на българо-сръбското съглашение, имената на коренните скопяни, що се наричатъ сърби, и да посочи, кои отъ тяхъ иматъ каква-годе важность въ града.

Ами ако въ Скопье няма сръбско население, нито има население, което да съчувствува на сърбите, то, ще ме попитатъ някои, какъ се отварятъ тия училища, и отъ дека зиматъ ученици, какъ се поддържатъ те?

Отговорътъ е лесенъ. Турското правителство, водимо отъ желание да раздвая народътъ, позволява да се отварятъ сръбски училища

въпреки законите на държавата. За да се отвори едно какво да е училище въ Турция, тряба да има една „махла“, която да го иска. Въ Скопье няма нито една махла, която да е искала отварянье на сръбско училище, напротивъ всички са протестували и досега протестуватъ. Отъ де се зиматъ ученици за тия училища, най-добре ни показватъ числата на г. Симича за класното мъжко училище. Те са сбиртокъ „отъ колъ отъ въже“. Между 105-те ученика въ това училище едва 16 има отъ града и отъ казата. Нека се има предъ видъ, че само прислугата на сръбското и руското консулато ще даде поне 6—7 деца, нека се има предъ видъ, че въ Скопье живеятъ вече на постоянно местожителство десетина сръбски семейства, нека се има предъ видъ, че въ града има около 15 семейства купени съ пари, и ще се разбере, отъ де се зиматъ децата. Други пъть ние ще се потрудимъ да посочимъ точно, колко деца има въ скопските първоначални училища и отъ де са събрани, и ще ги споменемъ поименно, за да се убеди и г. Симича, че сърбите въ гр. Скопье няматъ привърженици, макаръ че иматъ цели 5 училища

Сърбите иматъ съчувственици изключително въ Тетово и въ Куманово. Въ първия градъ центъръ на сърбизъма съставятъ 6—7 фамилии, преселени отъ Призренъ, и около тяхъ се държатъ още около 80—90 български къщи, които още въ 1870. год. не щяха да се присъединятъ къмъ екзархията; а въ Куманово центърътъ на сърбизъма съставятъ десетина къщи съ 4 големи попски семейства, които като оръдия на гръцките владици се бореха 20 години срещу възражданьето на българите и въ ново време прегърнаха сърбизъмътъ. Обаче както въ единия, тъй и въ другия градъ последвателите на сърбизъма намаляватъ. Презъ януари тази година 15 тетовски семейства се отказаха отъ гъркоманската община и се присъединиха къмъ българската, а въ Куманово миналата година 25 семейства направиха същото нещо.

Що се отнася до големия успехъ на сърбизъма въ гостиварските села, то за него ние не завиждаме на сръбските патриоти. Гостиварскиятъ край е разоренъ отъ арнаутите. Селата са разсипани и населението отъ силните и богати някога села сега бяга и отстъпя място на арнаутите. Ето защо въ Гостиварската нахия имаме днесъ едва 1450 къщи християни българи, а 3150 къщи мухамедани, — арнаути и турци. Ония отъ християнските жители, които са останали досега, търсятъ поминъкътъ си главно въ Сърбия и после въ Цариградъ. Те плащатъ особени даждия на арнаутите главатари, за да не закачатъ родовете имъ. Абединъ-ага, който е страшилище за този край, зима месечна плата отъ сръбското консулато и тероризува българското население и отваря сръбски училища. Този злодей миналата година беше скаранъ съ сръбския генераленъ консулъ, защото не получавалъ толкова пари, колкото му е било обещано, и се обърна къмъ българската митрополия въ Скопье, та предложи услугите си, срещу известни суми да затвори всички сръбски училища въ този край. Българската митрополия съ християнско самоотвержение отфърли предложенията на разбойника. И добре направи. Освенъ християнския дългъ, но и практическиятъ разумъ не дозволява такива действия. Християнското население би погледнало съ отвръщение къмъ митрополията, и тя би загубила народната любовь, която е едничката подкрепа за нея.

Въ Кратово, Кочани, Паланка, Малешево, Щипско и Радовишко, както и въ Скопската каза, сърбизъмътъ абсолутно нѣма последватели. Въ селото Берово (Малешево) останаха тъкмо 20 къщи патриархисти сърбомани, а въ Ратово не остана нищо; въ Кочани и Паланка има по 7—8 къщи сърбомани, а въ Кратово имаше миналата година 40 къщи. Всичките тия къщи са отъ най-долната класа, и на всяко семейство се плаща по нещичко. Да се увеличи сърбизъмътъ въ тия места не може. Напротивъ, ние очакваме въ близко бъдеще съвършеното му изкоренение. Ако да не беше се попречило отъ София, това нещо щеше да стане вече досега.

Въ скопските села сърбизъмътъ е намерилъ почва въ 4—5 села отъ така наречената Черногория и има центърътъ си въ с. Кучевища, отечеството на сегашния пловдивски митрополитъ Натанаилъ. Селото Кучевища беше на чело на борбата срещу гръцките владици и е едно отъ първите села, които признаха ведомството на българската епархия. Обаче по-сетне се отвори борба между скопската българска община и селото Кучевища за ближния манастиръ. Селяните искаха да го управляватъ безъ контрола на общината, и понеже общината не се съгласяваше, то те се върнаха подъ ведомството на патриаршията и станаха големи неприятели на българската скопска община. Съ себе си увлякоха те още селата Баняни, Кучково, Чучеръ, Бродецъ и по няколко къщи отъ Глухово, Булачани и Мирковци. Когато гръцкиятъ владика предаде своето паство на сърбите, последните побързаха да се утвърдятъ въ този край, който завзима една котловина съ 15 села на с. отъ гр. Скопье и се нарича „Черногория". Въ последните две години и тамъ сърбизъмътъ почна да отстъпва. Българската митрополия сега има голямото болшинство отъ населението на тия села подъ свое ведомство, а именно селата: Люботинъ, Драчево, Бразда, Оризари, Любанци, Черешово и часть отъ селата Глухово, Мирковци, Булачани. Въ цялата остала часть отъ Скопската каза, дето има повече отъ 100 християнски села, сърбизъмътъ не можа да се вмъкне между населението.

Колкото се отнася до Прешовската каза, то тя, ако и българска, остана следъ руско-турската война цяла подъ гръцката патриаршия. Тази каза, понеже административно подпада подъ Прищинския санджакъ, и понеже центърътъ ѝ Прешово е чисто арнаутско градче, е останала вънъ отъ влиянието на българската митрополия. Когато подиръ войната пръвъ пътъ отиде въ Скопье българскиятъ митрополитъ Теодоси, населението отъ прешовските български села дойде въ Скопье и го покани да посети селата имъ, понеже те насила са вкарани подъ патриаршеската черква. Скопскиятъ валия не позволи тогава на българския владика да посети селата, нито пъкъ по-после се позволи на митрополита Максима да направи това нещо, и тая околия остана откъсната отъ българската черква, следвателно и отъ българското дяло. Какъ стои тамъ съ сръбската пропаганда, ние не знаемъ.

Г-нъ Симичъ е първиятъ отъ сръбските нови писатели, доколкото ние помнимъ, който се е осмелилъ да яви на сръбската публика, че въ Скопската епархия има 110 до 120.000 християни, които се намиратъ подъ ведомството на българската екзархия и се наричатъ българи, а ония, които признаватъ гръцката черква и се наричали

сърби, достигали 70 до 80.000 души. Нито числата са верни, нито е вярно твърдението, че всички ония, които се намиратъ подъ патриаршеското ведомство въ Скопската епархия, се наричали сърби. Всичките християни въ епархията, съ изключение на властите и на гръцките семейства въ Скопье, се наричатъ българи и досега. Даже кумановските гъркомани въ обикновения говоръ се наричатъ българи, а простиятъ народъ ги нарича сръбски българи. Въ най-ново време ярите агитатори се наричатъ сърби, но за населението това име е чуждо и до днешенъ денъ. Арнаутите, турците и чужденците, които служатъ по железницата въ тия места, наричатъ селяните българи. Властите въ ново време наричатъ патриархистите „славъ“.

Споредъ турските официални статистики, обнародвани въ битолския вилаетски календаръ за 1311. год. (1895|96), въ казите Скопска, Кумановска, Щипска, Кочанска, Паланска, Кратовска, Малешевска (Пехчевска) и Тетовска има патриархисти (минати въ графата „гърци“) 14.925, а екзархисти (минати въ графата „българи“) 194.741 души. Въ Прешовската каза отъ Прищинския санджакъ, която влиза въ Скопската епархия, има 26.047 души християни, които са всички подъ ведомството на гръцкия владика.

Сега ако даже се приеме теорията на г. Симича, че всички патриархисти се наричатъ сърби, а екзархистите — българи, то въ Скопската епархия ще има споредъ турската статистика 194.741 българи и 40.972 души сърби.

Споредъ епархиалните сведения подъ ведомството на българската екзархия въ Скопската епархия има 30.000 къщи. Като се има предъ видъ, че за селското население тряба да се смята средно 7 души жители на кжща, а за градското $5^1|_2$ до 6, ще излезе, че за да се намери приблизителното число на екзархийските българи, тряба къщите да се помножатъ на $6^1|_2$. Въ такъвъ случай ще излезе числото 195.000, съвсемъ близко до числото, което ни даватъ турските статистики.

И тъй, като приемемъ даже теорията на г. Симича, въ Скопската епархия имаме туку-речи 200.000 души, които се наричатъ българи и които се чувствуватъ българи, и тези българи съставяватъ съ дребни изключения всичкото християнско население на казите Скопска, Кумановска, Щипска, Кочанска, Паланска, Кратовска, Малешевска и Тетовска, следвателно тия места са български и ще си останатъ български напукъ на всички усилия на сръбската пропаганда.

А споредъ тази теория, Прешовската каза съ 26.047 души християни патриархисти и съ 16.000 души арнаутско население е сръбска каза.

Както се вижда, ако погледнемъ и отъ най-благоприятна за сърбите гледна точка на Скопската епархия, тя пакъ излиза българска епархия, каквато си е и въ действителность.

Сръбското училищно и агитаторско дяло въ Македония е поставено на фалшива почва.[1]) Сръбската пропаганда въ тази страна няма и не може да има успехъ и ще изчезне „яко димъ“, щомъ блеснатъ най-малките лъчи на свободата. „Die serbische Propaganda, — казва известниятъ познавачъ на Македония Gustav Weigand, —

hat ebenso wie die rumänische einige Erfolge zu verzeichnen, doch ist dies von keiner politischen Bedeutung, denn die Makedonier fühlen sich in der Masse als Bulgaren". (Сръбската пропаганда, също както и ромънската, може да отбележи няколко успеха, но това няма никакво политическо значение, защото македонците въ болшинството се чувствуватъ като българи.) [1])

Българите въ Македония, както и здравомислещите техни братя въ България не могатъ по никакъвъ начинъ да се съгласятъ на каквото и да било деление, както ни загатва г. Симичъ, когато посочва, че българските успехи са по-силни на изтокъ, а сръбските — на западъ. Могатъ да правятъ каквито щатъ преговори правителствата на Сърбия и България, но те ще останатъ безъ всякакви практически резултати, защото местното население ги отфърля. Едно разпокъсванье на Македония не само би било дълбока обида на националните осещания на населението, но би било гибелно и въ економическо отношение за страната.

Македония иска днесъ за днесъ избавление отъ несносното тегло, тя иска свобода. Населението ще се бори и най-после ще спечели, ако не повече, то поне една автономия, която би гарантирала животъ, имотъ и човешко напредванье на населението. Въ Македония освенъ българския елементъ има повече отъ 300.000 турци, има въ южните ѝ части голямо число гърци, има въ западните ѝ части власи, арнаути, а ако присъединимъ къмъ нея така наречената Стара Сърбия, ще има и сърби. При едно автономно управление подъ гаранцията на силите страната ще се поправи и народите ще могатъ свободно да се развиватъ, всякой споредъ езика си, наклонностите си и народните си осещания.

Нека сръбските патриоти заедно съ насъ се борятъ за една такава автономия, и тогазъ, когато се тя възстанови, никой не ще препятствува на скопяни, кумановци и тетовци, да се наричатъ сърби, ако се чувствуватъ такива.

Това е и хуманно и справедливо.

В.

Въ „Вѣстникъ Европы" отъ месецъ мартъ т. г. срещнахме една много интересна статия отъ Е. І. Лихачева, върху историята на женското образование въ Русия, подъ насловъ „Начало женскихъ гимназій въ Россіи", 1857—1859 г. Тая статия заслужва вниманието на всички ония, които се интересуватъ за обществения напредъкъ и у насъ. Въ нея се съобщаватъ първите начала за изравнението на съсловните отношения въ образованието и за поставянето на женското образование върху общочовешка основа. Авторътъ съобщава, че до тогава средното девическо образование се давало само на дворянски деца въ затворени институти, отъ които девиците не можели да излизатъ презъ всичкото време, колкото траяло образованието въ тяхъ, и оставали по тоя начинъ съвсемъ неопитни и неподготвени за живота. Презъ времето на царуванието на Николая Павловича тия женски институти се били закрепили до толкова, щото за дълго време не се предвиждали въ тяхъ някои преобразования

---

[1]) Вж. стр. 76 въ този брой на Бълг. Прегледъ.

Обаче както е известно, скоро настъпи преобразователната епоха, когато повея новъ духъ въ Русия, следъ кримската война. Това беше време на чудно духовно подиганье на руското общество, на пламенно въодушевение къмъ разни преобразования въ обществения животъ на Русия; това беше „епохата на великите реформи", както обичатъ да я наричатъ руските писатели, която не остави незасегната никоя отрасъль отъ общественото развитие. Позната е тая епоха най-паче поради величествения актъ на освобождението на 20 милиона крепостни, Заедно съ освобождението на крепостните стана и новото преустрояванье областно и градско, съдебната реформа, и някои други преобразвания, които едва се споменуватъ въ историята. Между тия незабелязани дела е и преобразованието на женските училища, които до тогава почиваха върху съсловна основа. Въ статията на г. Лихачева се припомнятъ именно някои фактове отъ това преобразование на женската школа, извършено подъ влияние на същата освободителна идея, която лежи въ основата на цялата реформа на царя-освободителя, Александръ II. Между друго авторътъ цитува една пламенна статия на Н. И. Пирогова, подъ насловъ „Вопросы жизни", напечатана въ „Московския Сборникъ" отъ 1852 г. юли месецъ, която произвела цялъ превратъ въ възгледите на руското общество за възпитанието и образованието; тя се четяла и въ двореца, и въ бедната квартира, отъ великосветските госпожи, и отъ скромните майки на семейството. „Журналътъ на министерството на народното просвещение" я препечаталъ съ бележка, че тя отговаря на възгледите на вестника, сир. на правителството. Въ тая статия вее въ широка струя освободителниятъ и хуманниятъ духъ на епохата. Пироговъ иска превъзпитанието на човека и на обществото, и между друго ратува за подиганье на женския полъ, иска за девиците общечовешко образование, премахваньето на съсловните прегради въ женското образование, въ името на интересите на жената, на семейство и на обществото. Статията се свършва съ заключението, че „не положението на жената въ обществото иска променение, а нейното възпитание, въ което се заключава възпитанието на цялото човечество". Тая статия била цяло откровение за болшинството на руското общество. Направените вече опити отъ напредничавия тогавашенъ министъръ на просвещението, Норовъ, съ височайшето съгласие на императора Александра II., за отваряньe на общосъсловни женски училища въ центровете на губерниите и въ по-важните градове, се посрещнали вследствие на това по-съчувствено въ обществото, защото преобразованието се предлагало на обществената инициатива; държавата нямала възможность да земе върху си такъвъ товаръ следъ съсипителната кримска война. Първа такава женска гимназия била основана въ Кострома отъ единъ въодушевенъ патриотъ, Ал. Н. Григоровъ, който построилъ великолепно здание за девическа гимназия за 180.000 рубли, за да привлечалъ въ нея дворянските девици, и по тоя начинъ да се прекратяла тая разцепеность на обществото още отъ чиновете на училището. Григоровъ подарилъ и единъ свой чифликъ за поддържанье на гимназията, която била отворена въ 1857. год. съ програма туку-речи еднаква на мъжките гимназии. Начало на такива гимназии било турено и въ други градове. Любопитенъ примеръ на обществена пожертвувателность даватъ по тоя случай гражданите отъ града Полтава, дето 54 учителя отъ

другите училища и 19 госпожи отъ обществото заявяватъ, че са готови да преподаватъ и да извършватъ надзора (госпожите) въ новата девическа гимназия, която имало да се отвори, безплатно. Въ следующата година (1838) по стараниятa на А. Вишнеградски, инспекторъ на класовете въ Полтавския институтъ, се основава въ Петербургъ едно открито женско училище (екстернатъ) за девици отъ всичките свободни съсловия, съ гимназиална програма и съ 7 класа. Това училище по името на покойната императрица, Мария Александровна, се нарече „Марийско училище", както се наричатъ и днесъ голяма часть отъ руските женски гимназии, познати подъ името „марiински гимназiи". Обърнахме вниманието на читателите си върху тая преинтересна статия, защото тя ни посочва единъ живъ примеръ, какви велики резултати се постигатъ, когато едно общество се въодушевява отъ народни идеали и е готово да жертвува всичко за реализираньето имъ. Въ скоро време въ Русия женското образование стана образцово и днесъ въ нея марiинските, държавните и частните гимназии, построени по образеца на първото женско „марiинско училище" въ Петербургъ, се броятъ съ стотини, и то въ единъ периодъ отъ 30—40 години приблизително.

Д. Д. А.

Cosmopolis, Internationale revue, 1897. Мартъ, № XV.

Въ тази книга на „Cosmopolis" има една статия отъ известния маджарски академикъ и ориенталистъ Х. Вамбери подъ заглавие „Турските реформи отъ четирийсетъ години насамъ" (Türkische Reformen seit vierzig Jahren), която заслужва отъ наша страна известно внимание, понеже прокарва идеи, които са въ разрезъ съ нашите понятия за турците.

Вамбери е прекаралъ няколко години въ младостьта си между турците въ Цариградъ, изучвалъ е техниятъ езикъ и техните нърави и изобщо така добре познава мусулманскиятъ святъ, че никой не може да му откаже компетентность да даде мнение по въпроса, бива ли ги турците за културенъ животъ или не[1]). Съ тия свои качества се оправдава и той самъ, дето е излязълъ въ туй интернационално списание днесъ, когато културниятъ святъ се е вече убедилъ въ непоправимата некултурность на турския елементъ, да каже своята дума тъкмо въ полза на подирния. Наистина тряба да има човекъ голяма смялость, за да излезе сега да разубеждава европейскиятъ святъ

---

[1]) Вамбери се е родилъ въ Унгария 1832. г., училъ се някое време въ Презбургъ и Виена, а сетне си изкарвалъ хлябътъ като частенъ учителъ по Хърватско и Унгария. Веднага следъ кримската война заминалъ за Цариградъ, дето давалъ на турците уроци по французки езикъ и същевременно самъ изучвалъ турскиятъ езикъ. Той минувалъ въ Цариградъ подъ турско име, даже като софта ходилъ да слуша преподаванията на някои молли въ медресето на джамията Нуръ Османие, и изобщо живялъ интимно и добре съ турците, като същи турчинъ. Презъ това време издалъ Немско-турски словарь (Цариградъ 1858). Следъ туй решилъ да пътува по Туркестанъ и то никогнито като турчинъ, подържанъ отъ маджарската академия. Следъ като бе пропътувалъ Персия, Техеранъ, Хива, Бухара и Самаркандъ, върна се преко Персия назадъ въ Европа и публикува описание на своето пътешествие и редъ други съчинения, които обясняватъ разни езикови, етнографски и политически въпроси касателно турския святъ въ Европа и Азия („Историята на Бухара", „Исламътъ въ 19. векъ", „Етимологич. словаръ на турско-татарските езици", „Първобитната култура на турско-татарския народъ", „Турскиятъ народъ" и пр. и пр.).

Бел. на превод.

въ едно дълбоко убеждение, което се е създало въ следствие на цялъ редъ варварски събития, станали въ турската държава въ течение тъкмо на последните 40 години, сир. откакъ западна Европа въ кримската война спаси Турция отъ погибель. Колкото голямо беше любопитството ми да видя новите доводи, съ които този турски специалистъ обещава въ увода си да подкрепи своето благоприятно мнение за турския народъ, толкова по-тежко беше впечатлението, което осетихъ, когато прочетохъ статията до край — статия пълна съ най-ясни доказателства тъкмо противъ заключението на автора, „че днешните османи не били вече онези заспали и апатични ориенталци, както преди 40 години", че били значително напреднали културно, че били вече и политически зрели да се освободятъ отъ гнета на автократията, че били доказали, какво са способни да възприематъ западната цивилизация и пр. и пр. стига само да имъ се дадяло време, да не се силели тъй бързо да напускатъ своите ориенталски привички... А доводите за всичко туй какви са? Няма други доводи освенъ чисто субективното приятелско разположение на автора спрямо цариградските турци, съ които го свързватъ приятни спомени отъ младость, даже и чувство на благодарность, за дето турското правителство го спасило при единъ случай отъ явна смърть. При спомена на тая случка Вамбери неволно, види се, е изпустналъ думите: „Да, такава либералность надали би показало едно християнско правителство спрямо единъ чужденецъ! (Ja! eine solche Liberalität hätte wol schwerlich eine christliche Regierung gegenüber einem Andersgläubigen bekundet!). Да не беше Вамбери още толкова младъ ялъ хлябътъ на турците, да беше проучвалъ тяхниятъ животъ и нърави не само въ Цариградъ, но и по провинцията на европейска Турция, дето подъ тия варвари пъшкатъ много по-културни и достойни за симпатиите на человечеството нетурски народи, щеше безъ съмнение да се съгласи съ мнението на англичанина херцогъ отъ Argyll, който недавно въ една брошура „Нашата отговорность заради Турция, фактове и въспоминания отъ 40 години" даде изразъ на общото чувство на разкаяние, което е обзело англичаните днесъ именно заради греховете, що са сторили надъ бедните християни подържайки толкова време негодните за културенъ животъ турци. А когато тоя херцогъ, който е билъ даже министъръ английски презъ време на кримската война и сетне министъръ за Индия, който е известенъ и като виденъ ученъ и писатель, днесъ явно казва, че не вярва вече въ културната способность на Турция, Вамбери противупоставя нему, на неговата дълготрайна дипломатическа и политическа опитность, своите младенчески спомени отъ краткото си пребивание въ Цариградъ, когато наблюдавалъ, какъ турските ефендета ядяли безъ вилки и лъжици отъ тепсии, насядали на земи, какъ нямали европейски мебели, какъ ненавиждали гяурите и не доверявали на всичко, що идело отъ западъ и пр. и пр.[1]) Безъ шега, Вамбери недавно, почти подиръ 40 години, които прекаралъ

[1]) „Причината, дето вземамъ участие въ това болно питанье, е само тази, че азъ не мога да споделя неблагоприятното мнение на херцога отъ Argyll върху културната способность на турците, и ако неговите заключения се основаватъ на четирийсетгодишни дипломатически и политически реминисценции, вярвамъ, че и азъ мога своите четиресетгодишни наблюдения надъ културните стремления на турците да употребя като оръжие отъ своя страна" — казва Вамбери.

въ изучванье азиятските турци и то повече откъмъ филоложка страна, пакъ посетилъ Цариградъ, и що да види! . . . Всичко променено: множество каменни здания вместо тогавашните дървени „колиби“; европейски мебели по турските по-видни чиновнишки къщя; булите по-свободни въ отношенията си спрямо мъжете — днесъ ни една не би предпочела въ случай на пожарь да изгори жива отколкото да мине презъ селямлъка на къщата —; облеклото полуевропейско, пъкъ офицерите — като китки! въ нищо почти не отстъпять вънкашно на своите колеги отъ западните армии; и солдатите инакъ се държатъ — войнишки (chic!), а то ще каже твърде много, като се вземе въ внимание, че преди 50 години Намикъ паша заповядалъ да зашиватъ въ яката на солдашката горня дреха (Waffenrock) остри пирончета, за да държатъ солдатите главата си изправено! Пъкъ какви училища има сега, за каквито отпреди не е смеялъ турчинътъ ни да помисли!: тогава дигнали врява моллите даже и противъ скромните руждиета, що били отворени следъ кримската война[1]), а сега има училища за чиновници (мюлкие-мехтебъ), юридическа академия, високи училища (лицеи), около 20 приготовителни четвероклас ни училища, медицински училища, търговско училище, военни училища и най-сетне даже и училища за хубави изкуства, покрай много други по-малки народни училища. Като се прибави още, че сега има хубава белетристична литература и даже журналистика, която полека лека отваря очите на народа, излиза споредъ Вамбери, че европейското мнение за некултурностьта на турското племе се основава върху заблуждения, които толкова повече били злокобни, че те можели да станатъ причина несправедливо да се реши съдбата на единъ цялъ народъ (турския). Наистина и Вамбери признава, че у турчина има черти, които не допускатъ тъй лесно да се преобрази той въ културенъ човекъ. Ето какво казва самъ Вамбери: „Въпреки моето интимно и изключително другаруванье съ турското общество презъ онуй време, малцина турци видяхъ, които да бяха последвали освенъ езикътъ и обичаите на западна Европа още и енергията, търпението и работливостьта — тези основни черти на европейския цивилизуванъ святъ. Даже и у тия, които бяха най-напреднали и които най-малко се влияеха отъ религиозенъ фанатизъмъ, не можеше да не се забележи известна доза отъ леность, нерешителность и няманье своя воля, както и единъ забуленъ отъ фатализма погледъ. Намираха нашиятъ (западенъ) животъ хубавъ и славенъ, и турскиятъ прогресистъ напъваше всички нерви, за да подражава на тоя идеалъ, ала следъ малко го обхващаше за дълго време заспалость и известна степенъ отъ безнадежность, така че дето нямаше постоянно подбутванье и насърдчение, тамъ скоро се явяваше обратъ назадъ (Rückfall), а въ най добъръ случай — равнодушие“. Ето такива са наистина турците, и Вамбери много е заблуденъ, ако мисли, че сега основно са изменили характерътъ си. Нали и самъ казва, че всички реформи, които се приемали нагледъ отъ мнозина турци следъ кримската война, се приемали именно повече

[1]) „Азъ тогава — казва Вамбери по поводъ на руждиетата — като софта посещавахъ уроците въ медресето на джамията Нуръ Османие и имахъ обилни случаи да слушамъ доказванията на нашия ходжа върху безбожните нововъведения, съ които Рашидъ паша и другарите му щели да доведатъ младежьта до черно безверие и въ пъкла“ (878).

по заповедь отгоре, а не по вътрешно убеждение. На друго място пакъ Вамбери признава че „единъ народъ може да се подаде въ областьта на душевния животъ на чужди влияния, ако е убеденъ въ тяхната полза, ала мъчно се отказва отъ нърави и обичаи, които са проникнали въ кръвьта и месото му". А турците до сега не са отстъпили почти въ нищо отъ тия свои вродени качества, и ще тряба много време да измине, до де се извърши потребната метаморфоза, за да станатъ те истински, питомни хора. Много добре е разбралъ характерътъ на своя народъ Решидъ паша, когато казалъ следъ кримската война Вамбериу: „Европа ни дава пари, оръжия и съвети, но най-важното, отъ което се нуждаемъ, е времето; дали ще ни даде Европа и тая драгоценность, е още въпросъ". Европа наистина направи и това, но сега е вече всичко изчерпано и не зависи само отъ нея, да се даде или не даде на турците новъ срокъ зи поправление: потъпканите християнски народи вече не могатъ да чакатъ, защото по-добре отъ всеки Вамбери са изучили характерътъ на своите господари и са убедени, че турците няма тъй скоро да се очовечатъ.

Л. М.

Ново Време, мѣсеченъ прегледъ на умствения и обществения животъ. Пловдивъ, Централна печатница. 1897. 8⁰. год. I., кн. 1. 112 стр.

Миналата година прекрати своето кратко съществуванье литературно-научниятъ органъ на българските социалъ-демократи „День". Пловдивскиятъ „неофициялненъ" органъ „Дѣло" като че надви въ борбата за съществуванье. Обаче еволуцията на българската марксическа литература, като че и тя тръгна по пътя на концентрацията по примера на политическия вестникъ „Социалистъ". Заглавието на новото списание „Ново Време" неволно ни пакара да си припомнимъ руското суворинско списание „Новое Время"; обаче съдържанието ни напомня, че ние тукъ пакъ имаме работа съ немската социалъ-домократия, защото и нейниятъ полу-официяленъ научно-литературенъ органъ „Die neue Zeit" въ преводъ на български езикъ означава „Ново Време". За това ли и редакцията не намери за необходимо да излезе съ своята програма? На вътрешната страна отъ втората корица ние намираме нищка за ориентиранье. Въ една бележка отъ редакцията на сп. „Дѣло" е казано: „Понеже главниятъ сътрудникъ на „Дѣло", Д. Благоевъ, пое върху си редактираньето на сп. „Ново Време", обявяваме на абонатите му, че „Дѣло" се слива съ сп. „Ново Време", около което се групирватъ повече литературни сили и, следователно, читателите ще намерятъ по големо разнообразие въ съдържанието му". Върху изпратения въ редакцията брой е написано: „Редакция сп. „Бълг. Прѣгледъ" (въ замѣна вм. сп. „День" и „Дѣло"). Значи въ новото списание се сливатъ „День" и „Дѣло", така би трябало да се каже и въ забележката на редакцията на „Ново Време". Защо обаче редакцията не споменува въ тази си бележка нито съ една дума за починалото списание „День" и за неговия „главенъ редакторъ"? „Ново Време" обещава на читателите си по-разнообразенъ материялъ, като че това липсуваше на починалите списания „День" и „Дѣло", или пъкъ като че

въ липсуваньето на това разнообразие тряба да се види несполуката на споменатите списания.

На първо място въ 1. брой на „Ново Време“ намираме разказъ отъ Д. П. Полянова „Нова година — вехтъ животъ“ (стр. 1—19). Въ тоя разказъ се разправя, какъ едно семейство пострадва, съсипва се, защото главниятъ членъ умрялъ, като изпълнялъ воинска тегоба: „Въ болницата умрѣ той... Горкия Митьо... часовой, бѣше една нощь бѣше силна буря, вкоченялъ го намѣрихме... За два дни — ... отиде“ (стр. 17). Вториятъ разказъ (стр. 20—24) „Петръ Леренъ“, отъ Paul Mink, прев. отъ френски Б-иевъ, ни разправя, какъ единъ способенъ механикъ не можалъ да си намери работа и какъ той се обясва, за да останатъ неговите деца спрачета, та съ това да възбудятъ повече жалость къмъ себе си! Нали самоотвърженъ баща?! — Малкиятъ разказъ отъ А Т. Страшимировъ, „Не се обърна“ (стр. 24—31) е една доста жива драска, въ която се разправя за една хубавичка селска мома, чийто баща умира, когато му продаватъ часть отъ имота за държавни дългове, и която отива на служба у „някого“, който гледа на нея съ „особени погледи“... Загатката на автора е доста ясна! Обаче живостьта на изложението не заместя „характеристиките и драматическите концепции!“ По-нататъкъ следватъ „обществено-историч. очерки отъ Кауцки“ (стр. 33—42). Преводъ ли е това, извлечение или изложение, — редакцията не смята за нужно да спомене; — излиза като че Кауцки по български е написалъ този очеркъ. — Полемическата статия на К. Р. „Критиката съ побърканите заглавия“ (стр. 67—78), насочена противъ Бахметьева затуй, че той се осмели да напише въ „Бълг. прегледъ“ статия „Наближава ли краятъ на научния материализъмъ“ (по погрешка биде напечатано „социализъмъ“ вместо „материализъмъ“), показва, че и новото време запазило старовремските полемически похвати на умрелиятъ органъ „День“. Ето и една мостра: „и тъй като уважаемиятъ професоръ не иска да бъде нито „волъ“, нито пъкъ да прилича на „коньете“, тъй като той не иска нито „хомотъ“, нито „кожани клапи“, то ясно е, че той со обявява противъ „научниятъ материализъмъ“ (стр. 69). — Но авторътъ на тази полемическа статия, като изважда на мегданъ своята ученость, не забравя да посочи върху обстоятелството, че и другаде се намиратъ „заблудени“ учени, които „не искатъ“ да признаятъ научния материялизъмъ, който дори критици като К. Р. признаватъ за последна дума на науката; като напр. Вирховъ въ Германия, Форель въ Швейцария, Лавеле въ Белгия, Гарофало въ Италия; а иска ли читателятъ да узнае, защо са заблудени тези учени, нека прочете коментарите, направени отъ учения критикъ: „Отъ няколко години насамъ това което поражава всеки наблюдатель, а още повече привилегированите класи (курс. е нашъ), то е бързото растяние на международната социалистическа партия. Но нейниятъ успехъ е свързанъ съ унищожението на религиозните предразсъдъци, както и на филистерската мораль; а въ това отношение материялизма и науката въобще са едно могъщо разрушающе духовните основи на днешното общество средство. Отъ тука и твърде разбираемото движене въ висшите класси и въ учените, поголямата часть отъ които именно принадлежатъ къмъ тези класси, противъ материялизма. И тъзи

реакция, ако и да се върши въ името на науката въ същность се върши за защита на привилиигите и властьта на господствующите класси“ Така наивно, детински се обяснява едно сериозно течение въ европейската наука. Ако ние признаемъ тозъ принципъ, съ пълно право бихме могли да кажемъ, че интереса на техния джебъ кара материялистите така мескински да нападатъ своите противници. Зато може ли другояче да мислимъ за писателите, колкото необразовани и да са, за които всичко, що не е съ тяхъ, е подбо и продажно! Най-сериозната статия е компилативната студия на Д. Благоевъ „Няколко бележки върху земледелческия въпросъ у насъ“ (стр. 53—66), обаче тази стулия не е нищо друго освенъ повтаряньe на онези едностранчиви възгледи, които толкова пъти сме чели съ списанията День-Социалъ-демократъ и т. н. Главенъ изворъ все пакъ остаятъ „Докладите“ на окръжните управители. За автора „не остава никакво съмнѣние, че поземелнитѣ отношения у насъ се развиватъ въ онова направление, че земята непременно минава отъ ржцѣтѣ на работника-земледѣлецъ въ ржцѣтѣ на малцина, въ сравнение съ работното население, експлоататори“ (стр. 56). А де са статистическите доказателства?

Щомъ тези доказателства липсватъ, цялата студия може да се разглежда като едностранчива, тенденциозна. Ако би авторътъ ни дадеше строго научно изследване поне на едно типично село, то съ туй би повече направилъ за разяснение на тези извънредно важни и заплетени въпроси, отколкото съ своите базоснователни философствувания върху „обявленията на съдебните пристави, които се печататъ въ притурката на „Държавенъ вѣстникъ“, както и ония, които срещаме и по другите вестници“. Време е вече да разбератъ, че съ общи фрази, които се повтарятъ периодически, единъ такъвъ въпросъ не може да се изследва. „Преди всичко необходомо се явява, казва авторътъ, щото държавата да вземе върху себе си всички дългове, които лежатъ върху земята на работника-земледелецъ, т. е. да я очисти отъ всички ипотекарни и лихварски дългове. Сама по себе си тая мярка нищо не би поправила. Следъ известенъ периодъ би настъпило пакъ време, когато би станала нужда за нова такава операция. Но ако заедно съ тая мярка държавата употреби всичките си сили и средства, за да разпространи въ населението идеята за земледелческите сдружавания и имъ помага за осъществението на тая идея, тогава горната мярка изединъжъ би турила земледелското производство въ нужните условия за развитието му, а сдружаваньето въ първо време би докарало едно голямо дори подобрение въ положението на работника-земледелецъ“. — Следъ тази статия авторътъ би трябало да ни даде практически планъ, какъ държавата да вземе върху си всичките дългове на „работника-земледелецъ“, какъ и какви съдружаванья да създава. Защо напримеръ българските марксисти, които толкова милеятъ за съдбата на „работника-земледелецъ“, не се опитатъ да създадатъ поне една сериозна асоцияция на „работниците-земледелци“. Едно такова дяло би принесло въ сто пъти повече полза отколкото стотини „планове“ и „общи идеи“, които се измислятъ задъ писмена маса, — толкова повече, че многогодишниятъ опитъ на западноевропейските и руските асоцияции показа,

че те само тогава иматъ гаранции за сполука, когато на тяхното чело се поставятъ интелигентни и самоотвържени членове на обществото. А да искаме това ще каже, да бъдешъ композиторъ преди да си се научилъ да четешъ ноти.

Нека само авторътъ не помисли, че ние го строго критикуваме въ интереса на буржуа-експлотаторите; не, ние мислимъ, че като се отнасяме така критически къмъ неговите планове, правиме го именно въ интереса на онзи работенъ народъ, който той иска да защити съ общи, ако и материялистически — трансцендентни философувания върху еволуцията на българските аграрни отношения.

Б. М.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Археологическа находка въ София.

Въ време на византийското владичество надъ България 1018—1186 год. Средецъ или Τριάδιτζα на византийските летописци се споменува твърде често, особено чести са спомените за сегашната българска столица, когато въ Византия е царувала династията на Компеновци и къмъ това време именно се отнася отчасти забележителната находка, станала на 26. мартъ т. г. въ столицата. Находката е станала въ центра на някогашна София, близу до мястото, дето се намиратъ средновековните Софийски черквици и катедралата св. Краль. Новата находка е станала при изкопванье основи за къщата, която ще гради г-нъ Д-ръ Калевичъ на Витошка улица до хотель Искъръ. Въ земния насипъ на това място, размесенъ съ отломци отъ тухли, керамиди, клюпци и хоросанъ, 4.50 м. подъ сегашното равненъ на площада, се откриха основи отъ старъ зидъ и на него единъ четвъртитъ камъкъ-варовитъ 2.20 м. вис.. 0.80 м. широкъ, отгоре съ кръгла базасъ за колона, 0.63 м. въ дияметъръ; до него се търкаляше отломъкъ отъ колона, на която горниятъ дияметъръ е 0.35 м. Украшенията, карнизътъ и изъобщо направата на камъка са безъ съмнение римски; този камъкъ е служилъ за подстълникъ въ едно обществено здание или единъ храмъ на римската Сердика. Такива подстълници по някога носятъ надписи и за това управлението на Софийския музей се разпореди, да се открие камъкътъ отъ всички страни, та да се види има ли на него надписъ, или не. При разкопите, предприети съ тая именно цель, се откриха въ насипа надъ камъка, едно до друго, две глинени гърненца или бардета, едното счупено, а другото здраво, защото отгоре беше покрито съ единъ късъ тухла. Направата на грънчето е съвсемъ проста, височината му е 0.095 м., дияметърътъ на устието му е 0·07 м.; дияметърътъ на капачето е 0.08 м. Въ счупеното грънче се намериха: 30 къса сребърни, а може би и медни монети, спечени въ кюлчета отъ дебела, тъмнозелена ръжда, която недопуща за сега да се разпознаятъ монетите едни отъ други, 38 сребърни монети, тоже покрити отчасти съ зелона ръжда, и две медни копчета. Всичките монети са корубести, тъй наречени „копанки или костадинки“, а въ нувизматиката numi scyphati,

Съдържанието на второто грънче излезе много по-богато. Следъ отлупяньето на капачето, то се указа натъпкано съ каль, подъ която следъ внимателно и продължително измиване се намериха: 6 четвъртити плочици въ размеръ 2×2 см., отъ тънко сребърно тенеке, позлатено съ византийска орнаментика; 16 триъгълни плочи, големи колкото половина на четвъртите и отъ съща направа; 22

дългнести висулки 28 милим. дълги, отъ позлатено сребро, вътре празни; 1 пръстенъ отъ вито злато съ овално, тъмносиньо камъче; 1 златна обица отъ също злато, въ средата съ топчица и съ многобройни изпъкнали зрънца по нея; 1 дългнеста плоча отъ позлатено сребро, съ линейни украси отъ изпъкнали зрънца и 2 малки сребърни обици. Плочиците, на които краищата са продупчени, вероятно са били пашити на платъ, като украса или нанизани, или пъкъ заедно съ висулките образували герданъ

По-долу се намериха 31 златни монети корубести, 4 златни монети плоски, 125 сребърни монети корубести, отъ които 14 са вероятно отъ тъй нареченото бяло злато, сиречь сребро, което съдържа малка примесь отъ злато.

Хронологически наредени принадлежатъ монетите на византийски императори, които са владели между 1028—1118 години и то следните:

Романъ III Аргиръ 1028—1034 год.
Константинъ XII Мономахъ 1042—1055 год.
Константинъ XIII Дукасъ 1059—1067 год.
Романъ IV, Евдокия и нейните трима синове 1067—1070 г.
Михайлъ VII Дукасъ Карапинакесъ 1071—1078 г.
Никифоръ Ботаниятесъ 1078—1081 г.
Алекси I Комненосъ 1081—1118 год.

Редътъ на намерените монети се свършва съ Алекси I Комненосъ и за това би могло да се предположи, че те били заровени въ негово време или малко по-късно въ XII. векъ.

Както става въ подобни случаи, известието за любопитната и исторически важна находка, като молния се разпръсна изъ столицата и малките две грънчета въ народната мълва скоро порастна въ две грамадни делви, пълни съ злато „иманье“, които потрябало да се пренасятъ съ биволски кола.

В. Добруски.

Рускиятъ археологически институтъ въ Цариградъ.

Въ януарската книжка на „Историческій вѣстникъ“ намираме следните интересни бележки за руския археологическия музей въ Цариградъ.

Въ „Извѣстія императорской академіи наукъ“ (томъ V, № 3, октомври 1896 год.) е поместенъ отчета за дейностьта на руския археологически институтъ въ Цариградъ за първата година отъ откриваньето му (вж. Български Прегледъ“ год. III, кн. IX). Първата грижа на института е била да се снабди съ потребните спомогателни средства за научна дейность, сир. съ библиотека и музей. На края на годината библиотеката е съдържала 6212 томъ, а музея — 400 археологически неща (вази, надписи и др.), както отъ старите, тъй и отъ християнските времена, 380 печата, 1525 монети, колекции отъ фотографии на местните страни и др. Учената дейность на института се състояла въ това имено, че били държани 6 заседания, въ време на които били прочетени 9 реферата, и че били предприети 3 големи екскурсии (по Мала-Азия, Атонъ и Атина) и редъ малки по Цариградъ

и околностите му. Въ време на тези екскурсии били открити и преписани няколко ценни ръкописи или пъкъ били фотографирани много паметници, черкви и др. Екскурсията въ Атина била предприета съ цель, да се запознаятъ съ разкопките, които въ сегашно време се правятъ тамъ отъ французката школа и отъ германския археологически институтъ, да се запознаятъ съ организацията на тези учреждения и на музеите и да влезатъ въ връзка съ учените дружества, що действуватъ въ пределите на Гърция.

Една отъ главните задачи на руския археологически институтъ е да дава съдействие на руските учени, що работятъ на изтокъ. Често печатътъ е изваждалъ на яве извънредните спънки, що срещатъ учените въ своите научни изследвания на изтокъ вследствие на завистьта и невежеството на гръцките монаси (особено на Атонъ); — често достъпътъ въ атонските библиотеки зависи отъ простия случай. Въ това отношение рускиятъ археологически институтъ, благодарение особено на тесните му връзки съ руското дипломатическо агентство въ Цариградъ, ще принесе безъ съмнение голяма полза.

Г. Д.

Правописътъ на „Български Прегледъ"

Нашите стари читатели ще забележатъ, че Български Прегледъ тозъ пътъ излиза съ правописъ, който въ две важни точки отстъпя отъ правописа, що следяхме до сега, съ изключение на първите четири книжки отъ I. годишнина. Не отъ желание туку тъй да менимъ правописътъ си сторихме това, защото тъкмо ние сме, които доказвахме, че правописниятъ навикъ е важенъ консервативенъ факторъ, който не се подлага на чести промени, та бяхме на мнение да поправимъ единъ пътъ за винаги, що намирахме че би трябало да се поправи въ нашия правописъ, за да стане последователенъ и практиченъ. И ако не намери пълно съчувствие първиятъ ни проектъ за правописна реформа, това се дължи най-много пакъ на силата на тоя навикъ, а не на някои разумни научни доводи. И наистина, най-много биде задяпатъ нашиятъ старъ навикъ тъкмо отъ оная страна на проекта ни, която съставяше тъй да се каже чисто външната му страна: начертанието на буквите *я*, *ю*, *іѫ* чрезъ *іа*, *іу*, *іъ*, и изфърляньето на крайните ерове. Това се доказа напълно отъ полемиката, която по тоя поводъ се отпочна въ нашата журналистика. Колкото се отнася до най-съществената часть на проекта, именно тая, на която цельта беше да осигури последователенъ правописъ и точно предаванье на книжовното наше произношение, напротивъ принципиално биде одобрена и даже въ най-главните две точки, които се касаятъ до правописа на звуковете, що до сега предавахме чрезъ буквите *ѣ* и *ѫ*, буквално приета отъ една втора правописна комисия, назначена отъ сегашния министъръ на просвещението, г Величкова (вж. Бълг. Прегледъ год. II., кн. VI и VII.) Тая комисия одобри така да се пише звукътъ, що се предава въ стария ни правописъ етимологически всъду чрезъ буквата *ѣ*, щото всеки точно да може да чете съгласно съ книжовното произношение зв. *е*, когато *ѣ* означава *е*, и зв. *я*, когато *ѣ* означава *я*. За тая цель нашиятъ проектъ

предлагаше едно друго средство, а именно да се пише *ѣ*, само когато означава *я* срещу *е* въ едни и същи етимологични срички, а инакъ да се пише винаги просто *е*. Втората комисия отиде по-далечъ и прие по тая точка най-лесното и най-практичното: да се пише просто *е* и *я* споредъ книжовното произношение, способъ, който ние бяхме още преди това одобрили въ течение на казаната полемика. Вместо *ѫ* и втората комисия се съгласи да се пише *ъ* въ средата на думите и *а* въ края. Щомъ върху тия два, тъй да се каже, кардинални правописни въпроса можахме да се съгласимъ, то показва, че нашиятъ навикъ е наклоненъ да отстъпи до толкова, че ще стане възможна една по-умерена, но при все туй добра реформа въ нашия правописъ, безъ да му се измени много външниятъ видъ сир. това, що най-силно бие въ очи и дразни навикътъ. Кога ще бъде тя прокарана у насъ изобщо, не можемъ да кажемъ. Отъ министерството на просвещението много зависи, да я ускори, като я въведе въ училищата.

Какъ изглежда нашиятъ правописъ, поправенъ така въ казаните две точки, читателятъ нагледно вижда отъ всяка страница въ тази книга на „Български Прегледъ". Ние внесохме тая поправка въ правописа на нашето списание, защото дойдохме до убеждение, че тя може да ни задоволи зъ дълги времена и че безъ да предизвикаме нови правописни сътресения и да хабимъ силите си и въ бъдъще съ тоя въпросъ, чрезъ нея постигаме най-важното: постигаме последователенъ и фонетиченъ правописъ, който ни гарантира не само единство въ писаньето но още и единство въ гласното четенье сир. произнасянье на книжовния езикъ. Последното се отнася къмъ единъ много важенъ въпросъ, който у насъ обикновено се игнорира, когато се говори за правописа. Ако е важно еднакво да пишемъ формите на книжовния езикъ, не по-малко важно е еднакво да произнасяме тия форми, защото книжовното произношение се разпространява главно съ помощьта на книгите, и ако правописътъ ни е такъвъ, щото да не е въ състояние точно да предава това произношение, ние не може да очакваме скоро да постигнемъ единство въ устното употребение на нашия книжовенъ езикъ. Колкото единъ народенъ езикъ е повече разпокъсанъ на наречия, толкова повече се налага въ интереса на народното единство, щото всеки грамотенъ да говори, поне когато си служи съ книжовния езикъ, еднакво съ всеки свой подобенъ събратъ, отъ който и да било кътъ на България. Това лесно се постига, когато има установенъ книжовенъ езикъ, сир. установени книжовни форми съ установено произношение и когато правописътъ се основава само върху книжовния езикъ. На тая основа е поправенъ именно и този нашъ правописъ. Че имаме вече установенъ книжовенъ езикъ, е въпросъ решенъ: всяка страница на това списание може да убеди въ това и най-скептичния, защото формите и произношението имъ, които се предаватъ тукъ чрезъ нашия правописъ, не са изкуствено създадени. По всички други второстепенни правописни въпроси, както е видно, този правописъ е съгласенъ съ нашия проектъ съ изключение на правописа на членните форми м. р. ед. ч. при меките основи, които униформирахме чрезъ едно окончание *я(тъ)*: конятъ, коня, краятъ, края, добриятъ, добрия.

Въ заключение ще забележимъ още, че редакцията ни, която установява за своето списание тоя правописъ, преди всичко желае да изпълни една своя длъжность: да се придържа въ списанието си о единъ последователенъ правописъ, възъ основа на книжовното произношение, нещо, което съ стария правописъ както ни доказва опитътъ, не тъй лесно може да се постигне.

Отъ достойнството на самия този поправенъ правописъ ще зависи, да ли той ще ще се хареса и на други. Оставяме следователно самъ да пропагандира за себе си. За това не предизвикваме полемики, но и ще даваме своето мнение, ако се поиска.

Отъ редакционния комитетъ на „Бълг. Прегледъ“.

ПОПРАВКА.

Въ рецензията отъ *В. Н. З.* върху „Monnaies d'or d'un chef bulgare au X-e siècle“ тряба да се поправятъ грешките: на стр. 109. редъ 6 отдолу стои стратила вм. стратилата; р. 15 отд. ωСТР вм. ΩСТР. — на стр. 110 р. 8 отг. τον Νεστόγγον вм. τοῦ Νεστόγγου; р. 18 отд. Σερμων вм. Ζέρμων; р. 19 отд. Σιρμίων и Σέρμον вм. Σιρμίον и Σέρμων. — на стр. 111 р. 12 отг. Σερμως и Ζέρμω вм. Ζέρμο и Ζέρμο; р. 13 отг. Σέρμον вм. Σέρμω.

Отъ обнародваните неплатили абонати на I. и II. год. на „Български Прегледъ, (вж. кн. XII. отъ III. год.) между това платиха:

За първа година.

Ямболска околия: селата Александрово, Арнаутъ-кьой, Автане, Бочджикъ, Доурукли, Коемджи-гидикъ, Кышла-кьой, Мансарлии, Мусукоджалии, Пандаклии и Хасъ-Беглии по 18 лева. — Станимака: Трикласно училище, 18 лева.

За втора година.

Оряховска околия: с. Селановци, 15 л. — Харманлийска околия: с. Търново, 15 л. — Видинъ: Офицерско събрание, 15 л. — Бургасъ: А. Кърджиевъ 8 л. — Кюстендилъ: Ж. Ивановъ (акцизенъ надзиратель), М. С. Камбуровъ (адвокатъ) и Г. Филиповъ (чиновникъ) по 10 л. — Плевенъ: Петъръ Д. Поповъ, 5 л. — Тулча: Н. Б. Бончевъ, Богданъ Пановъ и Теодоръ А. Спасовъ по 18 лева.

БЪЛГАРСКИ

ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА IV.

КНИГА II. — МАЙ

БЪЛГАРСКО ЗЕМЛЕДѢЛЧЕСКО УЧИЛИЩЕ

СОФИЯ
ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА
(Братя Прошекови)
1897

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА II.

Стр.

Магия. Пише * * 1

Школски другари. Отъ Едмондъ де Амичисъ, превела отъ италиански *Кармелла Донати* 7

Братучедъ Гавраилъ. Разказъ отъ П. Хайзе, превелъ *Б. Ц.* 27

Долината на река Осъмъ. Отъ А. Иширковъ 52

Новъ възгледъ върху сетнините отъ православието въ България. Съобщава В. Н. Златарски 65

Македония неразделна. Отъ Ив. А. Георговъ 82

Национална музика. Отъ Дезиré Пакъ 102

Географията въ програмата за педагогическите училища. Отъ А. Иширковъ 107

Рецензии и книгописъ.

Василъ Кжнчевъ, География на Балканския полуостровъ, ржководство за долнитѣ класове, първо издание. — *А. И.* 118

Ед. Ст. Робертсонъ, непрактичностьта на социализма, прѣвелъ М. Ангеловъ. — *Г. Д.* 119

Iwan Wasow, Skizzen aus dem bulgarischen Residenzleben, autorisierte Übersetzung von L. J. Popow, — *Б. Ц.* 122

N. P. Séménoff, Lubin Karaveloff sa vie et ses œuvres. — *А. Т.* 122

Д-р J. Цвијић, Трагови старих глечара на Рили. — *А. И.* 126

Георги Х. Боневъ, Братътъ на Бай Ганя Балкански, хумористически раскази за единъ съвременен „интелигентенъ“ българинъ. — *Б. Ц.* 127

М. Ѳ. Сумцовъ, Литературная родня разсказа г. *Л. Н. Толстого* „Чѣмъ люди живы“. — *А. П. Ст.* 130

Приети книги и списания 131

Изъ нашите и чуждите списания.

Български църковенъ прегледъ год. III кн. 1 и 2. — *В. Н. З.* 133

Revue politique et parlamentaire, Janvier 1897. — *Г. Д.* 136

Стр.
Вѣстникъ Европы за месецъ Мартъ 1897 г. — *Д. Д. А.* 138
Литературни нрави. — *А. Т. С.* 143

Книжовни и научни вести.

1900. година. — *Д-ръ С. Ватевъ* 145
Промяна на климата въ историческо време. — *С. Л-въ* 148
Българскиятъ народъ и календарниятъ въпросъ — *Д. Д. А.* 154
Една дисертация върху руската политика въ източния въпросъ. — *З.* 155
Втора художествена изложба. — *Р.* 156

МАГИЯ.

Било преди 30 години. Божана била хубава и снажна — левентъ жена. Мъжъ ѝ търгувалъ съ Марсилия и ходелъ по къра да събира кожи. У Божанини дохождали често хора и съседките си шушнали всякакъ за нея, ала никой не смеилъ да ѝ спомене нещо. Пази Боже! Тази жена направя човека прахъ и пепелъ. Тя борави съ магия, съсъ огънь и — съ Турци. Пъкъ утре да ти се поболи дете, или да те снамери някоя неволя, само тя може ти да́ лекъ. И тя като речеше нещо, свьршваше го; на пната си умира, ама нейната ще бъде. Защото мъжъ ѝ не кръстилъ детето, както искала тя, не му дала кърма и то се изтравило горкото. Жените пазеха отъ нея мъжете си и майките — челедьта си като отъ чума. Фърли ли око на някого, ще го прелъсти, ще го направи за срамъ и при́казь въ града.

Дошелъ въ града единъ хубавецъ гъркъ — докторъ. На Божана детето си изгорило кракъ и тя повикала докторътъ да види раната. Той прегледалъ добре раната, направилъ мушама и я залепилъ на крака, па започналъ да ходи всеки день у тяхъ. Раната наместо да заздравя, се лютила и локвила и ставала все по-голяма. Докторътъ започналъ да ходи у тяхъ по два пъти на день, а по някога и осъмвалъ. Въ града се носели всякакви приказки за новия докторъ и всеки вярвалъ, че той нарочно люти раната на Божаниното дете, за да си намира работа у тяхъ. Всеки знаелъ това, всеки го разправялъ, ала никой не посмеилъ да го каже на Божана въ очите. Най-после деверинътъ ѝ синъ Григоръ, какъвто си е гордъ и припрянъ, не можалъ да изтърпи подигравките на другарите си и ѝ казалъ: „Лельо, или да затворишъ вратата на този гъркъ, или ще съсеча единъ день и двама ви!“

Божана позеленяла, свила джуки и не продумала.

И Григоръ не казалъ ни дума повече и излязълъ.

Божана стиснала юмрукъ подиръ него и се люто заканила: „азъ ще те науча тебе!“

Григоръ ще се сгодява за дъщерата на Кона Ахмакътъ и сега е, да кажемъ, четвъртъкъ, а те нагласили да направятъ малъкъ годежъ въ събота вечерь. Божана се научила за това и си рекла да развали годежътъ. Стегнала се набързо и отива право въ мазата на Димча Етрополчето. По пътя минала случайно пъть на Григора и като се изсмяла високо, рекла: „ха-ха-ха! Григоръ Драганчовъ ще се годява въ събота!“

Димчо Етрополчето билъ по-хубавъ и по-богатъ отъ Григора. Божана влиза въ мазата и, както си е безочлива, сяда до Димча, хваща му ръката и заприказва: „Димчо, ти не знаешъ: нашъ Григоръ ще се годи други день за Гергана на Ахмачкини, пъкъ тя не иска и да знае за него. Бяхъ днесъ у тяхъ и тя плаче и се тръшка: или Димча ще зема, или умрамъ!“

Димчо облещи очи.

— Тя те обича, и ще се убие, ако не пратишъ да я искашъ. Тя ме моли като господъ, прегръща ме, цалува ме, — како Божанке, направи единъ себапъ, та му подумай; на, други день ще дойдатъ отъ Григорови да оставятъ; азъ ще се убия. . . — Димчо, помисли си, какъвъ гряхъ ще ти тегне на душата! Пъкъ е хубава, работна, приказлива, пъкъ и бащините ѝ богатства, къдя ги има?

— Е че какъ тъй. . . зная ли азъ. . . видялъ съмъ я само единъ пъть на Гиковата свадба. . . . пъкъ казватъ. . . . мънкаше смутено Димчо.

— Видялъ, не видялъ, чулъ, не дочулъ, казвай скоро, защото работата не е за чаканье, му се сепна ужъ сърдито Божана.

— Е че зная ли азъ. . . нека си помисля. . . . да се допитамъ. . ., пъкъ не можатъ ли да почакатъ?

— Няма какво да се чака, ей сега отивамъ и ще имъ кажа, че си съгласенъ и свършено! каза тя и като ощипа Димча по бузата и го погледна изподъ око, изкочи като стрела изъ вратата. Димчо искаше да каже нещо, ама Божана беше вече на улицата.

Димчо седна на единъ сандъкъ и не можеше да се начуди, какво стана. Всичко му се стори като сънъ. Беше си помислювалъ той сегисъ-тогисъ за женидба, беше си спомнялъ и за Гергана, ама да го обича тя, да иска да се убие за него, туй хичъ го не побираше умътъ му. Дълго време не можа Димчо да се съвземе и ту образа на срамежлива Гергана, ту дяволитите очи на Божана се мяркаха въ ума му.

Димчо нямаше нийде никого. Неговъ баща беше преселникъ въ града и въ единъ месецъ измряха отъ тежката болесть и баща и майка и две сестрици. Димчо израсна, левентъ мъжъ стана и съ трудъ и умение утрои богатството на баща си, ала тежко му допадна пуста самотия. Меко сърце имаше той и бе петеменъ за сладки думи, благи погледи и милувки. И нему се искаше да обича и да го обичатъ, а пъкъ беше срамежливъ, та не смееше мома въ очи да погледне, камо ли за любовь дума да отвори! А сега. . . . .! Гергана го обичала, примирала отъ любовь за него. . . . . и очите на Божана и оназъ дяволита усмивка. . . Всичко туй замая главата на Димча, па ту седне на сандъка и се замисли, ту стане и засвири съ уста, ту се вгледа разсеяно на вънъ.

А у Ахмачкини въ пруста подгънали крака петь-шесть жени и бързо-бързо шиятъ скъпи дари за Григорови. Всички весели и засмени, а Гергана само шъта насамъ-нататъкъ и тананика неспокойно. Аа, сватята, сватята иде, извикаха всички въ единъ гласъ, щомъ се показа Божана у Ахмачкини и я посрещнаха; а тя навъси вежди и не влезе въ пруста, а повика Ахмачката навънъ. Всички останаха като попарени.

— „Нещо се е случило“ си казаха те и се усуриха. Ахмачката излезе на вънъ, ама се не знаеше къде е, толкозъ много се уплаши. Божана тури ръце на рамената ѝ, впери очи въ нея и ѝ заговори: „Ти не знаешъ, булка Коновице. стоя си въ къщи и препридамъ нещо и чувамъ: тракна се портата и някой тича запъхтянъ изъ стълбата нагоре. Погледнахъ — то на Димча Етрополчето слугата. — Хмъ, случило се е нещо, си рекохъ и питамъ: „какво е бре? — Тичай, како Божано, на батя Димча припадна! — Отивамъ завчасъ у тяхъ. Той се прострялъ, пожълтялъ като восъкъ, едвамъ диша. Изпъдихъ момчето на вънъ, па като му викнахъ: какво ти е бре? Пъкъ той: „Како Божано, Гергана на Ахмачкини ще се годи за вашъ Григора, пъкъ азъ я обичамъ и безъ нея няма животъ за мене.

— Лъжа е бре Димчо, няма таквозъ нещо, му казвамъ азъ и да видишъ какъ му светнаха очите изведнажъ. — Како Божано, сестра да ми си, майка да ми си, поискай Гергана за мене, много я обичамъ, ще я гледамъ като очите си. — Ще я искамъ, ще я искамъ, му обещахъ, пъкъ той не знае де да ме тури отъ радость. Та тъй дойдохъ да ви кажа туй. На, Григоръ ми е роднина. Тряба за него да залитамъ, ама като гледамъ какъ се превива момчето за Гергана, като зная

колко е добъръ и имотенъ, рекохъ да ви кажа. . . . пъкъ вие зная ли, както мислите. . .

— Е че знаемъ ли ние, каза смутено Ахмачката, която нито е помислювала за таквазъ честь. Ние сме приказвали вече съ Григорови за други день, та зная ли. . .

— Хората годяватъ па разгодяватъ, пъкъ вие сте дали само дума! На, кажете, че сте съгласни и довечера или утре вечеръ да оставимъ.

— Та знамъ ли. . . да питамъ Гергана, па да видимъ какво ще кажи и стариятъ. . . инакъ момчето е много харно и не е за изпущанье.

— Вие си говорете, каквото щете, ама тазъ работа ще стане. Азъ отивамъ да му кажа и довечера или утре вечерь ще направимъ малъкъ годежъ, па свършено! каза Божана, растърси здраво Ахмачката, па изфръкна изъ портата.

Ахмачката остана като гръмната; ней се не вярваше всичко туй. Колко пъти е казвалъ мъжъ ѝ: блазе на тозъ баща, чиято дъщера ще иде у Етрополчето; пъкъ то не щешъ ли. . . Малко криво ще остане на Григора, ама нали всеки гледа да настани чедото си.

Божана отиде пакъ при Димча. Той още не можеше да се съземе.

— Скоро пригатвяй царска жълтица и пръстенъ, та да направимъ годежъ утре вечерь. Ще подлеемъ вода на Григора ха-ха-ха. . . се смее отъ сърце Божана и само удря Димча по рамото. — Или дай по-добре сега една царска жълтица да оставя азъ още днесъ аманетъ, па годежъ може да се направи и утре и други день.

— Е че какъ тъй. . . ами Григоръ. . .

— Няма Григоръ, няма нищо, дай сега жълтицата, па иди търси пръстенъ!

Божана откачи отъ него жълтицата, плесна го по бузата и изфръкна на вънъ.

Димчо остана пакъ да се върти изъ мазата като патка въ маглата.

Въ петъкъ вечерьта Димчо заедно съ приятелите си направи малъкъ годежъ. Радостни бяха всички у Ахмачкини, много доволенъ остана и Димчо.

Още същата вечерь се научиха у Григорови за годежа и всички посърнаха, — сякашъ ги поля някой съ врела вода. — „Ахъ тази магйосница!“ изпъшка Григоръ, па се тръшна и зловещниятъ смяхъ, що го чу отъ нея оня денъ, чакъ сега

прониза сърцето му. — Това е магия, това е Божанина работа, си казаха роднините.

Сутриньта Григоръ отива на пазаръ и не смее да подигне очи отъ срамъ. Зеръ хората знаятъ, че му отнеха годеницата. Отде се случи пустата Божана, та му пресече пакъ пътъ и, като се изсмя високо, извика: „Григоръ Драганчовъ ще се годи за Ахмачкина Гергана!“ па изтърча нататъкъ, а Григоръ се ядеше отъ ядъ, да имаше колай съ зъби да я разкъса.

Мина година време и Григоръ фърли око на Стояновата дъщеря. Прати да я искатъ, ала върнаха годежниците, защото били ужъ роднина. Четатъ поясите у Григорови и виждатъ, че не са дипъ близка роднина и можатъ да се зематъ, ама Стоянъ Казанджията, какъвто си е якъ въ вярата, каза́ веднажъ не може, та не може. — „Божана е направила пакъ магия“, си казаха Григоровите роднини. „Нека ѝ цалува ръка Григоръ, па да иска прошка, ако я е съ нещо докачилъ“. Григоръ е гордъ и за нищо на света не би искалъ прошка отъ Божана, ама обича и Стояновата дъщеря до полуда, та се съгласи. Единъ день се събра целиятъ родъ, па повикаха и Божана и Григоръ ѝ цалува́ ръка и моли́ за прошки. Божана го прости и каза: „ако може се развърна магията, ще му даде Стоянъ дъщеря си“.

Каза туй Божана па излезе и наместо да отиде въ къщи, промъкна се тайничко у владишкия конакъ и като падна на колене предъ владиката и като му зацалува горещо ръка, каза: „владико свети, две черкви ли искашъ да издигнешъ, или две джамии“.

— Две черкви, чедо, каза владиката и я подигна да стане.

— Тогазъ, моля, пристоете предъ Стояна Казанджиятъ да даде дъщеря си Пенка на Григора Драганчовъ. Те се обичатъ и искатъ да се зематъ, а Стоянъ не дава, че биле ужъ роднина. Григоръ и Пенка са се нагласили вече да избягатъ и да се потурчатъ, ако не можатъ се зе́ по нашиятъ законъ. Моля, владико свети, станете себапъ и поговорете на Стояна. Те са далечна роднина.

— Бъди спокойна, чедо мое, азъ ще направя всичко, каза владиката.

Сутриньта беше неделя и после отпусъ-черква владиката отиде у Стояна Казанджиятъ. Стоянъ не можеше да се нарадва на честьта, която му направи владиката, като го по-

сети. Заговори владиката за туй, за онуй, па загатна, защо не ожени дъщеря си Пенка.

— Искатъ я отъ много места, отче свети, иска я и Григоръ Драганчовътъ, ала са близка роднина, та му я не даваме.

— Че каква сте рода, запита владиката.

— Та братовото момче на моя баджанакъ води сестра на Григора . . .

— Ехъ то тука няма кръвно родство, Стоене, и ако се обичатъ младите, дай му я.

— Е че както мислите за добре, владико свети; иначе момчето е много чалашканъ и е отъ родъ.

— Дай му я Стоене, дай; той е добъръ и работенъ.

— Ако я поиска пакъ, ще му я дамъ, каза Стоянъ и цалуна ръка на владиката, който стана да си ходи.

Владиката си отиде и Божана, която го следеше, се вмъкна подиръ него въ конака.

— Всичко е свършено, само идете, та оставете, каза владиката на Божана и тя му цалуна ръка и отиде право у Григорови.

— Какво, какво, запита припряно Григоровата майка, щомъ влезе въ къщи Божана.

— Да беше минало още два дни, магията не можеше се възвърна; сега ще се обърне всичко на добре . . . А де е Григоръ? — Тука е. — Григоръ дойде. — Ималъ си късметъ, Григоре, каза Божана и го погледна подъ очи. Григоръ се засрами. — Съблечи се сега, та да те полея съ тази вода, каза Божана, като извади едно шише пълно съ вода и бурени. Майката излезе вънъ, а Григоръ се съблече свенливо. Божана изля върху него цялото шише вода, па го потупа по гърба и му рече: „Още единъ пътъ да се не месишъ въ работите на леля си Божана!“

Григоръ се облече и после малко дойдоха роднинните му.

— Сега дайте царска жълтица, та да ида è сега да оставя аманетъ, а довечера ще направимъ годежътъ. Всички се спогледанха. Григоровата майка подаде царска жълтица и Божана излезе.

— Ха да е „хаирлия, казаха всички, па се прекръстиха и я изпроводиха до портата.

Вечерьта стана и годежътъ.

* *

ШКОЛСКИ ДРУГАРИ.

Отъ

Едмондъ Де Амичисъ.

Мнозина всяка вечерь записватъ това, което са извършили презъ денятъ; някои бележатъ пиесите, които гледатъ, книгите, които прочитатъ, цигарите, които изпушватъ; но има ли на стотяхъ, на хилядата единъ, който да прави поне еднѣжъ на година — поне еднѣжъ презъ цялъ животъ списъкъ на всичките хора, които познава? Но не на това ограничено число лица, съ които имаме работа всякой день, или съ които се пò често виждаме, или на които пишемъ, но за туй грамадно количество хора, видени някога, които няма повторъ да срещнемъ, и които при все туй много и много години следъ раздялата навестяватъ пакъ нашата паметь — постепенно все пò на редко и пò на редко, додето най-после съвсемъ изчезнатъ и се забравятъ. Кой отъ насъ не е забравилъ стотини имена и не е изгубилъ следите на стотини съществувания? Да, и туй, по опитъ знамъ, е голяма загуба — и азъ съмъ толкова убеденъ въ нея, че ако бихъ захваналъ сега отъ ново да живея, бихъ посвещавалъ всеки день по половина часъ на досадната работа да записвамъ имена и събития изъ живота на разни лица — даже и най-незначителни.

Каква забъркана и чудна история бихъ ималъ сега на ръка, ако бяхъ запазилъ спомени за всичките свои другари още отъ първите си ученишки години — и да разпитамъ сега тукъ-тамъ за тяхъ и, полека-лека, по някакъвъ начинъ да достигна до главните революции въ живота на всякого отъ тяхъ! Отъ двестета или триста деца, които съмъ познавалъ, сега едвамъ само двайсетъ или трийсеть ми са остали въ паметьта — и тяхъ само зная, каде са и какъ са; а за останалите — нищо вече не знамъ. Няколко години наредъ ги имахъ ясно предъ очите си всичките: те бяха до триста розови личица, които ми се усмихваха, до триста палтенца, които показваха пò-малко или повече състоянието на баща имъ — отъ кадифяната дрешка на кметовото дете, до паспаленото

забунче на фурунджийското. . . . И мене ми се струваше, че чувамъ още да звучатъ въ ушите ми, единъ по единъ гласовете на всички, и азъ виждахъ мястото и скамейката на всекого отъ тяхъ — и си припомняхъ разни думи, действия жестове Но малко по малко всички тези личица се забъркаха и сляха въ една розова верига, всичките тези дрешки — въ една безформена бозава масса, всичките тези движения — въ едно неясно трептение, всичките тези гласове — въ единъ замиращи шумъ, дорде най-после гъста мъгла скри всичко отъ моите очи — и даже шумътъ замря и видението изчезна.

И ядъ ме е мене и много пъти ме обхваща желание да раздера тази мъгла и да съживя това видение. Но уви! не бихъ ги намерилъ вече всички тези деца наедно . . . А ако бихъ тръгналъ да ги търся едно по едно, кой знай, колко бихъ се скиталъ и луталъ, кой знай, де би трябало да ми стъпи кракътъ! Може би ще тряба да излеза отъ единъ олтаръ за да влеза въ една казарма, отъ една казарма въ една железарница, отъ тамъ въ писалището на някой адвокатъ, отъ адвокатското писалище — въ някой затворъ, отъ затвора — на някоя театрална сцена, отъ тамъ (уви!) на гробищата, а отъ гробищата, може би, на някой търговски корабъ въ некое американско или индийско пристанище. Кой знай колко приключения, колко нещастия, колко домашни трагедии, колко изменения на лица, нрави и животи са се извършили всредъ това тъй малко число хора и въ тоя късъ ходъ време!

А сè пакъ не са тези приятелите, които най пламенно желаемъ да видимъ още еднъжъ. Даже ако се помъчимъ да различимъ въ себе си смесеното чувство на желание, което ни влече къмъ детинските години отъ това, което ни се струва, че ни влече къмъ другарите на тия години, ний ще се зачудимъ като намеримъ това последното тъй слабо — па може би даже и съвсемъ да го не намеримъ. Та и защо тряба то непременно да съществува — и да е тъй силно? Наистина ний сме бивали дълго наедно, играли сме безгрижно, търсили сме се, желали сме се; но нашите души не са си разменяли нищо отъ това, което сближава, сплотява — което остава следи. Нашите приятелства се свързваха и скъсваха съ еднаква леснота. Ний сме имали нужда отъ единъ другарь, който да прави ехо на нашите смехове, който да ни помага да се покатеримъ по някое дърво, който да ни препрати топката съ единъ бързъ махъ — а за това биваше пò добъръ най събудения, най размирния, най смелия. И той, въ повечето случаи, биваше най добрия ни приятель. Но обичахмо

ли ний слабите? Питахме ли умислените: — какво ти е? — Или, ако ни кажеха: — Еди-кой си умрялъ — плачехме ли тогава? Ахъ! туй не е приятелство.

На мнозина, безъ друго, се е случвало да срещнатъ следъ петнайсетина години някой свой другаръ отъ първоначалните училища. Получавате, напримеръ, едно писмо, чийто почеркъ не ви е познатъ, фърляте погледъ на подписа — и извиквате съ удивление: — Какъ? Той! Нима е живъ? — Зимате си шапката и тичате на указания въ писмото хотелъ. И разбира се, доде тичате, сърцето ви тупа отъ нетърпение, — изкачате на няколко скока стълбата и се усмихвате и ви е драго — и не бихте дали тазъ минута за всичкото злато на света. Но то са те най-сладките минути — минутите на ожиданието. Влизате стремително въ стаята, целувате единъ човекъ, въ когото — да, като се повзрете добре, съзирате някаква следа отъ едновремешното дете. Сядате. Единътъ пита: — Е, какъ си още? — Втория припомня на първия шумно и бързишката, някоя дяволия отъ школското време, а после . . . после всичко е свършено. Започвате да си мислите: — та кой е този? Какъвъ животъ е живялъ той откакъ не сме се виждали? Какво е последвало въ тая душа? Добъръ човекъ ли е той, нещастенъ ли е, верующъ ли е, или скептикъ? На азъ нямамъ повече нищо общо съ него. Ще трябва да го поразпитамъ, да го поизуча. Ами че нима той не е вече предишния! — И туй което мислите вий, мисли го също и той — и разговора продължава вехло и студено. Може би даже още отъ първите думи вий се сещате че стоите на два противоположни полюса. Той ви остава да забележите една ивица отъ неговата бяла шепчица, — вий споредъ него, поглеждате къмъ военната си фурашка оставена на единъ столъ до васъ; вий му подфърляте някоя и друга дума върху литературата, той на васъ — върху бубеното семе; вий преди да му кажете имате ли жена, питате го жененъ ли е той — и той ви отговаря: — Не съмъ си още изпилъ умътъ! — И свършвате съ това; разделяте се, като си стискате само краятъ на пръстите и като си размените по една усмивка, умряла туку що родена.

Другари отъ детинство! Но най драги са те, когато се е живяло наедно и въ годините на юношеството; а ако не — какво друго нещо са те освенъ сенки? Ами самото детинство! Азъ никога не съмъ разбралъ защо някои тъжатъ за тия години — години, въ които, наистина, не се страда, но и не се мисли, не се работи, не се вярва, не се плачи съ тия жешки и горчиви сълзи, които пречистватъ душата и

издигатъ челото гордо и блестяще отъ надежда и нова смелость! Ахъ, хиляди пъти е пò добре човекъ да страда, да се мъчи, да се бори и да плаче, отъ колкото да харчи животъ въ този безсмисленъ и вече̂нъ смяхъ, който се ражда отъ нищо, отъ нищо продължава и пакъ отъ нищо се пресеква! По-добре въ кърви на бойното поле, отъ колкото всредъ ароматни цветя погълнатъ отъ дрямка и сладки сънища!

II.

Съ първите и най-скъпите си приятели азъ се срещнахъ на седемнайсета си година, въ една величествена зграда, която винаги виждамъ предъ очите си, като да съмъ излязълъ вчера отъ тамъ. Виждамъ отъ широките двори, високите порти, салоните, украсени съ колони, статуи и барильефи. А посредъ тия хубави неща, които припомнятъ древната слава, виждамъ дълги редове легла, училищни чинове, закачени по стените дрехи, натрупани пушки и ками. Петстотинъ момци са разпръснати по дворовете, по коридорите, по стълбите; единъ глухъ шумъ, пресичанъ отъ остри викове и звънки смехове се носи дори до най далечните кътчета на грамадната зграда. Какво движение! какъвъ животъ; какво разнообразие отъ лица, отъ движения, отъ говори! Момци съ атлетически форми, съ дълги рошави мустаки и съ гръмливи гласове, момченца, срамежливи и кротки като момичета; мургави лица и черни като въгленъ сицилийски очи — и руси коси и лазурни западни очи; неаполитанска жестиколация, сребърни тоскански звукове, венециански бързъ говоръ, — стотини кунчини, стотини наречия. Тука шумни песни и говори, тамъ гонения, скачания и плесъци. Разнообразенъ святъ: синове дукски, сенаторски, бакалски, чиновнишки, генералски; едно странно общество, което има въ себе си нещо училищно, нещо мънастирско, нещо казармено — отъ всичко по малко. Тамъ се говори за жени, за война, за романи, за дългове; тамъ се правятъ женски сплетни, и се мътятъ тайни каприци. Тъй се живее единъ животъ пъленъ съ смъртна досада и съ безумни веселия — една бъркотия отъ чувства, отъ мечти, отъ скърбни, луди, но мили приключенийца, отъ които перото на единъ великъ човекъ би изкарало единъ chef-d'œuvre.

То е моденското военно училище презъ 1865. г.

III.

Не мога никога да си спомня за тия две години, прекарани тамъ, безъ да бъда нападнатъ отъ цяла тълпа въс-

поминания, отъ които не мога да се освободя преди да ги оставя да минатъ всички, едно по едно, като презъ единъ магически фенеръ — и азъ ту въздишамъ предъ тяхъ, ту се усмихвамъ, ту навеждамъ глава, — но пакъ винаги осещамъ, че всичките ми са драги и че до последния си день азъ няма да ги забравя.

Припомнямъ си винаги кога испитахъ първата мъка на военния животъ. Малко дни беха се минали откакъ цялъ пламтещъ отъ херопческа поезия, азъ бяхъ постъпилъ въ колежа. Една сутрина ни даватъ купъ шепки — и всякой отъ учениците си избра по една, а само азъ неможахъ да намеря за себе си, защото всички ми бяха малки. Тогава се обърна капитанътъ разсърдено къмъ мене и ми каза: — Но, но, хубава работа! Сега само заради васъ тряба пакъ да се отваря склада. А подиръ единъ мигъ прибави: — Главанакъ! — Боже мой? какво изпитахъ въ този мигъ! И азъ ще мога да служа? помислихъ си: — Бе йоо! По-скоро просекъ ставамъ! По-скоро умирамъ! . . .

Припомнямъ си също и за единъ старъ тантурестъ но добрякъ офицеръ, който винаги ме гледаше усмихнато, дори отъ първите дни когато ме забеляза. Припомнямъ си, какъ не разбирахъ защо ме гледа той тъй и се сърдехъ и се готвехъ да му искамъ обяснение, да му кажа, че азъ не мисля да ставамъ никому подиграло, когато една вечерь ме извика и следъ като ми даде да разбера, че му било казано е д н о н е щ о за мене и че искалъ да узнае дали е наистина то — да му отговоря откровенно, защото то не било лошо нещо — най-после, като се усмихна, като се изкашля, като ме погледна подъ вежди, той ми пошушна на ухото: — Наистина ли сте поетъ?

Припомнямъ си добре и непобедимите мъчнотии които срещахъ въ испълнение на войнишките си длъжности, особено въ зашиване на копчета. Иглата при всякой бодъ се изплъзваше отъ ръката ми, доде най-после свършвахъ, като направехъ една паяджина отъ конци, и копчето провисваше сега повече отъ колкото преди — за най-веселъ смяхъ на другарите ми, за най-голямо мое отчаяние и за най-безнадежно скандализиранье на сержанта, който ми казваше: — Вий може би, знаете лесно да намирате римите, но колкото за шиенье на копчета — ц я л ъ в е к ъ с т е о с т а н а л и н а в а д ъ. — Ужасна пресъда, която — ни две ни три — ме фърляше чакъ къмъ началото на 18. столетие и азъ не можехъ да си намеря миръ.

Виждамъ още обширната трапезария, въ която би могла да излезе цяла дружина на учение; виждамъ тия дълги маси, тия петстотинъ глави наведени надъ тарелките си, туй светкавично движение на 500 вилици, на 1000 ръце и на 16 хиляди зъби; тази бъркотия отъ слуги, които тичатъ насамъ-нататъкъ, викани, подканвани, смъмрювани отъ стотина места. Чувамъ тия дрънчения, този оглушителенъ шумъ, тия полузадавени отъ залъци хлябъ и късове месо гласове: — Хей, хлябъ! — Дай хлябъ тука! — и ми се струва да чувствувамъ пакъ този вълчи апетитъ, тая херкулесова челюстна сила, тоя кипежъ на животъ и веселие, който осещахъ тогава.

Но сцената се мени: ето ме затворенъ въ една хумба на петия катъ — малко по̀-висока и малко по̀-дълга отъ мене — съ една стомна вода въ ъгъла и съ единъ късъ черъ хлябъ въ ръка, съ разрошени коси, съ дълга брада — цялъ Селвио Пелико. — Осъденъ на десетдневенъ арестъ, за дето съмъ възблагодарилъ отъ страна на целия класъ учителя по химия въ денътъ на неговия последенъ урокъ, като съмъ нарушилъ така еди кой си членъ отъ правилника, който запрещава всякакви колективни заявления. И азъ чувамъ още майора, който ми казва: никога презъ живота си не се оставайте на минутните си прищевки; — и ми дава примеръ изъ живота на Регалди, неговъ старъ съученикъ, когото сполетяло незнамъ какво нещастие заради една волность, подобна на моята, — и той заключава, че „поезията на нищо друго не учи хо̀рата освенъ на деванелици".

Най-после азъ виждамъ около си всичко, всичко, като че наистина преживявамъ пакъ този животъ: патрулите, които тихо нощемъ преминаватъ дългите коридори, осветени само съ една лампица въ дъното: професорите върху катедрата, които ни проглушаватъ ушите съ имената на Густавъ-Адолфа, на Фридриха Велики и на Наполеона; обширните класни стаи, пълни съ смиреностоещи лудетини; широките тъмни спални, въ които ехти шумъ отъ стотини хъркания: градината, площадьта, укрепленията, кривите моденски улици; кафенетата пълни съ юнкери, които уничтожаватъ цели купове пасти, обедите на поле, обиколките по околните села, интрижките, уроците, надпреварванията, тъгите, неприятелствата, чувствата.

IV.

Няколко дни преди окончателния изпитъ — намъ ни се позволи да се занимаваме тамъ, дето ни е воля. Ний бяхме

200 души въ втория курсъ и се разпръснахме изъ всички ъгли на училището, по 5—6 наедно — споредъ сампатиите, които ни съединяваха — и захванахме отчаено да кълвемъ всяка група въ своята станчка, — день и нощь, като не спирахме, освенъ да говоримъ за изпитите и за бъдещето си.

Какво веселие бе въ тия наши разговори и какви засмени мечти! Следъ двегодишенъ затворъ — изведнъжъ свобода, еполети и завръщанье дома. Всякой отъ насъ, освенъ удовлетворението че ще бъде произведенъ офицеръ — което беше общо — имаше си и по едно частно удовлетворение. За едного то беше, че ще снеме единъ товаръ отъ гърбътъ на домашните си, които търпяха лишения, само за да го поддържатъ въ училището и ще може да каже следъ няколко дена: — Азъ съмъ на деветнайсетъ години — и нямамъ нужда вече отъ никого. — Другиму пъкъ бе най-голямо желание да влезе единъ день, въ пълна униформа, като тропа съ крака и като влече шашката, въ една тиха и спокойна къща, дето го чака единъ старъ и добъръ чичо, който винаги го е обичалъ и покровителствувалъ. За единъ трети бе най-голяма радость, че ще може, съ свидетелство въ джеба, да се качи по една добре известна нему стълба и да почука гордо-гордо на една врата, задъ която следъ мигъ ще чуе единъ момински гласъ да викне: — Той е! — Може би тя е някоя братучедка, съ която бе се сбогувалъ преди две години, въ присътствие на родните си, утешенъ съ тия обикновени думи: — Иди се учи, стани човекъ, — че после ще видимъ. — На всички ни се струваше да виждаме наоколо си деца, които ни пипатъ шашката, моми, които ни се усмихватъ, старци, които си турятъ едната ръка на рамото ни, майка, която ни казва: — какъвъ хубавецъ! — и трябаше много да се мъчимъ за да се отървемъ отъ всички тия хора, за да се заловимъ отново за книгите си, като казвахме въ себе си: — Да, да ще дойдемъ; но сега оставете ни на мира!

После, всеки споредъ своите способности, наклонности и планове, избираше полковете, провинциите и градовете, въ които би предпочелъ да бъде изпратенъ. Някои мечтаеха за шумътъ и веселието на прочутите милански карнавали и сънуваха само театри, и гръмки приятелски угощения. Други пъкъ се увличаха отъ мисълта за някое мило тосканско селце, по билото на някое бърдо, дето биха могле да се наслаждаватъ на хубава и тиха пролеть заедно съ своите тридесетъ войника, като събиратъ пословици и песни отъ околните селени. Трети пъкъ би желалъ да бъде изпратенъ въ някоя уединена алпийска

крепость, посредъ ущелия и пропасти, за да може тамъ да подкачи пакъ своето учение съ най-голяма съсредоточеность. Четвърти идваше въ иступление отъ авантюристическия животъ въ калибрийските лесове; — пети отъ зрелището на единъ голямъ и гръмливъ морски градъ, шести пъкъ — отъ някое островче въ Средиземно море. Обикаляхме я ний и я разделяхме цяла Италия — по късче за всякого — сто пъти поне на день, — както бихме направили съ една своя градина. И всякой отъ насъ разказваше на останалите чудесата на своето кътче — и намирахме, че всички бяха еднакво хубави и мили. Ами после войната! Ахъ, поне еднъжъ тряба да се види война! Стигаше само да се произнесе тази дума за да се зафичатъ книгите въ единъ ъгалъ и да се захванатъ безконечни разправии, като полека-лека се издигатъ гласовете и пламватъ лицата. За насъ войната беше едно свръхестествено видение, въ което умътъ се губеше въ единъ видъ фантастически захласъ. То беше единъ далеченъ розовъ кръгозоръ, въ който се очъртаваха черните профили на някакви гигантски планини, а по хълбоцете на тия планини се катереха упорно безчетни войски съ развити байряци, подъ звукътъ на весели музики. Тамъ, между хилядите обсадници, по най-важните точки, изпъкваха ясно нашите фигури много по-отпредъ отъ осталите — съ издигнати на високо шашки. А на противоположните склонове — единъ страшенъ летежъ на солдати, на конье, на топове къмъ една непозната пропасть, посредъ мраковете. Кръстъ за храбрость! Но кой отъ насъ не би го получилъ? А ако изгубимъ боятъ! Но италиянци могатъ ли да изгубятъ? Смърть! Но какво е смъртьта? И може ли тъй лесно да се мре — на деветнайсетъ години? Кой знае какви чудеса ни още очакватъ! Кой знае какви работи има да видимъ! Може би една далечна експедиция, една война на изтокъ — нали не е още свършенъ източния въпросъ — кой знае! И се решихме ний съ въображението си по поля и планини и виждахме тамъ безконечни войски и флоти — горяхме тогава отъ нетърпение и си казвахме въ сърцата: — почакайте малко, оставете ни да дадемъ изпитъ — още няколко дена само — че и ний ще дойдемъ!

И ето най-после изпитите се свършиха, произведоха ни и въ една прекрасна юлска утрина ни отвориха вратите на дукския палатъ, като ни казаха; — Вървете по назначенията си! — И ний, като нададохме единъ углушителенъ викъ, изфъркнахме навънъ и се распръснахме, като единъ облакъ птички, по всичките крайща на Италия.

V.

А сега?

Минаха се отъ тогава шесть години, само шесть години, а ако се сберать и свържать въ едно най-бележитите подвизи на всички тия двесте момци — то би могло да се напише единъ дългъ, разнообразенъ и страненъ романъ. Азъ, който презъ това време се срещахъ съ много отъ своите стари съученици и за много отъ останите можахъ да се науча по нещо — азъ имамъ обичая често да ги извиквамъ всички въ паметьта си, да съживявамъ техните образи и да ги разпитвамъ единъ по единъ. И туй което виждамъ и чувамъ винаги ми възбужда въ душата едно чувство на очудване, размесено съ маленхолия. Ето ги и сега всичките на купъ предъ мене.

Тези, връхъ които най напредъ се спира окото — те са едни мургави и брадати мъже съ титански плещи, които изведнъжъ си припомнямъ да съмъ виждалъ някога. Но те ми се усмихватъ. . . . Нима наистина те са онези бледни и нежни момченца, които приличаха на момичета? Азъ ги питамъ: — Вий ли сте? — те ми отговарятъ: — Да; — И азъ отстъпвамъ една крачка назадъ отъ това звънтещо и твърдо *да*, въ което не се познава повече оня детински гласъ. — Ами ония другите? Техните чърти не са се изменили, формите имъ са си останали сé същите: смели и мощни; но усмивката имъ е изчезнала и очите имъ не блещатъ вече. — Какво ви се е случило? — питамъ азъ. — Намъ? — отговарятъ те: — нищо. — Ахъ, бихъ желалъ наистина да ви се е случило нещо за да не виждамъ какъ времето — и толкова късо време! — може по такъвъ начинъ да измени едно лице. Но ето и други. Боже мой, и туй ли тряба да видя! Единъ, два, три, петь — но възможно ли е! — чакайте да видя подобре! . . . та туй е наистина! . . . бели косми! . . . на двадесетъ и седемъ години побелялъ! — кажете ми какъ е възможно туй нещо? — Те подигатъ рамена — и отминаватъ. После виждамъ единъ дългъ редъ отъ мои приятели, а между тяхъ много, отъ най-лудите, кой съ едно дете на ръце, кой съ две. Нима оня се е уженилъ? Нима другия тамъ е вече баща? Но кой би повярвалъ? — Задаватъ се други: някои отъ тяхъ съ наведена глава и червени очи ми правятъ единъ лекъ знакъ — те иматъ на ръката си по една черна лента. Други пъкъ минаватъ съ гордо издигнато чело, като фърлятъ наоколо си блестещи взоръ и показватъ съ пръстъ на гърдите си: Ахъ, то е сънътъ на нашите училищни нощи — кръстъ

за храбрите! щастливците! — Наближаватъ други, съ бавни стъпки, бледни испити — едвамъ се познаватъ. — Какво има? какво ви е станало? — Уви! въ тия ръце и херкулесови крака, съ които защитиха те гордо, съ детинска надменность, върховете на Панаро; въ тия нежни и розови членове, за които никой не би казалъ, че някога ще побледнеятъ и увехнатъ; въ тия тела, които биха могли да се взематъ за образецъ на здравие, преснота и сила . . . въ тяхъ, уви! се ввряха ножовете и клещите на доктора за да търсятъ немските куршуми — и отъ раздраните меса избликнаха на вълни кърви — и капнаха прерязаните кости. Бедни приятели! Но те пакъ останаха живи между насъ за да получатъ въ общата любовь и благодарность награда за своите жертви. — А де е този и този? – Умря при единъ походъ въ Ломбардия. — Ами еди кой? — Уби го единъ късъ граната на Монте Кроче. — А оня другия приятель? — Раненъ, умре въ веронската болница. — А моя съседъ по столъ? — Умря отъ холера въ Сицилия. Ахъ стига, стига толкозъ! . . .

Изминаха всички, отдалечиха се, и азъ се фърлямъ съ въображението си на противоположната страна, по пътя който са преминали те, за да търся следите на техния ходъ. И колко ги намирамъ азъ — и какви различни! Тука виждамъ книги и карти, боеви планове, разпръснати по земята, върху тяхъ полураздрани и военни песни, покрити съ прахъ — и една съборена масичка съ едно още пушеще късче свещъ: следи отъ бдение. Тамъ строшени столове, черепи отъ чаши и дрипи отъ женска дреха. По нататъкъ, на едно кътче гола земя, две окървавени шашки, и отъ едната страна и отъ другата — много човешки стъпки, а въ средата единъ голямъ белегъ всредъ кальта, като отъ едно паднало човешко тело. Тукъ, посредъ прахътъ, една парцалива зелена покривка, а около нея книги за игра и зарове. По нататъкъ, въ тревата, едно ароматно писалище и една китчица отъ увехнали диви теменужки. На друга страна стърчи дървенъ кръстъ съ надписъ: — Майка ми. — И сé напредъ и напредъ — други распръснати книги, други писма, други карти за игра, военни планове, портрети на жени, сметки отъ шивачи, записи, шашки, цветя, кърви. Ахъ, какъвъ широкъ платъ истъка умътъ съ тия малко разбъркани и изпокъсани конци! Колко любови, колко болки, колко борби, колко лудости, колко нещастия се съзиратъ и се разбиратъ. А съзиратъ се и много добродетели и много слави, — но колко повече са съсипните отъ сила и отъ бъдеще.

Но ако даже нищо не бе се изхабило, ако даже, въ тия шесть години, нито единъ день, нито единъ часъ не бе се напразно изгубилъ, ако не бяхме отваряли сърцето си на други чувства освенъ на тия, които възвишаватъ умътъ и изясняватъ живота — ний пакъ за винаги бихме изгубили една велика и драга мечта, която, като изчезва, отниса съ себе си една часть отъ нашата сила и нашето бъдеще. То е виденето на оня далеченъ розовъ хоризонтъ, по който се очъртаватъ профилите на черните гигантски планини и безконечните войски, полетели въ нападение съ развити знамена подъ звукътъ на веселите музики. . . . Изгубената война!

Но ако не бяхме изгубили тази мечта — нима не щяхме да изгубимъ друго нещо пъкъ?

VI.

Замислямъ се и за себе си — и си казвамъ: — каква разлика между 17 и 25 години! Тогава където и да отидехъ, бивахъ най-младиятъ, защото по-младите отъ мене не се увираха още между големите хора. Азъ не можехъ да видя никого тогава около си, за когото да не бихъ казалъ, че има за нещо да ми завижда: на младостьта ми, на веселието ми, на надеждите ми. А сега, където и да отида, виждамъ около себе си момченца, които ме гледатъ и ми говорятъ съ тази сдържаность, която употребяваме къмъ по-големите си братя. И като се разговарямъ съ тяхъ осещамъ, че тряба да се насиля, за да дамъ на разговора си една безгрижность, която да отговаря на тяхната — и не мога да се примиря, а ги гледамъ, и се питамъ: — кога израснаха тезъ деца? — Завчера, като показахъ на единъ господинъ шестогодишното му момиченце, казахъ му на шега: — Кой знай! . . . — а той ми отговори: — Не, господине, вий сте вече твърде старъ. Азъ смаянъ замълчахъ и си пресметнахъ тутакси годините на пръсти, а после тъжно пришепнахъ: Наистина. — На 19 години азъ не виждахъ момиченце на тази възрасть, за което не бихъ могълъ да кажа: — Тазъ ще бжде моя жена! — Поколението, което растеше тогава беше още цяло мое. Сега за една часть отъ светътъ азъ съмъ вече отишълъ много напредъ по пътя на живота. И бъдещето, което тогава ми се показваше нещо чудно и блестеще, върху което моята фантазия можеше да нарисува найхубави и мили неща, безъ да смее разсъдъка да каже: — не може да бъде! — А сега то захваща да се определя, да добива известенъ цвятъ и форма — и азъ подозирамъ горе-долу

какво ще бъде то, виждамъ моя пътъ начъртанъ, ролята ми определена — и сбогомъ величие и чудеса! А хората? Но, боже мой, азъ не съмъ по натура склоненъ да бъда недоверчивъ, да виждамъ пó-напредъ злото отъ доброто на този святъ. Даже напротивъ. Въ своята ничтожность азъ не мога освенъ да благодаря на всички и за всичко — и не нарочно казвамъ често усмихнатъ на някой свой приятель: — обичамъ човешкия родъ! — а тоя ми отговаря: — почакай, ще дойде време, когато ще казвашъ обратното. — И при все туй, колко нещо вече съмъ изгубилъ до днесъ отъ онази доверчивость къмъ приятелите на 19. си година, отъ онова леко и искрено чувство на въстрогъ, което избликваше отъ мене, като съ пружина при най-малко допиранье, за всички хора у които виждахъ достоинство — каквото и да е и у когото и да е! Две-три измами стигнаха, за да намалятъ чувствителностьта на пружината за винаги. И азъ вече се питамъ: — истина ли е то? — и съмнението ми спира на езика страстните и невинни любовни думи, които едно време летяха въпреки моята воля. Много книги, надъ които проливахъ тогава сълзи — сега съхнатъ очите ми предъ тяхъ. Гласътъ ми много пó на редко сега трепери като чета стихове. Не се смея повече съ този непринуденъ и звънтещъ смяхъ, отъ който ехтеше едно време цялата наша къща. А когато се погледна на огледалото (мечта ли е то или действителность?) — азъ отгатвамъ, че въ моето лице има нещо, което нямаше на 19 години — нещо въ очите, по челото, по устните, нещо, което другите не забелязватъ, но азъ виждамъ и се безпокоя. И спомнямъ си думите на Леопарди: — На двайсетъ и петъ години цветътъ на младостьта захваща да увехва. — Но какъ така? да старея? нима вече захващамъ да слизамъ по склона на живота? Та нима толкозъ пътъ съмъ вече преминалъ? Така, така! Отъ военното училище въ Модена са излезли вече 1000 души офицери пó-млади отъ мене. — Азъ ги виждамъ да шумятъ около мене, да ме бутатъ и да ми викатъ: — хайде? напредъ! — Но това е ужасъ! Оставете ме да отдъхна! Спрете се една минута — каква нужда има да запушвате пътя? Азъ искамъ тукъ да остана, неподвиженъ, твърдъ като скала. Назади вие! Но почвата подъ мене е наклонна и гладка, кракътъ се хлъзга и няма за какво да се залавя. . . Приятели! другари на деветнайсетата ми година! елате тука, да се стиснеме, да се захванемъ едни за други, да не се оставаме да ни из-

блъснатъ — да опорствуваме. Но уви!... Проклятие! — почвата се изхлъзва подъ краката ми...

VII.

Вятъръ! вятъръ! То са мрачни бленове презъ дъждовни дни. Но ето слънцето се показва и душата се изясва заедно съ небето. Да, винаги следъ краткото отчаяние следва едно състояние на духътъ, въ което ми се вижда тъй глупаво и смешно това безпокойство за едно ничтожно изменение въ лицето и това плаканье за безумното веселие на ранната младость и това желание да се освободишъ отъ природния законъ съ едно ядно излияние на душевните си горести. Тогава трепвамъ, засрамямъ се, въставамъ, завладявамъ пакъ своята вяра, своите надежди, своите планове — и се фърлямъ отново на работа съ една решителность, пълна съ щастие и радость. И въ тия минути чувствувамъ сила да посрещна съ ясно чело трийсетехъ години, разочарованията, белите коси, скърбите, мъките, старостьта — съ взоръ впитъ напредъ, далечъ, въ една блестяща точка, която, струва ми се, колкото по-напредъ крача, толкова пò се увеличава. И тръгвамъ пò-смело — и виждамъ предъ себе си една тълпа трепетни хора, които ми викатъ: — Върви съ насъ! — а азъ отговарямъ: — Не! — После виждамъ една друга тълпа умислени младежи, които ми казватъ съ наведена глава: — Ахъ, може би не е истина — а азъ имъ отговарямъ, безъ да отделямъ очи отъ блестящата точка: — Не! — Но ето виждамъ и едно друго множество отъ тежки и горди хора, които като ме побутватъ и ми показватъ своите книги и тетради, ми казватъ съ една усмивка отъ състрадание и насмешка. — Всичко е сънъ! — а азъ отговарямъ съ взоръ винаги на тамъ, съ единъ викъ, който се изтръгва отъ дълбочините на душата ми, като предъ сянката на единъ мрътвецъ: — Не! — Ахъ, елате да ми кажете тогава, въ този мигъ, че тряба да остарея и умра. Какво отъ това? Азъ работя, вярвамъ и се надяватъ!

VIII.

Пò-голямата часть отъ моите приятели са изпитвали или изпитватъ сега тия същи чувства — и иматъ съща съдба. Лицата имъ са станали пò-серйозни, или както иска да каже Леопарди, пò-печални; но заедно съ това и въ душите е станало пò-ясно. Азъ казахъ измененията, които ме наскър-

бяватъ, но има и такива промени, които ме утешаватъ. Азъ срещамъ някои отъ моите другари — отъ тия мои другари, които бяха по̀-лекомислени и по̀-буйни и се очудвамъ сега като ги чуя да говорятъ. И за какво говорятъ! — За отечество, за работа, за длъгъ, който тряба да се извърши, за бъдеще, което тряба да се приготви. Едно всеобщо преображение станало въ душите. То е може би отъ многото патила — общи и частни — които са последвали въ тия малко години. Всички събрали своите блу́дещи мисли и отравили силите си само къмъ една цель: у едни тази цель е една тайна амбиция, у други тя е грижа за фамилията му, у много — пресичанье отъ разгулния животъ, у четвърти — една искрена и самобитна страсть къмъ науката, изблик-нала ненадейно посредъ досадата на празния казарменъ животъ. Те всички облякоха вече дрехата на мисъльта и обърнаха своятъ умъ къмъ великите проблеми на живота. Всички иматъ вече цель въ този животъ, определенъ пътъ за преминаванье — и на всички вече липсва време да оплакватъ безполезно своето минало. Ний влязохме вече въ своята втора младость — съ по неколко измами, съ малко опитъ и съ убеждение, че щастието — това малко щастие, на което човекъ може да се радва тукъ долу — не може да се завладее чрезъ напразни ядове и крясъци къмъ небето и земята. Безсиленъ е твоя викъ; — Искамъ го щастието! — Не, то ни иде малко по малко, отъ най тайния кътъ на нашата душа и отъ дългото постоянство на едно производително спокойствие. На блескавите видения наследватъ скромни надежди, на великите планове — солидностьта, на гръмовния ликъ на войната, Богиня — обещателка на сладостни трепети и слави — образътъ на майка Италия, който не ни обещава нищо, но съ него намъ ни стига високото утешение за дето сме го обичали и сме му служили.

IX.

Нашиятъ духъ излезе по̀-силенъ отъ скръбьта за изгубената война.

Азъ съзирамъ единъ день, въ който отъ единия край на нашата земя до другия ще се понесе и стократно повтори ужаснятъ викъ: — Идатъ! И ний тогава ще скочимъ на крака, бледни и горди — и ще отговоримъ: — Чакаме ги! — Тогава по улиците на нашите градове, натъпкани съ народъ, съ солдати, съ конье и кола, при звукътъ на името: Италия! посредъ звонътъ на оръжията и гръмътъ на тръбите, моите две-

сте другари ще се видятъ пакъ — и азъ също ще ги видя: много само за единъ часъ, някои може би само за една минута, нощe, предъ една железнопътна станция, при светлината на факелите. Ще се видимъ ний и ще се поздравимъ мълчешката, като си стиснимъ ръка и се погледнемъ въ очи. Няма вече песни, няма викове, няма шумна радость, ни сънища за триумфални маршове, ни това доверчиво и лековерно: — До вижданье, — съ което се прекрива видението на смъртьта и се дава мощь повече на надеждата отъ колкото на смелостьта. Ний тогава ще си кажемъ само: — Сбогомъ и това „сбогомъ“ ще бъде едно взаимно обещание, едно условие, една клетва; това сбогомъ ще значи: — този пътъ вече не трябва да се връщаме пакъ по склона на планината; азъ ще остана на върхътъ — и ти също.

Азъ често, като се минатъ няколко години отъ бойното време обичамъ да мечтая за далечните бойни полета, по които се фърля жребиятъ на Италия. Летя мислено отъ долина въ долина, отъ върхъ на върхъ — и при най-трудните скокове, при най-опасните места, виждамъ по единъ школски другарь, съ бели коси, вече полковникъ или генералъ, на чело на своя полкъ или на своята бригада; и обичамъ да си го представямъ азъ тогава, какъ той дава отпоръ на една многочислена неприятелска войска. Ето, двата противни лагера са се вчепкали вече, и той, отъ върхътъ на единъ хълмъ, наблюдава ходътъ на сражението въ долината Бедния другарь! Може би въ този мигъ се решава въпроса за негова животъ и за неговата честь. Трийсетъ години, прекарани въ учение, въ жертви, въ надежди; сега или ще се коронясатъ или ще се разпръснатъ, като една стиска прахъ — тамъ, по оня зеленъ склонъ, що се простира подъ него. Да, и всичко е работа на случая. И гледа той неподвиженъ, бледенъ — всичката му душа е съсредоточена въ очите — и шашката блещи въ трепетната му ръка. Азъ стоя до него и се взирамъ въ лицето му, — и неволно се съгласявамъ въ себе си съ всичките негови трепети, и чувствувамъ всичко туй, що той чувствува, и го разбирамъ, и живея цялъ съ него. — Твърдость, приятельо! ти вля въ войниците си своя великъ духъ — те ще победятъ, не се безпокой. Това неясно движение, що виждашъ тамъ къмъ десното крило — то не е нищо друго освенъ едно минутно разрежданье, причинено отъ неравностьта на земята. Не, не отстъпватъ, не! Чувай, виковете ставатъ по-гръмки, гърмежите по-чести, последната дружина и тя е вече въ сражение — всичките твои войници се сражаватъ. — Ахъ! ето

сега неговите очи захващатъ жадно да летятъ отъ едина край на боевата линия до другия. Той става по-бледенъ: края наближава, живота му като че виси на косъмъ!... Но какви са тия далечни гласове? какъвъ е този пламъ, що му покрива лицето? тази усмивка? този взоръ къмъ небето? Победа! Но, за бога! преди да тръгнешъ — обърни се, спри твоя конь — това съмъ азъ, чуешъ ли? — единъ другарь отъ училището. Простри ми ръце, дай ми една цалувка — и тогазъ върви, лети всредъ своите войници — и нека Богъ те придружава. — И ей той пусна коньтъ въ кариеръ и се изгуби въ края на долината.

И кой знае, колко отъ моите другари ще се намерятъ единъ день, единъ часъ поне презъ живота си, въ това положение! Кой знай, колко отъ тяхъ ще увековечатъ своите имена съ някоя велика заслуга на отечеството, кой знай дали няма тия имена да станатъ драги за народа, кой знай дали азъ самъ някой пъпь няма да видя като минава по улиците на някой италиянски градъ някой старъ мой съседъ по столъ, по маса или по легло, облеченъ въ пълна генералска униформа, върху единъ покритъ съ цветя конь, посредъ две крила отъ празднующъ народъ! И кой знай също, дали някой день няма да отида да почукамъ на вратата на някого отъ тяхъ, за да си фърля ръцете на шията му, щомъ се мерне предъ мене той — бледенъ, печаленъ, остарялъ за няколко месеца на десеть години. Ще отида да го утеша, да му кажа, че народната пресъда е несправедлива, че голямо е още числото на тези, които не струпватъ на неговата глава всичката вина за падението, че ще дойде време да утихнатъ страстите и ще се възвърне почетьта на жертвите за несправедливите пресъди, че уважавано е още неговото скъпо име, — да не унива, — да сбере духъ и да се надява.

Ахъ, когато мисля за жестоките изпитания, които много отъ тяхъ ще изпитатъ презъ живота си, за доброто, което ще могатъ да направятъ на отечеството, за жертвите, съ които ще тряба да откупятъ своята слава; когато азъ, що напустнахъ службата, мисля за всички тия неща, осещамъ, че за да не остана назадъ отъ своите другари въ изплащаньето на благодарствения си дългъ къмъ татковината, ще тряба да се трудя безъ отдихъ, да бдя по цели нощи надъ книгите, да запазя чиста своята младежка мощь, за да я обърна прясна и всецяло къмъ умствените си работи; да живея единъ неопятненъ животъ, за да получа правото да проповядвамъ добродетельта и да запазя живъ и чистъ този пламъ на обичь,

отъ който успявамъ по някога да отделя искра за чуждите гърди; да изучавамъ народа, децата, бедните — и да пиша за тяхъ; да не оставамъ никога отъ перото ми да излезе нито една неблагодарна дума; да пожертвуватъ всичките свои мечти за общо благо; да не се отчайвамъ отъ никакви спънки; да не жъднея никога за похвали, да не чакамъ никога нищо, освенъ деньть, въ който да мога да кажа самъ на себе си: — Направихъ всичко което можахъ, не съмъ билъ безполезенъ въ живота — това ми стига.

X.

Но каква мисъль ме налита тъкмо сега, когато се готвя да свърша! Азъ бихъ желалъ да имамъ тука единъ момъкъ на 17 години, добъръ и благороденъ, но малко опитенъ, — както всички сме на тая възрасть, че да турна едната си ръка на рамото му и да му кажа приятелски: — Искашъ ли ти да ти кажа единъ съветъ, съ който да сдобиешъ за напредъ миръ и душевна ясность? Отнасяй се съ приятелите си така, както би се отнасялъ съ една жена, защото вярвай ми, няма оскърбление, или горчива дума, или грубость, направена на някого отъ тяхъ (даже ако е извинително — и отъ дълго време всичко забравено), която единъ день да не си напомнимъ и да не съжеляваме и се мъчимъ за нея. Следъ много години, като ми идатъ на умъ моите далечни приятели, азъ си спомнямъ за едно спречкванье, което стана между мене и едного отъ тяхъ; за едно оскърбление на втори единъ, на което отговорихъ; за заричаньето, направено и сдържано много месеци: да не продумвамъ съ единъ трети детинства — да! — но при все туй, колко доволенъ щяхъ да бъда, ако не бихъ могълъ да се обвиня нито въ едно такова детинство! И ако и да съмъ уверенъ, че те не са оставили голяма следа у другите, както и у мене, колко желая винаги да се представи случай, за да се уверя по-добре, да разпръсна тази лека сянка, която случайно може да е останала! Когато се стигне на тази възрасть, до която е близко вече границата на младостьта и се мисли за тъй бързо отлетелите години — и за останалите, които още по-бързо ще отлетятъ — и за толкозъ малкото добро, което сме извършили — и за още по-малкото, за което ни остава време да извършимъ — тогава туй чувство на гордость, което ни показва понякога твърди и нетърпими на приятелите ни, вижда ни се едно тъй жалко, недостойно и презряно нещо, че ако би било възможно, бихме се върнали

назадъ, за да захванемъ отначало всичките свои думи съ найлекия тонъ на нашия гласъ, за да простремъ примирително толкова пъти ръката си, колкото пъти отъ днесъ сме обръщали гърбъ; за да намеримъ оскърбените приятели, да ги погледнемъ въ очите и да имъ кажемъ: — Няма нищо вече, нали!...

XI.

Драги приятели! Да не ме свързваше съ васъ нищо друго, освенъ споменътъ, че видяхъ за първи пътъ съ васъ моето отечество — пакъ какъ не би ви следила моята мисъль и какъ не би ви търсило сърцето ми? Когато видяхъ отъ парахода да се белее далечь-далечь безконечната кривина на неаполитанския заливъ, и плеснахъ съ ръце, и се засмяхъ, и помислихъ за майка си, и извикахъ: — Не, това е сънъ! — когато отъ върхътъ Новициато обгърнахъ за пръвъ пътъ съ единъ само погледъ градъ Массина, проходътъ, Апенините, носъ Спартивенто и казахъ въ себе си почти съ тъга: — Тука е краятъ на Италия! — когато отъ връхъ скалите на Монте Кроче азъ видяхъ за пръвъ пътъ да пъплятъ по безконечното поле немските полкове, далечната Верона и нейните кули — и простряхъ радостно ръце, като извикахъ радостно, почти боещъ се да не избягнатъ войските: — Почакайте! — когато за пръвъ пътъ видяхъ отъ брега на Фузина далечъ въ синината фантастична Венеция и извикахъ съ сълзи на очи: — божествена! — когато зярнахъ за първъ пътъ отъ хълмътъ Монтеротондо Римъ, заграденъ отъ пушака на нашите топове и трепетно извикахъ: — той е нашъ! — винаги до мене е бивалъ някой отъ васъ, който, обхванатъ отъ също вълнение, ме е хващалъ за едната ръка, побутвалъ ме е и ми е казвалъ: — Колко е хубава Италия! — Всякога е имало някой отъ васъ да дели съ мене смеховете, сълзите и песните! Няма ни едно кътче въ Италия, ни една радостна минута, нито едно силно вълнение, за което азъ да си спомня безъ да чуя траканьето на някоя шашка, която казва: — тука съмъ! безъ да ми се стори че стискамъ ръката на някого отъ васъ, безъ да не се попитамъ, де се намира този някой и какво прави той сега, и какво мисли и дали и той си припомня за хубавите дни, прекарани наедно. Ахъ, ще мога ли да срещна въ живота и други толкова близки, верни и добри приятели, чиито засмени лица на всякой мигъ да ми се представятъ така въ цяла тълпа? — И да намеря, о приятели, — задъ тази тълпа, надъ всички тия глави,

далечь, ще виждамъ винаги да се лъскатъ вашите шлемове и звездите на вашите шепки — и ще летя винаги къмъ васъ за да ви кажа: — Да поговоримъ за нашето училище, за нашите пътешествия, за войната, за войските, за Италия. —

XII.

Не ще съмнение, че една голяма часть отъ нази, стари приятели отъ училището, ще доживейме да видимъ XX. векъ. Странна мисъль! Много добре зная, че ще се мине отъ 1900. въ 1901., така както се минава отъ 99 къмъ 100 и както ще се мине отъ тази година въ следната — и сѐ пакъ ми се струва, че при настъпваньето на първия день отъ новия векъ, тряба да се изпитва едно чувство, подобно на чувството, което се изпитва, когато човекъ се искачи на връхъ някоя планина и види предъ себе си нови земи и нови хоризонти. Струва ми се, че въ него день ще ни се разкрие нещо непредвидено и чудно, че ще ни обземе едно чувстве почти на страхъ за дето сме се намерили толкова напредъ, че ще ни се стори да ни е фърлила някоя тайна сила отъ единъ брягъ на някоя бездънна пропастъ на другия. Вятъръ! глупости! Азъ много добре предчувствувамъ, що ще бъдемъ ний въ тия години, — и не само го предчувствувамъ, ами го и виждамъ. Виждамъ една стая съ едно огнище въ ъгъла, или пò-добре много стаи-съ много огнища, и много старци седещи на полтрони предъ огъня, съ наведени на гърди глави. Малко пò нататакъ пъкъ виждамъ една масичка съ ламба на нея, а около нея — едно колело деца, — синове или внуци на старци, които по едно време се сбутватъ и показватъ едно на друго татка си или дяда си, като си шушнатъ: — спи, — и ще се засмеятъ на скълменото изражение, което нашето набърчено лице ще е взело на сънъ. Тогава може би ний ще се събудимъ, децата ще ни заобиколятъ и ще искатъ да имъ прикажемъ, споредъ обичая, приказки за стари времена и ще ни запитатъ съ живо любопитство: — Дядо, виждалъ ли си ти някога Гарибалди? — Тато, виждалъ ли си отъ близо царь Викторъ Емануела II? — Е хе, виждалъ съмъ го, ами — и колко пъти! — Е разкажи ни нещо тогава де, какъвъ беше? прилича ли много на портрета? Какъ говореше? — И ний ще имъ разкажемъ всичко и като си припомняме, като имъ говоримъ, като ги описваме, нашия гласъ малко по малко ще завладее старата твърдость, страните ни ще пламнатъ — и велико щастие ще бъде за насъ да видимъ, какъ ще забле-

щятъ тия живи очи, какъ ще се издигнатъ гордо тезъ невинни чела и какъ тия мънички белички ръчици ще правятъ знакъ при всяко наше прекъсванье, като че ни молятъ: — приказвай още:

И кой знай каква промяна ще е станала тогава по лицето на земята?

Може би някой нашъ днешенъ приятель отъ министерството на вътрешните работи ще бъде тогава управитель на Тунисъ? Франция, може би, ще е минала още единъ пътъ по цялъ редъ империи, републики, комуни и царства? Ще да се е сбъднало и застрашителното нахлувание на северните народи? Ще бъде ли даденъ вече на Англия юмрукъ по главата? Ще успейме ли да вкусимъ и ние малко комунизъмъ? Ще бъде ли роденъ някой великъ поетъ? Ще бъде ли преобразена черквата? Ще бъде ли измененъ Римъ? Ще съществуватъ ли още войски? Какво ще стане съ насъ въ нашето отечество? Какво ще сме направили? Какъ ще сме проживели до тогава?

Ахъ! каквото и да се случи, и каквато и да е съдбата, която ни очаква, — ако сме работили, ако сме обичали, ако сме вярвали — то когато вечерь при последните лъчи на слънцето, седнали на балкона на своите къщи мислимъ за нашите фамилии, за нашите приятели, за планините, за хълмовете, за карнавалите и за островчетата на Средиземно море, които толкова сме сънували въ училището — тогава ще ни обезпокои мисъльта, че ще тряба скоро да напуснемъ толкова драги сърца и едно тъй хубаво отечество; но при все туй по лицата ни ще заиграе тази тиха и ясна усмивка, която е като зора на една нова младость и която усладява горкото последньо сбогомъ съ тайното обещание: — Не, не е за винаги

Триестъ, 1895 год

Превела отъ Италиански:
Кармелла Донати.

БРАТУЧЕДЪ ГАВРАИЛЪ.[1])

Отъ П. Хайзе.

(Свършъкъ),

Каза това Труда и на единъ скокъ беше вече вънъ, а ни единъ отъ двамата не успя да ѝ отговори.

— Пррр . . . рече само новодошлиятъ гость, крупенъ петдесетгодишенъ човекъ съ малки златни халчици на ушите, съсъ засмяно бръснато лице и съсъ малки сини очи, които светеха изподъ червеникави клепачи. Облеченъ беше съ дрехи, които преди десетъ години ще са биле най-модни — а именно тесни докени панталони и синъ фракъ съ жълти копчета. Следъ като си сложи сивиятъ калпакъ на единъ столъ, начена да си чеше перуката съ едно джебно гребенче; при това погледваше отъ страни Гавраила и не знаеше, какво да си мисли за него.

— Недейте си мисли нищо лошо, господине, каза Гавраилъ следъ малко. Туй чудновато момиче схвана криво една моя невинна шега, а сега побягна, та не можахме и да се разберемъ.

— Хмъ, хмъ! измърморя новодошлиятъ и лицето му стана по-приятно, — не е ме страхъ ни най-малко, че може да изкара някой шегата си съ Труда до край. Езикъ има тя хубавъ и знае да се брани. Но пакъ бихъ желалъ да се намереше единъ бащинъ и майчинъ, който да се не шегуваше съ нея. И най-вредниятъ момъкъ ще благодари бога, да получи такова момиче за жена. Да, да! — Едно емфие — обичате ли?

Колкото за приличие Гавраилъ си зѐ малко емфие отъ сребърната кутийка на гостенина и за да му отвърне, даде му единъ столъ да седне. — Вий сте ѝ вуйка, споредъ както разбрахъ, нали? попита Гавраилъ.

— О, не! отговори другиятъ, ама бихъ желалъ, да ѝ бъдехъ вуйка; веднага щяхъ да я зема при мене си, па като умра, както не съмъ жененъ, ще оставя ней сичкиятъ си

[1]) Вж. Бълг. Прегледъ, кн. I., год. IV. стр. 39.

имотъ. Азъ тъй само за шега се наричамъ неинъ вуйчо. Лани по туй време — ама няма да правите капиталъ отъ тия ми думи — лани си въобразявахъ, азъ старъ лудню, че тя ще приеме да ме нарича съ друго име. Ама излезе по̀-умна отъ мене и ми се изсмя въ очите, пъкъ азъ се ужъ разсърдихъ и няколко дена ме нямаше тука, но като си помислихъ, че е по̀-глупаво да се заядамъ съ нея, па и не ме стърпяше въ къщи, азъ се появихъ пакъ и ѝ рекохъ: слушай, Трудо, срѫдня да няма помежду ни! Имашъ време още десетъ години да си помислишъ; презъ туй време съмъ на твое разположение — само посегни! Но отъ тамъ нататъкъ не съмъ за нищо. А до тогава ще ти бъда вуйчо; обещай ми се, че на менъ ще казвашъ най-напредъ, каквато печаль имашъ на сърцето си. — Ехъ, печаль, знаете, има всяко човешко същество, за това и азъ имахъ тутакси какво да теша. Именно преди две години — ама да си остане по между ни — единъ чифчия отъ нейното село беше ѝ обещалъ да я земе; не щешъ ли — намира по-богата селянка и се оженва, а на Труда и не отговори на писмото, що му писа, когато се научи. Отъ тогава се промени момичето и макаръ да ѝ е добре тука, защото кръстница ѝ — па и сички тука я обичаме — нали влизамъ-излизамъ тукъ отъ петь години насамъ и мога каза — кривъ косъмъ няма на нея, дето речено, ама вече не е тъй весела, както преди. Да да!

Каза това и подигна дълбокомислено шолецътъ, що му го донесе гостилничарътъ, безъ да го пита. Следъ туй въздъхна и си побара съ ръка челото до подъ перуката, като че му беше горещо.

— Млада е още, каза Гавраилъ, който се видя пооблекченъ отъ тъгата си, щомъ новиятъ му познайникъ заговори съ него тъй доверчиво. — Тя ще знае да се утеши и няма да умре като калугерица.

— То се знае, господине, че няма: нали я разпитвахъ веднъжъ за това. Ако се намери, каже, някой харенъ човекъ, който да си има и добъръ поминъкъ, защо да го не зема? Разбира се, че няма вече да обичамъ, каже, никого тъй като Лоренца, ама какво ми помогна тая голяма любовь? Нещастна ме стори и азъ се уверихъ, че не е хубаво да обичашъ някого толкова, че зарадъ него да презрешъ и живота? Защото щомъ ни излъже такъвъ човекъ, оставяме клети и горки! Не, не, каже, зарадъ него няма да си огорчавамъ животъ! — Ето на, такива са нашите моми тукъ по Рейнъ. Разбира се, че и те са като и другите, но каквото има да стане, ще стане па

ако някой не може свали деветтяхъ кегли наведнъжъ, ще е доволенъ да свали осемъ и да направи венецъ. За това се не безпокоя зарадъ Труда, па и зарадъ насъ синца ни, които привикнахме на милото ѝ лице отъ толкова години. Да, да, ама не е хубаво.

— Какво искате да кажете?

— Туй нà, че иска на сила да си иде на село; ала не за да остане тамъ, ами само за пòсетъ, защото майка ѝ има още шесть деца пò-малки отъ Труда, па е вдовица и разбира се драго ѝ е да стои Труда пò-добре тука у кръстница си, отколкото на друго място. Ама зная ли, кой ѝ втълпилъ, ча тряба да иде и у други хора, да види и научи друго — освенъ това, що може да преживее въ една гостилница — и тя приела служба у една богатска къща. Ней ще бъде чудно тамъ, следъ тоя животъ тука, дето сичко се въртеше около нея. Нали казватъ — нещастие учи на умъ и разумъ — ами аазъ какво ще правя азъ, като ще остана вуйка безъ унука. Въ „Миша кула“ няма да бъде вече тъй весело безъ Труда. Че имало хубава бира и яденье — какво ми е мене, като няма Труда да ми каже „да Ви е сладко!“

Бедниятъ старъ ергенинъ си опря съ ръка главата ама тъй на-бързо и силно, щото перуката му се отмести още два пръста назадъ; при това зажумя, като че не искаше да гледа неприятната бъдность. Гавраилъ го просто съжали.

— Ако смея да попитамъ, господинъ счетоводительо, защо, като осещате потреба отъ къщовность и хора около си, за които да се грижите, защо не сте се оженили? Па докато сте и сега още въ най-добри години, защо не свършите тая работа? — Пó добре днесъ, отколкото утре.

Попитаниятъ отвори очи някакъ печално и каза: кажете ми, любезни господине, защо е човекъ глупавъ, преди да стане уменъ. Видите ли, и азъ си мислехъ като много други — да зема най-добра мома, а пъкъ то е цяла глупость: най-добра става оная, която ти се падне най-напредъ — само ако не е вече отнапредъ съвсемъ лоша; стига да поживеешъ съ нея двайсетъ годинки. Какво си не въобразявахъ, когато бяхъ младъ — вихрогонъ като Васъ — извинявайте! — Тази ми не беше доста хубава, онази — необразована, третя — много свита, четвърта — много отворена и т. н. И сега като стигнахъ четирийсетъ и седемъ, ако се не реша най-сетне, ще си остана тъй дори до второ пришествие; ама сега си мисля пъкъ, жена ми тряба да бъде тъкмо като Труда, за да бъда честитъ съсъ нея. Дърто магаре съмъ, зная си го — между насъ казано; — за

какво ми е хубавата къщица, що си я имамъ, и всичкиятъ ми имотъ, защо? — Докато други се прибиратъ вечерь при женицата си и сядатъ на трапеза, около която шавуркатъ петъ-шесть дечурлига, азъ се влача по гостилници и си губя времето да играя съ други стари ергени глупави игри за два-три гроша И като си дойда у дома наместо да погладя въ тъмното две-три детински главици и да поприказвамъ съ жена си за туй за онуй, слушамъ само котакътъ като мърка задъ собата; а щомъ прекарамъ като въ мъртвило нощьта, ето че на сутреньта старата ми готвачка и слугата ме питатъ, написалъ ли съмъ, какво имъ завещавамъ и тогава, кой пие въ „Миша кула“ едно шолѐ пò-малко — азъ. Да, да, туй е то златниятъ ергенски животъ, дето го хвалятъ женени и млади, защото го не са опитали. Посягай и граби, дуръ е още време, а не бъркай изъ супата, докато истине — туй е умно и разумно. — Прощавайте, че ви досадихъ съ такива приказки. Тамъ ме викатъ, че имъ тряба види се, четвърти. Радвамъ се, че се запознахме, а каквото бъбряхме, да си остане тука — нали? Да, да! — Лека нощь!

Каза това добриятъ човечецъ и си отиде като остави Гавраила на мислите му. Но какви бяха тия мисли между петя и шеста чаша вино, съ което искашъ ужъ да ги изплакнешъ заедно съ тъгата отъ душата си, пъкъ те наместо да се избистрятъ, ставатъ пò-мътни. Па и самиятъ кътъ, дето седеше Гавраилъ, беше тъженъ, босилекътъ ударяше съ миризмата си на застаряла мома, тъкмо както въ стаята на леля му едно време. А хладната месечина светеше сѐ повече презъ прозореца и осветяваше бялата маса — докато въ съседната стая старите хора туку смучеха, туку се протягаха и удряха картите съ обикновените стогодишни остроти и смешици. — Това всичко му притискаше гърдите и той пиеше сѐ пò-бързо и си търкаше челото сѐ пò-често докато най сетне, скочи, за да излезе на чистъ въздухъ.

Щомъ излезе на портата и погледна въ тясната улица, надъ която светеше великолепна месечина; тамъ го емна чистъ есененъ лъхъ, на сърцето му отлекна и той поемаше жедно-жедно тоя пресенъ въздухъ, както кога ожъднялъ пътникъ гълта изворна вода. О да можеше да тръгне сега въ тая сребърна дрезгавина, презъ гори и морета по месецътъ, по месецътъ, па да не поглежда назадъ, да не дохажда вече между хора! Ама най сетне, какво ще бъде? Нали е тая глупава земя кръгла и най сетне на ли ще си дойдешъ пакъ на старото място и няма да бъдешъ ни пò-уменъ, ни по-веселъ отколкото си билъ. Не,

не, тука ще останемъ и ще казваме, че ни е добре, па съ бо́ръ и търпение като смажемъ най-сетне тая клета орисия, ще гледаме всекиму право въ лицето и ще се радваме на живота си.

Въ туй време заминаха покрай него двама души — единъ войникъ съ либето си — и двамата занесени, съ лица доближени едно до друго и тъй задълбени въ любовенъ разговоръ, щото се движеха като двама слепци — машинално — Те минаха покрай Гавраила безъ да го съгледатъ. Но Гавраилъ видя хубаво, че либето, що си го беше избралъ опнатиятъ войникъ, беше грозно либе съ дълги ръце, къси крака и тесни плещи. Но той пакъ си я беше хубаво прегърналъ и както заминаха двамата съ преплетени ръце и занесени, Гавраилъ осети въ себе си нещо като завистъ. Ето нà, туй момче няма да си ходи отъ вечеръ на вечеръ въ пуста къща и няма да слуша само котакътъ да му мърка задъ печката. Той посегналъ на време; па макаръ и да забележи отпосле, че се е сбъркалъ, какво има? Съсъ тоя рискъ тряба всеки да смята. Но и най лоша участь се прекарва, кога са двама, по-лесно, отколкото да не принадлежишъ никому и средъ толкозъ човешки чифтове, които се движатъ около тебе, ти да бъдешъ ожененъ само съсъ своето егоистично азъ.

Тъкмо беше дошелъ до тази малко смела мисъль и съ тежка въздишка се беше обърналъ къмъ дворътъ, за да си иде въ стаята и успокои въ леглото натегнала глава и уморено сърце, ето че съгледа презъ портинътъ входъ като презъ черно черчеве една мила картина, която му разведри уморените чувства. На дворътъ именно, предъ чешмата стоеше едно момиче, което се не виждаше отпредъ, но както грееше месецътъ, Гавраилъ позна веднага, че е Труда. Беше разпретнала ръкави до рамена и се беше навела надъ каменния по̀ставъ, па съ видна охота си миеше голите ръце. Мие ги, трие ги, па ги подигне като лебедъ крилата си, а бистрите капки трепкатъ и светкатъ на месецътъ като диаманти. После подложи лицето си подъ чучурътъ и го поливаше триейки си съ ръце чело и вратъ, безъ да гледа, че косата ѝ се бе развила и на половина потопила въ по̀става. Най после се изправи и стръска глава и подигна лице къмъ месецътъ, па зажумя, като да искаше месечните зари да исушатъ лицето ѝ. Ала наведнъжъ отвори очи уплашена и се озърна: една ръка я беше обхванала и единъ гласъ ѝ изрече името.

— Вий ли сте? извика Труда уплашено. Какво искате? Скоро да ме пуснете, че ще ви опръскамъ, та няма да остане сухъ косъмъ на васъ!

— Мълчи, Трудо! Искамъ да ти кажа нещо. Той се опита да ѝ хване ръцете, но тя се изплъзна като змийорка-риба, отстъпи две крачки и продума съ бляснали отъ ядъ очи като се триеше съ престилката:

— Прилика ли е туй, господине, да издебнете някого и да го нападнете душмански, безъ да ви е сторилъ нещо? Забелязвамъ, че сте си турили на умъ да ми не давате мира, но още, види се, не съмъ ви дала добре да разберете, че не давамъ да си играятъ съсъ мене. Не е ли ви срамъ? Язъкъ че бяхъ тъй любезна съ васъ! Вий го не заслужвате, и азъ не ща вече да имамъ работа съ васъ. Разбрахте ли? Притова си зави тъй силно косата, че попръска Гавраила въ лицето Но той се не уплаши, а се приближи още и продума съ най серио-зенъ тонъ:

— Трудо, ти ме обиждашъ — сега както и одеве. Азъ не мисля нищо лошо, а дойдохъ именно да ти дамъ по-добро мнение за мене си. Ний се не познаваме отъ дълго време, ала не е и нужно крина соль да изядешъ съ някого, за да го познаешъ, да ли е за вярванье, или не. За това имаме чувство въ сърцето си, което струва повече отъ секи опитъ и ако твоето чувство ти е казало най-напредъ, че съмъ добъръ човекъ, бога ми, не е те излъгало. Има хора, Трудо, за които си мислимъ, че ги познаваме отъ детинство, та ги за това и обичаме, а пъкъ те ни погледнатъ наведнъжъ тъй странно, че ни побиятъ ледени тръпки.

— Тъй е, зная го, защото преживяхъ сама такова нещо, прекъсна го Труда и се втренчи сериозно предъ себе си. — Видишъ ли? продължи Гавраилъ и ѝ хвана влажната хладна ръчица, а тя я не дръпна сега. Е кога дойде човеку такова нещо, какво тряба да прави? Не тряба ли, ако му се падне наскоро друго лице, въ което да има доверие, да го прегърне съ две ръце и да сподели съ него скърби и радости? Тя го погледна съ дълъгъ зачуденъ погледъ право въ очите и каза:

— Боже-господи, шегувате ли се пакъ, или виното Ви е подболо.

— Ни туй, ни онуй, пиле, а вярвай ми, що ти казвамъ. Зная, че имашъ харно и вярно сърце, че който мъжъ обикнешъ ти, ще бъде честитъ, но и за мене си зная, че — да се не хваля — която ме земе, няма да се кае; па като си изпатихъ вече единъ пътъ, мисля си, че заслужвамъ да ми бъде сега по-добре — ако бъде речено. Нека се решимъ и безъ много-много да му мислимъ, да си подадемъ ръка и да се съединимъ навеки.

Докато говореше той, ней се не забелязваше на лицето, какво впечатление ѝ произвеждатъ думите му. Тя стоеше съсъ спуснати ръце и съ очи вперени въ пръстена му, гледаше тъй, като че ѝ приказватъ нещо, което не разбира, а го слуша отъ учтивость. И въ това си положение тя му се стори най хубава съ бледното си лице и съ дългите си спуснати клепачи, които ѝ засеняваха обрàзите.

— Бихъ ви помолила нещо, каза следъ това Труда и го погледна изпитателно, като да искаше да узнае, да ли му е неприятно, каквото ще му каже: да ми дадете пръстенътъ си за петъ минути; небойте се нищо!

— Нà ти го, ѝ каза той. Тоя пръстенъ е за тебе нареченъ и като ти го давахъ одеве — съвсемъ се не шегувахъ; неможа вече да го търпя на пръста си.

— Не, не! Искамъ само да опитамъ нещо.

Следъ това хвана пръстенътъ между палецътъ и показалникътъ и се затече въ къщи.

Следъ петъ минути, които Гавраилъ премина като въ сънъ до чешмата, Труда се върна като вървеше полека и се усмихваше боязливо-тайнствено.

— Свърши ли се? попита я той.

Тя клюмна съ глава — да потвърди.

— И всичко въ редъ?

Тя се изчерви до слуховете и рече:

— Празна работа и азъ ту вярвамъ, ту не вярвамъ. Казватъ ужъ, че кога искашъ да узнаешъ, дали някой те либи, да земешъ отъ него пръстенъ, да го вържешъ за кончѐ и да го държишъ надъ празна чаша; ако пръстенътъ начене да се върти отъ само-себе-си и удари о чашата, на хубаво е.

— А моятъ пръстенъ какъ? свърши ли работа?

— Веднага, щомъ го спуснахъ; хемъ дрънна, та щеше да счупи чашата!

— Видишъ ли? Сега ще повярвашъ, и ще се решишъ най сетне да бъдешъ моя женица, нали? ѝ каза той като ѝ хвана ръката и се опита да я дръпне къмъ себе си, но тя се откопчи веднага отъ него и му рече:

Моля, моля! Тъй не давамъ да ме хваща никой, освенъ годеникътъ ми — пъкъ менъ ми се не вярва —.

— Какво? — Не вярва ми се, че сме единъ за други: Вий — ученъ човекъ, пъкъ азъ бедно селянче. Видите ли, нà като пръстените ни! моятъ струва два-три гроша, пъкъ вашиятъ кой — знай колко жълтици!

Па и няма какво да ви донеса, освенъ едни здрави ръце и чиста съвесть. А вий няма ли да се разкаете, щомъ срещнете някоя учена и благородна госпожица съ много пари, която при това знае да бъбри и да свири на пиано?

Туй го думаше тъй мило, че той наместо отговоръ би ѝ се метналъ на вратътъ, да ѝ докаже съ жарка цалувка сериозните си намерения. Но той я вече позна доста, за да се увери, че съ такива маниери се любовъ у нея не печели.

— Ела да поседнемъ тука, ѝ каза и я дръпна къмъ една пейка въ сянката на едно старо дърво. Тя го послуша и седна до него сгърнала ръце на престилка, съ гърди малко изпъчени — невинно и преданно, като дете кога ще му приказватъ приказки. Той ѝ говореше, а тя не сваляше очи отъ него; както го мирно слушаше, дъхътъ ѝ се не познаваше, а само ноздрите ѝ сегизъ-тогизъ ще трепнатъ, което показваше, че схващаше думите, що ѝ се говореха. Той ѝ разказа много работи отъ живота си, описа ѝ на леля си къщата, която сега става негова, разказа ѝ какъ живее на лозето, и какъ мирно и тихо ще се настанятъ двамца съ нея тамъ, защото друго нещо не желае да бъде, освенъ лозаринъ, за когото едно селско момиче хиляди пъти пò струва, отъ една гражданка съсъ сичките ѝ пансионски заврънгачки. Това ѝ говореше тъй искрено, щото му се стори, че въ живота си пòумно отъ туй не е говорилъ, ни правилъ.

Най-сетне като свърши, тя стана и му каза: — Хубаво, хубаво, и азъ ви вярвамъ, ама женидба не е шега и вий ще ми позволите да си помисля малко и да ви видя и поговоря съ васъ още няколко пъти. Па и вий ме познавате едвамъ отъ три часа на самъ; а пъкъ азъ може да излеза някоя вещица, та да си намерите белята!

Колкото за мене, то е моя работа и азъ не искамъ да зная за тебе повече отъ туй, що ми казватъ очите. Но ако ти искашъ да си помислишъ няма да ти преча. Само знай, че утре заминавамъ рано, и ако до тогава се не свърши нищо, няма да се свърши вече никога. Не искамъ да те пресилямъ. Сега лека нощь! Отивамъ си въ стаята, а утре, преди да си тръгна, ще искамъ отговоръ. Доволна ли си, пиле?

Тя се замисли; една бръчка между носътъ и очите ѝ го показваше; той не можа да се сдържи, да не изравни съ една бърза цалувка тая прелестна бръчка.

— Да кажа ли всичко туй на кръстница? Запита Труда изчервена.

— Не, не ща да се водишъ по това, що ти казватъ други. Сърцето си тряба да слушашъ, па ако е то за мене, последвай го спокойно, що ти казва то. Па и не искамъ да се раздрънка и разтръби преди да е всичко свършено. Хората най обичатъ да развалятъ чуждо щастие.

— И туй е истина. Тогава лека нощь, господинъ... ами какъ се казвате?

— Гавраилъ. Харесва ли ти се името ми?

— Ха, че туй име архангелъ го носи, та едно бедно момиче ли няма да го хареса, отговори Труда смеешкомъ и прибави: тогава лека нощь, господинъ Гавраиле! Утре рано!

Тя му подаде горещо ръка, погледна го пакъ умилно въ очите, но въ тоя погледъ имаше и почуда върху цялото приключение, па изчезна бързо-бързо — пò-бързо отколкото му беше драго — защото я викаха въ къщи.

Той почувствова сега, че тряба да си почине. И заслужваше сънь следъ таквазъ уморна работа. Два девоснубства въ една вечеръ — не е малка работа. И тъй поиска си една стая, разфърля се веднага и си легна. Тъй легналъ гледà няколко време вторачено въ таванътъ, дето нá-кой стенописецъ се увековечилъ съ главоломни арабески. Беше му приятно да гледа тия заплетени завъркулки и криволици, при които не може нищо да се мисли. Защото макаръ и да влезе съ доволно сърце въ стаята си, пакъ го беше страхъ да не стане жертва на мислите си въ оная самотия. Най-после въздъхна дълбоко, огаси свещьта и се обърна къмъ стената, дано заспи.

Напразно се мъчеше да се отдума предъ себе си за постъпката си презъ тоя день, напразно думаше на себе си, че тъй го изисква земната му орисия, че инакъ не можеше — той пакъ осещаше въ себе си нещо джоглаво, нещо, което не мируваше, а винаги последна дума задържаше и му шъпнеше: отъ двете снубничества презъ тоя день, второто е много пò прибързано и вратоломно отъ първото. — Дойде му на умъ за покойната му леля и начена да и говори въ умътъ си — като да бе още жива — начена да ѝ обяснява въ умътъ си, че е постъпилъ умно. Но му се стори, че гледа подбрадникътъ на леля му, какъ се клати, също както едно време, когато го съдеше за някоя негова лудещина. Най-сетне извади единъ доводъ, който предъ леля му пакъ не стори пари, но за него струваше много, защото го успокои: той тряба да покаже, че не е вече дете, което турятъ на колене, ако нещо не слуша. А пъкъ въ Рейнска улица № 27. ще изблещатъ очи, като се научатъ, че братучедъ Гавраилъ не е се отчаялъ, ами си

зелъ прелестна женица, отъ простъ родъ истина, ама въ цяла земя най-непорочно, най-мило и весело девойче, което въ оная хубава новоуредена вилла въ лозята ще изглежда като бисеръ средъ злато.

Както осети задоволство отъ тия си мисли и както беше утихнала цялата къща, щеше да заспи, ако го не смущаваше големиятъ часовникъ въ антрето предъ стаята му: тикъ-такъ, тикъ-такъ — чукаше като немирна съвесть и биеше при това всяка четвърть съ дрезгавъ гласъ. Слуша, слуша, па го доядя най-сетне, защото му се стори, че е всичко наредъ, а само тоя проклетъ часовникъ разваля спокойствието му. Въ ядътъ си стана, излезе въ антрето и въ тъмното напипа махалцето му и го спря. Сега му отлекна, легна си и заспа дълбокъ сънъ безъ сънища.

Въ същия часъ на Рейнска улица № 27. още светеше една стая. Дребна, бледа жена казваше на едно хубаво, изнично момиче лека нощь и го цалуваше майчински въ очи и чело.

— Гори ти главата, чедо, каза майката; жалъ ми е, че тъкмо днесъ ти говорихъ за туй нещо, ама кога и да е, трябаше да ти го кажа; а понеже знаехъ, че сърцето ти не е засегнато, мислихъ си, че няма да ти е нищо. Сега си поспи, чедо, па знай, че баща ти не желае друго, освенъ да те види честита.

Какво е говорила майката на дъщеря си? Нищо необикновено и нѐ за първи пътъ. Именно, че на младия французинъ баща му писалъ на Корнелиинъ баща, какъ той и синъ му силно желаятъ да затвърдятъ старите сношения на двете търговски къщи съ по-тясна връзка и какъ синъ му ще счита за най-голямо щастие, ако може да получи ръката и сърцето на хубава Корнелия. Още моли поне да не пречатъ на сериозните залягания синови му предъ дъщеря имъ, въ случай че тя е още свободна. Това бе казала разумната майка на дъщеря си, за да бъде внимателна и да не дава на младия къщенъ приятель много надежди, щомъ не мисли да ги изпълни.

— Никога! отговори Корнелия. Почитамъ го, истина, ала не мога да си помисля, какъ ще се отделя отъ тебе и отъ татка.

— Щомъ не можешъ на това да се решишъ, значи той не ще бъде, отговори майка ѝ. Но желала бихъ да зная, какъвъ ще бъде най-сетне същиятъ!

Корнелия не каза нищо, но и майка ѝ не чакаше отговоръ. Тя познаваше дъщеря си, познаваше издъно мълчаливата ѝ

душа и веднага забележи, щомъ си дойде въ къщи днесъ, че се е случило нещо, но повече не пита — докато Корнелия сама не яви съ престорена нехайность, че братучедъ Гавраилъ билъ у тяхъ. Но майка ѝ пакъ чакаше, дъщеря ѝ сама да осети нужда да ѝ се открие, па като видя, че днесъ не не ще може, остави я да си спи. Но се услушваше отъ своята стая туку до Корнелиината, да ли ще заспи скоро дъщеря ѝ. Заспа, но следъ часове. Майка ѝ чу какъ Корнелия отвори прозорецътъ — като да бе горещо; чу, какъ бараше по писалната маса — а пъкъ тя беше туку до прозореца: ще настине въ тоя влаженъ въздухъ, си мислеше грижливата майка, ама се свенеше да влезе пакъ при дъщеря си — като че щеще да наруши тайна, която криятъ отъ нея. Най-сетне прозорецътъ се затвори и всичко утихна. На сутриньта още рано-рано безпокойната майка я не сдържаше въ леглото, а стана да види мезимката си дъщеря. Беше още доста тъмно въ стаята, но тя позна, че страните ѝ горятъ, а очите, щомъ ги отвори, светнаха като въ треска. Сега си натякваше сама на себе си, защо я не предупреди още снощи и се успокои донейде само като набързо повиканиятъ докторъ изяви, че няма нищо.

Малко по-рано същия день въ гостилница „Миша Кула“ стана отъ сънъ единъ познатъ намъ момъкъ, който и следъ толкова нощни бленове пакъ спа праведнишки сънъ. Снощната замая, въ която го бяха замамили сърдечната му тъга, хубавото вино и стариятъ другарь на фантастични лудории — месецътъ — сега изчезна и въ трезната сива утрина, щомъ се сети за всичко станало, обзе го таквозъ горко и мизерно чувство, каквото не е преживявалъ и следъ най луди гуляи, при най лошо вино. Подпря се съ ръка въ леглото си и погледа презъ прозореца въ двора, дето клоните на дървото, подъ което седя снощи съ Труда, не блещяха вече като сребърни, а стърчаха черни и влажни средъ вехлия въздухъ. Какво не би далъ, да можеше избърса снощната вечерь отъ паметьта си, както се изличава сбъркана смятка отъ писална плоча. И като напукъ му дойдоха сега въ умътъ сичките снощни думи, които му се струваха сега невъзможни, но бяха истински: като лекоуменъ карташъ турѝ цялото си щастие на една закрита карта. Де сега снощната горчива твърдость, която му шъпнеше, че не тряба тъй лесно да малаксува! Сега му не минуваше друго презъ умътъ, а само туй, че той е най нещастниятъ човекъ на земята, че подъ земята ще му е подобре. Старата любовь обгърна пакъ сърцето му и го ядеше извътре, защото ѝ изневери. Сега му се струваше положението

много пó-безнадежно отколкото вчера, защото следъ сичко това той не смееше да похлопа вече на Рейнска улица; струваше му се, че всичките хора въ тая къща — отъ господаря до вратаря са гледали приключенията му въ „Миша Кула.“ Пò-добре не е ли да заровишъ изгубените си надежди въ вечна самота, отколкото да се задоволишъ съ каква-да-е замяна. И колкото му ставаше всичко това пò-ясно, толкозъ пò го мъчеше мисълта — да обади всичко туй на бедното момиче, на което вчера правѝ най сърдечни признания. Какво ще си мисли горката? Какво му направи въ една нощь, та на единъ пътъ да ѝ откаже, както безъ да му мисли много-много я върза о сърцето си. Не обясни ли ѝ се най разумно и убедително и не отговори ли на всичките ѝ възражения! Какъ тържествено я убеждаваше, че е достоенъ за доверието ѝ! А сега тряба да се извинява съ виното, или да ѝ се признае, че тя му се сторила доста добра, следъ като му отказала една пò-добра. — Беше въ такова отчаяно положение, щото проклеваше просто животътъ си.

Но както и да е, трябаше нещо да стори и както скочи отъ кревата и следъ като гледà дълго време замислено въ чепиците си най-сетне ги обу, изникна му като отъ земята една тайна сила, светна му една мисъль, да остави тозъ часъ къщата, на която жителите още спяха, да си иде въ къщи и оттамъ да пише на Труда подробно трогателно писмо, съ което да обясни по най пощаденъ начинъ вероломното си бягство. Може би и тя, следъ като е преспала, да се е утвърдила въ първото си мнение, че те не са единъ за други и ще ѝ дойде добре сега, ако ѝ върне думата, що му я бе дала само на половина.

Бързо-бързо се облече и отвори полека вратата. Изглеждаше, като че никой отъ къщи не беше още буденъ и той зѐ да слиза дебнешкомъ изъ стълбата. Но щомъ слезе долу до гостилницата, вратата ѝ се отвориха и кой на среща му — Труда. Тя не разбра, защо дебне, а си помисли, че иска да се срещне съ нея, споредъ както си дадоха дума. Но толкозъ повече се засрами той, като го уловиха въ бягството му, та забрави да ѝ каже и добро-утро. И тя не каза нищо, само му кивна съ глава доверчиво, па го улови за ръка и го введе въ гостилницата. Тамъ гореше само една свещь и на нея не можеше да се види, какъ се беше изчервилъ Гавраилъ. А щомъ видя пакъ незлобно веселото лице на момичето, изгуби куражъ да му каже въ очите, каквото бе намислилъ. Няма да го бъде! си думаше на себе си. Отъ съдбата си няма да

убегнешъ! Тряба да си изтърпишъ наказанието за лекоумието си. А тъй като ще се струпа само върху тебе, тегли го, наместо да наскърбявашъ туй невинно сърце, което съ това ще изгуби всяко доверие у хората, щомъ го и ти излъжешъ тъй жестоко.

Въ такива тъжни мисли се расхождаше по гостилницата като някой затворникъ, който най сетне обръгнува на затвора си. При това гледаше презъ отворените врата, какъ Труда се беше разтрудила край разгорялото огнище да му вари каве и да му пригатвя закуска. Па както беше си турила бяла шепчица на глава и беше облякла басмяна дрешка, изглеждаше като прелестна домакинка и щомъ си помисли, че и на неговото огнище ще шъта също тъй, стори му се, че съдбата му няма да бъде тъй лоша. Тя го попита някои маловажни работи, като напр. какъ е спалъ, дали непременно тряба да си иде, а отъ нейния веселъ гласъ му ставаше някакъ добре, макаръ сърцето му да беше болно. Гласътъ ѝ му звучеше тъй както звучи на болни, кога чуятъ сутренъ чуруликаньето на птичките. И когато му донесе закуската, реши се най сетне да я погледне любезно и да я погладн по косата съ топлата си ръка. Мила румень я изби по страните, ама не каза нищо. Но и той не намираше някоя безразлична дума да ѝ каже. Чакъ следъ като начена да разбърква захарьта въ чашата си и когато Труда се изправи до него и го гледаше сериозно като студентъ, кога гледа химически опити отъ професора си, реши се най сетне да ѝ продума за главния въпросъ.

— Е, Трудо?

Тя като че това чакаше.

— Половината нощь мислихъ за това и си казахъ, щомъ се не шегувате, азъ ще бъда съ васъ честита, му каза Труда смело и почтено, като че казваше на устъ веруюто, както го е казвала едно време като ходеше на школа. — Само тряба да имате малко търпение съ мене, и знайте, че добра воля ми не липсува, ами съмъ още малка и не зная много, а вий може да сте научени инакъ. Ато ще ви обичамъ — туй виждамъ още отъ сега — а и вярна ще ви бъда. Никому не съмъ се изневерила, освенъ едному, който мене изневери, ама и тогава едвамъ го преболяхъ. Давамъ ви ръката си, господинъ Гавраиле! Дано живейме хубавичко заедно!

Той ѝ хвана ръката и я гледаше тъжно-сериозно въ очите. Искрените ѝ припрости думи го сториха най-сетне да се реши и да я не разочарува.

— Вярвамъ ти, Трудо, че ще бъдемъ честити. Колкото можа, ще се старая да ти уредя хубавъ животъ и ти няма въ мене да се излъжешъ. Ще тряба да почакашъ, разбира се, три месеца или и повече, докато дойда за тебе. Но до тогава ще дохождамъ при тебе и ще се разговаряме още за туй, за онуй, па ще си и пишемъ, нали? Ама никой да не знае!

Тя кивна съ глава и тури ръка на сърце.

— Още едно, продължи той. Ти си щяла да ходишъ някъде на служба. Не бива да ходишъ, чувашъ ли, а си остани тука при кръстница си. Не приемамъ годеницата ми да служи на чужди хора. Обещавашъ ли ми се?

— Не зная да ли ще може, каза Труда замислено, защото ще тряба да кажа и причината, защо се отказвамъ. Ама за това има време още и дано се сетя нещо да се отдумамъ — па и родините ми сами ще се радватъ, ако остана пакъ при тяхъ.

— И тъй свършено! каза Гавраилъ и стана. А ето, либенце, и пръстенътъ ми. Можешъ да го носишъ, можешъ да си го скрпешъ — както щешъ. Дай си пръстчето, да ти го туря!

Тя се изчерви цяла и свали очи, па извади своето пръстенче и го подаде смело и опорно Гавраилу, та го трогна:

— Той няма голяма стойность, каза, ама едно вярно сърце е свързано съ него и вий няма да го презрете.

Той прегърна тогава туй мило девойче и го цалуна въ уста, които охотно посрещнаха неговите устни. Но веднага следъ туй Труда се пусна и извади изподъ престилката си една книжка.

— Вчера ви излъгахъ, каза смеешкомъ; рекохъ ви, че съмъ ужъ бедна, много бедна — за да ви изпитамъ, дали няма да се разкаете. Ама съвсемъ бедна пъкъ не съмъ! Я вижте, нà, туй ми е спестовната книжка! Тукъ има тамамъ триста и и двайсетъ лева, а съ време ще станатъ още повече съ лихвите, които прибавямъ къмъ главницата. Всичко туй съмъ си спестила отъ подараци, па и даръ ще ви донеса малко, та не ще тряба да ви е толкова срамъ, че ме зимате. — Като казваше това, гледаше го тържествено и тупкаше съ пръстъ по цифрите въ книжката — щото Гавраилъ трябаше да се смее.

— Гледай, гледай! Че азъ ще зема богата мома! Туку видишъ, че захванали да ми натякватъ, че съмъ те зелъ само зарадъ парите!

Каза това Гавраилъ, хвана я презъ кръста и я проведе презъ стаята няколко пъти. Сега се сговориха да му пише

тя по-напредъ, а той да ѝ отговори съ писмо на адресъ poste restante; още, че следъ една неделя Гавраилъ, като дойде пакъ, де ще се срещнатъ, за да са наприказватъ, безъ да ги види някой. И колкото по-любезно се разговаряха въ тоя утренъ часъ, толкозъ Гавраиловото сърце по̀ се разпущаше. А когато. следъ като се раздвижиха въ къщи, Гавраиль си зе сбогомъ отъ Труда и бързо-бързо излезе въ хладната дрезгавина, стори му се, че няма какво да се кае; че не ще му бъде тежко да счита туй момиче за своя госпожа и съ него да бъде толкозъ честитъ, колкото може да му бъде възможно, следъ като бе принуденъ да се откаже отъ първата си любовь.

Тъй си мислеше, докато се возеше на парахода възъ Рейнъ на горе. Но щомъ му блесна къщата, разположена върху една гиздава тераса близу до скелята, а задъ нея зелени лозя, падна му изведнъжъ нещо като мъгла върху мислите. Какъ предполагаше да си дойде и какъ си иде! На единъ пъть малкото пръстенче отъ Труда му стана противно; свали го и го тури въ джебъ. Но веднага се засрами отъ такава слабость и го тури пакъ на пръста си. Когато стигна въ своето владение и когато икономътъ му го посрещна и поздрави съ въпросително-лукави гримаси, той нямаше куражъ да го погледа въ очи, а каза само, че ненадейна една работа го принудила да си дойде тъй скоро; попита разсеяно, какъ отива бербата и си влезе въ къщи като заповяда, никой да го не смущава, защото ималъ да пише.

Но тепърва въ неговото жилище му стана тъжно и тежко. Понеже се надяваше тия дни да дойде въ тая къща съ Корнелия и родителите ѝ, за да празнуватъ годежътъ заедно съ винобермата, той беше приготвилъ за братучедка си въ сяка стая по някоя изненада: тукъ пиано, — дето щеше да ѝ го подари, тамъ — голямъ позлатенъ кафезъ съ нейните обични птички; хубава на̀ръчна библиотека — въ единъ гиздавъ долапъ най-добрите немски и английски класици; малъкъ кабинетъ, цялъ облеченъ и нареденъ съ светло-синя коприна — понеже на оня последния балъ братучедка му говореше, че въ нейната горница друга боя няма да има; най-после въ неговата стая бяха натрупани върху една масичка всичките подаръци, що беше получилъ отъ нея — захвани отъ една гривна за пешкиръ, низана съ сини маниста, и свърши съ единъ двураменъ светилникъ отъ зелена бронза, който Гавраилъ и на пъть носеше — съ надежда, че някога тоя светилникъ ще осветява домашното му щастие. Като видя всичко туй, сви му се сърце и той се сложи на единъ столъ, па седя тъй няколко

време като полумъртавъ, докато порой сълзи не замениха тая му душевна стиска.

Щомъ престанаха сълзите му, реши на умътъ си да забрави единъ пътъ за винаги миналото. И захвана съ видните знакове на туй минало: заключи синия кабинетъ и заръча на икономката да изнесе кафезътъ, защото птичките му трепкали, та го смущавали. Тогава дойде предъ библиотеката, извади една книга, извади друга, попрелисти я и пакъ я тури на място. Па си помисли: защо съ време да се не занимава и тя съ книги! Па ако се и не занимава, та какво? Лошъ ли животъ са прекарали хората хиляди години преди насъ безъ да знаятъ нещо за Гете или за Шекспира? само отъ четенье и писанье ли живеемъ? Да има човекъ истинско природно чувство няма ли да бъде хиляди пъти по-честитъ, отколкото съ тъй нареченото образование, което въ най-добъръ случай достига само до външни формули — а то за едно здраво човешко същество, си дохожда отъ само-себе-си. Природа — природа и пакъ природа! Да живеехъ на някой Робинсонски островъ, много ли щяхъ да искамъ да зная, дали жена ми може да свири Бетовенски сонати, или не. А какво ми пречи тукъ на моя си земя да се наредя тъй, че и да не питамъ за другите хора, да тегля единъ зидъ около домашното си щастие, че ниединъ отъ тия префинени светски хора да го не прекрача? Тъй ще направя! И да видишъ, няма ли туй мило, младо и добро същество да ми стане по̀-драго отъ сичко друго, що съмъ предполагалъ преди за потребно въ живота ми.

Следъ тоя разговоръ съ себе си, следъ тая нравствена проповедь, твърде на място въ такива случаи, той се умири вътрешно и даже му стана весело. Отиде въ лозята, начена да се разпорежда, говорѝ твърде любезно съ работниците и вечерьта уморенъ-капналъ си легна и спа деветъ часа. Тъй минаха и следните няколко дена. Той си спомни пакъ движенията ѝ, думите ѝ и зѐ да осеща желание да ѝ хване главицата и да цалуне невинните ѝ устни. Особено между лозите го облада единъ видъ годежнишко настроение. Какъ щеше да ѝ прилича тука, да реже пъшки, или съ ония си пъргави ръчици да къса най хубаво грозде за одборъ-вино! Ахъ, природа, природа! Природа е първо и последно! Тъй си думаше на себе си Гавраилъ и при това тъй често опитваше новото вино, че стана твърде разговорливъ, та икономката се загрижи, да не би да му е влязло нещо въ главата; а мъжъ ѝ я тешеше показвайки сърцето си и ѝ думаше: Ако му е влязло нещо, влязло му е тука!

На четвъртия день дойде най-сетне писмо и любитните мъжъ и жена се питаха, какво ще е туй писмо: адресътъ му ужъ правилно написанъ, пъкъ пликъ и печатъ му бяха — да помислишъ, че е писмо за просия. Икономътъ му го подаде зачудено, ала не по́-малко се почуди, когато господарътъ му го грабна бързо-бързо изъ ръцете, затече се въ стаята си и се заключи. Но доста време стоя тъй, безъ да отвори писмото. Запали си една цигара и пушейки закрачи средъ облаци димъ около масата, дето стоеше туй първо любовно писмо до една брошура „За болестьта на гроздето“; трябаше изкуствено да се сети за оная вечерь на чешмата въ месечината, за да му дойде куражъ да отвори сега писмото. Най-сетне го грабна, седна въ канапето, отвори го и начена да чете единъ детински, неустановенъ почеркъ:

„Високоблагородний Господине!

Многопочитаемий господинъ годенико!

Макаръ и да се познаваме отъ кратко време, пакъ имахъ случай да се уверя въ превъзходните ви качества. Още първиятъ пъть, когато се срещнахме, вашето миловидно същество направи на сърцето ми магиосно впечатление. Вашите сладки, креещи очи, както и славейоподобниятъ ви гласъ ме завладаха. Дотамъ дойде, най-любезний отъ смъртните, че на моето небо е сега вечно полунощь, щомъ полярните звезди (sic) на твоите („черни“ зачъртано и отгоре написано „сини“) очи ми се не засмеятъ. Ето изложихъ ви явно признанието на моята най-дълбока къмъ Васъ наклонность.

Но любовъ безъ насрещна любовь е адска мъка. О, бъдете чувствителни къмъ излиянията на едно девствено сърце и недейте ме отблъсва! Само няколко думи отъ васъ за утешение, ще ме направятъ безкрайно честита. И както казва поетътъ:

Върви по пъть съсъ гюлъ постланъ:
Венецъ си отъ любовь сплети,
Та цялъ животъ да ти цъфти!

Оставямъ съ признателна почить и нежность,

Ваша любима годеница
Гертруда Венделинъ.“

Въ единъ видъ замая прочете Гавраилъ цялото писмо и чакъ като изрече името, се свести: писмото се отнася, значи, къмъ него! Това го покруси за малко време, но веднага си оттуши съ нервозенъ смяхъ: фърли писмото, търкулна се на

канапето и се смя, смя, до като го заболяха слабините и му потекоха сълзи по образите. И въ този отчаянъ смяхъ наединъ пътъ скочи, етиде при единъ долапъ, дето бяха натуряни всевъзможни дреболии, извади отъ тамъ една пожълтяла и раздърпана книжка и начена да я прелистя. А то беше единъ много старъ „Писмовникъ за залибени“, що му го бяха подарили весели негови другари, за да му се присмеятъ на апатията къмъ красния полъ. Не трябаше да търси много, за да намери напечатанъ същия сърдеченъ изливъ, що го чете è сега съ едро написани букви. И пакъ го наду гърчавъ смяхъ, но се смири веднага, дигна фърленото на пода писмо и начена да го къса на дребни-дребни парченца. Па събра тия парченца едно по едно — и то смислено, като че тая работа му правеше голямо удоволствие — събра ги въ една пепелница на купъ и ги запали. Следъ като угасна и последната искра отъ купчето, сети се, че има и пликъ. Но щомъ го зè въ ръка, забележи, че въ него има още една пусулка, която не беше видялъ пò-напредъ. На тая пусулка бяха написани твърде на бързо и безъ правописъ — докато същинското писмо си беше правилно — тия редове:

„Азъ пакъ трябаше да ида въ оная къща, дето се приставихъ, ама само за няколко дена, а вий няма да ми се сърдите, щомъ узнаете причината, която ще ви кажа като се видимъ, което ще бъде въ неделя, ако си държите думата и оставямъ ваша Труда, която ви обича и високо почита.

П. П. Нумерото на къщата е 27 въ Рейнска улица, и пò-добре да ме потърсите тамъ, а не дето се сговорихме. Тя е богатска къща и да се не боите зарадъ мене, че ме не гледатъ добре. Азъ съмъ тука само при госпожицата — госпожица Корнелия се казва — и е болна, зарадъ туй не можахъ да имъ откажа баримъ за една неделя да имъ послужа, защото няматъ другиго и сега като ви казахъ, няма да ми се сърдите. Останете съ здраве и мислете за либето си.“

Той скочи и затърча като лудъ по стаята като си скубеше косите въ най-голямо отчаяние. Много му се сбра àртъкъ на веднъжъ и смешно и трагично, та не можеше да свладее чувствата си. Щеше да се пръсне отъ срамъ и отъ ядъ. Излезе на терасата, а като го не стърпя и тамъ, слезе въ оборътъ, натъкми си конятъ, възседна го и пръхна, както беше гологлавъ, на шосето, което кривулеше край реката.

Икономътъ искаше да му занесе шапката, ала не успя, защото Гавраилъ се затули вече съ конятъ. А понеже си не дойде и до вечерьта икономътъ имаше право да клати глава

и да се чуди, каква е тая работа. На другия день получиха само едно писъмце, съ което имъ обаждаше да го не чакатъ, защото и той не знае, колко ще се бави. Тъй се минаха четири-петь дена, а Гавраила още нямаше и тъкмо въ туй време, когато беше най-потребенъ. Най-после на шестия день сутреньта докато утренната мъгла стоеше още ниско и гъсто надъ земята и сякашъ, че слънцето няма да я свладее днесъ, ето че затуптяха копита по терасата и лозарите видяха господарътъ си, че се движи полека — той и конятъ му видимо уморени и гладни. Но и сега загриженитъ икономъ не получи отговоръ. Когато му подаваше дошлите въ туй време писма, забеляза, какъ господарътъ му прегледа уплашено адресите, като че го беше страхъ, да няма пакъ писмо отъ оная таинствена ръка и щомъ не забележи такова, отлекна му. Писмата бяха само търговски писма. Следъ това Гавраилъ поиска да го оставятъ самъ и веднага седна до писалната маса да напише писмо, зарадъ което доста дълго време си би главата.

Но едва що беше написалъ възкликътъ „Любезна Трудо“ и тъкмо искаше да ѝ изложи всичко — и сърдечно и тъжовно — икономътъ почука на вратата и следъ като се извини, че го смущава, яви му, че го търси едно момиче, което иска непременно да говори съ него: — дойдохъ, каже момичето, è сега съ парахода, господарътъ ме познава и желая да му кажа нещо много важно. Съ трепетна ръка отвори Гавраилъ и наистина видя на дворътъ Труда като за пътъ облечена съ сламена шапка и съ малка бохчица подъ мишца. Позволено ли е? каза и влезе въ стаята му, безъ да чака отговоръ, а Гавраилъ тропна силно вратата, но ги не заключи.

— Сама ли дойде Трудо? Ето нà, таманъ бяхъ седналъ да ти пиша.

Тя не отговори; като че не знаеше, какъ да захване. Тя го и не гледаше, а гледаше презъ прозорецътъ мъглата, на която горниятъ пластъ бе наченало да позлатява слънцето. А той се беше втренчилъ въ бледното ѝ лице, дано познае, какво ѝ е расположението.

— Трудо каза ѝ, да ти донесатъ ли чаша вино и малко закуска? тряба да си уморена! Що не седнешъ?

— Благодаря, каза тя съ хладнокръвенъ, любезенъ тонъ. На парахода седяхъ, па и няма да остана много тука. Дойдохъ само. . . .

— Нà гледай! прекъсна я той и показа ѝ листътъ, на който беше написано името ѝ. — Довечера щеше да бъде въ ръцете ти, ако ме не беше изпреварила да дойдешъ сама.

— Така е по добре, отговори Труда, инакъ нямаше да приляга, т. е. нямаше да ме радва, ако ми бяхте писили отгоре и любовно писмо. Та вий обичате друга, и тя по̀ заслужва, та щяхме да бъдемъ и двама нещастни.

— Кой ти каза? извика Гавраилъ въ най-голямо чудо.

— Каза ми Лизбета, но досетихъ се и сама. Па и пръстенътъ ви не можехъ да гледамъ, безъ да се не разтъжа, защото винаги си мислехъ, че тоя пръстенъ не е за селско момиче. Ама най-сетне си речахъ, като се сетехъ за добрите ви думи и доброто ви лице, че най-сетне може да е божà воля. И когато казахъ на кръстница, че не искамъ да я оставя, тя се зарадва и отиде у господарите да ги моли да ме освободятъ и да имъ върне пеятъ. Тъй щеше да бъде добре, ала ненадейно се разболява госпожицата — бъдете спокойни, тя е сега по̀-добре — и родителите ѝ искали като мене, казали, добро и доверително момиче, а не каквото би могли да случатъ на бързо. За това трябаше да ида и ви писахъ. Благодаря на Бога, че стана тъй; инакъ и до днесъ не щяхъ да зная, де съмъ и какво съмъ. Първите два дена разбира се нищо не забелязахъ: госпожица Корнелия си лежеше въ постелята мирно и само вечерь, кога ѝ дойде треска, заговареше несвързани думи, отъ които нищо не разбирахъ. Разбрахъ само, че имаше накоя тайна скръбь, защото и кога ѝ беше по̀-добре пакъ биваше печална и добра, добра като ангелъ къмъ мене и къмъ другите и тъй ме обикна, че веднажъ нощемъ ми каза: ако умра, Трудо, вречи ми се, че ще занесешъ веднага на пощата едно писмо тамъ най-отгоре въ писменната ми папка и че няма да кажешъ никому за туй нещо. Азъ ѝ обещахъ и нищо си не мислехъ — до вчера, когато ѝ беше най-лоша болестьта. Късно вечерьта дойде докторътъ, написа рецептата и азъ трябаше да отида на апотеката. На връщанье срещамъ Лизбета, която служѝ преди мене у същите хора и я познавахъ малко, та ме и препоръча тамъ. Тя ме попита, какъ е госпожицата и азъ ѝ казахъ, че е лошо.

— Ха, каза тя и се засмя, съ таквизъ церове и апотечни боклуци нейната болесть се не лекува. Тряба да се знае, отъ какво е получила треска — пъкъ азъ зная хубаво.

— Ако знаешъ, рекохъ ѝ, защо криешъ, та не помогнешъ?

— Ахъ, работа ли ми е! Пада ѝ се. Тя ме изпъди, че съмъ имала любовници, пъкъ тя искаше да педепса своятъ любовникъ, ама той не разбра отъ шега, ами я заряза; сега лежи зарадъ него — пада ѝ се! — ама няма да умре отъ туй, не бой се!

Азъ я попитахъ, отде знае туй, а тя ми разказа, какъ една вечерь дошелъ любовникътъ ѝ — Лизбета го не познавала, но билъ гиздавъ момъкъ и казвалъ на госпожицата „братучедке“, а тя нему — „братучеде“. Лизбета чула презъ вратата целиятъ имъ разговоръ и ми го каза, както го помнеше още, а като си излязалъ братучедъ ѝ и онзи французинъ, тя влязла въ салона и заварила госпожицата легнала въ канапето съ кърпа на лице, а кърпата била цяла нагизната отъ сълзи.

Тукъ се спря Труда на мигъ и гледаше някакъ съжалително Гавраила, който се беше тръшналъ на единъ столъ и гледаше въ земята.

— Не се безпокойте, то мина вече всичко. Оная вечерь, за която ви казахъ, беше разбира се много лошо, и когато се върнахъ съ лекарство въ къщи, госпожицата беше на огънь. Но щомъ ѝ дадоха лекарството, стана ѝ по-добре и посредъ нощь докторътъ си отиде и каза, че следъ като си отспи, ще оздравя. Всички заспаха, само азъ останахъ будна и нàкакъ не можахъ да устоя — ѐтъй не отъ любопитство, ами си мислехъ, че не е лошо, да се обадеше нещо на братучеда ѝ — па отивамъ полека на писалната ѝ маса и отварямъ папката. Виждамъ единъ пликъ съ печатъ, а като го обърнахъ да видя адресътъ — сякашъ че ме гръмна — тъй се уплашихъ, щомъ прочетохъ името ви. Тогава ми стана всичко ясно, какъ е станало, та сте се прилепили къмъ която ви се паднало, само за утеха на любовната болка, тогава се сетихъ, защо ми не отговорихте на писмото; — защото ви е била на сърцето пакъ старата любовь и не сте искали да пишете лъжи.

На това Гавраилъ скочи, хвана ѝ ръцете и я гледаше съ насълзени очи въ лицето.

— Трудо, каза, ти имашъ най-добро, най-мило сърце подъ небето и кат' ти казахъ тогава, че те обичамъ отъ сърце, бога ми, не си земамъ думата и сега. И ти имашъ право: тебе да лъжа — не мога. На книга щеше да го четешъ черно на бяло, че обичамъ друга повече и щяхъ да те моля, да ми върнешъ думата назадъ; защото кога се женатъ двама души, не тряба да иматъ другиго освенъ тяхъ двама си. Ти ме изпревари и ме засрами.

— Той ѝ туку стискаше ръцете, а подиръ се обърна, за да скрие вълнението си.

Тукъ няма нищо срамотно. Отъ любовъ се подлудява, казва пословицата. А вий не сте ми направили нищо. Азъ ви обичамъ, истина, ама пъкъ няма да умра, ако ви не зема. Азъ любихъ вече едного и когато зе друга — само за пари —

струваше ми се, че ще умра безъ него, ама подпръ ми стана по̀-милъ животътъ. А сега гледайте да оздравя госпожицата по̀-скоро; за това и дойдохъ. Вчера се решихъ, какво да правя и, разбира се, трябаше да лъжа, за да ме пуснатъ; казахъ, че майка ми ме вика да си ида веднага зарадъ някакво наследство. Боже мой, за наследство у хора като насъ няма и дума, ама друго ми не дойде на умъ. Отзаранъ ме пуснаха да си ида за три дни, а че няма вече да имъ стъпя въ къщи и не помислиха, горките, кога се прощаваха съ мене. Но щомъ оздравя госпожицата и стане годеница, кой ще мисли за сирота като мене, дали съмъ тамъ, или не! А сега отивамъ при една роднина и ще остана при нея до утре, и тогазъ право у дома; а вий няма защо да се грижите за мене, мама няма да ме изпъди; тя се надява отдавна за мене. Ето свършихъ при васъ. А сега — и тя извади нещо увито въ хартия и го сложи на масата — нà ви и пръстенътъ, па дайте ми и вий моятъ! Виждамъ, че не сте го носили.

— Остави ми го още, каза Гавраилъ. Ще ти го пратя после и ще ти пиша всичко, що не можа да ти кажа тоя часъ. Па ми вярвай, Трудо, че няма да се каешъ, че се случи тъй. Ти изгуби единъ годеникъ, но спечели единъ братъ, който няма да те забрави презъ цялъ животъ. Повече немога ти каза нищо сега, па и ще ти стане жално сега, ако седна да те раздумвамъ. Няма и да те задържамъ тука, ѝ каза още, когато Труда се готвеше да си тръгне. Тряба да бързамъ и азъ да ида тамъ, дето има отъ мене голяма нужда. Но още утре ще ти пиша, какъ стои работата, а сега — съ здраве, пиленце! Дано господъ ти даде щастие, драга посестримо, та кога остареемъ, побелеемъ, да разказваме за това като за една повече смешна, отколкото жална случка и да благодаримъ бога, че излезе така.

Той ѝ стисна ръката и съ братска нежность я цалуна въ уста и стоя дълго врѣме на прозорецътъ да я гледа какъ вървеше по шосето съ пъргави крачки; и когато се обърна още веднажъ да му каже сбогомъ, той забеляза, че лицето ѝ пакъ беше пламнало отъ веселость, както и преди.

Винобермата се свърши отдавна; опадаха и последните лозови листи и настаха дни, които се никому не харесватъ — само на честити залибени хора, които не питатъ, слънце ли е, дъждъ ли е, защото сами са си слънце и дъждъ. Въ камината на добре известния намъ салонъ въ Рейнска улица № 27 гореше буенъ огънь, но балконските врàта стояха още

отворени, а само палмите бяха преместени пò навътре въ стаята. Пакъ беше надвечеръ и пакъ седяха наедно Гавраилъ и братучедка му, но сега вече нè чужди и формални единъ къмъ друга, а ръка въ ръка, седнали на канапето подъ картината съ овчето стадо и се занимаваха да отварятъ цялъ купъ честитки, що имъ бяха дошле презъ тоя день Не може да се отрича, че има писма много пò-съдържателни и пò-разнообразни; но знае се тъй също, че други писма се не четатъ съ такова задоволство като честитките.

Наведнъжъ се падна въ ръката на Корнелия отъ голямото множество писма едно особено писмо.

— Вижъ, вижъ, Гавраиле, и едно просешко писмо се вмъкнало тука. Честити хора, си е рекълъ някой, помагатъ на драго сърце, и намислилъ да се възползува. — „До Високоблагородната госпожица Корнелия“. — Ръкописътъ ми не е познатъ, ама познава се, че тая ръка нáда ли пише две писма на година.

Тя държеше смеешкомъ писмото предъ очите на годеника си, безъ да забележи, че той се не смееше, ами щомъ съгледа почеркътъ и скочи наведнажъ, като че го опари някой. Разбира се, че тоя ръкописъ можеше да го смути, защото отъ оня день, когато го видя за първи пъть, не беше го виждалъ вече. Истина, той писа на Труда веднага на другия денъ, следъ като се видяха втори пъть, писа ѝ дълго, сърдечно писмо, но тя му не отговори; и неговата братска любовь се умири съ това като си помисли, че Труда е добре и няма нужда отъ него, щомъ не отговаря. Па и съ Корнелия беше тъй занетъ — най-напредъ докато оздравя, подиръ — помирителни радости, годявки и пр. — тъй че не му остана време да навести Труда и да види, да ли може нещо да ѝ помогне. Той се исправи до пианото и гледаше разсеяно вечерните зари.

— Слушай, Гавраиле, че то било хубаво писмо, каза Корнелия, следъ като го прочете. Тряба да знаешъ, че когато бяхъ болна, дойде ни за въ къщи ново момиче, което веднага обикнахъ, макаръ да ми беше тъй зле: пъргаво разумно, прелестно селско момиче, каквото не бяхъ виждала и което залягаше за мене като за своя сестра. Азъ нямаше да я пусна и щяхъ да я оставя при насъ съ рискъ да те туря въ искушение. Но единъ пъть замоли за отпускъ да си иде на село при майка си ужъ само за два дни. И ний я пуснахме, именно защото я толкозъ обикнахме. Но вече се не върна, а дойде само кръстница ѝ — на единъ тукашенъ гостилни-

чаръ жена му — и ни яви, че момичето няма да се върне, защото майка ѝ я не пуща вече въ градъ и ний не можахме да се научимъ, какво я прогони тъй ненадейно. Сега виждамъ, че било стара любовчица — макаръ и да го не казва тя. Слушай, какво пише:

„Любезна, милостива госпожице!“ — За правописъ не питай! — „Четохъ въ вестникътъ, че сте се годили, па защото бяхте къмъ мене много добри и азъ не искахъ да ви напущамъ, помислихъ си, милостивата госпожица няма да ми кусурѝ, ако ѝ пиша да ѝ кажа много покорни благопожелания и да бъдете честити и благословени съ вашия господинъ годеникъ. Чувамъ, че вашиятъ господинъ годеникъ билъ много харенъ и ученъ и че сте го познавали отдавна. И то е найхубаво, защото колкото се познаватъ двама души по́-отдавна, толкозъ по̀-добре ще си уйдисатъ. И да знаете госпожице, че на св. Иванъ ще се венчая за едного, дето го и азъ познавзмъ отдавна и който беше жененъ, ама му умря жената и оставила детенце, па няма майка, горкото, пъкъ ний се познавахме още отнапредъ, а той зе друга, кояте беше богата, защото баща му го накара, па ме попита, ще ли го зема и азъ казахъ да̀, защото е имотенъ и стара любовь се не забравя и за детенцето ми е жално, че е много хубаво и на една годинка и има руси космици на главата си и се казва Францъ. Па останете съ здраве и мама ви праща много здраве и дето си излязохъ тъй отъ васъ много ми беше жално, ама инакъ не можеше. И мислете за вашата покорна слугиня, която няма да ви забрави никой пътъ.

Гертруда Венделинъ.

П. П. И моля ви още да поздравите вашия господинъ годеникъ, дето го не познавамъ, и да ме прощавате.“

Корнелия сгъна пакъ писмо и чакаше да чуе, какво ще каже годеникътъ ѝ.

— Ти, виждамъ, малко се интересувашъ за моята пестухка, а какъ ме гледаше, горката! Да беше я видялъ само! Писмото ѝ недей гледа, че тя беше също природно чедо.

— Корнелио, отговори Гавраилъ, туй природно чедо те е измамило; то е по̀-фино и по̀-политично отколкото го мислишъ.

— Какъ тъй, Гавраиле?

— Тя ме поздра̀вя, безъ да ме познава, гледай ти нея, малката лицемерка! А пъкъ се познаваме твърде добре! Но и туй ѝ служи за честь, па макаръ стилътъ ѝ да не

струва много, тя знае какво да пише и какво да премълчи. Ела, пиле, да ти се изповядамъ, таманъ е сега тъмно и няма да ми видишъ засраменото лице.

Той седна при нея, тури си главата на плещите ѝ, за да го не види въ лицето, и разказа ѝ всичко.

Дали е турила строга петимия на покайникътъ, не знаемъ. Знаемъ само, че следъ три дни единъ голямъ сандъкъ съ различни свадбени дарове, каквито прилягатъ за село, се изпрати на щастливата годеница, а най отгоре въ една кутийка имаше две писма съ сърдечни поздрави и желания; пъкъ въ една мека свилена хартия — два пръстена: единъ отъ Корнелия, що го носеше преди сама, а до него една тънка златна халчица съ дребни гранатчета при надписъ: „На милата ми посестрима отъ нейния побратимъ, Гавраилъ.“

Прев. *Б. Ц.*

ДОЛИНАТА НА РЕКА ОСЪМЪ.[1])

Крайова Река и Трапетъ, които събиратъ водите си по северните склонове на Остра Могила и Амбарица, се сливатъ подъ Зелениковскиятъ Манастиръ (Св. Иванъ) и образуватъ Черни Осъмъ. Отъ тези смеси (716 м.) се започва и долината на Черни Осъмъ.

Долината на Бели Осъмъ се захваща пъкъ отъ смесите на Бели Осъмъ, който събира водите си по гористите склоново на Канаджика, съ Козя Река (686 м.) която зема началото си въ Козя Стена.

Бели и Черни Осъмъ се смесватъ при Велчовските-Тепавици (385 м.), та образуватъ река Осъмъ (стариятъ Asemus [2]) и техните долини се сливатъ въ една — долината на Осъмъ.

И двете долини се заградени съ високи склонове и рътлини 1200—1300 метра високи, които се издигатъ и надъ двата бряга на Черни и Бели Осъмъ. Склоновете са конвексни и въ по-голямата си часть плешиви. Широчината на долините не е навсякъде еднаква. Въ горните си половини те достигатъ редко широчина 150 метра, когато долните наместа надминаватъ и 800 метра. Отъ притоците на Черни и Бели Осъмъ само Ръждавецъ образува лесно проходима надлъжъ проточена долина, по която води пътъ за Терзийско. Всички други притоци са по-малко или повече планински потоци, които се спущатъ стремоглаво низъ изронените ребра и дълбоки усои на Стара-Планина и нейните разклонения. Хубави са долините на Черни и Бели Осъмъ! Покрай реките се редатъ големи кичести орехи и огради съ маджаркини сливи правятъ питомни и най-затънтените кътове. По равни ливади разпуснали широко клони столетни дъбове и сякашъ съ тъга поглеждатъ из-

---

[1]) Минилата година въ края на Юли препътувахъ набързо долината на река Осъмъ отъ Дунава до Стара-Планина. Плодъ отъ наблюденията ми са тези къси бележки, които бяхъ съобщилъ най-напредъ въ една отъ „Другарските Срещи" на природоизпитателите въ София.

[2]) Народътъ вярва, че Осъмъ е получилъ името си отъ осемтяхъ си притока.

родените си чада — дъбравите, които стърчатъ окастрени за шума по околните рътлини. Долината на Черни Осъмъ е поплодородна: по ниските места ставатъ хубави бостани, а по рътлините на припекъ зрее грозде (манастирските лозя). Народътъ съ право отдава тази благодать на вечерника, който вее тука и доставя на долината не само влага въ горещото лято, а ѝ служи и за хигиенически вентилаторъ.

Разнообразието, което се изтъкнова на всяка стъпка по тези места, придава особенъ омай на двете долини. Въ дъното имъ се издига Стара-Планина, чиито надиплени склонове са покрити съ гъста букова гора, а по плешивите ѝ вишини се жълтеятъ сочни пасбища. Наредъ съ питомните полегати склонове на долините, по които са разположени живописно гиздави „колиби“, се редатъ и усойни места, покрити съ гъста гора и плешиви стръмнини, дълбоко набраздени отъ порои.

Велчовските Тепавици лежатъ почти на същия мердианъ (42^0, 23^1 отъ Феро) както и Ловечь и дължината на реката между тези две поселища малко надминава разтоянието помежду имъ мерено въ въздуха. Особено характеристично за долината на Осъмъ между Велчовските-Тепавици и Ловечъ е семетричното разположение на надлъжъ проточените долини, които, като се сливатъ съ главната напречна долина, образуватъ близо до селата Калейца, Дълбокъ-Долъ и Абланица широки котловини. Да се разшири тамъ долината много са помогнали и теснините, които следватъ винаги котловините. Хубавото Сливешко Ливадье предъ Ловечь длъжи своето възникванье на варовитите скали, презъ които е трябало да си пробие пътъ Осъмътъ.

Водата на Осъмъ се е възползовала твърде малко отъ тектонически произшествия, за да си пробие пътъ презъ успоредните огънати рътове, които обграждатъ надлъжъ проточените долини и образуватъ северните предпланини на Стара-Планина. Промиването е било главенъ лость на водата, когато е прокопавала пътъ презъ разместените песъчливи пластове и варовити скали, а локални пукнатини са само ускорили може би работата на водата. Често се вижда, особено между село Лешница и с. Ломецъ, да стърчатъ отвесно пластове песъчливъ камъкъ и да образуватъ естествени язове, другаде пъкъ водата на Осъмъ тече по посока на земните пластове и Осъмъ се наклонява по пътя ту на стъпала, ту равномерно. Стъпалата на реката и долината не се образуватъ отъ пречката на някоя твърда скала и затова няма водопади. Преградите са незна-

чителни и дълбокичките тихи вирове дълги 300—400 метра се последватъ винаги само отъ бързеи.

Склоновете на долината отъ Велчовскете Тепавици до Ловечь са въ по̀-голямата си часть високи, стръмни и покрити съ гора. Левите склонове на котловините са по-ниски, полегати и често посадени съ лозя и засеяни съ ниви. Въ противоположность на широките котловини тука се срещатъ и големи теснини, чиито склонове са много стръмни и голи. Особено тесенъ е проломътъ на Осъмъ презъ Ловчанските стени, дето на месте широчината му ненадминава 20 метра.

Наклонението на Осъмъ отъ Велчовските Тепавици до Ловечь е 8 метра на километъръ и големи гранитни, порфирни и други родове камъне срещаме само до теснените на Стръвна, малко по-горе отъ Татарето (Казачево), дето можемъ тури граница между средно и горно течение на Осъмъ.

Долината на Осъмъ отъ Велчовските Тепавици до Ловечь не отстъпа по хубость на долините на Черни и Бели Осъмъ, а по разнообразие далеко ги надминава. И тука имаме високи рътлини, покрити съ хубави гори, и тука водата на Осъмъ клъкоти и скача шумливо подъ надвесените оряхови клони и лепкави елхи, и отъ тукъ се гледа Стара-Планина, но нейниятъ видъ сега е по-величественъ и ние виждаме не само единъ връхъ, чиито ребра се сливатъ съ околните рътове до сами насъ, а гледаме цяла планина отъ Мара-Гедикъ чакъ до Веженъ. Ясно се виждатъ отъ тука и зъбестиятъ Гребенъ и куполо-образния Юмрукчалъ и пиримидалната Остра-Могила; и техните ребра обвити отъ редъ гористи рътове ни представятъ Стара-Планина като царица, обвита въ разкошна мантия. Тука долината е по-широка и наредъ съ покосените ливади се зеленеятъ избуели кукурузи, а между тяхъ стърчатъ обтегнали отъ плодъ круши. До водениците се простиратъ хубави бостани, и житата даватъ тука хубава храна. Покрай реката и покрай пътя се редатъ непроходими туфи отъ дивякини круши и ябълки, гъсто преплетени отъ диви лози и повить. Лозя се намиратъ при селата Лешница и Абланица, но хубаво зреятъ чакъ при Ловечь.

Осъмъ като се промъкналъ презъ Ловчанскате скали, нищо не е заграждало вече пътя му за Дунавъ. Отъ тукъ надолу се започва Дунавската равнина и долината на Осъмъ се врязала дълбоко въ нея. Отъ Ловечъ надолу долината на Осъмъ е плодъ само на неговата еродирна и транспортна сила. И водата на Осъмъ не е изхабила силата си да прокопае само пътъ къмъ Дунава, а отклонена веднажъ отъ Плевненското

плато (320 м. високо), чиито краища се спущатъ стръмно надъ селата Метудово, Лисецъ, Сотево-Залково, Слатина и Владиня, и подъ влияние на земното въртение около осьта си[1]) е подравяла напрекъснато десния брягъ и натрупвала левия. Затуй Осъмъ се вдалъ толкозъ на изтокъ и е образувалъ широко дилувиално равнище отъ лево. Разстоянието отъ Ловечъ до Дунава, мерено въ въздуха е 62 километра, а Осъмъ описва въ това разстояние дъга 118 километра дълга. Наклененето е 1·26 м. на километъръ. Насипи отъ дребни речни камъни покрай Осъмъ намираме до с. Кара-Хасанъ (Александрово) и тамъ можемъ да поставимъ граница между долния и средния Осъмъ.

Десните склонове на долината отъ Ловечъ надолу са високи, конвексни и голи, а левите — низки, полегати, канковни и въ по-голямата си часть засеяни съ храни. Долината е широка и широчини отъ 2—3 километра се срещатъ често. Река Ломъ отъ десно и река Мечка отъ лево са главните притоци на долни Осъмъ. Те образуватъ сами за себе си широки, дълбоко вкопани долини и р. Ломъ е спомогнала много да се разшири повече долината на Осъмъ между села: Козаръ-Белени, Неданъ, Бутово, Градище, Турски-Карагачъ, Ортакьой и Лъжане. Къмъ долината се спущатъ отъ лево често и сухи долове.

Въ долното си течение водата на Осъмъ се вкопава дълбоко въ алавиалната почва и надъ водното ѝ равнище се издигатъ стръмни брегове 1—$2^1/_2$ метра високи. Водата прави много криволици и често само 3—4 метра тесна ивица дели завивките на реката.

Долината на Осъмъ отъ Ловечъ надолу има съвсемъ други характеръ. Като не смятаме лозята и градините край Ловечъ, за мигъ изчезва предъ насъ засмяната природа, която ослаждава тъй хубаво погледа на човека отъ Ловечъ нагоре. Тука долината е по-широка, но не сочни ливади, не избуели кукурузи, а погорели пасбища я покриватъ. Десните склонове са и тука високи, но не са покрити съ гори и паши, а са или голи варовити скали или изронена белопръстица. По плодородните полегати леви склонове, които биватъ засеяни съ жито, стърчатъ само тукъ-таме кичести круши, а между тяхъ се редатъ още неприбраните кръстци. Край реката, особено до водениците, се зеленеятъ върби, но можатъ ли те да се сравнятъ

[1]) Макаръ и да има много противници законътъ на Бера, но въ България не можемъ да отдадемъ на някоя случайность фактътъ, дето десните брегове на всички Дунавски притоци въ България са по-високи отколкото левите.

съ лепкавите елхи, кичестите орехи и овисналите отъ плодъ маджаркини сливи въ горнята половина на долината? Колкото отива човекъ по-надолу, толкосъ по-еднообразна, толкозъ по-непривлекателна става долината. Отъ Виная надолу реката се вкопава по-дълбоко и завивките ставатъ по-огънати. Долината на много места е мочурлива и гъстъ папуръ стърчи изъ застоялата вода, а по изсушените места растатъ бодили, дебела трева и ракитакъ. Покрай реката се редатъ тукъ-таме големи върби, а край някои села, потънали въ приятна зеленина, се намиратъ и много градини. Тука пътувахъ на 30 юли 1896 година. Жегата беше нетърпима (49° С. на слънце) и джамбрето, що фърлеше слънцето по изгорелото поле, заслепяваше. Водата на бунарите се точеше като сокъ отъ зеле, а реката меришеше на тиня и температурата ѝ беше 26° С.

Басейнътъ на р. Осъмъ е много малъкъ (2630 кв. километра) и често широчината му не надминава 10 километра (при Ловечъ и близу при устието), но сравненъ съ другите реки на България, Осъмъ е доста пълноводенъ. Той събира водите си главно въ Стара-Планана. При смесите на Вълчовските Тепавици той има толкозъ вода колкото и при Ловечъ. Малките притоци едвамъ допълватъ попитата и изпарената вода. Осъмъ не пресъхва и водата му кара воденици съ 2—4 камъка отъ Стара-Планина до с. Джорно. Отъ Джорно надолу не се забелезва никакво наклонение на реката и мътната ѝ вода тече тихо въ издълбаното си легло; средната ѝ дълбочина тамъ е $1^1/_2$ метъръ, а широчината — 25 метра. Пролеть и есень, кога придоде Осъмъ, водата му се издига 2—3 метра по-високо отъ обикновеното равнище и цялата долина се преобръща на грамадна страховита река. Кога придоде Осъмъ, много вглъбнатини въ долината отъ долното течение на Осъмъ се изпълватъ съ вода и образуватъ широки блата, отъ които много задържатъ водата си презъ цялото лято.

Общото наклонение на Осъмъ и на долината му е 3 метра на километъръ и това показва, че Осъмъ има още много да работи, за да намали увесътъ си и го приравни съ наклонението на Янтра (1·6 м. на клм.).

Долината на Осъмъ има значение за съобщение само отъ Ловечъ нагоре, защото само тамъ тя се е вкопала дълбоко между високите рътове и определила посоката на главния пътъ отъ Дунава за Стара-Планина. Отъ Ловечъ надолу пътя следва Осъма до толкозъ, до колкото може да служи той да се съобщаватъ

селата едно съ друго, а главния пътъ отъ Ловечъ за Дунава (Никополъ и Свищовъ) върви или по Плевненското плато или по дилувиалното равнище отъ лево на Осъмъ, дето пътищата избиратъ повече водоразделите отколкото долината.

Презъ Троянския проходъ е имало пътъ още отъ най-старо време и проф. К. Иречекъ справедливо забележва (Dr. Konstantin Jos. Jireček: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balcanpässe. Prag 1887 стр. 156.), че може би той е най-стария Тракийски пътъ, който са прекарали римляните презъ Стара-Планина. Презъ него минава най-късия пътъ отъ Пловдивъ за Дунава и причината, дето той сега много малко работи, тряба да търсимъ главно въ природата на самия проходъ и въ новите търговски отношения на градовете въ северна България. Троянския проходъ макаръ и да е много дълбока седловина между Амбарица (2166 м.) и Веженъ (2200 м.), е единъ отъ високите проходи въ Стара-Планина (1648 м.); пъкъ и самата долина на Осъмъ не прониква дълбоко въ планината, та пътищата за Троянския проходъ вървятъ по стръмните кордели на широкото разклонение на седловината. Стара-Планина при Троянския проходъ е много по-широка отколкото при Шипченския и растоянието между Балевските ханчета на Бели Осъмъ (500 м.) и Карнарското ханче отвъдъ Стара-Планина (620 м.) мерено въ въздуха е 15 килолетра, когато разстоянието между ханчето на Червени-Брягъ и Шипка мерено въ въздуха е 11 километра. Пътя презъ Троянския проходъ е пригоденъ само за коне, но не и за кола.

Друга причина, дето отпадна този пътъ, е и тази, че откакъ се уреди добре параходното съобщение по Дунава, зе да се развива бързо Руссе и тамъ се основаха големи търговски складове, които снабдяватъ съ стока всички градове на северна България, когато преди 40—50 години Пловдивъ играеше тази роля.

Въ старо време пътя отъ Тракия за Дунава е ималъ много по-голямо стратегическо и търговско значение отколкото сега. Презъ този проходъ са минавали често войски отъ Пловдивъ за Дунава и наопаки. Иречекъ предполага да е миналъ презъ него и Александъръ Велики въ похода си противъ независимите Траки въ 334. год. преди Хр. Отъ лево и десно на река Осъмъ се редятъ развалини на стари укрепления, които са служили за забрана на пътя и въ които са живели въ средните векове български боляри. Въ предвечерието на

Руско-Турската война се прокара шосе отъ Ловечъ за Троянъ, което върви по левия брягъ на Осъмъ.

Въ басеина на Осъмъ живеятъ 102215 души, така че на кв. километъръ се падатъ 39 души, следователно, гъстотата на населението тука е малко по-голяма отъ средната гъстота на населението въ северна България (37). Това се обяснява съ факта, дето въ басеина на Осъмъ влизатъ такива елементи отъ видътъ на земната повърхнина, каквито са присъщи и на цяла България.

Положението на поселищата въ долината на Осъмъ и техния характеренъ типъ зависи главно отъ видътъ на земната повърхнина, растителностьта, поението и отъ социалните отношения, които са биле въ сила, когато са възникнали тези поселища. Отъ Дунава до Ловечъ, дето се простира дунавската равнина, земледелческото население на долината живее въ големи села. Покрай двата склона на тази часть отъ долината са разположени 21 село, отъ които само 4 иматъ население по-малко отъ 500 души. Средно се падатъ по 912 души на село, въ 10 села живеятъ повече отъ 1000 души, а село Летница има 3303. За да отбегнатъ страхотиите на наводненията, всички села са разположени покрай или по самите склонове на долината, затова и повечето села са надлъжъ проточени. Разстоянието отъ село до село не е голямо. Безводието на дунавската равнина е главната причина да се трупа населението най-вече край реката, а не сигурностьта въ миналите времена и интензивностьта на стопанството са ги карали да се сгрупиратъ въ големи села. Селата въ долината на Осьмъ са много разстлани и къщите се намиратъ повече въ средата на двора, който е заграденъ или съ плетъ или съ насипъ или съ зидъ отъ непечени тухли. Въ някои села отвънъ оградата е ископанъ дълбокъ ровъ. Главния типъ на къщята въ долната часть на долината е бурдей [1]). Колкото по-наближаваме Ловечъ, толкова по-малко е застъпенъ той и до като въ богатите села Трънчовица, Българени, Летница и други бурдеятъ отстъпа бързо място на хубави едноетажни и двоетажни къщи, въ сиромашките села, каквото е Черковица до устието на Осьмъ, и кръчмите са бурдеи. Бурдеятъ е продуктъ на крайдунавската природа. Не само липсата на ма-

---

[1]) Гледай подробно описание на бурдея у Д-ръ И. Бассановичъ: Ломски окръгъ, у Мин. Сборникъ т. V. 1891. стр. 43—45.

терналъ за градежъ способствува този родъ постройки, а и големите жеги лете и студените ветрове зиме, що вълуватъ по тези места, се отбягватъ най-лесно въ дълбоко вкопаните бурдеи. Но по-високата култура и по-доброто ступанство, които даватъ средства на хората да се борятъ съ природата, не само да уравновесятъ взаимните си въздействия, а и да я владеятъ, ще променятъ съ време много живота на тукашното население. Началото на тази промяна може да се констатира съ удоволствие въ всяко село на Осъмската долина. Особенъ интересъ за поселищната география на България ще представятъ систематичните наблюдения върху развитието на с. Летница, което спада въ редътъ на ония земледелчески поселища на дунавската равнина (Бяла, Бяла-Слатина и др.), отъ които ще се развиятъ съ време градове.

Ловечъ е не само на граница между крайдунавската и планинската природа на осъмската долина, а и преходенъ и съединителенъ пунктъ на два различни типа поселища. Отъ Ловечъ нагоре не се среща вече бурдей и колкото пó къмъ планината отива човекъ, толкосъ по-хубави и по-яки биватъ къщите.

Ловечъ, стария градъ Melta, е много старо поселище. Той е възникналъ тамъ поради своето стратегическо положение. Въ старо време, когато обществената сигурность не била гарантирана съ нищо, естествено укрепените места са представяли най-добри прибежища за тогавашните хора. Мъчно достъпната скала „Хисаръ“, около която се промича като змия Осъмъ и която напомня много „Хисаря“ въ Търново, е обърнала на себе си погледа на хората още въ най-старо време. По-после, когато покориха римляните Балканския полуостровъ, Ловечъ е игралъ роля не само на „градище“ пригодно за защита на хората, а и като важенъ пунктъ за съобщение. Отъ Ловечъ са отивали пътища за Oescus (до с. Гигенъ), Novae (Свищовъ) и Nicopolis (с. Никюпъ); презъ него е минавалъ и пътя отъ Пловдивъ за Дунава. Въ средните векове Ловечь е билъ най-важно укрепено място между Дунава и Стара-Планина. Въ 1048. година дошле Печенези отъ Пловдивско презъ Троянския проходъ и се разположили ἐν τῷ Λοβιτζῷ, но византийския пълководецъ Константинъ Арианитъ ги пропъдилъ пакъ презъ същия проходъ. Въ 1059. г. стоялъ императоръ Исакъ ἐν τῷ Λοβιτζῷ, и страдалъ въ съседните височини на брега на Ὄσμος по-малко отъ Печенезите отколкото отъ големи студове. Въ 1188. година обсаждали Византийците напразно Ловечъ и, само като пленили случайно жената на

царь Асеня, го принудили да сключи миръ. Арабския географъ Идризи, който е пътувалъ по Балканския полуостровъ въ XII. векъ, описва Ловечъ като възелъ на главните пътища за Видинъ, Bunôî (Берковица?) и Atrônî (Пиротъ, който се намира между Atralisia (София) и Нишъ (Tomašeck: Zur Kunde der Hämus-Halbinsel въ Sitzungsberichte der Phil-hist. Klasse der Wissenchaft, Wien — 113 в. стр. 313).

Когато турците покорили България, Ловечъ се държалъ независимъ чакъ до времето на Баязита II (С. Джансъзовъ: Материали за Българската История въ „Бълг. църковенъ прегл.“ год. II кн. XII стр. 29).

Стария градъ Ловечъ е билъ разположенъ на десния брягъ на Осъмъ и то покрай зъберите на Хисаря, а когато дошле турците заселили и низките места край двата бряга на реката. Българите въ сравнение съ турците биле малко на брой и живели главно въ Горни-край до митрополията. Но въ края на миналия векъ и особено въ началото и средата на този векъ се усилилъ бързо българскиятъ елементъ и то въ две противоположни страни на града и безъ да са биле въ свръска едни съ други. Въ западната часть на града — въ хармането, дето не е имало никакъ българи, се заселили много българи отъ съседните села, като си задържали и до сега селската носия. Те си издигнали още въ турско време черква и имали училище. Българите пъкъ отъ Горни-край, дето къщите са надзиздани една до друга, зели да купуватъ къщи отъ турските махли и стотини къщи, които биле преди 50—60 години турски, преминали още преди освобождението въ български ръце. Главната причина за напредъка на българщината не само въ Ловечъ, а и въ всички градове на България, са биле отъ една страна опустошителните епидемически болести, които истребили много Турци, защото предадени на своя фатализъмъ, те не напущали градовете и ставали жертва на заразата; отъ друга страна злочестите войни на Турция съ Австрия и Русия, въ които войни вземаха участие само турци, намалиха много турското население и го осиромашиха. Турците бяха принудени да продадатъ къщите си на по-заможните българи и да се поселятъ въ крайните махли.

Въ Руско-Турската война Ловечъ изгуби много. Турците, които надминаваха по число българите се изселиха и голяма часть отъ мъжете на българското насэлэние беше избито. Отъ 15000 души население въ турско време останаха едвамъ 4500 подиръ войната. Споредъ преброяваньето отъ 1881. год. чи-

слото на жителите въ Ловечь съ войската наедно, разбира се, било 5976, въ 1888—7062, а въ 1893—7012 [1]).

Ловечъ няма сега никакво стратегическо значение, а положението му като възелъ на пътища се измени съвсемъ следъ като се прокара централната железна линия на северна България покрай Плевенъ. Късото растояние между Стара-Планина и Дунава и лесното съобщение покрай Осъма не даватъ на Ловечъ да стане средище на търговия между планинците и поленете. Планинците, които са същевременно индустриалци и кираджии, продаватъ или менятъ сами своите произведения въ полето, отдето си набавятъ храна и вино. Поленете пъкъ превозватъ сами излишъка на своето жито за скелите Свищовъ и Никополъ, така че въ Ловечъ няма нито единъ значителенъ житенъ складъ. Силата на водата въ Ловечъ е слаба и липсата на камени въглища и руди отнема на града всяка възможность да развие някаква индустрия. Главната търговия на Ловечъ се състои въ това, каквото можатъ да консумиратъ самите ловчани и което купуватъ жителите отъ съседните села пазаренъ день. Търговията съ съседните села отпада, защото турското население, което купуваше най-много изработена стока, се изсели, а пъкъ леките търговски свръски на по-заможните села съ Свищовъ и Руссе имъ даде възможность да си отворятъ богати дюкени и да конкуриратъ съ града, дето октроата и големите градски данъци поскъпняватъ стоките. — На вънъ отъ града се изнасяха до сега изработени кожи и вино, но износа имъ доста намаля. Кожите се не търсятъ вече, а пъкъ филоксерата, която е упостошила вече по-голямата часть отъ лозята, отне на града най-добрия приходъ.

Въ Ловечь са застъпени двата типа градове на България. Отъ десна страна на Осъма са надзиздани къщите една до друга ту амфитеатрално по склоновете на скалите Башь-Кулеси и Хисаря, ту сгнездени на тесно между Хисаря и Осъма. Улиците са тесни и криви, къщите стари, паянтови. Отъ лева страна — въ равнището — са разположени къщите нараздалечь една отъ друга, улиците са широки и отъ далеко тази часть на града има изгледъ на градина, изъ чиято зеленина се подаватъ тукъ-таме бялосани здрави къщи.

Главната характеристика на Осъмската долина отъ Ловечь до Велчовските-Тепавици въ поселищно отношение е, дето край Осъма не се намира нито едно село или махла [2])

---

[1]) При последното преброяване въ Ловечь не е имало войска.

[2]) Отъ освобождението насамъ голяма часть отъ с. Лешница се построи отъ два реда покрай шосето.

Всички села са згнездени, кое по-далеко, кое по-близо отъ реката въ надлъжъ проточените долини. Тука, дето въ всеки долъ се намира достатъчно вода за едно село, хората са отбягвали на драго сърдце главната река, покрай която е водялъ царския пътъ. Пакосничествата на турските войски, които въ миналите векове трябаше да кръстосватъ често България, са дали характеренъ отпечатъкъ на нашите главни пътища. Шосето Царибродъ—София, на което се намиратъ само две села (Драгоманъ и Сливница), може да ни послужи за илюстрация въ този случай. Баронъ Busbec, който е описалъ въ 1554 година пътуването си за Цариградъ, казва, че неговите слуги трябало да се отбиватъ далеко отъ шосето за да търсятъ вино по християнските села. „Турците преследватъ християните съ такава жестокость, че те са принудени да напущатъ плодородните полета и да бягатъ въ отстранени места, почти непристъпни и безплодни, дето можатъ да бъдатъ сигурни. (Lettre du baron Busbec. Превель отъ латински и придружилъ съ исторически и географически бележки L'Ablé de Toy. Paris MDCCXLVIII, т. I стр. 56).

Въ надлъжъ проточените долини на р. Осъмъ се намиратъ 10 села, отъ които най-малкото (Татарето-Казачево) има 607 души, а най-голямото (Калейца) — 1364. Средно се падатъ по 920 души на село. Тука спадатъ и колибите Белишъ съ 1200 души.

Тука селата не заематъ толкозъ много място както въ долината на Долни Осъмъ. Къщите са повече на два ката и покрити съ плочи. С. Калейца по направата на къщите прилича повече на градъ отколкото на село. Улиците са тесни и съ калдаръмъ, оградите са високи и отъ дяланъ камъкъ. Портите са големи и всяка къща прилича на ханъ. Калейца отражава въ себе си не само околната природа, дето изобилствуватъ плочаци, а и занаята на жителите, които са най-добри зидари въ целия окръгъ.

Отъ Велчовските-Тепавици, къщите на които са расположени въ два реда отъ двете страни на шосето, се захваща региона на колибите. Не можемъ да припишемъ само на планинската природа и особния видъ стопанство възникването на колиби по северните склонове на Стара-Планина, по Родопите и въ Средна-Гора. Наклонностьта на хората да живеятъ въ „колиби“ лежи въ природата на някои народи. Жителите на Испания, Италия и Гърция не познаватъ този видъ поселища. У българите този животъ е традиционенъ, но се е за-

пазилъ само въ планините, защото отъ една страна скотовъдството и домашната индустрия спомагатъ на това, отъ друга имота и живота на населението въ планините са биле много по-сигуръ отколкото въ полето. Колибите са разположени покрай реките, по склоновете на рътовете и по вишините. У колибите къщите са двоетажни. Стръмния покривъ е отъ плочи и стрехите се издаватъ напредъ, та покриватъ чардака, на който работятъ жените Долния катъ е обграденъ съ дебели зидове и служи лятно време за прохладно място, дето си държатъ вода и мляко, а по някога го правятъ яхъръ. Горе има най-малко една ходая, презъ която се влиза въ светла стая. Къщите са измазани съ варъ или белопръстица. Колибите се състоятъ често само отъ 1—2 къщи, но има колиби и съ 100 къщи. Отъ списъка на населени мяста въ България (1893), въ който колибите на Габровската околия са най-добре отбелязани, можемъ да извадимъ следните интересни данни, които можатъ да охарактерезиратъ горе-долу всички колиби по северните склонове на Стара-Планина. Най-големите колиби въ Габровска околия — Армените — иматъ 105 къщи, а най-малките — Топалите — само една. Цялото число на колибите е 200 съ 4715 къщи и 25186 души, така че на колиба се падатъ по 24 къщи съ 125 души.

Центъръ на колибите покрай Осъма е Троянъ.

Троянъ (6873 ж.) спада въ оная група градове (Тетевене, Габрово, Трявна, Дряново, Елена), загнездени въ северните гористи разклонения на Стара-Планина, които са центрове на многочислени колиби и се намиратъ на пътища, що водятъ презъ Стара-Планина. Тези градове са възникнали по единъ и същи начинъ. Този процесъ на възникване може да се наблюдава и сега въ Ново-Село на Видима. Всредъ многочислените колиби, разпръснати кое по-далеко, кое по-близо едни отъ други, се повдигатъ едни поради централното си пожение и това, дето се намиратъ на главенъ пътъ и завзематъ първенство. Тамъ се издига черква и жителите на околните колиби дохождатъ да се черкуватъ. Около черквата се образува малъкъ панаиръ, който е начало на бъдъщиятъ пазаръ, — главната характеристика на градецъ.

Стесненъ между левия брягъ на Бели Осъмъ и рътлината, що обгражда дълбоката долина на реката, Троянъ се протака на длъжъ отъ двете страни на широка улица. Къщите си приличатъ досущъ една на друга. Те са обърнати съ лице къмъ улицата, а широките имъ градини се разстилатъ отдире, така че къщите са почти непрекъснато скачени една съ друга. Къ-

щите са на два ката: отдолу дюкенъ, дето работи домовладиката, ако е занаятчия или пътъ жените тъчатъ шеякъ и платна и държатъ вътре покъщнина; въ горния катъ има чардакъ, ходая и две-три стаи. Покривите са отъ плочи. И тука големите порти и високите зидове, както въ Калейца, даватъ да се разбере, че въ широкия дворъ се намиратъ често кола, биволи, коне и овце. Троянъ е запазилъ селския си характеръ както въ носията, така също и въ домашното стопанство.

Въ живописно място на Черни Осъмь е разположенъ големия манастиръ „Св. Богородица“, на чийто съборенъ день (15 Августъ) дохождатъ повече отъ 15000 души отъ двете страни на Стара-Планина.

А. Иширковъ.

Новъ възгледъ върху сетнините отъ православието въ България.[1])

Съобщава В. Н. Златарски.

Когато Формоза билъ изпратенъ въ България като уредникъ на българската църква, той повелъ работата твърде успешно. Още отъ първите дни той сполучилъ така да привлече къмъ себе си княза Бориса и да влезе въ такава интимность съ него, щото дадена му била пълна свобода да организува по своя воля младото българско християнство. Навсякъде, върху развалините на старите езически капища се издигнали християнски църкви; на всякъде латинскиятъ обрядъ заменявалъ грѫцкия; всичко византийско било изгонено и премахнато възъ основа, че грѫцкото духовенство било ръкоположено отъ Фотия или пъкъ, че било женено. Напразно Фоти възставалъ противъ тия действия на латинците въ България и язвително нападалъ западните вярвания и обряди. Победата оставала на страна на портуанския епископъ, и, може би, до край би останалъ той победитель, ако неговата ревность не би го довела до едно гибелно за него домогванье.

Борисъ, възхитенъ отъ Формоза и неговата пъргава дейность, билъ обзетъ отъ едно лудешко желание него да има за архиепископъ, за върховенъ глава на своята църковна иерархия. Въ Римъ мнозина и въ това число и папа Иванъ VIII. повярвали на распространения тогава слухъ, че Борисъ е дошелъ до това страстно желание чрезъ изкусните хитрости на портуанския епископъ. Но Лапотръ, повидимому, не е съгласенъ да признае тоя слухъ за веренъ, ако и да го счита до известна степень за възможенъ. „Въ същность, пише той, за българския князъ, който билъ заслепенъ отъ престижа, който Формоза резпространявалъ около него, отъ голямото влияние, което са му давали неговото знание, неговите въ-

[1]) Продъ̀лжение отъ кн. I. год. IV. стр. 57—70.

рави малко надменната енергия на характера му, е било твърде достатъчно да има сношение съ Формоза повече отъ една година, за да се убеди самъ, че съ такъвъ единъ човекъ на чело българската църква би могла да се издигне до първия рангъ, дори да затъмни Византия и нейния ученъ патриархъ. Но възможно е така също, че и честолюбието да управлява цялъ единъ народъ е завлякло портуанския епископъ до някоя престъпна съгласа.“

Както и да било, но всичката вина на Формоза състояла въ това, че той, знаейки твърде добре, че папата никога не е могълъ да го премести отъ едно седалище на друго, безъ да не наруши оня установенъ отъ много събори църковенъ законъ, който въ Римъ се пазилъ най-строго, не само не направилъ нищо, за да отклони Бориса отъ неговия замисълъ, но още го подържалъ въ химерическата надежда, че папата него ще назначи за български архиепископъ. Тази е била собствено причината, дето папа Николай I. извикалъ Формоза назадъ отъ България. Но и при все това Формоза не се отказалъ отъ своето. Преди да напусне България той се обменилъ съ Бориса чрезъ взаимни клетви: подирниятъ далъ клетва, че няма да приема никого другиго за архиепископъ, освенъ Формоза, а първиятъ —, че ще се завърне при Бориса, колкото е възможно по-скоро. Сетнините отъ тази неблагоразумна клетва било това, че Борисъ въ течение на цяла една година упорствувалъ да иска отъ папския престолъ възвръщаньето на Формоза въ България, а папа Адрианъ II. постоянствувалъ да му отказва.

Обаче тази бавность послужила въ полза на Византия. Станалите презъ това време дворцова и църковна революции въ Цариградъ издигнали нови личности на чело, които изменили предишната политика. Новиятъ императоръ Василий Македонецъ лошо погледналъ на Фотия, и подирниятъ билъ длъженъ да отстъпи на своя съперникъ „светия, но твърде снизходителенъ Игнати.“ Възвърнатъ на патриаршеския престолъ, Игнати, който билъ само послушно орѫдие на Василия, немалъ нищо противъ изпращаньето на желаните архиепископъ и епископи въ България. Това било достатъчно, за да се променятъ убежденията на Бориса: недоволенъ отъ упорството на папата да му изпрати Формоза, той се съгласилъ да приеме предложената отъ Василия византийска иерархия, така щото когато въ края на 870. год. пристигнали отъ Цариградъ гръцки епископи съ единъ архиепископъ, всичкото латинско духовенство на чело съ епископъ Гримоалда длъжно

било да напусне България. По този начинъ ясно е за всички, че ако папскиятъ престолъ изгубилъ България, виноватъ е тукъ не Фоти, а неговите двама видни противника, Формоза и Игнати, и особено подирниятъ, когото „папството поддържаше така силно срещу неговия съперникъ и за когото то бе, тъй да се каже, повдигнало цялото християнство.“

За да се изправи тази погрешка, трябало да се яви на папския престолъ човекъ, който е „привикналъ смело да върви къмъ цельта, безъ да се спира предъ спъпки или предъ видими противоречия;“ а такъвъ билъ папа Иванъ VIII. който още отъ първите дни се заловилъ да извади Римъ отъ това незгодно положение. При всичко че, когато той зелъ управлението въ ръцете си, злото беше направено вече отъ две години, Иванъ VIII. решилъ, че то ще изчезне, ако той успее да премахне двамата виновници. Той почналъ да действува едновременно въ България, Византия и Римъ. Въ туй време когато съ заплашителните си писма се стараялъ да подействува върху Бориса, Иванъ VIII. изпраща заповедь въ Цариградъ до Игнатия да тръгне за Римъ, за да даде отчетъ за поведението си предъ папската власть. Въ Римъ пъкъ работилъ по-сдържано поради натегнатите отношения съ императора Людовика II. и се ограничилъ на първо време съ туй, че отстранилъ Формоза отъ намяса въ българските дела. Затова, когато подирниятъ се явилъ предъ папата да му иска позволение и пари за да се върне въ България, Иванъ VIII. му заповядалъ да кротува и му далъ да разбере, че и безъ него работата ще се свърши. Макаръ Борисъ и да оставалъ глухъ къмъ всичките заплашвания на папата, обаче въ Римъ произлязло събитие, което дало възможность на Ивана VIII. окончателно да се избави отъ Формоза.

Когато на 876. год. Иванъ VIII. въсползуванъ отъ въскачваньето на Карла Гологлави на престола, поискалъ да смени апокрисиария Григория и да тури на мястото му братанеца си Лъва, въ Римъ станало страшно сблъсканье между партизаните на новия и стария апокрисиарии, между фамилията на Григория и на папата. За нещастие, Формоза се намиралъ въ тясна дружба съ Григория и зетъ му Георгия Авентински. Това било достатъчно за неговите врагове, за да го обвинятъ въ страшни замисли и дотолкова се разярили срещу Формоза, щото вече се говорило да го хвърлятъ въ Тибръ, позорно да обезглавятъ неговите приятели или пъкъ да имъ избодатъ очите. Формоза, уплашенъ отъ тия слухове, още срещу деня, въ който трябало да стане съдъ надъ Григория и Георгия

Авентински, избягалъ отъ Римъ. Тази постъпка го съвсемъ унизила въ очите на папа Иванъ VIII. и накарала последния да повярва на слуховете за властолюбивите му замисли. Още на следния день Формоза билъ сваленъ и отлъченъ отъ църквата, като „се имало предъ видъ главно неговите престъпни хитрини, съ които той си служилъ, както казвали, за да развърти българския князъ.“

Следъ като се избавилъ по този начинъ отъ своя опасенъ съперникъ, Иванъ VIII намислилъ да нанесе решителенъ ударъ на Византия, понеже никакъ не могълъ да се примири съ мисъльта, че България се е завинаги изплъзнала отъ римското влияние. Въ априлъ 878 год. той изпратилъ двама легати, Евгения Остийски и Павелъ Анконски, въ Цариградъ съ заповедъ да свалятъ Игнатия отъ престола, ако той се откаже да извика обратно гръцкото духовенство отъ България. Но Игнати не доживялъ до този позоръ: той се поминалъ още преди да пристигнатъ папските легати въ Цариградъ, а Фоти, примиренъ съ императора, завзелъ отново патриаршеския престолъ.

Убеденъ, че възвърнатиятъ патриархъ не е тъй опасенъ за папския престолъ, защото Фоти се показвалъ помалко, отколкото Игнати, склоненъ да посегне върху правата на папата въ България, Иванъ VIII почналъ да мисли, че само едно примирение съ Византия би могло да върне България отново подъ юрисдикцията на Римъ. Но тукъ била и друга причина, която е карала папата да се покаже разположенъ къмъ Фотия. Ако той признае подирния за законенъ патриархъ, то въ цариградската църква ще настане миръ, а съ това той указвалъ една услуга на императоръ Василия, въ замена на която той би могълъ да получи отъ него военни субсидии, тъй необходими въ дадената епоха за папската властъ. Изложенъ на непрестани сътресения отъ страна на своя Силетски съседъ, вечно заплашванъ отъ нахлуванията на сарацините, безъ да се надява да получи помощь отъ каролингите, Иванъ VIII принуденъ билъ да се обърне къмъ Цариградъ, тъй като тъкмо, когато младата римска империя, прибързаното дело на Лъва III и Карла, издъхвала въ преждевременна смърть, старата източна империя, напротивъ, сякашъ че ли се съвземала за новъ животъ, за да си възвърне отново изгубените провинции. Отъ едно писмо на папа Ивана VIII се вижда, че той се споразумялъ съ императоръ Василия, подирниятъ да изпрати византийската флота въ римските води на помощь веднага, щомъ Фоти официално бъде възстановенъ

отъ папските легати. „Но, както се види отъ повечето му писма, пламенното желание да изтръгне България отъ религиозното влияние на Византия, е било въ цялото дело първата мисъль и е останало като главна грижа на Ивана VIII, защото въ основата на това желание на папата се намирало не някое чувство на низко честолюбие, не някоя нужда какъ-какъ да разпространи властьта си, но твърда воля да запази християнската вяра на българския народъ. „Азъ няма да посегна на вашите пари, нито на вашата независимостъ; азъ се грижа само за вашата душа“, — писалъ той на Бориса. Съ една проницателность, която му прави честь, Иванъ VIII виждалъ, че ще настанатъ времена, когато Византия ще се отдели съвсемъ отъ римското единство, ще завлече съсъ себе си младите християнски славянски народи, които ще нареди тя споредъ своите идеи и своите предубеждения. Най-сетне, ако папа Иванъ VIII се решилъ да прости самозванеца, толкова пъти обвиняванъ отъ неговите предшественици, това не е било отъ негова страна нито слабость, нито лекомислие. Нему се е струвало само, че религиозното бъдеще на цялъ единъ народъ заслужава такъвъ единъ компромисъ, който е билъ обиколенъ отъ всички желани ограничения“.

Споредъ мнението на историците, едничката слаба, нагледъ поне, страна въ църковната политика на Ивана VIII състояла въ туй, че папата, като искалъ да предпази България отъ една случайна схизма, ужъ ускорилъ схизмата на цялата византийска църква, защото съ признанието на Фотия, папата давалъ ужъ поводъ на източните християни да мислятъ все повече и повече враждебно спрямо Запада и подъ това пагубно влияние се виждало да изтъкватъ вече зародишите на раздора. Но споредъ Лапотра, такъвъ единъ възгледъ на работите не е веренъ. Макаръ още въ XIII в. да се считали за причина на гръцката схизма именно признанието на Фотия; макаръ да се мисли, че папа Иванъ VIII лошо познавалъ патриарха, комуто той, наивенъ и твърде доверчивъ, дозволилъ да си играе съ себе си, и не разбиралъ същностьта на Фотиева характеръ, която състояла въ неизмеримо честолюбие и ненаситна жажда всичко да завладее и надъ всичко да господарува, — обаче Лапотръ е убеденъ, че „отъ всичките папи отъ тази епоха само Иванъ VIII е сумялъ най-добре да проникне въ душата на знаменития патриархъ и тамъ да открие истинската причина за неговата опозиция срещу Римъ.“

Фоти, споредъ Лапотра, не е билъ честолюбецъ въ истинския смисълъ на думата. „Не алчното желание за власть, не

крайната нужда да завладее първото достоинство въ църквата съ турили въ движение неговите мощни способности. Тукъ е действувала навярно една голяма страстъ на неговата душа, — страстьта да бъде превъзнасянъ и почитанъ отъ хората не поради блясъкъ на външното му положение, а заради неговата лична заслуга, заради превъзходството на знанията му и нъравите му. И тази страсть била толкова силна само за това, защото тя извличала своята храна, дори и своята искреность, отъ твърдата вяра, която Фоти ималъ въ непогрешимостьта на своята наука, както и въ правдивостьта на своето поведение.“ Поради това не тряба да се счита за лъжа, когато той е уверявалъ, че приема патриаршеството противъ волята си, а не, както мислятъ някои, че той е лицемерилъ. „Ако Фоти енергично се докопалъ до патриаршиския престолъ подъ огъня на фърлените отъ Николая I анатеми; ако по-после той, лишенъ отъ длъжностьта си, непрестанно се стремилъ да я възвърне, това е било не толкова за да се наслаждава отъ върховната власть, колкото за да възтанови своето добро право, отъ което е станало очевидно за всички, че въ него са ударили единъ невиненъ, най-невинния и най-справедливия отъ обвинените следъ Христа. Неговото презрение къмъ присъдите на папския престолъ било повече видимо, отколкото действително. Той се само ухитрявалъ така да ги унижава главно за това, защото е разбиралъ по́-добре цената имъ. Напротивъ, нищо не би било за него по̀ приятно, освенъ да се препоръча чрезъ одобрението на римския първосвещеникъ.“

Иванъ VIII разбралъ душевното състояние на Фотия и съумялъ да се възползува отъ него: той се убедилъ, че този великъ презрител на папския авторитетъ първъ ще го прослави въ деня, когато той би могълъ да го обърне въ своя полза. Гордостьта на патриарха не само не го плашила, а напротивъ, тя се явявала за него като средство, за да си послужи въ българското дело, още повече, че въ този въпросъ никакъ не се засягало честолюбието на Фотия, тъй като уреждението на българската ирархия не било негово дело; а на Игнатия, и ако я признае, той трябало да признае и своя предшественикъ и бивши съперникъ; освенъ това голямото удовлетворение, да бъде най-сетне признатъ отъ римския папа, трябало да го накара по-лесно да направи една жертва отъ авторитета си, жертва, която не би го безъ съмнение изтръгнала отъ едно обикновено честолюбие или дори отъ ограниченото упорство на смирения Игнати. Повидимому очакваньето на едно такова невъзможно признание отъ страна на

Фотия въ предишните си погрешки не би говорило въ полза на това, че Иванъ VIII е разбиралъ почтителното поведение на Фотия спрямо него самия. Обаче Лапотръ е готовъ да вярва, че римскиятъ папа, макаръ и да не билъ уверенъ въ това, все пакъ намиралъ за добре да се опита, като си задържи правото да оттегли или подържи решението си, споредъ както диктували интересите на св. престолъ. Поради това, като намиралъ за недостатъчно своето смирено изповяданье на цариградския съборъ въ 879 год., той понапредъ изпратилъ едно дружеско писмо до патриарха, а после, за да усмири силната опозиция, която беше предизвикалъ неговиятъ съюзъ съ византийцийте, той усилвалъ все повече и повече своито протести и дори изпратилъ въ Цариградъ епископа Марина съ поръчка да даде на Фотия по-ясно удовлетворение.

Както и да е, но за Лапотра се явява неоспоримо това обстоятелство, че Иванъ VIII. не счелъ за необходимо да разруши примирението съ Византия, защото кроежите му, които той базиралъ върху характера на византийския патриархъ, се казали верни: Фоти не само не се възползувалъ отъ възвръщаньето си на патриаршеския престолъ, за да почне отново войната си срещу Римъ, не само докато билъ живъ Иванъ VIII., той уважавалъ папството, но той взелъ перото за да нападне латинците само тогава, когато папа Мартинъ I. и папа Формоза насочили срещу него и неговите посвещения всичките стари решения и всичките някогашни анатеми. „Колкото страненъ и да се показва фактътъ, тряба обаче да се признае, че на гордия Фоти Римъ длъжи напущаньето на византийските притезания върху българската църква. Фоти и инспирираниятъ отъ него съборъ отъ 879. год. бяха обещали да се споразумеятъ по този въпросъ съ императора. Обещанието бе удържано и въ следната година Иванъ VIII. е могълъ да пише на Василия: „азъ ви изражавамъ безбройни благодарности, задето отъ любовь къмъ насъ и, както изисква справедливостьта, вие ни позволихте да завладеемъ диоцеза български“. — Разбира се, тази жертва не била направена абсолютно безъ усилия отъ страна на Фотия, защото въвъ Византия не вярвали, че заетата сега отъ българите територия е влизала някога-си съ всичките си части въ границите на римския патриархатъ.

Но отъ друга страна „въ Цариградъ били убедени, поне въ църковните кръгове, че славниятъ императоръ Василий щялъ да отвоюва наскоро всичката стара територия на империята и че щяло да може тогава да се изтъкми въ единъ окончателенъ видъ разпределението на юрисдикцията, както въ Бъл-

гария, така и въ други места. Но малко е вероятно, че императорътъ, па дори и самъ Фоти са изваждали отъ подобни илюзии мотивъ за свето поведение. Поскоро тъкмо за това, защото надеждата за подчинението на българите се отдалечавала все повече, за Василия се показало безразлично да предостави на римския първосвещеникъ религиозното управление на тия народи. Въ очите на императора църковното управление губило своето значение тогава, когато то не водило къмъ политическо господство. Също и въ мислите на Фотия, както и въ мислите на повечето византийци отъ онова време, да се отстъпи на Римъ една страна, която за много време бе поставена извънъ империята, не значило да се намали сериозно наследството на цариградския патриархъ, — понеже църковната юрисдикция въ повечето случаи се приравнява съ обширностьта и границите на държавата. Не помалко е истина и това, че отричанието е било направено: отъ тогава България престана да фигурира въ епископските списъци на византийския патриархъ".

Обаче и при такова благоприятно стечение на обстоятелствата Иванъ VIII. не достигналъ цельта, която той ималъ предъ видъ и то, споредъ Лапотра, не толкова по вината на Фотия, колкото по вината на самите българи, които твърде рано се увлекли отъ тъй нареченото „Византийско зло".

„Предвидливиятъ първосвещеникъ, за да избави младия християнски народъ отъ елинското влияние, което той считалъ за гибелно, бе разбралъ, че не е достатъчно да отнеме отъ цариградската църква и да пренесе въ Римъ правото да ръкополага и утвърдява главата на българската перархия, каквато впрочемъ и да е била неговата титла. Той трябаше някакъ да изтръгне отъ нея византийския духъ, който я въодушевявалъ отъ 10 години насамъ, и да внуши на негово място римския, духа на западната църква. Не че Иванъ VIII. е мислилъ, че е съществувало тогава между Изтокъ и Западъ някое съществено различие въ учението, — той е билъ готовъ дори да провъзгласи противното, — но той е чувствувалъ, че подъ сходството на единъ само символъ живеели две различни тенденции, които като се развивали и влекли всяка своите естествени сетнини, би фърлили най-сетне и двете църкви на растояния, трудни за сближение. Ето защо той искалъ, щото царь Борисъ да разпусне гръцкото духовенство, което му било изпратено отъ Цариградъ, и да иска отъ Римъ нови наставници въвъ вярата".

Но вече било късно. Борисъ успялъ вече да усвои онова отъ идеите на византийците, което е било най-гибелно отъ

гледище за асимиляцията съ западъ. „България е първа отъ всичките славянски държави, които приели това, което азъ бихъ нарекълъ византийско зло, безъ да разбирамъ тази дума въ оскърбителенъ смисълъ: страстьта къмъ религиозната автономия и къмъ политическото самодържавие“. Българските господари, както по сетне и руските, не разбирали църковната организация на една независима страна иначе, освенъ да бъде тя независима отъ всяка чужда юрисдикция също така, както въ политическата наредба, византийскиятъ василевсъ, коронованиятъ отъ Бога самодържавецъ е останалъ техенъ идеалъ съ неговата височайша и изтекающа направо отъ божествения изворъ власть. Тукъ се и заключавала, споредъ Лапотра, главната причина, дето Борисъ отказалъ на папата да промени гръцкото духовенство съ римско. При всичко че иерархията, която му дала Византия и да го задоволила само наполвинъ, и нейниятъ глава все пакъ не билъ облеченъ съ патриаршеско достоинство, а пъкъ споредъ идеите, които българите заимствували отъ византийците, не съществувалъ отъ Бога венчанъ василевсъ безъ благословението на някой патриархъ, обаче тази иерархия тъй, каквато е била, притежавала това, което ѝ било нужно за да функционира и да се удържи за винаги. Като знаялъ по опитъ съ Формоза, какво може да очаква отъ Римъ за своята религиозна автономия, българскиятъ князъ предпочелъ да се придържа о дадената нему вече иерархия по-скоро, отколкото да се пазари безполезно съ папа Ивана VIII. Казватъ, че Борисъ и следъ това си променилъ мнението и че ужъ той влязалъ въ някакви-си съгласи съ папа Мартина I., условията на които впрочемъ на са известни. Но това не е вярно; напротивъ, това, което ни даватъ документите, е, че „Борисъ безъ откритъ разривъ съ Римъ устроилъ докрай своята църква, сякашъ че ли Римъ да не е съществувалъ, като изменявалъ окръзите, учреждавалъ нови и въвелъ най-сетне единъ новъ литургически езикъ въ същия моментъ, когато св. престолъ току що го бе осъдилъ“. Но Борисъ умря безъ да се излекува отъ оная автономническа болесть, зародишъ на която той приелъ отъ византийците.

Неговите наследници страдали отъ същата болесть и вече не се излекували: дотолкова заразата бе влязла въ кръвьта. Те дори, за да завоюватъ най-сетне достоинството на βασιλεύς'α, на „Царя“, въ славянски преводъ, и да осигурятъ притежанието му, обръщали се къмъ римския първосвещенникъ, отъ което се и породи днесъ за днесъ силно распространеното мнение, че ужъ въ X векъ България пакъ станала въ пълна

зависимость отъ римската църква; неправилно се забелязва, че „византийскиятъ идеалъ се напуща тамъ, дето въ същность е имало само една игра за по-доброто му достиганье: игра на колебание между Римъ и Цариградъ съвършено подобна на оная, която ние вече доказахме на религиозна почва и която послужи най-вече за предаваньето България на византийското влияние. И тъй папството и този пътъ окончателно претърпя ущърбъ въ това съперничество съ Цариградъ, понеже „било безсилно да удовлетвори докрай българските искания, безъ да се не откаже отъ своя принципъ или да не изневери на своите длъжности“.

„Макаръ Иванъ VIII беше вече изчезналъ отъ сцената въ оная епоха, когато българските князе бяха увенчали своята амбиция, като придобили императорската титла заедно съ всичките прерогативи и всичките почести, които са били свързани съ императорското достоинство, ние все пакъ няма да се отдалечимъ отъ своя предметъ, ако гледаме да открием начина, по който те са достигнали своята цель и сетнините, които са последвали за религията и благоденствието на техните народи. Ние имаме нужда да знаемъ точно, докъде България е била доведена отъ своето византийско и източно образование (formation), не само за да съдимъ, дали Иванъ VIII е билъ виновенъ или правъ, задето е искалъ да ѝ присади римския западенъ духъ, но още и за това, защото мощьта на това оригинално образование преживя всичките преврати и всичките векове и, следъ като реши за миналото, служи въ настояще време като незабелязанъ двигатель на българската политика“, а това ще достигнемъ, ако разгледаме, какво е представялъ въ онова време „българскиятъ царь“.

Не е вярно твърденьето, че властьта, която Борисъ оставилъ на най-стария си синъ Владимира, е била вече съставена по образеца на византийското самодържавие: липсвала както титлата, тъй и атрибутите на императорската власть. Споредъ житието на св. Климента български, първиттъ български царь билъ не Борисъ, а Симеонъ, вториятъ му наследникъ. „Даже твърде е за вярванье, че ако Владимиръ би успялъ да се удържи повече време на властьта, то българите биха забравили и великите думи „автономна църква“ и „отъ Бога венчанъ самодържецъ“. Той навярно не е билъ увлеченъ отъ византийския идеалъ. Това е билъ единъ типъ на старъ български консерваторъ, каквито много бяха останали въ аристократическото съсловие още дълго време следъ общото похристиянванье на народа. Такъвъ е билъ въ следния векъ оня

пратеникъ на царь Петра, който не беше още кръстенъ и който, ако и да билъ укарикатуренъ съ византийската титла патрици, явилъ се при все това между раскошите на двора на Никифора Фока въ грубата и смешна премяна на предишните войници, съ бронзова верига на пояса, лошо омитъ и съ коси, подстригани по-турски. Привързанъ къмъ старите нърави, старата религия, старите пороци, Владимиръ малко се грижилъ да бъде отъ Бога венчанъ, стига само той да има на глава своя военен шлемъ, якъ за копье и мечъ. Никога, както се види, той не би се сетилъ, както религиозния си баща, да се допитва до римския първосвещеникъ за да узнае, могатъ ли българските жени да станатъ добри християнки, като продължаватъ да носатъ националните си гащи". По-горе бе показано, по кой начинъ Борисъ облагоразуми своя синъ езичникъ и развратникъ.

На негово място билъ поставенъ единъ простъ монахъ.

„Симеонъ, най-малкиятъ отъ синовете на Бориса, се подвизавалъ въ монашеския животъ, може би, заедно и въ единъ и същи манастиръ съсъ своя старъ баща, когато подирниятъ го оттеглилъ отъ неговите свещенни съзерцания, за да му повери управлението на българския народъ. По своя нъравъ, по своето възпитание Симеонъ представялъ необикновенъ контрастъ спрямо своя по-старъ братъ. Възпитанъ въвъ Византия, образованъ въ божествените и человечески науки въ лоното на гръцки теолози, той приличалъ повече на някой пансионеръ отъ Магнаура, отколкото на едно дете отъ стеньта. Ето защо той билъ нареченъ полугръкъ — emiargos Като истински кожоедъ, — както наричали въвъ Византия лошо цивилизованите българи, — Владимиръ трябало много пъти да гледа съсъ съжаление на този изроденъ потомъкъ на воинственния Крумъ, който прекарвалъ времето си надъ магеснически книги и не умеялъ дори смело да изпразни една чаша вино".

„Но въ тази аскетическа душа се скривалъ дълго време сдържвания огънь на свирепо честолюбие. Подъ блестящето було на елинската цивилизация, която той бе получилъ, варварството, природно на българина, се скривало, но и запазвало всичката си сила. Никой може би отъ неговите диви предшественици не е пролялъ повече кръвь, не е натрупалъ повече развалини, както този благочестивъ съзерцатель на божествените твари, както го нарича неговиятъ духовенъ отецъ патриархъ Николай. Никой не е изгорилъ повече църкви, не е разгонилъ повече монаси, не е изплашилъ повече монахини, както този старъ зналецъ на монашеските лаври".

„Неговото дълго пребивание въ столицата на империята не бе вдъхнало въ младия Симеонъ само вкуса на Демостеновото красноречие и на Арпстотелевите силлогизми. Великолепието на свещените и светски здания, чудесата на искуството, раскошите на трапезата и облеклото, най-сетне всичките тънкости на една достигнала до най-крайния си предѣлъ цивилизация, — всичко това не по-малко го е съблазнявало още повече, че упоението отъ такъвъ единъ животъ беше твърде естествено за сърцето на единъ юноша, който бе отхраненъ до тогава въ селските палати на Преславъ и привикналъ бе да диша острата меризма на животнишките кожи. За този царски синъ голямото любопитство, както и голямо възбуждение се намирали въ зрелището на това несравнено царско достоинство, на това чудесно великолепие на императорското величество, гдето всичко било поученому съединено съ цель да произведе образи и да даде впечатлението на една свърхчовешка мощь“.

И наистина, какво магическо ослепление са произвеждали въ „едно почти полудиво дете“ тържествените приеми въ триклиния на Магнаура, когато целия царски дворъ, чуждите посланници отивали да се поклонятъ въ краката на василевса, а пъкъ великиятъ, божественниятъ самодържацъ са явявалъ за малко време на трона въвъ всичкото си величие и раскошъ? Или въ празднични дни незабравимите великолепия на големите процесии въ св. София, въ които вземали участие целиятъ най-добре окиченъ градъ, всичкото население, цялата блестяща армия и всичкиятъ безкраенъ сонмъ отъ чиновници на византийската многобройна бюрократия и „между толкова големци, между толкова знаменити личности, военни, политически и учени, всичките очи и всичките сърца се обръщатъ само къмъ едного, всичките гласове се сливатъ въ единъ общъ викъ, въ едно безкрайно „πολυχρόνιον“ за прекрасния, непобедимия, силния, безсмъртния, отъ Христа венчания василевсъ? Това ослепление усилвалъ още повече тогавашниятъ императоръ Василий Македонецъ съсъ своите атлетически форми, високъ ръстъ, съ гордата си глава и пронзителения си погледъ. Не по-малко поражавали младото въображение на българина и ежеминутните промени на костюма, когато свещената личность на василевса се показвала често въ царствения градъ и на Златния рогъ, защото „те, умножавайки външните форми на императорския авторитетъ, като че ли уголемявали мощьта и му придавали нещо отъ неизчерпаемото сияние на божественото величие“. Симеонъ запазилъ презъ целия си животъ упоителното

овладяванье на това императорско видение, което беше пленило неговите младини. „Нито строгостите на св. Гора, нито благочестивите съзерцания на монашеското уединение не сполучиха да го отвърнатъ. Безъ преувеличение, този царъ, който бе носилъ покривало и черна дреха, и се е толкова колебалъ, бе се покрилъ съсъ слава и кръвъ само отъ любовь къмъ червените обуща и къмъ високите алени калци“.

Обаче императорското достоинство тъй, както го е разбиралъ Симеонъ, не е могло да се отличава отъ онова, което той видялъ да функционира въ Цариградъ, но въ също време и идеята, която са имали въвъ Византия за императорската власть, за нейните прерогативи и за нейния принципъ, не се е отличавалъ съществено отъ оная, която е съществувала тогава на западъ, дори въ духа на римския първосвещеникъ, следователно, трябало би да се очаква, че за Симеона е било безразлично, отде ще получи той императорското достоинство — отъ Римъ, или отъ Византия. Но имало и друго нещо, което е карало българския царь съдбоносно да тегне къмъ Византия.

Въ Римъ, както и въ Цариградъ са гледали на империята като на всесветна монархия съ право на космократия, гдето императорътъ билъ светски наместникъ на Христа, но само византийците усилвали това понятие съ тенденцията, че императорътъ царувалъ въ името на Христа и че неговото царско достоинство иде отъ Бога; и въ Римъ, и въ Цариградъ съществувало еднакво убеждение, че понеже правото за всесветното господаруванье съставяло една неотемлива привилегия на римската раса, то никой не може да го притежава подъ другъ видъ, освенъ въ качеството си на императоръ или василевсъ на римляните, също тъй, както поради религиозния характеръ на такава свещена империя никой не може да бъде поставенъ на чело въ нея иначе, освенъ чрезъ посредството на най-висшия сановникъ на църквата, — на западъ отъ папата, а на изтокъ отъ патриарха. Доколко дълбоко това понятие за империята бе паднало въ умовете на хората отъ онова време особено въ Цариградъ се вижда отъ това обстоятелство, че въ туй време, когато Каролингите на западъ се опитвали да се освободятъ отъ задлъжението да се коронясватъ и посвещаватъ отъ папата, на изтокъ не само е немало такива опитвания, но, напротивъ, тамъ се доказвало още необходимата свръзка между патриаршеското благословение и правото да се раздава империята: патриархътъ трябало винаги да се намясва не само въ момента на възкачванието на престола,

но и всеки пъть, когато императорътъ трябало да вземе короната или коронационната хламида Но ако по същностъ понятието за императорската власть се еднакво разбирало и въ Римъ, и въ Цариградъ, имало е единъ случаенъ пунктъ, дето Изтокъ билъ въ абсолютно разногласие съ Западъ, и който е ималъ практически важно значение.

„Въ туй време когато жителите и на Римъ въ Италия се считали за законни жители на старите римляни, въ право следователно да съобщаватъ чрезъ своя свободенъ изборъ и чрезъ посвещението на техния върховенъ първосвещеникъ императорския авторитетъ въвъ всичката негова пълнота, Византия претендирала да бъде обща раздавачка и да запази, тъй да се каже, у себе си целия изворъ на този авторитетъ. Макаръ нейниятъ патриархъ и да не е билъ по-високъ отъ оня на древния Римъ, нямало е, види се, никакво съмнение, че коронясваньето, произведено отъ неговите ръце, е било едничкото законно, защото благословената корона и хламида, съ които се кичилъ тогава повиятъ императоръ, били същата корона и същата хламида, които някога-си били паднали отъ небето за коронясваньето на първия християнски василевсъ. Но византийците се ухитрили още повече да притеглятъ къмъ себе си обаянието отъ римското име, въпреки расата, езика и дори нъравите, тъй дълбоко вече проникнати отъ източните привички. Недоволни да се обозначаватъ само съ името „римляни“, да казватъ „Римъ“, когато говорятъ за своя градъ, те дошли дотамъ, щото дали на своя елински езикъ името „римски езикъ“, макаръ латинскиятъ, както имъ е писалъ папа Николай I., да е станалъ за тяхъ единъ чуждъ и лошо разбиранъ езикъ. За то те намирали превъзходни предлози за да провъзгласятъ изчезваньето на римската раса навсякъде, дето тяхната империя се простирала. Въ Италия, дори въ Римъ, немало вече, казвали те, римляни, откакъ Римъ и Италия подпаднали подъ игото на франките. Имало вече само латинци или ломбарди. Папа Лъвъ III., колкото и да е трилъ съ масло Карла отъ главата до петите, и следъ това е билъ единъ само латинецъ, който благославялъ единъ варваринъ, и оттамъ не е могълъ да излезе латински василевсъ. Мнимиятъ императоръ на Запада е билъ единъ само ῥήξ“.

Тази именно теория на византийците си усвоилъ Симеонъ и постоянно е мечталъ за ἐκ θεοῦ βασιλεία. Лапотръ се затруднява да реши, дали Симеонъ е ималъ ясна представа за распрята, която е съществувала между Изтокъ и Западъ; но за него е повече отъ очевидно, че Симеонъ е твърде ясно

разбиралъ, че „той тряба да стане василевсъ по милостьта и споредъ обичая на Византия, ако иска, щото неговата държава да продължава своето развитие въ посоката, която тя още тогава зела“. Разбира се, при такова едно душевно състояние, въ което византийското възпитание бе поставило българския царь, споредъ Лапотра, не е могло и да се мисли за някакво-си сближение съ Римъ. Не помалко пречило на това сближение още и това обстоятелство, че отчасти насила поради злополучните войни срещу сърбите и хърватите, отчасти по предпочтение, тъй като влечението къмъ Византия се усилвало все повече и повече, българскиятъ народъ бе забравилъ пътя си къмъ западъ и северъ, а пъкъ нахлуваньето на Маджарите отзадъ Серета, отъ Ателкузъ, и окончателната имъ закрепа по средни Дунавъ отъ една страна, а отъ друга — появяваньето на Печенезите по долни Дунавъ окончателно отрязаха България отъ западъ, а българите затвориха на Балканския полуостровъ, като ги оставиха лице съ лице съ Византия.

„Особено трогателно било това tête-à-tête, но отъ единъ характеръ донейде различенъ отъ оня, който обикновено се представя. Трясъкъсъ на саблите и прахътъ на битките затъмнявъли само естеството на делото, което се извършвало тамъ, както и чувствата на дейците. Византия презъ този периодъ не е била за българите някоя умразна неприятелка, въ изтребваньето на която те се бяха заклели, но по скоро най-обичната любовница, разположенията на която търсиха да усилятъ. Може би, по-добре би било за империята да се съгласятъ веднага на това, което Симеонъ искалъ, да му дарува онова императорско коронясванье и онази титла „василевсъ“, които би утолили неговата жажда и би задоволили неговото честолюбие. Но византийската гордость се възмущавала при мисъльта, че единъ варваринъ би станалъ равенъ съ венчания отъ Бога самодържецъ, и че привилегията на римската раса би паднала до най-долния класъ на тези груби скити, които, споредъ изражението на патриарха Николая, са служили някога си като роби на аварите.“

„И Симеонъ не пренебрегналъ нищо да стане достоенъ за честьта, до която той се домогвалъ, и да скрати разстоянието, което отделяло двата народа. Оттука и този потикъ къмъ цивилизация, която той се опиталъ да даде на българите; и между мотивите, които са го фърляли няколко пъти къмъ завоевание провинциите на империята, най-важниятъ е билъ — да може да се похвали, че царува и той надъ поданици отъ „римската раса“. Неговата мечта била да види синовете

си оженени въ императорската фамилия на Византия, и римска кръвь да тече въ жилите на неговите внуци. Дори самъ той зелъ втората си жена отъ византийското общество. Но всичките усилия за цивилизация възбуждали само смяхъ въвъ висшето общество на Цариградъ. Тамъ се присмивали на българската сойка и казвали на смяхъ за този косъ-имитаторъ, който се уморявалъ да свири византийски арии.“

Най-сетне въ Цариградъ решили да се избавятъ отъ Симеоновите главоболия съ едно подобие на коронясванье. Това било именно въ 913. г., когато Симеонъ стоялъ подъ стените на Цариградъ, и византийците били принудени да направятъ нещо предъ българския царь. Следъ пира, даденъ въ честь на двамата Симеонови синове, патриархъ Николай отишелъ въ лагера на Симеона и тукъ, казватъ, той го благословилъ и прочелъ молитва надъ смирено-наведената му глава. Че това, споредъ Лапотра, било не просто благословение, а желание да дадатъ на Симеона „призрака на едно истинско коронясванье“, се доказва съ това, че патриархътъ възложилъ на Симеоновата глава своя епириптари вместо корона, макаръ въ същность това да е било само една празна комедия. Но въ този фактъ Лапотръ вижда главно опровержение на разпространеното заблуждение, че ужъ Симеонъ въ същия день получилъ отъ римския първосвещеникъ императорската корона и достоинство, защото, ако да беше посветенъ отъ папата за василевсъ, Симеонъ не би молилъ още и за благословението на византийския патриархъ

Както и да било, но българскиятъ царь и следъ това не се отказалъ да доведе най-сетне Византия до споразумение. Симеонъ опустошилъ цяла Тракия, Македония, нанесълъ страшно поражение на византийците при Ахелое и най-сетне достигналъ до „свещения градъ“, като опленилъ и изгорилъ околностите му. „После, когато моментътъ повидимому настаналъ да нанесе последния ударъ, Симеонъ лично се явилъ предъ Византия по-страшенъ, както никога. Заобиколенъ отъ войници въ златни и сребърни панцири, той парадиралъ предъ високите стени на Цариградъ средъ виковете на своите българи, които за по-голямо унижение на византийците викали на гръцки езикъ: „слава Симеону царю!“ Но всичко останало безъ успехъ предъ непобедимата твърдость на императора Романа Лакапена. Българското честолюбие длъжно било да се признае победено при вида на това почти свръхчовешко величие, което запазило дори въ най-дълбокото смирение нещо отъ блясъка на божественото величие, съ който то се считало обиколено. Симеонъ поради

своето византийско възпитание се чувствувалъ твърде дребенъ предъ този римски василевсъ, който дошелъ при него съ гърди, покрити отъ омофора на св. Богородица, този античенъ паладиумъ на империята. Той, както се види, разбралъ, че една такава мощь не може да бъде разкъсана, и че отсега нататъкъ той тряба да насочи къмъ друга страна развитието на своя народъ и да търси другаде титлата и посвещението на императорите". Най-добъръ символъ на съдбата, която оттогава се налагала на България, Лапотръ вижда въ известния разказъ за двата орла, които се появили надъ главите на двамата господари презъ времето на тяхната среща на морския брягъ у Космедия, именно опътванъето на едина орелъ къмъ Тракия ясно показва, че България тряба да се обърне къмъ западъ и да влезе въ кръга на западните държави. Но вече било късно, защото политичесеските обстоятелства се съвсемъ изменили: закрепата на маджарите и печенезите задъ Сава и Дунава съвсемъ отделили българите отъ централните славяни; оставалъ имъ откритъ само пътятъ къмъ Адриатика чрезъ присъединението на сърбите и хърватите. Обаче и тукъ се явили пречки: наистина Сърбия въпреки протестите на Византия била завладяна, но при първото сблъскванье съ хърватите въ 927. (?) година щастието изменило на Симеона. Той преживялъ само за късо време разрушението на своите толкова горди надежди. При все това може да се мисли, че Симеонъ е ималъ още време, преди да умре, да се спазари съ Римъ за някакъвъ-си договоръ, който „осигурявалъ за неговата фамилия нещо като кралевско коронясванье съ изпращанье на корона и благословение отъ папата", които, споредъ както Лапотръ е наклоненъ да вярва, са пристигнали въ България само следъ смъртьта на Симеона, и отъ които се възползувалъ само синъ му Петъръ.

Обаче съединението на българската църква съ Римъ не донесло нищо особено. Въ Цариградъ разбрали най-сетне, че по-малко опасно ще бъде, ако се поласкае „българската мания", отколкото силно да ѝ се противятъ, и затова веднага изменили политиката си: Петъръ билъ ожененъ за дъщерята на Христофора и внучката на императора Романа Лакапина, а следъ нѣколко време и българскиятъ „ἄρχων" билъ признатъ отъ императорската канцелария за истински законенъ „βασιλεύς". Вероятно тогава и българскиятъ архиепоскопъ е получилъ титлата патриархъ съ право да коронясва своя суверенъ.

„И наистина, византийците не са могли да намерятъ по-добро средство, за да привлекатъ малко-по-малко къмъ империята българския елементъ и чрезъ това да приготвятъ при-

съединението му. Въ същность десетия векъ не се завършилъ, когато това присъединение станало, и българскиятъ царь Борисъ II, човекъ съ едвамъ набола брада, длъженъ билъ да снеме своята мантия и червени обуща, за да вземе костюма на византийски „магистъръ". България издъхнала преждевременно поради единъ първороденъ порокъ въ държавната наредба. Честолюбието на нейните неинтелигентни държавни глави въпреки повърхностната си изтънченость не разбрали, че всяко тяло не приляга на всяка душа, че единъ организъмъ дълговременно прочистванъ лошо се натъкмява къмъ една едвамъ издялана душа и че така образувана отъ тяхъ държава съставя неестественно живуще общество, а искуствена смесь, безъ единство и безъ бъдеще. Въ туй време, когато отгоре държавните глави на нацията се надували въ парфюмирани византийски скарамингии и се хвалили, че говорятъ по гръцки, масата на българския народъ продължавали да се облича въвъ вонещи животински кожи и слушали красотата на еллинската литература въ положението на едно магаре, което слуша лира".

„Старата българска партия се опитала да се удържи няколко време на западъ. Самуилъ се провъзгласилъ за царь и дори успялъ, както се види, да получи отъ Римъ името и короната на василевсъ. Но това последно усилие не можеше да отиде понататъкъ отъ 1020 година".

„Трябало по сетне повече отъ единъ векъ, щото България да успее да свали византийското иго. Но тя оживяла отново къмъ края на XII векъ, само за да подеме същата мечта и да възобнови същите колебания между Римъ и Византия. Едвамъ получила отъ папа Инокентия III една по възможность независима и за своите князе най-висока санкция, която би могла да даде римската църква, и тя пакъ се фърлила къмъ Цариградъ и зема участие въ неговата схизма чакъ до деня, когато подпаднала подъ македонското иго, оставена едновременно отъ безсилния изтокъ и отъ запада, който тя презирала".

„Оттука, както се види, може да се заключи, завършва Лапотръ, че много по-добре би било за българите да се покорятъ на политиката на Ивана VIII, т. е. да влязатъ по-дълбоко въ римското вероизповедание и въ западната цивилизация."

МАКЕДОНИЯ НЕРАЗДЕЛНА.

Отъ някое време насамъ сръбскиятъ печатъ си е турилъ серiозно за задача, да подготвя почвата за едно бъдещо деление на Македония. Тази идея за дележъ обаче не е изникнала туку-тъй изъ средата на сръбската преса, а е резултатъ отъ добре обмислените планове на новата сръбска държавна политика. Отблъсната отъ Адриатическо Море съ завзиманьето на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария, притисната поради това отъ две важни страни отъ тая монархия, отъ която се намира тя въ пълна економическа зависность, Сърбия напоследъкъ обърна своятъ погледъ всецяло къмъ Бяло Море, като счита, че само тогава ще може да се освободи отъ економическия гнетъ на Австро-Унгарската монархия и да получи възможность, по-свободно да се движи и развива, ако успее да си проправи пътъ презъ Македония и излезе на Бяло Море. Ето защо сръбските правителства, сръбската интелигенция и преса отъ десетина години насамъ са обърнали най-серiозно внимание на Македония. Те, разбира се, и никакъ не биха мислили да делятъ Македония, ами биха я считали цяла-целничка за достояние на бъдещата Велика Сърбия, ако сръбско-българската война не имъ поотвори очите и не имъ показа, че въ своя пътъ къмъ Бяло Море те има да срещнатъ опасенъ противникъ. Поради това, макаръ и да се сматря отъ крайни шовинисти, а такива изглежда да са болшинството отъ сръбските интелигентни умове, цяла Македония за сръбска страна съ чисто сръбско население, сърбите са готови да „жертвуватъ“ голяма часть отъ това „чисто сръбско“ население на българите, само и само да запазятъ те по-големиятъ дялъ отъ Македония за себе-си и да успеятъ по този начинъ да си обезпечатъ часть отъ бяло-морското крайбрежие. Докогато политически съображения стоятъ на страна, а действува само заблудената шовинистична фантазия, Македония е всичка сръбска, „цела се Маћедонија весели српским песмама“, въ нея „се певају искључиво српске песме“, „слави се српска слава“ и се говори

„чисти српски језик“. Ала щомъ тая необуздана фантазия се стъкне съ политическите сметки, тогава тя поотрезвя и допуща, щото часть отъ тези „српске земље“ да мине подъ несносното иго на омразните бугараши, само и само да не я погълнатъ те цяла. Тая идея за поделение на Македония се прокарва вече деятелно въ сръбската преса, съ нея се съобразява сръбската пропаганда въ Македония, и тя се таи навярно и въ политическите кроежи на сръбските държавници. Първоначално сърбите, уверени, че такива кроежи не ще могатъ намери добъръ приемъ между българите, се опитаха да потикнатъ напредъ своите планове съ помощьта на патриаршията и на гърците, ала като не намериха тамъ очакваната подкрепа, решиха да похлопатъ на нашите врата. Така можемъ си обясни неотколешните опитвания за сближение съ българите, които отначало се посрещнаха съ искрено въодушевение отъ голяма часть отъ нашата интелигенция, която не можа отъ пръвъ погледъ да съзре коварството на тия подмамвания отъ сръбска страна и всичката опасность, що трябаше скоро да се прояви за българщината въ Македония отъ това побратимяванье, което не може да има никакво значение за насъ, и което явно бе въ полза на сръбските замисли и планове. Затова пъкъ сърбите скоро вникнаха въ създаденото отъ тия побратимявания положение, което подготвяше толкова добре почвата за тяхното дяло, и съ рядка настойчивость гледаха бърже да извлекатъ всичката полза отъ новото положение.

Тяхната журналистика зе вече да предлага и проекти за бъдещото разделение на оспорваната земя, като желае, щото отъ сега още да се съгласятъ двата „братски“ народа върху тоя въпросъ, та всеки да може свободно да развива пропаганда въ „своята“ часть. Особено зеха да се правятъ такива предложения неотдавна, когато сръбскиятъ краль се готвеше да посети нашата столица. Тогава сръбските вестници съ всички сили се напъваха да убеждаватъ българите, за които те предполагаха, — неизвестно по какви причини, — че повече ламтятъ за съюзъ отъ самите тяхъ, подъ какви само условия би могълъ да стане съюзъ между двете държави. Не само крайно шовинистичните техни вестници à la „Ускок“, ами и по-трезвите, като „Мале Новине“, надпреваряха се да представятъ своите планове за бъдещия дележъ, понеже споредъ тяхъ – това бе очевидно — не може да бъде и дума за братство и съюзъ безъ предварителна спогодба за дележа на Македония Най-добре се излагаха условията за взаимното споразумение, два дена преди идванието на сръбския краль, въ

броя отъ 19. февруари на „Мале Новине“, чийто главенъ редакторъ, Пера Тодоровић, бе изпроводенъ въ времето на софийските тържества като пратеникъ на сръбското „новинарско удружење“. Тъй като мислите, изказани въ надлежната статия, печатана подъ насловъ „Сриско-бугарски односи“, са мисли, що се споделятъ, по нашето добре основано убеждение, и отъ най-сдържаните сръбски интелигентни кръгове, ще изложимъ тукъ най-главните отъ тяхъ, за да видятъ читателите ни, че ние не залудо считаме всякакво споразумение съ нашите съседи отвъдъ Тимокъ пустъ блянъ.

Споредъ автора на статията, няма днесъ нито единъ сериозенъ родолюбецъ между българите и сърбите, който да не би виждалъ, че е отъ голяма нужда, щото между тия народи да владее съгласие. Ала малцина са ония, които вярватъ въ възможностьта на съгласие и братство между българи и сърби. Заради това и не ставатъ никакви сериозни опити къмъ подобно сближение, макаръ външните обстоятелства да ни каратъ часъ по-скоро да пристъпимъ къмъ неговото осъществение. При все това авторътъ, който желае това сближение, е уверенъ, че то може да се осъществи. Обаче той признава, че на сръбско-българския съюзъ бъркатъ големи мъчнотии. Преди всичко тия две племена са толкова близки едно до друго и така незабележно се преливатъ едно въ друго, че мъчно може да се тегли точна граница между нихъ. Сетне исторически всеки отъ двата народа въ известни времена е владеялъ едни и същи земи, така щото обата народа могатъ еднакво да претендуватъ на тия земи. Вънъ отъ това се е прибавилъ и единъ твърде крупенъ и бележитъ фактъ, който много е попречилъ на сръбско-българското споразумение. То е учреждаваньето на българския екзархатъ, което като кость се е забило въ гърлото и побъркало на това споразумение. Като добили българите самостойна църква съ славянска служба, привлекли маса сръбски жители въ Турско къмъ екзархията, които прогласили за българи, и като отворили всъде тамъ училища, смятатъ сега тези земи за своя дядовина. По тоя начинъ те получили превесъ въ Македония и станали непристъпни за отстъпки и спогодба, горди и непримирими. Найсетне нещастието искало, щото къмъ всичко това да се прибави и Сливница, която вече съвсемъ завъртяла мозъкътъ на българите и възбудила у нихъ суета и твърде опасно за тяхната родина национално превъзнасянье, което много пречело на взаимната спогодба. „Така, съ екзархата въ Македония, съ Сливница въ България, съ презъ нощь

грабнатата Румелия, съ своята лесно съ чужда кръвь и чужди усилия спечелена държава, съ спомените за Санъ-Стефанския договоръ, българите станаха разглезени чада на съдбата и на случая, и всички тие лесни сполуки тъй разгорещиха нихните чувства, тъй запалиха нихниятъ мозъкъ, че предъ очите имъ се дигна цялъ облакъ отъ розови надежди, презъ които имъ е много тежко да видятъ същинската действителность.“ Това положение на работите направило българите негодни за хладно оценение на нещата и за взаимни отстъпки, безъ които не могло да се мисли за сближение. Отъ друга страна пъкъ и високопарни шовинисти отъ обете страни раздухвали страстите, като отъ една страна възбуждали мечти, че днесъ-утре победителското Душаново знаме щяло да се забоде дори въ Търново, а отъ друга, че всичко до Морава било българско и че даже и самото Скопье, Душановата „престоница“, не билъ сръбски, ами български градъ!

Разбира се. че при такива обстоятелства малцина ще има, които да вярватъ, че може някога да стане споразумение между двата народа. Ала нека не се отчайваме. Ако въ Франция, дето марсилиецътъ не разбира бретонеца, ако въ Германия, и Италия, дето отделните държавици презъ течение на дълги векове са се взаимо требили, ако тамъ е могло да се постигне обединение, защо сърби и българи, между които има толкова точки на досяганье, да не могатъ да образуватъ поне разуменъ междуособенъ съюзъ? Здравиятъ смисълъ наистина не може намери никакви непреодолими пречки, които да бъркатъ на тоя съюзъ. „Сърби и българи няматъ голямъ изборъ. Те тряба да избиратъ само между тия две неща: или да се борятъ помежду си и рано или късно да станатъ чужда плячка; или да се спогодятъ и сдружатъ възъ основа на взаимни отстъпки, и така да обезпечатъ независностьта на Балканския Полуостровъ и да образуватъ независими и свободни народни държави.“ Наистина временно може въ взаимна борба една отъ двете държавици да добие надвесъ, ала най-накрая работата все ще се свърши съ робство на обете племена. „Нека се не лъжемъ. Не може да има нищо средно между българи и сърби. Те тряба или да се обичатъ или да се мразятъ, или да бъдатъ въ съюзъ или въ борба.“ Като е тъй работата, тогава какъ би могло да стане споразумение? Ябълката на раздора между двата народа е Македония. Ако се съгласятъ върху нея, българите и сърбите лесно могатъ се спогоди по всичко друго. А за тая цель предлага се отъ българска страна

да се действува за автономия въ Македония. Когато тъй закрепнела Македония, тя тогава сама ще реши, къмъ кого да се присъедини. — Е добре, какво се отговаря на това разумно предложение отъ сръбска страна? „Сърбите не могатъ никога се съгласи на такова предложение, защото съ помощьта на екзархията (тоя ужасенъ руски гряхъ) българите получиха надмощие въ Македония, и като искатъ днесъ автономия за Македония, те гледатъ да обезпечатъ за себе-си това свое надмощие. Па и на Балканския Полуостровъ има вече доста дребни и немощни държавици, та не щемъ да създаваме още и нови, някакви македонски държавици.“ Македония било празно географическо понятие. Нямало особена македонска народность, нито македонска история, ами македонците били сърби, гърци и българи, затова и тя трябало да се подели между тия три народа. А пъкъ Стара Сърбия, която българите искали да потопятъ въ широкото понятие за Македония, било живо понятие, не мъртва дума, и тая Стара Сърбия обнимала ония крайнини, дето сръбскиятъ елементъ, сръбскиятъ духъ, сръбското минало, паметниците на някогашната сръбска култура, съзнанието за сръбското потекло хванали такива дълбоки корени, щото не изчезнали нито подъ двойния ужасенъ натискъ на материалната сила на турците и на духовния гнетъ на българския екзархатъ. „Кой може да разубеди някога сърбина шумадиецъ, че Охридъ и Прилепъ, градътъ на Крали-Марка, не са сръбско иманье? Кой би могълъ някога само да спомене на единъ сърбинъ, съ когото търси братство и любовь, че Високи Дечани [1]) не са сръбски заветъ въ сръбска земя, и че Скопье, „Душанова престоница“, не е сръбски градъ?“

И тъй „ако българите желаятъ сериозно сръбско-българскиятъ съюзъ, тряба еднажъ за винаги да дигнатъ своятъ погледъ отъ десния брягъ на Вардаръ и да привикнатъ да гледатъ на вододяла между Вардаръ и Струма като на природна граница на сръбско-българските интереси и сръбско-българската народность въ Македония.“ Както виждатъ българите, сърбите отъ любовь къмъ съгласие и братство жертвуватъ важни места, които те отъ миналото навикнали да сматрятъ за свои, и които турците отнели отъ тяхъ, та и естествено нимъ би трябало да върнатъ. Те жертвуватъ Сересъ, Мелникъ и пр. и пр., „комад живога српског меса“, само да се дойде до споразумение. Статията се сключва най-сетне съ думите: „Желе ли

[1]) Манастиръ близу до Ипекъ.

Бугари озбиљно (сериозно) српско-бугарски савез, потребно је да се окану (откажатъ) од шимере створене бугарским Егзархатом и да се помире с мишљу да је српско-бугарска међа вододелница између Струме и Вардара.“

Това са те сръбските условия и кроежи. А за да не мислятъ читателите, че това са блянове на вестникарска фантазия, ще посочимъ на това, че същите мисли за подобенъ дележъ на Македония изказватъ, макаръ и прикрито, и г-да Миловановичъ и Свет. Симичъ въ разгледаните на друго място отъ насъ статии. [1]) Така напр. г. Симичъ въ статията си „Српске школе у Скопљанској епархији“ (Дело, февруар 1897), като намира, че въ западните кази на Скопската епархия имало повече сръбски училища нежели въ източните, казва: „. . . . . у већем их броју има (сръбски училища) у казама на западу а у мањем у казама на истоку ове епархије. Кад се узме на ум географски положај ових каза према крајевима неоспорно српским и крајевима неоспорно бугарским, онда ова појава није необјашњива: она шта више може бити поучна и за Србе, као и за Бугаре, ако им је стало да се у политици држе реалних чињеница, а не уображених рачуна. Каква је то поука, о томе не мислимо да је потребно овде говорити.“ (Стр. 315.) — „У источним казама мало је и школа и ученика, и њихов се број неосетно увећава; у западном, на против, сваком годином нагло расте број и школа и ученика. Ова околност, ако се о њој хоће да мисли правилно и без шовинистичких предубеђења, указује природан пут, којим треба да се иде, па да се спорно питање о народности реши како треба, на миран начин, лаганим диференцирањем.“ (Стр. 318.) Па види се, че и между правителствените сръбски кръгове за основа на трайна спогодба се зима подобенъ дележъ на „интересите“ въ Македония, както става очевидно и отъ недавнашната дописка на софийския кореспондентъ на „Новое Время“, въ която дописникътъ съобщава основите на съюза и прибавя, че видялъ въ Бялградъ картата съ изработения за поделение „сферите на интересите“ въ Македония планъ. Въ тая карта граничната линия върви почти точно споредъ посочените горе условия на „Мале Новине“. [2]).

---

[1]) Вж. Бълг. Прегледъ, год. III., кн. IX.-X., стр. 163.-273. — Год. IV., кн. I., стр. 129.-143.

[2]) Неотдавна и сръбскиятъ воененъ листъ „Војин“ донесе карта на „Стара Сърбия“, границите на която са точно оня същите, каквито са указани въ учебника

Полъгани отъ презмерно добрия приемъ, която подигнатата напоследъкъ идея за братски съюзъ между двата народа намери всредъ голяма часть отъ нашата интелигенция, замаяни отъ ласкавото посрещанье, което се направи недавно на сръбските гости тукъ, сръбските интелигентни кръгове, като изтълкуваха криво тия проявения, помислиха, че е твърде възможно да стане споразумение между двата народа възъ основа на сръбските предложения. Така кореспондентътъ на в. „Народ“ (листъ радикаленъ, издаванъ отъ бившите министри Таушановић и Ђаја), като съобщава своите впечатления отъ посещението на София въ време на недавните тържества, казва: „Као што читаоци виде, речи г. Цанкова најбољи су доказ, да има начина и могућности да се дође до споразума с Бугарима у погледу македонског питања. . . . Г. Цанков није у Бугарској једини, који умерава бугарске претензије. Поред њега има велики број умерених људи од утицаја, на које можемо рачунати у будућем раду на слози, споразуму и савезу.“ (Брой 47. отъ 28. февруари 1897.) — „Данашња званична бугарска у колико сам могао сазнати од приврженика г. Стојилова, стоји на том земљишту, да на Македонију имају право Бугари и Срби.“ — „Чувајући интересе своје династије, кнез слуша савете Русије, која судећи по писању руских листова налази да се о Македонији имају споразумети подједнако Србија, Бугарска и Грчка. Ослањајући се на увиђавност кнеза Фердинанда и умеренијих елемента у Бугарској, ми можемо рачунати на чврст и братски споразум с Бугарском.“ (Брой 48., отъ 1/2. марта 1897.)

Азъ винаги съмъ се отнасялъ скептично срещу подобни идеи за взаимна спогодба съ сърбите, защото дълбоко съмъ се убедилъ, че те съ такъвъ съюзъ гонятъ цели, които са явно противъ интересите на българския народъ. Не отъ някаква искреность нашите съседи търсятъ дружба съ насъ, а за да присвоятъ и обезпечатъ за себе-си голямъ дялъ отъ Македония и да претопятъ тамошните наши сънародници, както въ толкова късо време успяха да извършатъ същото въ Пиротъ и Враня. Не може да става и дума за братство и съюзъ, безъ поне въ теория да стане споразумение относително Македония. Иначе всяко братство ще трае денъ до пладне и ще рухне при пръвъ случай, щомъ изтъкне македонскиятъ въпросъ. Това впрочемъ

„Атлас Српских земаља и Балканског полуострова са земљописом“, разгледанъ въ „Бълг. Прегледъ“, год. III., кн. XI., стр. 103.-108. Споредъ тая карта въ „Стара Сърбия“ влизатъ не само Джумая, Щипъ, Велесъ, Прилепъ, ами и Охридъ, Преспа, Горица и Костуръ! Разбира се, че споредъ дележа тая цяла „Стара Сърбия“ влиза въ сръбската сфера, а освенъ това и половината отъ жалките остатъци отъ Македония.

стана очевидно и за нашите най-възтържени привърженици на сръбско-българското братство, макаръ и да не се е минало много време, откакъ те тъй възхваляваха това „историческо събитие“ на Балканския Полуостровъ. „Ние съ пълно право ще очакваме отъ днешното българско правителство да спобратими дѣйствително и двата братски народа, сърбския и българския. Пхтя за това е проправенъ и очистенъ вече. Съ дохожданьето си въ София съ своя първъ министръ, Краль Александръ ни даде внушително да разберемъ, че сърбский народъ не храни враждебни чувства и е въодушевенъ отъ най-добри желания за искренно споразумение съ насъ за обща и братска акция на Балканския полуостровъ. Отъ сжщитѣ чувства е проникнжтъ и българския народъ заедно съ своя доблестенъ князь. . . . Като публицисти и изразители на мнѣнието и желанията на една голѣма часть отъ българския народъ, ние нѣма да откажемъ съдѣйствието и помощьта си на правителството за постигание едно искренно споразумение съ братята сърби. Нѣма да откажемъ помощьта си, . . . защото сме убѣдени, че едно искренно споразумение и опрѣдѣляванието сферитѣ на дѣйствие на двата братски народа на Балканския полуостровъ ще бжде отъ обща полза и за българи, и за сърби и само по тоя начинъ и съ това споразумение ще се обезпечи бждщето и на България, и на Сърбия.“ (В. „Прогрессъ“ отъ 23. февруари 1897.) — „Българи и сърби нѣматъ сериозни причини да се мразжтъ; тѣ лесно могжтъ да се споразумѣжтъ и да опрѣдѣлжтъ своята сфера на влияние и дѣйствие на Балканския полуостровъ. За осжществление на тѣхнитѣ национални задачи тѣ трѣбва взаимно да си помагатъ единъ на другъ.“ — „Солидарностьта мѣжду тия братски народи се налага отъ общностьта на интереситѣ имъ и тя, осжществена, ще порази неприятелитѣ имъ.“ — „Ние знаемъ и не отричаме, че както мѣжду сърбитѣ, така и мѣжду българитѣ (?) има шовинисти, крайни елементи, които съ своитѣ необмислени дѣйствия прѣпятствуватъ на братското сближение и споразумѣние на двата народа; по знаемъ, така сжщо, че здравомислящата интелигенция, правителствата и държавнитѣ глави и на еднитѣ, и на другитѣ се въодушевляватъ отъ еднакви чувства, отъ чувства на братска любовь, отъ съзнание общностьта на интереситѣ на двата народа. А това ни крѣпи въ вѣрата, че въ скоро бждще и сърби, и българи ще се споразумѣжтъ братски помѣжду си за всичко и ще насочжтъ своитѣ общи дѣйствия само за благото на еднитѣ и на другитѣ.“ — „Това, най-послѣ, е доказателство, че нищо, нито даже война, не е въ състояние да смрази двата

братски и едноплемени народи.“ („Прогрессъ“ отъ 18. февруари 1897.) — „Ние, отъ наша страна, не можемъ освѣнъ да имъ благодаримъ сърдечно за тъзи тѣхна любезность. Дано Богъ уягчи тѣзи искрѣнни свързки мѣжду двата едноплѣменни народа.“ (В. „Отзивъ“, бр. 9. отъ 26. февруари 1897.)

Не се минаха обаче нито два пълни месеца, откато бяха изказани тия думи, пълни съ вяра за трайна братска спогодба, когато сѫщите тия органи се видеха напълно разочарувани въ тая своя вяра и наместо близка братска любовь зеха да предвиждатъ братоубийствени сетнини. „Чудно е, че не тъй гледатъ на работата всички, които плачѫтъ за Македония. Не на всички се ще тая страна да добие извѣстни автономни права и да стѫпи на краката си. Ние знаемъ мнозина видни политически мѫжье въ държави, прегенциитѣ на които не сѫ отъ най-скромнитѣ относително Македония, които никакъ не желаѭтъ да слушатъ за автономия въ тая страна.“ — „Тия правдини . . . ще дадѫтъ възможность на християнскитѣ населения въ турско, които за повечето отъ днешнитѣ си доброжелатели сѫ повече прѣдметъ на вълчи апетити, отколкото на едно искренно братско състрадание, сами да се произнесѫтъ за националностьта си.“ („Прогрессъ“ отъ 27. мартъ 1897.) — „И туй българско население въ Македония, закрепнало въ народното си възраждание съ сѫществующитѣ отъ половинъ вѣкъ свои училища, се подлага на ново искушение, на нова борба срѣщо новъ претендентъ, външенъ пришелецъ, дошелъ да пропагандира несѫществующия въ страната сърбизъмъ.“ — „Тоя резултатъ ще бѫде въ полза на българския народъ, когото сѫ отишли сега въ отечеството му сърбитѣ да развращаватъ за нѣкакви свои политически, злѣ прѣсмѣтнати, цѣли, които историята квалифицира — братоубийствени. Ние сме повече отъ увѣрени, че нашитѣ съотечественници въ Македония ще да одържатъ побѣда въ тая морална борба съ сърбитѣ и ще отблъснатъ тѣхното литературно нашествие, за което пакъ тѣ ще се каятъ, както се каятъ и за онова политическо-военно отъ прѣди дванадесетъ години“. — „Просвѣтителното дѣло на тия пропагандисти ще има резултати съвсемъ противоположни; отишле сѫ да сѣятъ вѣтрове, нека не чакатъ друго освѣнъ бури да женѫтъ.“ („Прогрессъ“ отъ 2. априли 1897.) — И в. „Отзивъ“, който въ начало съ такъвъ възторгъ посрещна идеята за съюзъ между двата едноплеменни народа въ броя си отъ 15. априли, въ който донесе горепоменатата карта на „Стара Сърбия“, въ уводната си статия подъ насловъ „Начало“ съ силно възмущение се

отказва отъ тая идея, като вижда, какъ сърбите подъ защита на това братство искатъ да преследватъ егоистични цели въ ущърбъ на своя съюзникъ. „Ний съ горѣсть на душата си исповѣдваме днесь, че Сърбитѣ не били въ състояние нито приятелство да оцѣнятъ, нито братска дума да удържатъ.... а били надарени съ една богата фантазия, съ единъ дивъ шовинизъмъ . . . и глѣдатъ да присвоятъ . . . онова което принадлѣжи на приятеля имъ и на оногова който иска да живѣе братски съ тѣхъ.“ — „Съюзъ! Съ кои хора съюзъ? — Съ хора, . . . които добрѣ знаятъ да поднасятъ тайно отрова на приятеля си и които сж вѣщи да забиватъ ножа въ гърдитѣ даже и на брата си; Българскийтъ народъ не ще такива коварни съюзи.“ [1]) — А в. „Свѣтлина“, който не намираше думи, какъ по-ентузиастично да поздрави сръбскиятъ краль и сръбските гости, и който посрещна съ неописвана радость мнимиятъ съюзъ, въ брой 52. отъ 26. априли 1897 отправя по адресъ на нашите „съюзници“ следните остри думи: „Не е ли явно отъ всичко горѣизложено, че сърбитѣ искатъ да ни отворятъ систематическа борба въ Македония? . . . Това ли значи побратимство между българи и сърби? Не! борбата между българи и сърби именно сега се захваща и тя ще бжде ужасна, отчаяна. Не съмъ пророкъ, но нѣма да сбъркамъ, мисля, ако кажж, че скоро всички у насъ ще се убѣдятъ, че е нужна една втора Сливница за вразумѣвание на сърбитѣ. И за тая втора Сливница отговорностьта нѣма да тѣжи върху българитѣ, както не тѣжи върху тѣхъ и отговорностьта за първата Сливница.“

Очевидно е отъ това, че сръбско-българскиятъ съюзъ е празна мечта, когато и най-горещите му привърженици между насъ така скоро се разочаруваха въ неговата осъществимость. И наистина, какъ може да мислимъ ние за такъвъ съюзъ, когато отъ сръбска страна подъ неговото було се преследватъ цели, които са противъ най-жизнените наши интереси! Сърбите явно изповядватъ, че братство между двата народа е възможно само подъ условие, да се предостави на тяхно разположение по-голямата часть отъ Македония, славянското население на която не само се сматря отъ всички компетентни чужденци за българско, но и само се чувствува като такова.

Между оная земи, които сърбите сматрятъ за свое право, на първо място стои Скопската епархия. Видяхме, какъ споредъ „Мале Новине“ не могло и да се спомене на единъ сърбинъ, че Скопье не билъ сръбски градъ, и че само крайни шовинисти между българите могли да смятатъ тоя градъ за

[1]) Изоставихме твърде острите изрази, съ които са напъстрени тия пасажи.

български. Явно е, че никаква гола действителность не може изцери сръбската фантазия отъ тия заблуждения. Напукъ на всяка статистика се твърди, че Скопье билъ сръбски градъ. А какво ни показва статистиката? Споредъ сведенията за сръбските училища въ Скопската епархия, дадени отъ сръбски източникъ,[1]) имало е презъ 1895/96. учебна година въ основните училища въ Скопье всичко 88 ученика (по нашите сведения само около 50—60), отъ които сигурно по-голямата часть е била не отъ града, а отъ околните села, както може да се заключи отъ това обстоятелство, че и въ класното училище презъ същата година е имало отъ 105 ученика само 16 отъ Скопье и казата. Срещу тия — въ най-сгоденъ случай — 88 ученика въ сръбските основни училища, имало е въ българските основни училища въ същата година 998 ученика, всичките отъ града. И при все това идатъ сърбите серпозно да оспоряватъ на българите правото, да сматрятъ тоя градъ за български![2]) — Заслепени отъ краенъ шовинизъмъ, и най-сериозните сръбски учени не могатъ да погледнатъ трезво на действителностьта, а се стараятъ при всеки случай, когато се касае за Македония, най-нагло да изопачаватъ истината. Въ миналата книга на „Бълг. Прегледъ“ ние показахме, какъ г. Симичъ не е могълъ да се въздържи, да не представи на сръбската публика фалшиви числа за числото на учениците въ сръбските училища въ Скопско. Въ същата тая статия г. Симичъ твърди, че „по наj-тачнијим(?) подацима“ въ Скопската епархия имало повече отъ 14.000 къщи „чисти Срби“ и следвателно около 70—80.000 души сърби! Въ своята статия „Последниятъ опитъ на сръбската пропаганда въ Скопье“ (Б. Пр., год. III., кн. XII.) ние дадохме точни сведения за броя на къщите въ казите Кратовска, Паланска, Пехчевска, Кочанска и Тетовска отъ Скопската епархия. По-долу даваме такива сведения и за казите Скопска и Кумановска, така щото липсуватъ подобни още за казите Щипска и Прешовска, които тоже влизатъ въ състава на Скопската епархия. Споредъ нашите сведения — впрочемъ тукъ може и не съвсемъ достоверни — Прешовската каза брои около 2060 къщи православни, които всички признаватъ гръцката патриаршия. А въ останалата още Щипска каза няма патриархисти. Ако определимъ числото на екзархистите въ тая каза съ 3000 къщи и ако прибавимъ къмъ числото на екзархийските къщи въ Скопската каза, показано по-долу (5119), още 500 къщи за останалите 14 села, за които ни липсуватъ дани (вж. по-долу стр. 98), тогава ще

[1]) Вж. „Дело“, февруар 1897, стр. 222-318, и „Б. Пр“, г. IV., кн. I., стр. 129-143.
[2]) Недавно официалното преброяване извади на-яве само 30 къщи „сръбски“.

получимъ, че въ Скопската епархия има повече отъ 26.200 къщи екзархисти[1]) и 5541 къща патриархисти[2]) Ако сега земехме всички патриархисти за сърби, тогава пакъ числото имъ въ Скопската епархия няма да достигне даже до 5600 къщи или 35.000 души. Ето това е то мнимото сръбско население даже въ най-близката до Сърбия часть отъ Македония, въ която пъкъ българи има най-малко 160.000 души (споредъ турската официална статистика даже 194.741). На какво основаватъ тогава сърбите своите планове за дележъ на Македония? Очевидно не на самата реалность, ами на политически сметки. Разбира се, че никой българинъ не може да склони, заради някакво братство отъ съмнителна за насъ стойность да жертвува комуто и да било национални интереси отъ първостепенна важность. Нека сърбите бъдатъ доволни, че успяха да обсебятъ и претопятъ значителна часть българско население, благодарение на Берлинския договоръ. Ние нямаме никаква воля да следваме въ тоя пътъ. Особено македонците, па били те и онези, които отъ сръбска страна се смятатъ за чисти сърби, няма никога да склонятъ да се разпокъсва тяхната татковина, па каквито интереси и да диктуватъ подобенъ дележъ. Ако сърбите желаятъ съюзъ, нека знаятъ, че цена на съюза не може да бъде делението на Македония. Комуто е мила Македония, той нека се стреми, да се издействува автономия за македонците. — Ала не несносното положение на македонците е присърце на сърбите, ами техните политически блянове, и ето защо те все повече и повече си навличатъ омразата на македонците, които съзиратъ твърде добре техните егоистични замисли. А като е явно, че за сърбите съюзъ съ България е възможенъ само, ако българите склонятъ да си поделятъ „сферите на влияние“ въ Македония, то безумно би било отъ наша страна. да крепимъ подобна идея, толкова повече, че отъ една страна неволно съ това подпомагаме на сръбските планове, а отъ друга страна наместо да спомагаме за сближение на двата народа, напротивъ по-скоро ще подействуваме още повече да ги смразимъ, защото познато е, че омразата е по-силна, когато се насочи къмъ оногова, когото си сматрялъ за свой приятель, у когото обаче виждашъ, че подъ булото на приятелство е гонилъ егоистични цели въ вреда на твоите интереси.

---

[1]) Скопска каза 5619, Кумановска 3688, Кратовска 2504, Паланска 3104, Пехчевска 2703, Кочанска 2650, Тетовска заедно съ Гостиварска нахия 2904 и Щипска около 3000.

[2]) Скопска каза 541, Кумановска 1207, Кратовска 108, Паланска 15, Пехчевска 140, Кочанска 162, Тетовска каза заедно съ Гостиварска нахия 1316 и Прешовска каза около 2060.

Скопска каза.

Брой по ред	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православн. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
1	гр. Скопье. . . .	3850	2620[1])	3600	2500	30[2])	2500	120
2	с. Керемидница.	—	13	—	13	—	13	—
3	„ Маджари . .	—	30	—	30	—	30	—
4	„ Хасанъ-Бегово	50	13	?	15	—	?	—
5	„ Стайковци. .	—	15	—	15	—	15	—
6	„ Инджиково .	—	13	—	13	—	13	—
7	„ Арачиново. .	—	30	—	30	—	30	—
8	„ Белинъ-Бегово	—	35	—	35	—	35	—
9	„ Кадино-село .	—	30	—	30	—	30	—
10	„ Ибризово . .	—	30	—	30	—	30	—
11	„ Труберово. .	—	13	—	13	—	13	—
12	„ Юрушлери. .	30	20	—	50	—	20	—
13	„ Ибраимово. .	—	20	—	20	—	20	—
14	„ Огнянци. . .	—	8	—	8	—	8	—
15	„ Навово . . .	—	10	—	10	—	10	—
16	„ Ръженичено.	—	20	—	20	—	20	—
17	„ Катланово. .	—	20	—	20	—	20	—
18	„ Таоръ	—	20	—	20	—	20	—
19	„ Пакошево . .	—	20	—	20	—	20	—
20	„ Ново-село . .	—	20	—	20	—	20	—
21	„ Блаца-Мечъ.	—	44	—	44	—	44	—
22	„ Бадаръ . . .	—	13	—	13	—	13	—
23	„ Брезница . .	—	60	—	60	—	60	—
24	„ Кожле	—	80	—	80	—	80	—
25	„ Граоманци .	—	15	—	15	—	15	—
26	„ Давле	—	80	—	80	—	80	—
27	„ Сушица . . .	—	100	—	100	—	100	—
28	„ Горно-Койнари	—	21	—	21	—	21	—
29	„ Средно- „	120	6	120	6	—	6	—
30	„ Долно- „	30	6	30	6	—	6	—
31	„ Романовци. .	75	75	75	75	—	75	—
32	„ Агино-село .	15	15	15	15	—	15	—
33	„ Бучинци. . .	—	25	—	25	—	25	—
34	„ Буйковци . .	—	20	—	20	—	20	—
35	„ Бунарджикъ.	—	15	—	15	—	15	—
36	„ Айватовци. .	—	25	—	25	—	25	—
37	„ Текия	—	15	—	15	—	15	—

[1]) Има още 60 къщи евреи.

[2]) Има още 60 къщи влашки, 250 цигански, 60 еврейско-испански, 10 сръбски преселенци отъ Призренско и Прищинско, и 20 разни европейски.

Скопска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православн. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
38	с. Кучевища[1]) .	—	160	—	160	—	—	160
39	„ Мирковци . .	—	110	—	110	—	50	60
40	„ Глухово . . .	—	60	—	60	—	30	30
41	„ Бразда	—	45	—	45	—	(?)45	—
42	„ Баняни . . .	—	65	—	65	—	—	65
43	„ Чучеръ . . .	—	52	—	52	—	—	52
44	„ Горняни. . .	—	22	—	22	—	—	22
45	„ Побоже . . .	—	70	—	70	—	(?)70	—
46	„ Бродецъ . . .	—	45	—	45	—	(?)45	—
47	„ Любанци . . .	—	116	—	116	—	116	—
48	„ Радошани . .	—	20	—	20	—	20	—
49	„ Люботинъ . .	38	8	—	8	38	8	—
50	„ Ращакъ . . .	30	30	—	30	30	30	—
51	„ Булачани . .	—	90	—	90	—	(?)90	—
52	„ Церешово . .	—	58	—	58	—	58	—
53	„ Виниче . . .	—	10	—	10	—	10	—
54	„ Страчинци . .	—	15	—	15	—	15	—
55	„ Бутелъ . . .	—	13	—	13	—	13	—
56	„ Рукомия . . .	—	6	—	6	—	6	—
57	„ Бресъ	40	—	—	—	40	—	—
58	„ Блаце	80	—	—	—	80	—	—
59	„ Кучково . . .	—	60	—	60	—	—	60
60	„ Орманъ . . .	—	13	—	13	—	13	—
61	„ Никищани . .	30	—	—	—	30	—	—
62	„ Вучидолъ . .	—	15	—	15	—	15	—
63	„ Бардовци . .	—	20	—	20	—	20	
64	„ Злокукяни . .	—	16	—	16	—	—	16
65	„ Влае	—	7	—	7	—	7	—
66	„ Оризари . . .	—	16	—	16	—	16	—
67	„ Кондово . . .	13	—	—	—	13	—	—
68	„ Свилари . . .	30	—	—	—	30	—	—
69	„ Г. Свилари .	20	10	—	10	20	10	—
70	„ Рахче	120	—	—	—	120	—	—
71	„ Копаница . .	20	—	—	—	20	—	—

[1]) Въ статията си „Последнинтъ опитъ на сръбската пропаганда въ Скопье“ (Б. Пр., год. III., кн. XII., стр. 80) мимоходомъ бяхъ споменалъ, полъганъ отъ една дописка отъ Солунъ, поместена въ в. „Знаме“, бр. 67., отъ 21. декември 1896, че въ Скопска Черногория има няколко села съ преселенци сърби. Както се научавамъ сега, тия села, къмъ които принадлежи и Кучевища, иматъ еднакво население съ другите села отъ Скопската каза, т. е. българско. (Вж. Български Прегледъ, год. IV., кн. I., стр. 141., и Материали по изучването на Македония. София, печатница Вълковъ, 1896. Стр. 533—535.)

Скопска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православни къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
72	с. Бояни	35	—	—	—	35	—	—
73	„ Ласкарци . .	40	—	—	—	40	—	—
74	„ Чайлани . . .	25	—	—	—	25	—	—
75	„ Арнаутъ-кйой	30	—	—	—	30	—	—
76	„ Машка	20	10	—	10	20	10	—
77	„ Глумово . . .	30	—	—	—	30	—	—
78	„ Сарай	—	16	—	16	—	16	—
79	„ Шишево . . .	16	16	—	16	16	—	16
80	„ Гърчецъ . . .	17	—	—	—	17	—	—
81	„ Крушопенци .	35	—	—	—	35	—	—
82	„ Нерези	46	36	—	36	46	36	—
83	„ Горно-Водно .	—	20	—	20	—	20	—
84	„ Долно-Водно .	—	16	—	16	—	16	—
85	„ Кисела-вода .	—	8	—	8	—	8	—
86	„ Усие	—	16	—	16	—	16	—
87	„ Драчево . . .	—	200	—	200	—	200	—
88	„ Долно-Лисиче	—	20	—	20	—	20	—
89	„ Горно-Лисиче	—	40	—	40	—	40	—
90	„ Орешани . . .	—	16	—	16	—	16	—
91	„ Зелениково . .	—	20	—	20	—	20	—
92	„ Градовци . . .	20	15	—	15	20	15	—
93	„ Паларуши . .	80	—	—	80	—	—	—
94	„ Батинци . . .	15	5	—	20	—	5	—
95	„ Варвара . . .	—	12	—	12	—	12	—
96	„ Мала-Варвара	—	10	—	10	—	10	—
97	„ Добри-долъ .	—	55	—	55	—	55	—
98	„ Патишка-река	35	35	—	35	35	35	—
99	„ Църни-върхъ.	30	—	—	—	30	—	—
100	„ Малчища. . .	16	—	—	—	16	—	—
101	„ Осинчани . .	—	16	—	16	—	16	—
102	„ Ябълци. . . .	—	35	—	35	—	35	—
103	„ Пореч е. . . .	—	60	—	60	—	60	—
104	„ Св. Петка . .	20	4	—	4	20	4	—
105	„ Говърлево . .	—	30	—	30	—	30	—
106	„ Барово	15	15	—	15	15	15	—
107	„ Долно-Сълне .	—	55	—	55	—	55	—
108	„ Горно-Сълне .	—	40	—	40	—	40	—
109	„ Ракотинци . .	—	45	—	45	—	45	—
110	„ Сопища . . .	—	50	—	50	—	50	—
111	„ Вражалци . .	40	—	—	—	40	—	—
112	„ Морани. . . .	150	—	—	—	150	—	—
113	„ Студенчани .	200	—	—	—	200	—	—

Скопска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православн. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
114	с. Вълтеница .	80	—	—	—	80	—	—
115	„ Габеръ . . .	30	—	—	—	30	—	—
116	„ Любошъ . . .	—	20	—	20	—	20	—
117	„ Дречинци . .	50	—	—	—	50	—	—
118	„ Цветово . . .	75	—	—	75	—	—	—
119	„ Дражилово. .	105	—	—	105	—	—	—
120	„ Умово	95	—	—	—	95	—	—
121	„ Дол.-Куличани	150	—	—	150	—	—	—
122	„ Г.-Куличани .	100	—	—	—	100	—	—
123	„ Цървена-вода	50	—	—	—	50	—	—
124	„ Халдинци . .	20	—	—	—	20	—	—
125	„ Диковецъ . .	40	—	—	—	40	—	—
126	„ Добрила . . .	50	—	—	—	50	—	—
127	„ Градевци . .	—	30	—	30	—	30	—
128	„ Смесища . . .	25	—	—	—	25	—	—
129	„ Гумалево [1]). .	25	—	—	—	25	—	—
	Всичко въ казата	6840	5703[2])	3840	6070	1836[3])	5119	541

[1]) Освенъ тези села има още следните 14 села, за които не можахме да добиемъ сведения за числото на къщите, но въ които има само екзархисти: Тахталдже, Мършевци, Аджарлари, Кеойша, Мралино, Бърнярци Аджово, Румълъкъ, Оризари-Сарайско, Брестница, Летевци, Крушица, Дробнякъ и Талиградъ.

[2]) И 60 къщи евреи.

[3]) И 60 къщи влашки, 250 цигански, 60 еврейско-испански, 10 сръбски и 20 разни европейски.

Кумановска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православн. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
1	гр. Куманово. .	1300	1100	1100	1100	120[1]	900	200
2	с. Алгуня . . .	—	36	—	36	—	—	36
3	„ Алакинци . .	—	20	—	20	—	20	—
4	„ Алинци . . .	—	55	—	55	—	55	—
5	„ Албанашко. .	—	40	—	40	—	?	?
6	„ Алашевци . .	20	—	—	—	20	—	—
7	„ Байловци . .	—	130	—	130	—	130	—
8	„ Биляновци. .	—	11	—	11	—	11	—
9	„ Брешка . . .	—	15	—	15	—	15	—
10	„ Беляковци . .	—	76	—	76	—	55	21
11	„ Бединье . . .	—	17	—	17	—	—	17
12	„ Буковляне . .	—	30	—	30	—	30	—
13	„ Вакъвъ . . .	—	8	—	8	—	8	—
14	„ Винци	—	84	—	84	—	84	—
15	„ Врачевци . .	—	13	—	13	—	13	—
16	„ Войникъ. . .	—	18	—	18	—	18	—
17	„ Враготурци .	—	30	—	30	—	30	—
18	„ Ваксенци . .	100	—	—	—	100	—	—
19	„ Вищица . . .	40	—	—	—	40	—	—
20	„ Градище. . .	—	64	—	64	—	57	7
21	„ Габрешъ. . .	—	20	—	20	—	20	—
22	„ Гашинца. . .	40	—	—	—	40	—	—
23	„ Горн.-Койнаре	—	32	—	32	—	32	—
24	„ Глажна. . . .	30	—	—	—	30	—	—
25	„ Глъбочица .	—	47	—	47	—	47	—
26	„ Думановци. .	—	35	—	35	—	35	—
27	„ Дейловци. . .	—	65	—	65	—	65	—
28	„ Дренъкъ . . .	—	76	—	76	—	76	—
29	„ Довезенци . .	—	80	—	80	—	—	80
30	„ Доброча . . .	—	20	—	20	—	20	—
31	„ Долн.-Койнаре	—	9	—	9	—	—	9
32	„ Доброшани .	—	24	—	24	—	—	24
33	„ Драгоманци .	—	42	—	42	—	15	27
34	„ Живинье . . .	—	39	—	39	—	39	—
35	„ Желювино . .	—	36	—	36	—	36	—
36	„ Жегняни . . .	—	45	—	45	—	45	—
37	„ Зубовци . . .	—	38	—	38	—	38	—
38	„ Злокукянъ. .	15	—	—	—	15	—	—
39	„ Колицко . . .	—	20	—	20	—	20	—
40	„ Кутлибегъ . .	—	11	—	11	—	11	—

[1]) Има още 10 къщи влашки, 68 цигански, 5 еврейско-испански и 2 арменски.

Кумановска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православн. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
41	с. Кокошини . .	—	80	—	80	—	(?)20	40
42	„ Конарево . .	—	46	—	46	—	46	—
43	„ Коленце . . .	—	25	—	25	—	25	—
44	„ Карловци . .	—	18	—	18	—	18	—
45	„ Кокино . . .	—	58	—	58	—	58	—
46	„ Карабичани .	—	23	—	23	—	—	23
47	„ Кучкарево . .	—	10	—	10	—	—	10
48	„ Клечовци . .	70	35	70	35	—	—	35
49	„ Къшени . . .	—	60	—	60	—	—	60
50	„ Косматица . .	50	—	—	50	—	—	—
51	„ Липково . . .	40	33	—	33	40	—	33
52	„ Лояни	90	10	—	10	90	—	10
53	„ Лопата. . . .	88	12	—	—	88[1])	—	12
54	„ Ляникъ . . .	—	6	—	6	—	—	6
55	„ Малино . . .	—	52	—	52	—	52	—
56	„ Мургашъ . .	—	45	—	45	—	40	5
57	„ Мл.-Нагоричино	—	190	—	190	—	190	—
58	„ Малотино . .	—	61	—	61	—	61	—
59	„ Макрешъ . .	—	27	—	27	—	—	27
60	„ Матейче . . .	108	12	—	12	108	4	8
61	„ Мутилово . .	25	—	—	—	25	—	—
62	„ Никуляни . .	—	71	—	71	—	—	71
63	„ Новоселени .	—	25	—	25	—	—	25
64	„ Никущакъ . .	80	—	—	—	80	—	—
65	„ Орашецъ . .	—	86	—	86	—	86	—
66	„ Осиче	—	18	—	18	—	18	—
67	„ Ора(хъ) . . .	—	94	—	94	—	94	—
68	„ Облавци . . .	—	37	—	37	—	37	—
69	„ Опае	2	17	2[2])	—	—	—	17
70	„ Отля	47	43	—	43	47	—	43
71	„ Оризари . . .	20	5	—	5	20	—	5
72	„ Пчиня	—	45	—	45	—	45	—
73	„ Павлешенци .	—	84	—	84	—	84	—
74	„ Пезово . . .	—	58	—	58	—	58	—
75	„ Проевци . . .	—	13	—	13	—	13	—
76	„ Помакъ-кйой.	50	—	—	50	—	—	—
77	„ Пелинце . . .	—	58	—	58	—	58	—
78	„ Романовци . .	—	29	—	29	—	29	—
79	„ Рамно	—	68	—	68	—	68	—
80	„ Ругинци . . .	—	66	—	66	—	66	—

[1]) Има още 12 къщи цигански. — [2]) Има още 17 къщи цигански.

Кумановска каза.

Брой по редъ	Имена на градовете и селата	Брой на къщите по вяра		Брой на къщите по домашенъ езикъ			Брой на православни. къщи по дух. ведомство	
		Мухамедани	Православни	Турски	Български	Арнаутски	Екзархисти	Патриархисти
81	с. Ропарци. . .	40	—	—	—	40	—	—
82	„ Ругинци . . .	70	—	—	—	70	—	—
83	„ Сопотъ . . .	—	46	—	46	—	46	—
84	„ Станьевци . .	—	38	—	38	—	38	—
85	„ Ст.-Нагоричино.	—	166	—	166	—	46	120
86	„ Стрезовци . .	—	41	—	41	—	37	4
87	„ Свиланци . .	—	26	—	26	—	26	—
88	„ Степанци . .	—	49	—	49	—	49	—
89	„ Скачковци. .	—	31	—	31	—	—	31
90	„ Сушево. . . .	20	3	—	3	20	—	3
91	„ Слупчани . .	66	14	—	—	66[1])	—	14
92	„ Стрима . . .	15	—	—	—	15	—	—
93	„ Стража . . .	15	—	—	—	15	—	—
94	„ Сопотъ . . .	30	—	—	—	30	—	—
95	„ Слатино . . .	25	—	—	25	—	—	—
96	„ Свинище . . .	—	9	—	9	—	9	—
97	„ Себратъ . . .	—	7	—	7	—	—	7
98	„ Търстеникъ .	—	37	—	37	—	37	—
99	„ Табановци . .	—	72	—	72	—	—	72
100	„ Узово	—	2	—	2	—	—	2
101	„ Цветащинце .	—	15	—	15	—	15	—
102	„ Хърчковца .	10	—	—	—	10	—	—
103	„ Изворъ . . .	15	—	—	—	15	—	—
104	„ Четирци . . .	—	59	—	59	—	46	13
105	„ Челопекъ . .	—	75	—	75	—	74	1
106	„ Черкезъ-кйой	30[2])	—	—	—	—	—	—
107	„ Шупли-камень	—	48	—	48	—	48	—
108	„ Ячинци . . .	—	35	—	35	—	10	25
109	„ Добрача . . .	—	32	—	32	—	26	6
110	„ Гошница . . .	40	—	—	—	40	—	—
111	„ Помакъ-кйой.	60	—	—	60	—	—	—
112	„ Арбанешко .	—	27	—	27	—	27	—
113	„ Кукушини . .	—	88	—	88	—	30	58
114	„ Койнци . . .	—	29	—	29	—	29	—
	Всичко въ казата	2651	4965	1172	5097	1184[3])	3688	1207

Ив. А. Георговъ.

---

[1]) Има още 14 къщи цигански.
[2]) Тия мухамедани са черкези.
[3]) И още 10 къщи влашки. 111 цигански, 5 еврейско-испански. 2 арменски и 30 черкезки.

Национална музика. [1])

Тъй като националното изкуство, навредъ дето се появи, е знакъ за жизнеността на една раса, ние мислимъ, че българския народъ не тряба да занемаря този елементъ, който оякчава народността. Франция, Германия и Италия иматъ отъ няколко вяка насамъ национално искуство. Въ по-ново време гледаме, че се появява движение въ полза на народното изкуство и въ скандинавските земи, дето Eduard Grieg, Johan Svendsen ставатъ народни композитори, а Ibsen и други ставатъ водители на литературното народно движение. Въ Русия тъй също Глинка, Даргомижски и Бородинъ въ последно време се бориха противъ нахлуваньето на чуждестранните артистически произведения. Именно върху тази идея, да се развиватъ местните изкуства, искамъ да поговаря съ читателите на Български Прегледъ.

Движението въ полза на националното музикално изкуство се появи въ Русия, когато руски някои живописци се опитаха да отидатъ противъ съществующата академия и да създадатъ ново изкуство. Русия беше дълго време центъръ за артистически вносъ, а, като говоримъ за музика, италианското влияние беше най-силно; националната музика беше занемарена.

Глинка бе първи, който създаде музика съ народна тенденция и неговата опера „Жизнь за царя“ е може да се каже крайъгленъ камъкъ на руската национална музика.

Даргомижски се запозна съ Глинка около 1830.—35. година и отъ тетрадките, съ които си служеше Глинка, когато работеше съ някой-си Dehn — майсторъ по контрапункта — Даргомижски се научи да компонира.

---

[1]) Редакцията съ радость печата тая нарочно за Б. Прегледъ написана статийка на младия белгийски композиторъ, Дезиré Пакъ (Pâques), който е дошелъ въ България съ специална цель да изучи пленителната наша народна музика Увлеченъ отъ оригиналността на националните ни мелодии г. Пакъ е компонираль вече няколко прелестни български симфонии и квартети, които са били свирени въ Лиежъ и Остенде и са направили силно впечатление. Нека се надеемъ, че старанията на младия Maëstro за създаване на една национална българска музика ще бъдатъ увенчани съ пленъ успехъ. Ред.

Въ 1855. г. Даргомижски претърпя фиско съ своя chef-d'oeuvre „Русалка“.

„Моето артистическо положение въ Петербургъ, пише той въ 1855. г., не е за завижданье. Повечето отъ нашите любители и вестникарски писачи не искатъ да признаятъ, че притежавамъ вдъхновение. Техния оптиченъ възгледъ търси мелодии, които да схваща лесно ухото, това което азъ не преследвамъ. Азъ нямамъ намерение да унижавамъ музиката до една проста забавка, ами (за забавка мина времето) искамъ звуковете до предаватъ направо думите, а това те никога няма да разбератъ“.

Тия думи, които са цѣла програма, се приближаватъ къмъ теориите на Рихардъ Вагнера, колкото се отнася до пълното съгласие между текста и музиката въ съвременната лирическа драма. Тези теории, революционни за епохата въ която музиката беше само едно фриволно развлечение за болшинството, направиха впечатление на някои отбрани умове, които търсеха въ изкуството истината.

Балакиревъ, който стана учитель на Бородина, съ когото се запозна въ 1859. г. Цезаръ Кюи, Мусоргски, а най подиръ и Николай Римски Корсаковъ бяха основателите на новата руска музикална школа. Те се вдъхновиха отъ принципите на Даргомижски и търсеха преди всичко оригиналность, която да личи веднага.

Забележително е, че всички тия артисти предадени на музикалното искуство, не бяха музиканти по професия и изучиха музиката сравнително късно, за това музикантите отъ консерваторията имъ правяха силна опозиция и презрително ги наричаха „дилетанти“.

Цезаръ Кюи се нае да защищава смело въ литературата дялото на новото искуство въ продължение на много години, но пакъ новата руска школа беше принудена да търси успехъ въ странство; особно въ Белгия въ 1886. г. руската музика срещна най много симпатии. Лиежъ, Брюкселъ и Антверпенъ посрещнаха съ ентусиязмъ силните млади оригинални произведения на тия композитори. Няма да се разпостранявамъ за расприте между различните школи, за критиките, успехите и неуспехите имъ.

Това съ което ний главно трябва да се запознаемъ, то е способа на тая музикална школа. Една отъ характеристичните способи на новата композиция, състои въ употребата на народната песень като основенъ елементъ.

Народната песень е едно отъ най хубавите първоначални проявления на народа, който ги създава подъ влияние на страхъ и надежди; тя изразява и предава най малките чувства, най малките народни спомени. Тя очъртява на синовете юнашките дела на техните прадеди. Тя подбужда за освобождение отъ чуждо иго. Ту нежна, умоляюща, печална, ту жестока, воинственна, тя е постоянна еманация на духа на една раса. Благодарение, че тя спонтанно произлиза отъ сърдцето на народа, народната мелодия притежава отъ музикална гледка, голяма оригиналностъ въ общи черти, която се дължи на твърде каприцизните модове, тонове и ритми.

По своята модалность и тоналность тия очарователни мелодии се приближаватъ къмъ старинските гръцки родове и ориенталните гами и рядко-рядко се основаватъ и върху диатоническата европейска гама.

Народните мелодии се отличаватъ по това, че въ тяхъ отсътствува полутоненъ интервалъ между чувствителната и тоническата нота (между 3. и 4. степенъ на тетрахорда) въ минорния модъ, те свършватъ върху втората степенъ (както често се случава въ българските песни), което съставлява сюспенсивна каденция съ твърде интересенъ ефектъ и най сетне те иматъ изменчивъ интервалъ на увеличената секунда, а ритъмътъ имъ няма четвъртни периоди.

Освенъ съ звучния си строй, тия песни се отличаватъ и по това, че има постоянно единство между текста и мелодията. Почти винаги вдъхновени отъ някой видъ твърде едноставенъ фактъ, тия малки поеми, които откриватъ наивната народна душа, са жизнено проявление на артистическото чувство. Тъй като хармонията е продуктъ на цивилизацията, както го е доказалъ Camill Saint-Saëns, то е твърде съмнително, да ли тия песни са били обличани някой пътъ въ полифония. Това е впрочемъ въпросъ, за който отдавна се препиратъ музиканти и теоретици, който ми се вижда обаче неразрешимъ. Азъ отъ моя страна съмъ на мнение, че тъй като тия мелодии са сега еднозвучни, то не ще е вероятно, че са биле въ минало време полифонни. Ако някой примитивенъ интструментъ ги придружава, то бива или въ унисонъ или въ октава, или съ някой постояненъ звучещъ тонъ (хармониченъ педалъ), въ което се проявяватъ обаче вече заченки отъ хармония.

Музикалната история ни твърди постоянно, че мелодия и пение се явяватъ по-напредъ и подиръ тяхъ дохождатъ звуковите групировки въ видъ на полифония и че контра-пунктъ

и хармония са сравнително по-нови придобивки на музикалното искуство.

Модерното музикално искуство усвоява тия мелодии и ги облича въ богата хармония, като си служи и съ контра-пункта — а въ това състои и артистичното дяло. Съ своята тонална линия народната мелодия поражда цели серии съвсемъ нови акорди и дава съ това особенъ печатъ и народенъ вкусъ на произведението. Най-добре е за това да се основава народното искуство върху народни материяли — както направиха сподвижниците на руското национално движение въ музиката.

Стига само да чуешъ или да прегледашъ произведенията на Балакирева, Бородина и Римски-Корсакова, за да се увериш, какво може да се направи отъ народната песень, когато се преработи отъ артистически ръце. Липсува ни място да анализираме някое отъ тия произведения — симфонически, камерни или театрални, които всичките са основани върху народната музика. Ще споменемъ втората Si-симфония и операта „Князь Игорь“ отъ Бородина и малката La-Симфония отъ Римски-Корсаковъ, въ която народните мелодии се развиватъ въ една много интересна хармонична основа, Re-увертюрата отъ същия и пр.

Разбира се, че да се употребя народната мелодия прекалено и постоянно за композиционни теми, би било голяма грешка, тъй като съ това се занемарва личното и самостойно вдъхновение; ала отъ честа употреба на тия мелодии композиторътъ усвоява тяхната същина, съ която са проникнати и тъй се обрисува националниятъ характеръ било въ мелодическа линия, било въ хармонизация въ всяка композиция, дето отсъствува народенъ елементъ. La-квартетъ за струнни инструменти отъ Бородина е въ руски музикаленъ характеръ и пакъ не намираме въ него нито диря отъ народните мелодии.

Тъй като композиторътъ живее обиколенъ отъ народни мелодии, той се влияе отъ тяхъ — било съ допирка, било по-наследство — щомъ се оттърве отъ чуждото вдъхновение, както направиха руските артисти. Да издирватъ истинските съотношения между текста и музиката (за което говори Балакиревъ и което се намира пакъ въ народната мелодия) е втора характерна черта на руската школа. Това е въпросъ, върху който може много да се говори, но за което сега не му е място. Това което ни интересува, то е да оценимъ и проучимъ какъвъ драгоцененъ материалъ можемъ намери въ българските народни песни и танцове. Рихардъ Вагнеръ въ

теоретическите си съчинения често дава да се разбере, че тряба да прибягвашъ къмъ народната муза, за да си присвоишъ примитивность, чистота и наивность. На ли и той самъ черпи отъ първоначалните извори своите легенди за да построи великолепните си лирически драми! Безъ да се туряме подъ чуждо знаме, за да распространяваме чужди идеи, тряба пакъ да признаемъ, че проявленията на народното искуство са чисти, защото не са пострадали отъ теориите и продуктите на модерната цивилизация. Народната песень вирее въ планинските сенки, край хладните речички и въ скромните селски колиби; за това е пълна съ преснота и прелесть. Народа си я е създалъ и народа си я обича; за това едно искуство, вдъхновено отъ нея ще бъде по-добре разбрано и ще бъде защищавано отъ всички, които ще намерятъ нещо свое въ него. Тези идеи тряба да се разпространяватъ, а въ България — тъй богата съ народни напеви, това тряба колкото се може по-скоро да се направи, докато чуждите произведения не са ни накарали да забравимъ местните богатства.

За това се изисква пълно преподавание на музикалната история, теория и техника, за да се облекчи работата на ония, които иматъ присърце бъдностьта на българската народность, като създадатъ едно национално музикално изкуство. Това изкуство ще се ръководи отъ способите на руските съвременни музиканти и ще намери оригиналность, характеристика и националенъ колоритъ въ богатото съкровище на българската народна песень.

Тъй като българската народна песень представя голямо разнообразие, тя дава огроменъ материалъ за пространи и подробни изследвания, за да се установи истинското ѝ произхождение. Някои отъ тяхъ се неразличаватъ много отъ руската песень, други пъкъ се приближаватъ до ориенталните ритми а най-сетне тези, които иматъ особено оригиналенъ характеръ, са най-драгоценни за изучванье и издирванье хармонизацията, подходяща къмъ мелодичната линия, къмъ духътъ на текста и общия характеръ.

Д. Пакъ.

Географията въ програмата за педагогическите училища. [1])

Въ януарската книга отъ втората годишнина на „Училищенъ Прѣгледъ“ единъ отъ членовете на Постоянниятъ Учебенъ Комитетъ (Т. Б.) рецензира моята гореозначена статия. Рецензента не е ималъ, види се, за цель да оцени стойностьта на подигнатиятъ отъ мене въпросъ, а да отфърли само ония натяквания, които досягатъ направо програмата. Важностьта на въпроса и едностраната рецензия на г-на Т. Б. ме каратъ да обясня някои точки отъ същата тема.

Училищната програма е само частица отъ съвъкупниятъ организъмъ на училището; тя е само единъ факторъ изъ многото фактори, отъ които зависи резултата на нашата учителска деятелность върху душата на учениците. Добрата метода въ обучението, добре подготвения учитель иматъ много пъти по голяма цена за учебното дело, отколкото добрата програма. Комисията, която бе натоварилъ въ 1872. г. французкия министъръ Jules Simon да изработи програма за обучението по география въ средните училища (Lycées et collèges), е казала справедливо въ своя рапортъ, qu'il importait beaucoup plus encore d'avoir de bons maitres que de bons programmes — че е много по-важно да иматъ добри учители, отколкото добри програми. [2])

Главното значение на програмата се истъква тамъ, дето тя оказва материала на методическата училищна работа. Тя определя и очертава основния планъ и изгледъ на онова въображаемо здание, което тъкмимъ да издигнемъ въ душата на ученика.

Така че главното условие за успеха на едно училище е: добре подготвения учитель и целесъобразно наредената програма.

Училищните програми тряба да вървятъ паралелно съ развитието на науката и живота. Unterrichte Kulturgemäss — обучавай наспоредъ културата — изисква главно общата методика. „Нагласи така обучението, щото то да задоволи нуждите на времето“. — За да се развие и у насъ географията като наука, тряба да се дадатъ на учениците отъ средните ни училища такива познания по нея, щото и те да я схванатъ като наука и да разбератъ нейните елементи. И това е нуждно не само за географията, а и за всички клонове на науката; иначе ще пишемъ научни статии, които ще се четатъ само отъ десетина души, а често пъти може да се случи, щото автора да бъде и единчкия

---

[1]) Вж. „Български Прѣгледъ“ кн. IX и X отъ 1896, стр. 209—211; рецензирана въ „Училищенъ Прѣгледъ“ кн. I. отъ 1897 стр. 126—128.

[2]) Lavaseur: Note sur la méthode d'enseignement de la géographie (Extrait du compte rendu du V-e congrès international de sciences géographiques) стр. 8.

четецъ. Каква е вредата отъ такова единично развитие на някои клонове отъ науката, както за държавната хазна, така също и за народната просвета, ще пиша други пъть. Като се радваме обаче на голямото число учители, училища и ученици, нека се взираме сегизътогизъ трезво и въ тяхната същность и видимъ какъвъ ръководещъ принципъ лежи въ тяхните дейности и уредби.

Голямъ недостатъкъ на новата програма за педагогическите ни училища е това, дето не са приложени при нея и мотовите, отъ които са се ръководили съставителите ѝ. Въ напредналите държави, дето задачата на всеки учебенъ предметъ е добре позната и методическата литература е много богата, все още смятатъ за нуждно да печататъ не само мотивите, които са предизвикали някои промени въ програмата, а даватъ и обяснения и опътвания за самото приложение на програмата. Новите пруски учебни планове за средните училища,[1]) за които споменува и рецензента, инструкциите отъ 15. юли 1890. година, които придружаватъ новите французки програми и инструкциите за обучението въ австрийските гимназии,[2]) могатъ да ни послужатъ за примеръ въ това отношение.

Други недостатъкъ на новата програма е този, дето не е означена общата цель на обучението за всеки учебенъ предметъ. А до колко беше това необходимо, ни показва рецензията на г-на Т. Б. Съвсемъ на друга почва щеше да базира сега нашата разправа, ако въ програмата беше означана цельта на обучението. Тогазъ въпроса щеше да се сведе тамъ отдето го бяхъ подхванелъ азъ, именно: дали ще дадатъ педагогическите ни училища на основните учители такива познания по география, щото да могатъ те да схванатъ самостойно характера на природата и живота на хората, въ коя да е страна.

Всеки, който борави що-годе съ география и следи нейното развитие, ще забележи лесно, както отъ програмата за педагогическите училища, така също и отъ рецензията на г-на Т. Б., че у насъ не се знае напълно задачата и съдържанието на географията като предметъ на науката и обучението. Това нещо ме кара да разправя на късо, къде се истъква сега задачата на географията и какъ тряба да бъде застъпена тя въ програмата за педагогическите ни училища. Това ми се струва толкосъ повече нуждно, защото, до като се не съзнае у насъ образователното значение на географията и не се узнае напълно нейната задача и съдържание, не може се подобри и обучението по нея.

Задачата на географията бяхъ изказалъ въ статията си „Географията въ програмата за педагогическите училища“, „Български Прегледъ“ година III кн. IX-X. както я предлага професоръ Рихтхофенъ (Aufgaben und Methoden der heutigen Geographie. Leipzig 1883). Отъ тамъ можеше да се види ясно, какъ схващамъ азъ физическата география, та нямаше нужда да ми се въвира въ очи, че ако съмъ билъ прочелъ цялата програма, нямаше да съобщавамъ

---

[1]) Lehrpläne u. Lehraufgaben für die höheren Schulen nebst Erläuterung-n u. Ausführurgsbestimmungen; Berlin 1892.

[2]) Instruktionen für den Unterricht an den Gymnasien in Oesterreich, Wien 1884 (специално за география стр. 17—19 и 160—206; Instruktionen für den Unterricht an den Realschulen in Oesterreich im Anschlusse an einen Normallehrplan; 2 Aufl. Wien 1881. (за география стр. 8—9 и 80—119).

на читателите на „Бълг. Прегл.“ какво няма и споменъ отъ нея. Азъ бяхъ челъ ония страници (864 и 865 отъ „Учил. Прегледъ“ год. I кн. 9), дето се ужъ намирала физическата география, прегледахъ ги и сега пакъ, но ненамерихъ нещо подобно. Наистина, тамъ се предвиждатъ елементарните съставни части на атмосферата и техните свойства, но всичко това спада въ задачата на физиката, следв., те ще бъдатъ разгледани не отъ онова становище. отъ което изисква географията. Докато физикътъ изследва само свойствата на явленията, географътъ се опитва да схване и тяхното отношение къмъ известни места въ хоризонтална и вертикална посока; по този начинъ той схваща известенъ феноменъ възъ основа на изнамерените отъ физика закони и въ свръска съ причинната зависимость отъ местната земна пластика, отъ местното положение върху земното кълбо и отъ цялъ купъ местни фактори. Но да приемемъ за мигъ, че физикътъ би разгледалъ явленията на атмосферата и отъ становище на географа, мисли ли тогазъ рецензентътъ, че съ това се постига задачата на физическата география? — Повече елементи отъ физическа география намираме въ отдела геология (стр. 875), но и те съставляватъ само часть отъ нейното съдържание. Новите книги по физическа география на именитите професори A. Supan [1]) Herman Wagner [2]), A. de Lapparent [3]) и А. Н. Красновъ [4]) ни даватъ ясно да разберемъ, къде се изтъква сега задачата на физическата география.

Проф. Супанъ, като споменува още въ въведението си, че земната повърхнина е била и е подложена на постояни промени, свежда факторите на тези промени въ четири източника на енергия: земна топлина, слънчева топлина, въртение на земята и притегателна сила на слънцето и месеца, Въздействията на слънчовата топлина са най-разнообразни и най-постояни; той различава следните действия на слънчевата топлина: 1) Потикване процеса на изветряваньето 2) Действие на вятъра; 3) Действие на водата и то: а) въ морето и езерото, б) на подвижната вода; 4) Действие на леда и то: а) на морския ледъ, б) на леда по сушата. Следъ като разгледа той добре всички сили, които вематъ дялъ въ промената на земната повърхнина, преминава къмъ техните резултати (Endergebnis) — формите. И именно това генетическо гледище на морфологията на земната повърхнина отличава главно сегашната физическа география отъ предишната.

Проф. Вагнеръ, който за втори пъть издава учебника по география на Guthe, е схваналъ добре развитието на географията въ последното десетолетие и посветилъ голямъ дялъ на морфологията на земната повърхнина. Веренъ на своя планъ, да опътва четеца и въ изучвание карти, той разглежда изпърво ония форми, които можатъ да се видятъ на картата, поставя ги подъ известно географическо становище и тогазъ чакъ показва, каква вътрешна свръзка има между външните форми и ги дели по сродство на образование, ама пакъ до толкосъ, до колкото можатъ да се узнаятъ техните свойства отъ кар-

---

[1]) Prof. Dr A. Supan: Grundzüge der physischen Erdkunde. Zweite Aufl. Leipzig 1896.

[2]) Hermann Wagner: Lehrbuch der Geographie; sechste, gänzlich umgearbeitete Aufl. von Guthe-Wagners Lehrbuch der Geographie, zweite Lieferung Hannover u. Leipzig 1886.

[3]) A) de Lapparent: Leçons de Géographie phisique. Paris 1896.

[4]) Проф. А. Н. Красновъ: Основы землевѣдѣнія. Выпускъ I. Харьковъ 1895.

тата. Този възгледъ е особено важенъ за въпроса, съ който се занимаваме ние сега.

Проф. Lapparent забелязва справедливо въ предговора си, че най-прилично име на неговите уроци по физическата география би било: Leçons sur la genèse les formes Géographique и думата Géomorphogenie въведено отъ Lawson намира той като най-веренъ изразъ за учението на сегашната физическа география. Той сближава физическата география съ геологията и приема духовитите дефиниции на Mackinder отъ Оксфордъ: учение за настоящето уяснено съ миналото за първата и учение за миналото уяснено съ настоящето за втората.

Отъ „Основы Землевѣдѣнія“ на проф. А. Н. Краснова видяхъ само първия випускъ: Исторія картографіи, форма земли, распредѣленіе суши и ея строение. Въ другите випуски ще се печати: II. — Атмосфера, ея дѣйствіе на сушу и море, климаты суши и явленія моря, ею создаваемыя. III. — Морфологія земной поверхности. Воды суши. Географія почвъ, растеніи и животныхъ. IV. Человѣчество, законы, управляющіе его разселеніемъ и условія вліяющия на создаваемыя имъ культуры. Основы научной географической классификаціи. Отъ първия випускъ и отъ въведението се вижда, че проф. Красновъ схваща задачата на географията както всички именити географи на западъ. Той дава за географията следната дефиниция: Географія есть наука, занимающаяся изученіемъ современнаго состоянія земной поверхности. Она стремится найти причинную связь между формами и явленіями, сочитаніе коихъ обуславливаютъ несходство различныхъ частей этой поверхности, и изслѣдуетъ ихъ характеръ, распредѣленіе и влияніе на жизнь и культуру человѣка.

Отъ всичко казано до тука можемъ да заключимъ, че физическата география има за предметъ твърдата земна повърхнина заедно съ хидросферата и атмосферата. За да може тя да служи за основа на биогеографията и антропогеографията, т. е., за да можемъ да хванемъ отношенията на растения и животни, на човека и неговите поселища, индустрия и съобщения, къмъ околната природа, тряба да се схванатъ добре формите и явленията, които ни представя земната повърхнина.

За биогеографията казва рецензента, какво кратки познания по нея се даватъ на учениците въ долните класове, като учатъ естествена история. Тука виждаме да се повтаря същата грешка, както съ физическата география, която е предоставена на физика. Ботаникътъ дири възъ основа на систематически изследвания вървежа на развитието у растителния святъ, а за географа иматъ значение отделни форми само тогазъ, когато те придаватъ характерна физиономия на пейзажа или като полезни растения иматъ свръзка съ човека. Географа гледа да сфане ония големи растителни съвокупности, които Гризебахъ нарече вегетационни формации и чието образование и распространение зависи въ по-голямата си часть отъ сегашния климатъ. Споредъ техните систематически сродства распокъсва или съединява ботаникътъ тези съвкупности въ флорни провинции и образува отъ провинциите флорни царства, отъ царствата — флорни групи, отъ групите — зони. Резултатите на тази работа въ свързка и сравнена съ зоологическото распределение на твърдата земя, ни представя най-висшиятъ географически интересъ, като ни допълня

картината на земната повърхнина като нещо, което е станало лека по лека и се намира въ постоянна промена. (Supan: Phys. Geogr. 595).

Както растителниятъ святъ също тъй и животните са въ близка свързка съ човека. Той въди едни като домашни животни, приследва други било за храна, било за кожата или за друга изгода, а съ трети се бори като съ опасни врагове. Но фауната възбужда у географа много по-малко интересъ отколкото флората, защото редко се истъкнува тя напълно въ картината на пейзажа. Но друго едно нейно главно обстоятелство (за происхождението на островите) ѝ придава особено географическо значение. Промените на земната повърхнина се отражаватъ най-добре въ распространението на някои класове животни, особено млекопитающите отъ сушата.

Проф. Рихтхофенъ, който се стреми да разгледва елементите на географията възъ основа на четири принципи: форма, съставъ, дейность и възникванье, подига отъ динамично и генетично гледище въ биогеографията много въпроси, пълни съ потикъ за работа. Разпространението на растенията и животните, казва той, ни представя таквизъ забележителни резултати, щото веднага би трябало да се попитаме за техните причини. И съ това се постига динамичното гледище за биогеографията. Въ колко различни начини се истъква то, ни показватъ специалните разгледвания на хорологичната география върху причинните отношения, които съществуватъ въ отделни местности между организмите и природните условия. Често разнородните условия за животъ, който изучаваме тамъ единично, групираме възъ основа на анализъ въ категории и питаме за причинните отношения на различните организми къмъ тяхъ. Какъ действуватъ почвата и климата съ тяхната местна промена върху растенията и животните? Какво влияние упражняватъ те върху тяхното разпространение? Кое поставя техните граници? Какво е въздействието на топлината, въздуха и влагата въ периодическата имъ промяна? Какъ съдействува човекътъ като динамическо главно обстоятелство модифицируещъ въ разпространието на рода? Какъ и защо последватъ промени на растения и животни?

Ако свържемъ съ това по-нататъкъ въпроса, какъ се е променило динамичното влияние съ време на всяко място, дохождаме до генетичното гледище. Какъ и защо са дошле растенията и животните на места, дето ги намираме сега? Какъ са се променили условията за животъ, за да предизвикатъ специфичните превръщения, за които узнаваме отъ биологическите науки? Кое е попречило разпространението въ известни посоки? По какъвъ начинъ и чрезъ какви влияния се е разместила целокупностьта на органическия святъ въ историческо време и още отъ по-рано, напр. отъ периода на глечарите? Тези общи въпроси, които ни представятъ отделни хорологически студии, обхващатъ много задачи отъ голямо значение. Тези проблеми декараха да се приеме основателно отчасти общата, отчасти ограничена само въ известни региони, промена на климата. Начина на разпространение бореалните (северните) организми принуждава да се предположи някогашенъ студенъ периодъ, за което са добили доказателства геологията и физическата география отъ съвсемъ други наблюдения. Същото може да се каже и за по-сетнешниятъ периодъ, който се отличава съ степенъ характеръ и е господствувалъ въ по-голямата часть на Европа. Отъ същите проблеми се вижда по-пре-

дишната свръзка на сега разделените континенти, както и по-предишната разделность на сега съединените земни части. По отношение на тези въпроси географията образува поле, дето си подаватъ ръка една на друга астрономия, геофизика и геология съ ботаника и зоология, и както ония части отъ науките представятъ често най-голямъ общъ интересъ, дето те се досягатъ или срасватъ една съ друга, тъй също и биогеографията е станала една область, на чието философско проникванье длъжимъ някои пълни съ потикъ резултати отъ новите географически изследвания. (Richthofen: Aufgaben u. Method. d. heutig. Geogr. стр. 56).

Географията достига върхътъ на своята висота, като изследва отношенията на човека къмъ твърдата земна повърхнина, подложена на постоянни промени, къмъ разпределението на водите, къмъ атмосферата съ нейните многократни сменливи състояния и промени, къмъ местното и общото разпространение на растения и животни и то както отделно къмъ всеки единъ отъ тези фактори, тъй също и къмъ тяхната сума (Richthofen стр. 24). Зето въ най-строга смисълъ, човекъ е предметъ на географията до толкозъ до колкото той зависи или може да се повлияе отъ пространствените отношения на земята. Както ботаниката и зоологията се досягатъ съ географията главно чрезъ географическото разпространение на растения и животни, същото става и съ съвкупната наука за човека чрезъ учението за неговото разпространение. Но този клонъ отъ науката, който по аналогия на биогеография, наричаме антропогеография, ако и да прилича много по метода на изследването си на биогеографията, се отличава главно по това, че той прониква по-дълбоко и обхваща по-широко, защото и самото човечество ни представя повече страни и неговите задачи, ако и много трудни, надаряватъ съ много по-богати резултати нашите изследвания. Човечеството е по-многочислено и се намира въ много по-променливи форми на единочество или съвкупенъ животъ върху земното кълбо, така че само неговата гъстота, неговия повече или по-малко заседналъ животъ, границата по между имъ — казано на късо — цялата статистика на населението, видътъ, големината, числото и положението на техните поселища представятъ цялъ купъ нови задачи. Човечеството е много по-подвижно отколкото всички други организми, така че ние имаме да разгледаме много пътища по сухо и по море, които се кръстосватъ и образуватъ цяла мрежа върху земното кълбо И историята на неговото разпространение и неговото аклиматизиранье било то чрезъ преселванье на народи, търговски походи или експедиции за изследванье, представя важна, значително географическа часть на общата история. И колко значителенъ е фактътъ, дето чевечеството променя земята заедно съ нейните води, климатъ и растителна покривка, придава собствена подвижность на известни растения и животни, които то съзнателно или несъзнателно разнася по цялого земно кълбо — на късо казано — по най-решителенъ начинъ променя образътъ на земята! Растенията и животните претърпяватъ разнообразни влияния чрезъ съвкупностьта на географическите отношения по земната повърхнина, същото става и съ телото на човека съ тази разлика обаче, че у него се прибавя и влиянието на вътрешните впечатления върху крайно чувствителните органи на духа чрезъ които всички явления на природата, ту по грубъ явенъ начинъ, ту потайно и изтънчено действуватъ върху неговото

същество и дейности и се отражаватъ отчасти въ тяхъ. Нужно ли е да се каже, че религията, науката и поезията са въ голяма часть отражение на природата въ духа на човека? Изследваньето на тези въздействия е една отъ най-големите задачи на антропогеографията, която се сближава тука съ психологията. Най-после оставя да се изследватъ ония влияния, които упражнява и е упражнявалъ постоянно целия комлексъ на вънкашни условия за съществуванье въ хода на историческото развитие на човечеството, и това прави географията десна ръка на историята (Prof. D-r Fr. Ratzel: Antropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte. Stuttgart 1882 кн. I стр. 21).

Оставихъ за най-подиръ математическата география, защото нейното положение въ общата география не е още установено. До като много именити географи я смятатъ за помощница на общата география, къмъ което мнение се присъединявамъ и азъ, други я отфърлятъ съвсемъ изъ нейния кръгъ, трети я пъкъ превъзнасятъ като най-важенъ неинъ клонъ [1]). Мюнхенския професоръ Гюнтнеръ, който по покана отъ проф. Ратцелъ написа математическа география за неговата Bibliothek geographischer Handbücher, схваща математическата география като дялъ отъ общата география наравно съ другите. Докато физическата география дава отговоръ на въпроса защо, учението за земите и народите — на въпроса какъ, то математическата география допълня общата задача на географията, като отговаря на въпроса дѐ. Пункта, чието точно определение тряба да извърши математическата география, се намира на земното кълбо, — било то на нейната литосфера, хидросфера или атмосфера. Да определи видътъ на земята е първата задача на математическата география, а неразделно съ тази задача върви и определението на нейната големина. Щомъ си уяснимъ тези работи, можемъ да си построимъ система отъ оси, които да се намиратъ въ яка свръска съ телото на земята, и определимъ положението на всяка точка чрезъ нейните координати; тази задача на географическото определение местата е доста обемиста и образува именно същинското зърно на математическата география; тя би представлявала същевременно нейния връхъ, ако земята би стояла неподвижно въ пространството. Но това не е така, тя се движи и ако цельта на определение местата и да не би трябало да бъде релативно (телурно), а абсолютно (космично), то пакъ трябаше да се зематъ въ внимание тези различни движения. Така, че математическата география има за цель да определи съ оная точность, каквато прилича на сегашното състояние на теорията и наблюдателното искуство, положението на кой да е яко свързанъ пунктъ съ земното тело къмъ една за непроменлива приета координатна система.

Съ това определение се схващатъ и трите отдела на математическата география; тя има да обясни първо — видътъ и големината на земята, второ — възможностьта за едно чисто телурно определение местата и трето — определението моментните места на земята въ всемирното пространство.

[1]) Гледай литературата на този въпросъ въ методологично-библиографичното въведение на Handbuch der mathematischen Geographie von prof. D-r Siegmund Günthner, Stuttgart. 1890 стр. 1—39.

Но споредъ съдържанието, метода и цельта която се приследва, географията се разпада на два дяла: обща география и учение за земите.

Общата география, чиято задача и съдържание посочихъ вече на късо, се разпада, ако приемемъ и математическата география за съставна часть, на четире дяла: 1) обща математическа география, която определя видътъ, големината и движението на земята, 2) обща физическа география, която има за предметъ аналитическото разгледванье земната повърхнина въ нейния троенъ съставъ, 3) обща биогеография, която се занимава съ отношенията на растителния и животния святъ къмъ земната повърхнина и 4) обща антропогеография, която разгледва човека въ неговите отношения къмъ предметите на двата последни дяла.

Съ учението за земите (Länderkunde) работата стои съвсемъ другояче. То няма за цель да отделя и следи отделни и съвкупни групи явления върху цялата земна повърхнина, както фиорди, коралови острови, стени и пустини, поселищни типове по устията на реките или на вътрешните езера, по крайщата на планините или въ вътрешните вдадници на заливите и др., за да заключи чрезъ индукция законностьта на такива явления. Главната задача на учението за земите е да схване всеки земенъ индивидиумъ какъвто си е, също и да изложи причинната свръска на неговите природни и човешки (исторично-културни) отношения изцяло възъ основа на конструираните идеи и индуцираните закони отъ общата география; то се ползува отъ тяхъ, за да изследва оная сума отъ сили въ природата, които са създали съществувание и особеность на страната; ползува се отъ тяхъ понататъкъ, за да установи, какъ е подействувала отъ една страна природата на земята върху телото, духа, стопанската посока, държавните уредби, историческата съдба на нейните жители и отъ друга страна, какво са направили тези жители отъ своята земя чрезъ рударство, занаятъ, търговия, поселищни и културни постройки отъ всякакъвъ видъ (Prof. D-r A. Kirchhoff: Zu Professor Hirschfelds Vorschlägen über Umgestaltung des erdkundlichen Unterrichts въ Beiträge zur Methodik der Erdkunde als Wissenschaft wie als Unterrichtsgegenstand. In zwanglosen Heften herausgegeben von Prof. D-r. R. Lehmann. Heft I. Halle a. S. 1894 стр. 5).

Нека разгледаме сега географията като предметъ на обучение въ средните училища.

Географията, която допреди няколко години се преподаваше повече въ свръска съ историята, на която служеше като помощница въ областьта на топографията, се развиде бързо подъ влиянието на новото развитие въ природните и социалните науки като самостоенъ предметъ на обучение и нейното значение за общото образование се цени сега така високо, щото въ много средни училища се отделиха за нея 12—15 часа седмично [1]). Изпърво по аналогия на историята се създадоха и за географията горенъ и доленъ курсъ и въ горния курсъ се разширяваха ужъ познанията добити въ долния. За материалъ по география както въ долния така и въ горния курсъ служеше главно учението за земите, което се състоеше повече въ сухо

[1]) Въ реалните гимназии на Прусия 12 часа, на Саксония 14, на Елзасъ и Лоторингия 15, на Женева 15 и др.

заучвание имена и числа. Новото развитие на географията и нейната методика дойде въ противоречие съ училищните програми за география и много именити географи и географически събори се изказаха противъ тяхъ. Реформата, която направиха французите въ обучението по география за средните училища въ 1872 година, имаше за цель да замести сухото изброяване на собствени имена, като се описватъ големите природни явления и се прониква разбрано въ главните географически фактове, зети сами за себе си и въ свръска единъ къмъ други. Тази реформа препоръчваше на учителя да не губи никога отъ погледа си съединителната нишка, която се протака презъ различнте части на географията: отъ геологическия градежъ на земята, съ който се обеснява видътъ на нейната повърхнина, чакъ до населението, което живее на нея и подържа съществуването си като обработва почвата и се занимава съ занаятъ и търговия. Промените, които станаха отпосле въ програмата за география (1880, 1885, и 1890 г.), запазиха главната основа на програмата отъ 1872—74 год., като подобриха обучението съ някои упростявания. Инструкциите, които придружаватъ програмата отъ 1890 год., препоръчватъ, като се разгледватъ физическите особености и степеньта на развитието въ коя да е страна, да се указва и зависимостьта между причините и действията, така щото учениците да можатъ да заключаватъ отъ фактовете за законите, които ги управляватъ. Новите пруски учебни планове формулиратъ общата цель на обучението: „Да се наблюдава напълно разбрано околната природа и образите на карти, да се знаятъ свойствата на земната повърхнина и нейното политическо разпределение, също и основните чърти на математическата география". Въ горния курсъ е предвидено за реалните учебни заведения между другото: „точенъ и стравнителенъ прегледъ на най-важните пътища за съобщения и търговия въ сегашно време", а общо за всички средни училища: „най-важното изъ общата география". — Ясно се вижда, че съставителите на новите французки и пруски програми и инструкции са биле проникнати отъ духа на новото развитие въ географията и нейната методика, но цельта, която си бяха поставили те, не се постигаше, защото предвидения материалъ не само, че не беше добре отбранъ, а е и крайно оскъденъ. Въ долния курсъ учениците са още слаби, за да можатъ да схванатъ законностьта на географическите отношения, а малкото часове, които се отредиха за география въ горните клонове не само, че не допущатъ да се вдълбочи човекъ въ материала, който тряба да се преговори надвенатри, но прави целия горенъ курсъ по география много сухъ, отекчителенъ и безполезенъ (Н. Раевскій: Географія, какъ наука и учебный предметъ. Изданіе второе. Москва 1890. стр. 86). Географите въ Германия и Франция не останаха доволни отъ новите програми и всеки искаше да се предвиди тази или онази часть отъ общата география въ програмата на горния курсъ [1]) R. Langenbeck (Geogr. Zeitschrift I Jahrgang 1895. стр. 459) формулира тези искания, като искаше да увеличи и числото на часовете, по география, е така: „да се повтори и разшири елементарната математическа география; главните пътища за съобщение и търговия въ днешно

[1]) Compte rendu du IV-e Congrès international des scienses gèographique, I. 1890. стр. 525. Hermann Wagner: Geographisches Jahrbuch XIV B. 1890/91 стр. 404.

време и тяхното историческо развитие; отечествена география; математическа география заедно съ ввежданье въ учението за проекциите на карти; физическа география; распределение на организмите по земята; основните чърти на етнографията". Но тези предложения нито обхващатъ съдържанието на цялата география, нито ни представятъ нещо трайно и завършено, въ основата на което да лежи някой ръководещъ принципъ, общъ за всички части на географията. Край на тези лутания тури D-r Hotr, който трябаше да разгледа въ събора на швейцарските гимназиални учители четири тези, които бе приелъ съюза на швейцарските географически общества въ 1895 год. възъ основа на рефератите, четени отъ професорите Ed. Brückner (Бернъ) и Wil. Rosier (Женева) ([1]). D-r Hotr, проникнатъ дълбоко отъ новото развитие на географията като наука и образователенъ предметъ, указва най-напредъ голямото значение на географията като асоцируеща сила въ разнообразните учебни предмети, посочва нейната способность да образува духътъ, да възбужда истински хуманитетъ и любовь къмъ хората, да вселява обичь къмъ отечеството, и после се стреми да разреши въпроса, който интересува и насъ сега: разпределение на учебния материалъ по география въ различните класове. Следъ критически доводи дохожда и Д-ръ Хотцъ до онова двойно деление на географията, което изложихъ по-напредъ и съ което са съгласни повечето именити географии. Като приценява умственото развитие на учениците и като зема подъ внимание разпределението на материала и по другите учебни предмети, той намира, че „учението за земите" съставлява материалъ за обучение въ долните класове, а „обща география" — за горните (D-r Hotz: Der Geographie-Unterricht am Schweizerischen gymnasium. Sauerländer in Aarau. 1895) До същото заключение е дошелъ и D-r Alois Geistbeck въ интересната статия върху културната география въ обучението (Über Kulturgeographie im Unterrichte въ Geogr. Zeitschrift Dritter Jahrgang, erstes Heft. Leipzig 1897. стр. 14—27). Той, следъ като разгледа съдържанието на културната география, казва: „фактовете отъ учението за земите ги събира най-подиръ общата география. Физическото описание на земите се завършва въ общата физическа география, която се превърнала главно въ морфология на земната повърхнина; куртурната георгафия свършва въ антропогееографията и двете гледатъ да извадятъ действующите закони изъ многото явления".

После късия прегледъ, въ който посочихъ, къде се истъква сега географията като наука и какъ стои работата съ нейното разпределение като предметъ на обучение въ класовете на средните училища, предлагамъ пакъ да се промени програмата за география въ педагогическите ни училища въ този смисъль:

1) Да се предоставятъ за география най-малко половината часове, които са предвидени за история и география.

---

[1]) Главната мисъль на тезите е: обучението по география има голямо значение за образованието, ако отговаря то на новите начала. — Обучението по география тряба да се въведе въ всички класове на гимназиите. — Учителите по география тряба да са подготвени систематически за географическо обучение. — Учениците тряба да полагатъ матуритетенъ изпитъ по география (Zeitschrift für Schul-Geographie. XVII Jahrgang. III и IV Heft Wien 1896. стр. 74).

2) Да се изучатъ главно принципите на физическата география, биогеографията и антропогеографията (обща география), като се преговаря същевременно и учението за земите (особено отечествената география).

3) Отъ математическата география и астрономията да се зематъ само най-главните неща, а да се обърне особено внимание на отдела: географически карти.

Това разпределение на учебния материалъ е най-естествено и най-пригодно да подготви учители, които ще знаятъ не само цялъ купъ имена и числа, а ще познаватъ и природните фактори, отъ които зависи и се влияе съществуването на човека като отделна личность и членъ на племе, народъ и държава и какъ човекъ отъ своя страна се приспособява къмъ тези сили и си служи съ тяхъ. Не тряба да ни смущава факта, дето въ никоя програма за средните и педагогическите училища на цяла Европа не фигуриратъ антропогеографията и биогеографията, като специални отдели на географията. Ако беше реформирала Прусия, Франция или други някой народъ своите програми въ 1896 година, то на сигуръ нямаше да ги остави така, както са изработени въ 1890 и 1892 година. Никой учебенъ предметъ не се развива сега така бързо както географията. Всяка година отъ последното десетолетие ни представлява цяль периодъ въ развитието на географията. Па не тряба да забравяме и това, че нашата програма стои по изборъ на материята много по ниско отъ пруската. А може ли да се сравняватъ нашите учители по география съ пруските, които съзнаватъ много по-добре задачата на обучението по география и независимо отъ програмата даватъ на учениците си познания, които отговарятъ на съвременните начала по нея?

Друга е работата, дали може се приложи сега предложената отъ мене промяна въ програмата. Отъ статията ми: „Потикъ за реформи въ учебния планъ по географията“ („Училищенъ Прѣгледъ“, год. I кн. 10. стр. 106) личи ясно моятъ възгледъ по този въпросъ. Намъ ни трябатъ преди всичко специално подготвени учители по география. Какъ ще се постигне това, бяхъ писалъ въ същото списание. И най-хубавата програма при неподготвени учители ще си остане като благопожелание за пътника, който се носи въ разглобени кола. А добре подготвения учитель, наопаки, и при лоша програма (каквато е сегашната) пакъ би съумелъ да предаде принципите на модерната география.

На свършекъ бихъ пожелалъ да се обърне по-голямо внимание върху този въпросъ отъ страна на Постоянниятъ Учебенъ Комитетъ при Минист. на Нар. Просвещение, защото отъ неговото разрешение зависи много характера на реформата, която би се прокарала въ програмата за география и въ гимназиите.

А. Иширковъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

География на Балканския Полуостровъ. Ржководство за долнитѣ класове отъ Василъ Кѫнчевъ. Първо издание, Шуменъ, печатница „Искра“ 1897. стр. 187, 8⁰, цѣна 10 гроша.

„Обучението тряба да дава общи картини, въ които единичното бива представено споредъ степеньта на неговото значение за цялото и въ свръзка съ него. Ако опишемъ, кога разгледваме някоя земна часть, най-напредъ видътъ на земната повърхнина, после реките, после политико-статистическите отношения и най-подпръ градовете, тогазъ се разпадатъ различните общи картини, наместо да покриятъ една друга или по-добре да се слеятъ една съ друга; и на учениците не ще имъ бъде ясно, какъ видътъ на земната повърхнина определя тука река, тамъ положение на градъ, другаде пъкъ чърти отъ държавна граница. И съ това се изплъзва отъ ученика найглавното нещо, имено какъ тези обстоятелства се намиратъ въ тесни отношения помежду си и следватъ едно отъ друго, и като изчезва възможностьта да се схваща ясно, изчезва същевремено и възможностьта да се запомни.“ (Hans Trunk: Die Anschaulichkeit des geographischen Unterrichtes. Ein Betrag zur Methodik dieses Gegenstandes. 3-te Aufl. Wien. 1890, стр. 194). Професоръ Супанъ казва въ предговора на своя добъръ учебникъ по география: „Като главна задача смятамъ азъ това, да очъртая по възможность пластични картини на земи и техните жители и съ това да дамъ да се разбере историческото развитие, до колкото е то въ географическа зависимость, и сегашните политически и стопански отношения на народа. На всякъде са турени променливите отношения на географическите елементи на предно място, физическата и политическата география, които въ повечето учебни книги са строго разграничени, са изработени една въ друга, и висшата, разбира се, едва ли достигната цель, къмъ която съмъ се стремилъ, е била, щото никой предметъ да не остане въ паметьта на учениците изолиранъ.“ Prof. D-r Supan: Deutsche Schulgeographie, Gotha 1895. стр. IV).

Противъ тези принципи, които съставляватъ сега тригъленъ камъкъ въ методиката на географията въ Германия, е сгрешилъ и Г-нъ В. Кънчевъ, ако и не толкози много, както неговите предшественици. Физическата география на Балкански Полуостровъ, която е доста грижливо изработена и въ която не само единъ ученикъ отъ III класъ, а и всеки книжовникъ би намерилъ нови и поучителни неща, обхваща 63 страници и има толкось много планини, долини и реки, щото общата характеристика на Б. П. въ физическо отношение се губи въ отделните описания. За ученици отъ III класъ, за които

е предназначенъ учебника, трябаше да се генерализира повърхнината на полуострова въ такава мярка, както би я представили на карта въ мащабъ 1 : 5.000.000. Наместо многото планини и върхове би било много по-намясто, ако бяха охарактеризирани по-пространо главните форми на земната повърхнина въ Б. П., напр., Карсть въ Херцеговина, алпийската природа на Рила, горите на Родопите, подземните води на Албания и др. Много елементи отъ физическата география би могле да се поставятъ въ втория отделъ — жители и държави — въ свръзка съ явления отъ живота на народите. И тогазъ причинните свръзки на главните явления въ Б. П. и отделните държави се биха въ изтъкнали много по ясно и способностьта на материала въ учебника да образува духътъ на учениците щеше да се повиши значително съ това. Много по-хубаво би било, ако се подразделяха градовете въ различните държави на групи, като се земе за основа на тяхната класификация зависимостьта имъ отъ вида на земната повърхнина, или поминъка или съобщенията; иначе материала става еднообразенъ и отегчителенъ.

Отъ голяма полза би биле и статистически таблици на края на книгата и регистъръ на всички собствени имена, които се срещатъ въ учебника. Въ новите германски учебници по географията не липсватъ. На чуждите имена въ регистра да се означава ударението и тези отъ тяхъ, които иматъ смисъль, да се превеждатъ на български. Чрезъ курсивъ би трябало да се отбележатъ всички важни неща въ учебника, за да стане той прегледенъ, което е отъ голяма полза както при преговоръ, така също и изобщо.

Учебника на Кънчева има и много хубави страни, които го поставятъ по-горе отъ всички досегашни учебници по отечествена география. Въ него виждаме за първи пъть стремление да се разграничи полуострова на области възъ основа на физическите свойства на повърхнината, ако и не на всякъде съ успехъ. Материалътъ е разпределенъ равномерно и споредъ важностьта за българския ученикъ, таки щото той би можалъ да послужи за учебникъ и въ княжеството, макаръ и да е предназначенъ за училища въ Турция. Езикътъ е лекъ и ясенъ, което е отличителна чърта въ трудовете на К., но лошо впечатление правятъ многото печатни грешки, които на много места съвсемъ преиначаватъ смисъльта.

А. И.

Непрактичностьта на социализма отъ Ед. Ст. Робертсонъ. Прѣвелъ отъ Английски М. Ангеловъ. Силистра, 1896. 35 стр.

Никога не е имало толкова социални учения, теории и утопии и толкова социални движения и препирни както въ нашия векъ, векъ на голяма индустрия, на свободна мисъль, на свободна наука и критика. „Социалниятъ въпросъ“, най-важниятъ и най-мъченъ въпросъ на сегашно време, се разгледва отъ всякоя страна, се налага на същинския държавенъ мъжь и е далечъ още отъ разрешението си. Ученията, теориите и утопиите на социалистите отъ разни школи, които претендиратъ, че най-справедливо и разумно са разрешили този въпросъ, не са вече само теории или мечтания на отделни личности, а разполагатъ съ известна сила въ културните, индустриални и свободни европейски държави, и нищо не е въ състояние да спре социалисти-

ческото движение, понеже то не е нещо случайно, а си има своите причини и се корени въ самото сегашно социално устройство.

Не може да се откаже, че социалистическите учения като крайни учения служатъ като орѫдие за социални реформи и помагатъ на напредъка, защото вселяватъ въ умовете известно съмнение върху добротата на сегашните наредби, каратъ ги да се замислюватъ и да отфърлятъ рутината и привличатъ вниманието на обществото върху бедните, работниците; а при това принуждаватъ самата държава да се занимава съ участьта на многобройната работническа класса, да гледа да ѝ подобри, до колкото е възможно, участьта, и да прави постепенни социални реформи. Освенъ това отъ една страна най-добрите економисти въ наше време признаватъ, че критиките на социалистите противъ сегашния редъ, критики често преувеличени, но още по-често справедливи, са станали причина да направи напредъкъ и самата политическа економия. А отъ друга страна достатъчно е да се спомене за кооперативните работнически дружества, за кредитните работнически дружества, за взаимно-спомагателните дружества, за професионалните училища, устроени за децата на работниците, за аграрните ирландски закони, за да се разбере, какво могатъ да постигнатъ социалистическите учения по миренъ начинъ и чрезъ постепенна еволюция.

Ала не може да се отрече тъй също, че социалистическите учения представятъ известна опасность предъ видъ на обстоятелството, че много отъ последователите имъ са фанатизирани, вярватъ въ тяхъ като въ някои религиозни догми и, като презиратъ и мразятъ всичко съществующе и всички, които не мислятъ като тяхъ, се стремятъ да ги реализиратъ, да ги введатъ въ живота, както си са те изцяло, и да изменатъ самата основа на социалния строй, безъ да обръщатъ ни най-малко внимание на условията въ които живеятъ и на утопиите и заблужденията, що се съдържатъ въ тези учения. Кървавите борби, презъ юнските дни на 1848. год., които станаха поради закриваньето на „държавните работилници“, устроени отъ прочутия социалистъ Луи-Бланъ и кървавите борби съ парижката комуна на 1871. год. са добъръ примеръ.

Въ всякой случай въ културните и свободни страни, гдето на свободата на мненията и на ученията гледатъ като на едно отъ най-важните печалби въ новите времена, се признава, че единственото нещо, което принася полза и на цялото общество и на самите социалисти, то е критиката, препирните, мирната борба, безъ нападения и предзети мисли, безъ умраза и взаимни гонения. По такъвъ начинъ, като се изкарватъ на яве здравите и изпълними идеи на социалистическите учения, а тъй също утопиите и заблужденията имъ, обществото се осветлява, вижда, кое е добро и кое не, а и самите социалисти биватъ принудени да се откажатъ отъ много неща, въ които са вярвали отпреди като въ догми, и да разбератъ, че съ единъ замахъ не може да се унищожи всичко съществуеще и че изпълнимите неща могатъ да се постигнатъ чрезъ мирни борби, чрезъ еволюция, а не чрезъ революция.

Критиката и препирните безъ нападения и предзети мисли, безъ умраза и взаимни гонения са още по-необходими у насъ, понеже отъ една страна много малко наши социалисти познаватъ същинските социалистически учения, а повечето ги познаватъ по брошури и по тукъ таме казани фрази, та ставатъ слепи и фанатични орѫдия на

учения, които не познаватъ, и мразятъ всички, що не мислятъ като тяхъ, а отъ друга страна много отъ противниците имъ отплащатъ тъй също съ презрение и умраза и се плашатъ даже отъ думата социализъмъ. Последствията отъ такава аномалия са очевидни.

Въ гореказаната книжка отъ компетентенъ списатель се критикува безпристрастно и чрезъ примери учението на „научния социализъмъ“ изложенъ въ книгата „Квинтесенция на социализма“, писана отъ прочутия Д-ръ Шефле.

Авторътъ почва съ неравенството, което се среща въ природата, чиято часть е и човешкото общество, и твърди, че социалните неравенства са неравенства, които могатъ да се изглаждатъ, но не и съвсемъ да се унищожатъ. А следъ това казва: нека видимъ, какви са оплакванията на социалистите противъ съществующия общественъ строй и какъ мислятъ те да уравнятъ явните неправди. За да отговоря на този въпросъ, азъ вземамъ образцовата книга на Д-ръ Шефле. „Квинтесенцията на Социализма“, единъ отъ най-обмислените трудове, които са се появили до сега за социалистическото учение“.

Няма съмнение следователно, че тази книжка, преведена добре на български, ще принесе полза. Ала преводътъ, направенъ отъ г. М. Ангелова, при всичко че изцяло зетъ е доста сполучливъ, съдържа места, които би трябало по-добре да бъдатъ преведени. За доказателство ще дамъ следните примери.

Ако такъво е неравенството въ астрономическо и географическо отношение колко повече, когато то се отнася къмъ човѣшките дѣла, тамъ практическия му ефектъ става още по-поразителенъ (стр. 6).

Никой не мисли да въстава противъ врѣмето, ако и да е всѣки свободенъ да му се чумери. Ний знаемъ, че съ това неможемъ да си помогнемъ, нъ съ него се прѣследва една цѣль (стр. 7).

Ето, това е, квинтесенцията на социализма. Това, и нищо повече или по-малко не искатъ защитницитѣ на социализма да се разбира съ него (стр. 11).

Когато, вмѣсто системата на частния и дружествения капитали, които намаляватъ заплатитѣ чрезъ конкуренцията, постигнемъ едно колективно притежавание на капитала, една обществена организация на трудътъ и распрѣдуление на народний приходъ, — тогава и тогава и даже нѣма да имаме капиталисти и надничари, нъ всички ще бѫдемъ еднакви, производители (стр. 10).

Нъ ако приемемъ, че целий свѣтъ би могълъ да се освободи отъ проклѣтията на сиромашията, социалний Residuum можеше да се прѣмахне, тогава нѣмаше ли да се появи силно искушение да се погълне социалистическата схема, пролетариятътъ и всичко (стр. 12).

Тука се явява една отъ най-страшните трудности за цѣлата социалистическа схема. Това, отъ една страна, преследва практическа цѣль, нъ отъ друга то не може да бъде твърде практично; то има тази добра страна, че ще прѣмахне еднажъ за винаги произволътъ, който сѫществува между работниците. Нъ не това е цѣльта (стр. 15).

Погрѣшностьта на социализма въ отношение трудътъ почива върху прѣдположението, че трудътъ има цѣнность въ себѣ си (стр. 18).

На мене това ми се вижда да подразумѣва, между другитѣ нѣща, едно протенционестическо общество (стр. 21).

Има извѣстни социални и економически въпроси, които не можемъ да разискваме безъ да подпаднемъ въ рискъ да докачимъ нѣкои съвсѣмъ оправдателни чувствителности (стр. 26).

При индивидуализма може да живѣе само онзи, който е найербапъ и който се носи жестоко къмъ отдѣлѣните лица и классове (страница 28).

Г. Дерманчевъ.

Iwan Vasow, Skizzen aus dem bulgarischen Residenzleben, autorisierte Ubersetzung von L. J. Popow. Leipzig, 1896. стр. 124.

Драго ни е като виждаме, че въ последно време съчиненията на Вазова ставатъ все повече известни между чуждия святъ. Нашата хубава литература е тъй малка, писателите ни са тъй непознати по чужбина, щото, кога срещнемъ у другите народи нещо преведено и отъ български, не можемъ да се не радваме. А и някатъ съ гордость четешъ българско съчинение на чужди езикъ, защото четейки мислишъ, че това го е казалъ нашъ българинъ, че съ това българската мисъль става обща, светска мисъль. Също удоволствие ни достави и тая книжка, съ която познатиятъ нашъ добъръ преводачъ г. Л. Поповъ запознава немската публика съ някои отъ драските на Вазова. Книжката съдържа десетъ парчета зети и отъ двата тома „Драски и Шарки", а именно: Единственъ исходъ, Доносъ, Прекрасно, Не поздравилъ, Слугиня, Травията, Докторъ Джанъ-Джанъ, 18 май 18.., Испросила, Бѫдѫщиятъ литературенъ кружокъ. Книжката е снабдена и съ единъ малъкъ предговоръ отъ преводача — за значението на Вазова като български поетъ. Преводътъ на изброените десетъ драски е твърде хубавъ и служи за голяма честъ и похвала господину Попову, който ни просто очудва съ прекрасния си немски езикъ. Едно, което ни се не ареса въ тая книжка, то е, че г. Поповъ не сполучилъ твърде съ изборътъ на драските, които превежда; три отъ тяхъ а именно: Травията, Испросила и 18. май, не би трябало да поместя въ книжката си по тая проста причина, че първите две даватъ лошо свидетелство за българските нрави, а третята е една отъ най слабите драски на Вазова. Ний сме благодарни г-ну Попову за тоя му трудъ и се надяваме, че няма да остане само съ това, а ще направи достъпни за немците и други Вазови произведения.

Б. Ц.

Lubin Karaveloff, sa vie et ses œuvres, par *N. P. Séménoff*. Fribourg, 1897. 8⁰. 79 стр.

Не може да се каже, че за нашите видни писатели има въ нашето общество мнение, що изтича изъ непосредствено и пълно изучванье на тяхната книжовна дейность. Някой си изказалъ впечатлението отъ известенъ книжовенъ производъ на писателя, обобщилъ го по отношение къмъ цялата му писателска личность и го предалъ така на свои приятели и събеседници. Неговото мнение станало притежание на едно малко общество; и като не са развити въ страната истински занятия съ литературна критика, това малко общество съсъ своя гласъ и положение налага повсъде заетото си мнение за писателя, безъ да е изучвало тогова по всичките му производи и качества. И тряба

да се мине дълго време, та да се пробиятъ въ това „мнение по предание“ проходи за светлината на една трезва и рационална критика. Ние и досега още се намираме въ преголяма мяра подъ натиска на онова абсолутно величание на производите на Каравелова и Ботева, съ което тия два наши именити дееца се противупоставятъ на всяка друга дарба и посока въ българската книжнина; и досега още ние се водимъ още по „предание“ за поетическото значение на Петка Славейковъ и някои други. Неще и дума, че тукъ тряба да стане обратъ.

За Каравелова са се писали у насъ две-три брошурки и статии съ цель, да се оцени неговата личность и дейность като български публицистъ и поетъ. Обаче опитъ за истинска характеристика на тоя писатель биде предприетъ едвамъ преди десетина години отъ К. Величковъ. И тоя опитъ, споредъ самото признание на автора, е доста ограниченъ, защото се занимава само съ общите белези на таланта и производите на Каравелова, безъ да влиза въ очъртъ на неговата политическа дейность и въ разборъ на отделните му производи. При все това и до днесъ тоя опитъ е едничъкъ въ нашата книжнина по своето критично отношение къмъ Каравелова като белетристъ. Разбира се тогава, каква чувствителна потреба има да посрещне всяка печатана студия за живота и съчиненията на Любена Каравеловъ.

Тая потреба ще да е била ясна и за г-на Н. П. Семеновъ, авторъ на горната книжка, писана като дисертация за научно звание. Ала книжката далечъ не ѝ отговаря. Тя може смело да се постави по-долу отъ опита на Величкова, върху който се позива между други свои извори и който надминува само по това, че изброява фактове отъ биографията на Каравелова и препечатва цели места отъ съчиненията му. Нека забележимъ, че г. Семеновъ не споменува между изворите (préface, 4—5) двете брошурки на Захария Стояновъ „Чърти отъ живота и литературната дѣятелность на Любена Каравелова“, Пловдивъ 1885, и „Любенъ Каравеловъ и неговитѣ клѣветници“.

Въ дяла за животописа на Каравелова (vie de Lubin Karaveloff, 9—26) г. Семеновъ приима изъ „История на българската литература“ отъ Д. Мариновъ (Пловдивъ 1887) годината на раждането на Каравелова 1830.; когато отъ самите записки на тоя писатель излиза, че той ще е роденъ около 1837. г., а З. Стояновъ посочва въ брошурката си дори месецъ ноември отъ същата година. Отъ бележки на С. Заимовъ, поместени за Каравелова въ животописа на Василя Левски, г. С. се ползува да разправя за съвместна работа на Каравелова съ Раковски въ Бялградъ презъ 1865. г. да образуватъ „легионъ за българската независимость“ (стр. 15); а вече отъ биографията на Раковски можеше да се знае, че отъ 1863. год. и до самата си смърть въ Букурещъ презъ октомври 1867. г. тоя нашъ революционеръ не е работилъ нищо въ Бялградъ и съ Бялградъ. Така поправя грешката на Заимова и Г. Димитровъ въ книгата си „Княжество България“, II. (1896) 331 зб. Записките на самия Каравеловъ, обнародвани кратко на руски и пространно на български, уясняватъ доста добре, кога е пътувалъ К. съ баща си по западна България, кога се училъ въ Пловдивъ и що ставало съ него тамъ, какъ билъ абаджия и търговецъ и по кой поводъ се решилъ да отиде въ Русия; ала отъ всичко това не сумялъ правилно да се възползува г. Семеновъ. Неговото неумение да прониква

въвъ факторите, които даватъ посока на живота на единъ деецъ, особно силно удря въ очи, когато разглежда дейностьта на Каравелова въ Букурещъ. Като не дава съ нищо да се разбере, защо се замени „Свобода“ съ „Независимоэть“, защо се отказа К. отъ политическа дейность, какъ се яви „Знание“ като органъ на „дружеството за разпространение полезни знания“, г. Семеновъ поставя извънредно наивни мотиви за съдбоносната вражда между Каравелова и Ботева. Буквално той пише: «Le froid, les soucis et très souvent la faim avaient aigri leur caractère jusqu'à les rendre méchants l'un pour l'autre.... Quelques amis de Boteff et surtout son frère Stéphan se mirent à nouer des intrigues et à faire naître la division entre Karaveloff et lui. Stéphan et ses amis assuraient à Boteff qu'il aurait eu tout avantage à se séparer de Karaveloff, que celui-ci bénéficiait de ses services et le traitait comme ses ouvriers en lui faisant partager leur dortoir... Les deux plus grands martyrs de la délivrance bulgare, les deux combattants de la plus noble idée, se sont séparés et sont devenus deux ennemis mortels. Et pourquoi? Les misères en sont la cause. Ils avaient une imprimerie à eux; ils y travaillaient jour et nuit, plus même que leurs ouvriers, et souvent ils n'avaient pas de quoi se nourir. Une petite intrigue suffit à les séparer. Puis leur caractère était si différent. Le caractère ferme et patient de Karaveloff était tout l'opposé de celui de Boteff. Le premier avait une réputation établie; il avait ses lecteurs; son journal «Znanié» était bien accueilli et lu par tous les bulgares de deux côtés du Danube. Il n'en était pas de même de Znamé journal de Boteff. Cela excitait encore davantage le mécontentement des adversaires de Karavoloff et surtout de Boteff. Ce dernier se mit à conspirer dans le but d'attenter à la vie de son ancien camarade et frère» (стр. 23—24). Ако няма причини да се предполага, че една научна дисертация ще да прави големи огледи къмъ временните чувства на една широка публика, тогава обясненията на г. Семенова за враждата между Каравелова и Ботева не могатъ да сведочатъ за друго, освенъ че или тия двама дейци са били дребнави акробати, неспособни за дела, каквито имъ приписва просто една национална слабость, или пъкъ българскиятъ критикъ се изказалъ на френски езикъ предъ академически оценители въ препопуларни термини. Те са толкозъ повече незадоволителни, че съставятъ веренъ изводъ изъ обясненията, що дава за същата вражда З. Стояновъ въ биографията на Ботева (вж стр. 218—236); а З. Стояновъ съ прекалените си стилистични импровизации възъ основа на вулгарни подробности винаги е способенъ да отстрани читателя си отъ съществото на работата, за да го залъгва приятно или неприятно съ обиходни дребулии и дразнила. Критикътъ на живота на Каравелова трябаше да предпочете предъ обясненията на З. Стояновъ ония заключения, които се подаватъ сами изъ оттегляньето на Каравелова отъ попрището на революционните борби и появата вместо него на Ботева, изъ положението на К. като председатель на централния революционенъ комитетъ, особно по времето на херцеговинското възстание, и загатките противъ това на новия водачъ на революционерската емиграция Ботевъ въ органа му „Знаме“. За тия заключения става важно още едно писмо на Ботева отъ августъ 1875. (покрай обнародваните вече у З. Стояновъ), препечатано въ „Княжество България“ II. 510 зб.; тамъ се казва: „Ка-

равеловъ (шарлатанинътъ) е отстраненъ отъ всичко". Добра услуга щеше да извърши на г. Семенова за живота на Каравелова подиръ смъртьта на Ботева II. томъ отъ „Повести и раскази" на П. Вазовъ, стр. 224—225. Съ нейната помощь може би не ще приемеше и инакъ невероятната весть, че по възстанието въ 1876. г. Каравеловъ събиралъ въ Румъния чета, за да навлезе въ България (стр. 25). Съвсемъ пъкъ не е истина, че Каравеловъ придружавалъ Левски по обиколката му като апостолъ въ България (41).

Вторинтъ дялъ на книжката е онасловенъ »étude sur les oeuvres de Lubin Karaveloff« (29—71) Той е доста голямъ въ сравнение съ първия, ала е равенъ нему по своята обработка. Следъ мъничъкъ уводъ за българското възражданье (29—35) съ Паисия на чело (авторътъ казва, че Паиси писалъ историята си въ Зографския манастиръ! стр. 31), г. Семеновъ се съгласява съ Бобчева, че Каравеловъ е наистина поетъ (36), и говори за влияние на Гр.(!) Шевченко и на българската народна поезия върху идеите и формата на стихотворенията на К. (36—40), които са въ най-голяма часть патриотически революционерни (40—42). После разглежда неговите повести и разкази: въ „Българи отъ старо време" констатува влияние на Гоголя (46); отъ „Мъченикъ" препечатва любовниятъ разговоръ между Цено и Драганка, описанието на Диарберкиръ и на тъмниците му (47—52); като дели типовете у К. на тирани и роби (53), препечатва изъ „Стоянъ" характеристика на турчинъ (54 - 60), а изъ „Бошко" характеристика на гръкъ (60); по разказа „Извънреденъ родолюбецъ" очъртава фанариотскиятъ духовникъ (61) и неговиятъ питомецъ (62); по няколко други — образътъ на български чорбаджия (63—65), хайдутинъ и българска мома (65—68); напоконъ споменува, че въ повестите и разказите на К. повсъде ни срещатъ картини на български нърави и обичаи (69). Следъ това се казватъ две три думи за статиите на К. въ „Знание" и се препечатва късъ отъ „критиката" му върху „Български народенъ календаръ" за 1875. год. (70—71). Така се свършува »l'analyse des oeuvres de Karaveloff«. Похвалите за всичко заместятъ другите длъжности на критика. Песеньта за Василя Левски била »un vrai chef-d'oeuvre« (42), когато К. Величковъ справедливо, но много благо я оценява за бледна и безъ въодушевение (Денница, I. 121); повестите и разказите на Каравелова, на брой до трийсетъ, били всички „des chefs d'oeuvre« (43), съ което надали ще има някой литературно образуванъ човекъ да се съгласи. Само на стр. 32—35 намираме по две-три думи за добри и слаби страни въ произведенията на Каравелова и за техния езикъ. Именно, авторътъ съди: »si le patriotisme fut l'idée inspiratrice des beautés des oeuvres de Karaveloff, il ne le fut pas moins de ses défauts. Dégoûté des Turcs et des Phanariotes, il veut que tout le monde les déteste. Aussi, devient-il grossier, lorsqu'il décrit leurs coutumes inhumaines. Le poète aime sa patrie et croit que personne ne l'aime autant que lui. Il ne connaît qu'un seul moyen de la délivrer du joug, la révolution. Tous ceux qui ne sont pas partisans de la révolution, sont, selon lui, opposés au bien de leur pays et méritent ses mépris. Voilà pourquoi il est si sévère dans ses articles à l'adresse du parti des vieux. Tels sont ses défauts... Il n'a jamais été esclave de son talent. Ce n'est pas l'inspiration qui

le dirige dans ses travaux, mais au contraire, c'est lui qui appelle son inspiration au moment où il en a besoin, cest un travailleurqui livre tout sur commande. Il etait tout à la fois homme politique, poète conteur et critique.... On rencontre par fois chez Karaveloff le conteur et l'homme politique... C'est grâce à son beau style que cette influence d'un genre sur un autre ne diminue pas la valeur de ses oeuvers littéraires. Le style de Karaveloff et léger et coulant... Karaveloff sait adapter son style à ses héros... Deux causes expliquent la beauté de ce style. La première, c'est qu'il a toujours le même but, la même idée inspiratrice... La seconde cause, c'est la langue bulgare pure... Jusqu' à lui, les ecrivains bulgares parlent une langue qui est un mélange de vieux bulgare et de bulgare moderne«. Това е всичко. То може да се приеме въ часть, а въ часть да се обори. За пробенъ камъкъ нека се вземе напр. повестьта „Дончо". Същата повесть би открила на критика важни посочванья за композицията и поетическите похвати на Каравелова, за които г. Семеновъ не издава ни дума, а тая композиция, тия похвати правятъ поезията на Каравелова мудна, тенденциозна, често банална и съ рухо на памфлетъ. Авторътъ още еднъжъ повтаря въ заключение (73—79) своите похвали за Каравелова и съ право се опитва да възрази на някои отрицателни бележки на К. Величковъ. Обаче оценката, писана отъ Величкова, засяга Каравелова и неговите произведения отъ толкова страни и съ таково старание да обясни на всичко причината, че предъ нея цялата книжка на Н. Семеновъ, специялно посветена на живота и дейностьта на Каравелова, съ малкото свои истински критически съждения остая като слабъ опитъ на прилеженъ компилаторъ и се равни съ очеркътъ на С. Бобчевъ въ „Наука".

А. Т.

Трагови старих глечара на Рили од Д-ра Ј. Цвијића (из Гласа српске краљевске академие LIV) стр. 103, 8-о.

Д-ръ Ј. Цвијић, професоръ по география на Великата Школа въ Бялградъ, посетилъ миналото лято Рила-Планина и ни поднася сега много интересна студия за Рила и нейните следи отъ стари ледници.

Той изходилъ голяма часть отъ Рила и то въ различни посоки. Тръгналъ отъ Самоковъ и се качилъ възъ долътъ на Леви Искъръ, преминалъ седловината на Кобилино Бранище, па покрай Сухо Езеро, Тиха Река, Рилска Река стигналъ въ Рилски манастиръ. Отъ манастира ходилъ презъ Карабунаръ до Седемьте Езера (Едигйоль), а по Рилска Река и Крива Река до Смръдливите Езера и въ околностьта имъ чакъ до турската граница. Ходилъ при изворите на Бяла Места въ Турция, изкачилъ се на Налбанта и Манчовъ Чалъ, слизалъ при изворите на Марица и отъ тамъ се качилъ на най-високиятъ върхъ на Рила—Мусалла. Отъ тамъ слезналъ при езерата на Бистрица и низъ долътъ на Марица, покрай Чамъ Кория се завърналъ въ Самоковъ.

Наблюденията отъ пътуванието си е отбелязалъ грижливо въ 46 страници и после ни представя резултатите и студиите отъ наблюденията си. Те се разпадатъ на три дяла: а) орографически и хидрографически прегледъ на Рила, б) днешни снежници и следи отъ стари ледници и в) циркове и езера.

Първиятъ дяль, колкото и да е интересенъ и грижливо изработенъ, не ни дава толкозъ много новъ материалъ, както вторите два

дила. Господинъ Цвијић е първи, който възъ основа на систематични наблюдения, ни казва, че и Рила е имала своя леденъ периодъ и ни оказва не само следи отъ стари ледници, а е събралъ и всички ония фактове, които говорятъ за въ полза на неговото заключение. Ледниците са биле най-вече по северните склонове на Рила, само при извора на Бяла Места се забелязватъ следи отъ ледници и по южните склонове. Ледника на Р. Джерменъ е оставилъ най-много следи, между който покрай конфигурациите на Едигйолските басейни, се истъкватъ особено:

1. Морена изподъ най-низкото езеро.

2. Наносъ отъ почвена морена между Бъбречното и Близначното Езеро.

3. Леднични нарези и Roches moutonées по равнището надъ Бъбречното Езеро.

4. Полирана повърхнина въ долния край на Близнашко Езеро.

5. Безбройни леднични нарези туку надъ най-ниското езеро и по-нагоре.

6. Структурата на оная утайка измесена съ пречаги(?) подъ Черната, гранитна Чука.

7. Ератични скали(?).

Ледника на Крива Река е билъ най-голямъ; за негови легла са служили трите цирка: Смръдливи Езера, Рибни Езера и Маринковица.

Всичко това трябва, разбира се, да се провери и отъ други вещи хора, защото следите на ледници се схващатъ често пъти погрешно.

По-нататъкъ разправя той за многобройните циркове, коита са обърнати най-вече на северъ и придаватъ особена характеристика на северните склонове у Рила. Разправя и за многото езера, отъ които на много е измерилъ размерите и температурата.

На края на книгата са приложени три фототипии: Близнашко Езеро, Черна Чука отъ десно на Близнашко езеро и езерото у Долна Лева Река. Приложена е и карта на Рила въ мярка 1:150.000 и на няколко цирка у Рила въ мярка 1:45.000.

А. И.

Георги Х. Боневъ, Братътъ на Бай Ганя Балкански, хумористически раскази за единъ съврѣмененъ „интеллигентенъ“ българинъ. София, 1897, стр. 102.

Нашиятъ младъ писатель г. Г. Х. Боневъ, който пишеше до сега само невинни и незлобни разказчета, намислилъ да става на единъ пъть хумористъ! Поблазненъ, види се, отъ хубавата и разнообразна до безкрайность тема на г. Ал. Константиновъ, написалъ и той „хумористически раскази“ въ същия родъ, ами нѐ за същия Бай Ганя, а за брата му — Станя Балкански: „Слава Богу, каже г. Боневъ, фамилията „Балкански“ не е малка. Ние знаемъ, че една отъ сестрите се помина въ Дрезденъ, но освенъ нея (богъ да я прости. а тука животъ и здравье) оставатъ още две по-големи сестри, трима братя и масса братовчеди, сестрини синове, внуци и тъй нататъкъ. Старъ родъ е тая фамилия, на всекиго е известна тя и писано ѝ било да се прочуе. Единъ добъръ български писатель даде портрета на най големия братъ, Бай Ганю, който е познатъ на читателите. Сега

е мой редъ да нарисувамъ портрета на по-малкия братъ — нещо, което азъ ще се помъча, споредъ силите си, да испълня.“ И помъчилъ се г. Боневъ, доста се помъчилъ, благодаримъ му, но портретътъ, що ни го дава за портретъ на Бай Ганьовъ братъ, както си го мисли той, никакъ не е ясенъ, а разказите му не произвеждатъ никакъвъ хумористически ефектъ.

Най-напредъ г. Б. се отклонилъ отъ концепцията на темата „Бай Ганю“, както я схваща г. Константиновъ и както я приема вече отъ толкози време българската публика — а именно, че Бай Ганю е олицетворение на българина съ най-лошите му качества; щомъ сега и г. Б. иска да изобрази българинъ съ известни лоши качества, нямаше защо да измисля братя, сестри и незнамъ какви си роднини на Бай Ганя, а трябаше да продължава върху известната вече типична тема „Бай Ганю“, като наречеше разказите си или — „Бай Ганю станалъ конте“, или „Бай Ганю се годява“ или тамъ вече както намереше за добре, но като запазеше името; защото юнакътъ или „приятелятъ“ на г. Бонева и тъй си е „Бай Ганю“, макаръ да го е нарекълъ „Господинъ Станю Балкански“ и макаръ да притежава съвсемъ други качества, отколкото същиятъ, познатъ вече намъ, Бай Ганю.

Г-нъ Боневъ ималъ за цель — това ни казва самъ въ няколкото си вводни думи — да ни представи типъ противоположенъ на Бай Ганя; героятъ на г. Бонева или по-добре приятелятъ му, защото г. Б. сѐ така го нарича, не е нито простъ, нито грубъ, нито лукавъ като Бай Ганя, а напротивъ: конте първо качество, учтивъ до крайность, пъкъ глупавъ до немай-къдя. То хубаво и цель прекрасна да създадешъ такъвъ български типъ, защото най-сетне има ги и въ България такива екземпляри, но лошото е тамъ, че г. Боневъ не е за тая работа: неговътъ юнакъ, както ни го е нарисувалъ той, не е никакъвъ типъ, а е проста една мъглява фигура безъ очъртание, безъ определенъ видъ; четешъ хумористическите разкази на г. Бонева и не можешъ да си представишъ, като какъ изглежда тоя Станю Балкански, нито пъкъ можешъ да сравнишъ тоя Бай Ганьовъ братъ съ някое живо лице, както бива обикновено кога четемъ хубаво изрисуванъ типъ. За хумористиченъ типъ изобщо не може да бъде и дума въ разказите на г. Бонева па няма защо и да искаме такова нещо отъ писатель като Бонева; туй което би трябало да има въ тия му разкази и което сме въ право да искаме отъ него, то е поне обикновенъ хуморъ, щомъ нарича разказите си „хумористически.“ Но и туй няма.

Още като зехме на ръка тия разкази и като познаваме перото на г. Бонева, рекохме си, че тая конкуренция съ темата на г. Константиновъ не ще е въ полза на г. Бонева. И тъй излезе, — както може да се увери всеки. И наистина, който е челъ „Бай Ганю“ и прочете новата книжка на г. Бонева, веднага ще забележи разликата. Не говоримъ тукъ за фини естестически вкусове, за тънки психологически анализи и намъ-какви си деликатни работи, а говоримъ само за впечатлението, което ни произвежда единиятъ и другиятъ писатель съ хумористичните си разкази: хуморътъ на „Бай Ганя“ разсмиялъ народъ, защото беше хуморъ естественъ, непристоренъ: а пъкъ туй, що ни разказва г. Боневъ на Бай Ганя за брата му, излиза тъй

неестествено, пресилено и несъобразно, щото, освенъ че те не разсмива, ами ти иде просто жалъ за авторътъ, като гледашъ, какъвъ зоръ си дава да те разсмее, пъкъ не може.

Съдържанието на г. Боневите разкази е това: „Приятелятъ“ му, господинъ Станю Балкански, дохажда въ българската столица у свой единъ братучедъ и веднага вечерьта съобщава намерението си, да се ожени за някоя госпожица, „която да е въ сериозно сродство съ някой министъръ“, и браточедови му го завеждатъ на втория день вечерьта на една свадба, дето ималъ възможность да види госпожица Спасова „сестра на военния министъръ“. Но тъй като съ ораторския си талантъ на свадбата г-нъ Станю станалъ за смяхъ, та браточедови му забелязали, той се разсърдя, прибира си партакешите и право на хотелъ „България“ № 5. — Следъ като се удостоява съ аудиенция у княза, въ която аудиенция впрочемъ особени смешни работи няма, освенъ уверенията на господинъ Станя, че билъ „всякога съ правителството на Н. Ц. В.“, героятъ на г. Бонева се среща на третия день съ госпожица Спасова и брата ѝ — военния министъръ — на Павлово и се запознава съ тяхъ. Какво друго остава, освенъ да се годи за госпожица Спасова. И наистина щомъ братучедови му предлагатъ примирие, той го приема великодушно и на другата неделя отива съ тяхъ заедно и — съ годежните инсигнии въ джебъ — у военния министъръ. Но преди годежа „приятелятъ“ писва на баща си да дойде „за свадбата“. Годежътъ става, но — дохожда баща му, вижда „снахата“ и я не аресва, ама не казва нищо, а отива право при единъ адвокатинъ: излъгаха ми, каже, момчето, зели му пръстенъ за толкова хиляди, и дали му снаха — съща грозотия; искамъ си пръстенътъ. Адвокатинътъ няма какво да му каже, а го съветва да избягатъ съсъ сина си. И наистина баща и синъ издухватъ заедно отъ София и тъй се свършатъ разказите на г. Бонева. Това съдържание най-сетне може да бъде предметъ на много смешни разкази, ако беше въ ръката на единъ хумористъ, но г-нъ Боневъ не е за хумористъ; той освенъ че няма дарба за това, но и не владее тъй езикътъ, за да може да си играе съ него, както прилича на единъ хумористъ. Напротивъ, ония наивни похвати у него, ония например чести употребения на удивителни, въпросителни, скоби, кавички и многоточия, съ цель ужъ да направи стилътъ си по̀-хумористиченъ, показватъ само, че той не умее да разсмива. Па и ония дълги и широки обяснения на нищо и никакви работи освенъ че не разсмиватъ, но и отекчаватъ още и даватъ кекавъ ходъ на разказа.

Освенъ това въ разказите на г. Б. срещаме и някои неща, които отиватъ противъ обичаите и нравите на софийските граждани. Първо, неприлично е въ София да заведешъ неканенъ гостъ на свадба, гостъ освенъ това, който се не познава почти съ никого отъ свадбарите. А. г. Боневъ завежда „приятеля си“ на такава свадба — за да му даде възможность, види се, да си покаже ораторството. Второ, неприлично и недестолепно е за единъ министъръ, да иска да се запознава съвсемъ сериозно съ единъ глупецъ като Бай Ганьовия братъ — още повече щомъ виждаме, че това запознаванье се прави съ явна цель, да се похарчи грозната госпожица Спасова. Третьо, не е никакъ прието въ София — поне въ по̀ горните пластове нѐ — да идешъ веднага съ годеженъ пръстенъ у хора, дето не си ходилъ ни веднъжъ

пò напредъ — а г. Боневъ води героятъ си първи пъть у единъ военен министъръ и — хопъ годежъ! Такива несъобразности освенъ че показватъ слабите етекетни познания на г. Боневъ, но отъ друга страна правятъ и сериозното смешно, сиречъ като че и разбраните хора, съ които се среща юнакътъ му, и които г. Б. никакъ не иска да представя за глупави и смешни, ставатъ неволно такива само споредъ нескопосното описание на Г. Бонева.

Въ заключение ще кажемъ, че г. Боневъ не требаше да се фърля тъй безъ-време на това мъчно за него поле, каквото е хумористиката, а да си кара полека-леки малките разказчета, па славата, ако е роденъ за нея, ще си му дойде и безъ Бай-Ганьовски теми.

Б. Ц.

М. Ѳ. Сумцовъ, Литературная родня расказа г. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы. (Легенды о покаяніи ангела, преимущественно малорусскія). Харьковъ. 1896. 8. 8-о.

„Въвъ всички времена и у всички народи поетите са черпили най-добрите си и силни възбуждения въ народните творения. Хомеровите песни са сглобени отъ народни песни и предания; двата най-дълбокомислени образи на новото творчество — Хамлетъ и Фаустъ — са никнали отъ народно предание; страшното сенище, което ни потръсва въ Магбета, е народно вярванье; та и най-крехките цветя на Гетевата и Хайневата поезия са зимали сила отъ народната почва: Тъкмо великите поети най малко са се напъвали да измислятъ материята“, каже покойния Д. Матовъ (виж. бележки върху народната словесность, 3 стр.) и много верно, защото всякой, ако погледне пò-внимателно въ творенията на великите поети и писатели, грѫмнатъ ще остане, като намери голямо сходство между тяхъ и народните творения. Та и всяко художествено произведение, основано на народно вярванье или предание, не само е приятно да се чете, но и припомняваме си вярваньето, ако сме го забравили, ала вече въ художествена форма. Ето защо руския писатель и мислитель гр. А Н. Толстой пленява читателя съ хубавия си разказъ „Чѣмъ люди живы“, основанъ на народни вярвания. Всякой, който е челъ този разказъ, вярвамъ, сетилъ се е, че Толстой развива легендата за покаянието на ангела, което срещаме и у нашия народъ. По поводъ на тази легенда познатия харковски професоръ, г. Н. Ѳ. Сумцовъ, е посветилъ озаглавената монография, въ която разглежда разказа до толкова, до колкото се отнася до етнографията.

Нашата литература притежава прекрасна обработка на тази легенда отъ пок. Д. П. Драгомановъ (виж. Забележки върху славянските религиозни и епически легенди, СбМ. VII 265 книж.), та излишно считамъ да съобщавамъ съдържанието ѝ. До сега у насъ са известни три варианти (виж. СбМ. I 109, ib. II 195, ib. VII 166—7). Освенъ посочените два хърватски варианти у Драгоманова, попълнятъ се още съ 2 вар. (по 1 песень и приказенъ) отъ новоизлезлите „Hrvatske narodne pjesme“, izdaje „Matica Hrvatska“, 1896 г., knj. I, dio I № 27 и 513—4 стр.

Г. Сумцовъ, като разглежда единъ вариантъ изъ Олонецка губерния, съобщенъ отъ А. И. Пономаревъ въ заседание на Нео-Филологическото общество въ Харковъ, 16. февр. 1890 г., слушанъ отъ

познатиятъ имъ въ губернията народенъ сказчикъ Щеголенка, казва, че „Толстой е черпилъ непосредствено легендата отъ Щеголенка (4 стр.).“ Нататъкъ г. Сумцовъ оправдава Толстоя, защо отстъпилъ въ някои неща отъ легендата посочена отъ Пономарева: „Художникътъ е свободенъ да борави съ суровите етнографически материали, както му е угодно.“ Следъ като навежда още няколко руски, полски и др. варианти на легендата, спира се и за източникътъ ѝ. Тукъ г. Сумцовъ напълно се съгласява съ Драгоманова, че легендата е пренесена отъ изтокъ въ Европа и то отъ сказанието за Соломона и Асмодея.

Изобщо и тази кратка монография прави честь г. Сумцову, не само поради темата, що разглежда, но и по метода, който тъй умело е прокаранъ и издържанъ, щото по-добъръ не може да се очаква.“

А. П. Ст.

Въ редакцията на Български Прегледъ се получиха още следните издания:

I. Книги.

Л. Н. Толстой, Богу или Маммону? прѣвелъ отъ русски *Денчо*. Издава Х. Ивановъ. Сливенъ 1896. стр. 27.

А. Я. Максимовъ, Вѣявица, повѣсть изъ сибирския животъ, прѣвелъ отъ русски *Н. Г. Данчовъ*, издава Д. Г. Кутуджиевъ. Пловдивъ, печатница „Нова Заря“, 1897. год. стр. 68, ц. 50 ст.

Дѣтски драми и комедии, превелъ *Д. Х. Бързицовъ* кн. I. и II. Изд. и печ. на книжарницата К. Г. Самарджиевъ въ Солунъ и Прилѣпъ. Солунъ 1895. Цѣна 50 пари книжката.

Д-ръ Борисъ Минцесъ, Български социално-икономиченъ книгописъ за 1896. год. стр 53. (отп. отъ „Сп. на бълг. иконом. др.“ кн. X. и XI.

Отчетъ на акционерното спестовно дружество въ гр. Ловечъ за 1896. год. Ловечъ, книгопечатница на Т. А. Кунчевъ.

На чужбина. Повѣсть изъ дѣйствителния животъ. Извлѣчение отъ дневника на *К. Мановъ*. Пловдивъ 1896. 16⁰, р. 63.

География на балканския полуостровъ. Ржководство за долнитѣ класове отъ *Василъ Кжнчовъ*. Шуменъ, печатница Искра. 1897. I. изд. 8⁰ р. 187. Цѣна 10 гроша.

25 двугласни пѣсни за основнитѣ училища. *К. Махань*. Пловдивъ 1897. 8⁰, 31 р. Цѣна 50 ст.

Изложение за състоянието на Ловчанското Окржжие прѣзъ 1895—96. год. Отъ Ловч. Окр. Управ. Г. Зуйбаровъ, Севлиево. 1897. р. 84.

Театрална библиотека на В. Търн. читал. „Надѣжда“. № 1. Северо Торелли драма въ 5 акта отъ Ф. Коппе. Прѣвелъ отъ руски С. Н. Коледаровъ. I. изд. Търново 1897, 8⁰, р. 69.

Проф. Ф. Пуше. Животътъ на земята. Прѣвелъ отъ руски *Хр. Драгановъ*. Вратца 1897., 16⁰, р. 97. Цѣна 50 стот.

Н. И Стороженко. Юношеската любовь на Гете. Очеркъ. Прѣв. отъ руски *Ив. Кировъ*. Руссе, 1897. р. 31.

Позитивизмъ и спиритизмъ. Брошурка отъ *В.* Варна. 1897., р. 31. Цѣна 40 стот.

Израждание, Глава отъ теорията на развитието (Дарвинизма). Прѣв. отъ руски *Н. П. Бозовъ*. София, 1897. р. 74. Ц. 1 л.

Мнѣнието на нѣкои мѫжие върху Св. Писание и Християнството. Прѣводъ. Издава Бълг. Еванг. Дружество. Ямболъ, печатница Свѣтлина. 1897., 8⁰, р. 67. Цѣна 30 стот.

Умъ и Енергия, *С. Смайлсъ*. Прѣводъ отъ русски. Кн. III. Стара Загора 1897., р. 101—180. Цѣна 55 стот.

Християнски учитель, ред.-научно списание. Пловдивъ. Год. I. Януари 1897. кн. 1. id. Февр. 1897. кн. 2. id. Мартъ 1897. кн. 3. id. Априлъ 1897. кн. 4.

II. Списания.

Библиотека по научния социализмъ № 2. Осемнадесетий брюмеръ на Луи Бонапарта. Отъ Карла Маркса. Прев. отъ руски Г. Бакаловъ. Цѣна 1·20. 1897. р. 172.

Списанние на бълг. инжинерно-архитектно дружество. София. год. II. 1897. кн. 5 и 6.

Зѫболѣкарски Сборникъ. Год. I. 1 Апр. 1867. бр. 8.

Българка, мѣсечно иллюстровано домашно списание. Год. II. февр. и мартъ 1 97. кн. 2 и 3.

Учитель, мѣсечно педаг.-общ. спис. Пловдивъ, год. IV, мартъ кн. VII.

Библиотека, год. III. (1897) кн. XVIII—XX.

Иллюстрация „Свѣтлина". Год. VII, 1897. януари и февр. кн. 1 и 2.

Ново земледѣлие, полумѣсечно селско-стопанско списание. Год. II. 20 мартъ 1897. бр. 2 Год. II. 5 апр. 1897. бр. 3.

Училищенъ Прѣгледъ, мѣс. спис. Мартъ. 1897. София.

Сборникъ на пощитѣ и телеграфитѣ. София. Год. II. (1896) окт., ноември, дек. кн. 10, 11, 12. и год. III. ян. и февр. 1897. кн. 1. и 2.

Българска мѫжка гимназия „Св. Св. Кирилъ и Методий" въ Солунъ. Годишенъ отчетъ на метеорол. станция при гимн. за 1896 год. 4⁰. 8 р.

Мода и домакинство, семѣенъ журналъ. Дир. *Елена Ушева*. София год. I, 1897. бр. 1—3.

Въздьржатель, мѣсечно списание на бълг. въздьржателенъ съюзъ. Год. VI. Пловдивъ, мартъ 1897. бр. 3.

Книжки на Българското недѣлно училище, № 9. Слѣпия Божекъ отъ *А. Шоповъ*. Пловдивъ 1897. 16⁰, р. 43. Цѣна 20 стот.

Медицинска Бесѣда. (Ред. *Дръ Витановъ*). Год. III. мартъ и априлъ 1897.

Учитељ, педагошко-књижевни лист, орган учитељског удружења. Београд 1897 Март, свезка 7, год. XVI.

Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот. Март, 1897.

Бранково коло, III. брой 14—17.

Босанска Вила. Год. XII. 1897. Броеве 4. 5. и 6.

Věstnik české Akademie cisaře Františka Josefa. Год. VI, (1897), брой 3.

Српска Краљевска Академија. Годишњак IX. 1895. Београд 1896. 8⁰, цена 1 динар, р. 394.

Dom in Svet. Год. X. (1897). Štev. 6.

ИЗЪ НАШИТЕ И ЧУЖДИТЕ СПИСАНИЯ.

Български църковенъ прѣгледъ (мѣсечно списание) година III, кн. 1 и 2. Мѣсецъ януарий и февруарий. Редактори-издатели Игнатий Рилкий, Иоакимъ Г. Бакаловъ и Н. Д. Поповъ. София, 1897. стр. 98+(193—222).

Появяваньето на „Български църковенъ прегледъ" и тази година, макаръ и късно, ни твърде много зарадва, защото, както се види, той сполучилъ да избегне общата съдба на нашите периодически списания и да се снабди съ нови сили за понататъшно съществуванье. Че има някаква промяна и дори обнови въ това списание се види отъ уводната статия на редакцията подъ насловъ: „Няколко думи за цельта и програмата на списанието Б. Ц. Пр." (стр. 3—4). Тази статия ни говори, че цельта на Б. Ц. Пр. остава и занапредъ същата, именно, „да даде възможность на всички ония будни и бодри родолюбиви сили въ нашата православна църква да се групиратъ и да подпомогнатъ на водителите на нашата православна църква, които както до сега разумно и сполучливо са осъществявали и занапредъ да осъществяватъ ония високи и божестени завещания, които са оставили въ наследство и за ръководство на българския народъ великите духове на св. благоверни князь Борисъ-Михаилъ и на свв. наши равно-апостоли Кирилъ и Методия". Програмата за достиганьето на горната цель редакцията излага въ следните отдели: „1. Богословско-философски; 2. По историята на българската църква (въ миналите времена); 3. по историята и дейностьта на западните пропаганди; 4. нравоучителни разкази; 5. изъ съвремения животъ на другите народи; 6. изъ съвременния животъ на нашата църква; 7. книгописъ (на книги които излизатъ въ България и засягатъ областите богословско-философски и църковно-исторически); 8. смесь, и 9. деянията на вселенските събори. (Ще бъдатъ поместени и няколко картини въ цялото годишно течение)". Като си задава тази цель и поставя такава програма, редакцията изказва единствено желание: „да се дава въ страниците на списанието такъвзи материялъ, отъ прочитаньето на който да се пробуждатъ и да се подготвятъ разумни и сериозни работници, които да повдигатъ религиозно-нравственото съзнание на нашия народъ въ духа на православието и доблесто да пазятъ църковно-историческите начала, върху които почива независимостьта и величието на нашето отечество."

Като имаме предъ видъ сериозностьта, вниманието при избора на материяла, строго придържанье о програмата и усърдието, които редакторите на Б. Ц. Пр. проявиха въ миналите години, ние сме уве-

рени, че при всичкото затруднително материално положение, което се е отзовало върху обема на самото списание (тази година то ще излиза въ 4 печат. коли вм. предишните 6) ще сумеятъ при твърдото си постоянство съ успехъ да осъществятъ желанието си, да оправдаятъ цельта и да поддържатъ посоката, по която досега списанието е вървяло. Това най-добре се вижда отъ съдържанието на първите двете излезли въ едно книжки отъ третогодишното течение:

1. Социализмътъ и християнството, отъ датския епископъ Д-ръ Мартенсъ (стр. 5—16) (следва).

2. Може ли всеки човекъ да бъде нравственъ? (образци по практическата нравственость) отъ Л. Оболенски (стр. 17—25).

3. Що е държава и каква тряба да бъде тя, отъ Станчовъ. (Продължение отъ XII кн. год. II) стр. 26—35. (край).

4. Осмото и деветото явявания (продължение отъ XII кн. год. II) стр. 36—40. (следва).

5. Българската екзархийска църква, отъ И. С. Палмовъ (продължение отъ XII кн. год. II) стр. 40—45. (следва).

6. За западните вероисповедания (продължение отъ XI кн. год. II(стр. 46—49. (следва).

7. Хозарската мисия на св. Кирила и Методия. Стр. 50—55- (следва). — Тази статия е повидимому оригинална. Въ нея авторътъ обещава да даде критико-ииторическо изложение на хозарската мисия на свв. Кирила и Методия възъ основа на „пространите панонски жития, като ще обръща внимание върху историческата достоверность на последните и ще докаже истинностьта на този паметникъ въ пълния съставъ на неговите известия, т. е. „че запазената до наше време най-главна редакция на „Панонските жития“ е истинска, неизопачена съсъ съществени изменения, допълнения или пропуски и може да бъде веренъ изворъ за издирваньето посолството на свв. братия при хозарите като исторически достоверно“. При всичко статията обещава да бъде интересна, ние за сега не можемъ да се произнесемъ върху нея, защото е напечатанъ единъ твърде незначителнъ откъслекъ отъ нея.

8. Политиката на турското правителство по отношение къмъ християнските подданици и тяхната религия. (Отъ завоеванието на Константинополь до края на XVIII векъ). Стр. 56—61. (следва). — Въ малкия откъслекъ на тази статия авторътъ излага значението на християнските ренегати и тяхната роля въ историята на Турската империя и намира, че колкото те са принасяли полза на турците, толкова са били вредни за християните и твърде много са способствували за тяхната деморализация.

9. Български старини. Стр. 62—98 (следва). — Като има предъ видъ важностьта отъ изучваньето на миналото и особено за насъ, които „най-малко знаемъ за своето минало и при това най-много имаме нужда отъ него, тъй като сега наново уреждаме живота си“, една личность (името на която за жаль остава неизвестно) се решава „да издаде въ святъ събраните въ разни времена и законни (не „записани“ ли?) отъ него „български старини“, които негли иначе би се изгубили. „Старините“, които засега се съобщаватъ, са отъ Рилския манастиръ и състоятъ отъ приписки въ различни книги: 1., въ октоиха отъ „Старата постница“, гдето се намира гробътъ на св. Ивана. Това

е единъ видъ малка летопись, която по години ни излага събитията, които са станали въ манастира отъ 1744—1769. г. и е написана отъ някого-си Иеротей, иеромонахъ рилски въ 1772. год., когато той е билъ нагледникъ на „постницата". 2. Четири приписки отъ печатаната Острожка библия, която се намира въ манастирската библиотека подъ №. 222. Тия приписки ни говорятъ за събития така също отъ XVIII. в., които се отнасятъ къмъ историята на Рилския манастиръ и историята на Балканския полуостровъ. Къмъ приписките са придадени и някои коментарии. Няма съмнение, че това са твърде ценни материяли, продължението на които ние съ нетърпение очакваме да видимъ на страниците на Б. Ц. Пр.

10. Смиренната люлка. Стр. 69—79. — Нравоучителенъ и удобопонятенъ за деца разказъ за рождението на Спасителя.

11. Равносметката на народната българска църква. (Продължение отъ VI. кн. год. II.) стр. 77—73 (следва).

12. Изъ нашия църковенъ животъ — за дейностьта на св. Синодъ. — Изъ жывота на гръцката Цариградска патриаршия. — Изъ живота на ромънската църква. — Изъ църковния животъ на Иерусалимската патриаршия — Изъ църковния животъ на Черна-Гора. Стр. 84—89.

13. Книгописъ. — „Къмъ безпристрастните и напреднячавите съотечественници. Издава Българското Евангелско Дружество въ Пловдивъ. Търговска печатница 1896". Рецензира Великинъ и Искринъ. Стр. 89—92.

14. Смесь. — Нещастията въ Индия. Стр. 93—94.

15. Като приложение, продължение отъ „Деянията на вселенските събори". Стр. 193—222.

Ние не можемъ да не признаемъ и да ие похвалимъ разнообразието, богатството и съдържателностьта на материала, който ни приподнасятъ първите книжки отъ третогодишното течение на Б Ц. Пр., но въ също време нека ни бъде позволено да обърнемъ вниманието на редакцията върху единъ недостатъкъ, който, ако и да се отнася къмъ външната страна на списанието и повидимому е отъ второстепенна важность, обаче твърде влияе върху заинтересуваньето на читателите отъ самото списание. Ако човекъ прочете някоя книжка отъ Б. Ц. Пр., той едва-ли ще може да извлече дори при нейното богатство, разнообразие и съдържателность нещо цяло, нещо завършено. Причината на това лежи въ неудобното разпределение на материала въ книжките на списанието. Редакцията, като се грижи, види се, да даде на читателите си разнообразенъ материялъ, малко обръща внимание върху неговото съответно количество, т. е. тя поместя въ книжките на списанието си много и разнообразни по съдържание статии, но не въ единъ колко-годе завършенъ видъ, а въ малки откъслеци. Това може да се види отъ посочените по-горе страници при всяка една статия. За това всичко, което човекъ прочете въ книжките на Б. Ц. Пр., поради своята откъслечность не произвежда надлежното впечатление и скоро изчезва изъ паметьта на читателя, а пъкъ често пъти при сериозния характеръ на статиите много неща оставатъ непонятни. Същото това явление се забелязва не само въ отделните книжки, но и въ цели годишни течения. По-добре би било, ако редакцията би намалила разнообразието въ полза завършеностьта на

статните, печатани въ списанието, що засега се явява още по-необходимо при намалението обема на книжките. Не по-малко внимание трябало би да се обърне и върху съразмерностьта на отделите, така напр. книгописътъ е твърде беденъ, а така също и върху многобройните печатни погрешки.

Обаче като посочваме на тия външни недостататъци на Б. Ц. Пр, ние никакъ не искаме да намалимъ неговите добри качества, съ които той е вече успялъ да се рекомандува; напротивъ ние го рекомандуваме не само на нашето духовенство, което ще извлече отъ тамъ много полезни и поучителни знания, но и на по-широкия кръгъ читатели, понеже въ него се засягатъ и твърде интересни въпроси отъ по-общъ характеръ, още повече че абонаментътъ му е така ефтинъ: за княжеството струва всичко 5. л. 50 ст., а за чужбина — 7 лева.

В. Н. З.

Revue politique et parlementaire. Janvier 1897. Въ тая книжка на казания журналъ между другото е поместена една статия подъ заглавие: „Le Régime de l'alcool en Russie", съдържанието на която излагаме тукъ на късо.

Отъ времето на царя Алекси Михаиловичъ (1652. год.) руското законодателство относително алкохола преследва две цели: да се извлече, колкото се може, по-голяма полза за хазната и да се противудействува на пиянството. Тряба да се признае, че до 1882. год., когато по заповедь на Александра III. се извърши обширна анкета върху алкохола, стремлението да се обогати хазната изобщо вземало върхъ надъ всички други съображения.

Отъ 1767. до 1894. год. били изпитани повечето отъ познатите данъчни системи относително алкохола и всички давали добъръ доходъ на хазната. Най-дълго е била въ сила системата на откупа, сир. чрезъ публиченъ търгъ държавата давала на компании изключително право да продаватъ алкохолъ на едро и на дребно. Частни фабрики имали право да произвождатъ алкохолъ, ала държавата е взимала всичко, що изработвали те и го отстъпяла на компаниите. Тези последните били длъжни да купятъ помного високи и отъ напредъ определени цени таково количество, което съответствувало на средното употребение презъ по-предишните години. Ала ако те продадели повече, алкохолътъ, отъ който имали нужда, имъ се продавалъ съ голяма отстъпка и даже безъ печала. Компаниите губели, когато не можели да продадатъ всичкия алкохолъ, даденъ тямъ за продаванье, а ако продадели повече, те добивали много големи печалби. Разбира се, че при такива обстоятелства компаниите по всякакъвъ начинъ действували да се разпространява все повече и повече употребението на алкохола. (Тряба да се забележи, че било определено числото на механите въ всякоя местность, както и продажбената цена, но това последното никога не се изпълнявало.

Компаниите образували същинска държава въ държава, имали на свое разположение обществената власть, преследвали тези групи отъ населението, които се стремели къмъ умереность, затваряли чайните заведения, вършели големи злоупотребения и добивали големи печалби — казва се, че само въ една година те спечелили 300 ми-

лиона лева (презъ 1859—62. год. средно число те плащали по 315 милиона лева на държавата).

Откупътъ билъ унищоженъ въ началото на 1863. год. и билъ замененъ съ акцизъ, сир. била оставена пълна свобода на алкохолната фабрикация, но съ условие да става подъ контролата на държавата и да се плаща определена такса (4 рубли на ведро). Единъ пъть изпълнени тези условия, алкохола ставалъ като всякоя друга стока: свободно циркулиралъ безъ да подлежи на каквато и да е такса. Съ въвеждането на акциза цената на алкохола станала еднаква по цяла Русия, и въ Велика Русия алкохолътъ се продавалъ 4 пъти поевтино, нежели въ време на откупната система, та населението гледало да се възползува отъ тази евтиния. Случаите отъ явно пиянство се увеличили въ големи размери и механите никнели като гъби (не е имало нужда отъ позволение да се отвори механа): за една година тяхното число се утроило и на 1863. год. били употребени 4,000.000 хектолитра алкохолъ, когато на 1262. год. били употребени 2,800.000 хектолитра.

Списательть Олеорусъ преди $2'|_2$ века писалъ: бедните руси оставатъ въ механите не само последната си пара, но често — дрехите си и даже ризите си". Но следъ унищожаваньето на крепостничеството те почнали да оставатъ въ механите нещо повече отъ ризите си, а именно заработката на бъдъщия си трудъ, тъй че руската механа е източникъ на дезорганизация и гибель: тя съсипва населението физически, нравствено и особено икономически — тя служи за обедняването на цялото земледелческо население.

Борба противъ пиянството. Още отъ XV. векъ руското правителство е вземало мерки противъ пиянството. Тъй напр. Иванъ III. († 1505. год.) запретилъ употребяваньето на алкохола на всички съ изключение на чужденците и на дворяните. Иванъ III. заповядалъ да се затварятъ тези, що пиели въ работните дни и пр. Въ време на откупната система правителството тъй също е издало разни мерки противъ пиянството, ала те не се прилагали, те се издавали само за форма. Когато на 1860. год. държавниятъ съветъ се произнесълъ противъ откупа, той вярвалъ, че свободната търговия съ алкохола е най-доброто лекарство противъ пиянството. Ала не минала и една година, това учреждение видело, че тряба да се вематъ мерки противъ пиянството: таксата върху алкохола се увеличвала постоянно: отъ 4 рубли на ведро (както е било на 1863. год.) на 1892. год. се възкачила на 10 рубли, — и цената на патентите се уголемявале съ цель да не се отварятъ нови механи и да се затвори една часть отъ съществующите.

Свърхъ това били издавани разни стеснителни мерки: да бъдатъ тъй наредени вътрешностите на механите, щото употребителите да не могатъ да оставатъ тамъ дълго време, запретено било да има механи по пазарите и т. н. Тези мерки обаче оставали безъ последствие.

Анкетата, учредена на 1882. год. отъ Александра III. извадила на яве съсипията отъ пиянството и тогава акциза бе замененъ съ монополъ. Единъ законъ отъ 1885. год. запретява механите, сир. заведенията, дето може да се изпие купената ракия, и дава право да се продава ракия на дребно въ гостилниците, хотелите и хани-

щата. Продажба за дома става въ особени заведения, на които е строго забранено да продаватъ иначе освенъ запечатани съ държавния печатъ шишета. Тези заведения тряба да иматъ само по една стая и да не държатъ ни седала, ни маси, тъй че този, който иска да пие може да пие само въ време на яденье, въ гостилницата, въ хотела или дома. Тази система отъ начало била въведена като опитъ само въ три губернии и до сега още не е въведена въ цялата империя (въвежда се постепенно).

Противъ всякое очакванье монополътъ дава добъръ доходъ на държавата. Презъ 1895. год. той даде 3,723.101 рубли чистъ приходъ въ тези губернии, дето бе введенъ. Но колкото се отнася до последствията му въ нравствено, икономическо и хигиеническо отношение, нищо не може да се каже. Отъ разни писма, адресирани отъ компетентни лица до единъ руски журналъ се вижда, че монополътъ не е унищожилъ гибелните последствия отъ механите. Тъй напр. едно писмо казва: „като не могатъ да пиятъ въ заведенията, отиватъ на съседните тротоари и тамъ се разполагатъ, както тряба. Една нова индустрия имъ иде на помощь — тя е индустрията на лица, които иматъ винаги при себе си чаша, tire-bouchon, често даже — хлябъ и риба. Тези последните тъй също знаятъ, де на близу има някой локалъ, дето преспокойно би могли да си изпразнятъ шишетата. Като пиятъ по такъвъ начинъ, най-често преди закуска и съ голяма бързина, понеже се боятъ да не ги открие полицията, ракията развалъ стомахътъ и бързо съсипва организма.

Г. Д.

„**Вѣстникъ Европы**“, отъ миналия месецъ Марта, донася една забележителна „външна хроника“ по източния въпросъ. Тая хроника принадлежи на едно известно компетентно перо, и представя голямъ интересъ. Авторътъ ѝ разглежда отношенията на европейската дипломация спрямо Турция и Гръция, и се старае да докаже неискренностьта и противуречията на тая дипломация, нейната безсърдечность и непоследователность. Всичко това, споредъ мнението на автора, произлизало отъ заляганье да се запази „европейския концертъ“, защото ако настанело разпаданьето на Турция, великите сили се страхуватъ, да не би да се нарушалъ тоя концертъ и да произлезе между тяхъ война. Авторътъ справедливо бележи, че ако силите бяха искрени въ своето безкористие, и отнапредъ биха се отказали отъ наследието на Турция въ полза на автономията на местните народности, то би се премахнала всяка опасность отъ някаква европейска война, а турските владения биха могли да се споделятъ между тия народности, подъ покровителството на великите държави, и по указанията на здравия човешки разумъ. И действително, какво по-добро, по-практично, по-малко опасно, отколкото такова разрешение на въпроса, което е и хуманно, и справедливо, защото съ това биха се удовлетворили националните стремления на балканските народности, които иматъ както исторически, тъй и етнографически права върху тия земи и които, въ също време, представятъ гаранция за бъдещъ културенъ животъ. Наистина не е ли вече време да се разреши веднажъ тоя вековенъ источенъ въпросъ: съ това би се извършило едно хуманно освободително

дело въ полза на поробените християнски народи, и би се избавила Европа отъ постоянния страхъ, който ѝ нарушава спокойствието. Хрониката се дели на две части: едната, обща, съдържа критически възгледи върху днешното поведение на европейската дипломация спрямо турско-гръцкото стълкновение; втората се занимава специално съ критските събития, отъ подновяваньето на вълненията въ тоя нещастенъ островъ презъ тая пролеть. Първата часть представя общъ интересъ, особено за балканските народности, понеже въ нея се посочва начинъ за разрешение на източния въпросъ, който е най-справедливъ и който отговаря на националните идеали на тия народности. За това донасяме тая първа часть отъ хрониката тукъ въ преводъ, като мислимъ, че съ това ще задоволимъ тия отъ нашите читатели, които не сж имали възможность да я прочетатъ въ оригиналъ. Ето тая статия: „Извънредно трудна задача предстои на дипломацията на великите сили отъ сегашно време, и нито единъ добросъвестенъ привърженикъ на общия миръ не ще имъ пречи, безъ друго, въ техните усилия, да докаратъ до благоприятна развързка острата гръко-турска криза за Критъ. Всичките кабинети безъ съмнение са въодушевени отъ искрено желание за миръ; всичките заявяватъ твърдото си решение да избягватъ какъвто и да е поводъ за опасни стълкновения и да възстановятъ спокойствието на европейския юго-истокъ. Миролюбивите стремления на дипломацията заслужаватъ сами по себе пълно съчувствие, и ако те не винаги достигатъ цельта си, то най-малко въ това може да се обвинява общественото мнение, или печата. Частно у насъ се забелязва въ последните години пълно равнодушие къмъ работите на Турция; нито арменските избивания, нито хроническите безпорядъци въ островъ Критъ не вълнуваха нашето общество и не възбуждаха въ него обикновените симпатии къмъ страждущите християнски подданици на Турция. Нашите вестници, даже най-патриотическите, и при това въ вулгарна смисъль на думата, показваха необикновено трезвено отношение къмъ събитията и бяха склонни поскоро да осъждатъ гръците и арменците, отколкото да се застъпятъ за тяхъ. Нашите публицисти, не по-лошо отъ нашите дипломати разсъждаваха за важния принципъ на неприкосновеностьта на отоманската империя, за необходимостьта да се запази турскиятъ Status-quo, поради великите интереси на европейския миръ. Това настроение вижда се и сега господствува у насъ. Ако ли пъкъ на всякъде, освенъ въ слабата Гърция, се проявява безусловно миролюбие, то дипломацията може, както се вижда, спокойно да се занимава съ своето дело, безъ страхувания и тревога. Дейците на печата бяха също могли, отъ своя страна свободно да изказватъ възгледите си, безъ да рискуватъ да поколебаятъ общата вяра въ трайностьта на мира, или да нарушатъ ходътъ на дипломатическите преговори и съвещания. — Но академическото обсъжданье на въпросите, които заематъ грижите на кабинетите, не е излишно даже и при отсътствие на материалъ за спорове и недоумения; а въ дадения случай споровете и недоуменията възникватъ на всяка крачка, независимо отъ различието на интересите и гледищата на държавите, които участвуватъ въ тъй наречения „европейски концертъ“. Едни и същи факти се разбиратъ отъ хората неднакво; известни начала и думи се тълкуватъ отъ всякого различно, и това, което е ясно за дипломатите, остава често пъти съвсемъ тъмно, или енигматично за обикновените смъртни. А понеже и

дипломатите са принудени най-после да взематъ въ внимание и мнението на народа, то и тямъ не е безъ полза на знаятъ, какви впечатления и идеи се предизвикватъ въ обществото отъ политическите обстоятелства, които влизатъ въ сферата на тяхната специалность.

Простите смъртни са готови, напримеръ, да видятъ въ заявленията за поддържанье на мира едно безцелно фразйорство; — между това, тия заявления се повтарятъ въ най-сериозенъ тонъ и отъ найвидните представители на европейската дипломация, и, следователно, иматъ всичките признаци да бъдатъ искрени. Профаните мислятъ, понататъкъ, че миръть отколе го няма въ турските земи, дето буйствуватъ башибозуците, и че не може да се счита мирно такова състояние, при което систематически се изкалатъ стотини и хиляди човешки същества; а дипломатите неуклонно говореха за миръ и презъ времето на арменските кланета по цяла Турция. Арменци загинаха не помалко, отколкото би струвала една добра война; и мнозина до сега не могатъ да разберать, каква свръзка иматъ тия кървави жертви съ увереняята за трайность на мира и на съгласието, които така авторитетно се подтвърждаваха въ Европа по поводъ на арменските кланета. Очевидно е, че дипломацията не е била въ съгласие съ общественото мнение. Това същото произлиза сега съ критския въпросъ; колкото по-силно се разгара войната на островъ Критъ, колкото повече се извършватъ тамъ насилия и ужаси отъ всякакъвъ видъ, толкова по-настойчиво заявяватъ отъ вси страни за съществуваньето и запазваньето на общия миръ. Още едно обстоятелство обръща вниманието на простата публика. Европейските кабинети отколе вече действуватъ въ Цариградъ въ безусловно взаимно съгласие; много пжти тържествено се възвещава това пълно единогласие на държавите относително Турция, и следъ единъ епизодъ съ Англия, който се случи миналата есень, не е произлязло нищо такова, което да дава да се разбере, че се е нарушило това установено съгласие. Държавите действуватъ съвместно и въ преговоритѣ съ Портата, и въ критските води; това се потвърди най-ясно въ неотдавнашната бомбадировка на позициите на критяните отъ броненосцитѣ на съединените европейски ескадри. При все това, туку речи всякой денъ се съобщаватъ отъ вестниците телеграми, че е възстановено единодушието, което и преди не беше нарушавано. Трябало би относително Кандия да не става и дума за някакво разногласие между кабинетите, до колкото можеше да се съди по събитията отъ последно време. Между това въ вестниците отъ 14/26. февруари ние пакъ четемъ утешителното извѣстие отъ Лондонъ: „сега е вече установено, че между държавите съществува пълно съгласие, относително бързото разрешение на критския въпросъ.“ Въ собствената телеграма на единъ вестникъ е даже казано, че „владее обща радость (въ Лондонъ) по поводъ на пълното възстановение (!) на международното съгласие и на европейския концертъ.“ Профанитѣ не разбиратъ твърде, защо тряба отново да се възстановява съгласието, за трайностьта на което още неотколе и едва ли не вчера заявяваха меродавните европейски кръгове. Отде на къдя се радватъ въ Лондонъ за възстановението на това, което и така съществуваше и съществува. Естествено е следъ това, че се явяватъ скептици, за които това единодушие съвсемъ не е тъй трайно, както и заявленията за миръ презъ времето на турските кръвопролития не отговаряха на истината.

Колкото се отнася до грижите за общия миръ въ Европа, то те изобщо иматъ някакъвъ особенъ характеръ. Великите държави, които пазятъ мирътъ, като че казватъ: „ние твърде много се страхуваме, че ще нарушимъ мирътъ и че ще воюваме помежду си;“ — но кое би могло да ги застави да воюватъ по-между си, ако те съзнаватъ всичката пагубность на войната и сами са пазителки на мира даже между другите държави и народи? Дипломатиите обясняватъ, че войната може да възникне пò сетне, за турските земи, въ случай на разпаданье на отоманската империя, а за това тряба по кой да е начинъ да се защищава неприкосновеностьта на Турция, колкото и да ставатъ кланета въ нейните предели. Това обяснение обаче не се твърде разбира отъ непосветените. Ако Турция се распадне и, напримеръ, на Кандия ѝ бъде съдено ди се отдели отъ владенията на Султана, то постоянното отсрочванье на тая неизбежна развръзка — никакъ не обезпечава най-близкото бъдъще и създава само тревоженъ хронически кризисъ, който ще служи като постояненъ източникъ за вълнения и бъркотии. Колкото и да се отлага решението, то рано или късно ще стане задължително и неотложно; — тогава то не ще бъде по-леко отъ това, че ще бжде наложено отъ събитията, противъ волята и участието на държавите. Само въ единъ случай кризисътъ би могълъ да се свърши самъ по себе, безъ нарушението на целостьта на отоманската държава, — ако жителите, неудобни или нежелателни за мусулманите, бяха изтребени окончателно до единъ. Но това безъ друго не влиза въ намеренията на никаква дипломация.

Няма съмнение, крайно трудно е да се устрои съдбата на турските области съ общо международно съгласие; но отъ възможните разногласия, до войната има цяла пропасть, и няма ни най-малко основание да се предполага, че първите културни народи действително са способни да се фърлятъ едни върху други, за да разрешатъ съ кръвъ въпросите, за които вече не единъ пътъ се е явявала възможность да се споразумеятъ преди, споредъ указанията на здравия човешки смисълъ. Ако предварително би билъ установенъ принципътъ, че освободените отъ турска власть земи тряба де се уредятъ върху началото на автономия, подъ общо покровителство на държавите, то де би имало материалъ за спорове и война. Наистина върху някои области претендиратъ местни и погранични народности, отколе враждебни едни на други; — въ Македония се сблъсватъ притезанията на българи и гърци (защо ли пъкъ почтениятъ авторъ минува съ мълчание новите претенденти за Македония?); гръците искатъ присъединението на Епиръ и Кандия и всъду още съществува силенъ мусулмански елементъ, който не допуска християнско владичество и даже християнска равноправность! Тия непримирими местни съперничества крайно усложняватъ задачата; но положението би се упростило, ако самите велики държави биха дали примеръ на безкористие и биха се отрекли отъ произволни териториални заграбвания на европейския юго-истокъ. Впрочемъ, при съвременните условия на международната политика, при господството на скрито взаимно недоверие и контролъ, насилствените заграбвания на територии въ Европа ставатъ туку речи немислими. Сега самите велики държави се обръщатъ съ наставления и заплашвания къмъ малосилната Гръция, за това че дързнала да направи заграбване и да присъедини свърза-

ниятъ съ нея исторически Критъ, следъ дълги безнадежни вълнения и междуособия на тоя злочестъ островъ; но въ силата на коя идея, на кой принципъ могатъ те да убедятъ гръците да се откажатъ отъ своята заветна мечта? Отъ точка зрение на общоприетите политически правила и традиции Гръция е виновна само за туй, че тя е твърде слаба за борба съ Турция; по тя винаги може да отфърли тоя доводъ съ просто заявление, че героизмътъ на взетото решение е опасенъ само за тяхъ, гръците, а не за някои други. Ако ли пъкъ при това възникне опасность и за великите държави, които могатъ да се скаратъ по между си подъ влиянието на необходимостьта да се свърши единъ пътъ за винаги съ източно-турския въпросъ въ целия му обемъ, — то това обстоятелство не говори въ полза на Европа, и да се основава на подобни доводи не е удобно за дипломацията. Противъ възстаналите критяни и дошлите на тяхна помощь гръци се употребява отъ държавите военна сила, за да спратъ техните военни действия на острова; но пакъ непосветениятъ си задава въпросъ, защо същите военни мярки не бяха взети миналата година за прекъсванье на зверствата, които се вършеха тамъ туку речи предъ очите на началниците на европейските ескадри. Ние напомняхме въ свое време за единъ характеристиченъ случай: отъ единъ английски броненосецъ беше забелязано силно движение между прибрежните жители, на които бяха нападнали турци; началникътъ се распорежда да се испратятъ няколко ладии съ матроси на брега. за да спасятъ бежанците, но следъ това той заповяда да се възвърнатъ ладиите, тъй като корабите на другите нации не последваха неговиятъ примеръ, и неговиятъ постъпъкъ можеше да се приеме като нарушение на неутралитета. Не може безъ друго да се предполага, че тая разлика въ начина на действие се обяснява само съ нееднаквите сили на държавите, съ които иматъ работа европейците: Гръция много по-леко може да се застави да се подчини, отколкото Турция, и за това беше рисковано да се пречи на турците да се разправятъ както щатъ съ безпомощни хора, когато напротивъ няма никакъвъ рискъ въ военните мерки противъ гръците. Но подобни съображения не можеха, безъ друго, да ръководятъ политиката на великите културни нации, а фактите между това оставатъ неясни за непричастните зрители на съвременната историческа сцена.

Недоумения предизвикватъ и фактическите известия отъ островъ Критъ въ последно време. Ние напримеръ узнаваме отъ една телеграма, че въ градъ Канея „господствува спокойствие“ а именно: пожарите, които изтребиха околните маслинови дървета, изгаснали; домътъ на гръцкия владика заедно съ двесте други здания окончателно изгорели; мусулманското население нападнало на военния арсеналъ и завладяло 2000 оръжия Мартини; при сблъскваньето съ войските били убити два човека, и ранени — петь. Чудно е туй „спокойствие“, но то получава още по-голямо освещение въ друга една телеграма, напечатана веднага следъ горната: „всичкото християнско население изчезна отъ Канея, и въ града живеятъ само войници и мусулмански жители.“ И двете известия се съобщаватъ въ Келнския вестникъ (неделния), отъ 11. февруари (н. ст.). Вижда се, възстановлението на спокойствието се заключавало именно въ това, че изчезнали всичките християнски жители, едни изтребени, други избягнали —, и че останалите мусулмани, безъ да искатъ, трябало да се успокоятъ въ отсът-

ствие на враговете. Такъвъ родъ миръ, както се вижда, се е установилъ и въ много арменски местности отъ азиятска Турция. — миръ на гробница и пустиня: — но не това спокойствие се има предъ видъ при грижите за миръ въ турските владения. —

Д. Д. А.

Литературни нрави. — Преди няколко време азъ, — па навярно не само азъ — забелязахъ една страшна случка ва нашия периодически печатъ, а именно: две списания, „Искра“ и „Българска сбирка“ бяха напечатали едновременно едни и същи стихотворения отъ единъ и същи — авторъ З. Кировъ. После също такъво съвпадение се случи съ други стихотворения на същия авторъ; — четяха се въ едновременните бройове на „Български Прегледъ“ и „Българска Сбирка“. Ако и да познавамъ отлично въпросниятъ авторъ, чиято сериозность ми е внушавала всякогажъ пълно уважение, азъ не можехъ друго-яче да мисля, освенъ че той е пращалъ стихотворенията си въ едно списание, ала напечатваньето имъ се забавяло, та нетърпеливиятъ сътрудникъ потроивалъ на други врати и челъ си е после творенийцата едновременно въ две списания.

Обаче друга една подобна случка хвърли за мене съвсемъ друга светлина върху туй явление.

П. Н. Даскаловъ пратилъ преди години стихотворение въ редакцията на „День“; то не се напечатало, и авторътъ го забравилъ. Ала паметливата редакция не го забравила: единъ хубавъ день тя поднася на своите читатели „Сънь“ отъ Даскалова, тогазъ, когато почтениятъ авторъ нямалъ вече нищо общо съ това списание и още по-малко очаквалъ да чете въ него пълното си име подъ единъ отъ младежките си опити, даденъ като сегашенъ. На смутения авторъ не остаяло друго, освенъ да изобличи невежливата редакция. Но види се скромностьта го потикнала къмъ по-благородно средство: не следъ много въ „Мисъль“ се помести същиятъ „Сънь“ окастренъ, спретнатъ, — за предъ святъ. . . . . .

Тоя фактъ ме подсещаше къмъ заключение, че нашите редакции като напишатъ по кориците на списанията си „ръкописи се не връщатъ“, задържатъ си правото върху тяхъ до когато имъ е кефъ и си позволяватъ да ги печататъ, щомъ натрупаното „литературно кушище“ се разреди, безъ да се грижатъ, че вече авторътъ, съ чието име те ще украсятъ страниците на списанието си, ще се черви отъ това за тяхъ и за себе си, или че той същото творение е вече преработилъ по сегашните свои сили и пратилъ другаде за печатъ.

Съ това обяснихъ азъ и случката съсъ стихотворенията на З. Кировъ, па не можаше да ме не възмущава тоя непростителенъ литературенъ нравъ на нашите редакции.

А днесъ не мога да се въздържа да го неизоблича изрично, понеже мене не е оставено и онова скромно средство, което е ималъ П. Н. Даскаловъ.

Презъ денье си — далечъ отъ България, както съмъ — попадна ми въ ръка първия брой на едно ново българско списание „Ново Време“, издавано въ Пловдивъ, за което до минутата не бяхъ чувалъ обсолутно нищо. Разтварямъ го, и представете си, чета пъл-

ното свое име подъ някакъвъ разказъ. . . То е мое име, разбира се, навярно мое; но другото токо речи не е мое. Едва се спомнятъ някакви страници, написани преди 2—3 години въ затънтено селце и пратени отъ доверилия се на силите си авторъ въ тогавашното списание „Дѣло“, за да си опита щастието. Две-три години отъ тогазъ! Какъ би се зарадвалъ младиятъ авторъ при тая случка, ако това дълго време беше проспалъ! За жалость, той не само не проспа това време, но намери случай, покрай друго, да преработи и оная идилична тема. па да я помести що-годе за предъ святъ подъ наивния насловъ „На широкъ пътъ“ още преди година и половина въ спрелия „День“ (год. Ш. кн. 2.), другарь на „Дѣло“. — За редакторите на „Ново време“ обаче всичко туй е нищо; — читателите „другари“ прощаватъ не само, че поместеното не е ни преглеждано и поправяно за печатанье, но и такивато благородни похвати!

Не, няма що да се каже: бива си ги и отъ тая страна нашите литературни нрави!

А. Т. С.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

1900 година.

За да ознаменува края на сегашното столетие Франция, прави на 1900 год. въ Парижъ всемирно изложение, въ което ще вземе участие и България.

Въ изложения народите се стремятъ да представятъ по възможность всестранно културното си състояние, едно отъ частни лица, които търсятъ пазаръ на произведенията си и друго отъ държавата, която по отделно за всеки отрасълъ или изобщо за всички, представлява душевниятъ и материялниятъ напредъкъ на страната и така допълня и свързва изложеното отъ частни лица.

Така постъпятъ всички народи, които взематъ участие въ изложение, така тряба да постъпимъ и ние.

Хубаво старо вино, наляно въ малка бъчвица, скътано за някой знаменитъ денъ въ семейството, тънко копринено платно, тъкано отъ някоя сирота съ месеци, ще бъдатъ хубавите ни предмети въ изложението, но като единични и малко, те са безъ значение за търговията ни. Розовото ни масло, на което доброто име е побито отъ наши хитрини, ще привлича наистина посетители, но то не ще може да заглади неприятното впечатление отъ другите ни земни произведения. Нашите фабрични платове, аби, кожи, табашки и кюркчийски, калеври, царвули, орала, сойки и гаванки няма да ни препоръчатъ. (Па и нашите кавали, гайди, песни, икони няма да очудятъ европееца).

Всички сурови и изработени произведения, представени отъ частни лица, няма да бъдатъ обсипани съ бозна какви особени похвали.

Остава значи правителството да представи състоянието на страната ни всестранно, не телкова за препоръка, отколкото да може да се види, да ли единъ народъ, който се възражда, е хваналъ истинския пътъ да постигне култура, съ която да се постигне съ време на равно съ други напреднали държави.

Ако участието въ това всемирно изложение е назначено да ни представи предъ чужденците, то косвено за насъ има и друго даже и по-голямо значение и то въ двойно направление, едно, че то може да ни служи като двайсетгодишенъ юбилей отъ съществуваньето на държавата ни и второ ще ни накара, като ще са излагаме предъ хора, да видиме за предъ хора ли сме, т. е. да познаеме себе си, както са казвали старите мъдърци, и като съзнаеме, де са биле нашите грешки, които са пречили на напредъка ни, въ тоя двайсетгодишенъ младенчески животъ, да встъпиме въ новото столетие вече като мъже съ точно определени идеали: напредъкъ на страната ни, провъзгла-

сяванье държавата ни за царство, и освобождение братята ни подвластни на чужди държави. Както царството, тъй и освобождението на братята ни, ще постигнемъ лесно, ако напреднемъ и се усилимъ вътрешно, морално и материално тъй, че да станемъ народъ съ тяжесть, народъ мощенъ, достоенъ за почить отъ другите държави, та съ това емъ да не ни пречатъ при постиганьето на нашите идеали, емъ кога настъпатъ известни светски преврати, да доверятъ и намъ да изпълниме часть отъ техните цивилизаторски задачи. Не съ крясъкъ, не съ молби се постигатъ заветни идеали, а съ сила, сила морална и материална. Такъвъ е ходътъ на историческите събития.

За да може да се упознаемъ и тепърва на втори планъ да се представимъ на изложението въ Парижъ, ще тряба да се направи единъ видъ всестранна история на България отъ освобождението ни и до сега, подкрепена съ много статистически данни.

Нашето отечество отъ освобождението ни насамъ, прекара цялъ редъ събития отъ голяма важность за историята ни. Осводихме се; създаде се основенъ законъ, който трябаше да проникне въ народи ни и да служи като пътеводитель въ общественния и политическия ни животъ, провъзгласихме съединението на двете Българии, което за да се освети се поръси съ кръвь; едвамъ още не починали отъ войната ни съ сърбите, ето и новъ превратъ тласна страната ни въ нови примеждия; първия ни князъ напусна България и я остави въ неизвестность; прекарахме периодъ съ регенство, съ новъ князъ, неприпознатъ отъ европейските държави и най сетне влязохме въ нормални международни отношения — цяла епоха, достойна за перо на вещъ историкъ, който да оцени безпристрастно политическите събития и вътрешни борби на новъ политически народъ.

Ако до сега не сме направили голямъ напредъкъ въ економическо и духовно развитие на страната ни, то са криви размирните времена, съ които се извинявахме до сега; отъ сега нататъкъ няма вече пречки и ние тряба вече да се посветимъ на вътрешното си развитие и да покажемъ способни ли сме за напредъкъ или не и да ли не ще изгниемъ преди още да узреемъ. Напредъкъ, който се явява безъ наше съдействие полека, не тряба да си присвояваме като особена заслуга

Тая епоха, която може да се счита за приключена и да съставлява завършенъ периодъ отъ нашата нова история, нека се опише, докато е още време, докато могатъ да се събератъ материали и не сме забравили събитията. Няма защо да се страхуваме отъ безпристрастна история, защото тя сега не само може да се поправи, но даже и да се допълни отъ съвременниците. Въ тая история, разбира се, ще влезе описание живота на партиите, водителите имъ и политическите ни видни мъже, участието на народа въ избори за общински и държавни работи, деятелностьта на избраните и въобще всичко, което има свързка съ тия събития.

Тесно свързано съ политическия ни животъ е и икономическото ни развитие. Нашето богатство, нашата немотия тряба да бъдатъ найстарателно изучени, ако искаме за напредъ да разработваме и увеличаваме богатствата си. Въ новото столетие влизаме съ нови търговски договори; като ще сравняваме бъдъщето икономическо състояние съ сегашното, ще видиме, да ли договорите ни пренасатъ полза или врѣда

Въ това изучване ще влиза несъмнено и производството на земни и живи произведения, билье, конопи, разово масло, сено, брашно, вино, опиумъ, рапица, лесове, овце, кози, говеда, риба и пр. съ пазарните имъ цени, като се има предъ видъ значението имъ за търговията.

Развитие и пропадание на занаяти, кюркчии, табаци, абаджии, железари, както и съдбата на пропадналите занаятчии, кои градове и села се заселватъ и кои изселватъ, ще да е едно отъ поучителните изучвания. Фабрики, пазаръ за производството имъ, числото на работниците жени и мъже съ надницата имъ, печатници, бираджийници, фурни, салхани съ числото на заклания добитъкъ, хотели, ханища, механи, болници, сиропиталища, черкви, мънастири и подобни заведения; телеграфо-пощи, пътища и мостове, държавни и общински, построени отъ освобождението ни насамъ, общински и държавни здания, бани, минерални извори, железници , пристанища, хигиенически наредби на градове и села, канализация, снабдяване съ вода, устройство на къщи, акционерни, спестовни дружества, банки, ученолюбиви, благотворителни и забавителни дружества, читалища, музеи библиотеки, вестници, списания, народни училища, гимназии, семинарии, занатчийски училища, Висше. Военно висше училище, литературни и по̀-видни списатели, държавни и изборни служители техното образувание и заплата, военни и граждански углавни процеси, войска, червенъ кръстъ, литографически институтъ и въобще всичко важно за узнавание материалното и морално състояние на народа ни.

Приведено само въ общи чърти това което има да се направи, защото тия, които ще се наематъ съ тоя грамаденъ трудъ, ще намерятъ всички нужни по тоя въпросъ въ всѣка книга съ подобно съдържание, изпращана за изложение отъ други народи.

За да може да се събере материалъ, който всестранно да представлява България, което не е лесна работа, трябва да се състави комисия подъ председателството на директора на статистическото бюро. Тая комисия да изработи, по образецъ на европейския, планъ, по който да става изучваньето и подъ нейния надзоръ да се изпълнятъ всички изисквания. Събираньето на материалъ да стане по общини, общинския материалъ да се събере въ околийните, а тези въ окръжните центрове, дето комисията да изпраща ревизоръ да проверява събрания материалъ и като го намери за пъленъ да се напечата по окръзи.

По̀-големи учреждения и заведения, училища, народното събрание, санит. Дирекция, телеграфо-пощите, разни министерства, големи градски общини да издадатъ отделно отчети за своята деятелность, каквито въ други държави се правятъ за всяка година отъ какво да е и най-малко заведение.

Също не ще да е зле, ако всяко учреждение, особено всяко министерство, напечата сборници отъ своите правилници, разпореждания, предписания и закони.

Материалътъ, който ще се събира, да захваща отъ самото ни освобождение 1879 г. до колкото го има и да се записва се редъ за всяка година до началото на 1899 година, когато ще сториме 20 годишнина отъ нашето съществуванье като държава. Периодъ сравнително кратъкъ за единъ народъ, но който изглежда да бъде доста поучителенъ и интересенъ.

Тоя материалъ, който ще приключава сегашното столетие, требва да е по възможностъ всестраненъ, за да служи за сравнение на напредъка, който ще направиме въ следующето двайсето столетие.

Отъ напечатаните отчети, по окръжия и учреждения, комисията да изработи единъ общъ статистически сборникъ, като при всеки отделъ направи едно въведение съ относещи се къмъ това закони и разпореждания, да се преведе на френски и да се изпрати, отъ страна на държавата ни въ изложението. Такъвъ сборникъ ще задоволи чужденците повече, отколкото и най-хубавите ни произведения, които ще изложиме.

Такива сборници излагать всички държави въ изложения, такива, покрай другите предмети, ще требва да изложимъ и ние, но тоя пътъ нещо пълно, което да съдържа цялата ни култура, а не както е до сега ставало, че сме излагали неща, взети отъ тукъ, отъ тамъ, безъ цель и безъ планъ.

Че такъвъ статистически пъленъ сборникъ ще е отъ голяма важность, не само за чужденците, но още повече за насъ, знае всеки, който се е опитвалъ да изследва страната ни научно; това се забелязва и въ литературата ни: и най сериозни статии за положението на странати ни, споредъ едни плачевно, споредъ други бляскаво, са препълнени само съ предположения, може би даже верни, но безъ фактове отъ живота ни, по тая проста причина, че ги няма. До сега са ни изучвали чужденци, защо да не сториме и ние единъ пътъ грижа да се изучиме сами!? Ако прадедите ни са оставили съвсемъ малко знакове отъ своята култура, за което ние се вайкаме и ги укоряваме, то нека поне ние сега поправиме грешката имъ и оставиме на потомците си веренъ образецъ — фотография — за сегашното ни състояние.

Нали ще вървиме съ хората наредъ!

Д-ръ С. Ватевъ.

Промяна на климата въ историческо време.

Кога се говори за промяната на климата, тряба да различаваме промени, които ставатъ твърде бавно — въ продължение на стотини и хиляди столетия, идруги, които ставатъ презъ по-късо време. Последните очевидно иматъ периодически характеръ. Къмъ първите се отнасятъ тъй наречените геологически промени на климата, съ които се занимава геологията Тези науки възъ основа на хипотези заключаватъ, какви промени тряба да е претърпялъ климата въ доисторическо време, за да могатъ да се образуватъ тези или онези породи на земята, или какъвъ би трябало да бъде климата, за да могатъ тези или онези животни или растения да съществуватъ въ известна местность. Такива промени ставатъ твърде бавно и обематъ епохи по цели стотини хилядолетия.

Съ кратковременните промени на климата се занимава Метеорологията, която прави своите заключения възъ основа на метеорологически наблюдения. Учените още отколе са предполагали, че климата се променя периодически, и че следъ като изтечатъ известно число години, настъпатъ същите метеорологически условия. На това предположение е основанъ тъй наречения „столетенъ календарь;“ прѣдполагало се, че всеки 100 години ще настъпа същото време. Но този

столетенъ календарь не издържа научна критика и сега е съвсемъ изоставенъ. До сега е распространено още предположението, че съществува единайсетгодишенъ периодъ въ промената на климата съответствено съ периода за измененията на слънчевите петна, които тъй също се продължава 11 години. Като доказанъ периодъ за промената на климата може да се счита 35 годишния периодъ на Е. Брюнкера.

Между тези два рода промени на климата, т. е. геологически и периодическите, намерва се още единъ родъ промяна на климата, — въ историческо време. За тези промени съдятъ по измененията на растителното и животното царство възъ основа на исторически данни, по записките на летописците, съвременници на известна култура въ дадена страна, която сега относително флората и фауната представлява съвършено друга картина. Ако известно растение е престанало вече да расте въ дадена местность, то значи че, вероятно, въ тази местность съответствено се е изменилъ и климата. Такива заключения за промяната на климата, разбира се не могатъ вече да иматъ такъвъ строго наученъ характеръ, какъвто промените, извадени възъ основа на метеорологически наблюдения . . . Тъй като метеорологическите наблюдения се водятъ сравнително неотколе (нема още две пълни столетия), то такива заключения възъ основа на фактори, които право зависятъ отъ климата, добиватъ голѣмъ интересъ.

Неотколе по този последния въпросъ се появи статията на Шиллера-Тица (въ журналъ «Prometeus» 1895 год. NN 294 и 295), съ заглавие „Промяна на климата въ историческо време“. Съдържанието на тази статия е следньото:

Историята на человечеството обгръща само няколко хилядолетия, а това съставлява нищожна междина време въ историята на вечния процесъ на земното образуванье, постоянството на който процесъ състой въ непрекъснатата му изменчивость. А какво може да бъде по-променливо и по-непостоянно отъ климата и времето? Не само въ епохи, които са предшествували появяваньето на човека на земята, въ епохите на образуваньето на земното кълбо, са ставали промени на климата въ продължение на стотини хилядолетия, а и въ историческо време и даже и въ по-къси епохи ставатъ промени въ климата на земното кълбо, промени, които забелязваме и можемъ да наблюдаваме.

Даже и презъ късото време на човешкия животъ може да се забележи изменчивостьта на климатическите явления и условия на земята: презъ последньото десетилетие както и летата, тъй и зимите са биле твърде различни въ метеорологическо отношение и често са представлявали толкова големи отклонения отъ нормалната температура, че спомените за тяхъ още живо са се спазили въ нашата паметь. А ако земеме въ внимание тази масса фактори, които представляватъ съставните части на климата, а тъй също и голямата изменчивость на всеки отделенъ факторъ, то нема да се очудваме, че климата е тъй непостояненъ; въ самото образувание на климата взематъ участие причини, отъ които той може даже въ течение на късъ периодъ време постоянно да се изменява.

Твърде важно би било да се определи, да ли промените на климата ставатъ периодически, т. е. повтаря ли се тоя същия климатъ следъ изтичаньето на известенъ промежутъкъ време. Но, за да може

напълно определено да се отговори на този въпросъ, ний разполагаме още съ твърде малко наблюдения, макаръ и да съществуватъ доста правдоподобни отговори на този въпросъ.

Освенъ този въпросъ за изменението на климата, съществува още единъ твърде интересенъ въпросъ, променилъ ли се е климата — и особено климата на Европа — отъ началото на историческата епоха, съ други думи въпросътъ, станалъ ли е нашия климатъ по лошъ или по-добъръ, по-неблагоприятенъ или по-благоприятенъ за живота, по-сухъ или по-влаженъ, по-студенъ или по-топълъ.

Отговорътъ на този въпросъ, за съжаление, е свързанъ съ твърде много затруднения, тъй като за климатическитѣ условия на старите времена ний имаме на расположение само единични и случайни съобщения въ летописите и хрониките на съвременниците като напр: за ранна или късна жътва, необикновенни горещини, наводнения и други подобни. Но върху промените въ животното и растителното царство, върху условията на человечиския животъ, върху развъжданьето на нови културни растения отъ тропическите и крайтропическите места и върху много други подобни обстоятелства, все-пакъ може да се даде определено понятие за климата на страната и неговите промени. Но съчиненията на В. Хена (Пренасянье на културните растения и домашните животни отъ Азия въ Гърция.) На Ленца (Ботаниката на старите Гърци и Римляни) и, най-после на К. Кока (Дървието и храстието на стара Гърция) е събралъ богатъ материалъ съ голѣма грижливость за решаваньето на нашия въпросъ. Възъ основа на този материалъ може да се заключи, какъвъ е билъ климата на Европа, въ старите и най-старите времена.

Известно е, че после последния ледниченъ периодъ, следите отъ който още се забелязватъ по цѣла Европа, е настъпило бавно и всеобщо нагряванье на Европа. Преди три хилядолетия Гърция и Италия са били покрити съ непрекъснати девственни гори, съ дървета свойствени на сегашните наши (на средна Европа) гори; споредъ нагряваньето на Европа, пренесена била и се хванала крайтропическата флора, която съвсемъ изменила характера на местностьта. Ние знаемъ, че много растения отъ начало не са вирели въ Южна Европа; такива са: кипарисъ, лоза, смокиня, маслина, лавъръ, мирта, олеандръ, лимонно, портокалово и мандариново дърво, различнитѣ породи палми и др. Отъ старите писатели узнаваме, за засажданьето на някои места съ тези растения, че те отъ начало не са вирели добре, после наченали да даватъ малко по-малко плодове, отначало недозрели, но отпосле съвсемъ се привикнали и давали вече зрели плодове. Някои отъ тези растения постепенно са се пренасяли въ Южна Италия, Южна Франция, Тироль, Южна Россия, Южна Германия, Англия и Холандия, а някои даже въ Северна Германия и средна Руссия. Може стъпка по-стъпка да се проследи постепенното имъ распространение по Европа и възъ основа на тези неопровержими исторически данни да заключимъ, че климата на Европа презъ историческо време безъ съмнение е станалъ по-топълъ.

За подтвърждение на това може да служи слѣдния примеръ. Лозата, на която отечеството е южното крайбрежие на Каспийско море, е била много распространена въ стара Ханаана; презъ Критъ, Ноксосъ и Хиосъ тя е била пренесена въ Гърция, дето още въ вре-

мето на Хомера се распространила по целата страна толкова, че виното тогава се е считало вече за народно питие, на което указва култа на Бахуса. Отъ Гърция лозата била пренесена въ Италия; отъ после презъ времето на римската република Италия е обработвала толкова лозя, че отношението въ производството на виното и хлебните растения се изменило, и страната начепала да изнася вино, а да внася жито, когато отъ по-напредъ било обратното. Нолумелла единъ векъ после рождество Христово дълго време живялъ въ Сицилия да изучва селското ступанство и въ своите съчинения често поменува единъ знаменитъ писатель по селското ступанство по име Сазерна, който съобщава, че климата се е изменилъ, защото въ места, дето по-напредъ е било твърде студено за лозята и маслината, въ негово време тези растения се развъждатъ въ голямо изобилие. После, като се вземе въ внимание пò сетнешното распространение на лозата къмъ северъ даже до бреговете на Немско и Балтийско море, не може да се откаже, че климата на Европа по малко се е изменявалъ.

Каква картина е представлявала средна Европа преди 2000 години? Грамадни и почти непроходими гори и безкрайни блата са покривали презъ това време земята, а климата е билъ твърде суровъ. Презъ времето на Цезаря германските земи се описватъ тъй, че те приличатъ на сегашните земи въ Лапландия. При такива условия разбира се не е можало да става и дума да се сее жито или лозя по тези места; но това е било сполучено, когато биле изсечени горитѣ, коритата на рекитѣ урегулирани, вслѣдствие на които и блатата сами изсъхнали, и настъпилъ по благоприятенъ климатъ. Като сравняваме, тогавашния климатъ на Германия съ по-сетнешния и сегашния, тряба да заключимъ, че климата въ голяма степень се е подобрилъ.

Постоянното увеличаванье на топлината въ Европа вече се е свършило. Европа вече е преминала времето на най-голямото нагряванье, и има несъмнени признаци, които ни каратъ да се убедиме, че климата сега встъпа въ нова фаза на своето развитие и изменение. Какви изменения са станали въ историческо време, напримеръ, по средиземно-морския брягъ на северна Африка! Развалините отъ някога цветущите градове, въ места, дето сега вълуватъ разбойнически бедуински шайки, служатъ като нагледенъ примеръ за променените климатически условия на тази страна презъ историческо време. Тамъ, дето въ вътрешните пустинни части на Сахара, сега не се среща никаква растителность, въ старо време многочислено поселение е обработвало обширни полета и е развъждало раскошни градини. Палестина и Сирия, а тъй също и Мала-Азия, страните, дето някога-си е текло „медъ и мляко“, сега представляватъ безплодни пустини, които едва могатъ да прехранятъ шепа бедни овчари, когото още въ историческо време тука е цъвтяло земледелието. Въ Гърция сами развалините още и сега свидетелствуватъ за миналото благосъстояние на страната, която боговете толкова покровителствували, че изливали на нея всевъзможни блага. Де са сега тлъстите пастбища (пàши) на Аргоса, дето едно време са пасли прочути конье? Де са цветущите полета и овощните градини, за които поменуватъ старите писатели? Те са изчезнали, и никакви усилия на хората не са въ състояние да ги въскресятъ, както и въ сегашно време финиковата палма отъ година на година все по-вече и по-вече

изчезва, безъ да се гледа на всички старания на хората за доброто ѝ отглежданье. Същото нещо виждаме въ Италия, а особено въ южна Италия; а Сицилия, която едно време е била житница на Римъ, сега съ исключение на крайбрежията, представлява безплодна и бедна страна. И най-после, нещастна Испания! Тука най-напредъ человекътъ е наложилъ своята святотатственна ръка на природата. Жителите на тази страна, като не са знаяли значението на горите въ климатическо отношение, безразсъдно са изсичали всички гора и благодарение на това са превърнали цветуща Испания почти въ пустиня.

Макаръ отъ последния примеръ и да се вижда ясно влиянието на человека върху изменението на климата, но това се наблюдава не на всякаде, и не вредъ могатъ да се намерятъ причините за промяната на климата, а следствията отъ промяната му се забелязватъ почти на всякаде.

По крайбрежието на Черно и Каспийско море вече отколе се забелязватъ по студени земи, които нанасятъ голяма вреда на растителностьта. Петербургския академикъ и известенъ ученъ Беръ още въ 1860. год. съобщава за измираньето на финиковата палма на югъ отъ Каспийско море т. е. случва се това, което и въ Гърция.

Зимите въ Одеса, макаръ, че тоя градъ има благоприятно положение на брега на Черно море, още отколе средньо са постудени отъ средната зимна температура за средна Германия. Тъй също и въ Кримъ, Кавказъ и Туркестанъ се оплакватъ отъ все по-вече и по-вече студени зими.

Бамбукътъ, който по-напредъ се е срещалъ чакъ до северните граници на небесната империя, сега отстъпа все повече и повече на югъ. Лозята, които още въ нашето столетие се обработваха съ успехъ въ северна Германия, напр. около Берлинъ, сега тамъ не дозряватъ, и затова по тези места сега лозя не обработватъ. Като забелязваме изтикваньето на лозята къмъ югъ, ний, няма съмнение, тряба, да заключимъ, че въ най-ново време става промена на климата въ обратна посока.

А съ какво може да се обясни тази промяна? Дали не е станала средната часть на Азия по-студена? Това е твърде възможно, ако се основаваше на това, че източните ветрове при високо атмосферно наляганье се явяватъ като причина, която произвежда по насъ зиме страшенъ студъ при мъгливо или сухо време, а лете — студени нощи и твърде горещи дни. Благодарение на тези източни ветрове ставатъ чести и внезапни изменения на времето въ южна Италия, които, по всяка вероятность, служатъ като причина да изстива зиме южната часть на тази страна. За щастие тези източни ветрове, по насъ не се продължаватъ дълго и се сменяватъ, а особено зиме и на пролеть, съ западни ветрове, влажни и по-топли.

Белгийския метеорологъ Ланкастеръ е доказалъ, че местностьта между Хановеръ и Луара презъ последните години е станала приблизително 2° С. по-студена, когато средната температура на северна и източна Европа се е уголемила (въ Норвегия, Лапландия и Финландия съ 1° С.). Стокхолмъ, Архангелскъ, Торнео, а тъй също и Исландия са станали значително по-топли.

Независимо отъ видимите изключения, не подлежи на съмнение, че въ Европа се забелязва общо спаданье на температурата; а осо-

бено това се забелязва въ Франция, а даже и Фламарионъ предполага, че скоро ще настъпи новъ ледниченъ периодъ. Като се вгледаме по̀ отъ близо въ това явление, ще видиме, че въ Франция и Германия изстиватъ преимуществено летните месеци, а зимните месеци ставатъ малко по-топли. Глешеръ е предсказалъ, че въ Англия ще настъпатъ по-топли зими; въ северна и средня Россия е распространено народно верванье, че тамъ зимите са станали не толкова студени както по-напредъ. Въ Петербургъ отъ 1744 год. числото на много студените дни постепенно се умалява; а отъ 1828. г. твърде низките температури ставатъ все по-редки и по-редки и презъ втората половина на сегашното столетие, въ сравнение съ миналото столетие и началото на сегашното, останали 50% по-редки. Въ северна Германия отъ наблюденията върху температурата, наченати отъ 1788. година се вижда, че отъ 1829. год. всички месеци Декември, отъ 1850. год. всички месеци Януари и отъ 1870. год. всички месеци Февруари съ станали по-топли отъ нормалната температура на същите месеци. Няма съмнение още и въ това, че презъ втората половина на сегашното столетие зимите настъпватъ по-късно и есените ставатъ подълги, а пъкъ летата, напротивъ, ставатъ, по-видимому, малко по-студени, — разбира се, като се съди по средния резултатъ.

По причина на това, макаръ и незначително спаданье на температурата, лозята въ разни места на Германия и Франция не могътъ вече да дозряватъ, тъй като на лозята, поради южното имъ происхождение, е нужно по-голямо количество топлина и слънчеви лъчи, които въ тези места се задържатъ отъ мъглите и облаците. Съ една дума зимните и летните температури по-малко все повече и повече се изравняватъ.

Времето въ голямата часть на Европа зависи най-главно отъ западните, юго западните и северо-западните ветрове, които се образуватъ благодарение на Голфщрома въ Атлантическия Океанъ; а тези ветрове лете ни носятъ влаженъ и изстуденъ въздухъ, а зиме — влаженъ и топълъ. Влиянието на тези грамадни въздушни течения не се ограничава само въ крайбрежията на западна Европа, а достига Швейцария, Тироль и даже Унгария и отчасти и западна Россия.

По този начинъ ний се приближаваме до по-умеренъ, влаженъ морски климатъ, който вече господствува въ Англии, Холандия, и Белгия и тамъ спомага на богата и поразителна растителность. Само слънчевата топлина не е достатъчна за растителното Царство — това го доказва слабото развитие на растителностьта при голямата горещина и сухостьта на южните страни. — Напротивъ пъкъ, умерено топлия, но влаженъ климатъ е необходимъ за да се развие богата флора.

Като се вземе въ внимание това, че Голфщромъ въ течението на всяка секунда пренася къмъ северъ по 18 милиона кубич. метра вода, и че това течение презъ зимата достига най големата си скорость 54 морски мили въ день, ще можемъ да си съставимъ приблизително понятие за това грамадно влияние, което тези масси вода иматъ на атлантическия океанъ, и тъй също и на крайбрежните страни. Отъ това ще можемъ да разберемъ, защо Гренландия (Grönland = Grünland, зелена страна), която още въ времето на Карла Велики е била страна покрита съ зелени поляни, презъ течението на 1000 години е можла да изтине до такава степень, че вътрешноста на стра-

ната едно време покрита съ зелени поляни, сега покрива слой ледъ 300 метра дебелъ. Причината на това е тази, че Голфщромъ, водите на който са омивали бреговете на Гренландия, е изменилъ посоката на течението си, и сега топлите му води миятъ западните брегове на Европа. Като причина на тази промяна служи Карловия полуостровъ Флорида, който все повече и повече се издига и се уголемява. Благодарение на това Исландия (Island — ледна страна) и Гренландия са си променили, тъй да се каже, по характера своите названия! Огромните масси топла вода на Голфщрома и въ бъдъще ще уничтожаватъ плаващите ледове, които идатъ отъ северъ и ще нагряватъ студената вода, която тече отъ Полярното море, ледниците по високите планини все повече и повече ще се отдалечаватъ, къмъ северъ поради голямото количество дъждъ, който пада презъ летните месеци, и заедно съ това климата на Франция и Германия и отчасти на северозападна Россия, все повече и повече ще се приближава до чисто морски климатъ съ влажни и прохладни лета, мъгливи и по-топли есени и зими.

Съ промяната на климата, разбира се, ще се промени и растителното царство. Много породи дървета, които досега не можеха да пренасятъ зимните студове, ще бъдатъ въ състояние да презимуватъ на откритъ въздухъ; въ нашите градини отъ крайтропическата флора ще могатъ да се пренесатъ съвършенно нови видове, които сега са твърде нежни за нашия климатъ. Какъ ще повлияятъ тия промени на нашето селско ступанство, още отъ сега е трудно да се предскаже тъй също е невъзможно да се предвидятъ бъдъщите свързани съ това санитарни и социални условия на живота. За щастие промени ставатъ не съ скокове, не изеднъжъ, и като гаранция че ще да продължава да съществува органическия животъ и при изменените външни общества, служи присъщия на живота законъ за приспособяванье къмъ условията, въ които трябва да съществува.

С. Л-въ

„Българскиятъ народъ и календарниятъ въпросъ“ е заглавието на една речь, държана въ Пловдивъ въ залата на „учителската дружба“ на 19 Февруари 1897 г. отъ Цезаря Тондини де Кваренги, представитель на Болонската реална академия на науките. Тая речь е издадена въ отделна брошура, като притурка на илустрованото списание „Свѣтлина“. Г-нъ Цезарь Тондини де Кваренги е проповедникъ на съединението на календарите — разумява се въ полза на западния календарь, понеже той е верниятъ. Съдържанието на цялата речь състои въ доказателства, че променението на календаря не е религиозенъ, а наученъ въпросъ. За да подкрепи това мнение, г-нъ Ц. Т. К. привежда като аргументъ отношението на Никейския съборъ спрямо календаря, който съборъ забелязалъ закъсняванъето на юлиянския календарь съ цяли три денонощия и постановилъ да се пропуснатъ тия три денонощия, като определилъ при това, щото александрийската черква, поради известностьта на нейните астрономи, да назначи споредъ техните научни издирвания за пролетното равноденствие и пълнолуние, въ кой денъ ежегодно ще падне Христовото въскресение, за да можатъ по тоя начинъ всичките християни да празднуватъ

заедно Христовото въскресение. Г-нъ Ц. Т. де Кв. разглежда всичките възражения, които се правятъ отъ православния святъ противъ такова присъединение къмъ западния календарь, оборва ги като безосновни, и прави апелъ къмъ българската интелигенция, да действува за съединението на календарите, толкова повече че българската черква днесъ е по-независима отъ гръцката патриаршия, която особено заляга за запазваньето на юлиянския календарь, и може следователно полесно да се отдели отъ навика и традицията, стражъ на която е казаната патриаршия. Колкото за Русия, г-нъ Ц. Т. К. казва, че руското географическо общество, руската академия на науките и всичката светска публицистика на тая страна е за съединението на календарите, само черквата стояла за юлиянския калрндарь. За това той мисли, че стига една малка православна държава да вземе инициативата въ тоя въпросъ, тогава и Русия би последвала веднага примерътъ, като се основава на мнението на единъ виденъ руски държавенъ мъжъ, името на който обаче не съобщава. — Въпросътъ за съединение на календарите действително отколе вече занимава вниманието на обществото въ Европа. Народите все повече се приближаватъ единъ до другъ културно, техните идеи, както и техните интереси всекидневно се обобщаватъ, науката все повече зема преднина като общочеловечески обединителенъ факторъ и предъ нея не могатъ вече да виреятъ установления, които не почиватъ върху научна основа. Ето защо рано или късно въпросътъ за съединение на календарите требва да се разреши въ тая смисъль. Календарьтъ не е действително догматически въпросъ, нито пъкъ е установление на християнската черква; той е плодъ на александрийските астрономи. Той требва да се разглежда като наученъ въпросъ и да се разреши като такъвъ, и то не само защото така го изисква астрономическата наука, но и защото представя големи практически изгоди за християнското общество, което културно е едно, ако и да е разделено черковно. —

Д. Д. А.

На 14. февруари т. г. въ московския университетъ магистрантъ С. Жигаревъ защитавалъ дисертация подъ насловъ „Русская политика въ восточномъ вопросѣ“, представена отъ него за получване титла магистъръ по международно право. Главните тезиси на тази дисертация са следните: 1) Източниятъ въпросъ въ оня смисълъ, въ какъвто се обикновенно употребява спрямо Русия, се заключава въ това, щото Русия да обезпечи Черно Море за търговската си и военна флота и да съдействува на своите източни едноверци и едноплеменици въ борбата съ мюсюлманството за национално и религиозно самосъхранение, безъ да нарушава законните интереси и права както на другите независими държави въ Европа, така и на самите източни християни; 2) за правилно и последователно действие и за осъществение на своите материални и религиозно-национални задачи на Изтокъ, липсвалъ е на Русия веренъ възгледъ върху начинътъ, по който би било най-добре да достигне обезпечението на собствените жизнени интереси; 3) освенъ това, самата посока на руската политика, както западна, тъй и източна се отличавала съ антинационаленъ характеръ, който малко е отговарялъ на истинските нужди на руския народъ; 4) неправилния изборъ на начините за ре-

шението на източния въпросъ, въ свръзка съ антинационалната посока на руската политика, имало за свое следствие пораждането между западните държави страхуванье отъ завоевателните замисли на Русия на Истокъ и развитието у тяхъ на желание, какъ-какъ да поддържатъ съществуванието на Турция въ Европа, и то зарадъ някакво-си политическо равновесие; 5) като най-желателна отъ гледище на международно право форма за решение на източния въпросъ, къмъ прокарванието на която тряба да се стреми Русия, може да се признае окончателното освобождение отъ турско иго всичките християни и образуванието отъ тяхъ съвършенно независими държави, въ интересите на които въ бъдъще ще е да се съединятъ въ една федерация; при това участьта на Цариградъ тряба да бъде решена, ако се обърне въ неутраленъ градъ или въ столица на балканския съюзъ на държавите, а въпросътъ за протоците които съединяватъ Черно море съ Средиземното — ако се откриятъ за свободно търговско и военно корабоплавание на всичките нации; 6) Такава форма за решение на източния въпросъ е осъществима по миренъ начинъ, както се решаватъ много международни въпроси.

Официални опоненти на диспута били: проф. гр. Л. А. Котаровски и прив. доц. В. А. Уляницки. Първия отъ тяхъ изказалъ няколко общи принципиални възраждания, които се отнасятъ 1, до това, че автора на десертацията пропусналъ чуждите извори при разработката на избраната отъ него тема, а пъкъ източния въпросъ е въпросъ на международна политика, и, освенъ отъ руско гледище, трябало да обърне на него внимание и отъ обще-европ. гледище; после, донейде стеснилъ темата като зелъ главно само балканските държави, а пакъ въ и. въпр. влизатъ също Египетъ, Сирия и др. В. А. Уляницки се спрялъ върху неправилностите и противоречията на дисертацията и особено посочилъ на това, че авторътъ неверно разбира основата на руската мисия въ ист. въпросъ.

З.

Втора художественна изложба. Недавно „Дружеството за подържанье изкуствата въ България“ уреди въ София своята втора художествена изложба въ помещението на Държавното рисувално училище. Читателите на Български Прегледъ знаятъ отъ Дневния Печатъ необикновената нравствена печалба на артистите и Дружеството, та е излишно да повтаряме тукъ похвалните отзиви. Ние мислиме ще принесемъ много по-голяма полза, като се постараемъ да дадемъ въ идущата книга на „Прегледъ“ съ особена статия една обективна оценка на изложените художествени произведения и поговоримъ всеобщо за нуждата отъ художествени изложби за развитието на артситическия вкусъ и националното изкуство у насъ.

Р.

БЪЛГАРСКИ

ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА IV.

КНИГА III. — ЮНИ

СОФИЯ

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА

(Братя Прошекови)

1897

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА III.

Стр.

Семейно щастие. Драска изъ софийския животъ, отъ Л. Венедиковъ 1

Сонетъ. Отъ Д. И. Поляновъ. 9

Поетъ. Отъ Д. И. Поляновъ 9

Балканска нощь. Отъ И. Веновъ 10

Изгнаниците отъ Поукъръ Флатъ. Отъ Бретъ Хартъ. . 11

Прегледъ на философско-историческите системи (уводъ). Отъ П. Милюковъ 23

Една разходка низъ градъ Ст.-Загора Отъ П. Ивановъ . 29

Трели, I. О. клетнице . . . II. Есененъ мотивъ. III. Отвѣтъ. IV. Лучъ и мракъ. V. Пътеводенъ лучъ. VI. Мадригалъ. VII. Ultimo desio. VIII. Горестенъ споменъ. IX. Молба. Отъ Кирилъ Христовъ. 38

Студии по българската история. Отъ В. Н. Златарски. . 42

Славянски селища въ Критъ и на другите гръцки острови. Отъ Ив. Д. Шишмановъ. 64

Отъ детските ми спомени за Алека Константиновъ. Отъ П. Абрашевъ. 99

Алеко Константиновъ. (Материалъ за биографията му по една лична изповедъ). Отъ *Ш.* 105

Рецензии и книгописъ.

А. Ф. Головинъ, Князь Александръ I българский (1879—1886), прѣводъ отъ нѣмски, собственно издание на автора — *Д. А.* 108

Jves Guyot. Моралътъ на конкуренцията. Прѣвелъ Г. Груевъ, стр. 20. Отпечатъкъ отъ майската книжка на „Българска Сбирка“ — *Г. Д.* 111

М. Блокъ. Майките на великитѣ люди, прѣвелъ отъ русски Ек. Ст. Андрейчинъ, съ 39 картини. — *И. Г.* 112

Раскази, прѣведени отъ Ек. Ст. Андрейчинъ. — *Б. Ц.* . . 113

Ив. Друмевъ, Географическо рѣчниче. — *А. И.* 113

Камилъ Фламарионъ, Многочисленность на населенитѣ небесни свѣтове, прѣвелъ Л. — *А. И.* 114

Стр.

К. Тимирязевъ, Учението на Дарвина, прѣвелъ Г. Бакаловъ — *А. И.* 115
М. А. Ножаровъ, 29 географически карти за изучвание отечественната география — *А. И.* 115
К. А. Шапкаревъ, Сборникъ отъ български народни умотворения, часть II. отдѣлъ I. — *Чилевъ* 117
Марко Балабановъ, Елинска Христоматия, ч. II. — *Чилевъ* 118
Georges N. Hadjidakis, Du caractere hellénique des anciens macédoniens. — *В. Н. З.* 121
Franz Cumont. Les actes de S. Dasius. — *В. Добруски.* 126
Програми, чтенія для самообразованія. Второ издание. — *Е. Спространов* 128
Ecole française d'Athènes. Bulletin de correspondance hellénique. — *Ш.* 129
Отчетъ на софийската народна библиотека за прѣзъ 1896 год. — *Б. Минцесъ* 129
Отчетъ на Н. Т. Цановъ — *Б. М.* 130
Отчетъ за общий вървежъ на учебното дѣло въ Тулчанскитѣ классни и основни училища. — *Б. М.* 131
Движение на търговията въ България съ чуждитѣ държави. — *Б. М.* 131
Албумъ отъ графическа статистика. — *Б. М.* . . 132
Туганъ-Барановски и С. Ушаковъ. Исторический материализъмъ. Кричевски Б. Борбата на английскитѣ работници за свобода. — *Б. М.* 132
Карѣевъ Н. Етюди върху економическия материализъмъ. Прѣвель Д. - *Б. Минцесъ.* 134
Приети книги и списания 135

Изъ нашите и чуждите списания.

Християнски учитель, Априлъ 1897. — *В. Н. З.* . . . 137
Войнишка сбирка, год. IV, кн. XII Май. — *Е. Спространов* 138
Geographische Zeischrift, III год IV св. 1897. — *И. Г.* 139

Книжовни и научни вести.

Микрофонографъ Дюсó, — *Л. Ш.* 149
Вайерщрасъ и Силвестъръ, — *Ю. Д.* 150
Кумъ статията Славянски селища въ Критъ и на другите гръцки острови — *Ив. Д. Ш.* . . . . . 151.

По поводъ на втората художествена изложба. — *Е. Слѣпянъ.* 152
Некрологъ 156

Поправка.

Стр. 113, 2 редъ отдолу чети: Географическо речниче.

СЕМЕЙНО ЩАСТИЕ.

Драска изъ софийския животъ.

Няма какво да се каже, г-нъ и г-жа Ташеви бяха напълно честити. И защо да не бъдатъ честити? Имаха си хубавичка отделна къщичка въ една отъ тихите софийски улици, съ малка шаблонна градинка, въ която лятно време няколко охтичави акации фърлеха треплива сянка, а зиме се събираха на седянка и разговорка цяло ято цапнъти врани. Г-нъ и г-жа Ташеви имаха и салонъ, нито много голямъ, нито много малъкъ, сериозенъ, приличенъ, съ добре възпитани фотели, които наместо да се търкалятъ пръснати изъ цялата стая въ безредица, стояха хрисимо около величественото канапе и крияха своите червени рокли подъ скромните „калъпи“, подобни на мрачни калугери, събрани на съветъ въ някой манастиръ около тлъстия егуменъ. По стените висеха познатите хромолитографии (премии отъ „Нива“), а надъ прозорците се мъдреха въ своите корави гънки завесите, въ същата поза, въ която ги бе оставилъ немецътъ тапицеръ, дето беше се наелъ да меблира жилището на младоженците, преди венчилката.

Въ единъ ъгълъ се излежаваше претенциозно разгласеното пияно, купено ужъ за ново отъ местния Безендорферъ, на което „госпожата“, когато я налегнеше меланхолия, свиреше съ единъ пръстъ: „Цвете мило, цвете красно“.

Ташеви имаха и хубавичка „столовая“, въ буфета на която лъщяха няколко реда бели чении съ жълти кинари, каквито се намярватъ въ всяка почтена софийска къща.

Въ спалнята биеха въ очи две еднакви железни легла, като близначета, писани съ най-ярките краски на дъгата — най-хубавите екземплари отъ тая стока „bonne pour l'Orient“.

Ташеви имаха и кухня, имаха даже и готвачка, която, о чудо, знаеше да готви. Съгласете се, че Ташеви имаха всички условия за едно трайно семейно щастие. Въ туй тяхно гнездице липсваше наистина сладкото чуруликание на някое детенце, което несъмнено би разбъркало хубавия редъ на мобилите и би намалило числото на чениите въ буфета Alt-

Deutsch, ала който не е ималъ никога щастие, да милва русата главица на някое свое детенце и да чуе отъ устицата му: татко, мамо, той и не усеща нужда отъ такова чуруликание — особено следъ две години женидба.

Ташевъ беше намерилъ „мадамата“ изъ провинцията въ една отъ своите административни обиколки. На тлъстия „висши“ чиновникъ бяха особено препоръчали тая скромна девица, която още не беше навършила 16-те години и имаше въ бледното си лице две големи, кротки очи, като газела, очи дълбоки, но които не отражаваха нищичко.

Ташевъ се ожени за нея следъ две свиждания, — и то е много даже — ожени се, защото тя беше хубавичка, и защото неговите годинки наближаваха четиридесетьте. Малката провинциалка скоро беше се огурила и привикнала на столичния животъ. Жените са необикновенно гъвкави и за кратко време се аклиматизуватъ. Въ няколко месеца отгоре тя знаеше не по-зле отъ всяка друга, да носи съ величието на някоя византийска императрица своята голяма кадифяна мантия и да си извива презрително хубавите уста, когато говореше за роклята на тая или оная дама и намярваше, че е много „семпла“.

Мъжъ ѝ, „големецътъ“, ядеше на същата маса съ нея, живееше и спеше въ същата стая, правеше съ нея официялните си визити — но това беше и всичко. Вънъ отъ това той не познаваше ни най-малко душата ѝ, интимните ѝ мисли, нито тя неговите. Тя не знаеше нищичко: какво върши той, отъ где идеха парите, които се харчаха въ къщи, тя не знаеше, че прекарва времето си после обядъ въ Червенъ-Ракъ, а нощемъ по кафе-шантаните или въ игра на карти. — „Това не е женска работа“. Той ѝ беше далъ да разбере туй още въ първото време отъ оженваньето имъ, когато тя беше се поопитала да наложи своята воля. Инакъ Ташевъ беши примеренъ съпругъ, не скъпеше парите, водеше я понякога на разходка, а още по-често я оставяше свободна, за да бъде и самъ свободенъ. Свободна, но какво да прави? Да седи въ къщи, да гълчи слугинята, да ходи съ работа у съседката и понякога да пазарува съ една другарка въ Търговска улица, гдето евреите я поздравяха по име и я грабеха безсъвестно, като ѝ се кълняха, че „само за нея отствъпватъ стоките си тъй ефтино“.

* * *

Тая вечерь г-нъ и г-жа Ташеви отиваха въ Славянската Беседа на „семейно забавление“. Да ви го описвамъ ли? Вие сте били несъмнено тамъ съ мене.

„Госпожата“ тури виенската си рокля — малко излязла отъ мода — но какво да се прави, каквото е отъ Виена е chic, така прогласява „висшиятъ святъ“ въ София. Марийка съ упоение заключваше въ роклята своите хубави рамена. Следъ като си натърка лицето съ приличното количество пудра, тя се обви хубаво въ мантията и капюшона си и скочи въ каляската отъ страна на мъжа си. Конете зацапаха изъ калните улици къмъ оня хипопотамъ съ червени очи, на какъвто прилича вечерь Славянска Беседа — центра на столичните увеселения. Те влязоха между публиката малко слисани и седнаха на една маса при няколко приятели.

Салонътъ беше вече се запушилъ отъ тютюня и лампите. Хорътъ на Беседата пееше за десети пъть въ тоя сезонъ „Да пиймъ, да пиймъ!“, като че съдържателятъ на Славянска Беседа беше го наелъ нарочно, да подканя публиката, да изпразня по-често чашите. Всеки гледаше да убеди себе си и другите, че се забавя извънредно.

Марийка седеше прилично и съ достойнство при мъжа си, който гълташе конякъ подиръ конякъ. Съ величие развиваше тя своето ветрило отъ бели страусови пера и гледаше разсеяно предъ себе си. Ала внезапно тя се обърна на лево, като че нещо я привличаше, и съгледа на една съседна маса — заета отъ офицери — две остри черни очи, впити въ нея. Тя се обърна назадъ, но не, някакъвъ магнетизъмъ я принуждаваше, да се обзира на ляво: — и очите сé впити въ нея съ безобразна наглость Марийка захвана да говори по живо съ своята съседка и да критикува дамите, ту тая, ту оная. Особено тя се възмущаваше отъ няколко млади жени, които на съседната маса седяха съ мъжете си и се смееха, като че действително се забавяха. О ужасъ!

И Марийка продължаваше да бърбори подъ безсрамните погледи на офицерина. Лицето ѝ се обливаше съ горещa кръвъ и страусовото ветрило все пó-нервно и пò-нервно се движеше.

Най-сетне „певческиятъ“ хоръ свърши. Публиката биде помолена, да се оттегли въ съседните стаи, слугите сбръскаха отгоре-отгоре паркета и напълниха и тъй душния въздухъ съ прахъ. — Следъ малко единъ сладострастно-меланхоличенъ валсъ отъ Ивановича се дочу отъ галерията. Танцовете се почнаха. Марийка се отправи къмъ наредените около сцената кадифени канапета, и седна близу до сцената въ позата на някоя робиня, която съ резигнация очаква на пазаръ, да дойде някой да я купи. И действително такъвъ купувачъ се представи скоро — въ лицето на офицерина съ пламенните очи. Единъ

приятель го представи на Марийка по обикновенния баналенъ начинъ. Тя стана и офицеринътъ я повлече въ омаенъ въртежъ. Чудно нящо! Тя, инъкъ тъй лека, неуморна, се задишаше днесь. Горещината въ салона трябаше да е несносна, — че лицето ѝ пламтеше когато той съ гиздавъ поклонъ, безъ да размени дума съ нея, я остави пакъ на мястото ѝ. Тя седна.... не, наистина тя се задашаше. Някакво странно смущение я обзе. Бърже тя се отправи къмъ туалетната дамска стая, топна пуховия валякъ въ пудрата и си натърка лицето, но напразно, пудрата не огаси пламналите ѝ бузи..... Танцовете се редяха единъ по единъ: полка, кадрилъ, мазурка, лансие... и почти на всеки танцъ гиздавиятъ капитанъ ся явяваше. Даже когато тя се въртеше въ ръцете на други някой „кавалеръ“, черните очи на оногова я следяха. Марийка се усещаше честита и лека! Защо? Тя не си даваше смятка, но най-малко се съмняваше, че прави нещо лошо. Не танцуваше ли тя съвсемъ прилично съ всекиго? Говореше ли, съ някого? Тя се оставяше само да я гледатъ, но можеше ли, да запрети някому да не я гледа? — Мъжъ ѝ седеше въ буфета на една маса, заобиколенъ отъ няколко приятели и подведомствени чиновници, които смятаха за своя длъжность да се усмиватъ на всяка плоска шега, съ каквито Ташевъ обичаше да кичи речьта си.

Къмъ три часа сутреньта Ташевъ се сети, че има жена и отиде въ салона, да я вземе и доведе въ буфета и я нагости съ майонеза. Но Марийка не беше гладна и предъвкваше замислено единъ листъ салата. За първи пътъ тя гледаше съпруга си съ критически очи. Тя го намираше изведнажъ тежъкъ и простакъ. Особенно не ѝ се нравеше, че сумти, когато яде и че лапа големи залъци риба.

— Ще тръгваме ли? попита Ташевъ, като очисти и порцията на жена си.

— Както обичашъ, каза тя, съ тая безлична послушность, която я отличаваше и която караше мъжа ѝ да вярва, че Марийка има ангелски характеръ. Бедниятъ забравяше, че слабите същества иматъ едно страшно оръжие — хитростьта на роба.

— Добре, каза той, ако искашъ нека останемъ за котильона. — Нека сега каже някой, че съмъ лошъ съпругъ, помисли си Ташевъ.

За котильона Марийка биде ангажирана, — разбира се, отъ младия капитанъ. О котильоне, коварни танцо, съдружнико на влюбените! Въ цялъ святъ ти покровитествувашъ и по-

магашъ на тия, които се обичатъ. Който иска те танцува, но твоята прелесть е въ разговорките, въ интимните признания. . . . Така е въ цялъ святъ, но не и въ София. На котильона не се говори, както не се говори и въ другите танцове. Кавалерите завъртятъ дамите си, когато даде знакъ аранжорътъ, следъ туй се изправятъ задъ столовите като кариятиди и мълчатъ.

Но за Марийка тая вечеръ не беше така. Нейниятъ кавалеръ не се задоволи само да ѝ стяга талията повече отъ колкото позволяваше равновесието на танца, той ѝ стисна ръцете, веднажъ, два, три пъти — двадесетъ пъти, колчимъ пъти я завеждаше да си седне на стола. И Марийка, замаяна, невина, червеше се до уши и не се опитваше даже, да се защити. Бедната не знаеше какво унижение за една жена са тия тайни стискания, не разсъждаше, че ако те означаватъ слабостьта на мъжа къмъ нея, те доказватъ и неговото презрение къмъ леката жертва.

Като се върна въ къщи, Марийка дълго време не можа да склони очи въ леглото си. Черните очи я преследваха и тукъ. Чудно нящо, тая нощь за първи пъть тя забеляза, че мъжъ ѝ хърка решително много грозно. . .

На сутрешта Марийка се оплака че я боли глава. Мъжъ ѝ обясни неразположението ѝ отъ вчерашния лошъ въздухъ и предложи за това, да отидатъ да се разходятъ по Цариградското шосе. Навярно вий се разхождате всеки день по него. И даже ако излезете, да отидете другаде някъде, краката ви, ще ви закаратъ тамъ противъ волята ви. Зиме и лете, когато времето е хубаво, отъ святъ не може да се разминете. — Това са софийските Champs Elysées. Марийка тоя день по-бледна отъ обикновенно, беше се завила съ още по-голяме достоинство въ своята кадифяна мантия и поздравяше едва съ крайчица на носа си. Съ мъжа си тя нарядко разменяше дума, па и какво ли биха имали да си съобщятъ? — Каквото той мислеше, не беше женска работа, каквото тя мислеше, не беше мъжка работа. Той си мислеше, че положението на министерството отъ день на день става сé по-критично — и съобразяваше, дали не му е времето по някой начинъ, да се прикотка къмъ водача на опозицията. Разбира се, че за това salto mortale се изискваше голяма предпазливость и тактъ. Може би да не беше дошелъ още „психологическиятъ моментъ“, но отъ друга страна, трябаше добре, да се гледа, да не би да избяга. — Труденъ проблемъ! . . . Но Ташевъ бе го разрешавалъ толкова пъти! Марийка мислеше,. . . не тя не мислеше, нейните

мисли летяха неопределено, разложени всецяло, въ образи — образите отъ вчерашната вечерь! — Хладниятъ вятъръ приятно брулеше. Тя гледаше, но не виждаше. Изведнажъ тя трепна. — Няколко униформи идеха на среща ѝ. Шпорите издрънчаха. — Единъ поздравъ, единъ погледъ... Той мина.

И като вчера кръвьта бликна въ лицето ѝ, но Ташевъ задълбоченъ въ своя тежъкъ проблемъ не забеляза нищо....

* * *

На другия день, понеделникъ, имаше заседание въ камарата. Това заседание обещаваше да бъде интересно. Въ Софиа се наричатъ „интересни" ония заседания, въ които има наймного скандали и викове. Тогава публиката изпълня галериите и гледа на депутатите и техните боричкания, както Римляните едно време са наслаждаваха на гладиаторските игри. Тая сесия заседанията бяха особено „интересни". Станало беше почти мода, да се ходи въ Народното събрание. Централните ложи се пълняха съ елегантни дами, които заслепяваха съ своя луксъ галериите, определени за „по-простата публика".

Марийка, която се управляваше въ всичко по модата, се реши да отиде въ събранието. Заседанието беше тъй „интересно", щото Марийка едвамъ можа да намери място въ една отъ дамските ложи. Тукъ тя седна на единъ празенъ столъ, опря се до дървената преграда, която отделяше ложата отъ съседната мъжка ложа, и се помъчи да се орпентира. Въ тоя моментъ трибуната беше заета отъ единъ отъ „нашите най-големи патриоти", който съ трагически жестове и съ жестока интонация бичуваше развалените нрави. Отъ време на време се чуваха по-силно думите: „свещени принципи, очечество!" Следъ туй ораторътъ захвана да обсипва противната партия съ найжестоки епитети. Но и най-грубите думи не произвеждаха вече никакъвъ ефектъ нито на депутатите, нито на публиката. Вестниците бяха ги направили вече нечувствителни къмъ грозните изражения. Духътъ на българина, като стомахътъ на Митридата, е привикналъ вече и на най-силната отрова. Само боятъ би могълъ да му направи някакво особено впечатление и наистина въ днешното заседание се шушнеше, че ще произлезе голямъ скандалъ. Но за Марийка и скандалите нямаха някаква особена прелесть. Мъжъ ѝ я държеше много на страна отъ политическите страсти и борби, за това тя гледаше на тяхъ като на пустъ шумъ. Въ камарата беше дошла, не защото се интересуваше, да види какво се върши въ нея, а тъй: защото беше мода. Тя гледаше почти безучастно подъ

позете си тоя голямъ мравунякъ, който отъ време на време захващаше да се движи.

Между депутатите тя позна няколко лица, приятели на мъжа ѝ. Някои отъ тяхъ седяха съ голямо достоинство, като че носеха на плещите си тежестьта на целия святъ. Други шекаха насамъ-нататъкъ и жестикулираха като бесни.

Всичко това начеваше вече да омръзва на Марийка, на която липсваше и най-слабото политическо чувство, когато внезапно тя чу, че ѝ шушне някой на ухото. Въ същото време някой стисна леко лакъта ѝ, както беше си опряла главата върху оградата на съседната ложа. — „Марийке, Марийке. . .“ шушнеше гласътъ. . . Въ съседната ложа хубавиятъ капитанъ беше сполучилъ да се проврe между публиката и да се доближи до жертвата си. Сега му беше времето. — „Марийке“, въздишаше той и въртеше сладострастно очи, „драга Марийке азъ ви любя!“ — Нещастната жена стоеше като вцепена и не смееше и да се извърне, отъ страхъ да не я съгледа някой. Тя нема́ сила да стане възмутена и изчезне. Тя не знаеше, че не се говори за любовь на една непозната жена, освенъ ако я презирашъ, и не виждаше тя сатанинската радость въ неговите очи. Тя стоеше хипнотизирана, като някоя птица отъ погледа на змията. А той, хубавиятъ капитанъ, наследникътъ на рицарите въ нашия практиченъ вякъ, който пазеше честьта на своята униформа повече отъ очите си и не би позволилъ никому да я зацапа, който би предпочелъ да си пръсне мозъка въ въздуха, отколкото да открадне една кърпа — той крадеше безъ всяко стеснение една чужда жена предумишлено и съ насилствие — подъ очите на мъжа ѝ, червеното лице на когото ясно се съглеждаше въ една отъ по-далечните ложи. Бедниятъ Ташевъ! Той се смееше и бърбореше като обикновено, обръщаше се на ляво и на десно къмъ приятелите си, безъ да издаде обаче неспокойните си мисли (тъй добре знаеше той, че езикътъ ни е даденъ да укриваме мислите си съ него). Въ дъното на душата си той съобразяваше: да ли не му е времето, да се поклони на новата звезда, която изгряваше, защото споредъ него дните, часовете на министерството бяха четени. Той беше тъй увлеченъ отъ мислите си, щото не виждаше жена си. Но тя го виждаше и за първъ пъть усети, че я бие съвестьта, за първъ пъть тя съгледа бездната, въ която падаше. . . но късно беше вече. Капитанътъ, уверенъ въ успеха на своята тактика, продължаваше да ѝ шушне въ ухото най-страстните думи. . . .

* * *

Продължението на тая история е . . . печално. Марийка се научи да лъже и да се приструва, да трепери и същевременно да се усмихва въ най-опасните моменти. Тя живя няколко време въ единъ видъ блянъ, въ който екстазата и отвращението се менявахa постоянно и въ който тя захвана да не различава вече понятията добро и лошо. Туй трая така няколко месеца. Следъ това и хубавиятъ капитанъ биде преместенъ въ провинцията. Той тръгна безъ да и каже или пише поне думица. Тогава Марийка имá щастието да се разболее. „О, тоя софийски климатъ!“ казваха приятелките ѝ, „тия трески, тия трески“! . . . Но тъй като беше млада, и не особенно дълбока натура — Марийка оздравя.

Между туй Министерството беше сполучило да се закрепи благодарение на някакви нови комбинации, срещу най яростните нападения на опозицията — и Ташевъ, който беше се излъгалъ въ смятката си — за първи пъть въ живота си, и се беше приближилъ малко къмъ противния лагеръ — биде уволненъ. Какъвъ ударъ, каква несправедливость! Няколко време Ташевъ не можа да се ориентира, но като видя, че няма да му се даде служба, реши да стане предприемачъ и захвана да граби още по-хубаво света. Признайте обаче че всичко това не можеше да не отвлече вниманието му и не го обвинявайте, че не съглеждаше, какво се върши съ жена му.

Защо въ очите на Марйка по едно време беше пламналъ някакъвъ свърхестественъ огънь, после беше изгаснялъ пакъ, после пакъ беше се запалилъ: тоя пъть, когато я тресеше? О, тоя софийски климатъ. О тия трески! . . .

Сега г-нъ и г-жа Ташеви ходятъ пакъ като напредъ да се разхождатъ по цариградското шоше. Само че «Madame» на место тежката кадифяна мантия носи малка модна пелерина. Очите и са като напредъ черни и дълбоки и не отражаватъ нищо.

Тя върви достойно и скромно. — Но недейте се лъга. Тя не е вече невината оная женица, която познавахте преди няколко месеца Тя е вече същество развалено и лукаво: една роза, въ сърдцето на която се крие паякъ. Да, нейните погледи са невинни, но тия погледи са изкуственни. Отъ устата ѝ няма да чуешъ освенъ най-приличните фрази. Но не я слушайте, тия уста лъжатъ деня и нощя. Тя е гнила и готова за бъдъщи грехове. . . .

Но чия е вината?

Л. Венедиковъ.

Сонетъ.

Уви! фръкнаха безвъзвратно дните,
Когато любенъ бяхъ и любихъази
И вечъ отъ радостите и мечтите
Отломки само ми сърцето пази;

—

Но щомъ любовь, мечти, надежди нови,
Отчаяньето искамъ да разпръснатъ,
Гърди ми още млади да не трови, —
Съ тяхъ миналите дни предъ менъ възкръснатъ.

—

И шепнатъ на сърцето ми злочесто:
— Нимà другъ идолъ дигашъ на туй место,
На първий дето са развалините? . . .“

—

И съ тезъ отломки прашни пакъ оставамъ.
Тъй също паметникъ надъ старините
Да дигне новъ, се никой не решава. . . .

Поетъ.

Той бди наведенъ до жумяща лампа самъ,
Унася се, очи си въ пустотата вперва
И сепва се, — перото нервно затреперва
Надъ книгата, и само то се чува тамъ. . .

—

Той рови въ младостьта си, като въ градъ студенъ,
Погълналъ безвъзвратно радости и щастье,
Надежди и мечти, — въздиша той, нещастенъ
Че всичко тамъ сега мъчителенъ е бленъ.

—

И както надъ прахътъ на милите създанья
Венци полага смъртниятъ съ риданья, —
Така и той, поетътъ вдъхновенъ, следъ полунощь,

Когато всичко спи и въ глухота немее,
Надъ миналото си куплети звучни лее
И, уморенъ отъ бденье, клюмва той безъ мощь.

Д. И. Поляновъ.

Балканска нощъ.

Нощь тиха, лунна нощь прекрасна;
Небе потънало й в'светликъ
Мъглявъ и неженъ; — месечина ясна
Сияй средъ небе в'пъленъ ликъ. —

Нощь тиха, лунна. Всичко е заспало.
Обзе отдавна сладкий сънь градътъ;
Отъ време само на псе незаспало
Средъ тишината носи се гласътъ.

Излязохъ. Тръгнахъ азъ по край реката;
Шуми, струи тя своите вълни
Сребролестящи, чудно отъ луната
Шумътъ отгласятъ брежни стръмнини.

В'гората близка славей сладкопоенъ
Унесенъ, тамъ въвъ звънки звуци лей
Той свойте чувства нежни, неспокоенъ
На свойта мила страстно пей.

Ахъ, Боже, колко всичко е прекрасно!
Обаянъ е духътъ, сърдцето бий
Спокойно, бавно, тихо и безстрастно,
Съ жадность то тазъ прелесть пий.

И. Вановъ.

Изгнаниците отъ Поукъръ-Флатъ.

Отъ Бретъ Хартъ.[1])

Когато господинъ Джонъ Окхърстъ, по звание картофоръ, излезе на 23. ноември 1850. г. рано на главната улица въ Поукъръ-Флатъ, той се убеди, че отъ предишната вечерь насамъ тряба да се е извършила някаква промяна въ нравствената атмосфера на това място. Двама или трима мъже, които сериозно се разговаряха, млъкнаха, когато се доближи той, и размениха многозначни погледи. По въздуха се таеше някаква тишина, а това бе въ едно заселище, дето не бяха навикнали хората на празнични влияния — злокобенъ знакъ! Ала спокойното хубавичко лице на господина Окхърстъ малко го беше еня за тия знакове. Дали предчувствуваше обаче тяхната причина? — то е другъ въпросъ.

— „Предполагамъ“, мислеше си той „че тряба да са по дирите на някого, — възможно е, да съмъ азъ.“

При тия думи той пъхна въ джеба кърпичката, съ която бе отърсилъ червения прахъ на Поукъръ-Флатъ отъ елегантните си чепици и не рачи да отекчава повече главата си съ по-нататъшни предположения.

И наистина Поукъръ-Флатъ бе „по дирите на някого“. Неотколе бяха му изчезнали няколко хиляди долара, два коня и единъ виденъ гражданинъ; и тогава внезапно заселището осети пламъка на една добродетелна реакция, нещо което бе също тъй противузаконно и насилствено, както кое да е отъ действията, що бяха го предизвикали. Таенъ единъ комитетъ бе зелъ решение, да очисти града отъ всички неприлични личности и това наистина се извърши за веки вековъ съ двама души, които висеха вече по клоновете на единъ яворъ тамъ — хе въ урвата, а временно бидоха изгонени и някои и други двусмислени характери. За мое съжаление тряба да кажа, че между тяхъ имаше и някои дами. Ала длъженъ съмъ спрямо кроткия полъ

[1]) Виж. Бълг. Прѣгледъ, год. III., кн. IX—X., стр. 4.

да констатирамъ, че тия дами се поминуваха съ неприличния си животъ, та при такива големи грехове, които лесно можеха до се определятъ, Поукъръ-Флатъ се осмеляваше да ги тегли на съдъ.

Господинъ Окхърстъ не бе се сбъркалъ въ предположението си, че и той е включенъ въ тая категория. Някои членове на тайния комитетъ бяха настоявали, да се обеси, съ което не само би се дало бляскавъ примеръ на другите, а би се намерило и сигуренъ начинъ, да се прибератъ пакъ отъ джебовете му паричките, що бе имъ изтеглилъ на комаръ.

— То е противъ всяка справедливость, казваше Джимъ Хилеръ, да оставимъ тоя младъ човекъ отъ Ревунския станъ — съвсемъ чужденецъ — да ни задигне паричките.

Ала защото въ недрата на ония, които бяха имали щастието, да спечелятъ по нещичко отъ господина Окхърстъ, се таеше единъ видъ чувство на правда, заради това застъпниците на оня тесногръдъ местенъ предразсъдъкъ бидоха надвити.

Господинъ Окхърстъ прие своята пресъда за вечно изгнание съ философско спокойствие и съ толкова по-голямо хладнокръвие, че неговите съдии бяха се разколебали. Той беше толкова играчъ, че не можеше да не се предаде на съдбата си. За него животътъ беше въ най-добрия случай една неизвестна игра на щастието, и той съ готовность призна надлежните проценти въ полза на банкера.

Единъ отредъ въоръжени мъже придружи изгонената безбожность на Поукъръ-Флатъ до чертата на заселището. Освенъ господина Окхърста, който бе известенъ съ своята хладнокръвна неустрашимость, и за сплашваньето на когото бе определена въоръжената ескорта, изгонената дружина състоеше отъ една млада девица, която бе позната подъ интимния прякоръ „херцогиня“, сетне отъ една особа, която бе си придобила титлата „майка Шиптонъ“; и най-сетне отъ „чичо Били“, който бе цялъ пияница и освенъ това бе подозрянъ, че е ограбилъ златните мивници. Кавалкадата не предизвика никакви забележки отъ зрителите; също и ескортата пазеше пълно мълчание. Тепърва следъ като стигнаха до урвата, която означаваше крайната граница на Поукъръ-Флатъ водачътъ държа къса и съвсемъ фактична речь: забраняваше се на изгнаниците, подъ страхъ на смърть, да се върнатъ назадъ.

Когато ескортата изчезна най-сетне, задържаните досега въ недрата чувства си пробиха пътъ чрезъ няколко истерични сълзи на херцогинята и няколко низки псувци на

майка Шиптонъ. Чичо Били пръскаше около себе-си цялъ дъждъ отъ хули; само философътъ Окхърстъ запази мълчание. Спокойно изслуша той желанието на майка Шиптонъ, да изреже някому сърцето отъ гърдите, повторните обявления на херцогинята, че иска да умре по пътя, както и ужасните проклятия на чичо Били, които излизаха отъ него, като че някой му ги изтискваше. Съ оная хумористична вежливость, която характеризува хора отъ неговата пасмина, той настояваше, да размени своя конь, нареченъ „каро петорка“, съ ужасното муле, което ездеше херцогинята. Но и това благородно дяло не можа да настрои емигрантите по-симпатично единъ къмъ други. Младата девица постъкна съ слабъ опитъ отъ кокетство своите овяхнали и малко разнебитени цветя. Майка Шиптонъ фърли на притежателя на „каро петорка“ няколко злобни погледи, а чичо Били обгърна цялата дружина съ една всеобемлива анатема.

Пътятъ за Санди-Баръ — станъ, който изглеждаше, че ще даде прибежище на емигрантите, понеже влиянието на Поукъръ-Флатъ още не бе се проявило тамъ, — водеше преко една върла планинска верига. Трябаше цялъ денъ усиленъ пътъ. Въ това напреднало вече годишно време дружината скоро стигна отъ влажните умерени предели на хълмистата местность въ сухия, студенъ и остъръ въздухъ на Сиерите. Тесниятъ пътъ представяше всякакъвъ видъ спънки. Къде пладнина херцогинята се търкулна отъ седлото на земята и обяви, че няма да върви вече по-нататъкъ.

Дружината спря. Мястото бе своеобразно диво и величаво. Гористъ амфитеатъръ, обиколенъ отъ три страни съ върли, голи гранитни канари, се спускаше съ лекъ наклонъ къмъ ръба на една друга пропасть, която зееше надъ долината. Безъ съмнение, тукъ бе най-удобното място за станъ — ако да беше изобщо уместно, да се спратъ тука. Ала г. Окхърстъ знаеше, че едва бяха извървели половинъ пътъ, па й за дълго стануванье дружината нито беше готова, нито снабдена съ доста храна. Той обърна вниманието на своите другари върху тоя фактъ съ къси думи и съ философски коментаръ: че е глупаво, „да се зафърлятъ картите, преди да е изиграна партията“. Ала те бяха снабдени съ ракия, която имъ заместяше всичко въ това опасно положение: яденье, топливо, спокойствие и обмислянье.

Въпреки Окхърстовите предупреждения скоро се намериха всички много или малко подъ влиянието на ракията. Чичо Били бърже премина отъ войнственото си настроение въ

състояние на идиотско тъпоумие; херцогинята стана сентиментална, а майка Шиптонъ захвана да хърка. Само господинъ Окхърстъ, който се държеше още правъ, се облегна на една канара и гледаше спокойно своите спътници.

Господинъ Окхърстъ не пиеше, защото това се не спогаждаше съ едно звание, което изискваше хладнокръвие, безстрастие и присътствие на духа.

„Такъвъ разкошъ,“ обичаше да казва той, „не мога да си позволя“ . . . . Като гледаше обаче така разположени своите съизгнаници, неговото парийско положение, въ което го тикаше долниятъ му занаятъ, неговите навици, неговите пороци за пръвъ пъть зеха да му тежатъ.

Той се потруди да забрави яда си, както си отърсваше праха отъ черните дрехи, оми лице и ръце и извърши и други някои действия отъ своите изтънчени привички. Той успя за единъ мигъ. Мисъльта, да напусне своите по-слаби и по-достойни за оплакванье състрадалци, може би никакъ не му дойде на умъ. Но той не можеше да не осети дълбоко онова отсътствие на вълнение, което, доста чудно, тъкмо най-много му докарваше спокойното равнодушие, съ което бе той прочутъ. Той наблюдаваше мрачните скални стени, които върло се издигаха комай до хиляда стъпки надъ смриките, наредени въ кръгъ около него; небото, което, се покриваше съ зловещи облаци; долината тамъ долу, която вече се бе затулила въ сянка . . . Дълго стоя той така умисленъ, когато внезапно чу името си.

Полека идеше къмъ него единъ конникъ. Въ прясното, отворено лице на пришелеца господинъ Окхърстъ позна Томъ Симсона, инакъ известенъ подъ името „Невинниятъ отъ Санди-Баръ.“ Той го беше заварилъ преди няколко недели при една игра и съ най-съвършено душевно спокойствие бе отнелъ на невинния момъкъ цялото му пиманье — около четирсетъ долара. Следъ свършванье на играта господинъ Окхърстъ бе завелъ младия спекулантъ задъ вратата и бе му казалъ; Томе, ти си много добро момче, ала не те бива за игра ни за петь пари. Не дей се опитва вече.

Сетне бе му връчилъ пакъ неговите пари, тласналъ го бе кротко изъ стаята и по тоя начинъ Томъ-Симсонъ бе станалъ неговъ най-преданъ робъ.

Въ детския и ентусиастиченъ поздравъ, съ който той сега се приближи къмъ господина Окхърста, се криеше споменъ отъ оная случка. Той, казваше Томъ-Симсонъ, се е упътилъ да опита своето щастие въ Поукъръ-Флатъ.

— Самичъкъ?

— Не, тъкмо не самичъкъ. Истината е, прибави той ухилен, че избягахъ съ Пини Уудсъ. Спомняте ли си господинъ Окхърстъ Пини? Оная, дето бе на служба въ въздържателния домъ.

Дълго време били те сгодени, ала изведнажъ старият Джекъ Уудсъ зелъ да се противи, и тогава те избягали и сега били на пътъ за Поукъръ-Флатъ, за да ги съединятъ тамъ за винаги. Те били съвсемъ изморени, и какво щастие, че намерили тукъ становище и дружина!

Всичко това избъбра бърже „невинниятъ“, когато Пини, яко, хубавичко момиче на петнайсетъ години, се появи задъ смриката, дето, невидено, бе се зачервила и сега се спря при своя любовникъ.

Господинъ Окхърстъ рядко се грижеше за въпроси на чувството и още по-рядко за въпроси на приличието, но той получи неопределена представа, че ситуацията не бе щастлива. Ала при все това той си запази доста присъствие на духа и ритна съ кракъ чича Били, който тъкмо искаше да каже нещо, а чичо Били бе доста трезвенъ, за да признае въ тоя ударъ на господина Окхърста една по-висока сила, съ която не е добре да се шегува човекъ. Сетне се опита той да убеди Томъ Симсонъ въ необходимостьта, да продължи веднага пътя си; ала зáлудо. Той дори обърна вниманието му на това обстоятелство, че не са снабдени нито съ припаси за яденье, нито съ потребния материалъ за да уредятъ тукъ становище. Но за нещастие „невинниятъ“ посрещна това възражение съ уверение, че той води съ себе-си особено муле съ припаси, и съобщи, че не далечъ отъ тамъ има нещо като беклеме.

— Пини може да остане при госпожа Окхърстъ, каза „Невинниятъ“, като сочеше херцогинята, а азъ ще гледамъ пякакъ да се устроя.

Предупредителниятъ кракъ на господина Окхърста удържа чичо Били да не избухне въ лудъ смяхъ. Тъй както стояха работите, той се видя принуденъ, да се оттегли въ урвата, докато пакъ му бъде възможно да приеме сериозенъ изгледъ. Тамъ повери той на високите скални стени цялата капитална шега, като често се тупаше въ хълбоците, кривеше лицето си и пускаше обикновените си остроти. Ала когато се върнà при дружината, той я намери въ най-приятелски разговоръ, седнала около огъня; защото въздухътъ бе станалъ забележително студенъ, а небото все повече и повече се бе покрило съ облаци. Пини бъбреше весело, като момиче, съ херцогинята, а тая я слушаше съ такъвъ интересъ и живость, каквото не бе по-

казвала отъ дълго време, а „Невинниятъ“ държеше речь на господина Окхърста и на майка Шиптонъ, — както се виде́ше, съ същия успехъ, защото последната дотолкова се бе забравила, че едвали не бе станала любезна.

— Не е ли това цялъ дяволски пикникъ? каза чичо Били съ вътрешно презрение, като фърли погледъ върху горската група, огъня и вързаните отпредъ животни. Внезапно една мисъль се примеси въ алкоолните пари, които замъгляха неговия мозъкъ. Мисъльта бе навярно много смешна, защото той осети потряба, да плесне пакъ хълбока си и да си пъхне песника въ устата.

Когато сенките полека-лека зеха да се възкачватъ по бърдата, слабъ ветрецъ захвана да люлее върховете на смриките и да сіене и тихо да плаче низъ дългите, мрачните имъ редове. Полусрутената колибка, покрита и поправена съ клонари отъ смрики, се остави на дамите. Когато залюбените се разделиха, те размениха безъ всяко стеснение такава честна, искрена целувка, щото можеше да се чуе дору до разлюляните върхове на смриките. Болната херцогиня и злобната майка Шиптонъ бяха навярно много сепнати, та не направиха никакви бележки върху тоя последенъ доказъ отъ детско простодушие; така безъ да кажатъ дума, те се обърнаха къмъ колибата. Мъжете подстъкнаха огъня отново съ няколко цепеници, легнаха си предъ вратата и следъ няколко минути всички заспаха. Господинъ Окхърстъ спеше леко. Преди да съмне, той се събуди вдървенъ отъ студъ. Когато подстъкваше гаснещия огънь, вятърътъ, който сега силно брулеше, навяваше му въ лицето нещо, при допираньето на което кръвьта му изчезна отъ лицето, — снягъ!

Той скочи на нозе съ мисъль, да събуди спещите; защото не биваше да се губи време. Ала като се обърна къмъ мястото, дето бе лежалъ чичо Били, намери, че тоя бе липсалъ. Известно подозрение му мина презъ главата и една клетва се изтръгна изъ устата му. Той отърча къмъ мястото, дето бяха вързани мулетата — и тяхъ нямаше; а техните следи бърже се заличаваха вече отъ снега.

За мигъ господина Окхърста облада известно вълнение. Ала скоро се върна свойственото нему спокойствие. Той отиде пакъ при огъня, но не събуди никого. Мирно, съ усмивка на добродушното, почерняло отъ слънцето лице, дремеше „Невинниятъ“, а девствената Пини спеше тъй сладко до своите полеки сестри, като че я пазеха ангели хранители. Господинъ Окхърстъ се наметна съ покривката, пооглади си мустаките

и чакаше зората. Полека настъпяше тя въ снежната виялица, която ослепяваше и зашемедяваше очите. Колкото можеше да се види отъ местностьта, всичко изглеждаше променено като съ магия. Той устреми погледа си въ долината и схвана цялото настояще и минало въ думите — „заринати въ снягъ!“

Г. Окхърстъ прегледа грижливо припасите, които за щастие бяха прибрани въ колибата и по такъвъ начинъ бяха се очували отъ издайническите ръце на чичо Били, и се убеди, че съ малко икономия и предпазливость можеше да се изтрае десетъ дена. „Ако се предположи, разбира се,“ каза тихо господинъ Окхърстъ къмъ Невинния, „че бихте били готови да ни земете въ прехрана. Ако ли не — а може-би бихте направили и по-добре — тогава може да чакате, докато се върне чичо Били съ нови припаси.“

Поради някоя скрита причина господинъ Охкърстъ не можеше да се реши да открие мошеничеството на чичо Били, и заради това той изказа предположение, че навярно е изгубилъ стана и случайно е подплашилъ и пропъдилъ животните. Притова той смигна важно на херцогинята и на майка Шиптонъ, защото те, разбира се, не се усъмниха нито за минутка, че техниятъ другарь бе офейкалъ.

— Те още ще узнаятъ, какви хора сме всички — ако изобщо узнаятъ нещо, прибави той многознаменателно; няма никакъ смисълъ, да ги плашимъ сега.

Томъ Симсонъ не само даде всичкото си земно иманье на разположение на господина Окхърста, ами даже сочеше, че усеща голямо удоволствие, дето се вижда заедно съ другите насила изключенъ отъ външния святъ.

— Ние ще станувамe тукъ прекрасно осемъ дена, каза той; сетне снегътъ ще се стопи, и всички ще се върнемъ заедно.

Веселостьта на младия момъкъ и спокойствието на господина Окхърста заразиха и другите. „Невинниятъ“ импровизира съ клонки отъ смрика стряха за непокритата колиба, а херцогинята поучаваше Пини, какъ да нареди вътрешностьта съ такъвъ вкусъ и тактъ, щото тая полска мома разтвори своите сини очи, колкото ѝ бе възможно.

— Мога да си въобразя, каза тя, че вие сте научени на хубави неща тамъ въ Поукъръ-Флатъ.

Херцогинята се обърна бърже, за да скрие нещо, което правеше да ѝ почервенеятъ бузите презъ изкуствената боя, а майка Шиптонъ помоли Пини, да не говори такива „глупости“. Но когато господинъ Окхърстъ се завърна уморенъ

отъ зáлудо търсенье на пътя, той чуваше, че ечи най-веселъ смяхъ отъ скалните стени. Малко обезпокоенъ, той се спря и въ първия мигъ естествено помисли, че тоя смяхъ тряба да е следствие отъ уйски (видъ ракия), който той бе скрилъ отъ предпазливость.

„И при все това не звучи като уйски“, каза играчътъ.

Но тепърва следъ като съзря презъ ослепителната още снежна виялица блещуканьето на огъня и разположената около него група, той се увери, че това е „проста шега“.

Дали господинъ Окхърсть заедно съ ракията бе скрилъ и картите си като нещо, на което трябаше да зе забрани свободниятъ достъпъ въ това общество, не мога да кажа. Само това се знае, че, както се изражаваше майка Шиптонъ, презъ цялата вечерь той не помена нито единъ пъть думата „карти“. За добра честь, дружината можа да прекарва времето си съ една хармоника, която Томъ Симсонъ бе измъкналъ изъ своя багажъ съ малко предизвикателенъ видъ. Въпреки някои мъчнотии въ управлението на той инструментъ, Пини Уудсъ бе тъй честита, да измъкне отъ него няколко упорити мелодии, които Невинниятъ пригласяше съ костени дзилове. Но венецътъ на тържеството бе тая вечеръ една отъ ония груби химни, които се пеятъ въ религиозните събрания на становете: — съ склопени ръце и голяма сериозность залюбените поеха гръмко своя хоралъ. Боя се, че по-скоро известниятъ предизвикателенъ и войнственъ замахъ въ мелодията на химната, отколкото някакво назидателно нейно свойство, повлече и другите, които най-сетне целокупно подзеха рефрена:

„Съмъ гордъ, че съмъ слуга Господенъ,
Готовъ да мра за него въ бой.“

Притова смриките се люлееха, виялицата фучеше надъ злочестата група, а пламъкътъ на стъкмения олтаръ се издигаше къмъ небото, като че искаше да зенесе възбогъ оброка.

Къде полунощь бурята поутихна, облаците се разсипаха, и светло бляснаха звездите надъ заспалия станъ. Окхърстъ, когото привичките на званието му бяха направили способенъ да минува съ твърде малко сънъ, сменяваше стража съ Томъ Симсонъ и нареди така, щото нему да се падне по-големиятъ дялъ отъ тая длъжность. Той се извиняваше предъ Невинния и казваше, че „често пъти остаялъ цяла неделя безъ сънъ“.

— А какво ви държеше будни? попита Томъ.

— Играта! отвърна Окхърстъ сопнато. Ако има човекъ щастие, — щастие като негъръ — тогава не се уморява. Не човекътъ, ами щастието по-напредъ отстъпва. Щастието, про-

дължи играчътъ умисленъ, е крайно чудновато нещо. Всичко което знаемъ сигурно за него, се ограничава само въ туй, че е подчинено на промяна. А да намеришъ, кога тъкмо се готви да се обърне — това е цялото изкуство! . . . Откато напуснахме Поукърь-Флатъ, имахме все лоши карти . . . Ето, че Вие идете по пътя и падате въ компанията. . . Ако можете да си запазите картата презъ цялата игра, тогава всичко ще ви върви благополучно. Впрочемъ, прибави играчътъ съ известна весела немара:

„Съмъ гордъ, че съмъ слуга Господенъ,
Готовъ да мра за него въ бой.“

Настана трети денъ. Когато слънцето се показа задъ белите завеси на долината, изгнаниците бяха заети да си разделятъ за поядъкъ припасите, които постепенно се привършваха. Една отъ особиците на оня планински климатъ бе, че слънчевите лъчи изливаха приятна топлина надъ земния пейзажъ — като за знакъ на състрадание и съжаление. Ала въ също време слънцето отбуляше грамадните натрупани около колибата снежни маси, — цяло непроходно, безнадежно бяло море, което се разтилаше недогледно подъ скалния брягъ, о който все още се крепяха изгнаните. Въ чудесно бистрия въздухъ се разстилаше димътъ отъ добродетелното заселище Поукърь-Флатъ върху цели мили изъ околностьта. Майка Шиптонъ съгледа дима и фърли отъ уединения върхъ на своя скалистъ замъкъ още веднажъ проклетие въ оная посока. То бе последниятъ ѝ опитъ отъ тоя родъ, и туй беше негли причината, дето той имаше въ себе-си нещо възвишено.

— Поотлекна ми, повери се тя на херцогинята. Възлезъ и ти и покълни́ малко — ще опиташъ на себе-си доброто действие.

Сетне тя захвана да забавя „детето“, както обичаше да нарича тя съ херцогинята — Пини. Не защото Пини беше, може-би, още някаква кукличка, ами съ това галено име двете дами искаха да посочатъ странното за тяхъ обстоятелство, че Пини не кълне и беше момиче съ прилично поведение.

Когато зе да възлиза пакъ нощьта отъ долината, изново се зачуха около трепетливия огънь скръцливите звукове на хармониката, ту въ внезапенъ избухъ, ту въ протокя. Ала музиката днесъ не бе способна да изпълни досущъ болезнената празнина, която бе оставила недостатъчната храна, и заради това Пини предложи ново средство за развлечение — да си разказватъ приказки. Но понеже нито господинъ Окхърстъ, нито неговите другарки по съдба не искаха да разкажатъ

личните си изпитни, то и тоя планъ щеше да замръзне, ако Невинниятъ не бе поелъ всичкия товаръ върху си.

Преди няколко месецъ бе му падналъ въ ръка единъ зафърленъ екземпларъ отъ Поповия духовитъ преводъ на Илиядата. И сега той предложи да разкаже главните приключения, изложени въ тая поема, и то — понеже заедно съ съдържанието не бяха му останали въ главата и думите — въ народното наречие на Sandy-Bar. Така тая вечерь Омерическите полубогове имаха честьта да шетатъ пакъ по земята. Самохвалците Троянци се сборичкаха съ лукавите гърци подъ бученьето на калифорнийския вятъръ, а високите смрики на урвата изглеждаха, че се превиватъ подъ гнева на Ахила, сина Пелеевъ. Господинъ Окхърстъ слушаше съ спокойна наслада. Него особено интересуваше съдбата на Джонъ Чилесъ, както Невинниятъ обезобразяваше упорито името на „бързоногия Ахилесъ“.

Така минаха съ помощьта на малко храна, много музика и още повече омерически приказки още осемъ дена надъ главите на изгнаниците. Слънцето изново ги изневери и изново отъ оловените облаци залетяха снежни плескуди. Съ всеки новъ день се стягаше все повече снежната граница около тяхъ, докато най-сетне имъ остана да гледатъ изъ своя затворъ навънъ само презъ ослепителните бели стени — виялицата именно бе издигнала снежните маси до двайсетъ крака предъ тяхъ. Все повече и повече се усилваше мъчнотията, да се подстъква огънятъ, понеже и най-близките повалени дървета лежаха заровени подъ снега. И при все това никой не се оплакваше. Залюбените отвърнаха погледъ отъ зловещата бъднина и гледаха се въ очите щастливо. Господинъ Окхърстъ хладнокръвно схвана факта, че ще изгуби играта. Херцогинята, сега весела като никога, усилно се занимаваше съ Пини. Само майка Шиптонъ — по-преди най-силна отъ всички — бързо отслабваше. Средъ нощь между деветия и десетия денъ тя повика Окхърста при себе-си.

— Азъ ви оставямъ, каза тя съ слабъ, плачевенъ гласъ. Ала не казвайте нищо . . . . Не събуждайте „децата“ . . . . Земете пакета подъ главата ми и го отворете.

Господинъ Окхърстъ извърши, както му се заповяда. Пакетътъ съдържаше порциите на майка Шиптонъ отъ последната неделя, — те бяха съвсемъ незадянати.

— Дайте туй на „детето“, продължаваше тя, като посочваше Пини.

— А Вие сами умирате отъ гладъ! каза играчътъ.

— Тъй казватъ хората, отговори тя тъжно.

После пакъ си легна, обърна се къмъ зида и заспа спокойно.

Хармониката и дзиловете бидоха оставени тоя денъ настрана и Омиръ биде забравенъ. Следъ като се предаде трупътъ на майка Шиптонъ на снега, Окхърстъ зе Невинния на страна и му показа единъ чифтъ снежни обуща, които бе направилъ отъ старото седло.

— Още има възможность да се спаси, каза той, като сочеше Пини. Ала тряба да отидете тамъ, прибави той, като показваше Поукъръ-Флатъ. Ако можете да стигнете въ два дена до заселището, тя е спасена.

— Ами Вие? попита Томъ Симсонъ.

— Азъ ще остана тукъ, бе краткиятъ отговоръ.

Залюбените се простиха съ дълга прегръдка.

— И Вие ли отивате? попита херцогинята господина Окхърста, който изглеждаше че се готви да придружи Невинния.

— До урвата долу, отговори той. Сетне внезапно той се обърна и прегърна херцогинята, чието бледно лице стана червено като пламъкъ и чиито треперливи устни се вдървиха, — тя бе тъй изненадана!

Нощьта дойде, ала — никакъвъ Окхърстъ! Тя само докара пакъ буря и вихрове снягъ. Когато херцогинята подстъкна огъня, тя намери, че някой скришомъ бе приготвилъ толкова гориво до колибата, щото можеше да имъ стигне още за няколко дена. Очите ѝ се наляха съ сълзи, ала тя ги скри отъ Пини.

Жените поспаха малко. Когато се събудиха на зараньта и се спогледаха, всяка прочете въ очите на другарката съдбата си. Никой не продума дума; ала Пини, сега по-силна, се облегна на херцогинята и я прегърна. Въ това положение те стояха цялъ денъ. На другата нощь яростьта на виялицата стигна до най-висока степень: тя сломи смриките, що бранеха колибата и проникна и вътре.

На утрото те вече не осетиха сила, да подстъкнатъ огъня, та и той полека зе да гасне. Когато вече въглищата почнаха да чернеятъ, херцогинята се прилепи още по-крепко о Пини. Най-подиръ следъ много часове тя прекъсна мълчанието и каза:

— Пини, можешъ ли да се молишъ?

— Не, каза Пини откровено.

Херцогинята осети — тя сама не знаеше защо — единъ видъ облекчение, облегна главата си на рамото на Пини и

пакъ млъкна. Така прегърнати, — по-младата и по-чистата притискаше главата на грешната си сестра о своите девствени гръди, — те заспаха.

Вятърътъ утихна — като че се боеше да не ги събуди. Снежни перца подобни на перушина, отърсени отъ дългите гранки на смриките, летяха като белокрили птички и кацаха до тяхъ, като че искаха да бдятъ за техния сънъ. Презъ раздранпте облаци надничаше месецътъ долу къмъ някогашния станъ.

Но всички човешки петна на позора, всички следи отъ земни неволи бидоха заровени подъ неопетнено чистата покривка, която милосърдно бе простряна отъ горе надъ тяхъ. . .

Целиятъ тоя денъ те спаха, спаха и на другия денъ и когато викове и стъпки, що се приближаваха, прекъснаха гробното мълчание, те не се събудиха. И когато страдни ръце изтриха снега отъ бледните имъ лица, едвали можеше да се каже, коя е грешницата — такъвъ равномеренъ миръ лежеше на лицата имъ. Даже поукъръ-флатскиятъ законъ призна това, отвърна глава и ги остави прегърнати, едната въ обятията на другата.

А при входа въ урвата се намери забита съ ножъ въ кората на една отъ най-големите смрики една пикъ-двойка, на която съ моливъ бе написано съ крепка ръка следното:

†

Подъ това дърво лежи трупътъ

на

ДЖОНЪ ОКХЪРСТЪ,

който изтегли лоша карта на 23. ноември 1850

и

върна своя влогъ на 7. декември 1850.

†

Студенъ и неподвиженъ, съ револверъ отстрана, съ куршумъ въ сърцето, спокоенъ и гордъ, какъвто бе презъ живота си, лежеше тамъ подъ снега най-силниятъ и въ също време най-слабиятъ отъ всички изгнаници на Поукъръ-Флатъ.

Превелъ отъ немски: *И. Г.*

Прегледъ на философско-историческите системи. (Уводъ.[1])

Почитаеми Господа,

Старинятъ академически обичай иска, щото всеки преподаватель, който стъпва на една катедра, да начева своите четения съ изложение на своята „profession de foi", спр. на това общо становище, отъ което той гледа на преподавания отъ него предметъ. Азъ се подчинявамъ толкова по-охотно на това исканье, че въ отговоръ на него мога да ви предложа цялъ курсъ. Предполагамъ именно въ текущия семестъръ, да прочета единъ видъ уводъ къмъ моите бъдъщи курсове, та искамъ тоя уводъ да разкажа, какъ са се развивали общите възгледи върху задачата на историческото изучванье. При обсъжданьето на тия общи възгледи азъ ще имамъ доста случаи да изкажа и своето собствено мнение по тоя въпросъ.

Като преминувамъ къмъ по-точното определение на съдържанието на моя курсъ, тряба преди всичко да ви кажа, какво въ него няма да има. Азъ нямамъ предъ видъ да ви запозная въ тоя курсъ съ методологията на историята, спр. съ тия технически начини, съ помощьта на които единъ изследвачъ-специалистъ установява достовярностьта на тия или други исторически факти. Споредъ моето убеждение способите на специалната историческа работа — до колкото те могатъ да бъдатъ отделени отъ индивидуалностьта на изследвача — найдобре могатъ да се усвоятъ въ самата работа. Тая задача трябва по тоя начинъ да бъде оставена не на преподаваньето, а на практическите занятия по историята. Тукъ ние ще имаме работа съ другъ родъ материалъ. Методологията на историята помага на историка да установи фактите; но, безъ друго, работата на историка не може да се счита за свършена, когато фактите са вече установени. Тукъ, напротивъ, се само начева по-нататашната работа — систематизацията на резултатите отъ установените

[1]) Тая статия е часть отъ встъпителната лекция на проф. Милюковъ, четена въ Висшето Училище при началото на летния семестръ. Ред.

факти. Няма съмнение, че може да има несъгласие, кой трябва да прави тая по-нататашна работа: да ли е това длъжность на историка, или на „философа на историята“, или, най-после, на социалога. Но за същностьта на работата няма никакво значение, какъ ще решимъ тоя споръ. Щомъ искаме да имаме работа не съ констатираньето на фактите, а съ обобщаваньето имъ, то е абсолутно все едно, подъ какво название ще имаме да се занимаваме съ това, подъ название на „история“, или на „философия на историята.“ Твърдо и ясно ние трябва само да решимъ, съ какво именно искаме да се занимаемъ.

Както току що казахъ, азъ искамъ да ви запозная тъкмо съ историята на разните опити за обобщение на историческите факти, спр. съ единъ очеркъ на разните „философско-исторически системи.“ Но тукъ пакъ са потребни някои разяснения.

Преди всичко ние нарекохме тия обобщения „философско-исторически системи“, ала допуснахме една неточность, която тутакси е необходимо да посочимъ. „Философия на историята“ е твърде несполучливъ терминъ, който не обема въ себе си всичките тия предмети, за които желаемъ тукъ да говоримъ. Ние употребяме тоя терминъ само поради установения вече обичай. Въ същность той е билъ несполучливъ и неточенъ още отъ момента, когато начена да се въвежда. Единъ отъ първите, който употреби тая дума „философия на историята““ бе Волтеръ въ предисловието къмъ своя „Essai sur les moeurs et l'esprit des nations.“ Но вие вероятно знаете, колко свободно се обръщаха съ термина „философия“ въ епохата на Волтера и въ това общество, между което той живя. Въ тая среда всяко обобщение минаваше за „философия“. Теорията на Нютона и въпросътъ за причините на общественото неравенство, общиятъ възгледъ на историята на нравите и политическата теория на обществения договоръ — всичко това бе „философия“ по тогавашния говоръ.

Следъ Волтера наистина се яви на святъ и истинска „философия на историята“ — главно у немските философи отъ началото на настоящия вякъ: ала тоя беше по-точно казано, не философия, а „метафизика на историята.“ Обаче тъкмо защото настоящата „философия на историята“ се яви на святъ съ такъвъ чисто метафизиченъ характеръ, — тя беше явление временно и преходяще. Имаше време, и то твърде продължително, когато „философия на историята“, въ смисълъ на метафизика на историята о щ е не съществуваше. Днесь

може да се каже, че е настъпало време, когато философия на историята въ тая смисълъ в е ч е никакъ не съществува. И така, както за целия периодъ, който предхожда грандиозните метафизически построения на философията на историята, а тъй също и за времето, което счита тия построения за остарели и преживели своя вякъ, — и за двата тия периода терминътъ „философия на историята“ е неточенъ и, въ всякой случай, двусмисленъ. По-правилно би било да се нарече философията на историята отъ тоя периодъ, който предшествува „метафизиката на историята,“ „богословие на историята.“ Философията на историята отъ по-новия периодъ става с о ц и о л о г и я, и всички старания да ѝ се запази предишното самостойно положение, независимо отъ науката за обществените явления, — трябва да се смятатъ за остарели.

Като правя тая оговорка относително термина „философия на историята“, азъ преминувамъ къмъ плана на изложението на философско-историческите системи. Такива планове може да има няколко. Ние бихме могли да изложимъ системите просто въ хронологически редъ. Но такъвъ редъ би билъ много неудобенъ. Не винаги по-късната система се показва и по-съвършена, сравнително съ по-ранните системи. Личните особности на мислителите, характерътъ на господствующето минутно настроение и т. н. — могатъ да предизвикатъ да се върнемъ къмъ по-примитивните форми на мисъльта, отколе затъмнени отъ общия ходъ на развитието на науката. Затруднението става още по-голямо, ако се опитаме да туримъ въ тоя хронологически редъ не само мислителите на една и съща страна, а и на различните страни, отъ които всякоя, безъ съмнение, може да се намери на особена, различна отъ другите, степень на развой въ историческата мисъль. Полученятъ по тоя пътъ хронологически редъ на философско-историческите системи би билъ съвсемъ случаенъ и би унищожилъ всяка възможность, нагледно и леко да се схване целиятъ материалъ, който подлежи на нашето изучванье. Често пъти се е употребялъ другъ редъ въ изложението: именно философско-историческите системи са се представяли посредъ народностьта на тяхните автори. Такъвъ редъ, няма съмнение, дава възможность за едно по-органическо изложение. Но той не е никакъ сгоденъ тамъ, дето става нужда да се излагатъ системите на няколко различни страни. Въ такъвъ случай ние бихме се принудили да се възвръщаме по няколко пъти къмъ системи, които са напълно отъ еднороденъ характеръ: при това биха били отъ една страна неизбежни повтарянията; отъ друга — наглед-

ностьта на изложението съвсемъ би се изгубила. Ето защо, намирамъ за неудобно да се придържаме както о хронологическия редъ така и о етнографското разпределение на материала. Азъ ще излагамъ философско-историческите системи въ такава свързка, въ каквато стоятъ те по вътрешното си съдържание, и въ такава последователность, въ каквато те естествено се разместятъ по своята принадлежность къмъ единъ или други стади на човешката мисълъ. Тия стадии ние вече ги отбелязахме погоре, когато говорихме за различното значение на термина „философия на историята.“ Ние ще се запознаемъ първомъ съ „богословските“ системи на философията на историята, после — съ философските и, най-после, съ научните.

Всичките тия системи иматъ еднакъвъ стремежъ — да обобщаватъ историческите явления. Но всякой отъ споменатите типове на мисъльта ги обобщава различно, като ги подвежда къмъ своята основна идея. Основната идея, изтъкната отъ богословското разбиранье на историята, — е идеята на провидението. Идеята, която лежи въ основата на философското разбиранье на историята, — е идеята на прогреса. Найсетне, основната идея на научното разбиранье на историята — е идеята на закона. Въ същность идеята на закона не е чужда и на двата по-първи типа на философията на историята — богословския и философския. Напротивъ, именно стремежътъ да се намери известна закономерность въ явленията на историята беше главната подбуда, която караше да се измислятъ богословски и философски исторически системи. Но достатъчно е да се сравнятъ основните принципи на трите указани типове на „философията на историята,“ и ще видимъ, колко несъвършено беше понятието на закономерностьта въ първия отъ тия типове, и какъ е напредвало то въ останалите. „Провидението“ е също така единъ видъ „законъ“ на историята. Но тоя законъ, така да се каже, се налага на историята отвънъ. Той се диктува отъ висша воля, която за свои цели и по свое щение се намясва въ обичния ходъ на човешките произшествия. Ние сме сега склонни именно въ тоя обични ходъ да търсимъ закономерность, а въ намясваньето на „провидението“ виждаме нарушение на закона, което ние наричаме чудо. Богословската история на философията въ своя чистъ видъ, напротивъ въ чудото и вижда проявата на закона, а обикновения ходъ на историческия животъ смята за хаосъ, продуктъ на произвола на човешките личности. Такова е коренниятъ възгледъ на католишката философия на историята.

Въ протестанството тоя възгледъ се значително измени. Човешката история и божествената воля се сближиха, законътъ престана да бъде редъ отъ външни удари, които прекъсватъ безплодното тъпченье на личностъта на едно място и които я тикатъ насила къмъ цельта, поставена отъ „провидението". Това движение къмъ цельта, напротивъ, начена да се представя като постоянно и доброволно, и причините за такова движение наченаха да се търсятъ не въ някакво външно наляганье, а въ вътрешното самоопределение на волята. Личностьта начена да носи въ себе си закона на своето развитие и усъвършенствуванье. Усилията на личностьта наченаха да се представятъ не като проява на случаенъ капризъ и произволъ, а правилна проява на вложеното въ нея божествено начало. Това разбиранье на закономерностьта въ историята — положи основа за метафизическата теория на прогреса.

Това последното възгрение беше несравнено по-целно и по-органично отъ католишкото. Но и въ него основната идея беше — предвзета. Това беше идеята за божественния планъ, който се развива при посредството на усилията на човешката личность и който дава на човешката история единство и целность. Научната представа на закона — отиде много по-напредъ. Законътъ не се налага на фактите въ видъ на готова, по-отрано установена схема: той трябаше да се извежда отъ изучваньето на самите факти. По тоя начинъ, противуречието между закона на историята и между факта на историята, което изпъкваше релиефно въ католишката система и което се смекчаваше донегде въ протестантско-метафизическата представа, — сега, въ научната представа, окончателно изчезна. Изследователите трябаше да приематъ за основна аксиома, че законите са въ същность обобщено изражение на явленията, което не може да се отнеме отъ тяхъ, — и че няма закони безъ явления също тъй, както няма и явления безъ закони.

И така, както виждаме, преходътъ отъ богословската философия на историята къмъ метафизическата, и отъ метафизическата къмъ научната представя въ резултатъ постепенното уясняванье на едно и също понятие за закономерностьта. Но има още освенъ тия три типа на философско-историческата мисъль, четвърти, който, въ противоположность на тяхъ, не си туря никакъ за цель — да търси закономерность въ историята. Всичките понятия за закономерностьта, които току що охарактеризувахъ, иматъ по между си това нящо общо, че търсятъ основите на закономерностьта на историческия процесъ не въ непосредствените побуди на

действующите личности, а или по-високо отъ личностьта, въ разпорежданията на върховната воля, или въ дълбоките тайни на нейната душа, също независящи отъ нейното съзнание. Ако ли пъкъ ние не гледаме нито по-високо, нито пъкъ по-дълбоко отъ личното съзнание и се ограничимъ съ обяснение на историята само отъ най-близките мотиви на действующите лица, то, по съгласната представа на богословската, метафизическата и научната философия на историята, — ние ще бъдемъ принудени да имаме работа само съ мира на случайните явления и не ще намеримъ въ тяхъ нищо правилно, еднообразно и закономерно. По тоя начинъ такова гледище което обяснява историята чрезъ психологията на нейните дейци, сир. така наречената прагматическа история — съвсемъ няма право на названието „философия на историята". Тя се намира вънъ отъ всяка философия на историята. Но при все това и на това становище ние тряба да обърнемъ внимание въ своя прегледъ. Отъ една страна, тя е, въ всяки случай, първиятъ плодъ на размишленията относително вътрешната свръзка на историческите събития; отъ друга страна, запознаванието съ представителите на това гледище може толкова по-релиефно да изтъкне значението на истинското философствуванье надъ историята.

И така, съгласно съ направените отъ насъ бележки, нашето изложение на философско-историческите системи се дели на четире главни части:

1. Прагматическа история — сир. обяснение на историята отъ гледище на психологията на нейнитеглавни дейци.

2. Католическо-богословска философия на историята — сир. обяснение на историята откъмъ идеята на провидението.

3. Протестантско-метафизическа философия на историята — сир. обяснение на историята отъ гледище на идеята на прогреса.

4. Научна философия на историята (или по-вярно, социология), сир. обяснение на историята отъ гледище на идеята на закона.

Тоя редъ ще следваме и ние въ своето изложение.

П. Милюковъ.

Една разходка низъ градъ Ст.-Загора.

—

Тая година, презъ месецъ мартъ, единъ хубавъ день, каквито не са редки въ Ст.-Загора, слязохъ до градската градина, насадена върху някогашната площадь, наречена „Князь Богориди“, и си почивахъ на слънцето до градинския павильонъ. Слънцето печеше животворно, атмосферата бе чиста и прозрачна като кристалъ, небото ясно, безъ най-малко облаче, се синееше като синьо кадифе; термометърътъ апоказваше 19° Р. топлина. Такова едно време естествено размърдва хората, следъ мрачната и дотегнала зима, и инстинктивно ги изгонва навънъ изъ инфектираните и непроветрени презъ цялата зима стан. Като прекарвахъ презъ ума си цели редици отъ блянове, седяхъ си покрай павильона и съзнателно дишахъ чистия въздухъ, който сякашъ ми насосваше изгубената презъ зимата енергия. Въ това време предъ мене се изпречи съгражданина Ив. Х. Пенчовъ, седемдесетгодишенъ, но съ запазено здравие старецъ, и ми предложи да направимъ една разходка до новостроещата се църква Св. Николай. Съгласихъ се съ предложението му и тръгнахме. Но по-преди нека ми бъде позволено, да запозная читателите съ моя пътенъ другарь, биографията на когото е и една интересна страница изъ историята на учебното дяло у насъ.

Ив. Х. Пенчовъ „Братътъ“ произхожда отъ единъ старъ и, сравнително, богатъ родъ. Той се е родилъ въ 1826. година. Първоначалното си учение на гръцки езикъ той е придобилъ отъ даскалъ Янка, тоже Старо-Загорчанинъ, но свършилъ учението си на елински езикъ въ Букурещъ. По после Ив. Х. Пенчовъ се запозналъ съ българската грамотность при учителя Иванъ Богоевъ, нареченъ „даскалъ Врътката“, защото училъ децата, да казватъ на запетаята „Врътка“. Тоя даскалъ Врътка е билъ покойниятъ, известенъ нашъ книжовникъ и пуристъ, Д-ръ Ив. Богоровъ. Богоевъ обаче не останалъ дълго време въ Ст.-Загора и за това Ив. Х. Пенчовъ трябвало да продължи учението си на друго място. По него време, 1844. година, се

славелъ като добъръ български учитель покойниятъ о. Неофитъ, който живеялъ въ Рилския Манастиръ. Иванчо Х. Пенчовъ отишелъ въ Рилския Манастиръ и тамъ продължилъ българското си учение. Но защото Ст.-Загорската община водила преговори съ о. Неофита да дойде да учителствува въ Ст.-Загора, то и Ив. Х. Пенчовъ, следъ деветмесечно пребивание въ манастира, се върналъ пакъ въ Ст.-Загора. О. Неофитъ се условилъ и дошелъ въ Ст.-Загора; но тогавашниятъ търновски гръцки митрополитъ още на другия день го прогонилъ и така градътъ останалъ пакъ безъ учитель. Ив. Х. Пенчовъ, съ разрешение на родителите си, отишелъ въ Цариградъ да търси наука. Тукъ той се срещналъ съ Захария Княжески, който го упътилъ да отиде въ Одеса и тамъ да продължи учението си. Моя спътникъ отишелъ въ Одеса, и подъ ръководството на покойния Сливенски учитель Добря Чинтулова, който него време свършилъ семинарията въ същия той градъ, се подготвилъ и влязалъ въ IV класъ на гимназията. Иванчо свършилъ гимназията и се завърналъ въ Ст.-Загора. Тукъ той се предалъ на търговия, защото бащината му контора имала нужда отъ добъръ писарь. Но и като търговецъ моя пътенъ другаръ, по примера на предците си, не изпускалъ отъ очи и обществените работи. Бидейки единъ отъ най интелигентните Ст.-Загорски граждани съ свободна професия, той вземалъ живо участие въ уреждането църковно-училищните работи. Отъ завръщането му изъ Одеса, дори до последнята Руско-Турска война, той постоянно билъ училищенъ настоятель.

За другите градове не зная, но въ Ст.-Загора училищното настоятелство, подъ ръководството на покойния Г. Славовъ, полагаше големи усилия за добрия успехъ и моралното възпитание на децата. Удивителна беше акуратностьта на тия безплатни народни служители. Всеки месецъ те, безъ друго, посещаваха училищата: и не само ги посещаваха, но правеха и единъ видъ смотъръ надъ успеха и поведението на учениците. За тая цель учителите разделяха учениците на три категории: добри, средни и слаби. Въ края на месеца училищното настоятелство съ общинарите дойдатъ въ училището. Всичките ученици се наредятъ около големия салонъ на главното училище. Настоятелите насядатъ въ зачалото на салона около една голяма маса, и „прегледътъ“ се начева. Обикновено моя съпътникъ се поканваше да чете каталозите и по име да вика учениците на групи. Извиква се първата група: тя състои отъ ученици трудолюбиви и съ добро поведение. Общинарите ги обсипватъ съ похвали и изказватъ надежда, че те,

учениците, и занапредъ няма да зачернятъ доброто име. Извиква се втората група: ученици съ добри успехи, но съ поведение не до тамо похвално. Хвалятъ се за добрите имъ успехи, но строго се мъмрятъ за недоброто поведение. Най после се повиква третята група, състоеща отъ ученици и съ лошъ успехъ и съ лошо поведение. Тукъ вече лицата на настоятелите и общинарите зафащатъ да предвещаватъ буря. Мъмрения и заканвания безъ брой. Ленивите и немирните ученици треперятъ. Следъ дълги дебати, най после се взема решение да се побитъ съ пръчка. Г. Славовъ извиква на общинския пандуринъ: „Димитре! Приготви пръчки!“ Обвиняемите захващатъ да скимтятъ и да се молятъ. Но угрозата продължава и учениците почватъ да плачатъ съ гласъ. Единъ отъ общинарите обаче, е милостивъ човекъ. Той взема защитата надъ обвиняемите и моли другарите си тоя пътъ да ги простятъ, че ако и втори пътъ се покажатъ немарливи, тогава вече той не се намиса. Другъ общинарь се обръща къмъ обвиняемите и ги пита: „обещавате ли се че за втори пътъ ще се поправите и че няма да ме засрамите, гдето се застъпвамъ за васъ?“ И „прегледътъ“ следъ това се приключва съ една молитва. Но по някой пътъ за някои съвсемъ вироглави и съ безнравствено поведение ученици застъпничеството не се вземаше подъ внимание и неблагонадежните се шибнуваха по няколко пъти. — Чини ми се че въ тия смотрове, или прегледи има нещо поучно и за днешните наши настоятелства, които развиватъ голяма дейность само въ началото на годината, до като настанятъ някои свои любимци и изгонятъ някои тямъ неповолни учители, а после забравятъ отъ где се отварятъ училищата.

Отъ градината ние заминахме къмъ новостроещата се църква. Тя се строи на главната улица, която води къмъ Чирпанъ и Нова-Загора. Градежътъ е още въ началото си: едвамъ основите са излезли единъ метъръ надъ повърхностьта на земята, а стенните подстълбници са корнизирани съ хубави гранитни камънье. Тая църква се гради въ замяна на старата църква Св. Николай, която въ Сюлейманъ-пашовото нашествие 1877. год. като всички други църкви е била бомбардирана и изгорена. Старата църква се намярва нещо на 200 метра по долу отъ новата. Следъ като обиколихме и прегледахме основите на новостроещата се църква, моя спътникъ, ми предложи да слеземъ и до старата за да видимъ и новото основно училище, съградено почти върху основите на някогашното главно, петокласно училище, което въ турско време беше за

много години благотворенъ разсадникъ на средното образование въ Ст.-Загора. Слязохме и до старата църква. Отъ нея са останали само три стени, а между тяхъ е съградена една привременa дъсчена сграда, която служи като параклисъ на махленци. Седемдесетгодишниятъ старецъ се трогна отъ развалините на старата църква, и съ треперливъ гласъ захвана да ни разправя, кога и при какви обстоятелства е била съградена тая църква, где се намярвала бащината му къща, где неговата, где на чорбаджията Хаджи Нача и пр. Всичките тия къщи биле построени около самата църква и имали комшулуци съ църковния дворъ, но сега и мястото имъ не би се познало, ако развалините на църквата не помагатъ да се ориентира наблюдателятъ.

За постройката на разваленатa църква, предъ която ние се разхождаме, моятъ спътникъ ми разказа следните подробности.

— Както виждашъ, подзе той, и ми посочи годината издълбана въ единъ камъкъ надъ олтарската стена, тая църква е съградена въ 1834 година. Но преди да се съгради тя, тукъ, върху същите основи, е имало отъ незапомнени времена друга стара църква, съградена почти въ земята като катакомба. Около 1815. година, обаче, не се знае по какви причини, турското население на тълпи е дошло около църквата и съ брадви и копачки я разорило до основата. Турците направиха същото нещо, предъ нашите очи се казва, и съ църквата Св. Троица въ 1862. година. Така че, нашите махлиоти около 19 години са останали безъ църква и безъ покровителя си Св. Николая. Но, както знаешъ, нашата махала е населена повечето съ бакърджии, а Св. Николай е патронъ на бакърджийския еснафъ, та за това той не е можалъ да живее дълго време безъ покровителя си. Нали знаешъ, приложи съпътникътъ ми, нашите чирачета — казанджийчетата — като минаваха покрай църквата и виждаха Св. Николая изобразенъ съ архиерейски одежди и съ евангелие въ ръка, тълкували си че евангелието е четвъртито бакърено к ю л ч е въ ръката му, а това било доказъ, че Св. Николай билъ отъ техния еснафъ. Много пъти чирачетата, съ съзнание или безъ съзнание си казваха: „Св. Николай е нашъ, майка му стара; когато умре дядо господь, него ще туримъ на негово място“. . . .

Следъ разорението на старата подземна църква, енориотите захванали да мислятъ за подновяването ѝ. За тая цель те се отнесли къмъ търновския митрополитъ Илариона, родомъ гръкъ, и го молили да ходатайствува чрезъ патриаршията

предъ турското правителство, за да се издаде потребнятъ ферманъ. Ферманътъ въ късо време билъ издаденъ и чрезъ Ст. Загорския аенинъ (управитель) билъ изпратенъ на българското общество въ Ст. Загора. Ферманътъ билъ издаденъ въ смисълъ, щото църквата да бъде 54 аршина дълга и 35 ар. широка. На Ст. Загорския аенинъ обаче му се досвидяло българите да иматъ такава голяма църква и безъ много колебание седналъ и избърсалъ истинските числа отъ фермана и написалъ вместо 54—32, а вместо 35—20 аршина. Българите като имали сведения по-отрано, колко голяма ще имъ бъде църквата и като се усъмнили въ добросъвестностьта на управителя, отказали да приематъ фермана и отложили да градятъ църквата. Тогава те решили да изпратятъ една депутация въ Цариградъ и да се оплачатъ на великия везиръ отъ произвола на Хаджи Едиба. Депутацията състояла отъ Х. Нача Х. Вълчовъ, Х. Кося Тодоровъ, Х. Георги Стоевъ, Х. Дечевъ, Чорбаджи Лека и отъ Х. Пенча Димитровъ, моя баща. Те отишли въ Цариградъ и се представили предъ великия везиръ Хюзрефъ Мехмедъ паша, който ги приелъ благосклонно. Тоя Хюзрефъ Мехмедъ паша билъ везиринъ и за времето на Султанъ Махмудъ, който изтреби еничерите. Слушалъ съмъ да разказватъ, каза събеседникътъ ми, че той билъ далъ плана на султанъ Махмуда, какъ да се изтребятъ еничерите. Както и да е, но великиятъ везиръ, чрезъ секретаря си Маргираки ефенди, ерменецъ, далъ обещание, че просителите ще се удовлетворятъ. И действително, до като депутацията да се завърне въ Ст. Загора, аенинътъ Х. Едиба билъ смененъ. При всичко това секретарятъ Маргираки ефенди не пропусналъ случая да вземе едно значително количество златни махмудии рушветъ отъ депутацията.

— Вие споменахте на първо място въ депутацията името на Х. Нача Х. Вълчовъ, посрещнахъ азъ събеседника си; слушалъ съмъ че тоя човекъ билъ бележитъ на времето си и много се застъпвалъ за правата и интересите на своите съотечественици предъ турското правителсто — помните ли го и знаете ли нещо за него.

— Хмъ, Х. Нача ли? Помня го, разбира се. Него го убиха въ 1845 година.

— Моля ви се, разкажете ми нещо за тоя човекъ.

Спътникътъ ми се поогледа наоколо и ме потегли къмъ вънкашната страна на църковния олтаръ. Отидохме при няколко гроба, които бяха покрити съ големи мраморни плочи,

почти заринати въ земята, и съ доста дълги надписи отгоре имъ.

— Хаджи Начо е погребенъ тукъ, отговори моя събеседникъ, и ми показа една отъ надгробните плочи. Тоя надписъ е написанъ на гръцки езикъ въ стихове и азъ хиляди пъти съмъ го челъ въ младините си, и сега даже го зная на изустъ. Въ него на късо е описанъ неговиятъ животъ като въ единъ тропаръ, и старецътъ захвана да го чете на изустъ съ ефектъ.

Но той беше вече уморенъ да стои правъ и изказа желание да поседнемъ. Помолихме кандилавтена да ни послужи съ два стола и седнахме покрай гроба на Х. Нача. Следъ като седнахме моя събеседникъ зафана така:

— Преди да се обнародватъ известните турски Хати-Хумаюнъ и Хати-Шерифъ, българите, и въобще християните, не се ползуваха отъ никакви политически права: те не вземаха никакво участие въ управлението на държавата. Никакви членове въ административните и съдебните съвети не се допущаха отъ българите. Едничките представители на раите предъ турското правителство бяха някакви си махленски коджабаши и мухтари, които бяха прости агенти да събиратъ даждията. Следъ като се обнародваха обаче гореспоменатите султански хатове (рескрипти, царски грамоти), турците допуснаха да заседава въ административните имъ съвети и по единъ християнинъ, за да се застъпва за интересите на християнското население. Тия, своего рода, народни представители на първо време носеха названието „мемлекетъ чорбаджиса“ (градски представители). Централното турско правителство имаше интересъ да покровителствува тия чорбаджии, защото те му служеха като контрола срещу злоупотребите на провинциалните бейове и правителствени чиновници. Покровителствувани така тия и чорбаджи придобиваха голямо влияние и се ползуваха съ голямо уважение предъ угнетеното сиромашко население, безъ разлика на вяра и народность, когато се случеха добри и честни хора. Но повечето отъ тяхъ бяха безхарактерни и безчестни. Често пъти чорбаджиите съ голямото си влияние предъ централната власть сполучваха да сменяватъ някои управители и да ставатъ причина да се повикватъ някои турски бейове и аги въ Цариградъ, да даватъ обяснения за стореними си насилия и злоупотреби. Тия обстоятелства още повече повдигаха авторитета на чорбаджиите и отъ това ние можемъ да си обяснимъ: защо Гюмюшъ Герданъ и Чолъоглу бяха силни въ Пловдивъ, Хаджи Минчо въ Тър-

ново. Груйоглу въ Казанлъкъ, Димитраки бей въ Тулча, Х. Петъръ въ Котелъ, Хаджи Начо въ Ст. Загора и други.

Но провинциалните турци, ненавикнали, християни да се месятъ въ държавните имъ работи и по някога съвсемъ смело да се застъпватъ за угнетената султанова рая, силно негодуваха срещу тия народни представители и по всякакъвъ начинъ се мъчеха да имъ пакостятъ, да ги преследватъ а често пъти чрезъ подкупена ръка и да ги убиватъ. Така се случи съ Х. Минча въ Търново, така се случи и съ Х. Нача, предъ гроба на когото ние днесъ седимъ.

Х. Начо Х. Вълчовъ произлиза отъ единъ старъ Ст.-Загорски родъ. Баща му се наричалъ Х. Вълчо и преданието не говори твърде благоприятно за него, защото много билъ предаденъ на турската политика. Но за това пъкъ синъ му Х. Начо загладилъ погрешките на баща си. Х. Начо беше неграмотенъ човекъ, но надаренъ съ силенъ естественъ умъ. Покровителствуванъ отъ великия везирь Хюзрефъ Мехмедъ паша, за когото по напредъ ти говорихъ, той енергично се подвизаваше срещу зулумите и неправдите на местните бейове, но за това тия последните кръвно го мразеха и постоянно гледаха да го спастрятъ, което най-после и сполучиха.

Въ 1836. год., по причина на някакви си злоупотреби отъ страна на Старо-Загорските аги и бейове, гражданите, турци и българи, се разделили на два противуположни лагера. Отъ едната страна стоялъ аенина Решидъ, потурченъ гръкъ. съ всичката сганъ отъ аги и бейове, а отъ другата — кадията съ Х. Нача и съ всички еснафи турци и българи. Въ необузданата си ярость, Решидъ се решилъ да накаже водителите на противниците си съ бой, и подъ предлогъ че иска да вземе мнението имъ за някаква си правителствена работа, той пратилъ да извикатъ, както Х. Нача, така и други по първи хора, които не били съгласни съ него. Кадията угадилъ злото намерение на административния си колегъ и заблаговремено съобщилъ на първенците да се скриятъ и не се явяватъ предъ аенина. Кадийскиятъ човекъ, обаче, не сварилъ Х. Нача въ къщата му и не можалъ да го предупреди. Той билъ излязалъ на една бръснарница да се бръсне. Тукъ го намерилъ кадийскиятъ човекъ и го поканилъ да отиде на конака. Х. Начо отишелъ. Щомъ обаче влязалъ въ оградата на правителствения домъ, Решидъ заповядалъ да го свалятъ на земята, стегналъ краката му въ фалага и му ударилъ хиляда тоеги по табаните!

— Хиляда тоеги!? посрещнахъ азъ събеседника си. Да нямате някоя грешка?

— Хиляда, хиляда — отговори старецътъ: — никаква грешка нямамъ. Тамамъ единъ товаръ тоеги се строшили о краката му. Шесть месеца човекътъ е лежалъ въ постелка, и ако беше другъ на негово място нямаше да остане живъ. Х. Начо беше съ силна и здрава натура човекъ, за това и издържа. Другъ единъ нашъ съгражданинъ, българинъ, на име Пухоолу, преди Х. Нача го бяха били по същия начинъ, но мъртавъ го изнесоха изъ конака.

Следъ като Х. Начо лежа и се излекува, той тръгна за Цариградъ да дири правосъдие и удовлетворение за стореното надъ него ужасно и безчеловечно злодеяние. Но аенина като предвиделъ злите последици отъ безаконието си, падналъ на молба предъ кадията да убеди Х. Нача да не ходи въ Цариградъ. Той обаче билъ вече заминалъ и едвамъ съ бързи конни гонци го стигнали въ с. Карабунаръ, отъ гдето го и върнали. При всичко това неговиятъ мъчитель Решидъ билъ повиканъ за обяснение въ Цариградъ и вече се не върналъ, макаръ че билъ родомъ отъ Ст.-Загора. Той тамъ си и умрялъ. Последователите и партизаните на заточения техенъ шефъ обаче не се усмирили; те търсили случай да си отмъстятъ. За тая цель те подкупили някой си турчинъ на име Шакиръ да убие Хаджи Нача и единъ день, когато той се намярвалъ по работата си въ едно кафене, въ махлата Имаретъ, пушка пукнала и куршумътъ се заболъ въ главата му. Той на мястото си издъхналъ. Цялъ градъ, и турци и българи, се възмутили отъ подлото убийство и съ горчиви сълзи оплакали своя храбъръ защитникъ и покровитель. Чудното е, че убиецътъ порано билъ слуга на Х. Нача и много пъти богато бивалъ облагодетелствуванъ отъ господаря си. Единъ пъть даже Х. Начо го избавилъ отъ бесилката за друго едно убийство. Мъчно се живееше, както виждашъ, едно време въ нашата земя, ми каза старецътъ и покъртенъ свърши разказа си.

После тоя интересенъ, въ всяко отношение, разговоръ съ моя събеседникъ, азъ не загубихъ време, и съ помощьта на кандилавтена, разчистихъ пръстьта, що беше върху надгробната плоча и преписахъ точно, както си е, съ всички грешки, следния надписъ на гръцки езикъ:

Ἀναπάυετος ὑπὸ τȣτο το μάυρον χώμα
Χάτζι Νάτζος Χ. Βȣλτζȣ αἱματόφυρτον τὼ σώμα.
Εἰς την τῶν συμπωλίτων τȣ δεδωμένος ἐυτυχίαν;

Ἔζησεν καταπαλέυων την απίστων δυναστηαν,
Βίον ἐν το ἐνδοξον πλὴν ὅλον ἀπὸ βάσανα γεμάτον,
Ὡς πατὴρ τῶν δυστυχύντων καὶ προστάτης ἀδύνατων.
Ἀλλὰ φθόνος τῶν ἀπίστων μὲ τὴν χειρα δολοφόνȣ,
Τὸν ἐστερεσεν ἀώρος τὴς ζωὴς τὴς πολυπόνȣ,
Τὸ πεντηκοστὸν και ἕυτον ἔτος τον βίον.
Ὅστε ἄωρα κατέβη εις τὸ βαθος τȣ μνημὴȣ,
Αἰωνία τȣ ἡ μνὴμη ἐίς τȣς πάντας δέλημένη,
Καὶ μὲ δὰκρια τὸν τάφον ἡ πατρὴς τȣ' δέληραὶνη.
14 Ἰȣνύȣ 1845, Ζααρα.

Надписътъ на български значи:

Подъ тая черна и студена земя почива
Окървавеното тяло на Х. Нача Х. Вълчовъ,
Който беше приятель народенъ.
Живя той и бореше се съ невярното племе,
Съ животъ славенъ, но пъленъ съ грижи и мъки:
Баща на бедните, защитникъ на немощните,
Но завистьта на неверните, съ подкупена ръка,
Безъ време го лиши отъ многострадния му животъ.
На педесеть и шесть годишна възрасть,
Падна преди време въ гробната дълбочина.
Паметьта му славна вечно ще се помни
И сълзи горчиви отечеството му вечно ще рони.
Ст.-Загора, 14 Юни 1845. [1])

Интересно е че съчиненията на горния надгробенъ надписъ билъ някой си потурченъ гръкъ, който живеялъ въ Одринъ, но тайно пазилъ умразата си къмъ турците, което се вижда отъ стиховете му.

Единственятъ наследникъ на покойния Х. Нача е неговиятъ внукъ Н. А. Начовъ, бивши директоръ на вътрешните работи въ Румелия, а сега директоръ на държавната девическа гимназия въ Варна.

Ст.-Загора, 1. априлъ 1897.

П. Ивановъ.

---

[1]) Преводътъ, малко воленъ, е направенъ отъ моя спътникъ, за сега единчкиятъ въ Ст. Загора българинъ, който знае писмено гръцкия езикъ.

ТРЕЛИ.

I.

О, клетнице . . .

О, клетнице, едничко утешенье
За тебъ е ангела, що си родила; —
Но, ахъ, недей целува ти предъ мене,
Предъ мене, майко, свойта рожба мила . . .

—

Ти знаешъ ли, що е сираче клето,
Отраснало безъ бащина милувка?
Ти знайшъ ли, какъ е тежко на сърдцето
На тозъ що майчина не знай целувка? . . .

II.

Есененъ мотивъ.

Звездна, ярка нощь прогони
Есенний намръщенъ денъ; —
Презъ оголените клони
Смей се лунний ликъ студенъ.

—

Дръвесата се оглеждатъ
Въ посребрений ручей тамъ
И роптаятъ и навеждатъ
Голи клони те отъ срамъ.

—

Бавно ронятъ се листата
Надъ сребристата вода . . .
И униса се душата
Въ тиха, сладостна тъга . . .

III.

Ответъ.

Ти казвашъ: сѐ напредъ недей се взира! —
Задъ себе малко погледни — назадъ!

И виждъ тазъ изродена згань, тозъ святъ
Безропотно що страда и умира!

—

Но, брате мой, какъ твоятъ взоръ слепее
Предъ тая друга згань щастливци, що
И Богъ — и той не знае самъ защо,
Родена е охолно да живее? . . .

IV.

Лучъ и мракъ.

Мъгли и дъждове и лъхъ студенъ. . . . .
Стоя до моето прозорче азъ
И взирамъ се прехласнато цялъ денъ,
Какъ Витоша мени се часъ по часъ.

—

Ту облакъ черенъ цяла я обвий —
И мракъ дълбокъ настане, като въ гробъ,
Ту ненадейно слънчевъ лучъ пробий —
И озори плешивия ѝ лобъ.

—

И мисля азъ: — въ човешкото сърдце
И тамъ не тъй ли ѝ: днесь е черенъ мракъ,
Но, може, утре бледното лице
Лъча отъ щастье озори ще пакъ.

V.

Пътеводенъ лучъ.

Родихъ се азъ въ нощь непрогледна,
Въвъ нощь, що не чака зора, —
И дълго въ тъмата победна
Водачъ азъ търсѝхъ да съзра.

—

И лутахъ се азъ въ мраковете
Безъ пътъ, безъ посока, безъ цель; —
Най после съгледахъ да свети
Лучъ слабъ азъ и тръгнахъ по смелъ.

—

И стигнахъ . . . но предъ туй светило
Безуменъ обхвана ме страхъ:
То беше надгробно кандило —
Приготвенъ гробъ тамъ азъ видяхъ . . .

VI.

Мадригалъ.

Сърдце купней поне да помечтае
За щастие, но тебъ салтъ всеки часъ,
О, врагъ на мойто щастье, въ себе тае —
И тъй завидно пакъ щастливъ съмъ азъ!

VII.

Ultimo desio.

Кога умра — на край града ме вие заровете
И дъбъ клонатъ надъ моя гробъ самотенъ посадете.

—

Ще растне той, ще порасте величественъ и самъ —
И често либета ще ходятъ, да мечтаятъ тамъ.

—

И въ трепети кога сълзи проливатъ те потайно,
Ще капне и надъ менъ тогазъ една — поне случайно;

—

А вечний шепотъ на пазача мой невъзмутимъ
Ще ми повтаря денъ и нощь любовний сладъкъ химнъ.

—

Кога умра на край града ме вие заровете
И дъбъ клонатъ надъ моя гробъ самотенъ посадете.

VIII.

Горестенъ споменъ.

Дете незлобно, ти простря ръце си
Къмъ родна и любяща тебъ душа
И въ изповедь сърдечна се унесе —
Но азъ можахъ ли да те утеша? —

—

Наивна и доверчива всецяло —
Каза ми ти: Чуй и тогазъ съди!
И ми разкри сърдце си накипяло,
Притисната до моите гърди.

—

Какви теглила, ахъ, какви страданья
Личаха въ тазъ на съвестьта мълва,
Но глупо и мъчително мълчанье
Последва твойте горестни слова.

А, Боже мой, вулканъ бе менъ въ гърдите. . . .
Но хладний погледъ. . . смръзналий езикъ
Намираше ли думи пламенити
Въвъ ехото на тозъ задавенъ викъ? . . .

—

Ахъ. . . И почти безчувствененъ и хладенъ
Остахъ предъ твойте азъ минали дни —
И ни съ целувки, ни съ съветъ страденъ
Не изсушихъ азъ твоите страни.

—

И ето праведно негодуванье
Въ очите ти видяхъ азъ да блести —
И за сърдечното си разкаянье
Засрамена, отъ менъ избяга ти . . .

—

Тогава паднахъ ази на земята
И дълго плакахъ съ плачь задавенъ, дивъ. . .
Уви! но не удави въвъ душата
Пороя сълзи спомена горчивъ. . .

IX.

Молба.

Месечинко, виторожко злата,
Тая нощь недей се ти вестява:
Сянка равна некъ покрий земята —
Мойта сянка да ме не издава, —
Че въвъ късна нощь за тънка Рада
Ще прескоча каменна ограда.
Тъмно е въ градината шумàта,
Ала майка бди и миръ не дава —
Месечинко виторожко злата
Тая нощь недей се ти вестява. . . .

София, 1896 г.

Кирилъ Христовъ.

Студии по българската история.

Кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ?

Едвали днесъ-за-днесъ може да се мисли още, че ни са известни всичките литературни дейци отъ тъй наречения „златенъ векъ“ на България, дейци, които са работили за духовното и културно развитие на българския народъ. Това се види ясно отъ запазените и достигнали до насъ литературни трудове отъ старо-българската книжнина. Отъ съставителите на тия трудове едни, поради известните, макаръ незначителни и откъслечни биографически данни, ни се осветяватъ колко-годе по-определено като исторически личности; други — ни са известни само по имена, безъ да знаемъ за тяхъ нещо, а трети — и до днесъ оставатъ още въ неизвестность. Споредъ дейностьта си лицата, които са принадлежали къмъ литературния кръгъ на царь Симеона, могатъ да се разделятъ на три категории: 1. на писатели-преводачи, т. е. тия които са писали самостойни трудове, превождали и компилировали; 2. на преписвачи, т. е. тия, които са способствували за разпространението трудовете на първите, и 3. на насърдчители, т. е. тия, които по своята неподготвеность или по друга някоя причина, ако и да не са вземали право участие въ съвременното тямъ литературно движение, но, съзнавайки ползата отъ това литературно движение, или пъкъ подбуждани отъ чисто религиозно влечение, са насърдчавали, ободрявали и подканвали къмъ работа подготвените и способните. Къмъ лицата отъ втората категория се отнася и занимаещиятъ насъ тукъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ.

За името както и за дейностьта на тази личность ние се научаваме отъ приписката въ края на единъ ръкописъ въ Московската Синодална библиотека подъ № 111, който съдържа превода на четирете слова на Атанасия Александрийски противъ арианите. Тази приписка гласи така: сіа книги благочестныѧ, наричемыѧ Ѧѳанасій, повелѣніем кнѧза нашего Болгарска, именем Симеона, преложи их епископ Константин

въ словенскъ ѧзык отъ гречска, в лѣто отъ начѧла міра ѕуід. инд. і. ученик сый Меѳодовъ, архіепископа Моравы; напса же их Тудор черноризец Доксовъ, тѣмжде кнѧзем повелѣлъ, на устіи Тычѧ, в лѣто ѕуіе, индикта ід, идѣже свѧтаа златаа церквы новаа сътворена есть тѣмжде кнѧзем. Къ се убо лѣто успе раб Божій, сего кнѧзѧ отець, въ блазѣ вѣрѣ живый, в добрѣ исповѣданіи Господа нашего Іисуса Хріста, великій и честный и благовѣрный господ наш кнѧз болгарскъ, именем Борисъ, хрістіанское же имѧ ему Михаил, мѣсѧца Маіа въ в день, въ суботный вечер.[1]) Това незначително известие не ни дава определена представа за тази личность, а пъкъ близките отношения, види се, на Тудора спрямо царь Симеона, въ които ни го представя горната приписка, не веднажъ са карали славистите да се заинтересуватъ за него. Първъ, който се опита да определи по-точно характера на литературната дейность на тази личность и да обозначи мястото й между другите сътрудници на царь Симеона, бе незабравимиятъ Шафарикъ, който обаче не се ограничи само съсъ сведенията отъ приписката, но се обърна къмъ друго едно известие, което има не по-малко значение за характеристиката на тази личность.

Иванъ, Ексархъ български, като говори въ „пролога“ си къмъ превода на Богословието на Ивана Дамаскина, известно подъ надсловъ „Небеса“, за превода на 60-те „оуставьнъіѧ кънигы“, направенъ отъ св. Методия, разказва, че и той, като чувалъ за това, поискалъ да преведе „оучительскаꙗ съказаниꙗ“, но се отказалъ, защото, знаяйки „тоупость и гроубость своего ѹма, и плътьноую немощь и лѣность“, побоялся да влезе въ съперничество съсъ славянския апостолъ. Обаче, „миноувъшоу же нѣколикоу лѣтъ, пише Ив. Ексархъ,“ чьстьнъіи человѣкъ Доуксъ чрьноризьць прилеже мьнѣ, дохожьшоу мї на присѣщение его, велꙗ ми и молꙗ преложити оучительскаꙗ съказаниѧ, и въспоминаѧ ми рече: попови чьто есть ино дѣло, развѣ оученьѧ; да елма же еси слоужьбоу тоу приꙗлъ, то и се ми ноужда есть дѣлати“.[2]) Най-сетне той се решилъ да се завземе съ превода на Дамаскиновото богословие. Възъ основа на тия думи на Ивана Ексарха Шафарикъ извежда, че и този черноризецъ Дуксъ, понеже се явява „пламененъ любитель и залегатель за славянската книжнина, който съсъ своите настоявания и подбуждания убедилъ Ивана Ексарха да се завземе да

---

[1]) Калайдовичъ, Іоаннъ, ексархъ болгарскій, Москва, 1824. стр. 98, забележка 40.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 129.

превежда и съчинява книги, самъ не пренебрегвалъ това, напротивъ, давалъ примеръ съ своята дейность и подбуждалъ другите. И наистина, продължава той, неговото име, като преписвачъ, ние четемъ въ заключението на 4-те слова на Атанасия противъ арианите, преведени отъ Константина и преписани отъ него въ 907, год., споредъ свидетелството на едно по-късно копие, което е дошло до нашето време." И тъй, Шафарикъ приравнява Тудора Доксовъ отъ приписката съ черноризеца Дукса на Ив. Ексарха, като пише Теодоръ Доксовъ или Дуксъ, безъ обаче да покаже, по какви съображения той прави това. „Право, завършва Шафарикъ, негови собствени произведения азъ не зная и да назова не съмъ въ състояние, обаче туй, което е сега тъмно и съмнително, то рано или късно може да стане ясно и неопровержимо, за това желателно би било, щото изследвачите да обърнатъ вниманието си върху имената на такива знаменити и заслужили мъже". [1]).

И наистина, не се измина много време следъ появата на Шафариковото мнение, и Из. Ив. Срезневски излезе съ ново предположение по този въпросъ. Като различава Тудора Доксовъ отъ Дукса като две различни личности, Срезневски посочва, наистина, на съществената грешка на Шафарика и я поправя, но същевремено въ понататъшните си разсъждения впада въ друго не по-малко заблуждение. Възъ основа на думите на Ив. Ексарха той извежда, че подирниятъ се е намиралъ въ подчинени отношения спрямо Дукса и поради това предполага, че се крие тукъ подъ това име нарицателното dux — князь, царь; но тъй като въ това време на престола билъ Симеонъ, който бе сменилъ брата си Владимира, а самъ Борисъ въ същото време живеялъ още въ мънастирь, то и черноризецъ Доксовъ означава негли княжески черноризецъ, [2]) следов. подъ черноризеца Дукса ние не тряба да разбираме никого другиго, освенъ княза Борисъ — Михаила въ мънастиря. Но какво собствено значи „княжески черноризецъ", Срезневски не обяснява; също той не посочва, възъ основа на какви данни счита, че Дуксъ е едно и също, що и dux. Колкото и да се показва неоснователно това предположение, обаче то е пуснало такива дълбоки корени въ историята и литературата, щото макаръ и да са се изказвали по-

---

[1]) Вж. „Разцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, прев. О. Бодянски, Москва 1848., отдел. отпеч. стр. 17.

[2]) Палаузовъ. Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, С. П. Бургъ 1852. стр. 98 и след.

никога недоверия къмъ него, [1]) то и днесь още се счита за общеприето. [2]) Въпреки тази закореняла общеприетость ние ще се опитаме да дадемъ отговоръ на поставения въ надслова на тази статия въпросъ, като вземемъ въ основа освенъ приведените по-горе свидетелства: отъ приписката къмъ превода на Атанасиевите слова и думите на Ив. Ексарха, още и друга една приписка въ тъй нареченото Чивидалско евангелие.

Въ архива на митрополията въ гр. Чивидале, въ с.-и. Италия въ провинцията Udine, се пази и днесъ едно евангелие, което е било написано въ V или VI в. и което се е ценило твърде високо, понеже се предполагало, че то е написано отъ ръката на св. Марка. Това евангелие е забележително още и съ това, че въ него се намиратъ много немски, лангобардски и славянски имена, които са вписани тукъ отъ много и различни ръце. Това са имената на поклонниците, които са идвали, „in isto monasterio“ и за добъръ благочестивъ споменъ са записвали имената си, какъвто обичай и до днесъ съществува. Между другите приписки на втората страница на третия листъ се чете следното: [3])

hic sunt nomina de bolgaria. inprimis rex illorum ∴ Georg[4])
∴ et frater eius dox et alius frater eius gabriel | ∴ michahel.[4])
et uxor eius maria et filius eius rasàte. et alius gabriel.
et tercius filius Simeon. et quartus filius jacob. et filia

---

[1]) Голубински, Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей, Москва 1871 г. стр. 708, е готовъ повече да се съгласи съ Шафарика, отколкото съ това предположение, което „няма никаква основа“. — Ягичъ, Исторія сербо-хорватской литературы, Казань, 1871., стр. 84, подозира, повидимому, вероятностьта на това предположение.

[2]) Архим. Антоній, Константинъ, епископъ български, и неговото поучително евангелие, вж. Период. спис. кн. XXI—XXII, София 1887, стр. 374, забел. 2. — Цухлевъ. Духовно-литературниятъ животъ на българския народъ при царь Симеона. Вж. СбМН.Пр. кн. XII стр. 571.

[3]) Това евангелие за първъ пътъ било описано и издадено отъ della Torre въ миналия векъ. Ние се ползуваме отъ статята на Bethmann'a, „Die Evangelienhandschrift zu Cividale“, напечатана въ „Neues Archiv der Gesellchaft für ältere deutsche Geschichtskunde“ Hannover, 1876., Bd. II s. 113 и след. — Също вж. резенцията и бележките на г. Проф. К. І. Иречека къмъ горната статя въ Časopis musea kralovství českého за 1876 стр. 773—776.

[4]) Това име несъмнено е попаднало на това място случайно, защото не е известенъ другъ български царь съ това име, освенъ ако би билъ някой отъ Тертеревците, за които тукъ и дума не може да бъде. Още Bethmann бе обърналъ вниманието си върху това и, като поправя четеньето на della Torre, който е мислилъ, че името на българския царь е било Георги, ето какъ обяснява, какъ е попаднало тукъ това име и какъ тряба да се чете: „името Georg е стояло тукъ още отъ по-напредъ и този, който е писалъ тази приписка, а също и оная на срещната страница, написалъ Michahel подъ това име и поставилъ знака ∴, за да упъти читателя. което della Torre не съгледалъ. И тъй той (българскиятъ царь) се казвалъ Михаилъ и е, разбира се, оня същия Богорисъ, който се покрстилъ въ 861 (?) год. и тогава прие името Михаилъ“. (Вж. каз. статия, стр. 117. Че името Georg е било написано не едновременно съ другите приписки и при това отъ друга ръка, се вижда още отъ самия написъ на името: всичките собствени имена въ приписките са написани съ малки начални букви, а пъкъ това име е написано съ голяма и безъ латинско окончание.

eius dei ancella praxi. et alia filia eius anna.
zergobula f . . . ias

т. е. „Тукъ са имена отъ България. На първо мѣсто техниятъ (на българите) царь Михаилъ, и братъ му Доксъ, и другиятъ му братъ Гавриилъ, и жена му Мария, и синъ му Расате, и другиятъ Гавриилъ, и третиятъ синъ Симеонъ, и четвъртиятъ синъ Яковъ, и дъщеря му раба Божия Пракси (Епраксия) и другата му дъщеря Ана“.

„Зергобула. . . . .“

На срещу тази приписка на първата страница на четвъртия листъ е написано следното:

De bolgaria qui primus venit in isto monasterio.
nomen eius sondoke et uxor eius anna. et pater
eius iohannes. et mater eius maria. et filius (eius) [1])
mihael. et alius filius eius uuelecneo. et filia
eius bogomilla. et alia kalia. et tercia mar (tha)
(et quarta) elena et quinta maria. et alia uxor ei-
us sogesclaua. et alius homo bonus petrus. . . . .
. . . . . et geor(g)ius.
petrus et uxor eius sofia

т. е. „Отъ България, който пръвъ е дошелъ въ същия мънастирь, името му е Сондоке, и жена му Ана, и баща му Иванъ, и майка му Мария, и синъ (му) Михаилъ, и другиятъ му синъ Vuelecneo (Веленко?),[2]) и дъщеря му Богомила, и другата Каля, и третата Марта, и четвъртата [3]) Елена, и петата Мария, и втората му жена Согеслава (Седеслава?), и другъ добъръ човекъ Петъръ . . . . . и Георги“.

„Петъръ и жена му София.“

Че тия приписки се отнасятъ къмъ времето на княза Борисъ-Михаила, това се види както отъ името на българския князъ и отъ имената на членовете отъ неговия родъ, така и отъ имената въвъ втората приписка, каквито ние срещаме и въ други известия отъ същата епоха, както ще видимъ подолу. И двете приписки, споредъ думите на Bethmanu'a, са написани отъ една и съща ръка, съ изключение на последните имъ редове, («zergobula f . . . . ias» и «petrus et uxor eius sofia») които несъмнено са вписани по-късно, а туй ясно показва, че те се отнасятъ къмъ едно и също време, но за това пъкъ те не могатъ да се считатъ за автографи, а са били написани отъ едного отъ посетителите на мънастиря или пъкъ отъ някой монахъ, което е по за вярванье, защото трудно е

[1]) Думите въ скобки са изтрити въ оригинала. Тукъ се представени възможните допълнения.

[2]) Г. Иречекъ чете това име Velegnev — Велегневъ. (Вж. каз. рецензия стр. 774).

[3]) Споредъ допълнението на г. Иречека (пакъ тамъ).

да се предположи, че въ това време въ България са знаяли латински езикъ. Но кога и въ присътствието на кого са били написани тия приписки?

Преди всичко тряба да се забележи, че те са били написани следъ покръщаньето на българите, т. е. следъ 864—865 год., защото Борисъ тукъ носи християнското си име Михаилъ, и при това не въ присътствието на самия Борисъ, защото тогава изражението «qui primus venit in isto monasterio» непремено би стояло предъ името на княза. Няма съмнение, че както името на Бориса, тъй и имената на неговия родъ са били записани по желанието и диктовката на лицето, «qui primus venit in isto monasterio», името на което е било, както узнаваме отъ втората приписка, Сондоке. Съ него са били и други двама души, единътъ — «homo bonus» Петъръ, а другиятъ — Георги. Освенъ това, тия трима българи са идвали тукъ не по частна работа, а по държавна, затова те и записали името на своя князъ и имената на членовете отъ неговото семейство; а пъкъ гдето те са записали своите имена и имената на своите семейства на срещната страница, се обяснява съ това, че те не се считали за достойни да си напишатъ имената на едно място съ името на своя господарь. Както и да е, но тия три личности са били знатни хора, натоварени съ известна мисия отъ своя господарь и поради това те били удостоени да си запишатъ имената въ такава една светиня. Очевидно, това са били членове на някое отъ многото посолства, които са били изпращани отъ Бориса въ Римъ презъ времето на преговорите съ папата по църковния въпросъ. Но въ посолството на коя година са били тия трима българи?

Проф. Иречекъ, като счита, че и последните редове на двете приписки са написани едновремено съ другите имена, и посочва сходството на имената отъ втората приписка и отъ последните редове съ имената Петъръ, Сондоке и Зергобуласъ — пратениците на княза Бориса, които въ 869 год. ходили въ Римъ и веднага, следъ завръщаньето си отъ тамъ, били изпратени въ Цариградъ, за да присътствуватъ на събора въ 870 год., мисли, че имено тия същите лица, когато са минавали презъ Аквилея въ 869 год., са се отбили въ мънастиря, гдето се е намирало въпросното евангелие, и са внесли както името на своя князъ и имената на членовете отъ семейството му, така и своите и на своите семейства. [1]) Наистина, имената Петъръ и Сондоке се споменуватъ и въ едното, и въ

[1]) Пакъ тамъ, стр. 775. — Исторія Болгаръ, Одес. изд. стр. 193.

другото посолство, обаче имената Зергобула и Петър отъ последните редове, както видяхме, са отнасятъ къмъ по-късно време. После, лицето Петъръ отъ втората приписката надали може да се счита за същото отъ посолството въ 869 год. Пратеникътъ Петъръ, който билъ на чело на посолството отъ 869 год. въ Римъ и после въ 870 год. на цариградския съборъ, е несъмнено известния български болеринъ-дипломатъ и роднина на княза Бориса, който билъ изпращанъ така също на чело на мисията въ Римъ въ 866 и въ 868 год. [1]) Обаче отъ нашата приписка се вижда, че на чело на посолството, което е идвало „in isto monasterio", е стоялъ Сондоке, за това и имената на неговото семейство са написани най-подробно, а за Петра, който билъ съ него наедно, се споменува само, че той билъ «homo bonus» и нищо повече. Не тряба ли да видимъ тукъ просто съвпадение на имената? Най-сетне едвали е възможно да се мисли, че пратениците на Бориса са били допуснати да запишатъ имената на своя князъ и своите въ 869 год. тъкмо тогава, когато отношенията между Ватиканъ и Преславския дворъ са били най-натегнати, когато поради упорството и отказите на папата отъ една страна, а отъ друга — поради настояванията на българския князъ да му изпрати за архиепископъ тогова, когото той иска, се очакваше отъ денъ на денъ разривъ между Римъ и Преславъ. Не ще никакво съмнение, че това са били пратеници, които са идвали въ Римъ въ някоя друга отъ попредишните мисии и то при по-благоприятни обстоятелства, когато папата, за да повлияе по-силно върху българите, е заповядалъ да покажатъ на пратениците на българския князъ, когато те са се връщали отъ Римъ, знаменитото евангелие, написано отъ ръката на св. Марка. Вероятно това е било въ 867 год., когато Борисъ бе изпратилъ посолство съ писмо и просба до папата да посвети Формоза за български архиепископъ. [2]) Що се отнася до имената отъ последните редове, Петъръ, въ когото несъмнено тряба да видимъ роднината на княза Бориса, и Зергобула, то те са вписани въ следната 868 год., когато, заедно съ извиканите отъ България Формоза и Павла, Петъръ, а съ него вероятно и Зергобула, са били изпратени въ Римъ съ просба до папата да назначи за архиепископъ дякона Марина или някого отъ кардиналите. Както и когато и да е било, несъмнено е това, че приведените погоре приписки отъ чивидалското евангелие са излезли отъ

[1]) М. Соколовъ. Изъ древней исторіи Болгаръ, СПБургъ, 1879, стр. 187 и 201.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 194.

устата на лица, близки до княза Бориса, и за това те трябва да се считатъ за верни.

И тъй, отъ тия приписки ние се научаваме, че жената на Бориса се казвала Мария, че той ималъ четирма синове, които носили имената: Расате, Гаврилъ, Симеонъ и Яковъ, и две дъщери: едната Епраксия, която не била жива въ това време, и другата Ана. Оттука се вижда, че най-големиятъ синъ на Бориса се казвалъ Расате, което г. Пречекъ предлага да се чете Хръсата — име, което не се схожда съ известното намъ отъ други извори име „Владимиръ.“ Не е ли възможно да се обясни тази разлика съ това, че Расате или Хръсата е било езическото име на Владимира? Вториятъ синъ билъ Гаврилъ, когото би трябало да видимъ на българския престолъ следъ брата си Владимира като най-стария въ рода, споредъ реда за престолонаследието. Обаче Борисъ следъ свалянето на Владимира, обявилъ за управитель, както е известно, Симеона, т. е. третия си синъ. Кои са били причините за това Борисово решение, засега остава неизвестно; също така нищо не знаемъ и за четвъртия синъ Якова. По нататъкъ отъ първата приписка узнаваме, че Борисъ ималъ двама братия, които се казвали единътъ Доксъ, а другиятъ Гаврилъ. Не звучили въ името Доксъ нещо познато намъ?

Всеки колко-годе запознатъ съ историята на старо-българската литература, щомъ чуе това име, веднага си спомня за оня „чьстьнъіи человѣкъ Доуксъ чрьноризьць“, за когото, както видяхме, ни говори Иванъ Ексархъ въ предговора си къмъ Дамаскиновото благословие. И наистина, доста е да вникнемъ по-внимателно въ думите на Ив. Ексарха, за да си съставимъ по-определено понятие за отношенията на последния спрямо този черноризецъ Дуксъ. „Всеки пътъ, пише Ив. Ексархъ, този почтенъ човекъ Дуксъ черноризецъ, когато азъ отида при него съ посещение, настояваше предъ мене, като ми говореше и молеше да превеждамъ учителските сказания, и, като ми припомняше, казваше: каква е работата на единъ попъ, ако не да поучава? и тъй като си приелъ тази служба, то и това тряба да правя.“ Може ли сега отъ тия думи да се извлече, че подъ Дуксъ не тряба да разбираме никого другиго освенъ князъ Бориса само за това, защото той е тукъ нареченъ черноризецъ? Преди всичко Ив. Ексархъ никога не би нарекълъ своя бивши князъ, макаръ и монахъ, само съ думите „почтенъ човекъ,“ въ които, наистина, се изразява уважение, но не и подчинение. Така ли би той нарекълъ онова, който просвети българите съ истините на християнската

вяра, проповядвана и подкрепяна сега отъ него самия, и когото едвали не още при живота му са почитали за светия? Когато всеки списатель, па дори и преписвачъ не е пропущалъ случая, за да прослави и възхвали княза Бориса както съ езическото, така и съ християнското му име? После, ако Дуксъ означава едно и същото, що и латин. дума dux, то каква нужда е ималъ Ив. Ексархъ да търси въ латинския езикъ думи, за да нарече своя господарь-монахъ, и особено въ оная епоха, когато славянскиятъ езикъ е заменявалъ всичко чуждо, и защо, ако той е подразбиралъ подъ това име Бориса, не е заимствувалъ отъ гръцкия езикъ съответната дума ἄρχων или ἀρχηγός, което по-скоро би трябало да се очаква? Най-сетне, ако Дуксъ не е никой други освенъ Борисъ, то дали той би взелъ да придумва и уговаря Ив. Ексарха, че нему подобава да привежда св. писание и той да поучва, а не би му заповядалъ тъй, както е правилъ синъ му Симеонъ? И дали самъ Ив. Ексархъ би се отказвалъ или дълго колебалъ веднага да изпълни желанието на своя господарь-монахъ? Ясно е, че ако този Дуксъ „настоява“, „придумва“ и „моли“, то Ив. Ексархъ се е намиралъ по-скоро въ близки, приятелски отношения спрямо него, отколкото въ подчинени.

И тъй, ние виждамъ, че Дуксъ не може да означава същото, що и dux, нито пъкъ да се счита за князъ Бориса, когато той е билъ монахъ. Няма съмнение, че Дуксъ е съвсемъ друга личность и, като имаме предъ видъ 1., буквалното сходство на това име съ името отъ приписката въ чивидалското евангелие — Dox, Доксъ, 2., че той е усърдно залягалъ за разцвята на българската книжнина и е подканвалъ учените и способните си съвременици, какъвто е билъ Ив. Ексархъ, къмъ дейность, следователно той е принадлежалъ къмъ литературния кръгъ на царь Симеона и билъ близъкъ къмъ него човекъ, и 3., почтителния и приятелски тонъ, съ който Ив. Ексархъ говори за тази личность, — то не ще бъде трудно да се убедимъ и да признаемъ, че Доксъ и Дуксъ са една и съща личность, именно братътъ на князъ Борисъ-Михаила. И наистина, Доксъ, като такъвъ, е билъ несъмнено силно заинтересуванъ отъ делото на брата си — въвежданьето и закрепяваньето на християнството въ България — и всякакъ е гледалъ да го поддържи и подкрепи; но понеже не е билъ подготвенъ за такава дейность, то той се е стараялъ това да достигне, като е давалъ примеръ съсъ своя благочестивъ животъ и като е подканялъ и подбуждалъ подготвените и способни хора да работятъ въ полза на това дело. Едничкото възра-

жение, което може тукъ да се направи е това, че Дуксъ у Ив. Ексарха се явява „черноризецъ“ тогава, когато въ приписката за това не се говори нищо. Но ние видяхме по-горе, че приписката се отнася къмъ една отъ първите години следъ въвеждането на християнството въ България, когато Доксъ е е билъ още светски човекъ, и вероятно по-сетне къмъ края на живота си, по примера на брата си, се е оттеглилъ въ мънастирь и се е обрекълъ на служение Богу, което е твърде за вярванье, защото името му останало същото и като „черноризецъ“. Това е всичко, което засега може да се каже за Докса, брата на князъ Борисъ-Михаила; за другия му братъ Гавриила нямаме никакви известия.

Като установихме по този начинъ, кой е Доксъ или Дуксъ, сега не ще бъде трудно да отговоримъ и на поставения въ надслова на тази статия въпросъ: кой е билъ Тудоръ черноризецъ Доксовъ? — Споредъ мнението на Шафарика, както видяхме, Тудоръ Доксовъ и Дуксъ са били една и същата личностъ. Обаче не тъкмо самите имъ имена, но и характерътъ на тяхната дейностъ ни показватъ до очевидность, че това са били две различни личности. Приписката къмъ превода на Атанасиевите слова ни разказва, че тия слова по заповедьта на царь Симеона били преведени въ 906. год. отъ еп. Константина, ученика на Методия, архиепископа моравски, „а пъкъ ги написалъ, т. е. преписалъ, Тудоръ черноризецъ Доксовъ, по заповедьта на същия князъ въ 907. год., при устието на Тича, гдето била построена отъ същия князъ света и златна нова църква“. Какъ тряба преди всичко да разбираме името „Тудоръ черноризецъ Доксовъ?“ Няма никакво съмнение, че тукъ „черноризецъ“ се отнася не къмъ „Доксовъ“, а къмъ „Тудоръ“, и е турено следъ думата, къмъ която се отнася, както у Ив. Ексарха „Доуксъ чрьноризьцъ“, така щото името остава „Тудоръ Доксовъ“, което е съкратено отъ „Тудоръ синъ на Докса“.[1]) По-нататъкъ приписката ни говори, че този Тудоръ е преписалъ превода на еп. Константина, по заповедьта на княза Симеона, следов. той е билъ неговъ съвременикъ и при това единъ отъ близките нему хора също така, както и чичата на Симеона, Доксъ, когото, както видяхме, Ив. Ексархъ ни представя като „почтенъ“, старъ човекъ, и къмъ когото той се отнасялъ съ голямо почитание и уважение и го посещавалъ често. Всичките тия данни ни говорятъ, че въпросниятъ Тудоръ

[1]) Също така, както и днесъ се говори Петъръ Ивановъ, вм. Петъръ синъ на Ивана. — Че тукъ формата „Доксовъ“ е собствено притежателно, показва и формата „ученикъ Методовъ“ въ същата преписка.

Доксовъ е билъ синъ на известния вече намъ Докса или Дукса, брата на князъ Борисъ-Михаила, следов. той е билъ братовчедъ на царь Симеона. Той несъмнено е билъ единъ отъ първите ученици на еп. Константина, около когото Симеонъ бе събралъ по-видните и по-способни млади български момци, за да се приготвятъ за бъдъщи укрепители на християнството, учители на народа и разпространители на книжнината и книжното дело въ България, както се ясно види отъ самата приписка. Най-сетне отъ приписката се научаваме, че Тудоръ Доксовъ е билъ черноризецъ, живялъ е и действувалъ въ някакъвъ си мънастирь „при устието на Тича", гдето била построена „света и златна нова църква" отъ царь Симеона. Преди да покажемъ, где тряба да търсимъ този манастирь, ние тряба да отговоримъ на въпроса: какъ тряба да разбираме изражението: „при устието на Тича?"

Подъ Тича тряба очевидно да разбираме реката, която е протичала покрай стария градъ Преславъ, т. е. сегашната Голяма Камчия или тур. Бююкъ или Акълли Камчикъ. Въ старо-време тя се е казвала Πάννυσος до 600 год. сл. Хр., но въ българско време тя е носила името Тича, както се види отъ думите на Luccari: Prislava maggiore . . . . . per mezzo gli passa il fiume Ticia, а пъкъ при извора ѝ още и до днесъ съществува село Тича (тур. Читакъ), което ясно свидетелствува и за старо-българското име на тази река.[1]) Отъ освобождението насамъ населението около Преславъ отново почна да я нарича Тича. Обаче въ средните векове реката е носила това име не по цялото протежение, отъ извора до втичането ѝ въ Черно море. Константинъ Багренородни, като разказва за похода на руския князъ Игоря въ 941. г. срещу Цариградъ, така описва пътя на руската флота: „като достигнали българската земя, те (русите) дошли до устието на Дунава; отъ Дунава те потеглили за Конопа (?) и отъ Конопа за Константия (сег. Кюстенджа), къмъ реката Варна, и отъ Варна отишли къмъ реката Дичина (εἰς τὸν ποταμὸν τὴν Διτζίναν): всичките тия се намиратъ въ българска земя; отъ Дичина те потеглятъ за Месемврия."[2]) И тъй, реката, която се вливала въ Черното море между Варна и Месемврия, а това е сег. Камчия, споредъ Конст. Багренородни, се казвала Дичина. За същата река ни говори и Ана Комнина, която

---

[1]) Вж. K. Jireček, Cesty po Bulharsku. Prag, 1888, стр. 642 и на 643 забел. 44. — W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, въ Sitzungsber. der Wiener Akademie, Bd. 113, Heft. I. S 311.

[2]) De adm. imp. ed. Bon., cap. 9. pag. 79.

разказва, че императоръ Алекси I. Комнинъ (1081—1118) въ похода си отъ 1088. год. срещу съединените печенези и кумани, като достигналъ до крепостьта Лардеа (сег. Карнобадъ),[1]) гдето прекаралъ 40 дена, „преминалъ Сидера (сег. Ришски или Чала-Кавакски проходъ)[2]) съ легионите и разположилъ лагера си при Вичина (περὶ τὴν Βιτζίναν), а тази река изтича отъ околните планини“, оттамъ на следния день потеглилъ направо къмъ Плисковъ (сег. село Абоба при Нови-Пазаръ).[3]) Вече самата посока на движението ни показва, че императорътъ е разположилъ лагера си при днешната Голяма Камчия и по пътя къмъ сел. Абоба, вероятно на равнището при сел. Салманово, следов. Βιτζίνα на Ана Комнина и Διτζίνα на Конст. Багренородни е една и същата река. Но кое отъ тия имена е вярното? Обикновено предпочтение се дава на Конст. Багренородни и се поправя Βιτζίνα у Ана Комнина въ Διτζίνα, като го произвеждатъ отъ славянския коренъ „дик“, „дикій“ — „дивъ“ и посочватъ на тур. Дели-Камчикъ български Луда-Камчия.[4]) Обаче въ този случай това е несправедливо. Че тази река се е наричала не Дичина, а Бичина, показва самото турско название, което несъмнено е преводъ отъ старото ѝ име. Бичина, отъ корена „бич“, „бичъ“ — камшикъ, отгдето и уголем. „бичина“, т. е. голямъ бичъ, голямъ камшикъ, = тур. Бююкъ-Камчикъ, който поради разклоняваньето и лъкатушните си очъртания прилича на бичъ. Новобългарското название Голяма-Камчия е произлязло отъ турското. Същото тряба да се каже и за притока на последната — Дели-Камчикъ или Луда-Камчия, която за своето бързо течение е получила епитета — луда (ср. противоп. акълли = уменъ, миренъ). И тъй, въ средните векове днешната Голяма-Камчия е носила името Бичина. Обаче ние видяхме отъ приписката на Тудора Доксовъ и отъ известието на Лукари, че тя се казвала още Тича. За да може да се отстрани това разноречие, възможни са две предположения: или че реката въ горното си течение, до втичаньето на днешната рек. Врана, е носила името Тича, а по средното и долното — Бичина, или пъкъ старите българи са виждали въ р. Врана горното течение на Бичина, а горното течение на сег. Голяма-Камчия са считали като притокъ на Бичина и затова са ѝ дали име Тича, може-би, защото се

---

[1]) K. Jireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, въ Archäol.-epigraph. Mitth. Bd. X, S 158.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 157.

[3]) Пакъ тамъ, стр. 195. — Anna Komnena, ed. Bon., t. I, cap. VII. pag. 333, 340.

[4]) Tomaschek, каз. статия стр. 311 и 312.

спуща или тича отъ планината. Колкото и да ни се показва може-би невероятно последното предположение отъ географическо гледище, обаче възъ основа на приписката на Тудора Доксовъ тряба да го признаемъ за възможно, така щото подъ изражението „устието на Тича“ тряба да разбираме втичаньето на р. Врана въ Голяма-Камчия при с. Чатали (тур. Чаталаръ), 10 клм. на югъ отъ Шуменъ по шосето за Преславъ, а оттука и мънастиря „при устието на Тича“, въ който е живялъ и действувалъ черноризецъ Тудоръ Доксовъ, тряба да се търси нейде близо около това място. Това предположение донейде се оправдава отъ едни случайни разкопки тъкмо около това място.

Миналото лято, когато отивахъ за Преславъ, още въ Шуменъ се научихъ, че при с. Чатали презъ пролетьта са разкопани някакви-си зидове. По пътя си за Преславъ на ханчето при шосето до това село разпитахъ. где се намиратъ разкопаните зидове. Ханджията ми каза, че разкопките са спрени по заповедь отъ окръжния управитель, че камъните са извадени и са продадени, и че сега на мястото няма нищо. — „Ами сега где са изкопаните камъни“, попитахъ азъ. — „Азъ ги купихъ“, отговори ханджията и ме поведе да ги видя, като ми разправяше, че вече отъ тяхъ успялъ да съзида едно цяло крило отъ ханчето, което ми и показа. На двора на ханчето бяха натъркалени до 30 добре издялани и изгладени отъ мястния варовикъ-камъкъ квадри отъ различна големина (повечето дъл. 0,65 м., шир. 0,4 м., деб. отъ 0,35—0,45 м.), по които се видятъ остатки отъ хоросанъ, който ги е свързвалъ. По камъните освенъ различни четвъртито-издълбани дупки и вадички, които си имали назначение въ постройката, забелязватъ се на лицето още много кръстове отъ различна големина и форма, а на малките страни други знакове, които са служили вероятно като условни белези при съединението на квадрите. Между тия камани се белеяше единъ чистъ мраморенъ валчестъ стълбъ, дъл. 1,65 м., деб. въ долния край 0,4 м., а въ горния, гдето изпъква една възглавница за главината (капитель), — 0,35 м. Стълбътъ не е цялъ. На него има така също издълбани дупки, една кръгла отгоре въ възглавницата, друга продълговата на средата.

Мястото, гдето са изкопани тия камъни, се намира въ една отъ нивите, които покриватъ една отъ терасите на южния склонъ на Шуменското плато, наляво по пътя отъ с. Чатали за с. Тропца (тур. Труджа). Отъ терасата, покрай която тече малката Тропшка река, унизана съ малки воденички, се открива на югъ широкъ и чудесенъ изгледъ на плодородната

долина на р. Голяма-Камчия между Шуменското плато и Преславската планина; отъ тука право на ю.ю.-з. се вижда устието на тесния Герловски проломъ, който пробива р. Тича презъ планината, и местностьта, гдето е билъ разположенъ старинятъ Преславъ. Теренътъ на терасата е вълнообразенъ и на места поради каменливостьта си не е разработенъ. На едно пространство около 250—300 крачки се забелязватъ низки валчета, които на места са покрити съ шубръчки. Почти въ средата на това пространство, близо къмъ края на терасата, се издига една усечена могила, на която са станали разкопките. При всичко че са извадени много камъни, обаче разкопаните две места не са твърде големи, отъ което се ясно вижда, че квадрите са образували една стена, основите на която се виждатъ още и отиватъ отъ изтокъ къмъ западъ. Тукъ между хоросана се търкалятъ маса парчета отъ бели и шарени мраморни гладки плочки отъ различна дебелина (0,015—0,035 м.), кръшлеци отъ мраморни главини (капители) съ аканти и много други парчета отъ мраморни стълбове, керамиди съ рельефни украшения, парчета отъ червени и желти тухли съ знакове (дъл. 0,3 м. и деб. 0,07 м.). Недалечъ отъ разкопаното място, на съседната нива, се търкаля единъ мраморенъ камъкъ (дъл. 1 м. шир. 0,6 м., деб. 0,4 м.), формата на който прѣдставя ъгълъ отъ някой архитравъ. На една отъ близките воденици при вратата видяхъ една мраморна главина въвъ видъ на усечена четиреъгълна пирамида съ остатки тукъ-таме отъ орнаменти, която е извадена отъ същото място и сега служи като столче. — Отъ всичкия този материалъ, изкопанъ въ това място, се вижда ясно, че тукъ някога се е издигало голямо и богато здание, а пъкъ присътствието на малки каменливи могилки и валчета, покрити съ шубръчки и изобщо каменливостьта на околните ниви, (по които при всичкото старание на владетелите имъ да се освободятъ отъ камъните, по едрите отъ които те събиратъ на купове, се срещатъ още много дрѣбни парчета отъ мраморни плочки, тухли, керамиди), свидетелствуватъ, че тукъ е имало и други здания. Какви са могли да бъдатъ тия здания? Отъ различните видове кръстове на лицето на камъните, също отъ скъпия строителенъ материалъ, които излязоха отъ разкопаното място, може да се заключи, че тукъ е била някога-си построена богата и голяма църква, благочестивите посетители на която са драскали и дълбали кръстове отъ различна форма. Отъ друга пъкъ страна възможностьта, че е имало и други здания около тази църква сравнително на значително пространство, ни навожда на ми-

съль, че тукъ въ живописните поли на Шуменското плато се е издигалъ някой мънастирь. Че тукъ е билъ мънастирь, свидетелствуватъ така също и околните местни названия и пещери.

Отъ трите ерзовни впадини на южния склонъ на Шуменското плато западната при сел. Осмаръ се нарича Осмарски боазъ, средната при сел. Троица — Троишки боазъ или Мънастирски долъ, а източната, която е тъкмо надъ описаното по-горе място и с. Чатали, се нарича и днесь „Калугеръ боазъ. По склоновете на тия тъй нареч. „боази", въ горнята имъ часть, се издигатъ високи скали, въ които са издълбани искуствени пещери, каквито се срещатъ на много места въ с.-и. България [1]). Такива пещери се намиратъ и въ трите „боази" и носятъ различни названия.

Въ Осмарския „боазъ" те се наричатъ „мънастири" и са на брой три, отъ които едната, наречена „пещьта", е съвсемъ развалена, втората безъ особени приспособи е съвсемъ недостъпна, но отвънъ може да се забележи, че и тя е издялана, както и другите, и има няколко отделения, а при входа се белее единъ стълбъ, изсеченъ отъ скалата. Третята, при всичко че възлезътъ е труденъ, все пакъ е достъпна. Тя състои отъ три отделения. Първото отделение, въ което се влиза право отъ входа на южната страна на пещерата, представя малка църквичка (дъл. 4,6 м. шир. 4,15 м. и вис. 2,8 м.). Въ източната ѝ стена се извива въ полукръгъ абсидата (вис. 2,65 м., шир. 2 м. и дълб. 1,1 м.), на която се възлиза съ едно стъпало (вис. 0,15 м.); въ центра на подовия ѝ полукръгъ се вижда една четвъртита дупка отъ престолния камъкъ, а въ стената ѝ две фириди. Абсидата е била някога покрита съ фрески, отъ които са останали жалки остатки при горния карнизъ съ малка часть отъ нимбите, челата и косите на светиите. Отдесно на абсидата на височина отъ пода 0,8 м. има една полукръгла фирида (вис. 1 м. и дълб. 0,5 м.), на която отляво съответствува друга подобна (вис. 1,2 м., шир. 0,75 и дълб. 0,55 м.) и е служила като жертвеникъ; въ дъното на последната така също се виждатъ дири отъ фрески, но дотолкова са издраскани, щото нищо не може да се различи. До жертвенника отляво, наравно отъ пода съ него, но вече на северната стена на църквичката, се намира друга фирида (вис. 1,3 м., шир. 0,6 м и дълб. 0,58 м.), въ която са се държали, вероятно, необходимите предмети при извършваньето на проскомидията. Съответно ней на южната стена се забелязва една тясна, висока дупка

[1]) К. и Х. Шкорпилъ, Сѣверо-източна България въ географич. и археолог. отношение. СбМНПр. кн. VI[г], стр. 49—83 и кн. VIII. стр. 1—31.

(на 1,5 м. отъ пода), която води въ една широка почти кръгла фирида съ прозорче; тя е служила като ризница при олтаря. Близо до тия фириди съответно на южната и северната (гдето тя изстъпва малко напредъ) стени се виждатъ горе и долу малки дупки, въ които са били турени дървените стълбове на иконостаса. Покрай стените (юж., сев. и зап.) изпъква (на 0,35 м. отъ пода) стъпало (шир. 0,15 м.), което е служило, вероятно, за подпорка на дървените седалища или тронове. На западната стена близо до самия входъ въ пещерата има една низка врата, чрезъ която се влиза въ третото отделение. До с.-з. ъгълъ на църквичката на северната стена се отваря широкъ входъ въ второто отделение, на двете страни на който отгоре и отдолу се забелязватъ дупки, въ които се прикрепявала дървена врата. Второто, помалко и по низко, въ дъното на пещерата, отделение има неправилна форма, покрай една (юж.) отъ стените на което върви същото стъпало както въ църквичката само по-широко и по-високо. Отъ второто отделение се преминава подъ една широка арка въ третото, което има така също неправилна форма и е въ посоката на църквичката. Въ него до южната стена близо до вратата на църквичката има издълбанъ въ пода въ посока отъ ю. къмъ с. единъ гробъ (дъл. 1,8 м., дълб. 1,3 м. шир. 0,86 м.), закръгленъ въ южния си край, гдето е лежала главата на покойника, навътре въ стената, на която има още фирида съ прозорче и една открита дупка въ ю.-з. ъгълъ като водостокъ. Въ тази пещера, казватъ, е влизалъ някога-си знаменитиятъ Ангелушъ, отгдето е извадилъ някаква-си чудотворна икона. Пещерата е бяла, чиста и въ гроба няма нищо.

Въ Троишкия боазъ, или Мънастирския долъ, склоновете на който са много стръмни и трудни за възлизанье и въ дъното на който се намиратъ изворите на Троишката река, споредъ думите на водача, въ скалите на върха имало така също пещери, но отъ каква форма са, не можа да ми опише. Въ дъното на „боаза“ надъ изворите азъ посетихъ една подобна пещера на тъй нареч. „Халваджи баиръ“ въ посока на скалата (отъ с.-з. къмъ ю.-и.), която е твърде развалена. Въ нея има запазено само едно отделение, а другите две изглеждатъ като две дупки. По-долу водачътъ ми посочи на единъ високъ камъкъ, отделенъ отъ корпуса на скалите, на име Мамель-ташъ или Моминъ-камъкъ; на върха на този камъкъ имало една дълбока дупка, която била покрита съ много добре издялана дебела плоча; въ дупката била погребена една хубава мома, отъ което получилъ името си и

самнятъ камъкъ. По други пещери азъ не се качихъ, защото възлизаньето е твърде затруднително.

Най-любопитни са пещерите въ третия или тъй нареч. Калугеръ-боазъ, който не е тъй дълбокъ и склоновете му не са така стръмни. Въ него има две пещери, издялани въ скалите почти една срещу друга на двата бряга. Пещерата на левия брягъ се казва „Леса-маара,“ при възлизаньето на която се забелязватъ остатки отъ старъ пътъ. Водачътъ ми разказва, че тукъ въ турско време е вървялъ правъ пътъ, по боаза и по платото, за Шуменъ; обаче отъ този пътъ се отклонява другъ по-тесенъ въ посока къмъ пещерата. Пещерата е издълбана въ единъ издаденъ ъгълъ отъ скалите въ посока отъ и. къмъ з., за това тя се осветява отъ две страни, южна и северна. Тя има само две отделения. Отъ входа на северната страна се влиза така също въ една правилна четиреъгълна църквичка (дъл. 12 м., шир. до 5 м. и вис. до 3 м.) съсъ свободообразна абсида на истокъ, която въ центра на подовия полукръгъ има четвъртита дупка отъ престолния камъкъ, а отвънъ около свода се извива изпъкналъ аркообразенъ карнизъ. Отляво на абсидата има сводообразна фирида-жертвеникъ също съ карнизъ отвънъ; подобенъ акообразенъ карнизъ се забелязва и на потълка предъ олтаря надъ иконостаса. До жертвеника на северната стена е имало вероятно също фирида; но сега е пробита и образува неправилна дупка. Съответно на тази дупка на южната стена има единъ високъ, тесенъ проходъ (дъл. 1,5 м.), който води въ второто отделение. Въ западната половина на църквичката се забелязватъ три гроба, издълбани въ пода въ посока отъ ю. къмъ с., но които сега са запълнени съ камъни и пръсть. Въ средата почти на южната стена се отваря широкъ аркообразенъ входъ въ второто отделение, което е по-тясно (2,5 м.) и по-късо (8 м.) отъ църквичката и съдържа два гроба: единъ при входа въ посока отъ и. къмъ з., а другъ срещу прохода отъ олтаря въ посока отъ ю. къмъ с., така също запълнени. На южната стена въ ю.-з. ъгълъ има голямъ прозорецъ, отгдето се открива чудесенъ изгледъ на цялото поле отъ Шумненското плато до Преславската планина. Пещерата е нечиста и препукната и, вероятно, скоро ще се разруши.

Втората пещера, която е изсечена въ скалите на десния брягъ на впадината, се казва „Мердевенъ-маара“. Таза пещера е издълбана въ посока на скалата отъ ю.-и. къмъ с.-з. и, като най-добре запазена, ни показва, че предъ входовете на пещерите изобщо е имало стълби. У полите на скалата се

почва една стълба (шир. 0,6 м.) издълбена въ последнята отъ с.-з. къмъ ю.-и. и после повръща на с. навътре въ скалата, като върви между две доста високи стени. Стълбата излиза на една площадка, която отъ къмъ външната стена е отворена съ една кръгла дупка, а въ дъното е издълбана една почти кубич. каморка (вис. 1,5 м.) право срещу изхода на стълбата; по страните на изреза, въ който върви стълбата, има издълбани дупки, въ които са се туряли кириши и надъ тяхъ дъски, за да се покрие изреза на стълбата. На лявата стена на площадката почти до самата ѝ дупка се отваря малка сводна врата, която води въ една почти квадратна (безъ олтаря) църквичка (дъл. 4,5 м., шир. 4 м., а вис. при вратата 2, 5 м.; навътре височината се оголемява и при олтаря достига до 3 м.). Сводообразната ѝ абсида, която, до колкото е било възможно, е обърната къмъ ю.-и.-и., съставя едно съ олтарната часть (дълб. 2,7 м.), издигната отъ пода съ едно стъпало. Десната стена на олтаря, въ която има издълбана една голяма фирида-ризница, върви подъ дъга и се съединява съ полукръга на абсидата; въ центра на пода ѝ има четвъртита дупка отъ престолния камъкъ. Дъгата на абсидата на лявата си страна, на 1,2 м. (по вертик. радиусъ) завърта подъ правъ ъгълъ навътре въ северна стена на 1,2 м. и образува друго едно сводообразно отделение (дълг. 1,5 м.), което се слива съ олтарната часть, и въ дъното на което се намира нишата на жертвеника; това отделение се съобщава съ абсидата и другата частъ на олтаря чрезъ една арка, единътъ край на която се държи въ скалата, а другиятъ — се е подпиралъ вероятно съ дървенъ стълбъ, който сега не съществува. Въ дясната стена на църквичка до самото олтарно стъпало, т. е. предъ самия иконостасъ, е издълбана една сводообразна неправилна ниша (шир. до 1,5 м. висока до 2 м.) съ прозорецъ на дъното, която е служила като клиросъ; на същата стена близо до входа има една малка фирида съ прозорче. — Отляво на площадката се влиза презъ единъ входъ, въ който е била прикрепена дървена врата, въ друго съ неправилна форма отделение (дъл. до 2,5 м.), което надлъжъ се свършва съ една каморка и на външната стена на пещерата има дупки. Тази пещера по конструкцията си значително се отличава отъ другите, а поради по-съвършената си архитектура (сводътъ и арката преобладаватъ) се отнася къмъ по-късно време въ сравнение съ гореописаните пещери.

Къмъ коя епоха се отнася направата на тия пещери, трудно е да се каже; несъмнено е само това, че те водятъ началото

си отъ християнско време и може би не по-рано отъ IV. векъ, когато разпространението на християнството на полуострова е вървяло най-успешно.[1]) Обаче, къмъ която и епоха да се отнасятъ, няма съмнение, че отъ тяхъ са се ползували и въ средните векове дори до XIV. и XV. в., а може би и по-късно, и са служили като скитове, гдето са се отдалечавали строгите аскетици-монаси, за да прекаратъ усамотенъ животъ, далечъ отъ житейските суети въ постояна молитва и постъ, за спасението на своята душа и душите на християните. Въ такива пещери обикновено са се усамотявали монасите отъ близките мънастири и са се считали за гордость на своята обитель-митрополия. Че и при тия пещери е имало мънастирь, показватъ описаните по-горе развалини; а пъкъ че той е съществувалъ тукъ и въ българско време, свидетелствуватъ самите названия „Мънастирски долъ", „Калугеръ боазъ", а най-вече „Троица", което ни навожда на мисъль, че и самиятъ мънастирь е билъ посветенъ въ името на Св. Троица.[2])

За съществуването на този мънастирь въ половината на XVII. в. ни свидетелствуватъ и думите на еп. Петъръ Богданъ (1640. год.). Като разказва за положението и състоянието на стария Преславъ въ това време, когато той го посетилъ, Богданъ пише следното: „При него (стария Преславъ) се намира село (villa), което е било епископство, та и днесъ още тукъ стои владика въ единъ мънастирь близо до това село; и виждатъ се на много места кирилски писмена, но тъй като са развалени, не може да се разумее тяхния смисълъ".[3]) А пъкъ Кастенъ Нибуръ, когато посетилъ Преславъ на връщанье отъ Арабия въ 1767. год., между другото узналъ отъ жителите на Преславъ, че при „Св. Троица" (Sfetta Troiza) на $1^1/_4$ час. с. с.-и. се виждатъ по скалите големи железни колове и хълки отъ кораби".[4]) Отъ свидетелствата на тия двама пътешественика се ясно вижда, че следъ разрушението на Преславъ епископътъ му, който презъ второто българско царство е билъ митрополитъ съ титлата „Прототронъ" подиръ търновския патриархъ,[5]) е ималъ своята резиденция въ този

---

[1]) М. Соколовъ, каз. съчин. стр. 99 и слес.

[2]) Въ с. Осмаръ ми показаха единъ камъкъ съ славянски надписъ, който билъ намеренъ и донесенъ отъ „Калугеръ боазъ." За жаль камъкътъ е силно разваленъ и изеденъ отъ вода и за това надписътъ не можа да се прочете; различаватъ се само отделни славянски букви.

[3]) Acta Bulgariae ecclesiastica, col. et dig. P. Fr. Eusebius Fermendžin. Zagrabiae, 1887 p. 77. — Иречекъ, Cesty, стр. 643.

[4]) Иречекъ, пакъ тамъ.

[5]) Голубински, каз. съч. стр. 94 — Вероятно, преславската митрополия е била обърната въ епископство следъ разтуряньето на търновската патриаршия. Ср. Голубински, пакъ тамъ, стр. 145 и след.

мънастирь още въ XVII. в., което ясно свидетелствува, какво важно значение е имала въ старо време тази светиня, която е съществувала още презъ времето на Нибура. Следъ преместваньето катедрата на преславския епископъ въ Шуменъ, вероятно въ първата половина на XVIII. в., мънастирятъ е изгубилъ значението си и почналъ бързо да изпада и да се разрушава, до като най-сетне презъ страшните и тежки изпитания, които България претърпя въ втората половина на XVIII. и началото на XIX. в., съвсемъ не изчезналъ отъ лицето на земята.

И тъй, като съпоставимъ тия последните изводи за съществуваньето на мънастиря Св. Троица на южния склонъ на Шумненското плато при днешното село Троица съ изводите, които направихме по-горе при обяснението приписката къмъ превода на четирете слова на Атанасия Александрийски, не е трудно да се убедимъ, че този е билъ оня същиятъ мънастирь „при устието на Тича“, въ който е била построена отъ царь Симеонъ „свѧтаа златаа церквы новаа“ и въ който е живялъ и се подвизавалъ на литературното поприще, като ученикъ на еп. Константина, известниятъ вече намъ черноризецъ Тудоръ Доксовъ, братанецътъ на княза Бориса и братовчедътъ на царъ Симеона. Тукъ вероятно е била основана и първата българска школа — първиятъ разсадникъ на духовното просвещение на българския народъ, — която подъ мъдрото ръководство на самия царь Симеона и при неуморната дейностъ на неговите помощници, еп. Константина, Ивана Ексарха, пресвитера Григория и други учени мъже, даде създателите и разсадителите на богатата и разнообразна старо-българска книжнина, каквито са черноризецъ Храбъръ, пресвитеръ Козма и много други, имената на които, ако и да не ни са известни, обаче тяхните до днесъ запазени безимени трудове ясно свидетелствуватъ за тяхното съществуванье. Най-сетне тукъ може би и първиятъ български християнски князъ Борисъ-Михаилъ да е прекаралъ последните дни на своя благочестивъ животъ.

Може би тия предположения и да се покажатъ твърде смели, обаче ние сме уверени, че едни систематични разкопки на това място не само ще ги потвърдятъ, но вероятно ще ни откриятъ още много нови неща.

София, май 1897.

В. Н. Златарски.

СЛАВЯНСКИ СЕЛИЩА ВЪ КРИТЪ
И НА ДРУГИТЕ ГРЪЦКИ ОСТРОВИ.

I. Заетъ съ една по-обширна студия „Грърко-български етнографски паралели,“ и принуденъ отъ многочетните успоредици, които постепенно ми се откриваха не само въ езика,[1]) но и въ народната словесность [2]), живелицата, народните обичаи, материалната култура и пр. на двата народа, българи и гърци, азъ не можехъ да не обърна по-ячко внимание на единъ въпросъ, който е въ най-тясна свръзка съ развоя на византийската наука, [3]) но който вълнува научния святъ по-силно едва откогато знаменитиятъ „фрагментистъ“, тиролецътъ Фалмерайеръ,

---

[1]) Допирни точки на българския езикъ съ гръцкия, съвпадежи въ фонетиката, словообразуваньето, морфологията, семасиологията и формалната страна на поезията разглежда Д. Матовъ въ неговите справедливо високооценени „Гръцко-български студии“ СбМ. IX. и отд. отп. стр. 4—18, безъ да претендира, че е решилъ, кой езикъ върху кой е влиялъ и по какъвъ начинъ, което остава най-важната, ала и най-трудната задача на бъдъщето. Съ съвпадежи въ живелицата и фолклора на двата народа тукъ М. не се занимава. Броятъ на езиковите съвпадежи, особено въ семасиологията, е разбира се по-голямъ. — Езикови явления разглежда и Соболевскій въ своите интересни „греко-славянскіе этюды“ въ Р. Ф. В. год. 1883. IX и сл. бр. За труд. на Веселовскій, Ягичъ, Дестунисъ, Волнеръ, Созоновичъ и др. вж. Матовъ пок. с. стр. 16, Крумбахеръ (подолу), Пастрънекъ, Slav. Bibl. и др.

[2]) Вж. статията ми „Пѣсеньта за мъртвия братъ въ поезията на балканскитѣ народи“, СбМ. XIII. и „Значението и задачата на нашата етнография“ СбМ. I. 41.

[3]) Вж. Созоновичъ, Славяне въ Мореѣ, Варш. унив. изв. 1887. 1. 1—27. Признанието, че тъй дълго оепправданата Византия, не заслужва тежките укори, съ които доскоро се обсипваше, както е известно и както имахъ вече случай да изтъкна и тукъ, е днесъ всеобщо. (Бълг. Прегл. год. II. кн. IV—V. стр. 210 сл.). Никой няма да откаже, че Византия има три големи заслуги за европейската цивилизация: тя запази и ни предаде гръцката класична книжнина, бе дълго време най-силната опора противъ мухамеданството и спечели славянския изтокъ за християнството и културата. (Вж. Thumb, Die heutig. Griechen, Deutsche Revue, 1897. май). Тия три факта отъ огромна важность обясняватъ и оправдаватъ напълно живия интересъ, който научниятъ святъ отдава на средневековата гръцка империя и силния развой на византологията, за успехите на която говори ясно богатата библиография, събрана отъ най-личния представитель на византийските студии въ Европа, К. Крумбахеръ, и приложена къмъ второто издание на капиталния му трудъ Geschichte der byzant. Litteratur. Мюнхенъ 1897, II. издание стр. 1068—1144. (Ср. особ. 15 и 17, история на виз. филология, общи изложения, катедри по византология и списания).

Тая богата и съ необикновена прилежностъ съставена библиография, вече сама по себе си, като проста статистика, е извънредно поучителна; особено интересни за въпроса, който ни занимава, са обаче стр. 1100—1113, дето проф. Крумбахеръ дава заглавията на всички трудове, въ които се разглежда влиянието на Византия върху славяните и романите въ културата, литературата, християнското учение и пр. и стр. 1103—1104 (етнография), гдето са отбелязани съчиненията по тъй наречения славянски въпросъ, на който е посветена и тая ни студия.

„одинъ изъ лучшихъ знатоковъ восточной и византійской жизни“, както справедливо се изразява Иречекъ (Ист. болгаръ стр. 151.), въ едно духовито и живо написано съчинение „История на полуострова Морея,“ основайки се главно на единъ до насита известенъ и често повтарянъ пасажъ у Константина Багренородни,[1]) прогласи, близу преди седемдесеть години, че „родътъ на древните Гърци въ Европа е изтребенъ“: [2]) че запустялата Елада била всецяло населена отъ славянски варвари и че следователно въ жилите на новите Гърци не тече благородната кръвь на Перикла, Епаминонда или Темистокла, а кръвь славянска и албанска.[3])

Тия парадоксални твърдения, както е известно, паднаха най-напредъ като бомба въ лагера на многобройните елинофили въ Европа, и предизвикаха цяла бура отъ негодувания.[4]) Въз-

---

[1]) Ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα и пр. Вж. въ същия пасажъ: γαρασδοειδὴς ὄψις ἐσθλαβωμένη (Finlay γαιδαροειδὴς!) изъ епиграмата на граматика Евфимия върху пелопонезкия parvenu Никита, който се възгордялъ, че далъ дъщеря си на импер. принцъ Христофора. K. Porph. De thematibus II, 6. edit. Bonn. p. 53. Ср. и Καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἤπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται. Strab., Geographi graeci min.,rec. C. Müller. II. 574. Fallm. Fragm. II. 394 и сл.).

[2]) Прѣдговорътъ се начева категорично така: „Das Geschlecht der Hellenen ist in Europa ausgerottet. .“ Тая теза е изложена по-прецизно Fragm. II 380 и 381. За нейното популяризиране много помогна обаче Kriegk, особ. съ статията въ Westermanns illustrierte Monatshefte, 1859. № 29 стр. 534 сл. „Die Abstammung der Neugriechen,“ която е просто извлечение отъ Фалмерайера. Вж. Hopf. n. c. 102—103.

[3]) Върху теорията на Фалмерайера, възраженията, опроверженията или поправките на тая теория нямамъ нужда да се простирамъ. Ние притежаваме отъ Матова едно систематично изложение на целия „славянски въпросъ“, каз. съч. стр. 18 и сл. „Въпросътъ за словенитѣ въ Гърция“, а по него са писали и други у насъ, така Шоповъ Спсп. XVIII, 431—4—, Д. Николовъ, Трудъ 1887, I, 1068—76 и III, 1 90, 15—26, 200—214, 307—317. Не можеха да минатъ безъ внимание тоя проблемъ, разбира се, Дриновъ и Иречекъ. Много добре е развита Фалмерайетовата теория съ всички нейни перипетии у Херцберга, Geschichte Griechenlands и пр. Gotha, 1876, I. 2 гл. стр. 120—131, особ. 124 и сл.. 127 и пр. Вж. за литер. Hopf въ по-долу пок. съч. 101 и сл. Krumbacher op. cit., Slavenfrage стр. 944 сл. и 1103 сл. Съчиненията на Фалмерайера, въ които се засяга нашиятъ предметъ са Geschichte der Halbinsel Morea, 2. т. Stuttg. u. Tübing. 1830 и 1836; Fragmente aus dem Orient, 2. (1845), особ. стр. 367—457: Das slav. Element in Griechenland (най-важно) и най-сетне: Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika? Stuttg. 1835.

Биогр. данни за Фалмерайера (* 10 дек. 1791 не далечъ отъ Бриксенъ, † Мюнхенъ 25 апр. 1861.) въ целокупното издание на трудовете му, изд. отъ Г. М. Томасъ, 1. т. Neue Fragmente aus dem Orient. Лип. 1861, XI—XLVIII. Вж. и Krumbacher, n. c. 1140, Zur Biographie einzelner Forscher auf dem byzant. Gebiete. Необикновената духовитость и живость на Фалмерайеровия стилъ, който ни напомня на много места Шопенхауеровия, нигде не се проявява, може би, тъй характерно, като въ неговите интересни за историята на славистиката „фрагменти“, гдето той излага подробно своята теория, описва своите сношения съ консула Михаповича, пътуването си до Света-Гора и Хилендаръ за едно глаг. житие на Кирила и Методия, сношенията си съ бълг. калугери и пр. За стила вж. особ. критиката на Греверовия пътописъ, Fragm., ч. II. 472 и сл.

[4]) Своята знаменита присъда самъ Ф. на едно място нарича „малко педантична фраза:“ So lautete з. В. (по турски) meine etwas pedantische Phrase и пр. Fragm. II. стр. 312.

торжените любители на гръцката класична древность, които бяха покрили особено Германия, Швейцария и Англия съ гъста мрежа отъ елинофилски дружества и които съ Байрона, Беранже́, Фоса, В. Мюллеръ, Фориела, Тирша бяха убедени че модерните гърци са прями и чисти потомци на древните, не можеха да не съгледатъ, че Фалмерайеръ подкопава самите основи на елинофилството. Не е чудно за това че противъ смелия историкъ се разля скоро цялъ потокъ отъ хули и памфлети, които подействуваха обаче само да раздразнятъ вопнствената натура на Фалмерайера и да предизвикатъ още по-силно неговото противуречие [1]). Въ тая жестока борба, която раздели почти цяла Европа на две враждебни партии не можаха, да не взематъ, разбира се, участие и представителите на историческата наука, които имаха задължение да проверятъ еретичните хипотези на своя събратъ. Така ние виждаме че едни, като Хазе, Шлосеръ, приематъ почти безъ ограничение твърденията на Фалмерайера, други като Цинкайзенъ, Финлей, Ликъ решително се произнасятъ противъ, безъ обаче и едните и другите да прибавятъ нящо съществено ново къмъ оспорваните доводи или да ги оборятъ окончателно.

Въпросътъ взе по-положителна посока едва съ хладнокръвните изследвания на Кенигсбергския професоръ Хопфъ [2]) и Миклошича [3]), въ които не се съглеждаше вече никакво желание, да се даде историческа подплата на една политическа или етнографска теза, или научно облекло на известни слабости и симпатии, а старанието, съ всички средства на научната критика, да се проверятъ предположенията на дълго

---

[1]) Ф. защити и развиваше своята хипотеза главно въ политическите вестници, особ. въ дописките си до Augsburger Allg Zg., по-голямата часть отъ които бидоха препечатани отъ Томасъ въ Събр. му съчинения. За жестокостьта на борбата, която приличаше повече на някаква социална или религиозна война вж. Hertzb. п. с. стр. 123.

[2]) K. Hopf, Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis zu unserer Zeit въ Енциклоп. на Ersch и Gruber, 1867. г. 85. I. особ. 100—119: Fallmerayers slawische Hypothese. Кратко изложение на възраженията, които той прави на Фалм. вж. у насъ у Николова Трудъ I. Матовъ смята за възможно поради тая компилация, да не се занимава подробно съ Хопфъ за това и не казва, че така наречената Анаргирова хроника, на която се основаваше Ф. ще е фалшифицирана отъ самия и притежатель Питакисъ. (Hopf. п. с. 110 и сл. Възраж. на Фалм. въ Fragm. II стр. 473.) Къмъ Хопфа се присъединиха безусловно или съ известни ограничения всички по нови историци и етнографи, Дриновъ, Иречекъ, М. Соколовъ, Макушевъ, Херцбергъ, (Geschichte Griechenlands), Филипсонъ (Zur Ethnographie des Peloponnes, Peterm. Mitth. 1890), Созоновичъ, (Славяне въ Мореѣ), Гелцеръ въ Византийската литературна история на Крумбахера, Майеръ и др. Късното заселение на Пелопонезъ отъ славяните, което твърди Хопфъ, (споредъ него въ VII. вякъ на елинска почва е имало славяни само въ Тесалия край Воло, р. 104, а въ Елада не по-рано отъ VIII. вякъ), справедливо не се признава отъ Дринова, Заселение и пр. стр. 109, 110, а така също и отъ Гелцера, у Krumbacher п. с. р. 945.

[3]) Miklosich, Die slavischen Elemente im Neugriechischen, Sitz. ber. W. Ac. Ph. Cl. LXIII. 1869. год. кн. I—III. Виена 1870 год.

време подозрения и намразения фрагментистъ. — Отъ появата на Фалмерайеровия трудъ бяха се минали вече четиридесеть години, та и горещите филелински чувства, които бяха избухнали въ 1821. година въ единъ общъ пламъ и бяха успели да увлекатъ даже официална Европа и да я заставятъ да вземе страна на гърците, (при всичко че легитимистичната политика на Метерниха бе прямо враждебна на подобни стремежи), бяха успели да поизстинатъ.

Тая охлада, наченала доста рано въ известни кръгове и на която отчасти се дължи и самата Фалмерайева хипотеза и отчаяната съпротива на някои елинофили, имà несъмненно туй добро, че развърза напълно ръцете на критиката — кой не знае, че и ней не винаги е възможно да се освободи отъ владеющите философски, обществени и политически течения, — ала трябва отъ друга страна да се признае, че въ много отношения фриволната, безсмислената реакция, която настъпа скоро следъ освобождението на гърците и преобърна много филелински чувства, ако не въ умраза, то поне въ пълна апатия, отъ която страда и днесь гръцкото дело и която е, несъмненно една отъ главните причина за политическата криза на тежко изпитаната страна, нямаше защо̀ да отива тъй далече.

Ако погледнемъ само отвънка, собствено разликата между 1821 год., когато Патраскиятъ архиепископъ Германъ навръхъ Великденъ поби гордо знамето на свободата и „за вярата“, и год., 1897, когато гърците въ единъ отчаянъ, но благороденъ поривъ, фърлиха ръкавицата на вековния си врагъ и се застъпиха за своите кръвни братия въ Критъ, е малка. Както сега Критъ, така тогава Хиосъ биде жестоко опустошенъ, а Ибрахимъ Паша, — победоносниятъ Едхемъ отъ 1825 година, — кръстоса и плячкоса цялъ Пелопонезъ. И тогава главните инициатори бяха членове на основаната въ Одеса (1814) тайна хетерия. И тогава Гърците бидоха принудени да отстъпятъ, при всичко че въ начало съдбата имъ се усмихваше, а отделни геройски подвизи, напр. Андруцовата защита на хана при Гравия, на югъ отъ Термопилите, само съ 200 души клефти, поражението на турската флота при Хиосъ (Канарисъ!) напомниха на наситената отъ класични реминисценции европейска публика — Саламинъ, Темистокла и Леонида! Обаче това са само външни прилики. Инакъ всеки трябва да признае, че разликата между епохите и настроенията на общественото мнение въ 1821 и 1897 год. е значителна. — Тогава единъ Байронъ отива да положи костите си при Мисолонги за свободата на Елада, — днесь нито единъ посредственъ

Griechen-Müller, който поне платонично да възпее, може-би безумния, но отъ гръцко и хуманно гледище идеалния Критски походъ. Тогава елинофилски дружества и органи въ цяла Европа събиратъ милиони въ припаси и пари за отчаяните въстаници, днесъ — европейските капитали оставени на разположение само на „болния човекъ“, а печатътъ, някогажъ най-върлиятъ защитникъ на елинофилските аспирации — днесъ глашатай на тъкмо противуположната страна. Тогава общественото мнение — достатъчно силно да съкруши даже Метерниховата политическа система, днесъ — следъ слаби опити за съпротива въ Франция и Англия — безпрекословно подчинение на теорията за Европейския концертъ!

Както виждаме положението на външния святъ спрямо Гърция се е изменило коренно. Което е най-печалното обаче, то е, че теоретичните причини на тоя фактъ са много по-слаби отъ чисто-повърхните, които се крепятъ и днесь, както едно време, на инстинктивни симпатии и антипатии и на манията да се обобщава всяко явление, особено ако е то неблагоприятно, — и да се възвежда въ теория за цялъ единъ народъ.[1]) Човекъ не може действително да не си спомни известния Хорациевъ стихъ, когато вижда ясно, какъ европейското общественo мнение се мята — нерядко безъ всяка оправдателна причина — отъ една симпатия на друга и какъ често единъ едничъкъ холериченъ пътникъ, който не е въ състояние да понесе и най-малките мъчнотии на пътешествията по изтокъ, е въ състояние, да преобърне предъ тълпата въ единъ мигъ една цяла научна теория. [2]) Няма съмнение, че на подобни повърхни причини се дължи голяма часть и отъ разоча-

---

[1]) Какъ лесно се забравя, че Гърците едва отъ 60 години съществуватъ като самостоенъ народъ, че техниятъ среденъ вякъ, като за всичките балкански народи, се свършва едва съ 1821 год. и че той бе една редица отъ политически катастрофи, предизвикани отъ готи, авари, славяно-българи, кръстоносци, турци и пр.!

[2]) Между друго не малка вреда причиниха на Гърците и пикантните, но злобни описания отъ рода на About-овите „La Grèce contemporaine“ и „Le roi des montagnes“, които едва въ последно време бидоха заместени съ по-малко духовитото, ала за това по-справедливо съчинение на G. Deschamps: La Grèce d'aujourd'hui, Paris, A. Colin 1892. прев. и на немски отъ Paul Markus Лип. 1896., при всичко че немците притежаватъ сами днесъ единъ обективенъ трудъ върху Гърция отъ P. Melingo, Griechenland in unseren Tagen, Виена 1892. Кешки, всички пътешественици, които са ни описали нова Гърция, да притежаваха поне стила и духовитостьта на Абу, или да бяха поне учени ботаници, геолози, ентомолози и пр.! Който е ималъ случай да прелисти обаче летописната литература, знае много добре, отъ каква низка проба са повечето отъ тия „Reisen“, „Voyages“ и „Travels“, които Фалмерайеръ много духовито нарича на едно място „Wein- und Wanzenchroniken.“ (Вж. критиката му на Греверовия пътописъ въ Fragm. II. p. 505).

ванието на самите елинофили. [1]) — Безкритични ентусиасти [2]), повечето отъ тяхъ очакваха, че въ възроденатa Гърция ще настане незабавно златниятъ вякъ на Перикла[3]) и когато видяха, напротивъ, че младото гръцко кралство употребя своите сили, не за да обработва мрамора на Пентеликонъ, да съчинява Ликургови закони, Платонови републики и Софоклови драми, а ги изхабява въ кървави политически борби и революции, безцелни държавни преврати и изменения на конституции и крале, те се отчаяха и се отчаяха толкова по-лесно, че и теоретичното елинофилство бе вече разклатено отъ хипотезата на Фалмерайера, който тамъ, дето те търсеха елини намярваха потомци на „дивите“ скитски (славянски) и албански ордии.

Отъ туй гледище тряба наистина да се признае до известна мяра, че за измяната въ отношенията на Европа къмъ Гърция донегде — но само донегде — е виноватъ и историкътъ на полуострова Морея. Това обяснява и сляпата вражда, съ която бидоха посрещнати Фалмерайеровата хипотеза и самиятъ ѝ авторъ въ Гърция,[4]) и антипатията която хранятъ даже до днесь не само полуинтелигентни гърци [5]), но даже и най-добрите гръцки историци и филолози [6]), между които има и

---

[1]) Духовито и вярно рисува ентусиазъма за гърците въ Европа и неговата охлада Г. Майеръ, Essays I. 92. Синътъ на единъ великъ човекъ наистина винаги е въ незавидно положение. Погрешно е и да си представяме, забелязва Майеръ, състоянието на древния миръ все въ онова спокойствие, което сме научени да съглеждаме въ Милоската Венера. Въ берберските дюкенчета на древна Атина животътъ горе-долу ще е билъ същиятъ, като въ кафенетата на Конституционната площадь въ нова Атина. — Майеръ признава обаче, че гърците сами са виновни донегде (haben ihr redlich Theil dazu beigetragen), да се дискредитиратъ предъ образована Европа.

[2]) Филелинизмътъ бе станалъ скоро мода, мания. Въ своите „Мемуари на Сатана“ Хауфъ съ тънъкъ хуморъ описва, какъ единъ немски мошенникъ взема единъ нехранимайка и го научва да се издава за гъркъ и съ тая хитрость успява да измами наивните елинофили и да си направи цялъ капиталъ! — Особено комично впечатление произвеждали някои безобидни немски професори, които се увлекли да взематъ участие въ въстанията като доброволци. Вж. жестоките подигравки на Фалмерайера съ немските филолози, които си въобразявали, като всички «sich vom Enthusiasmus fütternden abendländischen Gelehrten», „че те са изгонили турците отъ Гърция и са спечелили голямата морска битка при Наваринъ! (Fragm. II. 479 443, 374).

[3]) Даже Фалм. въ Fragm. II. 393 признава, че при избухването на въстанието нямалъ най-малко понятие, какво гърците нямать нищо общо съ древните Елини.

[4]) Възмущението на гърците, особено на студентите въ Атина противъ „невежия“ (ἀμαθής) Фалмерайеръ (σθλάβος! σθλάβος!) много духовито и съ рядъкъ хуморъ е описано отъ самия него въ Fragmente aus dem Orient II. p. 459 и след. Интересно е за национално-то съзнание на българите въ онуй време, 1841, че даже братътъ на единъ знаменитъ български вождъ („Bulgarenchef“?), значи по кръвь и душа славянинъ, го запиталъ полусърдито: „Какви ще *ни* направишъ още?“ („Zu was wirst du uns noch machen“).

[5]) За доказателство че негодуванието противъ Ф. още не се уталожило G. Meyer, Neugriech. Stud. II. въвед. стр. 1. привежда въ най-ново време една статия въ недостъпното менъ списание Πλάτων XI, стр. 1 и сл. год. 1889.

[6]) Едничкиятъ по-безпристрастенъ гръцки историкъ се явява въ случая Папаригопулосъ. Вж. Σλαβικαὶ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικήσεις въ неговата

такива, що предпочитатъ да тече въ жилите имъ албанска кръвь, ала само не славянска!

Не давно Фрайбургскиятъ професоръ Тумбъ, самъ единъ отъ най-личните вещаци на новогр. езикъ и литература, въ една статия: „Днешните новогърци“ [1]) прямо твърди, че хипотезата на Фалмерайера е успяла, да се разпространи широко между немския народъ. „Когато се говори за днешните гърци, казва той, може често да чуешъ очудения въпросъ: Нима тия хора говорятъ още гръцки? Не са ли те славяни? Преди малко четохъ въ единъ подлистникъ на Frankf. Zeitung, че въ някои места въ Пелопонезъ се говори една чудата смесица отъ славянски и гръцки. „Die Hypothese Fallmerayers hat weite Kreise gezogen“, заключава Тумбъ и се вижда за това принуденъ да й посвети няколко думи. Ние не можемъ да не вярваме на почитаемия професоръ, [2]) който е единъ отъ малкото искрени убедени приятели на новогърците въ Германия, обаче, мисля, че погрешно би било, цялата вина за безучастието на Германия къмъ гръцките аспирации, да се отдава на Фалмерайера. — Струва ми се, че безсъвестната пътописна литература, която е на много места възлюбеното четиво на народа, [3]) повърхната и продажна журналистика, някои чисто економични причини, финансиалната криза на младото кралство, въ която са запле-

---

история Ἱστορικαὶ πραγματεῖαι часть I. 1858. Атина. Даже Хаджидакисъ, който нъкъ е тъй обективенъ, не можа да запази всичкия си критически тактъ. Вж. Kuhns Zschr. XXXI, Zur Geschichte des Mittel-und Neugriechischen. До каква крайность може да отиде даже единъ ученъ патриотъ, това доказва Сатасъ, който въ предговора къмъ първия томъ на своите Documents inédits relat. à l'hist de la grèce au moyen âge, P. 1880, 1884 (черпени изъ Венецияните архиви), стр. I—XXXIX, безъ всяка връзка съ съдържанието на материалите (за славяни тукъ се говори само на едно място I. 298·4) се старае да докаже, че мнимите славяни, за които спори Ф., били албанци. Вж. изложение на Сатовия възгледъ у Созоновича п. с. стр. 2 и сл., гдето са показани и по главните рецензии на тоя куриозенъ предговоръ стр. 12. заб. 1., също и интересния опитъ на G. Meyer, Essays стр. 117 и сл., особ. 133 и сл.: Constantin Sathas und die Slavenfrage in Griechenland. Отъ по-нови гръцки студии, които се занимаватъ съ славянския въпросъ познати ми са по име още следните две: Панайотопулосъ: Τίνες ἦλθον κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἐν Ἑλλάδι; Ἑβδομας 1884 № 13—22; 24; 26—31. и А. Петридесъ, Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τίνες ἦλθον κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα εν Ἑλλάδι, Ἀπόλλων 1885 № 21.

[1]) Thumb, въ Deutsche Revue.

[2]) Още Hopf, п. с. 102 се оплаква, че до него Фалмерайеровата теория била общеприета. „. . . dass alle Hellenen Slaven seien“ galt für eine ausgemachte Thatsache . . .“ и на друго място: „Und so ist sie allmälig bei uns gang und gäbe geworden; überall hört man nur von dem Mischlingsvolk der hellenisierten Slaven redn . . .“ Вж. и Херцбергъ п. с. I. стр. 123. Като се вземе въ внимание, какво казва Тумбъ за мнението на сегашните немци за модерните гърци, човекъ получава много тъжно понятие наистина за силата на научната критика. Всеки би очаквалъ, че Хопфъ ще е успялъ да модифицира хипотезата на Ф., ала вижда се, че не е така. „Jeder Tag demoliert eine Zinne der Gegner“ пишеше Ф. още въ 1842 г. (N. Fragm. 460). За народа това твърдение още не е подбито.

[3]) Вж. отчетите на разните народни библиотеки.

тени германски капитали, заедно съ много други отъ поменатите по-горе слабооправдани психологични мотиви, обясняватъ достатъчно неразположението на Европа къмъ Гърция, както обясняватъ обратно много добре и разположението ѝ къмъ Турция. Като прибавимъ къмъ това и нещастнитъ изходъ на войната, която беше цяла редица отъ грешки и несполуки и не даде на замирающето елинофилство поне единъ Марко Бочарисъ, — ето доста основания даже за най-горещите гръцки патриоти, да не фърлятъ вината за неуспеха си на Фалмерайеровата славянска теория. Петвековното иго бе накарало неволно Европа да мисли, че българинътъ е способенъ да води само ралото. Дойде Сливница, и общественото мнение съ единъ махъ се измени. Изведнажъ изникнаха симпатии за българите тамъ, дето никой ги неочакваше. А българите бяха славяни! Големите военни и политически успехи на по-слабите, когато се борятъ за своята свобода, геройската защита на една заплашена самостоятелность, неволно увличатъ и най-хладнокръвния. — На Гръците повреди, въ последната война между друго и липсата отъ единъ Андруцосъ. Срещу единъ новъ Леонидъ и най-добрите доводи на Фалмерайера бяха били безсилни. Негли щяха о термопилските скали, да се разбиятъ даже тежките вериги на въоружения „миръ", както това се предвиждаше въ началото на войната, когато гръцкото оръжие бе победоносно.

II. Въ едно не може да имаме никакво съмнение, то е че Фалмерайеровата теория предизвика не само единъ купъ политически памфлети, а даде поводъ и да се разгледатъ основно някои исторически и езикови въпроси, съ които до тогава рядко бе се някой занимавалъ. „Историята на Морея въ средния вякъ" трябаше неволно да постави на дневенъ редъ въ науката и проблема за произхода на новогърците и за участието на славяните въ образуванието на тяхната народность. Доводите съ които си служи Фалмерайеръ, за да докаже своята теза, са черпени, както е известно: а) отъ историята, б) отъ езика и в) до негде отъ антропологията.[1]) Ние видяхме по-горе, че първата му категория доводи срещнаха силна опора и бидоха значително омаловажени отъ Хопфъ, обаче тяхната ядка все пакъ си остава, така щото тукъ той можа̀ до негде да наложи своя възгледъ, макаръ и съ някои ограничения.

---

[1]) Въ предговора къмъ историята на Морея той заявява категорично още отъ първите редове, че отъ знаменитата телесна красота и симетрия на древните елини, няма днесъ вече ни следа. (Schönheit der Körper, Sonnenflug des Geistes, Ebenmass и пр.).

По-малъкъ успехъ има Фалмерайеръ съ втората и третата категория отъ своите аргументи: езиковите (славянски елементи въ новогръцките говори и славянски местни имена) и антроположките (сегашенъ типъ на населението въ Елада). Още Миклошичъ можа да докаже, че въ новогръцкиятъ езикъ няма повече отъ 129 славянски думи, — число незначително, като се вземе въ внимание че много отъ тяхъ не са общогърцки а провинциализми [1]) (маджарскиятъ езикъ напр. съдържа 846 такива!) Благодарение на старателните изследвания на Матова [2]) и Майера [3]) това число наистина се увеличи, — първиятъ наброява 178 славянски думи въ гръцкия езикъ, отъ които само някои тряба да се заличатъ, вториятъ 273, — ала споредъ авторитетното признание на последния „едно по дълбоко влияние на славянската речь върху гръцката, което да отива по-далечъ отъ словаря," не може да се докаже [4]). Така твърдението на Фалмерайера, че днешниятъ гръцки езикъ е полуславянски, излезе съвсемъ несъстоятелно. [5]) Няколко стотини думи не са още

---

[1]) Предположението на Б Шмидтъ обаче, Das Volksleben der Neugriechen, стр. 3., че само седемь слав. думи са се разпространили между всички гърци, не е вярно.

[2]) Neugr. Stud. II. вж. особ. стр. 2. Вж. тукъ и литер. по въпроса за слав. елементъ въ гръцк. ез. отъ Копитара и Икономосъ до Калина и Матовъ, стр. 3 и сл.

[3]) Едничкиятъ слав. суфиксъ въ гр. езикъ споредъ Майера е — ίτσα, „ohne Zweifel slavisch" (Миклошичъ се съмняваше още).

[4]) Вж. G. Meyer, Neugr. St. II. стр. 6. —

[5]) За по-основни филоложки изследвания Фалмерайеръ нямаше за жаль, нужната подготовка. Да се търсятъ и покажатъ „чуждите елементи" въ кой да е езикъ, е единъ отъ най-мъчните проблеми на етимологията, той предполага дълбоко и основно знание на голямъ брой езици въ цялото имъ историческо развитие, обаче нека не се забравя, че когато Ф. написа въ Ландсхутъ знаменития си предговоръ, модерната филология бе още въ пелените си, а знанието на славянски езици въ Германия бе нящо необикновено, добри речници голяма рядкость, та не е чудно, че оригиналнятъ фрагментистъ можа, въпреки своите често неверни тълкувания, да направи впечатление. Вж. Hopf, n. c. стр. 101: Dazu imponierte Fallmerayers gewaltige Sprachkenntnis; wer konnte ihm bei allen seinen ethymologischen Studien über die slavischen Ortsnamen des Peloponnesos irgendwie folgen! Днесъ, а особено намъ, разбира се, съвсемъ не е мъчно, да докажемъ, че Рахово не произлязва отъ ракъ, Krebs, (I. 282), че Селица (Selitza) не е зеленината на ливадите, das Grün der Grasfluren, I. 274. заб., че Ялово (Jalova) не може да се чете Жалова и да се тълкува отъ „жало, Stachel" (I, 308), че никой въ „славянски говорещата Македония" не говори „не могу да радимъ" (= νὰ δουλεύσω), че „началната сричка" (Vorsetzsylbe) въ Стамбулъ не е „продуктъ на руския геній" I, 453. заб. 1. и пр. Също така се знае, че повечето новогръцки форми, които Ф. отдаваше на славянско влияние (липсване на инфинитивъ и т. вод.) могатъ да се обяснятъ лесно и отъ естественото развитие на езика, промени въ вокализъма, загуба на квантитета и т. н. (вж. G. Meyer, Essays, I. p. 97, Хаджидакисъ, Новогр. грам., О. Е. Коршъ, за произхода на новогр. езикъ, сказка четена на 27 Февр. 1891, въ засед. на визант. отделение при Новор. унив. Одеса 1896., 16 стр., позната менъ отъ рец. на Крумбахера въ Byz. Zschr. 1897, VI т. 2 кн. 25 Май 1897. стр. 450. K. Buresch въ Byz. Zschr. I, 627. По-точно изследване обещава Крумбахеровия ученикъ и приятель Дийдерихъ), но като се земе предъ видъ, че и до днесъ още има историци филолози, които по принципъ приематъ такова чуждо влияние (тракийско: Томашекъ, Ювгъ, Реслеръ. Вж. и Преч. п. с. 141.), присъдата надъ Ф. не може да бъде много строга. Грешките въ етимолог. на чуждите имена показа още Копитаръ въ рец. на първия томъ отъ Историята на Морея (Wiener Jahrbücher der Literatur, LI. 1830, стр. 111—120).

доказателство за смешение между два народа.[1]) Те могатъ да бъдатъ заети и отвънъ и предполагатъ въ такъвъ случай съществуването на мирни културни сношения. Не пощастливи са и антроположкитѣ доводи. Наистина краниометрията днесь ни учи, че модерните гърци са по-брахикефали, иматъ по-валчестъ черепъ отъ древните елини [2]), ала промените въ черепните показалци не са винаги плодъ на смешение, между два народа, а зависятъ и отъ други външни причини. Освенъ това науката няма още достатъчно краниометрични данни, за да се произнесе окончателно. Колкото се отнася до мненията за физичния типъ на населението, съдено чисто по външенъ изгледъ, — независимо отъ това, че всички Елини не бяха Перикловци, хубавци като Аполона Белведерски, и че е имало и между тяхъ не единъ Сократъ, който е познатъ по своята грозота, — тряба да се признае, че безъ подробни и многочетни наблюдения, те не могатъ да иматъ никакво научно значение, както можемъ се убеди и отъ комично противуречивите съждения за гръцкия национален типъ и характеръ, които намярваме грижовно събрани и поставени едно до друго въ известния трудъ на Дийфенбаха. [3])

Между доказателствата на Фалмерайера има обаче едно, важностьта на което не може да се откаже, това са местните названия. Колкото Ф. и да бе слабъ етимологъ и славистъ, той бе намерилъ много вярно силното място на славянския въпросъ и не бе закъснялъ, да се възползува отъ своята неходка, макаръ и догадките му и да бяха често несполучливи.[4]) Ако езикътъ на днешните гърци и да мълчи, старите топографически названия говорятъ високо, ето защо е

---

[1]) Споредъ Дефнера гръцкиятъ езикъ съдържа около 600 италиянски думи, термини за луксозни предмети и др., при всичко че историята нигде не ни говори за такива италиянски нашествия и колонии, като славянските въ Пелопонезъ. Същото може да се каже съ още поголямо право за турските елементи въ ново-гръцкия езикъ, които не са по-малобройни отколкото въ нашия езикъ и съвсемъ не са плодъ на физическо смешение.

[2]) Вж. O. Peschel, Völkerkunde 5, 1881. стр. 64. Споредъ Nicolucci 7% отъ древните Гърци са сплеснаточерепести (долихо-кефали), а отъ новите 14%, обаче ср. Blumenbach (6. декада, който намярва пълна прилика между единъ модеренъ гръцки черепъ и древните! Спор. Николучи въ Пелопонезъ и Тесалия, именно дето бяха най-плътните славянски селища, насел. е преимуществ. долихокефално! Вирховъ обяснява русите брахикефали въ Гърция отъ славянска смяса. За елински черепи вж. Hirschfeld и Virchow въ Zschr. f. Ethnologie V, стр. 117. Чети и A. Weisbach, Die Schädelform der Griechen. Mitth. der anthr. Gesellschaft, Wien, m. XI. 1882·72.

[3]) Diefenbach, Völkerkunde Osteuropas, insbesondere der Haemoshalbinsel und der unteren Donaugebiete. Darmstadt, 1880, I. p. 142—147. Много ценно и за насъ (II, vd. стр. 97—122. Bulgaren).

[4]) Той самъ разказва (Fragm. II.), че билъ принуденъ да прогласи своята знаменита хипотеза — отъ четивото („vom leidigen Lesen") и отъ големия брой слав. местни имена въ Гърция.

твърде чудно, че никому, даже Шафарику,[1]) не дойде на умъ да провери и допълни единъ отъ най-крупните дóкази за съществуването на славяни въ Елада и специялно Пелопонезъ — местните названия.[2]) Не е за вярване, но фактъ е, че и до днесъ ние нямаме единъ пъленъ и критично проверенъ списъкъ на всички славянски топографични имена въ Гърция.[3]) Списъкътъ на Гильфердинга[4]) се основава само на две съчинения[5]) и не обгръща и Тесалия. Освенъ това, както справедливо забелязва Крекъ, една четвъртъ отъ тяхъ трябва да се заличи. — Което обаче най бие въ очи, то е че, поведени отъ Фалмерайера, повечето и отъ досегашните учени обръщатъ почти изключително вниманиe на Пелопонезъ и съща Елада — като оставятъ островите, които образуватъ толкова важна съединителна верига между Европа и Азия и разните гръцки племена — въ пълна немара.[6])

Даже Шафарикъ, който инъкъ не оставя нищо да се желае, кога се касае за славяните въ Мизия, Тракия и Македония, е посветилъ (п. с.) само две кратки глави на славяните въ Пелопонезъ, Ливадия и Мала Азия, ала за Славяне на гръцките острови той не поменува специално нищо.[7])

---

[1]) Това се обяснява, може би, отъ обстоятелството, че безпристрастниятъ Шафарикъ въобще се отнасяше съ голяма предпазливость къмъ изследванията на Фалмерайера. Това признава и Норг, който се ползува често отъ него. (Норг п. с. 102).

[2]) Чудно е, че самъ Фалмерайеръ, който съзнаваше тъй ясно голямото значение на имената за историческото изследване, не се постара да събере и публикува всички слав. топографически названия въ Гърция — поне по картата на френския генераленъ щабъ, която му била на разположение. Ние намяряваме такива въ ограничено число главно въ Ист. на Мор. I. стр. 750 и сл, I, 278. На обширно говори Ф. само за Миситра и Мани (Майноти). На стр. 428 и 429 въ Fragm. II. е указано и на някои славянски семейни и родови имена (Тайгетъ). Вижда се, Ф. не е искалъ да уморява читателя. Ср. Fragm. II. p. 389 бел. „Wir wollen den Leser durch das lange Verzeichniss slavischer Eigennamen, die wir in Thessalien gesammelt haben, nicht ermüden und nennen zu den vorigen etc. . . .“

[3]) Матовъ за жалость не успя да изпълни намерението си. „Тъй като нѣма пъленъ списъкъ на тѣзи имена, въ IV тл. на тѣзи си студии тъкмѫ да прѣдставѭ единъ такъвъ“. о. с. 30. Подобенъ критич. списъкъ очакваме отъ г. Майеръ. Вж. Gr. Stud. II. 30. За голямата нужда отъ такъвъ вж. Philippson, Zur Ethnogr. des Pelop. въ Petermanns Mittheil. 1890, 36 m. стр. 3. —

[4]) Исторія Сербовъ и Болгаръ (Собр. Соч. Спб. 1868. I, 281—296: Старинныя поселения славянъ на греческой землѣ). Съ имената на слав. селища въ Гърция (Морея) се занимаватъ по-обстойно Ликъ, Макушевъ, Созоновичъ, Калина. Вж. и Krek, Einleitung 505.

[5]) Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου и пр. ὑπὸ П. А. П. Атина 1856—1857 2 т. и τὰ Ἑλληνικὰ ὑπὸ Ἰακώβου Р. Ραγκαβῆ. Атина 1853—1855 (три тома).

[6]) Самъ Фалмерайеръ въ Fragm. II, 380 заявява, че предметъ на спора е само древнегръцкиятъ континентъ въ Европа съ най-близко лежащите острови на Архипелага (вероятно Евбея), което ограничение е една голяма грешка. Споредъ него другите острови тряба да се оставятъ за сега на страна. „Ein Theil der Cycladen, sämmtliche Sporaden und die ganze anatolische Küste bleibt vorläufig auszer Frage.“

[7]) Вж. Slav. Starožitnosti; Прага 1862, 293—243, 247—250, и особ. 243 до 247. Slovane v Peloponesu a Livadi.

Тая явна блезна става особено усетна за тогова, които не търси само да си обясни исторически възникването на славянските селища въ Елада, а и да проследи, какъ са се завързали многобройните отношения между гърци и славяни, които тъй ясно се проявяватъ и днесъ въ живелицата на двата народа. Именно големите острови на Архипелага и Мраморно море, Цикладите и Спорадите, а до негде и Іонийските острови, са тъкмо сгодно поле за подобни наблюдения съ своята привидна изолираность. — Това е и което ме накара да обърна внимание на славянските селища на гръцките острови, и специялно на Критъ, най-големия отъ тяхъ следъ Кипръ. Воденъ отъ такива съображения въ едно кратко време азъ можахъ да събера някои исторически и географически данни, които предлагамъ тукъ — не като окончателенъ плодъ на едно подробно изследване, а само като начало, потикъ за понататъшни изучвания, и подготовка за единъ трудъ, какъвто ние притежаваме отчасть за славянските селища въ Морея и Мала Азия. [1])

III. Че славяните въ своите нашествия са засягали въ разни времена и гръцките острови, за това ние имаме няколко сигурни, макаръ и скъдни доказа. Византийските и другите средне-векови историци поменуватъ, за жалость, извънредно рядко островите. За Егейското море ние имаме въ първо време някои сведения, благодарение само на това, че те бяха главния обектъ на арабските грабежи и завоювания, или се удостоиха съ някои високи посещения, (653. год. папа Мартинъ пристигва въ Наксосъ, да взема бани, Mansi, X, 1851., 1854.) или поради някои необикновени природни явления (726 се образува между островите Тера и Теразия вследствие на вулканическа ерупция единъ новъ островъ — Хиера, вж. Hopf п. с. страница 105). Колкото обаче и да са скъдни тия известия, те подкрепятъ много сполучливо възгледите на ония историци и етнографи, които отдавна не взематъ буквално идиличната характеристика на славяните, що намираме и днесъ още у толкова историци [2]). Че славяните не са били само мирни земледелци и скотовъдци, неспособни да обидятъ никого, това днесъ е доказано. Знае се положително, че славяните не по-малко отъ другите народи, които въ началото

---

[1]) Вж. Ламанскій. О славянахъ въ малой Азіи въ Африкѣ и въ Испаніи, СПБ. 1859.

[2]) Шафарика обвиняватъ, че е непоследователенъ въ тълкуването на известното място за славяните у Теофилакта. Вж. у Фредегара: единъ славянски вождъ се обръща къмъ аварските посланици (отъ 560 г.) така: „Кой подъ слънцето може да разбие и подчини нашата сила? Ние обикновенно отнемаме земи отъ другите, а не другите отъ насъ. Нашето си остава наше!“ — Ср. Ламанскій п. с. стр. 137.

на средните векове наводниха Византия и западна Европа, превъзходно са познавали военното искуство и даже са били отлични моряци, а което е по-малко препоръчително: при известни случаи са били и много добри пирати. Съвсемъ правдиво забелязва Píč, единъ отъ малцината славянски учени, който са се занимавали по-обстойно съ сухоземната и морската военна сила на древните славяни [1]), вече a priori, по обстоятелството, че не само всички членове на арийското семейство, но и „диваците" (червенокожи, негри), и въобще всички народи, които живеятъ по бреговете на големи реки, езера и морета, още отъ първите начала на своята култура са познавали корабарството, може да се съди, че и славяните при същите условия, не са стояли по-низко [2]). Къмъ тоя доводъ може да се прибави другъ, който ни дава лингвистичната палеонтология.

Известно е, че всички слав. езици притежаватъ обща дума за означение на корабъ — стб. ладия. [3]) Това доказва ясно, че славянските племена, преди още да се разделятъ и се заселятъ въ сегашните жилища са имали общъ терминъ за корабъ, а следователно са притежавали и самия съ тая речь означенъ предметъ. [4])

Тия априорни и езикови доводи се потвърдяватъ и отъ най-ранните исторически известия за мореплавателските способности на старите славяни, които напрасно се представятъ за врази на водния елементъ. [5]) Както можемъ се убеди отъ обшир-

---

[1]) Jos. Lad. Píč, Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage и пр. Лип. 1886. гл. I. p. 148—369 a. Die altslavischen Burgen, b. Die altslavische Handels-und Kriegsflotte. Тряба да се съжалява наистина, че особено въпросътъ за морското военно дяло на славяните изощо, и специално на южните славяни, е тъй малко обработенъ. Така даже въ доброто инъкъ ръководство на княза Н. С. Голицына „Всеобщая военная исторія среднихъ временъ" часть II. пер. II. (814—1350) СПб. 1876. се говори много на кратко и то изобщо за славянското военно дяло. На южните славяни, включително българите, са посветени само няколко страници, въ които се излага главно историята имъ. Нашиятъ екскурсъ дава, до колкото ми е известно, първиятъ опитъ за единъ прегледъ на морските военни походи и нашествия на южните славяни въ гръцките морета възъ основа на исторически данни, които, разбира се, едва ли са пълни. Известниятъ трудъ на Поваковича, Стара српска војска, Беогр. 1893, не съдържа, поради ограниченостьта на темата, нищо по нашия предметъ.

[2]) Píč, п. с. стр. 332.

[3]) Вж. Миклош. Et. Wb. подъ oldija, стр. 221.

[4]) За предположението на Píč (p. 334) че и корабъ стб. корабль) е домашна, кореннa общославянска дума, вж. Миклош. п. с. стр. 129. подъ korabĭ, дето думата правилно се произвежда отъ гръцки κάραβος, новогр. καράβι, алб. karáf. (Meyer Et. Wb.) Среднолат. carabus се среща още у Исидора въ VIII. векъ. Обстоятелството, че у някои славяни корабъ се нарича и кората на върбата (Linde) или ребрата на скелета, доказва само че имаме работа съ метонимия.

[5]) Фактътъ, че днешните Българи не обичатъ морето и че селата имъ са повечето далечъ отъ морския брягъ, се обяснява много лесно отъ никогашната опасностъ отъ пирати. (Вж. при Тасосъ).

ните сведения, които импер. Маврики (582—602) ни дава за военната живелища на южните славяне,[1]) тия последните много изкусно знаели да се мургатъ и криятъ въ реките. Въ случай на опасность те се фърляли въ водата, лягали възнакъ, вземали дълга тръстика въ устата и дишали презъ нея. Неопитните неприятели не забелязвали нищо, а опитните или пробождали устата на избягалия или му изтъргвали тръстиката изъ устата и тогава той бивалъ принуденъ неволно да изкочи.

Колкото историята на славянската сухопътна или морска търговия да е още непълна, — съвременните летописци се интересуватъ винаги много повече за военни походи и катастрофи, отколкото за мирните съобщения между народите — не подлежи на никакво съмнение, че всички главни славянски племена още въ първите векове отъ своята поява въ историята ни се представятъ съсъ всички качества на една търговска раса. Чехите още въ началото на VII. векъ споредъ Фредегара (подъ г. 623) поддържали търговски сношения съсъ Западъ. За морската търговия на балтийските славяни ни съобщава интересни данни Хербордъ.[2]) Арабските и византийските анали особенно отъ X вякъ насамъ са пълни съ сведения за търговските походи и връзки на древните руси съ волжките българи и Византия по сухо и по вода. [3]) Най-сетне като търговци се отличаватъ не помалко и южните славяни. Българите наистина неуспяха да завладеятъ някое по-важно пристанище на Егейско море, и бидоха тукъ постепенно изтикани отъ брега, ала те имаха на разположение Черното море и сухоземния пътъ за Цариградъ, дето бълг. търговци рано намериха широкъ пазаръ за своите стоки. Още въ X. векъ доходите отъ българската

---

[1]) Въ своето съчинение „За военното дяло" той посвещава цяла глава на въпроса, какъ тряба да се сражава съ славяните и антите. Тукъ той прямо казва, че те са привикнали много на вода и по-добре, и по дълго отъ други хора умеятъ дв се държатъ въ нея: ἐν πείρᾳ δὲ εἰσι καὶ τῆς ποταμῶν διαβάσεως ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους. Вж. и Лам. п. с. 130.

[2]) Herbord II, 38. Píč, п. съч. стр. 318.

[3]) Вж. въ специалните съчинения на Чулкова, Якобъ, Никитскій, Бережковъ, Томсонъ, и пр. повече отъ които не съществуватъ въ София. Вж. и Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen âge, Лип. 1885, I. 61 и сл. 70. Корабите на руситe отивали спор. К. Порфирогенетъ De adm. imp. дору до Сирия. Ср. и Ibn Khordadbeh ed. Barbier de Meynard, Journal Asiatique IV. т. V. стр 514. Хайдъ тълкува, че у Масуди, Prairies d'or II, 18: Loudouaneh тряба да се чете Лучане, а не Литвания, и предполага, че руситe търгували и съ Испания и съ Римъ. За руси въ Африка и Испания говори и Ламанскій, заключенията му са обаче рисковани. Вж. въ цитувания тукъ Пийчъ, п. с. Търговия на руситe съ Болгаръ, р. 298, р. 306 сл.; — руси въ Балт. море, р. 312. спор. Saxo H. D. II. 65; — руски търг. сношения отъ 907. патат. р. 363 и сл. — Известията на арабите са многобройни, начинайки отъ Масуди и Ибн-Фодлапъ. Вж. Гаркави, Сказ. мусульм. писат. о слав. и русскихъ, СПБ. 1870. Интересни бележки съдържа Несторовиятъ летописъ.

търговия съставяли „весьма важную статью“ въ бюджета на Византия, толкова българската търговия била обширна.[1])

България въ царуването на Симеона бе складно място за търговията между западна Европа, северъ и Византия. Българите разменявали суровите произведения на Германия, Моравия, Русия и придунавските страни за византийски мануфактурни произведения и азиатски и африкански стоки.[2]) Какво значение имаше българската търговия въ X векъ, това се вижда ясно отъ факта, че Симеонъ се видя принуденъ да води война съ Византия за защита на своите поданици търговци, които били възмутени, че хитрите гърци, откупници на митата, преместили пазара отъ Ц-градъ въ Солунъ.[3]) Горното доказателство за развитата търговия на българите датува отъ X. векъ. Г. В. Златарски има добрината да обърне обаче вниманието ми на Тервеловия договоръ съ имп. Теодосия III. отъ началото на VIII. векъ (год. 716), за който се говори у Теофана (подъ г. 6305). и дето прямо между другите политически клаузи се предвижда и една точка съ чисто економическо съдържание: търговците отъ двете страни се задължаватъ да представятъ стоките си съ заверени пломби и печати (διὰ σιγιλλίων καὶ σφραγδίων); ако някои стоки се окажели безъ печатъ, те се отнемали и вписвали въ полза на държавата. Още въ 813. година Крумъ настоява да се признае тоя договоръ въ всичките му точки[4]).

---

[1]) Дриновъ, Южные славяне и Византия въ X. в. М. 1876. стр. 6.

[2]) Rambaud, L'empire grec au dixième siècle. Paris 1879, p. 62. — Вж. и думите на княза Святослава за България:

„Ту вся благая сходятся: отъ Грекъ злато, паволоки, вина, овощеве разноличнья, изъ Чехъ же, изъ Угоръ, сребро и комони.“ А България беше тогава вече въ упадъкъ. Дриновъ п. с. стр. 6.

[3]) Вж. Дриновъ, Южные слав. и пр. стр. 6—7.; Палаузовъ, Вѣкъ болг. ц. Симеона, Спб. 1852, стр. 40; Гильф. I. 86. Поводътъ за войната обстойно е изложенъ у Папаригопула: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, 1871. IV. 87. Това място, толкова важно за историята на южнослав. (бълг.) търговия, което липсва у Píč, както и съществуването на единъ специяленъ търговски договоръ между Тервела и Теодосия III. потвърдява напълно предположението му, че търговските сношения на южните славяни тряба да са били също като у другите славяни доста развити. Тряба да се съжалява, че Хайдъ въ п. тукъ с. (Търг. история на Изтокъ въ средния вякъ), много малко внимание е обърнълъ на значителната бълг. търговия още въ VIII—X в. Само една малка глава (I. 528—534) е посветена на бълг. комерч. сношения отъ 12 в. нататъкъ (1186). За волжките българи се говори при русите 60 и сл. 76, за търговията на дунавските българи съ Византия — при поводъ на немците I. 81, гдето се казва само следното: «On ne peut pas dire qu'ils fussent trop peu civilisés pour s'occuper de commerce, loin de lá; comme leurs frères du Volga, ils l'aimaient et avaient entretenu avec les grecs, dès une epoque très reculée des relations reglées par des traités»

[4]) Вж. Хайдъ, п. с. I, 81. Тукъ и литературата. Договори съ подобни клаузи между руси и византийци вж. у Нестора, Chronica Nestoris, ed. Fr. Miklosich, Vindob. 1860 стр. 15 и 16 id. 17, 18 и 19.

Ранното съществуванье на една хърватско-сръбска флота въ Адриатическо море е засвидетелствувано отъ визант. летописци. [1]).

Морската търговия предполага естественно и развитие на корабарството у надлежните народи и наистина ние имаме някои свидетелства и известия, които ни даватъ възможность да си съставимъ доста ясна представа не само за характера на славянските морски походи, но и за самите имъ флоти, за формата и величината на корабите, за начина на строежа имъ, за уредбата и принадлежностите имъ, скоростьта имъ, пригодата имъ за пътуванье по море и т. н. Така ние знаемъ отъ Константина Багренородни, па и отъ други средневекови списатели, че славянските кораби въ първо време били еднодръвки (μονοξύλα), [2]) издълбани отъ едно или по-вероятно отъ две дървета, [3]) че някои ладии имали и котви и платна, [4]) че славянското мореплаване било повече прибрежно, което зависело отъ лекия строй на корабите имъ, и пр. [5]). —

Отъ някои показалци и верни истор. сведения се вижда, че славяните са били не само изкусни мореплавачи, а и добри корабостройци: [6]) така се знае, че въ 592 год. славяните построили на аварите кораби, съ които преминали Сава и Дунавъ [7]). Споредъ Константина Багренородни лучаните въ Русия правели кораби за кривичите, което предполага развита корабарска индустрия въ областьта на Валдай. —

Кои са били учителите на славяните въ корабостроението, е още въпросъ неразясненъ. Възможно е адриятическите славяни да са научили това изкуство отъ византийците, балтийските славяни отъ Датчаните (?) но терминътъ „еднодръвки“ (μονοζύλα) за руските (и южно слав. ладии) ни доказва, че Викингските кораби, които иматъ друга форма, не са служили за образецъ.

---

[1]) Const. Porph. de adm. imp. 31. съобщава, че адриат. славяни били дали за имп. флота 40 сагини (σαγῆνας) и 80 кондури (κοντούρας).

[2]) Μονοξύλα, т. е. ἐξ ἑνὸς ξύλου γλυπταὶ νῆες. Така постоянно се наричатъ слав. кораби. още въ 626. г. при обсадата на Цариградъ, подобно 676. при обсадата на Солунъ, у Багрянородни, и често въ X. и XI. векъ.

[3]) Ср. интересния екскурсъ на Pič, о. с. р. 336 и сл.

[4]) Pič, 347, 348 и сл.

[5]) Pič, 349.

[6]) Hertzberg като че ли се съмнява. Вж. п. с. I. стр. 149, „Wohl aber hatten sich die nördl. Barbaren jetzt auch in den Besitz von Schiffen zu setzen gewusst mit denen sie die Küsten und die Inseln des Agäischen Meeres beunruhigten».

[7]) Pič, о. с. р. 355. Славяните знаяли обаче да строятъ и мостове (понтони?) Въ 591 г. имп. Маврики се готви да потегли противъ аварския ханъ Баяна, а тоя заповядва на покорените нему славини (славяне), да му построятъ мостъ; населението имъ попречва обаче. По-нататъкъ виждаме, че Баянъ действително сполучва, да постави мостъ на Сава при Мирсионъ. Вж. Hopf, п. с. стр. 91.

Следъ като констатирахме, че славяните още отдавна били познати като добри търговци и корабостроици, няма да ни бъде чудно, че намяряваме у тяхъ още отъ рано и горе-долу добре организувани военни флоти. — Търговията, особенно морската крайбрежна търговия, свързана съ най-неочаквани сюрпризи, изискваше въ ония неуредни времена и военна защита; така всяка търговска флота ще е била същевременно и военна, както едвали въ първо време славяните са имали отделни кораби за търговски и за военни походи.

Съ тия еднодръвки опитните славянски моряци, както знаемъ сега, често се впущали по море за плячка и роби, нящо повече — те се усмелявали даже, да обсаждатъ съ тяхъ отъ морска страна градища като Цариградъ и Солунъ. Ето и няколко доказа, че южните славяни, които повече ни интересуватъ тукъ, наистина нерядко предприемали съ своите примитивни кораби далечни грабежни и военни походи отъ VII вякъ нататъкъ.[1]) Първите положителни исторически сведения за появата на славяни въ Византийската империя датуватъ наистина една отъ края на V и първата половина на VI векъ,[2]) ала основателните изследвания на Дринова доказаха, че славянското заселение на балканския полуостровъ се е начевало много по-рано още въ II векъ сл. Хр. и се е продължавало цели векове. При това ясно се забелязва главниятъ имъ обектъ: Цариградъ съ южните морски пристанища.

Вече въ 575 год. славяни нахлуватъ въ цяла Тракия, и отново я опустошаватъ въ 588 год. [3]). Въ 578 год. споредъ черковния историкъ Евагри, Аварите наводнили цяла Византия, до стената на Анастаса, и покорили цяла Елада съ Пелопонезъ. [4]) Отъ другъ единъ византийски изворъ ние узнаваме обаче, че подъ тия Авари трябва да се разбиратъ същите ония славянски племена, които 218 години по-късно бидоха разбити при Патрасъ [5]). Не се минаватъ шесть години отъ нашествието на мнимите Авари въ Пелопонезъ, славяните се усмеля-

---

[1]) За военната опитность на балтийските славяни още въ първите столетия на средния векъ (haec gens terra marique proelarii perita est!) —, за техните морски грабежи и пр. се срещатъ често бележки у западните летописци. Вж. Ламанскій, О слав. въ Малой Азіи, въ Африкѣ и въ Испаніи, стр. 130.

[2]) Надлежните пасажи са събрани у Müllenhoff, Deutsche Althertumskunde, Berlin 1887. II, p.375 и сл.: O. Pniower, Slaven vor DXXVII.

[3]) Дриновъ, Заселеніе балканскаго полуострова славянами. М. 1873. 109 по Симоката, III. с. 4. за напад. на славяните ва време на имп. Маврикия вж. Gelzer у Крумб. р. 944, Приноси за историята на Маврикия дава Otto Adamek, 2 гимн. прогр. Грацъ 1890—91. У Крумб. р. 107 ;.

[4]) Евагри, Hist. eccles. VI, 10. Дриновъ, п. с. 109.

[5]) Грамота на патриарха Николая отъ 1081 год. У Фалмерайера, Geschichte der Halbins. Morea, I, 183. Хопфъ мисли, че това са действително авари. Че това не е вероятно вж. Дриновъ, п. с. 109.

ватъ вече да заплашатъ Цариградъ, а около това време ние ги намяряваме и подъ стените на Солунъ. Както узнаваме подробно отъ житието на Св. Димитрия Солунски, градътъ билъ два пъти обсажданъ (първия пъть преди 597 г., вториятъ въ 597 октомври). При тоя случай славяните употребили всички средства на военното изкуство. Внезапната поява предъ Солунъ, качеството на обсадните оръжия, не оставятъ никакво съмнение, забелязва много право Дриновъ, че това не са вече нестройни тълпи, дошли откъмъ Дунава, а че това са същите славяни, които споредъ Іоана Ефески 10 години по-рано били се настанили около Солунъ безгрижно, като въ собствена земя [1]). Стигнали вече на самия брягъ на Егейско море, и, както видехме, доста изкусни и храбри моряци славяните не можаха да не се възползуватъ отъ средствата и пътищата, които имъ отвареше широкото море и наистина не следъ много, въ год. 623. ние ги намираме вече по талазите на Егейското море, по бреговете на Тесалия и даже въ Мала Азия. Както узнахъ най-напредъ отъ една кратка бележка у Гутшмидта, рецензента на Хопфа въ Liter. Centralblatt на Царнке (1868. № 24 стр. 641) и която срещамъ у Херцберга и Б. Шмидтъ [2]) сирийскиятъ летописецъ Тома Пресвитеръ твърди положително, че въ същата 623 година, славяните нахлули въ Критъ и другите гръцки острови. [3])

Три години по-късно славяните нападатъ въ дружба съ аварите [4]) Цариградъ откъмъ море и се отличаватъ като изкусни матрози. Те съставяли изключително отреда, комуто било възложено съ еднодръвките да превземе града отъ морска страна. Славянската флотилия била наистина окръжена отъ византийската и съвсемъ онищожена, моряците, които успели да се избавятъ, били наказани съ смърть отъ аварския ханъ [5]), но това поражение съвсемъ не отне охотата у славяните за

---

[1]) Дриновъ. п. с. 114, Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Древн. Росс. 1848, № 6, стр. 10—11.

[2]) Hertzberg, п. с. I стр. 149 B. Schmidt. Das Volksleben der Neugriechen, Лип. 1871. стр. 13.

[3]) Вж. Land, Anecdota syriaca I, стр. 103. сл. fol. 50_2. Бележката у Б. Шмидтъ е региструвана и отъ Крумбахеръ, пок. с. 1104. У Шафарика, Дринова, и Иречека не можахъ да намеря никакво известие за похода на славяните въ Критъ. Gelzer (у Крумбахера, р. 944) само изобщо казва: „Wie mächtig das slavische Element in den hellenischen Districten war, erweist der Umstand, dass in der fogenden Generation (623) eine slavische Piratenflotte Kreta angriff und plünderte.“ — Също общо е казано и у Pić, пок. с. стр., Реклю и Бобчевъ. И по-после, въ 949, 960 и 963 тракийски, азиатски и руски славяни участвуватъ въ войските на гръцкия императоръ въ походите му противъ Критъ. Ламанскій, п. с. Ист. замѣчанія.

[4]) За обсадата на Цариградъ отъ аварите и персите вж. Mordtmann: Οἱ Ἄβαρες καὶ οἱ Πέρσαι πρὸ τῆς Κ-λεως и пр. У Крумб. р. 1074.

[5]) Дриновъ, п. с. 119—121, 123, гдето са показани и изворите.

по-нататъшни морски приключения. Споредъ Павла Диякона славяни въ 641 год. слезли съ многобройни кораби на източния брягъ на Италия, (гр. Сипонтъ) и опустошили Апулия, при който случай Беневентскиятъ войвода Айонъ падналъ въ сражение съ дрънките пирати. Едва Радоалдъ успялъ да ги изгони отъ Италия. Споредъ Дринова тия славяни били, повсяка вероятность, отъ Епиръ и Гърция. [1])

Въ царуването на Константина Погоната (668—685) славяни опустошили страшно бреговете и островите на Егейското и Іонийското море и даже Мало-Азийското крайбрежие.

Въ 675 год. Арабите обсаждатъ Цариградъ. Славяните се възползуватъ отъ случая и окръжаватъ съ своя флота Солунъ.

Не се минава много време и славянски пирати отново кръстосватъ Архипелага и Мряморно море, ограбватъ корабите, които носели хлябъ за Цариградъ, опустошаватъ Пароската и Проконезката область и се одързостяватъ даже, да се доближатъ до самото Цариградско пристанище. При тоя случай те ще са станали по-известни на арабите [2]).

Въ 678 година славяните обсаждатъ отново Солунъ, а въ 685. градътъ претърпява опасна обсада отъ съединените славянски племена: Стримонци, Рунхини и Сагудати, които се опитватъ да си доставятъ храна по море [3]).

Че нашествията, плячките и обирите по островите не ще са престанали тъй скоро, това се вижда между друго и отъ свидетелството на патриарха Никифора, който съобщава изрично, че въ 765 год. имп. Константинъ нападналъ България, изловилъ славянските морски разбойници (пирати), които били намерили тамъ прибежище и ги избилъ. Ала четире години по-късно (Hopf. п. с. стр. 97 — год. 769, Дриновъ п. с. стр. 150 — год. 768) същиятъ императоръ се видялъ принуденъ да откупи срещу свилени дрехи отъ славянските князье (τοὺς Σκλαβηνῶν ἄρχοντας) ония 2500 християнски — роби, които славянски чети били отвлекли отъ островите Имбросъ, Тенедосъ и Самотраки [4]).

---

[1]) Дриновъ п. с. 131.

[2]) Дриновъ, 132—133. Ср. Известие за съюза на славяните съ арабите въ 664 вж. у летоп. Теофана, въ 691—603, 754 също у него. За сношенията на Симеона съ африканските араби говори Кедринъ II. 356.

[3]) Вж. Дриновъ, п. с. стр. 133. Също 162, 163, 164, 166, 167, 173.; Tafel, De Thessalonica, ejusque agro; LXXXVIII; Hopf n. c. 94—95; Hertzb. п. с. 161, 164, М. Соколовъ, Изъ древней исторіи болгаръ. СПб. 1897, стр. 56 и сл. Šafařík, Starož., III. 240, Иречекъ стр. 148 и пр.

[4]) Дриновъ пок. с. 150. Hopf. п. с. стр. 97. Hertzb. п. с. I. 196. Отъ где са били тия славяни, не може да се каже. Вж. Šaf. Starož. III. 244 и заб. 107.

Събраните тукъ примери биха могли да се допълнятъ и подкрепятъ съ повече известия за търговските и военните походи на русите и другите славяни, и съ съображения отъ нашата история, ала за нашата цель те са доста. [1]) Колкото и да не са многобройни, те доказватъ ясно, което можеше да се види и отъ другите доводи, че славяните още въ първите столетия на средния векъ са се отличавали като изкусни моряци, и което е по-важно за нашата студия, простирали са своите морски нашествия до Мала Азия, Италия и гръцките острови.

Това веднажъ установено, очевидно е, че е невъзможно да се твърди по-нагатъкъ, какво че островите на егейското море са останали съвсемъ непокътнати отъ славянски нашествия, както мислятъ напр. Тумбъ, [2]) и Хаджидакисъ, [3]) който се основава на това, че гръцкиятъ езикъ на островите „дето не е имало никакви народни скитания, не е по-чистъ или по-инакъвъ отъ езика на Пелопонезъ и на материка.“ Тукъ може да бъде въпросъ само, какви следи са оставили тия организувани или неорганизувани славянски тълпи на гръцките острови, въ какво могатъ да се съглеждатъ те, ако ги има, и какъ биха могли да се откриятъ? Да се ограничаваме само съ очъртаната отъ Фалмерайера область, ние имаме до негде основание, само когато се касае, да се опровергаятъ доводите, върху които почива хипотезата му, когато се касае обаче, да се разясни изобщо въпроса за гръко-славянските взаимодействия, ние сме длъжни да вмъкнемъ въ кръга на нашето изследване и всички други гръцки области, гдето, исторически доказано, е стъпвалъ славянски кракъ. Такова едно разширочение на задачата ни е толкова по-полезно, че специално гръцките острови, благодарение на морето и на своето

---

[1]) Вж. Pič, п. с. 361, 363. Ламанскій предполага, че слав. пирати следъ приеманието на християнството са смекчили нравите си, та за това по-малко се чува за тяхъ. Вж. Слав. въ М. Азия р. 16.

Причината много по-вярно тряба да се търси въ насилственото отстранение на славяните отъ брега на Егейското море и преселението имъ въ вътрешностьта на държавата и въ Мала-Азия. Доказ. за това вж. у самия Ламанскій, п. с., на много места. — Такива неволни колонизации бяха най-обикновенно явление въ средните векове и се вършеха често en grande masse, както се доказва отъ слав. колония при Опсикионъ въ Мала-Азия. и др. — Фалмерайеръ отбелязва I, 430, че една ордия ионийски слав. колонисти се осмелила да нападне даже Пелопонезъ, което е още едно доказателство за моряшките имъ способности.

[2]) Indogerman. Forsch. томъ II, 1892 год. „Zur neugriech. Dialektkunde‘, I. Der Dialekt von Amorgos, стр. 72. „Aber während der Zeit vom 4. bis zum 10 Jahrh. waren schwere Stürme über Griechenland eingebrochen, die Slaven hatten einige Jahrhunderte hindurch als fremdes Element neben den Eingeborenen gewohnt. Von diesem Völkersturm blieben bekanntlich die Inseln des ägäischen Meeres frei, ihre Bevölkerung hat sich in dieser Beziehung ganz rein erhalten“.

[3]) Kuhn's Zschr. XXXI.

уединение, са очували много по-добре някои гръцки езикови и битови особици, та следователно и отъ това гледище представятъ много интересни страни. Това уединение е наистина тъкмо неблагоприятно за вирението на чужди, откъснати отъ своята родина, елементи, но ако и при всички тия противни обстоятелства се докаже, че гръцките острови и до днесь са очували макаръ и малки следи отъ известни славянски влияния, резултатътъ ще бъде толкова по-важенъ. Нека го кажемъ прочее още тукъ: и Критъ и други още гръцки острови действително съдържатъ някои траги отъ некогашни славянски (resp. български) селища. Тия траги могатъ да се проследятъ за сега наистина само въ едно малко число местни названия и думи, събрани кое отъ стари пътешествия, кое отъ по-подробни карти [1]) и скъдни диалектични материяли, но ние не изгубваме надежда, че единъ по-благоприятно отъ насъ поставенъ изследвачъ ще може съ време не само да допълни бежливите данни за славянски топографически названия на гръцките острови, а да потърси дали не са оставили славяните повечко дири и въ живота и въ езика на островците. Г. Майеръ, Neugr. Stud. II стр. 8 констатирва, освенъ 66-те славянски думи, които могатъ да се смятатъ съ по-голяма или по-малка вероятность за общо гръцки, още други 19 думи, които се употребятъ, до колкото ни е познато до сега, или изключително само на известни острови или са инъкъ много малко разпространени на континента. Те са: λάζος на о-въ Евбея; на Ионийските острови: ἀστράχα, γλοῦβα, γλοῦπος (Корфу), ἀγγούτικας, μόρα, μουσίτσα, κόσα (Кефалония); ζούζουλον (Цериго), κόκοτος, ὀβορός (Левкада); σέμπρος (Корфу, Левкада и Кефалония), ἀρέντα (Паксосъ); на Цикладите: βεδοῦρι, βοΐβοντας, γκλάβα, κοτρέκι (Тера); ντούσια (Паросъ); на О-въ Критъ: βεδοῦρι. Това число наистина не е значително, ала то е симптоматично, като се вземе особено предъ видъ, че въ малоазиятските и южноиталиянските диалекти Майеръ не е можалъ да намери ни една славянска заета дума (стр. 8) [2]); и второ, като се сравни, въ кои гръцки или славянски (български) провинции горните 19 или повече думи са и днесь известни. Последното обстоятелство би ни

---

[1]) Азъ имахъ главно на разположение Кипертовавата голяма карта на Турция и Гърция, няколко френски топогр. карти, часть отъ картата на австр. генераленъ щабъ, изд. на австр. топографически институтъ, год. 1897., Парчовата карта за Кефалония Итака, (за Левкада и Корфу не можахъ за жалость да намеря тукъ надл. броеве отъ Peterm. Mitth). Повечето бележки са извлечени отъ разни пътописи, истор. съчин. и д. т., цитувани при всеки случай.

[2]) Ср. обаче ζάμπα.

дало негли възможность, да определимъ между друго поне хипотетично, отъ кои приморски страни са дошли ония славяни, които са оставили на островите следи въ някои редки думи, — въпросъ на който напрасно търсимъ отговоръ въ историята. Думи, които се употребяватъ само на островите, въ всеки случай не могътъ се обясни лесно инъкъ, освенъ чрезъ прямо въздействие, може би смешение. Че броятъ на тия инсуларни славянски елементи ще се увеличи съ време, въ това не се съмнявамъ, както не мисля, че е въобще изчерпано числото на заетите славянски думи въ гръцкия езикъ. Азъ самъ сполучихъ напр. да констатирамъ, благодарение на любезните показания на студента Гаджановъ, въ местното наречие на Гюмюрджинските гърци [1]) близу 20 нови славянски думи, които не можахъ да намеря въ студиите на Майера, Матова и Миклошича и които ще публикувамъ другаде. Също така и на островите можахъ да установя съществуването на една нова славянска дума и една по общ. българска, (Вж. по-долу при Самотраке). Съгласно съ надслова на студията си, азъ ще се ограничa обаче тукъ само съ някои кратки бележки за съществующите днесь следи отъ славянски селища на гръцките острови.

Ще ми се, да предположя че тия селища, за каквито историята, до колкото знамъ, не говори, ще са остатъци отъ ония нашествия, които поменахме по́-горце и които не ще са били само прости хайдушки нахълтвания за плячка и грабежъ, а са имали за цель, както на целия Балкански полуостровъ, едно трайно заселяване върху една по̀-плодородна почва, обаче не отказвамъ че много отъ тяхъ може да са плодъ и на мирна колонизации или резултатъ на насилственно преселение. При това и епохата, въ която са основани славянските заселища на гръцките острови, е мъчно да се определи при липсата на една точна историческа топография. Много е вероятно, че повечето отъ тяхъ ще са се образували въ VII—VIII векъ, когато историята за първи пъть ни заговорва за славянски нашествия въ Критъ и другите острови, — въ това ни подкрепя и фактътъ, че не само някои села носятъ тукъ славянски имена, но и планински върхове и реки (Χλόμο, Το Ποτοκί на Самосъ), ала много е възможно, да са заседнали славяни тамъ и по-после, като мирни преселенци или бе-

---

[1]) Градецътъ Гюмюрджина лежи въ Тракия тъкмо на северъ отъ Самотраки, 6—7 часа пеши пътъ отъ морския брягъ и е центъръ на единъ окръгъ. Населението възлиза споредъ Гаджанова на 20,000, отъ който 11 хил. турци, 5 хил. гърци, 1000 българи, които едва въ последно време са почнали да съзнаватъ своята национальность, ала още нямать училище, останалите са евреи, цигани и ерменци.

жанци. Това са въпроси, които има още да се разяснятъ, а сега е доста, да се покаже поне, где, на кои гръцки острови намярваме следи отъ славянски селища и въ какъвъ брой. При липсата отъ изчерпателни топографически снимки и описания, статистика на селищата и населението, монографии за историята на всеки островъ отделно, и при голямата отдалеченость отъ по-важните културни центрове, дето би могли да намеримъ една по-пълна пътописна литература, нашите бележки не могътъ естественно да иматъ претенция на голяма пълнота. Черпени главно отъ топографически карти и някои описания, те ще могътъ навярно да се увеличатъ значително, ако някой добре подготвенъ филологъ-етнографъ посети самъ въпросните острови и обърне внимание и на тикива местни названия, които и на най-подробните карти не се отбелезватъ и въ най-добрите пътописи не личатъ: имена на землища, нивя, лозя, долчинки, могили, поточета и пр., които, и да се измени названието на селото, си запазватъ съществуването за дълго време. Като пристъпямъ къмъ изложение на кратките си бележки, азъ ще се придържамъ о единъ редъ, който отговаря на сегашната политическа принадлежность на островите (Гърция и Турция), ала и дава възможность до негде да се съди въ какво отношение са славянските селища на островите къмъ растоянието, което ги дели отъ отечествения брягъ. При това не е мъчно да се забележи, че при своята колонизация славяните ще са се водели главно отъ чисто економически причини. — Плодородието на острова е очевидно една отъ важните побуди за заселението на Критъ съ славяни.

III. Най-близкиятъ до Тракия гръцки островъ, на който намярваме славянски следи въ местните названия, ако не бихме искали да смятаме островъ Тасосъ, е островъ Самотраки. Предположението ми обаче, че селото Вулгаро, Βούλγαρο, което лежи на северния брягъ на Тасосъ [1]), недалечъ отъ морето,

---

[1]) Най-добрите сведения за Тасосъ дължимъ на A. Conze, (който допълня Ross-a), Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Hannover. 1860, гдето е показана и литературата (прегледъ на историята на четирете острови: Тасосъ, Самотраки, Лимносъ и Имвросъ у Lacroix, Iles de la Grèce n. 1853. 354—376) и Prokesch-Osten, Denkwürdigkeiten aus dem Orient III. стр. 611 сл. Отъ него заема Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa, 1841. I. стр. 210 сл. Conze (предгов. VII) цитува между друго и Dissertazioni della pontifica academia romana di archeologia, Римъ, т. VI, стр. 179. Литература за островите въобще у Hopf п. с. т. 65. стр. 72 сл., Крумбахеръ п.-съч. H. F. Tozer. The islands of the Aegean, Оксф. 1890 съ огледъ на средния вякъ, за жалость, не ми е подъ ръка. Mme Dora d'Istria, Excursions en Rumelie et en Morée, 1863 год. съдържа само някои туристски бележки за островите. Диалектични материали отъ Тасосъ и др. острови са показани въ отличната библиография на G. Meyer, Versuch einer Bibliogr. der neugr. Mundartenforschung, (Griech. Stud. IV, Sitz. b. w. Ak. CRXX p. 47 и след.). Както при всички гръцки о-ви подъ турско владичество, така и при Тасосъ не може да се

срещу устието на р. Места, на ю.-и. отъ Кавала [1]) и образува една отъ десетьте днесь чисто гръцки общини на острова [2]) (Панагья, Потамо, Толосъ (Теолого,) Кастро (Енихисаръ), Марнесъ, Какирахи, Сотиръ, Касарвитъ, Хагиосъ, Георгиосъ и Вулгаро), ще е по-ново славянско-българско селище, ме заставя да причисля Тасосъ къмъ тия гръцки острови, които не са останали незачекнати отъ славянската струя, нещо лесно обяснимо и отъ близкото растояние отъ Тракия. Както е известно цветущиятъ някога Тасосъ, е единъ отъ тия острови въ архипелага, които най-много имаха да страдатъ отъ пирати. [3])

Тая е причината, както и навредъ, защо няма ни едно селище на морския брягъ, а всички са навътре [4]).

Да бъде нещастието на острова пълно, Мухамедъ II заповяда да преселятъ почти всичките му жители въ Цариградъ, и отъ тогава Тасосъ твърде полека биде заселенъ. Тогава негли българите отъ срещния брягъ може да са основали днешната община Βούλγαρο. Да е селището старо-българско (тюркско българско), не ми се вижда вероятно, при всичко че не е невъзможно. Както е известно българите се явяватъ подъ свое име въ Византия още въ 482 год., 200 години преди да основатъ българската държава край бреговете на Дунава, а и после често кръстосватъ балканския полуостровъ (482, 483, 499, 502, 517, 530, 535, 539, 533. Въ 679 се извършва само последното имъ нашествие en masse, Дриновъ op. cit. 90.), макаръ летописците обикновенно да ги смясватъ съ Хуни, Авари и др. еднокръвни племена. Като се знае по-нататъкъ, че въ българските ордии са вземали участие и славяни, както

определи числото на населението. Споредъ Прокешъ-Остенъ — 4000, спор. гръцк. консулъ (на Конце) — 10,000, спор. по-стари показания отъ Consinéry 2500 (невярно).

[1]) При благоприятно време се стига отъ Кавала въ Тасосъ съ ладия за два часа. Conze.

[2]) Отъ Касарвитъ до Вулгаро Конце не намерилъ никакви древни остатъци, та за това, за жалость, съобщава много малко за селото, което ни интересува. Ние узнаваме само, че то състои отъ 4 отделни махали (in 4 getrennten Abtheilungen: Βούς, Ἁγιά, Ῥαχων и Σκάλαις), разположени по планинските хълбоци надъ една къмъ с.-з. простряна долина недалечъ отъ морето.

[3]) Μαλτέσοι или κορσάροι или φουσταρόι, отъ итал. fusta φόυστης, Chalcocond. име на единъ видъ кораби. Conze, p. 4. За разбойничеството на малтезите вж. Ritter, Raubwesen der Maltheser и Finlay, Greece and othoman and venetian domination, p. 108 сл.

[4]) Вж. за пиратите на гръцките острови Legrand, Recueil de chans. pop. grecques 1887, интересниятъ въ много отношения плачъ на Румелия, който ни наломня Мати Болгария № 62, Τῆς Ῥούμελις τὸ τραγοῦδι (отъ II. полов. на 18. вякъ) стр. 110: καὶ τα καϋμένα τὰ νησιὰ ἀνάπαυσιν δὲν ἔχουν ||ποτὲ δὲν λείπουν ἀπ' ἐκεῖ οἱ κλέπταις τῆς θαλάσσης . . .| καὶ πιὸς νὰ 'δῇ τὴν Ἔγριπον, νὰ μὴν κακοκαζδίσῃ; τὴν Ῥόδο νὰ μὴν λυπηθῇ. τὴν Κρήτην νὰ μὴν κλαυσῃ. καὶ τὰ ἐπίλοιπα νησιὰ νὰ μὴν ἀναστενάξῃ;

не е невероятно, че славяните са образували единъ немаловаженъ елементъ въ държавата на черноморските и волжките българи — някои предполагатъ даже, че тия послѣдните са били смесени съ Славяни — (въпросътъ е още далечъ отъ да бъде основателно решенъ [1]), като се вземе въ съображение, че българите въ средния векъ се славятъ като отлични търговци, мислимо е часть отъ старите български ордии, да са преплували заедно съ славяните, тесната водна ивица, която отделя Тасосъ отъ материка и да са се загнездили въ мерата на днешното село Βούλγαρο, обаче такова едно обяснение би било твърде хипотетично. Въ всеки случай заслужва да се отбележи, че днешното население на острова, макаръ и да се смята и отъ Реклю за чисто елинско (d'origine hélénique) говори „un grec affreux, aux formes barbares. . ."[2]) Иматъ ли тукъ някаква намяса славянските нашествия, трудно е да се каже [3]). Наречието на Тасосъ, до колкото ми е известно за сега не е изучено основателно. За името Βούλγαρο и за произхода на селището не безинтересно е да се забележи, че въ Акарнания (Елада) има едно езеро: λίμνη τοῦ Βούλγαρη, [4]) а въ Етолия една планина: Βούλγαρα. Дали местностьта Sto kuk (Кукъ, Conze p. 34) носи славянско име? [5])

На о-въ Самотраки, който бе за древните гърци, туй що е намъ Св. Гора, можахъ да отбележа, освенъ носъ Zagoriotti (карта на австр. генер. щабъ), само една местность, името на която ми се вижда отъ несъмненъ славянски произходъ: Τζελενίκκα (чети Дзеленїка). Споредъ Конце местностьта се нарича така отъ единъ видъ дърво. (Τζελενίκκα — eine Örtlichkeit in Samothrake am Strande von einer Baumart so benannt p. c. 50). Какъвъ е тоя видъ, Конце не ни казва, обаче вероятно ще е чемширъ, който въ някои македонски наречия се нарича действително зеленика, зеленика. [6]) Интересно е, да се прочете, какво казва Конце за самотрашките овчари, които кръстосватъ съ своите стада по голямата часть отъ

---

[1]) На друго място ще имамъ негли случай, да се занимая съ въпроса за езика и правите на древните българи, за етимологията на името българинъ и пр.

[2]) Населението само́ казвало на французкия пътешественикъ Perrot: „Nous sommes des moutons, des bêtes de somme".

[3]) Конце сочи да е на мнение, че освенъ Вулгаро, което име дава да се заключи, „auf eine ungriechische Einwanderung", на о-ва няма други местни имена, които да свидетелствуватъ за такова нашествие. До колко съ право, ще има още да се докаже. Типътъ на мъжете билъ същиятъ, като на другите острови p. 24.

[4]) Jezero Bulgari знае и Шафар. Starož III. 247, заб. 126.

[5]) Ср. Вук. Караџић, Рјечник s. v. Кук.: У Далм. велики камен (стијена), der Felsen, saxum.

[6]) За други слав. имена на растения влезли въ гръцкия езикъ вж. G. Meyer, Griech. Stud. II. стр. 9. Тяхното число е сравнително доста голямо — 29.

острова и които се смятатъ за едничките стари самотраки (die einzigen Samothrakier von altem Schlage), когато останълото селско население било, казватъ, колонизирало Самотраки отвънъ, (споредъ някои даже едва подиръ гръцкото въстание, 1821, когато островътъ билъ опустошенъ). Важно е, че тъкмо между коренните жители (овчарите) намярваме една дума много добре известна на българските овчари — кратуна, съдъ за вода. [1]) Ср. Conze, стр. 53. Измежду образците отъ самотрашкия говоръ, (ρ и λ не се произнасятъ) тукъ намярваме и следната фраза: 'Ας βάη 'ς 'τ κατοῦνα (= κρατοῦνα), νιὸ καὶ 'ας τὸ φέϊ γιῶ, νά τὸ πιῇ αγιεφός μοῦ Γιαννάχς. (Нека налее въ кратуната вода и донесе тукъ, за да пие братъ ми, Янаки [2]).

На О-въ Самосъ, който намъ е по-известенъ поради князуването на Богориди, не можахъ да открия ни едно селище съ славянско име, но за това у Ross, II p. 142 срещамъ една малка река, недалечъ отъ главния градъ, Το Ποτόκι, което е очевидно слав. потокъ. Това ми дава право, да предположа че на Самосъ, ще се намерятъ негли и други славянски следи. [3]).

На островите на Югъ отъ Самосъ до Критъ не ми се вижда ни едно отъ познатите менъ топографически имена да носи славянски печатъ, [2]) но за това пъкъ толкова пô-явни

---

[1]) Вж. Дювернуа, 1041, Каравеловъ, Пом. нар. Б. Болгаръ, речникъ 310, Раковскій, Пок. 138, Геровъ и пр. — Думата е известна въ по-друга смисълъ, (позната и на българите: „ограничена глава"), до колкото можахъ да констатирамъ до сега и между Гюмюрджинските гърци. Ср. изражението, което ми съобщава Гаджановъ: Αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἔχουν κεφάλαια κρατούνες, καὶ διὰ τοῦτο δέν θά 'ημπορέσουν να τό βγάλουν πέρα. Отъ гърците или българите са я зели въ Гюмюрджина и турците. Ср.: бунлар кратун-кафала адемлер олдъклара ичун хич бир шей япамаджаклардър. Инъкъ турците употребятъ наместо кратуна, която липсва у Bianchi, сусакъ. Други слав. названия на съдове у гърците вж. G. Meyer, op cit. стр. 9.

[2]) Геогр. литер. за Самотраки вж. при Тасосъ; за ф-лора и диал. (библиогр.) G. Meyer, op. cit. стр. 47, — особенно ценен е Tozer, вж. горе, гдето стр. 335 имало бележка за фонет. и лексик. особености на самотр. овчарски говори, Meyer стр. 47. Етимологията на кратуна ми е неясна. у Миклошича Et. Wb. липсва. Думата изглежда да принадлежи също като катуна (вж. Meyer, Et. Wb. п. д.) къмъ малкото стари тюркски думи, останали въ днешния български езикъ. До сега можихъ да я намеря само у Stulli, Rječesložje, (Dubr. 1806): kratuna cucurbita vacua instar lagenae vino deferenda. (Вж. и Будиловичъ, Первоб. слав. I., p. 88.) Шулекъ, Imenik bilja не познава растение съ подобно име. Думата е непозната и Караџићу. Вижда се, че и у хърватите е заета. Не можихъ да я открия и у ромъните.

[3]) Опис. вж. особ. V. Guérin, description de l'île de Patmos et de l'île de Samos. п. 1856. Интересни бележки дава Ross за управлението на князъ Богориди. Първиятъ томъ отъ Ἐπετηρὶς τῆς ἡγεμονίας Σάμου, Самосъ 1875, на Стамадиадисъ съдържалъ много важни сведения за местните имена. Вж. Meyer VI. p. 84. Тукъ и библ. на диал. материали.

[4]) Въ златната вула на императора Алекси Комнинъ, дадена на знаменития Патмоски манастиръ (отъ год. 1080) и напечатана у Ross II. p. 179—180, притурка,

славянски следи откриваме въ Критъ,[1]) следъ Кипъръ най-пространнятъ отъ всички гръцки острови, някога нареченъ „Критъ съ 100-те градища,“ милъ на целия гръцки миръ, като родина на Зевса, Плутоса, Миноса и пр., прочутъ някога по своето плодородие и своята развита търговия, която се обяснява лесно отъ изключително сгодното му положение между три материка: Европа, Азия и Африка, посредникъ между тяхъ, и още преди 3000 год. шефъ на тая таласократия, която отъ тогава неведнажъ е минавала въ други ръце,[2]) а днесъ едно запустяло пепелище, на което родни братя — (критяните мухамедани са почти изключително гърци помаци, приели исляма едва следъ 1669. г., когато венецианците се видяха принудени, да отстъпятъ острова на турските завоеватели) — отъ цялъ вякъ насамъ продължаватъ да се разкъсватъ и изтребватъ.[3]) Читателите ще намерятъ едно съвестно описание на Критъ и доста подробно изложение на Критския въпросъ, възъ основа на историята на о-ва, отъ С. С. Бобчевъ въ Бълг. Сбирка 1897, г. Априлъ,[4]) а това ми дава възможность, да обърна повечко внимание на въпроса, който ме интересува специално: имали някои следи отъ славянски селища въ Критъ и кои са те? Ние видехме, че историята ни е очувала прямъ споменъ за славянски нашествия въ Критъ (подъ год.

се говори между друго: манастирятъ да бъде освободенъ отъ всякакви тегоби отъ страна на българите (ἐξκουσεύται). Какво значение може да има обаче тоя пасажъ не ми е ясно. Говори ли се тукъ за български наемни войски или за предишни нашествия на подчинените българи въ Патмосъ?

[1]) Спец. геогр. и истор. литература за Критъ не ми се вижда много богата. Като изключимъ пътописите, Крумбахеръ п. съч. 1109 цитува една статия отъ Калаисакисъ: Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Λάππας ἢ Αργυροπόλεως въ спис. Παρνασσός 1893, 615—621 (менъ неизвестно) и историята на Сфакиотите отъ Пападопетракисъ: Ἱστορία τῶν Σφακίων и пр. (също непознато). 1888, Атина. Важно е Хурмузисъ, Κρητικά, Атина 1842 за местните имена; съдържа и кратка геогр. опис., производителность, списъкъ на манастирите, обичаи, нрави, речниче, библиогр. на съч. и стат., въ които се намярватъ и диалект. материали вж. у Meyer V, стр. 73—77. Тукъ намяряваме и пълните заглавия на по-важните пътописи: Pashley, Perrot (L'île de Crête p. 1867), Spratt, Travels and researches in Crete, 2 т. L. 1865., Tozer op. cit., F. v. Löher, Kretische Gestade, Bielefeld 1877, Bellonius и др.

[2]) Вж. E. Reclus, п. съч. I. 154.

[3]) Вж. Alf. Philippson, Griechenland und seine Stellung im Orient въ Geogr. Zschr. III. год. 1887. 9 апр. (4 кн.) р. 185—228. Споредъ Ф. $^1/_3$ или $^1/_5$ преминали въ мухамеданство. Вж. рец. въ тая книга на Б. Пр.

[4]) Споредъ Филипсона (1897) Критъ има 8618 □ килом. и 280.000 жит. E. Reclus I. 159 ги смята въ 1887 год. 278.000. За насел. на Критъ въ разни времена вж. Pashley II, стр. 326. Въ древно време жителите на Критъ възлязвали на милионъ. Венецианците намерили вероятно отъ 5—600 хиляди, ала вече въ 16. вякъ срещаме оплаквания, че отъ тяхъ останали само 250 хил. Кратко време следъ турското завоевание английски пътешественици ги смятатъ само 80 хил. Пашлей брои 250—270.000. Тия крайно колебливи данни обличаватъ неточностьта на статистиката, но и тежестьта ва катастрофите, които трябаше да прекара острова отъ 823—961 въ ръцете на сарацините, отъ г. 1204 на венецианците и 1669 на турците.

623). Наистина, за тяхната сила и техните последици ние нямаме никакви данни, но ако се съди по-днешните славянски топографски остатъци мислимо е, ония нашествия да са били последвани отъ колонизация, при всичко, че не е невъзможно, както казахъ и при Тасосъ, въпросните имена, да са и отъ по-ново време. За Критъ ние сме наклонни да приемемъ, че ще е имало негли единъ по̀-старъ славянски фондъ, който е оставилъ споменъ въ имената на селата Склавусъ, Склавопула и Склаверохори, и единъ по-младъ, следи отъ който намярваме въ името на селото Вургаро (епархия Кисамосъ).

Че българите и въ по-ново време са били добре известни на критяните и то отъ много благоприятна страна, това се вижда впрочемъ и отъ народната имъ поезия, въ която се поменува за български левенти. Така напр. въ известния сборникъ на Янараки [1]) намярвамъ една клефтска песень „Ὁ Νάννος“ (отъ 1750—1760), въ която изрично се говори, че Наносъ събралъ юнаци Българи и Албанци, само Моралии, хубавци, паликарета.

Ἐβγῆκ' ὁ Νάννος 'ς τὰ βουνά, ψηλὰ 'ς τὰ κορφοβούνια
Λεβένταις ἀναμάζονε Βουργάρους κι 'Αρβανίταις,
Σαφῆς μωραϊτόπουλα, ὄμορφα παλληκάρια. [2])

Че въобще българите се ценели между гърците като храбри юнаци, това се вижда между друго и отъ народните песни на гърците отъ Елада. Ср. Passow, Carmina pop. graec. rec. стр. 67. № LXXXL, Ὁ Νικοτσάρας (1804 до 1805), също № LXXXI:

„Ἐσεῖς καλὰ τὸ ξεύρετε καὶ Τοῦρκοι καὶ Ῥωμαῖοι,
Περσ' ἤμουνα στὴ Βουλγαριὰ,[3]) μάζωνα παλληκάρια.

За щастие ние намярваме тъкмо за Критъ доста подробни топографически сведения, поне колкото се касае за селищата, въ добре известното описание на Пашлей (2 том. 1837[4]), гдето на страница 308—324 (т. II) намярваме списъкъ на критските

---

[1]) A. Jeannaraki, Ἄσματα κριτικὰ и пр. Лип. 1876. стр. 24 № 75. Вж. за Βουργαρόπουλα, № 48, стр. 65.

[2]) Сравни и следните три стиха: (Янараки, № 67, стр. 62, Ὁ Χατζῆ Μιχάλης 1828):

Δὲν εἶ' εὐτός Λαζόπουλος νὰ πιάσι τὴ μαδάρα,
Μόνό 'ν' ἀπὸ τὴ Ῥούμηλη καὶ σέρνεη παλληκάρια.
Εὐτ' εἴνιε Βουργαρόπουλα, ατλίδες τιμημένοι,
Καὶ θα μάξε σκοτώσουσι....

[3]) Въ гръцката народна поезия доста често се говори за българи и българки и винаги симпатично. Една песень подъ надсловъ Βούργαρα намярваме и у Passow, п. с. № CCCCLXXX, стр. 360.

[4]) Travels in Crete by Robert Pashley, Esq. Fellow of Trinity college, Cambridge (I и II — 1837.) Кембриджъ и Лондонъ.

епархии и села, съ подробни, но едвали верни и тогава статистични данни за първата третина на тоя вякъ: The villages and population of the several districts of Crete in 1834. Въ тоя списъкъ, състоящъ отъ няколко таблици, намярваме няколко имена, които безспорно са славянски, а това са, а) въ епархия Кисамосъ Вургаро и Тополья (по транскрипцията на Пашлей: Vurgharo, Topoliá), първото, тогава съ 20 христ. и 8 мухам. семейства, второто съ 50 хр. и 2 мух.; б) въ епархията Селино — Склавопула (Sclavopula, Σκλαβοπούλα) съ 38 хр. семейства в.) въ епархията Педияда (Pedhiada) — Склаверохори, (Sclaverokhori, (Σκλαβεροχώρι) съ 5 христ. и 1 мух. сем. и най-сетне г) въ епархия Сития — село Склавусъ (Sclavus, Σκλάβους) съ 8 хр. и 2 мух. сем.

Така твърдението на Гильфердинга че на Критъ няма никакви следи отъ славянски селища (п. с. стр. 296. „На островахъ Іоническихъ и на Критѣ нѣтъ славянскихъ именъ!“ [1]) се опровергава не само отъ историята, но и отъ топографията. А тряба да се забележи, че статистичните таблици на Пашлей не ще съ пълни, защото на Кипертовата карта намярвамъ и едно село Свинари (Sphinari), името на което не виждамъ въ таблиците на Пашлея, при всичко че личи и въ неговата карта приложена къмъ II. томъ, и което очевидно е славянско. Така има се надежда, че следите отъ славянски селища въ Критъ съ време ще се увеличатъ, безъ да прибягваме даже къмъ повече или помалко трудни етимоложки анализи. Опитътъ на Пашлей, да обясни критските имена Склавопула, Склаверохори, Склавусъ отъ sclavus, робъ, като се основава на факта, че въ древния Критъ имало единъ градъ Дулополисъ (градъ на робите) името на който вероятно ще е билъ замененъ съ време съ Σκλαβοπούλα [2]), не издържа и най-леката критика, ни отъ

---

[1]) Гильфердингъ е писалъ наистина въ 1868 г., ала все пакъ следъ Пашлей.

[1]) Ср. Pashley, II, 82—83. „The name Sklavopúla reminds me that there is a place called Slaverokhòri in the eparkhia of Pedhiàdha, and another called Sklavus in Sitya. Sklavokh'ori is also a name which in sometimes met with, and has precisely the same meaning als Dulopolis in ancient Greek. There thus was a Cretan city called Dulopolis, we are told by several authors; but unfotunately none of them in speaking of it, give any hint which might serve to determine its situation.“ (Имало 1000 мъже.) За Склавохори въ Лакония Leake „Travels in Morea vol. I. p. 136“ забелязва: „its name appears to indicate that it was the principal settlement of the Slavonic colonists of the Laconice in the middle ages.“ На това Пашлей забелязва „This explanation of the name is in all probability true as regards the Peloponesian village. In the Morea the „Sklavokhoria“ may have been originally Slavonian settlements; but such an explanation can hardly be applied to Ctete. Several islands near Attica, as Salamis, Aegina, Poros, Spézzia and Hydra, have been colonized by Albanians, and Tzerigo has even obtained a slavonic name... But certainly in Crete almost all the names of villages are still Greek, and since the island possessed an ancient city Dulopolis, we are disposed to believe, that it may have been the origin of the Sklavokhorio or Sklavopula of the present day...“

езиково, ни отъ историческо гледище [1]). Фактътъ, който и той признава, че въ Лакония има село Склавохори, Σκλαβοχώρι, „името на което показва, че тукъ е било главното селище на славяните въ Лакония презъ средния вякъ,“ трябаше да го запази отъ заблуждение. Село съ същото име съществува, както ще видимъ по-долу, и на О-въ Тиносъ (Киклади). Местни имена Тополья намярваме, не само въ много славянски страни, а и въ сегашна Гърция и Епиръ, така въ Бератския окр., Малка Музакия: Τοπόγια (Тополья, Гильф. 284) въ Тепеленския: Τοπὸλοβον, Гильф. 293, въ Елада, Беотия, Тивски окр. Τοπόλια (Гильф. 293) въ Морея (Ахая) Τοπόλοβα (Гильф. 293). За Вургаро вж. при Тасосъ.

Критъ, до колкото мога да проследя, е най-южниятъ гръцки островъ съ някогашни славянски селища. Имало ли е такива и на Кипъръ, не знамъ.

Като се обръщамъ къмъ останалите гръцки острови, които и политически и географически спадатъ къмъ сегашното гръцко кралство,[2]) отбелязвамъ на най-големия отъ тяхъ, Евбея следните селища съ славянско име: въ Ксирохорския окръгъ: Βίστριτσα (Бистрица) и Γουργοβίτσα; въ Халкидикския окръгъ Τροῦποι; въ Каристийския окръгъ: Ζαπάντι, Μπέζανοι. Гильфердингъ смята за славянски и названията: Λοῦτσα и Μποτίνου (въ Халк. О.) Σὶμνια и Ἄγδινον въ Ксирохорския, Καλέντζι, Ζερμπίσια, Γιανὶτσι въ Каристийския окръгъ, ала всички тия много или малко ми се виждатъ съмнителни, когато името Tzuka (чука), което намярвамъ на картите, но не и у Гильфердинга, ми се чини поне заето отъ славянски (бълг.? Вж. Meyer, Et. Wb. 449).

На малките острови, които лежатъ на северо-изтокъ отъ Евбея (Скопелосъ, Скиросъ и пр.), споредъ увереняята на Гильфердинга, „нѣтъ славянскихъ именъ“, обаче нигде не е указано, на какво се основава това твърдение (р. 293). За жалость и картите въ тоя случай не могътъ да ни помогнатъ.

На о-въ Егина има село Σφεντούρι, което рускиятъ историкъ счита за славянско, но етимологията ми се вижда неясна (може би отъ Βεδούρι?)

На югъ отъ Егина напротивъ, на о-въ Метана намярвамъ едно чисто славянско име: Кунопица (Κουνοπίτσα, на картите Kunopitza).

---

[1]) За Σλάβος, Σθλὰβος ср. L. Fr. Tafel, Symbolarum crit. geogr. byz. spectant. p. II. Abh. bayer. Ak. 3 Cl. m. 5. (1859), 3 отд. стр. 123 сл., Šafařík, Starož. и пр,

[2]) За литературата на Евбея и следните острови вж. Крумб. п. с.

Пакъ споредъ Гильфердинга „въ Спецційскомъ (заключаещемъ въ себѣ и близлежащую часть материка, древнюю эрміониду и О-въ Специя) нѣтъ славянскихъ именъ.“ За верностьта на това твърдение важи същото, що казахъ и по-горе.

Отъ многобройните цикладски острови, до колкото ми е известно, само на Тиносъ има село съ название, което показва прямо, че на острова е имало някога славянско население: то е Σκλαβοχώρι. (Отбелязано и у Гильф. стр. 296).

На юнийските острови пакъ споредъ Гильфердинга (вж. по-горе) няма никакви славянски имена, обаче както за Критъ, така и тукъ, инъкъ тъй съвестниятъ историкъ ще тряба да се поправи.

Споредъ Фалмерайера О-въ Цериго (Занте) носи славянско име. Трудно е да се каже, до колко това е вярно, ала отъ близостьта до Пелопонезъ може да се заключи, че населението на острова не ще е останало съвсемъ безъ примяса съ славянска кръвь. Средъ Занте намярвамъ на картата едно село Bogata, което може обаче да се дължи на някаква печатна грешка (името не е ясно напечатано на картата), ала има и по-явни славянски следи. Въ единъ паметникъ отъ 1547 въ колекцията на Сатасъ, Documents inédits и пр. VI, 290—37. прямо се говори за една малка крепость Novegradi. Жално е само, че не може поради неясностьта на текста, да се определи положението ѝ. Че името ѝ е славянско, въ това никой не може, да се съмнява. Остава само да се определи, отъ коя епоха е и какви славяне са я основали. [1])

За Кефалония имахме възможность да се ползуваме отъ подробната топография на Д-ръ Іос. Парчъ и приложената карта, каквато за жалость нямаме за всички острови. [2]) На стр. 42 авторътъ въ историческия си прегледъ признава, че разместването на народите на балканския полуостровъ е имало трайно значение и за острова. [3]) Въ единъ документъ

---

[1]) Созоновичъ, п. с. мисли, че и двата острова Dragonere, при източния брягъ на Цериго, които са поменуватъ тукъ (Mon. in. VI, 77·25) са славянски, но името имъ може да е и италиянско.

[2]) Dr. Jos. Partsch, Kephallenia und Ithaka, Eine geographische Monographie, притурка къмъ 98 свезка на Petermanns Mittheil. 1890, стр. 1—108. Трудътъ на Милияраки Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Κεφαλληνίας, Атина 1890 ми е познатъ само по библиографическата бележка на проф. Тумбъ въ Indogermanische Forschungen, т. I, 1892, Anzeiger стр. 42. Инъкъ за лит. вж. по-горе.

[3]) Von nachhaltender Bedeutung waren jedenfalls die Verschiebungen der Völker der Halbinsel. Sie drängten wiederholt Teile der alten griechischen Bewohnerschaft des Festlandes zur Übersiedelung nach den Inseln und auch manche heranstürmende neue Völkerwelle warf ihre weitverstreuten Tropfen hinüber nach Kephallenia“ (p. 42, Славени, Кумани, Сарацини).

отъ 1262 год., [1]) важенъ за състава на населението въ оная епоха, и който съдържа списъка на кефалонийските имоти на епископството Занте, се срещатъ именно значителенъ брой имена на славяни, [2]) остатъци отъ византийско време. Местни имена славянски на самия о-въ не можахъ да открия много. Ако обаче името на селото Wlikata не е, може би, славянско, то село Chelmata въ окр. Краньа и малкото островче Danista, срещу носъ Liakas, принадлежаще къмъ Кефалония, съвсемъ не изглеждатъ да иматъ италиянско или гръцко име. Заслужва да се забележи, че въ житието на св. Климента, отъ което се е ползувалъ Ламанскій, (Слав. въ Мал. Азия) се поменува, че българите наричали Кефалония Главинитца . . . καὶ τὴν Κεφαλῆνίαν μετονομαστεῖσαν τῇ Βουλγάρων φωνῇ Γλαβινίτζαν. (До колко това е вярно и за името вж. Матовъ, животописъ на св. Климента и пр. Пловдивъ 1896., р. 37 и Новаковичъ, Прве основе словенске књижевности на Балк. полуострву, Београдъ 1894. стр. 71—77. За житието и автора му вж. А. Вороновъ, главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Кіевъ 1877.)

На о-въ Левкада, описанъ подробно отъ Парчъ [3]), славянско име носятъ селата Draganon и Polipena (Полипина?), а има и други названия, (Wornika, Siwota прист. Wliko) които негли ще се укажатъ при подробно разглеждание славянски.

Най-сетне славянски следи намярвамъ и на най-северния отъ Іонийските острови Корфу [4]), гдето срещамъ села Chlomo [5]) (Хълмъ) и Chlomotina, върхъ Tzuka (?) и единъ малъкъ островъ, на най-южния край, недалечъ отъ устието на р. Калама — Dragotina. [6]).

IV. Съ това се изчерпватъ кратките ми бележки за славянски селища на гръцките острови, важностьта на които ще е станъло, вярвамъ, всекиму ясна. Задълженъ да не забравямъ инте-

---

[1]) Acta et diplomata Graeca Medii Alvi, edid. fr. Miklosich et Ios. Müller, vol. V. Vindob. 1887., стр. 16—67.

[2]) Οἰκοθεσία τῶν Σθλάβων 46, 17. 47, 28. 66, 4. 21—24, 30—32. 67, 12.

[3]) Dr. I. Partsch: Die Insel Leukas. Ergänzungsheft No. 95 der geogr Mittheilungen. 1889.

[4]) Вж. Dr. I. Partsch: Die Insel Korfu. Ergänzungsheft No. 88 der geogr. Mittheilungen. Gotha 1887.

[5]) Планина Χέλμος съ крепость и местность Χλωμοῦτζι или Κλεμοῦτζι основана отъ Geoffroy II Ville-Hardoin, по пътя отъ Кларенца за Гастуни, намярвамъ още въ XIII в. подъ г. 1263 и 1267. въ Морейската хроника, изд. Buchon, Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII-e siècle, P. 1841. кн. II. Chronique de Morée, стр. 128 и 157. За назв. Chelm, Chlum вж. Fallm. Geschichte I, 251, слав. имена „Хълмъ" и пр.

[6]) У Ламанский п. с. стр. 3 „Историческія замѣчанія къ сочиненію о славянахъ въ Малой Азіи и пр." срещамъ една бележка, че още въ XI векъ адриатически славяне посещавали Корфу. Ср. Lup. Protopoip. s. 1081.

ресите на единъ неспецияленъ журналъ, обстоятелство, което ме принуди между друго да туря една часть отъ студията си подъ чертата и да не цитувамъ самите исторически извори, а да се задоволя съ указание на най-добрите монографични трудове по надлежните въпроси, и по причини, които показахъ вече по-горе, пакъ признавамъ, че не можахъ да дамъ на настоящата студия, всичката пълнота, която тя заслужва. Но азъ ще бъда напълно доволенъ, ако успея да обърна внимание върху единъ слабо изследванъ или неизследванъ още въпросъ. Гръцките острови криятъ още много съкровища които чакатъ само своя експлораторъ. Това, което Ross казва за островите на архипелага въ предисловието къмъ своя пътописъ, че те са най-занемарените, може да се каже за по-многото острови и днесъ. Едно пътешествие по гръцките острови съ етнографска цель би принесло за това голяма полза за науката, ала несъмненно, за това се изисква солидна етнографска и филоложка подготовка и основно познавание не само на въпросите, които тряба да се изследватъ, а и на езиците славянски (особ. български), новогръцки, турски, арабски, италиянски и албански по всичките имъ наречия. Недостатъкътъ отъ тая страна не можа да избави отъ грешки даже такъвъ единъ проницателенъ умъ, като Фалмерайера, или напр. Ross-а, който произвежда на едно място χαβοῦσα, = т. хавузъ, отъ Χα ϝοῦσσα = Χαόεσσα, Χασῦσσα съ вметната дигама. (Ross. II. стр. 73. заб. 8 [1]) Такава филоложка и етнографска подготовка естествено тряба да бъде придружена, ако е възможно, и съ пълно владение на цялата специална литература за островите, както историко-географската тъй и пътописната [2]), библиографията на която намярваме въ хубавия

[1]) На тоя недостатъкъ се дължи между друго и твърдението, което срещаме даже у Реклю, Géographie universelle (P. 1887) т. I., че гръцките славяни били вероятно сърби, когато фонетиката на местните имена (носовки, λόγγος γρέντα, стб. лѫгъ, гряда) ясно доказва, че тия славяни не са могли да бѫдатъ други освенъ същите, които живеятъ днесъ подъ име българи. „La Grèce devint une Slavie et l'idiome général fut probablement serbe. „Ср. и I. 66.“ Cependant maint nom du Magne est d'origine serbe. „id. p. I, 65. „... la race elle même a si bien reconquis la prédominance, qu'il est devenu impossible de retrouver les éléments serbes de la population“. За Реклю или неговия сътрудникъ — Миклошичъ не съществува Вж. Formenlehre in Paradigmen, 1874. стр. VII. и „Die slav. Elemente etc. стр. 531. сл.; също Kalina, Studyja nad hist. jez. bulg. I. 23 сл. Фалмерайеръ е на мнение, че пелопонезките славяни са дошли отъ Русия: отъ къмъ Волга, Владимиръ, Кострома Ярославъ, — въобще отъ старите Суздалски земи (Gesch. der Halbins. Morea, I. 340). Също и Leake предполага, че отечеството имъ е Русия . . . in others (instances) the name is intirely sclavonian, and often the same as that of places in the most distant parts of Russia. — Въпросътъ не подлежи днесъ на никакво съмнение.

[2]) Суровите думи, съ които Фалмерайеръ начева критиката си на К. Тишендорфовия пътописъ: „Reise in den Orient“: Muss denn aber auch jede noch so mässige Wanderung in den Orient sogleich beschrieben werden? (Neue Fragm. III. p. 113) могатъ наистина да се приспособятъ за голяма часть отъ описанията на пъте-

трудъ на Милияракисъ, Νεοελληνικὴ γεωγραφικὴ φιλολογία ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1800—1889 γεωγραφηθέντων ὑπὸ Ἑλλήνων. Ат. 1889, тъй и етнографо-филоложката и пр. До тогава нека се надяваме, че дългожеланиятъ, речникъ на византийските семейни и местни имена, (Вж. Krumbacher, op. cit. p. 1135. Ср. и G. Mayer, Griech, Stud. II. стр. 2.) за които намярваме доста материяли въ трудовете на H. Moritz, Landshut и особенно въ издадените отъ Миклошича Acta et diplomata, ще съществува действително, а и проф. Г. Майеръ, отличниятъ познавачъ на всичко, което се касае до модерна Елада, ще изпълни обещанието си и ще ни даде скоро пъленъ критически прегледъ на славянските имена въ Гърция. [1])

Може би той ще успее съ свойственото си красноречие да даде най-сетне и последния ударъ — Gnadenstoss — на всички тесногърди „патриоти", безъ разлика на наши, за добра честь редки вече, quasi — историци и филолози, които още не могатъ да се утешатъ, че стара Италия не е славянска, както искаше да докаже Коларъ[2]), и които едва-едва признаватъ, че Омиръ не е славянинъ (Данковски [3]), че етруските текстове не са праславянски (Wolanski), нито Зендавеста най-стариятъ славянски литературенъ паметникъ (Pietraszewski, Раковски[4]), или Индия — съ своята Веда — отечество на цялото славянско племе или поне на часть отъ него (Верковичъ и др.); та именно поради това отъ политико философски съображения ликуватъ когато открийтъ и най-малката следа отъ забравени славяни въ някои тъменъ ъгълъ, — ала не по-малко и на лишно ревностните панелини, които, макаръ бурята вънъ въ Европа отдавна да е утихнала следъ критиките на Хопфа и толкова други, още не могатъ да произнесатъ безъ раздражение името Фалмерайеръ и да говорятъ спокойно, както за неговата теория[5]), така

шествия по изтокъ, ала често и най-маловажниятъ пътописъ съдържа ценни етнографични, езикови и др. бележки, които заглаждатъ всичката му литер. и инаква несъстоятелность.

[1]) За значението на топогр. имена изобщо вж. Я. Гротъ, Филологическія разысканія, I, 1885, Спб. 261—280. Право забелязва той тукъ, че е много желателно „чтобъ языкознаніе болѣе и болѣе вносило въ область свою и этотъ предметъ изследванія". Гротъ препоръчва като най-удобна форма-речникъ или глосаръ въ азбученъ редъ, какъвто е англ. трудъ: The geographical Worldexpositor or names and terms occuring in the science of geography, etymologically and otherwise explained by Edvin Adams, 2 изд. 1856. За примеръ може да послужи и Дръ Егли, Nomina geographica. Versuch einer allgem. geograph. Onomatologie, 1. 1872.

[2]) J. Kollar, Slavoitalia slavjanska, Виена 1863·4.

[3]) Homerus slavicis dialectis cognata lingua scripsit. Vindobonae 1829—1831. 8.

[4]) Вж. подигравките на Hopf. п. с. стр. 102.

[5]) Ср. Στέφανος Α. Κουμανούδης Μία γνῶσις νέα ἱστορική. Ἀθηναῖον т. 7. стр. 299. 1878. Вж. и плоските нападния на някой си Мицопулосъ противъ, Филипсона (Zur Etnogr. и пр.) въ спис. Προμηθεύς, за които говори Thumb, библ. I. 41.

и за „ужасните“ славяни (die schrecklichen Slaven), които гъркътъ, даже спор. единъ такъвъ горещъ елинофилъ, като Майера, и до днесь още мразелъ не помалко отъ Турците. [1]) Време е вече, чини ми се, да се разбере и отъ едната и другата страна, даже и да се констатиратъ повечко славянски селища или надписи въ Гърция, за каквито първъ заговори Ленорманъ въ своите «Recherches archéologiques à Eleusis“ P. 1862., (класъ осми: Jnscriptions Slaves) или даже, да се докаже, че иматъ право ония немски учени, които се удързостиха да укажатъ на славянски постройки въ Олимпия (Archæologische Zg. 1895. [2]), време е да се разбере че научниятъ въпросъ, който ни занимава, не бива да се меси съ политика, и което е, може-би, по-важно: че понятието народъ отдавна е престанало да бъде физическо, расово понятие — и че главните характерни белези на единъ народъ са днесь отъ чисто психично качество: единство на езика и на духовните и материалните интереси. Жилавостьта, жизнеспособностьта на гръцкия идиомъ, който въпреки толкова многобройни катастрофи успя не само да се запази въ всички главни черти непокътнатъ, но и да се наложи на две племена (славяни и албанци) и да претопи голяма часть отъ тяхъ; фактътъ че тоя процесъ и днесъ се извършва предъ нашите очи съ албанците [3]), всичко това е достатъчна гаранция и за най-малодушните „патриоти,“ че Гърция няма тъй-скоро да изчезне въ славянското море. Време е вече, да се успокоятъ страстите и да се признае съ Гелцера, авторитетниятъ историкъ на Византия, че една немаловажна часть отъ днешните гърци състои отъ пославянчени Елини и че такива има, както можа да се види и отъ нашето кратко изследване, и на повечето гръцки острови. Това не само че не е никакъвъ срамъ — кой може да каже, че отъ времето на Фалмерайера славяните не са успели да направятъ и въ политическо и въ културно отношение доста голямъ напредъкъ и да си спечелятъ уважението на цяла Европа? — но е даже щастие за модерните Елини; защото право забелязватъ и Гильфердингъ, и Гелцеръ и Филипсонъ: [4]) народи, които живеятъ съвсемъ изолирано безъ всяка смяса съ чужди елементи — такива народи затъпяватъ и се изродяватъ, както ни го доказватъ исландците. Може да се прибави, че хаотичната смесица отъ етнически елементи въ съединените

---

[1]) Der Grieche hasst den Slaven ebenso wie den Türken. M. Essays. I. 141.

[2]) Вж. Созоновичъ п. с. стр. 19. заб. 1.

[3]) Вж. Филипсонъ, Zur Ethnogr. des Pelop. п. сп. стр. 7. и сл. 33 и сл.

[4]) Гильф. п. с. I. стр. 281.; Гелцеръ у Крумб. стр. 945., Филипсонъ, zur Ethnogr. des Pelop. стр. 5.

Щати съвсемъ не имъ побърка да си създадатъ — не само свой особенъ националенъ типъ, но и да произведатъ Франклиновци и Едисоновци. Нека не се забравя, че, споредъ самия Страбона, древноелинската националность е погълнала въ себе си много варварски елементи, които наистина не бяха славянски, ала все пакъ до толкова груби и чужди, щото едва ли могътъ оправда инъкъ уважаемия г. Сатасъ, когато прогласява: (п. с. XXVIII): Jl n'y a pas historiquement une question slave, jamais des Slaves tels que l'étnographie moderne les connaît, n'ayant penetré dans le Péloponnese!" Не, правъ е Майеръ: допуснатата отъ Хопфа мяра за пославянчването на Морея трябва всеки да признае, който не иска да влезе въ опасность, да доказва много. Всичко, каквото казва Сатасъ противъ това, се разбива о славянските местни имена". [1]) И тукъ ние се повръщаме пакъ на предмета си. — Ако ми е позволено да свърша съ няколко бележки и desiderata, азъ бихъ ги формулиралъ въ следните точки, които, може би, не е зле да се обсъдятъ и отъ 11. международенъ ориенталистски конгресъ, що се събира тая година въ Паризъ (отъ 5—12 Септ.) и е предвиделъ много уместно да има особена секция (VI) за отношенията на гърците къмъ Изтокъ отъ най-древните времена до наше епоха:

1. Не само за историята на гръцкия и славянския езикъ, а и за историята на техните културни отношения, за анализа на духовния и материалния имъ животъ, е важно да се изследватъ всичките имъ взаимни допирки, съвпадежи и заимствувания.

2. Въ тия изследвания немаловажна рола играятъ топографските гръцки имена [2]), ала за това трябва да се предприематъ още на много места подробни картографически снимки съ означение не само на селища, но и на всички необитаеми

---

[1]) Че и въ Гърция има лица, които не могатъ вече да закриятъ очи предъ истината, това го доказва въ по-ново време Милиаракисъ, който въ една рецензия (въ Βιβλιογραφικόν Δελτίον. Но 3) признава напълно заслугите на Филипсона за етнографската статистика на Пелопонезъ и подканя своите съпародници, да си взематъ примеръ. Тоя знакъ предвещава едно близко бъдще, когато и въ класичната Елада ще може да се говори за славяни sine ira. Подканването на Милиаракисъ не е било залудо, защото недавно известниятъ гръцки учеръ Ламбросъ напечата една съдържателна студия върху съвременните местни имена въ Атика и албанските селища: Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν· Φιλολ· σύλλογος Παρνασσός. Ἐπετερίς, ἔτος ά. Ат. 1897. стр. 156—192. Желателно е такива студии, да се явятъ за всяка область на и за славянските топогр. имена.

[2]) Въ тисна свръзка е и изучването на фамилните имена, които са се очували въ исторически документи, или по традиция въ никои семейства, или въ названията на никои градища, произлезли отъ patronymica. (Вж. прим. у Fallm. Fragm. II, 451).

землища, и дребни оро — и хидрографически названия и пр.[1]), при това трябва да се помни, че не е веренъ исторически приемъ, да се опираме (както прави Сатасъ) само на съвремените имена на местностите (така напр. славянската колонизация въ Пелопонезъ е била няколко пъти покрита отъ албанска [2]), а винаги, гдето има възможность, да се основаваме на най-старото констатирано положение и най-древната форма на имената, които често — кое по политически, кое по други причини са се менявали не веднажъ, или пъкъ нарочно не са се бутали [3]).

3. Нужно е да се изследватъ еднакво всички гръцки области, дето се предполага, че е имало съприкосновение между двете раси, — а не само Пелопонезъ. Отъ туй гледище много важни са и констатираните погранични сношения и влияния на островите.

4. Изследването може да се предприеме съ успехъ само отъ лице, което трябва да бъде не само добъръ класикъ филологъ или славистъ, а да владее и устно новогръцките наречия, да познава, за избягване на фалшиви етимологии, по възможность всички езици, които са могли да влезатъ въ състава на новогръцкия езикъ, и, което е не по-маловажно, да знае основно етнографията и фолклора на южните славяни и новогърците. [4]).

София, Май, 1897. *И. Д Шишмановъ.*

Поправка. Стр. 71 заб. 2 е проп. важна грешка. Трябва да се чете естествено: 7% отъ древн. гърци са валчесточерпести (брахикефали) и пр.

---

[1]) Само тогава ще може, разбира се, да се определи и численото отношение на славянските топографски имена къмъ гръцките, за което напрасно се спори сега. Кой е правъ, да ли Кийпертъ който въ предговора къмъ своя Истор. геогр. атлазъ на стария свѣтъ стр. 29. намярва, че въ Гърция и Тесалия, съ изключение на островите, има $^3/_4$ славянски топогр. имена, $^1/_{10}$ албански и $^1/_{10}$ новогръцки, или Hopf. (т. 85. стр. 117), който съ Leake (Peloponnesiac. стр. 326) допуща, че даже въ най-силно пославянената някога часть Пелопонезъ) идатъ 10 гръцки имена на 1 слав., мъчно е да се каже сега.

[2]) Вж. Созоновичъ, п. с. — Единъ примеръ отъ Епиръ. Съставит. на епирската хронография. отъ който се е ползувалъ Гильфердингъ съобщава две грамоти отъ императора Андроника Палеолога (Старши), едната отъ 1319, другата отъ 1312 г. Тукъ се изброяватъ голямо число отъ местности въ Янинския окръгъ, имената на които отдавна са изчезнали и заместени съ други.

[3]) Много местни имена въ Гърция още въ времето на франките били заменени съ антични (Hopf, п. с. стр. 117). Знаемъ и туй, че византийците още до XV вякъ употребяли старите местни имена, даже въ местности, отдавна пославяненти, Иреч.Ист. Болг.

[4]) Ето една благодарна задача за единъ отъ младите членове на Руск. Имп. археологически институтъ въ Цариградъ, който би могълъ така да продължи съ много по-добъръ успехъ изследванията на доброволеца въ руската беломорска експедиция (1771) — известния Пашъ Фанъ Крийненъ. Единъ трудъ като на Житецкій, „Смѣна народностей въ южной Россіи“ (Кіевска Старина 1883) специално за гръцките острови съ огледъ на някогашните славянски селища би билъ много полезенъ. За тоя трудъ пека ми бъде позволено, да посоча още едно съчинение, което съдържа ценни данни за познаване морските способности на славяните и което нямахъ прилегъ, да прегледамъ по-рано (вж. тукъ по-горе): В. М. Флоринскій, Первобытные славяне по памятникамъ ихъ доисторической жизни и пр. I. Томскъ 1894. стр. 70 и сл. „Прибавленіе. Замѣтка о русскомъ судоходствѣ и мореходствѣ и пр.“

ОТЪ ДЕТСКИТЕ МИ СПОМЕНИ

за Алека Константиновъ.

Това бе преди цели, отлетели като сънъ, 18 години, когато за пръвъ пътъ видехъ и се запознахъ съ Алека Константиновъ. На 11. Октомври 1879 год. азъ пристъпихъ прага на Николаевския Южно-Славянски Пансионъ. На втория или трети день отъ пристиганьето ми въ пансиона, преди да бяхъ и постъпилъ още въ гимназията, моите връстници ми обясниха, че нямамъ право да държа пари у себе си и че трябва да ги дамъ на директора на пансиона да ги пази, или на някого отъ „старшите“ ученици.

По онова време въ пансионерските нрави се бе вкоренило и се предаваше и на новопостъпилите най строго почитание и уважение отъ страна на „младшите“ къмъ „старшите“ ученици. Въ отношенията между старшите и младшите съществуваше обаче нещо повече отъ почитъ и уважение: цяла субординация. Ученикъ отъ по̀ доленъ класъ считаше винаги за голяма честь, ако се удостоеше съ вниманието на „старшия“. Съ тия взаимни отношения, до известна степень се и обяснява обстоятелството, че единъ отъ долните класове ученикъ можеше да даде на съхранение потребните нему за дребни иждивения суми на някой „старши“, безъ да бе задълженъ да ги предава на директора.

Така предстоеше и на менъ да избера някого измежду старшите за менторъ, и да му предамъ това, което се намираше още въ джеба ми. Моите другари и тукъ ми помогнаха. Те ми указаха на моя съотечественикъ, „старшия“ ученикъ, Иосифъ Загорски и ме съветваха да предамъ нему парите си. Възползуванъ отъ това упътванье, напълно проникнатъ отъ онова уважение къмъ старшите ученици, което се забелязваше у моите другари, азъ стеснено минахъ презъ пансионерския дворъ и като наближихъ до вратата на флигеля, дето се помещаваха старшите ученици отъ пети класъ нагоре, съвсемъ се смутихъ и съ примряло сърце влязохъ въ една широка стая за занимание. Обстоятелството, че не бяхъ още въ униформа, ме караше да се усещамъ още чуждъ въ пансиона. — Господинъ Загорски тукъ ли е? — попитахъ едного отъ учениците, които бяха близо до вратата.

— Тукъ е, върви подире ми, азъ ще те заведа при него, ми отговори меко старшиятъ ученикъ, поведе ме въ съседната стая и ми посочи тогова, когото търсехъ.

Азъ си казахъ името обяснихъ му, че съмъ му съотечественикъ и го помолихъ да прибере лишните ми пари.

Азъ бяхъ и безъ това твърде сконфузенъ, а погледите на старшите съвсемъ ме смутиха.

Едва следъ няколко минути дойдохъ на себе-си и си позволихъ, да погледна на около изъ стаята. Едвамъ тогава чухъ, че въ стаята някой свири на цигулка. Обърнахъ се къмъ страната, отдето се чуваха звуковете: до прозореца се беше изправилъ единъ отъ старшите ученици съ цигулка въ ръка. Въ единъ отъ ъглите на прозореца имаше закрепенъ листъ ноти. Види се прозорецътъ служеше на музиканта за пюпитръ.

Първото нещо, което ми се фърли въ очи отъ тоя старши ученикъ, бе неговата стройна фигура. Красивиятъ му еднобортенъ, обшитъ по яката съ златенъ ширитъ и съ златни копчета мундиръ не беше закопченъ споредъ правилника. Подъ него се виждаше формения жилетъ и хубаво колосаната съ почти Гоголевска яка риза. Чъртите на лицето на този юноша бяха тънки и нежни, почти до женственость; тъничъкъ мъхъ по страните и надъ тънките устни пробиваше едва тънката кожа на младия „старши“ ученикъ и придаваше още по-голяма прелесть на цялата му физиономия. Високото му умно и красиво чело се къташе въ меката разкошна и малко виеща се светла коса. Устните на непознатия за менъ юнаша бяха грижливо и серьозно стиснати. Азъ не виждахъ добре очите му, но целата фигура на тоя младежъ дишаше енергия и огънь, а въ момента тя се бе превърнала цяла въ внимание, за да усвои, види се, зададения урокъ по музика

— Алеко, престани съ твоята цигулка за Бога. Съжали моите нещастни уши, се обърна къмъ младия музикантъ единъ отъ старшите които бяха въ стаята.

Оня, когото нарекоха Алеко, се поусмихна малко и започна по̀ енергично да води лъка по струните на цигулката, и, като затупа още по̀ силно съ кракъ за да поддържа нужния тактъ, накара и останалите си другари да излезатъ отъ себе си.

Азъ наивно си помислихъ, че старшите се каратъ. — Престани съ тая цигулка, Алеко! Аманъ отъ твоите екзерсиси. Главите ни писнаха, запротестираха всички, които бяха въ стаята.

Алеко спря и дружелюбно изгледа публиката, която се отказваше да слуша музиката му и съ смяхъ се обърна къмъ едного отъ тяхъ, който най много се бунтуваше. — Ами ти баримъ, Христо, защо ми дигашъ гюрюлтия. Мислишъ ли, че твоята флейта, отъ пищеньето на която дворника скоро ще избяга, повече услаждава слуха на хората?

Дружелюбенъ смяхъ прекъсна гласътъ на Алека. Всички започнаха да се закачатъ и тогава само разбрахъ, че „старшите“ се шегуватъ.

Азъ по детски бяхъ приковалъ вниманието си на цялата тая група юноши, пълни съ живость и енергия. Техния веселъ, шеговитъ говоръ и заразителенъ смяхъ ме привличаха и менъ не ми се искаше да излеза. Ала види се, че азъ стесняхахъ „старшите“ съ своето присътствие.

— Ти сега може да идешъ, да се занимавашъ. Трябва да се подготовишъ, защото твоите другари отъ I-и класъ вече са преминали много и тебъ ще ти бъде мъчно да ги стигнешъ, ми каза Загорски и азъ веднага си излязохъ. Азъ не разбрахъ тогава, че те искаха да ме изпроводятъ . . . Но и не мислехъ за това. Азъ чухъ тогава

едно име „Алеко,“ което въ родния си градъ не бяхъ чувалъ и мислехъ за него и то не толкова за самото име, колкото за тогова, който го носеше. Менъ ме влечеше нещо къмъ тоя високъ русокосъ и толкова симпатиченъ юноша, който, споредъ мене твърде изкусно свиреше на цигулка и много на място тупаше съ кракъ. Менъ ме беше ядъ на тия, които му попречиха да продължи упражненията си.

Въ същия день, когато удари звънеца за обядъ, азъ нарочно изпредихъ, ако това и да беше забранено, застанахъ въ прохода на трапезарията при масите, дето обядваха старшите и чакахъ да видя ментора си и тоя, който носеше хубавото име Алеко и на когото семейното име узнахъ много, много пò сетне.

Това беше първото ми виждане съ Алеко Константиновъ.

Единъ месецъ се бе изминалъ отъ постъпваньето ми въ гимназията. Азъ вече не гледахъ съ завистъ на другарите си, защото и азъ се радвахъ на едно ново новеничко отъ тъмно синьо сукно, съ сребъренъ позументъ и сребърни копчета мундирче. Съ обличанье униформата, обаче менъ веднага, тъй да се каже, ме понижиха, защото, по распорежданьето на надзирателя, азъ трябаше да седя за напредъ въ класната стая при моите другари — първокласници. До тогава азъ се гордеехъ, че седяхъ на една маса съ 3-о класници гимназисти и то при такива, които съставляваха гордостьта на пансиона, достатъчно е да помена имената Димитъръ Матовъ, Василъ Петковичъ, толкова рано слезли въ хладния гробъ, за да се разбере, че пансионътъ действително имаше право да се гордее съ тези, при които седяхъ.

Въ време на занятията, като въ помощь на надзирателя, въ пансиона се отреждаха дежурни изъ помежду старшите ученици. Тия дежурни се ползуваха съ обширна власть. Имаха право не само да изправятъ неприлежателните ученици по кюшетата, но и да ги наказватъ съ затварянье въ карцеръ, па даже съвсемъ непослушните и да побиятъ. Споредъ както те се ползуваха отъ тая власть, помладите деляха всичките „старши“ на „задаваки“ (горди) и „незадаваки.“ Въ късо време и азъ се научихъ заедно съ другарите си да очаквамъ съ нетърпение да видя, кой старши ще бъде дежуренъ. За единъ месецъ азъ успяхъ да се убедя, че не всички — „старши,“ като дежурни, действително можаха да се радватъ на обичьта на „дребусъка.“ Азъ, на примеръ, не мога да забравя единъ дежуренъ, някой си русинъ Павлусенко, ученикъ отъ 7-и класъ на реалното училище, който въ време на дежурството си биваше боленъ, ако не наредеше всичките „приготовышки“ (учениците отъ приготовителните класове) и първокласници край стената и изъ кюшетата. Отъ подобни дежурни всички ни беше страхъ, ала къмъ тяхъ ние младшите не питаехме други чувства освенъ страхъ.

Втори пъть видяхъ Алека въ време на дежурството му въ класната стая. Азъ го не познахъ отведнажъ.

— Гледай, гледай, пошепнахъ азъ на съседа си, Павлусенко пакъ ще дежури тая вечерь. —

— Това не е Павлусенко. То е нашъ Свищовлия, Алеко Константиновъ, ми отвърна съседътъ, който беше самъ отъ Свищовъ. Той не „задава“ и никого не наказва.

Презъ цялата вечерь не можахъ да се побера въ кожата си отъ радость, че Алеко е дежуренъ. Всеки петь минути оставяхъ книгата да разпитвамъ другаря си за Алека, но това ми любопитство и тая ми радость не минаха туку тъй.

— Ти какво току бърборишъ и не се занимавашъ, ме смъмра най сетне дежурния. — Ти бъркашъ и на другите. Знаешъ ли си уроците? Какви уроци имате?

Почти разтреперанъ отъ неочакваното грубо срязванье, азъ измъкахъ, че имамъ за утре латински и аритметика и дежурниятъ пожела да провери урока ми по аритметика.

Смутенъ, сконфузенъ азъ започнахъ да отговарямъ като чувахъ самъ въ гласа си плачливата нотка, предизвикана отъ нанесената обида. Азъ отговорихъ на въпросите добре и като свършихъ, гордо погледнахъ Алека право въ очите. Сините му очи бяха спокойни и доброжелателни. — Знаешъ си урокътъ, но по-хубаво дреми, като другите, отколкото да дрънкашъ и да смущавашъ тези, които още се занимаватъ, ми каза дежурниятъ и ме остави.

Тия думи не ме успокоиха. Менъ все ме мъчеше, че ме изгълчà именно тоя, комуто въ душата си толкова се радвахъ и който въ действителность бе причината на моето въсторжено настроение изразено по начинъ, по който азъ тогава можахъ да изражавамъ подобно настроение. Следъ проверката наведохъ се надъ латинската граматика загледахъ упорно въ нея, безъ да чета и мисля, — и така проседяхъ докато дежурниятъ провъзгласи тържествено:

— Спать! Но въ спальнѣ тихо, безъ шуму!

Замисленъ отидохъ въ спалнята, съблякохъ се мълчешката и, безъ да кажа лека нощь на съседа си, вече голямъ мой приятель Иорданъ Чакъровъ, отъ Свищовъ [1]), легнахъ но не можахъ да заспя отведнъжъ. Менъ ме мъчеше нещо.

— Иордане, Иордане, забутахъ азъ приятеля си който спеше до мене и беше се вече завилъ прязъ-глава.

— Какво е Петре, стреснато ме попита приятелятъ.

— И твоятъ Алеко се „задава“ като Павлусенко, отговорихъ азъ и се завихъ прязъ-глава.

Отлекна ми следъ това и азъ заспахъ, но заспахъ разочарованъ.

———

Беше съботенъ вечерь, часътъ къде $8^1/_2$. Обикновената кратка вечеря се зе отъ учениците трескаво. Между тяхъ, особено, между младшите се забелязваше доста голямо движение. Учениците току сновяха отъ класните стаи въ рекреационния залъ, докато най-сетне, стаите се изпразниха съвършенно.

Въ рекреационния залъ се пригатвяше нещо. Въ тоя залъ, тая вечеръ, се даваше театрално представление и всичките ученици се бяха събрали да гледатъ. Като новакъ още, комуто най-малко приличаше да бъде претенциозенъ, азъ съ приятеля си бяхъ намерилъ едно скромно местице, отъ дето се виждаше доста добре както сцената, така и публиката. Казвамъ публиката, защото имаше и канени отъ вънъ гости: господа, госпожи и госпожици, познати на старшите ученици. Азъ сравнявахъ изписаната доста добре пансионерска завеса

[1]) Починалъ презъ лятото 1880 г. и погребенъ въ Николаевъ.

съ оная, която бяхъ виждалъ въ Котелъ на представлението „Геновева“ и намирахъ, че пансионерското „театро“ беше много по докарано и спретнато отъ котленското, което се даваше въ девическото училище. Най-сетне завесата се дигна и се почна представлението. Но не беше важно самото представление, което се даваше отъ младшите ученици. Важно беше това, че следъ свършваньето на представлението завесата пакъ се изви и на сцената се появиха двама „старши“ ученици. Единиятъ беше Алеко съ своята цигулка, а другиятъ уйка му Иванъ Ивановъ. — Тсс. . . ., тсс. . . .! се разнесе по залата. Мълчете, концертъ ще има!

Всичко се прибра и млъкна. Алеко поведе лъка по струните на цигулката и Иванъ запя. Не знамъ, дали концертите на Пати са били слушани съ такова внимание някога, съ каквото слушахме ние тоя, тъй нареченъ, концертъ. Знамъ само това, че тоя именно концертъ популяризира хубавичката ария изъ операта „Cloches de Corneville“ „Пливы мой челнъ“ между пенсионерите. Най-разточителни и най-шумни аплодисменти бяха наградата на младите концертанти. Ние младшите не се успокоихме, докато не накарахме да се повтори арията. Азъ бяхъ забравилъ вече своето разочарование отъ Алека и най-настойно викахъ „бисъ“. Всичко беше вече свършено на сцената, но ние първокласниците не се успокоявахме и все продължавахме да аплодираме. Часътъ беше вече миналъ 12 и ние все шумяхме въ рекреационния залъ, докато най-сетне надзирателятъ се принуди да ни заплаши съ карцеръ и по тоя начинъ да ни изпроводи въ спалните.

Бяхъ се запозналъ вече добре съ Константинова и никакъ не ми идваше на умъ да го уприличавамъ съ русина Павлусенко. За кратко време успяхъ да узная работи, които още повече го подигнаха въ очите ми. Узнахъ, че той съчинявалъ стихове и даже издавалъ самъ единъ малъкъ ръкописенъ журналъ съ картинки. Музикалните дарби на Алека (за такива ги смятахъ тогава съ детинския си умъ) вече не ми правеха впечатление, защото между свищовците, които въобще се отличаваха въ пансиона съ музикалность, имаше и такива, които бяха много по-музикални отъ него. Въ моите очи Алеко израсна обаче, когато узнахъ, че съчинява стихове, даже издава журналъ, който за жалость не ми е падалъ на ръка. По онова време въ пансиона съществуваше дружество „Братски трудъ“, което даваше доста често литературни вечеринки. Чудно, че никога Алеко не се показа на тия вечеринки. Азъ и до сега още помня дългата статия на „старшия“ ученикъ Мисканова, когото младшите просто боготворяха за добрината му, подъ претенциозното заглавие „Панславизмътъ и неговата бъдещность“. Никога няма да забравя и успеха на поемата „Али Бей“, излязла изъ подъ перото на талантливия велешанинъ Димитръ Матовъ, който наместо да си остане поетъ, се предаде съ всичката си пламенность на науката, и загина младъ и зеленъ. Но азъ не помня, Алеко Константиновъ да бе излязълъ поне веднажъ да прочете нещо отъ своите произведения. Въ пансиона се знаеше за неговата наклонность къмъ литературата. Той издаваше, както казахъ по-горе, журналъ, но при всичко това той не се показваше на тия вечеринки. Азъ не мога да си обясня причините на това. Истина, Алеко беше гордъ, но не е възможно, да е намиралъ той слушателите си недостатъчно сериозни, за да слушатъ произведенията му. Едва ли ще е туй причината.

Неговиятъ журналъ минаваше отъ ръка въ ръка между старшите ученици, следователно не бе гордостьта, която го възпираше, да се покаже на дружествените литературни вечеринки. Но съмъ наклоненъ да мисля, че скромность и неуверенность още въ силите са карали младия списатель да не излиза твърде рано и открито предъ много слушатели, които, ако и млади, не се отказваха отъ правото да критикуватъ. Само въ много редки случаи, въ поривъ, по увлечение, Константиновъ можеше понякога, да забрави своето правило, да не излиза твърде напредъ и да се покаже. Ето такъвъ единъ случай. Това беше презъ есеньта, на 1879. или 80. не мога да си припомня добре.

Въ южно-славянския пансионъ пакъ се пригатвяше представление и пакъ отъ страна на младшите ученици.

Същата въсторженость, същата радость се четеше въ очите на пансионерите, за които представленията бяха най-голямо развлечение.

Нея вечеръ представлението се започна рано и се свърши къмъ 10½ часътъ. Учениците се готвеха вече да идатъ да спятъ, когато се обяви, че щяло още да се представи една друга малка пиеска. Въ единъ мигъ между всичките ученици, не знамъ какъ, се разнесе, че авторътъ на тая пиеска е Алеко Константиновъ. Ние знаехме, кой е Алеко и за това лесно може да се разбере нетърпението, съ което очаквахме да видимъ представлението, въ което щеше да вземе участие и самиятъ авторъ.

Ето, най-сетне завесата се дигна. Всички впирихме любопитенъ взоръ на сцената и замряхме отъ виканье. Сцената остана една минута празна. Скоро обаче се появиха двама актьори и азъ познахъ Алека, но какво е това преустановление? Актьорите мълчатъ, като неми. . . . Ето обаче задъ сцената засвири цигулка и актьорите отвориха уста, но не да говорятъ, а да пеятъ.

— Какво пеятъ? какво е това преустановление? се питаха очудени пансионерите.

— Това е оперетка, удовлетвори любопитството ни единъ отъ старшите ученици.

— Въ оперетките не говорятъ, а само пеятъ, изясни другъ пакъ старши ученикъ. До него день азъ не бяхъ виждалъ оперетка, така щото първата оперетка, която видехъ въ живота си, беше Алековата.

Аплодисменти, викове „браво“ зацепиха рекреационния залъ, когато се свърши представлението.

Азъ не помня съдържанието на тая оперетка — едно отъ най-ранните Алекови произведения. После самъ Алеко ми е разказвалъ, че билъ заелъ сюжета изъ живота на Николаевските „булочници“ (хлебари). Едно помня добре, че въ тая Алекова оперетка най-много се чуваше мотивътъ на мазурката отъ операта „Жизнь за Царя“. Азъ сякашъ ли гледамъ и сега, какъ красивиятъ, облеченъ въ червена руска рубашка и припасанъ съ коланъ, юноша — Алеко — повтаряше съ ужасно енергични жестове: „Молчать, молчать: намъ не зачѣмъ кричать!“

Подиръ представлението менъ дълго време ми се въртеше въ паметьта мотивътъ отъ Алековата оперетка и все мечтаяхъ, да я видя още веднъжъ. Алеко, обаче, повече не се появи. Тези и толкова са моите детски спомени за моя незабравимъ приятель Алека. Разликата

въ класовете беше толкова голяма, щото менъ не ми се и случваше да имамъ съприкосновение съ него.

Въ 81. година той остави пансиона, като свърши за една година 6 и 7 класъ. Следъ това, азъ се срещнахъ съ Алека едва въ 93. год, но за това другъ пътъ и по-обширно.

София, 22. май 1897. год.

П. Абрашевъ.

Алеко Константиновъ.

(Материалъ за биографията му по една лична изповедь).

Тъкмо преди три години бяхъ се закътилъ пакъ съ челедьта си въ с. Владая. Непоносните софийски горещини неволно бяха ме принудили дя търся туй, което по други места се казва вилежиатура и което — преведено на български и притъкмено къмъ местните условия — значи: единъ полусрутенъ и обеленъ кривостряхъ селски ханъ съ строшени прозорци, съ предпотопни замандалени врати, съ върло щръкнала безстоборна стълба и дворъ — отвредъ разграденъ, сборно бунище на всички селски млекопитающи и фъркати животни: цялъ Ноевъ ковчегъ!

При такива условия пресниятъ планински въздухъ, уморните расходки по гранитните булвани изъ дерето на пенливата и скоклива Владайска река, баните въ природните басени, не винаги са достатъчни, да ви възнаградятъ липсата отъ обществени развлечения, „пресни софийски новини“ — (всеки знае въ какво състоятъ те!) и весели другари. Особено въ дни, когато, уви, близките чуки се намусятъ и прибулятъ съ гъста влечлива мъгла, и алпийски дребенъ есененъ дъждецъ заръми и разкиши пътища и друми и преобърне село и ливади въ единъ видъ кална салата, когато всеки далеченъ лай и квичъ, куткудякание и мяукание ви се представя като откъснатъ отъ концерта на небесните сфери звукъ, когато сте готовъ отъ мъка, да погълнете и най-додейниятъ романъ, признайте че въ такива тъжни дни появата даже на най-равнодушното Вамъ лице изъ града, Ви поставя въ някакъвъ екстазъ, който може да се уприличи негли само съ чувството на апостолите предъ преображението на спасителя. . . А намъ идеше въ село скъпъ гость — Алеко Константиновъ!

Близъкъ роднина, той беше приелъ поканата ни и склонилъ бе да дели съ насъ блаженство и неволи. Криво-ляво той се натъкми — въ „вилата“ и ний преживяхме няколко дни, които не се изглаждатъ тъй лесно отъ паметьта . . . Ала не е тукъ въпросътъ. Който е ималъ случай да прекара и часъ въ компания съ председателя на „Весела България“, автора на „Бай-ганя“ — знае добре, какво значи Алеко безгриженъ, веселъ, непринуденъ, освободенъ отъ всякакви конвенционални задължения. . . Моята цель е да принеса тукъ на бърза ръка малко градивце за биографията на списателя и човека — толкова по ценно, че Константиновъ го е вписалъ саморъчно въ единъ видъ „Семеенъ албумъ“, каквито другаде са тъй распространени. Помоленъ една вечерь въ Владая да напише своята изповедь (албу-

мътъ е френски и носи заглавие Mes confidences), той отговори съ моливъ на тридесетьте въпроса. които, колкото и да са не систематични и често наивни, съдържатъ толкова важни данни за характеристика на покойника, щото не мога да не ги съобща тукъ, толкова повече че те ми се виждатъ съвсемъ искрени.

Ш.

Моята изповедь. [1])

Име и презиме?
— Алеко Константиновъ.
Месторождение?
— Свищовъ.
Място и дата на изповедьта.
— С. Владая, 20 Юлий 1894.
1. Коя краска предпочитате?
— Краската на кожата á la soeur Clemence.
2. Коя е любимата Ви миризма?
— Миризмата на параходитѣ и желѣзницитѣ.
3. Кой цвятъ Ви се вижда най-хубавъ?
— Бутонъ отъ роза и незабудка.
4. Кое животно Ви е най-симпатично?
— Кучето.
5. Коя краска на очи и на коси предпочитате?
— Ясно сини очи и руси коси.
6. Коя е споредъ Васъ най-почтената добродетель?
— Любовьта като сърдечна доброта.
7. Кой порокъ мразите най-много?
— Скѫперничеството.
8. Кое е любимото Ви занятие?
— Да пиша хумористически очерки.
9. Кое развлечение Ви е най-приятно?
— Гуляй на чистъ въздухъ въ мѫжска компания.
10. Кой е, споредъ Васъ, идеалътъ на земното щастие?
— Свобода отъ всѣкакви условности и задължения.
11. Коя съдба Ви се вижда най за окайване?
— Да се разочаровашъ въ силата на честностьта.
12. Може ли да Ви попита човекъ на колко сте години?
— Тридесеть една година, 6 мѣсеца и 20 дни.
13. Кое кръстно име бихте си взели, ако да бихте си го избирали самъ?
— Пакъ Алеко, а като псевдонимъ нѣщо смѣшно.
14. Кой е билъ най-хубавиятъ моментъ въ живота Ви?
— Пѫтуването ми въ Америка и когато ми хрумна идеята за „Бай Ганя“.
15. Кой най-тъжниятъ?
— Когато измрѣха домашнитѣ ми и азъ останахъ безъ работа.
16. Коя е Вашата главна надежда?
— Че кога и да е ще бѫда оцѣненъ по достоинство.

---

[1]) Правописътъ на оригинала е запазенъ точно.

17. Вярвате ли въ приятелството?
— Да.
18. Кой е, споредъ Васъ, най-хубавиятъ моментъ презъ деня?
— Ранна сутрина, прѣдъ изгрѣвъ на слънцето.
19. Кое историческо лице Ви е най-симпатично?
— Савонарола.
20. Коя личность отъ романъ или театъръ.
— Лео на Шпилгагена.
21. Въ коя страна бихте предпочели да живеете?
— България.
22. Кой е любимиятъ Ви списатель?
— Тургеневъ.
23. Кой живописецъ?
— Верещагинъ.
24. Кой компонистъ?
— Верди.
25. Ако бихте желали да си имате девиза, коя бихте си взели?
— Свобода, честность и любовь.
26. Кое е, споредъ Васъ, майсторското творение на природата?
— Младо и здраво человѣческо тѣло.
27. Отъ кое място Ви е останалъ най-приятниятъ споменъ?
— Отъ върха на Айфеловата Кула и отъ Ниягара. [1])
29. Предпочитате ли меко или твърдо легло?
— Мегко умѣренно и хладно лѣгло.
30. Кой чуждъ народъ Ви е най-симпатиченъ?
— Французитѣ.

Напишете някоя Ваша мисълъ или цитатъ, смисъла на който Вие одобрявате.

— Щастието е относително и азъ съмъ дошелъ до убѣждение, че цивилизацията не е направила единъ народъ по-щастливъ отъ други: животътъ сравнително е улучшенъ, но количественното отношение между доволни и недоволни едва ли се е измѣнило и едва ли ще се измѣни. . . . .

(Подп.) *Алеко Константиновъ.*

---

[1]) Въпросъ 28 и отговорътъ са безъ прямо значение за общата характеристика на списателя, за това ги изпуснахме.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

„Князъ Александръ I. българский“, (1879—1886), отъ А. Ф. Головинъ, прѣводъ отъ нѣмски, собственно издание на автора. Получихме подъ горния насловъ една обемиста книга (662 стр.), издадена преди две години на немски, и сега преведена отъ автора на български. Г-нъ А. Ф. Г. е билъ частенъ секретарь на княза Александра I, отъ възшествието до отричанието му отъ престола. Като познатъ кореспондентъ, той е ималъ при покойния князъ специалната мисия, да го защищава чрезъ печата отъ разните нападения, на които е билъ той излаганъ, особено въ Русия. Както е известно, г. А. Ф. Г. се е ползувалъ съ голямо доверие при княза Александра I, вследствие на което съчинението му получава особена важность. Колкото и да има тая книга характеръ на апология, въ която авторътъ се старае по всяки начинъ да оправдае деятелностьта на покойния князъ, сведенията, които ни дава тя, получаватъ особенъ интересъ отъ факта, че те се съобщаватъ отъ единъ съвременникъ, близко стоящъ до събитията. Несъмнено е, че г. А. Ф. Г. е билъ горещо предаденъ на княза Александра I, та за това влага въ съобщаваните сведения за него всичката си душа и чувство, той е убеденъ въ истинностьта на всичко това, което казва за княза Алкандра, и за това успява така красноречиво да изтъкне неговите превъзходни качества, като не забравя нищо, което може да подигне неговата паметь.

Главната цель на г. А. Ф. Г. е да докаже, защо князъ Александъръ I при всичките сгодни условия, при които той встъпи на престола, като племяникъ на царя освободителя, при несъмнените негови интелектуални дарби и силната воля, съ които той се отличаваше, при бляскавите негови народни дела — съединението и сръбско-българската война, не можа да се задържи на престола повече отъ седемъ години и трябаше безъ време да напусне България. Главната причина е била, споредъ г. А. Ф. Г., недоброжелателството на една часть отъ руската дипломация и държавни руски хора въ Русия и България, която още отначало, при самия царски комисарь княза Дондукова Корсакова, била посрещнала младиятъ князъ съ затаено негодувание и съ епитета „немецъ“, и го преследвала и на българския престолъ неуморно, до като докарала работите до неговото свалянье, и после до неговото отричанье отъ престола. Г-нъ А. Ф. Г. не пропуща случая да докаже на всяка крачка, че това поведение отъ страна на руската дипломация спрямо покойния князъ било несправедливо, защото той билъ винаги привързанъ къмъ руския царь и руския народъ и никога не се отклонявалъ въ своето поведение като

български князъ отъ политиката, която му се диктувала отъ признателностьта на българския народъ къмъ своята освободителка, Русия. Отъ друга страна, отъ изложението на събитията въ това съчинение се вижда, че всичко, което било предприемано отъ покойния князъ въ полза на българския народъ, срещало упорита съпротива въ руската дипломация, така че тацитното заключение, което тряба да си направи читателятъ отъ прочитаньето на това съчинение е, че интересите на Русия и на България са въ постояненъ конфликтъ, и че князъ Александъръ I. е станалъ жертва на тоя конфликтъ. Бъдъщето ще ни докаже, до колко твърденията на г. А. Ф. Г. са верни въ това отношение. Намъ все ни се иска да вярваме, че князъ Александъръ I. пострада и беше принуденъ да напусне престола повече поради нашата неопитность и партизанство, отколкото поради руското недоброжелателство.

Въ съчинението си г. А. Ф. Г. много картинно е изложилъ събитията въ България презъ всичкото време на царуваньето на княза Александра. Авторътъ е ималъ възможность да вникне въ най-съкровенните работи на външната и вътрешната политика на България' които досягаха отблизо положението на българския князъ, и ги излага много свободно. Освенъ това изложението му е подкрепено съ много документи, които не бяха неизвестни, но, събрани въ едно, те разкриватъ нагледно, какъ са текли събитията презъ тази бурна седемгодишна епоха и съ какви непреодолими мъчнотии е ималъ да се бори нещастниятъ нашъ пръвъ князъ, отъ първата му стъпка на българска територия и до оттеглюваньето му отъ България, предъ разните козни на враждебната нему руска дипломация и предъ лютите наши партийни борби, въ които не се щадеше личностьта на княза отъ никакви нападения.

Много добре са изложени събитията отъ времето на генералите, Соболева и Каулбарса, и хубаво разкрити техните действия и цели въ България, които и до сега оставаха твърде малко известни за българската публика. Тукъ срещаме, за насъ поне, едно съвсемъ ново разкритие. Когато отношенията между княза Александра и Русия се бяха разстроили, благодарение на генералите, и българското народно събрание реши да се основе въ Петерсбургъ едно българско агенство, чрезъ което да може по-добре да се осветлява руското правителство върху българските работи, независимо отъ руските консулства въ България, то нашиятъ пратеникъ въ С. Петерсбургъ, билъ предалъ на г. г. Зиновьева, Каткова, Домонтовича единъ мемсрандумъ, въ който се разкривало поведението на генералите и освенъ това се предлагали на руското правителство две отъ нашите министерства — на военните дела и на външните дела, на които да се назначаватъ руски министри, а останалите министерства да се застъпватъ самостойно отъ българи (282 стр.). Тая отстъпка, споредъ г. А. Ф. Г., се показала тогава недостатъчна за русите и тя била отфърлена. Ние знаехме до сега, че такова нещо се е искало и предлагало на нашето правителство отъ страна на русите и се е защищавало даже отъ някои наши политици, но да се е предлагала такава отстъпка отъ страна на самото наше правителство, ако и на частни влиятелни лица въ Русия, до сега не знаехме и не ни се вярва. Прекрасно са изложени събитията по Съединението и сърбско-българската война, като такива, които представятъ най-светлите страници отъ историята на князъ-Александровото цару-

ванье. Няма съмнение, че авторътъ изтъкнува всичките заслуги и отличия на покойния князъ въ тия два най-важни момента отъ нашата нова история, защото въ тяхъ се проявява най-вече независимостьта на неговия характеръ и смелостьта на неговите дела. Също така много ясно са изложени събитията следъ сърбско-българската война, въ свързка съ подготвеньето сваляньето на княза Александра съ помощьта на една малка часть на войската, която току що бе се върнала подъ негово ръководство увенчана съ слава отъ сърбската кампания. Тукъ се разкриватъ всички явни и тайни, чужди и наши кроежи по превната отъ 9. Августъ. Книгата на г. А. Ф Г. се занимава съ живота на княза Александра и следъ оттеглюваньето му отъ българския престолъ, първомъ при неговите родители въ Дармщадтъ, а после въ австрийска военна служба подъ име на Контъ Хартенау, дору до смъртьта му въ Грацъ и пренасяньето на смъргните му останки въ София.

Г-нъ Головинъ въ своето съчинение винаги защищава интересите на България и на княза Александра, и колкото пъти има споръ между Русия и България, той, ако и да е русинъ, винаги стои на наша страна и не удобрява поведението на руската дипломация. Обаче той се показва много строгъ и спрямо българите и пропуща по някоги, може би неволно, неуважителни думи за българския народъ, които не хармониратъ никакъ съ неговата преданость къмъ България, така добре засвидетелствувана въ цялото това негово съчинение. Ние намираме също много резки съжденията му относително някои отъ нашите държавни дейци отъ това време. Тия хора са още живи, те и сега са обществени дейци и следователно тяхната политическа кариера още не е свършена, какго и окончателна присъда върху тяхната политическа дейность не може още да се направи. Освенъ това, ако е истина, че сама Русия се е колебала и е действувала съ такава непростителна неискреность и двойственость спрямо покойния князъ, че поведението на генерала Паренцова (първиятъ военен министъръ) и на Полковника Шепелева (военен аташе) било съвсемъ враждебно на княза и не съответствувало никакъ на онова на руския дипломатически агентъ, Давидова, който напротивъ пазилъ най-голяма предупредителность въ отношенията си къмъ княза, и че често пъти предявените на княза Александра искания отъ страна на руското правителство чрезъ тия два канала, сир. чрезъ военния министъръ и чрезъ дипломатическия агентъ, са били съвсемъ противоположни, може ли да се иска отъ нашите политически хора по-голямо постоянство, опитность, искреность и убежденость въ действията имъ? Каквито бяха учителите, такива бяха на първо време и учениците. Въ това отношение ние наследихме напълно оставеното положение отъ русите, защото и между насъ се образуваха два лагера, каквито имаше и между русите, отъ които единиятъ преданъ на княза Александра, а другиятъ враждебенъ нему и до като да се избавимъ отъ това наследство и да встъпимъ на собствените си крака, ние успяхме да компромитираме своя князъ и да го направимъ невъзможенъ въ България. Понеже самъ г. А. Ф. Г. прокарва тая мисъль, той можеше да бъде, по наше мнение, по-малко строгъ и категориченъ въ критиката на действията на нашите политици, безъ да искаме обаче съ това да отричаме фактическата страна на тия действия. Главните дейци по събитията отъ времето на княза Александра са още живи и те безъ друго ще се обадятъ,

ако въ сведенията, които г. А. Ф. Г. дава за тяхъ има неточности. Че има някои неточности, няма никакво съмнение. [1])

Съчинението на г. А. Ф. Г. представя бляскава защита на княза Александъръ I противъ разните нападки и хули, на които е билъ той подфърлянъ дору и следъ смъртьта си. То съдържа богатъ материалъ за нашата нова история и заслужва да се прочете отъ всякой българинъ.

Преводътъ, за жалость, оставя много да се желае, авторътъ като русинъ не владее добре българския езикъ, русизмите изобилватъ, членътъ е употребявянъ много погрешно, също и времената, много руски думи, които на български иматъ друго значение, са побългарени и употребени съвсемъ не на място. [2]) Инакъ книгата е писана съ увлекателность и се чете приятно.

Д. Д. Агура

Моралътъ на конкуренцията отъ Ives Guyot. Прѣвелъ Г. Груевъ, стр. 20 (отпечатъкъ отъ майската книжка на „Българска Сбирка").

Отъ времето на прочутия французки министъръ, Колберъ, протекционната система, която претендира, че чрезъ запрещаванье на чуждата конкуренция и чрезъ разни правителствени мерки, относително търговията и индустрията, може да се увеличи народното богатство, доби голяма сила въ Европа и въ миналия векъ достигна до апогея на своето развитие. Вярваха, че международната търговия е единъ видъ война между народите, че богатството на единъ народъ може да се основе върху съсипията на другъ народъ, че правителството чрезъ своите строги мерки, чрезъ регламентация, трябва да нарежда и да развива вътрешната индустрия и търговия. Ала въ половината на XVIII. векъ се явиха економисти, които ясно видяха вредата и злините отъ протекционизма, доведенъ до своя апогей, както и отъ строгите правителствени мерки, относително индустрията и търговията. Те отфърлиха напълно теорията на протекционизма и на регламентацията и паднаха въ противуположна крайность, а именно, че държавата никакъ не трябва да се меси въ това, що се отнася до търговията и индустрията и че всичко трябва да се остави на пълно свободната конкуренция между индустриалците и търговците на всички страни и на свободната воля на производителите и на купувачите въ една страна. Основата на тази теория бе изразена съ следните думи: „Laissez faire, laissez passer".

Отъ началото на сегашния вякъ се почнаха много живи и разпалени препирни относително протекционизма и свободната конкуренция. Много прочути економисти, чието влияние е много голямо и се усилва отъ день на день, доказваха и доказватъ, че протекционизмътъ не се основава на никакво право, че е вредителенъ за интересите на тази страна, гдето се практикува и за чиято полза се практикува, че служи да забогатяватъ няколко производители въ ущърбъ на интересите на хи-

---

[1]) Г-нъ А. Ф. Г. не знае напримеръ точно имената на министрите отъ разните ведомства въ министерството отъ 1883 г. (стр. 263).

[2]) „Българите са практиченъ народъ и не обичатъ да упущатъ своето." стр. 49.

ляди купувачи. Това което стана очевидно отъ тази борба на економистите е, че протекционизмътъ може да принесе полза само за индустрия, която е въ пелените си, и то като временна, а не като постоянна мярка.

Между економистите, убедени привърженци на свободната размяна, на свободната конкуренция, видно място държи французинътъ Ives Guyot, авторъ на няколко важни съчинения по политическата економия. Въ гореказаната си статия Ives Guyot пренася въпросътъ за свободната конкуренция и за протекционизма на морална почва, а именно той се старае да докаже, че свободната конкуренция се основава на алтруизма, и най-много спомага за развиванье на алтруизма. Като говори, че въ образованите страни мнозинството се състои отъ земледелци, занаятчии, банкери, търговци, Ives Guyot казва: „Производителътъ не произвожда за себе си, той произвожда за другитѣ. Неговата първа длъжность слѣдов. е да търси не това, що гали неговия вкусъ, неговата фантазия и прищѣвки, а това що желаіжтъ ония, за които работи и които желае да му бжджтъ купувачи. Затова не трѣбва да го задължаватъ и каратъ съ сила да стане алтруистъ. Той нѣма потрѣба да си повтаря: „моралното задължение ти заповѣдва да мислишъ за другите“ (стр. 5).

„Въ режима на економическата свобода на всѣки производитель понася да види, че расте богатството на околните му: какъ би могълъ да бжде той богатъ въ сиромашка срѣда“ (стр. 7).

„Въ режима на економическата свобода производителътъ е длъженъ да се труди съ всичкитѣ си сили, за да задържи клиента си, като му доставя най-хубава и най-ефтена стока. Протекционистътъ иска отъ държавата да му прѣдаде клиента съ вързани крака и ржцѣ, да му запрѣти да ходи у съсѣда, да го принуди да купува само отъ него“ (стр. 16).

Тази статия отъ Ives Guyot е интересна и популарна, а за преводътъ може да се каже, че на някои места не е такъвъ, какъвто трябвало би да бъде. Тъй напр. „той (производителътъ, дето протекционизмътъ е въ сила) похабява и покривява и самия принципъ на правителството, та върши безнравствено“ (стр. 17).

„Протекциониститѣ и социалиститѣ смѣтатъ, че държавата трѣбва да се нагърби не на публични услуги, та да пази общи и неотдѣлни интереси, а на частни услуги“ (стр. 15).

„Той (конституционниятъ режимъ) криви и лиши когато служи като орждие за грабежъ отъ бюджета ту за едни, ту за други, както става въ политиката за премии и субвенции“. (стр. 19).

„Когато бжджтъ се приучили да пиижтъ всѣки день вино“. . . . . (стр. 11).

Г. Д.

Майкитѣ на великитѣ люди. Съставилъ М. Блокъ. Прѣвелъ отъ русски Ек. Ст. Андрейчинъ. Съ 39 картини. Пловдивъ, издание и печатъ на Хр. Г Дановъ, 1896. Цѣна лъва 1. Стр. IV+112.

Съ тоя преводъ Ек. Ст. Андрейчинъ е дала (ако се не лъжемъ, преводачътъ е жена, макаръ и на кориците да стои „превелъ“) на нашата младежь една отъ ония хубави книги, каквито бихме желали да се явяватъ повечко въ нашата книжнина за младото поколение,

която именно ни е толкова потребна, за да може нашата учеща се младежъ, особено отъ средните ни училища, да има какво да попрочете въ свободните си часове, а не да се ограничава само съ своите сухи учебници. Вероятно е, че именно това обстоятелство, дето младежьта, когато се учи, намира малко случай да навикне къмъ четенье, отчасти е криво, дето следъ като напусне училището, нашата интелигенция рядко похваща вече някоя книга и се ограничава само, да си гледа своята работа, безъ да чувствува нужда, да допълня своето учение чрезъ самообразование. Заради това съ радость посрещаме ние всякоя книжка, била тя преводна или оригинална, която би могла да възбуди въ нашата младежь любовь къмъ прочитъ. А тази книжка, която стои предъ насъ, е именно такава една книга, която младиятъ читатель, па не само младиятъ, ще прочете съ охота, и отъ която той ще получи не малко поучение. Въ книгата се разглежда влиянието, което са имали върху развитието на своите синове майките на 31 велики людье, които са се прочули въ най-разнообразните области на човешката дейность. Тукъ има прочути владетели (Маркъ Аврели, Лудовикъ Свети, Хенрихъ IV., Наполеонъ I., Фридрихъ Велики), видни мислители, списатели и поети (Св. Августинъ, Мармонтель, Андре Шение, Шилеръ, Гете, Шатобрианъ, Ламартинъ, Литре, Волтеръ Скотъ, Хайне, Бернарденъ де Сенъ-Пиеръ, Беранже), гении на науката (Мишле, Кине, Кювье, Гибонъ), художници (Ари Шеферъ, Шарле), композитори (Менделсонъ), педагози (Песталоци), военни гении (Наполеонъ, Фридрихъ Велики, Тюренъ, Баярдъ), народни дейци (Гракхите и Уошингтонъ). Авторътъ свършва книгата съ заключение, че майката е най-важниятъ факторъ въ възпитанието и че заради това тряба да гледаме, да разпространяваме образованието между жените, да повдигнемъ равнището на тяхното учение, защото съ пълно право можемъ каза: „каквато е майката, такъвъ е и синътъ“.

Преводътъ е доста добъръ; само правописътъ не е винаги последователенъ и безпогрешенъ.

И. Г.

Разкази, преведени отъ Ек. Ст. Андрейчинъ. Вратца, 1897. стр. 88. цена 60 ст.

Тия разкази, на брой петь, отъ петь разни автори, и отъ три разни езици, а именно: Слѣпий, отъ Жанъ Марѐ, Клонче отъ камелия — отъ Тео Зелманъ, Медуза — отъ Алисъ фонъ Годи, Въ распръснатите планини — отъ Едгаръ Поѐ, Осторожно съобщение — отъ Марко, са кратки фейлетонни парчета — наверно печатани въ някои руски списания и отъ тамъ превеждани. Преводътъ впрочемъ не е лошъ, а и преведените разкази са добре избрани — съ изключение на четвъртия, който е твърде фантастиченъ и вероятенъ само за спиритисти хора. Като главенъ недостатъкъ на тая книжка ще споменемъ многото печатни грешки, които, види се, неопитаните още чираци въ новата врачанска печатница не са могли да избягнатъ. Благодаримъ и на толкова отъ Враца!

Б.

Биографическо рѣчниче отъ Ив. Друмевъ. Сливенъ, печатница „Българско знаме“, 1897, стр. 88., 16⁰, цѣна 50 стотинки.

Колкото голяма похвала заслужва г-нъ Друмевъ, авторътъ на географическото речниче, дето се е сетилъ да издаде на български таквазъ полезна книжка, толкозъ по-голямъ укоръ му се пада, дето не е погледналъ по-сериозно на работата си. Литературите на другите понапреднали държави са богати съ добре изработени географически речници и науката за географическите имена, на чело съ швейцарския професоръ Егли, се така много разви, щото сме въ правото си да изискваме отъ Д. нещо хубаво и съвремено, а не само опитъ. Речничето трябаше преди всичко да се придружава съ малъкъ предговоръ, дето да е доказано, отъ де е черпенъ материалътъ и отъ статистиката на кои преброявания са взети числата на жителите. На масата ми се намираше случайно Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, Siebenzehnter Jahrgang. 1896. —, та си рекохъ да проверя жителите на Германия и нейните области и намерихъ следните резултати: жителите на Германия у Друмева са $49^1/_2$ мил., а споредъ преброяванието въ 1895 год. — 52276589; помислихъ, че Д. се е ползувалъ отъ статистиката на преброявзнието въ 1890 год., но какъ да си обяснимъ факта, дето Саксония има въ речничето 3182003 ж., когато въ 1890 е имало 3502684, а въ 1895—3783014, или гр. Берлинъ, който има въ речничето 1315000, а въ 1890 е ималъ 1579244, а въ 1895 — повече отъ 1700000! Същото нещо забелязахъ и за жителите на други държави и градове. Безъ да съмъ изчелъ книжката име по име, мярнаха ми се някои много големи грешки: Гърция има въ речничето 124000 кв.кил. повърхнина, когато тя има въ същность само 65119 кв. кил.; Фердинандово (Кутловица) вместо Фердинандъ, Постданъ вм. Потсдамъ, Океания (56—57 стр.), която има 5694700 ж., се дели на Малезия (?), Меланезия, Полинезия, а Малезия сама (стр. 47) има 35 милиона жители и др. На чуждите имена трябаше да се постави ударение и да се поясни смисълта имъ, ако означаватъ те нещо. Смисълта на географическите имена ни дава често пъти по-добра характеристика на предмета, отколкото дългите описания. Напр. Суданъ, араб. дума = земя на черните; Нумидия, гръцка дума = земя на овчари; Спорадски острови, гр. дума = разпръснати острови; Ливанъ, семитска дума = бяла планина, поради белите си варовити камъни; Тифлисъ = горещи извори и др. — Хубаво би било, ако се напишаха въ скоби и имената, които местното население произнася по-другояче, отколкото ние. Напр. Флоренция (Фиренце) Неаполъ (Наполи), Портсмутъ (Портсмъсъ), Гринвичъ (Гриничъ), Аделаида (Аделедъ) и др. На географическите имена отъ Балкански полуостровъ трябаше да се даде по-голямо място и имена като р. Осъмъ, р. Сазлийка, р. Росица и др. не трябаше да липсватъ въ речничето.

А. И.

Камилъ Фламарионъ: многочисленность на населенитѣ небесни свѣтове, етюдъ (въ когото се излагатъ условията за населеностьта на небеснитѣ тѣла отъ астрономическа и философска гледни точки.) Прѣвелъ отъ най-новий русски прѣводъ на 30-то французско издание Л. — Ямболъ, печатница „Свѣтлина“ 1897., стр. 329, 8-о цѣна $3^1/_2$ лева.

Камилъ Фламарионъ е добилъ световна слава като популяризаторъ на астрономията. Абстрактната наука за системата, по която

е устроенъ света, той я направи съ голяма сръчность достъпна за най-широкъ кръгъ четци. Съ книгата си за многочисленостьта на населените небесни светове, той ни дава ясна картина за целия миръ, вседъ чието величие нашата планета е прашенка, и отъ астрономическо, физиологическо и философско гледище ни излага условията за населеностьта на този миръ. До като първата часть на това съчинение се гради възъ основа на строгата наука, на втората липсва тозъ наученъ характеръ, но за туй пъкъ тя крие въ себе си високъ нравственъ елементъ, който въздига духа на човека, като буди въ него стремежи къмъ хубавото, съвършеното, високото. Сполучливата свръзка на научното съ нравственото е помогнала най-вече да претърпи тази книга толкозъ много издания на всички културни езици и да се чете отъ всякого съ услада. И у насъ вярвамъ, би се чела тя съ същия интересъ, ако не беше преведена така лошо.

А. И.

К. Тимирязевъ, Учението на Дарвина отъ третото издание превелъ, Г. Бакаловъ. Варна. Издава книжарницата на К. Евстатиевъ, 1897. стр. 199, 8⁰, цѣна 1·70 лева.

Съчиненията на Дарвина се четатъ мъчно и този, който няма нуждната подготовка и не е сторилъ яко ниетъ, да изучи основно трудовете на Дарвина, ще се изгуби въ многото факти и не ще може да схване самата аргументация. Ето защо една популарна изложба на Дарвиновото учение, каквото ни представя преведената книга на Тимирязова, тряба да се посрещне на драго сърдце отъ българските четци.

А. И.

---

29 географически карти за изучване отечествената география, начерталъ М. А. Ножаровъ. София, печатница Ив. П. Даскаловъ и С-ие 1897. Цѣна 1 левъ.

Методиката за обучение по отечествена география въ най-ново време е създание главно на три фактора: 1. Принципа за нагледно обучение; 2. Географическо чъртание; 3. Принципа на сравнителната география. Въ самото обучение по географията, дето тези три фактора са смесени по-малко или повече помежду си, се забелязватъ пакъ ясно — трите направления наспоредъ принципа на единъ отъ трите възгледа, който се изтъква винаги на първо място. У насъ, дето обучението по география няма историческо развитие, а се е ръководило главно отъ сръчностьта на учителя и министерските предписания, преобладава географическото чъртание или конструктивниятъ методъ [1]). До този методъ са дошли учителите у насъ съвсемъ по естественъ пътъ, защото и сега смятатъ те още топографията на страните като главна задача на географията. Модерната география, която няма за цель да се изучатъ на паметъ кривулиците на реките и на крайбрежията или посоките на планините, а възъ основа на добра карта, да схванатъ причините имъ и тяхното влияние върху живота на поселищата, които се намиратъ край тяхъ, се обяви противъ конструктивниятъ методъ, който въ крайното си развитие докара чъртанието на карти не като средство, а цель на обучението по география.

---

[1]) Н. Драгановъ: Конструктивниятъ методъ при прѣподаване на География. Училищенъ Прѣгледъ, год. II, кн. IV, стр. 461—477.

Господинъ М. Ножаровъ, за да помогне на ония учители по география, които са партизани на конструктивниятъ методъ, а срещатъ мъчнотии, кога чъртаятъ упростени карти на черната дъска, начъртaлъ 29 карти, отъ които 17 ни представятъ различните окръзи въ България, а останалите: оро-хидрографическа карта на Балкански полуостровъ и България, западна Стара-Планина, централна Стара-Планина, Рила и Родопите, планини въ югозападна България, Европейска Турция, Солунски и Битолски вилаети и Скопското окръжие, Цариградски и Одрински вилаети, кралство Сърбия, кралство Гърция, княжество Черна-Гора. — На картите са показани посоките на планините съ по-дебели чърти, а на реките съ по-тънки; означени са също и по-главните проходи, върхове, поселища и пътища, отъ които едни са отбелязани съ цяло име, други съкратено, а някои само съ една буква. Останалото е праздна бяла книга.

Упростените географически карти, които ни предлага Ножаровъ като пособие, по което да се изучи по-леко и по нагледно отечествената география, като плодъ на конструктивния методъ, криятъ въ себе си същите грешки, които са присъщи и на самия методъ. Учениците научватъ положението на поселища, посоките на планини и реки безъ да иматъ възможность, да ги свържатъ съ общата пластика на земната повърхнина. Преди да се явятъ упростените карти на Ножарова, трябаше да имаме вече добри атлази и добри стенни карти по отечествената география, въ които да са представени пластично не само видътъ на общата повърхнина на България и нейните области, а и отделни характерни типове отъ нея и то въ различни масщаби (отъ 1 : 10,000 до 1 : 500,000) и въ различни начини на картографическо представянье. И само следъ като са изучили учениците точно добрата карта на някоя местность или самата местность, могатъ да се упростятъ и прегледно съпоставятъ добитите резултати, съ което много се улеснява схващаньето и запомнюваньето, но никога не бива да се изучава непознатъ географически материалъ отъ упростени карти, па били те готови или начъртани подъ ръководството на учителя. Дебелите чърти на планините и кривулиците на реките можатъ да иматъ за ученицитѣ само тогава смисълъ, когато възбуждатъ въ тяхното съзнание образа на планините и реките, както са ги схванали те вече чрезъ разбрано наблюдение въ природата или въ добрата карта.

Азъ не съмъ приятель на ония училищни карти, които не можатъ да предадатъ характера на терена въ една страна и мисля, че упростените и репетиционните карти, които, наистина, доста помагатъ да се схващатъ лесно пространствените отношения, можатъ да дадатъ на учениците най-чудовищни представления за вида на земната повърхнина и зависимостьта на реките, пътищата и поселищата отъ нея. А съ това се губи и образователното значение на географията, като се заместя съ механическо запомнюванье на линии и точки, които нямать никаква свръзка помежду си.

Отъ упростените карти на Ножарова не ще останатъ доволни и партизаните на конструктивния методъ. На картите не е означенъ никакъвъ масщабъ, нито се е ималъ някой предъ очи, когато са чъртани те. Опитахъ се да намеря масщаба на карта № III — западна Стара-Планина и добихъ следните резултати. Тука имаме меридиана между 43° и 44° с. ш., който е равенъ на $111090._3$ метра; начърта-

ниятъ меридианъ е дългъ 119 милиметра, следователно излиза масщабъ 1:933532, който никоя картографъ не би употребилъ. По същия масщабъ 43 паралеленъ градусъ (= 81531.$_1$ м) и 44-я (= 80196.$_5$ м.) би биле = 87.$_3$ мм. и 85.$_9$ мм, а въ същность 43 паралеленъ градусъ между 40 и 41 меридианъ = 84 мм.. а между 41 и 42 = 85.$_2$ мм.; 44 паралеленъ градусъ между 40 и 41 меридианъ = 85 мм. и между 41 и 42 = 86.$_2$ мм. Отъ тази градусна мрежа се вижда, че едни и същи паралелни градуси иматъ различна дължина, и че колкото отиватъ по на северъ, толкозъ по-големи ставатъ (?!). Съвсемъ другояче би излязла работата, ако се вземеше масщаба 1:1000000, тогазъ картата щеше да има меридианъ = 111 мм., а паралелните градуси: 36^0 = 90 мм., 37^0 = 89 мм., 38^0 = 87.$_8$ мм., 39^0 = 86.$_6$ мм., 40^0 = 85.$_4$ мм., 41^0 = 84 мм., 42$_0$ = 82.$_8$ мм. 43^0 = 81.$_5$ мм., 44^0 = 80$_2$ мм., 45^0 = 78.$_8$ мм., 46^6 = 77.$_5$ мм. Тряба ли да се увеличи масщаба, умножава се числото на меридианния и паралелните градуси съ 2, 3, 4 и т. н.; тряба ли да се намали масщаба, разделя се числото имъ съ 2, 3, 4 и т. н. И само тогазъ можатъ да се сравняватъ масщабите, което има голямо значение. Всички планини са означени съ еднакво дебели чърти, а съ това се губи прегледностьта, защото не се различаватъ главните планини отъ техните разклонения. Къжеловидните планини, каквато е Витоша, са начъртани, като надлъжъ проточени планини. Не са отбелязани съ по-дебели чърти и главните пътища, за да се отличаватъ отъ второстепенните. Не са прокарани някои отъ новите железни пътища въ България и Турция, а въ Сърбия, Гърция и Черна-гора няма никакви пътища. Не трябаше да се разпокъсва България на окръзи, а на покрайнини, които представляватъ нещо цяло въ себе си, било въ физическо, поселищно или историческо отношение. У насъ окръзите не представляватъ нящо цяло и завършено и техните граници не са възникнали исторически нито са постоянни, а просто прокарани съ чърти на картата. Достатъчно е да се погледне на Софийския окръгъ, за да видимъ, какво голямо разнообразие има въ природата и хората му и какъ се губи връзката имъ въ други окръзи.

Картите на г. Ножарова ще помогнатъ много на учителите по география, които не могатъ сами да чъртаятъ упростени карти, но ползата за учениците отъ тяхъ е съмнителна, ако не отрицателна.

А. И.

Сборникъ отъ Български народни умотворения. Часть втора. Простонародна Българска философия или български народни прикаски, вѣрования, пословици, гатанки, игри и пр. Отдѣлъ I. Български прикаски и вѣрования съ прибавление на нѣколко Македоновлашки и Албански. Книга IX. Събралъ и издава К. А. Шапкаревъ. София. 1892 год.

Че този сборникъ дава изобиленъ материялъ на фолклористите, това вече е известно. Не е наша задача тука, да се произнесемъ върху отдела за българските приказки, а като родомъ албанецъ и запознатъ съ аромънския езикъ, искаме да кажемъ няколко думи за няколкото македоновлашки и албански приказки, обнародвани отъ г. Шапкарева, като притурка къмъ сборника му. Идеята на г. издателя да обогати европейския фолклоръ съ няколко такива приказки е похвална. Само желателно би било, да бе обърналъ той малко повече

внимание на записването имъ. Така г-нъ Ш. не се държи о необходимото правило, да се предаватъ материалите строго фонетически. Издателятъ или не ги е сфаналъ, или приказвачите не са ги изговаряли добре. Напримеръ срещаме торните вместо тоарните, а каса вм. а касѫ, скулуе вместо скулие и т. н. Въ туй отношение той би могълъ да си вземе примеръ отъ Вайганда, който, наистина, си служи съ латиница, ала могло би и съ кирилица да се пишатъ думите правилно и фонетечески.

Въ албанските приказки забелязваме следующето: приказвачката Зоица Малкова, чиста албанка отъ Крушево, види се, малко ще е позабравила албанския езикъ, и понеже, както предполагаме, отдавна си служи съ аромънски, тукъ таме вместо албански думи употребя аромънски: напримеръ с'и льáпа (с'и е аромънизъмъ, вместо албанското тѫ), ун дльале (ун аромънски единъ вместо албанското нье) и пр. Въ албанските приказки срещаме фрази и думи, които не приличатъ да са албански, напримеръ: въ прик. 282, ч'кàй се, не се разбира, а види се отъ превода, че иска да каже или с'ка гье исе = няма нищо че, или чка исе = какво има, че. Г-нъ Ш. пише дй и привежда день, а въ приказката е дит = день, а не дй = знае. Въ същата приказка намирамъ еди, и едвамъ отъ превода разбрахъ, че е погрешно вместо й ѳá = каза й. Ифтуанъ пакъ отъ българския преводъ се вижда, че е погрешка вместо „и ѳарнѣ" (повикахѫ ги) и т. н. Много са и тукъ думите, които не са написани фонетически, напримеръ кѫ се вместо кя се, мерта вместо мерте, ецу вместо ецѫ, нду вместо ндѣ, пѣзури вместо пѣрзури, ларк вместо льярк, вѫлаѳи вместо вѣлай, ѳѣште вместо ѳеште и пр. Както виждаме отъ приказките, па се разбира и отъ превода, често пѫти са се пропускали синтактически и морфологически (граматически) грешки, напримеръ: ньѣ пльака вместо плякѫ, защото пляка е съ членъ, което не се позволява въ албански езикъ, както и въ български, т. е. съществителното име подиръ количествените числителни не приема членъ, дю диел вместо дием, защото подиръ дю = две, не може да следва единствено число. Икѫ вместо икън' (единстено число вместо множествено), унгрита 1-о лице единст. число вместо унгритнѣ 3-то лице множ. число и пр. Няколко думи не са преведени добре, напримеръ въ приказката № 282 думата скуната е преведена съ свекърва вместо етърва (до колкото помня въ приказката се говори за свекърва по албански свиéра). Въ речника думата гъзонет се превежда мисли, чини му се, — вместо радва се, льуфт = войска вместо война, сюри = вяра, — вместо око и т. н.

Ала вижда се, че тези грешки не тряба да се приписватъ толкова на издателя, колкото на приказвачите и приказвачките.

Чилевъ.

Елинска христоматия съ обяснения на Български отъ Марко Д. Балабановъ, часть втора. София, 1896.

Макаръ че въ класическото отделение на 8-хъ български гимназии следватъ вече около 1000 ученика и отъ година на година се забелязва увеличение въ числото на класичните учебници, най-важното условие за успеха на учениците, съвършено малко имаме за старите езици. Даже въ едни гимназии се предпочитатъ руски учебници, както

например гръцката граматика на Курциуса (въ руски преводъ), учебникътъ на Крамера; гръцки и латински автори се четатъ съ руски словарчета —, нещо което е обяснено и оправдано отъ почитаемото мин. на Народното Просвещение. Съ голяма радость ние очаквахме за това да се явятъ и на български, подобни учебници, ала не знаемъ дали трябва да се усмелимъ да кажемъ че новата Елинска христоматия отговаря напълно на надеждите на класиците. Мотивите на нашето мнение лежатъ въ самата христоматия, която, макаръ че не виждаме въ нея никакво предисловие, нито е казано, защо е предназначена, ще е съставена за студенти въ Висшето училище отъ историкофилологическия факултетъ, ала още повече за ученици отъ классическите отделения на гимназиите.

Преди всичко нека ни бъде позволено да разгледаме въпроса, дали е по-полезно христоматии или автори цели да се даватъ въ ръцете на учениците отъ по-горните класове и студентите, особено като се има предъ видъ, че старите езици сега за сега въ Висшето училище се преподаватъ въ по-малко години и часове отколкото въ гимназиите. До колкото знамъ, въпросътъ почти окончателно е решенъ противъ христоматиите и вече на немски се издаватъ автори съ коментарии „für den Schulgebrauch“, а също такива имаме и на руски, френски и пр. Обаче и като христоматии г. Балабановата книга, предназначена за студенти и ученици, има следните недостатъци:

1) Известно е, че още нямаме гръцко-български речници, като въ другите европейски езици, нито общи, нито специални за някои автори, следователно още по-необходимо беше на края на христоматията да имаше речникъ, каквито има въ немски, руски и пр. христоматии и издания на автори, и каквито намяряваме даже въ първата часть на Елинската христоматия отъ г. Балабановъ.

2) Относително материала на христоматията имаме да забележимъ, че наставленията къмъ Димоника, които вероятно не са продуктъ на класическия ораторъ Изократъ, и се отличаватъ съ разбъркани конструкции, трябаше съвършено да липсватъ въ христоматията или трябаше да се изберат най-отличните и по съдържание и по синтаксисъ откъслеци. Това би могло да стане толкова по-лесно въ наставленията къмъ Димоника, че вътрешното съединение между изреченията е твърде слабо. Изборътъ на откъслека отъ Изократовата речь за славата на гр. Атина е твърде сполучливъ, само че би трябвало на кратко да се обясни при какви обстоятелства е написана тъзи речь. Откъслеците отъ Демостеновите речи са също сполучливи и са придружени съ необходимите обяснения за времето, мотивите и обстоятелствата. Отъ Ликурга откъслекътъ е много кратъкъ, а освенъ това у Ликурга има места съ по-патриотическо съдържание.

Откъслеците отъ Платоновите съчинения представятъ превъзходна китка отъ литературната градина на божествения философъ.

Въ V часть (Тукидидъ) би било по-добре да се отбележи въ биографията му, кога е роденъ и кога е починалъ. Откъслеците отъ неговите съчинения са както известно едни отъ най-мъчните, особено въведението и хвалебната речь на Перикла за падналите на бойното поле атиняни.

Биографията на Херодота, както и граматическите бележки за іоническото наречие са достатъчно пълни и откъслеците добре избрани. Отъ Плутарха има сравнително повече, отколкото отъ другите автори.

Колкото за откъслеците отъ Васили Велики ние сме на мнение, че те не трябваше съвсемъ да фигуриратъ въ една елинска христоматия, защото този списатель е далечъ отъ класическата епоха, и може да се смята само за подражатель на класиците. Както къмъ латинската класическа литература не принадлежатъ черковните латински автори, също така и Васили Велики не влиза въ гръцката класическа литература.

Наставленията на патриарха Фоти къмъ новопокръстения български царь Борисъ може да се допуснатъ въ една Елинска христоматия, само понеже е предназначена за български ученици.

За последната часть т. е. за поезията четемъ въ една забележка, че е само „прѣдвкусие“ отъ третата часть на елинската христоматия и е приложена „за врѣмено удовлетворение на надлежаща нужди“. Обаче сега е признато, че е много по-добре да се изучи въ последния класъ една песень отъ Илиадата, отъ колкото да се превождатъ твърде малки откъслеци отъ поетическите видове. Последното, разбира се, е предпочтително, но въ по̀-големи размери и не при сегашните условия на преподаваньето старогръцки въ българските гимназии.

3). Обясненията на български състоятъ или отъ бележки за значението на някои думи или отъ разни граматически и исторически тълкувания на текста; синтактическите обяснения са обаче твърде малко. Граматическата терминология отъ части е руска, напр. прошедше съвършено, приращение и пр. На първата страница (бележка b) аористътъ е по-добре и на български да се нарича гномически аористъ, както въ другите езици, па и учениците изучаватъ въ синтаксиса туй име и значение на аориста.

Въ обяснението на думата καλοκἀγαθία трябвало би да се прибави и съюзътъ καί, защото καλοκαγαθία произхожда отъ καὸλς καί ἀγαθός като се предполага прилагателното καλοκἀγαθὸς и се научава окончанието ια.

Обяснението на думата σοφισταί = списатели прозаисти, тъй наречените логографи, въ различие отъ поетите, не е достатъчно и мислимъ че би трябвало да бъде така: σοφιστής отъ σοφίζομαι, σοφός (σόφισμα софизмъ) има първо значение на философъ (у Херодота и пр.) Подире значи учитель по риторика и изобщо по политическите науки и най-сетне такъвъ, който се представя, че знае всичко (шарлатанинъ).

Въ обяснението на думата „притани“ срещаме, че те били избирани до 50, или 60 по-после, и съставлявали за известно време върховната съдебна и изпълнителна власть. Обаче известно е, че пританите не са бивали избирани отделно, а съставяли една часть отъ βουλή (500 души отъ всяко племе по 50). Така представителите на 10-те племена поредъ имали върховната власть по 35 или 36 дена презъ годината.

За ἐξῆν, глаг. ἐξειμι. Но този глаголъ никогажъ не се среща въ I лице, а само като третоличенъ, следователно би трябвало да се бележи, че гл. прави ἔξεστι.

„Държавното устройство на о. Критъ е било еднакво съ Лакедемонското, понеже и критянитѣ, както и македонцитѣ, сѫ били отъ Дорическо произхождение“. Наверно тука е печатна грешка: македонците вместо лакедемонците.

Въ обяснението на басната за Прокни и Филомела трябваше да се прибави че споредъ други Прокни е станала ластовица, а Филомела славей.

Чилевъ.

Georges N. Nadjidakis. — Du caractère hellénique des anciens Macédoniens. Athènes, 1896. стр. 78.

Има въпроси въ историята на народите, които поради недостатъка отъ положителни данни или пъкъ поради еластичностьта на данните, които са известни, решаватъ се различно отъ историците. Въ такива случаи историкътъ се намира въ едно твърде затруднително положение: колкото обективно и да иска той да се държи при произноската си по такива въпроси, той винаги, понякога незабелязано за него, а понякога съзнателно, обхванатъ отъ известно предубеждение, не може съвсемъ да се избави отъ натиска на личните симпатии или национални чувства и интереси и лесно се поддава подъ влиянието на тези последните. Това явление особено ясно изтъква въ етническите въпроси, гдето често пъти се случва, че историкътъ събира и разгледва фактовете, не за да извлече отъ тяхъ това или онова заключение, а само за да потвърди отъ понапредъ закоренялото въ него убеждение. Къмъ такива въпроси се отнася и зачекнатиятъ отъ г. Хаджидакисъ въпросъ въ озаглавената тукъ брошура за „Елинския характеръ на старите македонци.“

Въ тази брошура г. Х. не предлага и решава някой новъ въпросъ, нито пъкъ поставя на нова почва разгледвания въпросъ. Отдавно съществуватъ, както между историците, така и между класическите филолози, две противоположни мнения за етническото потекло на старите македонци: едни, като ги извеждатъ отъ илирийско потекло, казватъ, че старите македонци са били чуждо на гърците племе, както по езика, така и по характера и са се считали отъ самите гърци за варвари, а други мислятъ, че те са били едно отъ многобройните гръцки племена, много близко по езика си къмъ дорийците, и ги причисляватъ къмъ елините. За г. Х., който приема за вярно второто мнение, е повече отъ очевидно, че старите македонци са принадлежали къмъ елинското семейство, че те са се считали за елини и, като такива, напълнили са света съ славата на своите подвизи. Но и при все това, казва той, „политическите антипатии и неправилното понятие за етнологическите условия у древните, пристрастното изследванье и политическите кроежи на модерните са направили още потрудно разрешението на тази етнологическа задача.“ Поради това той мисли, че е повече отъ необходимо още веднажъ да се разгледа този въпросъ вънъ отъ всякакви субективни влечения

Като привожда известията на старите гръцки и латински писатели за границите на стара Гърция и забелязва отъ една страна, че някои отъ тяхъ причислятъ Македония (въ тесенъ смисълъ) къмъ Гърция, а други я отделятъ, а отъ друга страна като признава, че същата разуевность съществува и у новите писатели, а въ Германия

и днесъ господствува мнението, че македонците първоначално са били варвари и отъ чуждо на гърците племе и само отпосле са се елинизирали, Х. изповядва, че „въпросътъ е далечъ да бъде разрешенъ еднодушно въ полза на елинския характеръ на Македония, както мислятъ някои въ Гърция. Обаче, споредъ мене, пише той, голямата важность на този въпросъ е вънъ отъ всяко съмнение не само за бъдъщето на народите, които населяватъ Македония (за жаль не научната истина, а несправедливото, грубо и варварско насилие урежда правата на народите), но и за да се разбира по-добре и да се оцени здраво историята на Гърция следъ Александра". Тия са били собствено мотивите, които са накарале г. Х. да разгледа още веднъжъ този затруденъ въпросъ, още повече че неговите предшественици не са го изследвали всестрано, и за това „единъ точенъ предметъ на езика и подробно изследванье на историческите извори ще могатъ да ни дадатъ може би някои естествени указания за определението националния характеръ на Македония."

И тъй, при разгледваньето въпроса за етеическия характеръ на старите македонци, г. Х. изказва желание и стремежъ да стане на чисто научна почва възъ основа на филологически и исторически данни. Но преди да пристъпи къмъ изпълнението на своята задача, той намира за необходимо, да определи последователните значения на думите „Елинъ" и „Елада" и дохожда до заключение, че тия думи отъ дълбока старина още са изгубили своето етнологическо значение и приели чисто културно значение, като станали синоними съ „образовани хора," „образована страна" въ противоположность на „варварите", каквото значение има сега думата „Европеецъ." Поради това, ако у древните писатели македонците се наричатъ ту елини, ту варвари, то е за туй, защото едни отъ тяхъ се употребявали думите „Ἕλληνος" и „Ἑλλάς" въ етнологически, а други въ културенъ смисълъ. На съвремения историкъ предлежи да се отнася строго критически къмъ старите свидетелства, като си дава въ същото време отчетъ, при какви обстоятелства са се употребявали тия думи. Възъ основа на този принципъ, повидимому, г. Х. опровергава съвремените историци, които отрицаватъ елинския характеръ на старите македонци, като доказва, че ако ние забелязваме някоя разница, както въ езика, така и въ нравите на македоиците, то произлиза отъ това, че подирните, живеяйки първоначално на страна отъ другите гърци, не са могли да взематъ участие въ прогреса на елинската цивилизация и са закъснели въ своето развитие; а по-сетне, когато те влезли въ сношения съ гърците, но вече като победители, старите привички и новите политически условия са били достатъчни за да произведатъ между македонците и елините тази разлика, която обаче не се дължи на националната разлика.

Въ своите „preuves linguistiques" г. Х., като признава, че склонението, синтаската и етимологията на остатъците отъ стария македонски езикъ не ни даватъ никакво доказателство, твърди, че характерните черти иа гръцката фонетика са оказватъ същите и въ македонските думи и доказва въ 18 пункта, че думите, които са считатъ за македонски, са нищо друго освенъ гръцки. Но главно той се спира върху възражението, че съгласните β, γ, δ не се явяватъ въ македонскиятъ езикъ аспирирани, както въ гръцкия въ φ, χ, θ, следов.

въ това отношение македон. езикъ се приближава къмъ езиците славянски, келтски, литовски, илирски и пр. За да опровергне това възражение, Х. се взема да покаже, че първоначално въ македонския езикъ са съществували индийските аспирирани bh, dh, ph, че γ нийде не заместя χ, а се употребя, също както и въ гръцкия, и най-сетне че както въ другите гръцки диалекти, така и въ македонския те са преминали въ ph, th, kh, т. е. φ, ϑ, χ, за да се обърнатъ споредъ закона на различието (la loi de la dissemblance) въ формата π, κ, които пакъ по същия законъ са се обърнали въ β и ϑ тогава, когато въ северните езици аспирацията още отъ начало е изчезнала. Като допуща подобни превръщания въ стария македонски езикъ, Х. прави следните изводи:

1) че най-стариятъ македонски диалектъ е по произходъ гръцки, защото само въ Гърция се намира изменението на аспирираните звучни въ аспирирани неми (bh, dh, gh, въ ph, th, kh) и отъ тия последните въ съгласни меки (ph, th, kh, π, τ, κ);

2) че несъмнено въ много по-стара епоха въ Македония са произнасяли κέπhαλα, Πhίλιππος, Ξαντhὸς при по-късните κεφαλα, Βιλιππος, Ξανϑος β, и

3) че β, ϑ отъ по-късната форма на македонските думи не доказватъ никакъ, че македонскиятъ диалектъ е родственъ съ северните наречия и чуждъ на гръцкия. Що се отнася до превръщанието на старите φ, ϑ, въ β и δ отъ по-късните времена, Х. го обяснява съ това, че то станало подъ влиянието на варварските народи, които са забикаляли македонците въ течение на много векове и наречието на които не е притежавало подобни звукове, а пъкъ това е било възможно да стане поради отдалечението на македонците отъ другите гръцки племена.

„Следъ това“ завършва Х. главата „les preuves linquistiques,“ става ясно дори и за слепите: 1) че каквото и да е предполагаемиятъ произходъ на β и δ, поставени на мястото на аспирираните φ и ϑ въ Македония, те нямат абсолютно нищо общо съ еднозначните звукове b и d на Илирия и на северните наречия, и 2) че по никой начинъ те не доказватъ някое различие между македонския и другите елински наречия. И тъй, всичките лингвистически доказателства свидетелствуватъ въ полза на елинския характеръ на македонския диалектъ.“

Обаче нека ни бъде позволено да се усъмнимъ, че и за „слепите“ е очевидно това заключение на г. Х.: неговите натегнъти, па дори и насилствени фонетически обяснения на някои думи отъ стария македонски езикъ, неговите недоказани и даже произволни превръщения и предположения, най-сетне изкуственият му приемъ, съ който той прави своите изводи, едвали са въ състояние дори и за „тия, които видятъ,“ да потърдятъ силата и убедителностьта на лингвинстическите му доказателства. Освенъ това надали само едни еластични фонетически наблюдения безъ подмогата на силните доказателства на синтаксата и етомологията са достатъчни да ни докажатъ и да ни убедятъ въ елинския характеръ на стария македонски езикъ.

Не по-убедителни се явяватъ и „preuves historiques“ на г. Х. „Но вънъ отъ многобройните (?) лингвистически доказателства, почва той, неопровержини исторически доказателства посочватъ на елинския характеръ на македонците: думи на знаменити мъже, мнения и сви-

детелства на автори, обнародвания на народни събрания, които уни-унищожаватъ всеки споръ.“ Своите доказателства г. Х. почва съ твърдението, че македонците наричали римляните варвари, нещо, което те очевидно не би направили, ако да не бяха елини, и че нито гърците, нито римлянита не са правили никакво различие между македонци и гърци, а, напротивъ, те са ги считали за най-истински гърци и, като такива, са ги отличавали отъ варварите; после, че не само македонците сами не са се считали за чужди на елините, но и старите писатели, които никога не са ги признавали за варвари, разделяли са тяхното мнение, и не само са правили различие, но още са противопоставяли македонските закони, нрави и обичай на варварските, и никога на елинските; понататъкъ Х. привожда като доказателство и туй, че по въоръжението и тактиката си македонците не се отличаватъ отъ гърците, че те са били свободни хора и не са търпели абсолютизма, че нито единъ отъ старите автори не казва, че македонските войници са говорили на езикъ съвършено непонятенъ на гърците, че Александъръ В. се е обръщалъ въ Азия къмъ всичката си армия съ думите: „македонци и съюзници!“ а това доказвало, че са го разбирали всички. макаръ той да е говорилъ въ същность само на единъ езикъ. и изобщо всички изрази, които се привождатъ отъ старите за македонски, въ същность са чисто гръцки; най-сетне, ако македонските войници са били отъ друга раса и отъ другъ езикъ, ако само подъ натиска на царствующата династия са били принудени да поддържатъ елинските интереси, то защо диадохите, които са произлизали отъ чистокръвни македонски фамилии, не произведоха реакция въ елинските стремежи на своите предшественици и не отделиха гърци отъ македонци, за да образуватъ македонски държави, а, напротивъ, ние виждаме както тяхъ, тъй техните помощи като проповедници на елинската цивилизация и въ Азия и въ Египетъ? Не може да бъде ни дума за някаква македонска реакция срещу елинизма, следователно нямало е никакво различие между маледонци и елини, и македонските войници се считали повече отколкото гърци.

За потвърдение на тия мисли, Х. засипва читателя си съ цялъ купъ дълги и предълги цитати отъ старите гръцки и латински автори, които обаче сравнително съ епохата, която той разгледва, са отъ много по-късно време. Наистина между тия цитати ние срещаме „думи на знаменити мѫже“, „мнения и свидетелства на писатели“ и дори „обнародвания на народни събрания“, обаче и Х. не си е далъ трудъ да се отнесе критически къмъ тяхъ, а именно въ какво душевно настроение и политическо състояние се е намиралъ известенъ мъжъ „знаменитъ мъжъ“, когито той е произнасялъ тия или ония „думи“, или кога е живялъ и какво е било общественото положение на този или онзи „писатель“, когато той е писалъ своето „мнение или свидетелство“, или пъкъ при какви политически обстоятелства или условия известно „народно събрание“ е издавало своите обнародвания. Напротивъ, посредъ тази маса отъ цитати Х. гледа само да се докопа до някое предложение, а нарядко и до някоя дума, само и само да изглади противоречията на писателите и да извади някое чудовищно заключение. Така напр. на ст. 59 той привожда като отделно доказателство следните думи: „за срамотно се считало у варварите да се покажешъ голъ, но не у македонците, нито у другите гърци. Оттука,

заключава Х., македонцитѣ са били елини". Или на същата стр. подъ пунктъ 6: абсолутниятъ суверитетъ на варварите билъ обаче неизвестенъ въ Македония. Ако са верни думите на Еврипида, че всичките варварски народа са роби, съ изключение на единъ", то македонците тряба да бъдатъ необходимо причислени между елините". Отде г. Х. взима тази „необходимость", не е известно, поне не се види нито отъ думите на Еврипида, нито отъ неговите. Изобщо въпреки желанието на Х. да стане на строго научна почва, тряба да се забележи, че той не се ръководи отъ някои твърди и определени критически принципи или пъкъ основания и допуща твърде много произволъ; той съвсемъ не определя общия характеръ и духъ на отделни писатели, не говори нищо за сравнителната ценность на известията на всеки отъ тяхъ, а просто приема това, което му се аресва и подхожда или пъкъ го кара да подхожда на неговите предубеждения.

Разбира се, такъвъ единъ критически методъ, такива приеми не могатъ да придадатъ сила и убедителность на доказателствата на Х. Напротивъ, отъ една страна те, въпреки неговото уверение, възбуждатъ силно подозрение въ обективното му становище спрямо интересующия го въпросъ, а отъ друга пъкъ издаватъ неговата тенденциозность, която изпъква най-явно въ последната глава на брошурата му съ надсловъ: „des races macédonieennes et helléniques en Macédoine avant Alexandre le Philhellène". Като счита за доказано, че старата Македония е съставяла часть отъ Гърция и че нейните жители са били елини, които са говорили на единъ гръцки диалектъ подобенъ на дорийския, какъвто е билъ въ употребление у епирците, Х. си задава въпросъ: „кои са били македонците, т. е. какви са били имената на различните племена, подразбирани подъ това общо название?" Обаче и при разрешението и на този въпросъ Х. не се ръководи отъ някой наученъ приемъ. Той взема за мерило въ този случай границите на Македония въ началото на IV в. пр. Хр. и като преброява пленената, които са влизали въ състава на Македония въ онова време, извежда, че те били македонски, а следов. и гръцки, безъ обаче да се спира върху етническия происходъ на всяко отъ тяхъ. Но най-ясно изтъква всичката тенденциозность на брошурата въ заключителните думи на автора ѝ:

„И тъй, завършва той, македонското царство до епохата на Филипа, сина на Амлита, е била съставена въ по-голямата часть отъ елинско народонаселение. И наистина въ наше време още гръцкиятъ елементъ господствува въ тия земи, както и въ Епиръ, и гръцкиятъ езикъ заема първо място. Всеки знае, че Филипъ стана владетель на безбройните гръцки колонии на Халкидика, и че на изтокъ неговото владичество се простираше надалечъ. Но въпросътъ тукъ не е за това. Ние говоримъ за земите на собствена Македония, дето се спиратъ, както ние доказахме, северните граници на истинска Гърция. И въ наше време те се простиратъ въ територии, които са били завзети някога-си отъ македонците и отъ други елински племена. По този начинъ гръцкиятъ духъ можà да се пропангандира въвъ всичките посоки и особено къмъ северъ чакъ до необитаемите ледени страни (sic). Наистина същото не може да се каже и за езика, защото духътъ, който въ нищо не се е нуждаялъ, можà самъ по себе

да завоюва и да цивилизува душите. А пъкъ за пропагандираньето на езика трябало многовековни завоевания и една силна административна, съдебна, военна и политическа организация. Въ това се и заключавала голямата разница между военния и политически Римъ и артистическата и интелектуална Гърция".

Обаче единъ скокъ отъ 24 века, намъ ни се струва, е недопустимъ въ историята. Г. Хаджидакисъ забравя, че отъ IV в. пр. Хр. до края на XIX. в. следъ Хр. са преминали толкова различни и силни етнически пороп презъ тази същата Македония, която, можеби, някогаси е съдържала въ себе си родствени на гръците племена, щото трудно е да се търси нещо тамъ, дето и найпоследната диря отъ него е изчезнала.

В. Н. З.

Les actes de S. Dasius. Par Franz Cumont, professeur à l'Université de Grand. Extrait des Analecta Bollandiana XVI. 1897. Bruxelle pag. 16.

Въ статията написана подъ този насловъ г. Cumont, професоръ на ениверситета въ Брюкселъ, издава неизвестните до сего сведения за мъченическата смърть на св. Дазиусъ. Освенъ други документи тя съдържа единъ гръцки ръкописъ отъ XI. векъ, съхраняванъ въ народната библиотека въ Парижъ; този ръкописъ е единственятъ до сега документъ за смъртьта на св. Дазиусъ, който претърпялъ мъченическата си смърть въ градъ Durostorum, сегашна Силистра.

Началото съдържа любопитни сведения за римския праздникъ Сатурналиите. Войниците отъ римския гарнизонъ въ Дуросторумъ имали обичай да празднуватъ ежегодно праздници въ честь на бога Кроносъ или Сатурнусъ и за това съ жребие си избирали царь, главатарь или тъй да се каже, председатель на празненствата. Облеченъ въ знакове на царското си достоинство, царя на чело на голямо шествие тръгвалъ изъ града и се предавалъ на всякакви забавления и веселби, много пъти отъ разпуснатъ и необузданъ характеръ. Неограничената свобода, която се позволявала въ този случай, се считала за благодать на Сатурна, на когото избраниятъ царь билъ представитель тукъ на земята. Тези подробности се схождатъ съ сведенията на другите автори за римските Сатурналии (Saturnalia), които се празнували всяка година отъ 16—23 декември и по характера си могатъ да се сравнятъ съ модерния карнавалъ. Цельта на този празникъ била, да се припомни златниятъ вякъ въ царуваньето на Сатурна; презъ тези дни робите бивали свободни и господарите прислужвали на робите си на трапезата, за да се означи, че въ време на златния вякъ нямало разлика между родове и съсловия. Свободни и даже необуздани веселби сдружавали безъ разлика всички участници на праздника, които взаимно са гощавали, забавлявали се съ всякакви игри и си дарявали разни дарове. Въ време на сатурналиите не се продавало и не се работило, съдилищата и училищата били затворени. Всяко общество, дружина или кръжокъ празднующи си избиралъ по единъ седмодневенъ царь, който билъ председатель на праздника и като такъвъ билъ дълженъ да развеселява поданиците си съ всякакви смехурии, като имъ давалъ разни смешни заповеди и поръчки. Необузданостьта и разпуснатостьта, която се позволявала при тези веселби, се считала

за даръ отъ добродушния господарь на златния вякъ Сатурна, който ежегодно за седемъ дена поемалъ властьта въ ръцете си.

Твърде интересно е, че този римски праздникъ се празнувалъ въ IV векъ следъ Христа и въ мизийските полета надъ Дунава. Римските легиони не само пресадили въ Италия и въобще на западъ азийските, тракийските и други култове, отъ азийските особено тайнствения култъ на Митра, нъ и спомогнали значително, да се разпространятъ римските права и римската религия дори въ най-далечните краища на империята. Въ Мизия край бреговете на Дунава, заселена отчасти съ италийски колонисти въ забележителните колонии и градища, каквито били Ratiaria, Almus, Colonia, Ulpia, Oescus, Novae, (Аргаръ, Ломъ, Гиченъ, Свищовъ) Civitas Montaninensium (Кутловица) и други няколко, види се, че твърде билъ популаренъ веселиятъ праздникъ на сатурналите, който въ отечеството на римските легиони означавалъ края на годината. Този праздникъ съществувалъ още въ времето, когато било писано мартирологътъ на св. Дазиусъ, на който авторътъ се оплаква, че неговите съвременици все още не са отказвали отъ дяволските притворства, а упорито се придържали о обичая, да излизатъ на 1. Януари облечени съ кози кожи и обезобразени (маскирани) лица. Види се, че тогава праздникътъ билъ преместенъ къмъ 1. Януари.

Дазиусъ, единъ отъ войниците на рим кия гарнизонъ въ Дуросторумъ, избранъ отъ другарите за царь на сатурналите, отказва да играе безбожната комедия и се прогласява за християнинъ. Веднага го турятъ въ окови и надругия день завеждатъ предъ съдебния столъ на легата Rassus, вероятно императорски наместникъ или управитель на провинцията Moesia Inferior — Долна Мизия. Бахусъ съветва Дазия, да се откаже отъ верата си или поне да принесе жертва на императорските идоли, като му напомнюва. че той е дълженъ да почита върховния си господарь и да му се поверява. Обаче Дазиусъ възразява, че той припознава само другъ единъ по-високъ дългъ, отколкото е дългътъ къмъ императора и остава непреклонимъ. Съдията му дава и срокъ за размишление, обаче Дазиусъ отфърля и това. И така легатътъ, като вижда, че неговите съвети ставатъ напраздно, осъжда престъпника на смърть, споредъ закона.

Преди самото испълнение на присъдата още единъ пъть се опитватъ, да накаратъ Дазия, да принесе жертва на идолитѣ, нъ напраздно. И така Дазиусъ мъченически билъ посеченъ на 20 Ноември на 303 год., когато станъло голямото преследване на християните въ времето на Диоклецияна и Максимияна.

Авторътъ на статията изказва мнение, че писателятъ на мартирологиума е живялъ въ Мизия, може би въ самия градъ Дуросторумъ, отъ VII векъ и че при списването на своя разказъ е ималъ на ръка официални документи за смъртьта на мъченика. Оригиналътъ билъ написанъ на латински езикъ, който като езикъ на легионите и като официяленъ езикъ билъ распространенъ въ Мизия, — това потвърждаватъ и латинските надписи намерени въ Мизия, — и после преведено на гръцки езикъ. Единъ преписъ отъ този гръцки преводъ отъ XI векъ, съхраняванъ въ Народната Библиотека въ Парижъ, послужилъ за предметъ на интересната статия на г. Cumont, отъ която виждаме, какви грамадни размери било взело преследването на

християните въ времето на Диоклециана на 303 год. което можало да засегне и далечните граници на империята въ Дунавска Мизия и Панония. Споредъ другъ единъ мартирологиумъ, съ Дазиусъ билъ посеченъ въ Axiopolis, тоже дунавски градъ въ Scythia Minor (сегашна Добруджа), къде сегашно Рахово, дето Дунавътъ се възвива къмъ северъ. Статията съдържа освенъ това няколко исторически бележки за Мизия и указва, какви интересни сведения за първите християнски векове на България могътъ да се открият въ житията на тогавашните светци и мъченици, отъ които някои споменуватъ откритите въ София древни християнски надписи.

В. Добруски.

Программы чтенія для самообразованія. Второе, преработанное и дополненное, изданіе. Изданіе отдѣла для содѣйствія самообразованію въ Комитетѣ Педагогическаго Музея Военно-Учебныхъ Заведеній. С.-Петербургъ. 1897. 296+IV Цѣна 40 к. Ето една ценна книга, която тряба да бъде известна на нашите младежи. Тя е предназначена за ония, които искатъ да се самообразуватъ и да се развиватъ самостойно. Тя е плодъ на „Отдѣла для содѣйствія самообразованію“ при Педагогическия Музей въ Петербургъ. Тоя отделъ е съставенъ презъ ноември 1894. год. и на следующата 1895., следъ цялъ редъ заседания, той обнародвалъ вече една енциклопедическа програма за четенье и две специални по руска история и политическа икономия. Следъ туй отделътъ, като се убедилъ, че не е достатъчно само това, попълнилъ състава си още съ други учени хора и презъ 1895—1896. год. „выработалъ спеціальныя программы почти по всѣмъ наукамъ, входящимъ въ планъ Отдѣла“. Тия програми обаче са предназначени за младежи запознати съ „съ курсомъ средныхъ учебныхъ заведеній“ и посочватъ литературата на предмета „преимущественно на русскомъ языкѣ и лишь въ крайнемъ случаѣ на языкахъ иностранныхъ.“ Тъй също тия програми са предназначени още и за ония, които получаватъ или са получили висше специално образование и чувствуватъ нужда отъ разширяванье това си образование „путемъ ознакомленія съ науками, оставшимися имъ неизвѣсными.“

Освенъ горните програми отделътъ гони и следните цели: устройство публични събрания, „въ которыхъ дѣлаются сообщенія о ходѣ популяризации науки на западѣ и въ Россіи“, разглеждатъ се съчинения, „входящія въ программу дѣятельности Отдѣла“, четатъ се реферати „по въпросамъ включеннымъ въ эти программы“ и т. н. Тъй също устройва и общедостъпни публични лекции на общи основания. Отделътъ отговаря лично и писменно на всички, които искатъ да се ползуватъ отъ показанията му, както въ Петерсбургъ, тъй и въ провинцията, и издава оригинални и преводни съчинения, а тъй също и сборници отъ статии, които съответствуватъ на цельта на отдела.

Поменътите програми се делятъ на два вида: енциклопедическа и специални програми „по всѣмъ наукамъ“; както първата, тъй и вторите са придружени съ по една обяснителна записка. Споредъ последните цельта на енциклопедическата програма е „да даде на читателитѣ общо ржководство при самообразованието“ и да посочи книги, „съ коихъ удобнѣе всего начинать ознакомленіе съ того или другого

областью знанія.“ Цельта пъкъ на специалните програми е, да даде по-подробни указания на оння читатели, които искатъ повече да разширятъ тоя или други отделъ отъ енциклопедическата програма, и да ръководи занятията на оння, които искатъ по-близко да се запознаятъ само съ една коя и да е наука или съ някоя часть отъ отделна наука, а по някога даже и съ някой частенъ въпросъ. По тая причина последните програми представятъ понататъшното развитие на отделните части въ енциклопедическата.

Следъ обяснителните записки се посочватъ съчиненията и книгите съ редъ още обяснителни бележки и посочвания. Най-после има и приложение, въ което влиза и „обща програма по антропология“. Мястото на последната било въ енциклопедическата, но понеже не била доставена на време, напечатали я като приложение.

Е. Спространовъ.

Ecole française d'Athènes. Bulletin de correspondance hellénique. Δελτίον Ἑλληνικῆς Ἀλληλογραφίας. Extrait. Paris, 1896. Въ една статийка подъ надсловъ „Inscription de Pizos“, (Надписъ отъ Пизосъ, тракийски градъ основанъ между год. 202 и 205 отъ нашата ера) г. Добруски, директоръ на Бълг. народенъ музей, съобщава за една много важна найда, която ни дава възможность да разширимъ скъдните си познания за древните траки, и обогатява съ няколко нови лични и географски думи техния още толкова малко познатъ речникъ. — Самиятъ рефератъ, придруженъ съ едно копие отъ надписа, непредставя нищо ново за българския читатель, който е можалъ въ XII. томъ на Министерския Сборникъ, по-рано да се запознае съ предмета на статийката, ала ние не можемъ да не се радваме, че г. Добруски се старае, да направи известни резултатите отъ своите изследвания и на тия учени, които не могатъ да се ползуватъ отъ никакъвъ славянски езикъ. Въ туй отношение той заслужва пълната наша благодарность. Може би така ще се убедятъ и у насъ най-сетне, че разкопките, които музеятъ отдавна желае да предприеме и отлага постоянно по няманье на средства, са необходими.

Ш.

Отчетъ на Софийската Народна Библиотека. За презъ 1896 година. Издава Министерството на Народното Просвещение. София. Печатница на Ив. Г. Говедаровъ и С-іе. 1897. 8-на 24 стр.

Софийската библиотека печата отдавна ежемесечни ведомости за числото на посетителите си. За първъ пъть ние имаме единъ толкова вещъ, толкова добре съставенъ отчетъ върху който заслужва да се позамислимъ, защото той ни разкрива много важни неща за състоянието на образованието въ Княжеството. Този пътъ ние ще се ограничимъ съ няколко думи. Отчетътъ ни съобщава съ точни статистически данни числото на книгите и ржкописите, които притежавала библиотеката. До 1-ий Ян. 1897 библиотеката е имала 15,600 съчинения въ 21,800 тома. Библиотеката била несистематично уредена. Безъ всякакъвъ планъ се изписвали книги, та и безъ всякакъвъ планъ растяло това толкова важно учреждение. На и резултатътъ е печаленъ:

какво може да се направи съ тези скромни пособия? Преди всичко библиотеката би требвало да има всичко, ала всичко, що се отнася до изучванието на Балканския Полуостровъ. Но, за жалость, въ библиотеката липсватъ даже много книги и особено вестници, които се отнасятъ специално за България. — „Сенсационни романи, остарѣли и отживѣли времето си мелодрами нищожни въ всѣко отношение повѣсти и приказки, ползуватъ се между тѣхъ съ популярность, често пъти по-голѣма отколкото хубавите съчинения на Тургенева, Гоголя етс . . . . ". „Дохожда се до такова заключение, че читателитѣ не знаютъ за тѣхното съществуванье и лишени отъ рационално ржководство при избиранье на книгите, взематъ ги често случайно, повечето пжти по громките имъ названия, или по слухъ, или по примѣра на своите съсѣди по маса въ читалнята. Такова впечатление дава епидемически характеръ на четеньето, което се забѣлѣзва при изучваньето на бюлетените" четемъ ние въ Отчета.

Противъ това зло трябва да се борятъ преди всичко учителите, разбира се по единъ рационаленъ начинъ. Ние трябва да помислимъ, че отъ 36021 посетители презъ отчетната година 25372 били ученици и 4568 студенти.

Трябва учителите да ръководатъ четението на своите ученици, трябва да ги заинтересуватъ, да имъ дадатъ ръководна нишка. Отъ друга страна само съ распространение на по-високо народно образование, съ неофициална организация на неофиц. домашно четение можемъ да напредваме въ тази посока, и съ това се открива широко поле за учителите и професорите. Но преди всичко библиотечното управление трябва да свика една веща комисия да реши, какви книги не трябва да се даватъ на неспециалисти. Библиотеката не трябва напр. да дава такива безидейни, па и развратни книги като Понсонъ-дю-Терраилъ, Ксавье-де-Монтепенъ, Габорио: разни Тайни на въскръсналия, Букурещкия вампиръ и т. н., и т. н.

За жалость отчетътъ не съобщава печалното следствие отъ новия законъ, споредъ който печатарите би трябвало да внасятъ по единъ екземпляръ. Какво стана той? Понеже законътъ не предвижда срокъ, ние сега, презъ месецъ Май, не намираме въ Библиотеката много отъ най-важните български списания и вестници! Библиотеката би трябвало малко по-енергично да се погрижи за премахванието на това неочаквано зло, произлязнало отъ новия законъ, който преследва съвсемъ други цели.

При всичко това, ние не можемъ да не похвалимъ въпросния отчетъ, който ни дава интересни сведения за състоянието на библиотечното дяло въ умственния центръ на Княжеството.

Б. Минцесъ.

Отчетъ на Н. Т. Цановъ, Видинский народенъ представитель, по дѣятелностьта на IX-то Обикновенно Народно Събрание, въ 1-та му редовна сессия. Видинъ. Печатница на сп. „Медицинска Бесѣда". 1897. 8⁰. 63.

Депутатътъ Цановъ е представитель на една опозиционна партия. Като такъвъ, той взе живо участие въ дебатите по търговската и железнопътната политика на България. Въ този отчетъ г. Ц. излага

своите критически погледи, единъ видъ комментаръ и изложение на неговите речи въ Народното Събрание. Всички подобни публикации съставятъ несъмнено интересенъ приносъ къмъ изучваньето на народно-стопанската мисъль въ България, ала разбира се, че обективниятъ издирвачъ тряба винаги да се отнесе къмъ такива публикации, било отъ страна на опозицията, било отъ страна на правителството, cum grano salis, защото въ повечето случаи чисто народно-стопански въпроси се заплитатъ неволно съ политически мотиви и партийни задачи.

Б. М.

Отчетъ за общий вървежъ на учебното дѣло въ Тулчанскитѣ классни и основни училища прѣзъ учебната година 1895—96. Издава комитета на българските училища въ гр. Тулча. Браила. Всемирна печатница на Конс. П. Николау, 1896. 4⁰ 15 стр.

За жалость, този интересенъ отчетъ е твърде кратъкъ. Първата глава дава само късъ прегледъ върху историята на българските училища въ г. Тулча отъ 1846. г. насамъ. Отъ 1885. год. се забелязва постоянно увеличение въ числото на учениците. Отчетътъ ни съобщава съ какъвъ голямъ интересъ се отнесли учениците къмъ четението на книгите, следъ като се основала една ученическа библиотека. „Всяка недѣля се събирахж ученицитѣ на общи четения, подъ ржководство на г. г. учителкитѣ за дѣвиците и учителите за момчетата“ (р. 10). Но вижда се, че средствата на тази дружественна библиотека са извънредно ограничени, понеже тя има само 300 тома различни книги и само 250 лева капиталъ!

Б. М.

Движение на търговията на България съ чуждитѣ държави. Движение на корабитѣ по пристанищата. Пазарни цѣни въ по-главнитѣ градове прѣзъ мѣсецъ Януарий 1897. година. Издава Статистическото Бюро. София, Държавна печатница, 1897. сл. 4⁰ стр. ц. 1 л. 50 стот. Общи резултати отъ преброяване на населението въ Княжество България на 1-ий януарий 1893 година (изд. Статис. Бюро). София, Държавна печатница, in — 4⁰. 417 стр. ц 9 л.

Катамесечните публикации на Статистическото Бюро за движен. на търговията представятъ този голямъ, особенъ интересъ, защото ни даватъ възможность да се ориентираме по отношение къмъ сетнините на новите търговски договори.

Презъ месецъ януари 1896. год. е билъ 2,997,518 лева.

Вносътъ презъ същия месецъ 1897. год. е билъ 4,759,461 лева, т. е. 1,781,943 лева, или 59. 84% повече.

Износътъ презъ месецъ януари 1896. год. е билъ 6,203,805 лева, т. е. 112,677 лева, или $1,_{85}$ % повече.

Но разбира се, че върху тези данни за единъ месецъ никакви заключения не могатъ да се правятъ.

Втората публикация е извънредно интересна. Резултатите отъ направеното преброяване презъ 1893. год. намъ бяха известни отъ многобройните публикации на Статистическото Бюро по отделни

окръзи, обаче общите резултати ни даватъ по единъ целесъобразенъ и лесенъ начинъ да се запознаемъ съ преброяването отъ 1893 год.

Презъ 1893. година имало въ България 580,125 домакинства, 3,310,713 жители, отъ които 1,690,626 мъжки и 1,620,087 женски.

Като се радваме, че най-сетне излезе тази извънредно важна публикация, задоволяваме се този пътъ съ тази кратка бележка, защото значението на тази публикация може да изпъкне само ако я сравнимъ съ общите разултати отъ преброяването на населението за миналите периоди.

Б. М.

Албумъ отъ графическа статистика Състояние на населението споредъ прѣброяването на 1-и януари 1893. Изд. на Статист. Бюро. София, Държавна печатница 1896. in—fol.

Това издание на статистическото бюро се е удостоило съ почетенъ дипломъ на всемирното изложение въ Анверсъ отъ 1894. год. Не можемъ да не признаемъ, че тази публикация, състояща отъ 36 съ голяма грижовность съставени картограми и диаграми, веща илустрация на преди малко издадените общи резултати отъ преброяване населението на 1 ян. 1893., съставя до негде луксъ, като вземемъ въ внимание, че при всичката трескава дейность на статистическото бюро, то, поради скромните си материални средства, не е било до сега въ състояние да издири много отъ най-важните клонове на народното стопанство. При все това всичко що излязва отъ статистическото, бюро трябва да ни радва. Дано само да се явятъ сериозни тълкуватели на тези скъпоценни публикации, защото въ статистиката най-важното е анализътъ на новите материали, та само тогава ще можемъ да съдимъ за теоретическите недостатъци и за практическите достоинства на такива публикации Само тогава ще има една жива свързка тежду мъртвите цифри на статистическото бюро и пулса на народно-стопанския животъ, а безъ тази свързка ние никога няма да имаме нито сериозна статистическа наука, нито научна народно-стопанска практика.

Б. М.

Туганъ-Барановски и **С. Ушаковъ.** Исторически материализъмъ. Три популярни-научни статии. Прѣвелъ отъ руски Г. Б. Варна, 1888 г. сп-16-о 114 стр. ц. 60 ст.

Кричевски Б. Борбата на английските работници за свобода (чартийското движение). Прѣвелъ отъ руски Г. Б. Варна, 1897 г., сп-16-о стр. 108. ц. 30 ст.

Първата книга съставя № 1 отъ Библиотеката „Работникъ", а втората № 1 отъ „Библиотеката по Научния Социализъмъ." И тъй българската социалъ-демократическа литература се обогатява съ още две непериодически публикации. И при този случай не можемъ да не отбележимъ характерния фактъ, че младите български социялъ-демократи съ трескава и упорита дейность преследватъ своите цели, да запознаятъ българските читатели съ социалистическото движение въ целия светъ. Като фърлимъ погледъ върху българската социално-икномическа литература презъ минълата година, тряба да признаемъ, че българските социалъ-демократи „обхванъти отъ горещото желание да рас-

пространяватъ своето учение, систематично, послѣдователно издаватъ прѣводни книги, брошури и статии, а тая работа имъ прави честь, ако сравнимъ тѣхната трескава дѣятелность съ полуапатията на другитѣ" [1]). — Библиотеката „Работникъ" обещава да дава книги съ най-разнообразно съдържание по най-различни теми и въ най-разнообразна форма, да дава сетне въ преводъ и оригиналъ популарно разглеждание на различни обществени въпроси, по историята и състоянието на работническото движение въ разните страни, повести, разкази и драматически произведения съ социаленъ характеръ. Изборътъ на първата книжка не е лошъ, защото Кричевски е способенъ популяризаторъ и знае, какъ да говори на работниците. Защо обаче преводачътъ не посочва точно напечатанъ оригинала, та да можемъ, ако трябва, да прибегнемъ къмъ него. Не е голяма работа, да направишъ една малка библиографическа бележка.

Този укоръ ние не можемъ да направимъ на Библиотеката по Научния Социализъмъ №. 1., гдето ясно е посочено, че статиите на Туганъ-Барановски и С. Ушаковъ били напечатани въ руските списания „Миръ Божій" (г. 1895, декемвр. и 1896 г. априлий) а също въ „Русская Мысль" 1896, септември. Много ни хареса откровениятъ предговоръ на преводача: „като погледнемъ на нашата млада социалъ демократическа литература, ний не можемъ да скриемъ своето удовлствие. Въ едно кѫсо време тя се намножи и не само количественно, но и въ качествено отношение порасна . . . Още отъ сега ний казваме, че нашата библиотека ще бѫде прѣводна. Може би, това е една слабость на социалистическата литература у насъ. Противъ това твърдение нѣма да споримъ, при всичко че има, какво да се каже противъ него. Но все пакъ, до колкото и до когато работата се касае не до приложението на научниятъ социализъмъ къмъ обясняване на българския животъ и история, а до неговото (на живота?! Б. М) популяризирание у насъ, до толкова и до тогава иматъ своето значение важность и необходимость съчиненията на теоретиците по научния социализъмъ, па макаръ тѣ и да не сѫ българи (?! Б. М.), па макаръ те и да не сѫ тъкмили произведенията си именно за българския читатель". — Радваме се, че авторътъ на този предговоръ до негде признава онова, което ние толкова пъти сме твърдели, че главната слабость на българската социалъ-демократическа литература е, нейната безпочвеность. Никой не може да отрече, че теоретическата подготовка е главната гаранция за ясно разбирание на фактическите условия на реалния животъ, обаче ако се задоволяме само съ теория, само съ примери отъ чуждъ животъ, ние рискуваме да направимъ същата погрешка, която направилъ единъ негъръ отъ централна Африка, като си въобразилъ по анология, че всички хора са черни. Наистина comparaison n'est par raison, но до негде това може да ни обясни, какво искаме да кажемъ. България е почти съвсемъ не изучена въ социално-икономическо отношение; ето защо задачата на интелигентните български социалъ-демократи би било, а да научатъ научно и обективно народно-стопанските условия на селския заянатчийски и работническия животъ въ България, и ако те сами не са подготвени

[1]) Вж. Б. Минцесъ Българско социално-икономически книгопису за 1896 г. Спис. на Бълг. Икон. Друж. 1897 г. февр. — мартъ, уводъ. —

за това, защото работата е много по-сложна и по-ответствена, отколкото да държимъ пламени сказки и превеждамъ популарни брошури отъ руски, то нека поканятъ отъ вънъ другари-учители, другари-издирвачи. Ако издавате популарна история на Чартийското движение, защо да не изучите историята на българските работнически стачки, разбира се не съ партизанския методъ на в. „Социалистъ.“ Та и трябва да се даде импулсъ за по-широко издирване на всичко онова що става въ България въ социално-икономическо отношение. Иначе всички издания са едностранчиви, безпочвени, бездоказни. Чартийското движение е имало своите специално-английски исторически условия, ето защо това движение е за насъ интересно, като едно своеобразно явление въ социалната историяна работническата класа въ Англия, но не и за практическата дейность на единъ българинъ интелигентенъ работникъ. Вярваме, че всеки, който безпристрано изучва българския животъ, тряба да дойде до следното заключение: или въ България има горе долу същите ужасни социални злини и противуречия или ги няма. Ако ги има, тогава най-радикалните български реформатори — социалъ-демократите тряба малко по-сериозно да се отнесатъ къмъ изучването на тези злини, отъ специално българско гледище, отъ специално българско социално-исторически условия; а ако нямать достатъчна подготовка за това — нека по-рано станатъ чираци на науката преди да си въображаватъ, че са ръководители и учители. — Или пъкъ, българскиятъ животъ, поне сега, е изработилъ други форми и социално икономически отношения, тогава, разбира се, изучването на революционото движение на английския работникъ въ първата половина на сегашното столетие има за българската интелигенция значително по-малъкъ интересъ, отколкото изучването на съвременото селско стопанство въ Китай или съвремените похвати на японската индустрия и японските занаяти въ тяхната борба съ европейско-американската конкуренция. Sapienti sat!

Б. Минчесъ.

Карѣевъ Н, Етюди върху економическия материализмъ. Прѣвелъ Д. — Варна, Скоро-печатница „Зора“ на П. П. Икономовъ. 1897. г. 8⁰. Стр. X. 194. Ц. 1 л. 50 ст.

И въ България петербургскиятъ професоръ и писатель Кареевъ, не се нуждае отъ препоръка. Къмъ преводната българска философско-икономическа литература се прибавя още единъ интересенъ приносъ за философското разбиранье на историята. Кареевъ не е едностранчивъ противникъ на марксизма, но той е единъ отъ неговите умерени критици, преди всичко като историкъ, за когото всякакъвъ видъ едностранчивость не е нищо друго освенъ наученъ регресъ. Тези етюди са сбирка на разни статии, главно по икономическото тълкуванье на историята, статии, които Кареевъ въ госледно време е печаталъ въ разни руски журнали и които той по-подиръ е издалъ като отделна книга. Преводачътъ е изпусналъ някои отъ тези студии. Книгата е богата по съдържание и библиографически посочвания, и може да запознае читателя съ онези главни причини, които са накарали Кареева да посвети толкова години на своята научно-писателска дейность, на критиката въху марксизма. „Произхождението на економическата

посока въ съвремената история", „Произхождението и съкращение на економическия материализъмъ, като историческа теория", „Историологическите възгледи на Маркса и Енгелса", „Разборъ на аргументациите на немските партизани на економическия материализъмъ" и т. н., това са студиите, които е напечаталъ преводачътъ Кареевъ ни запознава накратко съ свойствената му способность и обективность съ съдържанието на много видни съчинения, написани pro и contra, но не е слѣпъ партизанъ-пропагандистъ, а спокоенъ издирвачъ на истината. „ . . . безпристрастието ме заставя да призная, казва той, че економическата посока на историческата наука, поставена въ прилични граници, безъ да излиза вънъ отъ прѣдѣлите на своята компетенция (т. е. безъ да се впуща въ чужда за него область) е една отъ найважнитѣ печалби на историческата наука. Само въ това именно може да се заключава теоретическото оправдание на економическия материализъмъ, при това обаче тряба да се притури и условието, че той ще изслѣдва влиянието на економическия факторъ въ разните сфери на историческия животъ, но няма да намѣри това влияние, тамъ дѣто го няма и не може да го има. Suum cuique". (стр. 174). Ние сме уверени, че всеки безпристрастенъ читатель, като прочете тези етюди, ще се увери, доколко тясното материалистическо разбиранье на историята е далечъ отъ това, да бъде последната дума на науката и до колко науката тряба да работи, за да имаме една научна история. Това издание е твърде полезно, особено за България, дето главно се чуватъ гласовете на марксистите и дето, въ интереса на обективната наука, тряба да се чуе и гласътъ отъ противната страна, та да се види, че има още много неща въ марксизма, съ които не могатъ да се съгласятъ и най-сериозните учени. Ние не можемъ да не похвалимъ преводача за онова сериозно внимание, което той е обърналъ върху правилното печатание на немските и френските библиографически цитати, нещо рядко въ българската литература, дето често немарливостьта на авторите конкурира съ невежеството на словослагателите. Прочее — „Eins manns red ist eine halbe red, man soll die teyl verhören bed".

Б. Минцесъ.

Въ редакцията на „Български Прегледъ" се приеха още следните издания:

I. Книги.

Д-ръ Ромболдъ. Училищна Хигиена. Популарно ржководство за родители и учители съ 36 рисунки. Прѣвелъ отъ русски *Д. Топчевъ*. Ломъ 1897. 8⁰, 164, 1 л. 50 ст.

Униатското движение по черковния въпросъ отъ *Д-ръ Мирковичъ*. Сливенъ 1897. 8⁰, 34. 40 стот.

Л. Слонимски. Критика върху економическата теория на Карлъ Маркса. Прѣводъ отъ русски. Стара-Загора, 1897, 8⁰, 106, 1 левъ.

Сърбскитѣ претенции на Македония. Съ едно прѣдисловие върху значението на сърбската пропаганда въ Македония отъ *Д. Инсаровъ*. София, 1897, 16⁰, 46, 20 стот.

Сбирка стихотворения отъ *Хр. Д. Максимовъ*. Пловдивъ 1897.

Библиотека „Здравие“ № 2. Що е сифилисъ и какъ да се прѣдпазимъ отъ него. Отъ лѣкаря *М. Розентала*. Добричъ 1897. Цѣна 30 ст. 8⁰, 22 стр.

Друж. Св. Климентъ кн. 3. Разкази отъ Едмондъ де Амичисъ. Прѣвелъ *Д. Х. Ивановъ* София, 1897. 8⁰, 23. 10 стот.

Заклинаньето на С. Мечка. Библиотека на младежското друж. „Юноша“ въ гр. Т. Пазарджикъ № 2. Т. II. 1897. стр. 25. Цѣна 20 стот.

Стоянъ Богданцали войвода. Написали *П. Кръстевъ и Ив. С. Богданцалиевъ*. Кюстендилъ 1897. 8⁰, 52. Цѣна 50 стот.

II. Списания.

Учитель, IV. априлъ, кн. VIII.
Учитељ. Београд. 1897. Априлъ, (XVI. год, св. 8).
Ново Земледѣлие. Год. II. 5. апр. брой 3.
Kwartalnik Historyczny. Год. XI. кн. 2. 1897.
Босанска Вила, Год. XII. бр. 8. 30. априлъ 1897.
Бранково Коло. Год. III. бр. 18—20. май 1897.

ИЗЪ НАШИТЕ И ЧУЖДИТЕ СПИСАНИЯ.

Християнски учитель, 1897 година, мѣсецъ Априлъ. Въ тая книжка четемъ една статийка подъ надсловъ „Причините за разногласието между източните и западни християни за празднуваньето на Великденя“. (Виж. стр. 317—319). Споредъ тази статийка причините на това „разногласие“ се заключаватъ въ различието на пасхалията и календаря, о които се придържатъ източните и западни християни. — На изтокъ е приета александрийската пасхалия, а на западъ — римската. Разликата между тия пасхалии е тази, че александрийската къмъ числото на месеца, въ който се пада първото пролетно пълнолуние, прибавя още три дена и следъ тяхъ вече въ първата неделя се празднува Великденъ. Това приложение било въведено въ александрийската пасхалия: 1) за да се изправятъ юлиянските изброявания, споредъ които пълнолунията дохождали три дена по-рано отъ действителните пълнолуния и 2) за да се запази по-точно определението на първия никейски съборъ, който запретилъ на християните да празнуватъ Великдена едновременно съ евреите. Поради това приложение на изтокъ се съставило правило, споредъ което, ако първото пролетно пълнолуние се случи въ четвъртъкъ, петъкъ или събота, Великденътъ да се празднува една неделя по-късно. Въ римската пасхалия подобно приложение не съществува, а за това въ ония години, когато първото пролетно пълнолуние се пада въ горните дни на седмицата, Великдена се празднува на западъ една седмица по-рано. — Втората причина се заключава въ различието на календаря: на изтокъ е приетъ юлиянскиятъ, а на западъ григориянскиятъ календарь. Понеже григориянскиятъ календарь, който не билъ приетъ отъ източните иерарси за туй, защото Великденътъ би трябвало да се празднува по-рано отъ еврейската пасха, което е противъ определението на никейския съборъ, съ 12 дена надпреварва юлиянския, то въ някои години известно пълнолуние, споредъ григориянския календарь, е вече първо пролетно, като такова, което предшествува пролетното равноденствие, т. е. подиръ 21 Мартъ и следов. Великденското пълнолуние, когато споредъ юлиянския, това пълнолунре не е пролетно, не е мартинско, а февруарско като такова, което предшествува на пролетното равноденствие, и следов. не е Великденско, а за това източните християни очакватъ друго, априлско пълнолуние за празднуванието на Великдена. По този начинъ източниятъ Великденъ презъ тия години бива по-късно отъ западния съ цѣлъ лунен месецъ и съ повече. Ако ли пъкъ първото пролетно пълнолуние, споредъ двата календаря, се пада следъ пролетното равноденствие т. е. следъ 21 мартъ и при това въ първите

дни отъ седмицата (неделя, понеделникъ, вторникъ и сряда), то тогава Великденътъ се празднува въ единъ и същи день и на изтокъ, и на западъ.

„Ако по този начинъ завършва статийката, разногласието между източните и западните християни за празднуването на Великдена става въ едни години по пасхалията, а въ други по календаря, то за да може Христовото Въскресение да се празднува въ целия християнски святъ всякога въ единъ и същи день, нужно е, щото всичките християни да се придържатъ не само о единъ и същи календарь, но и о една и съща пасхалия“.

Ние не знаемъ, да ли тази статийка се е появила на страниците на „Хр. У. по поводъ на „календарния въпросъ“, който отъ няколко време насамъ занимава нашето общество, обаче, ако отъ изменението на календаря зависи и изменението на пасхалията и наопаки, то ясно е, че повдиганьето на „календарния въпросъ“ у насъ се явява отъ първостепена важность за нашата църква. За това желателно би било да чуемъ, какво е мнението на представителите на нашата църква по този толкова важенъ въпросъ.

В. Н. З.

Войнишка сбирка, год. IV. книжка XII. — май. Редакторъ: отъ генералния щабъ, майоръ Хесапчиевъ. — Интересенъ въ тая книжка е разказътъ „И полезенъ, и пакостенъ“. Тоя разказъ е нареченъ портретъ. Авторътъ му е някой г. У. Г. Същностьта на разказа състои въ следното: Гждю, войникъ отъ „4-и артилерийски на Негово Царско Височество полкъ“, не може да се насити съ нищо. На единъ басъ изяжда 40 парчета баници и пакъ се явява на обядъ да обядва. Другожъ разгласява, „че може да изъде 50 мекици“. За 5 лева изяжда „четвертъ кило лешници съ черупкитѣ наедно“. Мечка почнъла да яде кукурузите на баща му. Гждю като юнакъ отива една вечерь да я убие. Не билъ се наялъ добре дома, та зато почналъ да пече царевици и да яде. Влязълъ въ нивата, ужъ да си счупи неколко мамуля, пъкъ той набралъ цялъ снопъ. Като не му стигнъло това, отишълъ пакъ „да си откъсне ужъ само 4 – 5 мамуля, ала се завърналъ съ още 40—50 такива, които сѫщо унищожилъ до драмъ и все не се чувствувалъ достатъчно ситъ“. Той пакъ палилъ огънь, пакъ откъсвалъ мамули, пакъ пекълъ и ялъ, до като най-после му омръзнъло „Гждю изеде сумма кукурузъ, съ които бихѫ се наситили до гърло три шопаря“. Зараньта, безъ да убие мечката, се връща „у дома си, потърколи се вънъ на одъра и заспа дълбокъ сънъ“. Когато баща му вижда, каква пакость направилъ синъ му, тръгва „скоро за у дома си, да му се кара“. Когато слънцето излязло високо на хоризонта, гладника се пробудилъ отъ сънь и започналъ да си трие лениво очите. — Синко! „гроба ти да се провали, издума му запѫхтѣнъ и пажаленъ бащата, по-добрѣ да бѣше дошла мечката!“. . Съ тия думи се свършва портретътъ. —

Българскиятъ войникъ Гждю е не само гладникъ. Той е и юнакъ. Юначеството, което му донася и слава между селените, се показва, когато убива една мечка, ала да не помислите, че е оная която баща му по-предпочита отъ него въ кукуруза! Тя е друга. Ето какъ описва авторътъ тоя „подвигъ“ на героя си: „Далечъ отъ тѣхното село

въ пустата махната стѣна имало една дупка, въ която се умечила една мечка. Гждю си турилъ на ума да притрѣби тая стръвница, и за голѣмо чудо, сполучилъ много лесно. Той се въскачилъ дебнишкомъ до самата ѝ дупка, която падала на мѣсто високо и опасно, и ето че мечката се показала на срѣща му и изръмжяла страшно; ала на часа той изгърмѣлъ и я ударилъ право въ челото. Изрѣвала грозно мечката, скрила се на вътрѣ и Гждю, като помислилъ, че може да е жива, гръмнжлъ още три пъти въ дупката; влѣзълъ послѣ безъ да го е страхъ на вътрѣ и я извлѣкълъ убита, а тритѣ мечета живи. Отъ тоя голѣмъ ловъ запасния войникъ се прочулъ на всѣкаде и спечелилъ добри пари.“ Това е то българскиятъ войникъ отъ 4-и артилерийски на Н. Ц. В. полкъ! Кой е тоя воененъ списатель У. Г., не искаме да знаемъ. Цѣльта не ни е да критикуваме произведенията му, а да кажемъ нѣколко думи изобщо за списанието „Войнишка Сбирка“.

Всякое литературно произведение има за цель да въспитава и да учи. Същата цель гони и всякоя книга, каквато и да бъде тя. „Войнишка Сбирка“ има специална цель. Нейната задача е да въспитава и учи българските войници. И не само да ги въспитава и учи, но и да развива у тяхъ воинственъ духъ храбрость и любовь къмъ отечеството. Следователно и всякое литературно творение тряба да се стреми къмъ тая цель, или же да съдържа такъво и тямъ подобно съдържание. Каква е прочее тенденцията на горепоменътия „портретъ“, на който приведохме накратко съдържанието? Въ него не само няма поменъ отъ храбрость, отъ воинственъ духъ или пъкъ отъ любовь къмъ отечеството, но няма нито логика, нито смисъль! Единъ гладникъ, който не може да се наяде и повече нищо. Какво поучение ще извлекатъ отъ него младите войници? Ако „Войнишка Сбирка“ доставя подобна храна на читателите си, нейната полза е съмнителна. Съ такива разкази българскиятъ войникъ не само няма нищо да научи, ами и нищо не ще разбере. Ние се чудимъ, какъ е могълъ да се вмъкне подобенъ разказъ въ туй списание. Тряба да допустнемъ, или че самата редакция е въ недоумение, какво четиво да дава на войниците, или пъкъ се е повела по доверие. Което и да бъде отъ двете, не е препоръчително. Желателно би било материалътъ за войниците особено грижливо да се преглежда и да се дава истинска морална храна на войниците, а не подобна фалшива.

7 май, 1897. год.

Е. Спространовъ.

Geographische Zeitschrift. Herausgegeben von Dr. Alfred Hettner. III. Jahrgang. IV. Heft. Leipzig. 1817. — Този свитъкъ отъ „Географическото Списание“ донася на време една дълга статия за Гърция подъ надсловъ „Griechenland und seine Stellung im Orient.“ (Гърция и нейното положение въ Ориента) отъ известния елинофилъ Dr. Alfred Philippson. Тая интересна разправа разглежда въ седемъ отдяла следните неща: 1. Структури и повърхнина на Гърция; 2. Климатъ и растителность; 3. Граници; 4. Културни условия на Гърция; 5. Прегледъ върху историята на Гърция отъ древните времена насамъ; 6. Днешното положение на кралство Гърция; 7. Гърците вънъ отъ Гърция и великогърцките стремежи.

Що се отнася до повръхнината, натрупани са въ Гърция върху най тясно пространство най-големи противуположности въ омайно разнообразие. Алпийски планини се прекъсватъ отъ богати съ пристанища заливи; малки поляни, дето южната растителность развива всичката своя буйность и храни гъсто население, лежатъ между голи скални ширини или залесени съ ели планински склонове. Цялата страна състои отъ голямо число отделени краища и културни центрове съ различна природа и разновидни условия, които повечето пъти мъчно се сношаватъ по сухо, ала които всички помежду си са свързани посредствомъ общата морска връзка. Планини и морета стъпватъ тукъ въ такава близка допирка, както рядко на друго място по цялата земя. Едвали има малко-много значителна изгледна точка въ Гърция, отдето не би могло да се види морето; а така също няма място въ Егейското море, дето биха се изгубвали отъ окото планинските върхове на нейните острови или крайбрежия. Върху това тясно съседство на планини съ чудесни форми и твърде разклонени тъмносини морски заливи, надъ които се разлива ясната южна светлина, която остро изтъква на чудновато раздалечъ всяка профилна черта, всяка цвятна отсянка на едва прикрития отъ рядката растителность скалакъ, почива своеобразната хубавина на гръцките пейзажи, която едвали е надмината отъ другъ някой късъ въ средиземноморската область. Най-високите планински върхове са: Олимпъ 2985 м. на разстояние на 20 клм. отъ брега, Смолика въ Пиндъ 2575 м., Киона въ средна Гърция 2512, Тайгетъ въ Пелопонезъ 2409, Ида въ Критъ 2457.

Низките места иматъ типиченъ средиземноморски климатъ. Лятото е много горещо и почти бездъждовно. Треви и билки изсъхватъ тогава, житото е прибрано и гола лежи, както скалната почва на планините, така също и глинената почва на поляните подъ силната слънчева жега. Презъ зимното полугодие, отъ октомври до мартъ, веятъ обикновено западни и югозападни ветрове, които докарватъ обиленъ дъждъ въ западната и южна часть на Гърция, дето валежътъ е два до три пъти по-обиленъ отколкото по крайбрежията на Егейско море. Поради това западните крайнини лете побогато са напоени отъ извори и реки, отколкото източните. Дъждътъ обаче трае кратко време и скоро отстъпя място на ведри слънчеви дни. Понякога северни ветрове донасятъ студъ и снягъ, който обаче рядко се задържа въ низките места. Следъ зимата иде кратка пролеть (априли и май), презъ която температурата бързо се покачва, а дъждътъ намалява, така щото скоро настава лятната суша (юни до септември).

Зимата е за низките местности време за едногодишните растения, особено за житото, което се сее на есень и се жъне презъ май. Презъ лятото могатъ утрая само такива растения, които или са добре нагодени да търпятъ суша, или които се напояватъ отъ текуща вода. Заради това главните дървета тукъ са дървета съ винаги зелени листя, които по-малко допускатъ изпарение на влагата, нежели нежната лете зелена шума на нашите дървета и храстове. Дървета отъ последния видъ има повечето само близу до текущи води. Само повлажните западни крайнини въ Гърция има и дъбови гори. Обикновено горите на низките места състоятъ само отъ халепския боръ (Pinus halepensis Mill), но и тия гори са сега много редки. Отъ

културните растения въ низините по край житото (пшеница и ечмикъ) на първо място стоятъ обикновената лоза и нейниятъ беззърнестъ подвидъ, отъ който се добива ситното сухо гроздье, както и маслината. Сетне идатъ редъ културни дървета, като смоква, лимонъ, протокалъ, черница, тютюнъ, царевица и разни зеленчуци. Отъ тяхъ житото, маслината и лозата нямать нужда отъ изкуствено напояванье, както другите растения, които и поради това се срещатъ на малки оазиси средъ сушата.

На високите места пъкъ валежътъ се разпределя по-равномерно върху цялата година. и лятната суша въ планините се умекчава отъ кратки преливни дъждове. Вече на височина 600 до 800 м. въ южна и средна Гърция пада зиме обиленъ снягъ, който се задържва, презъ няколко недели. Няма по-чудноватъ контрасть отъ тоя, който съществува зиме и на пролетъ между низките предели съ тяхното топло слънце, дето растителностьта е въ пъленъ развой, и планините, дето вече на малки височини човекъ се вижда средъ северна зима. — Още отъ древни времена горите се изтребватъ немилостиво, така щото скоро ще изчезнатъ и последните гори въ Гърция; това е главната причина, дето Гърция отъ древните векове насамъ е загубила голяма часть отъ почвения пластъ, и дето реките са се обърнали все повече въ планински порои и са покрили не една богата поляна съ каменакъ. На височина 1300 м. престая всякакво земледелие и всякакви заселища; по-високите местности служатъ само на скотовъдството.

Географическите граници на Гърция лежатъ между Акрокераунския езикъ (носъ Глоса) на западъ и устието на Бистрица (Алиакмонъ) на изтокъ. Между тия две крайни северни точки границата може да се тегли така: отъ устието на Бистрица югоизточно пряко гребена на планините Титарионъ и Армарвъ по вододяла между Бистрица и Пеней (Саламврия) до Зигоския проходъ въ Пиндъ. Отъ тукъ границата върви по южния вододялъ на р. Виоса, обаче тъй, щото долините на Войдоматъ и Дринъ, два притока на Виоса, да влизатъ въ Епиръ; най-сетне границата окончава въ Авлонския заливъ. Топографическата граница въ Егейското море пъкъ обхваща Северните Споради и Кикладите заедно съ Левита, Астипалеа и Сирина, и най-сетне Критъ, Касосъ и Карпатосъ.

Цялото това пространство брои всичко 85.000 клм. суша и 3 милиона жители. И това сравнително малко парче земя е имало такова огромно влияние върху развитието на човешката култура! Обаче бляскавиятъ периодъ на процъвтяванье трая много кратко време. Вече къмъ края на древния вякъ Гърция упадна и отъ тогава е играла много малка рола въ културния животъ. Тия промени въ културните условия зависятъ отчасти отъ влияния на самите жители, отчасти отъ промени въ общото положение и отъ разните требвания, които културата изисква въ една страна въ разни времена. Именно въ гръцкия климатъ съ неговата отявена суша и буйни дъждове образува се почвениятъ пластъ бавно, и обратно той много скоро се разваля тамъ, дето се не запазва отъ растителность. Въ предисторическо време тукъ е имало пространни гори, които са образували такъвъ плодороденъ пластъ, ала още въ древните времена населението е почнало безразсъдно да корени, и това се е продължавало още повече презъ средните и новите времена. По тоя начинъ почвениятъ пластъ

е билъ завличанъ отъ поройните дъждове, особено дето мястото на обезлесените пространства не се е употребяло отъ земеделието. Растителностьта, която би могла да създаде нова почва, е била при това унищожавана отъ кози и въгленари. Ето защо сега планините въ Гърция са голи и каменисти, та не могатъ да хранятъ многобройно население, толкова повече, че тия планини са отъ материалъ, на който мъчно се развива растителность. Само равнините иматъ днесъ за днесъ плодородна почва, която безъ много изкуство може да храни сравнително гъсто население. Така въ някои равнини се падатъ около 120 и 140 души на квадр. километъръ, докато въ известни планински места и острови това число спада до 10 даже до 4 души.

Ала изобщо Гърция е малко плодовита страна; само 18,6% отъ цялата повърхнина се пада на посеяна земя.

Покрай земеделието голямо значение има скотовъдството въ Гърция. Но докато едно време тамъ се въдеха, конье и свини въ изобилие, сега тоя добитъкъ отстъпя предъ овците и козите. Все повече и повече се разпростира дребниятъ добитъкъ, който е особено гибеленъ за горите. Почти няма планински склонове въ Гърция, дето да не се разкарватъ презъ цялата година стада на пасище. Сетне риболовството е доста улеснено отъ бреговете и съставя важенъ поминъкъ за населението. Въ ново време напредва и търговията съ гъби.

Колкото се отнася до индустрията, днесь липсуватъ въ Гърция всички предварителни условия за нейното развитие, преди всичко водни сили и въглища, капитали и гъсто и трудолюбиво население. Отъ едновременшните земни богатства сега са останали само мините въ Лаврионъ, въ южния носъ на Атина, които изкарватъ сребро, олово и цинкъ.

Конфигурацията на страната подпомага много на развитието на мореплаваньето, което е било винаги едно отъ най-важните занятия на населението. Поради не голямото разстояние на вътрешните места отъ крайбрежието сношенията и между точки на сушата ставатъ повечето по море, поради което отчасти са и занемарени вътрешните пътища. Голямата важность на мореплаваньето за Гърция става очевидна отъ това, че съ процъвтяването и упадъка на морската търговия винаги се е повдигало или упадало и културното значение и благосъстоянието на Гърция.

Могъщето повдиганье на Александрия и Антиохия, които привлякохе голямъ дялъ отъ източната търговия, самостойното развитие на Италия, разширението на познания въ древните векове святъ къмъ северъ, измениха къмъ края на древните времена положението въ вреда на Гърция и тя бързо зе да упада, до когато най-сетне преселението на народите съ неговите опустошения, повторни вълувания на чумата, упадъкътъ на източната търговия, докараха между VI и VIII векъ под. Хр. тая чудна страна до най-низкия упадъкъ. Най-сетне големиятъ преливъ отъ славянски племена въ VII и VIII векъ посъбуди заспалото население, като докара силно, свежо население, следъ претопяваньето и цивилизуваньето на което страната зе да се въздига особено когато отъ кръстоносните походи и отъ търговските предприятия на италиянските морски градове се посабуди и източната търговия. Тоя новъ периодъ на процъвтяванье се пада въ XII векъ, обаче той не трая дълго време. Гърция разпадна въ дребни държа-

вици, които постоянно менняваха своите господари — френски, италиянски, гръцки, албански, влашки и славянски владетели, които взаимно се требеха, до когато най-сетне ужасно оголената и обезлюдена страна стана плячка на турците, които доведоха Гърция до втория най-низъкъ упадъкъ.

Днешна Гърция обхваща около 65000 кв. километра съ 2,418.000 жители споредъ преброяваньето въ 1896. год. Споредъ предпоследното преброяване, извършено презъ 1889 год., населението (тогава 2,189.000 ж.) се разпределя върху разните области както следва:

Пелопонезъ	22.201	кв. кил.	813.000	ж.
Средна Гърция съ Евбея	24.078	„ „	660.000	„
Същата безъ Атина и Пирей	—	„ „	518.000	„
Цикладите	2.695	„ „	131.000	„
Ионийски острови	2.345	„ „	239.000	„
Новите северни земи	13.370	„ „	344.000	„
Цяла Гърция	64.689	„ „	2,187000	

Споредъ това най-гъсто населени са Ионийските острови, сетне Цикладите, подире Пелопонезъ, а най малко (ако се не смята Атина съ Пирей) средна Гърция и ново-придобитите краища. Ионийските острови съставятъ най-култивираната, най-богатата и най-уредената часть отъ Гърция; сетне идатъ Цикладите, които тоже са страдали по-малко отъ неуредиците въ средните векове и отъ турското владичество.

Отъ цялото население около 250.000 д., значи 10%, са албанци които живеятъ въ гъста маса въ източна Беотия, цяла Атика (съ изключение на Атина и Пирей), южна Евбея, голяма часть отъ Арголида и Коринтия и пр. Въ Пиндъ и въ някои крайнини въ Тесалия и Етолия живеятъ около 35.000 цинцари, повечето пастири. И двете тия народности обаче не обладаватъ собствено народно съзнание, а се осещатъ като гърци, и много отъ главатарите въ гръцката борба за освобождение, отъ гръцките държавници и списатели са били по произхождение албанци или цинцари. Колкото се отнася до вероизповяданьето на населението, то принадлежи въ огромното си количество къмъ православната църква. Мухамеданите, съ малки остатъци въ Тесалия, са се почти изселили; сетне има около 15,000 католици по Цикладите и Ионийските острови и около 6000 евреи въ Корфу, Занте и пр.

Населението притежава силно чувство на равенство. Сетне то проявява рядъкъ усетъ за семейните и племенни връзки. А именно тая иначе прекрасна черта въ гръцкия характеръ упражнява твърде пагубно влияние върху политическия животъ.

Колкото се отнася до техния характеръ, гърците са жилави въ издържанье на тегоби, но не въ извършванье на силна телесна работа; те са пъргави и храбри, гостоприимни, предприимчиви и користни, любознателни, бодри и говорливи, лесно пламватъ, но и скоро упадатъ духомъ — изобщо същински деца на южна страна. Отечество, семейство, приятелство са за тяхъ свещени понятия, на които те принасятъ най-големи жертви, обаче това не ги възпира да не зачитатъ твърде много държавната собственость. Срещу чужденците, съ които не ги свързватъ нито семейни връзки нито приятелство, не

проявяватъ голяма откровеность и честность; фалшиви обещания, самохвалство и лъжа се срещатъ доста често, обаче кражбата е рядкость. Противъ неприятеля считатъ те простени всички средства, и тукъ тяхната омраза отива до най-крайна жестокость.

Изобщо населението притежава покрай известни лоши страни много превъзходни свойщини, преди всичко висока интелигентность и пъргавость. Същото не може обаче да се каже за така наречената интелигенция, особено за чиновниците, у които се среща полуобразованость, свързана съ голяма надутость, големство, безсъвестно, своекористно партизанство и ужасно подкупничество. Причината на това се крие въ бързия преходъ отъ робство и юмручно право къмъ най-разюздана политическа слободия. На Гърция е липсувала благотворната школа на „просветения абсолутизъмъ", която въ повечето европейски страни посредничеше между скованостьта въ средните векове и свободата на новите времена и приготви народите за самоуправление чрезъ приучванье къмъ редъ и дисциплина, чрезъ създаванье на едно чиновническо съсловие, което да е проникнато отъ съзнанието на своя дългъ. А именно това малко симпатично „висше" съсловие ръководи „политиката" въ Гърция и най-много се изтъква предъ чужденеца и предъ „Европа". При все туй тряба да кажемъ, че недостатъците на гръцкия народъ не са недостатъци на остарялъ, упадналъ народъ, ами това са детски болести, предизвикани отъ твърде бързо развитие. При добро постъпванье те лесно могатъ се излечи или поне поправи.

Най-важната економическа основа на гръцкия народъ е земеделието. Земеделческото население намира достатъченъ, често пъти богатъ поминъкъ, макаръ изобщо земеделието да се практикува доста примитивно и не рационално. Съ гордость се казва въ Гърция, че няма въ цялата страна никого, който да не изкарва своя насъщенъ хлябъ и който да няма де да подскони главата си, така щото няма никакъвъ истински пролетариатъ. Най-важниятъ продуктъ на земеделието е дребното сухо гроздье, което е въведено въ Гърция въ средните векове. То успява въ поляните и хълмистите местности на северния и западния Пелопонезъ, на Етолия и на Понийските острови. Тези местности са най-богатите и най-много увеличаватъ своето население. Обаче напоследъкъ цената на сухото гроздье значително е спаднала, така щото докогато презъ 1888. год. износътъ му е възлизалъ до 53 милиона, въ 1895. год. тоя износъ, който е билъ по количество почти същиятъ, по цена е спадналъ на 21,8 милиона. Второто важно произведение е виното; заедно съ сухото гроздье, 4,9% отъ цялата земя е била посадена съ лози, и 25% отъ цялата култивирана земя, така щото по пространството на посадената съ лози земя, Гърция стои на първо място между европейските държави. Обаче виноделието има бъдеще въ Гърция, и по всяка вероятность именно то ще поправи материалното състояние на населението. Освенъ това презъ същата година е изнесено за 4,6 масло и маслини (отъ южния и източния Пелопонесъ и отъ някои острови); за 2,9 мил. смокини (отъ Месения), за 2 мил. Тютюнъ (отъ Тесалия и Етолия) за 1,7 мил. коприна (отъ Пелопонесъ и Тесалия) и за 1 милионъ южни плодове освенъ смокини (отъ островите). Заради това пъкъ житните продукти, които са намалени поради посажданьето съ лози, не стигатъ на насе-

лението и заради това недостигътъ въ жито се попълня съ вносъ отъ Турция и Русия, който въ 1895. год. е възлизалъ на 27,6 мил. лева; така щото Гърция внася и добитъкъ, риба и дърва. Измежду минералните произведения Гърция изнася много сурова руда на сума 18,6 мил. лева.

Колкото се отнася до промишлеността, въ Гърция съществуватъ памучни и вълнени предачници и тъкачници, табакчийници и пр. (въ Пирей, Ливадия, Сира, Патрасъ и Халкисъ), копринени предачници въ Спарта и Калимата и фабрики за спиртъ въ Пирей и Евбея. Обаче главната своя потряба отъ промишлени продукти покрива Гърция съ европейски произведения. Презъ 1888. год. целиятъ вносъ въ Гърция е възлизалъ на 109, 1 мил. лева (срещу износъ за 85, 7 мил.), а презъ 1895. год. на 106, 8 мил. (срещу само 71, 2 мил. вносъ — заради кризата въ износа на сухото гродье). Търговскиятъ балансъ е следователно по голямъ отколкото въ България; дефицитътъ въ тоя балансъ се покрива отъ имуществата, които вкарватъ въ страната гръцките търговци, и отъ печалбите на гръцката търговска флота.

Търговската флота на Гърция е една отъ най-значителните въ средиземното море. Презъ 1892. год. тя е броила 5894 кораби (отъ които 162 парахода) съ 311.550 тона и 22.440 човека.

Населението расте доста бърже. Докогато въ 1879. год. то е броило 1,654000 души, презъ 1889. год. то е достигнало до 1,843.000 (безъ новопридобитите страни), значи се е увиличавало годишно съ $1,_{14}$ %; а разширена Гърция е увеличила населението си отъ 2,187,000 души (презъ 1889.) на 2,418,000 (презъ 1896.), значи съ $1,_{4}$ % годишно Такова нарастванье показва между европейските държави само още Сърбия. Особено бързо расте Атина, която е имала въ 1856 г. 30.000 д ; 1879: 63.000; 1889: 108.000; 1896. 128,000. Сетне Пирей брои 35,000 ж (1889), Патрасъ 34,000 (1889), Сира 30,000 (1889). Корфу 28,000 (1889), Занте 17,000, Трикала 15,000, Лариса 14,000, Пиргосъ 13,000, Воло 11,000, Триполисъ 11,000 и Каламата 11,000, все въ 1889. година.

Стопанствениятъ напредъкъ би билъ по-значителенъ, ако пътищата за съобщение бяха били въ по-добро състояние. При всичко обаче ча са похарчени огромни суми за шосета, има само малко пътища, годни за кола, па и те са много занемарени; туй тряба да се каже даже за шосето за Тесалия, което има такава стратегическа важность. Всичко въ Гърция има 938 километра железници, почти всички тесни. Но и тия не са построени съобразно съ истинските нужди на населението и държавата.

Що се отнася до учебното дяло, Гърция върши въ основното обучение доста много, училища има сравнително много, па и учителите са доста добре подготвени. Обаче тия училища не се посещаватъ всегде еднакво, понеже не съществува задължително учение. Особено женския полъ стои низко въ образованието. Гимназиалното учение е долно, поради това и подготовката на така нареченото образовано съсловие и неудовлетворителна. Отъ тая лоша подготовка страдатъ твърде много и успехите на университета и на техниката въ Атина. А понеже не се иска много знание за учените звания,

съществува твърде голямъ напливъ къмъ тяхъ. Особено грамадно е числото на лекарите и адвокатите. Отъ това се образува ученъ пролетариатъ, който гони само служби, а това ужасно влияе върху нещастните политически условия на страната. Повечето отъ свършилите висше учебно заведение вече не се грижатъ никакъ за по-нататъшно образование, даже не похващатъ вече сериозна книга въ ръцете си. Политиканствуванье, четенье вестници и посещаванье кафенетата, туй е тяхното занятие въ свободното имъ време. Но това важи повечето за провинцията, отколкото за самата столица, дето е съсредоточенъ всичкиятъ, наученъ, книжовенъ и политически животъ не само на Гърция, ами и на цялото елинство.

Политическото състояние на страната представя за тамъ много мрачна картина и съставя, ако не настане бързо подобрение, най-голяма опасность за бъднината на гръцкия народъ. Необузданата политическа свобода, неограничената власть на парламента, постоянната промяна на министерствата и смяната на чиновничеството по капризите на мнозинството въ народното събрание, всичко това, при политическата незрялость на народа, който неотдавна е изстръгнатъ отъ своето средновековно състояние, има най-съмнителни последици не само за управлението, ами и за морала на целия народъ. Въ 34-те години, откакъ се е възкачилъ на престола краль Георги, Гърция е прекарала не по-малко отъ 42 министерства! При всяка промяна на министерството обикновено се сменяватъ и почти всички чиновници, и те тряба тогава да гледатъ да си търсятъ поминъкъ, докато пакъ дойде на власть тяхната партия, Горко на оня чиновникъ, който при изпълнение на своята длъжность се стълкне съ някой силенъ или някой приятель на силните деня; той или веднага се уволнява или поне се премества за наказание. При това на чиновниците се плаща малко. При такава обстойка не е за очудванье, когато повечето отъ чиновниците са подкупени, нехайни и пристрастни, че техниятъ примеръ действува пагубно върху целия иначе нравствено здравъ народъ, като го приучва да счита държавата за врагъ и държавните имоти за собственость безъ господарь; ето защо тамъ широко вирее контрабандата, укриваньето на данъци, съсипваньето на държавни гори и произволи и насилия отъ всякакъвъ родъ.

Даже съдилищата и войската не са останали незасегнати отъ политическата бъркотия. Наистина войнишкиятъ материалъ е отчасти превъзходенъ, но подготовката и дисциплината на повечето отъ офицерите както и на войниците не е твърде удовлетворителна. При това употрябата на съвсемъ млади войници въ службата на публичната безопасность е разпокъсало военните връзки и е научила отъ самото начало войниците на разюзданъ, хайтенъ животъ. При все това войската би била добра, ако се води добре, защото войниците са храбри, износливи и невзискателни, а въ телесна пъргавина и възползуванье отъ местностите те сигурно надминуватъ турците, макаръ че едвамъ би могла гръцката войска въ отворена битка да устои на турците.

Онова което би могло да поправи ужасното политическо и финансиално положение на страната, е преди всичко изменение на конституцията, ограничение властьта на парламента и на общините, усилванье кралевската власть и по-стегнато централистично управление, като се запази обаче напълно личната свобода и равенството на граж-

даните. Горна камара, или известни изборни привилегии или даже абсолутистично управление би било несносно за изричния усетъ, който гърците иматъ за свобода и равенство, и би повлекли подире си още по-големи бъркотии и революции. Обаче ако би се ограничила властьта на парламента само върху законодателството и бюджета, а министрите и чиновниците биха се поставили въ зависность само отъ короната, ако би се дала крепка организация и установена кариера на чиновниците, като се осигурятъ те, безъ провинение да не се уволняватъ, тогава би се махнала сегашната злокобна лична власть на депутатите и би се дала на цялата политика по-малко егоистична и повече реална посока, а на правителството би се дало потребната стабилность; тогава постепенно би се подигнали отъ само себе си моралъ и честность у чиновниците, а такова подобрение би било отъ неоценими последици за процъвтяваньето и моралното положение на Гърция. Наопаки ако би паднало кралството и би се установила република, тогава участьта на Гърция би била решена. Съвършено разпаданье и пълна морална развала биха се явили като неизбежни сетнини.

Въ последния отдялъ разглежда най-сетне авторътъ великогръцките стремежи. Само половина отъ гръцкото племе живее въ сегашна Гърция. Вънъ отъ кралството живеятъ гърци: 1) въ по-големи компактни заселища, много малко размесени съ други племена, и то отчасти въ географическа свръзка съ кралството, отчасти географически разделени отъ него; 2) въ разфърлени жилища, отчасти отделни главно гръцки местности, отчасти въ много или малко големи гръцки малцинства средъ други племена. Въ географическа свръзка съ гръцката държава живеятъ гърци въ цяла географическа Гърция (в. въ началото), съ изключение на малки краища, сетне въ известни части отъ Македония и по всичките острови на Бяло море. Северната граница на гръцкия езикъ се простира споредъ най-новите издирвания на G. Weigand'a отъ Солунския заливъ по Вардаръ и Карасмакъ нагоре, кривнува сетне 20 килом. отъ крайбрежието къмъ западъ-северозападъ по Бистрица, обхваща градовете Верия и Няуста, връща се къмъ Бистрица, следва по нея нагоре докъде Сервая, върви отъ тука къмъ северозападъ по северния вододялъ на Бистрицката покрайнина докъде Костурското езеро, южно отъ него преко Бистрица до гребена на планината Грамосъ и отъ тукъ южно къмъ Коница на Горна Виоза, сетне западно до естествената граница на Епиръ. Въ целия тоя край лежатъ малко другоезични оазиси, освенъ някои малки турски острови, главната маса на пиндските аромъни, които обаче и тукъ по образование, писменъ езикъ и симпатия са предани на елинизма.

Задъ тая северна граница живеятъ въ цяла (?) Македония въ всички (?) по-големи места въ голямо или малко количество гърци. Тукъ елинската агитация се намира въ най-ожесточена борба съ славянската.

Почти всички острови въ Бяло море са населени комай изключително съ чисти гърци. Само Родосъ и особено Критъ правятъ изключение. Критъ има 8617 кв. километра съ 280.000 жители, отъ които $^1/_5$ до $^1/_3$ мухамедани, които обаче тоже говорятъ гръцки.

Разпръснатите въ Ориента гърци са съществен културенъ елементъ, отъ чийто напредъкъ зависи главно материялното процъвтяванье

на ориенталските страни; те посредничатъ при препасянье на западната култура въ Ориента, защото отъ една страна лесно възприиматъ животъ, форми и възгледи отъ Окцидента, безъ обаче да се отдалечаватъ много отъ ориенталците; така те влияятъ върху последните съ своя примеръ. Всегде обаче, дето и да са распръснати гърците, те си запазватъ своята народность и характеръ и съ въодушевение са предадени на своя народъ и на малката бедна Елада, за която винаги са готови да жертвуватъ имотъ и животъ. Не само въ време на война, ами и въ миръ даватъ иностранните богаташи гърци милиони за своя народъ, за училища, научни и благотворителни заведения. Почти всички такива институти въ Атина са основани отъ частни средства: университетъ, академия, политехника, библиотека, театъръ, здание за изложби, музеи, болници, висши девически заведения, сгодни затвори и въ последно време възобновлението на стадиона и на олимпийските пари, всичко, това е направено отъ доброволни пожертвувания. Ето защо, при всички лоши страни на гръцкия народъ, въпреки печалните политически условия на гръцката държава и на нейното недостойно банкрутство, не може такъвъ единъ предприемчивъ, пъленъ съ жизнена сила и културни способности и пожертвуваделенъ народъ, който изпълня не малка културна мисия въ Ориента, който пръска по цялата земя своята ползотворна дейность, не може такъвъ единъ народъ да се постави наравно съ изпадналите днешни португалци или съ българите и сърбите, които не излизатъ изъ тясната сфера на свойта родина.

Въ славяните, особено въ българите виждатъ гърците своите най-върли неприятели, съ които наистина може да ги свърже спогодба за времено задружно действие противъ турците, съ който обаче е невъзможна трайна дружба.

Споредъ мнението на автора така наречените „великогръцки стремежи са насочени главно къмъ това, щото Гърция да покровителствува своите сънародници въ турската империя, да подобри тяхното политическо и материално състояние и да даде сила на тяхното съпротивление противъ славизма. Никой сериозенъ гъркъ обаче не мисли да възстановява някогашната гръцка империя на Босфора. При сегашното политическо положение въ Европа това е и невъзможно. Така също не могатъ се отдели и гръцките крайбрежни ивици въ Тракия и мала Азия, да се отделятъ политически отъ техните задтилни земи. Отъ тия краища Гърция тряба за винаги да се откаже. Но тя има несъмнено право върху ония области, които лежатъ въ нейните естествени граници, значи върху остатъка отъ Тесалия, върху Епиръ и Критъ. Сетне на Гърция би трябало да падне югозападна Македония въ горепосочените граници, дето населението е въ мнозинство гръцко, полуостровътъ Халкидика — безъ Солунъ —, както и всички острови на бяло Море. И въ границите на подобни стремежи трябало би Гърция да намери поддръжка отъ страната на западните сили, особено на Германия, защото Гърция заедно съ Румъния е най-важната крепость срещу славянството и срещу руското надмощие на Балканския Полуостровъ.

И. Г.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Микрофонографъ Дюсо.

Тъй се нарича единъ апаратъ, за който говорятъ почти всички европейски научни списания и който, споредъ мнозина, ще бъде едно отъ чудесата — „greet atraction“ — на идещето Парижко изложение.

Ето какво намяряваме накратко за него въ известното списание „Le génie Moderne“ отъ 15 февруари 1897 (ние оставяме на страна чисто техническата страна на изобретението, интересна само за специалистите):

„Когато на 20 декември 1896 година прочутиятъ д-ръ Лабордъ представи на своите колеги въ медицинската академия наблюденията си върху микрофонографа Дюсо, той се изрази така: «Тукъ намяряваме цяла нова наука въ зародишъ: микрофонографията или изучваньето на слабите звукови органи. Тъй като звукътъ е нящо проходимо, за да го изучимъ, необходимо е да го фиксираме; това именно върши фонографътъ, ала само за звукове отъ известна сила. Освенъ това записаното на восъчния цилиндъръ се изучаваше до сега само съ ухото. Дюсо съобрази, че за слаби звукове и за лошъ слухъ тряба преди всичко да се усилва записаниятъ звукъ и той измисли съ своя микрофонографъ първия „микроскопъ“ на звука за слаби шумове, първито „очила“ за лоши уши“.

Францъ Дюсо (Dussaud) е 27 годишенъ момъкъ, докторъ essciences отъ Женевския университетъ и доцентъ по физиката. Той е написалъ вече няколко изследвания по своя клонъ и е получилъ златенъ медалъ за услугите, които е принесълъ на индустрията и изкуството. Неговото последне откритие състои отъ два уреда: единъ микрофонографъ и единъ фонографъ, който записва. Първиятъ повтаря звуковете съ сила, която може да се регулира чрезъ електрически токъ. Като се усилва постепенно, тоя токъ предизвиква звукове, които нормалното ухо не може да пренесе безъ ужасни болки, но които глухонемите усещатъ много добре. Тукъ се отваря наистина цяло поле за изучванье, което ще принесе грамадна полза. Изобретателятъ ще стане благодетель на глухонемите, ухото на които може да се възпитава полека-лека.

Следъ няколко месеца упражнение съ електрически токъ отъ 30 елемента, глухиятъ постепенно дохожда до тамъ, че даже съ единъ елементъ само може да схване звука. Апаратътъ въ също време е прекрасенъ аудиометъръ. Досега са постигнати много добри резултати съ глухите и докторъ Лабордъ съ своя авторитетъ горещо защищава важното откритие.

Записващиятъ микрофонографъ тъй също ще играе важна рола въ медицината, когато се касае за аускултация на болния. Той е драгоцененъ новъ уводъ въ лекциите по патология; отъ сега нататъкъ студентите ще могатъ да чуватъ всички нормални и ненормални шумове въ човешкото тяло. Дюсо е можалъ между друго да отбележи биението на сърдцето при едно оперно представление и различната степень на вълнението при наслада̀та. Ние имаме така единъ апаратъ, който ще помогне много на физиологическата психология. Дюсо е успялъ също да фиксира шума на насекомите, когато ходятъ и т. н. Единъ американски инжинеръ се надява вече, че ще може по този начинъ да запише „шума на мисъльта".

Както виждаме, открива се ново поле за иследвания въ областьта на физиологията, медицината и естествената история. Една парижка компания вече фабрикува и разпространява микрофонографа. Изобретателятъ продължава своите изследвания и пригатвя единъ микрофонографъ, който ще произвежда звукове, достатъчно силни, за да бъдатъ чути отъ 10,000 души съвместно. Като оставимъ на страна другите приложения, апаратътъ ще предупреждава за напредъ и изригванията на вулканите.

Л. Ш.

Вайерщрасъ и Силвестъръ. Годината 1897 ще бъде отбелязана въ историята на математиката съ загубата на двама гениални представители на математическата наука: Weierstrass и Sylvester.

Професоръ Karl Weierstrass се помина въ Берлинъ на 19 февруари т. г. Съ него изчезва последниятъ представитель на математическото тризвездие: Kummer—Weierstrass—Kronecke, което въ продължение на десетки години е съставяло светла украса на Берлинския университетъ. Поради разстроеното си здравие Weierstrass бе принуденъ да се прости съ университетската си катедра, но умствено още светълъ, той продължи да работи, като се постави на чело на комисията, която бе натоварена отъ академията на науките да събере и издаде съчиненията му.

Weierstrass е роденъ на 31 октомври 1815 г. въ Ostenfeld, въ Вестфалия. Отъ 1834—1838 г. той следвалъ въ Бонъ правните и държавни науки, а въ Мюнстеръ отъ 1838—1840 г. г. — математика. Отъ 1842 г. се започва учителската му кариера, най-напредъ въ Deutsch Krone и по-после въ Braunsberg. Тукъ, както и тамъ, Weierstrass безшумно се предава изцяло на най-висшите проблеми на матемитическата наука и въ гимназиалните програми издаде на святъ първите си епохални творения: „Ueber die analytischen Fakultäten" (1843) и „Beiträge zur Theorie der Abelischen Integrale" (1849). Получените резултати, които се отличаваха съ строгость и елегантностъ, изненадаха учения святъ. Съсъ следните думи въ 1857 г. Encke поздрави новия математически гений въ академията на науките: „изненадаещия фактъ, дето единъ гимназиаленъ учитель въ продължение на много години да се занимава тъй безшумно съ толкова отвлечени изследвания, като избягва всеки случай да публикува отделни изледвания, за да може да излезе предъ света съ нещо закръглено, ако не и напълно завършено, произведе толкова дълбоко впечатление, колкото последуещото изложение на доказателствата

предизвика обща оценка". Отъ тогава Weierstrass се постави въ центра на математическия святъ. Въ 1856 г. беше назначенъ за извънреденъ професоръ въ Берлинския университетъ, същевремено и преподаватель въ царския технически институтъ, а въ 1864 г. за редовенъ професоръ. Weierstrass бе съвестенъ преподаватель и лекциите му се отличаваха съ непостежима изящность и дълбочина. Проф. Schwarz, зетятъ на Weierstrass, издаде „Formeln und Lehrsätze zum Gebrauche der ellyptischen Functionen", а той самъ публикува редъ трактати, които прибавиха новъ материалъ къмъ теорията на функциите. Съ Kummer той основа математическия семинаръ при Берлинския университетъ, а съ Kronecker редактираше Crelle's „Journal für reine und angewandte Mathematik". Къмъ 1880 г. болести и старость принудиха W. да напусне професорската катедра и отъ тогасъ до последния часъ на живота си, той се занимаваше съ изданието на съчиненията си. Членъ на повечето академии, W. бе награденъ съ златния медалъ за наука и заедно съ Bunsen, Dubois Reymond и William Thomson принадлежеше къмъ първите наградени съ медала Helmholtz. —

Напоследъкъ въ Лондонъ се помина, единъ отъ първите английски математици, — 83-годишниятъ проф. James Joseph Sylvester. Той е роденъ въ Лондонъ, но образуването си е получилъ въ Cambridge, дето следъ блестящи успехи на изпита по математика получилъ бележки „отличенъ", но като евреинъ не му дали нито диплома, нито награда или пъкъ някое място въ университета. За това той се записалъ въ Лондонъ да следва право и наистина къмъ 1880 г. билъ приетъ за адвокатъ. Собствено Sylvester се е занимавалъ съ учителствуванье (частно), а отъ 1837—1844 г. г. билъ професоръ по математиката въ Лондонския University college, не държавно учреждение, свободно отъ всякакви религиозни ограничения. По-сетне Sylvester преминава въ Америка за професоръ въ Виржиния, връща се назадъ въ Англия, пакъ приема друга покана за професоръ въ новия John Hopkins University въ Baltimore до 1883 г., когато бе повиканъ въ Oxford да замести умрелия Henry Smith. Тукъ той преподавалъ до преди четири години, и като преподаватель спечелилъ си всеобща обичъ и уважение. Но преди четири години S. ослепя и се оттегли въ Лондонъ, дето и почина. — Той бе членъ на повечето Академии, а на английската академия на науките, Royal Society, още отъ 23 си година. Писалъ е по теорията на детерминатите и висшата алгебра.

Ю. Д.

Къмъ статията **Славянски селища въ Критъ и на другите гръцки острови. (стр. 79)**

Кратката ни разправка беше вече напечатана, когато получихме отдавно поръчаните Anecdota Syriaca, collegit, edidit, explicuit I. P. N. Land, theologie doctora 4 t., Lugduni Batavorum 1857—1875. Ето, въ латински преводъ, важниятъ пасажъ, въ който се говори подъ год. 623 за славянски нашествия не само въ Критъ, но и на другите острови, (т. I. стр. 115): „Anno 934 (A. D. 623) Slavi Cretam caeterasque insulas invasere; atque illic pii viri Kenesrînenses comprehensi sunt quorum fere viginti interfecti."

Последното обстоятелство рисува ясно и самия характеръ на похода. Нему обаче се дължи, може би, едничката щастливо запазена весть за похода на славяните въ Критъ.

Пленените благочестиви хора (pii viri), отъ които близу 20 били убити, били отъ Сирия. (Вж. стр. 174 „Scholia in Librum Chalipharum: f. 50 r. Kenesrînenses e Syriae oppido, in cujus vicinia celeberrimum Jacobitarum monasterium). Кой знае, ако славяните да не бяха постъпили тъй жестоко съ Кенесриненските Якобити, да ли Сирийскиятъ летописецъ Тома Пресвитеръ (за личностьта на когото вж. Land I. 168) щеше да отбележи онова толкова важно за насъ събитие, за което византийските анали мълчатъ.

Ив. Д. Ш.

По поводъ на втората българска художествена изложба.

Въ сряда на 9 априли се отвори художествената изложба, втора следъ оная, която биде открита преди 2 години и половина, и тряба да признаемъ откровенно, че не само по броя, а и по сериозностьта на художествените произведения, тя не отстъпя на много руски художествени изложби. По пресностьта и оригиналностьта на сюжетите, по дълбочината на съдържанието те силно напомнятъ първите години отъ развоя на руското изкуство. Стига наистина да се обърне внимание върху произведенията на повечето изложили художници, а и да се приложи масщаба на една здрава художествена критика, за да се разбере, че това не е преувеличено. Ние нарочно поменуваме и второто условие, защото за жалость още много често се мисли, че задачата на истинската художествена критика тряба да се заключава въ това: да се търсятъ петна (каквито има и на слънцето — простете ни това банално сравнение!), а не въ това, щото отъ всяко произведение на изкуството, да се извлече прекрасното, което то може да даде на една възприемчива душа. Ние не отказваме, разбира се, че всичко що е грубо, просто, дето очевидно се изказва желанието на художника да се подиграе съ неопитната публика, това тряба да се преследва отъ всички. Но една работа, въ която се вижда честно желание, да се предаде известно настроение на душата, впечатление, мисъль, въ която се забелязва наивната любовь къмъ изкуството, такава работа тряба да се разглежда съ голяма предпазливость. Една груба дума, насмешка, ирония могатъ дълбоко да наранятъ душата на автора и да изгасятъ тая искрица, която при благоприятни условия би се распалила въ блестящъ пламъкъ. Въ една страна, дето изкуството едвамъ се започва, такова едно снизходително настроение не само не би имало никаква вреда за публиката, а напротивъ тя би трябало да се възпитава въ тая посока: да търси и намира именно преди всичко хубавото, а не да се взира въ чисто техническата страна на произведенията: любопитенъ примеръ на такова повърхно отношение къмъ изкуството ни представи единъ отъ посетителите на тазгодишната изложба, който бе се спрялъ предъ единъ отъ нашите портрети, и се бе заинтересувалъ повече, какъ една жена е могла да достигне съ четката си най-високите части на този грамаденъ портретъ и да ли се е качвала на столъ? . . . Интересуваше го не само ръстътъ на художницата, но и нейното материално положение тъй

като по неговите понятия, въ същность верни, жена, безъ слуги, не може да се занимава съ изкуство. Освенъ това той се мъчеше да разреши и въпроса, дали и българката е способна за подобна работа. Такова вдълбочение, наистина е твърде ценно; ако то би било честно и неповърхно, тъй като то би го докарало и до истината, че и мъжътъ не би могълъ да се отдаде на изкуството, ако би нямалъ средства и слугини, напримеръ въ лицето на жена си. Подобна любознателность, би ни дала, може би, съ време и единъ ценен защитникъ на женската еманципация, ала въпросъ е дали отъ него ще излезе някога художественъ критикъ.

Отъ художествено гледище ние мислимъ че за българската публика много по-полезно е, като се приближава къмъ произведенията на изкуството, да отфърля своята страсть за детинското „какъ“ и се обръща къмъ непосредното „какво“. Въпросъ отъ първа важность за зрителя тряба да бъде, дали даденото художественно произведение въобще събужда душата му, дали му говори нещо. Музиката на тоновете, хубостьта на линиите, дали му е понятно, дали схваща съ ума и чувствата си идеята на картината, изражението, групировката. Ако е така, той се намира на правилния пътъ, и ще разбере изкуството, а съ постепенното разбирание на художествени произведения ще се появи само по себе си и една разумна обобщающа художествена критика. До като това не стане, картините на осамотения български художникъ дълго време още ще служатъ за храна на честолюбивото остроумие на фейлетонистите. А дали ще се намератъ скоро мнозина, които да поддържатъ художника, и да му укажатъ къде той требва да върви, и въ какво се заключава истинската цель и задача на искуството, ние се съмняваме.

Често ни се е случвало да чуваме питаньето, какво може да се очаква отъ българското изкуство? Има ли шансове за неговото развитие и пр. Мъчно е да се каже за едно новородено дете, ще живее ли или ще погибне. Всичко зависи отъ околната среда. Изкуството, като детето, родено отъ бога на светлината и топлината, се бои най-много отъ студъ. Духне най-нищожниятъ неблагоприятенъ ветрецъ — и ето, че то хванало хрема и се позакашлюва сухо и неприятно. Работата се свежда прочее на въпроса: топло ли е, светло ли е въ България, има ли въ нея доволно въздухъ и просторъ за по-широки погледи на Аполона и какви ветрове духатъ въ нея? Колкото се отнася до последния въпросъ местниятъ житель може да съди върху това възъ основа на по-голямо число дани, отъ колкото е могълъ да сбере някой на скоро дошълъ чужденецъ, и затова ние ще се въздържиме на първо време отъ преждевременни съждения. При все това известно ни е, че на всъде въ Европа искуството се е развивало успоредно съ общото развитие на културата, изменявалъ се е при това само характера на посоката успоредно съ изменението въ общото направление на идеите и на економичното състояние на обществото. Обществото има такива художници, каквито то заслужва. Какво е това френско общество, за което се пишатъ картини? То състои отъ хора съ най-изтънчени и въ по-голяма часть извратени вкусове, хора, които живеятъ съ минути които очакватъ нови и вечно нови и остри впечатления, лишени отъ дълбочина и отъ какви да било правственни идеи. Да живеятъ, да се обличатъ, да купуватъ, това е цельта, а за тая

цель трябатъ пари. Това същото се чете и въ картините на френските художници: душата иска птиче мляко, а главно пари, пари и пари! Влезете въ който щете френски салонъ. „Декаденти“ отъ всякакви нюанси болестно натягатъ струните на душата ви, като се силятъ напрасно да изсвирятъ на нея стройна мелодия; реалистите поразяватъ съ своята безидейность, историците съ своята повърхностность, а всички заедно като че се задушаватъ въ някой кошмаръ на чувствеността, която намира изходъ въ боите и линиите. Коприна, дантели, месо, срамотни пòзи и усмивки, и, по мнението на Нордау, мистицизъмъ, който произлиза отъ тамъ, ето ти френското искуство, което е получило най-даровитото си изражение въ грандиозната картина „Смърть на Вавилонъ“ отъ Rochegrosse отъ една страна и въ ексцентричностите на Puvis de Chavanne отъ друга. И публиката се залепя къмъ такъвъ родъ картини, както мухите къмъ примамките, които ги обайватъ, обайва се и ръкоплеска . . . Гениялниятъ Geoffroy напразно се мъчи да я отрезви, като гледа да я трогне отъ друга страна. Напразенъ трудъ. Тоя дисонансъ намярватъ го „bien joli“, обичатъ го, когато е хумористиченъ и добъръ, но въобще неговите гладни деца, охтичави жени, измъчени старци са също така забравени и усамотени въ картинните галерии, както са те забравени и усамотени въ действителния животъ. Не ни упрекавайте въ пристрастие мъмъ мрачните сюжети; напротивъ ние мислиме, че светлото, живата струя, обновява душата, но за това тряба щото тая струя да е обновляюща, а не разлагающа. Френското искуство при все това си има заслугата: то е искрено. „Какво е криво огледалото, че си грозенъ“ казва една простолюдна, сполучлива поговорка. Каквото е обществото, такова е и изкуството. То е порасло при условията на соковете, които го хранятъ, то си е на своята почва. Не е съвсемъ тъй въ другите страни. Тамъ виждаме упорито стремение да се подражава и безусловно да се подражава „великото“ (по своята техника действително велико) френско изкуство, както и модните журнали въ другите страни подражаватъ модната картина на парижкия шивачъ (разумява се това подражание не изключва общностьта на условията въ всичките тия страни). Олимпите на художествените средища заговориха по френски съ отражающъ акцентъ, а въ последните години, уви! даже и честното руско изкуство наполовина потегли нататъкъ, като се недогажда, защо неговите изложби въ последните години, се посещаватъ тъй неохотно отъ недоразвитата публика. . . .

Ако се попитаме: какво може да се очаква по-нататъкъ отъ българското изкуство, тряба да признаемъ, че е много трудно да се отговори. Българските художници, които довършатъ или недовършатъ тукашното рисувално училище, ще гледатъ безъ съмнение, да се отправятъ за Европа, за да търсятъ тамъ ново слово, нови откровения, ала съ какво ще се върнатъ отъ тамъ? Всеки честенъ българинъ тряба да се обземе отъ страхъ при мисълта че следъ някои 5 – 10 години, ще се поднесатъ, може би, на българската публика приправени съ виолетенъ соусъ „Sainte vierge pleurante“, успоредно съ „une nymphe dormante“ и съ същия подписъ! Ето защо на българските художници тряба да се внуши още на ученическите чинове строгъ възгледъ на искуството, честно отнасянье къмъ него, съзнание на неговото значение и нейните задачи; но за това е необходимо да се по-

стави школата така, щото учениците да не се стремятъ да заминаватъ по-скоро въ чужбина. Подъ думата „школа“ ние съвсемъ не разбираме само училището, а съвкупностьта на всичките условия, въ които е поставенъ талантътъ; ние подразбираме подъ нея и музей, библиотеки и изложби. Къмъ отвореното държавно рисувално училище тряба да се даде на младия български художникъ солиденъ музей и библиотека, дето той да може всякога да види отпечатъци и гравюри на великите майстори, дето той да може да разширява своя кръгозоръ; тряба да се уреждатъ по-често художествени изложби, па и да се покаже на художника, че поне мъничко се интересуваме за него, и тогава навярно ще се образува едно самобитно българско изкуство. Отъ чужбина тряба да се дотъкмяватъ само изработените методи и начини на занятията. По моето дълбоко убеждение, школата тряба да се постави тъй, щото младите художници да работятъ непременно всеки денъ и колкото е възможно по-скоро по натура Задачата на преподаването не състои въ това, да се стои подъ уровена на ученика, а въ това, да го подигнемъ надъ тоя уровенъ. Ако по мнението на мнозина той е недоволно развитъ и недоволно проникнатъ отъ художественостьта, то съ това тряба да се боримъ, а не да се притъкмяваме къмъ него. А за да се бориме тряба да заинтересуваме ученика, да го увлечемъ. Душата на младия талантливъ човекъ, комуто до 18—20 година е дотегнало да виси надъ орнаменти, изисква жива храна, а тая храна той тряба да намери веднага щомъ стъпи въ специялното художествено заведение. Душата на младия съвсемъ не е автоматична машина. Въ стените на нашето частно рисувално училище намъ бе възможно да забележиме въ течение почти на цяла година, щото когато въ класа е поставенъ досаденъ оригиналъ, учениците се отвръщатъ отъ него, класътъ онустява, а като имъ туришъ по-интересенъ моделъ, класътъ се изпълня и успехите ставатъ поразителни. Дайте на начинающия български художникъ жива натура и ще видите, че мнението ви за сърдцето му е твърде предвзето. Нашето мнение е тъкмо противоположно. Струва ни се, че младите народи са по възприемчиви, отъ колкото старите; покажете имъ само, въ що се заключава художественостьта и те ще ви разбератъ поскоро, отколкото мислите.

Художница *Е. Слѣпянъ.*

Отъ обнародваните неплатили абонати за II год. На „Българ. Прегледъ“ (вж. кн. XII отъ III год.) между това платиха:

ЗА ВТОРА ГОДИНА.

Луковитъ: Околийско трикласно училище 15 лева.

Още единъ черъ кръстъ надъ българската литература, Алеко Константиновъ, тоя милъ побратимъ на българската муза и общоуважаванъ у насъ писатель и човекъ, отиде безъ време въ хладния гробъ. Тъкмо когато женеше лаврите отъ писателската си популярность, тъкмо когато му се усмихваше поезията съ безсмъртна слава и когато го мамеше науката съ прекрасна бъдность, дойде една капризна случайность, и сломи безмилостно тоя пъленъ съ надежди животъ, зарови за веки въ недрата на черната земя тоя нашъ народенъ любимецъ. Заедно съ цялъ български народъ и редакцията на Български Прегледъ дълбоко жали за тая скъпа загуба. Както бе хубаво захваналъ литературната си дейность, Алеко можеше да стане съ време български Доде[1]): дарба, сръчность и умение за това имаше, па и добре познаваше недостатъците на своя народъ. Редакцията на Български Прегледъ жалее Константинова не само като общобългарски писатель, но и като свой сътрудникъ, защото първото негово най важно творение „До Чикаго и назадъ“ видя святъ най напредъ между страниците на Български Прегледъ. Но заедно съ неговата смъртъ ний оплакваме и тая клета орисия наша, която ни е зле залюляла и зле ще ни долюлее, ако се не свестимъ. Дано бедниятъ Алеко бъде последна изкупителна жъртва на тоя сатанински зълъ духъ, който надъхва братъ противъ брата за общонародно злочестие!

Ред.

---

[1]) Бай Ганю напомня яко Tartarin de Tarascon.

БЪЛГАРСКИ

ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ“

ГОДИНА IV.

КНИГА IV. — ЮЛИ

СОФИЯ

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА

(Братя Прошекови)

1897

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА IV.

Стр.

Вдовецътъ. Ноемврийска симфония въ четири глави. Превелъ отъ немски Е. М. Платнаровъ 1
Миньонъ. Отъ W. Goethe 8
Признанието на Миньона. Отъ W. Goethe 8
Не вярвамъ азъ! Отъ Ив. Грозевъ 9
Тръненъ венецъ. Отъ Ив. Грозевъ 9
Зима. Отъ Ив. Грозевъ 10
Рози. Отъ Жуковски 10
Видение. Отъ R. Burns 11
Въ мъртвия градъ. Отъ Янъ Неруда 13
Някои подробности за заробваньето и смъртьта на императора Балдуина. Отъ А. Иширковъ 24
Англия презъ царуваньето на кралица Виктория. Отъ Ив. Калина 32
Монологътъ на Хамлета. Отъ Шекспира 53
Конгресътъ на руските сценически дейци. Отъ Г. Кировъ 55
Търговската политика на Балканския Полуостровъ. Отъ Б. Минцесъ 91
Телесните наказания въ нашите училища. Отъ Л. Доросневъ. 105

Рецензии и книгописъ.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. — *Л. М.* 114
Sava Chilendarec, Rukopisy a starotisky Chilendarské. — *Л. М.* 117
V. Jagić, Die Aufgaben der Erforschung der südslavischen Dialekte. — *Л. Милетичъ* 119
П. П. Янжулъ, Торговые музеи, експортные союзы и склады товарныхъ образцовъ. — *Б. Минцесъ.* . . . 121
Положеніе армянъ въ Турціи до вмѣшательства державъ въ 1895 году. — *Е. Спространовъ* 124
Программы домашняго чтенія на 1-й годъ систематическаго курса. — *Е. Спространовъ.* 126

Стр.

Стефанъ Гудевъ, Овощарството въ Сърбия, Босна и Херцеговина. — *Л. М.* 127
Victor Bérard, La Macédoine, Deuxième édition. — *И. Г.* 128
Приети книги и списания. 128

Изъ нашите и чуждите списания.

Византійскій Временникъ. (Приложеніе къ IV. тому, выпускъ 1 и 2.). Резултатите отъ екскурсията по България, предприета отъ Руския Археологически Институтъ презъ лятото на 1896. — *В. Н. Златарски* 130
Историческій Вѣстникъ — *Г. Д.* 140
Geographische Zeitschritt. Dritter Jahrgang, fünftes Heft. — *А. И.* 142
Die Zeit, — *Б. М.* 144
»Войнишка сбирка« предъ критиката на г. Е. Спространова. — *Д. М.* 145

Книжовни и научни вести.

† От. Еусебий Ферменджинъ. — *Л. М.* 148
Професоръ Дезире Пакъ — *Л. М.* 150
Проектъ за реформа на календаря. — *Д. Д. А.* . . 152
Българското Природоизпитателно дружество. — . 155
Телеграфъ безъ жици. — *Ю. Д.* 155
Поправка. — *И. Д. Ш.* 156

ВДОВЕЦЪТЪ.

(Ноемврийска симфония въ четири глави.)

I. Adagio.

И подиръ туй склопиха се очите, хубавите черни очи; и сърцето, доброто сърце престана да тупа.

Силниятъ мъжъ падна на колене предъ леглото и притисна мъртвата увиснала ръка до челото си.

Отъ тая минута той остана вдовецъ.

Отъ тая минута той остана самичъкъ.

Сега той вече няма никого, който да разбира биеньето на сърцето му. Неговата другарка въ този святъ, неговата участница въ розовия танецъ на щастливите минути, тя, която разбираше всяко вълнение на душата му — тя е мъртва.

Мъртва!

Все едно, че е изгубена на веки. Все едно, че той никога няма да я види вече. Неговата сянка блуждае уединена по стените на запустялата стая.

Тукъ стои нейната работна кошница, изплетена отъ индийска тръсть, съ полусвършена работа; тамъ лежи нейната любима книга. Мястото, докъдето е чела, беше отбелязано съ една игла за коса, съ една отъ ония дълги игли, съ които тя свързваше разкошните си коси; а по-нататъкъ въ пластически гънки стои нейната спална дреха, която му напомняше нейните нежни форми, сладката музика на нейните движения. Наоколо той вижда онова, което тя е гледала, бара онова, което е пипала нейната ръка; стъпва тамъ, където е минавалъ нейниятъ лекъ кракъ. Всяка мебель възбужда спомени за нея. Нему се струва, като че тя се е отдалечила само за кратко време отъ къщи, като че ли всяка минута тряба да се върне. Той чува шуштеньето на дрехите ѝ; той чува звучния мелодиченъ гласъ, който пита, „дали господарътъ е още въ стаята си?“ При най-малкото шушванье той се стрясва; колчимъ тропне вратата, той се обръща къмъ входа, като че ли тя тряба да влезе. Той още не можеше

да повярва, че тя на веки е изчезнала, понеже всичко беше тъй оставено, като че ли всяка минута тя трябаше да си дойде у дома. Има да мине доста време, докато той се свести и разбере, че е изоставенъ за винаги. А подиръ туй неговиятъ куражъ изчезва, той захваща да тъжи и се занимава изключително само съ нея. И въ същата минута железниятъ обръчъ, който стяга сърцето му, пада. Сълзи захващатъ да текатъ, те се изливатъ подобно на утрената роса върху цветната леха на въспоминанието. И отъ всяко въспоминание пониква трънливата роза на сладка тъга. Съ какво търпение той изброява отделните ювели на изчезналото съкровище! Какъ горчиво се разкайва за всяко минало оскърбление, колко скърби за всеки изгубенъ денъ! Какви самоупрекания, че е обиждалъ оная, на която не може вече да се радва! Ахъ! защо тая мисъль за раздяла не се събужда въ насъ въ време на недостатъчното търпение, на недостатъчното снизхождение? Защо тогава не ни дохажда на умъ, та когато се появи някоя сълза въ окото, да я прогонимъ съ усмивка?

Той стои предъ забуления ѝ ликъ.

Той самичъкъ бе фърлилъ булото отгоре му, защото не искаше презъ целия денъ всяка минута да среща омайните ѝ черти; той не искаше, щото честото вижданье на образа ѝ да го лиши отъ насладата да я търси; той не искаше да навикне и да изгуби онова дълбоковътрешно отрадно чувство, което го правеше да потрепне отъ дъното на сърцето, когато махнеше булото отъ драгия ликъ.

Той не искаше, щото този ликъ да бъде смесенъ между другите наоколо стоещи предмети, щото да стане едно профанно украшение на стаята и да изгуби своята вълшебна привлекателность, своята светиня, като стане ежедневно. Той искаше да си запази сладката тъга за ония часове, когато неговото сърце захване да я дири и съ жажда иска да види нейния милъ погледъ. И когато приятната светлина на нейното нежно лице блесне насреща му и нейното око го погледне съ сладка усмивка, тогава спомените за нея разперватъ крилата си и го пренасятъ въ розовото минало.

Днесъ той пакъ бе махналъ булото отъ нейния ликъ, и душата, въ бисерните дълбочини на която беше позволено само нему да слезе: нейниятъ духъ се яви предъ него и трептеше отгоре му. Тъй беше тя въ първите години на тяхното съединение. Върху нежните устни още траеше невинната усмивка на девическия пансионъ; а отъ големите ѝ черни очи

се отражаваше наследствената на жената черта — сърдечна доброта.

Той се увлече въ разгледваньето на нейните черти. Докато още я имаше, той не питаше и не диреше, кои са причините за нейната омайность. Прелестната хармония на нейното същество го караше да я обожава. Той си не даваше смятка, като какво можеше да бъде онова, което го силно привличаше, което изпълняше цялото му същество съ сладки тръпки, когато я видеше. Той не питаше за това. Единъ акордъ, който е разложенъ въ тонове, не е вече музика. Но сега, когато отделните тонове излизатъ отъ струните на въспоминанието, въ него се чува сладката хармония на миналото.

Докато тя беше още жива, той малко обръщаше внимание на отделностите въ нейната хубава фигура. Но сега всяка дребулия, даже всеки косъмъ отъ главата ѝ, е предметъ на любовни студии. Той запечатва всяка нейна черта въ своя споменъ, за да я не забрави, за да го придружава нейниятъ духъ на всяка стъпка и крачка. Сега той стои предъ нейния образъ и дълго време го разгледва. Въ кьошенцата на малката уста още играе детската усмивка, а големите черни очи гледатъ съ неизказна доброта, съ единъ погледъ, който го благославя.

И вдовецътъ дава пълна свобода на сълзите си. „Бъди благословена, драга моя! Азъ ти благодаря за всичкото щастие, което си ми дала; благодаря ти, че си ми прощавала, толкова много прощавала! Докато беше още жива, ти беше моето мило провидение, а сега, като си умряла, ти си моятъ бялъ гълъбъ, моятъ засмянъ ангелъ-хранитель. Ти зайде както слънцето, но въ топлината, която остави отподире си, никнатъ цветя, и тяхната миризма ми напомня за твоето дихание. Въ всичко наоколо тебе виждамъ, а туй ми облекчава болката и като лъча отъ надежда прониква въ моя сухъ вдовчески животъ. Простата хубость на моя домъ; възглавничката, която ти ми направи за подиробедната дрямка; малкото килимче, на което цветята надминаватъ пролетните; твоятъ ароматенъ оцетъ, който затъпява грубия вкусъ на салатата и още кипи горе въ стъклото — всичко туй ми напомня за тебе, всичко тебе хвали, всичко тебе оплаква!“

II. Allegretto.

На улицата неговиятъ погледъ се спира върху жалейните венци. По-напредъ той едвамъ ли е обръщалъ внимание на тяхъ и ако понякога се спреше предъ някой магазинъ за

цветя, той разгледваше хубавите цветя, лентите за белите, сини, зелени и розови бални дрехи и съ тяхъ украшаваше въ ума си обичната жена, чиято пълна ръка стоеше въ неговата и нежно го побутваше, когато искаше да му посочи нещо особено хубаво или оригинално.

Веднажъ бяха се спрели предъ единъ магазинъ съ жалейни венци и ковчези. Какви хубави ковчези! Каква утеха лежи въ тяхъ! Каква успокоителна мисъль, че можемъ да заключимъ ковчега, въ който почива прахътъ на единъ драгъ мъртвецъ, и ключа да земемъ съ себе-си.

— „Нали и ти ще го пазишъ старателно?“

— „Какво да пазя, Викторие?“

— „Ключа, де.“

— „Кой ключъ?“

— „Ключа отъ моя гробъ.“

Слънцето грееше ясно-светло, и хората, весело приказвайки, минуваха покрай тяхъ.

А тя посредъ най-шумния животъ говори за смърть и за ключове отъ гробни ковчези.

— „О, вие жени! Вие кокетирате даже и съ смъртьта!“

Мисъльта за смърть той трябаше да прогони изъ главата ѝ. Затова ѝ купи една прекрасна шапка съ много хубави пера. Тя ѝ стоеше превъзходно на главата, и всички смъртни бръмбарчета бяха прогонени.

Днесъ той стои самъ самичъкъ предъ магазина и гледа презъ прозореца. И сега вътре стоятъ венци и китки, но не за украшение на живото тяло, а за гроба. И сега хората съ весели разговори бързатъ и заминаватъ покрай него, и слънцето засмяно грее.

Задъ прозореца се виждатъ натрупани разни жалейни ковчези. Той посяга къмъ сърцето си. Да, малкиятъ твърдъ предметъ си стои все тамо, на старото място. Откато я е спусналъ въ гроба, той съ верность пази студения предметъ до сърцето си. Той натиска ръката си отгоре. Като че ли имаше някакъвъ ключъ отъ една тайнствена врата, която ще го заведе въ една прекрасна градина съ разкошна зеленина и приятенъ ароматъ, дето съ нетърпение го чака едно нежно, силно туптеще сърце.

А днеска то го чака. Той отива нататъкъ. Малкиятъ ключъ стои на старото топло местенце. Той обясва на ръката си единъ венецъ отъ темянуги. Темянугата беше нейното любимо цвете. Тя я обичаше, додето беше жива, тя ще я обича

и въ смъртьта си. И още тая китка. Той ще я сложи при главата ѝ, която почива върху меките ѝ разкошни коси.

III. Presto.

Тежки гъсти навалици отъ хора се бутатъ презъ портите на големите гробища. Вдовецътъ се втурва въ навалицата. Той пристъпва механически и върви заедно съ другите.

— „Господине!“

Той не чува. Шумата, що пада отъ дърветата, съ горесть му напомня за миналото щастие, и неговиятъ съпливъ погледъ се носи надъ хиляди студени гробове.

— „Господине! Вие сте ми стъпили на шлейфа.“

Една руса главица, на която въ есенния вятъръ трепти отгоре едно черно було, се наклонява предъ него. Една малка ръка въ черна ръкавица се напъва да измъкне нагазения отъ тежкия мъжки кракъ шлейфъ на роклята. — „Извинете!“ . . . И той вдига очите си нагоре. Предъ него стои една дама облечена въ жалейка. Тя е хубава. Върху жалейната шапка стои черно перо, наоколо черни рози съ черни череши и два жалейни колибри съ разперени крила. Въ деликатната вглъбнатина на младите ѝ гръди лежи единъ жалеенъ нанизъ отъ черни диаманти и на него виси медалйонъ.

— „Извинете!“. . . .

Вятърътъ повява освободения шлейфъ на страна. Въ деликатна обувка вдовецътъ вижда единъ неженъ крачецъ и една лента отъ черенъ копринен чорапъ, който е прозиренъ като решетка, и презъ него се вижда бялата като снягъ нога.

— „Извинете!“

Черното було, руситe коси, бледното лице, жалейниятъ шлейфъ, жалейните пера, черните череши, черните рози, жалейните колибри, малката ръка, нежната нога, деликатната обувка и коприниятъ чорапъ изчезнаха наскоро въ навалицата.

Той се огледва, обръща се няколко пъти наоколо. Нищо! Тя си бе отишла. Внезапно той нагазва на единъ твърдъ предметъ, отдръпва си крака и се навежда да види, що е. Предъ него лежи единъ красивъ медалйонъ. Нему се струва, като да бе го видялъ на врата на младата дама. Види се, въ бързото ѝ движение се е откачилъ отъ нанизa. Той разгледва мълчешката намерения предметъ. Кой ли ще да почива въ този малъкъ мавзолей? Него побиватъ тръпки. Той се хваща за главата. Челото му гори. Набляга ръката си на

гръдите... Тогава почувствува нещо твърдо... Ахъ, туй е ключътъ! Утешенъ отъ това, той става отъ гроба да си върви и дири изхода. Колко му поотлекна отъ сълзите и какъ го измиха те! За неговата душа туй бе една баня за омиванье на греховете. Отъ дървото, на което коренчетата достигаха дори до нейното на пръсть станало сърце той откъсна едно клонче, целуна го и го забоде на петелката си.

Той почувствува отново твърдия предметъ; но тоя пътъ беше медалйонътъ. Той още не бе го отворилъ. Туй сигурно щеше да бъде най-умереното възнаграждение за намярваньето. Той натиска оксидираното златно копченце. Затворката скоква нагоре. Единъ старъ човекъ съ малко нажалено лице се показва извътре. Наверно баща ѝ. Но може-би и съпругътъ ѝ. Въ такъвъ случай и тя би била вдовица, както той е вдовецъ. Безъ съмнение, но съ по-малка рана на сърцето. Но... що го интересува, дали е баща или съпругъ? Тя оплаква своя мъртвецъ, носи неговия образъ на гръдите си, па наверно и въ сърцето, плаче надъ неговия гробъ и му пази верность. Колко трогателно нещо! Тази еднаквость въ съдбата го сгрява като летния слънчевъ лъчъ. Прооораната въ неговите гръди земя жъднее за оплодително семе. Една силна потреба да се съобщава, да утешава или да го утешаватъ, го тласка ту напредъ, ту назадъ. Той тича педесетъ крачки напредъ, а подиръ туй наведнажъ се спира, огледвайки се. Сигурно и тя е забележила загубата си и отъ своя страна търси въ пясъка и между влажната трева на гробищата. Ето я, тя е! Наведена предъ гранитния камъкъ на една гробница, тя дири загубения си предметъ.

Той се спуска къмъ нея.

— „Госпожице!... Вие наверно дирите единъ медалйонъ, не е ли тъй?“

Тя погледва къмъ него. Съ усмивка и зачервяванье на лицето тя вижда мъжа, който малко по-преди ѝ бе настъпилъ дрехата.

— „Да, медалйонъ. Колко Ви благодаря!“

— „Азъ се считамъ честитъ, госпожице, че мога да си поправя грешката. Колко тряба да сте се уплашили, и колко бихте скърбили да загубите образа на Вашия покоенъ баща!“

Тя погледна надолу и каза: „Азъ не съмъ сираче, а съмъ вдовица на този мъжъ.“

Вдовица! Нему се стори, като че ли жалейните цветя на шапката ѝ светяха въ розови бои, а жалейните череши лъснаха и колибрите трепнаха като зелено-червени звезди надъ нейната млада глава.

IV. Finale.

Хиляди и много хиляди пламъчета светулкатъ между гробовете.

И отъ свещиците, посветени на мъртвите, предъ единъ гробъ пламва розата, защото любовьта скоро обзима човека. — Малкиятъ ключъ стои ли още надъ сърцето?

У дома ликътъ виси забуленъ. Ако вдовецътъ би махналъ булото, той би забележилъ, какъ хубавите уста се усмихватъ иронически. Но очите все още гледатъ съ благость; те като че искатъ да кажатъ съ прискърбие: „Тепърва сега съмъ действително умряла.“

Превелъ отъ немски: *Е. М. Платнаровъ.*

Стихотворения.

Миньонъ.

Отъ W. Goethe.

Тозъ край ти знайшъ ли, де лимоните цъвтятъ,
Неранзи златни въ шуми тъмни де пламтятъ?
Де лекъ зефиръ отъ небесата вей,
И лаври се люлеятъ, а мирта тихъ вирей?
Ти знайшъ ли този край? Тамъ, тамо азъ ламтя
Съсъ тебъ, о мили мой, навекъ да полетя!

—

Ти знайшъ ли домъ, де тежки стълбове крепятъ
Грамаденъ сводъ? — Чертози дивни тъй блещятъ, —
А статуите въ мене вперили очи
И думатъ: „бедно дете, що се съ тебъ случи?“
Ти знайшъ ли него домъ? Тамъ, тамо азъ ламтя
Съсъ тебъ, о друже мой, навекъ да полетя!

—

Планинский върхъ ти знайшъ ли, въ облаци венчанъ?
Надъ чуките въ мъгли кервани пъплятъ тамъ;
Въвъ глухи пещери се гнезди старий змей,
И рушатъ се скали — презъ тяхъ потокъ бесней.
Ти знаешъ ли? — Презъ тамъ минава нашиий пътъ!
О татко мой, да идемъ въ тоя роденъ кътъ!

Признанието на Миньона.

Изъ Wilhelm Meister отъ Goethe.

Недей ми иска да откривамъ,
Какво въ сърцето ми гори;
Съдбата иска тъй — да чезна и да скривамъ...
Тазъ тайна ще ме умори.

—

На време светлий изтокъ се отваря,
И слънцето разпръсва нощний мракъ;

Скалата своите недра разтваря
И пуща бистрий виръ да бликне пакъ.

—

И всеки търси въ участь си горчива
Обятья драги — тамъ да се разкрий;
Но клетва менъ устата ми закрива,
И само Богъ единъ ще ги открий...

Не вярвамъ азъ!...

Не вярвамъ азъ въ тозъ некадъренъ простъ народъ,
Когато водятъ съдбините му слепци,
Че той ще найде най-подире нейде бродъ,
Измъченъ и пребитъ отъ кървави борби!

—

Не вярвамъ азъ въ тоя гнилъ отъ векове мъртвецъ,
Че пакъ ще стане като Лазаръ той изъ гроба:
Ще туримъ ний надъ него гробния венецъ,
Ще го задушимъ ний съсъ наш'та бясна злоба!

—

И никога не ще до него лъчъ проби,
Заровенъ тамъ въвъ своя мраченъ мавзолей —
И кой знай, нявга отъ гръмовните тръби
На страшний съдъ дали ще пакъ да оживей!

Трънен венецъ.

Кога незлобно бяхъ дете,
По цялъ денъ скитахъ отъ зори —
Търчахъ въ зелените гори,
Де темянугата расте.

—

И рана пролеть ми уви
Венецъ отъ хубави цветя,
Но пекна слънце и — уви!
Овехна той и улетя...

—

Порасълъ бяхъ, — а въ наший край
Тъй чудно розите цъвтятъ
И славеите тъй пеятъ,
Кога настъпва месецъ май!

Тогава свихъ си азъ венецъ
    Отъ рози — съ вейчици, съ листя;
Но буря духна — до листецъ
    Се той отъ вихра разлетя.

—

И съ вити шипове, съ бодли
    Се мойто чело увенча;
Не вехнатъ те, катъ скърби зли —
    Азъ чувствувамъ ги и мълча...

Зима.

Щомъ чуйшъ нощната фортуна
    Да завий, да затрещи,
Да заблъска въ страшна бу́на
    И съсъ писъкъ отлети,
    Вслушай се въвъ нея ти!

—

То е моятъ духъ, що пада,
    Що се руши съ гръмъ и ревъ,
Страстно що копнее, страда
И разбитъ полита... въ ада —
    И замира съ глухъ напевъ...

Рози.

(Жуковски.)

Розите ще цъвнатъ —
    Сърце отдъхни!
Скоро ще да лъхнатъ
    Благодатни дни;
Тежкий сънъ зимовенъ
    Ще се разлети —
Ясенъ блянъ любовенъ
    Въ тебъ ще затрепти
И катъ роза чуденъ
    Ще се разцъвти.
Рози разцъвтяватъ —
    Ахъ, сърце, потрай!

Те ни предвещаватъ
Другъ по-хубавъ край,
Дето съ младость вечна
Пролетьта пламти —
Тамъ въ долина райска
Като роза майска
Новъ животъ цъвти.

Ив. Грозевъ.

Видение.

От R. Burns.

Стояхъ азъ при кула, край купъ камънаци...
Тамъ духаше хладно долникъ,
И носеше тъжно, изъ средъ буренаци,
На бухъла грозния викъ.

Мълчание нощно царуваше тамо,
И падаха небни звезди; —
На кучето лая се чуваше само
Тамъ нейде изъ полски брезди.

Край древни стени си течаха водите
На горски прохладенъ потокъ,
Та биеха гневно и съ ярость скалите
Надоле изъ стръмния скокъ.

По дрезгавий святъ издалечъ ми се стори,
Че виждахъ въ въздуха на димъ
Да носятъ се сенки изъ горни простори —
Видение! — гледъ незабравимъ.

Поднехъ си главата къмъ небните стрехи,
Тамъ образъ съзряхъ на човекъ;
Яви се той мене въ старинните дрехи
На барда отъ средния векъ.

Въ чертите му светли съгледахъ чудесенъ
Народний, шотландски нашъ духъ,
На шлема — „Свобода“ насловъ; и, пренесенъ,
Гласа му изъ небо зачухъ.

Запя той съ мелодия дивна, небесна,
За нея, за нейния даръ,
Та живи и мъртви, съ тазъ сила чудесна,
Разбуди, съ свещений свой жаръ.

И пя той съсъ възторгъ за време далечно,
А съ скърбь за сегашния векъ; —
Азъ дълго на песни, тъй пети сърдечно,
Ще помня вълшебния екъ.

Болградъ, 1896.

Превелъ *Ив. П. Славейковъ.*

ВЪ МЪРТВИЯ ГРАДЪ.

Отъ Янъ Неруда.

Отъ Неаполъ до Помпей има само половинъ часъ съ железница. Излизаме отъ малката станция, вървимъ само няколко стотинъ крачки презъ жива градина — и нийде не виждаме знакове отъ смърть и гробища, — изведнажъ ни спира военен караулъ, заплащаме няколко лева за входъ, турникетътъ се завърти, и ето ни вече въ — гроба.

Три-четири часа ни трябатъ, за да изходимъ всички коридори на тоя голямъ гробъ — улиците на града Помпей. Вървимъ по грамаденъ калдъръмъ, извиваме отъ една улица въ друга, влизаме въ градини, въ които няма ни дръвчета, ни птичета, посещаваме къщи, въ които няма жители, трапезарии, въ които няма гости, спални, въ които няма спавачи, опираме се о колони на храмове, въ които няма ни богове ни хора, огледваме се по запустените, неми площади, и няма никой, освенъ насъ, само нашите крака тропатъ изъ тая тишина; само понякога ще ви шибне въ крака дълъгъ, сивъ гущеръ, но той не бяга, а любопитно, безъ да се плаши, ви гледа, сякашъ че пита съ удивление, какво ли пъкъ търсятъ тукъ хората следъ 1500 години!

А високо надъ насъ се усмива ясносиниятъ небесенъ сводъ, който само възбужда къмъ буенъ, веселъ животъ, като че ли не познава смъртьта ни най-малко.

Едвамъ тукъ разбираме историята! Не онази нищожна людска история, а всемирната история! Тукъ разбираме онази исполинка, която се казва природа, която духва цяло едно поколение като лекъ прашецъ и въ единъ мигъ зафърля цели градове като счупенъ черепъ! Тукъ разбираме онзи исполинъ, нареченъ време, който като грамадно махало, окачено въ вечното небе, съ единъ замахъ насамъ възбудилъ хилядогодишенъ животъ, а съ други замахъ нататъкъ фърлилъ хилядогодишна смърть. Тукъ разбираме онова вечно дете, което се

казва промяна, на което денътъ са хиляди пролети съ хиляди цветя и чийто сънъ са хиляди спокойни зими.

Навредъ наоколо природата е тъй хубава, тъй невинна като дете въ люлка. Застанахме на единъ малъкъ ридъ, образуванъ някогашъ отъ лава, и богъ знае що е заровено подъ него! Около насъ се простиратъ развалини на голямъ градъ, зданията почти съвсемъ са открити, те нъматъ стрехи и тавани, и тамъ, дето къмъ мъртвия градъ приляга живо поле или дето не е още обелена, откопана смъртоносната кора, тамъ земята е по-висока отъ града и на повърхностьта ѝ се зеленеятъ ниви, градини и шумаци. Който не знае, че тукъ е мъртвиятъ градъ Помпей, би повярвалъ въ вечностьта на тези природни явления, а въ действителность и дръвчето и храстътъ тукъ не е друго освенъ плесень, която цъвти върху развалини. И както тукъ е променчива природата, такива са и нейните хора, които вярватъ, че тая плесень тукъ е вече здравъ, сигуренъ животъ, и си градятъ нови жилища подъ самия вечно немиренъ Везуви. Да. наскоро следъ великото и съдбоносно избухванье на вулкана на същото място и тъкмо надъ затрупания градъ било основано ново заселище, което потраяло само 400 години, — и новиятъ Помпей билъ засипанъ както и стариятъ. И двата се забравиха, а наоколо пакъ израстватъ нови Помпеи.

Почти петнайсетъ години преди да бъде затрупанъ, градъ Помпей билъ предупреденъ отъ същата разрушителна природна сила: голямо земетресение, което срутило почти една трета отъ явните и частните сгради. предизвестило, че окованиятъ въ Везуви духъ отново се събужда. Помпейци обаче помислили, че вулканътъ е вече изгасналъ, тъй щото Спартакъ съ своите чети се загнездилъ дори въ самия кратеръ на вулкана

И настаналъ съдбоносниятъ денъ, 24. августъ 79. г. следъ Р. Хр. Помпейци тъкмо се събирали въ амфитеатра на забавление съ игри на лъвове и гладиатори. Игрите не са били обявени условно както предишния денъ: qua dies patientur — ако дозволи времето, но било обещано, че ще станатъ непременно — sine ulla dilatione. Както разказва Плини Малки, по наше време било единъ часъ следъ обядъ, когато изведнажъ надъ Везуви се задалъ черенъ облакъ, твърде подобенъ на пиния, тънъкъ като стълбо, което израства изъ вулкана и горе широко се разклонява.

Облакътъ бързо се разширявалъ. Изведнажъ цялото небе се заоблачило. Тъмнината се сгъстявала въ черна нощь, и вулканически молнии бичували въздуха. Въ това време избухналъ вулканътъ. Съ гърмежъ и ревъ се излялъ силенъ потокъ отъ

жежка лава и се затекълъ къде Херкуланумъ. Грамадни облаци отъ димъ увиснали надъ всичката околность, облаци отъ пепель, порой и градушка отъ камъни зели да биятъ Помпей. Настаналъ ужасенъ смутъ и бягъ.

Вероятно само малцина успели да се спасятъ. Изгорели човешки скелети се срещатъ въ грамадно количество. Единъ загиналъ въ дъжда отъ камъни или се задушилъ отъ сяровия дъхъ, падащата пепель го засипала, станала неговъ гробъ; и сега виждаме погубеното тело и гледаме последната му борба въ последния часъ. Мнозина загинали, като търсели прибежище въ къщи и изби, падащите развалини ги затворили тамъ, сярата ги задушила или гладътъ изморилъ. По-голяма часть загинали въ бягъ; човеци и говеда са бивали убити заедно. Къщата на Диомеда представя гробище съ 18 трупа на жени и тънкоснажни моми, които загинали, като се опрели о стената и си забулили лицата, а при вратите на къщата загиналъ стопанинътъ заедно съ роба си. Виждаме исполински мъже, които отчаяно се борили съ смъртьта и отчаяно късали дрехите си. Недалеко пъкъ виждаме момиче, може-би четирнайсетгодишно, което съ преданость си легнало на земя, съ ръце кръстосани подъ главата си. Другъ единъ мъжъ искалъ съ секира да си пробие пъть презъ стена и падналъ, а една жена украсена съ скъпоценни накити се мъчила съ слабите си ръце да задържи падащия таванъ, който я преломилъ. Въ единъ домъ се намерили трийсетъ и три скелета. На всякъде се намерили останки отъ яденье и започната работа: съдбата посегнала върху живота въ пълното му течение. На едно място се намерили скелети на двама човеци, които се прегърнали, за да се простятъ; види се младъ мъжъ и жена, както си личи по техните скелети и зъби. Същовременното земетресение изпочупило много колони и отъ тяхното паданье загинали много хора. Въ коридора на едно здание се намерилъ скелетъ, съ кости разнесени и оглодани, и наблизу се намерилъ скелетъ на куче, което преживяло господаря си и се хранело съ неговия лешъ. На едно място, дето ставало погребално угощение, бурята заровила цяла дружина отъ приятели, които неволно се гощавали за своята смърть.

Три ужасни дни и нощи траяла страшната, опустошителна буря, и когато най-сетне ясното слънце разгонило тъмните облаци, нямало вече Помпей, и съ него петъ града били заровени и погребани за повече отъ 1500 години.

Колко веселъ и хубавъ животъ тряба да са живели тукъ въ това прелестно място! Hic habitat felicitas — се чете въ

единъ надписъ, но по всички улици и къщи е могло да се напише: „Тукъ обитава щастието“. Въ Помпей никой не е билъ толкова беденъ, за да няма що да яде, де да спи и съ що да се облача. За всякого тукъ е имало бани, които можалъ да посещава ежедневно, имало е безплатни театри, а кога умиралъ просякъ, получавалъ собствена olla — долапче за пепелницата — urna — съ пепельта му. По-богатите поканвали по-бедните на обядъ у дома си, а най-богатите давали театри за всички други. „Който ме не кани на обядъ, е простакъ“; „Да живее, който ме вика на трапезата си“, и други подобни изречения се срещатъ написани по разни обществени места, като възвание къмъ имотните.

Помпей билъ богатъ градъ. Разположенъ надъ плавателния Сарнусъ, той ималъ хубаво морско пристанище; износната му търговия се простирала дори до Африка. Тукъ дохождали на стари години римски богаташи, тукъ се заселявали състоятелни търговци отъ Египетъ и славни художници отъ Гърция, затова го наричали parva Romae imago! Малъкъ образъ на Римъ. Сякашъ че и сега обитава тукъ некогашниятъ веселъ духъ, и като вървишъ изъ улиците, струва ти се, че полусрутените стени ти се усмихватъ. Действително, изящни архитектурни украси няма да видишъ въ някоя проста улица, и помпейците предпочитали хубавата вътрешность на къщата повече отъ хубавия външенъ изгледъ, но при все това приятно е да се разхождашъ изъ помпейските улици. Те са прави като опнатъ конецъ, и се пресичатъ въ прави ъгли. Възвишени тротуари има и отъ двете страни; понякога презъ средъ улицата са положени големи камъни, като мостъ за преминуванье въ кално, дъждовно време. Но тези камъни така са положени въ едрия уличенъ калдърамъ, щото да не пречатъ на кола. Обаче повече отъ една кола, и то двуколелеста, не е могла да мине презъ повечето улици, нарочно тесни за сянка; места за размиваванье е имало малко, и ако единъ коларь влизалъ въ улица, ударялъ съ тояга въ металическа плоча и съ това давалъ знакъ на кола, която може-би влизала въ улицата отсреща. Стените почти безъ изключение са боядисани, обикновено съ червена боя, която при всички съдби и старость не е избеляла. Къщните врати често са украсени съ хубави карнизи, даже и съ колони. Предъ някои къщи и сега си стои каменна пейка, на която седели жителите, когато желаели да гледатъ уличния животъ. На много места виждаме отверстия на магази, на други отверстия на кръчми. Ето тукъ още си стоятъ железните халки, о които врьзвали конье, а вътре зи-

дани столове; по стените написани поговорки и знакове за ония, които седели тукъ и сърбали calda, — питие сварено отъ вино, медъ и вода. Често пъти срещаме общи фонтани или обществени жертвеници или поне изписани две насрещу пълзещи змии — символъ на домашните ларове или богове. „Дванайсетъ богове, Диана, най-милостивиятъ и всемогъщъ Юпитеръ, даже и помпейска Венера ще се разгневятъ на всекиго, който повреди този образъ или осквърни мястото!“

Всяко явно място служело на помпейци за беседа: всички храмове, на които архитектониката е била съвсемъ противуположна на архитектониката на частните здания, и които като не допущали никаква затвореность, туку-речи отваряли сърцето на цялъ святъ; форумътъ, чийто портикусъ (колонадата) е пазилъ беседниците и въ време на дъждъ; баните или термите, на които направата действително е била красива и разкошна. Баните посещавалъ всеки помпеецъ поне веднажъ на денъ; тукъ се разказвали всички новини, тукъ прочитали поетите найновите си творения. Тукъ даже двата пола се забавявали наедно, и едвамъ Хадрианъ е забранилъ това забавление. Най-големи маси народъ се събирази въ театрите. Покритиятъ Одеумъ побиралъ само 1.500 души, непокритиятъ трагически театръ — около 15.000, а амфитеатърътъ извънъ града — около 20.000 души.

Тукъ често ни се струва, като че народътъ едвамъ вчера напусналъ тези места; паметниците на неговия буенъ животъ ни спиратъ туку-речи на всяка стъпка. Нигде може-би няма толкова драсканици по стени, толкова надписи, както тукъ. И който се докачилъ отъ такива драсканици, отмъстилъ си пакъ съ драсканица: „О стено, чудя ти се, дето осъдена да носишъ драсканици на толкова ръце, не се обърна досега на развалина“. Надписите говорятъ за всички възможни неща. Единъ надписъ обажда, че „победоносниятъ Хераклесъ, Зевсовъ синъ, обитава въ този домъ, въ който следвателно нищо лошо не смее да влезе“. Въ другъ надписъ някоя си госпожа „Сема съ децата си“ препоръчва единъ кандидатъ за чинъ едилъ, другаде пъкъ се поканватъ всички сънливци (dormientes universi), даже и онези, които пиятъ до късно вечеръ (seribibi), да се явятъ сигурно на изборите. Но най-много надписи иматъ любовно съдържание. Помпейците тряба да са били страстни любовници.

Но и тукъ се потвърждава правилото, че всеки залюбенъ е донейде глупавъ или поне не дотамъ хитъръ. Четете:

„Блазе всекиму, който люби! Проклетъ да е, който е скъпъ на любовь или който принуждава къмъ любовь някого, комуто се не люби. Гледай щастливите, но да си проклетъ, Марцие, ако те обземе жъдность за пари.“

„Който иска да пречи на любовьта, по-добре нека връзва вятъра или запрети на извора, да не извира.“

„Заповядай ми да умра, не ме принуждавай да живея безъ тебе, за смъртьта ще ти бъда благодаренъ.“

„На Венера ребрата ще пребия, и хълбоците ще ѝ посинеятъ. Ако либето ми изтръгва сърцето изъ гърдите ми, защо да не счупя азъ пъкъ главата на богинята!“

„Който ми съблазни либето, да го ядатъ мечки въ планински пустини!“

„Какъ може да бъде добъръ човекъ, който не люби!“

Даже и доносничество се преплита изъ някои надписи; „Знаемъ го, знаемъ, че Ромула съ Старилъ има тука рандеву!“

Докато обществениятъ животъ е билъ тъй страстно живъ, въ също време домашниятъ животъ е билъ, тъй да кажа, много по-домашенъ отъ нашия. Най-ясно свидетелствуватъ за това жилищата на тукашните отдавнашни жители. Преди откритието на Херкуланумъ и Помпей почти нямахме понятие за това, какъ е изглеждалъ единъ античенъ граждански домъ.

Пространството, на което е била построена една къща, било е оградено съ четири слепи стени; въ една отъ тяхъ се намиралъ входътъ. Улицата е служила на къщата само като пътъ, които минува край къщните врати. За хубава фасада се не гледало; даже и къщните врати се отваряли не на улица, а на вътре. Откъмъ улицата въобще не е имало прозорци, освенъ горе въ първия етажъ, въ който живели наематели. Тряба да знаемъ, че и доста богати помпейци ни най-малко не са били англичани; тъй като Помпей билъ търговски градъ, помпейскиятъ домовладетель обичалъ да дава подъ наемъ магазинъ въ партеръ и квартира въ първи етажъ.

Не е лесно, накратко да се изтъкне разликата между модерната къща и античната. Модерниятъ архитектъ изпълнява своя планъ повече на височина, а старовековниятъ повече на ширина, но при все това и въ стария векъ не е имало само партеръ; доста често построявали къщата и по-високо, ако могли да понесатъ това зидовете, обикновено доста слаби, но всякога се гледало, щото да се икономисва място. На едно пространство, на което модерниятъ архитектъ би съградилъ горе-долу десетъ стаи, построявалъ античниятъ архитектъ три пъти

толкова стаи, и въ това разпределение именно се състои разликата между античната и модерната къща. Въ повечето римски станчки не бихме знаяли, какъ да се обърнемъ, какъ да се мръднемъ — толкова те са малки. Види се, че малките помпейски къщи са послужили за образецъ на сегашните работнически къщи при фабриките и за пазачески къщи по железните пътища. Но притова не тряба да забравяме, че тогава семейството е живяло повече на открития дворъ, въ градинка отколкото въ станчките; но и дворове няма навсякъде: въ някои къщи липсуватъ те съвсемъ.

Ако влеземъ въ една по-богата къща, ще се намеримъ въ салонъ. На прага ни посреща поздравътъ salve (здравей), който се чете въ мозаиката, или пъкъ cave canem (варди се отъ кучето) ни предпазва отъ куче. Следъ това влизаме въ предната часть на къщата, която служила за несемейния животъ: тукъ се приемали гости и се давали угощения въ триклинума или трапезарията. Триклиниите, наречени така отъ три, обикновено зидани легла, не са били по-големи отколкото да побератъ деветъ гости, споредъ римското правило: най-добро е да имашъ гости не по-малко отъ три грации и не повече отъ деветъ музи. Въ задната часть на къщата живяла фамилията; тукъ се намирали малките спални, cubicula, съ легла зидани или дървени, но имало е и легла отъ бронзъ и слонова кость, художествено изработени. Задъ къщата се намирала градина съ хубави статуи, съ съразмерно разпределени лехи, обложени съ тухли. Ако градината била малка, принаписвали се пейзажи, дръвчета, цветя и пр. на стените. Стаите въ първия этажъ тъй също служили за трапезарии, освенъ това и за работилници и квартири на робите. Изъ цялата къща нагоре-надолу вървели тръби, въ които обикаляла вода, за да се прохлажда въздухътъ, когато поисквали. Известни са примери, дето богатаците предпочитали да си градятъ единъ етажъ подъ земята, зиме противъ студа и лете противъ жегата.

Но колкото останки отъ античния животъ виждаме вътре въ дома, отъ всички диша гръцки духъ. Всеки предметъ, който тукъ се намери, свидетелствува за класически вкусъ. Действително, не всички тукъ намерени статуи са творения на изкусни художници, но при все това даже и най-дребните предмети, най-малките уреди свидетелствуватъ за хубавата идея на майстора; тогавашната индустрия действително е била художническа индусрия. И малко глинено кандилце, и високъ канделабъръ отъ бронзъ, и мраморна маса, и игла за коса отъ слонова кость — всичко кипи отъ остроумие и красиво изпъл-

нение. Вътре въ къщата туку-речи няма ни една стена, която да не краси живописъ. Ако прочутата „Александрова битка“, намерена въ Casa del gran musaico, свидетелствува за грамадната висота, на която тогава се е издигнало мозаичното изкуство, то за настенните живописи въ Помпей тряба да се каже, че се гледатъ съ истинска наслада. Това, което е намерено въ Помпей, е почти единственото, което ни поучава за старогръцкия живописъ, и тряба да признаемъ, че той заслужва нашия поклонъ.

Действително помпейските картини нямать онази дълбочина на модерните композиции, но доказватъ, че у древните не само е било развито чувството за пластичность, но и за живописность. Тукашните картини всякога представятъ едно художествено цяло, техниятъ колоритъ всякога е изящно живъ, хармониченъ и не докачителенъ за окото, макаръ и да се среща напримеръ червенъ гений, изписанъ всредъ голямо черно поле.

Разбира се, няма тукъ онази дълбочина на боята и онова разнообразие въ отсенките, както въ нашите модерни картини, но навсякъде се съглежда кипещъ животъ и горещъ огънь. Навсякъде има изразително лице, красноречиво око и тяло изработено най-пластично. Тукъ имаме пейзажъ, история, жанръ, всичко. Митътъ и класичната поезия доставяли сюжети на повечето картини. Най-често виждаме Венера — Venus Pompeiana, която е била твърде облюбена, макаръ и като Venus meretricia. Твърде чести са сцените изъ Омировия епосъ. По стените на трикликиите са изписани Хори, а другаде, както напр. въ прочутата Casa delle danzatrici, прекрасни жени, какъ играятъ. Бакхусъ съ дружината си, Ариадна напусната отъ Тезея, Венера и Адонисъ се срещатъ тукъ въ разни варианти. Амори гъмжатъ навсякъде: или играятъ, или свирятъ на разни инструменти, или служатъ за жанрови картини, като столари, шивачи и под. Някъде свитъкъ отъ хартия, мастилница и под. означава, че тукъ е било писалище, а другаде еребица, заекъ, яйце, смокиня или други овошки показватъ, че тамъ е било кухня. Хуморъ, и то здравъ хуморъ, има доста! Бакхантки въ най-разнообразни функции, като келнерки, джудже, предъ което играе маймуна, Марсъ и Венера въ обятие, както и днесъ, Аморъ свири на свирка, и то право въ ухото на пияния Хераклесъ! Но най-комична е Леда надъ гнездо, пълно съ деца, излупени отъ яйца. До нея стои Тиндаръ, единъ видъ старогръцки св. Иосифъ, и се чуди на това плодородие!

Тукъ са били открити вече грамадни съкровища отъ антични живописи, покъщнина и уреди и изнесени отъ тукъ. При всичко че чисто художествените предмети принадлежатъ на една епоха — Нероновата, пакъ изделията на художествената индустрия са истински и съвършенъ цвятъ на целия античенъ духъ, напълно изобразуванъ подъ влиянието на пластичното изкуство. Всичко, което се открие тукъ въ града и подъ открито небе или по друга причина би могло да се опропасти, внимателно и предпазливо се пренася въ Неаполския музей; настенните картини се отрязватъ съ триончета и образуватъ вече богата галерия, домашните уреди и покъщнина се съставятъ въ систематична сбирка, която сега вече е твърде богата. Засега това е единственъ възможенъ начинъ на запазванье, при всичко че тези старини, разнесени по музеите на цялъ святъ, значително биха съживили всичката индустрия. Въ по-ново време почти не видехме напр. бижутерни изделия, било французски било други, които по художествена направа да надминаватъ прекрасните образци въ помпейските сбирки.

Твърде много неща са били опропастени отъ суровость и невежество, много неща откраднати, но още по-много ще се откриятъ занапредъ. Чудесна е погробната история на Помпей. Дори до 1748. год. градътъ е билъ забравенъ и едвамъ трийсетъ години следъ първото накопванье на Херкуланумъ, който тоже е билъ забравенъ, зели пакъ да обръщатъ внимание къмъ затрупания градъ. Въ 16. векъ водата отъ Сарно била прекарана презъ единъ подземенъ каналъ къмъ Torre dell' Anunziata, тъкмо презъ средъ града; тогава се открили някои сгради, надписи на тяхъ и др., но по-нататъкъ никой не обърналъ внимание. И когато най-сетне се започнали разкопките, всичко вървяло твърде бавно и небрежно; тогава повече се грабело отколкото откривало и издирвало. Статуи, скъпоценни предмети и монети се отвличали, картините се откъртвали, и следъ това всяко здание пакъ се засипвало, за да не става нужда на далечъ да се пренася изкопаната земя. Настанали времена, когато вече самото правителство се заловило за тая работа, когато подъ надзора на единъ десетникъ не работили повече отъ четирма войници! Известно е, че когато Иосифъ II. посетилъ осемнайсетгодишния си шурей краль Фердинанда и разгледалъ предприетите въ Помпей разкопки, казалъ: „Не трийсетъ, а три хиляди работници тряба да турите тукъ на работа, отъ която засега няма друга поважна въ цялъ святъ!“ И какъ се разкопавало! Въ едно

съобщение се чете: „Заповядва се на г. Камило Падерни (който е билъ директоръ на музея!) да не си позволява занапредъ да очуква стенните картини, когато му скимне, защото кралтъ е узналъ съ ужасъ, че много картини ужъ като непотребни и излишни били изпотрошени.“ А по-рано презъ всичките векове, и най-много следъ затрупваньето на града, тукъ се ровило и разкопавало отъ разбойнически иманари (малджии) съ тази цель, да изнамерятъ онези съкровища, които останали подъ вулканическата кора (покровъ) на богатия Помпей. И чудно, днесъ се намиратъ тукъ малко монети и скъпоценни предмети.

Най-сетне, когато тези грехове противъ науката и противъ Италия стигнали до върха си, тогава целиятъ италиянски народъ, даже целиятъ образованъ святъ се заслъпилъ, да се прекрати злото! Особено сега, когато народътъ е свободенъ и съединенъ, работата благополучно върви напредъ. Прекратиха се разни кралски играчки, престанаха вече наименуваньето на изкопаваните улици и здания на името на пруския краль, на английската кралица, на тосканския херцогъ и пр., сега работата се върши въ името на науката, която кръщава споредъ получените резултати. Часть по часть възкръсва градътъ отъ гроба, разбира се, възкръсва като развалина: горните, повечето дървени етажи, почти всички са срутени, и твърде рядко се намиратъ първи етажи, покрити още съ таванъ. Досега е открита една трета отъ града: разкопките ставатъ внимателно, работни сили има достатъчно, и за улеснение освенъ друго е построена и конска железница за изкарванье на изкопаната земя.

Стодвайсетъ години вече се продължаватъ разкопките, и ако би да вървятъ така както до скоро, то ще траятъ още четири столетия. Но сега вече можемъ да имаме понятие за цялата форма, споредъ станалите досега открития могатъ археолозите приблизително да възстановятъ образа на целия античенъ градъ и на някогашния животъ въ него така, както Бюфонъ споредъ една кость сполучилъ да определи едно цяло предпотопно животно. Още малко години и Помпей ще слави своето възкресение! Но не е верно, че следъ възкресението тялото е по-хубаво! Откритиятъ градъ ще лежи на слънце като трупъ изваденъ отъ гроба. И така ще настъпи разложение. Действително прекрасно бива южното италиянско небе, но и то си има лоши времена. Дохождатъ дъждове, които причиняватъ наводнения, водите пълнятъ улиците като речно корито, подравятъ зидове и събарятъ здания. Настъпва зимно

време, когато пада маса снягъ, влага прониква въ камъньете, мразъ разкъсва мрамора и мазилката, картините по нея и карнизите падатъ. И мъртвиятъ градъ ще се обърне на градъ изтлялъ.

Въ кратко време една развалина ще затрупа друга слънцето и дъждътъ ще биятъ въ мъртвите грамади, изтлелиятъ градъ ще се промени на прахъ, и когато задуха вятъръ отъ Апенините или налегне тукъ буря отъ близкото море, прахътъ ще се разнесе на всички страни.

Такива са крачките на всемирната история![1])

Превелъ отъ чешки: *В. Добруски.*

---

[1]) За постройките, старините и художествените паметници на Помпей вижъ хубавото съчинение: Overbeck-Mau, Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken.

Някои подробности за заробваньето и смъртьта на императора Балдуина.

Тежки години прекараха първите Асеновци, основателите на „второто“ българско царство. Асенъ и Петъръ съ помощьта на кумани и власи можаха да отфърлятъ византийското иго, но тяхъ не признаха за законни господари нито гърци, нито маджари, нито латинци, нито българските боляри. Асенъ и Петъръ паднаха убити отъ български ръце. Първата грижа на техния наследникъ Калояна беше да добие корона отъ папата. Следъ дълги преговори (1200—1204) се изпълни найпосле неговото горещо желание, и той биде тържествено коронясанъ въ Търново на 8. ноември 1204. год. отъ папския делегатъ кардиналъ Левъ.

На 12. априлъ същата година (1204.) латинците отъ IV. кръстоносенъ походъ подъ предводителството на слепия дожъ Енрико Дандоло, непримиримъ врагъ на византийците, превзеха Цариградъ. Въ късо време завладяха те и земите на империята и ги разделиха между главните военачалници, които си съградиха скоро високи кули и заживяха чисто по рицарски.

Калоянъ беше предложилъ помощь на латинците, още когато обсаждаха Цариградъ, като ги молеше въ замяна на това да го признаятъ за царь и да му дадатъ корона, но те му отказаха. Сега, когато носеше вече царска корона, получена отъ папата, той предложи пакъ миръ и съюзъ на латинците, но те, упоени отъ победите си, му отговориха надменно, какво не прилича да говори съ тяхъ като царь съ нему равни, а като слуга къмъ господарь, иначе те ще го научатъ съ оръжие въ ръка на приличенъ езикъ и ще го поставятъ въ предишното му положение. Това жегнува много честолюбието на Калояна и той отговаря въ този смисълъ: Азъ притежавамъ съ по-голямо право моето царство отколкото вие Цариградъ. Азъ съмъ завладялъ владенията на моите прадеди, а вие завзехте Цариградъ, безъ да имате право надъ него. Азъ нося законна корона, която съмъ получилъ отъ папата; този, който зе тит-

лата цариградски императоръ, узурпира по своя воля короната; така че царството принадлежи повече мене отколкото нему. Азъ ще тръгна изпълненъ съ вяра въ битката подъ знамето на св. Петра, дето блещятъ неговите ключове, противъ онези, които носятъ фалшиви кръстове по рамената си (Fr. Hurter, Histoire du pape Innocent III et de ses contemporains, преводъ отъ немски. Paris 1855. II, p. 287—8).

И така, големите грижи на Калояна да свърже приятелство и съюзъ съ латинците, отъ които се боялъ като отъ огнена сабя, както казва Никита (c. V, 6), отишли напразно. Латинците не само че го не признавали за законенъ господарь и не искали да иматъ съ него никакви свръзки, а се канели да му отнематъ и земите, които ужъ владеялъ несправедливо. [1]) Войната между българи и латинци станала неизбежна. Гърците, които въ съюзъ съ Калояна въстанали противъ латинците, турили начало на борбата, която траяла повече отъ 50 години. Аналите на тази война са интересни отъ много страни. Те ни рисуватъ борба на народи съ съвсемъ различна култура, даватъ ни най-добри сведения за средновековата география и за военното изкуство въ онова време, а пъкъ някои епизоди са така романтични, че Jean Erdic справедливо е нарекълъ женидбата на Славъ войвода съ латинската принцеса roman franco-bulgare au XIII siècle (Jean Endic: En Bulgarie et Roumélie. Mai—Juin 1884. Paris 1885; p. 219).

Гърците, коите не можаха да търпятъ господството на надменните латинци, се обърнаха за помощь къмъ най-големия си врагъ — Калояна. Той посъветвалъ пратениците да се върнатъ въ Тракия и Македония и чрезъ въстания да безпокоятъ латинците, докато се приготви за бой. Гърците послушали съветите му и подпомагани отъ власи, те въстанали най-напредъ въ Димотика и избили по-голямата часть отъ гарнизона. Останалите живи избягали въ Одринъ, който беше въ ръцете на венецианците. После малко въстанали гърците и въ Одринъ, и латинскиятъ гарнизонъ едвамъ е могълъ да се спаси съ бягство (Ville-Hardouin, c. 178; Nicetas, c. V, 7).

Латинците, които избягали отъ Одринъ, отишли най-напредъ въ града Tzurulum (Чорла), който принадлежеше на Балдуина. Тамъ намерили те Guillaume de Blanvel, който ги

) Бонифаци Монфератски, солунски владетель, казва на Балдуина: Et alons, s'il vous plaist, sour Johannisse ki est rois de Blackie et de Bougherie, ki grant partie de la terre tient à tort. Geoffroy de Ville-Hardouin, Conquète de l'empire de Constantinople par les Francs; въ Esquisse des principaux faits de nos annales nationales du XIII-e au XVII-e siècle par Buchon. Paris 1840; p. 109.

приелъ добре, и подпомогнати отъ неговите войски и окопитени отъ първия страхъ, те се завърнали въ града Аркадиополъ [1]), който принадлежеше на венецианците и беше празенъ. Три дена следъ това гърците се въоружили и по тези места и нападнали латинците, които макаръ и да отблъснали неприятеля, не посмеяли да останатъ тамъ, а се оттеглили въ Чорла. Ала и тамъ не ги свъртало, защото гърците въ града и въ околностьта били явни съюзници на Калояна, та мнозина отишли чакъ въ Цариградъ.

Императоръ Балдуинъ, който билъ съ малко войска въ Цариградъ, щомъ се научва за бунта на гърците въ Димотика и Одринъ, повиква брата си и другите рицари, които бяха въ Азия и другаде, а същовременно изпраща Ville-Hardouin'a и Manassès de l'Isle отъ Цариградъ въ Чорла. Те намиратъ тамъ Guillaume de Blanvel и войската му много изплашени. Въ Чорла престояватъ те четири дена, докато имъ дойде изпратеното отъ императора подкрепление. После отиватъ въ Bulgarople (сегаЕски-Баба [2]), който бяха напуснали гърците преди малко. На другия денъ влизатъ въ Nequis (сега Хафса, старата станция Ostodisus, и отъ Константиново време известенъ съ името Малка Никеа или съ славянско окончание Никица), който също бяха напуснали жителите и отишли въ Одринъ.

Въ същото време се приближавалъ и Калоянъ съ силна войска отъ българи и кумани, като гледалъ да не бъде откритъ отъ латинците (Nicetas, c. V, 8).

Императоръ Балдуинъ очаквалъ съ нетърпение брата си и другите войски въ Цариградъ. Най-напредъ дошли войските отъ Никомидия — 100 рицара подъ командата на Macaire de Sainte-Menchould, Matthieu de Walincourt и Robert de Ronsoi. Императорътъ се зарадвалъ много и решилъ да тръгне веднага съ графъ Блуа и съ всичките войски, за да се съедини съ Вилъ-Хардуина. Те ги застигатъ въ Никица и презъ нощьта имали съветъ, а на другия денъ тръгнали въ боенъ редъ за Одринъ, съ мисъль да го обсадятъ. Дохождатъ предъ Одринъ и виждатъ, че по всичките части на стените и кулите се развяватъ знамената на Калояна, градътъ е пъленъ съ хора и по портите стоятъ множество войници на стража.

---

[1]) Стариятъ градъ Bergulae, прекръстенъ отъ императоръ Аркадия въ 403. г. на Аркадиополисъ, сега Люле-Бургасъ.

[2]) Старата станция Burtudisus, въ средните векове известна съ името Булгарофигонъ, споредъ една победа, която ужъ били нанесли византийците върху българите преди Крума. Фактъ е обаче, че тука Симеонъ е съвършено разбилъ гърците въ 893. год. Кедриновия Βουλγαρόφυτον са превели на латински planta bulgarica.

Това било въ вторникъ предъ Връбница (29. мартъ 1205. г.), и тамъ те останали съ малко хора и големи неудобства цели три дена (Ville-Hardouin, с. 184).

Щомъ пристигналъ съ войската си и Енрико Дандоло, венециански дукъ, който билъ старъ човекъ и не довиждалъ добре, латинците се разположили предъ една порта на града на единъ фърлей стрела далеко отъ стените. На другия денъ имъ дошла за подкрепление и една дружина лека конница, която не била дотамъ храбра. Ала на войската липсвала храна, а никой не се решавалъ да отиде да търси, защото по полето имало навсякъде гърци, пъкъ и българскиятъ царь иделъ на помощь на Одринъ съ могъществена войска, съставена отъ власи, българи и около 14 хиляди кумани, „безвярна народность“.

На връхъ Връбница (3. априлъ) графъ Блуа отишелъ заедно съ няколко отборъ рицари да търси храна. Достигатъ до укрепленето Pentace [1]), обсаждатъ го, но ги отблъснали, и те се връщатъ, безъ да добиятъ нещо.

Въ светлета неделя латинците приготвяли различни машини и напразно се опитвали да подриватъ отдалеко стените. Обсадените се защищавали храбро, и латинците били принудени да се местятъ отъ едно място на друго. Те прекарали и Великденъ (10. априлъ) предъ стените на Одринъ „съ малко хора и малко храна“.

Но ето че се научватъ, какво Калоянъ бързалъ къмъ тяхъ съ големи сили, за да помогне на града. Тутакси направятъ те разпорежданье, щото маршалътъ Geoffroy и Manassès de l'Isle да останатъ да пазятъ лагера, а императоръ Балдуинъ съ останалата войска да излезе навънъ и да чака тамъ Калояна, ако би да дойде да се бие. До въ сряда подиръ обядъ стояли те така, както се били наредили, а Калоянъ се приближилъ и застаналъ петъ левги далеко отъ тяхъ, като изпратилъ същовременно кумани да нападнатъ лагера на латинците. Въ лагера на последните дига се веднага тревога, и сума рицари погватъ куманите безредно и ги гонятъ цяла левга леко, но тъкмо когато те мислели вече да се върнатъ, куманите се повръщатъ и съ стрелите си напакостили много на коньете имъ. Императорътъ ги много мъмрилъ въ съвета и казалъ, че е голяма грешка да се гони леко въоръжена конница.

---

[1]) Положението на това укрепление не може да се определи. Въпросъ е сега, дали е градътъ, който споменува Ана Комнина съ името Πέντξα и който е разположенъ близу до Одринъ, или е τά Πένκια у Никита, разположенъ по-горе отъ Халкедонъ.

За да се не повтарятъ такива случки, както станалата, латинците решили, ако дойде Калоянъ, да излезатъ отвънъ лагера и да се наредятъ за бой предъ техните бариери, тамъ да чакатъ застояно безъ да напредватъ, като всичката войска крещи по гласа на тръбите, и безъ някой да наруши реда, ако се чуе отъ някъде шумъ или тревога. Geoffroy de Ville-Hardouin и Manassès de l'Isle останали да пазятъ страната откъмъ града. Така се минала тази нощь до велики четвъртъкъ сутринята (14. априлъ). Туку-що се свършила службата, и войската обядвала, ето идатъ кумани изново да атакуватъ лагера и дохождатъ чакъ до палатките и павилйоните. Дига се врява въ латинския лагеръ, и всеки като зима оръжието си, реди се предъ бариерите, както било предписано. (Ville-Hardouin, с. 188.)

Графъ Блуа билъ първиятъ, който излязълъ съ войските си и наченалъ да атакува куманите, като казалъ на Балдуина да го следва и поддържа. Те забравили вчерашното си решение и погнали съ всичка сила куманите. Щомъ изминали съ тичъ две левги, куманите се обърнали бързо срещу тяхъ, като викали и стреляли. Латинците, отъ които не всички били опитни на оръжие, се уплашили, смутили и зели да се разбиватъ едни други. Графъ Блуа, който билъ въ първите редове на битката, билъ раненъ на две места и се тътрелъ по земята. Единъ отъ неговите рицари — Jean de Friaire — слиза тозчасъ отъ коня си и го качва. Много отъ хората му го убеждавали да се върне поради раните си, но той не искалъ и да чуе за това.

Отъ друга страна императорътъ, който билъ притиснатъ отъ българската войска, се стараелъ да събере хората си, като ги уверявалъ, че колкото се отнася до него, той не мисли да бяга, и ги заклевалъ да го не напущатъ въ такава крайна нужда. Тези, които били близу до него, уверявали, че никога рицаръ не се е защищавалъ по-добре и по-храбро отъ него въ този бой, който траялъ дълго време. Най-после латинците били разбити (A la partin, si com Diex seufre les mesaventures, si furent descomfit). Императорътъ билъ заробенъ, а графъ Блуа убитъ. Вилъ-Хардуинъ се провиква въ хрониката си: Helas! com dolereuse perte fu là faite. Тамъ паднали убити: Pierre de Bethleem, Ettienn du Persch, братъ на графъ Geoffroy и Renaud de Montmirail, братъ на графа de Nevers и много други . . . (Ville-Hardouin, с. 191.)

Ето какъ разправя изхода на този бой и гръцкиятъ историкъ и съвременникъ Никита (с. V, 10): „Когато латинците

бяха завзети съ обсадата на Одринъ, Калоянъ заповяда на една часть отъ скитите да спогнатъ стадата волове, овци и конье, които пасеха по полето. Французите не забелязаха, какво те тичаха подиръ стадата, а се разгневиха и ги погнаха. Скитите избягаха, като фърляха стрели бежишкомъ. Французите ги преследваха напразно, защото те бягаха по-бързо, отколкото птиците би могли да фъркатъ. Тази първа среща нямаше други по-големи успехи. Калоянъ се криеше въ клисурите и устията, като гледаше да се потайва. Той праща пакъ единъ отредъ скити подъ командата на Цока, за да дразнятъ французите и да отстъпятъ по същия начинъ както по-напредъ. Французите щомъ ги виждатъ, зиматъ оръжие и ги спогнуватъ съ такава разпаленость както никога, но на скитите беше лесно да избягатъ, защото бяха леко въоръжени и имаха хубави конье, пъкъ и не мислеха да фърлятъ стрели, когато бягаха, както имъ е обичаятъ. По този начинъ скитите привлякоха французите въ засада, и то тъкмо въ това време, когато коньете имъ бяха съвсемъ уморени и не бяха повече въ състояние да се биятъ. Скитите, които бяха много на брой, заградиха французите и ги така стесниха, че те не можаха да управятъ коньете си, нито да избягатъ. Скитите слизатъ тогазъ отъ коньете си и едни отъ неприятелите убиваха, а на други поставяха окови. Въ този денъ загина цвятътъ на латинската конница. Най-славните мъже оставиха тука костите си, между които и графъ Блуа. Балдуинъ беше заробенъ и закаранъ въ Търново, дето го затвориха въ тесни тъмници.“

Боятъ при Одринъ стана на връхъ велики четвъртъкъ, 14. априлъ 1205. година.

Боятъ тряба да е станалъ по низките блатливи места на Марица, където се е таилъ Калоянъ. Алберикъ казва изрично, че Балдуинъ е заробенъ съ измама въ блатливи места. (Sed, heu! dum insidias non precavit captus est abeo per dolum in paludibus aquosis a quibus non possunt exire nisi tere indigene. Alberti 440.)

За съдбата на императора Балдуина има много и различни известия, които наместо да пояснятъ работата, още повече я затъмняватъ. Два месеца подиръ битката при Одринъ, Хенрихъ пише на папата писмо, какво братъ му Балдуинъ е живъ и здравъ въ пленъ и какво Калоянъ го гледа доста добре (Theiner, Mon. Slov., I c.). Тогазъ папа Инокенти пише на Калояна, че освенъ оная войска, която пристигнала неотдавна, готвела се втора огромна войска отъ западните страни да тръгне за Гърция, затова той тряба да сключи миръ съ латинците. Пъкъ

може да му обявятъ война и маджарите, и тогазъ той не ще може лесно да имъ противустои. „Затова съветваме на твоя светлость, понеже се казва, че държишъ въ пленъ Балдуина, императоръ цариградски, да гледашъ да си създадешъ постояненъ миръ съ латинците, като го освободишъ, и така да престанатъ да воюватъ по-нататъкъ съ тебе и страната ти.“ Той пише по-нататъкъ, че заръчалъ съ писмо на Хенриха, който началствува надъ войските въ Цариградъ, да склони латинците на миръ съ него, като освободи въ замяна императора, и да престанатъ да го безпокоятъ завинаги. (Lettres d'Innocent, стр. 764, писмо 128.)

Калоянъ отговорилъ на това писмо, извлечение отъ което се намира въ Gesta Innocentii, p. 90. Тамъ той разправя, какъ латинците отфърлили неговото предложение за миръ и съюзъ, за което се разправя въ началото на статията, и свършва така: той не може да предаде на папата, нито на пратеника този императоръ, който билъ неговъ пленникъ, защото той билъ умрялъ въ затвора (debitum carnis exolverat cûm carcere teneratur).

У Ville-Hardouin'a не се казва, каква е била смъртьта на Балдуина. Той пише, че те са научили, какво той умрялъ въ затвора у Калояна, но повярвали тепърва, когато освободили отъ обсада въ Станимака Рение Тритски (юли 1206. год.), който имъ казалъ, какво това е верно (Reniers de Trit disoit pour voir k'il estoit mors; et il l'en crurent).

Никита (с. 16) разправя така: „Балдуинъ, който беше заробенъ въ войната съ скитите, живя дълго време затворенъ въ Търново. Асието като премина отпосле къмъ французите, Калоянъ се така разсърди, че накара да извадятъ Балдуина отъ тъмницата и да му отрежатъ ръцете и краката, па да го фърлятъ върху канарите, дето той дишá още три дена и служи за храна на хищните птици.“

Алберикъ пъкъ разправя една история, която много напомня историята на Иосифа и жената на Пентефрия: за смъртьта на Балдуина не може да се каже друго положително, освенъ туй, което се разправя отъ единъ фландърски свещеникъ, който пътувалъ презъ Търново, а именно: докато се занимавалъ Калоянъ съ други работи, жена му пратила на императора въ тъмницата любовно писмо (misit imperatori ad carcerem verba suasoria), като му казвала, ако я земе за жена и заведе въ Цариградъ съ себе-си, ще бъде освободенъ тозчасъ отъ затворъ и робство. Когато императорътъ презрялъ и отфърлилъ тези желания, тя се оплакала на мъжа си, какво императорътъ

й обещалъ да я заведе въ Цариградъ и да я направи императрица, ако го освободи отъ робство. И така, додето Johanis билъ пиянъ, накаралъ да доведатъ императора и да го убиятъ. По заповедь императорътъ билъ убитъ съ секира и фърленъ на кучетата, а чрезъ публиченъ едиктъ било заповядано да се скрива смъртьта му. Че императорътъ е убитъ въ Търново, въ това се съгласява и архиепископъ Johannes Mitilinensis и единъ монахъ, magister Albertus, който миналъ презъ Търново въ същата година. По-нататъкъ разправя Алберикъ, какво една жена отъ Бургундия, която живяла тогазъ въ Търново, видяла да свети нещо върху тялото на убития, и тя го погребала съ почить, както е прилика. Върху гроба на императора се излекувалъ отъ зъбоболъ и треска мъжътъ на бургундката. — Гръцкиятъ по-сетнешенъ списатель Акрополитъ възпроизвежда пъкъ разказа за Крума и черепа на императора Никифора, като разправя, какво Калоянъ заповядалъ да му направятъ чаша отъ черепа на своя пленникъ.

Отъ всичко казано до тука можемъ да приемемъ за верно, че Балдуинъ е свършилъ живота си въ Търново, а свидетелството на Робертъ де Клари, какво императорътъ се изгубилъ въ време на сражението, и какво за неговата съдба се не чувало нищо повече, няма стойность. Дали е умрялъ Балдуинъ отъ своя смърть или е билъ убитъ по заповедь на Калояна, не може точно да се каже, но като имаме предъ очи жестокостьта на българския царь, достоверностьта на Никитовите анали и показанията у Алберика, може да приемемъ съ по-голяма сигурность второто, отколкото първото. А приемемъ ли, че Балдуинъ е съсеченъ по заповедь на Калояна, то като поводъ за това е послужила, наверно, измяната на гърците, които, като видяха, че техниятъ съюзникъ Калоянъ наместо да ги пази отъ латинците, разруши градовете имъ и се отнесе най-жестоко съ жителите, като изби едни и откара други въ робство, се отметнаха отъ него и преминаха заедно съ водача си Асието къмъ латинците.

А. Иширковъ.

Англия през царуваньето на кралица Виктория.

Когато пишемъ тия редове, навсъде, дето се развява английското знаме, а преди всичко въ многомилионната британска столица, се извършватъ непрестайни тържества и празнувания. Английскиятъ народъ празнува брилянтния юбилей на своята престаряла кралица, която встъпва въ 61-та година на своето царуванье, — и празнува съ единъ блясъкъ, съ едно оживение, невиждано още въ Англия. Виктория, която до вчера беше въ очите на своите поданици една проста „почтена баба", която никога до сега не е блещяла съ особени таланти, и която прекарваше живота скромно въ кръга на многочисленото си семейство, изъ единъ пътъ я провъзгласятъ за „велика монархиня", — да не кажемъ за по-велика отъ самата „кралица Бесъ". Въ нея едвали не виждатъ главния факторъ на националния животъ; посрещатъ я съ триумфални овации; за да я видятъ, стичатъ се въ Лондонъ милиони гости — почитатели изъ всичките краища на империята; паметьта ѝ се увековечава съ хиляди филантропически уредби; въ нейна честь се събиратъ милиони фондове за болници, навсъде се отварятъ училища, човеколюбиви заведения, хранятъ бедните, обличатъ голите. Традиционниятъ английски лоялизъмъ губи своята обикновена сдържаность и се обръща въ общонароденъ ентузиазъмъ, въ който скромната личность на коронования юбиларъ остава малко на заденъ планъ, а отпредъ се явява великата национална идея, която като че се въплъщава въ нея. Престарялата кралица, главната заслуга на която се свежда въ това, че тя не е злоупотребяла съ своето положение, не е проявявала своя лична воля и не се е месила въ управлението на държавата, се представя като някой символъ на националното величие и единство. Тя като че олицетворява въ себе-си найдобрите свойства на английския народъ и на историята му. Въ нея като че се отражаватъ, като въ фокусъ, големиятъ културенъ прогресъ, достигнатъ въ Англия въ шейсетгодишното ѝ царуванье, надеждите и упованието, осъществението на които

обещава най-близкото бъдеще. Въ лъчите на славата на тия 60 години личностьта на кралицата изчезва безследно, а на мястото ѝ се явява самиятъ народъ, който съ гордость гледа на своето минало, пъленъ съ сила и вяра въ своето бъдеще. Като си изпълня дълга къмъ кралицата, той въ същность изпълня дългъ къмъ себе-си. Като празнува нейния юбилей, той въ същность празнува своя собственъ празникъ.

Както самиятъ юбилей, тъй и големиятъ ентузиазъмъ, съ който се отнесе къмъ него английскиятъ народъ, гледани въ такава светлина, се представятъ напълно понятни и законни. Англия има право, повече отколкото коя да е друга страна въ Европа, да гледа съ гордо самодоволство минатия отъ нея пъть презъ последните 60 години. „Ерата на Викторія“ може да се смята, ако не за най-славната, то за най-плодотворната въ английската история. Нейните културни и обществено-политически успехи засеняватъ най-бляскавите епохи на тая история: и епохата на Хенриха V., когато могъществото на Англия въ континента стигна до апогеята си; и епохата на Елисавета, когато гениалните авантюристи, Дрекъ, Рели и др. турихa трайна основа на английското господство по море, а пъкъ въ английската литература и наука блещяха такива имена като Морли, Спенсеръ, Шекспиръ и Беконъ, и епохата на Георга III., когато презъ дългъ редъ години Англия носеше на плещите си най-голямата тежина отъ епическата борба съ Наполеона I. Отъ която страна и да погледнешъ — отъ държавно-политическа ли, економическа, обществена или литературно-научна, — прогресътъ направенъ тамъ въ последния полувекъ, ни поразява съ своята всестранность, съ своята грандиозность и трайность, съ непрекъснатостьта на правилното течение. И макаръ той да е цялъ целничъкъ дело на самия народъ, плодъ на свободното действие на неговите творчески сили, то пакъ тряба да се признае, че той до известна степень е билъ обусловенъ и отъ личностьта на тогова, който въ цялото това време е завзималъ английския престолъ и е стоялъ — поне de jure — на чело на правителствената система. Истина е, че заслугата на Викторія въ дадения случай има повече отрицателенъ характеръ и се свежда къмъ това, че тя не е пречила на народа въ извършваньето на неговото историческо дело. Но заслугата отъ това не се намалява. По-скоро противното. Има положения, въ които пасивностьта и въздържаньето се оказватъ по-полезни, отколкото всяко действие, оправдано съ каквито и да било мотиви. Такова е именно положението на конституционния монархъ въ една

страна, дето съществуватъ всички материални и морални условия за плодотворна обществена самостойность, дето народътъ е изнесълъ изъ историята си непоклатими традиции за свобода и самоуправление, дето той знае, какво умее да върви къмъ цельта си съ уверена и твърда стъпка. Кралица Виктория е разбирала тая проста, но често забравяна истина и всякога е съглашавала поведението си съ нея. Системата на личното управление, която още въ времето на Уиляма IV. не единъ пъть се е чувствувала, е напусната въ царуваньето на Виктория окончателно и е станала достояние на невъзвратното, за всякога преживялото минало. Като е имала доверие въ народа си, тя единъ пъть за всякога се е отказала отъ всякакъвъ опитъ, да го ръководи и да си налага принудително волята. Доволна само съ декоративното величие на чина си и съ свързаните съ него външни знаци на почить и власть, тя всякога е умяла да туря юзди на своите симпатии и антипатии и да ги подчинява на гласа на страната, както при избора на министрите си, тъй и въ насочваньето на политиката си. Тя действително е напълно отговаряла на идеалния конституционенъ монархъ, който „само царува, но не управява“, и въ това отношение тя се отличава извънредно преимуществено отъ всичките си съвременни събратя по занятие. Въ това се състои нейната несъмнена заслуга, и заслуга толкова по-голяма, колкото повече почватъ въ наше време да подлагатъ на критика и осъжданье принципите: „правни поредъкъ“, „представително управление“ и „народенъ суверенитетъ“, които до скоро изглеждаха тъй безспорни и крепки. Неизбежните слаби страни на тия принципи се подчертаватъ и се прекаляватъ; а случайните имъ недостатъци се обобщаватъ; тяхъ ги дискредитирватъ и осмиватъ съ нечувано раздразнение, като при това — чудно е да се каже — въ тая потера зиматъ участие не само политическите троглодити, които са си останали верни на отживелите за всякога традиции за „авторитетъ“ и „отеческа власть“, но и някои отъ представителите въ първите редове на демокрацията, историческиятъ смисълъ на които се разбърква отъ лъчезарните идеали на безупречно-светлото бъдеще. При такива условия явява се тъкмо на време живиятъ примеръ на царуваньето на Виктория и грамадниятъ всестраненъ успехъ, достигнатъ въ това време отъ Англия въпреки, или както бихме казали: благодарение именно на това обстоятелство, че тамъ са намерили пълното си изражение тия принципи, които днесъ като напукъ се толкова дискредитирватъ. Тоя примеръ говори въ защита на последните много

по-красноречиво и убедително, отколкото какви да било аргументи отъ теоретиченъ характеръ; той показва, че ако не всякога и навсъде, то — въ всеки случай — въ подходна историческа средина те отговарятъ твърде удовлетворително на назначението си и се явяватъ — поне докато човечеството не намери нещо по-добро, за да ги замени — като единствено средство, за да се запази известно равновесие между исканията на мнозинството и стремежите на малцинството, за да примири идеята за държава и поддържанье на редъ съ идеята за свобода и практиката на демократическия прогресъ.

Но това покрай другото. Въ нашата задача не влиза да оценяваме личностьта на Виктория и да определяме частьта на нейното участие въ великите културни успехи презъ последното полустолетие, а още по-малко да правимъ сравнително обсъжданье на достойнствата и недостатъците на разните политически системи. Това което имаме предъ видъ, то е да направимъ единъ очеркъ за социалната и държавна еволуция въ Англия презъ последните 60 години и да укажемъ въ общи черти на нейните резултати.

Тия резултати са поразителни, и мирната революция, която въ това време е превърнала съ главата надолу целия строй на английския социално-политически животъ, се явява въ много отношения единствена въ рода си. При все това, било би погрешно да се приписва всичката честь за тоя успехъ изцяло на „викториянската ера“. Безъ да говоря вече за това, че почвата е била подготвена отъ цялата минала история на Англия, всичките му главни и конкретни проявения са били вече отбелязани — и даже отчасти реализувани — по-рано. Господството надъ моретата биде завоевано отъ Англия при Трафалгаръ. На колониалното могъщество се тури основа съ създаваньето на Британска Индия, съ присъединението на Австралия и южна Африка. Въ търговско-индустриално отношение Англия бе предметъ на завистъ отъ страна на цяла останала Европа още въ времето на Георга III. Най-после, основните тенденции на съвременната политическа еволуция на Англия биде отбелязана въ трите ѝ главни посоки: еманципацията на католиците, която тури трайно начало на религиозната търпимость, избирателната реформа отъ 1839. г., която бе първата решителна стъпка по пътя за демократизацията на политическия строй на Англия, и актътъ за муниципалните корпорации на Уилямa IV., съ който се начена реформата на английската система за местно самоуправление. Но това обстоятелство ни най-малко не намалява значението

на разгледваната отъ насъ епоха, въ течението на която всичките тия зачатъци получиха такова пълно и бляскаво развитие.

Ако да трябаше да намеримъ основния тонъ на тая забележителна еволуция и да резюмираме въ една формула същностьта ѝ, то могли бихме да кажемъ, че тя се свежда къмъ отстранението на всякакви привилегии на рождение и положение, въ привикваньето на всички богати и сиромаси, мъже и жени, благородни и неблагородни, протестанти, католици и агностици — къмъ участието въ националния животъ и въ ония материални, интелектуални и морални блага, за източникъ на които тя служи; къмъ унищожение на всички изкуствени пътища, които ограничаваха свободата и свързваха личната инициатива, — съ други слова: къмъ всестранната демократизация на целия строй отъ английския животъ. Тоя процесъ, разумява се, далеко още не е завършенъ, но той тука въ тая „аристократическа монархия“ е отишелъ по-далеко отколкото въ останалата Европа, — подалеко даже, отколкото въ най-истинските републики отъ буржуазенъ типъ. А което е още повече забележително, то е, че действието му не се ограничава само въ границите на самата Велико-Британия, ами се разпростира навсъде, дето се развява английскиятъ флагъ, — даже въ колониите. Докато за другите европейски държави колониите се явяватъ изключително като предметъ на експлуатация и на най-безсрамни спекулации на метрополията, за Англия те въ същото време са деца на общата майка, които растятъ по възможность на свобода и които си придобиватъ, колкото повече се приближаватъ до съвършенство, ония същи права и привилегии, съ които се ползува населението на метрополията.

Тая разлика се обуславя преди всичко съ това, че Англия не завоява и управява само своите колонии, но ги и колонизира съ цвета на своето собствено население. Презъ последните 60 години са напуснали бреговете на отечеството си не по-малко отъ 10 милиона английски граждани, снабдени съ най-добрите свойства на тая предприимчива, енергична и горда нация. По-голямата часть отъ тяхъ се е заселила въ колониите, дето е донела съ себе-си своята английска настойчивость, своето свободолюбие, своите привички на самоуправление, своето национално самосъзнание, своите чувства за дългъ и законность. По техните следи и подъ тяхното влияние възниквали са английските учреждения, нрави и жизнени форми. Материалното процъвтяване и моралното растенье на колониите е вървяло ръка въ ръка, и така предъ очите на завистливите и

изумените съперници се създаде една могъществена цветуща империя, която растеше не съ дни, а съ часове, съставните части на която се съзнаваха, въпреки своето разнообразие, като деца на една майка, като елементи отъ една нация. Само африканските колонии на Англия са увеличили своята територия въ последните 60 години до 1,000,000 квадр. мили (половина отъ Европейска Русия); територията на Британска Индия се е увеличила на 275,000 кв. м.; останалите азиятски владения — на 80,000 кв. м. Английските владения въ Австралия и северна Америка съставятъ сега $^1/_9$ отъ всичката земна суша. Населението на Канада се е дигнало отъ 1,000,000 до 6,000,000 души, на Австралия отъ 175,000 до $4^1/_2$ милиона. А цялата територия на Британската империя се е уголемила въ времето на царуваньето на кралица Виктория до 3,500,000 квадр. мили, а населението ѝ се е почти удвоило, и като е достигнало до 400,000,000, то е почти стигнало въ това отношение Китай.

Но колкото и бележито да е това растенье на колониалното могъщество на Англия, по нашия възгледъ въ него се явява като главенъ елементъ не разширението на територията, не увеличението на населението, даже не и економическото развитие на колониите, което се е отразило тъй преимуществено въ материалното процъвтяванье на метрополията, а тяхната социално-политическа еволуция. Всичките почти по-главни днешни английски колонии са били такива и въ началото на тоя векъ, но какво жалко, сравнително, зрелище са представяли те тогава! Бедни, ненаселени, полудиви, проникнати отъ духъ на недоволство и протестъ, всякога готови за борба съ своя немилостивъ експлуататоръ — метрополията, тия колонии поскоро са били слабата, отколкото силната страна на Англия. И англискиятъ народъ, и английските държавни дейци са гледали на тяхъ само като на временни владения, осъдени рано или късно на отпадъкъ. Тяхъ ги експлуатирали, държали ги въ черна тъмнина и съ голяма строгость; тямъ не се давали никакви съществени права, даже въ областьта на чисто местното самоуправление. Незабравениятъ още примеръ на „неблагодарната“ Нова Англия, понятията на времето и целиятъ тясносъсловенъ складъ на живота въ самата Англия са обуславяли, и като че са оправдавали такава една късогледа и своекористна политика. Но споредъ както ударите на възникналата демокрация разклащаха олигархическите подпори на английския животъ, начевватъ да се изменяватъ приемите и принципите на колониалната политика. Въ колониите почватъ да виждатъ не само изворъ на своите богатства, а следвателно и пред-

метъ за експлуатация, доколкото тази е възможна, по плъть отъ своята плъть, органически съставни части на империята, които заслужватъ същото внимателно и грижливо къмъ себе-си отношение, както и самата Велико-Британия. Начеватъ да се зиматъ все по-решителни мерки за обезпечванье на техните економически интереси — често въ ущърбъ на собствените си интереси; грижатъ се за техния интелектуаленъ и социаленъ прогресъ; при първа възможностъ сдобиватъ ги съ широко вътрешно самоуправление, дори се отказватъ въ тяхна полза отъ известна часть отъ своя суверенитетъ. Почти всичките стари английски колонии — Канада, Австралия, Капската земя — се представятъ сега въ същность като независими държави, съвършено самостоятелни въ областьта на своя вътрешенъ животъ. До пълна независимость тямъ не достига само собствена външна политика, но това лишение се възнаграждава съ пълната свобода отъ свързаните съ такава независимость външни опасности, предвардваньето на които и материално, и морално лежи изцяло върху Англия. Въ резултата се получва невиждано въ историята зрелище на колонии не само доволни отъ своята съдба, но и въодушевени отъ чувствата на най-лоялна преданостъ къмъ своята метрополия, които напълно съзнаватъ своята дълбока и яка свръзка съ нея, принадлежатъ къмъ една и съща раса съ нея, които говорятъ на единъ и същи езикъ съ нея, иматъ една литература и живеятъ съ едни и същи идеи съ нея, съ единъ и същъ обществено-политически животъ.

Разбира се, всичко това не отстранява възможните усложнения въ бъдеще, не предвардва абсолутно всякоя катастрофа. Може да настане моментъ, когато тия колонии, като порастнатъ и заякнатъ подъ грижливото настойничество на Англия, една следъ друга ще скъсатъ последните примки, които свързватъ крилата имъ и, по примера на Съединените Държави, ще поискатъ да живеятъ на собственъ рискъ и страхъ. Засега, въвъ всеки случай, не се забелязватъ никакви признаци, които би посочили върху съществуваньето въ тяхъ на подобни сепаратистични тенденции. Забелязва се по-скоро обратното: ослабваньето на тия тенденции, които още преди няколко десетини години се изразяваха — както напр. въ Канада и въ Индия — въвъ въоръжени възстания, и бързото растенье на имперско-федералната идея, която така видно изстъпва въ празнувания днесъ отъ Англия юбилей. И докато английската колониална политика ще пази сегашния си характеръ, — а ние не виждаме, защо да го изменява — такава „любовна“

и интимна свръзка на колониите съ своята метрополия може да се счита напълно обезпечена. Най-сетне, ако би тия разчети и да се окажатъ погрешни, ако би предказваньето на завистливите съперници на Англия, които говорятъ за фаталната неизбежность на отцепваньето отъ нея на главните ѝ колонии, и да се оправдаятъ, сама Англия отъ това няма да пострада. Тя ще намери въ замяна на тяхъ нови колонии. Още по-малко ще пострада съсъ това човечеството, като приеме въ средата си нови държави, които са преминали такава добра политическа школа и са почерпнали отъ нея всички условия, необходими за спокойно и щастливо национално-историческо съществуванье. Ако би всичката заслуга на Англия и да се сведе само къмъ това, че тя ражда и отгледва такива деца, каквито са сегашните и бъдещи Съединени Държави, това само би било достатъчно, щото човечеството и историята да изкажатъ на този наистина великъ народъ своята сърдечна благодарность. . . . .

Обаче колкото грамадни и да са били растеньето на държавната мощь и успехите по делото за обединението и консолидацията на Британската империя, те отстъпватъ на заденъ планъ въ сравнение съ нейната поразителна социално-политическа еволуция. Люлка на европейския конституционализъмъ, у себе-си дома, въ своя политическа строй Англия чакъ до 1832. год. запази всичките характерни черти на тясно-съсловна държава. Правдините и прерогативите, изгубени отъ короната въ историческия процесъ, паднаха се не на народа, а на родовото дворянство и на едрата буржуазия. Вигите и торите, които едни следъ други идваха на власть, бяха — при всичкото си различие въ ръководещите принципи и практически програми — чисто олигархически партии. Народътъ си остаяше както и преди тълпа, която проявяваше своето участие въ политическия животъ на страната само чрезъ митинги и петиции, които отъ време на време се сменяваха отъ улични безредици и смутове.

Такъвъ съсловенъ характеръ английскиятъ парламентаризъмъ и целиятъ английски политически строй запазиха още дълго време, и следъ като на европейския континентъ французската революция провъзгласи своите „правдини на човека и гражданина“. Само въ 1832. год. подиръ дълги колебаня, страхливо и нерешително встъпи Англия въ новъ пътъ. Първата ѝ крачка въ този пътъ бе избирателната реформа, която замени знаменитите „гнили местица“ и пренесе народното представителство — доколкото то се въплъ-

щаваше въ палатата на общините — отъ ръцете на земелната аристокрация въ ръцете на средната градска класа, която бе станала въ това време значително просветена и богата. Тази отстъпка на духа на времето само за малко удовлетвори възникналата и бързо развиваща се демокрация. Безъ спиръ, непреодолимо растеше демократическата вълна. Народътъ все по-настойчиво хлопаше на вратата на парламента и изискваше за себе-си все по-широко участие въ политическия животъ. Съ свойственото си благоразумие управляващите английски класи не само не му отговориха съ безапелационното «non possumus», но тръгнаха насрещу му. Въ 1867. год. сами консерваторите намериха за необходимо да се прокара законътъ, който даваше правото за гласъ на една голяма часть отъ градските работници. Въ 1884. год. Гладстонъ разпространи избпрателното право върху селското работническо население. На системата за съсловното господство -- както и по-рано на системата за личното управление, която се чувствуваше така явно не само при Георга III., но и при предшественика на Виктория, Уиляма IV., се тури край. Едничкото ѝ прибежище остана палатата на лордовете, която бе отстъпила съвсемъ на втори планъ и се бе обърнала само въ едно регистрационно бюро за едничкия законодателенъ изворъ — долната палата. Истински господарь на положението стана народната маса, и подъ нейно влияние целиятъ общественополитически строй на Англия се подложи на радикално преобразуванье. Произлезе ново разпределение на старите партии. Вигите и торите изчезнаха, като отстъпиха мястото си на консерватори и либерали, които предъ нашите очи се превръщатъ въ радикали. Съ тяхъ изчезва и онова устойчиво партизанско равновесие, въ което някои искатъ да видятъ залогъ и необходимо условие за правилното функционирание на конституционния механизъмъ. Но на негово място дохожда не хаосъ и анархия, а истински народенъ суверенитетъ, който спазва най-добрите традиции на английския исторически парламентаризъмъ, но който имъ придава своята собствена, демократическа, окраска. Партизанските програми се изменяватъ, и социално-економическиятъ елементъ, който има предъ видъ интересите на работническата класа, захваща въ тяхъ все повече и повече да преобладава. Отъ старите партии се отделя самостоятелна работническа партия съ все повече и повече решителна социалистическа окраска, — но това не е революционенъ социализъмъ, съ който сме запознати на континента, а чисто негова английска разновидность — архиеволуционна и

отъ гледище на поредъка съвършено безопасна. Всичките сфери отъ живота се модернизуватъ и демократизуватъ. Като главенъ факторъ на историческия прогресъ става народътъ, — но народъ, който познава себе-си, своите цели, своите сили, народъ неспособенъ както за анархия, тъй и за империализъмъ или деспотизъмъ. И всичко това е направено въ течение на половинъ векъ, направено спокойно и мирно, безъ потресения, — ако не считаме чортисткото движение, — безъ революции, безъ ожесточение и омраза, която резко да се изрази въ съсловна или класова борба. . . . .

Не по-малко, ако не и повече, бележитъ е осъществениятъ за това време прогресъ въ областьта на местното самоуправление. Тази страна въ английската история сравнително е малко позната у насъ, и затова ние ще се спремъ върху нея малко по-подробно.

Въ широкото развитие на местното самоуправление политическата наука не безъ основа вижда едно отъ необходимите условия за обществената свобода и правилния политически животъ. Това сякашъ че ли е елементарна школа, въ която народътъ се научва да зима съзнателно участие въ работите на своята страна. Въ английската история такава школа е винаги имало. Нейните корени се губятъ въ мъглата на времената. „Отъ времето на своите саксонски прадеди — гордо казва известниятъ конституционенъ историкъ на Англия, Ърскинъ Мей, — синовете на Англия при прага на собствените си къщи са изучвали длъжностите на гражданина.“ Всичко това е така, но би било твърде погрешно да се вижда въ историческата система на английското самоуправление някакво-си въплъщение на демократическите принципи. Елементътъ на „самоуправлението“ се е изразилъ въ нея наистина въвъ всичката си пълнота, но формата, въ която той се е въплъщавалъ, се е отличавала съсъ същия и дори съ по-голямъ съсловенъ характеръ, съ какъвто се е отличавалъ и политическиятъ строй на стара Англия. Старата германска марка, въ която правното равенство, личната свобода и местната самодейность са били неразривно свързани съ почти пълна политическа независимость, и въ Англия не дълго е запазвала чистия си социаленъ типъ. Като губила една подиръ друга своите първоначални отличителни черти, тя най-сетне се обърнала въ твърде сложна и забъркана многоетажна система, всичките елементи на която били организувани върху принципите на тясната съсловность.

Най-низката инстанция на системата е църковната енория (parish) — жалка реликвия отъ старо-саксонския town-

ship, — която още през времето на Елисавета изгуби своите съдебно-политически функции и се почти сля съ църковно-енорийската организация — vestry. Нейната компетенция отдавна бе вече силно ограничена и не излизаше отъ кръга на грижите за местните паупери, за местната полиция, за изпълнението на санитарните регулации и т. н. Нейната организация до последно време бе чисто съсловна: правото за гласъ при избора на членовете отъ енорийския съветъ се обуславяше съ високъ цензъ (50 лири ст. годишенъ доходъ, при което всеки 50 излишни лири ст. даватъ на собственика добавоченъ гласъ); известно обществено положение (църковенъ епитропъ, местенъ пасторъ — задлъжителниятъ председатель) даваше право за членство безъ всякакъвъ изборъ и т. н.

Следната подиръ църковната енория инстанция, върху която въ 1834. г. бидоха пренесени длъжностите на енорийския съветъ, беше „съюзътъ“ (union), който завеждаше окръжния „фондъ за бедните“, санитарното състояние на окръга, неговите пътища, води, училища, амболясванье и т. н. Организацията му носеше така също олигархически характеръ: същиятъ високъ цензъ, същиятъ плураленъ вотъ (който позволяваше да се съсредоточватъ въ единъ избиратель до 12 гласа), същото членство ex officio (всички местни мирови съдии).

Най-сетне, надъ съюза стоеше „мировото събрание на графството“ (Quarter sessions of the justices of the peace). Това учреждение може да бъде едва-едва наречено представително, защото мировите съдии се избираха не отъ населението, а отъ короната, — макаръ и измежду местните жители (съ не по-малко отъ 100 лири ст. годишенъ доходъ). Наистина, централната власть, верна на своите исторически традиции, предоставяше тямъ въ областьта на самоуправлението пълна свобода, но тясно-съсловниятъ и дори отчасти бюрократически характеръ на учреждението съ това никакъ не се смекчаваше. Докато те бяха напълно съответни съ традиционните политически подпори на стара Англия, мировите събрания можеха да съществуватъ, безъ да предизвикватъ особено незадоволство въ населението, още повече, че те рядко злоупотребяха съ своите обширни пълномощия и изпълваха своите длъжности съ привичната за английските обществени учреждения добросъвестность. Но когато отъ началото на 30-те години въ Англия се почна оная политическа еволуция, за която по-горе говорихме, аномалията на съсловното селско самоуправление, което продължаваше да съществува наедно съ реформирания парламентъ и преобразуваните муниципалитети, почна да става все повече и

повече очевидна. Самото население, което до тогава се отнасяше така безучастно къмъ безправното си положение, захвана все по-силно да я чувствува. Противъ нея почна да протестува все по-силно и по-настойчиво самото обществено мнение, което не можеше да не види бездната, която все се разширяваше и отделяше сънливото царство на селска Англия отъ кипещия плодотворенъ животъ на градовете. Очевидностьта за демократическа реформа бе толкова ясна, щото самите консерватори видяха се принудени да я направятъ. Ние ще видимъ по-долу, въ какъвъ духъ тя се извърши. Сега ще се обърнемъ къмъ градското самоуправление на Англия, което още въ началото на века представяше отъ себе-си същата печална картина на царството на изключенията и привилегиите.

Както навсякъде въ Европа, английските градове са играли твърде голяма рола въ борбата между кралската власть и феодалната аристокрация и си извоювали въ нея значителна часть самостоятелность не само муниципална, но дори и полититическа и съдебна. Придобити съ общи усилия, тия права и привилегии естествено въ начало са били общи за цялото градско население. Съ течение на времето обаче въ еднородния съставъ на градското население се почналъ процесътъ на разчлененпе на класите. Главно влияние придобивало богатото търговско съсловие. Търговските гилдии се обръщали въ затворени корпорации и завзимали въ муниципалния животъ съвършено изключително положение. Достъпътъ къмъ градското управление се затруднявалъ и най-сетне билъ съвършено закритъ за лица, които са стояли вънъ отъ тия корпорации. Масата отъ населението била съвършено отстранена отъ участието въ градските работи, и муниципалното управление станало достояние на ограничената клика отъ местни богаташи, които принадлежали къмъ „историческите“ градски фамилии. [1]) Муниципалниятъ животъ се съвършено изродилъ, обърналъ се постепенно въ клоака на злоупотребения и тирания, свободна отъ какъвто и да било контролъ отъ страна на населението. Къмъ безобразията на собствено муниципалното управление се прибавили нови безобразия, обусловени отъ оная рола, която са играли градските избиратели въ политическата борба, която е имала като своя арена парламента и парламентските избори. Подъ нейното влияние историята на английските градове става повече политеческа, отколкото муниципална. Малките градове се обръщатъ

---

[1]) Напр., Плимутъ, градъ съ 75000 жители, ималъ всичко 437 градски избиратели, отъ които 145 не били дори местни жители. Такива примери могатъ да се приведатъ съ десетини и стотини.

въ „гнили места“; големите — въ гнезда на политиканство отъ най-лошъ типъ, съ подкупи, съ открита търговия съ избирателните гласове и т. н. „Много муниципални корпорации — казва докладътъ на кралевската комисия отъ 1833. г. — съществуватъ само като политически орѫдия, и градовете, които се намиратъ подъ тяхното управление, получватъ отъ тяхъ повече вреда, отколкото полза. Поддържаньето на политическото влияние на тая или оная партия — понякога на една само фамилия — станало е едничката имъ цель. . .“

Докладътъ на комисията откри възмутителни злоупотребения и поведе къмъ енергическо законодателство. Въ 1835. год. биде приетъ въ парламента знаменитиятъ „Актъ за муниципалните корпорации“, — истинската харта на англійското градско самоуправление. Той унищожи търговските монополии и привилегии, разби затвореностьта на корпорациите и даде право за гласъ при изборите на нови муниципални съвети на всичките градски жители, които плащатъ градски данъкъ за недвижимость, която донася не по-малко отъ 10 лири ст. въ годината. Муниципалните съвети, избирани по този начинъ съ право и почти всеобщо гласуванье, съединиха въ себе-си не само всичките функции на премахнатите корпорации, но и някои нови. Тяхната компетенция стана твърде широка; тяхната дейность се извършваше открито и подъ бдителния контролъ на цялото население, което те представяха горе-долу равномерно. Това бяха учреждения, които не само догониха, но дори и значително заминаха своето време.

За жалъ, реформата обзе не всички градове. Вънъ отъ нея остана и Лондонъ. Той наедно съ многото малки градове и съ цялата селска Англия, трябаше да чака обновение на своя местенъ животъ цели 50 години. Само въ 1888. г., когато отлаганьето ѝ стана решително невъзможно, реформата най-сенне биде извършена, но затова пъкъ съвсемъ радикално. Същностьта ѝ състои въ създаваньето въвъ всяко графство — и въвъ всеки отделенъ градъ съ население не по-малко отъ 50000 — особени върховни органи на самоуправлението. наречени „графски съвети“ (Conty Council) и организувани въ пълна съответность съсъ съвременните демократически принципи. Въ нихъ няма и диря отъ ония съсловни ограничения (високъ цензъ, плураленъ вотъ, членство ex officio и т. н.), съ които бяха така богати предишните органи на селското самоуправление. Те се избиратъ съ право гласоподаванье, при което въ изборите зиматъ участие лица отъ двата пола, стига само те да притежаватъ градска заседналость и да

плащатъ не по-малко отъ 10 лири ст. (250 л.) годишно за жилище. По този начинъ избирателнпятъ законъ за графските съвети се явява най-либераленъ отъ всичките аналогични закони на Англия и практически малко се отличава отъ всеобщия. Пълномощията на графските съвети са твърде обширни. Къмъ тяхъ преминаха всичките функции на предишните мирови събрания, значително разширени и допълнени. Те напълно самостойно завеждатъ всичките страни на градското или графското стопанство; съдържатъ и се разпореждатъ съ местната полиция; зиматъ участие въ надзора надъ училищата; съставятъ избирателните парламентски списъци; издаватъ за своя окръгъ задлъжителни разпоредби, които иматъ сила на законъ; избиратъ свои „коронери“ (следствени съдии); контролиратъ всичките нисши органи на самоуправлението, спрямо които те иматъ известна дисциплинарна власть; донейде участвуватъ при обсъжданьето законопроектите въ парламента, които досягатъ местните интереси, и т. н. Най-сетне, на централната власть се предоставя отъ закона право да предава на съветите „и други административни функции, които сега принадлежатъ на разни органи на централното правителство“.

При всичките грамадни достойнства на закона отъ 1888. г., въ него имаше единъ, но твърде същественъ недостатъкъ. Той реформираше горния етажъ въ зданието на местното самоуправление, но почти не буташе долните му етажи, — енорийските и съюзните съвети, които още петъ години запазиха своята съсловна наредба. Въ 1893. г. удари и техниятъ часъ. Либералното министерство на Гладстона прокара, най-сетне, при всичката ожесточна опозиция на земевладелческата аристокрация и духовенството, свой „законъ за енорийските съвети“. Този законъ подигна ръка върху областьта на самоуправлението, което се считаше като заповедна собственостъ на английските лордове, и, като я реорганизува въ най-решителенъ демократически духъ, яви се като достойно завършванье на зданието на новата система на английското местно самоуправление. Той отстрани окончателно всичките съсловни черти на енорийските и съюзни съвети, въведе въ тяхъ практиката на правото и всеобщо (съ нищожни изключения гласоподаванье, уреди и разшири техните пълномощия. Къмъ тяхъ преминаха всичките функции на църковните съвети, доколкото те се не отнасятъ изключително къмъ църковните работи, също така и всичките длъжности на разни „санитарни“, „гробищни“, „пътни“ и други комисии, които деляха до това време съ тяхъ управлението на местните енорийски и окръжни работи. Въ при-

бавката къмъ това тямъ бе разрешено — и това е премного важно обстоятелство — да купуватъ земя, за да се дадатъ участъци на безземните работници, при което въ случай на много висока цена или на пълно нежелание отъ страна на собственика да отчуждава потребните за това земи, дава имъ се правото на принудителна експропрпация — споредъ нормалната оценка на експерти.

Съ това се завърши делото, наченато въ 1835. г. съ акта за муниципалните корпорации. Местното самоуправление на Англия бе престроено отъ горе до доле, и въ резултата се получи стройна система отъ съподчинени, проникнати отъ единството на зданието и задачите, учреждения, които се опиратъ върху едни и същи начала на чисто демократическо представителство и съдържатъ въ себе-си всичките дани за плодотворна дейность засега и за спокойно по-нататъшно развитие въ бъдеще. Запрялата се на пътя Англия изведнажъ надмина въ това отношение Европа и застана отново на чело. Колкото и да са млади нейните учреждения, по техните първи крачки може да се съди за онова значение, което имъ е съдено да играятъ въ обществено-политическия животъ на обновената страна. За някакви осемъ години графските съвети успяха радикално да изменятъ тона и съдържанието на английското самоуправление. Това самоуправление бързо губи своите предишни черти на рутинното и механическо изпълнение на досадителните длъжности и се обръща въ арена за нова обществена дейность. Личниятъ му съставъ се изменява. Въ него все почесто се срещатъ известните имена на обществените дейци. Местата на предишните „скваири“ се заменяватъ съ представителите на народа изобщо и на работническите класи въ частность. Подъ тяхното влияние съветите — дори и въ глухите селски графства — влизатъ въ съприкосновение съ нуждите и интересите на масата и я подбуждатъ къмъ съзнателно участие въ обществените работи. Те всички — едни повече, други по-малко — стараятъ се да бъдатъ на висотата на положението си и да оправдаятъ доверието на населението, като съгласяватъ посоката на своята дейностъ съ прогресивно-демократическите искания на времето, като обръщатъ главните си усилия, за да облекчатъ участьта на неимущите и да имъ доставятъ средствата и удобствата на живота, които до сега бяха привилегия на богатите . . . .

Наистина, тази метаморфоза се придружава съ шума на борбата, съ проявления на страсти, съ възникванье на сблъсквания между отживаещи и възникващи течения; но тряба

твърде изключително да се покланяме на „фетиша на поредъка“, за да виждаме въ това някакви „тревожни признаци“. Борбата тукъ се обуславя отъ наличностьта на убежденията и на благородните обществени стремежи и посочва само на тяхната жизненость и дълбочина. Безъ брожение няма животъ, както безъ борба няма прогресъ. Морето се вълнува и бурли, но затова то живее. Не се вълнува и не бурли само стоещото блато. Такова стоещо блато бе до последно време местниятъ животъ на селската Англия. Сега това блато е дренирано, изсушено, очистено отъ набраната отъ векове на дъното му каль и обърнато въ чисто и равно русло, по което охолно и бързо се търкалятъ вълните на обществено-политическия прогресъ, като отнисатъ съ себе-си въ невъзвратното минало кръшлеците на старата съсловна Англия.

Нашата статия се твърде много продължи, и ние можемъ само накратко да се досегнемъ до другите страни на преживяната отъ Англия прогресивна еволуция Преди всичко нека се обърнемъ къмъ осъществения отъ нея за последния половинъ векъ економически прогресъ.

Знаемъ, че още много години преди възкачваньето на кралица Виктория на престола въ търговско-промишлено отношение Англия бе предметъ на завистъ за цялата друга Европа. Но това превъзходство, което бе неизчерпаемиятъ изворъ на нейното национално богатство, се купуваше съ цената на ужасна беднотия и вопиющи несправедливости спрямо работническото население на страната. Покровителственото законодателство въ интереса на едрото земевладение прекрасно се примиряваше съ „свободата“ на търговията и промишлеността и още по-добре — съ безграничното прилаганье на принципа laissez faire въ областьта на економическите отношения между представителите на труда и капитала. Фабричното законодателство въ защита на работническите интереси се считаше величайша ересь. Фабриките и заводите бяха арена за безпощадна експлуатация на работническото население, на труда, здравьето и самия животъ на неговите мъже, жени и дори деца. Въ тяхъ безразделно царуваше оня ужасенъ режимъ, който получи по-сетне достойното название „бяло робство“, въ много отношения по-лошо, отколкото беше най-ужасното робство на негрите въ южно-американските плантации. Работническите организации се преследваха и, ако съществуваха, то сякашъ че ли съществуваха вънъ отъ закона. Цялото законодателство носеше егоистически класовъ характеръ и навсякъде защищаваше интересите на богатите и силните противъ бедните и слабите. Затворите

бяха препълнени. Работническиге къщи бяха затвори. Пауперизъмътъ беше пропорционално четири пъти повече развитъ, отколкото днесъ. Съвременниците всички се оплакватъ отъ периодическите гладове, отъ отсътствието на обществена безопасность въ страната, по която всъду се скитатъ тълпи отъ гладни, изпокъсани, отчаяни хора. Тия тълпи нападатъ на влаковете по железните пътища, на болярските замъци, на градовете, които ограбватъ и опустошаватъ, като въ военно време. Тукъ, тамъ избухватъ въстания, за усмиряваньето на които тряба да се употребя войска и да се пролива кръвь, и т. н. (Вижъ писмата на съръ Т. Мартина, които се отнасятъ къмъ 1839—42. г.)

Каква мрачна, каква невероятна картина за съвременния англичанинъ! Като четешъ тия описания, като че се намирашъ предъ една неправдоподобна приказка, дотолкова всичко това премина въ областьта на преданията, до такава степень се измени отъ тогава економическата политика на страната и отношенията между съставните части на нейното население. Измениха се самите основни начала на тая политика и се измениха по единъ извънредно забележителенъ начинъ: отъ една страна виждаме окончателното изфърлянье на покровителствения принципъ изъ неговото последно убежище — отъ областьта на земеделческото производство — и пълното тържество на „свободната търговия“ по цялата линия на търговските и промишлени отношения; отъ друга страна — същото решително пораженне на тоя принципъ laissez faire въ областьта на отношенията между живите представители на труда и капитала и тържеството въ тая область на покровителствената политика, насочена къмъ защитата на работниците. Главниятъ моментъ на първия процесъ беше тъй нареченото „отменение на житните закони“, което даде силенъ потикъ за промишления напредъкъ и помогна за извънредното поевтиняванье на живота. Главниятъ моментъ на втория процесъ беше систематическото развитие, което и сега се продължава, на фабричното законодателство, което скъси работния денъ, ограничи и донегде съвсемъ забрани работата на жената, младите и децата, премахна най-вънющите злоупотребения и безобразия на фабричния режимъ, като го постави подъ бдителния контролъ на правителството, изобщо въ голяма степень подигна моралното и материалното състояние на работната класа и до сега остава за останала Европа като недосегаемъ паметникъ — безъ малко щяхме да кажемъ — монументъ — на най-целесъобразното, обмисленото и хуманното законодателство въ тая область.

И тия резултати са достигнати безъ най-малъкъ ущърбъ за подиганьето на националното богатство и за търговско-промишленото процъвтяванье. Търговското движение на Англия се подигна въ последния половина векъ отъ 140 до 700 милиона лири стерлинги. Доходнятъ данъкъ, който донасяше въ първата година следъ въвежданьето му едва 700.000 лири стерл., сега дава $2^1/_2$ милиона. Налогътъ отъ наследството се издигна отъ 50 на 164 мил. Капиталътъ на спестовните каси порастна отъ 18.000.000 до 115.000.000, и т. н. Ужасътъ, който възбуждаше предъ правоверната наука и предъ държавните дейци принципътъ на държавното вмешателство въ економическите отношения, се оказа неоснованъ на нищо и изчезна безследно. Тоя принципъ, който преди половина векъ се считаше безумна ересь, днесъ не се оспорва вече отъ никого, и работата дойде до тамъ, щото бившнятъ министъръ, а сега лидеръ на опозицията, Харкуртъ, никого не плаши и не очудва, като провъзгласява на публиченъ митингъ, че „сега ние всички сме социалисти“. И действително, социализъмътъ става въ Англия единъ отъ най-важните фактори, обхваща не само старнятъ и новиятъ тредъ-юнионизъмъ, но прониква въ средните класи, въ интелигенцията, въ духовенството, въ средата на държавните и обществените дейци. Но това е социализъмъ отъ оригиналенъ английски типъ, — преди всичко практиченъ, трезвенъ, постепененъ. Той никого не плаши, не заплашва съ никакви потресения, мирно извършва своето дело, като води работниците отъ победа къмъ победа и ги приближава полека, но верно къмъ осъществение на техните обществени идеали.

Не по-малко забележителни са и общокултурните успехи, които е направила въ това време Англия. Обществената нравственость, обществените нрави, всичката сфера на личните отношения и на световните навици се измениха до неузнаваемость, — смекчиха се, приеха „човешки“ характеръ. Ако да станеше изъ гроба незабравимиятъ мистеръ Пиквикъ, той не би позналъ своята „стара весела Англия“. Пиянството, разюзданите навици, разпуснатиятъ езикъ бяха въ негово време обично явление между английските „джентлемени“. Сега ако тяхъ и да ги има, съществуватъ само при затворени врата: срамуватъ се отъ тяхъ и ги криятъ. Жената едно време не дързнуваше да излезе сама на улицата и живееше туку-речи харемски животъ. Сега тя всъду среща безопасность, внимание и почить. Неи ѝ са достъпни цялъ редъ професии. Тя може да печели своя хлябъ съ самостоятеленъ трудъ, безъ да навлича съ това върху си презрението на никого. Неи са

отворени училищата, коледжите, университетите. Тя си завоюва почетно място въ литературата, туку-речи монополизува белетристиката. Тя зима участие въ обществения животъ, въ самоуправлениепо. Тя аспирира — и, както се вижда, не е далечъ времето, когато тия аспирации ще бъдатъ осъществени — къмъ политическа равноправность съ мъжете. . . Филантропията е достигнала до нечувана степень на развитие, и вие няма да намерите англичанинъ или англичанка, които да не участвуватъ — съ пари или съ личенъ трудъ — въ някое добро и полезно дело. На такъвъ човекъ обществото гледа като на недостоенъ свой членъ. Също така гледа той и на празностьта, която напредъ беше пръвъ признакъ на същински джентлеменъ. „Въ времето на моята младость, говори патриархътъ на англійския парламентъ, сръ Чарлсъ Уильерсъ — единъ младъ човекъ отъ порядъчното общество, заетъ съ нещо, трябаше да уверява окръжаващите го, че той нищо нищичко не работи, защото инакъ той можеше да изгуби уважението на своите приятели. Сега, всякой безделникъ, който прекарва живота си въ празность, тряба поне на видъ да показва, че той е съ нещо заетъ.“ Въ тия няколко думи се съдържа жива илустрация на това културно променение, което е произлязло презъ това време въ всичкия складъ на англійския общественъ и индивидуаленъ животъ.

Нашиятъ очеркъ ще бъде крайно непълненъ, ако не засегнемъ поне накратко съдбините на англійската мисъль, доколкото тя се е проявила въ разглеждания отъ насъ периодъ въ литературата и науката. Въ това отношение Англия винаги е заемала едно отъ първите места, понякога даже е задминувала останала Европа и я водила следъ себе-си. Епохата на Викторія и тукъ напълно поддържи репутацията на Англия. Аналите на нейната литература и наука блещятъ въ течение на това време съ имена, известни и скъпи на целия образованъ святъ.

Къмъ 30-те години музата на Китса, Шелли, Байрона беше вече млъкнала. Уолтеръ Скотъ също беше си туку-речи завършилъ кариерата. Наследници на тяхната слава бяха само Булверъ Литонъ и Дизраели. Маколей само начевваше да пише и въ нищо още не беше успялъ да покаже всичката своя сила. Въ поезията, въ белетристиката — изобщо въ литературата се забележваше опасно убедняванье. Но това се продължава не дълго време. Въ първата година отъ царствуваньето на Викторія се появи на сцената единъ отъ найвеликите романисти на всичките времена — Дикенсъ. Не-

говите „Задгробни записки на Пиквикския клубъ“ излязоха въ 1837. г., и следъ тяхъ последваха — единъ следъ други — цялъ редъ истински шедйоври: Оливеръ Твистъ, Николай Никлби, Мартинъ Чезлвитъ, Студениятъ домъ, Домби и синъ, Давидъ Коперфилдъ и др. Седемъ години следъ появяваньето на Дикенса се присъедини къмъ него Текерей, който даде на Англия своятъ Щеславенъ панаиръ, Историята на Пендениса, Ньюкоми и пр. По това време приблизително начепаха да пишатъ Тенисонъ (Поема, Принцеса, In memoriam, Maud), Броунингъ (Bells and Pomegrantes, Christmas Eve, Men and Women и пр.) Ръскинъ (Modern Painters, Seven Lamps of Architecture и др.). Все къмъ това време се отнася и разцветътъ на литературната деятелность на Карлейла, който даде своята знаменита The French Revolution, своите Past and Presents, Cromwell's Letters, The Latter Day Pamphlets и пр.), и на Маколея History of England, Lays of Ancient Rome и пр.).

Средата отъ царуваньето на Виктория представя картина на сравнителенъ упадъкъ на литературата. Въ нея безразделно царуватъ Тролопъ и Уилки Колинсъ. Единствените действително велики нови таланти, които се появиха въ тая епоха, са — Дж. Еллиотъ и Шарлота Бронте. Въ 70-те години се начева обаче възражданье. Единъ следъ други на сцената излизатъ цяла плеяда таланти — Т. Харди, Дж. Мередитъ, Хъмфри Уордъ, Стивенсонъ, Гр. Лиленъ, Киплингъ Свинбърнъ, В. Морисъ и много други. Голяма часть отъ тия сравнително млади представители на съвременната английска литература още не са успели да добиятъ известность въ Европа, и самите имъ имена често не са познати на хора, които не четатъ английски; но всичките са несъмнени таланти, напълно заслужено популарни въ своето отечество и въ Америка.

Още въ по-голяма степень, може-би, цъвти въ това време науката. Такива имена като Дарвинъ, Лайель, Хъксли, Томсонъ, Фриманъ, Фроудъ, Гротъ, Леки, Гардинеръ, М. Мюлеръ, Льюисъ, Миль, Спенсеръ нямать нужда, безъ друго, отъ коментари. Те доста силно сами говорятъ за себе-си. Те достойно продължиха делото на своите предшественици и се явяватъ не като последно украшение на епохата, която ги произведе. Съществуваньето на велики хора въ всичките отрасли на човешката мисъль и деятелность, които въ непрекъсната последователна верига свързватъ отделните етапи на

историческото развитие на английската нация, служатъ като най-добро доказателство за нейните жизнени сили, като най-важенъ залогъ за нейното бъдеще. Съ такова доказателство и такъвъ залогъ английскиятъ народъ винаги е обладавалъ може-би въ по-голяма мярка, отколкото всякой другъ народъ. Епохата на Виктория не отстъпва въ това отношение нито на една отъ предшествуалите я епохи и се показва една отъ най-плодотворните епохи — ако не най-плодотворната — въ историята на Англия. Въ това време, когато другите народи отъ Европа, ту бързо и стремително вървяха напредъ, ту попадаха въ непреодолимия потокъ на реакцията, отъ който се избавяха само за това, за да загазятъ въ кальта на ограничения и самодоволния застой, Англия енергично разчистваше своята почва отъ многочислените остатъци на средните векове, които задръстяха нейниятъ пътъ, обновяваше своите форми на животъ, вливаше въ тяхъ ново съдържание и безспирно и неуклонно вървеше все напредъ и напредъ. Тя стои сега на прага на XX. столетие въоружена съ всичките средства на демократическия прогресъ, и съ същата спокойна самоувереность гледа на бъдещото, съ каквато удовлетвореность и гордость гледа на миналото. Тя първа осъществи свободата въ политическите отношения, първа гарантира правата на човека, подигна неговото лично и гражданско достойнство. Неи, както се вижда, е съдено да осъществи и социалната справедливость, доколкото тя може да бъде осъществена въ съвременното човешко общество. Велика и безспорна е нейната заслуга предъ историята и предъ човечеството въ миналото, но още по-велика може да бъде тя въ бъдещото. . . .

Ив. Калина.

Монологътъ на Хамлета.

Шекспиръ.

Борба или покой? — Въпросъ върховенъ!...
Що е по-благородно и достойно:
Да пренесешъ на злобната съдба
Ударите, жестоките стрели, —
Илъ да презрешъ злините непобедни
Да тръгнешъ срещу всичко — и да свършишъ?
Спокойствие да найдешъ въ веченъ сънъ!
Така! — и съ вяра, че това е краятъ
На всички скърби, теглила, неволи —
На всичките проклятья на съдбата.
Но кой не би го този мигъ желалъ?
Сънъ, вековеченъ сънъ, покой... Покой?
Но ако тоя сънъ желанъ виденья
Гробовни навестятъ? И нови мисли,
Мечти и чувства нашиий гробенъ сънъ
Следъ земните теглила посетятъ?
Да, ето що ни правий пътъ преграждa! —
И само тая мисъль е, която
Животъ на нашите тегла дари.
Та кой е този, който би пренелъ
На времето бичътъ неумолими,
Неправдите на силний — и на гордий
Обидите, презрената любовь,
Неблагодарностьта, съ коя всегда
Бездушний святъ достойнство награждава,
Съ единъ ударъ кога нашълъ би миръ?
Да, кой би пъшкалъ, кой се би потилъ
Въ хомота на тозъ тегостенъ животъ?
Ахъ, не! смъртьта, смъртьта една е само —
Тозъ непознатъ предeлъ, отъ дето никой
До днесъ не се е връщалъ —, тя една
Сковава наш'та воля, умъ и духъ...

И ний по-скоро земните теглила
Пренасяме, отколкото да встъпимъ
Въвъ други непознатъ миръ на тегла.
О, малодушенъ страхъ на съвестьта. . .
Какъ пламъкътъ на наш'та твърда воля
При тази мисъль чезне и бледнее. . .
И вси стремленья рухватъ безъ възвратъ —
И скрива се спасителния пътъ. . .

(Съзира Офелия и се доближава.)

Офелио, спомни, о ангелъ мили,
Менъ грешника въ молитвите си свети!

1896. Превелъ *Х.*

Конгресътъ на руските сценически дейци.

(Писмо отъ Москва.)

Кратките свои бележки относително работите на първия конгресъ на руските сценически дейци съмъ принуденъ да почна съ едно малко встъпление, въ което, макаръ бегло, излагамъ възникваньето на прекрасната мисъль, вече на дело осъществена. Тукъ, на първа ръка, като голяма необходимость се явява знаеньето поне на най-новата история на руския театъръ, тъй като следствието ще се разбере по-добре само тогава, когато се знае причината, която го е родила. Важна и поучителна за насъ е тая история, особено въ настоеще време, когато нашиятъ театъръ туку-що се ражда, — за съжаление обаче азъ съмъ принуденъ да мина покрай нея и да се задоволя само съ няколко думи относително последното ѝ десетолетие. Развитието на руския театъръ, мисля, е отъ такава важность за насъ, че то по-скоро тряба да служи за предметъ на особена студия, отколкото на повръхностни бележки, мимоходомъ казани.

Помните много добре, какво беше положението на нашите учители онзиденъ: тогава, па и днесъ, те се деляха на общински и правителствени, и при всичко че и едните и другите служеха на едно и също общество, средствата обаче, давани отъ това последното като отплата за труда имъ, не облажаваха еднакво еднаквите сътрудници въ полето на народното просвещение. Ако правителственятъ учитель беше отъ всяка страна улесненъ, осигуренъ и добре заплащанъ, — общинскиятъ беше оставенъ на капризните обстоятелства, тласканъ и смазанъ отъ всевъзможни неволи. Също такова е сегашното положение на руските драматически, оперни, оперетни артисти и другите работници на сцената. Щастливците отъ тяхъ, тъй наречените артисти отъ императорските театри въ Петербургъ и Москва, иматъ завидно отъ всяка страна положение въ сегашно време и осигурена пенсия въ бъдеще, — техните събратя, обаче, провинциалните артисти, изпитватъ,

безъ преувеличение казано, десетъ пъти по-несносно положение отъ това на вчерашния нашъ общински учитель. Така щото, когато въ столиците Москва и Петербургъ сценическото изкуство се развивало и крепнало подъ непосредственото покровителство на правителството, театралното дело въ провинцията било оставено и е оставено само на частната инициатива и влече съществуваньето си при разни случайности, безъ ръководство, безъ защита, безъ никаква помощь. Нека се забележи, че за правителството, което харчи големи средства около императорските театри въ Петербургъ и Москва, провинцията въ туй отношение съвсемъ не съществува: театралното дело въ нея е оставено да се развива криво-ляво, както дойде и където го тикнатъ обстоятелствата. При такива условия театърътъ се е превърналъ въ жертва на разни афери отъ страна на предприимачите, изгубилъ е просветителното си значение и станалъ промишлено предприятие, а контингентътъ на сценическите дейци, съ течението на времето, прогресивно се е пълнелъ съ хора, които нямать нищо общо съ изкуството и които търсятъ само средство за съществуванье. Задачите, исканията, интересите на изкуството са били турнати на заденъ планъ, театърътъ изгубилъ образователното и морализуващето значение, и въ ръцете на някои-си предприимачи се е обърналъ на увеселително заведение, угодно само за времения, случайния, капризния вкусъ на мнозинството отъ слабо развитата публика. Заедно съ това, като неизбежно следствие отъ такъвъ редъ на работите, последвали банкротства и несполучливи афери за смятка на антрепреньорите и неизпълнени контракти, лишения, страдания, безизходно положение, бедность за смятка на злочестите артисти. Когато тая картина се рисува въвъ въображението ми, изведнажъ, по известенъ единъ законъ за мисленьето, предъ очите се изпречватъ художествените образи на Честитова и Злочестова, изписани съ такава сила въ едно отъ най-сполучливите произведения на А. Н. Островски. Горещъ любитель на театъра, той е поставилъ тия два типа на едно отъ първите места въ обширната си галерия: собствените имена Аркашка и Генади Дамяничъ вече ходятъ като нарицателни тъй, както Гоголевиятъ Хлестаковъ. Това положение на руския провинциаленъ актьоръ е предизвикало преди петнайсетъ години основаваньето въ Петербургъ на дружество за спомаганье на нуждаещите се сценически дейци, кога изпаднатъ въ безизходно положение. Въпреки много спънки, дружеството не губило енергия, работило, расло, увеличавало капитала си отъ година на година, раздавало пособия, пенсии, поддържало даже

и ученици въ учебните заведения. Но нуждите и просбите за помощь вместо да се намалятъ, прогресивно се увеличавали, и дружеството презъ десетгодишната си дейность се убедило, че раздаваните помощи и пособия не са освенъ капка утешение въ море отъ нужди и че благотворителностьта, колкото и широка да бъде, не може подобри положението, докато не се измени самиятъ строй на театралното дело въ провинцията. Тогава дружеството за спомаганье на сценическите дейци се преобразува въ „Руско театрално дружество", съ задача да действува за развитието на театралното дело въ Русия. То зело редъ приктически мерки за подобрение положението на провинциалния театъръ, уредило агентства въвъ всичките градове на империята, дето има театри, турило основа за пенсионенъ и спестовенъ капиталъ, открило театрално бюро въ Москва и, най-после, измолило отъ властьта разрешение за свикваньето въ Москва първи конгресъ на руските сценически дейци, задачата на който, главно, се състои въ всестранното изяснение нуждите и потребите на руския театъръ, мерките за неговото развитие и подобрението на личното положение на артистите. Още преди година и повече време дружеството е отбележило разните за разгледванье и решение въпроси и дванайсетъ хиляди екземплара отъ съставената програма е разпратило по всичките краища на Русия до артистите и разните заинтересувани въ случая учреждения. Време за свикваньето на конгреса е определенъ великиятъ постъ отъ настоещата година, тъй като презъ това време на годината всичките руски артисти противъ волята и щението си са освободени отъ работа; сборището ще стане въ Москва — „пазарътъ на артиститѣ", дето последните всяка година се срещатъ съ разните антрепреньори, сключватъ и подписватъ контрактите си: съ едного — за презъ лятото, съ другиго — за презъ зимата; място за заседанията на конгреса ще бъде помещението на историческия и пъленъ съ традиции за руската драма московски „Малъкъ театъръ", на чиято сцена са се подвизавали едно време незабравимите и скъпите за всеки русинъ артисти-художници М. С. Щепкинъ, П. С. Мочаловъ, П. М. Садовски и др., гордостьта на руското драматическо изкуство. И тъй, на откриваньето!

* * *

То ще стане на 9. мартъ, въ 2 часа после пладне, а още отъ 12 часа членовете на конгреса могатъ да се събиратъ въ театъра. Завесата е дигната, и предъ насъ е гостната стая на Фамусова, въ която се играе първиятъ актъ на класическото

Грибоедово произведение „Горе отъ ума“. Дълга зелена маса, няколко реда столове, на лявата страна трибуна — ето ви декорацията на определеното за бюрото място, тъй просто и съ такъвъ тънъкъ вкусъ наредено. Тамъ вие виждате да се здрависватъ, разговарятъ, влизатъ и излизатъ разните тъй наречени „тузове“ отъ правителствените театри, корифеите отъ руския театраленъ миръ. Любопитството ви кара да обърнете бинокъла си къмъ тая страна и да видите чудото, за което толкова много сте чели и слушали. Ето, тамъ, заобиколена отъ високи почитатели, стои маститата баба Н. М. Медведева; близу до тая купчина — съвременната гордость на руската сцена, единъ отъ най-здравите стълпове, върху които се крепи образцовата трупа на „Малкия театъръ“ — М. Н. Ермолова — се здрависва и целува съ своята другарка, петербургската героиня и известната на всички М. Г. Савина; тамъ пъкъ, въ ъгъла, е крайно симпатичниятъ, вече хлопесалъ старецъ, известниятъ драматически писатель А. А. Потехинъ, който, съ белите си коси и старческата си немощь, е дошелъ и съ енергията на млада душа ще председателствува и води общите заседания на конгреса. Него са заобиколили театралните звезди отъ първа величина, между които съ жъдно любопитство гледате сериозния ликъ на известния артистъ-учитель А. П. Ленски, до него единствения въ Русия изпълнитель, който най-верно предава истинския образъ на Гоголевия Хлестаковъ — М. П. Садовски, а по-нататъкъ — комичната фигура на Музиля и др. техни колеги. Тукъ са и драматическите писатели, между които на първо място видите младия, както някои искатъ да го нарекатъ, руски Зудерманъ — Владимиръ Ив. Немировичъ-Данченко, П. В. Шпажински, П. М. Невежинъ, Боборикинъ и др. Всичката тая група, парадно облечена, чака присътствието на генералъ-губернатора, великия князъ Сергей Александровичъ, който ще открие конгреса. Членовете на конгреса, артистите и артистките, отрано още са се снабдили съ входенъ билетъ за заседанията, заплатили са за него три рубли, получили са съвместно емблемата на изкуството — бяла лира на синя лентичка, — украсили са съ нея лявата страна на връхната си дреха и постепенно постепенно пълнятъ зрителната зала на театъра.

Въ партера и амфитеатъра преобладава мъжкиятъ святъ, а ложите въ белетажа и балконите са набити съ капелатъ народъ отъ нежния полъ. Интересно зрелище! Въобразете си, че се намирате въ нашето народно събрание презъ време на някоя отъ сесиите му и че всичките наши депутати, по няка-

къвъ непредвиденъ случай, са си обръснали мустаките, — вие гледате отъ галерията, и предъ васъ е изложена колкото странна, толкова любопитна картина отъ разнокалиберни голи физиономии: млади и стари, тлъсти и костеливи! Гледате, любувате се и се впущате въ разни размишления. Вие сте на сборището отъ потомците на едновремешните „шутове“, днесъ вече признатите тълкуватели на великите мисли, изказани въ дивното творчество на гениалния Шекспиръ и неговите достойни последватели и колеги по професия. И стари, и млади, — отъ бялокосата стара баба до двайсетгодишната пъргава кокетка, отъ набръчканото голо лице на шейсетгодишния комикъ до двайсетпетгодишния напетъ франтъ, — драматически, оперни и оперетни, всички служители на Талия и Мелпомена се стекли на тоя съборъ и съ жъдность чакатъ да чуятъ всичко, което ще се говори и решава за тяхна смятка. . . .

Часътъ е вече два, въ фуйето на театъра и извършенъ водосветътъ, а на сцената се очаква великиятъ князъ, за да открие конгреса. Следъ едно късо време той излиза на сцената, придруженъ отъ главните членове на бюрото, градския кметъ и няколко адютанти, и зрителната зала го среща съ обичните въ такъвъ случай ръкопляскания. Конгресътъ е откритъ, бюрото е на мястото си, въ зрителната зала мъртва тишина. Думата има почетната председателка Н. М. Медведева, която прочувствено и съсъ свойствената неи изразителность се обърна къмъ членовете на конгреса съсъ следните думи: „Тържеството, на което присътствуваме, е тържество на изкуство въ пълния смисълъ на тая дума. Преди да пристъпите къмъ вашите работи, ще ми се да кажа няколко думи за значението, което въ моите очи има нашиятъ пръвъ конгресъ. Азъ нищо не искамъ да ви разяснявамъ и показвамъ, — азъ искамъ само да излея чувството, което изпитвамъ, като виждамъ, че нашето общо дело излезе на новъ, широкъ, прекрасенъ пътъ. Азъ не мога да мълча: твърде дълго време съмъ живяла само съ едни театрални интереси, отъ самото ми детинство театърътъ ми е билъ бащата, семейството, възпитательтъ! . . . Въ последно време въвъ всичките корпорации, въвъ всичките сфери на човешката дейность се забележва стремение, насъщните въпроси да се разрешаватъ общо, колективно, при свободна размяна на мислите. Азъ не ще говоря за преимуществата отъ такова подаване на гласовете — те са за всички известни . . . Но въ това време, когато представителите на науката и промишлеността постоянно прибягваха до това прекрасно средство, ние, сценическите дейци, мълчахме, нашето театрално

дело, забравено и зафърлено съсъ всичките си недостатъци, оставаше въ сянка, като че то не е достойно за никакви грижи, за съсредоточено внимание, публично обсъжданье.... Мина се това време. Намерили се хора, които турили интиресите на театъра близу до сърцето си, а на нашия господарь угодно било да земе подъ свое покровителство тяхното съдружие и да разреши организувания вече нашъ конгресъ, който отвори нова ера въ развитието на руското изкуство. Отъ сега нататъкъ великото обществено значение на театъра се признава не само на думи, а и на дело.... На насъ, събралите се тукъ, се паднала трудната задача, да изнамеримъ средства за повдиганьето на театралното дело. Всички сме въодушевени отъ горещото желание да бъдемъ полезни, всички сме готови да приемемъ върху си тоя трудъ, всеки отъ насъ има и знание и опитность. При такива средства няма защо да се мисли, че конгресътъ ще мине безследно. Но ако между насъ се намиратъ хора страхливи, които не се надяватъ на силите си и които се съмняватъ въ честитото завършванье на нашата работа, мене ми се иска да имъ напомня, че подобни съмнения са се възбуждали при всяка нова реформа, но при всичко туй не са вредили на благополучното й разрешение. Първиятъ всеруски конгресъ на сценическите дейци не е последенъ: другите конгреси ще открийтъ и поправятъ нашите грешки, а отъ насъ е доволно и това, че ние отдалечъ ще отбележимъ цельта, ще прокараме първата пътечка, ще положимъ крайъгълния камъкъ! Нашата задача се разделя на две части: подобрение на личното положение на артиста и повдиганье на драматическото изкуство. Колкото висока и благородна да е последната цель, моето внимание главно е обърнато върху първата. Разумътъ ми казва, че като подобримъ артиста, ние съ това ще го направимъ по-способенъ за трудъ, и по тоя начинъ ще повдигнемъ нашия театъръ; сърцето ми казва, че е време вече да се погрижимъ за провинциалния актьоръ и да си припомнимъ, че преди всичко той е човекъ. Нека го нахранимъ, нека отриемъ неговите сълзи! На всички ви, милостиви господа, е познатъ животътъ на съвременния Злочестовъ, на всички ви е известно, че после зле изиграната драма на сцената, тамъ, въвъ влажната тъмнота задъ кулисите, между дрипавите и покрити съ прахъ декорации, нерядко се разиграватъ такива „драми задъ сцената“, отъ които затреперва и най-мъжественото сърце, просълзяватъ се и най-суровите очи. Тамъ ще намерите и същи Лировци, и смазани отъ житейската борба живи Корделии, — най-после, тамъ ще намерите гладни

и страдаещи хора! . . . Само нашиятъ конгресъ може да имъ помогне, стига да имаме искрено желание, съзнание на своя дългъ, и готовность за трудъ. Богъ да благослови нашите начинания!“

Думите на знаменитата артистка бяха покрити съ единодушни бурни ръкопляскания, които не престанаха въ течение на няколко минути. Когато те най-сетне утихнаха, на трибуната се качи председательтъ на конгреса, А. А. Потехинъ, въ прочетената речь на когото беше изложена историята на „Руското театрално дружество“, която накратко предадохъ въ началото на това си писмо. Той завърши словото си, като се обърна къмъ членовете на конгреса съ напомнянье, че те са длъжни да иматъ предъ видъ преди всичко общото дело, общите интереси, да се пазятъ отъ увлечения и лични егоистични стремежи, да изнамерятъ и проектиратъ такива мерки, които, като обезпечватъ интересите на тяхното изкуство, регулиратъ и подобряватъ тяхното обществено положение, въ същото това време да се съгласяватъ съсъ съществуващите закони на страната. Възнаграденъ съ шумни ръкопляскания, той отстъпи трибуната на известния романистъ-драматургъ П. Д. Боборикинъ, който ще председателствува първата секция на конгреса. „Настана най-после времето, — казваше той, — когато сценическите дейци, събрани на конгресъ, могатъ всестранно да обсъдятъ въпросите, свързани не само съ тяхната съдба, но и съ тая на театралното дело“. Като забележи, че отъ всичките отрасли на изкуството, театърътъ се намира въ най-близка и жива свръзка съ масата, особено въ Русия, ораторътъ каза, че своята висока, просветителна, културна мисия театърътъ изпълня най-вече въ провинцията. Даже въ напредналите страни на Европа, напр. въ Парижъ, не се забелязва такова стремение, да се даде на народа достъпенъ театъръ, който да го облагородява и възпитава въ художествено отношение. Като нарисува положението на театралното дело въ провинцията, г. Боборикинъ забеляза, че маса сценически работници се намиратъ въ окаяно положение, че съществува сценически пролетариатъ. Тоя пролетариатъ се усилва отъ това, че на сценическата кариера въ помногото случаи гледатъ само като на занаятъ. И каквито ще вънкашни мерки да се зиматъ, те ще бъдатъ безплодни до тогава, докогато не се измени вътрешниятъ строй на делото. Туй е толкова повече желателно, защото театърътъ е тая сфера, дето трудътъ може победоносно да се бори съ капитала, дето безъ талантъ нищо не можешъ стори. Той съветва артистите да направятъ верна и безпо-

щадна оценка на всичките вътрешни недостатъци и слаби страни и да намерятъ въ сами себе-си, въ своята среда, въ разбираньето на взаимните си нужди и интереси — ценни и плодотворни средства, после което поздрави събралите се, като първи участници въ такъвъ единъ благороденъ и знаменателенъ починъ. Следъ прочитаньето на речьта си г. Боборикинъ биде горещо аплодиранъ, а следъ него на трибуната излезе председательтъ на третата секция, г. Е. П. Карповъ. Предметъ на неговата речь бе въпросътъ за народния, общодостъпния за народа театъръ, който въпросъ въ последните няколко години силно вълнува умовете на всички работници за народното събужданье. Той очерта общата картина не театралното дело въ свръзка съ народния и общодостъпния театъръ, като каза, че пръвъ сериозенъ опитъ за основата на такъвъ билъ направенъ въ Москва още презъ 1872. г. Като посочи на опитите, правени за укрепваньето на народния театъръ въ разните провинции и въ Петербургъ, ораторътъ обърна внимание на това, че столичните театри съ репертуара си даватъ направление на провинциалните, и възбуди въпросътъ за устройството на образцовъ общодостъпенъ театъръ въ Москва, като центъръ на Русия, който да служи като пътеводна звезда на провинцията. Пръвъ А. Н. Островски изказалъ тая мисъль и проекта си за подобенъ театъръ представилъ на покойния императоръ Александъръ III.

Последенъ говори секретарьтъ на конгреса, г. А. Н. Кремльовъ, за обществените задачи на актьора. Той прочете цилъ трактатъ върху историята на изкуствата, вдълбочи се въ старото време и формулира обществената задача на актьора въ следните точки: 1) актьорътъ е повиканъ съсъ средствата на своето изкуство да изпълни висока просветителна мисия; 2) той се явява като тълкуватель на художествените произведения, посредникъ между художника и тълпата, и довършва захванатото отъ поета дело; 3) въ силата на тия задачи, актьорътъ е натоваренъ съ длъжностьта да способствува за развитието на художествения вкусъ и разбиранье. Тези задачи актьорътъ може да изпълни само при две условия: 1) ако той удовлетворява всичките искания, извикани отъ мисията му, и 2) ако се явява не само като полезенъ членъ на обществото, но се и признава като такъвъ отъ общественото мнение. Ето защо въпросътъ за ценза на актьора и за уреждане на общественото му положение се явяватъ като едни отъ главните въпроси, предложени на конгреса за обсъжданье.

Съ тази речь се свършиха, тъй да се рече, встъпителните речи, които бяха предметъ на тържественото заседание, съ което се откри конгресътъ. Председательтъ обяви, че редовните заседания на първата секция ще се почнатъ отъ вторникъ, 11. мартъ, утриньта, че всеки денъ ще има по две заседания: утрени и вечерни, и после това закри заседанието. Преди да изложа решенията на първата секция, длъженъ съмъ да кажа няколко думи относително реда, по който се водеха работите.

Разните, представени за обсъжданье и решение въпроси, по характера си бяха разделени на четири секции. Въ частните заседания на всяка секция се четоха докладите и приемаха разните резолуции, а въ общите заседания на конгреса, които ставаха подиръ частните, се утвърдяваха или отфърляха приетите вече резолуции. Въ заседанията на първата секция се чете и решава всичко, що се отнася до „въпроса за съвременното положение на театралното дело въ Русия, неговите потребности и нужди“; втората секция беше натоварена да обсъди въпросътъ относително разните договори, които се сключватъ между артистите, антрепреньорите, съдружествата и пр., и да изработи нормаленъ контракъ и уставъ, обязателенъ и за артисти, и за антрепреньори; въ третата секция се четоха докладите, въ които изключително се разгледва положението на народния, обществения театъръ, нуждите и потребностите му и мерките за неговото укрепванье и подобрение, — въ пределите на тая секция влизаше и въпросътъ за малоруския театъръ; въ четвъртата секция се предлагаха и обсъждаха мерките и средствата, необходими за обезпечение личното положение на артистите, които се запишатъ членове на Руското театрално дружество. Всяка секция си има свой председатель, и презъ времето, когато тя заседава, за всяко заседание се избира изъ присътствуващите неговъ другарь. Редътъ на всяко заседание е такъвъ: четатъ се първо докладите отъ трибуната, ставатъ после словопренията, за всяко отъ които се даватъ не повече отъ 10 минути, и най-после се приематъ разните резолуции по разгледваните въпроси.

Председателството на първата секция имаше г. П. Д. Боборикинъ, а програмата на заседанията обнимаше следните въпроси: главните причини за отпаданьето на провинциалния театъръ, представленията презъ времето на великите и богородичните пости и предъ празниците, театралните училища, обиколките на правителствените артисти изъ провинцията и положението на жената въ битностьта ѝ актриса. Представени бяха за четенье и четоха се много доклади, отъ тяхъ обаче

само няколко привличатъ общото внимание, споредъ което и азъ се ограничавамъ само съ тяхъ. Първиятъ докладъ беше прочетенъ отъ почетната председателка, Н. М. Медведева. Докладчицата доказваше, че рускиятъ театъръ преживява време на отпаданье. Проектираната театрална реформа тряба да има две цели: отстранение на материалните нужди на актьорите и удовлетворение духовните нужди на публиката, като сегашниятъ театъръ се преобразува на художественъ и благотворно влияещъ на народното възпитание. Първата цель е най-близката, най-насъщната: по-рано отъ нейното достиганье не може да се пристъпи къмъ втората. Не може да искаме изкуство отъ човекъ, който няма що да яде. Тряба по-напредъ да го нахранимъ, и после — научимъ. По-напредъ тряба да подобримъ живота на актьора, — тогава ще се уреди репертуарътъ и въздигне самото изкуство. Всяко производство зависи отъ благосъстоянието на работника. Както за фабричните работници съществува законъ, тъй и за артистите тряба да се изработи уставъ, който да гарантира техния трудъ. По въпроса за ценза тряба да се забележи, че неговото въвежданье, преди подобрението на артиста и повдиганьето равнището на неговото образование, ще бъде неуместно и безплодно. Такива бяха главните мисли на речьта, която се прочете отъ маститата артистка и съпроводи отъ благодарствени ръкопляскания.

Единъ отъ ценните доклади принадлежеше на провинциалния артистъ Т. Н. Селивановъ, който доказа въ очите на слушателите, че и между неговите другари се намиратъ интелигентни хора и примерни труженици за преуспяваньето на руския театъръ. Г. Селивановъ виждаше причината за печалното състояние на театралното дело въ низкото равнище на образованието, което иматъ служителите на изкуството, и въ тяхната необезпеченость; трудно е да се разбере: първото ли обстоятелство ражда второто, или второто — първото. За да се разбие тоя замагйосанъ кръгъ, тряба борбата да се води едновременно срещу двата фланга. За повдиганье умственото и художественото образование на артиста ораторътъ смята за необходимо да се организуватъ публични за актьорите лекции презъ времето на великия постъ, които да бъдатъ общообразователни и достъпни за разбиранье, безплатни или съ незначителна плата. Тези курсове тряба да запознаватъ слушателите не само съ драматическата литература, но въобще съ руската и иностранната, и да се прочетатъ въ разстояние на 4—5 поста. Следъ изтичаньето на тоя срокъ, слушателите даватъ изпитъ и получаватъ атестатъ, който имъ

дава права само за уважение. Съ такава цель е необходимо да се устроятъ презъ време на поста още и безплатни, примерни представления въ „Малкия театъръ“, за да се запознаятъ провинциалните актьори съ най-добрите страни на играта и разбираньето на ролите. За материалното обезпечение на артистите докладвачътъ намира за необходимо: 1) да се изработи и приеме общъ, еднообразенъ контрактъ за артистите и антрепреньорите, при който да се прилагатъ правила за длъжностите и на едните, и на другите; 2) на антрепреньорите, които не изплащатъ платата на актьорите, кога театърътъ има приходъ, да се забрани поддържанието на трупа; 3) да се намали за трупите платата по железниците; 4) да се уреди третейски съдъ, който да разгледва недоразуменията между актьорите, като имъ налага, споредъ случая, дисциплинарни наказания, строгостьта на които да се простира до изключванье за всякога отъ театралното съсловие.

Шумна овация беше устроена на тогова оратора, когато свърши речьта си, — той изведнажъ спечели симпатиите на всички членове на конгреса, и неговиятъ гласъ чакъ до края на всичките заседания се слушаше съ общо внимание. Тукъ му е мястото да кажа, че единъ отъ другарите на тоя ораторъ, провинциалниятъ оперенъ артистъ Резуковъ, въ доклада си подигна най-шумния въпросъ, който тежеше на конгреса за разрешение, именно „въпросътъ за гастролитѣ на артиститѣ отъ императорскитѣ театри“. Това беше най-болното място на провинциалния артистъ. Убитъ отъ силната конкуренция на изкусните и обезпечените отъ всяка страна свои колеги, той искаше съ единъ замахъ да унищожи всичко, което граби „паядения му залъкъ“. Нека се знае, че тукашните държавни артисти, също тъй както нашата трупа, гастролиратъ, т. е. ходятъ изъ провинцията лятно време и даватъ представления отъ добре срепетиранъ репертуаръ. Разбира се, че публиката жъдно ламти да види и по-изкусна игра, и по-свестни пиеси. Неи е достатъчно да прочете известие за идваньето на някой прочутъ артистъ или артистка отъ столиците, и тутакси, месецъ даже преди дохожданьето имъ, кесиите се затварятъ, театърътъ пустее, а това положение се продължава още другъ, втори месецъ, следъ заминаваньето на трупата. Тая конкуренция, която се оправдаваше отъ страна на държавните артисти съ това, че те пропагандирали изкуството, беше до крайна степень наежила провинциалните артисти, които съ общъ гласъ искаха да се забранятъ тия обиколки. Нека се забележи, че около тоя въпросъ се изказаха много горчиви истини по адресъ на

държавните артисти, които на много места, вместо изкуството, пропагандирали изключително интересите на своята кесия.

Известниятъ артистъ отъ московския „Малъкъ театъръ“, г. А. П. Ленски, въ своя обширенъ докладъ, като човекъ на изкуството, обсъждаше въпросътъ само откъмъ художествената му страна. Богатъ по съдържание отъ една страна; изкусно написанъ отъ автора; прочетенъ съ поразителна изразителность, която хваща човека за сърцето, — неговиятъ, тъй да се рече, рефератъ по съвременното драматическо изкуство въ Русия се изслуша съ напрегнато внимание, при всичко че бичуваше много отъ самите членове на конгреса. Г-нъ Ленски доказваше, че причината за отпаданьето на театралното дело лежи въ самите артисти, въ тяхното небрежно отношение къмъ своето дело. Театърътъ пада затуй, защото мнозинството отъ актьорите се състои отъ хора, които нямать нищо общо съ изкуството и които парализуватъ благородните начинания на даровитото малцинство. Театърътъ пада не за туй, че му липсуватъ талантливи артисти, а защото няма хора, които да желаятъ и да умеятъ правилно да работятъ. Трупа, въ която има трима-четирима даровити актьори, обиколени отъ десетина души трудолюбиви хора, е примерна трупа Въ помногото случаи на провинциалната сцена постъпватъ хора недаровити, безъ всякакво призвание къмъ изкуството, неспособни за никакъвъ трудъ, съ пагубно влияние на младото и способното. Ако притова прибавимъ и лошия репертуаръ, предъ насъ се явява една отъ главните причини за паданьето на изкуството. Ако самата публика е искала, и ѝ се е харесвалъ съществуващиятъ никакъвъ репертуаръ, то тогава театрите щяха да даватъ големи приходи. Но злочестите, измъчените отъ нужда провинциални артисти са склонни да обвинятъ всички и всичко, освенъ своята непробудна апатия. Тая апатия е такава голяма, че те даже не си даватъ трудъ да изучатъ ролите си, а криволяво играятъ съ помощьта на суфльора. Основателно знаенье на ролите е щастливо явление между жените, а средъ мъжете то е изключение. Кой ще се интересува за изкуството, когато самиятъ художникъ го е запратилъ настрана? Обществото, като не посещава театъра, изказва своя енергиченъ протестъ противъ съществуващия редъ въ театъра. Дохожда въ някой градъ столична трупа, и равнодушието на публиката изчезва. Тези, които въставатъ противъ артистите отъ императорските театри, че били ходили да даватъ представления изъ провинцията, са длъжни да помнятъ, че срещу таланта и труда тряба да се противупоставя талантъ и трудъ, а не монополъ. Ника-

къвъ монополъ не е въ състояние да разбуди равнодушието на обществото, което отколе е отишло напредъ. Въ 50-те години равнището на художественото развитие на публиката съответствуваше на равнището на артистическата среда, а сега публиката е изпредила съвременните артисти, които не са въ състояние да задоволятъ художествения ѝ вкусъ. Театърътъ само тогава ще принася полза, когато актьорите споредъ образованието и сценическото си развитие стоятъ по-високо отъ обществото. Не е ли срамъ за насъ, като съзнаваме, че корпорацията на руските артисти е единствената въ света корпорация, която не признава необходимостьта отъ образование? Не е ли унизително за артиста да говори, че за неговото изкуство не е нужно никакво изкуство, да отрича образованието, училището и даже техниката въ своето дело? После референтътъ показа за примеръ бащата на руските артисти, М. С. Щепкина, който при огромния си талантъ билъ неуморимъ труженикъ, оплаквалъ се, че не му достигало образованието, всякога се старалъ да го допълни и ималъ другарски сношения съ найдобрите писатели и образовани хора въ негово време. Затова и неговата дейность тъй силно повлияла за развитието на театъра. Нашата сцена се нуждае не отъ таланти, а отъ образовани труженици, каквито тряба да даватъ нашите театрални училища. Образованието и художественото развитие на артистическата среда тряба да се зиматъ като главни стимули за процъвтяваньето на театъра. Никакъвъ уставъ за репертуара, никакво обезпечение на артистите не е въ състояние да донесе полза на делото, докато числото на необразованите и нежелаещите да работятъ актьори превишава онова на трудолюбивите. Въ дадения случай необходима е не терапевтическа помощь, а хирургическа, необходимо е да се ампутиратъ болните членове въ организъма на театралното дело. Даровитото, желаещото да работи малцинство тряба да се сплоти и да отстрани мързеливците. Споредъ това числото на театрите временно ще се намали, обаче отъ това никой нищо няма да изгуби. Лошъ театъръ не тряба да съществува. За подобрение на театралното дело въ настоеще време необходими са следните мерки: 1) сериозенъ репертуаръ; 2) да се отменятъ катадневните представления на нови пиеси; 3) учреждение на постоянни трупи; 4) общодостъпность на театъра; 5) опитни ръководители на сцената, режисьори-художници. Урежданьето на постоянна трупа дава възможность на артистите да се обиграятъ и си съставятъ хубавъ репертуаръ, а общодостъпностьта на театъра дава възможность да се играе една и съща пиеса няколко пъти подредъ.

Като се създадатъ такива благоприятни условия за сценическото изкуство, може да се надеемъ, че гладътъ на актьорите ще се прекрати и театърътъ ще получи възможность да изпълни великата си мисия въ делото на народното развитие....

Азъ се ограничавамъ съ излаганье само на главните точки. върху които най-много се опираха всички двайсетъ доклада по първата секция, и ще се задоволя съ приведените дотукъ, тъй като всичко останало представя отъ себе-си малко или много еднообразни повторения. Мимоходомъ искамъ да кажа две-три думи относително особения докладъ на куплетиста Александрова. Тоя артистъ-сатирикъ, който повече отъ петнайсетъ години добивалъ хляба си посредствомъ четенье на своите стихове, съ които бичувалъ отрицателните страни на обществото, зелъ та написалъ обширенъ докладъ, въ който съ остъръ сатирически тонъ описалъ изключително слабите страни на съвременния руски актьоръ и актриса, като не забравилъ да пошиба и разните рецензенти, до пресита поени и кърмени за по-грълливи хвалби изъ вестниците. Твърде трагикомична излезе съдбата на тоя докладъ. Отъ голяма нервна чувствителность ли, или отъ ненавикъ на парламентаренъ редъ, членовете на конгреса съ шумни ръкоплясканя благодариха автора му, а на следния денъ и презъ следните дни всички говорещи не пропущаха случай да излеятъ злобата си срещу му, задето тъй смело се изсмя въ очите имъ.

По третия главенъ въпросъ, който по характера си влизаше въ пределите на първата секция, по въпроса за отменение запрещението, да се даватъ представления презъ великите и богородичните пости, по-обстоятелственъ докладъ беше прочетенъ отъ секретаря на конгреса, г. Кремльова. Тукъ му е мястото да забележа, че на руските трупи е забранено да даватъ представления презъ великите и богородичните пости и въ столиците, и въ провинцията. Изключение се прави за краищата, дето процентътъ на чисторуското население е малъкъ, напр. Полша, Финландия и пр. Презъ това време някои отъ руските държавни или частни трупи гастролиратъ въ тия краища, както напр. тази година артистите отъ „Малкия театъръ“ бяха въ Варшава, а петербургските — въ Митава. За множинството руски актьори обаче това време е десетъ пъти по-постно отъ самия постъ, — те противъ волята си са принудени да празнуватъ и почиватъ тогава, когато разните шантани, увеселителни места, французски оперетки отъ най-новомоденъ типъ пълнятъ кесиите си, задето показватъ на сцената рискуваните си до крайность костюми. Странно и необяснимо

е да гледашъ, какъ правителството харчи огромни средства за издръжка на императорските театри и същовременно признава тяхното деморализуващо влияние презъ известно време на театралния сезонъ. Работата стои тъй, че театърътъ е признатъ за велико училище само презъ времето, когато се блажи, — презъ постите обаче, съ изключение на коледните, той се преобръща въ развращаваще учреждение! Относително тоя въпросъ се прочетоха два-три доклада, отъ които единъ отъ секретаря на конгреса, г. Кремльова. Като интересенъ курпозъ, между другото, той прочете едно печатно послание, отправено отъ едного архиерея до паството му въ глухата провинция. По единъ своеобразенъ начинъ се доказваше въ него дяволското произхождение на актьора и противуверието, което сеялъ театърътъ; почтениятъ пастиръ беше се дотолкова увлякълъ въ привожданьето на оригинални доказателства, че всяка почти негова дума се посрещаше съ кисканье отъ страна на слушателите. Г-нъ Боборикинъ, като председатель на заседанието, стоеше като на тръне: да спре четеньето — неудобно, тъй като то беше тъкмо на мястото си; да остави оратора свободенъ — още по-зле, всяка цитувана отъ него дума силно уронваше престижа на духовния баща. Не изтрая горкиятъ председатель и освободи се отъ нетърпимото положение, въ което беше го турилъ единъ отъ неговите колеги, членове на бюрото. Помоли той оратора да се задоволи само съ прочетеното и да не продължава нататъкъ пастирското послание. Докладчикътъ, разбира се, така и постъпи и прибърза да сформира предложението си, което е: отменението на запрещението, да се даватъ представления презъ великите и богородичните пости и предъ празниците, е желателно и справедливо и отколе се очаква отъ сценическите дейци и публиката. За това предложение бяха всички членове на конгреса, които едногласно го приеха.

Относително четвъртия важенъ въпросъ отъ първата секция, въпроса за положението на жената въ битностьта ѝ на сцената, се прочетоха отъ две-три госпожи доклади, въ единъ отъ които някакъ по особенъ начинъ се тълкуваше нравственостьта на жената въ битностьта ѝ актриса. Авторката на доклада се домогваше да докаже, че жената-актриса купувала своя скъпъ театраленъ костюмъ и накити съсъ средства отъ съмнителна нравствена чистота и че, за да се избегне това зло, потребно е да се намери едно лесно средство, споредъ което тя да намира въ театралния гардеробъ всичко изисквано отъ ролата ѝ въ костюмно отношение. Само при такова улеснение, заключи

ораторката, ще може жената да остане чиста на сцената. Срещу това мнение енергично въстана друга една актриса, която раздели речьта на говорилата преди нея на две части, които не тряба да се сливатъ въ едно. Въпросътъ за дамския гардеробъ е въпросъ отделенъ, казваше тя, и влиза въ задачите на конгреса; въпросътъ обаче относително нравственостьта на актрисата и въобще на жената е съвършено отделенъ въпросъ, на който мястото не е тукъ. Нравствената жена не може да бъде прелъстена отъ никакви накити и скъпи костюми, а която е поклонница на лукса и всевъзможните парижки моди, и не на сцената да е, пакъ ще намери, стига да поиска да ги купи, както ѝ предложатъ. А относително изказаното мнение отъ секретаря на конгреса, че равноправностьта на жената само на сцената била призната отъ мъжа, каза тя, азъ си позволявамъ да посъветвамъ моите другарки-членове на конгреса, да не се тъй леко увличатъ отъ подобни ласкания, тъй като насъ са повикали на сцената, не защото признаватъ въ лицата ни равни колеги-работници въ полето на народното свестяванье, а защото виждатъ, че имъ сме полезни за тяхната работа и че безъ насъ не могатъ да упражняватъ професията си въ театъра. Колкото първата ораторка изглеждаше като една обикновена капризна, възпитана по модите жена, толкова нейната опонентка, съ простотата на обноскитe и силата на ума си, спечели симпатиите на слушателите, които ѝ благодариха съ искрени ръкопляскания. Тя достойно представяше въ конгреса своите сестри, които съ примерната си самоотвърженость и гореща любовь работятъ за свестяванье на народната маса, като учителки или актриси, и отколе са заминали сътрудниците си отъ другия полъ.

Следъ изчерпванье и на тоя въпросъ прочетоха се отъ председателя и приеха отъ конгреса следните резолуции: 1) печалното положение на драматическите артисти въ провинцията произлиза, освенъ отъ необезпеченостьта на труда имъ, който се нуждае отъ по-големи гаранции, и отъ отрицателните страни на нравствения и художествения строй на цялото театрално дело; 2) недостатъчна е само една материална обезпеченость, за да се подигне радикално делото, — нужно е изменение въ вътрешните условия на артистическата дейность, сериозна любовь къмъ изкуството и достатъчна художествена подготовка на самите артисти; 3) да се ходатайствува за подчинение на художествения театъръ подъ ведомството на особено управление, като французското министерство на изящните изкуства, а до това време да се освободи театърътъ отъ ве-

домството на полицейските учреждения; 4) да се ходатайствува, щото на художествения театъръ да се даде право да поставя на сцената пиеси безъ предварителна особена драматическа цензура,[1]) тъй както е дадено право на периодическите издания да се печататъ безъ предварителна цензура, като, разбира се, се приема отговорностьта за нарушение на закона; 5) да се ходтайствува, щото покрай ежемесечното печатанье въ Правителствения вестникъ списъка на разрешените безусловно пиеси, общъ азбученъ списъкъ на тия пиеси да се печата и ежегодно въ същия вестникъ до 15. януари, който да съдържа всички безусловно разрешени презъ изтеклата година пиеси и който, отделно издаденъ, незабавно да се изпраща до всички лица и учреждения, отъ които зависи разрешението на представленията; 5) конгресътъ изказва съчувственото си отношение къмъ принципа за общодостъпностьта на провинциалните театри, при което техниятъ репертуаръ не тряба да е простонароденъ, а примеренъ, общоевропейски и националенъ; 7) конгресътъ изказва пълното си съчувствие на идеята, да се изработи общъ уставъ, който да регулира театралното дело и да заключава въ себе-си гаранции за редовното и успешното му воденье; 8) желателно е да се учреди при Руското театрално дружество особено представителство, което да води контролъ надъ професионалните постъпки на антрепреньорите, актьорите, режисьорите, също тъй както при другите съсловия и професии съществуватъ особени съвети; 9) да се отмени запрещението, споредъ което не са позволени драматически и оперни представления презъ великия и богоридичния постъ и предъ празниците, било би желателно и справедливо и отколе се очаква отъ сценическите дейци; 10) конгресътъ намира за необходимо да ходатайствува, щото за повдиганье сценическото изкуство въ провинцията артистите отъ императорските театри да гастролиратъ само въ пъленъ ансамблъ, а добитите отъ представлението суми да се прибавятъ къмъ фонда на Руското театрално дружество и да се употребятъ за подобрение театралното дело въ Русия; 11) повдиганьето на общо-литературното и специално-художественото образование чрезъ устрояванье въ столиците и провинцията постоянни училища, а също и безплатни временни курсове за актьорите и режисьорите, е безусловно желателно, като веренъ

---

[1]) Въ Русия съществува особена цензура, отъ която зависи поставяньето на известна пиеса на сцената. Вашата пиеса може да се разреши за напечатванье отъ определената за това цензура, но това още не значи, че вие имате право да я играете на сцената.

залогъ за бъдещото успешно развитие на руското театрално дело; 12) положението на жената на сцената, зето изобщо, е по-лошо отъ това на мъжа, тъй като тя, при същата работа и печалба, е длъжна да харчи за себе-си повече; затова желателно е, щото артистките наравно съ артистите да получаватъ отъ антрепризата поне историческите и за хорътъ костюми, потребни споредъ характера на даваната пиеса.

Въ общото заседание на конгреса, въ което ставаше утвърдяването на приетите по първата секция резолуции, третата, четвъртата и десетата резолуции се отфърлиха отъ същото мнозинство, отъ което съ възтържени ръкопляскания бяха приети, тъй като било внушено отстрана, че те ще станатъ причина да се не земе въвъ внимание отъ надлежното място ни едно отъ ходатайствата. За примеръ се приведе случката съ конгреса на търгово-промишлениците, който стана миналата година въ Нижни-Новгордъ презъ време на изложбта. Приети бяха много резолуции, между които няколко насочени срещу съществуващите законоположения. Тая дързость на конгреса разсърдила твърде много властите, които си отвърнали съ това, че не зели въ внимание ни едно отъ решенията, понеже нямали нужда отъ никакви ръководства, отстрана давани. Работите на конгреса, както видите, останаха безплодни, а това наплаши артистите, които намериха за целесъобразно, да не изгарятъ юргана зарадъ бълхата, и не утвърдиха поменатите резолуции.

Председательтъ на секцията, г. П. Д. Боборикинъ, преди да закрие заседанието, каза няколко думи, съ които благодари на конгреса за старанията му по работите на първия отдѣлъ. Между другото той забележи, че големите нападки на правите въ нашата сцена и горещата защита отстрана на артистите и артистките показва, че ние живеемъ въ страна доволно млада, дето още е силна потребата отъ нравственъ идеалъ. Не е тъй на западъ! Тамъ на актриса, накичена съ брилянти отъ 300.000 лева, гледатъ като на нещо твърде обикновено. Французскиятъ в. Фигаро преди няколко месеца се обърна съ сериозенъ въпросъ къмъ всички артисти, артистки, драматурзи, критици и рецензенти: целомъдрието съставя ли необходимо свойство за драматическата актриса? и поразителното мнозинство отговори, че такова свойство не е необходимо. „Ако всичко туй въ нашата сценическа сфера се представя възмутително, не ми остава освенъ да поздравя нашите артисти и артистки съ това, че те запазватъ нравственото чувство заедно съ художествените стремения.“ Той по-

вторно благодари на конгреса, и всредъ шумни осации закри заседанието, съ което първата секция свърши мисията си.

Втората секция, както по-горе забележихъ, беше натоварена да изработи нормаленъ контрактъ и правилникъ, по който да се водятъ взаимните отношения между артистите, антрепреньорите, съдружествата и пр. Въ първото заседание на секцията се избра комисия, която се натовари да изучи представените по тоя въпросъ доклади и да състави нужния проектъ. Въ състава на тая комисия влизаха лица отъ средата на драматическите, оперите, оперетните артисти и артистки, отъ тая на хористите и оркестровите музиканти, а също и отъ средата на антрепреньорите, съдружествата и градските общински управления. Някои отъ представените доклади се четоха отъ трибуната и всички съ ярки примери констатирваха робската зависимость на актьора и неограничения произволъ на антрепреньора. Докладчиците настояваха да се урегулиратъ взаимните отношения между антрепризата и сценическите работници чрезъ общоприетъ, утвърденъ отъ властите правилникъ и да се основе капиталъ за поддържанье нуждаещите се артисти, чрезъ известни проценти, зимани отъ кръглия приходъ на всеки театъръ. Следъ три-четири дена въпросниятъ проектъ беше изработенъ, напечатанъ и раздаденъ за изучванье, а въ течението на две заседания стана четеньето му членъ по членъ, при което ставаха измененията и допълненията. Контрактътъ съдържаше 10 точки, а правилникътъ — 139 члена, задлъжителни, разбира се, за двете страни, които се взаимно обвързватъ. Правилникътъ съдържа 5 глави: 1) предприимачите, подъ които се разумяватъ антрепреньорите, съдружествата или градските дирекции; 2) режисьорите; 3) актьорите и актрисите; 4) оркестърътъ и хорътъ и 5) глобите. Съ много малки изменения, допълнения и поправки проектътъ се прие отъ конгреса, но тъй като много прибързано щеше да бъде, ако се признаеше тоя отъ голяма важностъ въпросъ изчерпанъ и се приемеше решение за ходатайство по влизаньето му въ сила, конгресътъ реши: изработениятъ правилникъ и контрактъ да се напечата и разпрати до всички сценически работници, мненията на тия относително поправките, измененията и допълненията да се изпращатъ направо до Руското театрално дружество, това последното да ги разгледа и преработи окончателно, и чакъ тогава да се представятъ по установения редъ за утвърдяванье. Съ това втората секция завърши работите си, и ней-

ниятъ председатель г. А. Е. Молчановъ закри заседанието, изпроводенъ отъ благодарствените аплодисменти на артистите. Не излагамъ съдържанието на правилника, тъй като това ще ме отвлече твърде много настрана и защото то представя интересъ само за частните трупи, съдружества и антрепренъори, каквито у насъ за сега не съществуватъ.

Третата секция, подъ председателството на г. Е. П. Карпова, беше натоварена, както по-горе забележихъ, да разгледа, какъ стои въпросътъ съ тъй наречения народенъ театъръ, и да вземе нужните решения за неговото успешно развитие. Въ тържественото заседание, при откриваньето на конгреса, г. Карповъ чете речь, която имаше за предметъ именно тоя въпросъ, главните точки на който азъ вкратко изложихъ, дето му беше мястото. Внимателниятъ читатель, наверно, се е запиталъ, защо тъй да се отделя обикновениятъ театъръ отъ народния, и съ какво последниятъ се отличава отъ първия. Да, подъ думата народенъ тукъ разбиратъ не обикновения театъръ, който се посещава отъ заможната часть на градската публика, а театъра за народната маса, театъра за бедната часть отъ градското население, театъра за селяните, театъра при фабриките за фабричните работници, — въобще, театъра за тоя слой отъ народа, който може да плаща само стотинка, а не левове. Отколе е съществувала тая идея и не веднажъ се е изпълнявала на дело (Петъръ Велики се опитвалъ да устрои театъръ за народа въ пълния смисълъ на думата общодостъпенъ, съ места по 10—30 стотинки), но въ последно време тя е една отъ най-главните точки въ програмата, по която руската интелигенция работи за народното просвещение. Презъ последните двайсетъ години опити отъ подобенъ характеръ са правени почти въвъ всичките краища на държавата, като се захване отъ столиците и свърши съ най-затънтените селца. По-миналата година на изложението по професионалното образование въ Русия, което стана въ Москва, единъ ъгълъ беше отреденъ и за народния театъръ. Между утешните резултати, получени отъ широко разпространените вечерни и неделни училища, народни четения, публични лекции, евтини издания за народа, и пр. и пр., вие можехте да видите и какъ стои театралното дело въ селата, при фабриките и въ градовете, дето такова съществува изключително за народа. Ако вамъ беше възможно да прелистите тетрадките на 30—50-годишните ученици отъ неделните и вечерните училища и съдите за успеха на делото, вие не можехте да видите изпи-

сано впечатлението, което сцената е произвела въ жъдната душа на бедния нашъ братъ, — но вие виждахте въ фотографическите картини, съ какво внимание следи той играта, вие виждахте типътъ на селските и фабричните театри, техните декорации, костюми, статистически таблици за посетителите и пр. и пр. Така щото отъ всичко се познаваше, че въ Русия действително съществуватъ начинания за организуванье на чисто народенъ театъръ.

По тая часть бяха представени много доклади, между които особено внимание обръщаха ония отъ някои градско-общински управления, постоянни комисии и частни работници. Първиятъ докладъ принадлежеше на Шуйския градски кметъ, който изказваше пожелание, щото градските управления и постоянните комисии да се натоварятъ съ организацията на театралното дело въ провинцията, а при фабриките, дето най-вече е осъществима идеята за общодостъпностьта на театъра, да се натоварятъ самите фабриканти, които въ случая ще тряба да покажатъ повечко любовь къмъ делото. Средствата могатъ отдели отъ труда на самите работници. Следниятъ прочетенъ докладъ беше отъ Екатеринбургската постоянна комисия, която поставя на пръвъ планъ въпроса за общодостъпностьта на театъра. Комисията казваше, че ако конгресътъ обсъди и реши тоя въпросъ, тя, съсъ съгласието на съвета, ще отпусне парични средства за устройство и поддържанье на театъръ въ нейния край; тя още моли и предлага услугите си на театралното дружество, да му бъде като агентъ въ провинцията и да изпълнява всичките му поръчки, съ които бъде натоварена. Пермскиятъ градски съветъ пъкъ бе изпратилъ свой представитель на конгреса, който даде отчетъ за делата на Пермския градски театъръ. Преди две години кметството въ тоя градъ уредило дирекция отъ някои членове на общинския съветъ и интелигентни лица отъ града, подъ председателството на градския кметъ, и предало градския театъръ на тъй образувания общински комитетъ. Похарчили 10,000 рубли и, разбира се, презъ първия сезонъ не можали да ги добиятъ отъ приходите; презъ втората година, обаче, имали 2.000 р. чистъ приходъ, следъ като платили разноските. Докладчикътъ мисли, че театралното дело може много да преуспява въ провинцията, ако градските управления го зематъ въ собствени ръце. Следъ изслушванието на тия симпатични начинания, конгресътъ реши и телеграфически поздрави Екатеринбургската постоянна комисия и Пермския градски съветъ, като имъ благодари за готовностьта да зематъ въ свои ръце театралното дело. Гласъ изъ средата

на тия лица, въ интересите на които се организува общодостъпниятъ театъръ, и гласъ крайно интересенъ и симпатиченъ беше късичкиятъ докладъ, пратенъ отъ единъ занаятчия-машинистъ, г. Бороздиченко. Седналъ уважаемиятъ тоя работникъ и, както можалъ, написалъ всичко, което светлиятъ му умъ му продиктувалъ. Пише той, че въ Екатеринославъ любителите давали много представления, но тъй като нему и на другарите му работници не било възможно да плащатъ скъпо за местата, то те решили сами да си устроятъ представления при фабриката. Тяхното горещо желание, обаче, останало неосъществимо, вследствие запрещението отъ страна на административните власти, по причина на което той се обърща къмъ конгреса и пита: какъ и къмъ кого тряба да се обърне за разрешение. Другъ единъ членъ на конгреса, г. Ярцевъ, като примеръ представи положението на общодостъпния театъръ въ стара Гърция. До Перикла, забележи той, платата за посещение на представленията достигала 60 стотинки за място, но Перикълъ я понизилъ до 15—20 стотинки и устроилъ особени намалени цени за сиромасите. Въ това време старогръцкиятъ театъръ билъ високохудожественъ, което привличало народа съ жъдность да го посещава. — Много се говори и за народните увеселения презъ време на коледните и великденските празници, презъ масленицата и за тия въвъ време на панаирите. Въобще, въпросътъ беше подхванатъ и разчепканъ отъ всички страни. Едно отъ най-важните мнения беше и това, изказано отъ г. В. Е. Ермиловъ. Той каза, че за народните четения, вечерните и неделните училища, чрезъ посредството на които руската интелигенция се е заловила въ последно време да възбуди умственъ интересъ въ народната маса, се осеща голяма нужда отъ добри четци, каквито твърде нарядко се срещатъ. Причината на това печално явление той намира въ начина, по който се преподава изразителното четенье въ училищата, дето тоя толкова важенъ предметъ е слятъ съ уроците по матерния езикъ и, споредъ това, почти не се изучва. За избягванье на това зло и за да се развие любовь къмъ изразителното четенье и художественятъ вкусъ на младото поколение, той направи предложение, да се ходатайствува, щото въ програмата на всичките учебни заведения да се определятъ о т д е л н и, самостоятелни часове по изучваньето му. Говори се много и относително особената цензура, отъ която зависи разрешението на пиесите, назначени за представянье въ народния театъръ. Много фактове бидоха приведени и въвъ всички се констатираше необяснимъ единъ капризъ отъ страна

на някои отъ цензорите. За да задоволя любопитството ви, привождамъ тукъ само два факта. Предположете си, че въ София се устрояватъ народни представления въ двата краища на града, въ Ючъ-Бунаръ и нейде къде Куру-Багларъ, и че тия представления се посещаватъ отъ еднакво развита въ умствено отношение публика Цензурата позволила да се представи въ Ючъ-Бунаръ, да кажемъ, Тлъсто Кокалче, — за театъра въ Куру-Багларъ обаче тя не разрешава тая пиеса! Защо? — може-би и самиятъ цензоръ не може ви разясни. Такъвъ случай билъ въ Петербургъ. Второ. Списъкъ на разрешените за представление пиеси въ народните театри се печата въ Правителствения вестникъ. Единъ кръгъ любители поискали да представятъ Зудермановата Родина, представили превода въ цензурата, молили за разрешение, но не имъ било позволено, и те се простили съ благото си желание. Следъ едно непродължително време четатъ Прав. вест. и въ списъка на разрешените пиеси срещатъ Зудерманова пиеса Бащинъ Домъ, позволена на другъ кръгъ любители пакъ за народната сцена. Излиза работата, че Зудерманъ написалъ една и съща пиеса съ две названия — Родина и Бащинъ Домъ —, и че за руския народенъ театъръ отъ двата едни и същи превода се позволява само тоя, който носи не авторското название, а онова на преводача! . . . .

Преди да пристъпя къмъ излаганье на приетите резолуции, ще тряба да кажа две-три думи и за малоруския театъръ, място на който бе определено въ третата секция. И Малоруси беше на конгреса! Страната, която е украсила диадемата на руската Талия съ най-скъпоценните за нея бисери — Гоголя и Щепкина —, не можеше да не участвува въ първия конгресъ за театъра, толкова повече, че тя беше намерила случай да изкаже туй, което отколе дроби сърцето ѝ и което на́дали би могла печатно да каже. Представителите на малоруския театъръ, било като писатели, било като актьори, М. П. Старицки, А, К. Саксагански, И. К. Карпенко-Карп и др. бяха тукъ, на сцената задъ бюрото, и чакаха редъ да прочетатъ докладите си. Техниятъ ликъ значително се различава отъ тоя на великоруситe, — вие гледате казашките имъ физиономии и изведнажъ си припомняте Тараса Булба и други някои Гоголеви типове. Вашите симпатии неволно отиватъ къмъ тяхна страна, като си помислите, съ каква гореща любовь се отнасятъ украинофилите къмъ родната си речь. По въпроса за малоруския театъръ и условията за неговото съществуванье въ настоеще време прочетени бяха петъ доклада:

1) отъ Черниговския градски съветъ; 2) отъ кръга на Черниговската интелигенция, на глава съ знаменитата малоруска артистка Л. К. Зеньковецка; 3) отъ М. П. Старицки; 4) отъ Карпенко-Кари и Саксагански и 5) отъ И. Л. Шрага. Всичките доклади показваха тежките условия, при които съществува малоруският театръ и драматическа поезия, особените стеснения и ограничения, каквито се изпитватъ отъ малоруските сценически дейци, и предлагаха да се ходатайствува за отменението на тия ограничения, които силно препятствуватъ на развитието на малоруската сцена. Заедно съ това докладчиците развиха мисъльта за организацията на общоруския народенъ театръ, като признаваха театралното дело въ Малорусия за часть отъ общото дело на народния театръ въ Русия. Малоруският артистъ и писатель М. П. Старицки, появлението на когото биде посрещнато съ въодушевени ръкопляскания, каза въ доклада си, че малоруската сцена, по характера си чисто народна и посрещана съ такова съчувствие отъ страна на всичките слоеве на обществото, на практика търпи големи стеснения. Законътъ е предвидилъ за малоруските представления изключително постановление, щото за тяхъ да „не се позволява да се построяватъ специални малоруски театри“. Окръжните предписания, отъ друга страна, разяснили, че подъ думата театръ тряба да се разбиратъ представленията, а не зданието, и затова заповядали да не се даватъ специални малоруски представления, или, ако се даватъ, то наравно съ тяхъ да вървятъ толкова и чисторуски, т. е. петоактна малоруска пиеса може да се представи само тогава, ако при нея се прибави петоактна руска. По тая причина, десетоактните пиеси, представлението на които се продължавало 5—6 часа, мъчели до крайность публиката и принуждавали апртепреньорите да държатъ двойна трупа: руски и малоруски артисти. Въ 1889. год. захванали да запретяватъ представленията на пиеси, зети изъ живота на малоруската интелигенция, търговска среда и пр., стига само въ тяхъ да фигурира сюртукъ. Разрешените отпонапредъ пиеси били извадени изъ репертуара по разпорежданьето на цензурата. Подиръ туй, безусловно запретили историческите и зетите изъ миналото на малорусите пиеси. Запрещавали да се представятъ даже такива пиеси, които били написани по подражание на руските и иностранните произведения. По такъвъ начинъ хоризонтътъ на малоруския писатель билъ съвършено стесненъ и принуденъ да се върти само около колибата на селянина, та че и тукъ не му било позволено да се косва

до обществените страни на живота. Докладчикътъ завърши, като направи предложение, да се ходатайствува за отменение на ограниченията, които душатъ малоруската сцена. Въвъ вторія прочетенъ докладъ се казваше, че народниятъ театъръ въ южна Русия може да бъде само малоруски, тъй като само въ такъвъ театъръ народътъ може да чуе своята родна речь. Макаръ че всичките драматически произведения са подчинени на особена цензура, но въ южна Русия за тяхъ съществуватъ особени ограничения. Освенъ запрещението на оригиналните исторически пиеси и пиесите изъ живота на интелигенцията, безусловно са запретени и преводите на малоруски езикъ, тъй щото произведенията на Шекспира, Шилера и др., които са позволени на руската сцена, не са позволени за малоруския театъръ. Въ списъка на разрешените за народния театъръ пиеси, напечатанъ въ Прав. вест. за 1896. год., малоруските пиеси не влизали съвсемъ. Всичко това е голяма преграда за развитието на малоруския театъръ, а тряба да се помни, че само тогава ще се развива успешно народниятъ театъръ, когато той е близъкъ и достъпенъ за народа. Затова необходимо е, щото, както съдържанието на пиесите, тъй и езикътъ имъ да бъдатъ достъпни за народа. За тая цель необходимо е да се ходатайствува: 1) малоруските пиеси да цензуриратъ еднакво съ драматическите произведения, писани на другъ езикъ; 2) да се отмени запрещението, споредъ което не се позволяватъ малоруските преводни, исторически и изъ живота на интелигенцията пиеси; 3) да се впишатъ малоруските пиеси въ списъка на разрешените за народния театъръ; 4) малоруските представления да се разрешаватъ по общите правила и да се отменятъ съществуващите изключително за тяхъ сегашни ограничения. Тези бяха общите мисли, казани въ конгреса относително малоруския театъръ.

По третата секция конгресътъ прие следните резолуции, разделени по характера си на няколко групи. По въпроса за градските и окръжните театри: 1) като изслуша цялъ редъ доклади по въпроса за градските и окръжните театри, конгресътъ призна за безусловно желателно и полезно, въ интереса на доброто уреждане театралното дело въ провинцията, непосредственото му воденье да зематъ въ ръцете си самите градски управления и окръжни съвети, въ лицето на изборните си представители, като по такъвъ начинъ образуватъ отъ себе дирекции на театрите; при това конгресътъ призна за необходимо, щото художествената часть на театъра да се води отъ опитни и интелигентни режисьори, доколкото

е възможно препоръчани отъ Руското театрално дружество; 2) да се помоли Руското театрално дружество да ходатайствува предъ градските и окръжните съвети, щото тия да зематъ подъ свое воденье театралното дело възъ основа на изложената предидеща резолуция; 3) да се ходатайствува предъ министерството на вътрешните дела за отпусканье отъ правителството субсидия на градските управления за построяванье на театрални здания въ малките градове съ фабрично население, въ интереса на народното образование и трезвина; 4) за да се достави разумно развлечение на народа и като най-верно средство за борба съ пиянството, конгресътъ признава за необходимо да се устрояватъ въ градовете и големите търговски центрове народни представления. Конгресътъ, като зима подъ внимание цельта и значението на осъществената въ настоеще време финансова реформа за питията, честь има да ходатайствува предъ г. министъра на финансите за определянье на особенъ фондъ, който да доставя средства, както за построяванье и приспособяванье на театрални здания въ малките градове и търговски центрове, тъй и за даванье пособия или субсидии на онези трупи, които устрояватъ въ тия места изключително народни представления; 5) да се моли Руското театрално дружество, щото за разширението и развитието на театралното дело въ провинцията то да внесе въ окръжните и околийските съвети предложение за устройство на селски театри или за приспособление на здания за народни представления въ по-големите села.

По въпроса за общодостъпноста на театъра: 1) възъ основа на многото заявления въ докладите и при тяхното обсъжданье, конгресътъ призна, че при съществуващата теснота на театралните здания и малочисленостьта на евтините места въ тяхъ, театрите са недостъпни за небогатата публика, която несъмнено има голяма потребность отъ театъра; предъ видъ на това, конгресътъ намира за необходимо, доколкото е възможно, театрите да се направятъ общодостъпни; 2) конгресътъ признава, че е желателно да се устрои въ Москва общодостъпенъ театъръ, по образеца на проектирания отъ А. Н. Островски и одобренъ отъ покойния императоръ Александъръ III., за да служи тоя театъръ като ръководещъ центъръ за всичките общодостъпни театри въ Русия; 3) конгресътъ изказва желание, щото общодостъпниятъ театъръ да бъде основанъ на следните начала: а) градовете са длъжни сами да си организуватъ обществени театри; б) театърътъ тряба да бъде не простонароденъ, а — всенароденъ; в) той тряба да служи на

изкуствата, а не за развлечение; г) той тряба да изключи изъ сферата си всичко, което извърта идеята за театъра като изкуство, и да включи всичко, което влиза въ областьта на театъра като изкуство; д) той тряба да бъде въ буквалния смисълъ на думата общодостъпенъ и постепенно да бъде доведенъ до пълна безплатность; 4) конгресътъ изказва желание, щото антрепреньорите и съдружествата презъ течението на сезона да даватъ няколко представления по общодостъпни цени; 5) предъ видъ на това, че съществуватъ здания, признати отъ конгреса като неудовлетворящи на своето назначение, понеже събиратъ твърде малко публика и няматъ достатъчно количество евтини места, конгресътъ моли Руското театрално дружество да изработи образецъ за общодостъпните градски театри; 6) да се ходатайствува предъ министерството на вътрешните дела, щото по отношение на общодостъпния и наричания въ настоеще време народенъ театъръ да се прилага общата драматическа цензура, а специалната драматическа цензура да се остави само за временните, празничните народни театри (балаганите); 7) да се ходатайствува предъ Руското театрално дружество за изработванье каталогъ на пиесите за общодостъпните народни представления.

По въпроса за селския театъръ и народните развлечения: 1) желателно е да се устрояватъ артистически дружества за обиколка по фабричните местности, села и паланки, съ цель да даватъ народни представления, подъ ръководството на опитни режисьори; 2) да се ходатайствува предъ Руското театрално дружество, за да вземе върху си посредничеството между общините и сценическите дейци по организуваньето на селски трупи; да се ходатайствува предъ министерството на вътрешните дела, щото местните полицейски власти да съдействуватъ на артистите, които устрояватъ представления въ селата, и да не спъватъ делото чрезъ закъсняванье при разрешението на афишите; 4) предъ видъ на грамадното нравствено значение на народните четения съ картини изъ вълшебенъ фенеръ (въ числото на които могатъ да влизатъ четения на цели сцени изъ пиесите), конгресътъ ходатайствува предъ правителството, да се упрости разрешението на такива, като се предостави това право на местния училищенъ съветъ, въ споразумение съ губернатора; 5) желателно е, щото делото по организацията на панаирските народни развлечения да премине изъ ръцете на невежите предприимачи въ тия на съединените местни дружества по грамотностьта, комисиите по народните четения и пр.; 6) желателно е също да се органи-

зуватъ специални дружества по устройството на народните развлечения, подобно на Невското дружество въ С.-Петербургъ; 7) желателно е, щото панаирските и балаганските развлечения да се уредятъ, и репертуарътъ имъ да бъде художественъ.

По въпроса за художествените и възпитателните задачи на театъра: 1) конгресътъ изказва желание, щото антрепреньорите и съдружествата да се стремятъ колкото се може да разсаждатъ въ провинциалните театри сериозенъ репертуаръ, въ интереса за повдиганье художествения вкусъ на публиката, а тъй също въ интереса за развитие на художествения талантъ на сценическите дейци; 2) желателно е, щото въвъ всеки градъ въ неделните и празнични дни да се даватъ представления за учещите се, при което да се играятъ класически произведения (Грибоедовъ, Гоголь, Островски и др. т.); 3) за да се развие въ младото поколение художественъ вкусъ, желателно е да се въведе, като особенъ предметъ за преподаванье, обучението по изразително четенье въвъ всичките средни учебни заведения; 4) предъ видъ на това, че художествените и материалните успехи на театралните предприятия са непосредствено свързани съсъ сериозното отношение на режисьорите и артистите къмъ делото, конгресътъ препоръча повечко старателенъ трудъ при даваньето на сериозни художествени произведения.

По въпроса за развитието на малоруския театъръ: 1) да се ходатайствува за подчинение на малоруските представления подъ общите правила и за отменение на съществуващите сега ограничения при разрешението на тия представления; 2) да се ходатайствува за подчинението на малоруските пиеси подъ цензурата на еднакви условия съ драматическите произведения, написани на руски езикъ; 3) да се ходатайствува, щото малоруските пиеси да се впишатъ въ списъка на разрешените за народния театъръ пиеси.

По въпроса за любителските представления: конгресътъ признава дейностьта на любителските съдружества нежелателна и вредна въ тези случаи, когато тя не служи на сериозното изкуство, и принася материална вреда на професионалните сценически дейци.

Съ приманьето на изброените резолуции третата секция завърши мисията си, председательтъ ѝ г. Карповъ закри заседанието и биде изпроводенъ съ шумни и благодарствени ръкопляскания.

Председатель на четвъртата и последна секция беше младиятъ талантливъ драматургъ г. Владимиръ Ив. Немировичъ-Данченко, а предлежещиятъ за обсъжданье въпросъ се отнасяше до материалното обезпечение на сценическите дейци, подобрение на техния животъ и обезпечение възпитанието на децата имъ. Въ тая секция беше дадено място и на оперния театъръ. Много доклади се прочетоха относително неговото съвременно положение, и отъ всичко се виждаше, че той, по прогреса си, далечъ не достига драматическия театъръ. Излиза, че чисто руските оперни трупи са рядкость и че въ помногото опери, било столични или провинциални, съставътъ на трупата и оркестъра се подпълва, и то въ някои отъ важните места, отъ иностранци. Ако помните, у насъ въ София преди седемъ години беше организувано оперно отделение при народната театрална трупа, което по много причини беше принудено да излезе на сцената съ пиеси, пеяни едновременно на няколко езика; напр. ако две артистки и единъ отъ артистите пееха по чешки текстъ, четвъртиятъ артистъ пееше по руски, петиятъ по французски, а хорътъ по италиянски. На конгреса се констатира, че тая практика съществува и тукъ до настоеще време, при всичко че не я желае ни конгресътъ, ни любителите на родната руска музика. Глинка, Рубинщейнъ, Чайковски и техните достойни наследници са много направили за развитието на руското музикално изкуство, излиза обаче, че руската душа, тъй безумно жъдна за музика, не се задоволява съ техните произведения и ламти да погълне всичко, което западъ е родилъ и ражда въ тая область. Ето защо много отъ италиянските първи певци и певици всяка година изпасятъ изъ Русия баснословни суми отъ няколко само представления. Тряба сами да присътствувате на някоя опера, кога пее известниятъ теноръ Мазини или друга някоя известна иностранна певица, и тогава само ще видите, до каква полуда дохождатъ руските слушателки и слушатели, кога аплодиратъ певеца или го молятъ да повтори някой късъ отъ пиесата. . . . Следъ изслушваньето на многото мнения, които се размениха при словопренията, конгресътъ прие следните резолуции: 1) конгресътъ признава, че съвременното положение на руското оперно дело въ Русия не удовлетворява истинските художествени искания; 2) като намира, че за процъвтяваньето на руската опера въ Русия могатъ да служатъ всичките даровити и подготвени за това хора, безъ разлика на народность и вероизповяданье, конгресътъ, при всичко това, признава: а) че е безусловно необходимо, щото оперите да се изпълняватъ на чистъ, грамотенъ ли-

тературенъ руски езикъ, безъ примесъ на наречия и акценти; б) изпълнението на опери едновременно съ едни солисти на руски, а други на какъвъ да е иностраненъ езикъ решително вреди на художественостьта на впечатлението; 3) съществуваньето на руска опера въ провинциалните градове, безъ материална поддържка отъ страна на градските управления, е крайно трудно, предъ видъ на големите разноски за оркестъръ, хоръ, костюми, партитура и др. т.; 4) конгресътъ категорически се изказва за това, щото оперетните трупи никога да не се залавятъ съ изпълнението на опери; 5) свършилите музикални и вокални курсове въ консерваториите и при частни преподаватели, споредъ самата училищна програма, няматъ възможность да постъпятъ въ частни оперни трупи съ опитность въ сценическо отношение, щото да носятъ известенъ репертуаръ. Предъ видъ на това конгресътъ изказва пожелание, щото въ по-големите театрални центрове да бъдатъ устроени театри за младите сили подъ управлението на най-опитните и компетентни лица и учреждения, дето да се даватъ оперни представления. Г. Тичински съ пожертвуваньето си тури начало на фонда за основата на такъвъ театъръ; 6) предъ видъ на трудностьта да се ползува театърътъ отъ добре привикнали на работа хорове и оркестри, конгресътъ изказва желание, щото градските управления да поддържатъ постоянни оркестри и, доколкото се може, хорове, отъ които да могатъ да се ползуватъ оперните предприимачи при известно възнаграждение; 7) предъ видъ на важната обязаность на режисьорите, конгресътъ изказва желание, щото презъ време на техните ваканции императорските театри да имъ даватъ възможность да се запознаятъ подробно съ реда, при който се даватъ оперите на императорските сцени; 8) предъ видъ на големите и тежки разноски при доставянье на партитурите и особените права за поставянье на някоя руска опера, конгресътъ се обръща къмъ Руското театрално дружество съ ходатайство, да влезе въ споразумение съ издателите и композиторите, за да се добие възможно едно облекчение на оперните предприимачи

Въ следното после това заседание на четвъртата секция, по въпроса за материалното обезпечение на артистите, емериталната каса и възпитанието на децата на артистите, се прочетоха единайсетъ доклада, после които се пристъпи къмъ приманьето нужните резолуции. Първото прието предложение беше това, щото фондътъ за възпитанието на децата на артистите да се събира въ името на известния старъ драматически

писатель, председателя на конгреса г. А. А. Потехина. По поводъ на това предложение беше устроена шумна овация на почтения, крайно симпатиченъ старецъ, който силно трогнатъ съсъ сълзи благодари за направената му велика честь. Приетите резолуции следватъ така: 1) конгресътъ постанови да се образува при Руското театрално дружество фондъ въ името на А. А. Потехина за материалното обезпечение на нуждаещите се сценически дейци и техните семейства по следния начинъ: а) всеки сценически деецъ, който служи на частните сцени, плаща за всяка рубла, получена отъ професионалната му работа, заедно съ бенефиса, по една копейка; б) отъ общия сборъ, който получаватъ антрепреньорите, да се зима $^1/_4$%; в) отъ всеки сто печатни афиши въ университетските, губернските и окръжните градове да се зиматъ по 10 коп., а въ околийските градове по 5 коп. За контрола при събираньето на тия суми да се изработи средство отъ Руското театрално дружество. Всичката сума, която постъпи отъ тия сборове, да се разпредели отъ дружеството така: а) 50% за емеритура; б) 25% спестовна каса; в) 25% за устройство на домове и училища за нуждаещите се деца на сценическите дейци. Моли се Руското театрално дружество да разработи, съ участието на специалисти, въпроса за организацията на емеритурата, като тури за основа на проекта такъвъ принципъ, щото всеки участвуващъ съ вноса си да се ползува съ правата на всичките членове; 2) да се ходатайствува предъ Руското театрално дружество, щото сценическите дейци да се ползуватъ съ възможна отстъпка по руските железници, за което до учредяваньето на корпорацията на артистите личностьта да се удостоверява чрезъ свидетелство отъ театралното дружество или местните полицейски власти; 3) конгресътъ ходатайствува за учредяваньето корпорация на артистите и моли Руското театрално дружество да изработи нужния уставъ; 4) за да се присъединятъ всичките сценически дейци къмъ театралното дружество, конгресътъ ходатайствува предъ дружеството да се определи членски вносъ съответствено съ получаемата плата на артиста, по такъвъ редъ: получаващите 50 р. месечно да внасятъ годишно по 2 р., получаващите отъ 50 до 100 р. — 3 р., а получаващите повече отъ 100 р. — 5 р. Тая смятка да се прави споредъ зимната плата на артиста; 5) обезпечението на артиста отъ частните театри се намира въ права зависимость отъ материалното благосъстояние на Руското театрално дружество; 6) отсътствието на постоянни, здраво основани трупи се отзовава вредно не

само на художествения ансамбълъ и високите задачи на сценичното изкуство, но и на материалното положение на всички сценически дейци отъ частните театри; 7) предъ видъ на това, че се забелязва притокъ въ средата на артистите отъ хора, които на могатъ да служатъ на художествените и моралните идеали на сценическото изкуство, и като признава въ същото време нецелесъобразностьта на запретителните мерки, конгресътъ, при всичко това, намира за необходимо да се установи въ тая или оная форма цензъ за актьора, антрепреньора и режисьора. Но като зима въ внимание сложностьта и трудностьта при практическото осъществение на тоя въпросъ, предъ видъ на отсъствието на корпорация у артистите, конгресътъ постанови: да се обърне до Руското театрално дружество съ молба, щото това последното да представи въ най-близкия бъдещи конгресъ за обсъжданье старателно изработенъ докладъ по тоя въпросъ; 8) като зима предъ видъ, че училището, като образователна и техническа подготовка за сценическите дейци, се признава безусловно полезно, и че много частни училища се откриватъ отъ съвсемъ некомпетентни лица, вследствие на което много пъти, вместо полза, се нанася вреда на сценическото изкуство, конгресътъ постанови: да се ходатайствува, щото театралните училища, които се основаватъ не отъ художествени учреждения или дружества, а отъ частни лица, да се разрешаватъ съ знанието на Руското театрално дружество и да се намиратъ подъ неговия контролъ; 9) като намира, че театралната критика се явява като силно оръжие въ общественото мнение и има важно значение за сценическите дейци, като влияе на тяхната кариера, конгресътъ признава, че въ много случаи театралната критика не удовлетворява онова сериозно художествено исканье, каквото тряба да търси у нея сценическиятъ деецъ. Като няма възможность да иска отъ г. г. рецензентите определенъ цензъ, конгресътъ апелира къмъ редакциите на вестниците и списанията, като ги моли по-внимателно и строго да се отнасятъ при избора на свои представители въ театъра.

Съ приманьето на гореизброените резолуции четвъртата секция завърши работата си, и председательтъ ѝ всредъ шумни ръкопляскания закри заседанието. Остава да кажа няколко думи и за закриваньето на конгреса, което стана на 23. мартъ, въ 12 часа утриньта.

Предъ началото на последното тържествено заседание бяха прочетени и утвърдени някои отъ протоколите, после

което секретарьтъ, г. Кремльовъ, даде отчетъ за работите на конгреса. Следъ свършваньето на това, като членъ на конгреса той произнесе на прощаванье речь, въ която благодари на артистите за труда имъ презъ време на заседанията и която завърши съ „до вижданье!". Цялата зала му отговори съ шумни аплодисменти, които дълго не млъкваха. Изпроводенъ по тоя начинъ, той слезе отъ трибуната, къмъ която се упъти председательтъ А. А. Потехинъ. Едва той възлезе на нея, и всички мъгновено станаха отъ местата си и се сляха въ едно общо възклицание: „Браво, Потехинъ!...." Азъ никога не съмъ виждалъ такава силна, такава единодушна, такава шумна овация! Въ течението на няколко минути театърътъ ечеше отъ вика на хиляди гърла, — такъвъ възторгъ, такова увлечение, каквито човеку се падатъ едвали два-три пъти презъ целия му животъ! Аплодисментите и виковете млъкнаха чакъ тогава, когато всички видяха, че дълбоко трогнатиятъ, просълзениятъ Потехинъ иска да каже нещо. И той заговори.... Съ прекъсванъ гласъ, съ трепереши сълзи на очите, развълнуванъ и потърсенъ, той говори на събранието това, че тяхното приветствие му доказва, какъ събранието съ всичкото си сърце се отзовало къмъ биеньето на неговото и какъ нему не се щяло да каже „прощавайте!", а — „до вижданье!".

— Нека си припомня, какво искахъ да кажа.... Чакайте да събера мислите си.... Вие ме покъртихте.... Азъ искахъ да ви кажа, че вие задминахте нашите очаквания, като показахте такъвъ умъ, такъвъ тактъ.... Ние не очаквахме това.... Ние не смеехме да се надяваме на това!

Като разви мисълта си по-нататъкъ, г. Потехинъ обясни значението на конгреса и удовлетворението, което той донася чрезъ сближението на артистите отъ провинциалния руски театъръ. Той отбележи готовностьта, съ която конгресътъ се отнасяше къмъ всички нужни жертви, съ която той принесе въ олтаря на общото дело своите лични интереси, и радостьта, съ която той посрещаше всяко добро начинение. „Като завършваме нашите трудове, — каза г. Потехинъ, — ние сме длъжни съ благодарность да си напомнимъ за ония, които съдействуваха за успеха на конгреса, и преди всичко да се преклонимъ предъ нашия държавенъ покровитель Н. И. В. всемилостивия нашъ господарь".... Азъ не мога ви преда тукъ въодушевението, съ което се посрещнаха тия думи! Едвамъ г. Потехинъ ги изказа, неудържано, оглушително „ура" покърти стените на театъра, и дълго, въ продължение на ня-

колко минути, екътъ не млъкваше. Чуха се гласове: „химнътъ, химнътъ“!“ и тутакси се почна пение. . . . Можете ли си представи поразителната хубость на пение, изпълнено отъ хиляда и четиристотинъ човека, обладани отъ едно чувство, пеещи подъ впечатлението на невероятенъ нравственъ подъемъ? . . . Най-гениалниятъ дирижеръ въ света не би могълъ да достигне такова величествено пение, което беше достигнато само отъ чувството, което въ тая минута съединяваше душите на всички въ едно. Това беше художествено пение въ най-широкия смисълъ на думата, величествено по силата и хубостьта си. Представете си хоръ отъ хиляда и четиристотинъ актьорски гърла, въ състава на който влиза голямо число професионални певци, като захванешъ отъ най-гъстия руски басъ, че свършишъ съ най-високия женски гласъ, и мислете, че тоя хоръ има една душа, обхванало го е едно чувство! . . . Три пъти се повтори химнътъ, и трите пъти пенето беше еднакво прекрасно и грандиозно. . . . Предложения едно следъ друго се предлагаха и приимаха: да се поздравятъ телеграфически всички високостоещи лица по министерството на императорския дворъ, които служатъ по ведомството на театрите.

Прочувствена речь произнесе другарьтъ на председателя, избраниятъ отъ средата на артистите г. Лавровъ-Орловски. Отъ името на другарите си той искрено благодари г. Потехину, който е умялъ да запали силенъ пламъкъ отъ едвамъ тлеещата искра въ душата на актьора. Съсъ също такива прочувствени думи се обърна г. Лавровъ къмъ почетната председателка на конгреса, г-жа Н. М. Медведева. Той ѝ благодари за туй, че тя първа между стените на „Малкия театъръ“ проляла сълзи за участьта на провинциалния актьоръ. Той благодари и на г-жа М. Г. Савина за трудовете ѝ по учредяваньето на Руското театрално дружество и по организацията на конгреса, за нейното внимание на работите му, за това, че тя съ присътствието си въвъ всичките заседания на конгреса е дала възможность да се запечати въ паметьта на членовете отъ конгреса нейниятъ образъ, — „омайниятъ образъ на руската жена и руската артистка!“ Тая речь беше посрещната съ гръмъ отъ ръкопляскания, после което г-жа Савина възлезе на трибуната, за да каже своята благодарность. Появлението ѝ произведе възторгъ, — пакъ овация, вълнуваща всичките. Съ малко треперливъ гласъ, бледна отъ вълнение, каквото надали е изпитвала някога при играта си на сцената, г-жа Савина почна речьта си така:

— Въ пиесата „Царевна София“ играехъ Стрелчиха и трябаше да избягамъ съ тълпата народъ, въ който имаше много статисти — солдати. Режисьорътъ ни беше казалъ да седимъ въ края на сцената, и азъ, дълго време до началото, стоехъ на мястото си. Близу до мене стоеше едно солдатче, което се обърна къмъ мене съ питанье: „ти отъ къде си?“ И когато азъ му казахъ губернията, дето съмъ се родила, неговото лице засия, той ме хвана за ръката и извика: „да не си отъ нашето село?“ Азъ никога не ще забравя ни изражението на лицето му, ни очите му, пълни съ радостни сълзи, ни звукътъ на неговия гласъ.... Петербургъ ми е далъ слава, положение, пари, но азъ ни минута не мога забрави „нашето село“, моята родина — провинцията, и, при срещата съ всякого отъ предните мои другари, азъ изпитвамъ това същото, което изпитваше и моятъ „съселянинъ“ солдатинъ.... Моите трудове въ комисията по организуваньето на конгреса са съвсемъ нищожни, но азъ съмъ честита, че съмъ можала да ви услужа, и като присътствувамъ на вашия празникъ, да преживея съ васъ нашата обща радость! Поздравявамъ ви и отъ всичко си сърце желая успехъ на всички ваши начинания! До вижданье, другари! Не забравяйте, че въ столицата, въ Руското театрално дружество, вашата „съгражданка“ и „съселянка“ работи за васъ, и вашите иртереси ѝ са тъй скъпи, както и собствените неи!“

Много силно впечатление произведе тая речь, и г-жа Савина трябаше да излиза няколко пъти на авансцената, за да благодари на аплодиращето събрание. Общи благодарения едно подиръ друго се изказаха и на всичките председателствуващи секциите, членовете на бюрото, някои отъ по-видните артисти и на представителите отъ пресата. Въ това време избраната отъ членовете на конгреса депутация поднесе адресъ на г. Потехина и украшения, за споменъ, на всичките членове на бюрото. „Дълбокоуважаеми Алексей Антиповичъ! — гласеше адресътъ, — Семейството на руските актьори, въ зарята на най-добрите дни на руския театъръ, приветствува васъ, а въ вашето лице — и вашите сподвижници по комитета на Руското театрално дружество и по организуваньето на конгреса. Няма нужда да изчисляваме тукъ вашите заслуги, — трудовете на създадения отъ васъ, съ милостивото разрешение на възлюбления нашъ монархъ, първи всеруски конгресъ на сценическите дейци, като неръкотворенъ паметникъ свидетелствуватъ и ще свидетелствуватъ нелицеприятно туй, което вие създадохте въ полза на изкуството и за облекчение дей-

ностьта на неговите служители. Вашето име вече е неизгладимо отпечатано въ сърцата на руските актьори и никога не ще се изглади отъ страниците на историята на руския театъръ. Скрижалите на тая история въ веки вековъ ще го съхранятъ за поучение на потомството, — а намъ, на съвременните дейци на сцената, които ви сме заобиколили като тясно другарско семейство, остава само да ви се поклонимъ до земята и отъ всичкото си сърце да възгласимъ: слава на Алексея Антиповича, слава!“

Пакъ аплодисменти, пакъ овация, пакъ възгласи! Те надали биха се свършили до вечерьта, ако почетната председателка на конгреса, г-жа Н. М. Медведева, не помоли всичките да се сбогуватъ и си пожелаятъ скоро вижданье на втория бъдещъ конгресъ. Последните ѝ думи бяха: „обявявамъ първия всеруски конгресъ на сценическите дейци закритъ!“

И разотидоха се руските артисти съ благи надежди за светло бъдеще!

Врѣбница 1897. год. *Г. Кировъ.*

Търговската политика на Балканския Полуостровъ.

Приносъ къмъ изучваньето на българската търговска политика.

Онзи, който ще се занимава съ историята на българската народно-стопанска мисъль изобщо и съ търговско-политическата въ частность, ще обърне безъ съмнение своето внимание върху факта, че по поводъ на последния търговски договоръ на княжеството съ Австро-Унгария въ българската преса стана извънредно голямо оживение. За пръвъ пъть представителите на българския печатъ посветиха толкова внимание на въпроса, отъ какви принципи българското правителство тряба да се води при сключванье на търговските договори, отъ какви идеали то тряба да се ръководи и какви цели неуклонно да преследва. [1]) За жалъ, къмъ този извънредно важенъ въпросъ се примясваха политически-партизански аспирации, впрочемъ нещо естествено въ една конституционна страна. Обаче лошата страна отъ този примесъ е обстоятелството, че се затъмниха извънредно обйективно-научните похвати, които едничко са меродавни при разрешаванье на тези заплетени интернационални стопански въпроси. Това заплитанье на народно-стопанските мотиви съ политически имаше не само чисто субйективенъ изворъ — политическите интереси на българските партии, но произтичаше също въ голяма степень отъ онова анормално външно политическо състояние, въ което се намира княжеството, благодарение на хроническата политическа болесть, която България унаследи отъ Турция, благодарение на капитулациите, а именно на чл. VIII. отъ Берлинския договоръ, който тури върху търговската политика на княжеството тежки вериги. „Търговските и мореплавателните договори, както и всички конвенции и спогодби, които са заключени между чуждите сили и Портата и днесъ са въ сила,

[1]) Вж. Б. Минцесъ, Български социално-икономически книгописъ за 1896. год. въ Спис. на Бълг. Икон. Дружество, год. I., кн. 11—12. (февр.—мартъ 1897. г.). Уводъ, стр. 920—921; вж. също библиогр. бележки № № 676—704 и др.

запазватъ си силата и за княжество България, и никакво изменение въ тяхъ спрямо някоя сила не може да стане, преди тази сила да си е дала съгласието. Никакво право за транзитъ не ще се зима въ България отъ стоките, които минуватъ презъ княжеството. Поданниците и търговията на всички сили ще се ползуватъ съ пълно равенство. Правата и привилегиите на чуждите поданници, както и правата на консулската подсъдность и защита, както са се установили отъ капитулациите и обичаите, оставатъ си въ пълна сила, додето не се изменятъ съ съгласието на интересуващите се страни.“ [1])

И тъй, България не можеше, па и до сега още не може, споредъ решението на Берлинския конгресъ, да води самостоятелна, автономна митническа политика, безъ предварително съгласие на заинтересуваните държави. Разбира се, че по такъвъ начинъ и чисто политически въпроси бяха тясно свързани съ народно-стопанските. Ето защо всяко българско правителство, което би желало да получи отъ членовете на европейския концертъ съгласие за увеличение на вносните мита, преди всичко тряба да си извоюва техните политически симпатии. А пъкъ понеже българските политически партии въ голяма степень са носители на известни външнополитически аспирации, то естествено е, че въпросите отъ търговско-митнически характеръ се усложняватъ съ чисто политически мотиви. А пъкъ и безъ тези усложения въпросътъ за рационална митническа политика е единъ отъ най-мъчните и сравнително най-малко разрешените въ политико-икономическата наука.

Социалниятъ въпросъ, монометализъмътъ и биметализъмътъ и най-сетне свободната търговия (фритредерство) и покровителствената система (манчестерство), това са питания, които презъ деветнайсетото столетие особено вълнуватъ умовете и делятъ най-видните представители на икономическата наука на враждебно воюващи лагери. Нека не забравяме при това, че презъ XIX. столетие въ тази борба зиматъ участие цели

---

[1]) Протоколите на Берлинския конгресъ, преведени и издадени отъ Т. Икономовъ. София 1885, стр. 230; ср. също стр. 43—44. Оригиналниятъ френски текстъ на чл. VIII. гласи: Les traités de commerce et de navigation ainsi que toutes les conventions et arrangements conclus entre les Puissances étrangères et la Porte et aujourd'hui en vigueur, sont maintenus dans la Principauté de Bulgarie et aucun changement n'y sera apporté à l'égard d'aucune Puissance avant qu'elle n'y ait donné son consentement. Aucun droit de transit ne sera prélevé en Bulgarie sur les marchandises traversant cette Principauté. Les nationaux et le commerce de toutes les Pussances y seront traités sur le pied d'une parfaite égalité. Les immunités et priviléges des sujets étrangers ainsi que les droits de juridiction et de protection consulaires tels qu'ils ont été établis par les capitulations et les usages resteront en pleine vigueur tant qu'ils n'auront pas été modifiés du consentement des parties interessées.

народи, призвани да избиратъ представители, да се произнасятъ въ полза на тая или друга система. Въ княжество България може да се констатира интереснятъ фактъ, че лека-полека надви идеята за покровителствената система. Въ това отношение голямо влияние оказаха следните две обстоятелства: 1) съсипваньето на старите занаяти отъ конкуренцията на западно-европейските фабрични произведения и 2) търговскиятъ балансъ на княжеството. Преди всичко дигнаха шумъ занаятчиите, които, неспособни по разни причини да се борятъ съ конкуренцията на по-подготвените и по-силни въ всяко отношение външни икономически противници, захванаха да викатъ къмъ правителството, да искатъ отъ него застъпничество, покровителство, помощь. Отъ друга страна, България, като чисто земеделческа държава, която главно изнася жита, захвана отдавна да страда отъ хроническото паданье на житните цени на всемирния пазаръ. Изнасяйки евтините продукти на своята почва и купувайки отъ вънъ скъпи фабрични произведения, княжеството лека-полека захвана да чувствува своята икономическа отсталость и онази опасность, която го заплашва, ако то не се стресне и не потърси радикални цярове.

Няколко пъти поискаха да помогнатъ на българските производители съ известни привилегии. Така напр. на 27. ноември 1887. год. биде внесено отъ 169 народни представители „Предложение за повдиганьето на българската индустрия и промишленостъ". Съ това предложение се поиска отъ народното събрание, да постанови, щото „всичката войска (съ изключение на офицерството), стражарите: горски, полски, митнически и разсилните да се обличатъ съ местни вълнени платовве, шаяци и аби, както и обувки", и да се „предпочитатъ съ 10% всичките български изделия отъ иностранните, независимо отъ 8% мито и полупроцента, както е практикувано до сега". [1]) — Депутатътъ Дюкмеджиевъ, който зе инициативата въ това предложение, каза между друго: „Тая година вълната, която излиза изъ България, е съ милиони оки и по $5^1/_2$ гроша, защото няма кой другъ да я купува. Тя се праща въ Европа и после я чакаме тукъ да я купуваме по 80 гр. оката. А като имаме фабрики, тя тукъ ще се обработва и парите тукъ ще оставатъ. Наистина, че въ началото ще бъде по-скъпичъкъ материалътъ, но съ време ще стане евтинъ." Когато обаче се разискваше това предложение, министъръ Стамболовъ катего-

---

[1]) Дневници на V. обикн. народно събрание (I. ред. сес.), XXVII. зас., стр. 358. и сл.

рически се възпротиви, като заяви между друго: „Правителството ще се старае да поддържа индустрията, защото знае, че може-би ако се обогатятъ нашите производители, ще принесатъ голяма полза на държавата. Но правителството не може да върже ръцете си и да се ангажира за обличаньето на $^1/_2$ или $^1/_4$ отъ войската. Ако на единъ солдатинъ струва облеклото отъ чужда материя 30 лева, а отъ местна 50, то правителството ще предпочете да направи дрехи отъ чужда материя.... Ние съзнаваме, че нашата материя е по-яка, но ако някой ни каже, ние искаме 8 лева, а отъ чужденеца ще земемъ за 5—6 лева, тогава какво излиза? Излиза, че ще отворимъ на 5—6 души търговци хазната.“ [1]) Предложението биде отеглено. Минаха обаче няколко години, и „Законътъ за насърчаванье местната индустрия“ и други законодателни и административни мерки показаха, че правителството е решено съ всички средства да защити българските производители отъ съсипителната за тяхъ външна конкуренция.

Отъ друга страна растяха и потребите на държавната хазна.

Държавните разноски се увеличиха отъ 1886. почти въ два пъти. [2]) Естествено беше, че правителството обърна своето внимание и върху митническите доходи, които още повече отъ обикновените косвени даждия не тъй лесно се забелязватъ отъ потребителите — данъкоплатци. Правителството сполучи да уголеми вносните мита отъ $8^1/_2$% до 10%, 12% и 14%, нещо извънредно важно за историята и бъднината на българската търговска политика, и за което ние ще поговоримъ подробно по-нататъкъ. И тъй покровителствени цели и фискални интереси караха правителството да се стреми къмъ уголемяванье на вносните мита, и тези интереси и цели ще съставятъ и за въ бъдеще основниятъ камъкъ въ деятелностьта на всяко българско правителство. Остава само да се пита, що и какъ тряба да се покровителствува чрезъ митата, и въ каква посока е тръгнало общественото съзнание, този мощенъ лостъ въ една демократическа конституционна държава като княжеството.

Додето траеха дългите преговори за сключванье на търговския договоръ съ Австрия, българската преса има време категорически и подробно да изследва зачекнатите отъ насъ въпроси. Най-сетне договорътъ е сключенъ, напечатанъ, одо-

---

[1]) XXXVII. засед., ib., стр. 590.

[2]) Вж. Георги Т. Данаиловъ, Нашата финансова политика (статистико-икономическа студия). Списание на Бълг. Икон. Друж., год. I., кн. 5., стр. 316. и сл.; вж. също кн. 6. и 7.

бренъ отъ народното събрание, санкциониранъ отъ княза. [1]) Този договоръ, съ своите добри и лоши качества, е вече fait accompli, и скоро ние ще имаме и точенъ статистически материалъ, за да можемъ донегде да се произнесемъ положително, къмъ какви резултати той е довелъ. Ето защо сега е време, щото и Списанието на Българското Икономическо дружество да резюмира всичко изказано по този толкова важенъ въпросъ, да изследва неговите най-важни теоретически и практически моменти и да определи онзи директивъ, онази ръководна нишка, о които тряба да се държи яко изследвачътъ на народно-стопанската дейность на народа и правителството. Въпросътъ е дотамъ сложенъ, щото тряба мнозина да се заловятъ съ неговото разрешение. Като се завзимаме за този нашъ опитъ, ние считаме за най-необходимо да фърлимъ внимателенъ и щателенъ погледъ върху съседните държави Ромъния и Сърбия. Тези държави се освободиха порано отколкото България отъ турските вериги и отъ международните задлъжения — унизителните капитулации, те порано обърнаха внимание върху покровителствената система, и историята на тяхното икономическо развитие може да послужи за княжеството като най-добъръ урокъ и, ако щете, и като необходимо memento mori! Извънредно бедна е народно-стопанската литература на балканските държави. Ако я сравнимъ съ онова, което е написано даже въ такива държавици като напр. Швейцария или Белгия, ще видимъ доколко мъчно е въ тяхъ да се постави изучваньето на народно-стопанските въпроси върху онази височина, която се изисква и отъ практиката на държавната политика и отъ принципите на строгата наука. При все това, имаме вече известенъ материалъ, за да можемъ да отбележимъ поне най-характерните моменти въ народно-стопанската история на Ромъния и Сърбия.

Ромъните въ Влашко и Молдавия никога не се намираха въ такова зависимо положение, както българите. [2]) Следъ страш-

---

[1]) Вж. Държ. Вестникъ. Дневници на IX-то обик. нар. събр., I. ред. сес., зас. XLI., стр. 386 и сл. Вж. също Stenographisches Protocoll. Haus der Abgeordneten. XII. Session. 7. Sitzung, am 28. April 1897, стр. 329—340. — Stenographisches Protocoll etc. 13. Sitzung am 10. Mai 1897, стр. 672—712. — Handels-Konvention vom $^{21}|_{9}$. Dezember 1896 zwischen der Oesterreichisch-ungarischen Monarchie und Bulgarien. Regierungsvorlage, Wien, Hof - u. Staatsdruckerei, 1897, стр. 144. — Вж. статията: Der Handelsvertvag mit Bulgarien въ спис. „Handels-Museum", т. 12., бр. 15. (отъ 15. апр. 1897. г.), стр. 189—192.

[1]) Освенъ отъ официални публикации, ние се ползувахме отъ извънредно интересната студия на младия ромънски ученъ Dr. C. I. Baicocianu, Geschichte der rumänischen Zollpolitik seit dem 14. Jahrhundert bis 1874. Stuttgart, J. G. Cotta,

ното поражение при Косово въ 1389, следъ като сръбската и българската независимость като че ли навинаги биде унищожена отъ турците, княжествата Молдавско и Влашко сключиха съ турците презъ годините 1392.—1529. четири капитулации, съ които се туриха подъ протектората на турците и се обвързаха да плащатъ определенъ данъкъ, но все пакъ донегде запазиха своята политическа автономия. Но лека-полека турците захванаха да намаляватъ правата на ромъните, каквото прие особено тежки форми презъ XVI. столетие, когато беше установено, щото 1) жителите на двете княжества да не изнасятъ своите произведения, додето турците не покриятъ своите потреби и при това съ отъ тяхъ установени цени, и 2) княжествата да признаятъ търговските договори, които Турция беше сключила съ други държави. По такъвъ начинъ Турция уби самостоятелната икономическа политика на Влашко и Молдавия. Това икономическо робство стана още по-нетърпимо въ 1711, когато турците захванаха да продаватъ въ Фенеръ съ публиченъ търгъ княжеския престолъ. Заедно съ руската окупация презъ 1828—1834 беше пакъ възстановена свободата на търговията, и заедно съ това се премахна онова задлъжение, споредъ което ромъните трябаше да продаватъ своите произведения преди всичко на турците. А въ 1831. г. русите въведоха известниятъ органически уставъ, който е ималъ влияние върху търговско-политическите отношения на княжествата. Но несполуките на Русия презъ Кръмската война се завършиха съ Парижкия договоръ, който отмахна руския протекторатъ и постанови, щото седемте държави — Англия, Франция, Австрия, Прусия, Италия, Русия и Турция — да организуватъ двете княжества. Споредъ чл. 23. отъ Парижкия договоръ „Високата порта се задлъжава да запази въ княжествата независима и народна администрация, както и пълна свобода на религията, на законодателство, търговия и навигация“ (pleine

---

1896. 8-о. X, 250 стр. — Това съчинение съставя 14. томъ на Münchener Volkswirtschaftliche Studien, herausgegeben von Lujo Brentano und Walter Lotz. — Освенъ това вж., покрай други съчинения: Nicolas Blaramberg, Essai comparé sur les institutions et les lois de Roumanie. Bukarest 1885. — Martens et Cussy, Recueil manuel et pratique de traités et conventions. — Obédénare, La Roumanie économique d'après les données les plus recentes. Paris 1886.

G. Benger, Rumänien ein Land der Zukunft. Stuttgart 1896. — Вж. за тази книга рецензията отъ Гр. Белковски въ Бълг. Прегледъ 1896. г., кн. XII.

Aus dem Leben König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen. Stuttgart. T. I. 1894. г. (Вж. за тази книга рецензии отъ Б. Минцесъ въ Бълг. Прегледъ г. II., кн. I., стр. 128. и сл. и въ Deutsche Literatur-Zeitung, т. II.). — Adolph Beer, Die Oesterreichische Handelspolitik im XIX. Jahrundert, Wien 1891. Вж. гл. 12: Oesterreich und die Pforte, стр. 396—431. — Moritz Ströll, Die Handels-Politik der Balkanstaaten, Rumänien, Serbien und Bulgarien, въ Schriften des Vereins für Sozialpolitik, т. 51. Leipzig 1892, вж. за Ромъния стр. 3—33.

liberté de . . . . commerce et de navigation). Най-сетне въ 1858. год. биде въведена Парижката конвенция, чрезъ която вътрешната наредба на княжествата получи по-демократическа основа, но чрезъ която въ също време бяха въведени най-противуречиви принципи, плодъ на взаимно недоверие, тайна завистъ и явна конкуренция, които владееха въ европейския сенатъ, както това по-подиръ стана на Берлинския конгресъ съ вивисекция на българския народъ. Няма да се спираме върху митническата политика на княжествата до XIX. столетие, защото въ тази студия насъ ни главно интересува начинътъ, по който княжествата, като станаха целокупна Ромъния, си извоюваха търговско-политическа автономия, а също и отношението къмъ тази народно-стопанска еволуция отъ страна на заинтересуваните западно-европейски държави, преди всичко Австро-Унгария, която презъ едно време като че ли притежаваше фактическия монополъ на външната търговия съ княжествата.

Органическиятъ уставъ отъ 1831. год. даде на княжествата пълна свобода на търговията (pleine liberté de commerce pour toutes les productions de leur sol et de leur industrie). Относително митническия въпросъ този уставъ определи извънредно важни отношения. Митата за пръвъ пъть бяха признати за държавенъ, а не господарски доходъ; вътрешните мита бяха премахнати, като спънка за търговията и занаятите. Обаче руското правителство не можа да освободи княжествата отъ онези задлъжения на турските капитулации, които въ отношение на търговската политика свързваха ръцете на княжеските правителства спрямо западно-европейските държави. И тъй, както и въ Турция, княжествата нямаха право да зиматъ повече отъ 3% вносни и износни мита. Органическиятъ уставъ запази, съ няколко изключения, митническата граница между Влашко и Молдавия. Интересенъ е чл. 176. на този уставъ, понеже той определя, щото народното представителство да намери средства за насърчаванье на народната занаятчийска деятелность и да подкрепи онези индустриални клонове, които захванаха своята деятелность въ княжествата. Органическиятъ уставъ даде даже на княза право, да забрани вноса на известни стоки, ако той намери това като необходимо за защитата на някой народенъ промишленъ клонъ, но той трябаше да получи за това съгласието на Високата Порта.

Възъ основа на капитулационните задлъжения камарите на двете княжества изработиха митнически правила. Само вносътъ на спиртните продукти беше забраненъ, за да бъдатъ покровителствувани могъществените боляри, на които принадле-

жаха спиртните фабрики. Съ същата цель беше забраненъ вносътъ на по-важните жита и на добитъка. Транзитътъ биде освободенъ отъ митата, а при вноса и износа на стоките се зимаха 3% мито ad valorem, споредъ фактурата, или въ натура, ако търговецътъ намираше, че митницата несправедливо изисква отъ него високо мито. Обаче скоро княжествата захванаха да кастрятъ натрапените имъ отъ капитулациите търговски задлъжения: до 1850. год. се зимаха ad valorem 3%, презъ г. г. 1850—1866 — 5%, а отъ 1866. год. до 1875 — 7½%. — Затуй пъкъ въ княжествата изработиха специални тарифи за износни мита, което е главно важно въ принципиално отношение. Въ 1835. год. стана митническото съглашение между княжествата, предтеча на техниятъ митнически съюзъ въ 1847. и тяхното политическо съединение въ 1861. год.

Гореспоменатото уголемение на митата до 5% стана главно необходимо по причина на растещите държавни разходи. Влашкиятъ князъ Бибеско сполучи да се добие султанскиятъ ферманъ за това, който ферманъ биде издаденъ възъ основа на известния Possonby-договоръ отъ 1838. год., сключенъ между Англия и Турция, споредъ който Турция придоби право да изисква за вносните стоки освенъ 3% мито ad valorem още 2% прибавъчно право (dvoit additionnel). Обаче веднага стана явно, че безъ съгласието на други велики сили този ферманъ ще остане празна дума. Преди всичко се възпротиви Австрия, която се присъедини въ 1839. год. къмъ поменатия договоръ между Англия и Турция само подъ условие, че вносните мита въ княжествата ще бъдатъ само 3%. Правителството на княза Бибеско, опирайки се върху растещото въ страната недоволство противъ капитулациите, енергично започна да търси поддържка въ другите сили противъ аспирациите на австрийската дипломация. Преди всичко призна петипроцентно вносно право Русия, а именно въ нейния договоръ съ Турция отъ 1846. год. Обаче противудействието на другите държави беше до тамъ силно, че едвамъ презъ 1850. год. княжествата можаха да зиматъ 5% мито. Още въ 1845. год. президентътъ на австрийската придворна камара Kübeck (Hofkammerpräsident) се изказа въ едно отношение къмъ австрийското правителство (Staatskanzlei) по най-категориченъ начинъ въ полза на княжествата, които споредъ него се стремятъ да въведатъ чисто европейски административни наредби, да насърчаватъ индустрията и търговията. А пъкъ Австрия имъ пречи въ тази дейность, като винаги се опира на традицон-

ните капитулации. Метернихъ скоро разбра, че политическото благоразумие изисква, да се направи на княжествата тази концесия, обаче австрийското правителство още петъ години не отстъпваше, додето въ 1850. год., следъ паданьето на Метерниха, австрийскиятъ министъръ на търговията Bruck допусна въпросното повишение „като фактическа постъпка, която се търпи, безъ да се признае отъ юридическо гледище“, както той се изрази въ едно писмо до министъра на вътрешните работи. [1])

Колкото княжествата и да се стараха да сполучатъ, щото Парижкиятъ конгресъ да ги освободи отъ капитулациите и да имъ даде възможность да водятъ самостоятелна митническа политика, европейскиятъ концертъ имъ направи големи отстъпки въ много отношения, но не и въ онова, което беше най-важно за княжествата. Разбира се, че това диктуваше интересътъ на великите сили, желанието имъ да парализуватъ стремението на княжествата да покровителствуватъ домашното производство. И тъй Парижкиятъ трактатъ отъ 1856. год. и Парижкиятъ договоръ отъ 1858. още единъ пътъ изрично свързаха княжествата съ капитулации. Членъ VIII. отъ последния договоръ — pendant къмъ чл. VIII. отъ Берлинския трактатъ — като че ли искаше да увековечи икономическото робство на княжествата. Обаче правителството на последните захвана неофициална борба съ великите сили, като правеше големи неприятности и спънки на техните търговски представители. „Обаче, ако австрийските консулства протестуваха противъ домогванията на влашко-молдавските власти, те нямаха възможность да направятъ, щото техните протести да получатъ фактическо значение“, четемъ въ едно писмо (отъ 30. юли 1860. год.) на австрийския министъръ на търговията до министъра на финансите. Разбира се, че отъ тукъ произлизаха големи неприятности за австрийските търговци, а пъкъ цялото политическо отношение къмъ Австрия все се влошаваше. [2])

1859. година е извънредно важна въ историята на влашко-молдавската търговска политика. Двете княжества избраха за князъ пълковника Куза. Този князъ въ първото си тронно слово заяви, че „е настъпилъ краятъ на чисто политическата епоха и че е дошло време да се позанимаемъ преимуществено съ стопанските въпроси на нашата страна“. И въ своето послание той заяви: „Ние не можемъ да признаемъ покровителствената

---

[1]) Вж. за това Beer, op. c., стр. 418. и др. Beer съобщава интересни и поучителни архивни документи, вж. ib., стр. 606—609.

[2]) Beer, o. c., стр. 240.

система и тряба да се смятаме за щастливи, че въ нашата страна няма никакви изкуствено създадени индустриални клонове, които са създадени чрезъ изкуствени закони.“ Той понататъкъ заяви, че е решително за свободата на промишлеността, защото обикновено искатъ да жертвуватъ интересите на цялъ народъ въ полза на няколко частни лица, когато викатъ, щото да се въведе покровителствената система.

Предъ видъ на подновяваньето на търговските договори въ 1860. год., Турция поиска да уголеми митата за да поправи своите лоши финанси. Тя сполучи да си добие правото да зима 8% вносни мита, обаче, по причина на австрийския протестъ, Ромъния едвамъ презъ 1866. год. можа да уголеми вносните мита до $7^1/_2$%, безъ да обръща внимание върху своите интернационални задлъжения. Първа крачка къмъ отмяна на капитулациите, отново потвърдени отъ Парижкия договоръ, беше направена отъ първия кабинетъ на княза Карла, а именно въ чл. VIII. отъ контръ-проекта, който трябаше да бъде предложенъ на султана за одобрение. [1]) А пъкъ правителството искаше по всеки начинъ да уголеми държавниятъ доходъ, понеже финансите, които бяха вече въ лошо състояние при встъпваньето на Куза на престола, още въ по-лошо състояние се намираха, когато принцъ Карлъ стана князъ на Ромъния. Ето какво четемъ въ интересните мемуари, които са безъ съмнение личниятъ дневникъ на самия князъ, сега краль Карлъ: извънредни бюджети, продажни чиновници, доведоха финансите до най-ужасно състояние: „държавниятъ кредитъ е унищоженъ. Всички държавни каси са празни. . . Тази 1866. година ще се свърши съ единъ дефицитъ отъ 52 милиона пиастра“, така гласеше генералниятъ докладъ на министерството до княза. [2]) Една специална комисия, назначена отъ камарата, обърна между друго внимание върху всичките злини, които произлизаха отъ адвалорната система, които злини могатъ да се премахнатъ само чрезъ една специфическа система. Изработениятъ проектъ за въвежданье на $7^1/_2$% мита биде препоръчанъ на камарата съ характерните думи на тогавашния министъръ на финансите Иванъ Братиану: „Ако искате да имате скоро пари, вотирайте за този законъ.“ Обаче и този пътъ чисто политически причини не дадоха на правителството на княза Карла възможность да прекаратъ специфични

[1]) «Les traités internationaux, qui seront conclus par la S. Porte avec les Puissances étrangères, seront applicables, comme par le passé, aux Principautés dans tout ce qui ne portera pas atteinte à leurs droits.» Aus dem Leben König Karls von Rumänien, т. I., стр. 87.

[2]) О. с., стр. 69., вж. също стр. 93.

мита, и адвалорната система трябаше да бъде запазена още много години. При все това ромънското правителство, възползувайки се отъ уголемението на вносните мита, побърза да намали износните мита, толкова вредни за ромънската производителность и търговия. Износните мита още презъ 1865. год. бяха намалени отъ 5% на 4%, презъ 1866.—67. год. на 3%, 1867.—1868. год. 2%, а отъ 1878. год. износното мито беше само 1%.

Относително ромънската търговска политика въ периода отъ 1866. до 1874. год. бяха издадени следните четири важни закона: отъ 14. апр. 1867. год. за монетната система; отъ 25. ноември 1871 за максимума на общинските данъци-октроа (акцизи); отъ 28. май 1874 за ветеринарната организация, и най-сетне законътъ за насърчение захарната индустрия (отъ 1873. год.). Последниятъ законъ освобождаваше фабрикантите на захаръ отъ всичките държавни и общински данъци на 20 години. Тъй също бяха освободени отъ вносни мита машините за тези фабрики. Наистина веднага се създадоха две фабрики, една въ Chitila при Букурещъ, а друга при Sascut въ Молдавия, обаче тези фабрики нямаха сполука. Отъ несравнено по-голямо практическо значение беше законътъ, който тури ветеринарната служба върху здрава почва и даде по-подиръ на ромънското правителство право и възможность, да иска отъ европейските сили разрешение за вноса на своя добитъкъ.

Още въ педесетте години молдавското правителство се обърна къмъ австрийското съ единъ мемуаръ, въ който искаше, щото молдавскиятъ добитъкъ да се облага съ по-малки мита въ Австрия, като посочи, че докогато Молдавия зима отъ големия австрийски вносъ само 5%, австрийците зиматъ 10 до 15% мита отъ скромния вносъ на добитъка отъ Молдавия. Князъ Карлъ натовари въ 1867—1868. год. принца Stirbey и Димитра Братиану да водятъ въ Виена преговори за сключванье на търговски договоръ. Наистина ферманътъ отъ 1866. год. не разрешаваше на княжеството да сключва съ чужди държави самостоятелни договори, обаче князъ Карлъ се опираше не върху смисъла, а върху думите на този ферманъ, когато заяви въ тронното слово отъ 1868. год.: „ако ние сме ограничени въ нашите външни политически работи, това не се касае до търговията и съобщенията“. [1])

---

[1]) Тронното слово отъ $^{15}|_{27}$. ноември 1868. Aus dem Leben etc., o. c., т. I., стр. 307. За външните политически и вътрешните политически и икономически констелации въ Ромъния, следъ като принцъ Карлъ встъпи на престола, вж. също Felix Bamberg, Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens. Berlin 1892. Стр. 346. и сл.

Съ голямъ тактъ и ползувайки се отъ общо-европейската политическа констелация, ромънското правителство преследваше своята цель, да сключи търговски договори съ европейските сили и по такъвъ начинъ да добие свбода за своята търговско-митническа политика. Растещата конкуренция на Англия, митнически неприятности, спънки, които ромънското правителство и неговите органи правеха на австро-унгарските търговци и индустриалци, естествено караха австро-унгарското правителство, да си осигури съ договоръ ромънския пазаръ, толкова важенъ за Австро-Унгария. Въ туй отношение съ голяма енергия се застъпиха унгарскиятъ министъръ на търговията Gorové още въ 1869. год., а следъ него и графъ Андраши, назначенъ въ 1871. год. за министъръ на външните работи. Съ всички сили, съ спокойни доводи и дързки заплашвания, Портата не искаше и да чуе, че Ромъния има право да сключи договори съ чужди държави, и въ това отношение тя намери поддържка въ Франция, а особено въ Англия, която, като искаше да запази политическия status quo на турската империя, не безъ основание се страхуваше, да не би тази търговско-митническа автономия премине въ политическа независимость на Ромъния. Обаче австро-унгарското правителство ловко привлече на своя страна Русия и Пруспя.

Въ 1874. г. ромънското правителство издаде новъ митнически законъ, който по отношение на вносните мита създаде една комбинация на мита споредъ цена и тегло, а заедно съ това биде приетъ и специфически генераленъ тарифъ. Този последниятъ предвиждаше високи мита, които трябаше да встъпятъ въ сила презъ юли 1876. г., за да може ромънското правителство да накара Австро-Унгария да сключи най-сетне искания търговски договоръ. И наистина, презъ 1875. г. беше сключена първа формална търговска конвенция между Австро-Унгария и Ромъния, която встъпи въ сила въ 1876. г. Въ следната година беше сключена германско-ромънската конвенция, която едвамъ въ 1881. г. встъпи въ сила и която биде отчасти изменена въ 1887. г. Тези конвенции съ Австро-Унгария и Германия послужиха като образецъ за конвенциите, които сключи Ромъния съ Англия, Франция, Русия, Гърция, Швейцария, Белгия, Холандия. [1]) Англия трябаше да отстъпи, като видя, че няма никаква възможность да попречи: „Негова

---

[1]) Вж. Beer, о. с., стр. 423—425. — Ströll, о. с., стр. 10—11. — Интересни нови документи отъ 1874. и 1875. г. — френски и английски — съобщава Baicocianu въ прилож. къмъ своята книга, о. с., стр. 216—250; вж. също стр. 202—210. — Aus dem Leben etc., о. с., т. II.

светлость попита, какъ гледа правителството на нейно величество върху сегашното положение на въпроса за ромънския търговски договоръ. Азъ отговорихъ, че при сегашното положение на работите мене се вижда мъчно, да препоръчамъ единъ начинъ на действие, който има най-малъкъ шансъ да бъде приетъ отъ всичките заинтересувани страни", така съобщава графъ Дерби въ едно официално писмо отъ 20. януари 1875 за своя разговоръ съ турския представитель. [1]) Както обикновено, и този пъть англичаните отстъпиха преспокойно предъ свършеното дело, а пъкъ турците макаръ и да считаха въ своята дипломатическа преписка исканията на Ромъния за „химерически планове" (projets chimériques) и макаръ и да заплашваха съ най-решителни мерки, [2]) Ромъния сполучи за пръвъ пъть свободно да сключи търговски договоръ съ една велика сила, която подписа Парижкия трактатъ.

Това нарушение на сюзеренното право отъ страна на едно васално княжество имаше свой прецедентъ въ фермана отъ 1873. г., споредъ който на египетския хедивъ биде разрешено да сключва самостоятелни търговски договори съ чужди държави. За този ферманъ става дума и въ официалното писмо на графа Дерби отъ 20. ноември 1874. г. [3]) Египетъ наистина сключи, следъ като толкова дълго беше свързанъ съ турските капитулации, договори, обече и до сега не е сполучилъ да се освободи отъ икономическите вериги, които му налагатъ европейските сили. [4])

Ако Ромъния сполучи да спечели много повече, все пакъ австро-унгарското правителство за скъпа цена се съгласи да признае търговско-политическата независимосъ на Романия. Тази търговска конвенция, която послужи като образецъ и за другите, почиваше върху принципа на взаимната свобода на търговията. Митата, които бяха разрешени на Ромъния, носеха чисто фискаленъ, финансовъ характеръ. Този конвенционаленъ тарифъ съ нищо не покровителствуваше местната ромънска индустрия. Само вносътъ на продуктите, които съставяха дър-

---

[1]) „His Excellency asked what view Her Majesty's Governement took of the present situation of the Roumanian Treaty question. I said that it seemed to me difficult, in the present state of the business, to recommend any course of action which had the slightest chance of being adopted by all parties interested." The Earl of Derby to Sir H. Elliot. Baicocianu, p. 249.

[2]) ». . . telles mesures restrictives qu'elle (la S. Porte) jugerait propres à annuler l'effet de leurs traités ou arrangements spéciaux.« Ib., p. 222.

[3]) «The Porte has already accorded to the Khedive of Egypt authority to enter into Commercial Conventions with other States.»

[4]) Вж. интересното съчинение на Theodor Neumann, Das moderne Aegypten. Mit besonderer Rücksicht auf Handel und Volkswirtschaft. Leipzig 1893. Стр. 244—252 (Zollwesen und Handelskonventionen).

жавенъ монополъ въ Ромъния, а именно на сольта и тютюна, беше забраненъ. Митата бяха 7% по стойность и тегло. Съставеният генераленъ тарифъ не биде никакъ признатъ и само можеше да се прилага къмъ онези стоки отъ договорните държави, за които не беше установено понижение на митата, и изобщо къмъ стоките на държавите, които не бяха сключили договоръ съ Ромъния. Транзитното мито биде съвсемъ премахнато, а пъкъ износното мито остана като особено изключение.

За тези отстъпки отъ страна на Ромъния договорните държави се задлъжиха да облагатъ ромънските вносни стоки възъ основа на техните общи митнически тарифи, обаче като онези на най-фаворизуваните държави. Тези договори почиватъ изобщо върху принципа на взаимната фаворизация, съ изключение на онези отстъпки, които бяха специално направени въ полза на пограничното, съседно-търговско съобщение съ Австро-Унгария.

Всичките тези договори се прекратиха презъ юли 1891. г., въ едно време, когато стана почти общоевропейска ликвидация на договорите. Отъ тогава Ромъния не възобнови договорите, а изработи автономенъ митнически тарифъ.

(Следва).

Б. Минцесъ.

Телесните наказания въ нашите училища.

Беше време, когато нашите училища се управяваха съ единъ неписанъ, но затова пъкъ почти отъ всички учители усърдно прилаганъ правилникъ, чийто предписания се заключаваха само въ една дума — *бой*. Не ходишъ ли редовно въ училището, беснеешъ ли по улиците, излъжешъ ли за нещо, откраднешъ ли нещо — бой; не внимавашъ ли въ време на преподаванье, не знаешъ ли урока си, не можешъ ли да разберешъ нещо, не си ли решилъ, или по-право казано, не си ли преписалъ решенията на зададените по аритметика задавки — бой; нямашъ ли пари за учебници или за пера и мастило — пакъ бой; не занесешъ ли по Коледа и по Великденъ кравай на учителя — пакъ бой. Съ една речь, всякога и за всичко се прибягваше къмъ този съ еднаква цена и действие за всяко ученическо разчамванье педагогически пенкилеръ — *боятъ*.

Единъ мой учитель, Богъ да го прости, който страдаше отъ ревматизъмъ въ краката, та всякога ходеше съ червена тояга, не пропущаше нито единъ урокъ да ни не повтори типичната фраза: „тоягата, видите ли я, момчета, изъ рая е излязла и въ рая вкарва“; не пропущаше той нито единъ часъ да не нагости повечето отъ насъ съ по няколко удара съ „отъ рая излязлата“. А въ минути на особено разположение накарваше ни — и то пакъ за по-малка простъпка или грешка въ урока — да целуваме червената му тояга, а понякога искаше и поклони да ѝ правимъ, за да ни внуши, види се, че въ училището тя е онзи предметъ, който тряба не само да почитаме, ами и да боготворимъ, [1]) като най-важенъ факторъ за нашето възпитание, за облагородяваньето на нашите нрави, за образуваньето на нашата воля и характеръ — съ една речь за нашето вчовечаванье. — „Тя“, думаше той, „хубаво я вижте, ще ви вкара въ правия пътъ — *тя ще ви направи хора!*“ И наистина, той бе дълбоко убеденъ, че ученикъ, който се не побива баре веднажъ въ седмицата, безъ друго ще стане хаймана — няма да излезе човекъ. И за да остане точенъ изпълнитель на тоя принципъ, той се не задоволяваше само съ обикновените всекидневни упражнения на червената си тояга, а правеше и генерални упражнения, при които всеки ученикъ трябаше да се презапознае съ нея, за да не

---

[1]) Подобенъ на този обичай ни разправя и F. Buisson за училището въ едно Хесенско село, дето до края на XII. столетие са карали учениците да целуватъ тоягата, като предварително били длъжни да произнасятъ думите: «O toi, verge chérie, rends-moi bon, rends-moi sage, pour que le bourreau ne me prenne pas.» (Dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire, t. II, p. 2487.)

забравя нейното съществуванье и се не лишава отъ благотворното ѝ и съ нищо незаменимо възпитателно влияние. За тази целъ той правеше всеки съботенъ денъ обща проверка за поведението на учениците по улиците, въ църква и у дома, и сé щеше да намери причини да поперне съ червената тояга и най-прилежните, и най-кротките и смирени ученици баремъ по единъ пъть. Възпитание и обучение безъ пръчка и шамаръ бяха за него немислими, та като ни наказваше, мислеше, че изпълнява една своя свещена длъжность, та затова и око му не трепваше предъ ония сърцераздирателни писъци, които всяка събота изпълваха училището; затова съ едно особено спокойствие ни казваше: „да ви бия, та да ме благославяте, кога порастнете“; затова по-младите учители, които не бяха като него слепи привърженици на тоягата, стоеха предъ неговите очи много низко, защото съ своята разпуснатость и халтаво държанье те просто изпущавали учениците, като имъ внушавали още отъ малки да нямать страхъ отъ никого. Тъй гледаше на тоягата и грамадното болшинство, за да не кажа всички тогавашни учители, само че за разнообразие или, може-би, затова, че не всички са страдали като моя учитель отъ ревматизмъ въ краката, та да иматъ всякога на разположение „*изъ рая излязлата*“, употребяха и други, пакъ телесни, разбира се, наказания, каквито са: държанье на колене съ поставени подъ колените дребни камъчета или фасулчета и грахови зърна; държанье учениците прави съ ръце издигнати паралелно нагоре и въоръжени съ по едно доста тежко дърво; поставянье учениците въ определенъ съ тебеширъ на одъра кръгъ на единъ кракъ, или както се казваше, „на куцъ кракъ“; търканье до разкървавянье пръстите на ония ученици, на които поктите не бяха изрязани; дърпиванье уши; плюенье и черненье на учениците; затварянье въ тъмница; препасянье камъны отъ едно място на училищния дворъ на друго; копанье, плевенье и поенье градината на учителя; езденье виновните ученици отъ по-прилежните или по-обичните на учителя и пр. и пр.

Но всичко това бе достояние на нашето училище въ едно отдавнашно време, когато повечето учители бяха таквизъ хора, щото няма да прегрешимъ ни предъ паметьта на починалите, ни предъ лицата на живите отъ тяхъ, ако кажемъ, че нямаха твърде ясно понятие нито за своето назначение, нито пъкъ за назначението и задачите на училището, и поради това отождествяваха училището съ място, дето децата се събиратъ и залъгватъ, докле попорастятъ и станатъ кадърни за каквато и да би била работа, а възпитанието на децата — съ дресираньето на животните. А сега това не е тъй: сега макаръ да има още учители, които и сами признаватъ, че учителството не е за тяхъ, — имаме деветъ мъжки и седемъ девически гимназии, имаме и шестъ педагогически, две земеделчески, а до по-лани две духовни училища, чието съществуванье датува доста отдавна, и които всяка година даватъ по няколко стотини момци и девици съ завършено средно образование, по-голямата частъ отъ които се посвещаватъ на учителство. Като се земе предъ видъ, че специалното назначение на педагогическите училища е да подготвятъ кандидати за учители; че

и въ духовните и земеделческите училища и въ девическите гимназии се преподаватъ педагогическите предмети; че гимназистътъ, макаръ и да не учи педагогия, е човекъ съ по-широко и по-здраво образование и отъ педагогиста, и отъ свършилия курса на земеделческото училище, като се земе предъ видъ и това, че всяка година голяма часть отъ старите и по-добре подготвени учители се замястватъ съ нови, здрави и пълни съ енергия сили; като се земе предъ видъ най-после и това, че инспекторскиятъ институтъ съществува у насъ повече отъ 15 години, та и контролътъ на училищата е осигуренъ: — не може да се не мисли, че сегашните наши учители стоятъ, както откъмъ образованието си, тъй по отношение на възпитателните похвати, по-високо не само отъ учителите, за които е речь, но и отъ тези, за които мин. на нар. просвещение е издало презъ май 1885. г. окръжното си подъ № 1074, съ което се запрещава употребението на телесните наказания, като *„наказания осъдени отъ съвременната педагогия“*. „Тѣлесното наказание“, казва това окръжно, „ожесточава ученицитѣ, прави ги груби, убива честолюбието имъ. То не повлиява на душата на ученика — мине ли врѣменната физическа болесть, ученикътъ си остая сé сѫщиятъ, па даже и по-упоритъ. Съ таквизъ наказания учительтъ се показва въ очитѣ на ученицитѣ като тиранинъ, и тѣ ще се страхуватъ отъ него, но не ще имъ спечели любовьта, толкова необходима за всѣко училище.“ По тези съображения министерството запрещава всяко „тѣлесно наказание, като биенье съ пръчка, удрянье съ плесници, тегленье на уши, турянье на колѣни, затваранье въ карцеръ и тѣмъ подобни“, а учители и учителки, които не би се съобразили съ това окръжно *„ще бъдатъ отговорни“*, сключва окръжното.

Отъ тогазъ, отъ когато е издадено това окръжно, до сега са се изминали цели дванайсетъ години, но мислите ли, че причините, които са накарали тогава министерството да издаде това окръжно, сега вече не съществуватъ? Мислите ли, че *пръчката и телесните наказания*, изобщо, са вече изгубили своите партизани помежду нашите учители? Мислите ли, че сегашните ученици излизатъ изъ училището, безъ да знаятъ, що е пръчка и плесница, дърпинанье уши и стоенье на колене? Мислите ли, че сегашниятъ ни учитель — изобщо казано — избягва при обучението и възпитанието на децата-ученици всички ония осъдени отъ здравия разумъ и отъ педагогията дисциплинарни средства, които оскърбяватъ и унижаватъ човешкото достойнство, озлобяватъ учещите се, спомагатъ за усилванье и затвърдяванье грубостьта на нравите имъ, правятъ ги жестокосърдечни и отмъстителни и унищожаватъ, или най-малко задушватъ и спиратъ развитието на всички ония душевни качества, които правятъ човека истински човекъ?

Истинско удоволствие би било за мене, ако можехъ да дамъ на тия въпроси положителенъ отговоръ; ако можехъ да утвърдя, че сега всички наши учители се предпазватъ съзнателно отъ всичко онова, което, като покрива школата съ колора на дресиращите заведения, намалява, за да не кажа досущъ унищожава, значението ѝ на възпитателенъ институтъ.

Но какво да се прави, когато моето „да“ въ тоя ссучай ще посрещне справедливъ и съ нищо необоримъ протестъ на конкрет-

ните случаи, ще ме постави въ опозиция съ грубата действителность, съ сухите фактове, на чиято страна са всички условия за поражението на каквото и да би било и чието и да би било въставанье срещу тяхъ.

Длъжни сме да признаемъ, че въпреки всички мерки, зимани до сега отъ министерството на нар. просвещение и отъ неговите органи за изфърлянье на телесните наказания, пакъ не са рядкость училищата, дето тия осъдени отъ здравия разумъ наказания си се употребяватъ безъ всякакво стеснение отъ страна на учители и учителки, само че намести те се употребяватъ въ по-редки, случаи намести — всякога и за всичко, като най-обикновено дисциплинарно-изправително средство. Че това е тъй, всеки може да се увери и отъ „Държавенъ вестникъ", дето твърде често се публикуватъ прикази, съ които се правятъ „*мъмрения*" и „*строги мъмрения*" на учители, които наказватъ учениците съ *пръчка* или съ *юмрученъ бой*. Обаче отъ тези прикази не може да се направи верно заключение за тая работа, защото министерството, макаръ и да е било и е много строго къмъ всички учители и учителки, които не са се съобразявали съ окръжното му предписание отъ 1885. год., мъмрело е и наказвало само ония учители и учителки, срещу които са постъпили оплаквания отъ родителите на наказваните ученици или които са представяни отъ училищните инспектори; а щомъ това е тъй, явно е, че повечето отъ учителите, които иматъ *плесницата и пръчката* за свои неразлъчни помощници, са остаяли и остаятъ не наказани, защото едни отъ тяхъ, съзнавайки престъплението, умеятъ да се предназватъ и да задушаватъ незадоволствието на самото място; други са попаднали въ такъвъ среда, дето самите родители ги молятъ да „поперкватъ" децата имъ, пъкъ трети биватъ прикривани отъ самите главни учители, директори и училищни инспектори. По тези причини отъ публикуваните въ „Държавния вестникъ" прикази за мъмренье, па даже и уволнение [1]) на нарушителите на споменатото окръжно се вижда само, че злото съществува, но истинските размери, всичката грозота на това зло могатъ да се видятъ въ самото училище. Азъ, обаче, няма да водя читателя въ училището; няма да рисувамъ и ония грозни и потресващи сцени, на едни отъ които съмъ билъ очевидецъ, а за други имамъ сведения отъ източници, въ които не мога ни най-малко да се съмнявамъ; няма, така също, да наброявамъ и описвамъ отделни случаи, по много отъ които знамъ, че има завеждани и углавни дела, а ще ви послужа съ официални документи, съ извадки изъ ланските рапорти на някои отъ училищните инспектори.

Ето какво казватъ по тоя въпросъ някои отъ тия органи на училищната власть въ отдяла: „Дисциплина и дисциплинарни наказания въ училищата":

1. *Инспекторътъ на Ломското учебно окръжие:*

Дисциплинарни мерки, които са употребявани въ училищата, са били: стоенье правъ на мястото и вънъ отъ чина, *поставянье на колене*, *оставянье бвзъ обядъ;* имало е случаи, както узнахъ, дето някои учители са употребявали и *по-строги наказания*, като *удрянье съ пръчка и съ плесница*".

---

[1]) Вижъ „Държ. вестникъ", бр. 45., стр. 2., ст. 2., приказъ № 140 отъ 29. януари т. г. за уволнението на учителя при Еленското III-кл. училище Кирчо Тодоровъ Кирчевъ.

2. *Икспекторътъ на Оряховското учебно окръжие:*

„Като *поправителни* мерки отъ страна на учителите са употребявани: мъмрения, *тънката пръчка*, преписванье, *оставянье безъ обядъ* и пр.“

„Презъ годината се явиха и няколко случая отъ *жестоко телесно наказание* на учениците, но срещу такива учители бяха зимани увреме строги мерки.“

3. *Инспекторътъ на Карнобатското учебно окръжие:*

„За по-дребните простъпки до сега се е употребявало бързо наказание: изпъжданье вънъ отъ класъ, поставянье правъ въ училищния салонъ, а понякога *плесница* отъ учителя.“ Това за дребните, а за по-едрите, по-големите и по-важни простъпки?

4. *Инспекторътъ на Чирпанското учебно окръжие:*

„На много места учениците не искаха да знаятъ за учителя (дали не затова, че и учительтъ не е искалъ да знае за тяхъ?), а така също правеха разни *скандали* както въ училището, така и вънъ. Такива *сцени* (?!) имаше въ Т. С., и учителите, като искаха да ги *дисциплинираръ* (?!), употребяваха *боятъ*, вследствие на което и доста деца напуснаха, и неприятности съ родителите имъ се случиха.“

5. *Инспекторътъ на Сливенското учебно окръжие:*

„Учительтъ начене да мъмри тогова, *удари* другиго, изправя правъ трети и т. н.“ [1]).

Тия изводи, макаръ и да не стигатъ, за да представимъ злото въ същинската му форма и големина, са достатъчни, за да се установи фактътъ, че *телесните наказания се употребяватъ и сега въ нашите училища.* И жалното е, че те се употребяватъ не само отъ учители, които някои наричатъ „педагогически надничари“, ами и отъ мнозина отъ онези, които са подготвени специално за професията, та поне за тяхъ сме въ право да мислимъ, че като иматъ най-трудните за единъ детски възпитатель познания отъ науката за възпитанието, ще могатъ да ръководятъ учениците по начинъ, колкогоде съответствуващъ на постигнатия въ полето на педагогията успехъ, като се запазятъ отъ всичко, което би дало на хората право да ги обвиняватъ въ поддържанье онази система на школски изтезания, която прави училището страшилище, а учителя — тиранинъ за децата. [2])

---

[1]) Вижъ въ списанието „Училище“ окръжното подъ № 243 отъ 5 III т. г., издадено отъ Берковския училищенъ инспекторъ вследствие на това, че много учители отъ повереното му окръжие употребявали като обикновено дисциплинарно средство телесните наказания.

[2]) Тукъ си спомнямъ, какъ преди няколко години учительтъ при основното училище въ гр. Z, II. А., възпитаникъ на едно отъ държавните педагогически училища, бе поставилъ единъ денъ въ време на урокъ половината отъ учениците въ отделението си на колене, че не могли да му определятъ, що е хоризонтъ. Случайно влиза въ стаята му училищниятъ инспекторъ. Учительтъ, следъ като довършва изпитванието на двама ученика, оплаква се инспектору отъ лошия успехъ на учениците и му посочва коленичещите. Следъ урока, инспекторътъ прави бележка учителю и го моли да избягва другъ пътъ таквизъ безчовечни наказания. Учительтъ преспокойно му казва, че телесните наказания трябало безъ друго да се налагатъ на твърдоглавите и лениви ученици, защото били употребявани и въ образцовото училище. Ние още тогава не повярвахме на подчеркнатите думи на тоя учитель, па и сега не вярваме въ тяхъ, но кой знае? . . .

Жалното е, повтаряме, че тази система за ученье и възпитание съ пръчка и плесница, съ груби обращения и цяла редица жестоки наказания се поддържа не само отъ ония учители, чиято подготовка е таквазъ, че не могатъ да не вярватъ въ учението на моя учитель — *пръчката* е изъ рая излязла и въ рая вкарва —, но и отъ такива, които осмиватъ привърженицитe на това учение и се възмущаватъ отъ техните действия, па и отъ ония, които са се оплаквали и възмущавали и отъ най-малката нетактичность, и отъ най-малките притеснителни мерки, и отъ най-дребните противупедагогически постъпъци на своите учители. Да, съ особена скърбь тряба да признаемъ, че и мнозина отъ ония учители, чиито свободолюбещи души и интелигентность не са могли да търпятъ на ученическата скамейка нищо отъ онова, което убива духа на човека, се прощаватъ съ тия си възгледи веднага, щомъ напуснатъ тая скамейка, и като учители поставятъ се на досущъ друга почва и като че не осещатъ нужда или няматъ нужната енергия и твърдость на волята, за да се отдалечатъ отъ рутината, та действуватъ като да са прѣдубедени, че ученикътъ не може да се приучи другояче на редовенъ трудъ, редъ, послушность, внимателность и приличие освенъ съ грубость и жестоки наказания, които не могатъ да иматъ други резултатъ, освенъ да омаломощятъ духа, да убиятъ всеки свободенъ полетъ, да унищожатъ всеки стремежъ къмъ самостоенъ трудъ и да направятъ отъ ученика едно колкото грубо и диво, толкова и страшливо, нерешително и за нищо некадърно същество.

Ето защо поддържаньето на таквизъ дисциплинарни наказания и до днешенъ денъ въ нашите училища — макаръ и отъ някои само учители — не може да не предизвика искрени съжаления отъ страна на всички, които, като поставятъ — и то много справедливо — младите и подготвени учители несравнено по-високо отъ техните предшественици и стари другари, искатъ да видятъ отъ техъ и дела, които да оправдаватъ надеждите, що имъ се възлагатъ, и да ги задържатъ заслужено на височината, на която са поставени. А какво мислите, тряба да бъдатъ тия дела? Дали не щатъ да са преко силите и подготовката на нашите учители? Дали тия дела не изискватъ жертви, които учительтъ не може да ни даде? — Не! Никакви скъпи жертви и нищо преко силите на учителя не изискватъ те. Достатъчно е, всеки учитель да се проникне отъ съзнанието, че не е наеменъ работникъ, а възпитатель, и като такъвъ не бива да жали ни трудъ ни време, за да изпълни добросъвестно и разумно задлъженията си; достатъчно е, казваме, всеки учитель да разбере, че, както въ обществото, тъй и въ училището, а особено въ училището, нему прилича една благородна обноска, едно високовъзвишено държенье, едно пропито отъ духа на истинско наставничество обръщанье, въ което да се отражава истинска скромность, човеколюбие, искреность, толерантность, милосърдие и въобще всички ония качества, които той желае да посади и развие въ душите и сърцата на учещите се; че той тряба да действува тъй, щото учещите се да съзнаятъ полека-лека, че въ него, както казва Дистервегъ, живее духъ, преизпълненъ съ любовь къмъ всичко човешко, къмъ всичко възвишено, и че той е посветилъ и знанията си, и способностите си, и енергията си, и времето си — съ една речь, живота си, цялото си същество, за да съ-

здаде и у тяхъ почва за развитието на тоя възвишенъ и мощенъ духъ; че истинскиятъ учитель и възпитатель, като носитель на най-възвишените национални идеали, като представитель на общочовешките добродетели и въплъщение на онова човешко съвършенство, до което маса бащи и майки горещо желаятъ да видятъ своите рожби, тряба да се поставя вънъ отъ сферата на неразборите и да избягва всичко, което би го довело до отрицателни резултати, — всичко, което би намалило възпитателното значение на училището и би спомогнало за затвърдяваньето на грубите прави и животински инстинкти.

Затова училището тряба да бъде чуждо на жестоките и груби обръщания, учителите тряба съ презрение да отфърлятъ оназъ отъ всекиго осъдена възпитателна система, която отличаваше училищата ни преди 30—40 години — съ една речь, телесните наказания въ всичките си форми тряба окончателно да се изфърлятъ, а привърженицитe имъ да се преследватъ най-строго, като имъ се внуши отъ училищните власти, а най-вече отъ ония, които стоятъ най-близу до училището — училищните инспекторм и главните учители, че умението да се води учебното дело успешно безъ репресивни мерки съставя главната задача, а заедно съ това и най-голямото достойнство за учителя.[1])

Като казваме това, не се съмняваме, че ще се намерятъ мнозина да ни възразятъ, че повечето отъ нашите деца се възпитаватъ у дома съ бой; че те са привикнали да бъдатъ послушни само кога има пръчка и плесница, та и въ училището е невъзможно да ги учимъ и

---

[1]) Тукъ считамъ не за безинтересно да видимъ, какъ стои въпросътъ съ телесните наказания въ училищата на чуждите страни:

Най-напредъ въ Прусия съ единъ законъ отъ 15. май 1825. година са забранени всички наказания, които биха могли да повлияятъ зле на здравьето на ученика, като същовременно се предвижда за учители, които биха нарушили това законоположение, за пръвъ пътъ наказание по дисциплинаренъ редъ, а по-после — наказание по пресъда отъ гражданските съдилища.

Втора по редъ подиръ Прусия иде Франция, дето съ единъ правилникъ за първоначалните общински училища, издаденъ на 25. априлъ 1834. г. се забраняватъ най-грубите телесни наказания, а по-после са изфърлени полека-лека и най-невинните наказания отъ този родъ.

По-после идатъ Италия, Испания, Австрия, Гърция и Белгия.

Въ *Италия* телесните наказания се забраняватъ съ чл. 98. на закона отъ 15. септември 1860. год.; въ *Испания* — съ чл. 35. на закона отъ 26. ноември 1868. год.; въ *Австрия* — съ закона отъ 20. августъ 1868. год.; въ *Гърция* — съ чл. 43. по закона отъ 23. августъ 1878. год.; и въ *Белгия* — съ закона отъ 28. декември 1884. год.

Въ *Русия*, споредъ единъ правилникъ отъ 1875. год., всеки учитель, който би си позволилъ да наложи на някой ученикъ каквото и да би било телесно наказание, се отстранява веднага отъ длъжность (Мирополскій, „Инспекція народныхъ школъ“).

Въ *Швейцария* — макаръ че въ всяка община местната училищна власть (commission d'éducation) сама изработва, споредъ местните нужди и условия, училищните правилници (които сé се подлагатъ на санкцията на кантоналното управление), но и при тая широка свобода на действие липсватъ родители, които да вярватъ въ възпитателното значение на „изъ рая излязлата“, та телесните наказания отдавна са изгубили своето raison d'être.

Допущатъ се телесните наказания, като най-последно изправително средство — и то за природно грубите и бикоглави ученици и на повечето места съ одобрение отъ училищните комитети — въ Баденъ, Бавария, Саксония, Саксенъ. Ваймаръ, Англия и въ някои отъ американските държави.

възпитаваме безъ онова домашно възпитателно средство, съ което те са сраснали, на което са привикнали още отъ пеленитe си. Ще се явятъ и други, които ще ни кажатъ, че самите родители искатъ да се наказватъ децата имъ, защото, преди да ги заведатъ въ училището, са се уверили, че безъ лобутъ децата имъ нямать почить къмъ никого, нямать срама, нямать страха отъ никого, и че споредъ това тряба всички да признаемъ, че по силата на обстоятелствата народниятъ ни животъ се е сложилъ тъй, щото ако изфърлимъ телесните наказания изъ училището, не само че не ще можемъ по никакъвъ начинъ да поправимъ развалените още отъ дома деца, но ще ги нанаправимъ още по-разглезени и вироглави. На тези възражения, макаръ и много несъстоятелни и произтичащи отъ едно много повръхностно гледанье на работите, ще отговоримъ съ думите на А. Бена: „Ако децата са привикнали у дома на бой, не следва, че тази система тряба да се употребя надъ тяхъ и въ училището, защото родителите са често невежи въ делото на възпитанието. . . . . Училището тряба да бъде спасително прибежище за малтретираните у дома деца, които ще съумеятъ съ своето добро поведение да се покажатъ признателни за по-мекия училищенъ режимъ.“ [1]) По същия въпросъ и немскиятъ педагогъ Келнеръ казва: „За учителя едва-ли има друго по-опасно съображение отъ това: ако у дома децата се биятъ постоянно отъ родителите си, то и въ училището тряба да чувствуватъ силата на тоягата.“ Какво странно съображение! Дома биятъ — тряба и въ училището да биятъ! Въ такъвъ случай, за да бъдемъ последователни, тряба да отидемъ въ същото направление още по-нататъкъ. Дома нечистотия и небрежность къмъ всичко — същото тряба да се пази и въ училището; дома разпуснатость, всекидневни глъчки, какви-не безобразия и пиянство — и въ училището децата тряба да намиратъ същото; дома грубо суеверие и невежество — защо да не гледаме да бъдатъ спазени и въ училището? Дома всевъзможни сплетни и клюки — и училището въ интереса на хармонията тряба да ги поддържа и пропагандира. Ще ми се обаче да вярвамъ, че съ това никой не би се съгласилъ, никой не би билъ партизанинъ на такава строга и глупава последователность!

Второто възражение е тъй също неосновательно, защото макаръ и да се намиратъ много родители, които мислятъ, като моя учитель, че *„детето, което се не побива, не става човекъ“*, та сами молятъ учителите да *„побиватъ“* и *„посплашватъ“* децата имъ, тряба да признаемъ, че те правятъ това отъ неразбиранье и отъ горещо желание да видятъ децата си, че се учатъ добре и че всякога и навсякъде се отличаватъ съ добро поведение, съ прилична обноска. Признаемъ ли, че това е тъй, тряба да се съгласимъ, че и въ този случай не бива да се ползуваме отъ глупавите искания на родителите, не бива да подчиняваме своите задлъжения на грубото невежество, не бива да правимъ компромисъ между успеха, направенъ въ областьта на възпитанието, и рутината, а тряба да си дадемъ трудъ, за да направимъ децата таквизъ, каквито са длъжни да бъдатъ, съ кротость

---

[1]) Science de l'éducation, p. 75.

и бащинско наставничество, и като покажемъ на родителите плода отъ своите трудове, да имъ дадемъ да разбератъ, че не съ пръчка и плесница децата можатъ де се развиятъ, да припечелятъ известни научни познания и си присвоятъ добри привички, като избягватъ съзнателно, а не подъ страхъ на наказание, всичко лошо и неприлично, ами съ изпитано наставничество, съ добре урегулиранъ надзоръ, съ правилно развиванье на умствените и душевните имъ способности. Но затова, право казва Келнеръ, *„пакъ вярата спасява и прави чудеса“*, защото учитель, който е убеденъ въ себе-си, че успехътъ въ обучението и възпитанието е възможенъ и безъ телесни и всякакви други наказания, ще се стреми да осъществи това си убеждение, като се труди да подчини децата подъ влиянието на своя наученъ и мораленъ авторитетъ, и по силата на своето убеждение ще найде хиляди практикувани и писани отъ разни педагози средства, ще си изработи чрезъ опитъ и наблюдение въ свръзка съ местните условия, домашното възпитание, възрастьта и индивидуалните наклонности на учениците нови възпитателни приеми и по този начинъ ще си определи най-правия пътъ за постиганье висшата и крайна цель на училището и възпитанието. А този, който е лишенъ отъ таквозъ убеждение и не се стреми къмъ работа, чрезъ която би можалъ да си го изработи, той при всяко затруднение, при всяка по-сериозна ученическа простъпка, при всяко по-важно отклонение на ученика отъ установения училищенъ редъ, при всяко занемарванье или халтавость въ изпълнението на ученическите задължения, ще прибягва къмъ репресивни мерки, като счита училищната задача неразрешима по другъ начинъ. Но такъвъ учитель не тряба да забравя, че каквото и да прави, грижите и желанията му ще остаятъ pia desideria, класътъ му ще бъде всякога сцена на глъчки и борби, тласканье и удрянье, а учениците му дресирани може би, но не и възпитани момци. А въ такъвъ случай нека никой не се самооболщава и мисли, че училището ще създаде въ сърцата на учещите се почва за поникванье и развиванье на висшите човешки добродетели, ще смекчи и облагороди правите на народа, ще внесе въ живота му истинска светлина и любовь и ще бъде лостъ за културното му повдиганье.

Л. Доросиевъ.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ. С.-Петербургъ 1896. Томъ I. 8° 1008 стр.

Въ последно време особено силно взе да се чувствува потреба отъ единъ печатенъ органъ по славянската филология въ Русия, който да послужи, тъй да се каже, и на дневните нужди на учените по тоя клонъ, а именно да съживи и съсредоточи интересътъ имъ върху текущите научни новости по предмета та по този начинъ да потъкне и по-бърза размяна на мисли. Това може да постигне само едно периодично издание съ богатъ библиографиченъ и критиченъ отделъ и съ не до толкова строго академиченъ характеръ, какъвто иматъ нпр. досегашните издания на 2-то отделение на императорската академия. А именно критиката и библиографията са най-занемарените отдели даже и въ издания като »Русскій филологическій вѣстникъ«, които специално служатъ на славистиката. Щомъ частната инициатива не намира още условия да предприеме едно издание съ програмата напр. на »Archiv für slavische Philologie« добре е, че руската академия се решила сама да попълни донейде тая важна празнина въ руската филологична литература. И не е била далечь мисълта за такова предприятие, понеже руската академия още преди 35 години бе захванала да издава »Извѣстія«, списание съ казаната програма, но за жалость спря изданието му, следъ като излезе 3-тия томъ (на 1863. год.). Сега »Извѣстія« се подновяватъ пакъ съ старата програма, а именно ще съдържатъ освенъ научни статии още и разбори върху по-забележителни трудове изъ областьта на слав. филология (езикъ, литература, старини), библиографични указания и пр. Въ другото периодично издание на академията, »Сборникъ«, което излиза отъ 1867. година, ще се печататъ само по-обширни трудове, повече такива, които сами отделно образуватъ цели томове. И тъй »Извѣстія« ще иматъ, да речемъ, по-журналистиченъ характеръ спрямо академичния »Сборникъ«. Редакцията на »Извѣстія« е поверена на академиците А. Ѳ. Бычковъ и А. А. Шахматовъ.

Предъ насъ стои I. томъ на »Извѣстія«, богатъ и разнообразенъ по съдържание така, че не можемъ освенъ съ радость да се отзовемъ за това хубаво начало, което обещава да бъде съ време отъ много страни още подобрено. Тукъ са печатани 37 труда отъ 23 автора: На първо място е напечатана статия отъ Ѳ. Е. Корша, »Руското народно стихосложение. I. Билини«

(стр. 11—45); Ягичъ разяснява »Дванайсетслоговиятъ размеръ въ найстарите стихотворения на сръбско-хърватските поети въ Далмация« (439—466); М. С. Дриновъ критикува »Рѣчникътъ на българскый языкъ« ч. I. на Найдена Герова (355—381); П. Д. Драгановъ дава »Библиографиченъ прегледъ на българската литература за 1895 год.« (266—293; 744—778); В. П. Щепкинъ реферува върху съдържанието на нашия министерски »Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, книга XII. 1895. г.«; Б. М. Лянуновъ изброява въ статията »Д-ръ Ватрославъ Облакъ« научните съчинения на Облака (928—951); следъ две интересни програми за събиранье особености на говорите отъ северновеликоруското наречие и на говорите отъ южно-великоруското наречие (593—646) П. К. Симони ни поднася въ статията »Рускиятъ езикъ въ неговите наречия« ценен библиографиченъ указатель на всичките трудове, що се отнасятъ до историята на руския езикъ и неговата диялектология, като се указватъ въ прибавка и изданията и сборниците, съдържащи народни умотворения (117—178; 400—437); П. А. Сирку освенъ две статии (»Рукописные проложные отрывки въ собраніи Шафарика« и »Изъ исторіи сношеній русскихъ съ румынами«) е поместилъ и критич. отзивъ върху съчинението на Joan Bogdan, »Cronice inedite« (вж. Бълг. Прегл. год. II. Кн. XII. 120.); Шахматовъ е захваналъ да публикува ценна статия »Къмъ историята на руския езикъ«, а именно върху палаталните (небните) съгласни (695—793), а освенъ това подава и »Материяли за изучванье великоруските говори« (335—354); отъ А. Н. Веселовски има две статии: »Шведската балада върху грабваньето на Соломоновата жена« (66—80) и »Сказания за Вавилонъ, скинията и Св. Гралъ« (647—694); С. К. Буличъ съобщава »Материяли за словаря на великоруския езикъ« (294—334); отъ покойния проф. А. А. Потебня тукъ е напечатанъ единъ неговъ неиздаденъ и незавършенъ »Отзивъ върху съчинението на А. Соболевски, Очерки изъ исторіи рускаго языка« (804—831); интересни са и »Бележки по диялектологията на литовския езикъ« отъ В. К. Поржезински (467—494). Като прибавимъ още, че тукъ са петатани и по-дребни трудове и критически отзиви отъ Бестужевъ-Рюмина, А. Ѳ. Бичкова, А. И. Кирпичникова, П. А. Лаврова, Л. Н. Майкова, Н. П. Некрасова, М. Н. Сперански, М. И. Сухомлинова, А. И. Яцимирски и Д. Ѳ. Кобеко — читателятъ вече ще може да си състави приблизително понятие за богатото съдържание на I. т. на »Извѣстія«. Да влизаме тукъ въ по-близко изложение на съдържанието на всичките трудове, нито можемъ, нито е уместно: казаното е, вярвамъ, достатъчно, за да се убеди всеки, че »Извѣстія« отъ сега нататъкъ не само ще служатъ като ценно природно помагало на всеки славистъ, но ще бъдатъ полезна книга и за по-широкия кръгъ на нашите учени и литератори, та ще бъде добре да не липсуватъ ни въ една отъ нашите гимназиялни и други явни библиотеки.

Тукъ считамъ за необходимо да обърна внимание само върху »българската библиография« на Драганова, поместена, както се каза, въ този томъ на Известията. Очевидно е, че Драгановъ би могълъ да бъде много полезенъ на руската и изобщо на сла-

вянската наука съ подобни библиографични и други реферати върху съчинения изъ областьта на българската литература, защото той показва съ някои подробности и дреболии, които посочва, че немалко е запознатъ съ нашите литературни условия и съ живота и трудовете на нашите литературни дейци. Обаче отъ друга страна ни учудватъ многобройните неточности, съ които е препълнена неговата библиография, особено въ разните биографични данни, съ които дето тряба и не тряба се съпроваждатъ имената на писателите. Неточностите отиватъ често до измислици, а и те са толкова много, че убиватъ цената на добрите страни на целия трудъ. Така напримеръ за единъ нашъ писатель се казва, че получилъ висше образование въ Страсбургъ подъ ръководството на знаменития езиковедъ Бругмана и че сетне довършилъ науките си въ Виена подъ ръководството на Ягича (стр. 267), когато отъ всичко туй няма нито капка истина — лицето не е било никога въ Страсбургъ, нито е било ученикъ на Бругмана и Ягича, а е свършило науките си въ Лайпцигъ. На стр. 292 неверно се казва за другъ писатель, че свършилъ курсътъ на Висшето училище въ София, а пъкъ за трети, че билъ ректоръ на Висшето училище (у насъ ректорътъ е изборенъ и всяка година се променя!), като прибавя за същия пакъ лъжливо, че билъ »бессарабскій молдованинъ« (молдовани, види се, за Драганова значатъ българи, преселени въ Бесарабия отъ Шуменско). Но свръхъ всичко това, защо и кому е потрябало да се указватъ въ една библиография и политическите възгледи на единъ писатель, та Драгановъ още си позволява да прибавя и бележки, като напр. »крайній руссофобъ«. Пакъ за българинъ писатель се казва, че билъ »оболгарившійся гагаузъ« (стр. 145). и пр. Съ такива чудовищни »биографични данни« е изпълнена библиографията на Драганова; азъ се отказвамъ да привеждамъ повече примери, защото вярвамъ, че подобни работи не могатъ и не ще се повтарятъ вече въ едно издание на научна академия, каквото са »Извѣстія«. Изобщо е осъдително, че авторътъ постоянно вплита политиката въ своите ужъ библиографични бележки. Особено политиката силно се изтъква въ изложението му на нашия правописинъ въпросъ; то се състои въ разни откъсочни бележки, безъ всяка междуособна свръзка, като е изопачена истината, та се е изпреплело истинско съ измислено така, че не ми е възможно този начинъ на »библиографично« реферувание нито да характеризувамъ, нито да критикувамъ. Па и други неточности и неистини, колкото щешъ, като напримеръ на 772 стр., дето на мене се отдава някаква неизвестна менъ статия подъ несъществующе заглавие: »Противъ якобинизма въ болгарской публицистикѣ« Също тъй не съществува моя статия подъ заглавие »Българските католишки колонии и пр.«, за която Драгановъ на 757 стр. казва, че била печатана въ Бълг. Прегл., 1896. г. кн. I. и след. Изобщо цялата библиография страда отъ големи неточности, непълнота, несистематичность и ненаучность на изложението така, че не може да се признае трудътъ на автора ѝ за критиченъ. Нека въ заключение още да забележимъ едно неразбиранье у автора смисълътъ на българските членни форми на *-а* ед. ч. м. р., — неразбиранье, отъ което г. Драгановъ взема поводъ

дори да преувеличи обвиненията на единъ нашъ писатель противъ малограмотностьта на някои наши литератори. За по-добра характеристика ще приведа думите на самия Драгановъ: »Между болгарскими многочисленными писателями, каторыхъ П. Р. Славейковъ (теперь покойный) считалъ настоящей язвой этой молодой словесности, распространилась малограмотность и невежество до колоссалныхъ размѣровъ. Вотъ несколько примѣровъ изъ болгарской какографіи, доходящей иногда до искаженія даже общеславянскаго грамматическаго рода: »Лермонтовъ, негов*и* животъ« (авторъ М. Московъ); »Суворов*и*« заглавіе сочиненія Кундураджіева, София 1887 (можно думать, что рѣчь идетъ о генеральшѣ Суворовой, а между тѣмъ авторъ говоритъ о генералѣ); »Чърти изъ живот*и* на Люб. Каравелова« (соч. З. Стоянова); »Дарвинизм*и*«; »Оптимизм*и*«; »Старец*и* И. В. Платоновъ« (въ Держ. вѣстн. за 1882. г.). Всѣ эти слова, по правописанію М. С. Дринова, совѣтовавшаго писать постпозитевный членъ слитно съ именемъ, оказываются женскаго рода. И на оборотъ: »Една вечерь . . .«. Това елементарно незнание на българския езикъ ни очудва, толкова повече, че авторътъ е билъ недавно и учитель въ българска гимназия. Ала независимо отъ това, нали божемъ същиятъ г. Драгановъ въ същия томъ на »Исвѣстія« реферува за правописния въпросъ у насъ, та трябаше да знае нещо за значението на нашите форми като живота, стареца и пр. Не е ли челъ нищо за това г. Драгановъ? И наистина въ неговия рефератъ нищо не се говори по същество за правописния въпросъ, ала за това има не малко съвсемъ невъзможни измислици, както нпр. това, що се разказва на стр. 774. за банкета, даденъ въ София миналата година въ честь на професора Ягича.

Л. М.

Rukopisy a starotisky Chilandarské. Popisuje Sava Chilandarec. Úvod upravil a ukazatelem opatřil František Pastrnek. (Отд. отпеч. изъ »Věstník« на ческата академия на науките. 1896, 8⁰ 98.)

Хилендарскиятъ манастиръ въ Св. Гора отдавна е привличалъ вниманието на славистите между друго и съ своята доста богата библиотека отъ стари славянски ръкописи и старопечатни книги. Първиятъ славянски пътешественикъ, който е обърналъ внимание върху тая библиотека, е билъ рускиятъ монахъ Вас. Григоров. Барски; той на два пъти посетилъ Атонъ — на 1726. и 1744. г. На 1758. год. дошелъ въ Хилендаръ известниятъ сръбски историографъ Иванъ Раичъ, и тукъ въ течение на два месеца събиралъ материали за своята история. Познато е, че и нашиятъ историкъ отецъ Паисий, който при тоя случай се запозналъ съ Раича, почналъ въ същата библиотека на Хилендарския манастиръ да издирва данни по българската история. Въ време на гръцкото въстание Хилендарскиятъ манастиръ много пострадалъ отъ турските войски, и тогава немалко стари ръкописи послужили на турските войници за подпалванье огънь. На 1840. год. наминалъ въ Хилендаръ известниятъ немски историкъ Фалмерайеръ, и заварилъ манастирската библиотека въ най-окаяно положение — книгите били на купища разфърлени по полици и долапи (вж. Fragmente aus dem Orient).

Следъ четири години пристигналъ въ Хилендаръ първиятъ славистъ — рускиятъ професоръ Викторъ Иванъ Григоровичъ, и тепърва отъ него узна славянскиятъ ученъ святъ за богатата колекция отъ ръкописи и книги въ тоя манастиръ (вж. Čas. Čes. Mus. 1847. I. 508—521; Журн. Мин. Нар. Просв. 1847. I. и »Очеркъ путешествія по европ. Турціи«). Подиръ Григоровича се изредиха мнозина слав. пътешественици въ Св.. Гора, които не са пропускали случаятъ да разгледатъ и хилендарската манастирска библиотека както и да съобщатъ своите бележки въ науката. Рускиятъ архимандритъ и сетне владика Порфирий Успенски на два пъти посети Св. Гора (1845. и 1858. г.) и неговите съчинения и сега са най-богатъ източникъ съ данни върху светогорските манастири (»Востокъ христіанскій«. 2 т. и »Исторія Атона« 3. т. 1877). Почти същевременно и рускиятъ художникъ П. Севастияновъ на три пъти посети Атонъ (1851, 1857 и 1859) и можа да донесе отъ тука фотографически снимки на много ръкописи отъ светогорските манастирски библиотеки, между които немалко и отъ хилендарската (вж. »Аѳонскіе акты и и фотографическіе снимкы съ нихъ въ собраніяхъ П. И. Севастьанова. Библіогр. разыск. Тимоѳея Флоринскаго«. 1880). Първъ който специално се занимавалъ съ хилендарската библиотека презъ 1866. и 1868. г., е рускиятъ архимандритъ Леонидъ (Левъ Алекс. Кавелинъ, вж. »Историч. описаніе серб. царской лавры Хилендаря«; »Славяно-сербскія книгохранилища на св. Аѳонской горѣ, въ монастирѣ Хилендарѣ и св. Павлѣ« и др.). Ръкописите и книгите, когато ги разгледвалъ архим. Леонидъ, стояли още неуредени на купъ. Единкъ калугеръ се билъ опиталъ да ги нумерува въ единъ видъ каталогъ, но достигналъ до числото 780 и спрялъ тукъ работата. На 1882. г. сръбскиятъ архимандритъ Никифоръ Дучичъ прекаралъ 15 дена въ хилендарската библиотека и си вадилъ бележки изъ ръкописите (вж. »Старине хилендарске«, 1884. г. въ Гласник Срп. уч. друж. кн. 56.). Въ последно време не се минава година, да не посети някой славистъ Хилендарскиятъ манастиръ; обаче никой не е могълъ да укаже точно, какво съдържа библиотеката му, понеже тя е стояла до 1894. година неуредена, както се каза по-горе. Потъкнато отъ големия интересъ, който честите учени гости показвали спрямо библиотечните съкровища на манастира, най-сетне манастирското братство се принудило да се постарае за да се уреди библиотеката, и натоварило съ тая грижа отца Сава Хилендарецъ, по потекло чехъ, който се заловилъ са работа още презъ пролетьта на 1894. година. Следъ двегодишна работа той успялъ да прегледа всичките книги и ръкописи, да ги нумерува и да ги систематизува споредъ съдържанието, споредъ векътъ, когато са писани (печатани), и най-сетне споредъ езика, на който са писани. Плодъ на тая работа е едно подробно описание на сегашното състояние на хилендарската библиотека, що е проводилъ той до ческата академия, излязло неотколе подъ горното заглавие и подъ редакцията на проф. Пастърнека.

Отъ описанието на о. Сава излиза, че хилендарската библиотека е по-богата съ ръкописи и старопечатни книги, откол-

кото указва архимандритъ Леонидъ въ своите съчинения: подирнятъ именно посочва до 250 ръкописа и 75 старопечатни книги, като описва отъ тяхъ накратко само 19 пергаментови ръкописа, 83 хартиени и 31 печатни книги. Напротивъ отъ описанието на о. Сава се вижда, че има 471 ръкописъ (и то на пергаментъ 36, на хартия 435) и 147 печатни книги. Отъ ръкописите 39 принадлежатъ на XII—XIV. векъ; отъ старопечатните кн. 9 са печатани въ XV. в. Няма да следя тукъ подробната класификация на ръкописите по съдържание; ще забележа само, че между историческите книги се намира единъ екземпляръ отъ Паисиевата история и единъ преписъ на българския преводъ на Манасия, въ сръбска редакция. За насъ е важно, че въ туй описание са указани нумерата на всички ръкописи и книги, писани на »славянобългарски« езикъ (вж. стр. 11—13) — всичко 98 ръкописа. Няма съмнение, че върху тия български ръкописи тряба да се обърне по-серпозно внимание отъ наша страна. Въ »Български Прегледъ« год. III. книга IX—X. стр. 261 имахъ случай да посоча, като разглеждахъ статията на В. Кънчовъ »Св. Гора«, колко интересни и важни за насъ исторически спомени се запазватъ не само въ българския Зографски манастиръ, но и въ Хилендарския манастиръ. Като прибавимъ сега и интересътъ, който специално за насъ представя българската часть отъ библиотеката на този манастиръ, очевидно е, че едно научно пътуванье на Св. Гора отъ наша страна би дало обилни плодове. Въ такъвъ случай и описанието на хилендарската библиотека на о. Сава ще послужи на изследователя твърде много, а най-повече подробното указание на съдържанието на всеки ръкописъ, особено на разните сборници и дамаскини, понеже са посочени заглавията на всички статии, що се съдържатъ въ тяхъ (вж. стр. 15—92). Не по-малко ценно помагало е и азбучниятъ указатель (регистъръ), приложенъ въ края на съчинението. Той съдържа: I. имена на авторите, които изрично са споменати, най-повече въ различните сборници; II. имена на лицата, споменати въ различните приписки и бележки; III. имена на светиите, за чийто животъ се упоменава и IV. имена местни.

Л. М.

V. Jagič, Die Aufgaben der Erforschung der südslavischen Dialekte, erläutert an dem Verhältnisse der serbocroatischen Schriftsprache zur bosnisch-hercegovinischen Mundart. Отд. отпеч. изъ »Anzeiger« на виенската акад. на наук., фил.-ист. раз. 1897. № XI. 8°, 18 стр.

Откакъ въ последно време станаха по-ясни принципите, които тряба да ни ръководятъ въ изучваньето историята на езиците изобщо, подигна се въ науката и значението на диалектологията до такава степень, че сега вече никой не се съмнява въ необходимостьта, най-подробно да се изучватъ всичките наречия, що влизатъ въ състава на единъ езикъ. Славянските езици откъмъ тая страна слабо са изучени. Между югославянските найдобре е изученъ сръбско-хърватскиятъ, ала и това може да се каже само сравнително съ сведенията, които има науката за съ-

седните му югославянски езици — словинския и българския. Ако се вземе изобщо, и сръбско-хърватските наречия стоятъ и денъ днешенъ неизучени, та ще тряба по-тънко да се изследватъ отъ подготвени за това специалисти. Да докаже това Ягичъ, взима за примеръ най-чистото и най-правилното сръбско-хърватско наречие — босненско-херцеговинското. Това наречие е именно, което е легнало въ основата на книжовния езикъ, що създаде Вукъ Караджичъ. Споредъ туй то трябаше да бъде най-добре изучено, обаче Ягичъ съ примери доказва, че много негови особености са останали или слабо оценени въ науката, или непълно и даже съвсемъ неизвестни. Затова тия особености не са намерили достъпъ и въ книжовния езикъ. На многобройните диалектологични въпроси, които възникватъ при изучваньето езикътъ на по-старите писатели, що са употребявали именно някой отъ босненско-херцеговинските говори, ще може да се отговори тепърва следъ като станатъ подробни изследвания на самото място. Щомъ се явяватъ такива изследвания необходими за казаното наречие, не ще и дума, че те са още по-уместни по отношение къмъ другите, по-неизвестни югославянски наречия. Между тези на първо място идатъ българските наречия изобщо. Почти същото, което Ягичъ доказва за босненско-херцеговинското наречие, може да се докаже и за нашето източно наречие — люлката на нашия книжовенъ езикъ. И то е много малко известно въ подробности, а няма съмнение, че нашите бъдещи диалектологични изследвания ще тряба на първо място да взематъ него въ внимание.

Цельта на Ягича, която е гонилъ съ казаната студийка, когато я челъ презъ априли тая година въ едно отъ заседанията на виенската академия, е била, преди всичко да обърне вниманието на подпрната върху необходимостьта, да се изследватъ югославянските наречия отъ специалисти, както го изисква науката. И тая цель, за добра честь, Ягичъ вече е постигналъ отъ часть, понеже тези дни стана известно, какво академията решила да даде своята подръжка на неколцина слависти, за да изучватъ наречията по Босна, Далмация, Черна Гора и България. Съ тая постъпка академията прави голяма услуга на славянското езикознание. Но това е въ традициите на същата академия, която не за прьвъ пъть сега обръща особено внимание върху славистиката: въ нейните органи са печатани най-ценни трудове по славянското езикознание, като захванемъ отъ Миклошича насамъ. Недавно имахме случай да обърнемъ вниманието на нашите читатели върху най-новия трудъ отъ този родъ, печатанъ въ »Sitzungsberichte« на академията, именно на следсмъртното съчинение на покойния Облакъ »Македонски студии«, съчинение особено важно за българското езикознание (вж. Бълг. Прегледъ, год. III., кн. XII., стр. 135.). А известно е, че Облакъ можа да предприеме своите изследвания въ Македония пакъ благодарение на същата академия, която му бе дала своята подръжка.

Л. М.

И. И. Янжулъ, Торговые музеи, экспортные союзы и склады товарныхъ образцовъ. Изд. на мин. на финансите etc. 1897. 8-о. XIII+367 стр.

Московскиятъ професоръ-финансистъ и политико-економистъ Янжулъ е много работилъ последно време, за да се подигне руската промишленость и износна търговия. Въ това отношение той е намерилъ поддръжка отъ страна на сегашния министъръ на финансите Витте, който скоро следъ като получи портфеля си, обърна се къмъ някои видни учени въ Русия, за да потърси отъ тяхъ съвети, упътвания и т. н. Този трудъ, посветенъ на техниката на износната търговия, е докладъ за научната командировка на автора. Авторътъ е посетилъ промишлено-занаятчийските музеи въ Прага, Дрезденъ, Виена, Пеща, Щутгартъ, Франкфуртъ на Майнъ, Брюселъ, Лондонъ, Хамбургъ, Берлинъ, Мюнхенъ, Карлсруе и мн. др. Значението на този трудъ може да се характеризува съ онова мото, което авторътъ е избралъ: «If knowledge is not power, it shows the way to power» (Ако знанието не е сила, то посочва пътя къмъ силата).

Въ Англия, дето направиха първи и видни фабрично-индустриални успехи, отдавна разбраха значението на изложбите. Така още въ 1756—57. год. тамъ е била устроена изложба отъ Society for the Promotion of Arts, Manufactures and Commerce (Общество за насърчаванье изкуствата, индустрията и търговията). Първата интернационална изложба — това е пакъ английска, която е станала презъ 1851. год. въ Лондонъ. Освенъ общо-възпитателното значение, отъ гледище на индустриално-техническото развитие, изложбите имаха голямо значение, защото послужиха за създаванье на постоянните изложби. Така лондонската изложба отъ 1851. г. послужи за основаванье на Южно-Кенсингтонския художествено-промишленъ музей, следъ виенската изложба отъ 1873. г. се създаде «Източниятъ музей», който сега се нарича «Търговски музей», така също се създаде въ Щутгартъ «Музей за промишлени мостри», въ Москва «Политехнически музей» и т. н. Най-сетне миналата година биде издигната въ Берлинъ величествена сграда на такъвъ единъ музей (Berliner Mess-Palast) по инициатива на «Съюза за устрояванье на международната изложба». Главните видове на такива постоянни изложби са: 1) търговски музеи, 2) промишлени музеи, 3) художествено-промишлени музеи и 4) експортни музеи.

Търговскиятъ музей се занимава обикновено съ износа и вноса. Такъвъ единъ музей тряба да съдържа мостри отъ търговските артикули на една страна. Разбира се, че музеятъ тряба да бъде винаги нащрекъ, да се съобразява съ измененията на всемирния пазаръ. Въ това отношение голяма рола се припада на консулите, които не тряба да забравятъ, че отъ тяхната разумна дейность зависи народно-стопанскиятъ напредъкъ на онази страна, която те представятъ.

Освенъ това търговскиятъ музей тряба да има и своите собствени търговски представители, кореспонденти. Разбира се, че най-главната задача на търговския музей е, да намери под-

ходещъ представитель, който тряба и въ теоретическо-научно и практическо-търговско отношение да стои на онази височина, що се изисква отъ сегашните условия на всемирната търговия. Въ това отношение като образецъ може да послужи брюселскиятъ Musée commercial. Сега този музей е едно полуофициално учреждение и се намира подъ ведомството на министерството на финансите. Този музей има прекрасна трикатна къща, сбирки отъ мостри отъ чужди продукти, едно справочно бюро за външната търговия, дава сведения за всевъзможни доставки вънъ отъ Белгия, има общодостъпна читалня и издава едно списание, което излиза единъ пъть въ две седмици. [1]) Музеятъ има тоже образци отъ износните артикули, а също и образци за по-рационаленъ амбалажъ на стоките (упаковка). При съставяньето на тези сбирки музеятъ се ползува главно отъ помощьта на консулите. Въ 1895. г. този музей е ималъ 23.000 образци. Класификацията на образците става по продукти и държави.

Най-важното нещо при този музей е справочното бюро (bureau de renseignements), което, разбира се, се интересува главно съ износния въпросъ. Тука се даватъ и сведения за по-добри и по-износни фрахтове, съ което, разбира се, експортерите се освобождаватъ отъ експлуатацията на експедиционните кантори. [2]) Това справочно бюро се откри въ 1889. г. при белгийското министерство на пътищата и съобщенията, а следъ като се оказа извънредно полезно, биде присъединено къмъ търговския музей. Общиятъ земеделчески кризисъ въ последните години накара и търговския музей, да обърне по-голямо внимание върху търговията съ селско-стопанските протукти, и въ 1894. г. при него се откри единъ отдялъ (musée agricole) за износа на тези продукти. Тукъ има сбирки отъ домашните птици — живи или отъ гипсъ —, сбирки отъ масло, сиренье, мляко, медъ и т. н. На чело на този отдялъ се намира единъ специаленъ директоръ, който изучва вкуса на иностранните купувачи и съветва белгийските експортери, какво те тряба да правятъ, за да удовлетворяватъ исканията на тези купувачи. Този отдялъ биде посрещнатъ съ голяма радость отъ селските стопани, и съ стотини те се притекоха да се ползуватъ отъ съветите на селско-стопанската секция. Въ същото време и отъ вънъ захванаха да се обръщатъ съ запитвания къмъ тази секция. Броятъ на посетителите се увеличава постоянно: въ 1885. год. е имало 14.867 посетители, въ 1889. г. 23.203, а въ 1893. г. вече 38.124 човека. Всичко това струва на белгийското правителство само 40.000 лева презъ годината.

Следъ брюселския търговски музей иде известниятъ виенски «Kaiserlich Königlich Oesterreichiches Handelsmuseum», който се основа презъ 1886. г. подъ влиянието на брюселския търговски музей. Наистина, Виена имаше вече въ 1874. г. единъ »Източенъ

---

[1]) Вж. Royaume de Belgique. Le Musée commercial, son but et son organisation. Bruxelles 1883. Брошура.

[2]) Вж. също К. Веберъ, Заграничные промишленные музеи. Очеркъ. Вѣстникъ Европы, Апрѣль 1895 года.

музей», но неговата организация беше много проста. Австрийското правителство, което е оценило добре значението на австрийските търговски сношения съ Балканския Полуостровъ, е направило всичко, щото този музей да бъде организуванъ по най-рационаленъ начинъ. При тоя музей има сбирки отъ стоки, справочно железнопътно и мореплавателно бюро, читалня и т. н. Освенъ това музеятъ води редовна кореспонденция съ своите кореспонденти, съ търговски и промишлени учреждения, корпорации и дружества, занимава се съ икономическото изучванье на чуждите държави, съ издаванье на списания, публикации, брошури и т. н. Имотътъ на музея е повече отъ 200.000 лева. Правителството дава годишно 80.000 лева. Библиотеката на музея е извънредно богата. При музея се четатъ публични сказки. — Виена притежава още три учреждения, които се занимаватъ съ насърчаванье и улесняванье на износната търговия.

Извънредно важенъ е маджарскиятъ търговски музей, откритъ въ 1886. г. въ Пеща — «A Magyar Köreskedelmi Muzeum». Този музей не само дава справки, но също и търгува, главно съ изтокъ. Този музей се отличава съ една специална секция за домашната индустрия, нещо, което ние не намираме нито въ брюселския, нито въ виенския търговски музей.

Освенъ музеите, голямо значение за улеснение на износната търговия представятъ експортните съюзи,

Тези съюзи играятъ особено голяма рола въ Германия, дето почти няма специални търговски музеи. Въ това отношение на първо място тряба да поставимъ щутгартското експортно изложение, което не получава никакви субсидии, а е продуктъ на частна инициатива. Сетне интересно е дрезденското учреждение на «Експортния съюзъ на Саксонското кралевство».

Книгата на професора Янжула ни дава прочее ясна представа за онези похвати, къмъ които прибягватъ западно-европейските представители на народното стопанство, за да се явятъ въоръжени съ теоретически и практически знания на всемирния пазаръ. Въпросътъ за организацията на експортни дружества и промишлено-търговски музеи е единъ отъ най-важните за България. Разбира се, че такива неща тряба да бъдатъ приспособени къмъ специалните условия на българския пазаръ и българската производителность. Само съ законодателни мерки не може да се подигне българската търговия, — тряба обществото да се стресне; обаче за да стане това, тряба да се захване съ учреждаванье на поне скромни търговско-промишлени музеи, които само ще могатъ да дадатъ потикъ въ това отношение. Ето защо препоръчваме книгата на професора Янжула, която би трябало да стане настолна книга за всякого, комуто е присърце народно-стопанскиятъ напредъкъ на княжеството. А пъкъ задачата на българското правителство е, то да се притече щедро на помощь, защото българската търговия, която се намира на най-низка степень, много повече се нуждае отъ упътвания и знания, отколкото войските отъ скъпите топове и нови пушки, за които се харчатъ съ милиони въ една епоха, дето въ мирно време става ужасна икономическа война,

дето всяка държава преди всичко се стреми да съсипе и пороби своя противникъ икономически, за да направи отъ него посетне политически робъ. Примерътъ на Гърция и Сърбия тряба да служи на България като постоянно memento mori!

Б. Минцесъ.

Положеніе армянъ въ Турціи до вмѣшательства державъ въ 1895 году. Москва 1896. XXIII+443 стр. Ц. 1 р.

Тая книга е сборникъ отъ статии, излезли изподъ перото на Роленъ-Жакмена, Мак-Коля, Грина, Дилона, Диева и др. Придружена е съ речьта на Гладстона по случай на турските кланьета въ Армения и съ едно предисловие на известния вече на българските читатели графъ Л. А. Камаровски. [1]) Всички тия автори, повечето специалисти по международното право и добри познавачи на Турция, разглеждатъ положението на арменците отъ разни страни. Те, за да докажатъ злоупотребенията на турците и на турската власть отъ една страна и несносното положение на християнските народи въ Турско отъ друга, се ползуватъ отъ разни официални документи, като английските сини книги, разни консулски рапорти и пр. Тази книга е важна за насъ българите, защото отъ нея много лесно може да се види и положението на наште братя въ Македония. Доста е да се заменятъ въ нея думите арменци, курди, татари, черкези съ македонци, арнаути, коняри, читаци, за да може да блѣсне най-рельефно и положението на българите въ Турско. Същите злоупотребения, същите кражби, същите грабежи, същите убийства. И тамъ и тукъ обезчестявания; и тамъ и тукъ потурчвания. Каквато рола играятъ курдите въ армения, досущъ такава рола играятъ и арнаутите въ Македония. Властьта е една и съща. Тя еднакво насърчава и едните, и другите; еднакво си служи и съ едните, и съ другите. Иска ли да натисне арменците, подига и въоръжава курдите, иска ли да натисне македонците, същото прави съ арнаутите. Колко общо между арменци и македонци, между курди и арнаути!

Особено ни привличатъ вниманието въ тая книга гл. гл. VI. и VII. отъ статията на Мак-Коля. Тая статия е озаглавена: »Отвѣтственность Англіи предъ Арменіей«. [2]) Първата отъ тия две глави се опитва да разреши въпроса »Кто отвѣтственъ за избіенія армянъ?«, а втората пъкъ говори, че въ турската империя »избіенія христіанъ совершаются періодически«. Когато у насъ се даватъ подъ съдъ редактори и списатели, задето писали, че самъ султанътъ заповядалъ да изколятъ арменците, тогава въ монархическа Русия цензурата допуска да се печататъ цели томове, въ които се доказва съ фактове, че именно султанътъ е виновенъ за това ужасно кланье, а не другъ някой. Идеята, да се състави конница отъ курдите и да се въоръжи, е била дадена отъ самия султанъ. Началникъ на тая курдска кавалерия, наименувана по

---

[1]) Вж. отъ него „Източниятъ въпросъ“, превелъ Н. Наумовъ.

[1]) Всякоя статия въ тоя сборникъ носи особено заглавие: Роленъ-Жакменъ — „Арменія, армяне и трактаты“; Фр. Гринъ — „Армянскій кризисъ и владичество турокъ (Сасунская рѣзня)“; Ем. Дилонъ — „Положеніе дѣлъ въ Арменіи“; Гр. Диевъ — „Армянскій вопросъ въ Турціи“.

името на самия султанъ хамидие, билъ поставенъ единъ известенъ и чудовищенъ разбойникъ Хасанъ-ага. Безъ да се гледа на европейските консули, които не веднажъ протестували противъ туй назначение, Хасанъ-ага, наместо да бъде наказанъ, билъ повиканъ въ Цариградъ и представенъ на султана. Тоя именно Хасанъ-ага, на чело на турската регулярна войска хамидие, произвелъ относле ужасите и кланьетата въ Армения. Следъ всичко това, тоя злодей и разбойникъ билъ награденъ отъ султанъ Хамида и повишенъ до чинъ паша.

Казахъ вече, че гл. VII. се занимава съ въпроса, че избиваньето на християните въ Турско се върши периодически. Въ нея глава, безъ да се зематъ въвъ внимание хилядите поединични убийства, които се вършатъ всеки денъ въ Турция, се наброяватъ около десетина масови избивания само въ сегашния векъ. »Избіенія христіанъ въ Оттоманской имперіи совершаются періодически, не какъ взрывы мѣстнаго фанатизма, но какъ политическіе акты, связанные съ извѣстною системой и совершающіеся неизмѣнно или по приказанію, или по внушенію султана и его совѣтниковъ.« Такова избиванье е и арменското, такива са били и българското презъ 1877. год., и онова въ Ливанъ и Дамаскъ презъ 1860. год., и онова на несторианците и арменците въ Курдистанъ презъ 1850. год., и онова на гърците въ островъ Хиосъ презъ 1822. год. и др. Щомъ турците забележатъ че християнскиятъ елементъ се е намножилъ въ империята имъ и може да земе връхъ надъ тяхъ, те избиватъ систематично по-голямата му часть и оставятъ твърде малко отъ тяхъ, колкото да работятъ и да ги хранятъ. Това е »традиционна политика на султаните«, това е »система на управление въ Турско«. Като е тъй, не е ли настаналъ още редътъ на македонците?

Отъ няколко години насамъ се забелязва, че арнаутите постоянно се насърчаватъ отъ властьта и се въоръжаватъ. Отъ тяхъ турската централна власть иска да създаде особена жандармерия. Арнаутските главатари често се явяватъ въ Цариградъ и пакъ се връщатъ дома. Техните постоянни нашествия въ Македония, арнаутското заселванье по границите на Сърбия, обезоръжаваньето на християните въ Македония, дава ни поводъ да мислимъ, че и тамъ се готви някое поголовно избиванье, но се отлага за въ краенъ случай, защото не може изведнажъ по цялата турска империя да се произведе сечъ и резня противъ християните. Ако македонците избягнатъ отъ тая участь, то тряба да се благодари, че те са въ Европа, и че са заобиколени отсъде съ братски народъ, който всякога ще имъ се притече на помощь.

Ние препоръчваме горната книга на всички ония, които се интересуватъ съ положението на християните въ Турско и които искатъ да изучатъ турците отъ вси страни. Тя е важна още, че се привеждатъ въ нея хиляди факта по официални източници и се посочва на много други съчинения и книги, които се отнасятъ до тоя въпросъ.

Най-после ще кажемъ, че не би било зле, ако някой отъ нашите учени се заеме и опише положението на българите въ Турско, пакъ на основание на тия сини книги и консулски ра-

порти, защото европейските консули въ Македония не вярваме да не донасятъ до сведение на своите правителства всички кражби, злоупотребения и грабежи, които се вършатъ всеки денъ надъ беззащитните българи въ Турция отстрана на турците и арнаутите. Ние положително знаемъ, че подобни рапорти лежатъ и и въ архивите на министерството на външните дела и изповяданията, но за жалъ досега те не са систематизувани и обнародвани. Пъкъ и хилядите фактове, които са печатани и се печататъ постоянно по нашите вестници, заслужватъ внимание, макаръ и да се събиратъ отъ частни източници.

Е. Спространовъ.

Программы домашняго чтенія на 1-ій годъ систематическаго курса. Коммиссія по организаціи домашняго чтенія, состаящая при Учебномъ Отдѣлѣ Общества распространенія Техническихъ Знаній. Изданіе 3-е, исправленное и дополненное. Москва 1895. 190 + II.

Въ последната книга на »Бълг. Прегледъ« читателите се запознаха съ другъ видъ програми отъ тоя родъ, предназначени »за самообразование« и издадени въ Петербургъ отъ »Отдѣла для содѣйствія самообразованію въ Комитетѣ Педагогическаго Музея Военно-Учебныхъ Заведеній«. Цельта на последните програми е, да посочи на желаещите да се развиватъ — книги и съчинения по всичките клонове на науките »за самообразование«; обаче цельта на първите е не само »придти на помочь лицамъ, желающимъ посредствомъ домашняго чтенія пополнить пробѣли своего образованія«, но и »которыя желають серьезно и основательно ознакомиться съ тѣмъ или другимъ научнымъ отдѣломъ, но не имѣютъ возможности изучать этого отдѣла въ высшей школѣ«. По тая причина комисията се е старала, щото съдържанието на програмите да съответствува на ония отъ висшите училища. Но понеже желаещите да се самообразуватъ не могатъ да изучатъ основателно известенъ отдялъ безъ лично ръководство и безъ богатите пособия въ университетите, то комисията по необходимость отстранила изъ програмите всички тия предмети. Следъ това комисията се постарала да направи програмите колкото се може по-общодостъпни и по тая причина »въ каждой программѣ указанъ тотъ необходимый минимумъ познаній, безъ усвоенія котораго нельзя познакомиться съ соотвѣтствующимъ отдѣломъ сколько-нибудъ основательно». И тукъ »всичките книги, необходими за да се добие този минимумъ познания, са показани на руски езикъ и почти всички ще се доставятъ на читателите отъ комисията на лготни условия. Относително начина, какъ да се усвоятъ необходимите пособия, въ програмите са дадени най-близки показания; по много отдели къмъ програмите са притурени и проверочни въпроси. Колко тряба да се чете въ пределите на необходимия минимумъ, е пресметнато така, щото всякой отдялъ да може да се усвои въ една година«.

»Всичките показания на комисията се правятъ така, щото да могатъ да се възползуватъ лица отъ три категории: 1) лица, които никакъ са нямали възможностъ да добиятъ правилно средно образование; 2) лица, които са свършили гимназия, но не са

получили висше образование, и 3) лица, които са свършили висше училище и искатъ съ помощьта на комисията да си припомнятъ забравеното, да попълнятъ блезните или да добиятъ нови сведения по непознати тямъ отдели на науките. . . . . Тя приема да ръководи желаещите домѣ да четатъ, притова »серюзно да четатъ«, по следните отдяла на науките: 1) математически науки; 2) физико-химически; 3) биологически; 4) философски; 5) общественоюридически; 6) история и 7) литература. По всичките тия отдели (съ изключение на математическия) е съставена отъ комисията програма за систематическо четенье презъ четири години.

Втората часть на разглежданите отъ насъ програми съдържа въпроси на отделни теми. Те са съвършено отделни отъ програмите за систематическо четенье и повече специални. Те допълнятъ първите и се препоръчватъ на такива читатели, които се занимаватъ съ съответствения отдялъ на първите програми и искатъ по-основателно да се запознаятъ съ него. »Въобще вториятъ отдялъ се предназначава за лица, които искатъ да ограничатъ четеньето съ някой отделенъ общоинтересенъ въпросъ«.

Комисията при съставяньето на тия програми и въпроси на първо време се ползувала отъ задгранични подобни учреждения. Най-много се придържала о ония за домашно четенье въ Англия и Америка, като имала предъ видъ, разбира се, и условията на руския животъ. Съобразно съ последния тя немалко видоизменявала чуждите програми.

Подиръ тия предварителни обяснения, комисията посочва начинъ на читателите, по който да могатъ да се сношаватъ съ нея, и излага планъ за систематическо четенье презъ четири години.

Следъ всичко гореизложено следватъ и самите програми за първа година (часть I.) и »четенье по отделни теми« (часть II.).

Въ заключение ще кажемъ, че тия програми немалко би ползували българските младежи, които искатъ да се самообразуватъ и развиватъ, па не би било зле, ако такива се съставятъ специално и за тяхъ отъ нашите специалисти-учени.

Е. Спространовъ.

Овощарството въ Сърбия, Босна и Херцеговина. Отъ Стефанъ Т. Гудевъ, инспекторъ по лозарството при минист. на търговията и земледелието. Рапортъ до г-на министра на търг. и землед. София, 1897. Държавна печатница, 8⁰ 127 Съ прилож. на 20 фотогр. снимки.

Рапортътъ на г. Гудева е резултатъ отъ една командировка въ Сърбия, Босна и Херцоговина, станала презъ миналата година съ цель да се изучатъ на самото място мерките, които се взематъ въ казаните страни за подиганье на овощарството. Изобщо утешително явление е у насъ, че вече се съзнава голямата полза, която можемъ да извлечемъ отъ подобно изучванье на съседните намъ две страни — Сърбия и Босна, които и по култура и по история са намъ най-сродни. Парите, които държавата ни ще похарчи за подобни командировки, стига да са те възложени на подготвени хора, няма да отидатъ напразно. Наблюденията, които

е направилъ нпр. въ дадения случай Т. Гудевъ, чрезъ негова подробенъ рапортъ ставатъ достояние на всички наши земледелци и стопани както и на специалистите по икономически въпроси — и те не могатъ да не принесатъ най-малко оная полза, която произтича отъ простото съревнование да достигнешъ или да надминешъ съседа си въ нещо.

Гудевъ ни запознава първомъ съ заведенията, чрезъ които въ Сърбия се действува, за да се подобри земледелието, а именно съ земледелческите училища, земледелческото дружество, държавното имение въ Топчи-Дера и държ. разсадници, временните курсове и държ. конезаводъ въ Любичево. Особено внимание е обърнато върху културата на сливите, важенъ търговски артикулъ въ Сърбия, който би могълъ да стане такъвъ и у насъ. Още поинтересно е изложението върху овощарството въ Босна, дето борави вече и намясата на по-културна ръка отъ австрийската окупация насамъ.

Къмъ рапорта са приложени 20 снимки; 1. Сушилня за сливи въ Кюстендилско; 2. Сръбска сушилня за сливи. 3. Сушилня за сливи »Исартиева система«. 4. Триеръ за сортиранье на сухите сливи. 5. Изгледъ на земледелческата станция въ Плиджа. 6. Пасбища на Плидженската станция на Игланъ. 7. Общъ изгледъ на лозарско-овощарската станция при гр. Мостаръ. 8. Лице на станцията при гр. Мостаръ. 9 и 10. Общъ изгледъ на земледелческата станция въ Гацко и въ Ластва. 11. Работническите бараки при станцията въ Ластва. 12. Общъ изгледъ на земледелческата станция въ Ливно. 13. Овчарницата на Ливненската станция. 14. Землед. станция въ Модричъ. 15. Овощарско-лозарска станция въ Дервентъ. 16—19. Щерни и сушилни.

Л. М.

Victor Bérard, La Macédoine. Deuxième édition. Paris, Calmann Lévy, 1897. Стр. 310, 8°. Цена 3 л. 50 стот.

Презъ миналата есень г. Бераръ, който и другъ пътъ е пътувалъ изъ Македония, бе посетилъ изново тая страна, и плодъ отъ това негово пътуванье е тази книга, която въ начало на тая година излезе въ видъ на статии въ няколко броя на списанието Revue de Paris. Доколко френската публика се е заинтересувала напоследъкъ за Македония, показва това обстоятелство, че съчинението на г. Берара вече толкова късо време брои второ издание. Ето съдържанието на тая интересна книга: Страната и племената; Скопье; Прищина; Солунъ; Битоля; Серезъ; Разрешения. Въ следната книга на Бълг. Прегледъ ще разгледаме по-подробно това съчинение.

И. Г.

Въ редакцията на »Български Прегледъ« се приеха още следните издания:

I. Книги.

Викторъ Хюго, Мария Тюдоръ. Прѣводъ отъ френски. Издание на Казанлъшката Любителска Театрална Трупа. Казанлъкъ 1897. 8°, 114. Цѣна 1·20 лева.

Н. П. Стороженко, Юношеската любовь на Гете. Очеркъ. Прѣвелъ отъ русски *Иванъ Кировъ*. Руссе 1897. 8°, 18. Цѣна 30 ст.

К. Елницки, Характеристики на момичета. За тия, които сж се посвѣтили на учителска или възпитателска дѣятелность и за ония, които се готвѭтъ за такава дѣятелность. Отъ второто руско издание прѣвели *Ц. Сталийски* и *Д. Негенцовъ*. Пловдивъ, издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ. Първо издание, 1897. Стр. VI+145, 8°. Цѣна 1 левъ.

М. Колоколова, Писма до майкитѣ отъ една майка. Прѣвелъ отъ руски *Д. П. Пандовъ*. Пловдивъ, издание и печать на Хр. Г. Дановъ. Първо издание, 1897. Стр. IV+83, 8°. Цѣна 50 ст.

В. Лункевичъ, Наука за животъ, общедостжпна физиология на човѣка. Съ 91 рисунки въ текста. Прѣводъ отъ русски. Премия за III. год. на »Медицинска Бесѣда«. Видинъ 1897. 8°, 270. Цѣна 2 лева.

Вл. Фармаковски, Управление на дѣцата по лекциитѣ на Циллера. Прѣвелъ отъ третото издание *П. Г. Касабовъ*. Руссе 1897. 8°, 134. Цѣна 1 левъ.

В. Н. Жукъ, Майка и дѣте. Кн. VIII. Цѣна 1·20 лева. Стр. 545—640.

Д-ръ Наумъ Райхсбергъ, Въпросътъ за народонаселението въ наше врѣме. Прѣвелъ отъ нѣмски *Д-ръ Драг. Радиновъ*. Свищовъ 1897. 8°, 34. Цѣна 30 стот.

Свящ. Николай Д. Крапчански, Родителска длъжность по възпитанието на малкитѣ дѣца. София 1896. 8°, 16. Цѣна 20 ст.

Ст. Тилковъ, Малъкъ турско-български рѣчникъ. Издание и печатъ на К. Г. Самарджиевъ и С-ие въ Солунъ и Прилѣпъ. Солунъ 1897. 16°, 614. Цѣна 30 гроша.

Изложение за състоянието на учебното дѣло и фермата на Държавното земледѣлческо училище при гр. Руссе прѣзъ 1895 6 учебна година. Руссе 1897. 8°, 112.

Програма за дѣвическитѣ гимназии въ България. Проектъ. Издава министерството на народното просвѣщение. София, държавна печатница, 1897. Стр. 109, 4°.

Къмъ историята на Висшето Училище. София 1897. 8°, 75. Цѣна 50 стот.

II. Списания.

Училищенъ Прѣгледъ. Юни 1897.

Зжболѣкарски Сборникъ. 1 Юни 1897. Брой 10.

Naše doba, revue pro vědu, umění a život sociální. Год. IV. Červenec, Seš. 10.

Věstník České Akademie císaře Františka Josefa. Год. VI. Юни 1897, брой 6.

Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот. IV, Априлъ, Maj, Јуни 1897.

Школски вјесник. Сарајево 1896. III. 11. и 12.

Бранково Коло, у Ср. Карловцима, 3 (15)Юли, 1897, бр 27.

Учитељ. Педагошко књижевни листъ. 1897, год. XVI, свеска 1—10.

ИЗЪ НАШИТЕ И ЧУЖДИТЕ СПИСАНИЯ.

Резултатите отъ екскурсията по България, предприета отъ Руския Археологически Институтъ презъ лятото на 1896. година.[1])

На 26. февруари тая година стана тържествено заседание на Руския Археологичести Инстритутъ въ Цариградъ, който отпразнува втората годишнина отъ своята дейность. Заседанието бе открито отъ почетния председатель на института г. А. И. Нелидова, руския посланикъ въ Цариградъ, съ една прочувствувана речь, въ която той приветствува института съ достигнатите отъ него учени резултати. Следъ това директорътъ на института проф. Ѳ. И. Успенски произнесе сказка на тема: »Източната и Западната империя въ IV. и V. в.«, въ която почтениятъ ораторъ разви и поясни вътрешните причини за разделението на Римската империя на две половини и различните съдби, които постигнаха Източната и Западната империя. Въ заключение ученият секретарь при института г. П. Д. Погодинъ прочете отчетъ за дейностьта на института презъ 1896. г., отъ който се вижда, че освенъ рефератите отъ разнообразно съдържание, които са били съобщени на обикновените заседания, и »общедостъпните беседи» върху археологически и исторически теми, институтътъ е предприелъ презъ отчетната година и археологически екскурсии, главната цель на които, споредъ определението на проф. Ѳ. И. Успенски, била следната: »колкото повече институтътъ може да разшири областьта на своето непосредствено запознаванье съ провинциите на Отоманската империя, толкова по-обилни ще бъдатъ за него средствата за достиганьето на неговите научни задачи. Висшата цель, къмъ каквато въ това отношение той тряба да се стреми, е да завърже лични сношения съ колекционерите и любителите на археологията въ най-важните пунктове и съ тяхна помощь да се добиятъ поне някои знания за състоянието на паметниците и местонахождението на археологическия материалъ.« Съ такава цель миналото лято бяха предприети няколко екскурсии въ Мала-Азия и Палестина и една въ България. Обаче цельта на тази последната не се изчерпвала само съ горепизложените общи интереси.

»Институтътъ, четемъ въ „Отчета“, счелъ за своя длъжность да се запознае съ българските старини още и затова, защото

---

[1]) Вж. Ѳ. Успенскій, „Отчетъ о дѣятельности Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ въ 1896 году“, напечатанъ въ „Византійскій Временникъ“, Приложеніе къ IV-тому, выпускъ 1 и 2, стр. 26—36.

важностьта отъ изучваньето на България се признава дотолкова настоятелна, щото преди няколко години бе съставена програма за подобно изучванье и предполагаше се да се организува голяма руска експедиция за тази цель. Макаръ проектътъ за тази експедиция поради известните политически обстоятелства да бе забравенъ, обаче можемъ да се надяваме, че отново ще се спомни за него, тъй като значението на българските старини спазва всичката си сила въ науката. Няма съмнение, че върху основата на научните интереси за русите може да се очаква въ България голямъ успехъ. Тукъ, преди всичко, ние (русите) нямаме засега конкуренция нито отъ страна на европейските учени, нито на местните. България, може да се каже, е още малко разбутана въ археологическо отношение; малкиятъ кръгъ отъ учени, които се групиратъ въвъ Висшето Училище, е твърде недостатъченъ, за да земе въ ръцете си разработваньето на старата история, изучваньето на монументалните и писмени паметници, изследваньето на народната литература, езика и обичаите. Научните потреби се оказватъ несравнено по-широки отъ числото на подготвените хора; а пъкъ и въ правителството, и между преподавателите на Висшето Училище се осеща потреба за систематична и методическа постава на археологическите изследвания, а за удовлетворението на тази потреба няма хора, па няма и школа, която да приготви подобни хора.«

Тази екскурсия по България била предприета отъ директора на института г. Ѳ. И. Успенски, който се занимаваше съ библиотеките и паметниците въ западна България, и отъ учения секретарь при института г. П. Д. Погодинъ, който пропътува по северо-източна България. Резултатите отъ тази екскурсия са изложени въ следните деления:

1) Ръкописни паметници. »Мнението, че въ България се намира голямо количество ръкописи на славянски езикъ, е могло да се състави възъ основа на отзивите на пътешествениците, които са посещавали България въ половината на сегашния векъ. Днесъ-за-днесъ тряба да се признае такова мнение за преувеличено. Наистина, въ ония места, дето са се намирали преди големи сбирки, напр. въ Бояна при София, сега или нищо не се запазило, или пъкъ твърде малко; истина е също и туй, че за последно време съставиха се и частни сбирки, напр. у г. Герова въ Пловдивъ. Но при все това, споредъ туй, което сега има, тряба да се мисли, че ръкописите или са отишли задъ граница, или пъкъ те никога не са били толкова много, както се е струвало. Най-голяма сбирка отъ ръкописи се намира въ София въ народната библиотека. Но цялата сбирка не надминава 300 ръкописа, дори съ ония, които недавно са постъпили и още не са внесени въ каталога. Може, разбира се, да се пожалее, задето нито една българска сбирка отъ ръкописи няма научно описание; за тази работа би трябало да се завземтъ още и затова, защото повечето ръкописи са твърде пострадали отъ времето и отъ влагата, тъй щото развалата имъ съ време ще се усили« . . . . »Софийската сбирка отъ ръкописи съдържа някои ценни неща. Найголямъ интересъ представя № 55 — доста повреденъ ръкописъ

отъ XIV. в., съ изгубени листове въ началото и въ средата, но и при все това заслужва внимание по много причини. Това е Синодикътъ на царь Бориса, за който на времето бе съобщено въ »Временника« отъ 1855. г. отъ Палаузова, но който и до днесъ не е билъ изученъ. Институтътъ се погрижи да се фотографира този паметникъ, за което моли съдействието на военния министъръ, по разпоредбата на когото българскиятъ картографически институтъ любезно направи факсимиле на 83 страници отъ този паметникъ по фототипически начинъ. Засега Синодикътъ се готви за издание въ »Известията« на института. Отъ другите ръкописи може да се отбележатъ № 68 — сборникъ отъ пиеси съ различно съдържание. На л. 91 се начева една твърде любопитна статия: »на свѣте суть три цари, якоже святая Троица на небесѣхъ«; на л. 166 — откъслекъ отъ сръбска летопись; № 152 по някои дани е твърде важенъ за историята; № 182 на л. 269: »сіа словеса, въ кратцѣ избранна отъ книгы Коньстантина философа Костенчьскаго»; № 166, л. 62, и № 60, л. 56, представятъ разкази отъ византийската история отъ V. в.; № 166, л. 253, представя известенъ интересъ за историята на произхода на акатиста въ честь на Богородица; л. 295 за храма св. Георги въ Цариградъ ис то девтеронъ. Отъ гледище по историята на изкуството тряба да отбележимъ още няколко №№ съ миниатюри: 6, 7—8, 181 и др.«

»Второто място заима Рилскиятъ манастиръ. Въ него обаче има не повече отъ стотина ръкописа. Наистина, тукъ няма такъвъ ръкописъ, както Синодикътъ на Софийската библиотека, но затова въ Рилския манастиръ има добри материали по българската история, тукъ има повече материалъ и за историята на изкуството (въвъ видъ на миниатюри, начални букви въ ръкописите). Отдѣлътъ за житиетата на славянските светии тукъ е твърде богатъ и може да бъде като материалъ за интересни изследвания. Такъвъ е № 28 (Патерикъ). Особено важни са №№ 61 съ чудесата на Димитрия Солунски, съ житиетата на светиите и съсъ съчиненията на Ефтимия Търновски. На л. 729 има следния записъ: „Исписасе сіа божественая книга рекомый панагирикь послѣднимъ въ діацѣхъ Владиславомъ грамматикомъ въ всечестнѣмъ монастыри пресвятыя Владычицы нашея Богородицы иже въ подкрылїи Чръные горы въ предѣлѣ Жеглиговецѣмъ въ дни великаго и самодержавнаго царя мусорманскаго Мегмета бега въ лѣто 6987 (1479) мѣсяца апрѣля 9.“ № 62 съ трудовете на Ефтимия Търновски и Цамблака и съ следния записъ на л. 573: „Исписасе сіа божественая книга глаголемыи Панегирикъ въ обители преподобнаго отца нашего и пустынножителя І. Рыльскаго потружданіемъ и настояніемъ игумена честнѣйшаго тоежде обители кирь Ѳеофана и прочаго братства, подвигшу ихъ на се и предубѣдившу Святому Духу. Исписасе отъ създаніе міру 6991 (1483). Круга солнцу 20, лунѣ 9, Ѳемеліе 21 индикта 1 м-ца августа довършисе 18 днь.“ № 78, въ който на самия край на ръкописа има една трърде интересна статия: „а се книгы льжныхъ сьписаніа сіа суть ихже недостоить дрьжати“ (и върви на 4 страници преброението на отречените книги). Отъ актовете на Рилския манастиръ най-голямъ интересъ представя хрисовулътъ на Иванъ

Шишмана (1378), той би трябало да се издаде фототипически; понататъкъ любопитенъ е актътъ отъ 6974 (1466), съ който се свидетелствува, че Рилскиятъ манастиръ и Пантелеймоновскиятъ на Атонъ въ старо време се намирали подъ едно управление: „но времени же видѣхомъ въ святѣй горѣ въ монастыры святаго великомученика Христова и цѣлебника Пантелеймона хрисовули прежніихъ святыихъ ктиторь како суть были оба монастыри едино, тѣмъ-же и мы съвѣщавшесе по прѣставленія брата нашего кирь Іоасафа сътворихомъ да суть пакы оба монастыра едино якоже суть и прежде были«.

»Трето място по значението си заема колекцията на г. Герова. Въ тази колекция има не повече отъ 30 ръкописа, но между тяхъ има твърде важни. Такъвъ е триодътъ, написанъ на пергаментъ въ 8 д. листа съ записъ: »писа робь боже Яковъ діакъ«. Този ръкописъ представя палимпсестъ. Сегашниятъ текстъ е писанъ отъ диака Якова по по-старъ текстъ; този последниятъ въ първата половина е гръцки, а въвъ втората — славянски голямъ уставъ. Интересно е така също едно евангелие отъ XVI в., споредъ записа на края, която принадлежи на Радула Граматика, известния вече съ своите приписки на съставените отъ него ръкописи; такъвъ е пакъ Минея, който се начева отъ февруари и съдържа, между другото, и »служба Кириллу Философу«. Многото приписки въ края на ръкописите както въ Рилския манастиръ, така и въ сбирката на г. Герова, могатъ да дадатъ материалъ за няколко страници въ литературната история на България.«

»Въ Пловдивската библиотека се намиратъ до 75 ръкописа евангелия, пролози, богослужебни книги и сборници. № 45 е интересенъ по изложението на богомилската теория на мирозданието: «ѹ то време бисше ангель ѹ бога наизобрани кои бы бы названь сатанаиль«.

»Въ малката библиотека на Българското Учено Дружество има няколко любопитни неща. Такъвъ е псалтирътъ съ прекрасно писмо и е добре спазенъ съ записъ: **пандази лѡфеть пастир красен починаем.** На л. 185 има винетка съ образа на Господа Вседържителя и Ивана Александра царя Болгаромъ, при който на полето има написъ: си рѣчь сне сътворено бысть въ помощь и утвръждение Іоанну Александру царю блъгаромъ пачеже и грькомъ и буди въсегда. Аминь.« Приписката, вероятно, се отнася не къмъ винетката, а къмъ цялата книга, въ която твърде рядко се изобличаватъ нравите и вярванията на евреите. Изобличението е приспособено като тълкувания къмъ псалмите на Давида и принадлежи на архиепископа Атанасия. Макаръ за този ръкописъ да е било съобщено въ »Периодическо Списание«, кн. XIX. и XX., но още не е изчерпанъ материалътъ за историята на културата въ XIV. в. Отъ другите ръкописи ще отбележимъ единъ откъслекъ отъ единъ гръцки ръкописъ, написанъ въ X. в. и не лишенъ отъ важно значение. Това е откъслекъ отъ схолиите къмъ риторическото съчинение на Гермогена περὶ εὑρέσεως съ ексцерити отъ съчинението на Елия Аристида, написани на полетата. За този ръкописъ ще бъде поместена въ 2-та книга

на »Известията« на института статия, съставена отъ академика В. К. Ернщедта.«

»Библиотеката на Бачковския манастиръ, твърде значителна преди, сега няма славянски ръкописи; въ нея са запазени около стотина гръцки ръкописи повечето съ църковно съдържание.«

»Най-сетне, може да се спомене още за 3 ръкописа въ с. Белчинъ, на разстояние 2 часа отъ Самоковъ на западъ (триодъ и два минея), и за два-три кодекса въ близките до София манастири, както Кремиковския, и въ Софийския музей (интересенъ е Синодикъ на триптихъ). Казватъ, че още няколко ръкописа имало въ министерството на народното просвещение. Всичките споменати ръкописи са разфърлени по разни места, не обезпечени отъ повреди и не са описани. За полза на работата било би твърде важно, ако правителството би се погрижило да ги събере и опише.«

2. Архитектурни паметници. »Като най-значителенъ въ това отношение паметникъ тряба да се признае св. София въ столицата на княжеството. Църквата св. София се намира въ развалини, сводътъ на няколко места е срутенъ отъ земетресение, абсада разрушена и затулена съ стена още въ турско време. Външниятъ партексъ е падналъ, и останалъ отъ него само фундаментътъ; базиликата съ три кораба, висока и величествена, съ срутени сводове, заплашва съ разрушение. Този паметникъ заима въ София първо място по своята импозантность. До него е разпланирувано място за църква въ името на св. Александра Невски, обширно и скъпо предприятие, замислено за увековечение спомена за освобожението на България, но и до днесъ си остава като проектъ. Имаше въпросъ — той и сега още си остава въпросъ — да се приспособятъ основите на стария храмъ св. София за новата църква, но страхътъ предъ големите затруднения и недостатъкътъ отъ добри архитекти и археолози, които би изучили развалините и определили възможностьта или невъзможностьта да се възползуватъ отъ тяхъ за новата постройка, оставятъ този въпросъ и днесъ-за-днесъ нерешенъ. Св. София и местностите, близу до нея разположени, са заимали, вероятно, централно положение въ старата Сердика, средновековния Средецъ; тукъ са открити най-интересните древности. При разкопките на мястото при олтаря открита е била гробница, дето са били намерени два скелета, и между тяхъ сребърна кутия съ квадратна форма, вис. 7 см., шир. 8, дъл. 8 съ Христовата монограма, доколкото може да се съди, отъ VI в. Подъ единъ слой земя отъ два аршина въ същия олтарь на св. София открита била мозаика, която се отнася къмъ още по-рано време. Тази мозаика е обърната не къмъ средата на олтаря, а малко на страна, отъ което може да се заключи, че тя се е намирала на това място преди постройката на олтаря, и строителите на църквата не се решили да изменятъ положението ѝ отъ страхъ да я не повредятъ. По тия находки може да се съди, че въ църквата св. София се е запазилъ доста старъ и интересенъ паметникъ, частите на който могатъ да се отнесатъ къмъ първите векове на християнството. Това се по-

твърдява отъ откритите близу до св. София християнски гробници, които се отнасятъ къмъ V.—VI. в. Другиятъ интересенъ и старъ храмъ въ София засега е недостъпенъ за изучванье. Това е църквата, въ която днесъ се покоятъ останките на първия князъ на освободена България«.

»Въ близките околности на София се намиратъ много мънастири, въ които се спазватъ още дири отъ старини. Първо място между тяхъ заима по своето значение Бояна. Бояна е играла голяма рола въ славянската епоха на българската история; тукъ са били укрепения, дири отъ които са запазени още и до днесъ; вероятно тука са били фамилните владения на Асеновците; подъ Бояна са ставали няколко пъти сражения; въ средата на сегашното столетие въ Бояна е видялъ проф. Григоровичъ твърде важни ръкописи. Днесъ-за-днесъ тукъ всичките старини се съсредоточаватъ въ старовремската църква Николай Чудотворецъ и мъченикъ Пантелеймонъ, па още и въ остатъци отъ укрепението на близката скала. Външниятъ нартексъ на църквата е нова постройка, отъ него две стъпала по-долу се влиза въ храмъ съ базилична форма, цялъ покритъ съ фресковъ живописъ; главниятъ сюжетъ на изписа на църквата са чудесата на Николая Чудотворца. По страните отъ входа се намиратъ изображенията на царя и царицата, надъ входните врата има надписъ съ следното съдържание: »Въздвижеся отъ земѧ и създасѧ прѣчисты храмъ святого іерарха Христова Николы и святого и великаго славнаго мжченика Христова Пантелеимона теченіемъ и трудомъ и любовнаѩ многоаж Калоѣнѣ севастократора брату чада царева внукь святаго Стефана кралѣ србскаго, написажеся при царьство блгарское при благовѣриѣмъ и благочьстивѣмъ и христолюбивѣмъ цари Костаньдинѣ Асѣни едикто ѯ' въ лѣто 6767 (1259)« (всичко въ надписа 10 реда). Изображенията вървятъ отляво и отдясно отъ входните врата, те са всичко четири: 1) »Костантинь Асен вь Христа Бога вѣренъ царь и самодръжецъ всѣмь блгаромъ«; 2) »Ерина благочестива царица всѣмь бльгарьмь; 3) Десислава севастократорица и ктиторица«; 4) Калоѣнь севастократоръ и ктиторъ«. Надписътъ и изображенията взаимно се подкрепятъ и свидетелствуватъ за постройката на църквата и изписа ѝ въ XIII. в. (Вж. Гласникъ VII, 189.) Няма съмнение, че тукъ ние имаме твърде важенъ старъ паметникъ; въ облеклото на царя и царицата и въ главния имъ накитъ би могло да се сматря жива битова картина отъ XIII. в. Поради това няма нищо чудно, че преди десетъ години тия изображения са били възпроизведени отъ местния художникъ, който доста верно предалъ одеждите и украшенията и само малко оживилъ боите на фигурите. [1]) Но, зажаль, за оценката на археологическия материалъ както по отношение къмъ тия изображения, така и къмъ архитектурата на храма не бе направено нищо. Преди всичко тряба да се отбележи и това обстоятелство, че фреските и надписите сами по себе-си вече даватъ доста основа

[1]) Тукъ се иматъ предъ видъ копиите отъ тия изображения, които са направени въ 1880 отъ живописеца С. Ц. Симеонова отъ Трявна и се пазятъ сега въ софийския музей.

за разрешението на хронологическите затруднения. Сегашниятъ слой на фреските лежи върху другъ по-старъ, който въ някои места лесно може да се забележи, надписите са така също подновени. Може да се мисли, че подновението е направено въ XVI—XVII. в.; като най-добъръ образецъ отъ работата на майстора тряба да се признае изображението на Господа Вседържителя въ кубето. Що се касае до отношението на новия изписъ къмъ стария, който се покрива отъ първия, то не може да бъде съмнение, че по сюжета новиятъ изписъ възпроизвежда стария, при което майсторътъ отъ XVI—XVII. в. не откъртвалъ старата фреска, само подъ фигурите на царя и строителя не се оказа долниятъ слой на фреските. Ако долните фрески са съвременни на постройката на храма и се отнасятъ къмъ XIII. в., то, разбира се, и въпросътъ за тяхното откритие не е лишенъ отъ значение. Но предварително би потрябало щателно да се изучи сегашниятъ сюжетъ на изписа дори и въ такъвъ случай, ако би нямало никакво съмнение, че той възпроизвежда стария изписъ. Особено интересни са деталите върху фигурите на царя и царицата, — голямъ платъ съ медалиони, покрити съ зверински орнаментъ. Изобщо няма съмнение, че Бояна отъ гледище къмъ архитектурата на храма и къмъ изписа представя голямъ интересъ. Благодарение на любезното внимание на г. военния министъръ Петрова, за института бе направенъ планъ отъ Боянската църква отъ военния инжинеръ капитанъ Атанасовъ. При участието на същия г. Атанасовъ бе разгледано и Боянското укрепление. То се намира на висока и трудно достъпна скала и е направено отъ тухли. Зажаль, всичките укрепления са унищожени и останали са само едвамъ видни дири, по които сега е трудно да се правятъ какви да е заключения. Местното име на крепостьта е Батълъ, турското Къстепе.«

»Твърде измененъ е съ нови пристройки храмътъ въ селото Драгалевци (?). Неговата постройка се отнася къмъ XV. в. Фресковнятъ живописъ така също лежи въ два реда. Запазени са изображенията на строителите; това е билъ кирь Радославъ Маверъ и съпругата му Вида и децата имъ Никола граматикъ и Стахій (въ 6984=1476 г.). Безъ да се говори за другите мънастири, които се намиратъ въ Софийската долина, тряба да се отбележи селото Панчерево, близу до което се намира една интересна старина. Панчеревските селяни на своя смятка почнали да разкопаватъ местностьта, за да изнамерятъ пътя на горещия изворъ, който тукъ се стича въ р. Искъръ. Разкопките открили обширно здание на бани отъ римска епоха. Тъй като разкопките се карали безъ всякакъвъ наученъ планъ, то трудно би било и да се очакватъ добри резултати. Казватъ, че са били намерени камъкъ съ надписъ и няколко монети.«

»Въ Рилския манастиръ отъ славянска епоха се е запазилъ единъ твърде важенъ паметникъ — кулата на кесаря Хреля, който е умрялъ въ този манастиръ въ 1543. г. подъ калугерското име Харитонъ. Твърде е за съжаление, че мънастирътъ не запазилъ другъ единъ паметникъ — плочата върху гроба на Хреля, отъ която до сега са уцелели четири парчета. Поради загубата на

някои части отъ плочата нейнятъ надписъ не може да се възстанови. За споменатия Хрель въ ръкописа № 61 въ Рилския мънастиръ (л. 520) се чете: »сихъ-же посредѣ вещеи сръбскаа цъвѣтѣти мнѣхусе и по врѣмени отъ кралевства на царство словимыи онь прѣноясуетсе Стефань, иже и многые подъ собою учинивь страны, сана кесарствомъ единого отъ своихъ любопочте велмоужь Хрела мужу име. Сь убо кесарь Хрела богоноснаго отца Іоанна изредпаа услышавь чудеса и житіе разумѣвь, храмъ тому въ рылсцѣи горѣ отъ основанія въздвигну.« Кулата на Хреля представя доста добре запазено здание; то се намира сега въ центра на мънастира, близу до новата църква. На височина 11 метра отъ основата се е запазилъ единъ надписъ съ следното съдържание: »при дръжавѣ господина превысокаго степана душана кралѧ съзыда сіи пиргъ господинъ прѡтосевастъ Хрель съ трудомъ великомь и ексадомь святому отцу Іѡанну Рыльскому и матери Божіи нарицаемѣи ѡсѣновица въ лѣто 6843 (1335) инд. 5.« Буквите са съставени отъ червени тухли, височината на буквата 18 см., шир. 15-17 см., височината на целия надписъ 2 м. 10 см., шир. 2 м. 75 см.«

»Що се отнася до другите паметници отъ славянска епоха, то въ онази часть на България, дето българите живеятъ смесено съ гърци, тия паметници старателно се унищожаватъ. Доказателство виждаме въ историята на библиотеката на Бачковския мънастиръ, отдето са се изгубили славянските паметници, но най-добре се характеризува това положение на работата отъ следното. На разстояние 1 часъ пътъ отъ Станимака по пътя за Бачковския манастиръ има остатъци отъ крепость, построена върху една скала. Това е билъ паметникъ отъ славянска епоха, за което свидетелствува надписъ (изд. у Шафарика, Památky, 2. vyd., str. 94), който видялъ и проф. Качановски въ 1884. год., но вече въ 1887. г. унищоженъ билъ (Пречекъ, Cesty po Bulharsku, p. 307). Днесъ мястото на бившия надписъ е голо, изсечено съ брадва или издълбано съ длъто. До споменатата крепость се е запазилъ другъ любопитенъ паметникъ, — църква отъ добра византийска работа съ срутени отчасти сводове (Παναγία τοῦ Καλέ); тя е украсена съ фрески и надписи. Обръща внимание върху си единъ надписъ за подновяваньето на църквата Θεοτόκου Πετρικονιτίσσης и изображението на магистра Ἀπάσιος. Тия дани са интересни по свръзката си съ Бачковския мънастиръ, дето така също се срещатъ тия имена.«

3. Археологически предмети въ музеите. »За значението на археологическия материалъ, разсеянъ по България, достатъчна престава дава книгата на Пречка Cesty po Bulharsku. Комуто се е случило да види музеите софийски и пловдивски, той ще признае, че находещите се въ тяхъ фрагменти: капители, колони, камъни съ надписи, рельефи и статуи служатъ като най-красноречиво свидетелство за големите богатства отъ архитектурни и скулптурни паметници. Ако се прибави, че въ повечето случки тия фрагменти са намерени надъ земята, т. е. те не са били резултатъ отъ систематични разкопки, то можемъ да се досящаме, какъвъ неизчерпаемъ изворъ отъ старини се намира

подъ земята. Събраните въ музеите паметници иматъ голямъ интересъ за разяснение на старата история на България. Твърде е богатъ отдялътъ отъ тракийски паметници съ надписи на гръцки езикъ и съ богатъ новъ материалъ за ономастиката. Доста богата е сбирката отъ бронзови и теракотови антични статуетки, повечето отъ римска епоха, макаръ и да възпроизвеждатъ по-старите гръцки типове. Местниятъ имъ произходъ, почти винаги точно определенъ, дава имъ особено значение отъ гледище за култа. Някои отъ тяхъ заслужватъ внимание и по художествената си направа. Въ частность може да се посочи на следните предмети: статуетките на Зевса, който пуща мълнии, се срещатъ често, но доста груба работа. Сребъренъ рельефенъ медальонъ съ изображението на Зевса, напротивъ, както по техниката, тъй и по стила напомня най-добрите образци отъ подобните антични изделия и не отстъпва на намерените въ Хилдесхаймъ и въ Боскореале, близу до Помпей. Отъ другите божества особено разпространено се оказва изображението на Меркурия въ римски типъ съ кесия въ десната ръка, най-хубавата фигурка отъ бронза е намерена близу до гр. Враца. По-нататъкъ, обични са фигурите на Аполона освенъ съ лъкъ, съ чаша въ десната ръка. Обикновено Аполонъ се изображава спокойно стеещъ, но среща се често особено разпространениятъ въ Тракия типъ на това божество — въ движение. Отъ женските божества по-често се среща Афродита. Повечето статуетки са отъ груба форма, но има една сребърна — изящна работа. Често намираме обикновения по-късенъ типъ на Фортуна съ рога на изобилието и съ кормило въ ръцете. Може-би на същото божество ще тряба да се припише теракотовиятъ бюстъ на крилата жена, която държи кадуцей (жезълъ, обвитъ съ две змии) и чаша, съ великолепенъ венецъ на главата. За гръцка работа може да се счита една твърде тънка бронзова фигура на една танцуваща менада отъ елинистически стилъ. Къмъ митологията на хероите се отнасятъ две статуетки на Иракла, една на Атланта и една фигура на коленичилъ юноша, въ който може да се сматря Ниобидъ. Освенъ това има цяла серия отъ различни фигури: войници съ тракийски шлемъ, жени, жрецъ, който извършва жертвоприношение, и др. Наедно съ дребните предмети на изкуството въ изобилие се получватъ въ музеите остатъци отъ монументални паметници: колони, фризове, капители, надгробни паметници съ надписи и безъ надписи. Повечето големи паметници са фотографирани, и за тяхъ ще бъде съобщено въ »Известията« на института.«

Северна България. »Прегледъ на паметниците отъ северна България ще влезе въ хрониката на »Известията« на института. Тукъ се предлага само часть отъ този прегледъ, който се отнася до Търново. На площада предъ полицейското управление е събранъ цялъ редъ отъ паметници, предназначени да се изпратятъ въ софийския музей. Повечето отъ тяхъ са ценни, като епиграфически материалъ. Донесени са те повечето отъ сегашния Никюбъ, стария Никополъ на Дунава, 3 часъ пътъ на северъ отъ Търново. Тази местность и сега е твърде богата съ остатъци отъ различни старини, особено римски. Остатъците отъ

стени са запазени до толкова добре, щото по тяхъ горе-долу може да се възстанови планътъ на старото римско укрепление, което било назначено да брани единъ отъ балканските проходи, също така, както и укреплението при Ловечъ е бранило съответния проходъ въ Балкана. Отъ всичките надписи най-голямъ интересъ представя намерениятъ въ Никополъ, който се отнася къмъ 197. година. Въ този надписъ се споменува името на проконсула Овини Тертулъ, добре известния въ руската наука по надписа отъ с. Коротное, която няколко пъти се е разгледвало въ »Записки Одесскаго Общества исторіи и древности«. Старините не само въ изобилие са разфърлени въ самия Никюбъ, дето почти няма нито една селска къща, която да не съдържа някой остатъкъ отъ римска старина, но съ тяхъ е напоена и цялата почва наоколо.«

»Въ съседните села (Поликраище и др.) се срещатъ така също надписи, части отъ антаблемента, алтари и капители отъ местния светло-сивъ камъкъ, който твърде трудно се разваля отъ времето. Епиграфическата находка въ тази местность е била твърде голяма, и това изобилие отъ древности въ свръзка съ целия редъ отъ могили, разфърлени както по мястото на самото римско укрепление, така и наоколо него, отбелязватъ особено тази местность за археологически изследвания и разкопки. Въ самото Търново има цялъ редъ отъ църкви, които са вече привличали вниманието на изследвачите (Пречекъ, бр. Шкоршили и др.), но и те могатъ да дадатъ нещо ново, както и показа намерениятъ отъ г. Кузнецова въ църквата св. 40 мъченици надписъ, който се отнася къмъ времето на Асеневците и досега е билъ неизвестенъ.[1]) Отъ останалите църкви, така също твърде любопитни, особено привлича вниманието църквата св. Димитъръ, не толкова съ своята предпочтителна старина, колкото съ онова състояние, въ което тя се намира и което заплашва съсъ скоро и близко срутванье. Въ руско време полуразрушената църква била покрита наскоро съ дървенъ покривъ, която обаче лошо я защищава отъ лошото време. Фреските се силно развалятъ. Снетъ е планъ отъ самата църква и преписани са всички надписи, които могатъ още да се разберат. Въ митрополитската църква Петъръ и Павелъ, която споредъ плана (кубето се опира право на 4 колони) се отнася къмъ XII—XIII. в., между многото любопитни предмети обръща вниманието особено иконата надъ входните врата въвъ вътрешния партексъ. На нея е изобразенъ строителятъ на храма въ дълго златно епископско облекло съ епитрахиль около врата. Въ ръцете му има църква, която представя вида на църквата Петра и Павла до пристройката, предизвикана отъ турските гонения, на кръглата галерия съ незапълнени прозорци. Тази църква строителятъ поднася на Богородица, която седи на

---

[1]) Нека ни бъде тукъ позволено да посочимъ грешката въ това мнение. Несъмнено тукъ се има предъ видъ мраморната плоча съ надписа: „† азъ благочьстива и христолюби.....", която представя само едната половина на надписа. Този надписъ е известенъ още отъ 1859. год. и е издаденъ отъ Х. С. Даскалова въ статията: „Открытія въ древней столицѣ болгарской, Терновѣ", Москва, 1859. Вж. отд. отп. стр. 20.

престола, около който отъ една страна стои апостолъ Петъръ, а отъ другата — апостолъ Павелъ.«

Могили. »България право може да се нарече страна на могилите, въ такова изобилие те покриватъ повръхностьта ѝ. Но има местности особено богати съ тяхъ. Такъвъ е Никополъ, отбелязанъ отъ тази страна по-горе. Такава е цялата долина на Казанлъкъ и околностите на Стара-Загора, такъвъ е особено пътьтъ отъ Стара-Загора до Пловдивъ презъ Чирпанъ. Отъ Стара-Загора те вървятъ до Арабъ-Махале, срещатъ се въ особено изобилие по бреговете на р. Чапла (? м. б. Чанлейка), после на ю. отъ Чирпанъ ставатъ по-редки, но и при все това числото имъ е още значително. Те стоятъ ту отделно, ту по чифтъ, ту по цели групи. Размерите и формите имъ са разнообразни, посоката също, макаръ посоката отъ ю. къмъ с. и да произвежда впечатление на по-разпространена. Съ такива същи могили изобилва и долината на София. Съ някои отъ тяхъ въ народната паметь е свързанъ цялъ редъ предания. Ето, напр., едно, което е записано въ Пловдивъ отъ думите на г. Найденъ Герова за две могили-чифтове около Пловдивъ: Имало едно време двама братя. Единътъ владялъ Хисара, другиятъ — Пловдивъ. Те никакъ не могли да си разделятъ владенията. Най-сетне условили се така. И двама ще станатъ наедно съ слънцето и ще тръгнатъ единъ срещу други, единътъ отъ Хисаря, а другиятъ отъ Пловдивъ. Мястото на тяхната среща ще определи границата между владенията имъ. Единиятъ братъ изпълнилъ условието честно, другиятъ пъкъ — владетельтъ на Хисаря — станалъ по-рано. Затова братята се срещнали не насредъ пътя, а по-близу до Пловдивъ. Излъганиятъ братъ тукъ обявилъ дуелъ на лъжеца, двамата паднали убити и били погребени единъ до другъ. Надъ гробовете имъ били написани могили, които по-сетне се срасли.

В. Н З.

Историческій Вѣстникъ. — Никоя заразителна болесть не е отнемала въ кратко време живота на стотини хиляди и милиони хора, както чумата, никоя заразителна болесть не е произвеждала такава паника въ тези страни, дето е върлувала, и не е оставала такова неизгладимо впечатление, както тая ужасна епидемия. По поводъ на върлуваньето ѝ въ Индия, въ майската книга на Историческій Вѣстникъ срещаме няколко интересни бележки, които предаваме тукъ накратко.

Чумата си има началото въ много отдалечената старина, Тукидидъ напр. описва печалното положение на Атина, поради върлуваньето на чумата въ Атика, ала за първъ пъть тая страшна епидемия почна да върлува съ всичката си сила въ Европа на 542. год., въ време на Юстиниана. Тогава тя се появи въ Делтата на Нилъ, отъ тамъ бе пренесена по северните брегове на Средиземно море и съ десетини години наредъ правѝ опустошения. Въ Марсилия особено тя отне живота на много хора — по думите на Григория Турски съ десетици мъртви тела заравяли въ единъ гробъ. Следъ това дълго време нищо не се е сувало за нея и чакъ въ XIV. векъ се яви ужасната „черна

смъртъ", която вълнувà 4 години по Полша, Германия, Франция, Италия, Испания, Англия, Норвегия и отне живота на 25 милиона човешки същества въ тия страни, които имаха 105 милиона население. Отъ това време чумата малко-по-малко се отстраняваше отъ Европа, при всичко че отъ време на време по ужасенъ начинъ е вълнувала въ някои страни, тъй напр. на 1665. год. тя е вълнувала въ Англия и само въ Лондонъ покосила живота на 68.000 души. Въ началото на XVIII. векъ европейците вярваха, че за винаги са се отървали отъ този страшенъ бичъ, но внезапно на 1720. год. чумата бе пренесена въ Марсилия отъ единъ търговски корабъ, който идялъ отъ Сирия, и за 15 месеци тамъ умрели 40.000 души. Следъ 20 години тая епидемия бе пренесена въ Месина (отъ единъ гръцки корабъ) и отне живота на 40.000 души. Въ втората половина на миналия векъ чумата отъ време на време бе пренасяна отъ Цариградъ въ Трансилвания, Далмация и Гърция. Въ XIX. векъ Цариградъ стана за дълго време заразителенъ центъръ, дето почти всяка година се явяваше тая ужасна зараза, като правеше съ стотини хиляди жертви, а отъ тамъ тя се разпространяваше по околните места, а именно по източните брегове на Адриатическо море, по Влашко, Албания и Морея (на 1824. год.). На 1842. год. чумата за последенъ пъть се яви въ Турция, и отъ това време тоя страшенъ бичъ не е вълнувалъ въ Европа.

Отъ всички описания, дадени отъ французските журнали и вестници за обществените беди, що е причинявала чумата, най-интересното може-би е подробното описание на селото Нансъ (въ департамента Варъ), посетено отъ тая страшна болесть, когато вълнувала въ Марсилия. На 1. августъ 1720. год. въ селото се получило известие, че чумата вълнува въ Марсилия и че тамъ е поставена карантина. Следъ три дни кметътъ събралъ общинския съветъ и било решено: 1) да се образува стража отъ 4 души, която и денемъ и нощемъ да пази пътищата и пътеките, що водели за селото; 2) всички жители са длъжни по редъ да пазятъ подъ страхъ на глоба, която възлизала на 10 ливри; 3) всички въ селото са длъжни да иматъ билети за свободно преминаванье, които тряба да се преглеждатъ отъ лекаря. Тези мерки били веднага приложени, ала не повели къмъ добъръ резултатъ, защото стражата често спяла и по невнимание пропущала бежанци отъ Марсилия, съ които била препълнена околната местность. $2^1|_2$ месеци всичко вървяло добре, но внезапно на 20. октомври чумата се явила въ селото, пренесена вероятно отъ марсилски бежанци, и поради невежество или хитрость я държали тайно цялъ месецъ; тъй че едвамъ на 23. ноември обявили, че страшниятъ бичъ почналъ да вълнува. Тогава настанала паника и никой не искалъ да знае за селските власти, ала общинскиятъ съветъ не изгубилъ присътствие на духа и далъ диктаторски права на нотариуса, Лоранъ Балъ, който се показалъ достоенъ за това призвание. Съ чудна енергия и благородно самопожертвуванье Лоранъ Балъ се предалъ на възложеното нему дело, той преди всичко устроилъ болница, набавилъ отъ съседния градъ лекарства, отделилъ заразените отъ здравите, определилъ особено място за гробница на умрелите отъ чума, назна-

чилъ 4 души, които за висока цена (по 5 ливри за мъртво тяло) закопавали мъртвите и дезинфицирали жилищата, поискалъ войници за запазванье на тишината, влязълъ въ сношение съ марсилския архиепископъ съ цель да получи доброволни помощи за нещастното село, раздавалъ безплатно храна на бедните, понеже се явилъ гладъ въ селото, и т. н. Но когато епидемията почнала да ослабва, тоя скроменъ херой станалъ жертва на своя двоенъ дългъ: той се заразилъ при заразения одъръ на Маргарита Вилкроцъ, чието завещание той отишелъ да завери въ качество на нотариусъ (8. май 1721. год.). Следъ три месеца епидемията изчезнала, ала отъ 673 жители — 230 умрели, а останалите били съвсемъ съсипани, защото само общинскиятъ съветъ похарчилъ суммата 6193 ливри за мерките, що били зети противъ чумата, която сумма, като изключимъ 800 ливри отъ доброволни помощи, нещастните селяни били длъжни сами да изплатятъ.

Г. Д.

Geographische Zeitschrift. Dritter Jahrgang, fünftes Heft. Leipzig 1897. Въ майската книга на това списание между другите интересни статии се намира и статията на проф. Рацела: Географическите методи въ етнографията, отъ която извличаме някои мисли.

Th. Achelis издаде неотдавна история на развитието на етнографията до днешенъ денъ, [1]) Като излага главните двигатели на тази наука, той ни представя методологически съдържанието и задачата на етнографията и на свършъкъ разгледва нейните отношения къмъ другите науки. Подробно е разгледана тука географията. Авторътъ е много начетенъ и има дарба да представя и да сглобява прегледно чуждите мисли. Многочислени и големи цитати се редятъ единъ следъ други и това помага много, за да се види ясно свръзката на литературното развитие, въ което се намира сега етнографията. Но за жалъ той знае повече книгите отколкото нещата, има повече възгледи отколкото опити, и затова е пресъденъ на пасивность къмъ музеологическата деятелность на етнографите, която има толкозъ голяма важность въ днешно време. Голяма грешка е и това, дето той изпуща отъ очи малките отделни работи, когато именно въ тяхъ може да се узнаятъ най-лесно различните течения на нейните духовни движения. Техните предмети ни се струватъ дребни, но те ни показватъ ясно, какви методи се употребяватъ и, преди всичко, докъде се отива съ тяхъ.

После тази къса оценка на Ахелисовата книга, Рацелъ разсъждава самъ върху методите на етнографията.

Който само разгледва и критикува една наука, нему се показватъ винаги разликите въ методите за изследванье по-големи, противуположностите въ посоките на работата по-остри и често другояче положени, отколкото са въ същность. За да се отърве

---

[1]) Theodor Achelis, Moderne Völkerkunde, deren Entwickelung und Aufgabe. Nach dem heutigen Stande der Wissenschaft gemeinverständlich dargestellt. Stuttgart, Verlag von Ferdinand Enke, 1896.

човекъ отъ тези предразсъдъци, тряба нещата, за които става дума, да ги е разгледалъ той самъ отъ всички страни, да ги е досегналъ и сравнилъ едно съ друго, тряба да се е движилъ въ самата проблема и да е преминалъ съ собствени стъпки ту този ту оня пътъ, тряба преди всичко да се е лъгалъ и да се е блъскалъ на всяка страна съ чужди, може-би по-добри схващания. Такива опити докарватъ скоро съвсемъ друго чувство за относителната стойность на методите.

Въ книгата на Ахелисъ се показватъ именно противуположностите въ модерната етнография по-остри, отколкото са въ същность, той изтъкнува съвсемъ слабо това, къмъ което се стремятъ общо всички работници въ тази область — музеите. Отъ това, дето психологическата посока не се цени достатъчно, няма никаква опасность. На всекиго, който се е занимавалъ да събира и класифицира етнографически фактове, скоро му става ясна ограниченостьта на такава метода. Тази индукция, на която липсува опитътъ, може най-много толкозъ да направи, колкото са направили систематическата ботаника и зоология за биографическата посока. Въ тази посока са сега доста напреднали, откакъ издаде A. v. Humboldt въ 1805. г. своите Essais sur la géographie des plantes, но това не е цялата научна биология. Действуващите сили въ живота, които въздействуватъ на развитието, растеньето, разплодяваньето и отпадъка, не се узнаватъ притова въ тяхната природа и цяла същность. До това може да се достигне, ако се вникне въ вътрешностьта на организъма и ако се разгледатъ особено произшествията на живота.

Тъкмо същото изисква и Heinrich Schurtz, който отъ географическа страна е навлязълъ въ областьта на етнографията. Въ късия сполучливъ отдялъ върху методата на географията въ своя Katechismus der Völkerkunde (1893) той казва: »Ние принадлежимъ само къмъ нещата, които искаме да изследваме, ние сме членове отъ тялото на единъ народъ, ние му влияемъ и той влияе върху насъ; у насъ самите намираме ние зачатъците на развитието, които у различни народи са докарали най-различни резултати.« II многоценниятъ приносъ къмъ народната психология, А. Фиркандовата книга: Naturvölker und Kulturvölker [1]), е написана отъ етнографъ, който разреши по-напредъ чисто антропогеографическа задача, като определи гъстотата на населението въ западната средна Африка (въ Wissenschaftl. Veröff. d. V. f. Erdkunde zu Leipzig, Bd. II). Той признава изрично, какво неговите »добити чрезъ изучванье на философията абстрактни основни мисли добили чакъ тогава осезателна форма, когато ги свързалъ съ известни антропогеографически специални студии, които му поставили предъ очи жива картина отъ вътрешния животъ на негърските народи.« Нужно е да се схване именно, какво народите са само сума отъ единици. Психологическата метода вижда у всеки отделенъ човекъ часть отъ единъ народъ и у всяка отделна душа единъ приносъ за народната душа. Споредъ единъ

[1]) Ein Beitrag zur Sozialpsychologie. Leipzig, Verlag von Duncker und Humboldt, 1896.

филологиченъ основенъ законъ, душите на отделните тряба да проживеятъ накъсо развитието на народната душа. Почерпената изъ детинската душа психология се натъкнува на същите фактове, както и етнологията, която изучва душата на народите на низка степень въ развитието. Даже и душата на животните може да достави приносъ за познание на народната душа. Затова единъ етнологъ тряба да познава изобщо душата, т. е. да е изучвалъ психологията. Съ тези си познания той ще разбира не само произшествията, а и създанията на народната душа по-другояче, отколкото събирачътъ, който ги прибира и реди като кожи отъ животни или сушени растения. Това, дето казватъ да се оживи етнографическиятъ суровъ материалъ, и това, което като сравнителна метода съ право въздигатъ надъ събираньето и класифицираньето, е отъ една страна психология приложена въ етнологията, отъ друга страна пъкъ знание пътищата на разпространението, които са водили къмъ сегашното географическо разположение. Само ако азъ зная, какво е дошло у единъ народъ отъ вънъ и какво принадлежи на неговата земя, мога да начена да изследвамъ това, което е собствено създание на неговата душа.

Така че географическата метода ще предшествува, защото нейната задача е по-проста. Тя се грижи да отдели повече механически собственото у единъ народъ отъ онова, което му е привнесно. То е отчасти изследванье на неписаната история. Географическата метода не търси за всеки етнологически белегъ изпърво и безъ забиколки душевната зависимость, но следи разпространението на етнологическите явления по земята. Притова намира той разлики въ »географическите провинции«, които нямать нищо психологическо. Дето африканските стрели са средно по-несъвършени отколкото южно-американските, иде на първо място отъ материала; климатическата зависимость на многочислените и различните предмети, които са културно притежание на ескимосите, е много ясна. Докато тая метода изследва средствата и пътищата на разпространението, натъква се на такива предмети, обичаи и идеи, които нямать корень въ душата на хората, у които сега ги намираме, а са пренесени тука отъ вънъ. За тяхъ психологическата метода не би била на мястото си. Първото питанье тука не е: защо? ами: де? И второто питанье е тогазъ: отде? Определя се най-напредъ областьта на разпространението на такова едно явление и съ това се дохажда, ако се сполучи, до първоначалната область.

А. И.

Die Zeit. Herausgeber Professor Dr. Singer, Hermann Bahr und Dr. H. Kanner. 1897. Бр. 137.

Въ този брой на видното виенско седмично списание намираме интересна студия за »Социалистическите стопански асоциации« отъ Hoorn'a. Тази статия като че ли е допълнение къмъ една подобна студия на професора Зингера (бр. 12. и 13.) за същото движение въ Англия. Също интересна е студията на пражкия професоръ Masaryk за »Немските влияния и възраждането на ческия народъ«, написана вещо и обйективно. Списа-

нието »Die Zeit«, като прави винаги стъпки напредъ, се е поставило на онази височина, която е успяла да му извоюва симпатиите на най-напредналата часть на австро-унгарското общество.

Б. М.

„Войнишка сбирка“ предъ критиката на г. Е. Спространова. — Въ последната книга на »Български Прегледъ« е поместена една критика отъ г. Е. Спростанова, който разглежда произведението на младия офицеръ У. Г. »И полезенъ, и пакостенъ«, печатано въ »Войнишка сбирка«, година IV., книжка XII. — май. Понеже намираме несправедлива тая критика, искаме да кажемъ няколко думи въ защита на автора.

Преди всичко ще кажемъ на г. Спространова, че той не тряба да преименува единъ литературенъ трудъ отъ портретъ на разказъ. Както Вазовиятъ »Хаджи Ахилъ« не може да се земе за разказъ, така и »И полезенъ, и пакостенъ« не може да се земе за разказъ.

»Каква е тенденцията на горепоменатия портретъ«, пише критикътъ, »на който приведохме накратко съдържанието?« Нека ни бъде позволено да кажемъ, че г. Спространовъ не говори право, защото »никакво кратко съдържание« на портрета той не »привежда«, а дава само няколко цитати отъ него, и то такива, каквито му идатъ на смятка... Отъ самото заглавие »И полезенъ, и пакостенъ«, твърде ясно може да се разбере, че авторътъ му рисува единъ типъ, който принася наистина полза, но пъкъ прави и пакость; който заслужва често пъти похвала, а понякога и укоръ. Критикътъ се е уловилъ изключително о последното; той изважда предъ читателите всичко смешно изъ живота на юначния Гъдя, а премълчава всичко серпозно и което заслужва внимание. Критикътъ изважда на лице само това, дето авторътъ рисува героя си като гладникъ, а скрива онова, дето рисува добрата страна на живота му. Така напр. г. Спространовъ и дума не споменува за условията, при които селянинътъ Гъдю е порастналъ, и които са направили отъ него единъ оригиналенъ човекъ; за голямата му страсть къмъ лова за всякакъвъ дивечъ и умението му да мери изкусно съ пушката; за впечатленията, които произвелъ на наборната комисия съ своето хубаво, кръвено лице и развито телосложение; за разговора между Гъдя и и неговия старъ баща, когато го зиматъ новобранецъ и го зачислятъ въ артилерията; за рядката му неустрашимость, неимоверно трудолюбие и чудесна износливость; за разговора между двамата офицери, когато Гъдю, като младъ войникъ, правелъ гимнастически упражнения; за впечатленията, които той произвелъ по улиците въ столицата и на събора въ тяхното село съ красивата си мъжествена вънкашность; за похвалите на Гъдювъ адресъ отъ стария фейерверкеръ предъ войниците и отъ любещия го батареенъ командиръ предъ офицерите; за ролата, която Гъдю е игралъ благодарение на яките си мускули и извънредна сила, при тежките артилерийски занятия лете въ полето; за удивленията, що е произвелъ и на хората въ тяхното село, и на другари и началници въ казармата, и за сума още характеристични и заслуж-

ващи внимание неща изъ неговия домашенъ и военен животъ. Когато г. Спространовъ се е пазилъ да не спомене нито една дума отъ горното, то може ли да се повярва, че е предалъ верно съдържанието на портрета. И при това той отива да пита: де е тенденцията му и какво поучение ще извлекатъ войниците!

Героятъ на портрета, Гъдю, е човекъ близъкъ до природата; още отъ малъкъ той е »навикналъ да варди стадото въ кошарата далечъ отъ тяхното село и да спи подъ дъждъ, гръмъ и светкавица и даже да стреля на неканенъ гостъ — вълкъ, дошелъ да заграби някое агне«. Селянинътъ Гъдю е »здравъ като желязо«, никога »не знае, какво нещо е болесть«, и страстно обича лова; нарамва »и зиме въ най-дълбокия снягъ бащината си двуцевна пушка« .... »повежда подире си тяхната отъ добъръ сой кучка Кита и, зачудо, все се връща гордо съ единъ, че и съ два заека или съ някой и другъ пъдпъдъкъ, дрозенъ, еребица, гургулица, косъ и дивъ гълъбъ«. Когато Гъдю си отбилъ военната повинность, той се завърналъ въ родното си село и заловилъ пакъ стария си занаятъ. »Ехъ, тате, говори сега Гъдю на стария си баща, да видишъ каква карабина за ловъ има командирътъ ми?! Барутъ, сачми — всичко въ единъ книженъ патронъ! Отваряй и пълни въ единъ мигъ! Каквото замеришъ и пада — толкова хубаво бие! Ако е здравье, ще си купя и азъ такава карабина!« Въ същата глава, дето се описва накъсо животътъ на Гъдя, следъ като си свършилъ военната служба, У. Г. разправя две доста любопитни негови ловджийски екскурсии, които критикътъ цитува буквално и осмива за тяхъ автора. Доколко г. Спространовъ има основания, ще видимъ по-долу.

Задачата на Войнишка сбирка«, казва той», е да възпитава и учи войниците, да развива у тяхъ войнственъ духъ, храбрость и любовь къмъ отечеството«. — Да! тия мисли са съвършено верни и ние ги споделяме напълно. Ако г. Спространовъ разгледа безпристрастно портрета »И полезенъ, и пакостенъ« и другия материалъ въ XII. книжка на »Войнишка сбирка«, ще го намери, вярваме, отговарящъ на задачата ѝ. Ако пъкъ земе цялото течение на същото списание, ще намери произведения отъ У. Г. тъкмо такива, каквито отговарятъ и за които нищо лошо не може да се каже. Но критикътъ, види се, не знае, че въ чуждата литература, предназначена за войниците, се срещатъ единъ видъ »смешни разкази«, които иматъ за цель и да поучатъ, и да разсмеятъ. Така напримеръ, въ единъ руски разказъ се разправя, какъ цяла рота войници отишли на ловъ за мечки, а пъкъ щомъ се появила една мечка, войниците се разбягали, и ротниятъ командиръ се разкряскалъ и ги наказалъ по »два наряда« за »нестрелянье въ медведя« .... Въ другъ немски разказъ се разправя, какъ офицери скрили дрехите на двама войници, залисани въ къпанье и ловенье риба, и после изненадали съ тревога същите войници, които следъ дълги лутания били принудени да се притекатъ на сборния пунктъ голи.... Не е трудно да се разбере, че У. Г. се е помъчилъ да напише нещо подобно на тия разкази, което и да поучи, и да разсмее нашите войници. За тая цель той земалъ потрета на храбрия и неустра-

шимъ Гъдя, който въ една война би направилъ чудеса но който ималъ тоя недостатъкъ, че ядялъ извънредно много, като Викторъ Юговия затворникъ Клодъ Гьозъ. Презъ една пълна съ поезия балканска нощь, запасниятъ войникъ Гъдю, »въоръженъ съ пушка Мартинка, чифтъ пищови и ножъ, като селски пъдарь«, дълго време обикалялъ, »спиналъ се и пълзелъ по колене« изъ техния кукурузъ при полите на Стара-Планина, дано се домъкне тамъ мечката, която се приучила да му яде мамулите, че да ѝ тегли единъ куршумъ. . . . Но като почувствувалъ силенъ гладъ, Гъдю отложилъ тая си екскурсия за следната нощь, наклалъ въ късо време буенъ огънь и започналъ да пече и унищожава млечните мамули съ такава голяма охота, щото направилъ по-голяма пакость и отъ самата мечка. . . . Както виждатъ читателите, всичките тия работи оригиналниятъ Гъдю е извършилъ, когато се е простилъ съ казармата, дето е оставилъ и най-добри, и най-смешни, и най-куриозни въспоминания.

Да си кажемъ правото, белетристическиятъ отдялъ на »Войнишка сбирка« не е напълно удовлетворителенъ, защото допустимо е да се поместватъ вътре трудове и на унтеръ-офицери и войници. Но какъвъ е притова същиятъ отдялъ и на другите наши по-първи списания? Известно е, че всяка редакция е готова да насърчи тия автори, у чиито произведения съзира истински талантъ или поне следи отъ такъвъ. Същото, няма съмнение, прави и редакцията на »Войнишка сбирка«; тя дава гостоприимство на всеки белетристически трудъ, който е написанъ скопосно и се чете съ услада. Обаче отъ това не следва, че тя съзнателно приема да печата и слаби трудове. Самъ г. Спространовъ това знае отъ собственъ опитъ. Нещо преди година и повече той внесълъ некакви свои произведения въ редакцията на »Войнишка сбирка« но тя ги намерила слаби и не ги одобрила. Следвателно, предположенията на г. Спространова, че или редакцията на »Войнишка сбирка« е въ недоумение, какво четиво да дава на войниците, или пъкъ тя се води по доверие, почиватъ на фалшива основа.

Д. М.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

† От. Еусебий Ферменджинъ.

На 13|25 юни т. г. се поминалъ въ Нашичкия манастиръ, въ Хърватско, отецъ Еусебий Ферменджинъ, известниятъ ученъ францисканецъ, членъ на югославянската академия въ Загребъ, родомъ българинъ отъ Винга, въ Банатъ. Ферменджинъ е, може да се каже, последниятъ български францисканецъ, достоенъ потомъкъ на славните си предшественици, епископите Петъръ Богдановъ (Деодатъ) и Петъръ Парчевичъ. Семейството на Ферменджина произхожда отъ павликянските преселенци, които между 1726. и 1731. год. се изселиха отъ Никополско въ тогавашната Австрийска Влахия, сетне на 1738. год. отъ тукъ преминаха въ Банатъ и заседнаха въ Бешеновъ, а по-подире, именно на 1741. год. и въ Винга. Отъ тези подирните е било и семейството на Ферменджина. То се казвало тогава Ферменджия, но понеже семейните имена на другите българи въ Винга, които произхождали отъ Чипровецъ и които минавали спрямо павликяните като по-образовани и по-меродавни въ всичко, окончавали на инъ (напр. Менкинъ, Чоминъ, Дудинъ, Лалинъ и пр), прибавило си и семейството Ферменджия това аристократично окончание инъ, та името се променило въ Ферменджинъ. [1]) Поради това окончание на семейното име Ферменджинъ днесъ въ Винга мислятъ, че туй семейство произхожда отъ Чипровецъ, споредъ което и азъ така криво съобщихъ въ Български Прегледъ год. III. кн. I. 47. (вж. »На гости у банатските българи«).

Отецъ Еусебий се е училъ първомъ въ Винга, дето свършилъ основното училище и свърхъ това два класа »латинско училище«, въ което преподавали братия отъ францисканския орденъ, настанени въ винганския манастиръ. Следъ това ученето си продължилъ въ францисканския манастиръ въ Радна и го довършилъ въ Бая. Презъ 1877—78. год. той е служилъ въ родното си място като капеланъ при свещеника, но наскоро отишелъ въ Бая, дето е билъ професоръ въ францисканското училище. Тукъ другарите му францискани поради неговата ученость и чистотата на характера му го избрали за генералъ на ордена та отишелъ въ Римъ, дето престоялъ петь години. Следъ като се завърналъ въ отечеството си, повторно билъ избранъ на същата

---

[1]) За това вж. доказателства въ моето съчинение „Заселението на католишките българи въ Седмиградско и Банатъ“ печатано въ XIV. томъ на Минист. Сборникъ; вж. особ. № XLVII.

длъжность, и той се принудилъ пакъ да отиде въ Римъ, дето вече окончателно се настанилъ.

Въ Римъ му биде поверено да ръководи грамадното и знаменито издание »Wadingi Annales«, въ което се излага историята на францисканския орденъ въ всичките страни, дето той е действувалъ, отъ начало до XVIII. векъ. Отецъ Еусебий продължи издаваньето до 27. томъ, а именно до края на XVII. в. За XVIII. в. ще си продължи историята на ордена всяка провинция отделно. Понеже реченото издание е богатъ източникъ за историците почти на всичките народи, името на отца Еусебия получи светски гласъ. Съ голямо трудолюбие той е събиралъ исторически материали за това издание по светските архиви; той е пропатувалъ съ тая цель по-голямата часть отъ Европа, също тъй Египетъ, Палестина и часть отъ предня Азия. Обаче отецъ Еусебий винаги се е спомнялъ за родното си място и почти не е пропускалъ случай да намине въ Винга, дето и сега още майка му е жива. Той не е забравилъ майчиниятъ си езикъ и всякога е очудвалъ своите съграждани съ своето чисто винганско българско наречие. Когато на 1877. год. българскиятъ учитель въ Винга Л. Косилковъ подкачи да издава своя български календарь (Bâlgarsći kalindar), отецъ Еусебий, тогава свещеникъ въ Винга, съ радость е посрещналъ туй българско книжовно предприятие и му указалъ помощь съ своето сътрудничество. Въ първата годишнина на календаря (1877.) намирамъ отъ него статийката: »Nêštu ud Bâlgarete. Pisanu ud P. Euzeb Fermedžin, balgarsći misnik Vinga«, и въ която съ бегли черти се спомня за миналото на банатските българи. Въ календаря за 1878. г. отъ него е поместенъ кратъкъ историченъ погледъ върху миналото на Винга, въ статийката »Nêstu ud Vinga varuša«. II третата годишнина, за 1879. год., съдържа негова статийка: Nêštu ud Pavlićenite (âli taj zvani Palucêni)«. Ала и като българинъ изобщо Фнрменджинъ не е забравялъ да бъде що годе полезенъ на народа си, и затова съ особена грижливость е събралъ по ватиканските архиви както и пръснатите кое де печатани вести относително историята на българските католици, специално на българските францискани. Найсетне той можа да издаде цялъ обемистъ сборникъ отъ исторически документи по тоя въпросъ, много ценни и за политческата история на България презъ времето на турското робство. За съдържанието и важностьта на тия документи, които са печатани отъ загребската академия подъ заглавие »Acta Bulgariae ecclesiastica« (1887.), азъ подробно реферувахъ въ статията »Изъ историята на българската католишка пропаганда въ XVII. в.« (вж. въ Бълг. Прегледъ год. I. кн. X—XII.; вж. така също и въ стат. »Заселението на католишките българи въ Седмиградско и Банатъ« печ. въ Мин. Сбор. XIV. т.) — На 1893. год. той издаде още по-голямъ сборникъ отъ исторически, повечето черковни документи, относещи се до историята на Босна отъ г. 925—1752., подъ заглавие »Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica«. Освенъ тези свои капитални трудове отецъ Еусебий е заслужилъ на науката и съ други ценни приноси, които съдържатъ все нови данни, събрани изъ архивите, преимуществено римските. Те са печатани въ «Starine«, издание на Югославянската академия въ Загребъ: »Prinos za ži-

votopis Gjorgja Križanića, svećenika i kanonika Zagrebačke biskupije« (Starine XVIII); »O. Rafael Levaković i vlasi u Hrvatskoj« (Starine XX); »Chronica observantis Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici« (Star. XXII); »Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od g. 1620—1648« (Star. XXIV) и »Isprave g. 1579. 169 tičuće se Crne Gore i stare Srbije» (Star. XXV). Споредъ думите на хърватския професоръ Т. Смичикласъ (вж. »Vienac« 1879. бр. 27), отъ покойния билъ представенъ на загребската академия и приетъ отъ подирнята за печатъ единъ сборникъ, който съдържалъ документи по черковната история на Хърватско, извадени отъ римските и хърватските францисканскиархиви; той щялъ да бъде напечатанъ подъ заглавие »Acta Croatiæ ecclesiastica«. Има още някои по-малки трудове на о. Еусебия, пръснати по разни списания.

Л. М.

Професоръ Дезире Пакъ и концертътъ въ полза на пострадалите отъ наводнението, устроенъ отъ редакцията на Български Прегледъ на 14/26 юни т. г.

За единъ истински композиторски талантъ не може да има по-привлекателна мечта, отколкото да опита силите си да създаде възъ основа на една чисто народна музика, каквато е напр. българската, художествени музикални творения съ националенъ характеръ. Че подобна мечта не е непостижимъ блянъ, доказаха, за да не отиваме по-далечъ, основателите на национална музика у нашите братя русите, чехите и хърватите — Глинка, Даргомижски, Бородинъ, Сметана, Зайцъ. Славяните изобщо открай време се славятъ съ своята обичъ къмъ песните, и те между културните европейски народи са запазили и денъ днешенъ най-хубави бисери отъ народна поезия не само въ словесните си народни умотворения, но и въ мелодиите на народните песни. И българските народни песни, ако и да сме привикнали да ги подценяваме откъмъ тая страна, по единодушното мнение на специалистите, криятъ въ себе си драгоценни елементи отъ най-свежа естествена музика, проникната съ дълбоко чувство, което направо се е изляло отъ сърдцето на народа. Увлеченъ отъ тия качества на нашите народни мелодии и въодушевенъ отъ идеята да тръгне по стъпките на казаните славянски национални композитори, Дезире Пакъ, професоръ на консерваторията въ Лиежъ, избралъ за основа на своята творческа деятелность още съвсемъ девствената българска народна музика. Идеите на г. Пака можаха да узнаятъ нашите читатели и отъ неговата статийка, която по наша молба той написа и публикува въ II. кн. отъ IV. год. на Бълг. Прегледъ подъ заглавие »Национална музика« (стр. 102—106). Тамъ редакцията забележи, че г. Пакъ, преди да дойде въ България, като е ималъ на ръка часть отъ излезлите въ печата български народни песни съ мелодиите имъ, компониралъ възъ основа на тяхъ няколко фубави симфонии и квартети, които били свирени въ Лиежъ и Остенде и били посрещнати съ голямо одобрение. Сами очарувани отъ тая нова за насъ художествена и при все

туй намъ не чужда порди своите български мотиви музика, която можахме да чуемъ на няколко семейни концерта у г. Пака, решихме да се възползуваме отъ случая, и го поканихме да вземе участие въ концерта, що редакцията на Български Прегледъ тъкмеше да даде въ полза на изданието на съчиненията на Д. Матова. Между туй, докато траеха приготовленията за концерта, настана наводнението съ своите жални последици, та се реши, той да бъде въ полза на пострадалите отъ наводнението. На 14. мин. юни вечерьта събра се въ Славянската Беседа отборъ софийско общество, което има възмокностьта не само да даде лептата си за една благородна цель, но и да се насладе отъ музикалните творения на г. Пака, които заемаха $^3/_4$ отъ точките на програмата. Свириха се следните негови композиции: 1. Две характеристични пиеси ор. 22. за пиано, цигулка и алто: а) Елегия и б) Българско хоро. — 2. Квартетъ № 1 ор. 23: а) Allegro moderato и б) Vivace — 3. Увертюра за голямъ оркестъръ, компонирана върху български теми, ор. 19. — 4. Откъслекъ отъ четвъртата сюита, ор. 27. За пиано, цигулка и алто: а) Adagio и б) Първо Allegro. — 5. а) Scherzo ор. 13. и б) Valse caprice. — 6. Две характеристични пиеси върху български теми за струненъ квартетъ и пиано, ор. 39.: а) Andante, allegretto и б) Allegro. Не мога да влизамъ въ специална критика на тия композиции, нито да оперирамъ съ приетите технически музикали термини — това могатъ стори само специалисти по предмета, а ще констатирамъ факта, че възхитителното впечатление, което произвежда Паковата музика у лаици като мене, се споделя изобщо и отъ всичките по-вещи, които присътствуваха. Единъ отъ отбраните мотиви на »Българско хоро« беше пайдушката; тоя многообиченъ мотивъ очрователно прозираше низъ звуковете на художествените вариации отъ начало до край, а върхътъ на впечатлението беше тамъ, дето най-сетне сякашъ крадешкомъ и за мигъ цялата пайдушка си пробива пътъ напредъ и излиза съ всичката си сила, която е тъй моторна за страстните играчи на тоя народенъ танецъ. Изобщо казано, Пакъ съ своите творения на тоя концертъ доказа, какво би могълъ съ време да направи той отъ българските народни мелодии, ако би се сродилъ поблизу съ тяхъ, ако би се проникналъ както тряба отъ техния духъ. Че той би направилъ много нещо, че би турналъ солидна основа на нашата национална музика, показватъ досегашните му композиции. А отъ каква важность за съзнанието на народното единство и изобщо за силата на народната индивидуалность у всеки народъ е националната музика, то не тряба и да се пита, нито да се доказва. Чрезъ едно музикално училище полека-лека бихме се сдобили съ едно поколение, което би било въ състояние да култивира нататъкъ националната ни музика и да черпи жизненость и идеалистично вдъхновение отъ нея. Ето случаятъ, да основемъ таково училище и да задържимъ проф. Пакъ въ нашата среда. То би било истинска печалба за страната и за неговия талантъ, който би се увъвършенствувалъ на българска почва. Той ще създаде достойни ученици изъ нашата среда, и те ще поематъ великата задача, да я разработватъ нататъкъ. Тъй се захвана у насъ и при основанието на други културни институти, тъй ще

се захване и съ музиката. Въпросътъ не е за посредствени хора, професионални работници, които могатъ се нае съ пари, а за първостепенни таланти, които само идея ги движи и които само за идея могатъ се придоби да работятъ съ насъ и между насъ. Такъвъ е имено проф. Дезире Пакъ.

Л. М.

Проектъ за реформа на календаря.[1])

Получихме отъ неуморния труженикъ за съединение на календарите, г. Тондини де Кваренги, представитель на Академията на науките отъ Болония, следниятъ законопроектъ съ молба да го обнародваме въ »Български Прегледъ».

1. Отъ следния день подиръ официалния праздникъ »Сретение Господне« 2|14. февруари 1898. Но държавенъ календарь въ България ще бъде западниятъ календарь. Следователно, сутрешниятъ день следъ тая дата, за всичките държавни учреждения, ще бъде 15. февруари. 1898.

2. Всичките държавни чиновници, войската и изобщо всички ония, на които държавата дължи заплати и разни платежи на 1. мартъ по стария стилъ, ще си ги получатъ дванайсетъ дена по-напредъ, спр. на 1. мартъ по западния календарь, която дата съответствува на 17. февруари по стария стилъ.

3. Следъ 1. мартъ (17. февруари) 1898. всичките заплати и други държавни издължения ще се извършватъ споредъ западния календарь.

4. Отъ сутрешния день следъ 2|14. февруари 1898, всичките държавни и административни актове ще носятъ западната дата, която единствено ще бъде призната за легална дата въ държавата.

При все това, презъ една цяла година ще се продължава да се туря въ скоби датата, която се нарича юлиянска или по стария стилъ, за да се навикне населението на това променение; но следъ 2|14. февруари 1898, държавата и учрежденията ѝ не ще употребяватъ освенъ западната дата. (Що се отнася до духовните власти, вижъ ст. VII и XI.)

5. Всички сключени по-рано контракти споредъ стария стилъ, както и всички предишни полици, и изобщо всички задължения, които има да се исплащатъ по стария стилъ, ще запазватъ легалната си сила до съответната западна дата, но следъ 2|14. февруари 1898, всичките контракти, полици и задължения, каквито и да бъдатъ те, за да иматъ легална защита, тряба да носятъ западната дата; свободни са договарящите се страни да прибавятъ въ скоби датата по стария стилъ.

6. Ако споменатите въ горната статия актове носятъ само една дата, и произлязатъ вследствие на това мъчнотии и пре-

---

[1]) Следъ като бяхме написали горната бележка по поводъ на законопроекта, запознахме се случайно съ статията на г. Д-ра М. Шишманова въ „Юридическото Списание“ отъ май месецъ, която коментира законопроекта и го защищава съ хубави доводи, въ пълно съгласие съ г. Цез. Тондини де Кваренги, отъ когото получихме и ние законопроекта за календарната реформа. Ние споделяме доводите, изказани въ казаната статия въ полза на приемането на западния календарь, но не сме съгласни съ начина за приложение на реформата въ законопроекта.

пирни, страните сами ще бъдатъ отговорни за тяхъ, и тия спорове ще се решаватъ съгласно съ постановленията на закона за контрактите и задълженията (спр. 46. и 44.). Колкото за контрактираните задължения въ странство, или съ лица живущи въ страни, дето още владее юлиянскиятъ календарь, къмъ тяхъ ще се приспособяватъ общите правила на гражданския законъ.

7. Отъ сутрешния день следъ 2|14. февруари, всички актове за ражданье, женидба, смърть, издавани отъ органите на разните вероизповедания, тряба също да носятъ, задължително, западна дата.

Всичките удостоверения за ражданье и смърть, издавани отъ съответните чиновници споредъ държавните регистри, тряба да носятъ въ скоби и датата, споредъ която се държатъ регистрите на разните вероизповедания, на които принадлежатъ лицата, споменати въ актовете за рожданията и за смъртьта.

8. Отъ сутрешния день следъ 2|14. февруари 1898, пощата, телеграфътъ и железниците не ще употребяватъ освенъ западната дата, даже и въ вътрешната си служба.

9. 1. януари по западния календарь, съответенъ на 20. декември по стария стилъ, ще се счита за официална нова година. Напротивъ, 13. януари по западния календарь, съответенъ на на 1. януари по стария стилъ, не ще се счита освенъ като празникъ чисто религиозенъ, безъ никакво официално значение.

10. Освенъ споменатия случай въ горната статия, правителството ще продължава да празнува официално същите дни, които се празнуватъ и до сега. Тия дни ще бъдатъ обявени въ »Държавния Вестникъ« съ двойна дата.

11. Българската черква остава свободна да следва въ всичко, което се отнася до нея, държавниятъ календарь, или пъкъ да продължава няколко време да се ползува съ своя календарь. Тя ще бъде подканена да проучи, между това, най-добриятъ начинъ, по който би могла да се осъществи миролюбиво реформата до 1900 г., и правителството ще ѝ дава всичката си поддържза, за да може да осъществи сега, когато обстоятелствата ѝ помагатъ, волята на Никейския съборъ, щото черковниятъ календарь да бъде съгласуванъ съ научния.

12. Специални инструкции ще бъдатъ отправени на учителите и на всичките държавни чиновници, за да обясняватъ основателностьта на реформата и да я направятъ приемлива на населението.

Аналогични мерки, каквито се употребиха при въвожданьето на метрическата система, ще бъдатъ употребени и за календаря.

13. Всичките недоумения и пререкания, които биха се предизвикали отъ тоя законъ, ще се решаватъ отъ касационния съдъ, въ общо заседание на секциите.

14. Правителството си запазва правото да поиска, поради инициативата, която то зема чрезъ този законъ за реформата на календаря, щото България да бъде допусната въ всяка комисия или международна конференция, която би имала за цель да определи окончателно единъ общъ календарь за цялия святъ, не само що се отнася до всяко подобрение на календаря отъ

научно гледище, но и особено що се отнася до обединението на християнските празници.

Като даваме място на горния законопроектъ за въвожданье на западния календарь, изпълняваме единъ нашъ дългъ като публицисти, да запознаемъ читателите си съ тоя законопроектъ и да спомогнемъ на цельта, която се преследва съ него. Ние не сме съгласни обаче съ самия законопроектъ, чрезъ който се тъкми постиганьето на такава важна реформа. Намъ ни се струва, че срокътъ предвиденъ въ законопроекта за въвежданье на реформата е кратъкъ, и че тряба да се остави по дългъ срокъ, за да може да се проучи и подготви едно по рационално разрешение на въпроса. Освенъ това отъ статия XI. на законопроекта се вижда, че реформата се проектира безъ съгласието на черквата, което по наше мнение ще бъде неудобоизпълнимо. Много народни интереси ни диктуватъ най-голяма солидарность съ черквата по такива въпроси, защото тя представя днесъ за днесъ единството на нашия народъ; политически ние не сме още обединени, а ако черквата не бъде съгласна по тоя въпросъ, то коя друга власть би могла да въведе реформата между наште братя вънъ отъ пределите на България? Освенъ това, много отъ наште еднородци въ Македония оставатъ още верни на гръцката патриаршия, само постепенно преминуватъ подъ екзархията. Ако приемемъ западния календарь, не бихме ли усилили още повече това разцепление и попречили по тоя начинъ на процеса на народното ни обединение. Ето защо ние сме на мнение, щото реформата на календаря да не се предприема така бързо и безъ съгласието на черквата, и, ако е потребно, нека се почакатъ няколко години. Отъ това никаква вреда няма да имаме. Отъ друга страна, съ това биха се избягнали незгодностите, които безъ друго ще се яватъ отъ съществуваньето на два календаря (ст. XI.), за държавата и за черквата, които незгодности не са малки.

Независимо отъ това, българската черква, ако и най-стара между славянските черкви, поднови най-късно съществуването си между тяхъ, следъ вековното фанариотско иго, та не би било зле да влезнеше тя, по който начинъ намира за най-добре, въ споразумение съ по-старите си сестри по тоя въпросъ; защото сполуката на календарното обединение ще зависи отъ това, дали инициативата на България въ тоя случай ще бъде последвана отъ другите православни народи, отъ които ние не можемъ да се делимъ, поне въ тоя важенъ въпросъ. Можемъ ли да имаме надежда, че Русия действително ще ни последва, както иска да каже г. Тондини ди Кваренги?

Намъ ни се струва, че това което би могло да стане сега най-безопасно по тоя въпросъ, то е да се удовлетвори исканьето на ст. VIII. отъ законопроекта, сир. да се въведе западниятъ календарь въ службата на тия учреждения, които иматъ най-много международенъ характеръ, — въ пощата, телеграфите и железниците. Колкото за общата реформа, добре е да се не бърза и въ всякой случай нека се предприеме съ съгласието на черквата, която вънъ отъ пределите на княжеството е единственната власть, способна да предприеме подобна реформа. Въ нашето възражданье

черквата ни е вървяла винаги на чело на народа, та ще бъде добре, щото и по тоя въпросъ да се не делимъ отъ нея.

Д. Д. А.

Българското Природоизпитателно дружество, което отъ някое време развива похвална дейность, има намерение да издаде въ края на тая година »Годишникъ« за дружествената 1896—97. година. За тая цель то е разпратило вече на членовете си покана да зематъ участие въ тоя годишникъ, като имъ известява същевремено, какъвъ обемъ и какво съдържание ще има годишникътъ. Споредъ тая покана съдържанието на първия годишникъ ще бъде:

1) Няколко думи отъ комитета; 2) Извлечения отъ протоколите на учредителното общо дружествено събрание; 3) Извлечения отъ протоколите за заседанията на комитета; 4) Балансъ на дружествената каса; 5) Публични лекции, другарски срещи, екскурсии; 6) Реферати; 7) Статии; 8) Библиография; 9) Програми и 10) Инструкции: а) за барометрическо измярванье на височини, б) за безинструменталии метеорологически наблюдения, в) по изучванье геологическия строй на известна местность, г) по изучванье фауната на известна местность, д) по изучванье флората на известна местность, е) за географическо описание на известна местность. За инструкциите по геология и география се определятъ по 16—20, а за останалите по 4—8 печатни страници.

Подъ »реферати« се разбиратъ самостоятелни изследвания по природата на България или изобщо по природните науки. Подъ »статии« се разбиратъ третирания на общо-научни въпроси изъ областьта на същите науки. Библиографическиятъ отдялъ ще съдържа сведения за излезли на кой да е езикъ презъ 1896. и 1897. год. съчинения, статии, монографии, бележки и пр. по природата на Балканския Полуостровъ, а тъй също и всичко печатано на български, включително съ учебниците по природните науки. Сведенията могатъ да бъдатъ придружени съ кратъкъ отзивъ за съдържанието на писаното. — Самостоятелните изследвания (реферати), статиите и инструкциите, преди да влязатъ въ годишника, тряба да бъдатъ реферирани отъ автора или отъ някое негово или на комитета опълномощено лице: рефератите — предъ общи събрания на дружествените членове, а статиите и инструкциите — предъ комитета.

Материалътъ за въ годишника тряба да се изпрати найкъсно до 1. августъ т. г.

Телеграфъ безъ жици.

Guglielmo Marconi е името на изнамярвача на новъ единъ телеграфенъ апаратъ, който ще може да предава депеши отъ едно място на друго безъ помощьта на телеграфни жици. Мисъльта за изнамярванье на единъ апаратъ безъ телеграфни жици занимавала е отдавна специалистите, между тяхъ и **Edison**, обаче всички досегашни опити не можаха да доведатъ до благоприятни резултати.

Несполуката имъ се длъжи на това, че всички се придържаха о свойствата на електрическата индукция. Marconi намислилъ обаче да приложи електро-магнетическата теория на светлината. Така се нарича новата Herz'ова теория на електро-магнетическите явления. Herz си обяснява по оня начинъ електро-магнетическите явления, както на врѣмето си Fresnel бе обяснилъ явленията на светлината. Всеки знае, че отъ Fresnel'а насамъ явленията на светлината се приписватъ на явления на едно идеално тяло, етера, който предава презъ пространството възбудената въ някое движение точка тъй, както тиха вода предава на повърхнината си, чрезъ концентрични кръгове, вълненията предизвикани отъ паданьето на едно тяло. Тази теория, макаръ и да не е всемирно приета, брои много партизани, между които и болонския професоръ Righi. Marconi е младъ момъкъ на 22 години, отъ много добра болонска фамилия, работилъ въ лабораторията на Righi и прегърналъ изцяло идеите на немския физикъ. Отъ друга страна Marconi билъ подпомогнатъ отъ известния специалистъ M. Preese, директоръ на телеграфите и пощите въ Лондонъ, съ когото влязълъ въ съобщение. Първите опити съ новия апаратъ направили въ Salisbury (Англия) и въ Бристолския каналъ. Апаратътъ предалъ депеши на едно разтояние отъ 9 английски мили безъ помощьта на телеграфни жици. Малцината привилегирувани, които били допуснати да присъстствуватъ на тези опити, се произнесли много похвално за това чудесно изобретение. Мъглата не пречила никакъ за съобщенията, а отъ това всеки съзира голямото значение на този апаратъ за избягване на морски катастрофи: въ най-гъста мъгла, денемъ или нощемъ, два кораба ще могатъ да се предупредятъ взаимно за своето присътствие въ морето. Marconi замислилъ даже и за военното значение на своя апаратъ, съ помощьта на който ще може да се вкара електрическа искра въ барутния складъ на неприятелския броненосецъ.

Името на M. Preese и мненията на удените, които присътствували на опитите, ни са за сега достатъчна гаранция да вярваме, че изнамярваньето не е празна мечта или някое заблуждение. Въ този векъ на изобретения всичко е възможно, и може въ едно твърде близко бъдеще и името на Guglielmo Marconi ще бъде най-популярно въ целия святъ.

(Изъ L'Illustration Française). *Ю. Д.*

Поправка. Въ статията ми »Славянски селища въ Критъ и пр.« (кн. III, юни), стр. 93. се е вмъкнала по несъглежданье една грешка, която тряба да се поправи. Следъ »Цериго« тряба да стои естествено въ скобки Китера.

И. Д Ш.

БЪЛГАРСКИ

ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ

ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА ДРУЖЕСТВОТО „ОБЩИ ТРУДЪ"

ГОДИНА IV.

КНИГА V—VI. — АВГУСТЪ—СЕПТЕМВРИ

СОФИЯ

ПРИДВОРНА ПЕЧАТНИЦА

(Братя Прошекови)

1897

СЪДЪРЖАНИЕ.

КНИГА V и VI.

Стр

„Есенни тъжби“, стихотворения отъ * * * 1

Кой е?, стихотворение отъ Аврамъ 5

Четири дена отъ единъ животъ, разказъ отъ Емилъ Зола̀, превелъ Б. Ц. 7

Преводни песни: Моя ладия, Серенада, Чуй ме, Споменъ, Издадена любовь, превелъ Б. Юнъ 42

Късичъкъ романъ, сонетъ отъ Д. И. Поляновъ . . . 45

Вдигни очите, стихотв. отъ К. С. М-нъ 46

Загатка, стихотв. отъ Ил. Веновъ 47

Ахъ сладко е да се мечтае, Слънце, стихотв. отъ Флоридоръ 47

Конституционализмътъ и една страна отъ нашия конституционенъ животъ отъ Г. Дерманчевъ . . . 49

Нещо за „закона на Линча“ отъ У. Левенсонъ . . . 93

Какъ изникна протекционизмътъ отъ г. Т. Данаиловъ 99

Семейна подяла въ селския битъ отъ П. В. Оджаковъ 110

Въпросътъ за приданьта — зестрата отъ Fr. Sarcey, превелъ С-въ 123

Психология на тълпите отъ Gustave le Bon, превелъ отъ фр. С. Трайчевъ 128

Театралните училища въ странство и нашата младежь отъ Р. Канели 161

Книгописъ по етнографията на Македония, изъ книжата на † Д. Матовъ 178

Рецензии и книгописъ.

В. Бузескулъ, »Атинская полития Аристотеля« какъ источникъ для исторіи государственнаго строя Аѳинъ до конца V. в. — *Д. Д. А.* 215

Статистика за училищата въ княжество България прѣзъ учебната 1894—95 година. — *Н.* 236

А. Воронецкій, Иллюстрована географическа христоматия, часть III. Европа. Прѣвелъ С. Христовъ. Пловдивъ 1897. — Д. Илковъ, Екскурзия до езертата на Рила. — Статистически сведения за българските държавни железници презъ 1896 год. — D-r Siegmund Günther,

Стр.

Handbuch der Geophysik — В. Кънчевъ, отечествена География. — рец. *А. И.* 249
Четиво по срѣдна история, понàши Н. А Начевъ Пловдивъ 1897. — *Г. Дерманчевъ.* 255
Н. Казанджиевъ, За върховенството на народа. — *Анг. Станковъ.* 262
Н. Андрейчевъ, Учебникъ по зоология за горния курсъ I год. София, 1897. — *С. Юриничъ.* 268
Д-ръ Н. Бобчевъ, Философска пропедевтика въ нашите училища. — *Д. Д. А.* 270
Кирилъ Бербенко, Народното и индустриално образование въ Русия и руското искуство. — *Б. Ц.* . . 271
Н. Д. Топковъ, Граматични упражнения по български езикъ. — *А. П. С.* 272
Бьорнстерне Бьорнсонъ, Еднобрачие и многобрачие, възвание къмъ северната младежь, прѣвелъ Екимъ Ст. Андрейчинъ. — *Б. Ц* 273

Изъ нашите и чуждите списания.

Историческій вѣстникъ, за м. августъ. — *Г. Д* . . 275
Югославянски стенографъ, год. VII, кн. 9—10. — *Хр. П. К.* 277
Иллюстрация свѣтлина, год. VII, кн. 7—8. 278
Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот, год. IV. за юли и августъ. — *Б. Ц.* 279
Jahrbuch für Gesetzgebung, Vervaltung und Volkswirtschaft, II, Heft. Moritz Ströll, Über die wirtschaftliche Entwicklung Bulgariens. — *Б. М.* 281

Книжовни и научни вести.

Слънчеви петна и атмосферни пертурбации. — *Ю. Д.* 282
Климатътъ на Верхоянскъ. — *А. И.* 203
Награди отъ Парижката Академия. — *Ю. Д.* . 283
Висшиятъ Учебенъ съветъ. — *Д. Д. А.* 284
Народни курсове. — *Р.* 284
По литературните ни нрави. — *А. Т. С.* . . . 285
Ѳеодоръ Ивановичъ Буслаевъ. 290
Вук Ст. Караџић, (пренасяне отъ Виена въ Белградъ). . 291
В. Априловъ, (пренасяне отъ Галацъ въ Габрово). . . 291

Важни печатни грешки. 292

Платили абонати. 292

Обявления. 293

Стихотворения.

„Есенни тъжби.“

I.

Завея вятър есененъ
Зашушнаха листа:
Тозъ шушей жална песень е
За страдните сърца.

Навявай, ветре, яростно
Мъгли и снегове,
Бичувай ме безжалостно
Съсъ бури й дъждове!

Сърцето ми й бичувано:
Отъ вихри то не хай,
А нейното е счувано
Въвъ сигуренъ сарай.

Разюздай, есень, халите,
Докарай снегове —
Сърце ми съ идеалите
Покрий съсъ ледове.

Да спре то свойте удари,
Да тихне тоя виръ;
Подъ тия черни угари
Да найде веченъ миръ.

17. XI 94.

II.

Днесъ станахъ отъ леглото си
  Омръзнало, додяло;
Погледнахъ презъ прозорецътъ —
  То вредомъ побеляло.

И ситенъ снягъ сѐ сипе си
  Навънка тихо, тихо;
Къщя, градини й улици
  Съсъ бяло се покриха.

При тоя гледъ сърцето ми
  Се пълни съ чувство ядно:
Сълзи горещи лазатъ ми
  Лицето жално, страдно.

Оназъ година нѐ тъй азъ
  Те, първи снягъ, посрещахъ!
А колко радо, весело
Сърцето си осещахъ.

Сипи си, думахъ, буенъ снягъ,
  Тъй намъ е пò-приятно —
На топло да минуваме
  Временцето си златно.

Единъ до други седнали,
  Съсъ кипналъ чай насреща,
Въ очите да си гледаме
  Света любовь гореща.

Снегътъ и днеска сипе си
  Навънка тихо, тихо,
Но мене на сърцето ми
  Е жалостно и лихо.

Ахъ какъ да бъда радостенъ
  И какъ да не жалея —
Нали тозъ леденъ, ситенъ снягъ
  Засипва тамъ и нея!

19. XI 94.

III.

Запяло птиче-славейче
У клонести гори
Следъ заходъ-слънце, надвечеръ,
Средъ румени зари.

Запяло заизвивало,
А тънко му гласѐ,
Гласѐто му небивало
Се дига въ небесѐ.

Запяло пой за обичъ то
За свършена любовь,
Че дружката подъ клончето
Му вади пóродъ новъ.

Но ето отъ невидено
Връзъ майчино легло
Се спуща пиле гибелно
Съсъ гибелно си зло.

Задави майка съ рожба ѝ,
А славей, поразенъ,
Префърква околъ гроба ѝ
И пей пакъ секи день.

Но пее пой за жалость той —
За скършена любовь,
Дуръ свърши й той нахалостно
Подъ листния покровъ.

IV.

Свете, божи свете, хубавъ си и красенъ,
Ала ставашъ често кървавъ и ужасенъ;

Секи люби твойте ниди и долини.
Дуръ не е накусилъ горки ти пелини;

Секи му е драго въ тебе да подиша,
Да залиби либе и да повъздиша,

Да плете кроежи, да крой идеали,
Съ твойте замамки да се понагали;

Но защо не секи е съ честита зодйа
Мирно, задоволно тебе да исходя!

Що по тебе дебне смърть на сяка стъпка,
Руши старо, младо, рони цвятъ и пъпка?

И безчетъ разваля весдень идеали,
Сее вредомъ мъки, скърби и печали?

А какво ни давашъ за сѐ дни зловещи?
Давашъ — салъ въздишки и сълзи горещи!

V.

О ти всеможна сило тайна,
О вечность, о причино крайна!
Ехова, Господь или Богъ!
Душа ми на съмненйа сита
Копней за тебъ и жедно пита:
Къдя си въ тоя святъ широкъ?

Дали си горе въ небесата,
Илъ само вътре намъ въ сърцата —
Туй кой го вижда, кой го знай?
Но мощна ти всесилность тайна
Се носи по земя безкрайна
Отъ родъ до родъ, отъ край до край.

Невидна ти и чудна слава
По цялъ се земенъ шаръ въспява,
Съду човешкиятъ езикъ
За тебъ, създателю на мира,
Най ласкави слова избира,
За тебъ невидимъ, а великъ,

Откакъ човекъ на святъ светува
Съсъ страхъ ти име споменува,
Отъ твоятъ огънь се бои;
И тебе жъртви да принася,
И тебъ молитви да възнася
Чудесни храмове строи.

И тезъ молитви, тезъ надежди,
Дали за нещо ги четешъ ти?
А тозъ предъ тебе страхъ голямъ —
— Прости ми дръзката невера —
Не е ли празна салъ химера,
Не е ли салъ човешки блянъ?

Дуркътъ умътъ ни още смята
За пъпъ на читавъ миръ земята,
А сѐ вода, трева и класъ,
Небе, звезди и сѐ природа
За наша сторени угода —
Тогазъ и богъ е зарадъ насъ.

Но щомъ човекъ се съ разумъ дигне
И въ туй небе лазурно вникне,
Съзнава, колко й дребенъ дребъ;
Ахъ тезъ огромности замайни
И тези вечности безкрайни
Поглъщатъ, боже, насъ, но й — тебъ!

И ако въ хаосите звездни,
Въвъ тъмните, студени бездни
Царува нейде божя свясть,
Да ли дослушва толкозъ вопли,
Безмеръ сълзи й молитви топли,
Набожно пращани отъ насъ?

Та ний, прахътъ на праховете,
Зафърлени у световете
Връзъ тазъ нищожна буца каль;
Откакъ се въ мракъ небесенъ губимъ
Достойни ли сме да възбудимъ
У бога радость или жаль?

* * *

Кой е? . . . .

Една бе сила горе в'небесата,
Единъ самъ духъ — духътъ на божеството,
Животъ преди да бъде на земята,
Отъ каль преди да бъде естеството.

И в'мигъ единъ в'тъмата с'трясъкъ страшенъ
Низъ бездна безпределна се разнесе
Стихия — също ураганъ ужасенъ
И мирове безъ брой навредъ понесе.

Начало тури се на зло вековно
В'мирътъ единъ — вселенната велика
Добро и зло — движение безспирно —
Отъ всекъ ѝ кътъ обилно зе да блика.

Тъй день и нощь безъ спиръ средата земна
Творения безъ четъ съ животъ дари ги
И храни ги с'материя си тленна,
Доръ съвършенство стигнатъ па? . . . . мори ги!

Богъ ли илъ слънцето, що ни грее,
Бе туй, кое законъ такъвъ създаде,
Че всяка тварь, катъ ражда се, вирее,
Добро да е, а зло — че мре да бъде?

И не ломи ме вечъ тазъ мисъль странна,
Вечъ не тупти ми тъй сърцето страстно,
Въ униние душата ми упадна —
Животъ следъ туй желанье е напрасно.

София, августъ 1897.

Аврамъ.

Четири дена отъ единъ животъ.

Написалъ Емилъ Зола.

I.

Пролеть.

Около петъ часътъ сутрень слънцето блясна радостно въ малката ми стаичка у вуйча Лазара, свещенникъ въ с. Дургъ. Лъчите ударихa право въ очите ми и азъ се събудихъ средъ слънце.

Стаята ми, бяло варосана и уредена съ небоядисани, бели мебели, беше весела и приязна. Отидохъ на прозореца и погледахъ река Дюранца, какъ течеше и се простираше презъ тъмнозелената поляна. Пресенъ ветрецъ ми помилва лицето, а речниятъ и дървеснятъ шумъ като че ме викаха да излеза. Но трябаше да мина презъ вуйчовата стая; отворихъ тихичко вратата и задебнахъ на пръсти, отъ страхъ да не събудя съ големите си обувки добрия човечецъ, който още спеше усмихнатъ. Въ туй време чухъ, че звъниха утрина въ черква и се разтреперяхъ. Бояхъ се да ме не угади вуйчо Лазаръ, че тогазъ не ще мога отъ самъ на реката задъ върбите да чакамъ като мине Витка, мургавото момиче, което бе родено само за мене — заедно съ новата пролеть. Но вуйчо спеше дълбоко, а менъ ме гризна съвесть, че го лъжа тъй и бягамъ отъ него. Поспряхъ се малко да му погледамъ благото лице, което сънятъ правеше още по-благо и ми стана мило, като се сетихъ, какъ дойде единъ денъ и ме зе отъ дома, дето бяхъ останалъ самъ-самичъкъ въ оная хладна и пуста къща, следъ като погребахме мама. Отъ тогава колко любовь, колко милость, колко умни думи отъ него! Той ми даде сичката си наука и доброта, сичкиятъ си умъ и сърце. И гледайки го тъй, дойде ми на умъ да му викна:

— Стани, вуйчо, стани да се поразходимъ край Дюранца по алеята, дето я толкозъ обичашъ! Ще се порадвашъ на пресния въздухъ и утренното слънчице и на вращанье ще видишъ, каква охота ще имашъ! — Ами Витка? Нали ще

слезе съ тънката си фустица на реката, пъкъ азъ не ще мога да я видя, щомъ дойде и вуйчо! А пъкъ какъ е хубаво долу подъ върбите, па да легнешъ по очите си на меката трева! И осетихъ, че нещо ме влечеше къмъ тамъ, па полегичка, полегичка излязохъ изъ вратата и щомъ слязохъ изъ стълбата, припнахъ като лудъ презъ хладкия въздухъ по ведрата майска утрина.

Небето беше бяло на хоризонта, съ деликатни сини и пембени прѝливи наоколо. Бледото слънце изглеждаше като сребърна лампа, на която лъчите падаха съ изобилна светлина въ река Дюранца. А реката, широка и тиха, се влечеше лениво по червения пясъкъ отъ единия до други край на долината и приличаше на разтопенъ металъ. На западъ редъ ниски, назъбени хълмове се виждаха въ бледото небе като нежновиолетни бразди.

Отъ десетъ години какъ живея въ тозъ изгубенъ кътъ. Колко пъти вуйчо Лазаръ ме е чакалъ да ми предава латински! Харния човечецъ искаше да ме прави ученъ. Пъкъ азъ, оттатъкъ Дюранца, вадехъ голи свраки изъ гнездата имъ, или се качехъ по някой хълмъ, дето не бяхъ се качилъ още. А на вращане — мъмреница: латинското забравено, дрехите ми скъсани; а пъкъ вуйка ми хемъ ме гадеше, че съмъ си скъсалъ гащите, хемъ му беше свидно, като видеше, че освенъ това и кожата на колените ми се ожулила. Долината беше цяла моя: завладялъ я бяхъ съ краката си и бяхме съ нея мили приятели. И тая Дюранца, съ тия си местности, що ги облива на около, какъ ги обичахъ, и какъ се разбирахме съ тяхъ! Познавахъ сичките каприци на милата менъ река, нейния гневъ, нейните прелести и какъ изглежда секи часъ презъ денятъ.

Тая сутрина, слизайки пакъ на брегътъ ѝ, смаяхъ се като я видяхъ тъй тиха и бяла. Никога не е имала толкозъ веселъ видъ. Вмъкнахъ се бързо подъ върбите и легнахъ по очите си въ една прòсека, дето имаше мека, зелена трева, огряна отъ слънцето. Тамъ опнахъ ухо и гледахъ между клоните пътечката, презъ която щеше да слезе Витка.

— О, какъ ли си спи сега вуйчо Лазаръ! си мислехъ и се простряхъ, както бяхъ дългъ и широкъ, на моравата. Слънцето напече гърбътъ ми, а пъкъ на гърдите ми беше хладно, хладно.

Не сте ли гледали въ тревата някой пътъ, ама съвсемъ отъ близу, съ очи върху самата морава? Азъ докато чакахъ Витка, устремихъ погледъ у земята и видяхъ цялъ святъ. На едно малко парче морава имаше улици, расколи, стъгди и цели

градища. Най на дъното, на сянка, забележихъ купъ листи отъ лани, че гниеха печално; изъ тяхъ се дигаха тънки стъмбели, продължаваха се, кривяха се елегантно и туй бяха крехки колонади, черкви, девствени гори. Две мършави насекоми се разхождаха средъ тая за тяхъ безконечность; сигурно се бяха загубили, горките, защото ходеха отъ колонада на колонада, отъ улица на улица и се виждаха безпокойни и уплашени.

Въ туй време дигнахъ очи и съгледахъ най-горе въ пътечката, какъ личеше хубаво на черната земя бялата фустица на Витка. Познахъ я и по сивата басмяна дрешка съ сини цветица. Азъ се гурнахъ още повече въ тревата и чухъ, какъ ми тупаше яко сърцето, та ме дори дигаше съ ударите си. Гърдите ми пламнаха сега и вече не усещахъ подъ мене хладната роса.

Момичето слизаше пъргаво надолу. Фустицата ѝ ту бръскаше земята, ту се ветреше тъй, че ме занисаше. Както гледахъ отдолу нагоре, въждахъ Витка въ сичката ѝ грация: право, гордо и честито вървеше тя и не знаеше, че съмъ задъ върбите; вървеше безъ да я грижа, че вятърътъ ѝ развяваше полите. Азъ виждахъ вече краката ѝ, какъ стъпаха бържебърже, видяхъ даже и белите ѝ чорапци, па ми дойде срамно, тъжно, ама въ също време и приятно

О тогава, не виждахъ вече нищо; ни Дюранца ни върбите, ни синьото небе. Поврага му долината! Не беше ми вече мила! Къмъ нейните радости и скърби станахъ равнодушенъ. А моите другари, камънацитѣ и дървята — кой ги гледаше! Реката можеше да изчезне, ако обичаше; нямаше да ми е жалъ за нея. А че беше пролеть — и туй ме беше малко грижа. Да беше изчезнало и слънцето, що ми печеше гърбътъ, и листи, и цялата майска утрина — само да останехъ самъ и занесенъ да гледамъ Витка, какъ тича изъ пътечката надолу и развява мило и сладко полите си. Защото Витка беше заместила въ сърцето ми сичко, Витка беше пролеть за мене.

Още не бяхме си нищо казали; само кога се срещнехме въ черквата на вуйча Лазара, исчервяхме се и двама, но менъ ми се струваше, че тя ме мрази.

Тя слезе на брегътъ и заприказва нещо весело съ перачките, а бисерниятъ ѝ смяхъ стигаше до мене, смесенъ съ шумътъ на Дюранца. Следъ това се наведе надъ брега да земе вода въ шъпата си, но брегътъ беше височъкъ и тя щеше да падне, ако се не бе хванала за тревата. Тръпки ме побиха, като видяхъ туй. Скочихъ бързо и — безъ срамъ, безъ свянъ, затекохъ се при момичето. То ме погледна първомъ слисано,

после се усмихна. Азъ се наведохъ надъ реката, безъ да ме беше страхъ, че ще падна и успяхъ да зема съ дясната си кривачка малко вода. Поднесохъ на Витка тая нова чаша и я поканихъ да пие. Перачките се смееха, а Витка се засрами и не приемаше, а си обърна главата на половина; ала най-после се реши и допря деликатно устните си о пръстите ми, но беше вече късно, защото сичката вода истече. Тогава кисна да се смее като дете, и азъ разбрахъ добре, че на менъ се смееше.

Азъ се сконфузихъ, но се наведохъ отново и сега грибнахъ вода съ цяла шъпа и бързо я поднесохъ до устните ѝ. Тя пи сега и азъ осетихъ, какъ топлата цалувка отъ устните ѝ възлезе по ръцете ми, та въ гърдите и ме сгорещи цялъ.

— О, какъ ли си спи сега вуйчо Лазаръ! си викахъ на умътъ. Но веднага забелязахъ туку задъ мене черна сянка; обърнахъ се и какво да видя? Вуйчо Лазаръ задъ насъ и ни гледа сърдито, мене и Витка. Расото му ми се видя като бяло на слънцето; въ очите му съгледахъ като укоръ и ми дойде да заплача.

Витка се уплаши много, поруменя и побягна като избъбря:

— Благодаря, господинъ Иванчо, много ви благодаря.

Пъкъ азъ, бършейки мокрите си ръце, стояхъ неподвиженъ предъ вуйча Лазара.

Харниятъ човечецъ гледаше втренчено съ ръце кръстообразно, какъ тичаше Витка изъ пътеката на горе; щомъ се затули задъ плетищата, той се обърна къмъ мене и азъ забелязахъ, какъ благиятъ му образъ се засмя печално.

— Иванчо, каза, ела да идемъ въ голямата алея Докато приготватъ закуската, има още половинъ часъ.

Той тръгна тежко-тежко, както си вървеше, и туку се пазеше отъ росните места по пътя. Расото му се влачеше по чѐлякътъ и шумолеше глухо. Той носеше ужъ наустница подъ мишца, но забрави да чете отъ нея, а си вървеше съ наведена глава и нищо не думаше. Това негово мълчане ми тежеше: той обичаше да си бъбри, а сега като мълчеше тъй, менъ ми ставаше сѐ пó тежко. Сигурно ме е видялъ като давахъ вода на Витка. И какво зрелище, боже! Момичето усмихнато и зачервено, ми цалува пръстите, а пъкъ азъ, както бяхъ исправенъ на пръсти и както бяхъ прострялъ ръцете си къмъ нея, изглеждаше като че ще я прегърна. Туй като си смислихъ, стори ми се тая работа ужасно смела и азъ се питахъ, какъ съмъ могълъ да направя да ми цалунатъ пръстите на такъвъ деликатенъ начинъ.

А пъкъ вуйчо Лазаръ салъ мълчеше и вървеше полека отпреде ми, безъ да погледне наоколо си старите дървета, които, инакъ, обичаше. За сигуръ ми готвеше някоя литания, за туй ме и повика въ голямата алея да ме смъмри хубаво на тихо. Туй ще трае баремъ единъ часъ, закуската ще истине и азъ не ще мога да ида пакъ на реката да пофантазирамъ за благите дири, що ги оставиха Виткините устни върху ръцете ми.

Ний стигнахме въ голямата алея, която отиваше надлъжъ по реката. Алеята беше насадена съ огромни дъбове, на които дънерите бяха искуфели, но клоните имъ се дигаха и ширяха величествено. Подъ дъбовете имаше зелена трева, пъкъ слънцето, пробивайки презъ листите, образуваше върху тревата златни звездици. А наоколо на далеко и широко се простираха пресно-зелени ливади. Минахме цялата алея до краятъ и вуйчо вървеше сѐ мълчешкомъ. Най на краятъ се спря и азъ застанахъ до него и си мислехъ, ѐ сега ще бъде, каквото бъде.

Дето се свършваше алеята, реката правеше завой, та беше направена тамъ една тераса, отъ която се виждаше на широко цялото поле, обляно съ палещи слънчеви лъчи. Слънцето се беше дигнало високо и сребърните му утрени лъчи сега бяха се преобърнали на горещa лава: заслепителна светлина течеше отъ небосклона, по хълмовете и отъ тамъ се простираше по полето като ярà отъ пожаръ. Следъ малко още мълчане вуйчо Лазаръ се обърна къмъ мене.

— Олеле Божице, сега ще бъде! си помислихъ и наведохъ глава. Вуйчо махна съ ръка на широко да ми покаже полето и продума:

— Гледай, Иванчо, сега е пролеть. Земята се радва сега чедо, и азъ те доведохъ да видишъ какъ е сгряло слънцето цялата поляна, да видишъ първата усмивка на младата пролеть. Гледай, какъвъ блясъкъ и каква сладость! Отъ полето иде благъ дъхъ, който ни дава животъ и младость.

Той млъкна и като че се замисли. Азъ изправихъ глава и ми олекна: вуйчо ме, значи, не мъмреше.

— Ето хубава утрина, подзе пакъ, утрина като младость. Твоите осемнайсетъ години приличатъ тъкмо на тази осемнайсетдневна зеленина. Сичко блещи и благоухае — нали? Тая широка долина ти се струва създадена за наслада: реката ѝ — за да ти дава хладина, дървята ѝ — да ти даватъ сянка, и цялото поле — за да ти говори за милость и драгость; даже небето като че е тукъ само, за да обгръща тия хоризонти, къмъ които отправяшъ въпроси, пълни съ на-

дежди и желания. Пролетьта е време като за тебъ момчета; тя ги учи, какъ да даватъ вода на момичетата. . . .

Азъ наведохъ глава. Тя се разбра, вуйчо Лазаръ ме е видялъ.

— А единъ старъ човечецъ като мене, продължаваше вуйчо, знае, за жалость, какво да очаква отъ пролетните прелести. Азъ, Иванчо, обичамъ Дюранца, защото пои ливадите и оживява долината; азъ обичамъ пролетното листие, защото ми предизвестява летенъ и есененъ плодъ; обичамъ и небето, защото и то е благодать за насъ, защото съ горещината си ускорява земното плодородие. Трябаше туй да ти кажа веднъжъ, синко, и азъ предпочетохъ, да ти го кажа днесъ по тая ведра утрина. Но и самата пролеть те учи същото. Земята е пространна работилница, дето няма почивка. Гледай туй цветице до краката ми! То е за тебе приятенъ дъхъ, но за мене то е трудъ; то върши своята работа като произвежда животъ — малко черно зрънце, което пъкъ отъ своя страна ще работи до нà-пролеть. Погледай, погледай по широкиятъ хоризонтъ; тая радость, която виждашъ, не е нищо друго освенъ добиване, рожба. Щомъ се развесели полето, знакъ е, че захваща вечната си работа. Чувашъ ли го сега, какъ силно диша, какъ деятелно и бързо работи? Листите пъхтятъ, цветята бързатъ, житата растатъ безъ почивка; треви и билки се надварятъ, коя ще порасте и узрее пò-скоро, а пъкъ живата вода, реката, и тя помага на туй общо дело, както и слънцето отгоре помага и то като съживява и развеселява вечния трудъ на работниците.

Въ тоя моментъ вуйчо ми ме принуди да го погледна въ лицето и продължи: — чуешъ ли, Иванчо, какво ти дума пролетьта, твоята приятелка? Тя е сега млада като тебе, но следъ нея дохажда зрелата възрасть. Засмяната пролеть развеселява работата; то значи лятото ще бъде силно, есеньта ще бъде плодна, щомъ пролетьта си върши съ песни сега работата.

Азъ се намерихъ въ едно глупаво положение. Разбирахъ добре вуйча Лазара; съ тия притчи искаше да ми каже чисто и просто, че съмъ ленивецъ и че ми е време вече да работя.

Но и вуйчо ми беше смутенъ като мене. Следъ като постоя малко, туку ми рече:

— Иванчо, защо ми не каза пò-напредъ. . . Щомъ обичашъ Витка и Витка — тебе.

— Витка ме обича? викнахъ.

— Разбира се, и няма нужда пакъ да ми го казва, тя ми вече каза.

— Каза ти?

И азъ прегърнахъ вуйча Лазара отъ радость и думахъ:

— Колко хубаво! Азъ не съмъ ѝ още нищо говорилъ. . . . Тя ти се исповядва, на ли? Ама азъ не бихъ се осмелилъ никой пъть да я питамъ, да ли ме обича и никога нямаше да го зная. О, какъ ти съмь благодаренъ!

Вуйчо Лазаръ се изчерви. Той чувствуваше, че се испусна, мислейки, че тая среща наша съ Витка не беше първа; съ това ми даде пълно уверение, когато азъ не смеехъ да сънувамъ нито за надежда. И менъ се отвори сега ищахъ да говоря:

— Разбирамъ, разбирамъ, казахъ. Право имашъ, вуйчо; тряба да работя, за да получа Витка. И ти ще видишъ сърченость отъ мене! О, колко си добъръ, вуйчо, и какъ хубаво приказвашъ! Азъ разбирамъ, какво ми дума пролетьта и желая също и азъ да имамъ силно лято и плодна есень. И азъ съмъ младъ като è тая долина и усещамъ, че младостьта ми иска да испълна делото си.

Вуйчо ме успокои:

— Хубаво, Иванчо. Азъ се много надявахъ да те направя свещеникъ, за това те и учихъ; но туй което видяхъ отзарана край реката, ме принуждава да се откажа отъ най милия си блянъ. На лѝ небето располага съ насъ! То се види, че ти ще обичашъ иначе бога. Ти не тряба да стоишъ вече въ село, а ще идешъ на Греноба, при единъ мой приятель да учишъ печатарство и желая да се върнешъ тука зрялъ по възрасть и по работа.

— И ще се върна да зема Витка, нали? попитахъ.

Вуйка ми се усмихна тънко и каза: — Другото зависи отъ божата воля.

— Божата воля е и твоя, и азъ имамъ вяра въ добрината ти. О, вуйчо, гледай Витка да ме не забрави. Азъ ще работя за нея.

Тогази вуйчо ми показа пакъ долината, която цяла бе обляна съ горещa, златна светлина.

— Видишъ ли? Това е сè надежда! Недей бива старъ като мене, Иванчо! остави моята проповедъ и бъди невежъ като ётуй поле. То не мисли за есень; то се радва и усмихва, но работи сърчено и безгрижно, па се и надява.

Ний се върнахме полека-лека въ къщи ходейки по тревата, що я беше вече исушило слънцето, и говорейки съ умиление

за нашата близка раздяла. Закуската беше истинала, както предвиждахъ, но туй малко ме беше грижа. Менъ ми идеха сълзи въ очите секи пъть, щомъ погледнехъ вуйча Лазара. А пъкъ щомъ се сетехъ за Витка, сърцето ми забиеше — да се спука.

Не помня вече, какво правихъ тоя день; отидохъ струва ми се, та лежахъ пакъ подъ върбите край реката. Тогава се уверихъ, че вуйчо има право; като си сложихъ ухото върху моравата стори ми се, че чухъ неспирни звукове отъ работа. Заровенъ средъ тревата забълнувахъ за живота си; тъй си наредихъ мисленно животъ пъленъ съ енергия въ съдружие съ Витка и вуйча Лазара. Работната младость на земята проникна и въ гърдите ми и азъ се притиснахъ по̀ силно о нашата обща майка-земя и си помислихъ, че съмъ една отъ исполинските върби, които растяха около мене. Вечерьта не можахъ да ямъ. Вуйчо разбра, види се, какво ме мъчи, та се преструваше, че не забелязва слабата ми охота. Щомъ ми се позволи да стана и азъ побързахъ да излеза пакъ на свободенъ въздухъ. Пресенъ ветрецъ идеше отъ реката, отдето се чуваше и глухо шумолене, а отъ небето се спущаше тънка дрезгавина. Долината се простираше като море отъ сянка, безъ брегове, море благо и прозирно. Чуваха се и неопределени звукове изъ въздуха, нещо като страдни охкания, като биене съ големи крила туку надъ главата ми, а отъ росната трева ми идеше остра миризма.

Бяхъ излязълъ да видя Витка. Знаехъ, че тя иде сяка вечерь на черква и щяхъ да се заложа задъ единъ живъ плетъ. Не бяхъ вече плахъ като отзарана, а ми се струваше сега съвсемъ естествено да я чакамъ; На ли́ и тя ме обича, па трябаше и да ѝ съобща, че заминувамъ.

Щомъ съгледахъ роклицата ѝ въ прозирната нощь, повикахъ ѝ съ тихъ гласъ:

— Витке, тукъ съмъ.

Тя ме не позна веднага и се стресна; но щомъ ме позна, уплаши се повече; това ме твърде зачуди.

— Вий ли сте, Иванчо, какво правите? Що искате? — Азъ излязохъ предъ нея и ѝ хванахъ ръката.

— Вий ме обичате, нали?

— Азъ? Кой Ви каза?

— Вуйчо Лазаръ.

Тя се вкамани. Ръката ѝ затреперя въ моята; следъ малко се опита да побегне, но азъ хванахъ и другата ѝ ръка. И

застанахме лице съ лице задъ плета като затворени; а дъхътъ на Витка ме удряше топло-топло по обра́зите.

— Не зная, мъркаше момичето, не съмъ казвала нищо. Дядо попъ не е чулъ добре. Моля Ви се, пустнете ме, че бързамъ.

— Не, не, рекохъ, искамъ да Ви кажа, че утре отивамъ отъ село, а Вий ще ми обещаете, че винаги ще ме обичате.

— Вий отивате?

О, какъ сладко и нежно извика Витка! Струва ми се, че и сега чувамъ нейнятъ развълнуванъ гласъ, пъленъ съ отчаяние и любовь.

— Виждате ли, на̀, вуйчо Лазаръ ми е казалъ право, викнахъ и азъ. Впрочемъ той никога не лъже. Вий ме обичате Витке! Устните ви отзарана тихичко исповядаха туй на пръстите ми.

Турихъ я да седне туку до плета и заприказвахме. И днесъ се сещамъ за тоя ми първи любовенъ разговоръ въ сичката му света невинность. Витка ме слушаше като сестрица и безъ да се бои вече, исповяда ми любовьта си. Тогава начена̀ха тържествени клетви, наивни признания и безконечни планове. Тя се закле да не зима другиго, азъ се заклехъ да заслужа ръката ѝ съ работа и верность. Единъ щурецъ задъ плета придружаваше тоя ни разговоръ съ надежбената си песень, па и цялата затъмнена долина съ тихнятъ си шопотъ като че се радваше да ни слуша, какъ сладко си приказвахме.

Ний се разделихме, и забравихме да се цалунемъ. Когато влязохъ въ станцата си, стори ми се, че я бяхъ оставилъ отъ година време. Тоя кратъкъ день ми беше вечно дългъ и щастливъ. Той беше моятъ пролетенъ день, най благъ и най мирисавъ отъ сичките ми дни, за който, щомъ се сетя днесъ. струва ми се да чувамъ далеченъ, треперливъ отзивъ отъ младостьта си.

II.

Лято.

Тоя день се събудихъ на три часътъ и видяхъ, че съмъ легналъ на твърда земя, сломенъ отъ умора, а лецето ми потно. Юлската нощь, гореща и тежка, ми налягаше гърдите.

На около ми другарите спяха, завити въ шинелите си; върху сивата земя изглеждаха като черни петна. Тъмната поляна пъхтеше отъ дишането на онова заспало множество. Въ утренната дрезгавина чувахъ отдалечени звукове, конско цвилене и звекъ отъ оръжие.

Около средъ-нощь полкътъ ни се спря на почивка и намъ ни заповядаха да легнемъ и да спимъ. Отъ три дни какъ маршираме — опечени отъ слънцето, ослепени отъ прахъ. Най-сетне стигнахме до неприятеля и на зараньта щяхме да отворимъ решителна битка.

Страшна умора ме беше натиснала; презъ три часа спахъ като закланъ, но се пробудихъ пакъ уморенъ. И легналъ по гърбътъ си, наперилъ очи въ тъмното, мислехъ за битката, за тая човешка салхана, която щеше тая зарань да огрее слънцето. Отъ шестъ години, щомъ се гръмне първа пушка и начене битка, сѐ казвахъ сбогомъ на милите си ближни — Витка и вуйчо Лазаръ. И сега, когато ми остава месецъ да бъда освободенъ, пакъ тряба да имъ кажа сбогомъ и може би за винаги.

Следъ това мислите ми се успокоиха. Затворихъ очи и видяхъ Витка и вуйча Лазара. Ахъ, отколко време не бяхъ ги виждалъ! Сетихъ се, какъ се разделихме и какъ вуйчо Лазаръ плачеше, че отъ беднотия ме пуска тъй, а Витка, какъ ми се врече да ме чака и да не либи другиго, освенъ мене. После какъ напуснахъ сичко, и майстора си въ Греноба, и другарите си въ Дургъ. Сегизъ-тогизъ ще ми дойдеше някое писъмце, да ми каже, че ме обичатъ още и че ме чака щастие въ любимата ми долина. Пъкъ азъ — азъ отивахъ да се бия, отивахъ да ме колатъ.

Дойде ми на умъ, какъ ще се върна: старият ми вуйка седи на прагътъ и простира къмъ мене трепетните си ръце, а задъ него Витка, червена-румена, лее сълзи отъ радость. Азъ се фърлямъ въ обятията имъ и ги прегръщамъ и цалувамъ....

Наведнажъ заудря барабанъ и азъ дойдохъ на себе си. Беше прѝзори и по сивото поле се простираха утренни пàри. Земята оживя и отъ сички страни се раздвижиха неопределени фигури. Шумътъ и крясъкътъ зе да става по-голямъ: тръби, коне, топове, команди — сичко се смесваше. Война, страшна война захвана средъ моятъ любовенъ блянъ.

Азъ станахъ, но съ мъка; кости грухнали, глава замаяна. Събрахъ на бързо хората си — нали бяхъ пусти ефрейторъ — и веднага приехме заповедь да заемемъ една височина, която се издигаше на лево надъ полето.

Въ туй време замина край насъ писмоносецъ и викаше:

— Писмо за ефрейторъ Гурдона!

И ми подаде едно оваляно, омачкано писмо, което се беше въргаляло баремъ осемъ дена изъ пощенските мехове. Азъ

познахъ само почеркътъ на вуйча Лазара, а нямаше време да го отвора.

— Напредъ, маршъ! извика командирътъ и ний трябаше да тръгнемъ. Азъ държахъ няколко секунди бедното писмо въ ръка и да имаше край да го изямъ съ очи. И какво не бихъ далъ да можехъ да седна да го прочета и да си поплача на воля. А тъй трябаше да го туря въ пазва и да вървя.

Нивга не съмъ осещалъ такава тягость. За утешение, спомняхъ си думите на вуйча Лазара, споредъ които беше лято въ живота ми; беше кипнала борба и трябаше да изпълня сега сърчено дългътъ си, ако искахъ да имамъ плодна и мирна есень. Но тезъ умувания ме повече отчайваха; това писмо, което щеше да ми говори за щастие, палеше сърцето ми и азъ проклевахъ тая лудешка война. Боже, не е ли глупаво, да умра, безъ да видя, какво съдържа туй писмо, безъ да чуя за последенъ пъть добрите думи на вуйча Лазара!

Стигнахме на рътлината и трябаше да чакаме заповедь за по-нататъкъ. Бойното поле беше отлично избрано тъкмо да се убиватъ по-лесно. Предъ насъ се простираше огромна равнина безъ дървета, безъ къщи. Тукъ-тамъ се чернееха туфички и трънаци средъ бялото равнище. Никой пъть не бяхъ виждалъ такова поле, пълно съ прахъ и бяло, бяло като креда и съ зинали пукнатини по него. Но и никой пъть не бяхъ виждалъ такова чисто небе и такъвъ хубавъ, но жежъкъ день; още на осемъ часътъ нажеженият въздухъ ни палеше лицето. О, хубава утрина, ама и какво ялово поле за убиване и мрене!

Отдавна вече се чуваха глухо и прекъснато пушки, съпроваждани съ дебелъ топовенъ гърмежъ. Неприятелите — австрийци съ сиви дрехи — бяха оставили височините и полето се беше вече набраздило съ дълги редици хора, които ми се виждаха като буболечки. Като че мравунякъ се бе разшавалъ. А надъ полето се носеха облаци димъ, които като се раздереха тукъ-тамъ, виждахъ презъ тяхъ, че бягаха уплашени солдати. На тоя начинъ се образуваше струя отъ бегълци, както имаше струя отъ храбърци, които подбуждани, кое отъ храбрость кое отъ срамъ, отиваха подъ куршумите.

Азъ не можехъ ни да слушамъ писъците на ранените, нито да гледамъ, какъ имъ тече кръвьта. Различавахъ само отъ далекъ като черни точки мъртвите, що ги оставяхме надире. Погледахъ движението на частите и се сърдехъ на пушекътъ, че ми затуляше голяма часть отъ зрелището; но въ също време се и радвахъ самодоволно, че бяхъ на сигурно място, докато другите умираха.

Около деветъ часътъ ни рекоха пакъ да вървимъ. Ний слязохме отъ рътлината въ редовенъ маршъ и се отправихме къмъ центрътъ, който се вгъваше. Стройните ни крачки ми се чуваха като погребаленъ шумъ. И най храбрите по между ни вече пъхтяха, бледни, испити.

Нека си кажа истината. Щомъ засвириха надъ насъ куршумите и полкътъ се спря наведнъжъ и — аха̀ да се разбяга.

— Напредъ, напредъ, викаха командирите, а ний стояхме като заковани и наведохме глави. Свирна пакъ единъ куршумъ и, да ме не беше срамъ, щяхъ да се тръшна по коремътъ си въ прахътъ.

Предъ насъ имаше гъста завеса отъ димъ, кояго се бояхме да прекрачимъ. Червени светкавици кръстосваха тоя димъ. А пъкъ ний, растреперяни отъ страхъ, не се помръдвахме. Куршумите стигнаха вече до насъ и наченаха да свалятъ войници и те падаха съ охкане. Командирите викаха сѐ пò високо:

— Напредъ, напредъ!

Задните редове, които командирите на същи начинъ караха напредъ, ни принудиха да вървимъ и ний. Тогава затворихме очи, зехме куражъ и се втурнахме въ пушъкътъ.

Лудешки бясъ ни обзе и вървяхме сé напредъ — та се не спирахме и когато ни викаха „стой!“ Защото щомъ се спрешъ, хване те страхъ и ти дойде желание да побегнешъ изъ редовете. — Начена стрелба. Ний пушкахме безъ да меримъ и намирахме облекчение въ това да фърляме куршумите въ пушъкътъ. Азъ, напримеръ, пушкахъ машинално — съ стиснати устни и ококорени очи — и вече ме не беше страхъ, защото, право да си кажа, азъ и не знаехъ, да ли ме имаше на света. Едничка мисъль която ми се блъскаше още въ главата, беше да си свърша пó скоро патроните. Другарьтъ ми отлево го удари куршумъ въ лицето и той падна връзъ мене; азъ го блъснахъ грубо и си истрихъ бузата, дето ме накърви, па наченахъ пакъ да стрелямъ.

Сещамъ се още, че видяхъ нашиятъ полковникъ, какъ стоеше твърдо и право на коня си и гледаше спокойно къмъ неприятелските позиции. Тоя човекъ ми се стори величественъ; той нямаше пушка да се залисва като насъ, пъкъ широките му гърди се дигаха надъ синца ни. Сегисъ-тогисъ спуснеше очи къмъ насъ и ни викнеше съ пресипналъ гласъ:

— Сгъстете се, сгъстете се?

И ний се сгъстявахме като овце, кога ги каратъ на салхана, и сé стреляхме като луди. До тогава неприятелятъ

ни пращаше само куршуми, ала наведнъжъ чухме глухъ гърмежъ и една граната ни свали петь души. Една батарея отвори огънь туку срещу насъ, но я не виждахме отъ пушъкъ. Гранатите удряха една следъ друга на също място и отваряха кървави близни, ала ний пакъ ги затуляхме съ телата си като побеснели зверове.

— Сгъстете се, сгъстете се! повтаряше студено полковникътъ. И ний давахме човешко месо на топовете. Съ падането на секи войникъ азъ се приближавахъ къмъ смъртьта, спречъ къмъ онова място, дето гранатите праскаха най-много и сваляха опия, на които бе дошелъ редъ да мратъ. На туй място се натрупа скоро толкова лешъ, че гранатите начепаха да падатъ у мъртво човешко месо. Съ секи топовенъ гърмежъ отфъркаха ръце или крака и ний вече не можехме да се сгъстяваме. Войниците кряскаха, па съ тяхъ и командирите:

— На щикъ, на щикъ!

И средъ дъждъ куршуми полкътъ ни търчеше срещу гранатите. Димната завеса се раздра и ний видяхме на една рътлинка неприятелската батарея, която ригаше огънь отъ сичките си топовни гърла. Ала ний бяхме зели пóлетъ и топовете задържаха само умрелите.

Азъ тичахъ туку до полковникътъ, комуто коньтъ бе убитъ и той се биеше сега като простъ войникъ. Наведнъжъ като че бяхъ гръмнатъ, страшенъ вятъръ мина край лицето ми и ми се стори, че ми се отвориха гърдите и че рамото ми отфръкна. Азъ паднахъ, а и полковникътъ се повали до мене. Стори ми се, че умирамъ и помислихъ веднага за моите мили ближни; съ премряла ръка и съ изгубена свясть зехъ да търса писмото на вуйча Лазара. Когато се поокопитихъ, видяхъ се легналъ на ребро въ прахътъ, но тъпо чувство ми не даваше да дойда въ себе си. Отваряхъ ужъ очи, пъкъ нищо не виждахъ. Стори ми се че нямамъ ни ръце, ни крака и че главата ми е безъ мозъкъ; а пъкъ болки не осещахъ, защото въ телото ми животъ като че нямаше. А тежко, безмилостно слънце падаше върху лицето ми като растопено олово, но азъ го не осещахъ. Малко по малко дойдохъ на себе си; членовете ми станаха подвижни, само рамото си осещахъ като че беше смазано съ някоя огромна тяжесть. Опитахъ се да седна, но паднахъ пакъ и изохкахъ отъ болки.

Ама пакъ живеехъ, виждахъ, разбирахъ. Равницата се простираше предъ мене гола, пуста и съвсемъ бяла на жежкото слънце — просто безутешна подъ ясното небе. Купове мъртви тела спяха на тая горещина, а изъ тяхъ тукъ-тамъ

повалени дървета съхнеха и те като други мъртви. Ветрецъ — ни за цяръ. Грозна тишина идеше отъ тия лешове, а сегизътогизъ минуваха презъ нея глухи охкания, които я правеха по̀-грозна и по̀-страшна. На хоризонта по рътлините се влачеха сиви облаци димъ, които показваха, че убийството продължаваше.

Виждаше се, че бяхме победили и менъ ми беше драго сега да умра въ това пусто поле. Дигнахъ глава да погледамъ наоколо и какво видяхъ? На няколко метра отъ менъ неприятелската батарея, върху която се бяхме фърлили. Борбата тряба да е била ужасна: рътлинката беше цяла покрита съ насечени и обезобразени трупове, а отъ многото кръвь земята бе заприличала на червенъ килимъ. А надъ човешките трупове топовете издигаха мълчаливите си гърла; азъ истръпнахъ предъ това топовно мълчание.

Тогава полека, предпазливо, успяхъ да се обърна по корема си. Подпряхъ глава на единъ голямъ, съ калъ и кръвь попръсканъ камъкъ, извадихъ отъ пазвата си писмото отъ вуйча Лазара и го погледахъ, а сълзите ми бризнаха веднага.

Слънцето ми палеше гърбътъ, пъкъ остра воня отъ кръвь ми засядяше на гърлото. А наоколо ми пусто и грозно поле, въ което бяхъ като вцепененъ между вцепенените мъртви. Въ тая жежка и отчайна следъ боятъ тишина, прочетохъ писмото на вуйча Лазара, а сърцето ми горко плачеше.

Вуйчо Лазаръ ми пишеше:

„Мило чедо!

„Научавамъ се, че войната е обявена, ама се надяваме още, че ще те пуснатъ, преди да се начене. Сяка сутрина се моля на бога да те пази отъ опасности и той ще ме чуе и ще ти съхрани живота, за да ми затворишъ единъ день очите.

„Ахъ, Иванчо, азъ остаряхъ и осещамъ голяма нужда отъ помощьта ти. Докато беше при мене, осещахъ у мене си младость, която ми вращаше двайсетъ години. Спомняшъ ли си нашите утренни расходки по дъбовата алея? Сега вече не смея да ида подъ тия дървета, че ме е страхъ самъ. Ела си бързо да ме утешишъ и успокоишъ.

Плачъ и хълцаница ме задави и азъ спряхъ да чета. Въ туй време чухъ писъкъ недалечъ отъ мене; погледахъ и видяхъ единъ войникъ, че се исправи бързо; лицето му беше набрано и наежено и както дигна ръце, падна пакъ и се сви въ ужасни конвулзии, па вече не мръдна.

„Надявамъ се, продължаваше вуйчо, надявамъ се на Бога, че ще те доведе живъ и здравъ и ний ще наченемъ пакъ нашия

сладъкъ животъ. Нека ти кажа, какво мисля за напредъ. Ти няма да ходишъ вече на Греноба, а ще останешъ при мене. Азъ ще те направя земледелецъ, стопанинъ, и ще прекарвашъ весело средъ полска работа. А пъкъ азъ ще се оттегля на почивка въ чифлика ти. Ръцете ми вече трепераръ и въ скоро време не ще могатъ държа причастието. Желая да ми подари господъ две годинки миренъ животъ при тебе. Това ще бъде награда за няколкото ми добри дела, що съмъ могълъ да сторя. Тогава ще ме водишъ сегизъ-тогизъ по милата ни алея, дето секи камъкъ, секи шубракъ ще ме подсеща за твоята младость, що я толкози обичахъ!"

Трябаше пакъ да прекъсна четенето. Рамото ме тъй заболя, че помислихъ, ще изгубя свясть. Страшно безпокойство ме обзе. Стори ми се, че стрелбата се чува по-близу и помислихъ съ ужасъ, че войските ни може би отстъпватъ и че на връщане ще ме прагазятъ. Но друго не виждахъ, освенъ малките облачета пушъкъ, които се влачеха по хоризонта.

Вуйчо Лазаръ пишеше още:

„И ний ще се обичаме трима. Ахъ, мили Иванчо, какъ си ималъ право да я поишъ край Дюранца оная сутрина! Отъ най-напредъ ми не беше по воля Витка, но сега ревнувамъ просто като виждамъ, че азъ не мога те обича никой пъть тъй, както те тя обича".

„Кажете му, думаше ми вчера пакъ, че ако го убиятъ, азъ ще се фърля въ Дюранца на онуй място, дето ме запои".

„За Бога, пази си живота. Има работи, които на разбирамъ, но едно чувство ми казва, че те чака щастие между насъ. Витка ми е вече като дъщеря. Струва ми се, че ви гледамъ ръка въ ръка въ черква, дето ще ви благословя. Желая щото венчавката ви да ми бъде последна служба".

„Витка вече порасте и стана голяма; ще ти помага хубаво".

Азъ плачехъ, но ми беше сладко, сладко.

Гърмежътъ идеше сега отъ далеко, а на близу се чуваше охканица и хърканица между топовните колелета. Тамъ на близу видяхъ единъ войникъ, какъ се мъчеше да махне отъ гърдите си другаря си, раненъ като него, защото го притискаше; другарятъ му се бранеше, но той го тикна грубо и бедниятъ раненъ се търкулна по стръмното съ плачевенъ викъ. Следъ това се чуха и други болезнени викове отъ накамарените трупове. Слънцето вече слизаше и спущаше бледи зари, а небето приимаше по-блага синина.

Вуйчо Лазаръ продължаваше:

„Азъ искахъ само да ти обадя, какъ сме и да те помоля да си дойдешъ по-скоро, за да ни донесешъ щастие; пъкъ се разплакахъ и се разбъбрихъ като старо дете. Имай надежда на Бога, Иванчо, добъръ е господь! Пиши ми скоро и кажи ми, кога ще се върнешъ. Ний броимъ седмиците, азъ и Витка. До скоро виждане и добра надежда!“

Кога ще се върна!.. повторихъ и, расплаканъ както бяхъ, цалунахъ писмото и си помислихъ, че цалувамъ Витка и вуйча Лазара. Няма, няма да ги видя вече, а ще умра като куче въ кальта и на туй горещо слънце. Ето въ това пусто поле, средъ тия предсмъртни хъркания моите милички ближни ми казватъ сбогомъ. Ушите ми шумяха въ оная тишина и азъ си думахъ: „ще умра, ще умра!“ па затворихъ очи и си мислихъ пакъ за Витка и за вуйча Лазара.

Не зная вече колко време съмъ прекаралъ въ такова болно полусъние, но усещахъ душевно и телесно страдание. Горещи сълзи течаха по образите ми; грозна треска ме люлееше и ми причиняваше страшни сънища. А като се събудихъ, погледахъ зачуденъ небето и чухъ до мене си особено пъшкане и хъркане. Обзърнахъ се и видяхъ полковникътъ, за който си мислихъ до тогазъ, че беше мъртъвъ; а той лежеше тамъ наблизу по очи съ простреви ръце. Тоя човекъ ми бе сторилъ добрини и азъ си рекохъ, че не тряба да го оставя да умре съ лице въ земята, за това зехъ да пълза къмъ него.

Два трупа ме деляха отъ него и азъ помислихъ, дали да мина за по-скоро по тия трупове, защото сяко движение ми причиняваше страшни болки на рамото, но заобиколихъ. Вървяхъ на колене и си помагахъ съ една ръка. Щомъ стигнахъ до полковникътъ, въздъхнахъ, че ми олекна; защото не бяхъ вече самъ, а щяхъ да умра съ другарь, а такава смърть ме вече не плашеше. Искахъ и полковникътъ да види слънцето, за това го обърнахъ, колкото можехъ полегичка. Щомъ му огрея слънце лицето, въздъхна силно и отвори очи Наведохъ се надъ него и му се усмихнахъ, но той затвори пакъ очи и по растреперяните му устни видяхъ, че той съзнаваше мъките си.

— Ти ли си, Гурдоне, ми каза най-сетне тихо; спечелихме ли битката?

— Мисля, че я спечелихме, господинъ полковникъ, отговорихъ му.

После малко мълчане пакъ ме попита:

— Де си раненъ?

— Въ рамото. Ами вий, господинъ полковникъ?

— На менъ тряба да е строшенъ лакътятъ. Да, да, сещамъ се, една и съща граната ни докара на тозъ халъ, момче.

Каза туй, направи усилие да седне, и пакъ рече:

— Ахъ, тъй ли? Нямали да спимъ тука?

Неговиятъ веселъ тонъ ме охрабри много и ми даде сила и надежда. Азъ се осещахъ съвсемъ други откакъ се събрахме двама да се боримъ съ смъртьта.

— Чакайте, му рекохъ, да ви завържа рамото съ кърпата си, па да се опитаме да се водимъ единъ други, дори стигнемъ до някои болнични кола.

— Хубаво, хубаво, момче, ама не стягай толкозъ. Сега да се хванемъ за здравите си ръце и да се опитаме да станемъ.

Ний станахме поваляйки се. Много кръвь бяхме изгубили; главите ни се въртяха, краката ни се подгъваха. Отдалечъ би ни зелъ човекъ за пияни, както се клатехме, както се държахме двама и тласкахме, както вървяхме на криволици, за да не тъпчемъ мъртвите. Слънцето зализаше въ пембени зари, а нашите огромни сенки танцуваха чуденъ танецъ по бойното поле.

Полковникътъ ужъ се шегуваше, но смехътъ му приличаше на плачъ и устните му трепереха като отъ треска. И както вървяхме, струваше ми се, че ще паднемъ нейде, за да не станемъ вече. На времене ни се завърташе и святъ и ний се спирахме и зажумявахме. Най-сетне съгледахме нейде на далеко болничарите като черни точки изъ полето. Но въ туй време се препнахме о единъ камъкъ и паднахме единъ връзъ други. Тогава се опитахме да пълзимъ като деца и се ловяхме за тревулаците; така извървяхме стотина метра, но колените ни се разкървавиха.

— Не ща вече, каза полковникътъ и легна: нека ме прибератъ отъ тука, ако искатъ. Ха да спимъ!

Азъ намерихъ още сила да се исправя на половина и да викамъ, колкото ми гласъ държеше. За щастие чуха ни болничарите, които прибираха ранените, и дойдоха, та ни туриха и двама ни въ една носилка.

— Смъртьта не ни иска! каза полковникътъ докато ни носеха: на тебе дължа животътъ си, войниче, и азъ ще се издължа, когато имашъ нужда отъ мене. Дай ми ръката си!

Хванахме си ръцете и тъй стигнахме до болничните кола. Тамъ имаше запалени факли, а хирурзите режеха, сечаха, та се дигаше писъкъ до небеса; отъ кървавите ризи и дрехи идеше воня, пъкъ факлите, съ които светеха надъ легените, фърляха розово отражение.

Полковникътъ истърпя храбро ампутацията на рамото си; забележихъ само, че устните му побледняха и му се премрежиха очите. Дойде редъ и на мене; единъ хирургъ ми прегледа рамото и каза:

— Граната ви е наранила тъй; благодарение, че не е ударила пò на вътре въ костьта — щеше да ви иде рамото, а тъй само месото смазано.

А когато попитахъ помагачътъ, който ме гледаше, да ли ми е тежка раната, отговори ми смеешкомъ:

— Ще лежите три недели, докато оздравяте и получите пакъ кръвь — и нищо.

И азъ се обърнахъ къмъ стената, за да ми не видятъ сълзите. И видяхъ пакъ на умътъ си Витка и вуйча Лазара, какъ ми простираха ръце. Тъй свършихъ съ кървава борба моятъ летенъ день.

III.

Есень.

Има вече петнайсетъ години откакъ се бяхме венчали съ Витка въ вуйчовата черквица. Щастието си основахме въ милата намъ долина: азъ станахъ земледелецъ. Дюранца, първата ми любовница, ми беше станала сега добра майка, и като че ѝ беше драго да ми тори и пои нивите. Малко по малко, употребяйки новите земеделски методи, станахъ богатъ земеделецъ въ онзи край. Следъ смъртьта на женините ми родители купихме дъбовата алея съ ливадите около нея надлъжъ по реката. Тамъ си построихъ скромно жилище, което после разширихъ. Сяка година сполучвахъ да прикупя отъ съседите по малко ниви и въ скоро време житниците ни станаха тесни за храната, що получавахме.

Тия първи петнайсетъ години вървяха гладко и честито. Те изминаха въ непомътена радость и ми оставиха споменъ за тихо и дълго щастие. Вуйчо Лазаръ си изпълни желанието да живее спокойно при насъ. Той остаря вече и не можеше даже да си чете сяка сутрина молитвите. Жалъ му беше за службата, ала не можеше вече и се задоволяваше да посети сегизъ-тогизъ своятъ наместникъ. Обичаше да излиза рано изъ станцата си и да ме придружава по някой пътъ на нивите, дето на пресенъ въздухъ, средъ полския дъхъ, осещаше живость и младость.

Само една печаль ни правеше да въздишаме сегизъ-тогизъ. Средъ тая плодность около насъ Витка беше безплодна. Истина, трима си се обичахме хубаво, но по някой пътъ се осещахме

като сирачета: искахме да ни се плете изъ краката някое русоглаво детенце, което да ни милва — па и да ни мъчи.

Вуйчо Лазаръ го беше много страхъ, да не умре, безъ да види правнуче. Беше станалъ като дете и се ядосваше, защо Витка му не дава другарче, да си играе съ него. И когато жена ми ни повери тайната си, че скоро ще станемъ четирма, забележихъ бедниятъ вуйчо, какъ побледня и едвамъ не заплака отъ радость; прегръщаше ни, цалуваше ни, говореше ни за кръщене — като че детето беше вече на святъ.

Месеците минуваха сѐ въ любовь и нега; говорехме, шъпнехме си и чакахме някого. Азъ обикнахъ още повече Витка; кланяхъ ѝ се кръстобразно, обожавахъ я за двама: за нея и за малкото.

Денятъ наближи. Бяхъ повикалъ отъ Греноба една баба, която се не отделяше отъ жена ми. Вуйчо Лазаръ беше въ смъртенъ страхъ за жена ми; той не разбираше нищо отъ тия работи, но ми каза, че лошо сторилъ, дето станалъ попъ, а не станалъ докторъ.

Една сутрень презъ септември, около шестъ часътъ влязохъ въ стаята на милата ми Витка, и я заварихъ, че спеше още.

Усмихналата ѝ главица почиваше върху бялата възглавница. Азъ се наведохъ надъ нея и се чувствувахъ напълно блаженъ. Мина ми презъ умътъ оня денъ, когато хъркахъ на смъртенъ часъ въ прахътъ и веднага ми изпъкна по-добре сегашното щастие и благоденствие. Жена ми спеше здрава, румена, средъ големия креватъ въ оная стая, която беше свидетелка на петнайсетгодишна любовь и милость.

Както се бяхъ навелъ надъ нея, цалунахъ я въ уста, а тя отвори очи, усмихна ми се и ми нищо не каза. Дойде ми лудо желание, да я зема на ръце и да я притисна о сърцето си; но отъ някое време и за ръка я даже не хващахъ — тъй ми се струваше крехка и като посветена. Тъй седнахъ край кревата и попитахъ полека:

— Днесъ ли ще бъде?

— Не, невярвамъ, отговори... Сънувахъ, че е момче, и вече голямо, съ хубави, черни мустачки... И вуйчо Лазаръ казваше вчера, че го сънувалъ тъй.

— Но азъ зная по-хубаво отъ васъ, рекохъ ѝ; гледамъ го сяка нощь и — момиче е!

Витка се обърна бърже къмъ стената и безъ малко да заплаче. Азъ разбрахъ, че сторихъ глупость и побързахъ да прибавя:

— Като казвамъ момиче... не зная на сигуръ. Детето ми се явява съвсемъ малко и съ дълга бяла дреха... и — безъ друго е момче.

И Витка ме цалуна за тая добра дума.

— Иди нагледвай берачите, ми каза, менъ ми е добре сега.

— Ама ще ми обадишъ, ако дойде нещо!

— Да да, уморена съмъ, искамъ да си поспа още, а ти няма да ми се сърдишъ, че съмъ такава ленивка.

И Витка затвори очи полека и умилно. Азъ постояхъ още надъ нея, а топлиятъ ѝ дъхъ ме удряше по лицето. Тя си заспа тихичко пакъ и сѐ усмихната. Тогава, съвсемъ предпазливо, си освободихъ ръката отъ нейната и следъ като я цалунахъ по челото, оттеглихъ се разтреперанъ, а сърцето ми преливаше отъ любовь.

Долу на двора заварихъ вуйча Лазара, че гледаше безпокойно къмъ Виткините прозорци. Щомъ ме видя и попита:

— Е, за днесъ ли е?

Отъ месецъ насамъ сѐ така ме питаше сяка сутрень.

— Нà да ли ще е днесъ, отговорихъ. — Ела съ мене да гледашъ винобермата!

Той отиде да си земе бастонътъ и слязохме двама въ дъбовата алея. Щомъ дойдохме до край алеята, дето имаше тераса, спряхме се и двама да погледаме Дюранца съ долината ѝ.

Малки бели облачета се влачеха по бледото небе. Слънцето пущаше сега жълти зари, които падаха като златенъ прахъ върху полето. А полето вече узряло, пожълтяло не светеше вече тъй като лете или пролетъ. Жълти листи падаха вече по черната земя. Реката сега течеше по полека, като че бе се уморила отъ това, че оплодила полето. Долината си беше сѐ тиха, но се познаваха вече по нея първите зимни бръчки. Тя се простираше още топла отъ своята последна рожба и макаръ да нямаше по нея буйни цветя и треви, като на пролеть, пакъ беше на гледъ горда като жена, свършила живодайно дело.

Вуйчо лазаръ се замълча малко, подиръ се обърна къмъ мене и ми каза:

— Сещашъ ли се, Иванчо, какъ те доведохъ тука преди двайсетъ години една майска сутрень? Тогава ти показахъ тая долина, както беше цяла заета съ работа, да приготви есененъ плодъ: гледай сега тая долина и тазъ година свършила своята работа.

— Сещамъ се, вуйчо, отговорихъ. Тогава се много бояхъ, но ти беше добъръ къмъ мене и съ урокътъ си ме поучи. На тебъ дължа сичкото си щастие.

— Да, да, сега си и ти въ есень и понеже си работилъ събирашъ сега плодовете. Човекъ, чедо, о създаденъ по земенъ образъ, и както е земята вечна, тъй сме и ние: растенията се възраждатъ съ семето си, азъ се възраждамъ съсъ тебе, а ти ще се възродишъ съсъ децата си. Това ти казвамъ, да се не уплашишъ отъ старость, а да умрешъ мирно, както умиратъ сега тия дървета, които ще поникнатъ нà-пролеть пакъ отъ свое семе.

Азъ слушахъ вуйча и мислехъ за Витка, какъ си спи на белите чаршави въ големия креватъ. Милото създание щеше и то да ражда като è това поле, което ми даде богатство. И тя беше въ есень, и тя имаше здрава усмивка и широки гърди, както и тая долина. И както мислехъ за нея, видехъ я на умъ предъ себе си отрудена, горката, но честита, че намира великодушно наслаждение да бъде майка. И не знаехъ, вуйчо Лазаръ, за милата ми долина ли ми говореше, или за милата ми Витка.

Ний се качихме полека-лека по хълмовете. Долу, на дльжъ по Дюранца, се виждаха ливадите като широки килими, още ясно зелени. Следъ тяхъ идеха жълти земи, които се виждаха като широки алеи, разделени съ маслини и бадеми. А пò нагоре се простираха лозята, съ едрите си лози, отъ които пъшките висяха до земята.

Въ южна Франция лозята се гледатъ по грубоселски начинъ, а не деликатно граждански, като на Северъ. На Югъ ги оставятъ сами да растатъ, както си щатъ и споредъ както ги каратъ дъждътъ и слънцето: лозите, наредени въ дълги редове, пущатъ на около зелени, дълги филизи; а помежду лозите насяватъ жито или овесъ. Лозята на Югъ приличатъ на басма, набраздена съ зелено — отъ лозите — и жълто — отъ сламата.

Жени и мъже, наведени, режеха пъшките и ги слагаха въ големи кошници. Ний вървяхме съ вуйча полека между лозите, а берачите се исправяха да ни поздрàвятъ като минехме край тяхъ.

Вуйчо се спираше тукъ-таме да поприказва съ някой старъ берачъ:

— Хе, дядо Андрея, какъ е гроздето лятосъ? Ще ли даде хубаво вино?

А селените, съ распретнати ръце, показваха на слънцето големи, черни пъшки, на които зърната се виждаха пълни съ изобиленъ сокъ.

— Виждате ли, дядо попе, още по-големи има! Отъ десетъ годинъ насамъ не знаемъ такъвъ берекетъ.

И пакъ се наведоха надъ лозите. Сините имъ дрехи личаха добре средъ зеленото. А жените, гологлави, съ тънки, сини забрадки, се нишеха и те и пееха. Имаше и деца, които пъпреха на слънце между чутуците и оживяваха съ острите си крясъци отворената — на божи святъ — работилница. Накрай лозето големи, неподвижни кола чакаха гроздето и се отражаваха въ сяньото небе, а работници туку носеха пълни кошници и занисаха празни.

Средъ това оживено лозе менъ ми стана драго, драго. Като че подъ моите стъпки чувахъ, какъ ражда земята; зрелъ, жизненъ сокъ течеше презъ жилите на лозето и придаваше на въздухътъ плодоносенъ лъхъ. И въ моите жили осетихъ погореща кръвь, като че обилното плодородие се изливаше отъ земята въ мене. Мъката на тия толкова работници беше мое дело, а тия лози бяха мои деца и това цяло поле беше като моя плодоносна и покорна челядь. И драго ми беше да гледамъ, какъ ми потъваха краката въ рохката и тлъста земя.

Тогава метнахъ погледъ на долу и видяхъ, че земите отъ тука дори до Дюранца бяха мои земи, че тия лозя, ниви, ливади и маслини бяха сè мои. А средъ тяхъ къщата ми се белееше до дъбовата алея; пъкъ реката съ зелените ми пасбища изглеждаше като сърменъ ширитъ на голяма, зелена мантия. При тоя погледъ, като че порастохъ и ми се стори, че да разгърна ръце, ще прегърна цялата си държава — ливади и дървета, къща, лозя и ниви.

И както гледахъ тъй, видяхъ по тясната пътечка една моя слугиня, че тичаше, та едвамъ я дъхъ държеше. Както се беше затичала, току се спъваше о камъните и махаше отчаяно ръце отъ далеко, да ни вика. Менъ ми се преобърна сърцето.

— Вуйчо, вуйчо, викнахъ, видишъ ли Маргита какъ тича?... Тряба да е за днесъ....

Вуйчо Лазаръ побледня. Слугинята стигна до насъ, но тъй уморена, че едвамъ дишаше и си държеше съ две ръце гърдите.

— Какво има? Казвай! попитахъ.

Тя въздъхна, отпусна ръце и едвамъ продума:

— Госпожата...

Азъ не чакахъ повече, а викнахъ:

— Скоро, скоро, вуйчо! Ахъ, милата ми бедна Витка! И се юрнахъ на долу, както можехъ. Берачите се бяха исправили и ме гледаха, па се усмихваха, а вуйчо Лазаръ туку махаше бастонътъ си следъ мене — да го чакамъ.

— Хей, Иванчо, викаше, каква е тазъ работа? Чакайде! И азъ искамъ. . . . .

Но азъ и не чувахъ вуйча Лазара, а сѐ тичахъ и стигнахъ до въ къщи запъхтянъ, а сърцето би беше пълно съ ужасъ и — съ надежда. Възлязохъ бързо по стълбата, почукахъ съ юмрукъ на Виткините врата и ту ми се смееше, ту ми се плачеше, а и не знаехъ, де ми е главата. Бабата открехна вратата и ми каза, малко сърдито, да не правя шумъ. Азъ останахъ вънъ засраменъ и отчаянъ.

— Не бива да влизате, каза ми бабата; чакайте на дворътъ.

Но азъ се не мръдвахъ, и тя продължи:

— Сичко е добре. После ще ви повикамъ — и затвори, пъкъ азъ останахъ предъ вратата и се не решавахъ да слеза. Тамъ чувахъ Витка, че пъшкаше болно, подиръ туй чухъ остъръ писъкъ, който ме прониза като куршумъ презъ сърцето и ми дойде неодолимо желание да насиля вратата Но се сетихъ, та си затулихъ ушите и слязохъ бързо на дворътъ.

Вуйчо Лазаръ тъкмо идеше и той запъхтянъ и веднага седна па геранската ограда, па запита:

— Е, детето?

— Не зная, рекохъ, испъдиха ме, а Витка се мъчи и плаче.

И ний се гледахме единъ други безъ дума да продумаме, а наперихме уши и очи къмъ Виткините прозорци, като да искахме да назирнемъ нещо задъ белите завеси. Вуйчо стоеше на едно място и трепереше, опрянъ съ две ръце о патерицата, пъкъ азъ цялъ трескавъ, ходехъ на горе на долу. На времене се усмихнехме безпокойно и двама.

А кола съ грозде идеха една следъ друга. До стената на около двора бяха наслагани пълни кошници, а мъже съ разголени крака тъпчеха пръщината въ дървени постави. Мъските цвилеха, коларите викаха, а новото вино шуркаше въ чибъртъ и раздаваше особенъ звукъ и миризма въ топлия въздухъ.

Пъкъ азъ сѐ сновяхъ на долу, на горе по дворътъ като че бяхъ замаянъ отъ винния дъхъ. А глава ме болеше, та се пукаше. И гледайки какъ тече кръвьта на гроздето, мислехъ за бедната си Витка. Съ чиста физическа радостъ думахъ на

умътъ си, че детето ми се ражда тъкмо въ плодно време — по виноберма.

Не можахъ да се стърпя долу, а възлязохъ пакъ. Ала не смеехъ да почукамъ, ами си турихъ ухото на вратата и слушахъ. Витка ми се стори че плачеше тихо. Тогава и менъ се расплака сърцето и азъ проклевахъ женското страдание. Вуйчо Лазаръ, който се беше качилъ полека и той следъ мене, ме хвана и ме заведе пакъ на дворътъ. Искаше да ме растуши, та зе да ми говори за виното, че било превъсходно тазъ година; ужъ ми говореше, но и самъ се не слушаше. Сегизъ-тогизъ дочуемъ някой викъ или охканица отъ Виткината стая, па се вслушаме и страхъ ни побива. Малко по малко виковете утихнаха и се чуваше само хленчене, като кога расплакано дете заспива. Следъ това сичко утихна, но и това ме плашеше. Къщата ми се стори сега празна, щомъ Витка вече не вайкаше. Щяхъ тъкмо да възлеза пакъ, когато бабата отвори полека прозорецътъ, подаде се и махайки съ ръка повика:

— Елате горе!

Азъ възвихъ за нагоре полека и на сяка стъпка осещахъ пò голяма радость. Вуйчо Лазаръ чукаше вече на вратата, докато азъ бяхъ още на половинъ стълбата, защото ми беше някакъ драго да цалуна жена си малко пò сетне.

Като възлязохъ горе, спряхъ се на прагътъ, а сърцето ми силно тупаше. Вуйчо беше вече се навелъ надъ люлката, а Витка беше бледа, бледа и затворила очи, като че спеше. Азъ забравихъ детето, а отидохъ право при Витка и помилвахъ главицата ѝ съ две ръце. Сълзите не бяха исъхнали по бузите ѝ, пъкъ устните ѝ, още трепереще, се усмихваха влажни отъ плачъ. Тя отвори лениво очи, ала ми нищо не рече, но азъ разбрахъ, че искаше да ми каже: „Много се мъчихъ, Иванчо, но колко бяхъ честита въ мъките си! Защото осещахъ тебе въ сърцето си.“

Тогава се наведохъ още надъ Витка и цалунахъ очите ѝ, пихъ сълзите ѝ; а тя се усмихваше тихо и сладко и се оставяше съ мила нехайность да я милвамъ. Па извади ръцете си отподи завивката, прегърна ми вратътъ и ми пришъпна на ухото съ тържествуеще лице:

— Момченце!

Тазъ ѝ беше първата дума, що я произнесе следъ ужасната криза, която я тъй разслаби.

— Азъ си го знаехъ, продължи, пали го виждахъ сяка нощь!.... Дай ми го, тури го да лежи до мене!

Азъ се обърнахъ и видяхъ, че бабата и вуйчо се караха. Бабата се мъчеше съсъ сичка сила да махне вуйча Лазара отъ детето; а той искаше, сиромахътъ, какъ-какъ да го земе на ръце и да го подруса.

Тогава погледнахъ и азъ детето, което бяхъ забравилъ зарадъ майка му. Беше цяло червено. Витка уверяваше, че прилича на мене, а бабата казваше, че има очи като майка си. Азъ пъкъ не знаяхъ нищо, а бяхъ само трогнатъ до сълзи; прегърнахъ го като сомунче хлябъ, мислейки, че прегращамъ Витка, и го положихъ на кревата. То запищя, а намъ се струваха тия писъци като небесна музика. Азъ седнахъ край леглото, вуйчо се сложи въ единъ мекъ столъ, а Витка съ отрудено, ала ведро лице, лежеше завита до шия и ни гледаше съ засмени очи.

Прозорецътъ беше цялъ отворенъ, а презъ него ни идеше послепладненски, хладъкъ, есененъ въздухъ, смесенъ съ гроздова миризма. Чувахме тъпкачите, колата, бичовете, а сегизътогизъ допираше до ушите ни и някоя тънка песень отъ слугините, що минуваха презъ двора. Сички тия звукове получаваха благъ тонъ въ оная ведра стая, която още трептеше отъ плачовете Виткини. А прозорецътъ режеше отъ небето и земята хубава една картина — живописенъ кътъ: ний виждахме дъбовата алея цяла на длъжъ, виждахме река Дюранца, какъ минуваше като бяла панделка презъ златно и пурпурно листие; а надъ тоя земенъ кътъ — бледо, синьо-пембяво небе простира прозрачните си дълбочини.

Предъ тоя благъ хоризонтъ при винния дъхъ и средъ работа и рожба ний трима, Витка, вуйчо Лазаръ и азъ, се разговаряхме сладко, гледайки мъниткото, мило пеленаче.

— Вуйчо Лазаре, викаше Витка, я кажи, какъ да го кръстимъ!

— На Иванча майка му се викаше Ячка, отговори вуйчо Лазаръ; азъ ще го нарека Ячко.

— Ячко, Ячко, повтори Витка. . . . . Да, хубаво име! Ами я кажи, какво ще го правимъ, туй човече: попъ ли, войникъ ли, чиновникъ ли или селянинъ!

Мене ме досмеша.

— Има още време да му мислимъ, рекохъ.

— Не, не, каза Витка почти сърдито; не видишъ ли какво е силно дете! бързо ще порасте; очите му още отъ сега думатъ.

Вуйчо Лазаръ имаше тъкмо също мнение като и жена ми.

— Нито попъ, нито войникъ, рече сериозно, — освенъ ако има силна наклонность. . . . А пъкъ чиновникъ да правимъ отъ него, тежко е.

Витка ме погледна плахо-плахо. Макаръ жена ми и да не беше никакъ горделива, но като сички майки и тя искаше да бъде хемъ скромна, хемъ горда предъ сина си. И тя си го вече мислеше адвокатинъ или докторъ. Цалунахъ я, па ѝ рекохъ полека:

— Азъ пъкъ желая детето ни да си остане тука, въ милата ни долинка. Единъ день ще намери и той край Дюранца една шестнайсетгодишна Витка, на която да подаде съ шъпа вода. Сещашъ ли се, миличка? . . . . Полето ни даде миръ и щастие: нека и синъ ни бъде селянинъ като насъ и честитъ като насъ.

Витка, цяла трогната, ме цалуна и тя. Погледна презъ прозорецътъ реката, ливадите и небето, па каза усмихната:

— Имашъ право, Иванчо! Въ това място прекарахме честито; и нашъ Ячко ще премине добре. . . . . Вуйчо Лазаре, ти ще кръстишъ единъ чифликчия!

Вуйчо Лазаръ клюмна съ глава да потвърди, но клюмна като боленъ. До като седяхме, забележихъ, че му се премрежватъ очите и му бледнеятъ устата. Изтегналъ се беше въ мекия столъ срещу прозореца, беше турилъ бледите си ръце на колене, па се беше втренчилъ пренесено въ небето. Както го гледахъ тъй, уплашихъ се.

— Какво ти е, вуйчо? Лошо ли ти е? попитахъ го, а той дигна полека едната си ръка и пакъ я пусна, като да искаше да ми каже да говоря полека.

— Разбитъ съмъ, каза. На мойте години щастието докарва смърть. Полека те! Струва ми се, че месото ми е съвсемъ олекнало; не осещамъ ни ръце, ни крака.

Витка се подигна и гледаше ужасена Вуйча Лазара. Азъ коленичихъ предъ него и го гледахъ тъй също съ голямо безпокойство. Той се поусмихна и каза:

— Не бойте се! Никаква болка не осещамъ; напротивъ една сладость ми иде, като че ще заспа сънъ добъръ и праведенъ. Тъй ще се преселя незабелязано и азъ благодаря на Бога. Ахъ, Иванчо, много тичахъ низъ брега на долу следъ тебе! Детето ми причини много радость.

Като разбрахме, каква е работата и се разплакахме съ Витка, вуйчо Лазаръ продължи, безъ да отвърне очи отъ небето.

— Недейте ми разваля радостьта, моля ви се! Да знаехте, какво е щастие за мене, да заспя на веки въ тоя столъ! Никой пъть не съмъ се надявалъ на такава лека и сладка смърть — предъ сичките ми любими! А гледайте и какво синьо небе! Господь ми праща хубава вечерь.

Слънцето зализаше задъ дъбовата алея. Косите му лъчи фъргаха дълги златни брезди подъ дъбовете, които приемаха бакърена боя. А нататъкъ зелената равнина се губеше полекалека въ една ясна далечина. Въ това умилно мълчение, предъ това тихо вечерно слънце, Вуйчо Лазаръ ослабваше сѐ повече и повече. И той угасна полека и тихо, както нежните лъчи, що бледнееха по високото вършие.

— Ахъ, дòбра ми долино, каза тихо, какъ нежно се прощавашъ съ мене! Азъ пъкъ се бояхъ, да не умра зиме, когато си черна и грозна.

Ний задържахме сълзите си, че не искахме да безпокоимъ тая света смърть. Витка се молеше тихо, а детето хленчеше полека. Вуйчо Лазаръ го чу въ агонията си. Той се опита да се обърне къмъ Витка и каза съ усмивка:

— Видяхъ детето и сега умирамъ честито.

Тогава погледна пакъ небето и полето, па спусна глава и въздъхна полека. Телото му и не трепна; умря си като че заспа.

А намъ беше тъй милно, та остахме неми, безъ сълзи. Ний чувствахме само една сърдечна печаль предъ тая толкова проста смърть. Вече се здрачваше и сбогомътъ на вуйча Лазара ни остави въ такова уверение, както слънцето, що зайде сега, за да изгрее утре пакъ.

Такъвъ беше моятъ есененъ день, който ми даде синъ, а ми зе вуйча Лазара въ тихата вечерна здрачь.

IV.

Зима.

Голямъ-Сечко има злокобни сутрени, които владяватъ сърцето. Една такава сутрень се събудихъ обзетъ отъ неопределенъ страхъ. Презъ нощьта духна топлякъ, а на сутреньта като излязохъ и погледнахъ полето, стори ми се като огромна сива дрипа, кална и продрана.

Мъглява завеса затуляше хоризонта; въ тая мъгла дъбовете на алеята стърчаха печално съ черните си клони, като два реда скелети, които пазяха мъглявата бездна задъ тяхъ си. Земята се беше размразила и тукъ виждашъ локви, тамъ

пъкъ ивици снягъ. Отдалеко пъкъ се чуваше усиленъ шумътъ на Дюранца.

Зимата е строга и здрава, когато е небето ясно и земята твърда. Въздухътъ ти щипе ушите, но ти ходишъ весело по замръзналите пътечки и ти е драго да слушашъ оня сребъренъ звукъ на стъпките си. Полето става пò широко, пò чисто, гладко и бяло отъ снегътъ, жълто отъ слънцето. Ала нищо пò тъжовно и досадно отъ време, кога се топи снягъ; азъ мразя тия топли мъгли, на които хладната влага ми тежи на плещите.

Трънки ме побиха като погледнахъ това сиво небо. И азъ си влязохъ бързо пакъ и рекохъ да не излизамъ вече никакъ тоя день. А пъкъ намираше се работа и въ чифлика вътре.

Ячко беше станалъ отдавна и го чувахъ, че свиркаше подъ една сушина и показваше юнащини предъ хората, що дигаха човали съ храна. Беше вече на осемнайсетъ години и веселъ, силенъ момчага. Нямаше вуйчо да го глези и да го учи латински; за това и не ходеше подъ върбите. Ячко бе станалъ същи селянинъ, неумòренъ работникъ; щомъ видеше, че пипна и азъ нещо, веднага ми рече, да не работя, а да почивамъ, за да не остарея.

Докато бяхъ тъй загледанъ и замисленъ, едно меко и леко същество ми скочи на гърбътъ, затули ми очите съ малките си ръчички и ме питаше:

— Познай, кой е!

Азъ се засмяхъ и отговорихъ:

— Марийке, ти ли си? Облече ли те мама ти?

Милото ни момиченце бе навършило десетъ години и отъ десетъ години беше радость за чифлика. Като изтърсаче и родено въ такова време, когато нямахме вече надежда за деца, то ни беше дважъ пò мило. А и беше слабичко, та трепе-рехме надъ него. Майка ѝ пъкъ я гледаше като госпожица и желаеше непременно да я направи дама, па и азъ не мòжехъ да се противя — тъй хубавка беше Марийка въ копринените си дрешки, обшити съ панделки.

Марийка не бе слязла още отъ гърбътъ ми, а викаше:

— Мале, мале! вижъ! Играя на конче!

Витка тъкмо влезе въ стаята и се усмихна като ни видя. Ахъ, бедната ми Витка! И тя остаря като мене! Сещамъ се, какъ ни беше досадно, когато се гледахме едно време двама самички. А сега децата ни подмладиха.

Закуската мина въ мълчание. Бяхме принудени да запалимъ ламба. Сивата виделина, що влизаше въ стаята, беше до край печална.

— Ба, думаше Ячко, по-добре топълъ дъждъ, отколкото мразъ, да ни измръзнатъ маслините и лозята.

И правеше ужъ шеги, но и той беше като насъ безпокоенъ, безъ да знае, защо. Витка беше сънувала зли сънища. Разказа ни ги и ний се ужъ смеехме, но сърцето ни се стискаше.

— То отъ времето ни се стиска тъй душата, рекохъ, за да си дамъ куражъ — на мене и на другите,

— Да, да, отъ времето е, побърза да потвърди Ячко и тури пръчки въ огъня.

Огънятъ плавна весело и фърли блясъкъ по стените. Пръчките запращяха, изгоряха и оставиха червена жарь. Ний бяхме седнали предъ камината, а вънъ въздухътъ беше влаженъ, та и вътре въ стаята осещахме ледена влажность. Витка беше зела на колене Марийка и приказваше съ нея полека, па ѝ беше драго да слуша, какъ бъбреше детето.

— Ще дойдешъ ли, тате, да видимъ зимниците и таваните, ме попита Ячко.

И азъ излязохъ съ него. Отъ няколко години жътвата я не биваше и ний много загубихме: лозята, овощията ни измръзнаха, пъкъ градушка уби нивите ни. И азъ кажехъ, на шега, че честьта, нали е жена, ме не обича вече, защото остаряхъ. А Ячко се смееше и речеше, че пъкъ той е младъ — ще ѝ поласкае.

Бяхъ вече въ съща зима и чувствахъ, какъ сичко мре наоколо ми. И щомъ се замислехъ, сещахъ се за вуйча Лазара, какъ си остана тихъ и спокоенъ дори до издъхване. О да можехъ и азъ тъй да умра! си мислехъ.

Около три часътъ се стъмни съвсемъ. Ний слязохме въ общата стая и Витка седеше съ наведена глава до камината, а Марийка, седнала и тя срещу огъня, обличаше важно-важно една кукла.

Азъ и Ячко пъкъ бяхме седнали предъ една писална маса отъ черно дърво, която ни беше останала отъ вуйча Лазара; тамъ проверявахме сметки.

Прозорецътъ беше като зазиданъ. Мъглата, както бе натиснала стъклата, правеше отъ тяхъ тъменъ зидъ. Задъ тоя зидъ се не виждаше нищо: беше празно, неизвестно. Въ тая тъмна тишина се чуваше само единъ шумъ като отъ широко и се усилваше отъ часъ на часъ.

Ний бяхме разпуснали работниците и при насъ беше останала само старата ни слугиня Маргита. Както седяхме тъй, дигнахъ глава да послушамъ, а то ми се стори, че къщата ни виси надъ пропасть. Никой човешки гласъ се не чуваше, а само шумъ отъ тъмната бездна. Тогава погледнахъ жена си и децата си и веднага ме хвана страхопъзльовщина, като стари хора, които се чувстватъ слаби да помогнатъ въ опасность на своите си.

Шумътъ ставаше пò дрезгавъ и ни се стори, че някой удря на вратата ни. Въ туй време конете въ яхърите зацвилиха като повилнели, а воловете мучаха като задавени. Ний станахме синца, побледнели, отъ местата си, а Ячко се втурна да отвори вратата. И веднага струя мътна вода нахлу въ стаята.

Река Дюранца бе придошла. Тя именно дигаше тоя шумъ отъ някое време днесъ. Снегътъ се бе стопилъ отъ планините, и секи хълмъ бе станалъ на река, що се изливаше въ Дюранца. Мъглата ни криеше тозъ ненадеенъ потопъ.

Често се случваше въ строги зими, следъ като се стопи снегътъ, да прижда реката дори до вратите на чифлика; но тъй бързо и тъй много никой пъть не бе прижждала. Презъ отворените врата видяхме дворътъ, че беше станалъ цяло езеро, а намъ стигна водата вече до глезените.

Витка зе на ръце Марийка, която плачеше и прегращаше куклата си. Ячко пъкъ искаше да иде да отвори на конете и на воловете, но майка му го хвана за дрехата и го молеше съ плачъ да не ходи. Водата сè идеше. Азъ тикнахъ Витка да възлезе по стълбите.

— Скоро, скоро да идемъ горе, викахъ, па накарахъ и Ячка да върви напредъ и азъ следъ тяхъ.

Маргита, вцепенена отъ страхъ, слизаше пъкъ отъ таваня; азъ ѝ рекохъ да седи въ стаята при Витка, която беше и тя онемяла, побледняла и като че се молеше съ очи на бога. Марийка пъкъ турихме въ малкото ѝ креветче и тя си заспа сладко — съ куклата въ ръце. Тоя детински сънь ми облекчи някакъ мъките, а като се обърнахъ и видяхъ, какъ Витка слушаше правилния дъхъ на детенцето, забравихъ опасностьта и не чувахъ вече водата като биеше о зидовете.

Но азъ и Ячко не можахме да останемъ хладнокръвни предъ явната гибель; страхътъ ни принуди да идемъ да видимъ, какъ отива наводнението. Отворихме прозорецътъ, наведохме се презъ него, макаръ да беше опасно, и гледахме въ тъмното. Мъглата, сега, още пò-гъста, се влачеше надъ во-

дата и пускаше ситни капчици дъждъ, който ни пронизваше въ костите. Слаби отражения като отъ стомана показваха долу въ тъмното водната маса. А въ двора вълните се вече гълвикаха по оградите и стените. Нищо друго се не чуваше освенъ гневътъ на Дюранца и уплашените коне и говеда. Туй цвилене и мучене тяхно ми пореше сърцето. Ячко ме питаше съ погледъ — дали да иде и да ги освободи. Наведнъжъ предсмъртните имъ писъци станаха още по-жални, следъ което се чу прасъкъ: воловите вчупиха входътъ на оборътъ и веднага следъ туй ги видяхме въ двора какъ ги влечеше и търкаляше буйната вода и какъ изчезнаха въ речния шумъ.

Тогава се страшно ядосахъ на Дюранца, че станахъ просто като лудъ; стиснахъ бушникъ и правъ, както стояхъ предъ прозореца, нахокахъ я хубаво:

— О ти лоша реко! викахъ средъ онзи шумъ отъ вълните; азъ те обичахъ отъ сърце, ти беше моя първа любовница, а ти ме крадешъ днесъ, ти ми подравяшъ чифликътъ и ми занасяшъ стоката! Да бъдешъ проклета! Когато ми даде Витка, когато се расхождаше тихичко по моите ливади и ги поеше, азъ си мислехъ, че ти си ми блага майка, сещахъ се, че и вуйчо Лазаръ обичаше твоите бистри води, и се считахъ длъженъ да питая къмъ тебе признателность. . . Но ти си била зла мащеха и азъ питая къмъ тебе сега само умраза!

Но Дюранца съ гръмливия си шумъ заглушаваше виковете ми; и широка, равнодушна, разливаше и плискаше вълните си спокойно-вироглаво като сяка стихия.

Повърнахъ се въ стаята и цалунахъ Витка — да я утеша, че плачеше. Марийка си спеше още усмихната.

— Не плаши се, думахъ на жена си, водата няма сѐ да се качи я! Ще начене да слиза. . . Опасность няма.

— Няма, няма опасность, повтаряше и Ячко трескаво; къщата е здрава.

Въ туй време слугинята Маргита, както се бе навела надъ прозорецътъ да гледа водата, падна и нададе викъ. Азъ дойдохъ веднага на прозорецътъ, но не можахъ да въспра Ячка да се фърли въ водата. Маргита го бе люляла и той чувстваше къмъ бедната стара жена синовна любовь. Витка стана и тя, изтръпнала, съ ръце сключени и гледаше въ прозорецътъ съ облещени очи, съ зинали уста. Азъ бяхъ седналъ до прозорецътъ и ушите ми се заглушаваха отъ буйния шумъ на водата. Не зная, колко време стояхме съ Витка въ тоя тъженъ захласъ, когато чухме гласътъ на Ячка подъ прозорецътъ. Прогегнахъ му ръка и той се покачи.

Витка го сграбчи силно въ ръцете си да го прегърне; тогава се разплака и ѝ стана пò-леко.

За Маргита и не приказвахме вече. Ячко не смееше да каже, че не можалъ да я намери, пъкъ и ний не смеехме да го питаме, какъ я е търсилъ.

Той ме зе на страна и ме заведе на прозореца:

— Тате, ми каза тихо, знаешъ ли, че водата въ двора има повече отъ два метра? И още се качи! Ний не можемъ оста вече тука.

Ячко имаше право, къщата се дробеше вече; дъските отъ сушините една по една отиваха. А после тая смърть на Маргита ни тежеше на душата. Витка пъкъ туку ни се момолеше като изумяла. Само Марийка си беше спокойна и си спеше съ куклата въ ръце и съ ангелска усмивка на уста.

На сяка минута опасностьта растеше. Водата щеше вече да стигне до прозорецътъ и да нахлуе въ стаята. Като че някоя военна машина разбиваше зданията на чифлика — такива глухи, правилни удари се чуваха. Вълните ни идеха тъкмо на среща, а никаква помощь човешка!

— Да не губимъ време, каза Ячко уплашено; ако стоимъ още, ще бъдемъ смазани подъ развалините. . . дъски, дъски! Да направимъ сплавъ!

Той викаше като въ треска. Впрочемъ хиляди пъти е пò-добре да си на греди средъ вълните, отколкото на стряхата на тая къща, която — ахà да се струполи. Но дè греди? И като бесенъ зехъ да къртя дъски отъ долапите, а пъкъ Ячко чупеше мебелите. Ний задигнахме и капаци отъ прозорците и сичко дървено, що досегнахме, но като виждахме, че туй още не стига, трупахме развалините средъ стаята и сè търсехме още като луди.

Но и тая наша последна надежда отиде напразно и ний разбрахме вече, въ каква клета нѐмощь бяхме! Водата се дигаше още. Буйния ревъ на Дюранца ни викаше гневно. Тогава се расплакахъ и азъ, хванахъ Витка съ разтреперяните си ръце, па викахъ и Ячка да дойде при насъ: искахъ да умремъ синца прегърнати.

Ячко както беше на прозорецътъ изведнъжъ извика:

— Тате, спасени сме! Ела да видишъ!

Господъ се смили. Една стряха, истръгната отъ сушините, се беше спряла до прозорецътъ. Тая стряха, дълга няколко метра, беше отъ греди и плетена слама и както плаваше, беше превъсходенъ сплавъ за насъ. Азъ сключихъ ръце и щяхъ безъ малко да се поклоня на тия греди и слама.

Ячко скочи върху стряхата, следъ като я спря и върза хубаво. И затъпка по нея съ крака, да се увери, да ли е на сякъде здрава. Сламата държеше и ний можехме да рискуваме безъ страхъ.

— О, ще ни носи тя синци ни, думаше Ячко весело. Вижъ колко малко е потънала! Само — какъ ще я управяме!

И както се огледваше наоколо, съгледа два пърта, които влачеше водата; хвана ги и каза:

— Ето и веслата! Тате, азъ ще седна отпредъ, ти отзадъ и ще караме Повече отъ три метра дълбоко няма. Скоро, скоро, не губете време, слизайте!

Бедната ми Витка се поусмихна. Марийка се беше тъкмо събудила; тя я ови въ единъ шалъ и възлезе съ нея на сплавътъ по единъ столъ, що ѝ турихъ до прозорецътъ. Както я бяхъ хваналъ да я прекарамъ, цалунахъ я съ покъртено сърце и веднага си помислихъ, че тая цалувка ще ми бъде най последна. А Марийка и тя беше уплашена, ама си мируваше и туку поемаше издълбоко.

Водата зе вече да тече и въ стаята, когато се качихъ и азъ на сплавътъ. Развързахъ въжето, но водата ни държеше като приковани о зида, та трябаше много мъка и предпазливость, докато се отделимъ отъ къщата.

Беше полунощь като тръгнахме. Малко по малко мъглата се дигаше и звездите се подаваха вече тукъ-тамъ. А луната, далекъ на хоризонта, огряваше нощьта съ бледи зари.

Тогава именно видяхме наводнението въ сичкия му грандиозенъ ужасъ. Цялата долина беше река. Отъ единия край до другия Дюранца минуваше съ огромните си води посредъ ниви и ливади, сама жива между мъртвия святъ и бучеше съ победителенъ ревъ, но и пакъ пазеше въ гневътъ си величието на огромните си вълни. Тукъ-тамъ се подаваха надъ водата китки отъ дървета и се чернееха надъ бледната водна маса. Азъ познахъ туку предъ насъ вършието на дъбовата алея; водата ни влачеше тъкмо къмъ тия клони, които бяха сега за насъ толкова подмоли! Около сплавътъ ни се носеха дъски, разни парчетия, бурета и купчета сено; реката си помиташе развалините сама.

На лево съгледахме, че светеше селото. Фенери туку се движеха насамъ-нататъкъ. Но водата не ще е могла да възлезе до селото, а само ниските му земи бяха наводнени.

Помощь щеше да ни дойде, безъ друго. Ний се вгледвахме често въ лъскавата вода и ни се струваше, като да чувахме весла. Но бяхме тръгнали вече и се бяхме предали на случаятъ.

Щомъ сплавътъ ни дойде средъ течението и се изгуби въ дълбоките вирове, насъ ни хвана пакъ страхъ и зехме да се каемъ, защо напуснахме чифликътъ. Навременѐ се обръщахъ, та гледахъ къщата си, която се сивееше още средъ бялата вода. Витка, клекнала въ сламата средъ сплавътъ, държеше Марийка въ колене, а главата ѝ на гърдите си, за да ѝ скрие ужасните вълни; и двете се бяха навели, сгугушили и като че отъ страхъ станали по-малки. Ячко пъкъ, правъ на предницата, само караше съ пъртътъ, колкото му сила държеше; сегизъ-тогизъ ще ни фърли бързъ погледъ и пакъ си кара. И азъ му помагахъ, както можехъ, но усилията ни, да се докопаме до брегътъ, остаха напразно. Малко по малко, макаръ и да забивахме пъртовете съсъ сичка сила, пакъ се отклонихме. Някаква сила, като отъ дъното, ни тикаше къмъ средата и Дюранца ни завладя напълно.

Изпотени виръ-вода, а и разгневени, борехме се съ реката, като съ някое живо същество и гледахме да я победимъ, да я ранимъ, да я убиемъ. Тя ни стискаше съ исполинските си ръце, а нашите пъртове станаха въ ръцете ни оръжие, съ което я бодяхме като бесни всредъ гърдите. Тя ревеше, фърляше плюмки въ лицето ни, виеше се подъ ударите ни, а ний се борехме съ зъби стиснати и не се давахме. Дохаждаше ни да убиемъ това чудовище съ юмруци и тъй да го смиримъ.

Полека-лека отидохме на широкото. Бяхме стигнали до входа на дъбовата алея. Черните ѝ клони се подаваха и цепеха водата съ печаленъ шумъ. Тукъ ни чакаше може би смърть — само да се блъснемъ нейде. Повикахъ на Ячка да оправи средъ алеята и да се държи о клоните Тъй минахъ последенъ пъть презъ тая дъбова алея, дето се бяхъ толкова пъти разхождалъ на младини и на стари години! Въ оная страшна нощь, върху бесния вътропъ, помислихъ си пакъ за вуйча Лазара и печално ми се усмихнаха красните часове на живота ми.

На край алеята река Дюранца възтържествува: пъртовете не стигаха вече дъно и водата ни повлече въ бесния си победенъ полетъ. Сега можеше да прави съ насъ, каквото ще; оставихме ѝ се. И ний слизахме по нея съ ужасна бързина. По небете се влечаха разкъсани и продупчени облаци и щомъ луната се скриеше задъ тяхъ, наставаше страховита мрачина. Тогава като че се валяхме изъ хаосътъ. Огромни черни вълни, като рибьи гърбове, ни подмятаха и завъртаха. Азъ не виждахъ вече ни Витка, ни децата, а се чувствахъ като мъртавъ.

Не зная вече, колко време трая тазъ моя последна возба. Наведнажъ луната светна и огря хоризонта. Въ тая светлина видяхъ предъ насъ едно черно нещо, което ни запречваше пътя и въ което се бяхме устремили съ цялата буйность на реката. Изгубени бяхме, разбихме се тамъ!

Витка стана бързо и ми подаде Марийка:

— Нà детето, викна, менъ остави, менъ остави!

Ячко беше вече хваналъ Витка и ми викаше:

— Тате, спаси Марийка . . . азъ ще спаса мама!

Черното беше туку предъ насъ и ми се стори, че беше дърво. Ударътъ беше ужасенъ, сплавътъ се разби и по водния вътопъ се посяха греди и слама.

Азъ паднахъ стискайки силно Марийка. Ледената вода ми даде куражъ. Щомъ излязохъ надъ водата, турихъ детето на гърбътъ си и наченахъ да плавамъ. Марийка беше изгубила свясть, та се и не опираше — инакъ щяхме и двама да идемъ на дъното.

Докато плувахъ, страхъ ме съзимаше — за другите. Викахъ Ячка, гледахъ дано го видя — нищо; чувахъ само буйния ревъ на реката, виждахъ само бледното ѝ водно равнище. Ячко и Витка са потънали. Тя се е хванала силно о него, и го е завлякла въ смъртоносна прегръдка. Каква жестока смърть! И азъ искахъ да умра и се отпускахъ полека, за да потъна и да ги намеря подъ черната вода. Но щомъ водата стигна до лицето на Марийка, азъ пакъ заплавахъ съ луда енергия къмъ брегътъ.

Тъй оставихъ Витка и Ячка и ми беше жаль, че не умряхъ съ тяхъ; но сè ги викахъ още съ дрезгавъ гласъ. Реката ме изфърли на чèлякътъ, като снопъ сено, що го оставяше тукъ-тамъ по брегътъ. Щомъ се посъзехъ, прегърнахъ Марийка и тя отвори очи. Тогава зè да се съмнува. Моята зимна нощь се свърши, тая страшна нощь, която грабна жена ми и сина ми.

Сега, следъ толкова години жалость, едно последно утешение ми оставя. Азъ съмъ сега ледена зима, но въ мене си осещамъ, че трепти близка пролеть. Вуйчо Лазаръ ми казваше: „Ний не умираме!“ Азъ си свършихъ четиртяхъ годишни времена и ето че пакъ дохаждамъ на пролеть: въ лицето на милата си дъщеря Марийка начевамъ пакъ вечни радости и вечни скърби.

Превелъ отъ френски *Б. Ц.*

Стихотворения.

ПРЕВОДНИ ПЕСНИ.

I.

Моя ладия.

(Хърватска).

Плавай, плавай, моя ладйо,
Дето щешъ иди!
Азъ ти още пътъ не нàйдохъ,
Сама го найди!

Катъ до тукъ те е довела
Твоята съдба,
Разпъни платна и плавай,
Плавай на всегда!

Уповай се въ ветровете,
Въ бурните вълни
И байрякъ за блага бъдность
Къмъ небе дигни!

П. Прерадовичъ.

II.

Шубертова серенада.

(Немска).

Мойта песень кротко моли
Въ тая тиха нощь:
Слезъ при мене, пиле, доле,
Въ горската раскошь!

Горско върше треперушка
Въ лунното небо,
За издатели наслушва —
Нищо се не бой!

Слушай славеите съ песни,
Съ ясенъ, сребренъ звукъ,
Молятъ тебъ за менъ, о слезъ ми,
Слезъ при мене тукъ!

Те разбиратъ, що е обичь,
Що й любовна боль,
Те поклащатъ съ мили звуци
Сякому сърце.

Чуй ги, пиле, й на сърце си
Милость дай за менъ —
Протегни къмъ менъ ръце си
И стори блаженъ!

III.

Чуй ме!

(Французка).

Зорѝ, а ней подъ клучъ вратцата!
О пиле, що ми толкозъ спишъ?
Когатъ са будни вредъ цветята,
Не ще ли се съсъ сънъ простишъ?

О сладко пиле,
Чуй ме чуй!
Тебъ либе пее
И плаче тукъ!

Тебъ сичко блага весть румони:
Зората казва: „день съмъ новъ!“
А птичка: „ази съмъ хармон'я!“
Сърце ми: „азъ пъкъ съмъ любовь!“

О сладко пиле,
Чуй ме чуй!
Тебъ либе пее
И плаче тукъ!

Небесна жено, какъ те любя!
Чрезъ тебъ ме надопълни Богъ;
Лобовь ми даде за сърце ти,
А гледъ — за твоето лице

О сладко пиле,
Чуй ме чуй!
Тебъ либе пее
И плаче тукъ!

В. Хюго.

IV.

Споменъ.

(Немска).

Единъ неделенъ ясенъ день —
Отъ сички най-честитъ за менъ —
Вървяхме двама презъ нивя,
Гори, долини и поля;
Наоколъ птички пееха
Поля й гори се смееха;
О, сладъкъ дене, де си ти,
Дали ми щешъ се пакъ вести?

Вървяхме съ фанати ръце,
Съсъ пълно, стоплено сърце;
А твойте лъскави очи
Блажени пущаха лъчи,
Катъ слънце те огряваха,
Сърцето ми съгряваха.
О, сладъкъ дене, де си ти,
Дали ми щешъ се пакъ вести?

Въ едно самотно място тамъ
Сърце ми се стопи отъ пламъ,
Уста ми се въ уста ти впи
И питахъ: любишъ ли ме ти?
А ти ме зърна счудена:
Лошнѝко, рече, питашъ ли?
О, сладъкъ дене, де си ти,
Дали ми щешъ се пакъ вести?

V.

Издадена любовь.

(Новогръцка).

Когатъ се спощи милвахме любовно
Въ потайна доба и на място скровно,

На околъ никой — салъ звезди надъ нази,
Подъ насъ морето съ дребни си талази;

Звезди мъждеятъ, дума не отварятъ
Талази шушнатъ — речь не проговарятъ;

И сичко тайно, рекохме, оста си.
Но вижъ — звездите местели места си:

Една звезда се спуща отъ небето,
Пришепнала на рибките въ морето

А рибки бързо казватъ на веслата,
Веслата казватъ бързо на момче'ата,

Сега приказва мало и голямо
За наш'то спощно либене потайно.

Превелъ *Б. Юнъ.*

Късичъкъ романъ.

Една мома залюбилъ бяхъ случайно
(Тъй всички се залюбватъ на земята),
Година се минà и повечь . . . Трайна
Любовь завързваше ни ощь сърцата.

—

И пакъ случайно срещнахъ годеница,
Що любеше катъ нази страстно;
Приказва тя за Найденъ, азъ за Мица,
Единъ за другъ не бяхме ужъ опасни;

—

Нъ пакъ случайно влюбихъ се въвъ нея
И казахъ ѝ: — „Некъ няма нищо тайно
Помежду нази — азъ за тебъ лудея . . .

—

— „Катъ Мица ти и мене следъ година
Ще да разлюбишъ!“ — викна тя, замина
Тъй безъ любовь останахъ пакъ случайно . . .

Д. И. Поляновъ.

Вдигни си очите.

На **Р. Б.**

Азъ сявга те срещамъ момиче красиво
Съсъ погледъ наведенъ, с'тъжовни очи,
И някаква мъка, тъга безпределна
По твоето лице азъ виждамъ личи.

И всякога бледна, замислена, скръбна,
И някаква тайность надъ тебе лети,
И много наредко ти давашъ да светятъ
Тезъ очи чаровни, що имашъ салъ ти.

И много наредко усмивка играе
По твойте раскошно цъвнали устни,
В'мигъ пламнатъ очите, усмихнешъ се мигомъ
И взорътъ ти с'мисълъ се пакъ затъмни.

Защо ли момиче, цветенце пролетно,
Тъй рано те мъка налегна в'света,
Неволя ли тежка душата ти трови,
Ил' мъчи те тебе несбъдна мечта?

Ти млада си още, не си ти вкусила
Отъ всички незгоди на този животъ
И може би още не си ти любила,
И никакъвъ тука незнаешъ хумотъ.

Очи си чаровни, що имашъ, о момне,
Вдигни ги нагоре, в'небето се взри,
Погледай наоколъ и, вярвай, ще видишъ,
Че има тукъ още цветя и зари;

Че има тукъ още простори широки
За благи помисли, за светли мечти,
И в'тези кипежи безумни, жестоки
Сърце ще се найде за тебъ да тупти.

Вдигни си очите, загледай засмяно,
Защото е рано за скърбь, за тъга, —
В'тезъ млади години за пориви волни,
За смяхъ и за песни е време сега . . .

София.

К. С. М-нъ.

Загатка.

Въвъ утрина майска красива омайна
Е розата свежа едва разцъфтяла; —
Въвъ свойто моминство прелестна, обайна
Е Ева напета, стройна, нежна, бяла.

Въвъ майска нощь светла прекрасна е луната
Що в'средъ небе ясно спокойно тя грее; —
Въвъ майската младость чаровна е жената
Красива, га с'усмивка небесна тя се смее.

В'нощь мрачна лъчь светла проблесте в'тъмата
Блуждающий пътникъ примамва, привлича; —
Съсъ своята обичь загатка й жената:
Завежда тя в'рая, ил' в'ада завлича.

Габрово, 5/IV 1897. г.

Ил. Веновъ.

Ахъ, сладко е да се мечтае. . . .

Ахъ, сладко е да се мечтае,
Въ уединенье катъ седимъ,
Макаръ сърцето ни да знае,
Че нашите мечти са димъ. . . . .

—

Кажи, не бяхме ли щастливи,
Докатъ за наший общъ животъ
Мечтаехме си мълчаливи
Подъ звездний майски небосводъ?

—

Кажи, де щастьето остана,
Де сладките онезъ тъги,
Де сълзите на любовьта ни,
Топящи млади ни гърди?

—

— Димъ! . . . Димъ! — Тогазъ прощавай, мила,
Че вече съмъ къмъ тебъ жестокъ.
Върху мечтата легкокрила
Че фъркамъ азъ къмъ новий Богъ. . . . .

—

Далечъ е Той и презъ лучите
На бледната луна се смей

И скрива се, а пъкъ гърдите
Ги сладката тъга облей. . . . .

Той носи твойто звучно име
И твойте девственни черти,
И азъ му шепна така: „Любиме!“
И лея въ нощний мракъ сълзи. . . . .

—

Ах, сладко е да се мечтае
Въ уединенье, катъ седимъ,
Макаръ сърцето ни да знае,
Че нашите мечти са димъ! . . . .

Maljseville, 1897

Слънце.

(Отъ Лемонтова)

Слънцето зимното прекрасно,
Бродяще облаци, мъгли,
Надъ смежни преспи лей напрасно
Отслабналите си лучи.

—

Предъ менъ тъй също се явява
Ликътъ ти хладенъ и блести;
Нъ щастье той катъ обещава,
Душа ми ще ли съживи?

1894.

Флоридоръ

Конституционализмътъ и една страна на нашия конституционенъ животъ.

—

Като се опираше на подръжката на народа, който бе потиснатъ отъ феодалния гнетъ, и като се възползува отъ омразата и борбите между гражданите и двете привилегирувани съсловия — знатните и духовенството —, кралската власть, която беше много слаба до XIV. векъ, постепено вземаше върхъ надъ феодализма и надъ съсловните събрания, до като найсетне въ XVII. векъ стана напълно абсолутна по цяла Европа съ изключение на Англия, Швейцария и Холандия. Думите на Лудвика XIV »l'état c'est moi« („държавата съмъ азъ") не бяха само прости думи, а — същинска действителность. Идеята за всемогъществото на държавата беше въ пълната си сила, а личностьта на монарха се отъждествяваше съ държавата. На него гледаха като на божи наместникъ на земята, той имаше въ ръцете си и законодателната и изпълнителната и съдебната власть, и неговата воля беше законъ. Народътъ беше длъженъ безпрекословно да се подчинява и да страда, да дава голяма часть отъ своя поть, за да се подържа разкошътъ на двора и на придворните любими, както и да се водятъ безцелни войни, да се правятъ завоевания и пр. Идеята за справедливость и за човешки права не се признаваше, тя беше заменена съ каприциите на монарха или по-добре казано съ волята на куртизаните, фаворитите и фаворитките, които подъ негово име експлоатираха народа. Идеята за свободата почти не занимаваше умовете, свободната мисъль беше потъпкана, така щото, може да се каже, и не съществуваше политически животъ.

Ала абсолутизмътъ не можеше да трае дълго време и напълно да потъпче идеята за свобода и свободната мисъль Отъ една страна реформацията, а главно калвинизмътъ, който прие републикански наредби въ черквата и който пренасяше тези наредби и въ светското общество, отъ друга—постепеното развитие на образованието, на науката, на нови нужди и интереси, накараха най-добрите умове да разбератъ, че е съвсемъ противуестествено и съсипателно за народите, да зависятъ те

отъ волята и каприциите на едно лице, че народите иматъ пълно право да се месятъ въ управлението и сами да нареждатъ, сами да определятъ съдбините си. Тия умове събудиха съзнанието на народните масси и създадоха у тяхъ стремение къмъ свобода, къмъ преобразование и къмъ политическо равенство. Въ XVIII. векъ именно се яви голямо движение противъ абсолутизма и противъ злините и злоупотребенията, що произлизаха отъ него. „Просветителната литература,“ плодъ на предишното умствено движение и на новите нужди и стремения, разви и разпространи между народите много съсипателни за абсолутизма идеи, върху които се основава сегашнятъ политически животъ. Между тия идеи най-видно място заематъ идеята за народенъ суверенитетъ и за политическо равенство, формулирана отъ Руссо, идеята за разделение на властите, формулирана отъ Монтескье, и идеята за политическа свобода и за свобода на съвестьта, защищавана съ голяма сила и красноречие отъ Волтера.

Идеята за народенъ суверенитетъ, която указа много голямо влияние върху развитието на политическия животъ въ сегашния векъ, беше прогласявана и защищавана още преди XVIII. векъ: едиктътъ, на основание на който холандците се обявиха свободенъ народъ (1581 год.), се основава върху тая идея. Въ време на голямата английска революция (1648 год.) пуританите, които оказаха голямо влияние върху развитието на английската свобода, действуваха въ името на тази същата идея, и тя доби горещи защитници въ лицето на Милтона и на други пуритански списатели. Особено въ северна Америка идеята за народенъ суверенитетъ доби голяма сила; тамъ пуританите, преселенци отъ Англия и основатели на северо-американската демокрация, я турихa въ практика още въ XVII. векъ и въ сегашно време никъде (като изключимъ Швейцария) тя няма такава сила, както тамъ. „Въ Америка, казва Токвилъ, принципътъ на народния суверенитетъ не е скритъ или безплоденъ, както у известни народи. Тамъ тоя принципъ е влязълъ въ нъравите, той е прогласенъ отъ законите, развива се свободно и безпрепятствено и достига до крайните си последствия. Ако има страна въ света, дето човекъ би хранилъ надежда, че ще може да оцени точно принципътъ на народния суверенитетъ, да изучи неговото прилаганье въ обществото и да съди за неговите добри страни и за опасностите, що представя, тази страна безъ всяко съмнение е северна Америка“. [1])

---

[1]) Tocqueville, De la Démocratie en Amérique, t. I, p. 89.

Още въ първата половина на XVII. в., когато на северо-американските брегове излезли първите пуритани — преселенци, които основали гр. Плимутъ, те приложили принципътъ на народния суверенитетъ. Ето какъвъ актъ те подписали: „Ние долуподписаните, които за божа слава, за възтържествуванье на християнството и за славата на отечеството предприехме да основемъ колония на тези далечни брегове, признаваме тържествено предъ бога, че чрезъ тоя актъ образуваме едно политическо и гражданско тяло, съ цель да подържаме между насъ добъръ редъ и да постигнемъ цельта, която преследваме. Въ силата на тоя актъ ние ще издадемъ и въведемъ справедливи закони[1]) и споредъ нуждите ще си изберемъ длъжностни лица, на които обещаваме подчинение и покорность". [2])

Идеята за разделението на властите на законодателна, изпълнителна и съдебна тъй също не беше нова идея. Аристотель различава три власти, ако и да не казва, че те трябва да бъдатъ разделени; въ Англия тази идея отъ давна е имала сила — никога въ Англия не е била призната законностьта на една и абсолутна власть — при всичко че правата и атрибутите на трите власти не бяха разграничени; въ северна Америка тя беше напълно призната и практикувана въ XVIII. векъ, а сега въ ни една страна трите власти не са тъй точно разделени, както тамъ.

Идеята за свобода на съвестьта, за която се проляха съ потоци кръвь въ Европа, може да се каже, получи сила и се утвърди пакъ въ северна Америка, и съ това северна Америка принесе голяма полза на света. Колонията Родъ-Исландъ въ 2-та половина на XVII. векъ за първъ пъть прогласи точно, ясно и безъ никакви ограничения свобода на съвестьта, а следъ малко (1677. год.) бе публикувана конституцията на Невъ-Жерзей, която гласи, че ни единъ човекъ не може да има власть върху свободата на съвестьта, че никой не може въ никое време, по никой начинъ и подъ какъвто и да е предлогъ да бъде заподозрянъ или наказанъ за своите религиозни мнения. Най-после свободата на съвестьта се санкционира отъ конституцията на Съединените Щати (1787. год.).

Идеята за политическа свобода, както ще видимъ по-после, се развиде постепенно въ Англия, и вече преди XVIII. в. беше

---

[1]) Подобни актове, одобрени отъ всички колонисти, се издавали и въ другите северо-американски колонии, основани отъ пуритените.

[2]) Bancroft, Histoire des États-Unis, t. I, p. 343. Tocqueville, De la Démocratie en Amérique, t. I, p. 54.

утвърдена въ тая страна. А въ северна Америка тя бе напълно развита и турена въ практика въ половината на XVII. в. Когато Уинтропъ, управитель на Масачузетъ, билъ обвиненъ въ злоупотребение съ властьта, той предъ целия събранъ народъ далъ следното хубаво определение на политическата свобода: „Нека се не лъжемъ върху това именно, какъ тряба да разбираме свободата. Има наистина единъ видъ развалена свобода, която е същата у човека и у животните и която състои въ това именно, да върши човекъ всичко, що му се хареса, безъ да обръща внимание на закона и на справедливостьта. Тази свобода ни понизява и не може да се съгласи съ която и да е власть. Ала има гражданска, морална, политическа свобода, която състои въ това именно, да може човекъ свободно да се наслаждава отъ своята собственость, отъ своя трудъ и отъ покровителството на законите. Тая света свобода ние сме длъжни да защищаваме въ всякой случай и да излагаме, ако е нужно, и живота си за нея.“ [1]) Когато свършилъ тая речь, Уинтропъ билъ оправданъ при всеобщо ръкоплесканье. И тъй, когато въ Европа владееше най-големиятъ деспотизъмъ, северо-американците разбираха както тряба политическата свобода, а това обстоятелство не остана безъ влияние и върху Европа.

Идеята за равенство въ политическо отношение беше проповядвана отъ пуританите въ Англия и ясно формулирана отъ тяхъ още презъ първата половина на XVII. векъ, а именно на 1645. год., когато те предложиха единъ манифестъ на камарата на общините, съ който между другото искатъ „право да бъдатъ избиратели всички граждани отъ 21 година нагоре, съ изключение на слугите и на просяците, а законите да бъдатъ еднакви за всички.“ Най-после манифестътъ свършва съ думите „тези са правата, що притежава всеки човекъ по рождение.“ [2])

Ала при всичко че тия идеи бяха проповядвани преди XIX. векъ и имаха голяма сила въ северна Америка и донегде и въ Англия, те станаха достояние на народите тепърва следъ французката революция, която се извърши въ името на същите идеи и която определи и се опита да тури въ практика „всички права безъ изключение, къмъ които може законно да се стреми човекътъ и гражданинътъ.“ Тези права бяха за първъ пътъ прогласени като принципи отъ знаменитата „Декларация на правата“, главните точки на която са следните:

„Всички хора се раждатъ свободни и равни по права“ (чл. 1).

---

[1]) Tocqueville, De la Démocratie en Amérique, t. I, p. 66 и 67.; Laboulaye, Histoire des États-Unis, t. I, p. 160, 161.

[2]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. I, p. 255.

„Принципътъ на всякой суверенитетъ се намира изключително въ ръцете на народа“ (чл. 3).

„Цельта на всяко политическо общество е, да се запазятъ естествените и неизменни човешки права. Тия права са свобода, собственость, безопасность и съпротивение на притеснения та“ (чл. 2).

„Свободата състои въ това именно, да върши човекъ всичко, що не вреди на други“ (чл. 4).

„Законътъ няма право да запретява освенъ тия дела, които са вредителни за обществото. Нищо не може да бъде забранено, щомъ не е запретено отъ закона“ (чл. 5).

„Законътъ е изражение на общата воля. Всички граждани иматъ право да взематъ участие при неговото съставянье, било лично, било чрезъ свои представители. Той тряба да бъде еднакъвъ за всички“ (чл. 6).

„Никой не тряба да бъде обезпокояванъ заради своите мнения, даже и религиозни, освенъ ако тяхното проявение нарушава основанията отъ закона общественъ редъ“ (чл. 10).

„Никой не може да бъде обвиненъ, задържанъ или затворенъ, освенъ въ случаите, предвидени отъ закона и споредъ формите, предписани отъ него“ (чл. 7).

„Свободата на мислите и на мненията е едно отъ найценните човешки права; всякой гражданинъ може следователно да говори, да пише, да печата свободно; той отговаря за злоупотреблението съ тая свобода въ тия случаи, които са определени отъ закона“ (чл. 11).

„Обществото има право да иска сметка отъ всяко длъжностно лице за делата му“ (чл. 15).

Отъ времето на французката революция следователно се почна силно демократическо течение, което се усилва отъ день на день и все повече и повече става идеалъ на народите. „Безпристрастното изучванье на Европа, казва Блюнчли, ни принуждава да признаемъ растещата сила на народните елементи. Силно демократическо течение се чувствува на всякъде“ . . . „Народните маси добиха съзнание въ силите си“ . . .[1]) „Великиятъ резултатъ на новата цивилизация, казва Банкрофтъ, е, че светлината се разпространи вредъ народните маси и вследствие на това се увеличи тяхното политическо влияние. На всякъде властьта на народа се увеличва. Това е неоспоримо заключение на историята за всички народи отъ европейско

---

[1]) Bluntschly, La Politique, p. 250, 252.

произхождение". [1]) Отъ време на французката революция въ името на гореказаните идеи се почнаха силни борби съ цель да добиятъ народите гаранции противъ злоупотребенията и безконтролните действия на правителствата, да вематъ участие въ управлението, сами да му даватъ направление и сами, а не няколко души, да определятъ съдбините имъ. Последствията на тия борби, съ които е препълнена историята на сегашния векъ, са, че въ всички европейски и американски държави съ изключение на Русия и на Турция, се въведоха свободни конституционни управления и на всякъде конституционните учреждения повече или по-малко правилно функционираръ.

Постепено развитие на конституционното управление въ Англия.

Англия е страната, дето народътъ никога не е преставалъ да взима участие въ държавните работи, дето конституционализмътъ за първъ пъть се прояви, дето постепенно и безъ прекъсванье се развиваа, и по такъвъ начинъ достигна до висока степень на съвършенство, та справедливо го сравняватъ съ постепенното развиванье на едно яко и голямо дърво. Англия прави своите преобразования едно по едно следъ опорити, но мирни конституционни борби, а не чрезъ потресения; тя правилно развива и утвърдява конституционното управление и конст. учреждения. „Мъдростьта на нашите бащи, казва Фрееманъ, се показва въ направлението, истинско реформаторско и истинско консервативно въ едно и също време — направление което държи цялото здание непокътнато, като поправя и подобрява отъ време на време разните части, които иматъ нужда да бъдатъ поправени или подобрени" . . . . „Ние сме правили изменения отъ време на време, ала тия изменения са били същевременно дело на запазванье и на прогресъ". [2])

Англия заедно съ северна Америка, както рекохъ, указа много голямо влияние върху политическата свобода на Европа: тя послужи за образецъ на европейските конституционни управления и конституционни учреждения, та може да се нарече учителка на Европа въ отношение на политическата свобода. Затова историята на конституционализма въ Англия може да бъде много полезна за всякой гражданинъ на една конституционна страна. „Историята на развитието на свободата въ Англия представя несравняемъ интересъ и най-полезни наста-

[1]) Bancroft, Histoire des États-Unis, t. III, p. 27.
[2]) Edward Freeman. Le développement de la constitution anglaise, p. 22. и 61.

вления, защото въ Англия новите народи потърсиха образецъ за конституционни и свободни учреждения". [1]) „Запознаването, повече или по-малко основно, съ историята и особено съ историята на свободните народи не е потребно само на развитите умове; то е необходимость за гражданина, който иска да вземе участие въ делата на своята страна или само добре да съди за тяхъ". [2])

Английското свободно конституционно управление си води началото отъ „Великата харта на свободата" (подписана отъ краля Иванъ Безземни на 1215. год.), най-важниятъ политически актъ, издаденъ презъ средните векове и основа на английската свобода. Тоя актъ има грамадно значение за политическата свобода поради следните два члена:

„Ни единъ свободенъ човекъ не може да бъде задържанъ, затворенъ, лишенъ отъ имуществото си, поставенъ вънъ отъ закона, изгоненъ или докаченъ по какъвто и да е начинъ, освенъ въ силата на съдебно решение, решение издадено отъ неговите равни (спр. отъ обикновено съдилище съ заклети) и на основание на законите на страната" (чл. 39).

„Никакъвъ данъкъ не може да се налага освенъ съ съгласието на общия съветъ на държавата". (Този съветъ състоялъ отъ знатни, чл. 12) (Великата харта на свободата определя, по какъвъ начинъ трябвало да се свикватъ тези, що имали право да заседаватъ въ общия съветъ на държавата).

Двете велики идеи, що се съдържатъ въ тези два члена, а именно че личната свобода на всякого е гарантирана и че никой не може да налага данъкъ безъ съгласието на „общия съветъ", добиваха все по-голямо и по-голямо влияние, напомняха на народа за неговите права, права формално признати, и отъ тяхъ произлязоха двете основни учреждения на английската конституция: парламентътъ и институтътъ на журите (заклетите). Понеже народътъ отъ една страна доби формални права, отъ които никога не поискà да се откаже, а кралъте отъ друга страна не търпяха таково ограничение на своята власть и постоянно следов. нарушаваха „Великата харта" [3]) (до края на средните векове кралъте били 38 пъти принудени да потвърдяватъ „Великата харта"), заради това се почна борба между народа и кралската власть, борба която

---

[1]) Laveley. Le gouvernement dans la démocratie, t, II, p. 338,

[2]) Guizot, Histoire des origines du gouvernement répresentatif en Europe, t. II, p. 10.

[3]) Кралъте можеха да правятъ това, защото те имаха голяма властъ и разполагаха съ големи средства, особено като при това въ „Великата харта" не е било определено, по какъвъ начинъ тряба да се принудятъ кралъте да я изпълняватъ.

поведе къмъ постепенното развитие и утвърдяванье на конституционното управление. Тоя прекрасенъ резултатъ англичаните постигнаха, понеже, въ противуположность на континента у тяхъ знатните, духовенството и гражданите действуваха заедно. „Английските знатни, като изпитваха сами произволътъ на самовластната кралска власть и като носяха държавните тегоби въ продължение на цели поколения. се научиха да съчувствуватъ на народните страдания и да съзнаятъ призванието си — да се турятъ на чело на народа и да работятъ въ полза на конституцията, която едвамъ се пораждаше. [1])

На 1258. год. бароните, на чието чело стоеше графъ Лайчестеръ — човекъ справедливъ и съ твърда воля, предаденъ на гражданите, обикнатъ и подържанъ отъ тяхъ — принудиха краля да приеме разни реформи, между които най-важната бе, да се събира „общиятъ съветъ“ всеки три години даже и безъ съгласието на краля. На 1264. год. графъ Лайчестеръ получи голяма подръжка отъ гражданите, и благодарение на това обстоятелство победи и взе краля Хенрихъ III въ пленъ. „Сега поради надеждата за свободенъ животъ Англия си отдъхна. Презирани като кучета досега, англичаните вдигнаха глава и враговете имъ са победени, казва единъ съвременен постъ“[2]) (въ време на Хенриха III французи отъ южна Франция имали всичко въ ръцете си). На 1265. год. Лайчестеръ свика парламентъ, и въ него освенъ бароните присътствуваха по двама представители отъ всяко графство (окръгъ), избрани отъ малките знатни, владетели на земя въ графствата, а тъй също и по двама граждани, избрани отъ градовете. Отъ това време, каквито борби и да ставаха, освенъ бароните присътствуваха въ парламента и представители отъ графствата и отъ градовете, та мястото на средния класъ биде осигурено въ парламента, и може да се каже, че съ това бе основана камарата на общините, важно нещо въ историята на политическата английска свобода и въ историята на конституционализма изобщо.

Въ края на XIII. векъ краль Едуардъ I. бе принуденъ да потвърди Великата харта и всички други харти[3]) и отъ това време парламентътъ бе признатъ като народно събрание и като покровитель и защитникъ на народните свободи. Въ тая епоха, може да се каже, парламентътъ биде конституиранъ и при всичко че не бяха определени границите на

---

[1]) Гнейстъ, Исторія государственныхъ учрежденій Англіи, стр. 276.
[2]) Гринъ, Исторія англійскаго народа, т. I, стр. 235.
[3]) За хартите и за развиванъето св бодата въ Англия до векъ вж. хубавата студия отъ проф. Драгоманова въ Бълг. Прегледъ, год. I и II, кн.

властьта му, беше вече минала епохата на големите борби между кралската власть и народа, когато се е спорило да ли ще се утвърди Великата харта или не, да ли Англия ще бъде конституционна страна или не. „Можемъ да кажемъ, говори Фреманъ, че въ време на Едуарда I. английската конституция получи съществената си форма, която се запазва и до сега. Зародишътъ на трите учреждения: кралската власть, камарата на лордовете и камарата на общините, бе донесенъ отъ нашето старо отечество преди 800 години. Но отъ времето на Едуарда I. ние виждаме кралската власть, камарата на лордовете и на общините почти съ същата външна форма, почти съ същата строго легална власть, както и днесъ. Всичките велики принципи на английската свобода бяха вече трайно установени“. . . „Съществените елементи на английската конституция са същите днесь, каквито бяха тогава“. [1])

Въ XIV. и въ първата половина на XV. векъ бяха осветени важни принципи, и парламентътъ доби права, които помогнаха, каквото все по-вече и по-вече да се разширява и утвърдява народната свобода, та да не може да вирее деспотизмътъ въ страната даже и при най-благоприятни за него обстоятелства. Разбира се, че това стана следъ дълги и постоянни борби съ кралъете, които не искаха да допускатъ да се увеличва народната свобода въ ущърбъ на кралската власть.

Наскоро следъ смъртьта на Едуарда I. парламентътъ окончателно се раздели на две камари: [2]) камара на лордовете, дето на основание на феодалното право заседаваха бароните и високото духовенство, и камара на общините, дето заседаваха представителите на графствата и на градовете — избирани отъ многобройно население. „Това е великиятъ актъ, който определи политическата съдба на Англия. Сами представителите на градовете никога не би имали достатъчно значение и сила, за да образуватъ една камара на общините, способна да се съпротивява ту на краля, ту на бароните и да добива винаги растеще влияние върху обществените работи. Ала като се раздели аристокрацията на две части, като се съединиха гражданите съ малките знатни отъ графствата, Англия се здоби съ импозантна камара на общините“.[3]) „Да бе въ парламента останало предишното деление на четири съсловия: барони, високо духовенство, малки знатни и граждани,

---

[1]) Edward Freeman, Le développement de la constitution anglaise, p. 97. и 98.

[2]) Преди това бароните, духовенството, малките знатни отъ графствата и представителите на градовете заседавали отделно.

[3]) Guizot, Origines du Gouvernem. répresent. en Europe t. II. 276.

то при всякой великъ политически кризисъ силата му би отпадала, поради взаимна ненависть и поради мъчнотията да действуватъ съсловията задружно. Отъ друга страна тесниятъ съюзъ между бароните и малките знатни би обърналъ парламента въ представитель на една аристократическа каста и би му отнелъ тази сила, що е черпалъ той отъ търговския и индустриаленъ класъ. Новото положение на малките знатни, поради техните обществени връзки съ бароните и поради техните политически връзки съ гражданите стана причина да се съединятъ въ действителность и трите съсловия въ едно, и даде на парламента еднакво настроение и еднакво стремение за общо действие, отъ което и зависеше неговото могъщество". [1])

На 1309. год. камарата на общините се съгласи да отпусне пари на краля Едуарда II., ала подъ условие „че кралятъ ще вземе въ внимание и ще даде удовлетворение на някои нейни оплаквания." Отъ това време все повече и повече се утвърдяваше правилото, че преди да се отпуснатъ пари отъ парламента тряба да се унищожатъ злоупотребенията въ управлението, злоупотребения на които указвалъ парламентътъ, или въ същность камарата на общините.

На 1322. год. парламентътъ издаде знаменитъ статутъ, който формално признава правото на камарата на общините да взима участие въ законодателството на страната. Този статутъ гласи, „че всички закони, що се отнасятъ до положението на краля и на наследниците му или пъкъ до положението на кралството и на народа, тряба да бъдатъ обсъждани, решавани и установени въ парламента отъ краля съ съгласието на бароните, графовете, високите духовни лица и отъ общините на кралството". Въ същото време парламентътъ се е домогвалъ да добие право, на основание на което министрите да се назначаватъ съ негово съгласие и да отговарятъ предъ него за злоупотребения (по искането на няколко парламента министри бивали отстранявани, наказвани и затваряни въ тъмница); той се е домогвалъ тъй също да контролира чрезъ комисия, избрана отъ него, държавните разноски. И това било постигнато чрезъ единъ статутъ, издаденъ около половината на XIV. векъ. По такъвъ начинъ се тури начало за отговорностьта на министрите и за контрола на финансите отъ страна на парламента. Тогава се въвело и правилото, да се публикуватъ държавните разноски всякоя година, и суми,

[1]) Гринъ, Исторія англ. народа, т. I. 310.

отпуснати отъ парламента за известна цель, да се харчатъ само за тая цель, а не и за други цели.

Още отъ самото начало, когато парламентътъ е искалъ да се създаде някой новъ законъ, да се реши някое важно държавно дело, или да се унищожи някое злоупотребение, той е подавалъ прошение на краля, което съдържало законътъ или решението на парламента. Следъ като вземалъ мнението на частния си съветъ, кралятъ е приемалъ или отфърлялъ прошението. Ала като е приемалъ някои прошения, кралятъ често ги е изменявалъ, та вече въ половината на XIV. векъ парламентътъ почналъ да настоява, щото тия негови прошения, които са приети отъ краля, да иматъ сила на законъ, безъ да се подлагатъ на каквото и да е изменение.

Въ началото на XV. векъ парламентътъ е подалъ прошение до краля съ следното съдържание: „Съгласно съ правото, което отдавна има камарата на общините, ни единъ законъ не може да се издава безъ нейното съгласие. Тя е имала винаги право не само да ходатайствува, но и да дава своето съгласие. Затова тя моли щото и за напредъ нито да се прибавя, нито да се изпуща нещо отъ нейните прошения“. [1]) Кралятъ се съгласилъ, да не могатъ по никакъвъ начинъ да бъдатъ задължителни тези постановления, що се издаватъ безъ съгласието на камарата на общините, и вече въ I. половина на XV. векъ кралятъ просто потвърдявалъ или отфърлялъ законите, които излизали отъ инициятивата на парламента (сир. ползувалъ се само съ правото на «veto») и предложенията въ парламента се внасяли въ видъ на законопроекти (bill). По такъвъ начинъ отъ правото на парламента да подава прошения на краля, сир. да ходатайствува предъ него, произлязло едно отъ най-важните права на народните събрания, а именно правото на инициятива, сир. правото на всякой народенъ представитель да предлага закони, които събранието приема или отфърля, независимо отъ намясата или желанието на правителството. Още отъ самото начало корпорации, цели графства тъй също и частни граждани подавали прошения на парламента, за да се унищожатъ разни злоупотребения, вършени отъ страна на властьта, понеже на него гледали като на място за унищожаванье злоупотребенията. Кралскиятъ съветъ разгледвалъ почти всички тия прошения, ала малко по-малко парламентътъ добивалъ право да ги разгледва и удовлетво-

---

[1]) Гнейстъ, Исторія государственныхъ учрежденій Англіи, стр. 420.

рява, спр. да контролира действията на администрацията и да унищожава злоупотребенията извършени отъ нея. [1])

Въ XVI. векъ, въ време на Тюдорите, кралската власть доби голяма сила, защото въ време на войната между алената и бяла роза (презъ втората половина на XV. в.) големите феодални фамилии пропаднаха, поради което камарата на лордовете изгуби своето значение, а камарата на общините не бе достатъчно силна, за да може сама да се бори съ силната кралска власть (кралската власть разполагаше тогава съ големи средства, понеже бе конфискувала имотите на пропадналите големи феодални фамилии). Ала важното е, че парламентътъ не пропадна, че народътъ не престана да гледа на него като на свой представитель и че правата му както и принципите, изработени отъ преди, не се забравиха, а си запазиха силата. Парламентътъ беше въ тая епоха послушенъ, даже бе станалъ орѫдие на деспотизма, но и самиятъ деспотъ Хенрихъ VIII, а тъй също и Елисавета не можеха да минатъ безъ неговото съдействие, и въ известни важни случаи биваха принудени да се подчиняватъ на неговите желания.

Въ XVII. векъ, когато абсолутизмътъ взе окончателно върхъ въ континентална Европа и когато Стюартите искаха да въведатъ „божествената кралска власть“ въ Англия и да унищожатъ всякакви народни права и свобода, се почва онази знаменита борба между парламента и кральете, която докара до голямата английска революция и посичаньето на краля Карлъ I. (1648. год.).

Като право последствие отъ тая революция бе малката революция или революцията на 1688. год., когато кралятъ Вилхелмъ III. подписа изработенятъ отъ парламента знаменитъ конституционенъ актъ, известенъ подъ името „Декларация на правата“. Съ издаваньето на тоя актъ се почва същинско конституционно управление въ Англия. И наистина до това време правата на краля, на парламента както и народните права не бяха точно определени, та ставаха чести борби. Ала отъ това време границите на кралската власть, както и на народните права и свобода по-точно се определиха и утвърдиха, а кральете и не мислеха вече да ги унищожаватъ. Отъ друга страна общественото мнение стана сила, та безъ никакви борби, безъ никакви сътресения се развиха конституционното управление и свободата се утвърди окончателно. Отъ това време кралската

[1]) Тъй напр. вече въ края на XIV. векъ известни прошения се разглеждали и въ парламента и се вземали решения по тяхъ само съ съгласието на парламента.

власть тъй намаля, че въ същность тя мина въ ръцете на парламента, и постепено се установиха оная конституционни обичаи, които се приеха отъ после отъ всички конституционни страни, обичаи които не са писани, но са съществени неща на английския конституционенъ животъ, и чието нарушение се счита за нарушение на самата конституция.

„Декларацията на правата“ съдържа следните неща: кралската власть не е дадена отъ бога, а произлиза отъ народа; гражданите иматъ право да подаватъ прошения на краля, и всяко преследванье противъ тия, що подаватъ прошения, е незаконно; незаконно е да се събира данъкъ, да се събира и подържа войска безъ съгласието на парламента; не може да има никакви извънредни съдилища и никой не тряба да бъде наказванъ по административенъ начинъ, а съдебната власть не зависи отъ краля; законътъ, изражение на народната воля, се налага на всички и на самия краль даже; кралятъ няма право да спира действието на законите; изборите както и прениията въ парламента тряба да бъдатъ свободни; никой няма право да стеснява свободата на словото, нито свободата на богослужението на всички протестанти. „Опитваньето, да се нареди държавното управление на такива начала, казва Гнейстъ, бе опитванье незабелязано до тогава отъ историята. На последующите поколения оставаше да решатъ задачата, завещана тямъ отъ това първо опитванье, и да покажатъ, може ли управление, основано на такива начала, да удовлетворява винаги реалните потреби на държавата и на обществото“. . . . . „Борбата, що ставаше въ границите на тоя държавенъ строй между главните фактори на държавния животъ, ще остане поучителенъ примеръ за всички времена, и обстоятелството, че тоя държавенъ строй указа, кои са основните условия за политическа свобода, може да се счита като сигурна печала за цялото европейско общество“. [1])

Няколко години следъ издаваньето „Декларацията на правата“ бе въведено важно нещо въ конституционния английски животъ и въ историята на конституционализма изобщо, а именно министрите да бъдатъ солидарни, да действуватъ въ съгласие и да подържатъ една и съща политика. [2]) Следъ това постепенно се утвърди правилото, че кралятъ назначава министрите, но ги избира отъ болшинството (сир. вика главатаря

---

[1]) Гнейстъ, Ист. Госуд. учрежд. Англіи, стр. 719—720.

[2]) До това време те били служители на краля, всякой отъ тяхъ отделно отговарялъ предъ него за делата си, и нямало нужда да защищаватъ една и съща политика, да иматъ еднакви мнения относително важните държавни въпроси.

на болшинството да състави министерството), че министерството е длъжно да се оттегли, когато болшинството го напусне или изкаже недоверие къмъ него, че то отговаря за делата си предъ парламента. Въ същото време окончателно се организува съдебната власть и съдиите станаха несменяеми; парламентътъ прогласи свободата на печата, като отфърли предложението, да се въведе цензура, предложение, никога не подновявано отъ тогава, и реши да се вотиратъ субсидии само за една година. И това последното стана правило въ английския конституционенъ животъ. Най сетне въ XVIII. векъ се въведе публичностьта на дебатите въ парламента и се прогласи свободата на събранията и на сдружаванията.

Принципите на конституционализма.

Подъ влиянието на принципите, прогласени отъ голямата французка революция, и подъ влиянието на Англия се установиха следните, прогласени отъ всички конституции, принципи, чието нарушение поврежда конституционния животъ и го прави такъвъ само на гледъ:

1) Народенъ суверенитетъ. Народътъ самъ се управлява, като избира съ пълна свобода и безъ стеснения или насилия, отъ гдето и да е, своите представители, които са длъжни да се съобразяватъ съ справедливостьта, съ народната воля и съ обществената полза. „Последнята дума въ конституционните монархии относително всички дела принадлежи на самия народъ. Народътъ чрезъ избрани отъ него представители обсъжда и приема законите, урежда държавната машина, определя доходите и разноските. И съ каквато слава и да се ползува владетелятъ, той не би могълъ дълго време да противустои на народната воля, която народътъ има винаги възможность да изпълни“.[1])

2) Разделение властите на законодателна, изпълнителна и съдебна, всякоя до колкото е възможно независима въ своя кръгъ, а въ същото време взаимодействие на тия власти; контролъ на законодателната власть надъ изпълнителната, а съдебната власть да има сила да принуди не само гражданите, а и управляющите да почитатъ законите.

3) Отсътствие на всякакви съсловия и привилегии, и равенство на всички предъ законите.

4) Свобода на печата, на съвестьта, на мненията, на събранията и на сдружаванията.

---

[1]) Passy, Des formes du gouvernement, p. 10, 11.

5) Гарантиранье личната свобода и правата на гражданите, сир. свободата на всякого да бъде запазена, до като той действува въ кръга на законите, до като не престъпва законите, и отговорность на министрите както и на всички чиновници и длъжностни лица.

6) Публичность на дебатите въ народното събрание, поради което всякой гражданинъ може да си състави понятие, да ли народното представителство се съобразява съ справедливостьта, съ народните интереси и желания, а при това обществото чрезъ свободния печатъ да има възможность да осветлява самите представители върху тяхната дейность.

7) Нар. събрание има право на инициатива, и

8) Общинско самоуправление, безъ което конституционното управление не може да функционира както тряба.

Тия принципи са приети и въ нашата конституция:

„Българското княжество се управлява точно споредъ законите, които се издаватъ и обнародватъ по начина, който е показанъ въ конституцията“ (чл. 43).

„Ни единъ законъ не може да се издаде, допълни, измени и отмени, докле той по-напредъ не се обсъди и приеме отъ народното събрание, което има право така също и да тълкува неговиятъ истински смисълъ“ (чл. 44).

„Народното събрание има: да подига питания за отговорностьта на министрите (членъ 105 § 7). Събранието има право да приема всякакви прошения и жалби и да ги предава на надлежните министри. Нему се предоставя право да назначава изпитателни комисии по управлението. Министрите, като ги запита събранието, длъжни са да даватъ обяснения“ (чл. 106).

„Изпълнителната властъ, подъ върховния надзоръ и ръководство на княза, принадлежи на министрите и на техния съветъ“ (чл. 149).

„Съдебната власть въ всичката нейна ширина принадлежи на съдебните места и лица, които действуватъ отъ името на княза. Отношенията на княза къмъ тия места и лица се определятъ чрезъ особени наредби“ (чл. 13).

„Наредбите и разпорежданията, които излизатъ отъ княза, иматъ сила въ такъвъ случай, когато те са подписани отъ надлежните министри, които приематъ на себе си всичката за нихъ отговорность“ (чл. 18).

„Християните отъ неправославно изповедание и друговерците, било природни поданици на Българското княжество, било приети въ поданство, а така също и чужденци, които постоянно или само временно живеятъ въ България, ползуватъ се съ свободата на вероизповеданието си, стига изпълнението на техните обреди да не нарушава съществующите закони“ (чл. 40).

„Всички български поданици са равни предъ закона. Разделение на съсловия въ България не се допуща“ (чл. 57).

„Титли за благородство и други отличия не могатъ да съществуватъ въ Българското княжество“ (чл. 58).

„Никой не може да бъде наказанъ безъ пресъда отъ надлежния съдъ, която е добила вече законна сила“ (чл. 73).

„Затвори и претърсвания по къщята могатъ да ставатъ само споредъ правилата, които са изложени въ законите“ (чл. 74).

„Никому не може да се наложи наказание, което не е установено отъ законите. Мъчения при каквото и да е обвинение, също и конфискуванье на имотъ се запрещаватъ“ (чл. 75).

„Печатътъ е свободенъ. Никаква цензура не се допуща, също и никакъвъ залогъ не се иска отъ писателите, издателите и печатарите. Когато писателятъ е познатъ и живее въ Княжеството, издателятъ, печатарятъ и раздавачътъ няма да се преследватъ“ (чл. 79).

„Престъпления по делата на печата се съдятъ по закона, въ общите съдебни установления“ (чл. 81).

„Жителите на Българското княжество иматъ право да се събиратъ мирно и безъ оръжие, за да обсъждатъ всякакви въпроси, безъ да искатъ по-напредъ дозволение за това. Събранията вънъ отъ зданията, подъ открито небо, напълно се подчиняватъ на полицейските правила“ (чл. 82).

„Българските граждани иматъ право да съставляватъ дружества, безъ всякакво предварително разрешение, стига само цельта и средствата на тия дружества да не принасятъ вреда на държавния и общественъ порядъкъ, на религията и на добрите нрави“ (чл. 83).

„Министрите са отговорни предъ княза и предъ Народното Събрание съвъкупно за всичките общи мерки, които те взематъ, и лично всякой единъ за всичко, което е той извършилъ по управлението на поверената нему часть“ (чл. 153).

„Всяко длъжностно лице отговаря за своите действия по службата“ (чл. 165).

„Заседанията на Народното Събрание ставатъ дверемъ отвореннимъ“ (чл. 99).

„Законодателната инициатива принадлежи на княза и на Народното събрание“ (чл. 108).

„Територията административно се дели на окръжия, околии и общини. Особенъ законъ ще се изработи за наредбата на това административно деление върху начала за самоуправлението на общините“ (чл. 108).

Ала може ли да се каже, че тия хубави принципи, прогласени отъ конституциите, се изпълняватъ отъ правителствата както тряба? Не са ли до някаде истински и за сега думите „о свободо, колко престъпления се вършатъ въ твое име!“, казани отъ прочутата републиканка M-me Roland, когато въ време на террора (1793 год.) била покачена на ешафода? Зрели ли са до толкова гражданите на конституционните държави, за да разбиратъ длъжностите и правата си, та точно да изпълняватъ първите и съ всичките си сили да защищаватъ вторите. и навикнали ли са да почитатъ законите и да гледатъ на тяхъ като на свето нещо — първи условия за същинско конституционно управление? Най-после има ли същинска гаранция, че точно ще се изпълняватъ конституционните принципи? Може да се каже, че не. Конституционализмътъ не е още развитъ както тряба: той прогласява свобода, взета въ обширенъ смисълъ, но не дава достатъчна гаранция, че тази свобода ще се пази отъ правителствата. „Напраздно ще се гарантира свободата въ бляскави харти, казва Лавеле, ала кой ще гарантира тези гаранции“? [1]) И наистина, като изключимъ Англия и Съединените щати, страни дето най-рано се въведе конституционно управление, въ другите конституционни страни въ по-голяма или по-малка степень липсватъ гаранции за същинско конституционно управление. Въ казаните две държави тези гаранции са: силно развито обществено мнение, [2]) което направлява и ръководи държавните мъжье, пълно общинско или местно самоуправление (Self-government), независима съдебна власть, която принуждава и управляющи и управляеми да се подчиняватъ на законите и която

---

[1]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. I, p. 134.

[2]) „Същностьта на английската парламентарна система състои въ това именно, че всякоя партия отъ напредъ признава възможностьта да се лиши отъ подръжката на общественото мнение и се задължава да се подчини на неговия безапелационенъ приговоръ:.... Въ другите европейски страни, напротивъ, политическите партии основаватъ своите претенции за власть на истината и на превъзходството на своите принципи, и считатъ, че общественото мнение е длъжно да имъ се подчинява.“ Вж. Гольцендорфъ, Роль общественаго мнѣнія въ государственной жизни, стр. 63, 64.

пази личната свобода на гражданите, и пълна отговорность на министрите и на всички служащи лица за делата имъ. Понеже тези гаранции не съществуватъ само на теория, а се практикуватъ съ пъленъ успехъ въ тия страни, то те са обърнали върху си вниманието на велики европейски писатели и публицисти, популяризуватъ се въ конституционните страни и иматъ много голямо значение за бъдъщето на конституционализма.

Казахме, кои са принципите на конституционализма, и сега ще видимъ, какъ тряба да се разбиратъ те и какви са гаранциите за едно същинско конституционно управление.

Народниятъ суверенитетъ[1]) върху който почиватъ въ по-голяма или въ по-малка степень всички конституции, бе формулиранъ, както знаемъ, отъ Руссо и възведенъ въ принципъ отъ голямата французка революция. Руссо приема, че народниятъ суверенитетъ е абсолутенъ, той казва, че когато народътъ е господарь „всякой туря своята личность и всичките си сили подъ върховното ръководство на общата воля“, защото въ такъвъ случай „всякой отстъпя себе си и всичките си права на обществото, та като се отстъпя всякой на обществото, всички граждани се намиратъ въ еднакво положение, а когато положението на всички е еднакво, никой няма интересъ да притеснява другите“. . . . „Като се отстъпя всякой на всички, никой не се предава никому, и понеже всякой спечелва върху другите същите права, които е отстъпилъ тямъ, той спечелва това, що е изгубилъ, а въ същото време спечелва и по-голяма сила, за да запази това, що има.“ [2])

Тая теория на Руссо, ако се приеме тъй, както я изказва той, ни води къмъ деспотизъмъ, защото деспотизъмъ е всякоя воля, отъ гдето и да излиза тя, ако не се съобразява съ справедливостьта, съ истината, съ разума. Тиранията на конвента, който се състоеше отъ ученици на Руссо, що действуваха въ името на абсолутната народна воля, тиранията на Наполеона I и на Наполеона III, които чрезъ „плебисцита“ действуваха въ името на същата абсолутна воля, показаха, какъ въ името на великия принципъ на народния суверенитетъ може да пропадне свободата и до какъвъ деспотизъмъ може да доведе подобно разбиранье на народния суверенитетъ, на

---

[1]) Върху народниятъ суверенитетъ се говори отъ часть въ статията на Ст. Казанджиева „Конституционното право“ печ. въ Юридич. Списание, год. IX кн. III—IV 127 наг.

[2]) Rousseau, Contrat Social, livre I, chap. VI.

народната воля. Като говори за тая теория на Руссо, Бенжаменъ Констанъ казва: „Когато суверенитетътъ не е ограниченъ, няма никакво средство да се запази личностьта отъ произвола на правителството. Напраздно вие ще искате да подчините правителствата на общата воля. Те именно (правителствата), ще бъдатъ които ще диктуватъ тая воля, и всички предпазителни мерки ще бъдатъ илузорни“.... „Народътъ, казва Руссо, е господарь и подданикъ въ едно и също време, ала на практика тия две неща се смисватъ. Лесно е на властьта да притеснява народа — подданикъ, за да го принуди да изкаже волята си като господарь, воля наложена нему отъ властьта. Победата на тиранската власть състои въ това именно, че тя принуждава робите да се считатъ за свободни, ала, като се съгласяватъ съ този лъжливъ призракъ на свободата, те (робите) ставатъ съучастници на тиранията и са тъй презрени както и господарите имъ“. . . . . „Има дела, които съ нищо не могатъ да се оправдаятъ. Когато едно правителство върши подобни дела, малко значи, отъ какъвъ източникъ е произлязло то, малко значи, да ли то се казва едно лице или единъ народъ. То не става по-законно ако да е и даже целиятъ народъ, съ изключение на гражданина, когото угнетява“. [1])

„Човекъ не е никога неотговоренъ. Народите тъй също не са неотговорни предъ вечния божи съдъ, и историческите факти опровергаватъ тази неотговорность на народите“. [2])

„Vox populi, vox dei“ (народниятъ гласъ е божи гласъ) е казалъ прочутиятъ неотдавнашенъ председатель на Съединените щати Гарфилдъ, ала народниятъ гласъ е божи гласъ само тогава, когато стане органъ на истината.... „Ние не искаме да признаемъ божественото право на царьете, не трябва да приемаме и заблуждението, което е тъй също гибелно, а именно божествените права на мнозинството.“

Французките републиканци особено разбираха и много отъ тяхъ и сега разбиратъ народниятъ суверенитетъ въ смисълъ на Руссо, сир. че народното събрание, като представлява народа, може да издава каквито иска закони, да се разпорежда както иска съ властьта. Ала то води къмъ всемогъществото на болшинството на камарата, което може да бъде даже по-деспотично отъ единъ деспотъ. „Верно е, че отъ всички възможни форми на управление, казва Пасси, най-лошото е това, което

---

[1]) Benj. Constant, Cours de politique constitutionnelle p. 9—13.

[2]) Bluntschly. Théorie générale de l'etat, p. 448.

дава на едно събрание[1]) подпълно да упражнява суверенитетътъ. Въ такъвъ случай се въвежда всемогъществото на една партия, всемогъщество, което бързо се обръща въ тирания. Партията, която е спечелила болшинство, запазва това болшинство само при борби, които постоянно се подновяватъ. Тя има предъ себе си противници, чиято опозиция я раздразнява, и рядко се случва, щото въ желанието си да съсипе подирните, да не прибегне къмъ насилие. [2]) А Лавеле по тоя въпросъ говори следнето: „Най-разпалените привърженци на демокрацията вярватъ, че ще осигурятъ нейната победа, като дадатъ на народните представители средства, за да унищожатъ всяко съпротивление и за да утвърдятъ на всякаде по еднакъвъ начинъ и въ късо време това, що те наричатъ народна воля. Гибелно заблуждение, както ясно показва историята“. [3])

Народниятъ суверенитетъ, както се разбира сега отъ най-добрите умове, е правото на гражданите да се ползуватъ отъ свободата, да иматъ правителство, което да е излязло отъ народа, което се ползува отъ народното доверие и което се ръководи отъ справедливостьта и отъ народните интереси. Съгласно съ принципа на народния суверенитетъ трябва да се води борба противъ каквато и да е абсолутна власть, била тя упражнявана отъ едно лице, избрано даже отъ народа или отъ народното събрание. Въ Съединените щати, гдето народниятъ суверенитетъ е по най-ясенъ начинъ формулиранъ отъ конституцията[4]), не се признава правото на „общата воля“ да се меси въ личните права, които има всякой човекъ като човекъ, защото тамъ добре разбиратъ, че правителството съществува, за да запази тези права, а не да ги отнема, и че ако ги отнема, то въвежда тирания, ако и да действува въ името на народния суверенитетъ, ако и да казва, че това го изисква общото благо и общата безопасность. Американската конституция не само че прогласява, но и гарантира личната свобода на

---

[1]) Много се е писало по въпроса да ли народътъ да бъде представляванъ отъ една или отъ две камари, дали числото на представителите тряба да бъде голямо или малко. По този въпросъ въ нашата литература вижъ обширната статия на г. П. Каравеловъ, „Българската конституция и предлагаемите въ нея променения отъ консервативната партия“. „Наука“ год. II. (1883), стр. 774—809, 884—906,

[2]) Passy, Des formes du gouvernement p. 276.

[3]) Laveley, Du gouvernement dans la démocratie, t. II, p. 9.

[4]) Въ началото на федералната северо-американска конституция се казва: „Ние народътъ на Съединените щати, съ цель да образуваме по съвършенъ съюзъ, съ цель да осигуримъ домашното спокойствие и общата безопасность, съ цель да увеличимъ общото благосъстояние и да осигуримъ благата отъ свободата за себе си и за потомството си, заповядваме и установяваме тази конституция на Съединените щати.“

гражданите: тя запретява на народното събрание да издава закони относително личната свобода, свободата на печата, на словото и на съвестьта. Ето що казва за това тая конституция:

„Конгресътъ не може да установи държавна религия, да запрети свободното упражнение на която и да е религия, да стесни свободата на словото и на печата, или правото на народа мирно да се събира и да адресира прошения за унищожаванье на злоупотребенията“ (чл. I отъ придадените къмъ конституцията членове).

„Правото на гражданите, да бъдатъ запазени техните личности, къщи, книжа противъ немотивирани затваряния и претърсвания, не може да бъде нарушено“ (чл. 4).

Разделение на властите: Съдебната власть.

Всички признаватъ, че разделение на властите на изпълнителна, законодателна и съдебна е необходимо нещо за свободата на гражданите и за добрия вървежъ на обществените работи и всички приятели на свободата съзнаватъ, че независима съдебна власть, която да е трета власть въ държавата и която да е чужда на партийните борби и на влиянието на тая партия, що е на власть, е една отъ главните гаранции на свободата. Но макаръ и да прогласяватъ конституциите, че съдебната власть е независима въ своя кръгъ, въ всички европейски конституционни страни, съ изключение на Швайцария и на Англия донякаде, съдебната власть е подчинена на изпълнителната, та принципътъ на разделението на властите въ отношение къмъ съдебната власть не се прилага. При сегашните конституционни наредби, които даватъ право на народа, самъ да решава съдбините си, при сегашните разпалени борби между партиите, които често смясватъ своя личенъ интересъ съ общия и които често поставятъ първия по горе отъ втория, а при това при сегашната зависимость на министрите отъ партията, що има болшинство, е отъ същинска необходимость независима съдебна власть, която да накара и партии, и управляющи, и управляеми да почитатъ законите. Правилото е, че съдията тряба да вселява доверие въ всички чрезъ своето безпристрастие, че не само всякой гражданинъ, но че и партиите тряба да бъдатъ убедени, какво въ неговото лице ще намерятъ винаги защитникъ на правото и на закона и последенъ пазитель на свободата. Ала когато съдиите зависятъ отъ изпълнителната власть, съдилищата могатъ да станатъ оръдия на партията, що владее, а това е една отъ най-големите злини въ една конституционна страна, защото въ такъвъ случай законътъ

не ще бъде еднакъвъ за привърженците на всички партии и никой не ще бъде сигуренъ, че законътъ е неговъ защитникъ, щомъ е невиненъ, та се вселява стремение у гражданите къмъ незачитанье законите, когато почитаньето законите е първото условие за свободенъ животъ. Историята на конституционните държави ни показва много примери отъ подобно нещо, и на всякъде, дето реакционната партия е взимала властьта, една отъ първите ѝ грижи е бивала да вземе съдилищата въ ръцете си. Лавеле съ следните думи описва злините за една демократическа държава, въ която няма независима съдебна власть: „Ако има очевидна истина, тя е, че колкото повече владее демокрацията и колкото повече местата се получватъ чрезъ избори, толкова е по-необходимо да има независима съдебна власть, която да бъде защитница на слабия противъ силния. Ако няма подобно нещо, то има тирания, и тази тирания е по-лоша, нежели тиранията на абсолутната власть, защото тя ще се практикува на всякъде съ същата буйность и несправедливость. Въ всяко село, въ всяко учреждение, съ една дума въ всичките клонове на човешката дейность тези що ще бъдатъ въ меншинство въ време на изборите, ще бъдатъ осъдени, за тяхъ не ще има право, те ще бъдатъ притеснявани, ограбвани и безмилостно потиснати отъ данъци.“ [1])

Ала не може ли да се каже същото и за свободна демократическа държава, дето няма независима съдебна власть, макаръ и да няма много изборни длъжности?

Въ западните европейски държави са гледали да направятъ съдебната власть независима отъ изпълнителната чрезъ несменяемостьта на съдиите. Ала това не е достатъчно, да бъдатъ съдиите независими отъ изпълнителната власть, да бъдатъ независими отъ влиянието на партията, що е на власть. Изпълнителната власть, сиречъ министрите, които са политически личности, отъ една страна безконтролно назначаватъ съдиите. А колко министри ще се намерятъ, които би се отказали да назначаватъ на най-високите както и на най-низките съдийски места хора, които са отъ тяхната партия, хора които са действували да спечели партията имъ и да станатъ те министри? Какъ ще се откажатъ те да удовлетворятъ желанието на разни свои политически приятели, които действуватъ предъ тяхъ за това или за онова назначение? И ето по такъвъ начинъ могатъ да се назначатъ некадърности и въ най-високите съдебни инстанции, които благодарение на несменяемостьта ще останатъ на местата

[1]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. I, p. 389.

си по 20—30—40 години, при всичко че ни по независимость на характера, ни по нравствени качества, ни по знания те ни най-малко не заслужватъ тези места. А отъ друга страна министрите иматъ право да повишаватъ и да преместятъ съдиите, и по такъвъ начинъ те иматъ възможность да награждаватъ тия, що действуватъ, както те искатъ, и да наказватъ онези, що са независими, та не мислятъ както тяхъ и не действуватъ, както те искатъ. „Съдебната власть може да получва разенъ видъ поради обичаите, нъравите, преданията, що владеятъ въ разните страни, казва Лабуле, ала съдебната власть е власть въ държавата само при две условия: да бъде независима и единъ видъ върховна власть въ своя кръгъ, и нито да се надява на облаги отъ изпълнителната власть, нито да се бои отъ нея. Като взематъ въ ръцете си всички дела, що се отнасятъ до свободата и честьта на всякой гражданинъ, заклетите улесняватъ първото отъ тези условия, а колкото се отнася до второто условие, съдията тряба да бъде несменяемъ и да не бъде повишаванъ отъ властьта, както е въ Англия [1]) или поне повишението му да не зависи отъ властьта, както е въ Белгия. [2]) Съдията не тряба никога да гледа на себе си като на съюзникъ на правителството, а тряба да обръща внимание само на закона, чийто великъ жрецъ е той. Той тряба да принуждава гражданите и самото правителство да почитатъ законите“. [3])

Всички, що са изучвали Англия, признаватъ, че английските съдии наистина са независими и безпристрастни и че едва ли съдиите на която и да е друга европейска страна могатъ се сравни въ това отношение съ тяхъ. Ала и въ Англия съдебната власть не е трета власть въ държавата и няма политическо значение, тъй да се каже, сир. не може да бъде защитница на конституцията, върховния законъ за всички

---

[1]) Въ Англия кралятъ или собствено министерството назначава съдиите, но министерството може да избира съдии за високите съдийски места само между адвокатите, които са вече познати и уважавани, тъй че изборътъ на министерството се ограничава само между няколко кандидата. Не отдавна, казва Лабуле, имаше едно вакантно съдийско място. Министерството не бе наклонно да назначи на това място най-способниятъ адвокатъ, защото той бе католикъ, а протестантските политици винаги се боятъ отъ папата. Ала общественото мнение излезе победитель, та адвокатътъ-католикъ бе назначенъ“ (Laboulaye, Histoire des États-Unis, t. III, p. 489).

[2]) Въ Белгия, когато има вакантно място въ някое апелативно съдилище, съдилището, дето се намира вакантното място, предлага единъ листъ съ няколко кандидата, провинциалниятъ съветъ — другъ листъ, и изпълнителната власть избира между тези кандидати. А когато има вакантно място въ касацията, сенатътъ предлага единъ листъ и касацията — другъ листъ. При това ни единъ съдия не може да бъде преместенъ, освенъ когато има вакантно място и то съ неговото съгласие.

[3]) Laboulaye, Questions constitutionnelles, p. 317, 318.

граждани и за всички власти, щомъ тя е нарушена, при всичко че има примери на подобно нещо [1]). А въпросътъ за политическото значение на съдебната власть е отъ капитална важность за свободата. Само въ Съединените щати съдебната власть е трета власть въ държавата и има политическо значение (и въ Швейцария се въведе това на 1874. г. по примера на Съединените щати). Съдебната власть въ Съединените щати функционира повече отъ единъ векъ съ това устройство и е дала прекрасни резултати. „Върховното съдилище (въ чиито ръце е съсредоточена върховната съдебна власть), казва северо-американскиятъ списатель Сеаманъ, има благодетелно влияние, то усъвършенствува нашата федерална система на управлението, то развиграждaнската ни свобода и конституционализма“ [2]). А единъ французки списатель въ Revue des deux monde говори: „Безъ да имаме претенции да определяме участието, що са взели несменяемите съдии, а главно съдиите на върховното съдилище въ успеха на американските стремения, можемъ смело да кажемъ, че това участие е благородно и велико. Признавамъ се, че не ми се случва често да завиждамъ на Съединените щати, е казалъ лордъ Салисбюри, ала между техните учреждения има едно, на което твърде много завиждамъ: то е тяхното чудесно върховно съдилище“. [3]) При това съдебната власть въ Съединените щати указва влияние надъ Европа и няма съмнение, че тя ще има голямо влияние за въ бъдъще, като се съди по това обстоятелство, че общото течение на сегашно време е да има независима съдебна власть и свято да се пазятъ конституцията и законите. Въ народното събрание болшинството създава законите на основание на конституцията, значи партията, що има болшинството, всичко решава. Ала може ли да се каже, че болшинството е винаги справедливо, че то не се обладава отъ партизански страсти и че винаги създава закони, съгласни съ конституцията? Опитътъ показва противното — не винаги нар. събрания приематъ закони, съгласни съ конституцията. „Конституцията напр., казва Лабуле прогласява принципите на 1789. год. и никой безъ съмнение не се двоуми, че

---

[1]) Въ Англия консервативниятъ духъ е тъй силенъ, че съдебната власть се основава на common-law'a, сир. на предишни съдебни решения, на обичаи, а английските съдии са защитници на common-law'a. При това английските съдии пазятъ суверенитетътъ на закона, тъй напр. те иматъ право да унищожаватъ решения на властьта, решения, що стесняватъ правото на събрания (на митинги). На някои места властьта е запретявала известенъ митингъ, ала съдилищата са унищожавали тия запрещения.

[2]) Seaman, Le système du gouvernement américain p. 52.

[3]) Revue des deux monde, Le pouvoir judiciaire en Amérique, 1 Août, 1888, p. 608.

религиозната свобода фигурира между тия принципи. А на основание на религиозната свобода всякой има право свободно да изповядва вярата си, и единоверците иматъ право да се събиратъ, и ако не нарушаватъ реда по улиците, ако не нападатъ никого, те са въ правото си да кажатъ, каквото искатъ, да говорятъ, както знаятъ, съ това само условие, че са отговорни за действията си предъ съдилищата. При все това, ако се съберат 20 души единоверци на божия служба, няма съмнение, че ще ги накажатъ споредъ 291. чл. отъ Наказателния законъ, макарь те да се явятъ въ съдилището съ конституцията въ ръце. Съдилището ще се произнесе въ полза на закона, ще каже, че той е повече или по-малко съгласенъ съ конституцията, но че няма нищо по-високо отъ законите и че длъжностьта на съдебната власть е да ги изпълнява, а не да ги оценява. При подобни обстоятелства, какво нещо е конституцията? Дума само. Няма ни едно постановление на конституцията, което да не може да се наруши чрезъ единъ законъ. Конституцията обявява, че личната свобода се уважава, че всякой ще бъде съденъ отъ естествените си съдии (сир. отъ обикновените съдилища), че обвиняемите въ криминални престъпления ще бъдатъ съдени отъ заклети. Настава обаче някакво вълнение въ страната и ето че се издава законъ, възъ основа на който гражданите са длъжни да се явяватъ предъ военни съдилища. Те ще се отнасятъ къмъ съдилищата съ конституцията въ ръце, съдилищата ще решатъ, че те не познаватъ нищо друго освенъ закона.“ [1]) — Подобно нещо не може да се случи въ Съединените щати.

Върховното съдилище въ Съединените щати има такава власть, каквато не е имало ни едно съдилище въ света. Съдиите на това съдилище са несменяеми, разбира се, назначаватъ се отъ председателя на републиката съ съгласието на сената и платата имъ е определена, та по такъвъ начинъ нар. събрание не може да влияе върху тяхъ чрезъ заплашванье, че ще имъ се намали заплатата. Една отъ най-важните длъжности на съдиите отъ върховното съдилище е да тълкуватъ законите и да не прилагатъ всякой законъ, който не е съгласенъ съ конституцията, ала безъ да влазятъ въ борба съ законодателната власть, безъ да обявяватъ явно, че еди-кой законъ не е съгласенъ съ конституцията и че не може да се прилага. И това става по следния начинъ: върховниятъ законъ за съдиите както и за нар. събрание и за всички граждани

[1]) Laboulaye. Histoire des États-Unis, t. III, p. 474—475.

е конституцията, та съдиите са длъжни преди всичко да решаватъ процесите на основание на конституцията. Щомъ известенъ законъ не отговаря на конституцията, като се сравни съ нея, те иматъ право да не го прилагатъ. Не е възможно, щото единъ законъ, туренъ въ сила, да не докача интересите поне на няколко частни лица. Някое частно лице, чиито интереси са докачени отъ закона, се отнася до върховното съдилище, тогава съдиите сравняватъ закона съ конституцията и се отказватъ да го приложатъ, ако той е неконституционенъ. Разбира се, че всички, чиито интереси са докачени отъ закона, се отнасятъ къмъ съдилището, та по такъвъ начинъ чрезъ частни процеси, безъ шумъ и борби, безъ да се намесватъ съдиите лично въ делата на нар. събрание и безъ да бъде формално унищоженъ законътъ, той изгубва силата си и най-после пропада. „Значи ли това, че съдебната власть има надмощие надъ другите две власти? Ни най-малко. Конституцията стои надъ всичките власти и всички власти са длъжни да се съобразяватъ съ нея. Ни едно съдилище няма право да се меси въ делата на нар. събрание и на председателя на републиката, защото колкото противуречивъ на конституцията и да е единъ законъ, ако ни единъ гражданинъ не се оплаче отъ него, ако не се яви процесъ следов. съдиите се държатъ на страна.“ [1])

Свобода на печата. Печатътъ е единъ отъ най-съществените елементи на свободното конституционно управление, краеъгъленъ камъкъ на свободата, четвърта власть въ държавата, както казватъ. Въ една страна, дето чрезъ закони се стеснява свободата на печата, не може да се каже, че се признава народниятъ суверенитетъ и че всички иматъ еднакви права, защото правото да пишатъ свободно се дава само на няколко граждани. Отъ една страна това право става привилегия само на няколко души, които действуватъ въ интереса на правителството, а отъ друга страна не се дава възможность на гражданите да оценяватъ както тряба фактите, държавните нужди, стремленията и делата на управляющите, та да си даватъ съ пълно съзнание гласътъ, да поверяватъ на тези или на онези народните интереси. „Едно правителство, което не се съгласява съ свободата на печата, може да има административни качества, казва Лабуле, но сигурно е, че то не е конституционно.“ [2])

---

[1]) Revue des Deux mondes, Le pouvoir judiciaire aux États-Unis 1. Août 1888, p. 573—574.

[2]) Laboulaye, Questions constitutionnelles, p. 321.

Когато въ една страна има свобода на печата, разни злоупотребления, кражби, грешки излизатъ на яве, ставатъ известни на народа, а управляющите, почти винаги наклонни да превишаватъ властьта си, отъ страхъ, че делата имъ ще станатъ известни, се предпазватъ отъ всевъзможни незаконни действия. „У известни народи, които се считатъ свободни, казва Токвилъ, всяко длъжностно лице може безнаказано да престъпва законите, безъ да дава конституцията право на притеснените да се отнасятъ направо до съдилищата. У тези народи на свободния печатъ не тряба да се гледа само като на една отъ защитите на свободата и на безопасностьта на гражданите, а — като на единствената имъ защита". [1]) Историята на XIX. векъ ни показва, че много злоупотребения и кражби, много несправедливости, безакония, притеснения и нарушения на частни интереси се избягватъ или не оставатъ ненаказани въ тия страни, дето има пълна свобода на печата, а напротивъ оставатъ скрити, ненаказани и се продължаватъ тамъ, дето свободата на печата не съществува. Даже и върховното правителство да е противъ злоупотребленията и да се труди съ всичките си сили да ги премахне, безъ свободата на печата злоупотребенията не могатъ да се избягнатъ. „Колко злоупотребения и кражби ставатъ въ Русия и Турция, единствени страни, дето липсва свободата на печата! Никога правителството не знае ни злоупотребенията, що ставатъ, ни кражбите на които самото то става жертва. И наистина, какво може да направи правителството? Да инспектира чиновниците. Ала ако те подкупятъ инспекторите, то народътъ ще бъде още повече притесняванъ и правителството още повече ограбвано, защото тряба да се плаща на два или три вида чиновници. Най-после каква опасность има отъ вестниците? Колкото по-краенъ е единъ вестникъ, по-малко авторитетъ има; колкото по-вече вестници има, толкова е по-малъкъ авторитета на всякой единъ отъ тяхъ, взетъ отделно. Никъде вестниците нямать таково малко влияние върху мненията на гражданите, както въ Съединените щати, (дето те са твърде многобройни) освенъ когато изнасятъ факти". [2])

Свободниятъ печатъ е най-опаснияти врагъ на всяка реакция, на всяко безконтролно управление, и ако проследимъ силните борби, що ставаха въ първата половина на XIX. в. между либерализма и реакцията, ще видимъ, че щомъ реак-

---

[1]) Tocqueville, De la démocratie en Amérique. II., p. 17.
[2]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. I, p., 138.

цията е тържествувала, веднага заедно съ свободата на съдилищата е унищожавала и свободата на печата. При това свободниятъ печатъ служи да се образува общественото мнение и той ръководи това мнение, а въ същото време критикува, оценява, изкарва на яве добрите и лоши страни на всички важни въпроси, що се касаятъ до живота на народа и решенията на които въ този или онзи смисъль влияятъ върху неговото развитие и благосъстояние. „Министрите и управляющите, казва Блунчли, са длъжни да бъдатъ въ течението на препирните, що се явяватъ въ печата“... „И много напреднала цивилизация докарва по някога едно опасно явление — то е хитриятъ професионаленъ журнализъмъ, който, безъ да притежава същински талантъ, безъ да има любовь къмъ отечеството и хладнокръвенъ къмъ всичко, се стреми само да експлоатира страстите на обществото“..... „Партиите тряба да иматъ свои органи, ала обществото твърде не доверява на партийния печатъ. То се съмнява въ искреностьта, въ верностьта на неговите съждения и въ чистотата на неговите стремения. Вестниците, що иматъ намерение само да изразяватъ общественото мнение, по-лесно спечелватъ много читатели. Може би те стоятъ по-долу по енергия и по последователность отъ първите, но обществената съвесть е щастлива да се види въ тяхъ като въ огледало.“ [1]) И наистина въ една страна, дето наредъ съ партийния печатъ съ голямо влияние се ползува печатътъ, що стои далечь отъ партиите, най-безпристрастно и целесъобразно се критикуватъ и разясняватъ разните въпроси, съ най-голямъ успехъ се унищожаватъ всевъзможните злоупотребения и най-сигурно се ръководи общественото мнение.

Най-после ще завърша казаното по свободата на печата съ следните забележителни думи на Бенж. Констана: „Принципите, по които тряба да се ръководи едно справедливо правителство по този важенъ въпросъ, са прости и ясни: да бъдатъ авторите отговорни за това, що са писали, когато то е напечатано, както е отговоренъ всеки човекъ за думите си, когато те са изказани, и за делата си, когато те са извършени. Този ораторъ, който би проповядвалъ кражби, убийства или грабежи, ще бъде наказанъ за своите проповеди, ала ще запретите ли на всички граждани да говорятъ, отъ страхъ да не би някой отъ тяхъ да проповядва кражби или убийства? Ако някой, възползуванъ отъ правото свободно да се разхожда,

---

[1]) Bluntschly, La Politique, p. 126, 127.

би влязълъ въ някоя къща съ цель да направи кражба, няма и съмнение, че ще му се отнеме това право, ала вие няма да направите законъ, въ силата на който никой не би ималъ право да се разхожда, за да не би да влазя въ чужди къщи".[1])

Отговорность на министрите и на чиновниците.

Отговорностьта на министрите е едно отъ най-характеристичните неща на конституционния животъ въ монархическите държави. Когато нар. събрание изкаже недоверие къмъ министерството или когато има несъгласие между събранието и министрите по известенъ извършенъ актъ или по въпроса, да ли да станатъ някои преобразования или не, да ли да се приеме известенъ законъ или не, министерството пада — това е което се казва политическа отговорность на министерството. Политическата отговорность на министрите съществува въ всички европейски конституционни страни и то е важно средство, което принуждава министерството да гледа да не подига чрезъ делата си общественото мнение противъ себе си, ако иска да остане по-дълго време на власть, ако не иска да бъде заместено съ друго, което по-верно да представлява страната.

Освенъ политическата отговорность на министрите, нар. събрание въ всички конституционни страни има право да дава министерството подъ съдъ за беззаконни дела и за дела, които принасятъ вреда на общите интереси. Ала достатъчна ли е тази министерска отговорность, за да се гарантира личната свобода на гражданите отъ произвола на министрите? Опитътъ показва, че народните събрания много мъчно и въ крайни случаи даватъ министрите подъ съдъ, а при сегашната централизация, при сегашната сила и власть, съ която разполагатъ министрите, те иматъ винаги възможность да докачатъ правата или личната свобода на единъ или на няколко граждани. Истина е, че благодарение на свободния печатъ, на контрола, упражняванъ отъ страна на нар. събрание, и на силата на общественото мнение подобно министерство въ една конституционна страна не може да стои дълго време на власть, но докато падне отъ власть, то може да докачи по единъ или по другъ начинъ правата на тези или онези граждани. При това ако болшинството на нар. събрание се води сляпо по министерството и сляпо го подържа — а доста подобни примери има въ историята на сегашния векъ — то де е гаранцията за личната свобода на гражданите както и за доброто воденье

[1]) Benj. Constant, Cours de politique constitutionnelle. t. I. p. 263.

на държавните работи? Значи министерската отговорность не е пълна, както го изисква принципътъ на конституционализма. Още въ първата половина на сегашния векъ се явиха списатели и публицисти, — чието число е голямо въ сегашно време — които указаха и указватъ на този недостатъкъ въ конституционния животъ, които водеха и водятъ енергична борба, за да се въведе пълна отговорность на министрите и които намиратъ гаранция за пълна отговорность въ независимата съдебна власть. „Очевидно е, че ако единъ министъръ, въ силенъ поривъ на гневъ убие човекъ, той не тряба да бъде съденъ като министъръ чрезъ особена процедура, а — като престъпникъ, и то по начина, който е предписанъ отъ обществените закони. Ала същото е и за всички дела, които законътъ запрещава, както и за убийството. Единъ министъръ, който незаконно посегне върху свободата или собственостьта на единъ гражданинъ, не е направилъ престъпление като министъръ, защото никой неговъ атрибутъ не му дава право да посегне незаконно върху свободата или собственостьта на едно лице. Такъвъ министъръ съвпада следователно къмъ категорията на другите престъпници и тряба да бъде преследванъ и наказанъ като тяхъ“. [1])

Наредъ съ отговорностьта на министрите върви отговорностьта на всички органи на властьта. Ала съ изключение на Англия и на Съединените щати, нийде няма същинска отговорность на чиновниците. Причината е, че гражданинътъ, който е пострадалъ отъ някое незаконно действие на единъ чиновникъ, не може да го даде направо подъ съдъ, не може самъ да си дири правото, а зависи отъ министра да се даде ли казаниятъ чиновникъ подъ съдъ или не. Явно е следователно, че ако министърътъ не позволи да се даде той подъ съдъ, при всичко че е престъпилъ закона, отговорностьта на чиновника е плузорна. А въ една страна, дето отговорностьта на чиновниците се прогласява, дето всякой знае, че те тряба да отговарятъ за делата си, а въ същность те вършатъ беззакония, беззаконията иматъ по-деморализующе влияние, нежели въ страна деспотическа, дето властьта е абсолутна, та всички знаятъ, че отговорностьта на единъ чиновникъ зависи отъ по-горните му. Злото е несравнено по-голямо, разбира се, когато чиновниците вършатъ беззакония по заповедь отъ най-високото си началство. Въ такъвъ случай не може и дума да става за чиновническа отговорность, и беззаконията, злоупотребенията

---

[1]) Benj. Constant, Cours de politique constitutionnelle. t. I. p. 71.

нямать край. „Единъ полицейски чиновникъ, казва Бенж. Констанъ, получва заповедь да ви затвори. Той не иска и да знае даже, че заповедьта е незаконна, защото той не отговаря за нея. Ще се обърнете къмъ съдилищата ли? но те нямать никакво право да спратъ едно флаграитно беззаконие, щомъ то е извършено отъ длъжностно лице. На полицейския чиновникъ ли, който ви е затворилъ и който знае, че незаконно ви е затворилъ, ще се оплачете? Той ще ви прати при префекта, който ще ви прати при министра, а този последниятъ няма да благоволи да ви отговори“ [1]).

Въ Англия въпросътъ за отговорностьта на чиновниците отъ давна е разрешенъ въ смисълъ на пълна отговорность, като почнемъ отъ министра и стигнемъ до най-долния чиновникъ. Тамъ напълно се признава суверенитета на закона и правото на съдилищата да пазятъ този суверенитетъ противъ когото и да било, та чиновникътъ отговаря за всяко злоупотребление съ властьта, за всякое беззаконие, било то извършено по лична инициатива на чиновника или по заповедь отъ началството. Тамъ, ако единъ чиновникъ е накърнилъ правата и на най-простия гражданинъ, даже по заповедь на министра си, е длъженъ да се яви предъ съдилището, а то го осъжда, безъ да иска да знае, има ли позволение отъ министра за съдъ или не, по заповедь ли или по лична инициатива е извършено беззаконието или злоупотребението съ властьта. Идеята за пълна отговорность е влязла въ кръвьта на английския народъ, може да се каже, англичаните не могатъ да разбератъ практиката на континенталните конституционни страни, възъ основа на която, за да се даде някой чиновникъ подъ съдъ, тряба позволение отъ министра му, и няма малко или много интелигентенъ англичанинъ, който да не се гордее, че тази идея е въ пълната си сила въ Англия и да не гледа на това обстоятелство като на главна гаранция за запазванье личната свобода на гражданите и за избягванье всевъзможни злоупотребления отъ страна на властьта. Ето единъ типиченъ примеръ за отговорностьта на всички чиновници въ Англия, като почнемъ отъ министрите. Въ втората половина на миналия векъ по заповедь на министрите, заповедь която била незаконна, билъ направенъ обискъ въ къщата на единъ гражданинъ по име Уилкесъ. Уилкесъ далъ подъ съдъ министрите заедно съ чиновниците, що изпълнили тази незаконна заповедь, и съдилището ги осъдило (и министрите и чиновниците)

---

[1]) Benj Constant. op. c. t. I, p. XX, XXI.

да платятъ 1000 лири стерлинги. За дела, що се отнасятъ до общите интереси, английските министри се даватъ подъ съдъ отъ камарата на общините, а се съдятъ отъ камарата на лордовете, ала въ делото на Уилкесъ те били осъдени като частни хора, понеже тяхната незаконна заповедь е частно престъпление, което няма нищо общо съ техните атрибути. „Когато който и да е чиновникъ казва Лавеле, знае, че ако се наруши закона, той самиятъ ще претърпи наказание, той не ще се реши да извърши беззаконие, а по такъвъ начинъ изпълнителната власть ще изгуби възможностьта да нарушава правата на гражданите“ [1]). А Токвиль, като говори за съдебната власть въ Съединените щати, казва: „Не зная, да ли има нужда да спомена, че у единъ свободенъ народъ, какъвто е народътъ на Северна Америка, всички граждани иматъ право да обвиняватъ длъжностните лица предъ обикновените съдилища и всички съдии иматъ право да осъждатъ длъжностните лица, до тамъ това е естествено нещо. Не значи, че са дава на съдилищата някоя особена привилегия, ако те се ползуватъ съ правото да осъждатъ агентите на изпълнителната власть, когато тези последните престъпватъ закона. Да се отнеме на съдилищата това право, то би зничило да имъ се отнеме едно отъ най-естествените права. Не ми се показва да е ослабена силата на правителството въ Съединените щати поради това, че всички длъжностни лица са отговорни предъ съдилищата, напротивъ, чини ми се, че като са постъпили по такъвъ начинъ, северо-американците са увеличили почитанието къмъ управляющите, понеже тези последните взематъ сериозни мерки да избягнатъ критиката“. . . . „Не съмъ забележилъ тъй също да има много политически процеси въ Съединените щати“ . . . . „Длъжностните лица не даватъ поводъ за подобно нещо, когато се боятъ отъ преследванье“ [2]).

Местно, общинско самоуправление. Историята ни показва, че на всякаде, дето не е имало силна централизация, дето на провинциите и на общините се е давала свобода на действие, се е развивала свободата и благосъстоянието, тамъ деспотизмътъ, подъ какъвто видъ и да се явявалъ, е срещалъ силно противудействие. Историята ни показва тъй също, че даже въ страни, дето се въвеждала деспотическа власть, свободата не е бивала съвършено потъпкана, щомъ местното самоуправление се е запазвало до някъде, и че най-големите дес-

---

[1]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. I, p. 136.
[2]) Tocqueville, De la démocratie en Amérique, t. I, p. 172—173.

поти, Ришелье, Лудовикъ XIV, Наполеонъ, са били и най-върли неприятели на местното самоуправление.

До голямата французка революция, когато духовенството и знатните се ползуваха съ известни права и привилегии и имаха провинциални събрания, макарь и съ ограничено влияние, и когато съществуваха корпорации, деспотическата власть срещаше известни пречки. Ала отъ голямата французка революция, която унищожи правата и привилегиите на знатните и духовенството, на провинциалните събрания и на корпорациите, централизацията се усили, и при сегашните многобройни интереси и обществени въпроси, що иматъ да решаватъ правителствата, при грамадните средства, съ които те разполагатъ, тяхната власть е грамадна, и тази власть среща само отделни личности, съ които може да се разполага по своя воля, безъ да среща учреждения или класове, които да противустоятъ на нейните злоупотребения. Въ сегашно време отъ най-видните списатели и публицисти, отъ много държавни мъжье и отъ интелигентната часть на обществото се признава, че централизацията въ европейските държави е много силна, че свободата и демокрацията не се съгласяватъ съ силната централизация, че конституционализмътъ съ силна централизация не дава тези резултати, които тряба да даде, та единъ отъ най-важните въпроси, що се е породилъ въ конституционните страни на наше време е, какъ да се съгласи свободата съ централизацията и каква независимость да се даде на местните самоуправления, за да могатъ те да противустоятъ на злоупотребенията на централната власть, да пазятъ свободата и местните интереси на населението и въ същото време да не страда народното единство.

Местната свобода има тоя много важенъ резултатъ, че дава политическо възпитание на гражданите, защото местните въпроси не са сложни и всякой може да ги разбере; научва ги да се занимаватъ съ обществените дела, да гледатъ на тяхъ като на свои частни дела, кара ги да навикватъ да ценятъ своите права, да се подчиняватъ на законите, а не на силата, и да разбиратъ, какво значение има техниятъ гласъ, когато се избиратъ хора, що се занимаватъ съ общите интереси. А само при такива обстоятелства вратите на деспотизма, въ каквато форма и да се явява той, са затворени. „Не можемъ да си представимъ, казва Лабуле, какъ селяни, които не познаватъ своите общински интереси, които имъ са най-близки и които те могатъ да разбиратъ, би били озарени отъ някаква непадейна светлина, всякои три години, когато избиратъ на-

родни представители“ [1]). По същия въпросъ Лавеле говори: „Справедливо се казва, че местните учреждения са първоначална школа на свободата. Въ местните събрания именно гражданите се научватъ да разбиратъ, до колко доброто воденье общественитe дела принася полза на техните частни интереси Народното събрание действува далечь отъ тяхъ и за последствията отъ неговите решения не е лесно да се съди. Местното самоуправление е най-доброто политическо възпитание за единъ народъ . . . Въ общините народниятъ суверитетъ не е праздна дума. Народътъ тамъ може да действува като господарь, защото се занимава съ интереси, които познава и които вижда съ очите си . . . . Като навикватъ гражданите да контролиратъ местното управление, те добиватъ способности да се занимаватъ и съ управлението на целия народъ“ [2]). А Блунчли казва: „Местното самоуправление дава стремение на гражданите сами да си помагатъ — то е република въ такъвъ смисълъ въ какъвто са я разбирали въ старо време. Благодарение на местното самоуправление гражданите не искатъ да бъдатъ третирани като предмети, а се стремятъ да взематъ участие въ воденьето на общественитe дела, да взематъ участие въ труда и въ отговорностьта, въ правата и въ длъжностите“ [3]).

Местното самоуправление, взето въ обширенъ смисълъ на думата не е само теория, а съ векове се практикува въ Англия, въ Северна Америка и въ Швейцария [4]) и е дало прекрасни резултати — служило е винаги и служи на добрия вървежъ на работите, на реда, на благосъстоянието и на развиваньето и утвърдяваньето на свободата. [5]) Като говори за местното самоуправление (self-government) въ Съеди-

---

[1]) Laboulaye, Histoire des Etats-Unis, t. I, p, 236.

[2]) Laveley, op. c. t. II, p. 275 u t. I, p. 86 — 87.

[3]) Bluntschly. La politique, p. 52.

[4]) Централизацията е най-силна въ Франция, а въ Германия, особено въ Прусия, и въ Белгия и Холандия общините и провинциите иматъ доста широка свобода. Въ Белгия се е случвало, щото и големи и малки общини да се съпротивляватъ на министерствата за дребни работи даже, що се отнасяли до местната свобода, и скъпо е костувало на тези министерства, които са искали да унищожатъ това съпротивление.

[5]) Въ Англия всякоя местность избира местните длъжностни лица и съветъ-който ги контролира, и управлението на тези лица е напълно независимо; те се занимаватъ съ полицията въ местностьта, съ училищата и т. н. А въ Съединените щати, дето всякоя община брои отъ 2000 до 3000 души, общините са управляватъ свободно отъ длъжностни лица, които народътъ избира всякоя година. Тамъ населението на общините е непосредственъ господарь на местните си дела, а именно няма общински съветъ, но се избиратъ отделни длъжностни лица за разните местни дела едно лице се избира за полицията на общината, друго налага данъка, определенъ отъ общината, трето се грижи за пътищата и т. н.,) и народътъ самъ решава всички дела, що има да се извършатъ въ общината, а длъжностните лица само прилагатъ общинските решения и закони. Ако тряба да се направи училище напр., няколко определени

нените щати, Токвилъ, който посочи най-нагледно ползата отъ местното самоуправление, казва: „Азъ вярвамъ, че местните самоуправления са полезни за всички народи, ала чини ми се, че ни единъ народъ няма такава същинска нужда отъ тяхъ, както този народъ, чието социално устройство е демократическо. Една демокрация безъ местни самоуправления няма никаква гаранция противъ деспотизма. Какъ ще се съпротивлявате на тиранията въ една страна, дето всяко отделно лице е слабо и дето никакъвъ общъ интересъ не свързва отделните лица? Тряба следователно еднакво да желаятъ постепеното развитие на местните свободи както тези, що се боятъ отъ анархия, тъй и тези, що се боятъ отъ абсолутна власть. . . . Азъ посетихъ двата народа, които до най-висока степень са развили местната свобода, и чухъ гласа на партиите у тия народи. Въ Америка азъ срещнахъ хора, които тайно се стремяха да унищожатъ демократическите учреждения на страната. Въ Англия срещнахъ други, които силно нападаха аристокрацията. Ала не намерихъ ни единъ човекъ, който да не гледа на местната свобода като на едно голямо добро. Въ тези две страни приписватъ обществените злини на многобройни и разнообразни причини, но никой не ги приписва на общинската свобода. Азъ чухъ граждани да отдаватъ на многобройни причини величието или процъвтяваньето на отечеството си, ала азъ ги чувахъ да турятъ местната свобода на първо място и на чело на всичките други добрини“. [1])

Силната централизация убива чувството на инициатива у народа, прави го да чака всичко отъ властьта, да гледа на обществените интереси и въпроси, като на интереси и въпроси, що интересуватъ само правителството, да не може да разбере, че обществените дела вървятъ само тогава добре, когато всички граждани се интересуватъ съ тяхъ, и да заприлича най-после на стадо, водено отъ чиновниците. У такъвъ народъ могатъ да съществуватъ и най-добрите закони, но те ще бъдатъ мрътви букви; у такъвъ народъ може да има народно управление и либерална конституция, но всичко това е само на гледъ, въ същность тиранията въ най-лошъ видъ владее и се утвърдява. Съ следните прекрасни думи Токвилъ описва последствията отъ централизацията, доведена до крайность: „Има евро-

---

длъжностни лица свикватъ населението на общината (те са длъжни да свикатъ винаги общинските избиратели, когато 10 души отъ тяхъ, притежатели на имотъ, го поискатъ) и то определя мястото, дето тряба да се построи училището, разноските и пр., и само изпълнението остава на длъжностните лица.

[1]) Tocqueville, De la démocratie en Amérique, t. I, p. 159, 161 и 162.

пейски страни, дето гражданинътъ е единъ видъ поселенецъ, равнодушенъ къмъ съдбата на мястото, дето живее. Най-големи преврати ставатъ въ страната безъ негово участие и той не знае даже точно, какво се е случило, той е чулъ случайно за събитието, което е станало. Има даже нещо повече отъ това: съдбата на селото му, полицията въ улицата, дето живее, съдбата на черквата му, никакъ не го трогватъ; той мисли, че всички тези неща по никой начинъ не се отнасятъ до него и че те принадлежатъ на единъ силенъ чужденецъ, който се казва правителство. Колкото се отнася до него, той се наслаждава отъ тия блага (миръ, безопасность и др.), що му дава правителството, безъ да мисли, че тия неща са негови, безъ да му дохажда на умъ, че е нужно да се подобряватъ. Това отсътствие на интересъ къмъ самия себе отива тъй далечъ, че ако неговата собствена безопасность или тази на децата му е компромитирана най-после, вместо да гледа самъ да отстрани опасностьта, той скръстя ръце и чака да му дойде целиятъ народъ на помощь. Впрочемъ тоя човекъ, при всичко че е жертвувалъ напълно свободната си воля, не обича да се подчинява, както не обича това и всякой другъ. Истина е, че той се подчинява на произвола на чиновниците, ала когато ослабне силата, която го притиска и на която се подчинява, нему е приятно да не иска и да знае даже за закона, както не иска да знае човекъ за победения неприятель. Такъвъ човекъ следователно постоянно се движи между робството и своеволието.“ [1])

Отъ казаното до тукъ излиза, че едно общинско конституционно правителство, особено въ страна, дето местното, общинското самоуправление не е развито, не може да не обръща внимание на този важенъ въпросъ, не може да не се грижи, до колкото е възможно за развитието и за автономията на местните управления, и че само едно правителство, което гледа да се задържи на власть съ каквито и да е средства и което гони свои лични цели, се стреми да дискридитира местните управления, като ги прави орѫдие на своята власть, орѫдие на своята тирания, на разсипничество и на партизанство, та по такъвъ начинъ ги дискредитирва въ очите на населението и не имъ дава време да се развиятъ и да се привърже населението къмъ тяхъ.

Политическите партии. Въ конституционните държави политическите партии играятъ много голяма рола и може

---

[1]) Tocqueville op. c. t. I, p. 154.

смело да се каже, че е необходимо, щото представителното управление да бъде управление на една или на друга партия. Политически партии съществуватъ всякаде, дето има свободно народно управление, и то е естествено, защото мненията на всички граждани относително формата и начина на управлението, както и относително важните въпроси и реформи, които интересуватъ целия народъ, не могатъ да бъдатъ еднакви. „Политическите партии се явяватъ на всякаде, дето има свободенъ животъ, те липсватъ само у съвсемъ равнодушните къмъ обществените дела народи или пъкъ у народи, потиснати отъ насилствена, деспотическа власть. Тяхното отсътствие е знакъ, следователно, на неспособность или на притеснения . . . Политическите партии толкова по-ясно се показватъ, колкото е по-богатъ и по-свободенъ политическиятъ животъ. Усилието и съперничеството на партиите са причина да се явяватъ най-добрите политически учреждения и да се изваждатъ на яве всичките народни богатства и скрити сили.“ [1])

Партиите принасятъ много голяма полза, те водятъ народа къмъ свобода, напредъкъ и благосъстояние, когато иматъ същински убеждения и защищаватъ принципи, когато се въодушевяватъ отъ благородни стремения къмъ народното благо и къмъ нормалното развитие на средствата на страната и когато действуватъ въ кръга на законите, зачитатъ свободата и правата на гражданина, както и свободата и правата на другите партии. Благодарение на обстоятелството, че двете големи английски партии, тори и виги, изпълняваха до някаде и изпълняватъ тия условия, Англия достигна до висока степень на благосъстояние, могъщество и свобода.

Ала у всякоя партия има въ по-голяма или въ по-малка степень духъ на партизанство и партийни страсти, всякоя партия си има и свои частни интереси и своя организация, по-силна или по-слаба, и не е възможно, щото тия неща, които са присъщи на всякоя партия, да не влияятъ въ по-голяма или въ по-малка степень и върху нейните действия и дела отъ общественъ характеръ, само че у една същинска партия те стоятъ много по-долу отъ обществените интереси и отъ народното благо.

Когато партизанскиятъ духъ и партийните страсти взематъ върхъ у една партия, тя изменява на своята мисия, изменява на своето raison d'être и не е вече същинска партия. Такава партия гледа едностранчиво и пристрастно на всички

---

[1]) Bluntschly, La Politique, p. 318, 319.

въпроси, що интересуватъ народа, вярва, че само нейните идеи, мнения и действия водятъ народа къмъ добро, че противните партии служатъ само за зло и за нещастие, та успехътъ на партията става цель и се въвожда умраза и нетърпимость, съвсемъ противно нещо на принципите на една същинска партия. „Партизанскиятъ духъ прилича на сектантския духъ, казва Лавеле, той образува една особена съвестъ, която вярва, че всичко е позволено за полезното дело (спр. за това, що партията мисли за полезно). Тези, що са обзети отъ партизански духъ, никога не признаватъ грешките на приятелите си, не ги забелязватъ даже, никога те не признаватъ, че противниците могатъ да бъдатъ съвестни; те виждатъ у противниците само лъжи, измами, несправедливости, коварни дела и са обзети отъ желание да ги потискатъ и безпощадно да ги съсипатъ, защото само те защищаватъ истинските интереси на страната, а противниците би докарали страната до опропостяванье . . . Партизанскиятъ духъ е тъй нетърпимъ и неговото »credo« е тъй строго, че който не го защищава, както си е, той е изменникъ. Всякаква независимость на идеите изчезва, всякой става робъ на официалната программа на партията“ [1]).

Всякоя партия тряба да има своя организация безъ съмнение, ала ако организацията е много силна, ако дисциплината дохожда до тамъ, че всякой неинъ членъ да бъде принуденъ подпълно да се подчинява, то ето до какво може да се дойде, ако такава партия добие болшинство: Властьта, съ която разполага министерството, ще стане много опасна, защото отговорностьта му ще бъде илузорна. Неговата партия, неговото болшинство енергически ще го подържа, вместо да го контролира и да го свали, ако то принася вреда на страната. Опозицията ще остане безсилна до идущите избори и министерството ще остане на власть дори, когато поради еволуцията на общественото мнение бъде изгубило болшинството въ страната. Конституционното управление въ такъвъ случай става народно управление чрезъ една партия, която партия държи властьта въпреки народа. [2]) Въ ни една страна политическите партии няматъ такава силна организация и дисциплина, както въ Съединените щати, и при всичко че тамъ свободата на гражданите е гарантирана, както никаде съ изключение на Англия, при всичко че общественото мнение е много развито и се

---

[1]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. II, p. 87.
[2]) S. Girons, Manuel du droit constitutionnel, p. 447, 448.

взематъ всички мерки да се предвардятъ злоупотребленията, злото отъ тази силна организация и дисциплина се чувствува до известна степень.

Когато частните интереси на една партия взематъ върхъ надъ общите, тя може да носи името партия, но престава да е такава и е гибелна за страната.

„Една политическа партия, казва Блунчли, може да има многобройни недостатъци, може лекоумно да приема всякакви нововедения или премного да бъде привързана къмъ миналото, може да употребява не на мястото си и нецелесъобразни средства и да преследва глупава цель, и при все това да заслужва почетното име партия. Ала една партия престава да бъде такава, а става партия-котерия, когато тя се тури по-горе отъ държавата, когато подчинява държавните интереси на своите, цялото на частьта“. [1])

Такава партия въ името на общото благо гледа да удовлетвори своите частни интереси, защищава не принципи, а си служи съ принципите само за да прикрива своя егоизъмъ, нечисти стремения и експлоататорски цели, стреми се да подига страстите и предразсъдъците на тълпата, гледа да държи народътъ въ постоянно възбудено състояние чрезъ лъжи, преувеличения, извъртванье на фактите, груби нападения, само и само да добие болшинство въ време на изборите, та да вземе властьта въ ръцете си и чрезъ грубата сила, съ която разполага, да стане оръдие на притеснения, тиранство, деморализация, да завладее средствата на народа и да живее като паразитъ на гърба му. Най-после такава партия води борби за личности, а не за убеждения, състои главно отъ хора съ гъвкава съвестъ, безъ убеждения и честность, безъ независимостъ на характера, хора, които само викатъ и се движатъ и безпрекословно се подчиняватъ на програмата на партията и на водителите ѝ, хора които са политикани по професия и чието единствено стремление е да добиятъ места и да живеятъ отъ народния потъ.

Щомъ една партия преследва свои лични цели и състои отъ хора съ гъвкава съвесть, тя има напълно развращающе влияние върху народа и е гибелна за държавата, макаръ да изповядва и най-хубавите принципи. „Хората на партиите често викатъ, казва Семанъ, «принципи, а не хора!», за да накаратъ избирателите да подържатъ кандидати, известни като хора егоисти и недобросъвестни. Истинското правило е,

[1]) Bluntschly, La politique, p. 322, 323.

да се подържатъ принципи и хора съ принципи, съ характеръ и дарби. Принципите не могатъ да се приложатъ безъ хора, и хора на партиите, хора егоисти и амбициозни, които малко зачитатъ честностьта, могатъ да направятъ, щото принципите на цялата партия да служатъ на техните егоистични стремения. Хора честни, патриотични, въодушевени отъ народното добро, които не са буйни членове на една партия, извършватъ съвестно своите длъжности, и обществените интереси рядко би се накърнили отъ тяхъ, даже ако политическите имъ принципи не са въ всяко отношение безъ недостатъци. Но не може да се доверява на хора нечестни и амбициозни, каквито и да са принципите, що изповядватъ. Единъ нечестенъ човекъ често ще употребява властьта, която му е поверена, за да послужи на своите лични интереси или на интересите на приятелите си, безъ да обръща внимание на справедливостьта или на общото добро". [1])

Въ една страна, дето има политически животъ, дето гражданите се интересуватъ за обществените дела, партии-котерии не могатъ да виреятъ, ала при все това на всякъде партиите въ по-голяма или по-малка степень употребяватъ манерите на партиите-котерии. Въ Съединените щати напр., при всичко че общественото мнение е много развито, често партиите приематъ манерите на котериите и често намиратъ средства да направятъ, щото конституцията да служи на интересите на владеющата партия. Въ всякой случай единственото средство чрезъ което една страна може да се освободи отъ гибелното влияние и вредите, що принасятъ партиите-котерии, то е силата на общественото мнение и такава избирателна система, която да осигурява независимостьта на всякой избиратель и да дава право на меншествата, както и на независимите и честни характери, що стоятъ далечъ отъ партийните борби, да иматъ значение споредъ влиянието, съ което разполагатъ въ страната.

Изборната система. Изборите.

Основниятъ принципъ на конституционализма изисква щото народното събрание да бъде огледало на народа, сир. въ народното събрание да бъдатъ представлявани всички мнения, течения, интереси, които иматъ сила у тази или онази часть отъ населението на страната. Щомъ това не става, конституционализмътъ е подкопанъ въ самите основи. Обаче въ ни една конституционна страна народното събрание не е

[1]) Seaman, Le système du gouvernement américain, p. 96, 97.

огледало на народа, а причината на това явление се крие въ самата изборна система. И наистина споредъ сегашната изборна система, ако единъ кандидатъ за народенъ представитель, принадлежащъ къмъ болшинството, е получилъ 2000 гласа напр. въ една избирателна околия, а противникътъ му, кандидатъ на меншеството, — 1950 гл., то за представитель се прогласява кандидата на болшинството, а гласовете на 1950 избиратели се губятъ — 1950 избиратели значи като че ли не съществуватъ въ тая избирателна околия. Ето единъ нагледенъ примеръ: знаменитиятъ французки списатель и държавенъ мъжь, Тиеръ, при едни избори въ Франция получилъ въ Валенсиенъ отъ 15 до 16000 гласа, въ Ексъ — 10000 гл., въ Марсилия — 15000 гл., и ако въ Парижъ да бе получилъ по-малко отъ 16000 гл., не би билъ нар. представитель, тъй че единъ гражданинъ, който е получилъ повече отъ 55000 гласа въ страната не може да бъде нар. представитель, а четири негови противника, отъ които ни единъ не е получилъ повече отъ 16000 гласа, ставатъ нар. представители. Ясно е, че при сегашната изборна система меншенствата, чиито мнения и интереси иматъ пълно право да бъдатъ представлявани въ нар. събрание, не се представляватъ тамъ съ всичката си сила и имъ се отнема следов. правото да упражняватъ серпозенъ контролъ върху делата на болшинството и да принасятъ такава полза на общите интереси, каквато полза биха могли да принесатъ. „Избирателната система, която обикновено се прилага сега, довежда до този нежелателенъ резултатъ, казва Лавеле, че меншенствата не се представляватъ въ нар. събрания съответствено съ числеността на избирателите, що ги подържатъ. Често се случва даже, щото болшинството на народното събрание, което се разполага съ правителството, представлява не болшинството, а — меншенството на избирателите. Този резултатъ, който е напълно противуположенъ на самата същность на конституционализма, е много опасенъ за трайностьта на конституционните учреждения. И наистина, представете си, че една отъ партиите сполучва, щото малко повече отъ половината представители да са нейни хора, но че тоя резултатъ тя е добила следъ упорна избирателна борба; представете си тъй също, че въ избирателните околии, дето е спечелила тя, разполага съ твърде незначително болшинство, а въ избирателните околии, дето е спечелила противната партия, тя не разполага почти съ никакви гласове. Въ такъвъ случай победената партия ще бъде меншество въ народното събрание, при всичко че тя е подържана отъ грамадното болшинство на изби-

рателите.“ [1]) При това сегашната избирателна система спомага на ожесточението на партийните борби, кара партиите да употребяватъ всевъзможни позволени и непозволени средства, само и само да спечелятъ по няколко гласа повече въ отделните избирателни околии, та въ такъвъ случай да изключатъ противниците си отъ народното събрание и да се разполагатъ по своя воля съ властьта. Тя става тъй също причина да не получватъ независими хора гласове, защото привърженците на такива хора знаятъ, че не ще иматъ болшинство, напразно следователно ще гласоподаватъ за тяхъ, въ същото време много отъ избирателите на меншествата, като знаятъ, че гласовете имъ ще пропаднатъ, не се интересуватъ отъ изборите и не отиватъ да си дадатъ гласовете.

Другъ характеръ би имали партийните борби и другъ би билъ съставътъ на народн. събрание въ известна страна, ако гласовете на кандидатите отъ една партия въ известна избирателна околия, какъвто и да имъ е броятъ, не би пропадали, а би се зачитали, би се събрали съ броя на гласовете, що са получили тези кандидати въ цялата страна, защото въ такъвъ случай не би имало смисълъ, щото една партия да употребя непозволени средства, които я дискредитирватъ, за да спечели само няколко гласа повече въ тази или онази избирателна околия. Съзнанието на недостатъците на сегашната избирателна система е голямо у западните европейски държави, и тамъ се явиха разни нови изборни системи, които броятъ многобройни, напълноубедени въ важностьта на въпроса и деятелни привърженци. Ала новите изборни системи са още несъвършени и не може да се съди напълно за тяхната практичность, при всичко че някои отъ тяхъ, въведени въ някои английски колонии и при известни избори въ самата Англия (при изборите за училищни комитети напр.) дадоха добри резултати.

Но като оставимъ на страна самата избирателна система, същностьта на конституционализма се покварва отъ злоупотребленията, по-големи или по-малки, що са ставали и ставатъ отъ страна на партиите въ разни конституционни страни въ време на изборите. Разните закони, които постоянно се издаватъ въ разни конституционни страни и които иматъ за цель да се унищожатъ злоупотребленията, що ставатъ въ време на изборите, показватъ, че те съществуватъ горе-долу на всякъде. [2])

---

[1]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. II, p. 81.

[2]) Очевидно става, че докато гласоподаваньето не се направи съвсемъ тайно, (въ Белгия гласоподаването е съвсемъ тайно, а именно всички избиратели добиватъ отъ бюрата бюлетини, които за всички избиратели са напълно еднакви), докато не

Опитътъ показва, че даже въ Англия и въ Съединените щати са ставали и ставатъ злоупотребения при изборите. По поводъ на тези злоупотребения Гарфилдъ е казалъ следните думи по адресъ на гражданите отъ Съединените щати: „Никой не може да откаже, че лошо местно управление е сериозна злина. Ала да се отнеме свободата и святостьта на гласоподаването е повече отъ злина: то е престъпление, което ще съсипе самото управление. Ние нямаме мярка, съ която точно бихме могли да определимъ големите злочестини, които ще се струпатъ върху главите ни, поради невежеството и пороците на гражданите, съединени съ корупцията при изборите. Ако поколението, що иде следъ насъ, се заслепи отъ невежество и се разврати отъ пороци, паданьето на републиката е очевидно и безъ царь“. [1])

Ето главните злоупотребения, що са ставали въ разни страни отъ страна на партиите: 1) Записванье въ избирателните списъци на лица, които нямать право да бъдатъ записани за такива; 2) избиратели, които гласоподаватъ въ една известна секция, при всичко че са записани въ друга секция или пъкъ такива, които гласоподаватъ въ няколко секции (въ Съединените щати); 3) турянье приготвени отъ преди бюлетини въ урните (въ Италия); 4) неточно броенье гласовете (въ Италия); 5) такава манипулация съ избирателните околии, щото болшинството да получи тази партия, що е направила тая манипулация (въ Съединените щати); 6) Кассирванье изборите на народни представители, които принадлежатъ къмъ опозицията: при проверките на изборите въ нар. събрание: болшинството кассира изборите на депутатите отъ опозицията (въ Франция и въ Гърция); 7) издаванье закони, отстъпванье концесии въ полза на партията що владее (система на коррупция, употреблявана въ по-големи или въ по-малки размери на всякъде. [2])

Но най-вредително и опасно обстоятелство за една конституционна страна, обстоятелство, което напълно разваля конституционния животъ, е намясата на правителството въ изборите. А примери отъ такава намяса има въ историята на конституционализма. Освенъ че разполага съ материалните

се турятъ хора отъ разни партии при урните да упражняватъ контролъ, както предвижда издаденятъ преди няколко години белгийски избирателенъ законъ, и докато не се даватъ въ ръцете на независими съдии всички, що правятъ злоупотребления при изборите, били те длъжностни лица или не, злоупотребенията не могатъ въ по-голямата си часть да бъдатъ унищожени.

[1]) Revue des Deux mondes, Le centenaire d'une constitution, avril 1889, p. 806.

[2]) Laveley, Le gouvernement dans la démocratie, t. II, p. 59.

средства и съ грубата сила на страната, правителството винаги се ползува и съ таково голямо влияние, съ каквото не може да се ползува ни една партия, та когато то се меси въ изборите, не може да има свободна борба между кандидатите и независимость на избирателите. Въ такъвъ случай правителството вместо да бъде народно правителство, се обръща въ правителство на една партия, която въ името на народния суверенитетъ и на народните интереси, упражнява своя собственъ суверенитетъ, нарежда своите лични интереси и нар. събрание става оръдие на най-незаконни стремения, амбиции и апетити, та „народните интереси са продадени отъ тези, чиято мисия е именно да защищаватъ тези интереси". При това се всява диморализация между населението, болшинството се терроризира отъ меншеството, гражданите изгубватъ вяра въ законите и справедливостьта и страната се тласка или къмъ деспотизъмъ или къмъ анархия.

(Следва).

Г. Дерманчевъ.

Нещо за „Закона на Линча“.

Въ 1892. г. — не помня месеца и датата — азъ прочетохъ въ вестника New York Sun една дълга статия подъ заглавие «Cruel Lynching of a Negro» (Жестоко линчеванье на единъ негъръ). Въ тази статия подробно се описваше, какъ въ Парижъ, въ щата Техасъ, се разигравали съ единъ негъръ, за дето изнасилилъ и убилъ една бяла жена.

Това не е бърза разправа надъ човекъ, хванатъ на мястото на престъплението, а не е тъй също разправа на „грубата тълпа“.

Разправата се състои въ обесванье или въ растрелванье, или въ комбинация на двата начина. Негъра бавно изгорили на огъня. Именно понеже пламъкътъ и пушекътъ скоро мораръ човешкия животъ, затова се употребили всичките способи — негъра на няколко пъти билъ изважданъ изъ пламъка — каквото да му се продължатъ мъките, а съ това да се продължи удоволствието на многобройните зрители.

И зрителите, тълпа отъ няколко хиляди души, съ диво наслаждение следели конвулсивните движения и мъките на негъра. Дошли тези зрители съ единъ видъ „увеселителни тренове“, специално устроени за този случай, а отъ по-рано още на мястото на грозната казнь се наместили фотографи, за да снематъ разните фази на гледката, за да може се наслади отъ нея и всеки, който не е билъ честитъ да присътствува на самото зрелище. И наистина почти всичките вестници бяха препълнени съ тези снимки.

Какво ще кажете, читателю, по повода на тоя фактъ? Възможно ли е нящо подобно, въ която и да е европейска страна? Подобно може да се намери само въ гладиаторските игри на древния Римъ.

Най- ужасното въ този фактъ освенъ казаните „увеселителни тренове“ и фотографии са именно многобройните зрители, вседъ които се намирали видни граждани (promnent citizens) отъ градеца и околностьта, и най-после — отношението на печата.

Статията въ New York Sun произведе на мене такова тежко впечатление, подробностите бяха толкова грозни, че съ мъка я прочетохъ до край, но като желаехъ да проверя фактътъ, азъ се обърнахъ къмъ другите вестници, и що да видя — и те бяха препълнени съ подобни снимки и описания, въ които съ американска точность се рисуваха отъ начало до край приготовленията за наказанието, конвулсиите на жертвата и продължителностьта на страданията ѝ. Ала нигде ни сянка отъ негодуванье! Само въ една немско-американска газета: »New Yorker Volkszeitung« срещнахъ силенъ протестъ и дълбоко възмущение, но и това бе гласъ европейски. После ми разправяха, че подобно негодуванье се изразило и въ единъ отъ англо-американските вестници, а вероятно е, че такива е имало още няколко, ала въ всеки случай тези са били съвсемъ уединени гласове по тоя поводъ.

Откакъ прочетохъ за факта, който току що описахъ, зафанахъ, когато четяхъ вестниците, да обръщамъ особено внимание върху линчеваньето. Оказа се, че такива линчеванья като гореописаното, ставали твърде рядко: презъ петьтя и половина години, които прекарахъ въ Съединените Държави, имаше още само единъ случай на такъво ратифировано утрепванье единъ негъръ за развлечение на публиката. И това се случи пакъ въ Техасъ, единъ отъ най-некултурните щати на съюза. Отношението на печата и въ този случай, даже и въ най-културните стари атлантически щати бе също такъво, както и въ описания случай: фотографии, математическа точность въ описанието и — туй-то.

Казахъ вече че такива линчеванья са твърде редки, но затова пъкъ обикновено линчеванье, т. е. бърза разправа на частни хора съ престъпника или съ лице, което само се подозира въ престъпление, тамъ е твърде често явление: ежегодното число на линчеванията още значително превишава числото на законните наказания. Повечето линчеванья се състоятъ въ това, че обесватъ престъпника на най-близкото дърво, като при това обикновено и стрелятъ върху жертвата преди да е издъхнала.

Най-често линчеванията ставатъ въ южните, бивши робовладелчески щати, и въ западните минни (Калифорния, Орегонъ, Невада и Колорадо), но те се случватъ сегизъ-тогизъ и въ най-културните северо-източни щати.[1]) И тукъ общественото

---

[1]) вж. статията »Linch Law«, въ Encyclopaèdia Britanica.

мнение още не протестира противъ тоя варварски обичай, а се отнася къмъ него индеферентно, или даже го одобрява.

Най-често линчеванията ставатъ за убийства, за кражба на конье, и за престъпления на негри спрямо бели жени. Поредки са линчеванията на лица, хванати на мястото на престъплението, а сравнително често са линчеванията на лица, които се намиратъ въ затвора и вече очакватъ съдебно следствие и пресъда, или пъкъ вече са осъдени. Самозваните желати овладяватъ затворниците по единъ твърде простъ начинъ. Въ маски, или безъ тяхъ, те навлизатъ въ затвора и съ заплашванье искатъ отъ чиновниците на затвора да имъ се предадатъ известни затворници. Твърде рядко чиновниците се съпротивяватъ, повечето пъти те предаватъ затворниците безъ всяко съпротивление.

Приготовленията за линчеванья въ някои случаи ставатъ тайно, а въ други — открито, като се дебатира и решава за тяхъ на голями публични митинги, както туй стана напримеръ въ известното Ново-Орлеанско дело, т. е. линчеванието на единайсетъ души италианци въ Нови-Орлеанъ.

Линчеванието на тези италианци,[1]) които се обвиняваха въ убийство на началника на полицията, Давидъ Хенеси, и бяха вече затворени, се реши на митинга, свиканъ на 10 часа сутринята на 10. мартъ 1891. г., на площадята на станцията Клей (Clay). По-рано отъ назначеното време тълпата се трупаше вече на площадята и посрещна организаторите на митинга, Паркерсона и Уйклифа, съ възтържено „ура“. Когато се въстанови тишината, Паркерсонъ взе думата, нападна силно съдопроизводството по делото на италианците — именно, че съдебните заседатели (присяжните) не се съгласили да се осъдятъ — и завърши съ думите:

„Азъ не желая нито известность, нито слава, азъ съмъ само простъ гражданинъ на свободна Америка и искамъ да изпълня гражданския си дългъ.“

„Да вземемъ ли пушките си?“ провикна се единъ отъ слушателите.

„Да, да, отговори Паркерсонъ, вземете пушките си, и веднага да се съберемъ на «Congo Square» (площадь).

Около $10^1/_2$ часътъ тълпата нахлула презъ една отъ вратите на затвора, и варварската разправа надъ италианците зафанала. Никакво съпротивление, казва вест. »New York Tribune«, не бе оказано отъ полицията и отъ шефа на пред-

[1])Всичките подробности на това дело извадихъ изъ статията »La Loi de Linch« въ Revue de deux Mondes, mai 1891.

приятието противъ тълпата, която беше добре въоръжена съ пушки и револвери и въ която бяха представени не само долните съсловия, но и най-видните банкери и търговци на Нови Орлеанъ.

Изоставамъ подробностите на самата разправа. Повечето отъ италианците били убити въ самия затворъ, само едного някого-си Мануелъ Полица, извадили отъ затвора, тъй като, както забелязва авторътъ на статията въ »Revue des deux Mondes«, щяло да липсва нищо на линчеваньето, ако би се оставила тълпата (le gros de la foule) безъ „зрелище“: затова Мануелъ Полица го обесили подъ открито небе, но преди да изгуби съзнанието, тялото му пронизали дузина куршуми.

Всички тези линчеванья бяха сетне възтържено одобрени на редъ митинги, събрани въ търговската камара и въ различните борси на града.

На европейския читатель може да се покаже чудно, че такива работи могатъ да се решаватъ на публични събрания, и за обяснение азъ тряба да кажа, че това е възможно заради туй, защото всичките съграждани на самото дело са напълно уверени въ своята безнаказаность. Презъ времето, което прекарахъ въ Америка, не чухъ нито за единъ случай, да е билъ наказанъ единъ lyncher.

Всякому бяха известни, напримеръ, инициаторите на Ново-Орлеанската салхана, те сами се гордеяха съ подвизите си, и при все туй не само останаха безнаказани, но не бяха даже ни съдени. Неписаниятъ законъ или обичай на страната като че ли санкционирва линчеваньето, макаръ че по истинския смисълъ на закона то тряба да се счита за едно отъ най тежките престъпления.

Американците много се гордеятъ съ углавния си процесъ. Американските юристи [1]), като сравняватъ този процесъ съ углавната процедура на разни европейски страни, намиратъ, че англо-американскиятъ процесъ представялъ много повече гаранции за правата на обвиняемия и за интересите на защитата, отколкото европейската процедура. Мисля, че те са прави, но какъ се гарантиратъ правата на обвиняемия и интересите на защитата, или по-просто да кажемъ, какъ се обезпечава правосъдието съ „Закона на Линча“?

При всяко линчеванье самозванци, т. е. отъ никого не опълномощени частни хора играятъ ролата на съдебни сле-

---

) Гледай напр. Rameroy, Municipal Law.

дователи, на съдии и на джелати. Може още да се прибави, че те често играятъ и ролята на законодатели, тъй като не са съвсемъ редки случаите на линчеванья за престъпления, за които законътъ никакъ не предвижда смъртно наказание.

Какъ тия самозванци изпълняватъ ролята на следватели и съдии, всеки леко може да си представи, и безъ всяко преувеличванье може да се каже, че въ повечето случаи линчеваньята ставатъ просто по подозрение.

Имало е, разбира се, време, когато тая груба форма на правосъдие е била неизбежна и е представяла единствена защита на обществото противъ престъпниците. Когато се заселява нова страна, поселенията се явяватъ по-рано, отколкото организована полиция и съдилища, и поселенците за борба съ престъпниците при такива условия неволно прибягватъ къмъ „Закона на Линча“. Ставало е по някога и тъй, че въ по-стари поселения съ организована вече обществена власть, шайки престъпници, благодарение на временни условия, придобивали такава сила, че могли да тероризуватъ полицията и съдите и по такъвъ начинъ парализували тяхната деятелность. Такова време е преживяла, напр. Калифорния въ средата на сегашното столетие, когато тамъ се откри злато, което изведнажъ привлече много емигранти и въ тяхното число не малко престъпници. Полицията и съдилищата се оказаха безсилни въ борбата съ шайки престъпници, и за борба съ тяхъ се организуваха подъ разни названия цялъ редъ тайни общества. И съ помощьта на линчеваньята тия тайни общества подкараха успешна борба съ шайките.

Условия, като гореупоменатите, напълно обясняватъ произхождението на „Закона на Линча“, но тия условия отдавна са престанали да съществуватъ въ Съединените Щати, а „Законътъ на Линча“ все още се държи.

Съ какво да обяснимъ туй на гледъ странно явление?

Всеки обичай се ражда при известни условия, но тия условия могатъ да изчезнатъ, а обичаятъ дълго още се държи. Държи се той често не само въ силата, тъй да се каже, на „социалната инерция“, но и затуй, че той въ известенъ смисълъ е превъспиталъ обществото, предизвикалъ у него известенъ вкусъ, известни чувства и потребности. Същото става и съ навиците на отделенъ човекъ: всеки единъ отъ тяхъ е придобитъ, вследствие на известни временни условия въ живота на човека, но, подобно на обичая, навикътъ си остава още дълго време следъ изчезваньето на условията, които го породили.

Не зная, добъръ ли е или зълъ човекъ отъ природата, но никакъ не се съмнявамъ, че условията могатъ да го направятъ много зълъ, а известни навици или обичаи могатъ да възпитатъ отъ него цялъ звяръ. И несъмненно „Законътъ на Линча“ е единъ отъ такивато обичаи.

Почти всяко линчеванье е публично зрелище и, както показва опитътъ, зрелище къмъ което човекъ може да се пристрасти. Да не бяха линчеванията като източникъ на наслаждения, то не би било възможно да се обяснятъ онези случаи, когато lynchers овладяватъ съ престъпници вече осъдени, както и онези случаи, когато самото линчеванье се организува като публично развлечение.

Въ случая на линчеванье, който описахъ въ началото, мъченията на негъра несъмненно са доставяли наслаждение на публиката Болшинството отъ публиката е било, разбира се, отъ по-рано вече своеобразно „възпитано“, но отъ друга страна, същото линчеванье вероятно е имало „възпитателно влияние“ и на мнозина, които по-рано не са виждали подобни гледки.

Тукъ тряба да се забележи още, че възпитателно влияние на хората има не само животътъ, но и неговото отражение, сир. литературата: възпитателното влияние на линчеванията не се ограничава само съ кръга на непосредствените зрители, но се разпространява, макаръ и въ по-слаба степень, и въ много по-широкия кръгъ на читателите на американските вестници.

Въ единъ американски хумористиченъ журналъ азъ видяхъ една характеристична картинка. Нарисувано бе едно момче на 12—13 год., майката на което му поднася лъжица съ лякъ. Майката моли синътъ да вземе лекарството, но синътъ, очевидно, като знае вкусътъ му, по никакъвъ начинъ не се съгласява.

„Глътни, ще ти дамъ единъ никелъ“ (монета). — Момчето решително се отказва.

„Глътни, ще те взема въ цирка.“ — Пакъ отказъ.

„Вземи — баща ти ще те вземе на първото линчеванье на някой Негъръ.“

„О дай, дай поскоро!“ — и момчето изведнажъ глътва горчивото лекарство.

Момчето, както се вижда, отъ по-рано още било „възпитано.“

Какво го е възпитало, животътъ или литературата?

Може да и едното и другото.

София, Юни 1897.

У. Левенсонъ.

Какъ изникна протекционизмътъ?

Написалъ Г. Т. Данаиловъ.

Отъ някоя година насамъ нашата преса въ стремението си да спомогне за насажданье на индустрии въ страната, широко популяризира икономическата политика, която наричатъ протекционизъмъ. И днесъ българскиятъ читатель знае добре, че подъ протекционизъмъ тряба да се разбира икономическата политика на онези държави, които, за да създадатъ или закрепятъ националната индустрия, затварятъ границите си за чужди стоки чрезъ високи мита и други данъци. Но при какви условия се създаде това направление въ икономическата политика на държавите, какви са неговите първи моменти и какъ се развиле то до днешното си състояние? Ето въпросъ, който често тряба да изпъква предъ българския читатель, безъ да е намерилъ до день днешенъ отговора си въ нашата литература. Да зглобимъ единъ отговоръ на тоя въпросъ е и цельта на тия редове

Условията, които са заграждали икономическия животъ на различните държави, са твърде разнообразни, та затуй и фазите на тяхното икономическо състояние въ дадения моментъ не са еднакви. Едни държави, надарени отъ природата, подпомагани отъ географическото положение, са преминали повече икономически стадии и са отишле доста напредъ, когато пъкъ други — забравени отъ природата, изолирани отъ цивилизацията — са поставени доста назадъ и едва сега прекрачватъ по стъпките, които първите са примнали стотина години по-рано. Протекционизмътъ, като средство съ което по-слабата държава се защищава отъ по-силните и напреднали държави, може следователно да съществува само между държави, които са въ икономически сношения, но които не се намиратъ въ еднакви фази на икономическото развитие.

Това направление обаче, тъй ясно формулирано днесъ въ политиката на европейските държави, не изникна отведнъжъ: то е плодъ на многогодишенъ икономически животъ, плодъ на

цялата цивилизация дори. Ето защо изникването и развитието на протекционизма може да се сфане само въ свръзка съ живота на цялъ редъ други икономо-политични течения, а най вече — въ свръзка съ появяването и тържеството на идеята за свободна търговия. И ако искаме да разберемъ изникването на протекционизма, безъ друго тряба да сфанемъ моментите на учението за свободната търговия.

Идеята за свободна търговия и пълна свобода въ индустриалната деятелность на човека се зароди въ Англия още презъ 17. векъ, когато меркантилизмътъ беше въ най-голяма сила, когато това запретително учение — тъй ясно формулирано въ трудовете на Виллиама Стафорда и Томаса Мена и съ таково усърдие прилагано отъ английското правителство на практика — не само абсолутно запрещаваше достъпа на каква и да е чужда мануфактурна стока, но и подлагаше на строга регламентация всичката ступанска деятелность на народа. Пръвъ заговори за свободна търговия Едуардъ Мисселдень, [1]) още въ първата четвъртина на XVII векъ, но по-пълно и по-основателно развитие получи тая идея въ трудовете на Дѐдлей Норта, който още въ 1691. година се провикна, че „целиятъ святъ откъмъ търговията съставя една нация, а всичките отделни народи — индивиди на тая нация“. Тая идея получи по-широко развитие въ съчиненията на Давидъ Юмъ, Токкера, Ад. Фергюсона, дордето най-сетне се кристализира въ трудовете на знаменития шотландецъ [2]) и неговите последователи. Практическо приложение получи тая идея едва въ началото на XIX векъ, и ако надпревари съ много години своята реализация, това показва само величието и могъществото на мисъльта — да отбелязва отнапрежъ пътя, по който човечеството има да мине.

Великите открития на Аркрайта, Уатта, Кромптона и др. и способностьта на Англия да извлича само за себе си изгодите отъ своите изобретения, дадоха своите плодове и мануфактурната промишленость на Великобритания се разви до небивали по-рано размери. Богатствата се уголемиха, населението порасна и производителните ѝ сили до толкова заякнаха, че Англия беше вече вънъ отъ всякаква конкуренция. Но производство безъ консумация е невъзможно: трябаше следов. да се намери пазаръ, на който да се продаватъ тия стоки. Северо-Американските колонии, които едно време бяха най-

---

[1]) И. И. Янжулъ. Англійская свободная Торговля, Т. I.

[2]) Адамъ Смитъ.

доброто тържище за английските фабрикати, станаха независими и затвориха границите си. И ето че се зафана реакция противъ меркантилизма, който едно време създаде и защищаваше богатствата на Англия, а сега беше вече нестърпимо зло за английския фабрикантинъ. И теорията дойде на помощь. Тя създаде идеята за спасението, практиката я подзе и движението за въ полза на свободната търговия обфана цяла Англия. Учените въ своите кабинети, работниците на митинга, депутатите въ парламента — всички виждаха спасението на Англия въ свободната търговия и ние виждаме въ 1820 год. лондонските търговци да подаватъ въ парламента знаменитата петиция. Зафана се подиръ това една забележителна по своята духовна сила борба на цялото английско общество противъ закоренелите традиции на меркантилизма и новите идеи възтържествуваха. Въ 1846 год. така наречените хлебни закони бяха унищожени, а малко подиръ това — въ 1856 година — по цяла Англия възтържествува напълно свободата на търговията и на промишлеността.

По този начинъ идеята за свободната търговия се е развивала и расла, заедно съ развитието и ръста на английската промишленость. И когато Англия се развои и окрепна, когато мануфактурата ѝ достигна колосални размери, тя не се боеше вече отъ чужда конкуренция и твърде леко, дори необходимо беше да изплува тържеството на свободната търговия, макаръ че и това стана само подиръ дълга литературна борба и бурни парламентски препирни.

Но това течение не се ограничи само съ Англия. Континенталните държави, подъ влиянието на увлекателните космополитични идеи на Ад. Смита и неговия знаменитъ ученикъ Ж. Б. Сей, бяха наклонни да пригърнатъ новите икономически принципи. И наистина, после Виенския конгресъ въ 1815 година, главно по настояваньето на Англия, на континента зафанаха да се отменяватъ тарифите и митата. „Въ 1815 година Великобритания сключи търговски договоръ съ Съединените Щати врзъ основа на пълна взаимность и равенство въ търговските отношения,“ [1]) Тоя случай възбуди европейските държави и подиръ няколко репресалии, Англия свърза търговски договоръ на същите начала съ Прусия, Холандия, Хановеръ, Ханзейските градове, Дания, Франция, Швеция и пр. Скоро английските стоки наводниха европейските тържища. Туземната мануфактура, която се беше укрепила отъ континен-

[1]) И. И. Янжулъ. Англійская свободная торговля, т. I. 223.

талната система на Наполеона, се видя задавена отъ силната английска конкуренция. Ударите се почувствуваха на всякъде и въ литературата се зачуха опозиционни гласове. Печатътъ заговори, че принципите на политическата икономия, изработени отъ Ад. Смита и развити отъ неговите последователи — Рикардо и Сейя, имаха относително значение, че те могатъ да се приложатъ къмъ политиката на Англия, но не и къмъ политиката на другите европейски държави. Защото принципите на смитовата политическа икономия, или както я наричатъ още класическа, са добити, или чисто абстрактно, или пъкъ отъ наблюденията върху английския икономически животъ и затова не отговарятъ на условията, въ които са поставени другите европейски нации. [1]) Че — най-сетне — освенъ тая космополитична политическа икономия има и друга — национална пол. икономия, [2]) задачата на която е да въспитае нацията икономически и да я приготви по тоя начинъ къмъ стъпването ѝ въ всемирното общество на грядущите векове. Тия и други подобни трезви проповеди като че разтласкаха мъглата, която покриваше континента на Европа и всички зафанаха да виждатъ въ идеите на свободната търговия само егоистичните стремения на Англия, цельта на която е била само — „да оттласне стълбата, по която се е възкачила до величието си, за да не може други да се възползува отъ нея, както казва Фридрихъ Листъ. Ако ли пъкъ отъ друга страна, надникнемъ въ борбата, която ставаше презъ това време въ Англия, безъ трудъ ще се убедимъ, че и мнението на самите англичане по тоя въпросъ не е по-друго. Единъ примеръ само стига.

„Въ първите 20 години на сегашния векъ, когато Съединените Щати прибягнаха къмъ по-усилено покровителство на своята промишленость, Лордъ Брумъ се провиква въ парламента, че „тряба да се задуши американската индустрия, дордето е още въ люлката“! На тия думи обаче другъ единъ членъ въ парламента е забелязалъ: „Безполезно е да убеждаваме другите народи да се присъединятъ заедно съ него, къмъ принципите на свободната търговия. Те добре разбиратъ, че това което ние рекламираме подъ свободна търговия е само едно средство да получимъ монополъ за нашата мануфактура на всичките чуждестранни тържища и по тоя начинъ да лишимъ другите отъ възможность сами да станатъ мануфактурни

---

[1]) Самуилъ Ленгъ, въ изложението на проф. И. Янжула, Англ. Св. Торговля, т. II. стр. 135 и нататъкъ.

[2]) Фридрихъ Листъ, Национална система на политическата економия.

народи.“ [1]) Не беше ли подиръ това въ правото си Фридрихъ Листъ да извика на англичаните — Timeo danaos et dona ferentes!

Европейските държави скоро почувствуваха отпадъка на своите мануфактури и, като имаха предъ очи истината на Листовата мисъль, че богата и мощна е тая страна, у която всичките производителни сили се развиватъ съ еднака енергия и равномерно, побързаха да поправятъ грешките си и да избавятъ младата и крехка своя индустрия отъ неминуемата катастрофа: всички бързаха да се защитятъ отъ английската конкуренция. Появи се тогава въ икономическата политика на европейските държави реакция, която представяше до нейде подновяванье на меркантилизма, повече на нови начала, както казва проф. Чупровъ. И тая реакция е новиятъ протекционизъмъ, който би могалъ да се нарече третя фаза на меркантилизма.

По тоя начинъ протекционизмътъ, като политика, изникна въ всичките почти страни на Европа и представя държавна намяса въ сферата на икономическите действия на народа, намяса, проникната отъ стремение да се избави националната промишленость отъ необходимо крушение при срещата ѝ съ могъществената английска промишленость. Държавите на континента разбраха, че тяхното ступанство е още крехко, неразвито и незаякнало, та затова се постараха да го защитятъ отъ ударите на каквато и да е конкуренция. Те съзнаваха следователно, че часътъ за свободна търговия въ Европа не е ударилъ още. Разказватъ, че когато системата на свободната търговия била предложена на французкия посланникъ отъ страна на английското правителство, посланникътъ казалъ: „Планътъ наистина е превъзходенъ въ теория, но за да се приведе въ изпълнение, необходимо е да се почака поне половинъ столетие, дордето Франция се сравни съ Англия по своята мануфактура и капитали“. А пъкъ Наполеонъ е билъ на мнение, че „държава, която, при съвременните светски отношения, би тръгнала подиръ принципа на свободната търговия, би се обърнала на прахъ“. Така щото протекционизмътъ, който се появи въ началото на 19. векъ, е билъ необходимъ, като мярка противъ егоистичните стремения на Англия — „да стане единствена работилница въ света, а всичките други нации да преобърне въ свои чифлици“. Ако при това прибавимъ и високите стремения къмъ политическо могъщество и национално единство, които

[1]) Н. Янжулъ. Англ Св. търговля т. I.

през средата на сегашното столетие се тъй ясно очъртаха въ политиката на всичките европейски държави, ще дойдемъ до заключение, че протекционизмътъ, като мярка която увеличва производителните сили, богатството и могъществото на страната, е билъ неизбеженъ.

Няколко примери отъ действителния животъ, отъ историята, най-добре ще ни покажатъ, до колко протекционизмътъ е билъ необходимъ за политиката на държавите. При тия екскурсии ще се възползуваме отъ книгата на американския писатель Кери.[1]) Най-напредъ ще се обърнемъ къмъ държавите, които не са прибягнали къмъ защита на местната индустрия и са гледали много леко на чуждата конкуренция, особено на английката политика.

„Португалия още отъ старо време произвежда вълна отъ най-високи качества, липсували ѝ са само фабрики, които да преобърнатъ тая вълна въ сукна. Въ 17. векъ наистина са били повикани майстори отъ странство и вълнената мануфактура на тая страна бърже порасла. . .“ Но въ 18. векъ билъ свързанъ съ Англия знаменития метуенски договоръ, споредъ който Португалия, само за да бъдатъ допуснати някои видове нейни вина въ Англия, открива своите пазари; те скоро са били засипани съ английски стоки — и мануфактурата на тая — едно време мощна държава — падна за винаги.

„Ирландското сукно е било прочуто въ онези времена, когато Англия е изнасяла сурова вълна, а внасяла сукно. Но въ 1688. г. правителството на Вилхелма, споредъ молбата на лондонските търговци, употребява всичките си средства, за да задави ирландската промишленость и да накара, щото всичката вълна на Ирландия да минава през английските фабрики“. . ., което и стана. Щомъ обаче въ 1783. год. на Ирландия се даде право да налага мита, промишлеността ѝ се съживи. Въ 1840. год. митата бяха унищожени и промишлеността на Ирландия падна; въ едно късо време числото на фабриките въ Дублинъ падна отъ 91 на 12! „По тоя начинъ, добавя Кери, за ирландския народъ, лишенъ отъ всякакви други занятия, освенъ земледелието, оставаше да избере едно отъ двете: или ползуванье отъ земята срещу каквато и да е рента, или смърть отъ гладъ.“

„Тъй също постъпи Англия и съ Остъ-Индия. Търговията съ тая страна тя направи свободна, но запрети внасяньето на машини и преселяването на инжинери и занаятчии. Така

---

[1]) Kary, Manual of social science, въ руски преводъ.

щото бедните и невежествени обитатели на Индия изведнъжъ бяха принудени да конкуриратъ съ държава, която разполага съ добри и усъвършенствувани машини. Много мануфактурни градища съвсемъ обедняха и се затриха: така напр. отъ цветущия градъ Дакки, който едно време броялъ 90.000 къщи, сега са останали само развалини.“

„Ни една часть отъ Европа не е надарена съ такива естественни богатства, казва Кери, както страните, които влизатъ въ състава на европейска и азиятска Турция. [1]) Вълна и коприна, жито, дървено масло и тютюнъ, се ражда тукъ въ безчислени количества и само една Тесалия и Македония, които едно време се славяха съ своя памукъ, са въ състояние да го произвождатъ въ достатъчни количества за цяла Европа... Природата е направила всичко отъ своя страна, но между туй турската рая е просто робъ, и правителството е принудено да върви по внушението на другите господарства. . .“

„Едно време търговията съ Турско е била много развита, а Турция е снабдявала цяла Европа съ своите платове, които са се славяли особено по боята си; но отъ като Франция и Англия заключиха съ Турция договоръ — да не се взема повече отъ 3% мито на тяхните стоки — и Великобритания изнамери новите машини за тъканье и преденье, турската индустрия, изложена на ударите на западната, зафана да пада. Отъ 600 тъкачни дюзени, които са биле презъ 1812. год. въ Скутари, къмъ 1821. год. са останали само 40 и отъ 2000 тъкачници въ „Шурново“(?!) въ 1812. год. къмъ 1830. са останали само 200. Отъ тогава насамъ тая индустрия съвършено изчезна. . .“

Да се обърнемъ сега къмъ страните, които са прибягвали къмъ защита на своята индустрия изобщо и у които протекционизмътъ съставяше основниятъ камъкъ на икономическата политика. [2])

Въ 1786. год. между Франция и Англия беше сключенъ Еденскиятъ търговски договоръ, следствията отъ който бяха много печални за французката промишленость. Но континенталната система на Наполеона дойде да унищожи тоя договоръ. Отъ тогава и до день днешенъ Франция усърдно защищава не само своята индустрия, но и земледелието си. Богатствата на тая страна са расли и до днесь продължаватъ да растатъ най-чувствително. Споредъ Моро-де-Жонеса,

---

[1]) Писано въ 1865. год.

[2]) И тукъ повечето отъ цифрите и фактите са взети отъ горе цитирания трудъ на американския икономистъ — Кери.

отъ 1813. год. до 1840. стойностьта на селско-ступанските продукти се е увеличвала ката година средньо съ по 100 мил. лева; така щото доходътъ отъ земята презъ тоя периодъ се е одвоилъ, когато пъкъ населението е порасло само съ 25%. Въ началото на сегашното столетие Франция е консомирала чужда захарь, а къмъ средата на сегашното столетие Франция е произвеждала до 100 мил. кгр. цвеклена захарь, фабрикацията на която изникна, както е известно, благодарение на континенталната система. Въ 1812. год. количеството на коприненте пашкули е достигало 4 мил. кгр., въ 1840 год. то пораства вече до 20 мил. кгр. Износътъ на Франция въ 1836—46. год. едва е надминавалъ 500 мил. лева; въ 1852. год. той пораства до 1250 мил. лева; въ 1854. — до 1400 мил. лева, а въ сегашно време достига до 3387 мил. лева.

Германия въ сегашно време представя най-добро доказателство, като какви могатъ да бъдатъ последствията отъ мъдрия протекционизъмъ. Благодарение на митнишкия съюзъ между отделните германски държавици, сключенъ по инициативата на Фридриха Листа, Германия достигна не само високо промишлено развитие, но и политическо могъщество, за което въ средата на сегашното столетие германските патриоти само мечтаяха. Няколкото цифри, които тукъ даваме, едвали ще бъдатъ въ състояние да ни представятъ силата и бързината, съ която порастна германската мануфактура, — да ни нарисуватъ могъществото, до което тя днесъ е достигнала!

Въ 1825. год. напр. Германия сама изнасяше за въ Англия до $12^1/_2$ милиона кгр. сурова вълна и си внасяше сукно. Подиръ митнишкия съюзъ — въ 1851. г. — Германия захваща да внася чужда сурова вълна до $11^1/_2$ мил. кгр. и да изнася сукно до 5—6 мил. кгр. Къмъ 1820. г. Германия распращаше по цялъ святъ непотребни парцали; къмъ 1860. год. тя сама вече получава отъ странство около 18 мил. кгр. парцали. Тогава още D-ne Берингъ, изпратенъ въ Германия да изучи състоянието на германската индустрия, е далъ най-добъръ отзивъ въ доклада си къмъ лорда Палмерстона, а сега! . . . Сега Германия захваща да плаши съ конкуренцията си даже и самата Англия. Германската промишленость и търговия зафащатъ да завладяватъ първите позиции на цялото земно кълбо. „Великобритания, която отъ единъ и половина векъ насамъ господствуваше безпорно и безразделно на всесветския пазарь, сега отстъпва предъ натиска на по-младата си съперница.“[1])

[1]) Made in Germany by Ernest Edwin Williams, London 1896 — отъ Руски преводъ. 1897.

Тъй вече зафащатъ да говорятъ самите англичане за Германия и нейната индустрия. И иматъ право, защото всичките предмети, които едно време бяха достояние само на английската фабрикация, сега се произвеждатъ въ Германия съ по-голямъ успехъ. Железни изделия ли вземешъ, памучени платове ли, сукна ли, фарфоръ ли — навредъ немците са стигнали, а на много места дори заминали, англичаните. Даже и по отношение на кораблестроенето, въ което Англия все още се държи на чело, Германия зафаща да подбива Англия. . . . . Преди няколко десетелетия германските верфи нямаха никакво значение. . . . . Дохожда 1894. год. и отъ 71 кораби, съ които се е увеличила германската търговска флота, 54 са построени въ Германия, а само 15 — въ Англия. Въ сегашно време английскиятъ консулъ въ Хамбургъ съобщава, че немските верфи получватъ толкова поръчки за търговската флота, щото не са въ състояние да ги изпълнятъ. . . . . Немците, понеже не могатъ да удовлетворятъ своите потребности въ Германия, принудени са да правятъ поръчки въ Англия. „Англия, казва Вильямсъ, едно време едничката масторка на кораби въ целия святъ, сега съ благодарность и даже съ въсторгъ приема трохите, които падатъ отъ трапезата на немските кораблестроители!“ . . . .

И германската търговия расте тъй силно, щото захваща да конкурира съ Англия даже и въ собствените нейни колонии. Цената на мануфактурните предмети, които Германия внася въ Англия, е била презъ 1883. г. около 415 мил. лева, а сега спр. въ 1893. г. възлиза на 540 мил. лева, спр. за 10 години имаме едно увеличение съ 30%. Експортътъ отъ Германия въ Съединените Щати презъ 1884. год. е билъ около 210 мил. лева, а въ 1894. нораства до 346 милиона лева. Същото явление се забелязва и въ търговията на Германия съ Канада, Бразилия, Балканския Полуостровъ и пр. Даже и въ Египетъ, дето ревностьта на Англия е най-голяма — и тамъ германскиятъ експортъ се е увеличилъ отъ 2 мил. лева, какъвто е билъ презъ 1880. до $8^1/_2$ милиона лева презъ 1894. година. Съ една дума германската индустрия въ сегашно време се е развила и окрепнала до такава степень, щото захваща да отнема хегемонията на Англия.

Русия, която, благодарение на силно разпространените идеи на Ад. Смита, беше дала достъпъ на свободната търговия, въ 1825. година нямаше даже сукно да облече солдатите си. Но и тя не закъсня да се огради отъ чуждата конкуренция и промишлеността ѝ зафана да расте; въ 1830. год. Ру-

сия вече изнася сукно за Китай. За последне време руската промишленость е направила крупни успехи и ако те не са тъй чувствителни, както въ другите страни, това може да се отдаде само на постоянните войни, които принесоха такива икономически и финансови сътресения на Русия, щото едва въ последне време тя захваща да се съвзема.

Отъ изложеното до тукъ най-добре може да се види благотворното значение на протекционизма, като икономическа политика. Той въздигна и укрепи тези държави, които своевременно разбраха смисъла на английската свободна търговия, разбраха интересите си. Тая политика спаси Русия отъ икономическо робство, обогати Франция и въздигна Германия до едно могъществено икономическо положение.

Въ наше време обаче протекционизмътъ се доста отстрани отъ тия справедливи основи, върхъ които възникна първоначално. Такава е, види се, съдбата на всяка идея въ историята на народите — постоянно развитие, което понякога отива тъй-далечъ, щото съвършено изгубва първоначалната си форма.

Вместо да помага за хармоничното развитие на всичките производителни сили въ дадената страна, вместо да преследва чисто общедържавни интереси, протекционизмътъ днесъ въ много държави е станалъ орѫдие въ ръцете само на някои категории хора и защищава интересите само на отделни фабриканти и предприемачи. Ако протекционната система по своята природа налага единъ най-несправедливъ налогъ върху народа, [1]) тя тряба да дава и най-точна смятка предъ обществото; тя тряба да бъде, по думите на Милля, мярка временна, мярка която да пази и защищава местната индустрия, дордето тая индустрия е крехка, неразвита и се нуждае отъ защита. Но работата е тамъ, че протекционизмътъ се явява въ ръцете на законодателя — мярка много еластична и изисква отъ него много мъдрость, защото тръгнала ли е веднъжъ държавата по пътя на защитата, мъчно може да устои предъ натиска на местните производители. Това най-нагледно ни доказва американскиятъ списатель Сомиеръ съ своя „омагйосанъ кръгъ на протекционистите“. Държавата иска да развие напр. железарската промишленость и туря високи мита на чуждите железни изделия, а суровото желе̑зо се пуща въ страната безъ мито. Но владелците на железните рудници се явяватъ и протестиратъ и сѐ връзъ принципа — „развитие на народната индустрия“, настояватъ да се турятъ високи мита на суровото желязо, като

[1]) А. Новиковъ. Протекционизмъ. С. Петербургъ.

се пущатъ чуждите каменни въглища безъ мито — понеже ефтиното топливо е първото условие за добиваньето на сурово желязо. Но подиръ това се явяватъ предъ правителството и имотниците на каменновъглищни мини — и пакъ връзъ основа — „за развитие на народната индустрия“ искатъ да се турятъ високи мита на чуждите каменни въглища. Естествено е че първите два вида индустрии нямать вече благоприятните условия, при които изпърво се създадоха и т. н. Това най-ясно може да се забележи въ Съединените Щати, дето много клонове на индустрията са тъй закрепнали, щото протекционизмътъ не само не имъ е нуженъ, но даже е вреденъ.

И така, протекционизмътъ изникна на практическа почва — отъ нуждата, въ която бяха фърлени държавите при натиска на англійската конкуренция — и, като икономическа политика, благородно изигра ролята си въ тия държави, които го употребиха съ тактъ и благоразумие.

Семейна подяла въ селския битъ.

„Наследници въ българската семейна община (за̀друга, заѐднина) е само мъжката челядь, а не и женската“.
(Обичайно право).

До колко българското население пази своите правни обичаи по наследството, се вижда отъ показанията на свидетелите, които подъ клетва са ги дали по гражданското дело предъ разградския окръженъ съдъ на 28. октомври 1893. год. (№ 66 отъ 1891. год.).

Вярвамъ, че повечето, даже новаторите юристи, ще се съгласятъ съ насъ, че нашиятъ законъ за наследството тряба да отстъпи предъ свещенните народни обичаи и да признае своето безсилие, като чужденецъ, да се бори съ успехъ за изкореняването на народните обичаи и права, върху които почива, се крепи и развива българската селска, земледелска семейна община (за̀друга, Заѐднина, бра̀тщина).

Спорътъ по дѣлото № 66 отъ 1891. год. въ разградския окръженъ съдъ е билъ за бащино наследство, което две сестри искали отъ трима свои братя презъ 1891. год., следъ бащината смърть (5. февруари 88. г.).

Тримата братя, като се оженили, и омъжили сестрите си, разделили се братски съ съгласие и воля бащина „прѝживѣ“ още преди руско-турската война — 20—24 години напредъ. Направили братски три къщи, за всеки братъ, взели по чифтъ волове, кола, земледелски оръдия, семена, къщни принадлежности, винарски и други вещи (дикисъ), нивя, лозя, ливади и други имоти, спечелени братски подъ главатарството на баща си, когато „съставлявали семейна община“. Като се изженили преди години, стигнали имъ деца и станало нужда да се отделятъ братята, за да образуватъ съ своите нови работни сили (деца) всеки братъ нова своя семейна община: „дошло време да се разклони старата родова лоза и да се умно́жатъ бащините огнища“— всеки братъ да стане вече глава на отделна семейна община.

Като работили въ ергенство братята по 20 години до оженването си сами, и още по толкова години като оженени съ жени и чада възрастни, задругата се обогатила до толкова, щото, като се разделили, всеки задругаръ-братъ можелъ да получи толкова имоти, колкото му са необходими за основаване нова самостойна своя отделна община. И това станало преди 20—24 години. Отъ това излиза, че братята, като се разделили, са биле по на 30—40 години, а сега са по на 50—60 годишна възрасть. И действително, те изгледватъ да иматъ тези преживели години и да се дойде до заключение, че те са работили подъ бащина власть и главатарство по 30—40 години, че са печелили за бащата-главатарь, и печалбите — пари, стоки, имоти —, ги ималъ баща имъ до раздялата на задругата -- до преди 20—30 години. А отъ тогава общите семейни приобретения съ бащина благословия станали вече достояние на семейните членове — братя, работници и участници въ всичко: „трудово начало“. Намерили се обаче адвокати новатори, които, възползувани отъ новия законъ за наследството, се стремятъ да разнебитятъ българската семейна община и които не зачитатъ „трудовото начало“: потьта и кръвьта, мъките и бяганията на братята, та подскоросали сестрите, излезли отъ задругата преди 20—30 години, да искатъ бащино наследство отъ братята си по равни части отъ имотите, спечелени отъ братята подъ главатарството на баща имъ до 1888. г. 5. февруари, по закона за наследството. Да работишъ при баща си 50—60 години съ жена и деца, да печелишъ за семейната община подъ бащино име, а да нямашъ имуществени права поне няколко процента повече отъ сестрите си, които са излезли изъ бащиния дворъ и семейна община преди 30—40 години, които не са работили въ тая задруга съ мъжете и децата си, а съвсемъ въ чужда задруга — това е вопиюща неправда и разорение за домочадията на братята. Още по-голяма става несправедливостьта споредъ народа, когато сестрите не се покоряватъ на свещената бащина воля и безпокоятъ смъртните му останки. Бащата призналъ за справедливо да раздели синовете си и да имъ даде онова, което е намерилъ за добре; бащата направилъ и писменъ актъ за тая подяла — нареченъ неправилно завещание. Но дъщерите непризнаватъ нищо; те незачитатъ нито наредбите (законите) бащини, нито волята му, нито клетвата и благословиите му. Това е плода отъ закона за наследството за селския земледелски битъ! Тряба да се признае, че баща безъ синове не може да направи три отделни къщи съ дворове, плевни, сай-

вани, хамбари и пр., не може да основе три домакинства — семейни общини, неможе да накупи 200—300 дюлюма нивя, лозя, ливади, гора и пр., не може да има три чифта волове, коля, рала и пр., не може да насади и 10—20 дюлюма лозя, да ги обработва, да има бъчви, каци за вино и ракия и пр. и пр. А, когато ги има, синовете нямать ли еднакво участие въ направата на къщята и спечелваньето на имотитѣ? Ако единъ баща има само момичета, които изженва до преди 20-годишната имъ възрасть и за които се труди да имъ приготви зестра, такъвъ баща, може ли да достигне таково богато земледелско положение, като оня който има 3—5 сина при себе, работещи съ жени и деца 30—50 години наредъ? Разбира се, че не. Момичето, даже ако бъде самичко, безъ сестри, братя и снахи, не би било въ състояние да си приготви прикята между 15—20 годишната си възрасть: да овлачи, опреде, изтъче, ошие, оплете, избоде ръбове, изпъстри ръчни шевове (шевици, дантели, кронзани, кружева, синци и пр. пр.). Справете се съ който искате баща, който има само женска и само мъжка челядь, та вижте, де е благоденствието. Не казваме, че по селата дъщерите не работятъ съвсемъ, или че работятъ много малко, и те работятъ, но само по жетва, харманъ, копань. Баща само съ дъщери не западва пакъ до крайна бедность, но и не отива напредъ, неможе да се обогати и да заживее като своите съседи: много му недостига, едвамъ изкарва и за храна и за даждия, защото момичето е „харчлия“, за него се пазарува и пари разнасятъ по зестра, по момуванье и оженванье, а момчето не е така: то не изнася пълни ракли съ дрехи, съ други прикии, дарове и пр. Изобщо е пресметнато, че ако момиче живее при баща си, до 25 години, повече разноски прави за себе и оженваньето, отколкото може да спечели съ личния си трудъ — съ двете си ръце. Момчето ежеминутно работи вънъ за въ къщи, а момичето работи повече въ къщи за вънъ — за себе си.

Като изхожда народътъ отъ тия начала, право постъпва, като не дава наследство и на сестрите. Така е постъпилъ и разградскиятъ окръженъ съдъ (дяло № 66/91 г.) и русенскиятъ апелативенъ съдъ по дялото си № 4 отъ 94 год., решено на 15 юни 1896 год. Те са отказали въ исканията на истците — да признаятъ на двете сестри наследство отъ разделени и отделени братя, възъ основа на показанията на свидетелите. Ако нямаше законътъ за наследството, сестрите нямаше и да дирятъ наследство, както и не са го дирили. Понеже свидетелските показания иматъ значение за обичайното

право относително семейната община, наследството и селските имоти, ние ги възпроизвеждаме точно така, както са записани въ протокола на разградския окръженъ съдъ отъ 28. октомври 1893. год. по делото му.

1. Свидетелятъ Цони Минчевъ, 60 годишенъ, разказа: дядо Цони презъ живота си още купи две къщи въ нашето село. Едната отъ тия къщи даде на сина си Никола, другата даде на Минча, раздели ги, даде имъ волове, ниви, ливади и пр., за да ги работатъ сами, а най-малкия си синъ, Христа, остави при себе си въ къщата, дето той живееше. Момчетата му се ожениха презъ живота му, най-големиятъ му синъ, Никола, се ожени още презъ турско време и презъ турско време го раздели, а Минча раздели, като дойде Русия — въ българско време. А най-малкиятъ си синъ — Христа, остави да живее при него въ къщата, дето живееше и той. И отъ тогава до като умря, сѐ при Христа живееше, работеше наедно съ Христа.

Дядо Цони още при живота си раздели синовете си, даде на всекиго по единъ чифтъ волове, ниви, лозя, кола, рало и пр., а на дъщерите си даде ли, не зная. — Като се помина дядо Цони, може да е ималъ мотики, брадви, сахани и пр., но положително не зная, имаше ли, и колко са, немога да зная. Ако е ималъ жито, имаше въ хамбаря, но колко беше, незная. На въпроса отговори: въ нашето село има обичай, че единъ баща, като има синове, разделя ги още при живота си, дава имъ волове, ниви, ливади и пр., за да си работятъ отделно, защото деца имъ стигатъ (навъждатъ). А на момичетата не даватъ нищо, само следъ смъртьта на баща си те взематъ своята часть отъ имота, който е оставилъ за себе си (бащата).

2. Стани Иовчевъ, 70 годишенъ, разказа: дядо Цони, като се помина, остави два чифта волове и три къщи въ нашето село. Двете къщи дядо Цони ги купи за синовете си и сега въ едната къща живее Никола, въ другата — Минчо, а къщата, дето той живееше, остави я на малкия си синъ — Христа. И той живее въ нея. Къщите като купи, още при живота си даде едната на Никола, другата на — Минча, даде имъ ниви, волове, рало, ливади и ги раздели да си работятъ отделно, и отъ тогава има повече отъ 10 години. А момичетата му са работили всяко за своя сметка. На дъщерите даде ли нещо незная. Отъ както се е поминалъ дядо Цони ма шесть години. Той като раздели момчетата си, найе малкия си синъ Христа остави да живее при него и къщата, дето живееше, остави на него и при него се помина. На

въпроса отговори: момичетата са изжениха още въ турско време. Христо стои въ къщата и работи имуществото, което остана у него, отъ какъ ги раздели баща имъ. Христо работеше, но и баща му помагаше въ нещо.

3. Минчо Кюрановъ, 80 годишенъ, обясни: дядо Цони имаше три къщи въ нашето село, една къща, дето живееше той, а други две къщи за синовете си. Едната отъ купените къщи даде на сина си Никола, другата на Минча, а къщата, дето той живееше, даде я на най-малкия си синъ — Христа. На всекиго отъ синовете си даде ниви, ливади, волове и проч., раздели ги всеки да си работи отделно, а най-малкия си синъ, Христа, остави при себе си да живее, и при него умря. Като умря, остави два чифта волове въ двора, но негови ли са тия волове, незная. Христо се ожени въ турско време и, отъ както ги е разделилъ дядо Цони, тамъ стои, той работеше заедно съ баща си. На дъщерите си нещо разделилъ ли е, не зная. Въ нашето село има обичай, бащата, като раздели имота си и го даде на синовете си, тогава и дадените имоти ставатъ техни — на синовете му, защото имъ се подаряватъ.

4. Кънчо Пеевъ, 58 годишенъ, разказа: дядо Цони остави на тримата си сина по една къща, а на дъщерите си даде ли нещо, не зная. На синовете си, като даде по една къща, даде имъ и по единъ чифтъ волове, ниви, ливади, сир. даде имъ всички потреби за единъ чифчия човекъ, раздели ги да си работятъ отделно, а на себе си остави ли нещо, не зная.

Като умря, дядо Цони може да е оставилъ вино, ракия и пр. Преди да умре, дядо Цони живееше при сина си Христа, заедно съ него работеше и умря при него. Всичко негово остана у сина му — Христа. Въ нашето село е обичай, имота, дето е оставилъ човекъ за себе си, като умре, повечето отъ тоя имотъ остава на лицето, при което е умрялъ, а по-малката часть се разделя между другите наследници.

5. Стоянъ Иовчевъ, 60 годишенъ, показа: дядо Цони още при живота си раздели трите къщи на тримата си сина. Едната даде на Никола, другата даде на Минча, а къщата, дето той живееше, остави я на най-малкия си синъ — Христа. Като имъ даде къщите, даде имъ и отъ нивите си, ливадите си, даде имъ волове и пр., сир. даде имъ всички принадлежности, нуждни за единъ земледелецъ, а на себе си остави ли нещо, не зная. На дъщерите си остави ли, или даде ли имъ нещо, тъй също незная. Въ нашето село, който иска дава нещо на дъщерите си, а той далъ ли имъ е нещо,

не зная (значи не е обичай). Синовете на дядо Цони — Никола и Минчо — се ожениха презъ турско време, а Христо презъ българското време. И Христо, отъ както се е оженилъ, работи тия ниви и живее въ тая къща. Дядо Цони и той при Христа живееше и при него умря. Всичко, което имаше дядо Цони, остана у Христа.

Отъ тия официално добити данни тряба да се убедатъ нашите млади законописци и юристи-съдии, законодатели и адвокати, че обикновенниятъ неукъ селенинъ по-добре сфаща интересите на населението, та се ръководи отъ своите народни обичаи при подяла и спорове за бащино наследство въ семейната и братска община, като не се подчинява доброволно на писаните и превеждани чужди узаконения отъ нашите млади преводачи, законо-съставители, които работятъ въ разни кодификационни комисии, вредителни за селския битъ — несъстоятелни закончета, които недоживяватъ годината си безъ необходими операции, защото въ основите на тяхните законодателства, преводи и създания не се е въплотило обичайното право и народния животъ (вж. Муромцевъ, 1882. год.).

Ако у народа наследственият институтъ се е сложилъ съ векове така, щото женския полъ да ненаследва, то за населението не е интересно нито постановлението на чуждите законодателства по наследството, нито мъдруването на младите учени доктори-юристи, адвокати и съдии за равенството на мъжки и женски полъ въ наследованието по закона, още повече, когато този законъ не е изработенъ съгласно съ исканията на здравата логика и на жизнената правда. И онези, които презиратъ и незачитатъ обичайното право, не са го оценили — вижда се, че то е веренъ изразитель на действителните нужди, които са изникнали подъ влиянието на юридическите (правовите) представления у населението. Не можемъ да не обърнемъ внимание на това явление и у насъ. Висшиятъ идеалъ на народа е, щото и законодателя, и съдията, и адвоката, и юриста, да гледатъ да се съгласува приспособлението на закона съ естествената справедливость. Българското селско население никога няма да освои римската пословица: «fiat justitia, pereat mundus — быти закону, погибнути человѣку“.

Като е така, защо да не се представи на селските съдилища да разглеждатъ и разрешаватъ наследството по своите обичаи? Нашето население достатъчно е вече узряло за тая служба.

Семейната подяла бива гласна и негласна, споредъ местните народни обичаи. Подялата е гласна, когато семейниятъ главатарь — баща, братъ, майка, дядо, призове да присътствуватъ при подялата: съседи, роднини, първенци и духовни лица. А — негласна, когато се извършва само между семейните членове: братя, сестри и другите сънаследници. Подялата въ тия два случая бива и полюбовна: когато става тихо, мирно и безъ спречквания помежду семейните членове. А била тя писменна или словесна, това не важи за семейните членове, защото пословиците казватъ: „каквото се плюе, то не се ближе,“ „което се даде, назадъ се не взема,“ „обещаното не се губи,“ „дадената дума назадъ се не връща“. Станалото се пази свято и ненарушимо. Така негласно се делятъ почти всички семейни общини. И, едвали ще се срещатъ 5—10% да се делятъ гласно, а 2—3 да се делятъ предъ общинари писменно.

Освенъ полюбовната подяла, има и бащинска и общинска. Подялата е бащинска, когато бащата, безъ да искатъ синовете му, ги свика да извърши семейната подяла, като разделя всичкия семеенъ имотъ между тяхъ и ги отдели отъ семейството съ сѐ имотъ, съ изключение на най-малкия, когото оставя при себе си. Или пъкъ, по недобро живуванье, отделя едногото отъ синовете си, обикновенно най-стария, съ голямо домочадие. Подялата е общинска, когато братята не могатъ полюбовно да се разделятъ и не могатъ спокойно да живеятъ заедно, та отиватъ при общината (църковно-училищна, конашка) и молятъ тя да ги подели. Това, въ повечето случаи, става писменно. На подобни подяли ние още въ детинството си, като писмовенъ ученикъ, сме присътствували и написвали „поделителното“ — по тогавашно название „заветъ“ — въ което, следъ изложение съдържанието, лицата, верочислението и пр. подписваха се и грамотните свидетели-общинари и първенци и се прилагаше църковно-училищниятъ печатъ, като се плащаше на мене — съчинителя-писецъ и на църквата по няколко гроша. Угощение непременно ставаше въ къщата.

И всички подобни подяли — писменни, словесни, полюбовни, бащински и общински — извършени по домашенъ и семеенъ редъ, се приемаха за законни и святи предъ митрополитския духовенъ съдъ и предъ турските: воеводски, пашовски, кадийски и мюдюрски съдилища. У насъ сега обаче не допущатъ да се доказватъ станали по такъвъ домашенъ редъ семейни подяли. Полюбовна подяла не можало да се установява съ свидетели, а непременно — съ писменни само доказателства, и то

безусловно, по нотариаленъ или съдебенъ редъ. Както се вижда, това начало никакъ не се съгласува съ възренията на населението,нито съ обичайното право, но, понеже съдиите у насъ не са подготвени въ раздаване правосъдие по народното, обичайно. неписано и законодателното писано право, правятъ неща, отъ които населението се очудва. Какъ така, съдията и закона да бъде противенъ на онова, което общинарите, старците, съседите, страните, при добри людье и мъдри мъже, са извършили!

Въ потвърждение на горното, ние ще наведемъ показания изъ делото №; 74/93 г. на търн. окр. съдъ по една семейна полюбовна подяла, която съдътъ не приелъ да се доказва съ свидетели, защото не била нотариална. Показанията обаче на свидетелите ето какво установяватъ по семейното общежитие и по подялата:

1. Свидетелятъ, дядо Хабри Станчо Хабри Цончевъ показалъ: Велко съ синовете работяха наедно. Сметките имъ и всичко тряба да е наедно, защото и азъ имамъ синове и съ тяхъ работя по всичко наедно и за всичко едни сметки държимъ. И, до като не умра, никому не давамъ. Така беше и съ Велка и синовете му, защото той, каквото направеше, ми казваше, както и азъ казвахъ на него, каквото направяхъ.

2. Свидетелятъ Иванъ Х. Стойчевъ показалъ: синовете на Велка да са държали отделни сметки отъ баща си, не зная. Но те всичките работяха съ него наедно, и кой какво направяше по търговските имъ дела, се приемаше отъ всичките безъ противуречие.

Свидетелятъ Х. Станчо Х. Цончевъ показалъ още: фабриката я считатъ, че я прави Велко (сир. мисля така, че като баща, счита се негова до смъртьта му, ако и да се участвували синовете му въ направата), защото и азъ правяхъ съ синовете си фабрика, но, до като не умра, не имъ я давамъ за тяхна.

Третиятъ свидетель показалъ: Велко купи воденицата съ момчетата си. Момчетата му като пораснаха, Велко се отдели отъ мене и зафана съ тяхъ да работи (1867—68 год.). Фабриката я направиха на три части — за него и синовете му. Велко, като се отдели съ мене и се сдружи съ синовете си, имаше 50—60 хиляди гроша.

Отъ показанията на свидетелите се установява, че бащата живее и работи задружно само съ синовете си, а не и съ дъщерите си, и че това работенье се казва задружно, сдружаванье, орташко, семейно, а не подвластно и бащино само.

И защо подобно сдружаванье, станало по любовно, негласно и словесно, да неможе да се доказва съ свидетели?

Отде на къде, таквази строгость — сѐ писменни сделки и по строго определени въ законите форми?! Колко писмовни людье сме имали до преди 10—50 години, когато всичко се е работило на свято слово и бележки по рабоши и пр. — „чертаха и резаха“, а не пишаха съ пера и мастила, нашите праотци, както сега, нашите учени писачи.

Ако допущаме, че цялото имущество на една семейна община, бива изключителна собственость само на бащата — главатарь, то ще тряба да дойдемъ до юридическото заключение, че никой, освень бащата няма право върху имота му, тъй като подобенъ имотъ е спечеленъ само съ труда на бащата, а не и съ труда на другите семейни работни членове — синове, братя. Въ такъвъ случай тряба да признаемъ, че у българите несъществува семейна община, зàдруга, заѐднина, а — бащинск, неограничена власть надъ имота, живота и труда на синовете, които той, бащата, може безвъзмездно да употребява въ своя полза, и — да ги държи като безправни роби. Отъ показанията обаче на горните свидетели се установява съвсемъ противното: бащата не е неограниченъ собственикъ, не може да се распорежда съ имота си, и не може да го отчуждава безъ съгласието на синовете — другари. Казватъ свидетелите, че имотътъ е общъ и може да бъде оставенъ на синовете само следъ смъртьта на бащата — другарь, че имотътъ е общо приобретение на синовете съ бащата. Следователно бащата съ съгласие на синовете прави семейната подяла.

Отъ показанията на свидетелите се установява още, че семейната община се обогатява, когато има общежитие между членовете ѝ, когато се работи за обща сметка. Богатите семейни общини даватъ богато, здраво и многолюдно селско население, а разпокъсваньето на семейния имотъ, разнебитва семейните общини и довежда населението до бедность (обичайно наследствено право 1885 г. § 110. Оджаковъ).

Алфонсъ Кара говори по тоя предметъ така: „Тряба да се обърнемъ къмъ естествените и несъкрушими закони на природата; вместо да обогатяваме градовете, вместо да накарваме селените да напущатъ земите си, — тряба не само тяхъ да приковаваме къмъ земята, но и — голяма часть отъ градските жители. Великите и добри гении са постигали това начало. Хенрихъ IV и Сюлли, когато свършили войната, се мъчели да възвърнатъ земледелците къмъ имотите имъ. Хенрихъ IV често се подсмивалъ надъ скъпоценните златни

облекла, като казвалъ, че те са испъстрени съ златото отъ нивята, лозята и имуществата, които са заложени и разпродадени".

Ще каже, че свободното распокъсванье на селския имотъ между братя и сестри опропастява семейните общини, понеже семейна подяла между мъжката челедъ не допуща закона и съдилищата да става полюбовно тогава, когато настане нужда да се разплодява старата семейна община на отделни нови семейни общини по родово имуществено и трудово начало по мъжка линия.

Семейната подяла, когато става на времето си по общеприетия обичай и редъ, не влече къмъ опропастяванье на семейната земледелска община, а напротивъ, — къмъ разклоняванье изъ родъ въ родъ, изъ домъ въ домъ и изъ племе въ племе върху основите на старите семейни капитали: земи, добитъкъ, покъщнина, пари, оръдия и пр.

Всички просветени и велики людье — господари са пазили да не се разглобяватъ насилствено семейните земледелски общини. Фридрихъ Велики напр. се е държалъ о тая земледелска политика. У насъ обаче изкуствено се отива къмъ опропастяването на земледелието съ разпокъсваньето на семейните имоти чрезъ разширочаванье наследствените права и на женския полъ и чрезъ натрупваньето непосилни даждия върху производителнитѣ сили — земледелскиятъ трудъ, имотъ и капиталъ въ страната. И всичко това, вкупомъ взето, затруднява образуваньето на нови семейни общини чрѣзъ подяла на времето си, и ослабва якостьта на съществующата семейна община.

Последствията отъ преждевременното разпокъсванье на семейната община са сасипателни за земледелието, за селското население и за самата държава. Известно е, че за да имаме добри чиновници, учители и наставници, те тряба да бъдатъ и богати, и обезпечени съ наученъ и материаленъ цензъ, особено по закона за гаранциите. И кой момъкъ ще бъде въ състояние да се учи и образува въ гимназия и университетъ, когато баща му е разоренъ отъ лелите, и когато той самъ следъ бащината си смърть ще бъде разтерзанъ отъ сестрите си за бащино наследство, което ще събори добре устроената вече семейна община. Като се въведе това начало, у насъ ще се навъдятъ само малко-земелни селяни, които ще са въ състояние толкова да изкарватъ, колкото да се прехранватъ, и то съ големи мъчнотии и лишения, и едвали ще бъдатъ въ състояние да

изплащатъ общинските и правителствени даждия съ личния си трудъ върху 5—10 дюлюма земя!

Недоборите и дълговете по домакинството ще предизвикатъ продажбата на много необходими по земледелието неща: добитъкъ, покъщнина, земи, дворове и къщи. А това ще бъде вече началото на пролетарията, какъвто го имаше въ Византия (υχλος) и въ Римъ (plebei). Необмисленото, непредпазливото и бързо събаряние на старото застрашава да се не срути съ своите развалини и гвоздеи върху самата глава на законодателя и правителството, подражатели на чужди нововедения, или и върху самата свобода, неприкосновеность и съществуванье на българщината.

Битовите отношения на селените ще се развалятъ и семейната община няма вече да представлява ядка за общината — безъ семейни общини немислими са селско-градски общини, а безъ тия — няма държава.

Ако унищожимъ и незачитаме семейната подяла, както това е ставало съ векове и до сега, и дадемъ просторъ само на закона за наследството, който е чуждъ и разорителенъ за семейните общине, ние ще видимъ, че една семейна община въ 5—10 години се префърля изъ едно въ друго непостоянно преобразование и въ разни ръце, безъ да успяваме да узнаваме, кой е именно новия главатарь на новата семейна община и какво става съ стария главатарь. Ще се захващатъ ежедневни семейни припирни, несъгласия и раздяли между всички чада: големи и малки, изженени и неизженени. А това не може да не повреди на икономическото състояние на селските общежития. Ще се зафанатъ жалби предъ селските, мировите и окръжни съдилища за присвоявания, захвати, и т. н. на семейни имущества. Ще се оплакватъ баща, майка противъ синове, дъщери. внуци. Ще се пораждатъ крамоли, побои и убийства. И така обществената нравственость ще отпадне.

Ето защо законодателятъ и съдията не могатъ да не даватъ подобающе значение на собственостьта, като политико-икономически принципъ въ държавата. Като образецъ на тоя принципъ у насъ се явява семейната община съ своята поземелна, родова (семейна) собственость. Ако законодателятъ и съдията мислятъ инъкъ. сир. че семейна община няма между баща и синове, а има само бащини имоти, ние тряба да дойдемъ до верно заключение, че нито законодателя, нито съдията, които така мислятъ, не притежаватъ собствени земи, не са живели въ семейна община, нямать понятие за тия народни институти въ славянския миръ.

Мислимъ, въ заключение, че бихме били прави, да се обърнемъ къмъ населението съ предложение: да гледа да избира законодатели, законописци и съдии таквизи, които да познаватъ отблизу страната, населението, обичаите, самия общественъ битъ и семейно устройство на българина, а не — на чужденеца.

Че момичетата не получватъ дялъ отъ семейния имотъ при семейната подяла се вижда не само отъ показанията на казаните свидетели, а — и отъ дебатите, станали въ IV обикновено народно събрание 1885. г. (протоколъ 34, стр. 269). Както премиеръ-министрътъ Каравеловъ, така и докладчика Градинаровъ по законопроекта за господарските и чифлишки земи, са изказали мнение, че само мъжкиятъ полъ, синовете, наследвали, а когато момичето се ожени, то ненаследва. Ако пъкъ синове няма наследвали зетювете, сир. „приводника“ (ичь-гюве), който поемва управлението на семейната община, а не жена му, членъ на същата община.

Ето и дебатите по закона:

Чл. 1. . . . . ползуването отъ които имоти се е предавало наследствено отъ родители на чада (отъ баща на синъ!).

М-ръ Каравеловъ възразилъ: „Азъ тукъ невиждамъ разлика“, напр. наследство отъ родители на чада. Видели ли сте вие да минува (наследство) на женско поколение? Минува ли бащиния (наследство) на момичето? Щомъ не минува, тогава не е добра редакцията.

Докладчикъ. „Щомъ стои въ проекта отъ баща на синъ“, то преминува на всичкото семейство, а когато се ожени момичето, то не наследва.

М-ръ Каравеловъ. Представете си, че единъ човекъ има само дъщеря. Щомъ има синове, неполучватъ дъщерите“, (а щомъ няма синове, какво става?).

Докладчикъ. „Когато няма синове, а само дъщери, преминува къмъ зетюве“ и пр.

Знае се, че по обичая, когато няма синове, а само дъщери, подяла между дъщерите не става, а една отъ дъщерите, обикновено най-старата, първо оженена, наследва всичко, като привежда зетъ, който става вече синъ въ семейството, та го управлява вече като главатарь. Прякорътъ на семейството не се изгубва, защото преведеника приемва и имота и фамилията на старото семейство, дето е преведенъ, безъ да принася нито

прякора, нито имота изъ бащиното си семейство. Напр. Иванъ Христовъ Кондювъ се оженва на приводъ за дъщерята на Петра Димитрова Божинова. Щомъ се ожени, той се вече именува Иванъ Петровъ Божиновъ, а не Иванъ Христовъ Кондювъ. Семейното название си остава вечно „Божиново“, рожденията „Божиновци“, Божинова къща, Божиново лозе, нива, ливада и пр., а не Кондюва.

Ето отъ какви начала се водятъ българите при семейната подяла. Имотътъ да не отива въ чужди родове и рода да се не изгубва. Имотътъ ражда име, а не човекъ дава име на имота.

П. В. Оджаковъ.

Въпросътъ за приданьта — зестрата.

Тряба да сте прочели напоследъкъ по вестниците скръбната история на тия две млади сърдца, които, не можайки да получатъ отъ родителите си позволение да се вематъ за мъжъ и жена, решили са се да погинатъ. Момъкътъ ималъ само осемнайсетъ години, а момичето било едвамъ на шестнайсетъ години — тъкмо възрастьта на Жулиета. За да умратъ полесно, те изпили най-първо нящо наркотично; подире, виждайки, че смъртьта върви твърде бавно, а може би, никога няма да пристигне, прибягватъ до револвера. Съгласяватъ се, че при първия шумъ, който ще чуятъ зараньта отъ омнибуса по улицата, те ще се упростятъ вече съ живота. Казано и свършено. Когато чучулигата, както въ Ромео и Жулиета, извинете — когато омнибусътъ се зачулъ зараньта, момичето представило оръжието на любовника си, защото момата нямала дързостьта да се убие сама. Новиятъ Ромео взима студеното оръжие на смъртьта, опира го до белите девствени гърди, тегли два пъти; подиръ обръща револвера възъ слепите си очи и тегли веднъжъ. Свършено!

Младиятъ Ромео остана живъ — колко време неизвестно — твърде опасно раненъ, и той е разправилъ подиря перипетиите на тая кървава драма. Ако нещастниятъ сполучи да се отскубне отъ ноктите на смъртьта, сигурно ще попадне въ ръцете на правосъдието, което има да му търси смятка за смъртьта на неговата Жулиета, която смърть студените съдии не ще могатъ да окачестватъ иначе, освенъ съ думата убийство. Не бихъ искалъ по никакъвъ начинъ да защищавамъ и да извинявамъ тия жертви, много по-малко да ги препоръчвамъ за примеръ на простите души, които ми правятъ честьта да прочитатъ тия нравствени бележки. И двамата, младиятъ момъкъ и младото девойче, много зле са постъпили наистина, дето не са следвали родителските съвети, а — съветите на буйната и младенческа страсть. И двамата, единиятъ на осемнайсетъ години, другата на шестнайсетъ, имаха доста време предъ себе си, за

да почакатъ, може би родителите имъ щяха да поумекнатъ, може би момъкътъ съ трудъ и постоянство щеше да достигне до едно що-годе положение и по такъвъ начинъ щеше да превие отказътъ и съпротивлението на своите родители. Най-добре било-би, разбира се, да се погрижеше да заслужи и да спечели своята Жулиета, преди да прибегне до тая трогателна крайность.

Жулиета, въ едно писмо що оставила за майка си, едно последно сбогомъ твърде прочувствувано и трогателно, горко се е оплакала отъ презрителните погледи и отъ неприятелските думи, съ които я посрещали околните хора; тя казва, че ѝ било вечъ невъзможно да понесе тия горчевини и тоя срамъ. Тя трябаше да предвиди неминуемите следствия на своето поведение. Тя бе излязла вънъ отъ светското благоприличие, очевидно беше, че то щеше да се обърне срещу нея, раздразнено и мъстително. Защото обществото не допуща да се подигнешъ токо тъй смело срещу неговите житейски обичаи, па даже и предразсъдъци, ако щете, прави или абсурдни, то е отделенъ въпросъ. Че има голяма доза лицемерие въ анатемите, съ които светътъ обсипва Жулиета, когато въ порривите на една искрена страстъ последва своя Ромео, не споря никакъ; това проклятие срещу любовьта доказва само недостатъчность на състрадание, може би и на справедливость. Но тряба при всичко това да признаемъ, че обществото е въ правото си да умножи барикадите около фамилията и около законния бракъ, който лежи въ основите ѝ. Като няма друго оръжие, то се защищава съ презрението и съ проскрипцията, срещу онези отъ членовете му, които открито излагатъ беззаконните радости на една лъжовна фамилия.

Туй като се каза — понеже трябаше да се каже — не намирате ли, че една авантюра отъ тоя родъ, те завлича въ дълбоки и печални разсъждения върху начинътъ, по който ставатъ женидбите въ Франция между малката буржоазия даже и между голямата? Ето двама млади, които се срещатъ, аресватъ се и желаятъ да се взематъ: всеки единъ, момъкътъ и момичето, се опътватъ къмъ почитаемите и почтени родители да имъ съобщатъ, че те много силно желаятъ да се свърши тая работа.

Забележете, че ако това ставаше намясто въ Франция въ някоя англо-саксонска страна, развързката щеше да бъде съвсемъ друга, и то твърде проста. Въ Америка, щомъ като е известно вече на майката — и това безъ да е едно законно задължение — бъдъщите съпрузи се представятъ предъ единъ

протестантски пасторъ, който благославя бракътъ и му дава законенъ характеръ. Ами подиря? Подиря, чудни хора! младиятъ мъжь съ двете си здрави ръце, съ мозъкътъ си и съ енергията си възъ всичко отгоре, а жената съ своята любовь и съ привързаностьта си къмъ мъжа си, ще работятъ и двамата, за да я искаратъ на добъръ край. Мъжътъ би се пазилъ добре да моли място отъ правителството; той ще си изнамери някое доносно занятие, благодарение на неговата сила и неговия умъ. Жената ще се труди и тя отъ своя страна, или пъкъ ще реди къщата и ще домакинствува. Ще имъ се родятъ хубавички деца, чада на любовьта, които ще вярватъ въ милостьта божия, ще порастнатъ, както ще успеятъ, и подиря ще се женятъ безстрашно, момата безъ зестра и момчето безъ положение, както се ожениха и техните родители. Въ Немско, въ Швейцария и Норвегия, и двете фамилии, безъ да му мислятъ толкозъ много за състоянието на бъдъщите съпрузи, щяха да имъ позволятъ да се сгодятъ. И отъ тоя моментъ годеникъ и годеница ще могатъ често да се срещатъ, да се разговарятъ и да си се целуватъ даже, ако са до тамъ нетърпеливи, подъ покровителния надзоръ на майките имъ, предъ публиката или задъ нея, безъ да изгубатъ затова предъ светътъ нищо отъ уважението, което винаги се движи къмъ чистата и непорочна любовь, която води къмъ своето предназначение: законния бракъ. Очакването на двамата годеници, понякога се продължава няколко години, защото въ тия страни годежътъ много забикаля, додето пристигне до пристанището на брака. Но на края всякога се достига женидбата, за да увенчае тяхната любовь, безъ да се яви някое препятствие отъ спромашията.

У насъ, то е съвсемъ друга работа. Когато двама млади се любятъ — помимо наводнението на песимизма, помимо затвърдяването на сърдцата, има още идеална любовь — за кое нещо се запитватъ преди всичко майките? Майката на момъка събира всевъзможни сведения, отъ всевъзможни источници, чрезъ всевъзможни средства, за зестрата на момичето, а оназъ на момичето прави същото изследване върху състоянието на момъка.

— Ще има ли съ какво да посрещне разноските, които ще причини съ дохождането си въ къщата? пита едната.

— Ще има ли съ какво да подържа достойно жена си въ положението, което тя заемаше въ къщата ми? пита другата.

Тия сметки и съображения поглъщатъ всичко друго: парата е все и вся, злото не е вчерашно. Припомнювате ли си прекрасния куплетъ, който Жакелина отправя къмъ стария Жеронтъ въ „По неволя докторъ“: „Сякога съмъ чувала да

казватъ, че въ женидбата, както и въ всичко, може и безъ богатства, стига да е благодаренъ човекъ. Бащи и майки иматъ тоя отвратителенъ обичай да питатъ винаги, що притежава невестата? Ами той има ли нещичко? А бае Петко даде дъщеря си Стана на дебелия Трайко за единъ дюлюмъ лозе, що имаше повече отъ колкото приятеля ѝ Иванчо. И етоти нещастното момиче станало жълто като диня, и върви отъ лошо на по-лошо следъ това пусто венчаванье. Ето ви добъръ примеръ за васъ, господине мой! Само едно удоволствие съществува на тоя каленъ светъ, и азъ бихъ предпочелъ да фърля дъщеря си въ обятията на единъ здравъ и младъ зетъ, който да ѝ е по угодата, отколкото да ѝ дамъ зестра хилядници доходъ".

И тукъ въпросътъ е само за мъжа, който не получва достатъчно подиръ смъртьта на дяда си. Колко въпросътъ става по-остъръ и по-труденъ, когато момата е безъ зестра, безъ нищо! Възъ тая точка, за жалость, не само майкитѣ се показватъ неотстъпчиви, непримирими. И зетьовете често, съ своя практически умъ, който е чумата на нашия векъ, теглятъ колко струва зестрата на бъдъщата имъ съпруга, преди да направятъ непростителните глупости да се увлечатъ отъ нейните прелести.

Срещу тия низки и студени сметки тряба майките да се подигнатъ всички вкупомъ. Ако виждатъ, че синъ имъ е влюбенъ сериозно въ някоя отъ онези отвратителни и отровни гадини, що носатъ вулгарното прозвище: мома безъ зестра, те не се попитватъ да ли младото момиче е хубавичко, кротко, въспитано, да ли ще бъде добра домакинка, да ли обещава да стане добра майка на здрави и силни деца; не, никакъ не, те виждатъ само едно: затрудненията отъ женидбата. Какъ ще подържа жена си? какъ ще изгледа къщата си. Тя ще иска непременно една слугиня и една готвачка; или вие искате да слязатъ много по-низко отъ своето положение? Ами тогазъ отъ де ще падне парата?

— Ахъ, синко, синко! каква лудость? каква глупость! дължность ми е да се противя, да бъда умна и зарадъ т е б е.

Благодаримъ за такъвъ умъ! Виждамъ, де те искарва много пъти. Четохъ по вестниците да се проливатъ сълзи отъ състрадание върху загубата на тия нещастни родители, които загубиха децата си тъй трагично. Допускамъ да ги съжаляватъ, защото загубата имъ е жестока и тъгата имъ — неизразима. Но не са ли и те виновати, за дето ги жертвуваха възъ олтаря на тоя безчувственъ и жестокъ идолъ, който царува днесъ по света — парата?

Не мислите ли, че е време да се изменятъ по тоя въпросъ нравите ни? Не ви ли поразява грамадното число стари моми, които оставатъ неженени, единствено защото нямать зестра? А какъвъ е живота на тия нещастници? Една отъ тяхъ ми писваше преди малко: „господине, ето ме стара мома: навършихъ вечъ тридесетяхъ години. Моля повярвайте ме, че ако съмъ останала безъ мъжь, това не е станало по моя вина, никога не съмъ пожелала млада да се почерна. Изповядвамъ си го безъ всякакъвъ фалшивъ срамъ: нямамъ мъжь, защото никой не прие да ме вземе за жена безъ зестра. Но като е тъй, струва ми се, че на тридесетгодишна възрасть, би трябало да се ползувамъ съ някои отъ онези свободии, които са позволени на всичките честни жени. Знаете ли, господине! Нямамъ право да излизамъ сама, майка ми строго бди, какви книги четя; не ми позволяватъ да отида въ театъра, безъ да се удобри пиесата отъ строгата цензура на майка ми; тряба срамежливо да си наведа очите, щомъ чуя въ разговора някои отъ онези намеци, които докарватъ усмивка въ устата и на двайсетъ годишна жена На менъ гледатъ още като на дребно момиченце и като таквазъ ме държатъ за юлара. Всичко туй ме кара да изляза вънъ отъ кожата си, дошло ми е до носа. И туй защо, моля Ви се? Защото нямамъ мъжъ. Ами по моя ли вина се намерихъ мома безъ зестра? Вие тряба да напишите, г-не, една статия, съ която да убедите майка ми и околните ни хора, че на трийсетъ години една мома има право да отговаря за себе си.“

Ахъ! Колко бихъ желалъ да мога да убеда майките на младите ергени, че те се нагърбватъ съ една твърде тежка отговорность, когато имъ пречатъ да се женятъ за момите, що обичатъ, само за тоя предлогъ, че те са безъ зестра.

Francisque Sarcey.

Психология на тълпите.

Gustave le Bon.

I. Ера на тълпите.

Великите исторически преврати, които предшествуватъ промяните на цивилизацията, като напримеръ, паданьето на Римската империя, основаването на Арабската империя, френската революция и много други, при първъ погледъ като че ли се характеризуватъ отъ важни политически изменения: нахлувания на чужди народи или сваляние на династии. Но ако изучимъ по-дълбоко тия събития, ще видимъ, че задъ тия видими причини често се крие като истинска причина голямо менение въ понятията на народите. Истинските исторически преврати не са тия, които ни очудватъ съ своето величие или съ своята буйность. Едничките важни промяни, тия, отъ които произтичатъ дълбоките преобразования въ цивилизацията, ставатъ въ идеите, понятията и вярванията. Паметните събития въ историята са само видимата нишка на невидимите промяни въ човешката мисъль. Ако големите преобразования въ цивилизацията рядко се проявяватъ въ историята, то е защото няма нищо по трайно отъ наследените мисли.

Сегашната епоха представлява единъ отъ тия критически за историята на света моменти, въ които човешката мисъль е на пътъ да се измени.

Два основни фактора са причината на това преобразование. Първиятъ е унищожението на религиозните, политическите и социалните вярвания, отъ които произхождатъ всичките елементи на нашата цивилизация. Вториятъ е създаването на съвсемъ нови условия на живота и мисъльта, вследствие на модерните открития въ науката и индустрията.

Понеже идеите на миналото, ако и полу-разрушени, са още силни, а онези, които ще ги заместятъ, не са още образувани, сегашната епоха представя единъ периодъ на преходъ и анархия.

Не е лесно да се каже, какво ще излезе единъ день отъ тоя малко хаотически периодъ. Кои ще бъдатъ основните идеи, върху които ще се създадатъ обществата, които ще заместятъ сегашното? още не се знае. Но това, което отъ сега виждаме, е, че тяхното устройство ще се обляга на една нова и страшна сила, последна господарка въ модерната епоха: силата на тълпите. Надъ развалините на толкова идеи, считани някога верни, а сега мъртви, надъ толкова могъщества, които революциите са разрушили едно подиръ друго, тая сила е едничката, що се е въздигнала и, както се види, тя ще погълне

всичките други. Тогава когато всичките ни стари вярвания се разклащатъ и изчезватъ, старите стълпове на обществото се чупятъ, могъществото на тълпите е единчката, отъ нищо незаплашавана сила, престижътъ на която постоянно расте. Периодътъ, въ който ще влеземъ, ще бъде именно ерата на тълпите.

Преди единъ векъ традиционалната политика на държавите и съперничествата на управниците бяха главните фактори на събитията. Мнението на тълпите не се зачиташе много и често даже никакъ не се взимаше предъ видъ. А сега политическите традиции, личните стремения на господарите, тяхните съперничества не се зачитатъ, напротивъ, гласътъ на тълпите е преобладающъ. Той диктува сега поведението на царьете, и те се стараятъ да го слушатъ. Участьта на народите не се решава въ съветите на господарите, но въ душата на тълпите.

Стъпването на народните маси въ политическия животъ, сир. тяхното прогресивно превръщанье въ ръководящи класи, е една отъ най-важните характерни черти на нашата преходна епоха. Въ същность, това стъпване не е отбелязано съ всеобщото гласоподавание, което е било тъй малко влиятелно дълго време и което тъй лесно са управлявали. Прогресивното раждание на могъществото на тълпите се е образувало испърво чрезъ распространението на известни идеи, които бавно са зарастнали въ духовете, сетне чрезъ постепенна асоциация на разните личности за осъществението на теоретическите концепции. Благодарение на асоциациите, тълпите най-сетне съзнаха своята сила, съставиха си понятия за своя интересъ, ако не много прави, то поне ясни. Те основаватъ дружества, предъ които всичките власти капитулиратъ едно по друго, и които на пукъ на всичките икономически закони, стремятъ се да налагатъ условия на труда и заплатата. Въ управителните събрания те испращатъ представители, лишени отъ всяка частна инициатива, отъ всякаква независимость, и принудени да подържатъ това, що имъ е препоръчено отъ комитетите, които са ги избрали.

Днесъ исканията на тълпитѣ ставатъ отъ день на день по-ясни и се стрематъ да унищожатъ отъ коренъ сегашното общество, за да го доведатъ до тоя първоначаленъ комунизъмъ, който бе нормалното състояние на човешкия родъ преди зората на цивилизацията. Ограничение работните часове, експроприация на мините, железните пътища, фабриките и почвата! Равно деление на всичките произведения, унищожение на управляющите класи въ полза на народните и пр. Ето-ва са исканията на тълпите.

Теоретиците на новите доктрини са научили тълпите, че всичките хората са равни и иматъ, следователно, еднакви права, че неравенството на състоянията е основано върху грабежъ и неправда, и че достатъчно е да се изменятъ законите, за да се поправи това опасно неравенство и да се установи на всякаде охолностьта и щастието. Отъ много повтаряньe тия учения яко са зарастнали въ едностранчивите души на тълпите и са заместили старите вярвания, които са ги омайвали толкова векове. Сега тия тълпи каратъ правителството да осъществи формулите, които теоретиците имъ вдъхнаха. Подчинена на икономическите необходимости, въ които тя очевидно не може нищо да измени, буржуазията е принудена сама да организира тая голяма армия отъ наемници, която мечтае да я унищожи. Жестоките бата-

лиони на пролетариите чакатъ згодния случай, за да нападнатъ на тая цивилизация, която те инстинктивно чувствуватъ твърде висока за тяхъ и която искатъ да доведатъ до нисшите форми, достъпни за тяхния духъ. Малко способни за разсъждение, тълпите са до немайкъде способни за дело. Благодарение на сегашното имъ устройство, тяхната сила е станала грамадна и тая сила, поставена въ служба на новите догми, туря тия догми вънъ отъ всякакъвъ споръ. Божественото право на тълпите ще замести скоро онова на царьете.

Любимите на сегашната наша буржуазия писатели, тия които най-добре представятъ нейните малко тесни понятия, нейните малко къси възгледи, малко краткиятъ ѝ скептицизъмъ, крайния ѝ по някога егоизъмъ, полудяватъ предъ новата сила, която предъ тяхните очи расте и, за да се борятъ противъ безпорядъка на духовете, отправятъ отчаяни позиви къмъ моралните сили на църквата, които едно време те не зачитаха. Те ни говорятъ за банкрута на науката и, дошли раскаяни отъ Римъ, те ни напомнюватъ истините на откровението. Но тряба да се каже на тия новообърнати, че е много късно. Ако благодатьта се е изляла върху тяхъ, тя не може да има същата сила надъ душите, които малко се грижатъ за тия мисли, които занимаватъ новите работници. Тълпите не искатъ вече днесъ боговете, които ние изоставихме и разрушихме вчера. Никоя божествена, нито човешка сила не може да накара реките да текатъ по направление къмъ изворите. Науката никога не е направила банкрутство, тя нищо не е направила въ тая сегашна анархия на духовете, нито въ новата сила, която расте всредъ тая анархия. Тя ни е обещала истината, или поне знанието на отношенията, които нашия духъ може да улови, тя никога не ни е обещала нито спокойствие, нито щастие. Съвършено хладнокръвна къмъ нашите дела, тя не слуша нашите оплаквания. На насъ предстои да се стараемъ да живеемъ съ нея, подъ страхъ да бъдемъ смазани отъ нея.

Общи признаци, видими у всичките народи, ни показватъ бързото растенье на силата на тълпите, и никой отъ тия признаци не ни позволява да предположимъ, че тая сила скоро ще престане да се увеличва. Всичко, каквото тя ни донесе, ще тряба да го търпимъ: всякакво разсъждение противъ нея би било праздна дума. Възможно е, щото усилването властьта на тълпите да показва единъ отъ последните етапи на цивилизацията на Западъ, едно съвършено повръщанье къмъ тия периоди на варварство, които като че ли винаги тряба да предшествуватъ раждането на едно ново общество. До сега най-ясната роль на тълпите се е състояла въ разрушението на остарелите цивилизации. И наистина, не само сега се проявява въ света тая роль. Историята ни показва, че когато моралните сили, върху които е почивала една цивилизация, са изгубили своята власть, нейното окончателно разлаганье е извършено отъ несъзнателните и слепи тълпи, доста справедливо наречени варварски. До сега цивилизациите са били създавани и ръководени отъ една малка интелектуална аристокрация, а никога отъ тълпите. Силата на тълпите се е проявила въ разрушение. Една цивилизация предлага установени правила, дисциплина, минаванье отъ инстинкта къмъ националностьта, предвижданье на бъдъщето, една висока степень отъ култура — условия които тълпите, изоставени сами на себе, са се показвали винаги неспособни да

осъществятъ. Съ своята разрушителна сила те действуватъ като микробите, които ускоряватъ разлаганьето на слабите тела и труповете. Варварите не би могли никога да съзидатъ сградата на римската цивилизация и не би я разбрали даже никога, но когато тая сграда се разклати, трябаше да дойдатъ варвари, за да я разрушатъ и да направятъ възможно създаваньето на нова цивилизация съ останките на колосса. Тогава се явява ролята на тълпите и за малко време философията на числото остава едничката философия на историята.

Ще бъде ли същото и съ нашата цивилизация? Това е, което ни плаши, но което не можемъ да знаемъ още сега. При все това, даже ако тълпите пристъпятъ къмъ тяхното разрушително дело, това ще бъде една преходна фаза, отъ дето ще излезе единъ день едно ново общество, което бавно ще се устроява, както миналите общества. Варварите, които съсипаха римската цивилизация, при всичката си варварщина пакъ създадоха една нова цивилизация. Безъ съмнение, те употребиха цели десетъ столетия, но тряба много време догде да се възобнови онова, което е било разрушено някога въ единъ день.

Каквото и да стане, ще тряба да търпимъ властвуваньето на тълпите, тъй като всичките прегради, които можеха да ги задържатъ, паднаха едно по друго.

Това ще бъде едно ново поробванье, което ще последва миналите. Поробенъ отъ боговете, поробенъ отъ царьете, поробенъ отъ своите вярвания и химери, или по-просто отъ своите нужди и страсти, човекъ ще бъде и тогава тъй поробенъ. Още нищо не доказва, че, ако се освободи отъ поробваньето, ще може да познае щастието.

Ерата на тълпите не ще бъде по-малко деспотична отъ оная на царьете. Даже всичко ни кара да предречемъ, че тя ще бъде много по-тежка. Чини ни се, че новите догми, които сега се раждатъ, не ще бъдатъ по-малко нетърпими отъ ония, на чието място ще дойдатъ. За добра честь, ние сме още въ тоя преходенъ периодъ, въ който старите догми не са съвсемъ установени, та спорението са търпи. Тряба да се възползуваме отъ това, за да изучимъ, до като е още време, бъдъщите разрушители на нашата цивилизация или поне нейните господари.

Ние много малко познаваме тия тълпи, за които толкова се говори сега. Професионалните психолози не са ги познали, понеже са живели далечъ отъ тяхъ, а когато са се занимавали съ тяхъ, особено въ последните години, изучвали са ги само отъ точка зрение на престъпленията, които те могатъ да извършатъ. Престъпленията на тълпите съставятъ само единъ частенъ случай отъ тяхната психология, за това не може да се знае умствения строй на тълпите, като се изучватъ само тяхните престъпления, както не може да се познае единъ човекъ, като се описватъ само неговите пороци.

Верно е да се каже, че всичките владетели на света, всичките основатели на религии и империи, апостолите на всичките вери, великите държавни мъжье и, въ по-скромната атмосфера, простите главатари на малки събрания, са били всякога несъзнателни психолози, имайки за душата на тълпите инстиктивни, но твърде често верни познания — и защото я познаватъ, те са станали тъй лесно нейни владетели. Наполеонъ проникваше чудесно въ психологията на тълпите въ страната, която е управлявалъ, но нямаше никакво понятие отъ

психологията на тълпите, принадлежащи къмъ разни раси, поради това си незнание той предприе походъ въ Испания, а особено въ Русия, дето неговото могъщество претърпя силни удари, които и скоро го повалиха.[1])

Знанието на психологията на тълпите е днесъ последното средство за държавния човекъ който иска не да ги управлява — това е вече много мъчно — но поне да не бъде управляванъ отъ тяхъ.

Само като се вгледаме по-надълбоко въ тяхната психология, разбираме, че законите и учрежденията твърде малко влияятъ на тяхъ, че човекъ може да ги води не съ правила, основани върху чистата теоретическа справедливость, но — като търси това, що може да имъ направи силно впечатление или да ги прелъсти. Ако, напримеръ, единъ законодатель иска да установи единъ новъ данъкъ, тряба ли да избере тоя, който теоретически е по-справедливъ? Никакъ не. Най-несправедливиятъ може да бъде практически добъръ за тълпите. Ако той е въ същото време най-лекъ на гледъ, той ще бъде най-лесно приетъ. По такъвъ начинъ, единъ данъкъ, колкото чудовищенъ да е, ще бъде приетъ отъ тълпата, понеже, бидейки плащанъ всекидневно и върху предмети за прехрана въ малко количество, няма да затруднява жителите и да имъ прави впечатление. Заместете го съ единъ данъкъ съразмеренъ съ заплатата и другите приходи, който да се плаща наеднажъ, той ще предизвика всеобщи протести, па ако и да е теоретически много по-правъ и практически двадесетъ пъти полекъ. Наистина, намясто незабелязаните всекидневни стотинки, явява се една относително висока сума, която ще се представи грамадна въ денятъ, когато ще тряба да се плаща. Тя би се показала нищожна, ако за нея се туряше на страна всеки день по малко, но този икономически способъ представя една доза отъ предвидливость, която липсва у тълпите. Тоя примеръ е отъ най-простите, неговата верность лесно се забелязва. Той не избягна на единъ психологъ, какъвто беше Наполеонъ, но законодателите, които не познаватъ душата на тълпите, не би могли да го забележатъ. Опитътъ още не имъ е показалъ доста, че хората не се водятъ по предписанията на чистия разумъ.

Много други приложения би могли да се направятъ отъ психологията на тълпите. Нейното познание фърля най-ярка светлина на много исторически и икономически явления, съвсемъ необяснимы безъ нея. Ще имамъ случай да покажа, че ако най-бележитите отъ нашите модерни историци, Тенъ, не е разбиралъ понякога добре събитията на нашата велика революция, то е защото той никога не бе помислилъ да изучва душата на тълпите. Той се е водилъ въ това изучванье на тъй сложната епоха отъ описателната метода на натуралистите, но нравствените сили не фигуриратъ между явленията, които изучватъ натуралистите. А тъкмо тия сили съставляватъ същинските фактори на историята.

Като се гледа на практическата ѝ полза, психологията на тълпите заслужва да бъде изучвана. Тя заслужва това даже просто отъ чисто любопитство. Интересно е да се знаятъ двигателите на човешките дела, както да се знае някой минералъ или някое растение. Въ

---

[1]) Най-проницателните му съветници също не разбираха. Талейранъ му пишеше, че „Испания ще посрещне като освободители войниците му". Тя ги посрещна като свирепи зверове. Единъ психологъ би предвиделъ лесно тоя приемъ.

тоя кратъкъ синтезъ ние можахме да представимъ едно резюме отъ нашите изследвания. Той съдържа само някои възгледи, които иматъ за цель да привлекатъ вниманието на другите. Други ще изкопаятъ браздата, която ний отбелязваме надъ една още девствена почва.

II. Определение и классификация на тълпите.

Въ граматическото си значение думата „тълпа" представя единъ сборъ отъ разни лица, безъ да се гледа на тяхната народность, тяхната професия, възрасть или полъ.

Отъ психологическа точка зрение, необходима е една классификация, защото тълпите се различаватъ споредъ елементите, които ги съставляватъ. Обаче, има и характери, общи на всички тълпи, и също както естественикътъ описва общите характери на всички същества отъ една фамилия, преди да се занимава съ частните характери, които позволяватъ да се установятъ разните родове и видове, тъй можемъ да опишемъ общите характери на всичките тълпи, безъ да се гледа на елементите, които ги съставляватъ.

Поради самия фактъ, че те са въ тълпа, човеците съставляватъ една психологическа фамилия, която си има своите общи характери, временни безъ съмнение, но ясно определими. При тия общи характери, притурятъ се частните характери, изменяеми съобразно съ елементите, които образуватъ тълпата и които променяватъ нейния изгледъ. Една разнородна тълпа, сир. тълпа, образувана отъ хора повече или по-малко различни по социалното си положение, възрастьта, народностьта и пр. ще се различава значително отъ една еднородна тълпа, състояща отъ хора, които иматъ нещо общо: професия, вярвания, възпитание и пр. Една тълпа, състояща отъ анонимни човеци, ще има различно поведение отъ тази, която е образувана отъ хора, чиито имена са известни и у които, следователно, съществува чувството на отговорность.

Ето какъ могатъ да се классиратъ, споредъ насъ, разните категории тълпи.

А. Разнородни тълпи.
- 1-о Анонимни (улични тълпи, напримеръ)
- 2-о Неанонимни (парламентарни събрания)

В. Еднородни тълпи.
- 1-о Секти (политически секти, религиозни секти)
- 2-о Касти (военни, свещенически, работнически касти и пр.)
- 3-о Класи (буржуазна класа, селска класа и пр.)

Да покажемъ съ няколко думи отличителнитѣ характери на тия категории на тълпите:

1-о Разнородни тълпи.

Разнородната тълпа се състои отъ всекиго, — отъ хора като васъ, като мене, като еди-кой си търговецъ и пр. Поради самия фактъ, че някои лица влизатъ въ една тълпа, тяхната колективна психология се различава основно, както ще видимъ по-долу, отъ индивидуалната, и разумностьта не ги освобождава отъ тая разлика. У хората, що съставятъ часть отъ една тълпа, разумътъ не играе никаква

роль — само несъзнателните чувства действуватъ. Ако между единъ великъ математикъ и неговия ботушарь има една пропасть въ умствено отношение, разликата въ характера е нищожна или много малка.

Като се остави расата, едничката важна классификация, която тряба да се направи за разнородните тълпи, е, да се разделятъ на анонимни тълпи, като уличните, и наемни — като напр. парламентарните събрания и журите. Чувството на отговорность, нищожно у едните, е рязвито у другите, и дава на тяхните действия често пъти разни направления.

Единъ основенъ факторъ, расата, позволява да се установятъ по-резко разликите между разнородните тълпи.

Въ едно друго съчинение ние сме изложили ролята на расата и сме показали, че тя е най-мощния отъ факторите, способни да определятъ действията на хората. Една тълпа, съставена отъ разни лица, но всички англичани или китайци, коренно се различава отъ друга тълпа, съставена също отъ разни лица, но отъ различни раси: отъ руси, французи, испанци и пр.

Големите разлики, които наследствениятъ умственъ строй създава въ начина на чувствуваньето и мисленьето на човеците се проявяватъ при доста редки обстоятелства, които ги събиратъ въ една и съща тълпа, почти въ равни съразмерности, хора отъ разни народности, колкото еднакви и да са на гледъ интересите, що са ги събрали наедно. Опитите, направени отъ социалистите, да събератъ на големи конгреси представителите на работническата класа на всяка страна, са се свършвали винаги съ буйни раздори. Една латинска тълпа, колкото революционерна или консервативна и да я мислите, за да осъществи своите искания, ще прибегне безъ друго къмъ намясата на държавата; една французка тълпа иска, преди всичко, равенство; една английска тълпа — свобода. Тъкмо поради тия разлики на расите има почти толкова видове социализъмъ и демокрация, колкото народности.

2-о Еднородни тълпи.

Казахме, че еднородните тълпи обгръщатъ: 1-о сектите; 2-о кастите; 3-о классите.

Секти. — Сектата е първата степень въ строя на еднородните тълпи. Тя обзема лица, различни по въспитание, професия и среда, но свързани съ еднаквостьта на тяхните вярвания. Такива са напримеръ, религиозните и политическите секти. Връската, която съединява тяхните членове е едничка, но много яка. Не идеите и разсъжденията, а чувствата сближаватъ хората. Вярванията създаватъ бързо една общность на чувствата, способна да даде на тия, що я притежаватъ, една голяма еднородность и велика сила. Всеки знае, какви станаха варварите подъ влиянието на християнството и арабите, преобърнати въ религиозна секта отъ Мохамеда. Вижда се още отъ сега, какви ще бъдатъ сегашните социалисти, благодарение на тяхната организация въ секти.

Тълпата упражнява едно трайно влияние, само когато е преобърната въ секта. Като съставляватъ часть отъ една политическа или религиозна секта, лица, безъ никаква свързка до тогава, добиватъ една общность на мисленье, способна дълбоко да подействува

на тяхния характеръ и тяхното поведение. Благодарение на сектата, пясъчните зърна безъ свръзка и сила образуватъ единъ късъ отъ мраморъ, който противостои на всичките усилия.

Преди да може да въстържествува едно вярвание, било исламизъмъ, будизъмъ, социализъмъ или анархизъмъ, тряба да основе една секта. Само сектата има сила да го разпространи. Единъ изолиранъ човекъ може да стане ядката на една секта, но самъ никога не ще може да направи да въстържествува неговата доктрина. Ето защо сектите са играли винаги основна роль въ историята. Когато кастата играе винаги една консерваторска роль, сектата играе творческа роль, може би и разрушителна, но много рядко консерваторска. Не е много мъчно да се подигнатъ тълпите, за да се създаде и особено за да се разруши нещо, но никога за да се запази. Такава не е тяхната роль.

Касти. — Тогава когато сектата обзема хора често пъти отъ различни професии, възпитания и среди, но свързани само съ общностьта на вярванията, кастата съдържа само лица, еднакви по занятие, и следователно почти подобни едни на други по възпитание и среда. Сектата съответствува на общностьта на вярванията, кастата — на общностьта на професионалните идеи. Тая общность на идеите съставлява твърде справедливо наречения духъ на съсловието.

Кастата представлява най-високата степень на организация, за която еднородната тълпа е способна. Наистина, тя се състои отъ човеци, които по тяхните вкусове, тяхните стремежи, тяхното възпитание и тяхната среда са твърде прилични едни на други, ако не въ всичките точки на умственото имъ устройство, то поне въ основните черти на тяхното поведение. Има даже някои касти, като напримеръ военните и свещенические, на които всичките членове си приличатъ въ моралните имъ черти, даже и въ хода, така щото никакво преобличание не може да скрие тяхната професия.

Няма нищо по-тежко отъ теглото на кастата. Няма съмнение, че човекъ въ нея придобива големи качества, но въ замяна изгубва всичката си индивидуалность, всяка следа отъ независимость и често пъти — поне въ това което се отнася до интересите на кастата — всякаква способность на разсъждение. Той мисли, разсъждава и действува съ душата на кастата.

Същото явление се забелязва не само въ големите и яко дисциплинирани касти, които споменахме по-горе, но още и въ малките касти като професори въ университетите, рудари, зидари, ебенисти и пр., които иматъ една особена физиономия и единъ определенъ духъ на тяхното съсловие.

Затова най-важното нещо, което тряба да се знае, когато се изучватъ кастите, не е независимите индивидуалности, които тя съдържа. Тяхното число е много ограничено. Доста е, и даже много е, една страна да притежава няколко дузини. Това, което тряба да се учи — това са разните касти, които едно общество притежава. Съ описанието на тия групи ние добиваме точно познание за това общество и еволюционното състояние, до което е достигнало. Анализътъ на две-три отъ всяка каста стига за тоя етюдъ, както що стига на естественика етюда на две-три същества отъ единъ видъ, за да определи тоя видъ

Благодарение на преобразованието въ науките и въ индустрията, което принуждава човека да се специализира все повече и повече, на синдикатите, които заместватъ старите корпорации, социалните касти, далечъ отъ да вървятъ къмъ отпадъкъ, стрематъ се да се развиятъ все повече и повече. Има вече доста време отъ какъ Токвилъ бе забелязалъ, че классите, които образуватъ едно общество, съставляватъ отделни народности. Той би могалъ да каже пластове отъ разни цивилизации. И наистина, те резко се отличаватъ по интересите, възпитанието, чувствата и мислите. Те живеятъ едно до друго безъ да проникнатъ въ тяхъ, даже безъ да се познаятъ. Старото дворянство не бе разделено едно време отъ буржуазията съ по-големи пропасти отъ тия, що се копаятъ днесъ между разните касти на нашето общество.

За хората, лишени отъ способностьта да мислятъ самостойно и да се водятъ сами въ живота, сир. за грамадното болшинство отъ човеците кастата представлява очевидни преимущества. Тя имъ дава готови идеи върху всеки предметъ и начертани правила за поведение. Те знаятъ, какъ тряба да мислятъ, да говорятъ и да действуватъ въ известни обстоятелства, те знаятъ, кое е правоверно, кое не. Като знаемъ, къмъ коя каста принадлежи единъ човекъ, стига да натиснемъ, тъй да кажа, на една петелка на неговия умственъ механизъмъ и ще рукне една серия отъ готови мнения и фрази, еднакви въ всичките хора отъ тая каста.

Душата на кастата значи преобразува единъ видъ душата на човека, и въ замяна на загубата на своята независимость той не ще спечели нещо друго освенъ това преобразование. Често пъти душата на кастата стои по-висока отъ тая на индивида. Тъкмо противното става въ разнородните тълпи, дето човекътъ, по самия фактъ, че е въ тълпа, пада въ умствено отношение

Нека погледнемъ на хората отъ една и съща каста, като военните, чиновниците, професорите и пр. и ще видимъ до каква степень те са се стопили въ единъ калъпъ и каква сила притежава душата на кастата. Индивидуалните единици могатъ да се уподобатъ на междупроменяемите части на модерната механика. Въ някои касти еднаквостьта въ някои отношения бива съвършена. Тъй напримеръ, професорите, които са минали презъ Нормалното училище [1]) и агрегацията, почти всичките са добили единъ тъй еднакъвъ стилъ, тъй еднакъвъ начинъ на мисленье, щото една страница, започната отъ единъ, може да бъде довършена отъ другъ, безъ да се забелязва някаква голяма разлика.

Впрочемъ кастата е толкова силна, само защото унищожава всяка следа отъ индивидуалность. Разнородните тълпи могатъ да иматъ само побуждения, по-големи или по-малки, споредъ обстоятелствата—но не и някое определено и трайно поведение.

Духътъ на съсловието действува надъ изолирания отъ своята каста човекъ, но той упражнява своята сила особено върху хора отъ една иста каста, събрани наедно. Като отделите единъ човекъ отъ неговата каста, вие ще можете въ краенъ случай и, ако той не е много възрастенъ, да го накарате съ убедителни доводи да постъпи

---

[1]) Училище основано въ 1809 г., отъ дето излизатъ професори за въ лицеите. Б. П.

противно на духътъ на кастата си, но щомъ се намери съ другите членове отъ тая каста, той ще забрави и вашите доводи и своите обещания. Тиеръ ни дава единъ паметенъ примеръ въ единъ пасажъ, който ще приведемъ споредъ Г. Сарсей, който много добре го е резюмиралъ. Примератъ е толкова повече поразителенъ, че опитътъ е направенъ отъ Наполеона, комуто не лесно се противостоеше. Неговиятъ престижъ беше могъщественъ, безъ съмнение, но духътъ на съсловието беше още по-могъщественъ.

„Императорътъ, който бе въ несъгласие съ папа Пия VII, поради някои черковни работи, беше свикалъ въ 1811. въ Парижъ народенъ съборъ, отъ който се надяваше да сполучи известни благоприятни за него заявления. Той взимаше на страна всекиго отъ владиците, които съставляваха събора, сетне искусни дипломати имъ говоряха едно по друго. Всеки отъ тяхъ се убеждаваше или се прелъстяваше, когато бе самъ съ господарятъ или съ министрите му. Императорътъ мислеше, че е вече сполучилъ. Болшинството бе за него, но той се излъга въ своите надежди.“

„Щомъ те се съберяха на едно, веднага се преобръщаха въ тълпа, или, ако обичате, въ кардиналски съборъ, всеки отъ тяхъ приемаше мненията на всички, те мисляха еднакво, защото бяха наедно. Тиеръ, който бе, когато писваше тая история, врялъ и кипялъ въ парламентарните работи, се вдава въ доста интересни размишления върху невъзможностьта, въ която се намиратъ и най-твърдо-характерните хора да се отделятъ отъ средата, въ която се развиватъ, да запазятъ цялостьта на личното имъ мнение отъ обиколяющите ги идейни течения“.

За това кастата съставлява силата на държавите, необходимата подкрепа на цивилизациите и твърде право е, дето въ старите латински общества, както и въ Китай, тоя, който не принадлежи къмъ никоя каста, не упражнява никакво влияние и не може да играе никаква роля. Безъ кастите обществата би били прахъ отъ хора, безъ тяхъ никаква цивилизация не би могла да съществува. Само кастите могатъ да създадатъ въ всяка морална и социална область тая яка мрежа отъ общи вярвания, еднакви разсъждения, подобни традиции, банални мнения, безъ които не би могло да се образува нито да трае никакво сдружаванье. Благодарение на кастите, новите идеи, които би могли да упражнятъ разлагающе влияние, вмъкватъ се доста бавно, за да могатъ да навикнатъ на тяхъ духовете, а учрежденията да ги приспособятъ.

Забелязано е, че членовете на някои касти, напр. чиновниците, натоварени съ съблюдението и прилаганието на законите, са, като чиновници, твърде ограничени и невъзприемчиви къмъ разсъждения. Обнародваните чрезъ вестниците испитвания и съдебни пресъди ни смайватъ понякога съ низкото умствено равнище, за което те сведочатъ. Отъ гледна точка на обществения интересъ не тряба да съжеляваме за това. Предположете, че духътъ на съсловието не действува до такава степень, щото да унищожи умствената независимость и критическата способность, и гледайте следствията. Способните хора, които са запазили всичката си индивидуалность, скоро би открили недостатъците на законите, невъзможностьта да ги приложатъ справедливо въ някои случаи и далечните последици на тяхното прилагание. Те би били принудени да претълкуватъ, даже да променяватъ това, което те сега

почитатъ, благодарение на духа на съсловието. По такъвъ начинъ би се струполясалъ единъ отъ социалните стълбове: слепия но за всички еднаквия законъ. Впрочемъ ние не сме изложени на подобни случайности. Имаме още няколко доста здрави касти, които не се повлияватъ отъ разсъждения. Ролята на кастата не е да разсъждава, но само да запазва. На сектата принадлежи разрушителното действие, когато то е необходимо.

Не ще бъде безинтересно да забележимъ на свършакътъ на казаното за кастите, истинската, ако и по някога не тъй очевидна, аналогия, която съществува между западните и индийските касти. Въ Индия кастата зависи отъ произхождението. Тя е бележита съ характеристичния фактъ, че хората отъ една каста могатъ да живеятъ, да ядатъ, да се женатъ само съ човеци отъ същата каста. Последните две предписания са абсолутни.

Едничката същинска разлика между индийските и европейските касти е тая, че въ Европа не винаги произхождението, ами обстоятелствата и главно възпитанието решаватъ встъпваньето на човекътъ въ каста; колкото за другите характеристични черти: да се жени само съ хора отъ своята каста, да приема само тяхъ на гости, да посещава само тяхъ, те практически съществуватъ въ Европа, както и въ Индия.

Въ Индия тия предписания са религиозни и поради това абсолутни. Въ Европа те са основани върху обичая, но за това пъкъ не са по-малко въ сила. Наистина, твърде рядко са женитбите между хора отъ разни касти. Всеки отъ насъ живее въ единъ кръгъ, дето се сбиратъ гости и зетове — обичаятъ не ни позволява да излеземъ вънъ отъ тая среда. Браковете не по прилика са, безъ съмнение, възможни въ Европа, когато въ Индия те са немислими. Но ако религиозните повеления ги запрещаватъ въ Индия, общественото мнение и обичая ги правятъ много редки въ Европа. Въ същность, аналогията е съвършенна.

Класси. Классите са образувани отъ човеци отъ разни произхождения, събрани не отъ еднаквостьта на вярванията, както членовете на сектите, нито отъ общностьта на професионалните идеи, както членовете на кастата, но отъ известни интереси, известни навици и еднакво възпитание. Такива са например буржуазната класса, работническата, земледелската и пр.

На кратко казано, връзката на сектата е общностьта на вярванията, връзката на кастата общностьта на професията, връзката на классата общностьта на интересите.

Классите са много по-обширни отъ сектите и кастите, тъй като те могатъ да съдържатъ човеци отъ разни секти и касти. Заради това тяхните граници не са тъй добре определени.

Отъ всичко до сега казано виждаме, че епитетътъ тълпа отговаря на нещо твърде сложно.

По няманье място ние не ще можемъ да изучимъ въ тоя си трудъ всичките категории на тълпите, които изброихме по-горе, нашата студия ще се ограничи съ общите психологически характери на тълпите. Въ едно специално съчинение ние ще изучимъ частната психология на сектите, кастите и классите.

III. Основни характеристични черти на душата на тълпите.

Между психологическите характери на тълпите има някои, които са еднакви съ онези на изолираните лица; други, напротивъ, са имъ съвсемъ специални и се срещатъ само въ коллективностите. Първо ще изучимъ специалните имъ характери, за да покажемъ добре тяхната важность.

Единъ основенъ фактъ преобладава всичките други. Каквито и да са лицата, които съставляватъ тълпата, колкото еднакви или различни и да са тяхния животъ, занятията имъ, характера и ума имъ, поради единичкия фактъ, че са сбрани, те притежаватъ единъ видъ коллективна душа, която ги кара да чувствуватъ, да мислятъ и действуватъ по единъ съвсемъ другъ начинъ отъ онзи, по който би чувствувалъ, мислялъ и действувалъ всеки отъ тяхъ на саме. Има мисли и чувства, които се появяватъ и се преобръщатъ въ действия само у хора, сбрани на тълпа. Тълпата е едно привременно същество, образувано отъ разнородни елементи, които за една минута са се съединили, също както клетките, които съставляватъ живущето тяло, образуватъ чрезъ тяхното скупване едно същество, проявляюще свойства, различни отъ тия които всяка клетка отделно притежава.

Противно на едно мнение, което за очудванье, е излязло изъ подъ перото на единъ тъй проницателенъ философъ като Херберта Спенсера, въ сбирщината, която съставлява тълпата, няма никакъ ни сборъ, ни средина на елементите, но съединение и създаване нови характери, както въ химията дето известни елементи, като основите и киселините, се съединяватъ и образуватъ ново тяло, което притежава свойства различни отъ тия на телата, които са го образували.

Лесно е да се констатира, до колко се различава човекътъ въ тълпа отъ изолирания човекъ, но не тъй лесно е да се направятъ очевидни причините на тая разлика.

За да можемъ поне да съзремъ тия причини, тряба да си припомнимъ първо това откритие на модерната психология: не само въ органическия животъ, но и въ функционирането на разума несъзнателните явления играятъ съвсемъ преобладающа роль. Съзнателниятъ животъ на духа представлява една много слаба часть въ сравнение съ несъзнателниятъ. Най-прозорливиятъ анализаторъ, най-проницателниятъ наблюдатель едвамъ може да намери едно твърде малко число отъ несъзнателните чинители, които го движатъ. Нашите действия произхождатъ отъ единъ несъзнателенъ substratum, създаденъ отъ влиянията на въспитанието и наследственостьта. Той съдържа тия безбройни наследствени остатъци, които съставляватъ, както съмъ казалъ и на друго място, душата на расата. Задъ исповяданите причини на нашите постъпки, има безъ съмнение тайни причини, които не исповядваме, но задъ тия тайни причини има други още много по-тайни, тъй като и сами ние не ги знаемъ. Повечето отъ всекидневните ни дела са следствие на скрити подбудители, които ни избягватъ. Човеците отъ една раса си приличатъ по несъзнателните елементи, що образуватъ душата на тая раса, а се различаватъ по съзнателните елементи, плодъ на въспитанието или на някоя изключителна наследственость. Най-неподобните по умъ човеци иматъ много прилични инстинкти, страсти и чувства.

Вънъ отъ възпитанието и някои наследствени качества, които имъ създаватъ известна умствена превъсходность въ някои отношения, артистътъ, учениятъ мъжъ, писательтъ не се различаватъ отъ другите човеци по чувства и страсти. Въ чувствено отношение: вяра, политика, моралъ, обичь, антипатия и пр. те рядко надвишаватъ общото равнище. Именно тия общи и отъ обикновенъ редъ качества, които всичките нормални човеци притежаватъ въ еднаква степень, те ги турятъ наедно въ тълпите. Въ коллективната душа, специалните характери на хората, сир. тяхната индивидуалность, изчезватъ. Разнородното се губи всредъ еднородното и несъзнателните качества оставатъ господари.

Това смясвание на обикновените качества ни обяснява, защо тълпите не могатъ никога да извършатъ дела, които изискватъ по-високъ умъ. Решенията отъ общъ интересъ, взети отъ едно събрание отъ забележителни, но отъ разни специалности хора, не са чувствително по-умни отъ решенията, които би взело едно събрание отъ глупци — и наистина те могатъ да смесатъ само тия низши качества, които притежаватъ всичките глупци. Въ тълпите не се натрупва остроумието, ами — глупостьта. Не всички иматъ повече духовитость отъ Волтера, както повтарятъ тъй често, но Волтеръ е по-духовитъ отъ всички, ако подъ всички тряба да разбираме „тълпите“.

Но щомъ като хората въ тълпите смясватъ само обикновените качества, които всеки отъ тяхъ притежава, то ще има проста една средина, а не както казахме по-горе, създавание на нови характери. Какъ се установяватъ тия характери? — Ето какво тряба да изследваме сега.

Разни причини пораждатъ у тълпите проявата на тия специални характери, които изолираните човеци не притежаватъ. Първата причина е, че идеята за многобройностьта възбужда въ човека отъ тълпата чувството на непобедима сила, която му позволява да се изостави на своите инстинкти, които той би обуздалъ, ако бе самъ. Той е толкова повече наклоненъ да имъ даде просторъ, че тълпата бидейки анонимна и следователно съвсемъ неотговорна, чувството на отговорностьта, което въздържа хората, изчезва съвършено у него.

Друга една причина, прилепчивостьта, способствува също, за да възбуди проявата на специалните характери на тълпите. Прилепчивостьта е лесно за констатирание, но още необяснено явление, което се отнася къмъ тия явления отъ хипнотически характеръ, съ които ще се занимаваме подиръ малко. Въ една тълпа всяко чувство, всяко дело е прилепчиво, и до такава степень прилепчиво, че човекъ лесно жертвува личния си интересъ за общото благо. Това е една противна на неговата природа наклоность, на която човекъ е подложенъ само, когато съставлява часть отъ една тълпа.

Една трета причина — тя е най важна отъ всички — произвежда въ хората отъ тълпите специални характери, съвсемъ различни, а понякога даже и противни на ония на изолирания човекъ. Думата ни е за внушителностьта, една отъ последиците на която е горепоменатата прилепчивость.

За да разберемъ това явление, тряба да си припомнимъ някои нови открития на физиологията. Днесъ знаемъ, че единъ човекъ, чрезъ разни способи, може да бъде поставенъ въ таково положение, щото, като изгуби всяко съзнание, да се подчинява на всичките внушения

на оператора и да прави постъпки, противни на неговия характеръ и на неговите навици. Най-внимателните наблюдения като че ли ни показватъ, че, поставенъ въ средата на една тълпа, а особено на една действующа тълпа, човекъ испада, вследствие на разни магнетически влияния или други непознати намъ причини — въ едно особено състояние, прилично на омайванието, въ което се намира хипнотизирания въ ръцете на хипнотизатора. Понеже дейностьта на мозъка е парализирана въ хипнотизирания сюжетъ, той става робъ на действията на грѫбначния мозъкъ, които хипнотизаторътъ управлява споредъ волята си. Съзнателната личность изчезва съвършено, волята и разсъдителностьта се изгубватъ.

Таково е състоянието на човека, който съставлява часть отъ една тълпа. Въ него, както въ хипнотизирания, някои способности са унищожени, когато други могатъ да бъдатъ доведени до степень на крайна екзалтация. Подъ влиянието на внушението той се впуска съ невъздържима буйность въ испълнението на известни дела. Тая буйность е повече непротивустойна у тълпите, отколкото у хипнотизирания сюжетъ, понеже внушението, бидейки еднакво у всичките човеци, се увеличва отъ взаимното предаване. Индивидуалностите, които въ тълпата би могли да противустоятъ на внушението, са малобройни, та не могатъ да се борятъ противъ течението. Най-много що могатъ да направатъ те е, да се опитатъ да причинатъ едно отклонение съ друго внушение. По такъвъ начинъ напримеръ една сполучлива дума, едно навреме напомнено представление са отклонили тълпите по-някога отъ най-кръвожадните помисли.

Значи характерите на човека въ тълпата са: унищожение на съзнателната личность, преобладаване на несъзнателната личность, прилепчивостьта на чувствата и крайна внушителность. Тъй човекътъ въ тълпата се изменява съвършено, става автоматъ, който не е вече воденъ отъ собствената си воля.

Поради самия фактъ, че прави часть отъ тълпа, човекъ слиза няколко стъпала отъ лествицата на цивилизацията. Изолиранъ, той е може би образованъ, въ тълпата той е варваринъ, сир. инстинктенъ човекъ. Той има неговата произволность, буйность и жестокость па и ентузиазма и героизма му. Той се стреми да се приближи къмъ инстинктния човекъ също и съ леснотата, съ която се впечатлява отъ думи и представления — които не би подействували никакъ на изолираните хора — и се води къмъ постъпки, противни на най-очевидните му интереси и на най-познатите и постоянни навици. Човекътъ отъ тълпата е пясъчно зърно, поставено между много други, които вятъра движи, както ще.

По тая причина гледаме какъ жюрите издаватъ често пресъди, които всеки отделно отфърля, какъ парламентарни събрания приематъ закони и мярки, които частно не одобрява никой отъ членовете, които ги съставляватъ. Вземени отделно, хората отъ конвента бяха развити, мирни буржоа. Събрани на тълпа, те съ готовность потвърждаваха най-жестоките предложения, испращаха на гильотината човеци най-явно невини; и, противно на тяхните интереси, отказваха се отъ неприкосновеностьта си и се истребваха сами себе си.

Но не само въ делата си човекътъ отъ тълпата коренно се различава отъ изолирания.

Даже преди да е изгубилъ всяка независимость, неговите идеи и чувства са се изменили и промяната е тъй коренна, щото прави скъперника — разсипникъ, скептика — верующъ, честния — престъпникъ и страхливия — херой. Отказването отъ всички привилегии, което въ една минута на въсторгъ гласува дворянството презъ прочутата нощь срещу 4/16 августъ 1789, никога не би било прието отъ всеки членъ отделно.

Отъ гореказаното заключаваме, че човекътъ отъ тълпата е винаги по-доленъ умственно отъ изолирания човекъ, но че по отношение на чувствата и делата, които причиняватъ тия чувства, той може да бъде, споредъ обстоятелствата, по-добъръ или по-лошъ. Всичко зависи отъ начина, по който внушението е подействувало на тълпата. Именно това не са знаяли никакъ писателите, що са изучвали тълпите отъ гледна точка на престъпленията. Безъ съмнение, тълпата е често пъти престъпна, но също често пъти и херойска. Тълпите са, които отиватъ да мрътъ за въстържествуването на едно вярване или една идея, които се ентузиазмиратъ за славата и честьта, които ходятъ безъ хлябъ и оръжие, както въ времето на кръстоносните походи или на 93 година, — да освободятъ отъ неверните божия гробъ или да защищаватъ отечеството. Несъзнателни херойства, безъ съмнение, но съ тия хероиства се прави историята. Ако народите разчитаха само на сухо обмислени херойства, то анналите на света много малко херойства щяха да впишатъ въ тяхните страници.

IV. Чувства и моралность на тълпите.

Опитахме се да классираме тълпите и да покажемъ основните имъ характери, остава ни да изучимъ въ подробности тяхната психология. Описанието ни ще има за предметъ разнородните тълпи — едничките съ които ще се занимаваме въ това си съчинение — но, въ същность, то е приложимо на по-голямата часть отъ категориите, които вече изброихме.

За забелязване е, че между специалните характери на тълпите има много, като напримеръ подбуждаемостьта, раздразнителностьта, неспособностьта за разсъждание, отсътствието на критически духъ, преувеличението на чувствата и пр., които срещаме въ по-нисшите еволюционни форми — жената а особено дивака — но ние само отбелязваме мимоходомъ тая прилика. Нейното доказателство би излязло вънъ отъ рамките на това съчинение. То би било, освенъ това, безполезно за хората, които са въ течението на психологията на примитивните видове, и би останало малко убедително за тия, които не я знаятъ.

Пристъпвамъ къмъ разните характери, които се забелязватъ въ повечето тълпи.

1-о Подбуждаемость, непостоянство и раздразнителность на тълпите.

Когато изучвахме основните ѝ характери, казахме, че тълпата е движима предимно отъ несъзнанието. Тя действува повече подъ влиянието на гръбначния мозъкъ, нежели на главния. Въ това отношение тя се приближава до примитивните същества. Делата ѝ могатъ да бъдатъ съвършенни по начина на извършването, но, понеже те

не са ръководени отъ главния мозъкъ, тя действува споредъ произвола на подбужденията. Тълпата е играчка на всичките външни подбуждения, на които отразява непрестаните промяни. Тя е значи подбудима и непостоянна. Изолираниятъ човекъ може да бъде подложенъ на истите възбуждения, както и човекътъ отъ тълпата, но понеже главниятъ мозъкъ му показва разните незгоди на извършването имъ, той се въздържа. Можемъ да се изразимъ физиологически, като кажемъ, че изолираниятъ човекъ притежава способностьта да обуздава своите рефлекси, когато тая способность липсва на тълпата.

Разните потици, на които се подчиняватъ тълпите, могатъ да бъдатъ, споредъ подбужденията, великодушни или жестоки, херойски или страхливи, но винаги тъй повелителни, щото личния интересъ, интересътъ на самосъхранението даже не ги надвишава.

Тълпите са извънмерно непостоянни, тъй като подбудителите само на които те са подчиняватъ, са твърде изменчиви, за това гледаме ги да минаватъ отъ най-кръвожадната жестокость къмъ великодушието и съвършения херойзъмъ. Тълпата лесно става палачъ, но също — и мъченикъ. Отъ нейната среда са текли пороите кръви изисквани отъ властържествуването на всяко вярвание. Няма нужда да възлизаме къмъ херойческите епохи, за да видимъ, за какво са способни въ това отношение тълпите. Те не жалятъ тяхния животъ въ битките, и преди няколко години единъ генералъ веднага станалъ популаренъ, и лесно можеше да намери сто хиляди души, готови да мрътъ за неговата кауза, ако той поискаше.

Значи нищо не е предъ време обмислено у тълпите. Те могатъ да прекаратъ последователно най-противните чувства, но те ще са винаги подъ влиянието на минутните подбуждения. Те приличатъ на листята, които ураганътъ подига, движи въ разни направления и сетне остава да паднатъ. Когато ще изучваме на друго място някои революционни тълпи, ще дадемъ някои примери отъ изменчивостьта на тяхните чувства.

Това непостоянство на тълпите прави ги много мъчно управляеми, особено когато една часть отъ властьта е паднала въ тяхните ръце. Ако необходимостите на живота несъставляваха всеки день единъ видъ невидимъ регулаторъ на нещата, демокрациите не би могле да траятъ. За щастие, че тълпите, ако търсятъ нещо съ буйность, то подиръ малко го забравятъ. Те са неспособни да иматъ трайна воля, както — и постоянна мисъль.

Тълпата не е само подбудима и непостоянна. Както дивака, тя не допуска, че нещо може да се испречи между желанието ѝ и осъществението на това желание. Тя още повече не разбира това, за дето бройностьта ѝ поражда чувството на непобедима сила. За човека отъ тълпата понятието за невъзможностьта изчезва. Изолираниятъ човекъ чувствува, че не може самъ да изгори единъ палатъ, да ограби една магазия, или ако нещо го кара да направи това, той често ще противустои на това искушение. Съставяйки часть отъ една тълпа, той съзнава силата, що му дава числото, и щомъ му внушимъ мисли за убийства и грабежи, той веднага отстъпва на това искушение. Яростно ще бъде унищожена всяка неочаквана пречка. Ако човешкиятъ организъмъ допускаше непрекъснато продължение на яростьта, бихме могли да кажемъ, че нормалното състояние на препятствуваната тълпа е ярость.

Въ раздразнителностьта на тълпите, въ тяхната подбуждаемость и непостоянство, както и въ всичките популярни чувства, съ които ще се занимаваме, винаги голяма роль играятъ тия основни характери на расите, що съставя неизменимата почва, върху която растятъ всичките ни чувства. Няма съмнение, че всичките тълпи са всякога подбудими и раздразнителни, но съ голяма разлика въ степените. Поразителна е напримеръ разликата между една латинска и една англосаксонска тълпа. Най-новите събития отъ историята ни фърлятъ ярка светлина върху това мнение. Достатъчно бе преди двадесетъ и петъ години обнародването на една проста телеграма, говоряща за едно предположимо оскърбление, направено на единъ посланикъ, за да причини избухването на буйностьта, отъ която веднага произлезе ужасна война. Подиръ няколко години телеграфическото известие за една малка несполука при Лангсонъ предизвика ново избухванье, което причини минутното сваляние на министерството. Въ същото време много по-важната пораза, която претърпя англійската експедиция при Хартунъ, произведе съвсемъ слабо влияние въ Англия и не повали никакво министерство. Тълпите на всякъде са женствени, но най-вече са латинските. Който се ослонява на тяхъ, може високо и бързо да се издигне, но непрестано ще върви край Тарпейската скала, отъ която единъ день ще бъде фърленъ.

2-о Внушителность и лековерность на тълпите.

Когато определяхме тълпите, казахме, че единъ отъ общите имъ характери е една извънмярна внушителность, показахме също колко е прилепчива внушителностьта въ човешките сбирщини и това обяснява бързото направление на чувствата въ определена смисъль.

Колкото неутрална и да я мислимъ, тълпата се намира най-често въ едно ожидателно внимание, което прави лесно внушението. Първото формулирано внушение, което се явява, веднага се налага чрезъ прилепчивостьта на всичките мозъци и по такъвъ начинъ ориентацията се установява минутно. Както въ всичките внушаеми същества, мисъльта, която е обхванала мозъка, се стреми да се преобърне въ дело. Касае ли се за изгарянието на някой палатъ или за извършваньето на някое самоотвърження — тълпата прави всичко това съ еднаква леснота. Както казахме, всичко зависи отъ естеството на подбудителя, а не, както у изолирания човекъ, отъ съществующите отношения между внушеното дело и тия доводи, които се противупоставятъ на неговото осъществение.

И тъй, скитяща се постоянно между пределите на несъзнателностьта, подложена на всичките внушения, имеюща всичката буйность на чувствата, присъща на същества, които не могатъ да направятъ призивъ къмъ влиянията на разума, лишена отъ всякакъвъ критически духъ — тълпата е естествено до немай-къдя лековерна. Невероподобностьта не съществува за нея, тряба да си припомнимъ за това за да разберемъ, колко лесно се създаватъ и распространяватъ най-невероподобните легенди и приказки.[1])

---

[1]) Хората, които са присъствували при обсадата на Парижъ, са видели много примери отъ легковерието на тълпата къмъ най-невероятните работи. Тълпата считаше като сигналъ направенъ на обсадителите някоя свещъ, запалена на високъ етажъ, ако и да бе очевидно, подиръ малко размишление, че бе невъзможно за тяхъ да видятъ блещуканието на една свещъ отъ няколко километра далечъ.

Легендите, които тъй лесно се разпространяватъ между тълпите, не са създадени само отъ тяхната извънмярна легковярность, ами и отъ голямите изменения, които събитията претърпяватъ въ тяхното въображение. И най-простото събитие, което виждатъ тълпите, веднага го преиначаватъ. Те мислятъ чрезъ представления, а едно споменато представление ни напомва много други, които нямать никаква логическа връзка съ първото. Можемъ лесно да разберемъ това състояние, като си помислимъ за странните върволици отъ идеи, въ които попадаме по някога подиръ напомването на някое дяло. Разумътъ ни показва, че въ тия представления няма никаква последователность, но тълпата не вижда това, тя смясва истинското събитие съ онова, което му е притурило нейното въображение, което всичко преобразява. Тълпата не различава субективното отъ обективното. Тя счита за реални напомнатите въ духа ѝ представления, които повечето пъти иматъ много далечна връзка съ наблюдаваното дяло.

При първъ погледъ, чини ни се, че преиначванията, които тълпите правятъ на едно събитие, на което те са очевидци, тряба да бъдатъ безбройни и въ разни направления, тъй като човеците, които ги съставятъ, са твърде различни по темпераментъ. Но не е тъй. Благодарение на прилепителното внушение преиначванията са отъ еднакво същество и въ еднаква смисъль у всички човеци отъ тълпата. Първото изменение, узнато отъ единъ, става ядката на внушението. Преди да се яви при Иерусалимските стени на всички кръстоносци, св. Гергий е билъ безъ друго виденъ отъ единъ отъ обсадителите. Чрезъ внушение и прилепителность показаното отъ единъ чудо веднага биде прието отъ всички.

Такъвъ е всякога механизма на коллективните халлюцинации, тъй чести въ историята, и които изглеждатъ да иматъ всичките класически характери на вярностьта, тъй като се касае за явления, констатирани отъ хиляди лица.

За да оборимъ гореказаното, няма нужда да посочимъ на умствените качества на човеците, които съставятъ тълпите. Тия качества нямать никакво значение. Щомъ са въ тълпа, и ученията, и глупакътъ, са неспособни за наблюдение.

Тезата може да се види парадоксална. За да я докажемъ би трябало да приведемъ много исторични факти, а за това не би достигнали много томове.

Понеже не искаме да оставимъ читателя подъ впечатлението на недоказани твърдения, ще приведемъ някои примери, взети случайно отъ многото, които бихме могли да цитираме.

Следниятъ фактъ е отъ най-типичните, понеже е избранъ изъ между коллективните халлюцинации, които силно са подействували върху тълпа, състояща отъ разни видове хора — най-невежи и най-образовани. Той е приведенъ отъ лейтенанта Жюлиенъ Феликсъ въ неговото съчинение за морските течения.

Фрегатата Belle—Poule сновеше по морето, за да намери корветата Berceau, отъ която една силна буря бе я отделила. Беше денемъ, на пладнина. Ненадейно часовоятъ забелязва една ладия съ испокъсани платна и развалени мачти. Екипажътъ естествено отправя погледите си къмъ забелязаната точка, и всички, офицери и моряци, виждатъ единъ испълненъ съ хора салъ, тегленъ отъ ладии, надъ които се веяха сиг-

нали за опасностьта. Това бе обаче само коллективна халлюцинация. Адмиралъ Дефосе въоръжи една лодка и я прати на помощь. Приближавайки се, офицерите и моряците, които бяха въ нея, гледаха, какъ множество хора се люлеяха, имъ простираха ръце, и слушаха глухия и неясенъ шумъ отъ много гласове. Когато лодката пристигна, те се намериха предъ няколко клонове отъ дърва, покрити съ листя, докарани отъ вятара отъ близкия брягъ. При такава една очевидность халлюцинацията изчезна.

Въ тоя примеръ ясно гледаме механизма на коллективната халлюцинация такъвъ, както бяхме го обяснили. Отъ една страна една тълпа въ ожидателно внимание, отъ друга едно внушение, направено отъ часовоя, що бе видялъ развалення параходъ, — внушение което чрезъ прилепчивостьта биде възприето отъ всички присъстствующи, офицери и прости моряци.

Няма нужда тълпата да е многобройна, за да се унищожи въ нея способностьта да гледа право това, що се върши предъ нея, а реалните факти да се заместятъ съ халлюцинации безъ никакво сродство съ тяхъ. Щомъ няколко човеци се сбиратъ наедно, те съставятъ една тълпа; даже ако са и прочути учени мъжье, те взиматъ всичките характери на тълпите за това, което е вънъ отъ тяхната специалность. Наблюдателната способность и критическиятъ духъ, които всяки отъ тяхъ притежава, веднага изчезватъ. Единъ искусенъ психологъ, Г. Давей, ни доставя единъ доста любопитенъ примеръ, наскоро печатанъ въ „Анналите на психическите науки“ и който заслужва да бъде приведенъ тукъ. Г. Давей повикалъ мнозина отлични наблюдатели, между които и единъ отъ първите учени мъжье на Англия, T. Wallace и, следъ като ги остави да разгледатъ предметите, да поставятъ печати тамъ, дето искаха, той извърши предъ тяхъ всичките класически явления на спиритите: материализирание на духовете, писванье на плочи и пр. Следъ като получи отъ тия знаменити наблюдатели писменни рапорти, съ които те потвърждаваха, че видените явления могатъ да бъдатъ извършени само съ свръхестествени способи, той имъ яви, че всичките тия опити бяха плодъ на твърде прости измами. „Най-чудното въ изследванието, направено отъ Г. Давей, пише авторътъ на статията, не е искусностьта на самите фокуси, но извънмярната невярность на рапортите, които направиха, незнающите измамата, зрители: значи, продължава той, свидетелите могатъ да правятъ разни рапорти, съвсемъ лъжливи, но резултатътъ на които е, че, ако приемемъ за точни тяхните описания, явленията, които те са описали, не могатъ да се обяснятъ съ измама. Изнамерените отъ Г. Давей способи бяха тъй прости, че чудно е, какъ се е осмелилъ да ги употреби, но той имаше такава голяма власть надъ тълпата, че можеше, както искаше, да отвлича нейното внимание — той можеше да я увери, че гледа това, което тя не гледаше. Такава е властьта на хипнотизатора върху хипнотизирания. Но като гледаме, до каква степень тя се упражнява и върху по-висши умове, въ които е било предвременно възбудено недоверието, можемъ да разберемъ, колко е лесно да се илюзиниратъ обикновените тълпи.

Многобройни са фактите, които ни доказватъ, че не тряба никакъ да се доверяваме на свидетелствуванията на тълпите. Хилядници души присъстствуваха преди двадесеть и петъ години на знаменитата

кавалерийска атака при седанската битка, и отъ двамата генерали, които претендиратъ да са я коммандували, невъзможно е, въ присътствието на най-противуречивите видни свидетелствувания, да се каже, кой казва право. Напоследъкъ въ едно свое съчинение английскиятъ генералъ Wolseley е доказалъ, че светътъ се намиралъ до сега въ най-голямо заблуждение относително най-важните факти на битката при Ватерло — факти за които са сведочили стотини очевидци. [1])

Тия факти показватъ, каква стойность могатъ да иматъ свидетелствуванията на тълпите. Съчиненията по логиката турятъ едногласието на многобройните свидетели въ рода на най-силните доказателства, които можемъ да приведемъ за потвърждението на една случка. Обаче това, което знаемъ за психологията на тълпите, ни казва, че учебниците по логиката тряба съвсемъ да се преработятъ въ това отношение. Най-съмнителните събития са несъмнено тия, които са били наблюдавани отъ мнозина. Разказаното събитие, което е било гледано отъ хиляди човеци, е съвсемъ различно отъ истинското.

Отъ гореказаното става ясно, че книгите по историята тряба да се считатъ като измислени приказки. Те са фантастични разкази за зле наблюдавани случки, придружени съ обяснения, направени веднага на бърза ръка. Съвършено безполезно е, да си губи човекъ времето въ писвание на подобни книги. Ако миналото не ни бе оставило своите литературни, артистични и монументални творения, ние не щяхме да знаемъ нищо истинско за това минало. Знаемъ ли нещо вярно за живота на великите хора, които са играли преобладающи роли въ човечеството, като напр. Херкулеса, Будда, Исуса, Мохамеда? Вероятно не. Въ същность малко ни важи тяхния реаленъ животъ. Ние имаме интересъ да знаемъ великите хора такива, каквито ги създава популярната легенда. Не действителните херои, но легендарните са вълнували много човешки поколения.

За зла честь легендите — даже и когато са писани на книга — нямать трайность. Въображението на тълпите непрестано ги преобразява споредъ времената, а особено споредъ расите. Кръвожадниятъ библейски Иехова е далечъ отъ любовния Богъ на св. Тереза, а обожаваниятъ въ Китай Будда няма нищо общо съ индийския.

Даже няма нужда да минатъ няколко векове подиръ смъртьта на хероите, та въображението на тълпите да преобрази легендата имъ. Приеначването става понякога подиръ няколко години. Въ нашите дни легендата на единъ отъ най-великите херои на историята биде преобразена няколко пъти въ петдесетина години. Въ времето на Бурбоните Наполеонъ стана единъ видъ идилическа, филантропическа и либерална личность, приятель на угнетените, които, споредъ думите

---

[1]) Знаемъ ли даже само за единъ бой точно, какъ е станалъ той? Много се съмнявамъ. Знаемъ само, кои са победили и кои са били победени и нищо повече. Това, което г. Д'Аркуръ, участникъ и свидетель, казва за боя при Солферино, може да се каже за всичките битки. Генералите (които иматъ естествено стотини сведения) даватъ тяхните официални рапорти: офицерите, които са натоварени да предаватъ заповедите, изменяватъ тия документи и съставятъ окончателния проектъ: началникътъ на военния щабъ го спори и отново го преправя. Запасятъ го при марешала, той извиква: „Много се лъжете!“ и корено го изменява. И тъй нищо не остава отъ първоначалния проектъ.“ Г. Д'Аркуръ привежда този фактъ като доказателство за невъзможностьта, въ която сме да установимъ истината и за най-добре наблюдаваното събитие. *Б. А.*

на поетите, трябаше дълго време да пазятъ неговия споменъ въ тяхните хижи. Подиръ тридесетъ години добродушниятъ херой бе станалъ кръвожаденъ деспотъ, който, следъ като бе узурпиралъ властьта и свободата, жертвувалъ бе три милиона човеци, за да задоволи своята амбициозность. Сега присътствуваме на едно ново преобразявание на легендата. Когато ще минатъ няколко столетия, бъдъщите учени мъжье въ присътствието на тия противуречиви разкази ще се съмняватъ, да ли той е съществувалъ, както се съмняватъ сега за Будда, и ще гледатъ на него като на някоя басня или на някое развивание на Херкулесовата легенда. Те ще се утешатъ несъмнено много лесно за тая неизвестность, защото, бидейки повече посветени въ знанието на психологията на тълпите, те ще знаятъ, че историята вписва само легенди.

3-о Простота и преувеличение на чувствата на тълпите.

Каквито и да са проявените отъ тълпата чувства, лоши или добри, те представятъ двойния характеръ на простота и преувеличение. Въ това отношение, както и въ много други, човекътъ отъ тълпата се приближава до примитивните същества. Невъспримемчивъ къмъ нюансите, той гледа работите изцяло и не разбира преходите. Преувеличението на чувствата у тълпите е усилено отъ факта, дето едно проявено чувство, бидейки бързо разпространено чрезъ внушението и прилепчивостьта, очевидното потвърждение, на което то е предметъ, значително уголемява силата му.

Простотата и преувеличението на чувствата са причината, дето тълпите не знаятъ ни съмнение ни неизвестность. Както жените, те се фърлятъ въ крайности. Явеното подозрение веднага се преобръща въ безспорна явность. Единъ зачатъкъ на антипатия или неудобрение, който би останалъ незабелязанъ у изолирания човекъ, става веднага жестока ненависть въ човека отъ тълпата. Буйностьта на чувствата е още увеличена, особено въ разнородните тълпи, отъ отсътствието на всяка отговорность. Уверението въ безнаказаностьта — уверение, което е толкова по-силно, колкото тълпата е по-многобройна — и понятието за моментална значителна сила, дължима на бройностьта, правятъ възможни за събранията тия чувства и дела, които би били невъзможни за изолирания човекъ. Въ тълпите, глупакътъ, невежата, завистникътъ, са освободени отъ чувството на тяхната нищожность и безсилие, което е заместено отъ понятието за една брутална, временна, но грамадна сила.

За зла честь преувеличението възбужда у тълпите често пъти зли чувства — атавически остатъкъ отъ инстинктите на първобитния човекъ — които изолираниятъ и отговориятъ човекъ обуздава отъ страхътъ на наказанието. Ето защо тълпите тъй лесно се водятъ къмъ най лошите крайности.

Но при това не тряба да мислимъ, че, ако имъ се внуши искусно, те не са способни за героизъмъ, самоотвержение и високи добродетели. Те са по-способни за тия постъпки отъ изолирания човекъ. Ще се повърнемъ върху това, когато ще се занимаваме съ моралностьта на тълпите.

Навикнала на преувеличение, тълпата се повлиява само отъ извънмярно прекалените чувства. Ораторътъ, който иска да я повлече,

тряба много да си служи съ буйни твърдения. Да преувеличва, да твърди, да повтаря и никога да не привежда разсъждения за доказателство на нещо — ето способите на аргументация, добре известни на ораторите отъ популярните събрания.

Тълпата търси същото преувеличение и въ чувствата на своите херои. Тяхните качества и видими добродетели тряба да са винаги уголемени. Твърде справедливо е забелязано, че въ театра тълпата иска отъ хероя на пиесата такива качества на сърцатость, моралность и добродетелность, каквито никога не са практикувани въ живота.

Съ право са говорили някои за специалната оптика на театра. Има, няма съмнение, такава оптика, но нейните закони пяматъ повечето пъти нищо общо съ здравия разумъ и логиката. Искуството да се говори на тълпите е несъмнено по-низко, но изисква съвсемъ специални способности. Когато четемъ някои пиеси, не можемъ да си обяснимъ тяхния успехъ. Самите директори на театрите, когато ги получватъ, се намиратъ често пъти въ неизвестность за тяхния успехъ, понеже, за да съдятъ за тяхъ, тряба да се преобърнатъ въ тълпа, а това е невъзможно. Ето и тука, ако можехме да се впуснемъ въ разяснения, щяхме да покажемъ преобладающето влияние на расата. Театралната пиеса, която ентузиазмира тълпата въ една страна, няма често никакъвъ успехъ или поне само успехъ на почитъ и конвенция въ други страни, тъй като тя не туря въ игра двигателите, способни да развълнуватъ новата публика.

Няма нужда да притуримъ, че преувеличението на тълпите се отнася само до чувствата, а не до разума. Показахме вече, че щомъ влезе въ тълпа, човекъ пада веднага и значително въ умствено отношение. Въ реда на чувствата тълпите могатъ да се искачатъ много високо или да слязатъ много низко. Въ реда на умствените качества те са винаги и принудително поставени на много по-долно равнище.

4-о Нетърпимость, авторитаризъмъ и консерваторство на тълпите.

Тълпите разбиратъ само простите и крайни чувства, те приематъ или отфърлятъ изцяло мненията, идеите и вярванията, които имъ са внушени, считатъ ги като абсолутни истини или съвършени заблуждения. Същото е и съ вярванията, които са възбудени по внушение, на място да са породени отъ разсъждение. Всяки отъ насъ знае, колко са нетърпими религиозните вярвания и каква деспотическа власть иматъ надъ душите.

Нямайки никакво съмнение върху това, което тя счита истина или заблуждение, имайки отъ друга страна ясно понятие за нейната сила, тълпата е толкова пълновластна, колкото и нетърпима. Изолираниятъ човекъ може да търпи противуречия и споръ, тълпата не ги допуска никога. Въ обществените събрания и най-малкото противуречие на оратора се посреща съ буйни викове, гнявни нападения, които са последвани съ дела и даже испъждание, ако говорителятъ настоява. Ако да не е обезпокоителното присътствие на полицейските агенти, противуречителятъ би билъ често даже разкъсанъ.

Авторитаризмътъ и нетърпимостьта са общи на всичките категории отъ тълпите, но представятъ разни степени; тука се явява отново основното понятие за расата, което господствува надъ всич-

ките чувства и мисли на човеците. Авторитаризмътъ и нетърпимостьта са развити до най-висока степень у латинските тълпи. Те са развити у тяхъ до такава степень, че са унищожили съвършено личната независимость, тъй силна у англо-саксонците. Латинските тълпи са чувствителни само къмъ независимостьта на сектата, къмъ която принадлежатъ; характеристичностьта на тая независимость се проявява въ нуждата да подчинятъ веднага и насилствено на тяхните вярвания всички, които мислятъ другояче. У всички латински народи, якобинците отъ всички времена, като започнемъ отъ инквизицията, не са могли да се издигнатъ до една по-друга концепция за свободата.

Авторитаризмътъ и нетърпимостьта на тълпите са твърде ясни чувства, които те лесно разбиратъ и въсприематъ тъй лесно, както и изпълняватъ, щомъ като имъ са единъ пъть наложени. Тълпите почитатъ покорно силата, но малко впечатление имъ прави добротата, която за тяхъ е една отъ формите на слабостьта. Те никога не са съчувствували на кротките господари, но — на тираните, които яко са ги тъпчили. Най-високите статуи те въздигатъ на последните. Ако тълпите доброволно гази съ краката си струполясания деспотъ, то е, защото той е изгубилъ вече силата си и влиза въ реда на слабите, които тя презира, тъй като те не я плашатъ вече. Типътъ на героя на тълпата ще има всякога структурата на Цезаря. Неговиятъ шлемъ ги прелъстява, пълновластието му имъ внушава, а сабята му ги плаши.

Всякога готова да се подигне противъ слабата власть, тълпата раболепно се покланя предъ силната управа. Ако силата на правителството не е всякога еднаква, тълпата, подчинявайки се винаги на крайните чувства, минава отъ анархия къмъ деспотизъмъ и отъ деспотизъмъ къмъ анархия.

Да вярваме въ постоянното преобладаване на революционерните инстинкти — ще рече да не познаваме никакъ психологията на тълпите. Само тяхните буйства ни каратъ да си правимъ иллузии въ това отношение. Избухванията на възстания и опустошения отъ страна на тълпите са винаги твърде ефемерни. Те са много водени отъ несъзнателностьта и твърде подчинени подъ влиянието на вековните наследствености, та са извънмярно консерваторски. Изоставени на сами себе, те скоро се уморяватъ отъ тяхните безчиния и инстинктивно се връщатъ къмъ робството. Най-гордите и непримирими якобинци акламираха най-енергично Бонапарта, когато той унищожи всяка свобода и затреси страната съ желязната си ръка.

Мъчно е да разберемъ историята, а особено онази на популярните революции, ако не имаме предъ видъ дълбоко консерваторските инстинкти на тълпите. Те искатъ да изменятъ името на тяхните учреждения, и по-някога правятъ даже буйни революции, за да сполучатъ това променение, но понеже същината на тия учреждения е изразъ на наследствените нужди на расата, те пакъ се връщатъ къмъ старите Тяхното непрестано непостоянство се отнася само до повърхностните работи. Въ същность те иматъ консерваторски инстинкти тъй неизменчиви, както тия на жената и на примитивния човекъ. Тяхниятъ поклонически почитъ къмъ традициите е абсолютенъ, и дълбоко е тяхното несъзнателно отвръщение отъ нововеденията, способни да изменятъ тяхните реални условия на животъ. Ако демократиите да имаха онази власть, която притежаватъ сега, въ епохата, когато би-

доха изнамерени механическите разбои, парната машина и железниците, осъществението на тия изнамярвания щеше да бъде невъзможно или поне само следъ революции и кланета. Щастие е за напредъка на цивилизацията дето силата на тълпите започна да се проявява, следъ като се извършиха великите открития въ науката и промишлеността.

5-о Моралность на тълпите.

Ако разбираме думата моралность въ смисълъ на постояненъ почитъ къмъ известни обществени обичаи и непрестано обуздавание на егоистични побуждения, очевидно е, че тълпите, бидейки много подбудими и непостоянни, са недостъпни за моралность. Но ако подъ името моралность разбираме моменталната поява на известни качества, като самоотречение, самоотвържение, безкористие, самопожертвуваниe, можемъ да кажемъ, че тълпите, напротивъ, са по-някога способни за висока моралность.

Редките психолози, които са се занимавали съ тълпите, които са ги изучвали отъ гледна точка на тяхните престъпления и които са гледали, до колко тия постъпки са чести, са мислели, че те иматъ съвсемъ низко нравствено равнище.

Често пъти, безъ съмнение, това е тъй, но защо? Просто за дето инстинктите на разрушителна жестокость са остатки отъ първобитните видове, които спятъ въ дъното на всякого отъ насъ. Когато е самъ, човекъ знае, че е опасно да ги задоволи, а пъкъ вмъкнуванието му въ една неотговорна тълпа, въ която безнаказаността е сигурна, му дава възможность да ги удовлетвори. Обикновено, неможайки да упражняваме тия разрушителни инстинкти върху нашите подобни, ние се ограничаваме да ги упражняваме надъ животните. Тъй разпространената страсть къмъ лова и жестоките дела на тълпите иматъ единъ и същъ източникъ. Тълпата, която бавно разкъсва една беззащитна жертва, прави, безъ съмнение, една твърде низка жестокость, ала за философа тая жестокость е много сродна съ онази на ловците, които съ десетини се сбиратъ, за да иматъ удоволствието да гледатъ, какъ кучетата имъ преследватъ и разпорватъ някой нещастенъ рогачъ.

Но ако тълпата е способна за убийства, изгарвание и всякакъвъ видъ престъпления, тя е също способна за самоотвържени дела, за жертвувание, за безкористие — качества (възвишени, по-възвишени даже отъ тия, за които е способенъ изолираниятъ човекъ. Човекътъ отъ тълпата можемъ го направи да жертвува живота си, като призовемъ чувствата на слава, честь, вяра и отечество. Историята е пълна съ примери, подобни на тия на кръстоносните и доброволците отъ 93 година. Само събранията са способни за голяма безкористность и велико самоотвържение. Колко тълпи са умрели херойски за вярвания, идеи и думи, които те едва ли са разбирали! Тълпите, които правятъ стачки, правятъ ги повече, за да се покоратъ на една заповедь, отколкото за да сполучатъ едно малко увеличение на заплатата, отъ която те са благодарни. Личниятъ интересъ е рядко силенъ двигатель у тълпите. Не тяхниятъ интересъ ги е втиквалъ въ толкова войни, най-често неразбираеми за тяхния умъ, въ които те тъй лесно са се убивали, както хипнотизираните чучулиги отъ огледалото, което върти ловецътъ.

И за най-никаквите хора често пъти става, щото мисъльта, че са въ тълпа имъ внушава минутно твърде строги принципи на мораль. Тенъ забелязва, че септемврийските [1]) убийци идяха да носятъ на масата на комитетите портфейлите и накитите, които намираха у тяхните жертви и които те можаха лесно да украдатъ. Яростната, шумната и безделническа тълпа, която нападна Тюйлери презъ революцията на 1848. г. не зе никое отъ нещата, които я омаяха и едно отъ които би дала хлябъ за доста време.

Тая морализация на човека чрезъ тълпата не е, разбира се, постоянно правило, но често пъти се забелязва. То се забелязва даже при много по-маловажни обстоятелства отъ тия, които споменахъ. Казахъ, че въ театра тълпата иска, щото хероятъ на пиесата да притежава преголеми добродетели и всякой е забелязалъ, че една тълпа, съставена даже отъ твърде низки елементи, става често много срамежлива. Професионалнпятъ развратникъ, безсрамникътъ, разни безделници, негодуватъ предъ някоя малко рискована сцена или при нецензурни думи, които са, при това, твърде благоприлични въ сравнение съ тяхните обичайни разговори.

Значи, ако тълпите се вдаватъ често пъти въ низки инстинкти, те даватъ по някога примеръ на висока нравственнвсть. Ако безкористието, самоотвержението и съвършената преданость къмъ единъ химериченъ или реаленъ идеалъ са нравствени добродетели, можемъ да кажемъ, че тълпите притежаватъ често пъти тия добродетели до такава степень, до която рядко са достигнали и най-мъдрите отъ философите. Те го вършатъ безсъзнателно, но малко важи това! Да не се оплакваме много, за дето тълпите са водени особено отъ несъзнателностьта и за дето не разсъждаватъ. Ако те бяха мислили по някога и бяха гледали на тяхните непосредствени интересни, никаква цивилизация не би се развила надъ повърхностьта на нашата планета и човечеството не би имало история.

V. Идеи, разсъждения и въображение на тълпите.

1-о Идеи на тълпите.

Когато въ едно по-напрежно съчинение изучвахме рольта на идеите въ еволюцията на народите, ние показахме, какъ цивилизацията произхожда отъ единъ малъкъ брой основни идеи, твърде рядко подновявани. Показахме, какъ тия идеи се установяватъ въ душата на тълпите, съ каква мъка те проникватъ тамъ и каква сила иматъ, щомъ единъ пъть са проникнали. Видяхме най-сетне, че великите исторични бъркаици произхождатъ най-често отъ промененията на тия основни идеи.

Понеже доста обстойно сме развили тоя сюжетъ, няма вече да се повърнемъ къмъ него, а само ще се ограничимъ да кажемъ няколко думи за идеите, които са достъпни за тълпите и подъ каква форма последните ги сфащатъ.

Тия идеи можемъ да ги разделимъ на два разряда. Въ единия ще туримъ случайните и временни идеи, създадени подъ влиянието на

---

[1]) Септемврийски кланета — име дадено на сечьта на политическите затворници, която стана въ парижките тъмници презъ 2, 3, 4 и 5 септември 1793 г.
(. II.)

една минута. Въ другия — основните идеи, на които средата, наследственостьта, общественото мнение, даватъ много голяма трайность: такива бяха едно време религиозните вярвания, а сега демократическите и социални идеи.

Основните идеи могатъ да бъдатъ сравнени съ водите на някоя река, които бавно текатъ по нейната матка; а скоропреходящите идеи — на малки, менявающи се, вълни, които вълнуватъ повърхностьта и които ако и безъ никакво същинско значение, се гледатъ повече отъ течението на самата река.

Въ наше време великите основни идеи, съ които са живяли нашите бащи, се расклащатъ все повече и повече. Те изгубиха всяка трайность, и въ същото време всички учреждения, които почиваха на тяхъ, се залюляха отъ основа. Всяки день се образуватъ много отъ тия малки и преходни идеи, за които говорихме по-горе, но много малко отъ тяхъ чувствително растатъ и изглеждатъ да придобиятъ някога преобладающе влияние.

Каквито и да са внушените на тълпите идеи, те не могатъ да станатъ преобладающи, ако не приематъ абсолутна и твърде проста форма. Тогава те се представятъ въ видъ на образи и само подъ тая форма те са достъпни за тълпите. Тия идеи — представления нямать по между си никаква логична връзка на аналогия или последователность и могатъ да се заменятъ едни съ други, както стъклата на магическия фенеръ, които операторътъ изважда едно по друго отъ кутията, дето са били възпоставени. Ето защо виждаме у тълпите едно до друго най-противуречиви идеи. Съобразно съ случаите на момента, тълпата бива поставена подъ влиянието на една отъ разните идеи, които са натрупани въ ума ѝ, и може следователно да върши най-разноподобни дела. Пълното отсътствие на критически духъ не ѝ позволява да види противуречията.

Това явление не е присъще само на тълпите, то се забелязва и у изолираните хора, и не само у примитивните същества, но и у всички тия, които по някоя страна на духа имъ — като напримеръ сектаторите на някое силно религиозно вярвание — се приближаватъ до първобитните човеци. Азъ съмъ наблюдавалъ това явление у образовани индуси, възпитани въ европейските университети и получивши диплома. На незиблемата основа на наследените социални и религиозни идеи бяха се възпоставили, безъ ни най-малко да развалятъ първите, разни западни идеи, безъ никакво сродство съ по-долните. Съобразно съ случаите на момента, едните и другите се явяватъ съ специалната имъ свита отъ дела и слова, тъй че същиятъ човекъ представя най-едновременни противуречия. Обаче тия противуречия са повече гледни, нежели реални, защото само наследствените идеи са достатъчно силни, за да станатъ двигатели на поведението. Само когато, чрезъ смешения, човекъ се намира между подтиквания отъ различни наследствености, неговите дела могатъ да бъдатъ отъ минута на минута противуречиви. Безполезно е да се спираме сега върху тия явления, макаръ да е капитална тяхната психологическа важность. Мисля, че тряба човеку най-малко десетъ години пътувание и наблюдаванье, за да може да ги разбере.

Понеже идеите са достъпни за тълпите само въ най-простата имъ форма, то за да станатъ популярни те тряба да претърпятъ често

пъти коренни преобразования. Особено когато се касае за малко по-възвишени философски и научни идеи, ние можемъ да констатираме дълбочината на промяните, които имъ са необходими, доде да слезнатъ отъ пластъ на пластъ до равнището на тълпите. Тия променения зависятъ отъ категориите на тълпите или отъ расата, къмъ която принадлежатъ тия тълпи, но те са винаги умалителни и упростителни. И ето защо отъ социална гледна точка няма въ същность иерархия на идеите, т. е. по-висши или по-нисши идеи. По самия фактъ, че една идея достига до тълпите и може да действува на тяхъ, колкото велика и вярна да е била въ своето начало, тя е вече лишена почти отъ всичко онова, което съставяше нейната възвишеность и величие.

Освенъ това отъ социална гледна точка иерархическата стойность на една идея няма никаква важность. Тряба да се гледатъ само ефектите, които тя прави. Християнските идеи отъ средните векове, демократическите идеи отъ миналото столетие, днешните социални идеи, не са безъ съмнение много възвишени. Гледани философски, те представятъ доста жалки заблуждения, но при това тяхната роль е била и ще бъде грамадна и те ще съставятъ още за дълго време единъ отъ същинските фактори на поведението на държавите.

Даже и следъ като е претърпяла измененията, които я правятъ достъпна за тълпите, идеята действува само тогава, когато чрезъ разни способи, съ които ще се занимаваме на друго място, тя проникне въ несъзнателностьта и стане едно чувство, а това иска много време.

И наистина не тряба да вярваме, че просто защото нейната правота е доказана, една идея може да действува на духовете, па било и у образованите хора. Това лесно се разбира, като видимъ, какъ най-ясниятъ доказъ има съвсемъ малко влияние надъ болшинството отъ човеците. Ако очевидностьта на една идея е поразителна, тя може да бъде припозната отъ единъ ученъ слушатель, но той скоро ще бъде възвърнатъ отъ своята несъзнателность къмъ по-първите концепции. Питайте го подиръ няколко дена, той пакъ ще ви приведе старите доводи, безъ ни най-малко изменение. И наистина той е подъ влиянието на по-тежки идеи, които са станали вече чувства, и тия именно идеи действуватъ на дълбоките чинители на нашите дела и речи. Същото нещо става и съ тълпите.

Но щомъ чрезъ разни начини една идея проникне въ душата на тълпите, тя притежава непобедима сила и развива цяла серия отъ действия. Почти цялъ векъ се мина, до като се всадиха въ душата на тълпите, философските идеи, които доведоха френската революция. Известно е, каква непобедна сила добиха те, щомъ се вкорениха. Поривътъ на единъ цялъ народъ къмъ извоюването на социалното равенство, осъществението на отвлечените права и идеалната свобода, заклати всичките тронове и затреси цяла Европа. Въ продължение на двадесеть години народите се фърляха едни върху други и Европа видя хекатомби, които би уплашили Чингисъ-хана и Тамерлана. Светътъ никога не е видялъ до такава степень това, що може да направи разпространението на една идея.

Много време тряба, до като идеите се установятъ въ душата на тълпите, но не по-малко тряба, до като излязатъ. За това по отношение на идеите тълпите са няколко поколения назадъ отъ учените

и философите. Всички държавни мъжье знаятъ днесъ, колко невярности има въ идеите, които споменахме по-горе, но понеже тяхната сила е още голяма, те са принудени да управляватъ въ името на принципи, въ истиностьта на които не вярватъ.

2-о Разсъждения на тълпите.

Можемъ да кажемъ по единъ абсолутенъ начинъ, че тълпите не разсъждаватъ и не се повлияватъ отъ разсъждения. Но доводите, които те употребяватъ и тия, които могатъ да подействуватъ на тяхъ, са, отъ логична гледна точка, отъ единъ тъй нисшъ редъ, че само по аналогия можемъ да ги наречемъ разсъждения.

Нисшите разсъждения на тълпите са, както възвишените разсъждения, основани върху ассоциации, но ассоциираните отъ тълпите идеи иматъ между тяхъ само на гледъ връзки на аналогия или последователность. Тия разсъждения са прилични на ония на ескимосътъ, който, знаейки отъ опитъ, че ледътъ, прозрачно тяло, се топи въ устата, дохожда до заключение, че стъклото, като тяло прозрачно, тряба също да се топи въ устата; или на тия на дивака, който си въобразява, че ако изяде сърцето на някой свой опасенъ врагъ, ще добие неговата юначность; или пъкъ на работникъ, който е билъ експлоатиранъ отъ някой патронъ и отъ тамъ заключава, че всички стопани са експлоататори.

Ассоциация на неща, които нямать по между си никакви гледни връзки, непосредствено обобщение на частни случаи — ето характеристиката на разсъжденията у тълпите. Искусните оратори имъ представятъ винаги разсъждения отъ тоя видъ, те са едничките, които могатъ да имъ повлияятъ. Логическите разсъждения са съвсемъ недостъпни за тълпите и ето защо е позволено да се каже, че те не разсъждаватъ или криво разсъждаватъ и не се повлияватъ отъ разсъждения. Чудимъ се по някога, когато ги четемъ, на слабостьта на някои речи, които, при все това, са имали грамадно влияние надъ тълпите, що са ги слушали, но ний забравяме, че те са били съставени, за да увлекатъ една тълпа, а не за да бъдатъ четени отъ философи. Ораторътъ, що е въ близки сношения съ тълпата, умее да пръзовава образи, които могатъ да я прелъстятъ. Ако той сполучи въ това, неговата цель е постигната, и деветдесеть тома речи — винаги фабрикувани по-сетне, не струватъ колкото няколко фрази, които са проникнали до мозъците, които тряба да се убедятъ.

Излишно е да кажемъ, че безсилието на тълпите да разсъждаватъ правилно имъ пречи да иматъ и най-малка следа отъ критически духъ, сир. способностьта да могатъ да различатъ истината отъ заблуждението, да произнесатъ една точна пресъда, за каквото и да било. Пресъдите, които тълпите приематъ са налагани и никога не са спорени. Въ това отношение мнозина не стоятъ по-горе отъ тълпата. Леснотата, съ която някои мнения се разпространяватъ, произлиза особено отъ невъзможностьта, въ която се намиратъ много човеци, да си съставятъ едно частно мнение, основано върху собствени съждения.

3-о Въображение на тълпите.

Както у всичките същества, лишени отъ способностьта да разсъждаватъ, представителното въображение на тълпите е твърде могъщо,

активно и живо впечатлително. Представленията, произведени въ тяхния духъ отъ някоя личность, някое събитие, някоя случка, са тъй живи, както и действителните неща. Тълпите, както споменахме на друго място, приличатъ на спящия човекъ, на когото разумътъ, чието действие е моментално прекъснато, остава да се появатъ въ духа разни живи образи, които скоро би се распиляли, ако можеха да се подложатъ на размишление. Понеже тълпите не са способни, ни за мисленье, ни за разсъждение, те не знаятъ, що е невероподобно, а невероподобните неща са най-вече поразителни.

Ето защо чудните и легендарните страни на работите поразяватъ тълпите. Когато анализираме някоя цивилизация, гледаме, че легендарната и чудесната часть са нейните истински подпорки. Въ историята външностьта е играла много по-важна роль отъ реалностьта. Недействителното преобладава винаги надъ действителното.

Тъй като тълпите могатъ да мислятъ само съ представления, те се повлияватъ само отъ тяхъ. Само те имъ причиняватъ ужасъ или пъкъ ги прелъстяватъ, та тъй ставатъ чинители на тяхните действия,

За това театралните представления, които даватъ образите въ най-ясногледната имъ форма, иматъ винаги голямо влияние надъ тълпите. Хлябътъ и зрелищата съставяха едно време идеала на щастието за римското плебейство, което не търсеше нищо друго. Въ продължение на вървежътъ на вековете тоя идеалъ се е изменилъ много малко. Нищо не поразява въображението на тълпите отъ разни категории повече отъ театралните представления. Цялата зала изпитва същевременно истите вълнения, и ако тия вълнения не се преобръщатъ веднага въ дела, то е, защото и най-несъзнателниятъ зритель разбира, че е жертва на иллузии и че е плакалъ или се е смеялъ на измислени приключения. Но по някога внушените отъ представленията чувства са тъй силни, че се стрематъ, както обикновените внушения, да се преобърнатъ въ дела. Много пъти е била разказвана историята на тоя популяренъ театъръ, който, представяйки само мрачни драми, беше принуденъ при излизанието да брани актьора, що бе игралъ рольта на предатель, отъ буйствата на зрителите, възнегодувани противъ престъпленията, макаръ и измислени, които тоя изменикъ бе извършилъ. Ето, мисля, единъ отъ най-бележитите признаци на умственото състояние на тълпите, а особено на леснотията, съ която може да имъ се внушава нещо. Нереалното има върху тяхъ почти еднакво влияние, както и реалното. Те иматъ очевиденъ стремежъ да не ги различаватъ.

Върху въображението на тълпите е основано могъществото на завоевателите и силата на държавите—като се подействува на въображението имъ, тълпите могатъ да се повлекатъ подиръ някого. Всичките велики исторични събития, като създаването на буддизмътъ, християнството, ислямизмътъ, вероисповядните реформи и, въ сегашно време, заплашителното нахлуване на социализмътъ, са непосредствени или далечни последици на влиянията, произведени върху въображението на тълпите.

За това всички велики държавни мъжье отъ всички страни и въ всички времена, включително и най-абсолутните деспоти, са считали въображението на тълпите като основа на тяхната могъщность и никога не са се опитали да управляватъ противно на него. Като

станахъ католикъ, казваше Наполеонъ на държавния съветъ, азъ довършихъ вандейската война [1]); като станахъ мусулманинъ, азъ се установихъ въ Египетъ, като станахъ ултрамонтанецъ, спечелихъ съчувствието на поповете въ Италия. Ако да управлявахъ еврейския народъ, азъ щяхъ да възобнова соломоновия храмъ". Следъ Александра и Цезаря може би никой великъ човекъ не е знаелъ по-добре отъ тяхъ, какъ да се влияе тълпата. Той постоянно мислеше, какъ по-силно да я порази. Той мислеше за това въ време на своите победи, харанги и речи, а и въ всичките си действия. Той мислеше за това даже и на смъртното си легло.

Какъ може да се подействува на въображението на тълпите? На друго място ще видимъ това, за сега ще се ограничимъ да кажемъ, че това не се постига никога, като се действува на разума, спр. чрезъ доказъ. Не съ учено красноречие Антоний можа да подигне народа противъ убийците на Цезаря, но като прочете неговото завещание и като показа неговия трупъ.

Това, което действува на въображението на тълпите, се представя въ видъ на поразителенъ и ясенъ образъ, лишенъ отъ всякакво прибавъчно обяснение, или придруженъ само отъ няколко чудесни и таинствени случки: голяма победа, велико чудо, голямо престъпление, голяма надежда. Тряба работите да се представятъ изцяло и никога да не се указва на тяхното битие. Стотини престъпления и случки не поразяватъ въображението на тълпите, когато само едно голямо престъпление, едно голямо събитие, дълбоко ги поразява, даже ако неговите последици са несравнено по-малко убийствени отъ ония на всичките други малки случки наедно. Епидемията инфлуенза, която преди няколко години покоси само въ Парижъ 5000 души въ няколко недели, твърде малко подействува върху въображението на тълпите. Тая истинска хекатомба не се представи въ видъ на гледенъ образъ, но — въ седмичните показания на статистиката. Някоя случка, която на място 5000 би причинила смъртьта на 500 души, но въ единъ день, на някоя обществена площадь, една видима случка като струполясването на Ейфеловата кула, би произвела, напротивъ, грамадно впечатление на тяхното въображение. Вероятното погинване на единъ трансатлантически параходъ, който мисляха, поради нямание на известия, потъналъ въ морето, дълбоко поразява въображението на тълпите цели осемъ дена. Официалните статистики ни показватъ, че само презъ 1894 година са се изгубили 830 гемии и 203 параходи. Но тия последователни загуби много по-важни отъ оная на въпросния параходъ, като погубване на животъ и стоки, не занимаваха тълпите ни за една минута.

Случките сами по себе си не поразяватъ въображението на тълпите, но начина по който те са представени и разпространени. Тряба щото чрезъ тяхното сгъстяванье — не мога друго-яче да се изразя — те да произведатъ единъ поразителенъ образъ, който да пълни и обладава духа. Този, който знае да действува на въображението на тълпите, знае също да ги управлява.

---

[1]) Възстание, което подигнаха въ западната часть на Франция, духовенството и дворянството въ името на монархическия принципъ. *(Б. П)*

VI. Религиозни форми, които приематъ винаги вярванията на тълпите.

Казахме, че тълпите не разсъждаватъ, че те или приематъ или отфърлятъ идеите изцяло и не търпятъ ни споръ, ни противуречие, че действующите на тяхъ внушения веднага нахлуватъ въ тяхния умъ и се стрематъ да се преобърнатъ въ дела. Казахме също, че нагодно внушените тълпи са готови да се жертвуватъ за идеала, що имъ е внушенъ. Видяхме също, че те знаятъ само буйните и крайни чувства, че у тяхъ симпатията става обожавание, а едвамъ породената антипатия се преобръща въ вражда.

Когато гледаме по отъ близу убеждениятa на тълпите, било въ религиозните епохи, било въ великите политически повдигания, както ония отъ миналото столитие, констатираме, че тия убеждения взиматъ една специална форма, която можемъ да характеризираме само съ епитета на религиозно чувство.

Характеристичните черти на това чувство са съвсемъ прости: обожавание на идеала, страхъ отъ магическата сила, която той има въ всяко нещо, сляпо покоряване на неговите заповеди, невъзможность да се спори върху неговите догми, желание да се разпространяватъ те, стремежъ да се считатъ за неприятели всички ония, които не ги приематъ. Било че това чувство се изпитва къме някое висше и невидимо същество, къмъ някой камененъ или дървенъ идолъ, къмъ някой херой или някоя политически идея — то има горните характеристики и неговата същина е винаги религиозна. Свърхестественото и чудесното се намиратъ въ него на еднаква степень. Тълпите даватъ несъзнателно една таинствена сила на политическата формула или на победоносния началникъ, който ги фанатизира.

Човекъ не е религиозенъ само, когато се кланя на едно божество, но когато поставя всичките източници на духа си, всичката покорность на волята, всичката буйностъ на фанатизма на служба на една кауза или на някое същество, което става цель и водачъ на мислите и делата му. Невяротърпимостьта и фанатизмътъ са неизбежни за тия, които мислятъ, че притежаватъ тайната на земното или вечното щастие. Тия две черти, присъщи на всяко религиозно вярвание. се забелязватъ у всичките събрания отъ хора, които подига едно вярвание. Якобиците отъ Террора бяха също тъй религиозни, както и католиците отъ Инквизицията, тяхната жестока ревность происхождаше отъ истия източникъ.

Убеждениятa на тълпите приематъ тия характери на сляпо покорство, дива невяротърпимость, нужда отъ буйна пропаганда, които са присъщи на религиозното чувство; ето защо, може да се каже, че всичките тяхни вярвания иматъ религиозни форми. Хероятъ, когото тълпата акламира, е истински богъ за нея. Наполеонъ бе такъвъ цели петнадесетъ години и никое божество не е имало по-съвършени поклонници, никое божество не е изпращало тъй лесно човеците на смърть. Езическите и християнските богове не са упражнявали никога тъй абсолутна властъ надъ душите, които имъ се покланяха.

Всички велики мъжье, които са създали религиозни и политически вярвания или империи, са ги създали, защото са могли да наложатъ на тълпите тия чувства на религиозенъ фанатизъмъ, които

правятъ човека да намира щастие въ обожаванието и покорството и да бъде готовъ да жертвува живота си за своя идолъ. Така е било въ всички времена. Въ своето хубаво съчинение за римска Галлия, Фюстелъ де Куланжъ справедливо забелязва, че римската империя не се държеше никакъ, благодарение на своята сила, но на — религиозното възхищение, което тя вдъхваше. „Няма примеръ въ историята на света, казва той справедливо, щото една ненавиждана отъ населението управа да е траяла цели петъ столетия. . . . . Не може да се допусне, че тридесетъ римски легиони са могли да държатъ въ покорство сто милиона жители“. Ако те се покоряваха, то е, защото императорътъ, който олицетворяваше римското величие, бе почитанъ отъ всички като някое божество. Той имаше олтари и въ най-малките паланки на империята. „Въ това време се появи въ душите, отъ единия до другия край на империята, една нова религия, божествата на която бяха самите императори. Няколко години преди християнската ера, цялата Галлия, представлявана тогава отъ шестдесетъ града, издигна общо на Августа единъ храмъ близу до града Лионъ. . . . . Жреците, избрани отъ едно събрание отъ всички градове, бяха най-първите лица въ страната. . . . . Невъзможно е да отдаваме всичко това на страха и раболепието. Цели народи не са раболепни, а особено не са такива въ продължение на цели три века. Не само дворяните обожаваха императора, ами — Римъ и не само Римъ — ами Галлия, Испания, Гърция и Азия“.

Въ сегашно време великите завоеватели на душите нямать вече олтари, но иматъ статуи и изображения, и тяхниятъ култъ не се различава много отъ онзи на старовременните. Само тогава можемъ да разберемъ философията на историята, когато добре вникнемъ въ тоя основенъ пунктъ на психологията на тълпите. Тряба човекъ да бъде за тяхъ или богъ или нищо.

Не тряба да се мисли, че те са старовременни предразсъдъци, които разумътъ съвършено е прогонилъ. Въ вечната борба съ разума чувството никога не е било победено. Тълпите не искатъ да чуятъ думите божество и религия, въ името на които те са били поробвани толкова време, ала те никога не са имали толкова фетиши, колкото отъ сто години насамъ, и никога толкова статуи и олтари не са били издигнати на старите божества. Тия, които са изучвали въ последните тия години популярното движение, познато подъ име Буланжизъмъ, са могли да видатъ, какъ религиозните инстинкти на тълпите са готови лесно да се появятъ. Нямаше, ни ханъ, ни село, дето да не беше окаченъ портрета на героя. Приписваха му силата да поправя всички неправди и злини и хиляди души биха дали живота си за него. Какво ли място щеше той да заеме въ историята, ако неговиятъ характеръ беше достатъчно силенъ, за да подържа колко-годе своята легенда!

И тъй непотребна банaлность е да повтаряме, че за тълпите тряба религия, тъй като всички политически, божествени и социални вярвания могатъ да се вкоренятъ въ тяхъ, само ако приематъ религиозна форма, която да ги туря вънъ отъ всякакъвъ споръ. Ако атеизмътъ може да се разпространи у тълпите, той би ималъ веднага нетърпимата ревность на религиозните чувства и въ своите външни форми, скоро би станалъ култъ. Еволуцията на малката позитивтична секта ни представя много любопитенъ доказъ. Съ нея се случи това,

което стана съ онзи нихилистъ, на който дълбокиятъ Достоевски ни разказва историята. Озаренъ единъ день отъ светлината на разума, той изпочупва иконите на божествата и светците, които украсявали олтара на една черква, угасва свещите и, безъ да губи ни една минута, замества унищожените ликове съ съчиненията на някои атеисти-философи, като Büchner и Moleschott, сетне набожно пакъ запалва свещите. Предметътъ на религиозните му вярвания бе се изменилъ, но може ли да се каже, че неговите религиозни чувства бяха се също изменили?

Повтарямъ, че не могатъ да се разбератъ добре известни исторични събития — а тъкмо тия са най-важни — ако не се има предъ видъ тая релегиозна форма, която взематъ най-сетне всичките убеждения на тълпите. Има някои социални явления, които човекъ тряба да учи повече като психологъ, отколкото като натуралистъ. Великиятъ нашъ историкъ, Тенъ, е изучвалъ революцията само като натуралистъ, ето защо истинското битие на събитията често пъти му е избягнало. Той наблюдавалъ събитията напълно съвършено, но, незнаейки психологията на тълпите, той често пъти не е можалъ да възлезе до причините. Понеже събитията го бяха уплашили съ тяхната кръвожадна, анархична и жестока страна, той е видялъ въ героите на тая велика епопея само една сбирщина отъ епилептични диваци, които безпирно се вдаватъ въ тяхните инстинкти. Буйствата на революцията, нейните кланета, нуждата ѝ отъ пропаганда, обявите на война на всичките царье, се обясняватъ добре само като си помислимъ, че тя бе просто едно установяване на ново религиозно вярване въ душата на тълпите. Вяроисповядните реформи, Вартоломевската нощь, религиозните войни, Инквизицията, Терроръ̀тъ, са явления отъ единъ родъ, извършени отъ тълпите, въодушевени отъ тия религиозни чувства, които довеждатъ безъ друго до безжалостното истребване, съ желязо и огънъ, на всичко, що се противи на установяването на новата вяра. Методите на Инквизицията са такива, каквито би употребили всички твърдо убедени. Пъкъ и други способи не би могли и да се употребатъ.

Тия преврати са възможни само тогава, когато ги прояви душата на тълпите. И най-абсолутните деспоти не могатъ да ги породатъ. Когато историците ни разказватъ, че Вартоломевската нощь бе дяло на единъ царь, те показватъ съ това, че не знаятъ психологията на тълпите, както и онази на царьете. Подобни манифестации могатъ да излязатъ само отъ душата на тълпите. Най-абсолутната власть на най-деспотичния монархъ може само да ускори или да закъснее минутата на тяхното извършванье. Не царьете направиха Вартоломеевската нощь и вяроисповядните войни, нито пъкъ Робеспиеръ, Дантонъ и Сенъ-Юстъ създадоха Террора. Задъ такивато събития се крие винаги душата на тълпите, а никога могъществото на царьете.

Превелъ отъ френски: *С. Трайчевъ.*

Театралните училища въ странство и нашата младежь.

Отъ някое време забелязваме едно твърде утешително явление, че много наши младежи проявяватъ желание да отидатъ да се учатъ въ странство по драматическото изкуство. Причините, които подбуждатъ тези младежи да се отдаватъ на сценическата карпера, са най-разнообразни. Едно нещо, което ни порази въ това явление, то е, че повечето отъ желаещите да следватъ са „недосвършивши“ младежи, пропаднали по някои предмети и които нямать търпение да довършатъ образованието си, а бързатъ за въ странство съ похвално ужъ намерение, да видятъ святъ и да се поучатъ. Ехъ, боже мой, че кой ли не иска да види святъ! Но бива ли пъкъ заради едничко туй желание да се убие цяло бъдеще? Ето върху това искахме да обърнемъ вниманието на тези млади и да ги посъветваме, да не бързатъ. Театралните училища няма да да избягатъ отъ тяхъ, но златните имъ години ще фръкнатъ безвъзвратно и въ случай на някое нещастие има да окайватъ целия си животъ.

Всеки младежъ тряба да се старае да мине презъ „драконските врати“, както наричатъ френците „зрелостниятъ изпитъ“. И това е много уместно. Особено пъкъ тряба да залягатъ за това тези младежи, които желаятъ да се посветятъ на драматическото изкуство, въ което има толкози случайности. Ако не отъ идеални възрения, за да бъдатъ по-образовани, то поне отъ материални съображения, те тряба да се стараятъ да свършватъ средното си образование, защото, както казахъ, въ актьорството има много случайности.

Има още една категория между охотниците за „актьори“, и те са селските и народните учители. Мнозина отъ тяхъ съмъ питалъ, защо искатъ да напуснатъ своето благородно и полезно поприще? Съ деликатни забикалки, а други прямо и искрено, ми отговаряха: „Малко пари получаваме. За да получимъ

200 лева, тряба да се степенуваме и да прослужимъ 12 години. Е, това търпи ли се?“

— Ами питамъ ги, чувствувате ли се способни за драматическото изкуство? Играли ли сте нейде? — Ехъ, отговарятъ ми, криво-лево и ние ще можемъ да се сравнимъ съ някои отъ вашите. Ние поне гимназия сме свършили.

— Това е тъй, то е голямо преимущество. Но не само гимназия, но даже и университетъ не дава право на човека да мисли, че у него има „актьорски способности“. Свършваньето на средно, висше и даже специално театрално образование, само тогава има значение и преимущество, когато лицето има вродени способности за актьоръ. Актьорство и образование са две неща различни, даже можемъ каза, противуположни, ако това и да се вижда парадоксално. Единъ добъръ докторъ по литература или по философия може да бъде лошъ актьоръ. Той може да пише прекрасни статии по театра и драмата; може да си предначертае великолепно планътъ на прочетеното; да разбира духътъ на това, което е прочелъ, но не ще може да въспроизведе на сцената предначъртания планъ, не ще може да създаде типъ. Обратното е пъкъ съ актьоръ, който не разбира какво говори, който се води по ролята си като автоматъ. Той произвежда жалко впечатление и при всичките си извънредни способности, които би ималъ, никогажъ не ще може да се дигне по-горе.

— Да, имате право, това е тъй, възразява учителятъ, но азъ съмъ уверенъ, че ще мога да се сравня поне съ някои и други отъ вашата трупа.

— Разбирамъ какво искате да кажете, но мисля, че се лъжете. Останете по-добре добъръ учитель, отколкото лошъ актьоръ. И хората повече ще ви уважаватъ и вие ще принесете по-голяма полза на делото си. А тези илюзии, които си правите, че когато бъдете въ трупата ще имате по-голямъ шансъ да отидите въ Европа, оставете ги. Затова не си струва трудъ да ставате смешенъ предъ сериозните хора, па и отиваньето въ странство е въпросъ твърде проблематиченъ. И това е нашето дълбоко убеждение, че е грехота човекъ да си оставя учителското място, да става актьоръ, когато има много малко доказателства, че е способенъ за това, ужъ съ надежда, че някога ще отиде въ странство.

Често съмъ получвалъ писма съ молба да давамъ сведения за разните театрални училища въ Европа. И всички са били въ еднакъвъ тонъ: „желая да следвамъ по драматическото изкуство“. Като че ли следваньето по драматическото из-

кусство е все също, като да следва човекъ по медицина, философия, литература или другъ някой клонъ отъ науката. Може би някои са убедени, че това е действително тъй, но те горчиво се лъжатъ. Истина е, че театралните училища даватъ атестати за свършванье театралния курсъ, но именно и затова по заявлението на такова авторитетно лице, като дойенътъ на Comédie Française — Вормсъ — само едва десетъ души отъ сто свършивши сполучватъ да постъпятъ на сцената. А останалите деветдесетъ свършивши могатъ да си турятъ дипломите подъ мишница и да очакватъ манна небесна. Тъй щото въ странство не гледатъ само на диплома. Единъ подобенъ свършивши може да носи подъ мишница десетъ такива дипломи отъ Парижъ, Лондонъ, Москва, Ню-Йоркъ и пакъ да не намери ангажментъ и въ най-малкия театъръ. Този атестатъ има значение за импресариите и директорите на театрите само тогава, когато свършившия има доказани „актьорски способности". А началството на театралното училище винаги дава етестати за свършванье, щомъ ученика прекара лекциите си по история на литературата, история на драмата и пр. безъ да гледа на неговите сценически данни. Jules Claretie, главниятъ администраторъ на Comédie Française, справедливо каква на тези ученици и ученички, че никой не имъ е кривъ, дето са си изгубили времете напразно. Не трябало да тръгнатъ по този пътъ.

Ние нарочно се разпространихме върху тази точка, за да докажемъ на желаещите да тръгнатъ направо за въ странство, че такова решение може да има печални сетнини за тяхната съдба; затова нека зрело обмислюватъ това, което ще вършатъ. За нашия театъръ, разбира се, е по-добре когато отиватъ по-вечко младежи да се запознаватъ (ние не употребяваме думата учатъ, защото такова нещо не е верно) съ драматическото изкуство, понеже тогава ще можемъ да правимъ изборъ за персонала на нашата сцена; но нашъ дългъ е да предупредимъ младежите отъ двата пола, да бъдатъ внимателни — пъкъ то пакъ тяхна работа.

Почнуваме сега единъ прегледъ на разните театрални училища. Подъ думата Театрални училища не се разбира такива заведения, дето се учатъ за актьори. Театралните училища са институти, които систематизиратъ „природните" актьорски способности на младежите, които иматъ наклонность къмъ сцената и ги учатъ на външните приеми на искуството т. е. техниката. Въ думата „техника" влизатъ предмети: дикция, декламация, фехтование, танци, жестове и

отчасти мимика — у когото лицето е подвижно. Указватъ имъ тоновете на гласътъ, ударенията: паталогическо, психопаталогическо и пр. пр. Но ако тези тонове не съществуватъ у ученика, никое училище, никой професоръ, никой режисьоръ не може му ги създа. Показва имъ се, какъ да действуватъ съ диаграмата при смехътъ, дишанието и да привикнуватъ къмъ единъ по̀ естетиченъ плачъ. Но искренность на плача е нещо индивидуално и това никой не може да го покаже, освенъ учительтъ на учителите — Богъ. Едно нещо може да се иска отъ актьора при драматическите роли то е feu sacré — искренность и идентифицирание съ ролята си; няма ли ги тези качества и най добрата техника не струва пари. И това мнение споделятъ сичките по-авторитетни представители на сценическото искуство, както ще се види по долу. Ето тези са предметите, които съвременното течение по сцената е искало да постави на педагогически начала, за да могатъ даровитите актьори да се ползуватъ рационално отъ тези данни. И справедливостьта го изисква да признаемъ, че усилията, които са правили труженниците по драматическото искуство, за да достигнатъ тази цель, не са пропаднали напразно. Систематизирането на драматическото искуство съ известна общеобразователна и специална программа се введе въ повечето държави и по̀ голямата часть отъ добрите актьори е минала презъ театралните училища.[1])

Въ Франция, Италия и Саксония преподаването на сценическото искуство е държавно и частно. Въ Парижъ, Флоренция, Дрезденъ, Петербургъ и Москва театралните училища се поддържатъ отъ държавата. Въ другите градове и страни те са частни учреждения. Почнуваме отъ Франция, защото до сега Франция е най плодовита страна отъ къмъ пиеси, театри и актьори. Като казахме Франция, ние сбъркахме, трябаше да кажемъ „Парижъ". Само въ Парижъ съществуватъ, освенъ народната консерватория (Couservatoire National) много други сценически школи и курсове при всичко, че и въ п-големите градове на Франция има музикални консерватории съ драматическо отделение. Освенъ Парижъ, нигде другаде не може да се проследи тъй добре школата на сценическото преподаване. За по голяма нагледность на нашия обзоръ ние ще разделимъ парижките театрални училища на три типа и ще кажемъ за урока на едного отъ преподавателите, у когото именно и се

---

[1]) Една часть отъ този материалъ е зетъ отъ статията на руската писателка А. Б.

почнува изучваньето на драматическото искуство. Г-нъ Полъ Граволе, единъ отъ малкото известни актьори на Comédie Française, издаде една книжка по декламация съ предисловие отъ Дюпонъ-Верномъ, единъ неговъ знаменитъ другарь отъ Comédie Française. Въ Парижъ има няколко такива преподаватели, които даватъ уроци по сценическото искуство и печататъ учебници по изработваньето на дикцията. Преди 25 години най-добриятъ учебникъ по този предметъ въ Франция се считаше съчинението на Morin'a. Граволе въ началото занимава своите ученици съ гамми и упражнения за изработваньето на силата и изразителностьта на гласътъ и жестовете. Между неговите ученици има провинциални актьори, учители, адвокати, духовни лица и ученици отъ консерваторията, които нямать живо произношение, или които иматъ някои лоши навици въ мимиката или жестовете (движенията).

Уроците у Граволе почнуватъ съ упражнение на гласа и жестовете. Ученика произнася, напримеръ, слогове: кса, ксе, кси, ксо, ксу и ту плавно — протегнато произнася слога, ту скоро го ускорява и при това въ тактъ зима всичките интонации: молба, гневъ, прощение. Такива упражнения прави всеки ученикъ на тези слогове, които са най мъчно произносими за него. Следъ туй Граволе кара учениците си да се смеятъ въ всичките тонове и въ всичките темпове. Като почнуватъ отъ piano и после crescendo, достигватъ до forte и до най истеричния смяхъ (както Кочкаревъ въ последното действие на Женидба); или пъкъ заставлява учениците си да се смеятъ изведнажъ съ най високъ смяхъ (хохотъ), който постепенно се превръща въ глухъ смяхъ и после на кисканье. Същото се прави и за сълзите. И двете тези упражнения са крайно трудни. Отъ начало ученика посинява отъ напрегнуванье, гърдите му се вдълбочаватъ, но после привиква; дишаньето, което е много важно, става по-продължително и дълбоко. Несъмнено е, че такива упражнения са полезни за сцената. И за това именно повечето французки артисти умеятъ да се смеятъ и да плачатъ, което е най мъчното нещо въ драматическото искуство. Смехътъ още както и да е може винаги да се поправи и да се търпи, когато даже и не е много естественъ и въобще, въ комедията и да се попрекали и да не се доиграе т. е. да не се изиграе напълно сполучливо, все зрителятъ може да се отнесе снисходително! Но сълзите! Това е най мъчното нещо. Вие чувате по някогажъ отъ сцената, че актьорътъ ужъ плаче, но неговия плачь вместо да ви покърти душата, раздражава ви, защото чувате, че той се сили, се приструва че плаче и нито една сълзица

няма на очите му. Разбира се, че сълзите на актьора зависятъ отъ степеньта на неговата чувствителность. Колкото актьорътъ е по-впечатлителенъ, толкозъ по-изобилни искрени и сърдечни са неговите сълзи. Играе ли съ приструвки, не идентифицира ли въ себе си чувствителность, тогива няма сълзи и неговия плачъ не е плачъ, а простъ викъ и сухи неприятни хълцания.

Въ Парижъ съществува и единъ частенъ „Institut Rudy", или асоциация на международните „професори". Тамъ се преподаватъ 20 езика отъ учители на разни националности. Въ този институтъ съществуватъ и драматически класове и съгласно уставътъ, преподавателите въ тези класове тряба да са членове отъ Comédie Française, свършивши Conservatoire National.

Парижката консерватория е държавно учреждение, което се намира подъ ведомство на Министерството на Просвещението. — Презъ 1896. година консерваторията отпразднува своето стогодишно съществуване. Въ консерваторията има шесть класа по сценическото искуство т. е. преподаватъ шесть души професори всеки по своему, но съ еднаква програма. Всичките, преподаватели са актьори отъ Comedie Française, свършивши «Couservatoire National». Платите като преподаватели са ничтожни въ сравнение съ тези, които получаватъ като актьори въ Comédie Française, а именно отъ 1200—2400 фр. споредъ заслугите; но службата имъ въ консерваторията се счита много почетна. Всеки преподаватель има по 10 души ученици, повече не се допуска, но всичките 60 души могатъ да присътствуватъ като слушатели на урока на който и да е отъ 6-тяхъ преподататели.

Ученици се приематъ отъ 16 до 24 години за мъже, а за жени отъ 16 до 20. На приемния испитъ те тряба да изиграятъ три сцени отъ комедии и три отъ трагедии, но отъ такива пиеси, които да са се давали най малко преди 10 години. За ученици се приематъ тези, които нямать физически недостатъци въ външностьта или физиологически повреждения въ произношението като шепелявение (лошо произношение) на шушкавите звукове ч. ш. щ.) Курсътъ е тригодишенъ. Обучението е безплатно и исключително практическо То се състои въ разучване и изиграване разни сцени, както отъ класическия, тъй също и отъ съвремения репертуаръ въ стихове и проза. По програмата има и класъ по История на драматическата литература, но този класъ почти не се посещава отъ никого; учениците редко ходятъ и въ класътъ по фехтование

при всичко, че и двата тези класа са задължителни. На най способните ученици се даватъ, за поощрение, и стипендии по 150 франка на триместръ или 600 франка годишно, безъ да се гледа на тяхното материално положение. На 60 души ученици има десеть стипендии. За воинската повинность на учениците отъ консерваторията правятъ разни отстъпки. Отъ своя страна учениците и ученичките отъ консерваторията се задължаватъ презъ всичкото си стоение въ консерваторията да не подписватъ никакъвъ ангажментъ съ никой театръ безъ официално разрешение на началството на консерваторията, което само решава, дали сценическото образование на ученика или ученичката, който желае да излезе на сцената, е достатъчно завършено. Следъ свършването на консерваторията учениците са длъжни да служатъ две години или въ Comédie Française, или въ Odéon, ако режисьорите на тези театри намерятъ, че има още нужда отъ актьори или актриси, или, че треба да се заменятъ някои и други личности въ поверените имъ трупи. На публичните екзамени консерваторията дава на свършившите първа и втора награда, първи и втори „аксеситъ,“ [1]). Свършившите съ награда ученици отъ двата пола, ако не ги ангажиратъ въ Comédie Française, иматъ право да получатъ двегодишенъ ангажментъ въ Odéon-а. Въ консерваторията се допускатъ и ученици иностранци на еднакви права съ французите, но повече отъ двама иностранци на класъ не се приематъ; следователно, се допускатъ дванайсеть души иностранци на шесть класа. Но практиката доказа, че иностранците са повечето белгийци или иностранци, които са се родили въ Франция, защото чуждото произношение е най главната пречка за приемането имъ въ консерваторията. Преподаваньето става въ единъ салонъ, който има сцена и ложи, но представления никога не се даватъ и даже въ класътъ цели пиеси не се представляватъ, а се играятъ само отделни сцени и всичкото внимание е съсредоточено на произношението и дикцията. Даже такива преподаватели, какъвто е билъ Сансонъ, който е създалъ знаменитата Рашелъ Рение, който е билъ учитель на всичките днешни стари актьори на Comédie Française, още преди 28 години е говорилъ, че непременно тряба съ дългъ трудъ да се обработва дикцията, да се развива ухото, слухътъ, съ една дума желающия да се посвети на драматическото искуство тряба да следи извънъ сцената за всичките си интонации и различни особености на гласа. И следъ такова

---

[1]) Тези които заслужватъ най голяма похвала, — следъ наградените.

систематическо обучение на сцената се явяватъ вече не ученици отъ двата пола съ груби движения и съ глухи негъвкави гласове съ всевъзможни физически недостатъци въ произношението, а истински млади актьори и актриси съ изящни свободни движения, съ звучна дикция, които знаятъ да ходятъ, да седятъ, да жестикулиратъ, да слушатъ, да водятъ диалогъ и да мълчатъ. На видъ би се струвало, че тези хора няма вече и какво да учатъ и нека вървятъ право на сцената. Но на практика не е тъй. Тези подготвени на видъ, ученици още дълго време се занимаватъ въ консерваторията и като свършатъ, само двама-трима отъ 60 се приематъ въ Odeon'а или въобще на другите сцени. А останалите господъ знае какво става съ тяхъ! Но понеже тези ученици са повечето деца на заможни родители, те се лансиратъ въ други поприща и иматъ това прекрасно преимущество, че говорятъ изящно, художествено своятъ отечественъ езикъ. Затова именно редко ще срещнете французинъ, който да има някой недостатъкъ въ произношението си или пъкъ лошо да говори бащиния си езикъ. Ученицете отъ консерваторията посещаватъ безплатно представленията на «Comedie Française.»

Въ последно време, следъ смъртьта на покойния директоръ на консерваторията Амбруазъ Тома се повдигна въпросъ за реорганизацията на Парижката консерватория; чуваха се мнения и противъ самата програма на консерваторията. А главниятъ администраторъ на Comédie Française, Jules Claretie, ето какво пише по поводъ на тази реорганизация:

„Преобразования въ консерваторията, значи да се съхрани това, което има, и да възстановимъ старите правила. Съгласно уставътъ числото на учениците е ограничено, но на практика това не е тъй и консерваторията се превръща въ училище, дето се приготовляватъ за известна кариера, както, напримеръ за политехническа. Но какъ горчиво се заблуждаватъ тези, които мислятъ че могатъ да станатъ актьори! Човекъ тряба да се р о д и актьоръ, а нещастието е въ това, че учениците отъ двата пола искатъ непременно да се учатъ да ставатъ актьори.

Въ същность се приематъ много ученици. Твърде много се допускатъ до конкурса и се награждаватъ. По тези причини се препълва сценическата кариера. Това препълванье предизвиква оплаквания на несретните, но те сами са виновати. Държавата нищо не имъ е обещала. Те сами не трябаше да отиватъ по този пътъ.

Я погледнете тези актьори, които са излезли отъ консерваторията и които действително са надарени съ талантъ! те всички са членове и пенсионери на Comédie Française и първи актьори въ другите театри. Те всички са излезли отъ консерваторията и това се доказва отъ тяхната превъсходна подготовка. Затова азъ искамъ, свършва Claretie, да се върнемъ къмъ старите обичаи и повече да се грижимъ за драматическите класове.“

Дюпонъ-Вернонъ и Вормсъ за сега са едни отъ най известните преподаватели по драматическо искуство и декламация въ Парижъ. Те и двамата иматъ по единъ класъ въ Парижката консерватория, но освенъ това даватъ частни уроци по декламация и драматическо искуство и иматъ у дома си по единъ класъ по драматическо искуство.

Г-нъ Дюпонъ-Вернонъ заставлява учениците си, следъ изиграваньето на дадената отъ него сцена, да прочетатъ съ надлежните интонации стихове или откъслеци отъ проза, неизвестни на учителя.

Г-нъ Вормсъ, запитанъ писменно, по някои театрални въпроси въ Франция, ето какви характерни отговори е далъ:

„Преподаваньето на драматическото изкуство въ Франция е много разпространено“.

„Предразсъдъците не задържатъ вече никого, който желае да постъпи на сцената“.

„Сцената въ Франция не дава големи печалби на жените и, за да иматъ добри приходи, те тряба да обладаватъ особенъ талантъ“.

„Отъ сто ученици и ученички само десетъ души сполучватъ да постъпятъ въ театри и то повечето жени, отколкото мъже. Жените са отъ средното съсловие. Преобладаещите способности са къмъ комедията“.

„Няма ясно установена програма въ преподаваньето на сценическото изкуство“.

„Всеки преподататель си има своя програма. Тя зависи отъ възгледите, разбираньето, развитието и приемите на преподавателя“.

Pia desideria въ сценическата работа? свършва г. Вормсъ, но те са толкозъ много и да се изпълнятъ изведнажъ е невъзможно. Роформаторите са силни на думи, а утопистите се предаватъ на мечтания“.

Освенъ драматическите класове въ Парижката консерватория, драматическите курсове на Дюпонъ-Вернона и на Вормса, въ Парижъ градския съветъ е устроилъ и класове за изра-

зително четенье. Идеята за тези класове принадлежи на академика Ернестъ Легуве. Той много писа за изразителното четенье. Тези класове са били основани отъ градския съветъ за да могатъ да се обучаватъ народните учители по изразително четенье. Преди такива класове съществуваха въ градския съветъ на всеки окръженъ градъ, но сега са пренесени само въ Парижкия Hôtel de ville (градския съветъ).

Мнозина отъ читателите ни ще се удивятъ, че въ Парижката консерватория тъй наречените „теоретически" предмети, като „психология, физиология, история на театра" и пр. и пр. не фигуриратъ въ програмата ѝ. Това е направено, разбира се не отъ невежество, а за туй, че системата е такава и после защото учениците, които постъпватъ въ консерваторията са подготвени младежи.

Въ Франция има голямо количество ръководства и съчинения по казаните теоретически предмети, но управлението на Консерваторията се е убедило отъ вековния опитъ и наблюдения, че някои трудолюбиви и прилежни ученици не само да прочетатъ, но даже да изучатъ на зубокъ, както казватъ русите, всичките тези театрално-теоретически мъдрости; могатъ да излагатъ много хубаво прочетеното, могатъ да пишатъ разни неща по театра, но актьори никога няма да излезатъ. По тези съображения и професорскиятъ съветъ изфърли теоретическите предмети отъ програмата на консерваторията, съкрати курса и обърна всичкото си внимание на дикцията, декламацията, стойката, за която има специаленъ класъ (classe de maintien), въ който класъ влизатъ фехтование, танци, гимнастика, физически игри и пластика. Но за туй пъкъ, каква кристална дикция иматъ французките артисти! Нито най-малката следа отъ някой недостатъкъ въ говора.

Всичките преподаватели се стремятъ да извадятъ на изпита и сцената ученици съ безукорно произношение. Отъ успеха на учениците се ползува и самия учитель и затова единъ по-добъръ преподаватель по декламация или драматическо изкуство въ Франция не приема каквито и да било ученици.

Освенъ туй обърнато е и особено внимание на маниерите на учениците и за това нийде няма да видите на сцената било някой комикъ или любовникъ прегърбенъ, заспалъ, апатиченъ. Всички се отличаватъ съ чудна изящностъ и простота, съ особено държание, което отфърля всякакви пъчения, дигания на рамена и пр. пр.

Французската литература е най-богата съ съчинения по театралната часть и всеки ученикъ отъ консерсаторията или актьоръ, стига да има добра воля и търпение, може да ги чете безъ да ги купува, защото библиотеката на Comédie Française е една отъ най-богатите библиотеки въ Парижъ и въ нея е събрано всичко, което има какво-годе отношение къмъ театра и неговата история изобщо. Освенъ туй има голямо количество специални периодически издания, които се занимаватъ само съ французкия и иностранния театъръ. Между всичките тези списания най-доброто е »Revue Dramatique«, което се издава въ Парижъ. Някои отъ по-популарните съчинения, следъ като изключимъ тези на Лагуве по декламация и изразително четенье са: »Cours de littérature dramatique«, Girardin; »L'art dramatique«, Théophile Gauthier; »Art dramatique«, Juleo Junin; »Histoire universelle du théâtre. Théâtre comtemporain français et étranger depuis 1800 à 1875«; »Observation sur l'art du comédien«; »Souvenir d'art dramatique«, Dumas fils; »De L'influence du théâtre sur les classes ouvrières«, Theirrit-Eduard; »L'art de la mise en scène«, Bec de Fouquières; »Souvenirs et études de théâtre«, Renier; »Tartuffe de comédiens«, Renier; »Propos d'art«, Casimir Perier; »Souvenirs d'un vieux critique«, De Ponmartin; »Melange d'art et littérature«, Stendhal; »Art et politique«, Daniel Sterin; »Le drame historique et le drame passionel«, J. J. Weiss; »Le Théâtre et les mœurs«, Weiss; »Apropos de théâtre«, Weiss; »Le théâtre«, Carnier; »Théâtre impossible«, About; »L'esprit au théâtre«, Colombey; »Le théâtre français sous Louis XIV«, Despois; »Esais sur l'histoire du théâtre«, Bapst; »Mimique, physionomie et gestes«, Giraudet; »Les annales de théâtre«, Noël; »Théâtre historique et critique«, Hrist. Mathias; »La vocation de Mounet. Sully«, Bressaut; »Déclamation, école du mécanisme«, Gravollet; »Théâtre français au moyen âge«, Montmerque et Francisque Michel; »Première notion sur la lecture à haute voix et la déclamation«, Dechristé; »L'art de bien dire«; »Diseurs et comédiens«, Dupont-Vernon.

Това е най-повърхностно преброяване на французките учебници по драматическата литература. И някои ученици могатъ да прочетатъ и изучатъ три пъти още толкозъ учебници и пакъ да не станатъ актьори, както човекъ може да изучи словеснoстите, стихотворенията и литературата на всичките народи и пакъ да не стане поетъ. „Но, казва знаменитиятъ

Ренье, такива хора да не се оплакватъ отъ съдбата си, защото не тя, а те са виновати, че са избирали кариера не по себе си. Нека не обвиняватъ, нека не искатъ нищо отъ държавата, защото държавата нищо не имъ е обещала и ако имъ е дала някое специално образование, възможностьта да се учатъ, те тряба да се благодарятъ за това да се погрижатъ сами за себе си и да отидатъ да си търсятъ щастието и хляба вънъ отъ сцената".

Въ Австрия до преди 20—25 години не съществуваха такива специални театрални училища. Само отъ тая дата насамъ почнаха да се занимаватъ съ тоя въпросъ по-сериозно и преобразиха едно отделение отъ Виенската консерватория въ драматически класъ, който недавно празнува 25-годишния си юбилей. Вследствие на тия малки реформи, и репертуарътъ, и играта на актьорите значително се измени къмъ по-добре, отъ колкото беше преди, но не се забелязва особенъ прогресъ. Драматическия класъ въ консерваторията е доста запуснатъ, ученици малко, видни лица няма и тоя специаленъ драматически класъ влачи едно доста жалко съществуванье и ако не взематъ мерки да го подкрепятъ, да го съживятъ и обновятъ, съвсемъ ще заглъхне. Освенъ този класъ въ Виенската консерватория, която впрочемъ изобщо върви много слабо, за да не се каже зле, има и частни учители по декламация и сценическо изкуство. Но между тия господа има чисти спекуланти-гешефтари, които държатъ ученици само за пари, безъ да се интересуватъ за техните способности или успехи. А учениците пъкъ отиватъ при такъвъ учитель или въ такова частно училище, съ изключителна цель, да прекарватъ весело времето въ приятно дамско общество. Прискърбното е, че тези частни училища не се подвъргаватъ подъ контрола на някое отъ австрийските министерства, било на просвещението или на вътрешните дела, както това, напримеръ, се практикува въ Русия и за това повечето ученици предпочитатъ драматически класове на консерваторията, дето преподаването се състои въ декламация и ученически спектакли.

Преди на чело на тия класове стоеше известния чтецъ Стракошъ. Сега ги заведватъ двама второстепенни актьори отъ императорския Бургъ-Театъръ. Директорътъ на единъ частенъ немски театъръ, ето какво пише за театралните училища въ Австрия:

„Театралните училища станаха много. Мнозина се приготовляватъ за сцената безъ да иматъ призвание; има много звани, но малко избрани".

„Предразсъдаците слабеятъ. Съвременните плати са достатъчни за да могатъ да хранятъ единъ актьоръ или актриса. Преобладаещите способности между немските ученици е къмъ драмата, обратното на французите, които са наклонни къмъ комедията. За подобрение на театралното дело желателно е, щото всичките театрални училища и театри да са държавни или градски.“

Ако въ Австрия преподаването на сценическото изкуство застана на една незавидна точка съ твърде малко надежда за прогресъ, то Германия тръгна съ гигантски крачки напредъ, макаръ че тя се е сетила малко по-късно отъ Австрия. Но сега въ всеки по-голямъ градъ на Германия има театрално училище: Лайпцигъ, Бреславъ, Хамбургъ, Вюрцбургъ и т. н. и само въ Дрезденъ съществува кралевска консерватория. А на всекаде другаде преподаването на драматическото изкуство е частно. Само въ Берлинъ има 12 частни училища! И те всички са съ обширна техническа програма, въ която непременно влиза изработването на произношението и развиването на гласа, пластика, гримировка, фехтование, декламация въ ограниченъ смисълъ на думата, изучването на ролите, изпълнението на цели пиеси въ салони съ 1500 и 1700 зрители и „всички любители на изкуството“, както е казано въ отчета. Преподавателите са актьори и режисьори съ плати отъ 600 до 3000 марки. Средната такса за учението е отъ 300 до 350 марки на година.

Благодарение на тези неотколешни реформи, на тези нововедения въ Германия и характера на играта се доста измени. Въобще актьорите зеха да играятъ по-просто и естествено; малко по малко се отдалечиха отъ старите лъжекласически традиции на крайно певучестата декламация съ всичките ѝ гръмливи ефекти и почнаха да проявяватъ силно стремление къмъ реализма. Но въ старите си народно битови пиеси, те съхраниха своята специална индивидуална игра. За пълното отресение отъ старите сценически традиции бърка и Декаденството, което напоследъкъ се пренесе на сцената и което германските сценически деятели не му дадоха съобразната игра на сцената. Но всички са убедени, че пълния реализъмъ наскоро ще празнува своята победа на германската сцена.

Сега да кажемъ няколко думи и за театралните училища въ Италия, тази държава, която е дала такива видни драматически таланти, като Ристори, Салвини, Роси, Ермето-Новели, Елеонора Дузе, Маджи, Емануеле и забележителния комикъ Лейгебъ (Leigheb). Въ Италия съществува държавно

училище за сценическо изкуство въ Флоренция, което се нарича Scuola di recitacione. Въ него се приематъ ученици по конкурсъ, даватъ имъ се пълни практически знания, които се състоятъ въ изработвание на дикцията, играние на сцената отделни действия отъ разни пиеси и цели пиеси. Тези екзаменационни представления ставатъ доста чести и въ присътствие на професора, който прави своите бележки. Директора на училището е въ също време и преподаватель. Това място заема г. Рази, някогашенъ известенъ актьоръ, а сега доста забележителенъ критикъ. Училището се помещава въ държавно здание — изпразненъ манастиръ и салонътъ съсъ сцената е преправенъ отъ манастирския складъ.

Напоследъкъ се отвори едно такова частно училище и въ Миланъ подъ покровителството на филодраматическата академия и въ нейното здание. Директоръ на училището е някой си Luigi Monti (Луиджи Монти). Училището се нарича «Scuola di pronunzia, dizione per oratoria e rectazione» съ едно специално отделение за пение. Ние бихме посъветвали младежите, които би желали да отидатъ въ Италия, за сега да предпочетатъ това училище, отколкото онова въ Флоренция. Едно лице, доста авторитетно по преподаваньето на драматическото искуство въ Италия, съобщава още някои сведения по този въпросъ: „Повечето отъ учениците са, казва този директоръ, отъ народа или дребната буржуазия; твърде редко отъ актьорската среда и още по-рядко отъ аристокрацията, при всичко, че предразсъдаците не пречатъ много на хората да се посветяватъ на сценическата кариера. Всичките ученици отъ щеславие чувствуватъ въ себе си драматически способности и наклонность камъ драмата, защото тя е по благородна отъ комедията“.—Освенъ съществующите театрални училища въ Франция, има още и няколко любителски трупи. Техния репертуаръ е съставенъ отъ последните новости по драматическите произведения, съ които те обикалятъ отъ градъ на градъ. Въ такива пътующи трупи се изучватъ и се самообразуватъ някои италиянски актьори. Въ флорентинското училище, както и въ парижката консерватория въ класовете се упражняватъ безъ костюми, а известно е, че шапката и шпагата играятъ важна роль въ костюмните пиеси. „Това е голямо опущение, пише италианеца, въ практическото преподаване. Желателно е да се направятъ подобрения. Но, боже мой, у насъ въ Италия съществува и комисия за изработванието на тези подобрения; но само, че тя се бърка въ всичко и въ всичко се въвира“. „По мое мнение за сценическото

училище стига единъ преподаватель — добъръ актьоръ, който да знае добре и литературата и единъ иностраненъ езикъ; после единъ учитель за танци и фектование. Това е достатъчно, но всичките тези предмети тряба задължително да се изучватъ, а учениците и директорътъ повечко да се слушатъ и се подчиняватъ". Ето всичко, което може да се каже за италиянските училища.

Англия е най оригиналната страна както въ всичко тъй и по театралното дело. Нейните университети са нещо sui generis. И въ театра те искаха и приложиха тип sui generis. Нийде няма такава изумителна обстановка на шекспировските и съвременни пиеси, както въ Лондонъ и такава естествена, правдива игра, като тази на английските актьори. Единъ руски списатель, П. Д. Боборикинъ, който е писалъ много по сценическото образование, челъ е лекции, билъ е и преподаватель въ разни театрални училища, основалъ въ свое време заедно съ други сериозни лица училище за драматическо искуство и който е горещъ партизанинъ на театралните училища съ общеобразователна и специална програма, е казалъ, че напоследъкъ като ходилъ въ Англия, останалъ поразенъ отъ раскошната обстановка на пиесите. На запитваньето, което направилъ на едного отъ директорите на единъ добъръ лондонски театъръ, г-нъ Винднемъ, относително курсовете и професорите по драматическото искуство, Винднемъ отговорилъ следующето: „Въ Лондонъ няма нито единъ колкогоде авторитетенъ специаленъ професоръ по драматическото искуство. Актьорите и актрисите се учатъ отъ режисьорите и директорите на театрите". Ако това е така, то всеки партизанинъ на театралните училища съ общолитературна и специална програма ще се смути, казва руския списатель, отъ такъвъ резултатъ. Въ Англия няма или почти няма такива училища, а между това уровенътъ на най-добрите драматически сцени въ Лондонъ не е по долу отъ Парижъ, Виена, Берлинъ, Москва, Петербургъ. А художественната постановка на пиесите, която съществува въ Лондонъ, е неизвестно на европейския контигентъ.

Но какъвъ изводъ да се направи отъ този прегледъ по сценическото преподаване на западъ? пита списательтъ. Вместо отговоръ, азъ ще приведа мнението на една отъ най-първите руски актриси. Тя прекара и прекарва блестяще своята артистическа кариера въ Русия. Ето какво каза тя: „Нека у насъ, въ Русия отварятъ театрални училища, нека преподаватъ техническите знания на сцената, нека учатъ, какъ актьо-

рите и актрисите тряба да се смеятъ, да плачатъ, да падатъ въ несвесь. . . Азъ сама неотдавно се научихъ да се смея съ високъ смяхъ (хохотъ), а съмъ двайсетъ години на сцената. Наистина при всичко, че и до сега не умея да държа молива въ ръцете си, но мисля, че се гримирувамъ художествено. Защо да се губи толкосъ много време върху това, което може човекъ самъ скоро да усвои подъ едно разумно ръководство. Отваряйте училища, но за бога не ги претрупвайте съ програми". И действително добрата руска игра беше, и ще остане идеалната сценическа игра. И най-великите дарования въ Русия са се учили. Щепкинъ, знаменитния руски актьоръ, е изисквалъ отъ актьорите, освенъ таланта, което е conditio sine qua non за актьора, но и образование. Най-добрите руски актьори и актриси са минали презъ театралната школа.

Въ Русия има две такива държавни училища: едно въ Петербургъ, друго въ Москва; но освенъ тяхъ много добри училища са: филармоническото училище съ специални драматически курсове въ Москва и курсовете на Ратофъ въ Петербургъ. Драматическия класъ въ тези курсове са се ръководили отъ артиста на императорския театъръ, С. М. Сосновский, който се е поминалъ преди година, а сега ги завежда пакъ единъ другъ виденъ педагогъ по драматическото искуство, Нилскій, артистъ отъ императорския театъръ.

Тези драматически курсове са поставени на същи начала, както и парижката консерватория, т. е. учение на практическа почва. Всеки месецъ се даватъ по едно или две ученически представления въ присътствие на професори, родители, приятели и познатите на ученици. Декламация, танци, жестове, сичко се преподава отъ вещи специалисти. Самъ директорътъ на курсовете, Евгений Павловичъ, е сериозенъ мъжъ, знаменитъ фортопианенъ виртуозъ, човекъ съ обширно и солидно музикално и научно образование, лодератъ на С.-Петербургската консерватория, ученикъ на знаменитите Гензенъ и Лешетицкій. Той завежда професорския класъ по фортопианната игра. Учениците по всичките класове са 400, съ единъ професорски персоналъ отъ 40 души. По фортопианния класъ са следвали отъ 280—290 души, по пение 50 и по класа на драматическото изкуство 20. Въ 1895. г. курсовете празнуваха своя 25-годишенъ юбилей.

Отъ другите славянски държави само въ Загребъ сега се отвори драматическо училище, но не вярваме да просъществува дълго време, защото драмата изобщо въ Загребъ, откакъ се

основа оперната трупа, някакъ-си не вирее. Драматическите представления се посещаватъ много редко и ако тъй се продължава още някое време, драмата съвсемъ ще заглъхне. Съвсемъ обратното е съ операта. Загребчани я посещаватъ охотно и тя бърже прогресира. Но още като се основаваше операта, някои по-далековидни хърватски критици и списатели заявиха, че тези две трупи наедно не ще могатъ да съществуватъ, че едната или другата непременно ще заглъхне, че населението не е въ състояние нито материално, нито физически да подържа и двете трупи. И тези предсказания се сбъднаха; — жребиятъ се падна на драмата и ако тя не загине съвсемъ, все ще влачи едно много жалко съществуванье, което е по-лошо отъ окончателно загинванье.

Въ Прага тъй също съществуваше театрално училище, но се закри.

Съ това свършаме бележките си за театралните училища въ странство. Но повтаряме, че ако някои младежи отъ двата пола свършатъ някое отъ тия училища, да не мислятъ, че те са вече готови артисти. Колко много има още да работятъ надъ себе си! А у насъ съществува една болесть, че ученици отъ средни класове пишатъ и превеждатъ учебници за горни класове, а учениците отъ горни класове работятъ ръководства за студенти. А всичко това защо? Защото бързаме да преваримъ времето!

Който мисли да отиде да следва, нека по-напредъ опита силите си въ някоя по-уредена трупа и следъ едно, две-годишно пребиване, когато самъ се убеди и хората удостоверятъ, че той действително има способности, че няма никакви недостатъци, било физически или въ произношението, като шипенье и пр., тогава нека тръгне за дето обича.

Р. Канели.

Книгописъ по етнографията на Македония.

Изъ книжата на † Д. Матовъ.

Abel, Otto D-r. Macedonien von König Philipp. Leipzig 1847. 8⁰ 268.

Адолф д'Аврил, Историјска расматрања о Бугарској. У Земуну 1864. Превод от франц.

Алексијевић, Димитрије, Старо-Срби. Написао —. Београд 1878. 48 in 8⁰.

Антонинъ архимандритъ, Поѣздка въ Румелію. Спб. 1879. 4⁰ 379.

Споменик IX Српске Кр. Акад. Разбор: Сырку Ж. М. Н. Пр. 1880 іюнь. Рец. Ягич. Arch: IV. 702, Сырку.

Антонинъ, архимндритъ, Изъ Румеліи. Спб. 1886.

Артамоновъ, полковникъ, Поверстная карта Балканскаго полуострова.

Д-въ, Хр. Ив., Пѫтни бѣлѣжки за шестьдневното разложко царуваниѳ. (Материялъ за бѫдѫщата история на Македонското възстание прѣзъ 1878 год.) отъ —. Издава Р. Д. „Р.“ София. Народна печатница на Богданъ Прошекъ. 1884. 8⁰, 90. Ц. 1 левъ.

Баџовић, Деспот, Којој славенској грани припадају словени у горној Албанији и у Македонији. Писао —. Београд 1878. 48 in 8⁰.

Баџовић, Деспот, Србо-Македонац. Македонско питање. Предлог за споразум између Срба, Грка и Бугара о савезу балканских народа. В. Градиште 1893. 82.

Б-данъ, А., Кратко начертаніе за това, що Българско Архіепископство и църковно священноначаліе нихно не зависѣло отъ Цариградскаго Патриарха въ стары врѣмена, а именно отъ 535 до 1767 година.

Вж. Б. Кн. 1858. II 147—159, 212—230, 1859. I 150—4. 182—7, 311—3, II 311, 1860 I. 188—198, 219—226.

Б-данъ, Ар., Истинно събытіе въ живо прѣданіе (за послѣдняго Патриарха Охридскаго Арсенія).

Вж. Б. Кн. 1860. II 139—145.

Barth, N., Reise durh das innere der europäischen Turkei im Herbst 1862. Mit 2 Karten, 4 litographierten Ansichten und 8 Holzschnitten. Berlin 1864.

Бацетичъ, Ѳ. М. Старая Сербія, ея прошлое и настоящее. Москва 1876. 196 in 8⁰.

Бацетичъ, Ф., Очерки Старой Сербіи. „Бесѣда" 1871 №: 5. 340—396, №: 10, 285—325.

Бдин. Потоњи часи по Српство. Београд (Штампарија Св. Николића)1890. 8⁰ 40.

Béaujour, Felix. Voyage militaire dans l'empire Ottoman. Paris 1829. 4 vol.

Вж. Григор., Оч. 173..

Бендеревъ. Военная георафія и статистика Македоніи.

Bérard, Victor, La Turqiue et l'hellénisme contemporain. Paris 1893. 352.

1. Драчъ, Елбасанъ, Ц̧ура.

2. Струга, Охридъ, Битоля.

3. Борба на народитѣ. Турското население. Гръцката патриаршия и бъл. екзархатъ. вж. Дело II 385—92. Бълг. Прѣгл. VIII 200.

Bérard, V., La Macédoine slave. . . Revue des Deux M. 1-re déc. 1892.

Berard, V., Les nationalités de la Macédoine. Annales de l'Ecole libre des sciences polit. Paris 1892.

Bianchi, Le premier annuaire impérial de l'empire ottoman. Paris 1848.

Bianconi, ingenieuer géographe, Cartes Commercìales, indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commercìaux, le chiffre de la population, les chemins-de-fer, les routes, les bureaux de poste et de télegraphe etc. Avec texte complementaire explicatif sur le denombrement, les moeurs et les coutumes des populations, les statistiques cemmerciales à importer, l'industrie à creer, la legisl. l'admin., les tribun. etc. etc.

Blanqui, Voyage en Turquie Paris, 1843.

(Иреч. Ист. болг. 9. цитува Voyage en Bulgarie P. 1843).

Бобчевъ, С. С., Жинзифовъ. Животописъ и просвѣтително-книжовна дѣятелность. (Изъ Наука). Пловдивъ 1883. 8⁰ 31.

Вж. К. Иречекъ, сПСп. IV 158—162.

Бобчевъ, С. С., Письма о Македоніи и Македонскомъ вопросѣ. С.-П/бургъ. 1889. 8⁰ 84.

Ср. М. сПСп. XXXII—III 404—5.

Bojadschi, Macedono-walachische Sprachlehre. Wien 1873.

Вл. Вайгандъ, Olympo-Walachen. 162—4.

Bolintineanu, Caletorii la Romanii din Macedonia și muntele Atos saù santa-gora. Bucureci 1863. 193 8⁰.

Bradaška, Professor F., Die Slaven in der Türkei 1. Die Bulgaren. 2. Kroaten und Serben. (Petermann 's Mitth. 1869 XII.

Браство, изд. отъ „Друштво Светога Саве". I 1887 8⁰ 186, II 1888 LII+168, III 1889 235, IV 1890 144.

Brošteanu, Die Rumänen in Macedonien. . . . Nach Bolintineanu berab. Romänische Revue 1887. 1 и 2.

Будиловичъ, Обзоръ областей западнаго и южнаго славянства, со включеніемъ червено-русскихъ, въ орографическомъ и гидрографическомъ отношеніяхъ. Изд. Слав. Благ. Общ. Спб. 1886.

Ami-Boué, Recueil d' Itinéraires dans la Turquie d' Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire. I—II 1854.

Boué, Die europäische Türkei. Deutsch herausgegeben von der Boué Stiftungs Kommission der kais. Akad. d. Wiss. in Wien. I—II. Mit einem Bildnisse des Verfassers. Wien 1889.

Ami-Boué, La Turquie d'Europe Avec une carte nouvelle de la Turquie d'Europe. T. I—IV. Paris 1840.

Матер. събир. отъ 1828 г. Геогр. Топогр. Статистика.

Шоповъ, Писма »Военень Журналъ« 1890. VI—VII 570, Григоров. Оч. 174.

Boué, A., Ueber türkische Eisenbahnen und die Geologie der Central-Türkei 8⁰. 11. вж. Stzgsb. d. Wien. Ak.

Boué Ami, Einige Berichtigugen zur Hahnschen Karte der Flussgebiete des Drin und Vardar in Nord-Albanien und Macedonien 1869.

Изъ Stzb. d. Wien. Ak. 1876.

Boué. Ami, Етногр. карта на народноститѣ въ турско, въ „Бергауския атласъ" (1849).

Вардар Календар, Бсч. Нѣколко години — Воен. Жур. II. 711.

В-въ, Т. Черковно-славянски литературни паметници отъ 15-й вѣкъ. Книж. за проч. III 44—5.

Верковичъ, Ст. П., Веда Словенахъ. Обрядни пѣсни отъ языческо врѣме. Упазени со устно предание при македонско-родопските Българо-Помаци. Спб. 1881. 8-о 583.

Рец. Ягичъ, Arch. VI 144.

Верковичъ, Ст. П., Веда Словена. Български народни песни отъ предисторично и предхристиянско доба. Открилъ въ

Тракия и Македония и издалъ . . . . Книга I. Београдъ 1874. 8-о XVIII+545.

Съ френски дословенъ преводъ. На заглавния листъ и французки: Verkovitch, Etienne I. Le Weda slave etc. Вж. Вс. Миллеръ въ ЖМНПр. CXCIII 110—32.

Верковичъ, С. И. Описание битътъ на македонскитѣ българи. Прѣведе отъ руски Георги П. Колушскій. Кюстендилъ.

Верковичъ, Ст. И., Описаніе быта македонскихъ болгаръ. М. Ун. Изв. 1868. III.

Верковићъ, Ст. И. Народне песме македонски Бугара. Књига прва. Женске песме. Беогр. 1860, XIX+372.

Верковичъ, Ст., Древняя болгарская пѣсня объ Орфеѣ. Изданіе В. А. Дашкова. М. 1867.

Верковичъ, С. И., Топографическо етнографическій очеркъ Македони. Спбургъ. 1889. 8⁰ 371.

Ср. К., рец. въ сПСп. XXXI 146—8, изв. въ Р. Ф. В. 1889 XXII 175: »данныя въ этомъ трудѣ — высокой цѣны.«

Веселиновић, М., Србија и Македонја. Историјска студија од —. Беогр. 1880.

Веселиновић, М. В. Којим правцем иде бугарска књижевност? Написао —. У Београду 1891. (Оштампало из „Отаџбине“). 8-о 27.

Препирня съсъ Шишманова, Илиева, Д. Маринова, А. Шопова, Л. Милетича, Славейкова, Шапкарева и Г. Попова, по поводъ на статиите имъ въ СбМ. I—III, дето се докосватъ и за Македония. Също и за нар. умотв. из Макед. крайно неодобр. Ср. Archiv, XV 159.

Веселиновић, М. В. Гранични дијалекат међу Србима и Бугарима. Зона ц и ч. У Београду 1890. 27 и 8-о.

Вж. Бдин (Веснић, Отаџб.)

Веселиновић, М. В. Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије, с картом. Браство Књ. I 186.

Ср. Бобчев, Варш. Дн. 1888 бр. 198.

Веселиновичъ, Милојко В. Срби у Македонији и у јужној Старој Србиј или одговор г. С. С. Бобчеву. Београд 1888. 16-о 37.

(Прештампано из »Српства«).

Веселиновић, М. В. Стара — права — Србија. Српство 1886.

Веснић, Др М. Р. Једно „горећe“ питање. Отаџбина св. 102 (Септ. 1890) 307—12, свеска 104 (нов. 1890) 631—640.

Викторовъ, А., Собраніе рукописей В. И. Григоровича. М. 1869.

Бурмовъ Т.=Р. Вителовъ, Българо-гръцката църковна распря. Вж. сПСп. XVI—XVII, XXIII—IV. 607—653, XXV—XXVI 116—151 XXVII 274—290, XXVIII—XXX 528—538, XXXI 26—57, XXXII—III 177—210, XXXV 718—742, XXXVI 861—889.

Вѣстникъ Славянства. Сборникъ издаваемый Владиміромъ Качановскимъ. Казань.

Valaque, un — du Pinde, Les Grecs, les Valaques, les Albanais, et l'empire ottoman. 1886.

»Авторътъ разкрива отношенията на тези народности, и за това, като турски поданикъ, не означилъ ни името на печатницата, та да избегне всяка неприятность«.

Valaque, un — epirote. Refutation d'une brochure grecque. Extrait du Courier d'Orient.

»Статийката е особено важна за изображение на отношенията между власите и гърците.«

Walker, Mary Ad. Trough Macedonia to the Albanian Lakes. London 1864.

Weber, Matild de — Durch Griechenland nach Constantinopel. Eine Gesellschaftsreise in 35 Tagen. 2 Aufl. Tübingen 1892.

Weigand, G.. Wlacho-Meglen. Eine ethnographisch-philologische Untersuchung. Leipzig. 1892. XXXVI+78 in 8⁰.

Рец. Д. Матовъ, сПСп. XXXIX. 474 —. Иречекъ, Arch. XV. 91—102.

Weigand, G., Die Sprache der Olympo-Walachen nebst einer Einleitung über Land und Leute. Leipzig 1888. 8⁰ VI+141.

Wiquesnel, Auguste, Carte de la Thrace, d'une partie de la Macédoine et de la Moesie. Paris 1854.

Іованъ, Гавриловиѣъ. Просторъ Српске патріяршіе. Гласникъ IX. 227—242.

По поводъ на ст. »О границама« (в. VIII) за епархиитѣ на Ц-градската, Ипекската и Охр. архиепископии.

Гильфердингъ, Георг. Кратовецъ. Лѣтописи занятій археографической коммиссіи. II. Спб. 1862.

Головацкій, Я., Географическій словарь западно-славянскихъ и юго-славянскихъ земель и прилежащихъ странъ, составленный —. Съ приложеніемъ географической карты. Вильно 1884.

Григоровичъ, В., Очеркъ путешествія по Европейской Турціи (съ картою окрестностей Охридскаго и Преспаскаго озеръ). Изданіе второе. М. 1877. 8⁰ IV+181.

I Царь-Градъ, Солунь, Святая Гора 7—88. II Солунь, Битоль, Охрида, М. Св. Наума, Серресъ, М. Св. Іоанна Рыльскаго,

София, Търново. 88—171. Прибавление (за някои пжтувачи въ Македония. Топографски данни).

Гротъ, К., Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ.

Рец. отъ Флоринскій, Ж. М. Н. Пр. 1881. III, VII.

Garboviceanu, P., Românii Macedoneni, Confirentsele d-lu profesor Weigand din Lipsca. Tsara Nouâ, 1887 Januarie.

Gerba, Die kaiserliche Armee unter dem Obercommando des Margrafen Duding von Baden 1689—92. Mitt. d. k. k. Mil. arch. 1877.

Gerba. Die kaiserlichen Heere in Albanien 1689. Mitth., K. K. Kriegsarchivs, 1888. Neue Folge II. 115—79.

Gopčević, Sp. Makedonien und Alt-Serbien. Wien 1889. lex. 8⁰ 511.

Рец. отъ Флоринскій, Живая Старина I. 20—3 = сПСп. XXXVI 991—5, А. Теодоровъ ib. XXXIV 588—93, Шоповъ, В. Ж. II 712—5, Изв. въ Р. Ф. В. XVII (1889), Весниѣ Отаџб. 1890.

Gopčević, Sp., Die ethonographischen Verhältnisse Makedoniens und Alt-Serbiens. Petermann's Mttheilungen XXXV, 1889, III 59—68.

Рец. Русскій Инвалидъ 1889, № 121.

Gopčević, Sp., Die Wahrheit über Makedonien. Wien 1890.

Griesebach, Dr. A., Reise durch Rumelien nach Brussa im Jahre 1893. Göttingen 1834. 23.

Мар. Ист. 216, Григоров. Оч. 175.

Grunzel J., Salonichi, seine commercielle Verґangenheit und Zukunft. (Deutsche Rundschau f. Geogr. u. Statist. XV, 1893. p. 27).

Излож. въ Дело II, 374—6 Б. П.

Даничиѣ, Ѣ., Гласник XI. 130.

Трескав. хрисовул от Ст. Душ.

Даничиѣ, Ѣ., Три српске хрисовулѣ (дадени на Хилендару), Гласник XI. 130—44.

Даничиѣ, Ѣ., Ђурђа Кратовац, Књижевник III. 302.

Даскаловъ, А., Положението на Македония слѣдъ Берлинский договоръ (корреспонденции на разни възстанници). Пловдивъ 1887.

Димитриевъ, Писма по нар. пробуждание. Двѣ бълг. типографии, Солунъ и Самоковъ, Пер. Спис. XXXIV.

Димитриевъ, Писма по народното пробуждание. Двѣ български типографии въ Солунъ и Самоковъ, сПСп. XXXII —XXXIII (1890) 327—51.

Доброправинъ, К., Очеркъ исторіи православныхъ церквей Спб. 1873.

Драгановъ П., Этнографическій очеркъ славянской части Македоніи.

Слав. Изв. 1887 XI, XII, 1888 I, 1888 VI—VII.

Ср. Шоповъ, Шапкаревъ, Карановъ, Матовъ, Дриновъ.

Драгановъ, П. А., Носовые гласные въ современныхъ македонско-славянскихъ и болгарскихъ говорахъ.

Р. Ф. В. XIX (1888). 1—27. Рец. Ягичъ, Arch. XI 264—9.

Драгановъ, Сборн. мак. пѣс. в. И. Г. О. въ С.-Пб.

Р. Ф. В. 1889. XXX, 133.

Драгашевић, Јован, ђенералштабни пуковник у пензији, бив. професор географије у Војној академији и на Великој школи у Београду. Етнографија Балканског Становника.

Драгашевић Јован, Македонски Словени. Отворено писмо редакцији „Руско-Славјанскаго календара за 1890 год.“ као одговор на позив исте редакције и исправка карте Комаровљеве. У Београду 1890. 12⁰ 32.

Вж. Веснић, (Бдин) Отаџб.

Драгашевић, Археологијско географска истраживања. Гласник XLV (1877) 1—128.

Вж. Галикъ Велесъ, Шипъ, Каликъ и пр.

Дримколовъ, Акцентовката на единъ обсегъ западнобългарски говори. Сбм. IX 391—408.

Дримколовъ, Сръбскитѣ претенции въ Западна България. Български Прѣгледъ V 98—108. (1894).

Дриновъ, М., Нѣсколько словъ объ языкѣ, народныхъ пѣсняхъ и обычаяхъ дебрскихъ славянъ. Спб. 1888. 12⁰ 61.

Прѣв. Д. Мариновъ въ Трудъ 1888 V—VII и отд. Нѣколко думи върху езика, народнитѣ пѣсни и обичаи на Дебърскитѣ славяне. Руссе 1889. 12⁰ 94.

Дриновъ, Самуилъ . . . . бПСп. XI—XII.

Дриновъ, М. Една забравена българска история. сПСп. XXXIV. 542—5.

Дриновъ, М. Нѣколко бѣлѣжки за Х. Иоакима, даскала Кърчовскаго. сПСп. XXXIV. 569—573.

Дриновъ, М. Още нѣколко бѣлѣжки за Паисия и за неговата история. сПСп. XIX—XX. 134—145.

Дриновъ, М. Изъ старобългарската книжнина. сПСп. XXXI. 113—121.

Дриновъ, М. Нѣколко думи за титлитѣ на Костурский митрополитъ и на нѣкои други гръцки владици въ Македония. сПСп. XXVII. 342—2.

Дриновъ, М. Носовскитѣ въ Костур. бр. ПСп. XI—XII. 163—4.

Дриновъ, М., Първата българска типография въ Солунъ и нѣкои отъ напечатанитѣ въ нея книги. сПСп. XXXI 1—25.

Дриновъ, М., Новонайденъ надписъ въ Охридската св. София. сПСп. XXX—III 360—2.

Дриновъ, М. Къмъ бѣлѣжкитѣ на Господина Шопова за титлитѣ на Битолскитѣ владици. сПСп. XXXII—XXXIII. 363.

Дриновъ, М. Записъ отъ Охридский патриархъ Прохоръ. сПСп. III 132—140, съ доп. бѣл. отъ Иречекъ, ів. 140—1.

Дриновъ, вж. Теофилактъ.

Δανιὴλ, ὁ ἐκ Μοσχοπόλεως. Εἰσαγωγικὴ διδασκαλία 1802.

Leake, Researches; Mikl., Rum. Unters. II.... Дриновъ —Маринов 13, Дриновъ, О слов. Дюв.... =. Утро год. I; № 7—8, стр. 119.

Deffert, H., Etudes sur les peuples slaves et l'Europe orientale, Paris.

Іавор. 1876, 830.

Densisunu et Fr. Damé, Les Roumains de sud, Macédoine, Thessalie, Epire, Thrace, Albanie. Bucarest 1887. 67 in 8⁰ съ етногр. карта.

Δήμιτσα, Ποῦ στηρίζεται ἡ ἐπικρατήσασα δοξασία περὶ τῆς ταυτότης τῆς Θέρμης καὶ Θεσσαλονίκης. (Ἡμερολόγιον τῆς Ανατολῆς) IV (1885) 1—9.

Δήμιτσα, Τά περὶ τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος καὶ Βουλγαρίας. Ἐν Αθήναις 1859.

Δήμιτσα, Μ. Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Συνταχθεῖσα κατὰ τὴς πηγὰς καὶ τὰ βοηθήματα ὑπὸ Μαργαρίτου Γ. Δήμιτσα· Μέρος πρῶτον Χωρογραφία. Ἀθήνησι 1870.

— Μακεδονικά Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονίας. Συνταχθεῖσα κατὰ τὰς ἀρχὰς πηγὰς καὶ τὰ νεώτερα βοηθήματα ὑπὸ —. Μέρος δέυτερον· Τοπογραφία —· 1874.

Dimza, Ancienne geographie de la Macedoine, Athènes 1870.

Dozon, A.. Premier rapport sur une mission littéraire en Macédoine. Arch. des Missions des min. de l'inst. publ. 1874.

Dozon, Chansons bulgares populaires inédites.

Dumont, A., Revue archeol 1868. Déc. За Охр. ез.? Иреч. Ист 75.

Евтимий, Живот на Илариона Могленски, Старине I.

Евансъ, Артуръ Дж. Македония както си е. Прѣводъ отъ английски. Отъ К. Ч. сПСп. XXXI 58—77.

Езерски, Кондикотъ свети Климентски и преписите. По повод на обнародваната часть под заглавие Кодексъ на Охридската патриаршия. Сбм. VI (вж. Шоповъ).

Езерский, ученикъ (псевдонимъ), Нѣколко кратки лѣтописни бѣлѣжки по състоянието на западнитѣ македонци за първата четиридесеть и петь годишна епоха отъ настоящи вѣкъ. Извлѣкълъ, наредилъ, прѣвелъ отъ гръцки . . . . София. Скоропечатница на Х. Стоенчо Х. Тачевъ. 1890. Стр. 35 in 12-о. Ц. 50 стот.

Езерски, вж. Шоповъ, ***, Битолско и пр.

Evans, Artur, Macédoine telle qu'elleest.

Evans, The Archeologia XLIX Westminster 1885.

Engelhard. Насел. на Турция Bull. d. l. Soc. de geogr. de Paris 6-me série t. III 1872. Стр. 327.

Новаковиѣ, Библ. Гласн. XL, 358.

Живановиѣ, Іован. О српском језику. Нови Сад. 1888. 261 in 8-о м.

Жинзифовъ, Дим. и Конст. Миладиновы. Сборн. Слав. благ. комит. въ Москвѣ „Родное племя" Москва 1877, 265—88.

Жинзифовъ, Р., Расходка. О. Трудъ . . . .

Зарянко, Н. С., Карта славянскихъ народностей. Русско-Славянс. календарь за 1890 г. Спбургъ 1890.

сПСп. XXXII—III 405,423—4.

Зигель, Т., Законникъ Стефана Душана. Спб. 1872. I.

Z. Два санджака въ источна Македония. сПСп. XXXVI 809—860.

Zallony, Essai sur les fanariotes, . . . suivi de quelques reflexions sur l'état actuel de la Grèce. Par Marc — Philippe Zallony. Marseille. 1824.

Сырку, 191.

Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches.

Ю. Ивановъ, Къмъ историята за възраждането на гр. Охридъ. (Свѣтлина, год. II, кн. X—XI).

Рец. отъ Баласчевъ, Бълг. Прѣгл. VII

Иречекъ, К., Географическото изучение на България. Пер. Спис. I 73—115.

Илич, Михаило Ник., генералштабни капетан. Хап, Путовање кроз поречину Дрина и Вардара, превео с немачког —. Беогр. 1876.

Χατζὴ Ἰωάννης, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης ἤτοι τοπογραφικὴ περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὑπὸ Μιχαὴν χατζὴ Ἰωάννου. Ἐν Θεσσαλ. 1881.

Сырку, 192.

Јастребов, И., Податци за историју српске цркве, из путничког записника. Беогр. 1879.

Јастребов, И., Наставак бележака из мог путовања по Старој Србији. Гласник LVII (1884) 38—70.

1. Скопје=Prima Justiniana 38—65 Нѣколко надписа. 2. Из мог путничког записника 65—70. Натпис у с. Орошу у Мирдитији 66—7. Натпис у манастиру Трескавици 67. Два натписа — један римски и други српски у с. Шушици.

Јастребов, И., Синан-паша и Кукли-бег. Белешке из Старе Србије поводом књижице проф. Срећковића под насловом Синан паша. Гласник XLIII 1—51.

Јастребов, Податци за историју цркве у Старој Србији. Гласн. XL

J—M. . . n, Marco Bočar. (Život). Posel z Prahy. 1863. Kalendař.

Јовановић, Дим. С. Како су се ширили међе српској држави за владе Стевана Душана и области његове царевине. Гласник LXVIII (1889) 76—109.

Јовановић, А. С., Пчиња. Историјска црта из нове Српске покрајине. Гласник XLIX (1881) 316—345.

Jurinić, S. Ocjena djela »Makedonien und Alt-Serbien« von Spiridion Gopčević. Sofia. 1892. 12⁰ 107.

Рец. Ягичъ, Arch. XV 618—9.

Jireček, K. Jezerní osady v starém Bulharsku. Č. Č. M. 1875. IV 437 пт.

Ср. Ист. 75.

Jireček, Dr. K. Starobulharské nosovky. Č. Č. M. 1875. III.

К., Сегашното и недавно минѫло на градъ Велесъ. Кратъкъ очеркъ. сПСп. XXXIX 343—376.

К. К., Македонский въпросъ. Пловдивъ 1889.

Календарче свети Кирилъ и Методи за 1890 год. Издава книжарницата на К. Г. Самарджиевъ и С-ие. Солунъ. Стр. 88 на 16⁰.

Ср. сПСп. XXXII—III 399—403.

Календарче, българско, Вардаръ за 1896 год. Издава книжарницата на Н. Бояджиевъ и С-ие въ Солунъ. Пловдивъ. Стр. 80 на 16⁰.

Ср. сПСп. XXXII—III 399—403.

Каптеревъ, Н. Ахридскіе архіепископы и подчиненные имъ іерархи разныхъ каѳедръ, являвшіеся въ Москву за милостынею въ XVI, XVII и въ началѣ XVIII столѣтій. (Прибавл. къ „Твор. св. отцевъ“) 1888, I, 105—152.

К(аравеловъ), П., Българското учебно дѣло въ Турско. сПСп. XXIII—IV 804—863.

Ср. Стояновъ, ib. 951—1047.

К(аравеловъ), П., Южна Македония въ настоящето столѣтие по Пукевиля. сПСп. XXV—XXVI 64—115.

Карановъ, Е., Описание на Кратовската каза. бПСп. XI—XII 124—9.

Карановъ, Е., Румена. Очеркъ изъ Осоговскитѣ планини. София 1886.

Карановъ, Е., Материяли по етнографията на нѣкои мѣстности въ Сѣверна Македония, които сѫ смежни съ България и Сърбия. Сбм. IV 80—319.

Караџић, Вук, Додатак к С.-Петербурским сравнителним рјечницима свију језика. Беогр. 1822.

Вж. Дриновъ — Мариновъ 12—13.

Кариħ, В, Стара Србија. Београд 1878.

Карлова М. (спутница Гильфердинга), Турецкая провинція и ея сельская и городская жизнь. Путешествіе по Македоніи Албаніи. В. Е. 1870 іюнь и іюль.

Качановскій, В. В., Католическая пропаганда въ Болгаріи въ XVII и XVIII вв. Вѣстникъ Славянства 1888.

Качановскій, В., Памятники Болгарскаго народнаго творчества. Вып. I. Сборникъ западно-болгарскихъ пѣсенъ съ словаремъ Спб. 1882 стр. VI+598.

Ср. М. Дриновъ, сПСп. IV 143—153, Arh. VII 109—117.

Ковачевић, Љ., Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних словена. Саобштио — . Гласник LXIII. (1885). Св. Наум., Михаилъ изъ Потука и пр.

Кочубинскій, Одесскій Вѣстникъ, 1890 № 239—42. Прѣводъ отъ Мурко Arch. XIII (1891) 619—22, Д. Матовъ, Сръбско-Бълг. етн. прѣп.

Кривошиевъ, А., Карта на България съ прилѣжащитѣ неи държави. Мѣра 1: 420.000. 1892. Изд. Хр. Гр. Дановъ.

Дело II. 359—9.

Кулаковскій, П., О праздникѣ Слава у Сербовъ. Русскій Вѣстникъ 1883, Септябрь 329—57.

Праздникъ Слава у Сербовъ. Рец. Ягичъ Arch. VIII 352.

Кънчовъ, В., Една расходка по Солунско. Книж. за проч. II 58—63, III 21—28.

Кънчовъ В. и Матовъ Д., Киреч-кйой (Пазвантово). Книж. за проч. I. 36—39. 1. Описание на селото Киречкйой. (Съ портретъ на селянка отъ К.-ъ.). 2. образци отъ

Киречъ-кйойския говоръ. 3. Прѣгледъ на Киречъ-кйойския говоръ. Книж. за проч. II. 36—48.

Кънчовъ В., Лжгадинското поле. Книж. за проч. IV до VII. 260—265.

Кънчовъ В., Нѣщо за производството на солунския, скопския и битолския вилаети. Осмий годишенъ отчетъ на бълг. мжжска гимн. Свв. Кириллъ и Методий въ г. Солунъ за учебната 1888—89 година. Солунъ 1889. Стр. 32—46.

Caragiani, Romanii ein Peninsulă Balcanica. Bucurescĭ 1887.

»Повече исторически«.

Cax C., Erläuterungen zur etnographischen Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenzen zur Zeit des Kriegsausbruches in Jahre 1877. (Mittheilungen der K. K. Geographischen Gesellschaft in Wien 1878, XXI Bd.) (Naumann, Macedoinen 35).

Chadschi Chalfa, Rumeli und Bosna. Aus dem Türkischen von Jos. von Hammer. Wien 1812.

Сръбски преводъ, вж. Новаковичъ.

Chrysochoos, M., Der Prasnassee, Eine geographisch-historische Studie. Mit einer Karte und sechs Holzschnitten. Athen 1893.

Globus 1893.

Cousinery, M. E. U., Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire et les antiquités de ce pays. T. I—II Paris 1831.

Според Григор., Оч. 173 от 1819. Според Шопова В. Ж. П. 707.

Crouse, Franz, Major d'état-major, La péninsule grécoslave. Son passé, son present et son avenir, étude historique et politique. Bruxelles 1876. 529+CIII.

Шоповъ, В. Ж. II 570—1: военно и фин. на Турция, а сжщ. на Сърбия, Гръция Румжния, Черна Гора. Мар. Ист. 322.

Калостипи, Іоан, Македония (на гръцки) (Карит Балк. Сав. 84).

Ἰωάνου Καλοστυπη, Μακεδονία ἤτη μελέτη ηκονομολογικὴ, γεωγραφικὴ, ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ τῆς Μακεδονίας. Αθ. 1886. 96.

Kalostypi, La Macédoine. Athènes 1886.

Καρμίτση, Χ. Γεωγραφία τῆς Κορυτσᾶς καὶ τῆς περιοικίδος. Θεσσαλονίκη. 1888.

Kiepert H. Ethnographische Uebersicht des europäischen Orients. Neue Ausgabe Berlin.

Kiepert, H., General-Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien nebst Ungarn, den kaukasischen Ländern und West-Persien. Entwof. in bearbeit von —. Berlin 1855.

Kiepert. H. Carte générale des Provinces européennes et asiatiques de l'Empire Ottoman (sans l'Arabie). 1:3000000. Berlin, D. Reimer 1892.

Дело II 359.

Kurth държалъ рѣчь въ Лиежския археолог. и ист. конгр. на 1886 г. 17, 18 и 19 авг. за Макед. топогр. и топоном. Вж. излож. на конгреса 1887.

Леонид, арх. Стара српска писма. Из руског манастира св. Пантелејмона у светој Гори Гласник XXIV (1868) 231—296.

Леонид, арх. Хрисовуља цара Стефана, дата у Скопљу 1347 године, из црквеног и државног сабора, који бијаше скупљен у то доба, а којом се основа епископска столица у манастиру Лесковском. Гласник XXVII (1870) 287—96.

Липранди, Краткій очеркъ этнографическо-политическо-нравственнаго состоянія христіанскихъ областей Турецкой Имперіи. Чтенія М. 1876 IV 1—44, 1877 II—I—47.

J. L., Manuel de géographie de l'empire ottoman. Par —. Ouvrage apporouvé par le Ministère de l'Instruction Publique et adopté pour les écoles impériales ottomanes. Cours de 2-me année. Cple. 1887.

Lacrehelle, A. de. Importance commerciale de Salonique (Rapports Commerciaux 1892, №№ 22, 23).

Laveleye, Emile de. La péninsule des Balkans. 2 vol. Bruxelles 1886.

Leake. M., Researches in greece. London 1814.

Travels in Northen greece. London 1835. 5 vol. Григор. Оч. 173.

Leger, L., Le monde slave au XIXe siècle 1885.

Leger, Louis, La Save, le Danube et le Balkan. Voyages chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares, Paris 1884. 279.

Рец. Ielinek, Sl. Sb. III (1884) 165.

Леже, Свобода „Една нова книга върху Источния въпросъ“ 30 дек. V. Bérard, La Turquie et l'hellénisme contemporaine. = L. Leger Bibl. univ. 1894 Janv. Книжнина: Луи Леже за Берара.

Lejean, Ethnographie de la Turquie d'Europe. Gotha Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt. 1861, № 4

Leskien, *A.*, Der bulgarische Artikel mit *v* oder *n* Arch. III 522—3.

Lindenthal, Zachariä von. Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. S. Petersburg 1864.

Lüx, A. E, Die Balkanhalbinsel (mit Ausschluss von Griechenland). Physikalische und ethnographische Schilderungen und Städtebilder von —. Freiburg in Breisgau. 1887.

Македония. учебното дѣло. Пловдивъ 1883 година.

Македонски, Д. В., Два документа отъ Пелагонийската (Битолската) епархия. сПСп. XXXIX 428—434.

Макензи, М. и Ирби. А. П. Пѫтуванье по славянскитѣ страни на Европейска Турция. Прѣвелъ отъ сръбски П. Ивановъ. Видинъ 1891. 8 о XII+XIII+122 (123).

Макушевъ, Изъ путевыхъ воспоминаній I. Анкона (Славянскія и албанскія поселенія, Юрій Шибенчанинъ и пр.) Бесѣда (1871?)

Макушевъ, Вик. Историческіе памятники южныхъ Славянъ и сосѣднихъ имъ народовъ, извлеченные изъ итальянскихъ архивовъ и библіотекъ, собранные и обясненные —. Варш. Ун. Изв. 1874. I II и нт. Отд. 8-о 559+XXXI+2.

Манојловић, П., пѫтни бѣлѣжки по Македония, Ратник 1890, XXIII, 1 и 2. ср. Воен. Журн. 1890 VII — VIII. Рефератъ отъ Д. В. III год. 389—399.

Битоля въ военно отнош. географ., населен., постройки, входове, съобщ. учебна часть.

Матовъ, Д. Къмъ българския рѣчникъ. Сбм. VII. 448—483.

Матовъ, Д., Сръбско-българската етнографска прѣпирня прѣдъ науката. София 1893. 12-о . . . Изв. въ Б. Прѣгл. V 196.

Матовъ, Д., и Тошевъ, А., Къмъ българския рѣчникъ Книж. за проч. IV—VII 273—299. Ср. А. Тошевъ, къмъ терминологията на българската флора сПСп. XXXV 637—669; Къмъ терминологията на българската фауна ib. XXXIX 386—404.

Матовъ, Д. Кратка расправия по етнографията на Македония. По поводъ на писаното напослѣдъкъ отъ Ястребова, Новаковича и Драганова. сПСп. XXXIV 425—474, XXXV 674—717.

Ср. Бобчевъ, Сбм. IV крит. 25—7.

Матовъ, Д. Нави. Книж. за проч. III 49—54.

Рец. Облакъ. Arch. XV 74—7, А. Соболевскій

Матовъ, Д. Остатъцитѣ отъ звуковетѣ ъм,, ъп, ен, ем въ костурский говоръ. Книж. за проч. I 17—26

Рец. Облакъ, Arch. XV 74—7, Соболевскій, Р. Ф. В.

Мијатовић, Чед., пре триста година, Гласник XXXVII 155—219.

Вътр. съст. на Турция по разни извори.

Мијатовић, Чед., Мекензи и Ирби... 1863.

Мијатовић Ч., Деспот Ђура Бранковић.

»Тенденцизное сочиненіе.« Макушев Р. Ф. В., VI 322.

Миладиновци, Д. и К., Бѫлгарски народни пѣсни, събрани отъ —. Загребъ 1861.

Ср. Показалецъ на Е. Карановъ СбМ. I 157—175.

Милићевић, Ђорђе Кратовац, светитељ србин, спаљени у Софију 11 фебруара 1515. Написао —. У Београду 1885.

Милојевић, Одломци историје срба и српских југославенских земаља у Турској и Аустрији. Од —. I и II свеска. Београд 1872.

Милојевић, М. С., Путопис дела Старе Србије. Београд 1871. 8⁰ 218.

Милојевић, Милош С., Правила св. Петке Параскеве српске. Гласник XXXI 311—347.

Милојевић, М., Општи лист патријаршије Пећске. Гласник XXXVIII.

Милојевић, М. С., Песме и обичаи укупног народа србског. Беогр. 1869.

Ср. J. Jireček, O některých záhadných vydáních nár. p. jihoslovanských. Stzb. d. böhm. Ges. 1874. Пер. Спис. V—VI: М. посърбилъ бълг. пѣсни 243—53 съ помощьта на Стоянъ Везенковъ. Рефератъ Гласник XXXVIII: неодобр. постѫпъка на Милоевича.

Милојевић, М. С., Сватовске песме и обичаји 1870.

Михаилъ Константиновичъ изъ Островица, Пѫтуванье. Гласник XVIII.

Мирковичъ, Ф. М., Этнографическая карта славянскихъ народностей I изд 1867 — дополненная Риттихомъ. Изд. Спб. отд. Слав. Бл. Ком. 1874. 1:4,200.000. На 4 листа.

Михаиловски, Историческы изследованія за Охридската и Ипекската архиепископии. Прѣводъ Н. Михаиловскаго. Цариградъ. Въ печатницата на „Македоніѭ“ 1869. 107 in 8⁰. Отъ 87 Притурка на историческото изложение и пр. (Отговоръ на членописателя Е. въ „Византисъ“).

Молловъ, Д. Пѫтни бѣлѣжки. София — Цариградъ, Св. Гора, Солунъ, Враня. сПСп. XXV—VI 164—180 XXVIII—XXX 586—602, XXXI 78—93.

Мосоловъ, Н., Отрывки изъ путешествія по восточнымъ областямъ Европейской Турціи. Составилъ —. Спб. 1868. („Выдержки изъ Boué, La Turquie d'Eur. и 9 маршрутовъ изъ

Recueil d'itinér., почти вся кн. Bartha, Reise и Jochmus Notes.

Masing, D-r. Leonhard, Zur Laut und Accentlehre der macedonischen Dialecte. S. Petersbourg. 1891. 8⁰. VII+146.

Рец. Д. Матовъ, Arch. XIV 131—6.

G. Muir Mackensie and A. P. Irby, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe. London 1867. II изд. (съ приб. за Босна) 1877. Излож. Вѣстн. Евр. 1877.

Мјур Макензијева и А. П. Ирбијева, Путовање по словенским земљама Турске у Европи. С енгл. превео Ч. Мијатовић, Београд 1868.

Janez Majciger, Maks Pleteršnik in Božidar Raić, Slovanstvo. Prvi del: Občni pregled. Jugoslovani: Slovenci. Hrvati in Srbi. Bolgari. Založila in na svetlo dala Matica Slovenska. Ljubljana. 8⁰ 2+354+1.

Mannert, Geographie der Griechen und Römer.

Margarite Apostol, Communele Romane din Dacia Aureliana cu inceperé de la frontierele Greciei se suru minteliu Pindu (Convorbiri Literare 1874—5).

Маргаритъ А., Convorbiri literare. Jassy. VIII. 1874.

Цит. Иреч. Ист. болг. 718. Отваряньето на първитѣ куцовл. училища въ Макед. и Епиръ.

Matković, Putovanja po balkanskom poluotoku.

Miklosich, Rumunische Untersuchungen Wien. . . .

Miklosich, Beiträge zur Lautlehre des rumunischen Dialectes. Wien 1861.

Miklosich Fr. et Miller, J., Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana collecta 1860—70. I—II. Acta patriarchatus Constantinopolitani (1315—1402) 8⁰ VI+607+608. IV. Acta et diplomata monasteriorum et ecelesianum Orientis. 1871. 8⁰ XIV+441.

Милетичъ, Сбм. V. 496—7.

Рене Миле, Souvenirs des Balkans.

Вж. Карић Балк. Сав. 160.

Militägr geogr. Anst., Карта Македоніи, изданная австрійскимъ военнымъ геогр. Институтомъ (K. k. Militär geographisches Institut).

Mostras C., Dictionnaire géographique de l'empire Ottoman. Pétersb. 1873.

Μωραϊτόπουλος Γ. Κ., Τοπογραφία Θεσσαλονίκης. Πρὸς διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῆς πατριδογραφίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις. Ἐν Ἀθ· 1883.

Müller Dr. Joseph, Albanien, Rumelien und die oesterreichisch-montenegrinische Grenze. Prag 1844.

Мар. Ист. 216, Иреч. Ист. 62, Григор. 175—6.

Μιχαλα, I., Μακεδονικα ητοι νεωτερα ελληνικα ῆθη ἐν Μακεδονιᾳ ἐν σχεσει προς τα ἀρχαια. Ἐν Ερμουπολει 1879. 8⁰ 41.

Начовъ Н. А., Солунский вилаетъ (споредъ официални извори). Книж. за проч. IV—VII, 211—252.

Начовъ Н., Една нашенска ржкопись. Книж. за проч. I, 42—47, IV—VII, 203—210 ср. ib. 191—202.

Начовъ Н. А., Кратъкъ отчетъ на солунската мжжка гимназия отъ началото на отваряниeто ѝ до 1888—89 година. Отчетъ. . . . . 47—60.

Начовъ, Н. А., Двѣ Хаджи Йоакимови книги. сПСп. XXXIX, 405—427.

Начовъ, Н. А., Тиквешки ржкопись. Сбм. VIII, 384 до 418, IX, 85—160.

Неименовани, Објашњење за карту области трију независних и самовласних (афтокефалних) словенских цркава, а поименце: патријаршије бугарско-трновске, српско-пећске и бугарско-српске архијепископије охридске и пр. Гласник XXVII, 297—368 съ една карта 0,5 м. 4 бои.

Новаковић, Ст. Служба и живот св. Ђурђа Кратовца. По рукопису XVII вијека спремио за штампу — . Гласник, XXII (1867) 98—156, Текстътъ отъ 104.

Споредъ Филарета, черниг. арх. (»Святые южныхъ славянъ. Черн. 1865) сжщо и в. Лѣтоп. археогр. ком. Спб. 1864.

Новаковић, Ст. Српске старине по Македонији. Белешке с путовања архимандрита Антонина од године 1865. Споменик IX, 9—30.

Новаковић, — вж. Пейчиновичъ.

Arch. XII 303—5.

Новаковић, Ст., Срби и Турци XIV и XV вијека. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову. 1893. 8⁰ 397 (XXXIII издање Чупићеве задужбине).

Изв. отъ Л. Милетичъ, Б. Прѣгл. V 194—5.

Новаковић, Ст., ѣ и ѣ у македонским народним дијалектима. Глас XII 188?.

Рец. Облакъ, Arch. XII 571—5, Р. Ф. В. XXI 289.

Новаковић, Ст. Први основи словенске књижевности међу балканским словенима. Легенда о Владимиру и Косари. Културно-историјске студије Београд. 1893. Изд. Српска Краљевска Академија. Стр. VIII+299 in 8⁰.

Новаковић, Хаџи-Калфа. Споменик XVIII.
Вж. Chadschi Chalfa.

Новаковић, Ст., С. Мораве на Вардар 26—9 октобра 1886. (Годишњица Николе Чупића XIII 1893). 76.

Котловинитѣ по тия реки: Тетовска, Скопска, Битолска котловина, Дело II 376, Б. Пр. VII 201.

Новаковић, Ст., Два прилога к српским старинама. Гласник XLI 353—361.

1. Звона Градачка. 2. Хрисовуља краља Стефана Душана манастиру Трескавачком.

Новаковић, Ст., Српски поменици XV—XVIII века. Гласник XLII 1—152.

Новаковић, Законник Стефана цара српског, 1349 и 1354. У Беогр. 1870.

Нушић, Бр. Ѣ. Прича о Целадан-бегу и Ташули. Дело II 1894 259—67.

Abd-ur-Rahman, Nadji Effendi вж. Charrel.

E. Naumann, Macedonien und seine neue Eisenbahn Salonik-Monastyr. Ein Reisebericht von —. München und Leipzig 1894. 8⁰. 58

B. Nicolaidy, capitaine de génie au service de la Grèce, Les Turcs et la Turquie contemporaine, Paris 1859.

Novaković St., Beiträge zur Erforschung der macedonischen Dialecte. Arch. f. slav. Phil., XV 37—46.

1. Lanka — lǣnga — lǣnka. 2. Amborija-Jeborijé. 3. Die Nasalen in Kostur (Kastoria). 4. Die südwestirche Grenze des Nasalismus in Macedonien.

Novaković, St., Ein Beitrag zur Kunde der macedonischen Dialecte. Arch. XII 78—95, XIII 543—,XIV 360—373.

Oblak, V., Zwei wlacho-bulgarische Märchen aus Macedonien. Arch.XV 477—8.

Облакъ, Д-ръ В., Нѣколко бѣлѣжки върху старословѣнскитѣ паметници. Сбм. IX 3—20.

Oblak, Dr. V. Zur Würdigung der Altslovenischen, Arch. XV. 338—60.

Обручевъ, Военно-статистическій сборникъ.
Шоповъ, В. Ж. V 576.

Овсянаго, Н. Р. Современная Турція. Историко-этнографическіе очерки. Спб. 1877.

Отшелниковъ, Пр. Отъ Солунъ до Бѣлградъ Пѫтни бѣлѣжки и наблюдения. Изъ Revue des deux mondes. сПСп. XXIII—IV, 756—795.

Ofeïcoff, Ethnographie de la Macédoine. Philippopoli 1881.

Офейковъ, Македония въ врѣме на хилядогодишнината на свети Методий. Пловдивъ 1885. 8-о 130.

Ср. Слав. Изв. II 4 (IV. 85) 245—250, Мак. гл. I 14 (6. IV) 4 б и подл. 17—21.

Ofeïcoff, La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique. Philippopoli 1887.

Рец. Драгановъ, Новый трудъ по этнографіи македонскихъ славянъ. Ж. М. Н. Пр. 1888. 526—31. (Ягичъ Arch. XI 634).

L'Orient, revue franco-hellenique, organe spécial des interêts grecs, dir. fond. N. Nicolaïdes. Paris.

Партений. Мисли за болгарскій-отъ ѧзикъ. Б. Кн. 1858. I 35 42

Писменията нашѣ езикъ ще може, споредъ автора, да се състави, едвамъ когато станѫтъ извѣстни всичкитѣ български нарѣчия, върху »общій-отъ ѧзикъ иматъ да се зиздатъ.« Западното българско нарѣчие не е извѣстно. Излагатъ се главнитѣ негови черти, соб. — чертитѣ на дебърския говоръ. Стр. 40—2— народни пѣсни.

А. П. З. (Архимандритъ Партени Зографски) Управитель на Болгарското Училище и Настоятель на Българ. църковь въ Цариградъ, вж. Ѳеофилактъ.

Партений Зографски, архим., Документы за българскѫтѫ църковнѫ исторіѭ. Б. Кн. 1858 II 26—28.

Прѣписка на Банъ Стефанъ воевода, Господинъ Земли Молдовлахійской съ Доротея, Охридски архиепископъ = Гласникъ...

Петрановић, С., Српско-блгарско спорно питање. Беогр. 1885. 8-0 59.

Протић, Законодавство и владаоци српски XVI в. и народности у Македонији. Беогр. 1888. 8-0 22.

Протић, Македонији и Македонцима. Беогр. 1888. 8-0 134.

Пројект правила друштва за међусобно зближавање и обавештавање балканских народа. Београд (штампарија Св. Николића) 1890. 8-0 32.

Вж. Весник (Бдин) Отаџбина.

Пуљевски, Ђорђе. М, Речник од три језика, с. македонски, арбански и турски. Књига II. Написао — мијак Галички. Беогр. 1875 8-0 162+4.

Пуљевски, Ђорђе М. Речникъ отъ четири іезика . . . П(ѣевъ), И. П. вж. Уокъръ.

Paspati, A G., Études sur les Tschinghianés ou Bohemiens de l'Empire Ottoman. Cple 1870.

Δ, Π., Ἔκθεσις τῆς κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Βοδενῶν διονοητικῆς ἀναπτύξεως. Ἐκ τοῦ γραφείου φιλοπαιδευτικοῦ Συλλόγου Βοδενῶν Κπ. 1874.

Pelagić, Ios.(?) Неколико ријечи о Србима у Турецкој Србији. Pedagog. 1872.

Picot, M. E., Les Roumains de la Macédoine, Paris 1875.

Weigand, Olympo-Walachen: »само репродукция« цит. Иреч. Ист. б. 718.

Pitra, cardinal. Juris ecclesiastici Graecorum Selecta paralipomena. Parisiis — Romae 1891.

Pleteršnik, M., Вж. J. Majciger.

Popelka, J., Jest Macedonie srbská či bulharská? Sl. Sb. VI (1887) 10—15, 82—7, 111—4, 158—63, 203—8. Вж. Д. Матовъ, Сръбско-бълг. етн. прѣп.

Popilian, Românii din Peninsula Balcanică. Bucarescĭ 1885.

Pouqueville, F. C. N. L., Voyage dans la Grèce, Paris 1820—1 5 vol. II éd. 1826.

Comp. la description ancienne et moderne, avec des considérations sur l'archeologie, la numismatique etc. de ces provinces. Avec 5 cart. et 5 pl. вж. Марин. Ист. 214, Григор., Оч. 173.

Pouqueville, Fr., Voyage en Morée, Constantinople et Albanie. Paris 1805. 5 vols.

Proust, M. A., Voyage au Mont Athos. Tour du Monde 1860.

Παυελ Ιερομοναχ, μποζιγροπσκη πρωτοσσυγγελ ροδομ Βοδενσκα (επαρχια) οτ σελο Κονικοβα. Ευαγγελιε να γοσποδα μπογα η σπασα νασεγο Ιησουσα Χριστω, σιγα νοβο τυποσανο να μπογαρσκι εζυκ, ζα σεκοα νεδελια ου γοδινα δο γοδινα σο ρετ. Πρεπισανο η διωρτωσανο οτ μενε –. Σολον. Σταμπα Κυριακοβα Δαρζηλεν. 1852 Иреч. Ист. 657—8.

Ристић, I., О историчной важности успомена старіи путника неки, кои су крозъ Србію прошли. Гласникъ VI (1854) 209—227. Бернадонъ де-Брокиеръ и др.

Риттихъ, А. Ф., Славянскій міръ. Историко-географическое и этнографическое изслѣдованіе. Варшава 1885. X+336+28.

»И доказ. против єръб. притез«. (Шоповъ).

Руварац, Илларион, Прилошци к објашњењу извора српске историје. Гласник XLVII.

1. »На Мавродии и въ Дрѣнопоки« въ жит. на Георги Кратовецъ (knjiž. III Гласник XXI. 151.) 177—8. 6. За Яковъ от

Камена рѣка, к. печаталъ часословъ въ Венеция 1566. — Градъ Коласия (Шаф. Gesch. d. Serb. Lt. 1865. I. 974) 196—8.

Руварац, И., Прилошци — Гласник XLIX (1881) 1—52. 21. Димитар Краљевић 38—9. 23. Дебелић Новак и Старина Новак 41—5.

Русетъ, Александръ Хаджи, Карта на сегашная Болгарія, Ѳракія, Македонія и на прилежащите земли въ 4 листове сосъ иждивеніето Г-на Димитрія Хаци Русета, издана въ ползата на ново составленото въ Рущукъ славеноболгарско училище. Страсбургъ 1843.

Вж. Теодор. 872.

Rigle, L., Die Türkei und deren Bewohner in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologischen Verhältnissen vom Standpunkte Constantinopels. 2 Th. Wien 1852.

Вж. Köhler № 518, S. 35. „Selten". 18 M.

Bockstroh, E. Reiseskizzen aus Dardanien und Albanien, 1874. XII Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Dresden 1875.

Чешки прѣв. отъ К. Иречекъ, въ Světozor 1876 май.

Rockstroh, E, Bericht über eine Reise von Samakof nach Melnik. XI Jahresbericht des Vereins für Erdkunde in Dresden. 1874.

Raić, B. вж. J Majciger.

Rohnstock, F., Volkswirtschaftliche Studien über die Türkei I. Salonik und sein Hinterland. Konstantinopel, Verlag von Keil 1886.

С(арафовъ), П. В., Кратка биография на Св. Иоанъ Кукузель или скроменъ приносъ на Изучванието Историята на българския напѣвъ. София 1893. 8⁰ 20.

Рец. отъ Д. Матовъ въ Бълг. Прегл. V 149—51.

Скалонъ, поручикъ, Маршрутная карта отъ Лесковца до Битоли.

Славейковъ, П. Р., Святый Димитрій и Македонскытѣ Славены съ Българитѣ. [Прѣведе—]. Царигр., в. Македония, 1868. 16⁰ 102. Иреч. 451, Теод. 230.

Славейковъ, П. Р., Градътъ Охридъ и Охридската Архиепископия. Библ. св. Клим. I 25—36.

Славейковъ, П. Р., Рупското или рупаланското българско население и нарѣчие. Наука II 463—73.

Изложение: Jagić Arch, VII 321—32[1].

Славейковъ, П. Р., Бѣлѣжки за нѣкои стари войводи. Сбм. II 317—325

Чавдаръ войвода и Лалушъ (Щипско), Левентъ Корчо (Струмишко или Малешевско?), Цеко (Щипско), Иванъ войвода (Овчеполе?).

Славейковъ, Р. П., Български дѣйци въ сърбската завѣра. сПСп. XII 74—93, XIII 100—119, XIV 388—400.

Соболевскій, А., Навье и Верзіулово коло, Р. Ф. В. XXIII (18 . .) 79—80.

Соболевскій, А., Носовые гласные въ ново-болгарскомъ языкѣ. Р. Ф. В. XXIII (18 . . .) 77—8.

Соколовъ, М. Симеонъ, архіепископъ Солунскій. Чтенія въ общ. любителей духовнаго просвѣщенія 1894. Май—Іюнь 518—558.

Hlattü, de Symeonum script. diatr.

Спирковъ, Д. А., Македония и нейнитѣ претенденти. София 1890 8⁰ 68.

Рец. отъ А. Теодоровъ сМСп. XXXV 791—4.

Срећковић, П., Историја Српскога народа. Време краљевства и царства (1159—1367) Београд 1888.

Р. Ф. В. XXI. 1889, 147—8: плагиатъ изъ Флорински, Южн. слав. и Виз. во II-й четв. XIV в.

Срећковић, П., Расправа о цару Урошу. Гласник XIV (1885) 275—407.

Додатак ib. LXV 128.

Срећковић, П., Беседа на дан хиљадугодишње светковине словенских апостола св. Ћирила и Методија. Гласник LXIII 295—311.

Срећковић, П., Њемањина Дубочица. (Намењено г. И. С. Јастребову). Гласник LXX (1889) 202—212.

Срећковић, П., Путничке слике. Слика. 2. Фамилијарна гробница Мрњавчевића. Гласникъ XLVI. 215—229.

Манастирътъ св. Димитри. Надписи и образци отъ стари ржкописи.

Срећковић, П., Беседа, коју је говорио на Св. Саву у вел. школи 1875. Беогр. 1875 8⁰ 13.

Срећковић, П., Примедбе на извештај г. Макушева. Гласник LII 268—79.

По поводъ на стат. О нѣкоторыхъ рукописяхъ нар. библ. въ Бѣлградѣ. Р. Ф. В. 1881 № 4.

1. Бълг.-царь Михаилъ се е билъ съсъ сръб. Стефанъ Дечански. 2. Св. Владимиръ е сръбски архонтъ близо до Кюстендилъ. 3. Къмъ впр. дали Вукашинъ убилъ ц. Уроша? 4. . . . .

Српска Великошколска Омладина, Етнографска карта Српских земаља израђена на основу историје, језика, обичаја и поезије. Беогр. 1891. 59 in 4⁰. (Картата 1: 1600000 Босна, Крал. Сърбия, Макед. и зап. Бълг.) 1. Досељење Срба и Бугара на Балканско полуострво са кратким прегледом њихове историје до данас. 5—.

Стоиловъ, А. П., Материалъ за българския рѣчникъ отъ гр. Прилѣпъ. сПСп. XLIII 149—152.

Стояновъ, В. Д., Споменъ за празднуванието паметьта на покойнитѣ братя Миладинови Димитръ и Константинъ, на 11 януарий 1887 въ Срѣдецъ. сПСп. XXI—XXII 578—602.

П. Сырку, Замѣтки о сочиненіи отца Антонина, Поѣздка въ Румелію. Спб. 1880.

Сырку, П. А., Описаніе Турецкой имперіи, составленное русскимъ бывшемъ въ плѣну у Турокъ въ XVII вѣкѣ Спб. 1890. XLI+210 in 8⁰. Изд. Имп. Правосл. Пал. Общ. подъ ред. П. А. С.

Изв. въ Р. Ф. В. XXIV (1890) 350.

Н. В. С., Новъ источникъ за българскѫтѫ исторіѭ, отъ IX вѣкъ Б. Кн. 1858. II 260—279.

Вкратце житието на Тивериуполските мъченици и »историко-критическы изясненія« 272—9.

Sachs, K. Ethnographische Karte der Europäischen Türkei zu Anfang 1877.

Вж. Карић Балк. Сав. 166: мозаикъ по народность и вяра.

Pricot de Sainte-Marie, E. Les Slaves méridionaux, Dalmates, Bulgares, Serbes, Bosniaques, leur origine et leur établissement dans l'ancienne Illyrie. Paris 1836.

A. Ritther zur Helle von Samo, Die Völker des osmanischen Reiches. Beiträge für Fördezung orientalischer Studien aus den Papieren der frühern Militär-Attaché's der k. k. österreisch-ungarischen Botschaft in Constantinopel — 1876. Wien 1877.

Scrosoppi, L'empire Ottoman 1875.

Soi (?) des vilayets de la Turquie. Constantinople. 1880.

Sonnini, C. S. Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la cour ottomane, T. I—II. Paris. 1801.

Stanford Edward, La carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et de la Grèce. London 1876.

Въ духа на мегали идея. Съ англ. текст. По-сетне издадена въ Парижъ съ франц. текст. (В. Карић, Срб. и Балк. савез 83): carte éthnographique de la Turquie d'Europe et mémoire sur la repartition actuelle des races dans la péninsule Illyrique par —. Paris. 1877.

Stanford, An ethnological map of European Turkey and Greece with introductory remarks on the distribution of races in the Illyrian peninsula and Statistical tables of population. London.

Strausz., Македония (мадж.)

Strezoff, Georges, La Macédoine Orientale. (Le globe, journal géographique. V-me série. Tome III 1892, p. 72.

Дело II 372—3 »пише одлучно и јуначки, износи неколико интересних проматрања о клими и вегетацији и летопис Сера.

Synvet, A., Traité de géographie générale de l'empire ottoman. Constantinople. 1872. 8⁰ IX+235.

Synvet, A., Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population grecque de l'empire ottoman. Paris 1877.

Новаковић, Први основи 40, Шоповъ ВЖ. II. 579 Гърци, гърко българе и бълг.

— Traité de géographie générale de l'Empire Ottom. 1872, по безпристрастна.

Šafařík, P. J, Pohled na pravěk hlaholského písemnictví. Č. Č. M. 1852. II.

Špun, (?) Kraljević Marko. Hist. lit. obrazy života, 1861. №№ 4, 5.

Jelinek Гласн. 52. 182.

Теодоровъ, А., Приносъ къмъ въпроса за българскитѣ носовки, ПСп. III 142—5.

Теодоровъ, А. Миладиноскитѣ пѣсни и Штросмайеръ. сПСп. XV, 82—97

Теодоровъ, А. Бѣлѣжки по най-новитѣ изслѣдвания на Македония. сПСп. XXXIV, 588—593.

Върху някои съчинения на Драганова, Гопчевича, Хрона и др.

Теодоровъ, А. Единъ приносъ къмъ височкия говоръ, сПСп. XV, 401—10.

Тепловъ, статии из Р. В.

Тепловъ, В., Матеріалы для статистики Болгаріи, Ѳракіи и Македоніи съ приложеніемъ карты распредѣленія народонаселенія по вѣроисповѣданіямъ. Спбургъ 1877.

Тошевъ, А., Описание на Гевгелие (въ Македония). сПСп. XXXV 743—754.

Тошевъ, А. Дойранъ (Пулинъ). Книж. за проч. III 28—34.

Трпић, В., Милош Милојевић у Призрену. Београд 1880.

Бламира фалшификациите на Милоевича. вж. Мариновъ. Нѣк. дум. 72.

Ѳеофилактъ, архиепископъ пьрвыя Іюстиніаны, Житіе и исповѣданіе и за нѣкои чудеса повѣствованіе иже во святыхъ отца нашего Климента Архіепископа болгарскаго. Б. Кн. 1858—I. Прѣдг. 1—5. Прѣводъ 6—14, 43—50, 68—74, 107—110, II 1—6, 35—39.

Tafel, Thaum Fr., De via militari Romanorum Egnatiana, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur. Dissertatio Geegraphica. Tubingae 1842.

Tafel, Symbolarum criticarum geographiam Byzantinam spectantium.

Tafel, Const. Porph. de provinciis XIII—XXII.

За знач. на Мак. Иреч. Ист. 192.

Tafel, Theophilus Lucas Frid., De Thessalonica ejusque agro. Dissertatio geographica. Berolini 1839.

Theophylacti (Opera collecta?) Venetiis MDCLVIII, цитув. въ Б. Кн. 1858. II 261.

Theophylacti Bulgariæ archiepiscopi Opera Venetiis 1754—8.

Romae (споредъ И Сахаровъ, Б. Кн. 1859. 361.)

Сретковичъ, Слав. Изв. 1887

Thuma, Anton. Griechenland, Makedonien und Süd-Allbanien 1888.

Австр. офиц. — за градиво за карта. Макед. населена отъ сърби. Карић Балк. сав. 168.

Tuma Anton, Serbien. Hannover 1894.

Дело, 1894 Децембар 511 Сърби („Griechenl., Mak. u Südalb. 214—5) въ Битолско, Тетовско, спорадично — въ Солунъ най-вече въ Макед. българи; но Драгановъ!!

Thunmann, Untersuchungen über die Geschichte der östlich-europäischen Völker. Leipzig 1774.

(Тукъ обнар. Kavalliotis Πρωτοπειρία.)

Tomaschek, Brumalià und Rosalia.

Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel. Wien 1882.

Tomaschek, W. Miscellen aus der alten Geographie (Zs. für die österreichischen Gymnasien. XXV. 1874, 645—667. Wien).

Tozer, H. F., Researches in the Highlands of Turkey, including visits to the Mirdite Albanians etc. Lond. 2 vols.

Μακεδονικαὶ σελίδες α) Γεώργιος Τσιᾶκας, Μονογραφία περὶ Σερρῶν, β) Ὀλίγα τινα περὶ Στρούμνιτσης, γ) Ολίγα τινα περὶ Θεσσαλονίκης. (Ἡμερολογιον τῆς Ανατολῆς πολιτειογραφικὸν καὶ φιλολογικὸν τοῦ ἔτους 1883 Ὑπο Αθ. Παλαιολόγου, II, Κπ.

Уокъръ, Мейри А., Нѣкои забѣлѣжителни мѣста отъ Солунъ до Охрида. Библ. св. Климентъ II 133—144.

Успенский, Θ., Образованіе втораго болгарскаго царства. Одесса 1879. 8⁰ 256, 91.

Филарет, еп. Рижски, Свети великомученик Димитрије Солунски и Солунски славени. Превео П. Срећковић. Гласник XVIII 297 - 357.

Съ едно кратичко предисловие, въ което се указва, колко важи г. кн. за ист. на пресел. слав. и покръщението на сл. и сърбите.

Филаретъ, епископъ Рижскій, Св. Димитрій и Солунскіе-Славяне. Чтенія М. 1848. VI. прѣводъ отъ Срећковића, Гласник XVIII?

Дали не и=Славейков, Святы Димитри?

Филаретовъ, С., Книжевно извѣстіе за народописна Карта на Европейска Турция отъ I, О. Ошмянцова. Б. Кн. 1860. 511—4.

Филиповъ, Т., Современные церковные вопросы. Спб. 1882.

Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient. II. Stuttg. 1845.

Fait, Em., Makedonie, země a lid. Osvěta 1891. 81—90, 234—343—56 вж. Osvěta 1889. 75—8, 204—220 Z Mitrovice na Solun.

Не е за вярванье, че дето е слава, тамъ е сърбско. 348.

Ράλλυ, Σύνταγμα τῶν κανώνων.

Пристжпъ »Мак. м. да се причисли къмъ страните, на които участьта е злощастие, но малко има страни въ наш. часть? отъ света, jež by, hojněji odměnoraly píli, věnovanou jejich zvelebení. II при това различните природни хубости! Море, многобройни езера, горски bystřiny a řeky volně se vinoucí, равнини и гори презъ цялата зима покрити съсъ снягъ — всичко това върви едно подиръ др. на малъкъ просторъ сравнит. 81.

I. Přehled zeměpisný. II. Národnostný spor. Školy. Повече бълг. Владицитѣ. Разруш. на сръбски старини! Сръбски училища! III. Pověsti a pověry. IV. Národní obyčeje. V. Z dějin. VI. Patriarchat v Ohridě.

Fligier, Ethnologische Entdeckungen in Rhodope—Gebirge.

Fresneaux, Marcel, L'orient. Les Osmanlis. Chrétiens des Balkans, étude d'après des documents inédits par - . Paris 1892. I. 8⁰, 306.

Раса, понятия, мораль, патриотизъмъ, економ. състояние, руско-тур. война, христ. държавици на Б-ския полуостровъ и техните претенции. Реформаторство у турците. Les Osmanlys sont irré médiablement condamnés.

Дело II 457.

Константиновъ, Іорданъ хаци, Прилози к исторіи србске в бугарске епархіи. Гласник VII 170—177.

Хаци-Константиновъ, Іорданъ, Надписъ изъ манастыра Андреяша сына Вукашинова, храмъ светога первозва-

нога Апостола Андрея, на проскомидіи и пр. Гласник VIII. 141—144.

Някои данни за местността напечатани съ слав. букви!!

Халанскій, М., К вопросу о заимствованія в южнославянском народном эпосѣ. I. Сказанія объ увозѣ Соломоновой жены и пѣсни о похищеніи жены Марка Королевича. . . . . Р. Ф. В. XI (1884) 99—115. II. Кого нужно разумѣть подъ именемъ черныхъ Араповъ въ сербской народной поэзіи.

Халанскій, М., О сербских народных пѣснях Косовскаго цикла. Р. Ф. В. VII (1882) 244—67, VIII (1882) 9—29 291—308.

Халанскій, М., Замѣтки по славянской народной поэзіи. III. О бугариштицахъ. Р. Ф. В. VII (1882) 113—34.

Х., Законодавство и владаоци Србски XVI века и народности у Македонији, Београд 1888, 8⁰ 22.

Hahn. G. v., Reise von Belgrad nach Salonik II Ausg. Wien 1868.

Hahn, G. v., Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar. Wien, 1869.

Hammer, Geschichte des osmanischen Reiches.

Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien, 1815.

Chassiotis G., L'instruction publique chez les grecs depuis la prise de Constantinople par les turcs jusqu'à nos jours. Avec statistique et quatre cartes figuratives pour l'année scolaire 1878—79. Paris, 1881.

Hertzberg, G. Die Ethnographie der Balkan-Halbinsel im XIV und XV Jahrhundert (Petermann's Mittheilungen 1878. IV Band XIV)

Heuschling, L'empire de Turquie.

Heyzey, L., Voyage en Macédoine. Paris, 1869.

Heyzey L. et Dumont Al., Mission archéologique de Macédoine, Fouilles et récherches, Publiés sous les auspices du ministère de l'Instruction Publique. Paris 1876 4⁰ съ 6 карти, ц. 168 фр.

Hobhouse, I. C., A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople 1809 a. 10. With 24 partly coloured plates. 4. London. 1813. Ц. 36 м.

Hochsteter, Reise durch Rumelien, Mitth. d. k. k. geogr. Ges. XIII. 1870.

Hron, K., Das Volkstum der Slaven Makedoinens. Wien, 1890.

Hugonnet, Leon, La Turquie inconnue: Roumanie, Bulgarie, Macédoine, Albanie. In 12⁰ 3 f. 50.

Др. Ј. Цвијић, Преглед географске литературе о Балканском Полуострову за 1892 и 1893. годину. Уредио —.

Дело 1894 фебр. 358. — Известия за многобр. геогр. съчинения, съставени отъ разни лица.

Црнојевић, В., Цариград, Света Гора, Солун. Путничке цртице с белешкама о народној пропаганди на истоку од — Беогр. 1889. 236 м. 8⁰.

Чолаковъ, В., Б. кн. 1858, III. 332—5.

За възражд. въ Кукушъ, за Н. Станишовъ и за деятелностьта на Д. Миладинова въ з. и ю. Македония.

Ч., К., вж. Евансъ.

Шапкаревъ, вж. „Утро".

Шапкаревъ, К. А., Русаллии древенъ и твърдѣ интересенъ обичай запазенъ и до днесь въ южна Македония. Съ прибавление: А) Кратко описание на нѣкои мѣстности въ сѫщата страна. Б) Единъ обичай за слугитѣ въ Т. Пазарджийско окружие. Пловдивъ 1884. 8⁰ 30.

Шапкаревъ, К. А., Сборникъ отъ народни старини. Книжка III. Български Народни Приказки и Вѣрования. Събралъ въ Македония и издава К. А. Ш. Пловдивъ 1885. 8⁰ 143.

Шапкаревъ, К., Слав. Изв. 1888 VI—VII. 308.

Шапкаревъ К., Нѣколко думи върху статиитѣ на г. П. Драганова, въ Извѣстията на Спб. Слав. Благов. Общество. Сбм. II, 326—352.

Шапкаревъ, К., Материали за животоописанието на Братя Х. Миладинови, Димитрия и Константина. Съ прибавление нѣщо и за живота на Нака С. Станишевъ. Пловдивъ. 1881. 8⁰ 61. Ц. 1 л. 50 ст.

Ср. Наука III. 814—5.

Шапкаревъ, К., Сборникъ отъ български народни умотворения. Часть I. Отд. I и II. Книга I. София 1891.

Рец. Г. П(оповъ), сПСп. XXXVI, 996—999.

Шапкаревъ, К., По поводъ на статията отъ А. Теодоровъ: „Миладиновскитѣ пѣсни и Штросмайеръ". сПСп. XXI—XXII 561—561.

Ш(апкаревъ), К., Сърбскитѣ великодейни напряжения и нашитѣ учени. сПСп. XXV—VI, 153—163.

Шапкаревъ, К. А. Двѣ думи върху носовното произношение на ѧ и ѫ въ българското нарѣчие. сПСп. XIX—XX, 257—8.

Шар-Планинац, Грчке мисли о етнографији Балканског Полуострва. Отаџбина № 104.

Шафарикъ, Д-ръ Јанко, Дописиванѣ измеѣу Стефана воеводе, великогъ Молдавскогъ Господара, и Доротеа Архіепископа прве Юстиніяніе, лѣта 1456 тогъ. Гласник VII (1855) 177—180.

Шоповъ, А., Първа българска печатница въ Солунъ. сПСп. XXXIV, 486—497.

Шоповъ, А., Материали за българското възраждание въ Македония. сПСп. XVII, 430—450.

Шоповъ, А., Материали по новата история на Македония. сПСп. XXXI, 93—112.

Шоповъ, А., Единъ документъ за българската история. Сбм. II, 115—131.

Шоповъ, А., Изъ новата история на Македония. Сбм. III, 48—69.

Шоповъ, А. и Стрѣзовъ, Г., Кодексъ на Охридската патриаршия. Сбм. VI 192—225....

Шоповъ, А., Разскази изъ живота на Българитѣ въ Турция. Пловдивъ 1893. 8⁰ 91. Ц. 4 гр.

Песо-деръ 1—32, Отъ брѣговетѣ на Босфора 33—50, Попъ Божо 51—66, Изъ неотдавнашното минжло 67—91. Изв. въ Бълг. Прѣгл. V. 197.

Шоповъ, Народностьта и язика на Македонцитѣ. Отъ —. Пловдивъ 1888.

Шумадинац, Друштво за експлоатисање патриотизма на Балканском Полуострву. Београд, 1892.

Charrel, (Abd-ur Rahman Nadji Effendi) Empire Ottoman, Géographie botanique, Faits nouveaux relatifs à la province de Salonique. Impr. S. Muratori. Salonique. 1892.

Ягић, В., Још нешто о животу светога Ђуђа Кратовца, Гласник XXXVIII, 121—131. Гл. XXI, 97—156.

Ягичъ, В., Zur Frage nach dem Rhinesmus im Neubulg. Arch. II 393.

Ястребовъ, Католическая архіепископія въ Скоплѣ. Изв. Спб. Слав. Благ. Общ. 1886, III, № 4.

Ястребовъ, И. Ст., Обычаи и пѣсни турецкихъ сербовъ въ Призренѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ, I изд. Спб. 1886. 8⁰ VII+498. II изд. Дополненное ихъ прозою. Спб. 1889. 8⁰ XXIV+626.

Рец. Stojanović Arch. f. sl. Phil. IX 643—53, Jagić ib. 653, А. Веселовскій Ж. М. Н. Пр. 1886 окт., А. Ровинскій ib. дек. 382—405. Вж. още Дриновъ, Матовъ, Шапкаревъ, 2 изд.

Ягичъ Arh. XIII 135—8, Р. Ф. В. XXII (1889) 310, II. Р., Извѣстія № 10. 490—2, Никольскій ib. 11. 436—43.

Юришићъ, Гедеонъ Іосифъ, Дечански првенацъ. Описаніе манастира Дечана. диплома краля Дечанскогъ, описаніе Ипекске патріаршіе, многи стари зданія, многи мѣста старе Србіе и Косовскогъ поля. У Новомъ Саду 1852. на м. 8⁰, 133.

Подир Деч. м. и някои места въ Ст. Сърбия и Арнаутско — горна Македония, отъ стр. 104.

»Тетово е као и др. турска варошь, но и у ньой живи немало половина Срба, тетовски као и тетовске нахіе Срби у разговору заносе помалу на бугарски езикъ, еръ тетовска и скопска нахіа граниче съ нахіама дибранскомъ и прилипскомъ, у коима су Срби и Бугари измешани«. Стр. 104—5.

Сетне на същ. стр. — че тетовци са празднували слава, »славе светогъ«. »Диже у славу и пою:

Ко подиже, у славу Божію
На данашньи данъ
Помогла му слава Божія
И данашньи данъ и пр.

Кадъ пію за здравлѣ домаћина пѣваю:

Ластавице, треперице,
Куда си шетала,
У полѣ шетала,
Пшеницу зобола,
На кући пала,
На кући слама
У кућу слава —
Да е жива домаћинска глава.

.... Мени є та чудо и ово было, кадъ самъ чуо, како овай южный народъ србскій оба патриарха осуђуе, што су народъ Србски одавде извели, говорећи: Патриарси све болѣ-болѣ фамиліе побраше, кои су могли и имали съ чимъ путовати, и у Нѣмачко озведоше; сиротиня, коя ніе могла за ньима ићи, оста безглавна. Затымъ на упразнѣну землю »населишесе Турцы и Арнаути, и нешто и Бугари«. (122 стр.).

Харизановъ. Македония. Що става въ Македония съ българитѣ и какво трѣба да се прави. София 1880. 4⁰.

Чумић А. Задужбине у одбрани Српства. Београд (Штампарија Д. Димитријевића) 1890. 8⁰ 18.

Вж. Бдин (Веснић).

II. Безъ означенъ авторъ или съ въпросенъ авторъ.

Ἀκολουθία τοῦ ἐνδόξου Βασιλέως καὶ μεγαλομάρτυρος Ἰωάνου τοῦ Βλαδιμήρον καὶ θαυματουργοῦ τυποθεῖσα δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου κυρίου Ἰωάννον Πάπα τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Νεοκάστρα καί παρ ᾽αὐτοῦ τοῖς ὁμοπατρίας ἐκ τοῖς λοιποῖς τοῖς μετ ᾽εὐλαβιᾶς ἐκεῖσε προσερχομένοις ἐκδοθεῖσα. Ἐννετίησιν ἀχρ (1690).

Малка 4⁰ 51. вж. Новаковић, Први основи 238.

Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντιος, Ἀρχιεπισκόπον Ἀχριδῶν νεοστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδιδομένη, συλλεστεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦτε Δημητρίου τοῦ χωματίνοῦ καὶ τοῦ καβασίλα Ἀρχιεπισκόπου τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματησάντων. Δαπάνῃ μὲν τῆς σεβασμίας μόνῆς τοῦ ἐν ἁγίας πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ καὶ τοῦ τυπογράφου, διορθώσει δὲ τοῦ λογιωτάτου ἐν Ἱερομονάχοις Κυρίου Γρηγορίου, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθεῖσα τῷ μακαριοτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν κυρίῳ κυρίῳ Ἰωασάφ. — Παρὰ Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντῖν δη ἐν Μοσχοπόλει (δ') 1742.

Вж. Б. К. 1858. I. 4.

Ακολουθία τοῦ αγίου ενδόξου θασιλέως καὶ μεγαλομαρτυρος Ἰωαννου Βλαδιμηρου και θαυματουργοῦ τυποθεῖσα μὲν πρώτον δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου Κυρίου Ἰωάννου Παπᾶ τοῦ ἐκ τῆς πόλεως Νεοκάστρον, νῦν δὲ ανατυποθεῖσα κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Γλυκὺ τοῦ 1774. . . . . Ἐν Βενετιᾳ 1858. 8|° 42+1.

Вж. Новаковић, Први основи 244.

Ἀκουλουθία τοῦ αγίου Ἰωάννου Βλαδημήροῦ. Venetiis 1858.

Има и отъ 1774. Новаковић, Први основи 243 »Србско-славянски« прѣводъ, вж. **Послѣдованіе.**

* * * Битолско, Прѣспа и Охридъ. Пѫтни бѣлѣжки. Сбм. IV 3—101.

Рец. отъ Езерски, Лоза I 5—20.

Blue-book за 1880, подробности за евр. комисия събр. въ Цариградъ следъ руско-тур. война.

* * * Великденска расходка по Поленинско. Обм. IX 647—715.

Где је слава, ту је Србија. Српске Новине 1878.

Дриновъ — Мариновъ 44.

Ethnographie des vilayets d'Adrianople, de Monastire, de Salonique. Constantinople 1878. 4+XXVII+110 in 8-⁰

Ethnographie de la Turquie d'Europe. Gotha 1861.

Etudes historiques sur les Valaques du Pinde. Constantinople 1881. Extrait du Courier d'Orient.

Τὰ κατά τῆς ἀρχιεπισκοπᾶς Ἀχρίδων καὶ Πεκίου. 1869.

Жалостна песна за български народъ въ Охритъ и Струга и за секои българинъ. Бѣлградъ 1875.

Споредъ Г. Петровъ издадена отъ П. Бѣле, отъ Кичевско. Г. Бѣле е санджия за Кичевско. Печатилъ е въ Бѣлградъ Сонъ Богородиченъ и Софрония (Събр. пропов. не отъ Софр. Врач.).

Законодавци и владаоци Српски у XIV веку и народности у Македонији. Отаџбина XIX 1888 маі и јун.

За Цариградскиятъ патріархъ Б. Кн. 1859. год. II 811 1860. 1 I—9

Изложеніе на Македонската Дружина, четено въ Цариградъ на Врьбница 1874. 8⁰ 21.

Conférence de Constantinople 1876.

Краљевић Марко у народнима песмама. Са сликом. Издање књижаре Велимира Валожића. Беогр. 1872. 12-о 171.

* * * Македония. Варна 1884. 16-о 32.

Политическа статийка.

Македонский Въпросъ. Пловдивъ централна печатница на Х. Геннадиевъ 1889 20 in 16-о.

Между греками, болгарами и турками, Тесалія, Македонія и Эпиръ.

Матеріалы для изученія Болгаріи, напечатанные по повеленію Его Императорского Высочества главнокомандующаго арміею въ послѣдней войнѣ (III ч., 5 вып) Бук. 1877.

Даватъ цифр. данни и за насел. на Македония, вж. В. Ж. II 705.

О границима, докле се є простирала область негдашнѣгь Пеѣскогъ патріархата. Гласникъ VIII 116—130.

Односи Србије према Црквеном Питању Бугарском. Отаџбина № 102 (?)

Описаніе Турецкой Имперіи XVII вѣка. Изд. Палестинскаго Общества въ С. Петербургѣ.

Послѣдованіе свѧтаго великомꙋченика, чꙋдотворца и мѵроточца Іѡанна Владимира царѧ сербскаго. Преведенѡ съ греческаго на славенскій, настоѧщіемъ ихъ преподобіѧ Лꙋки и Парѳенія. іеромонахѡвъ и пронгꙋменѡвъ свѧтыѧ сербскіѧ и царскіѧ Лаѵры хилендара во свѧтой горѣ Ѧѳонскои сꙋщіѧ и отъ погрешностей исправлена оу свѧтагѡ Спѵридѡна въ Трестѣ. Оусердствова же на тѵпъ издати . . . Госп. Хаджи Ѳеодѡръ Мекша . . . Ѹ Млецнма 1802.

Вж. Новаковић, Први основи 243—4.

Рад збора (митинга) Србо-македонаца и Старо-србијанаца, држанога 3 марта 1885 године у Нишу. Београд 1885. 225 въ м. 8⁰.

Сказаніе о началѣ и настоящемъ положеніи Ставропигіальнаго монастыря Св. Іоанна Предтечи въ Сѣреской эпархіи въ Македоніи. Спб. 1864.

Солунъ. Описание зето от Revue de Deux Mondes Sept. 1887. Лоза II.

Soluň v Macedonii. S vyobrazením. Posel z Prahy, kalendář 1864.

Вж. Jelinek Гласн. 52. 192.

Стара Србија. Београд 1878.

Сводъ на сръбската теория, представена отъ Милоевичъ, Сречковичъ, Баджовичъ и пр.

Die Völker des osmanieschen Reiches A. Ritter zur Halle von Soto. 1876.

Приложения.

а) Източниятъ въпросъ и Балканска конфедерация.

Baker, James, Turkey in Europe.

Ban, Mathias, Solution de la question d'orient par l'Europe ou par la Porte? Avec une carte par — Belgrad, imprimerie d'Etat 1885.

V. N., La solution d'un grand problème. Cp. 1873.

V. Bérard, La Turquie et l'hellinisme contemopraire.

Blanquì, Considérations sur la Turquie, Journal des économistes II 136. Tour du Monde. ib. 142.

Stoyan Boschkovitch, La massion du peuple Serbe dans la question d'orient. 1886 Revue Intern. IX—X (1872?).

Душанъ, Идеята за конфедерация на Б-ския п-овъ.

Vickers Iohn, The future of Turkey. Vide Fraser's magazine 1870.

Crousse, Franz, Maior d'etat-maior. La péninsule gréco slave, son passé, son présent et son avenir, étude historique et politique. Bruxelles, 1876.

Две исторически главн за источ. въпр. до 1876.

Gopčević, Die Türken und ihre Freunde. . . . .

Добровъ, А., Южное славянство, Турція и соперничество Европейскихъ правительствъ на Балканскомъ полуостровѣ. Историко-политическіе очерки. Спб. 1880.

Dumont, A., Le Balkan et l'Adriatique. Les bulgares et les albanais, l'administration en Turquie, la vie de campagne, le panslavisme et l'hellénisme. Paris 1874.

Duff, M. E. G. The eastern question. A lecture delivred at Invecurie on 14 th November 1876. Edinbourgh. 8⁰ 62.

Engelhardt, Et. Le droit d'intervention et la Turquie ; étude historique 2 fr.

Eine Fata Morgena am politischen Horizonte und Machination der Diplomaten im Oriente 1876. Berlin. 8⁰ 63.

Іавор 1876, 864.

Iovanovich, Vladimir, Les Serbes et la mission de la Serbie dans l'Europe d'Orient. Paris. 8⁰ 325.

В. Карић, Србиіа и Балкански савез. Београд 1893. 172+II in 16⁰.

Farley Lewis, Cross of Crescent. A review of the Eastern question. London 1876.

Вж. Новак. Библ. Гласн. 46. 316.

Farley Lewis, J. Turks and Christians. A solution of the Eastern question. By —. London 1876.

Новак. Библ. Гласн. 46. 316.

Λιβάδας, Θ, Διπλωματικαὶ μελέται περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος. Τέργεστη 1872.

Леонтіевъ, Византинизмъ и Славянство.

— Панславизмъ и греки.

Mathieu, Henri, La Turquie et les différents peuples.

Д-р Мил. Миловановић, Источно питање, студија од —. Дело II 1894. 313 – 322.

Rasch G., Die Völker der unteren Donau und die orientalische Frage Breslau, 1867 8⁰.

„Преди няколко години цяла България чрезъ митинги и разни петиции просеше Европа да обърне внимание на положението и страданията на Македония, искаше да се дадатъ на македонците правата, които имъ са обещани въ Берлинския трактатъ. Какво направи въ това вроме сръбската интелигенция? Тя събра шумни митинги и високомерни резолюции, но . . . не иска отъ Европа подобрение на положението на нещастните македонци, не иска обещаните въ Берлинъ реформи, а просто си тури за задача да оспорява правото на македонските българи да искатъ права и привилегии. . . . . Сръбската интелигенция и сръбските митинги не споменаха нито дума за плачевното положение на македонците“, а само доказваха, че те са сърби. А. Ш, В. Ж. II. (1890) 860—1.

Rolin Jacque-Myns, Le droit intetnational et la question d'Orient.

Rosny, Salonique, la Macédoine et la Serbie, Revue de deux. — M. 1888 Janvier.

Ruffler, Eduard, Die Balcanhalbinsel und ihre Völker vor der Lösung der orientalischen Frage. Eine politisch-ethnographisch-militärische Skizze von —. Bautzen. 1869. Новак. Библ. Гласн. 27. 380.

Серъ Т. Синклеръ, Восточный вопросъ прошедшаго и настоящаго. Спб. 1878.

Фриманъ, Едуардъ А., Нова брошура. Турцитѣ въ Европа. Обнародвана въ 1877, преведена отъ гръцки. Отъ * * * София 1885 8⁰ 109.

Zur orientalischen Frage. Ein Mahnruf an die öffentliche Meinung. Von einem Deuschen in Oesterreich Berlin, 8⁰ 14.

б) Албания и албанците.

Becker, L'Albanie et les Albanais. Paris, 1880.

(Lucy M. J. Garrnett). The women of Turkey and their folk-lore, with an ethhnographical map and introduktory chapters on the ethnography of Turkey and folk-conceptions of nature. London 1890. I The Christian women, by John S. Stuart Glennie.

Рум. гръц. бълг. ерм. жена и европ. Сводъ Magazin 1891. Стр. 175.

Gopčević, Oberalbanien und seine Liga Ethnographisch, politisch, historisch geschildert von Spiridion Gopčević. Leipzig 1881.

Макушевъ, Славяне въ Албаніи.

Raport du grand Vizir Mehemet Kiprioli au Sultan (Arch. diplomatiques 1861. Стр. 160).

Изобл. на гръц. мегали идея.

Hahn, Albanesische Studien.

Hecquard, Hyacinthe, Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie. Paris 1879.

Histoire de la Haute Albanie, Гекера

Hobhouse, вж. общ. кат. за Мак.

Chysocchoos, Der Prasicas-See. Eine geographisch-historische Studie von —. (Mit einer Karte und sechs Holzschnitten). Athen 1893. Druck und Verlag von Spiridion Kusulines.

в) Атонаска Св. Гора.

Аврамовиħ, Д., Опис древности српских у Светој Гори. Изд. Српс. Уч. Др.

Аврамовиħ, Д, Света Гора са стране вере, уметности и повеснице. Изд. Српск. Уч. Друштво.

Ὁ Ἄθως. (Der Athos, phys. u. polit. Lage, Geschichte dessen u. der einzelnen Klöster auf demselben, Biographien berühmter Mönche, uniderte Documente zur Geschichte der Klöster etc.). Εν Κωνσταντιν. 1885. 8-⁰ 56.

De Vogué, Eugène-Melchior, Le mont Athos. Un vogage dans le passe. Revue des. d. m. 15 Janv. 1876.

Duschesne, abbé et Bayet, Mémoire sur une mission au mont Athos. Par —. Suivi d'un mémoire sur un ambon conservé à Salonique. La représentation des mages en orient et en occident, durant les premiers siècles. Par m. Bayet. Paris 1876. 334.

г) Черковниятъ въпросъ.

Б — въ, С., Историческій очеркъ спора болгаръ съ греками о правахъ по церковному управленію. Москва 1871.

Coprichtanski, La question bulgare Ср. 1868.

Κεσικαλίδου, Ε. Τὸ οἰκουμενικὸν Πατριαρχικὸν καὶ οἱ Βουλγαροι ὑπο . . . Κπ· 1871.

Муркосъ, Мнѣніе православныхъ арабовъ о греко-болгарской распрѣ. 1880.

Свѣтозаровъ, Н. Племенной составъ населенія Македоніи, Москва 1882.

Светозаровъ, Н. Въ дополненіе къ статьямъ Г. Теплова „Греко-българскій вопросъ по неизданнымъ источникамъ. Москва. съ этногр. картоіо Македоніи и Албаніи.

Дучић, Н. Старине Хиландарске. Гласник LVI. 1—116.

Монографија Хиландара. Типик св. Саве за Ораховицу . . . Упутак за читање псалтира од св. Саве српскога. Књижица Хиландарска и ређе старине и пр.

Müller, Historiche Denkmäler in den Klöstern des Athos.

Ср. Mikl. Slav. Bibl. I (1851) 147—200.

Порфирій, епископъ, Востокъ Христіанскій. Исторія Аѳона. III, I. Кіевъ 1877.

Порфирій, еп. Первое путешествіе въ аѳонскіе монастыри и скиты въ 1845 г. I, 1. Кіевъ 1877.

Порфирій, епископъ, Аѳонскіе книжники. М. 1884.

Святогорецъ. Письма — къ друзьямъ своимъ о Святой Горѣ Аѳонской. I. М. 1883.

Леонид, архим., Славено-српска књижица на Св. Гори Атонској, Гласник XLIV 232—304.

Терновскій, Акты русскаго на Святомъ Аѳонѣ монастыря св. мученика и цѣлителя Пантелеимона. Кіевъ 1873.

Тепловъ, В., Греко болгарскій церковный вопросъ по неизданнимъ источникамъ. СПб. 1889.

. . . и ед. проектъ за съглашение гърци и българи за Македония. Шоповъ В. Ж. II. 574.

Тесовскій, Греко-болгарскій церковный вопросъ 1871.

Шоповъ, А. Греко-болгарскій церковный вопросъ. Спб. 1889

Un des bulgares des Constantinople, Les Bulgares et la haute clergé grec, par — 1860.

д) Турска библиография.

Vambéry, Hermann, Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig. 1885.

Evliya-Effendi, Narrative of travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth century. Translated from the Turkish by Joseph Hammer. 2 vols. London 18 (34—) 46. 1850. 4.

M. Ottocar Frh. von Schlechta-Wssehrd, Die Osmanischen Geschichtsschreiber der neueren Zeit. Biographien derselben... Wien 1856. (Denkschr. Wien. Ak. VIII, 1857).

Тур. библ. Hammer W. Strb. (1849), VI (1851), XIII 1854, XIV 1854, XVII 1855, XX 1856, XXVI.

Schlechta-Wssehrd. Историч. библиография Denkschr. VIII. 1856.

Müller Aug. Türkische Grammatik mi Paradigmen. Litteratur, Christomathie und Glossar. Berl. 1889. (Porta lingu. Or. XI).

Mallouf, N., Dictionnaire turc français avec la prononciation figurée 2 tom. Paris, 1863—7.

Barbier de Meynard A. C., Dictionnaire turc français. Supplément aux dictionnairees publiés jusqu'à ce jour. Paris, 1881—7.

Rosen, G., Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform... 1826 bis zum.... Tractat... 1856. 2 Theile. Leipzig, 1866—7.

Ubicini, A., Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administatif etc. de l'Empire Ottoman, depuis le khatti-Cherif de Gulkhané (1839). 2 parts. Paris, 1854.

РЕЦЕНЗИИ И КНИГОПИСЪ.

—

„Аѳинская политія Аристотеля“ какъ источникъ для исторіи государственаго строя Аѳинъ до конца V. в., отъ В. Бузескулъ, Харковъ. Горното заглавие носи едно обемисто съчинение на известния вече професоръ по история въ Харковския Университетъ, г. В. Бузескулъ, което излезе презъ 1895 година, като резултатъ на всичко, което до тогава беше казано отъ европейската историческа наука и отъ него самого по въпроса на новооткритія трактатъ на Аристотеля „Αθηναίων Πολιτεία.“ Както се знае, казаниятъ трактатъ стана известенъ за Европа презъ 1891. година по едно съобщение, което излезе въ „Times“ на 19 Януари и по самия текстъ, който наскоро се обнародва отъ Ф. Г. Кенионъ, асистентъ въ отделението на ръкописите въ Британския Музей, подъ заглавие: „Αθηναίων Πολιτεία“, **Aristotle ou the Constitution of Athens, edited by T. G. Kenion.** Известието за това открытие възбуди извънредно много любопитството на учения святъ. Историята на Атина и до днесъ съставя една важна и любима часть на всеобщата история и специално на гръцката история, върху нея и до днесъ се правятъ изследвания и се пише твърде много въ историческата литература и критика. Всичко, що е създала древна Атина служи и до днесъ за образецъ на културните народи, но това, което особено е привличало вниманието на специалистите по историята на атиняните, то е било атинскиятъ държавенъ строй, защото на тоя щастливъ държавенъ строй справедливо се е приписвало най-главно въ древно и ново време превъсходството на Атина въ историята на човечеството. Понятно е прочее нетърпението, съ което се дочака отъ учения святъ обнародването на новооткритія трактатъ и големия интересъ, който той възбуди въ историческата литература. Аристотелевата »Αθηναίων Πολιτεία« беше изгубена (около VI—IX векъ следъ р. хр.), както са изгубени и всичките други негови »политии« за другите гръцки държави, които са биле на брой около 158. Въ време на Възраждането се начена събирането на аристотелевите съчинения. Въ XVI. векъ **Patrizzi** начева събирането на фрагменти отъ изгубените аристотелеви съчинения и отъ тогава постоянно са се попълняли те съ новооткрити откъслеци (»Аѳ. Пол. Аристотеля« отъ В. Б. стр. 2). Около 1886. година числото на издадените откъслеци отъ аристотелевите политии са биле 223, отъ които 91 принадлежаха на Αθηναίων Πολιτεία. Обаче не можеше още да се каже нещо положително върху пълното съ-

държание на тоя трактатъ, при всичко че някои отъ критиците бяха успели вече да угадятъ отъ тия откъслеци, че той състои отъ две части: едната историческа, която излага развитието на атинската конституция отъ най-древно време до края на петия векъ преди р. хр., а другата, подробното описание на самия държавенъ строй, такъвъ какъвто е билъ той презъ IV. векъ, въ времето на Аристотеля.

Учените нямаха вече надежда, че ще може да се намери самия трактатъ изцяло, така че когато се разпръсна известието отъ Лондонъ за откритието на трактата, всъду се посрещна то не само съ голяма радость, но и съ особена предпазливость и недоверие; не малко бяха отрицателните мнения, относително авторството на Аристотеля на новооткрития трактатъ.

Полемиката, която се беше завързала между учения святъ по тоя въпросъ, трая три четири години (до 1895 година), когато се издаде и съчинението »Атинская политія« отъ г. Б. Бузескулъ, за което ни е думата. Това съчинение представя най-пълниятъ и най-обстоятелниятъ трудъ, който се появи въ руската историческа литература по въпроса за достоинството и достовярностьта на „Αθηναίων Πολιτεία.“ Г-нъ професоръ Бузескулъ е специалистъ по атинската история. Той беше станалъ известенъ вече съ труда си подъ заглавие »Периклъ«, който се особено цени въ историческата литература и въ който той прокарваше възгледа на Тукидида относително Перикла и неговото значение за развитието на атинската демокрация. Г-нъ В. Бузескулъ съ особена ревность се залови и съ изучванието на новооткритія трактатъ и издаденото негово съчинение има най-паче това достоинство, че съдържа историята на извънредно богатата и съдържателна полемика, която се водѝ между европейските учени относително авторството на Аристотеля на новооткритія трактатъ, до колко „Αθηναίων Πολιτεία“ може да служи като источникъ за историята на атинската демокрация, отъ какви источници се е ползувалъ Аристотель при съставяньето на трактата, и най-после историята на атинския държавенъ строй споредъ трактата на Аристотеля, който се откри. Отъ начало авторътъ обнародвà редъ статии въ Ж. М. Н. Пр. презъ 1892—94 г., подъ заглавие: »Вопросъ о новооткритой »Αθηναίων πολιτεία. Първите три глави отъ неговото съчинение съ твърде малки изменения и допълнения съдържатъ всичкото това, което той беше вече казалъ въ горните статии. Четвъртата глава съдържа историята на държавния атински строй, споредъ новооткритія трактатъ и тя е най-важната и най-съществената, защото отговаря на главното питанье на самото съчинение, сир. какво съдържа, новооткритиятъ аристотелевъ трактатъ „Αθηναίων Πολιτεία“, и до колко той може да служи като источникъ за историята на атинския държавенъ строй.

Новооткритиятъ трактатъ възбуди въ първо време голямъ възторгъ въ учения святъ и повечето отъ критиците се произнесоха въ полза на аристотелевото авторство и на големите достоинства на трактата. Следъ малко обаче последва една доста силна реакция въ мнението на учените по тоя въпросъ. Опитаха

се някои отъ тяхъ да отрекатъ всяко достоинство на »Αθηναίων Πολιτεία« и, разумява се, да отфърлятъ и авторството на Аристотеля, който минува като най-виденъ философъ на древностьта и който поряди това не можеше да бъде авторъ на такова на гледъ несъвършено произведение. Тия отрицателни мнения предизвикаха редъ сериозни изследвания, както по съдържанието на трактата, тъй и по източниците, върху които той се опира. Тая реконструктивна работа подведе подъ най-тщателна критика всяка дума и фраза отъ трактата, всяко мнение на автора се разгледа отъ вси страни, сравни се съ неговите политически възгледи, изказани въ »Политиката« му и се оказа голямо сходство не само въ съжденията, но и въ формата, въ която са те изказани, на дору и въ думите, съ които са изразени. Всичко това ослаби съвсемъ положенията на отрицателните възгледи и отново се поде съ доверие изучваньето на аристотелевия трактатъ, така че днесъ вече болшинството признава не само авторството на Аристотеля, но и голямото значение на трактата за изучваньето на атинския държавенъ строй. Обаче отъ тия два противуположни възгледа върху новото откритие произлезе като резултатъ едно по-хладнокръвно и умерено съждение върху новия източникъ, така че тия, които се отнасяха отначало съвсемъ възторжено къмъ новата находка, наченаха да не считатъ вече трактата на Аристотеля като съвсемъ непогрешимъ източникъ, а и тия, които отфърлятъ авторството и оригиналностьта на »Αθηναίων Πολιτεία« не се изказватъ вече съ такава резкость и увереность въ своите възгледи. Едно е само верно, че новооткритиятъ трактатъ при всичката негова недостатъчность, както по форма, тъй и по съдържание, представя богатъ източникъ за вътрешната история на Атина и дава възможность основно и самостоятелно да се изучава обществениятъ строй на тая държава, което до сега не беше възможно, поради отсътствие на източници. Разумява се, че съ новооткрития трактатъ тряба да се ползуваме предпазливо. Аристотель не е билъ историкъ, и той поради това не е могълъ да бъде свободенъ отъ някои недостатъци, отъ каквито не са свободни даже и добрите историци. Освенъ това всичките почти критици са отбелязали някои неточности откъмъ фактическа страна на трактата, а също и големи външни недостатъци, които правятъ впечатление на недовършенъ трудъ, което принуждава някои отъ тяхъ да предполагатъ, че »политиите« на Аристотеля са работени отъ негови ученици, и не са неговъ собственъ трудъ. Обаче на това противуречатъ: 1) планътъ на новооткритата »полития«, който е чисто аристотелевски. Аристотель като философъ, преди да пристъпи къмъ изложение на известно явление, изследва историята на това явление. Въ »Αθηναίων Πολιτεία« той постъпва по същия планъ, сир. преди да изложи държавниятъ съвременънъму атински строй, той излага историята на развитието на тоя строй и указва главните моменти въ развитието на атинската конституция; 2) анекдотичниятъ начинъ на изложение, който характеризира новия аристотелевъ трактатъ, е свойственъ на всичките негови достоверни съчинения, между друго и на най-близкото по съдържание — »Политиката« му; 3) стилътъ и езикътъ, ако и да има някои особености, е току речи тъждественъ съ стила и езика на другите

му съчинения. Даже изражения, свойствени на Аристотиля, са тъждествени и въ двата трактата [1]).
Следователно, като вземемъ още предъ видъ, че и въ древно време »политиите« се приписваха на Аристотеля, авторството на последния не може да се откаже, като се допусне обаче, споредъ общопризказаното мнение, че »Ἀθηναίων Πολιτεία« е била съставена набързо и че въ нея са допуснати някои невярности и непълноти, които показватъ известна небрежность и пребързаность въ издаването ѝ. Колкото за авторството на Аристотеля всички почти критици допущатъ днесъ, че въ изработването на »политиите« са вземали участие учениците и цялата школа на Аристотеля. Това заключава Нисенъ отъ самата грамадность на материала на »политиите«, които биха съставили днешни 16 печатни тома, по 30 коли всякой, отъ обикновенъ форматъ (»Аѳин. Политія« отъ В. Б., стр. 194). Отъ друга страна и по свидетелството на древните се знае, че въ работите на Аристотеля са вземали участие и неговите многобройни ученици (»Аѳинская Политія« отъ В. Б., стр. 194). Какво е било обаче това участие, до колко учениците на Аристотеля са участвували въ самото съчинение на Аѳ. Пол., критиката не може точно да се произнесе. Обаче отъ забелязаното тъждество на идеи, планъ и даже езикъ въ разните съчинения на Аристотеля, а особено въ Политиката и въ »Аѳ. Πολιτεία«, тряба да се заключава, че участието на учениците на Аристотеля въ »Ἀθηναίων Πολιτεία« е само спомагателно и се изразява само въ събираньето на материалите, които не би могълъ да си ги достави самъ Аристотелъ другояче за 150 града, освенъ чрезъ многобройните си ученици отъ разните страни на гръцкия святъ. Положително известно е, че тоя начинъ на събиранье материали е билъ практикуванъ въ време на Александра Македонски, по инициативата на който са събирали материали за естествената история на неговия учитель, Аристотель, и че ерудицията на последния се дължи на тия извънредно згодни условия, които му дадоха възможность не само да се ползува съ грамадни материали за своите философски наблюдения, но и да ги разработва съ помощьта на вещи свои ученици и да ги издава като завършени трудове, съ които и до днесъ Аристотель очудва света. И въ ново време знаменити списатели са се ползували отъ сътрудничеството на много помощници, при всичко че днесъ богатството на печатната литература представя на великите списатели много по-големи згоди, каквито не са имали древните тяхни предшественици.

Нашата цель е да запознаемъ читателите си съ последнята IV. часть отъ съчинението на г-на В. Бузескулъ, сир. съ историята на държавния атински строй споредъ новооткритія трактатъ на Аристотоля. Въ чуждата литература вече се появиха съчинения по гръцките древности и по гръцката история,[2]) въ които са взети въ внимание новите сведения на аристотелевия трактатъ. Въ нашата учебна литература по Всеобща история не е обърнато още внимание върху

---

[1]) „Аѳинская политія“, отъ В. Бузескулъ, стр. 154—163.

[2]) Бузолтъ. „Греческія древности“, прев. отъ немски. Белохъ. „Исторія Греціи“.

новооткритий исторически източникъ. Това може да се обясни до негде поради колебанията, които съществуваха въ мненията на историческата критика относително новооткритий трактатъ „Αθηναίων Πολιτεία.“ Сега обаче, съ твърде малки изключения, историческата наука се произнесе вече въ полза на авторството на Аристотеля и на достоинството на новооткритий трактатъ и не би трябало да се игнорират повече добитите резултати отъ това откритие.

Споредъ „Αθηναίων Πολιτεία“ атинският държавенъ строй се е менявалъ 11 пъти, ако се изключи драконовата конституция,[1]) до като да се установи окончателно строятъ, който съществувалъ въ времето на Аристотеля и съ който се занимава специално втората частъ на трактата: 1) на първо място се поставя установлението на Иона и на тия, които заедно съ него заели страната. Отъ тая епоха съществувало разделението на народа на четири фили и учреждаването на филовасилевсите; 2) тезеевиятъ строй, който пръвъ ималъ характеръ на полития и се отклонявалъ малко отъ монархия; 3) солоновата конституция, която туря начало на демокрацията; 4) тиранията на пизистратидите; 5) клистеновата конституция, която разширава демократическите основи на солоновия държавенъ строй; 6) преобладающето значение на Ареопага въ управлението на държавата следъ отблъсваньето на персийците; 7) пълното развитие на демокрацията, което се изпълва подъ ръководството на Аристида и на Ефиалта, който ограничилъ Ареопага, — време на морското господство вънъ и на демагогството вътре; 8) олигархията на четиритестотинъ; 9) възстановлението на демокрацията; 10) тиранията на 30 и на 10-те; 11) окончателното възстановление на демократическото устройство, което заварилъ и Аристотель.[2]) Тия са споредъ Аристотеля стадиите, чрезъ които минува атинското държавно развитие, до като да достигне формата, която се установява за винаги следъ тиранията на 30-те и която се задържа до паданьето на Гръция подъ македонското иго. Това, което особено прави впечатление въ развитието на атинския държавенъ строй споредъ Аристотеля, е обстоятелството, че въ него не се отбелязва прехода отъ монархическия къмъ републиканския строй и не се дава никакво място на века на Перикла и на 30-годишната война.

Както е известно началото на „Αθηναίων Πολιτεία“ липсува въ намерения ръкописъ отъ Лондонъ, така че първоначалната история на Атина остава и сега тъмна. Намерениятъ ръкописъ начева съ решението на атиняните да изгонятъ алкмеонидите и съ описанието на социалния строй на Атина преди Дракона, така че за времето преди възстанието на Килона остава и за напредъ критиката да се ползува съ известните вече фрагменти

---

[1]) Отъ много критици се сматря „драконовата конституция“ (IV. статия) отъ новооткритий трактатъ като интерполация, защото тя противуречи на VIII. ст., дето се говори за реформите на Солона, и защото въ изброяването на конституцеите, драконовата не се придружава съ числително, както другите.

[2]) Ние се ползуваме отъ френския преводъ на „Αθηναίων Πολιτεία“, отъ B. Haussoullier.

на трактата, запазени въ извлечения по-късни, като наприм. у граматика отъ II векъ, Хераклидъ. Отъ новооткрития ръкописъ обаче все пакъ се пролива малка светлина върху въпросите, които много са занимавали критиката и оставаха съвсемъ тъмни, като напримеръ върху въпроса за родовото устройство и за филите. Не се знаеше напром., съдържаха ли филите всичките граждани, или само аристокрацията, еупатридите; имали ли са филите територияленъ или кастовъ характеръ, споредъ занятията на жителите; станало ли е това деление върху атинската територия, или е пренесено отвънъ; въ какво отношение се намирало къмъ това деление на филите, делението на народа на еупатриди, геомори и димиурги? Сега отъ заключението на Аристотеля въ 41 ст. на трактата излиза, че на Иона принадлежи делението на народа на 4 фили и учреждението на филовасилевсите, а като се съпостави това съ свидетелството на фрагментите, запазени другаде, тряба да се приеме, както попреди, че имало 4 фили, филата се деляла на 3 фратрии, фратриите — на 30 рода, а родътъ — на 30 глави отъ семейства. Има обаче някои интересни указания въ аристотелевия трактатъ, отъ които може да се заключи, че въ филите участвували всичките граждани, а не само еупатридите, и че нито Солонъ, нито Клистенъ не извършили никакво коренно преобразование въ родовото устройство на атиняните. Така споредъ VIII статия на трактата, въ която се говори за солоновата конституция, Аристотоль споменува, че филите останали 4 и филовасилевсите 4, както и преди, а въ 21 статия относително реформата на Клистена, казва се че Клистенъ допусналъ всеки да запази родътъ си, фратрията и жреците, както било отъ старо време, отъ дето трябало би да се заключи, че въ състава на филите са влизали всичките граждани, а не само знатните. Филовасилевси е имало, споредъ Αθ. Πολ. и въ IV. векъ и те съдели заедно съ василевса въ пританеума. Отъ сведението пъкъ на Αθ. Πολ. че филата се деляла на 3 фратрии, а фратрията — на 12 наукрарии, тряба да се заключи, че поне въ времето на наукрариите атинските фили са имали територияленъ характеръ, защото наукрариите са били териториални части.

Относително синоикизма на Атина, върху който също е имало и има още спорове, сведенията, които ни донася трактата, са твърде кратки и тъмни. Така въ 41 статия Аристотель говори за синоикизма на Иона, а за Тезея споменува само, че при него управлението до негде се е отклонило отъ царския строй. А отъ запазените цитати или фрагменти (у Хераклида или у Плутарха 25 гл.) се вижда, че Аристотелевата версия за тезеевия синоикизъмъ съвсемъ се отличава отъ тукидидовата, защото Тукидидъ казва, че Тезей слялъ атинския народъ, като унищожилъ местните съвети и власти и основалъ единъ общъ съветъ, вулевтерий, въ Атина, когато споредъ Аристотеля, тезеевиятъ синоикизъмъ е повече събранието на народната маса въ Атина, което дало полу-демократическа основа на съществующата монархия и което обяснява думите на Аристотеля отъ 41 статия, че тезеевиятъ държавенъ строй се отклонилъ малко отъ цар-

ската форма на управление. И наистина, споредъ Плутарха, народътъ получилъ чрезъ тезеевата реформа достатъчна сила, за да може да възстане противъ Тезея и да го принуди да се оттегли отъ Атина. Критиката не дава цена на това сведение на Аристотеля, защото самата личность на Тезея е легендарна и защото едвали може да се допусне, щото народътъ да е игралъ такава важна политическа роль въ тая отколешна епоха. А отъ друга страна авторътъ на Αθ. Πολ. самъ си противуречи, като казва въ VIII. статия, че началото на демокрацията датира отъ Солона, при все че, може би, Аристотель въ изгубената часть отъ трактата да е давалъ някое обяснение на това противуречие. Въ всякой случай за това отдалечено време на историята на Атика, Аристотель не е могълъ да се ръководи освенъ отъ традицията, която вѣроятно е представяла Тезея като основатель на демокрацията.

Това е, което може най-много да се каже за новопридобитите резултати относително легендарната епоха на Пона и Тезея по новия трактатъ. Тъмнината, която съществуваше върху тази доисторическа епоха, не е съвсемъ разяснена отъ Αθ. Πολ., защото началото на трактата, което се отнася до тая епоха, липсува.

Съвсемъ въ друга светлина се явява другъ единъ фактъ, — преминуваньето отъ царската власть къмъ оная на републиката (III. ст. отъ Αθ. Πολ.). Тоя фактъ получава особенъ видъ въ трактата на Аристотелс. И до сега беше известно постепеното преминуванье на властьта отъ ръцете на неограничените пожизнени царье, въ ръцете на 10 годишните изборни архонти и най-после на едногодишните, изборни архонти. Тая постепенность въ трактата на аристотеля получава още по-голяма изразителность. Тукъ няма и дума за някой превратъ, който да е докаралъ като резултатъ унищожението на кралската власть и основанието на архонтството; тукъ има, както типично се изразява Белохъ (Gr. Gesch. стр. 301),[1]) не революция а еволуция. Тукъ преминуваньето къмъ републиканския аристократически строй става много полека и последователно: архонтътъ, отначало съвсемъ второстепененъ чиновникъ, се подига полека лека до толкова, щото замества василевса, чийто съветникъ е билъ той първоначално, а василевсътъ изгубва монархическиятъ си характеръ и се превръща въ второстепененъ чиновникъ, като запазва отъ своите жрецки прерогативи ръководството на култа. Тукъ няма да е ставало никакво преминуванье на кралската титла първомъ върху първия архонтъ, а после върху втория, върху който се прехвърлили и религиозните длъжности на краля, а просто вториятъ архонтъ билъ непосредствения наследникъ на предишния монархъ, и действителната власть преминала у архонта, който отначало заемалъ трето място въ чиновническата иерархия. Всъду въ гръцките държавици първоначалната неограничена кралска власть се

---

[1]) В. Бузескулъ. „Аѳинская политія," стр. 283.

е понизявала и падала заедно съ усилваньето на аристокрацията. Така също се случи и въ Атина. Съ развитието на живота държавните задължения се усложняватъ и се появяватъ нови длъжности, които разделятъ функциите на краля; по тоя начинъ първоначалните функции на краля, който беше и жрецъ и военоначалникъ и съдия се застъпили, и то постепено, отъ три лица, къмъ които по-късно се прибавили още шестъ тесмотети, когато, споредъ старата версия, всичките осемъ архонта се прибавили къмъ единия, десетогодишенъ архонтъ, когато се въвело годишното архонтство.

Такова постепенно ограничение на кралската власть е напълно правдоподобно, и то се приема безъ възражение отъ всичките критици. То се потвърдява и отъ редъ аналогични случаи въ другите гръцки държавици. Възвишение подобно на онова на архонта епонима имаме въ спартанския ефоратъ, който постепенно се подигна и зае по-високо място отъ кральете, безъ да изчезнатъ последните, а само се ограничи тяхната власть, както се ограничи и оная на атинския василевсъ. Аристотель казва (статия III), че първите по-важни длъжности били тия на краля на полемарха и на архонта; Отъ тия три длъжности, първа била оная на краля, която съществувала отначало; полемархията дошла на второ място, защото някои кралье се били показали слаби въ война; затова атиняните, принудени въ момента на опасность, повикали на помощь Иона. Аналогиченъ фактъ имаме до някоя степень въ френските майордоми, които, поради изнеженостьта на меровингските кралье, заловиха въ свои ръце всичката власть военна, а после отнеха и политическата. За реда на променията, които е претърпяла висшата власть въ Атина, няма никакво недоумение; Аристотель ясно го очертава въ трактата си (стат. III). Не все тъй е въпроса за времето, когато са възникнали длъжностите на полемарка и на архонта епонима. Някои критици отнесоха началото на полемархията къмъ времето на Иона, върхъ основа на думите на трактата (стат. III), при всичко че тукъ е само едно посочванье на аналогиченъ случай, като оня при повикваньето на Иона, който послужилъ за въвежданьето на полемархията; постояната полемархия е безъ друго поново въведение, и очевидно е, че и Аристотель го разбира тъй. Така че датата за въвеждане на полемархията не може точно да се определи. Сигурно е само едно, че полемархията възникнала по-напредъ отъ архонтството. Колкото за времето кога е възникнала длъжностьта на архонта епонима има по-точно указание, ако и не така положително. Аристотель казва, че повечето отнасяли началото на тая длъжность къмъ времето на Медонта, а някои — къмъ времето на Акаста, наследникътъ на Медонта, което се заключавало отъ факта, че деветьте архонти давали клетва да испълняватъ длъжностите си, както въ времето на Акаста (ст. III). Отъ дето следва, казва Аристотель, че длъжностьта на архонта епонима се появила сравнително найкъсно; защото архонта епонимъ, въ различие отъ василевса и полемарха, не заведва никакви древни религиозни функции. Сле-

дователно отъ свидетелството на Аристотеля тряба да се заключава, че основаването на архонтската длъжностъ, както и на полемарха лежи въ епохата на пожизнените василевси, и че и тия длъжности въ това време били пожизнени. Колкото за времето, кога архонта епонимъ заелъ първо място предъ василевса и полемарха, критиката предполага, че това е станало при преминоваването на пожизнената висша власть въ десетилетна, а някои мислятъ (Бузолтъ »Древности«), че тая промяна станала въ време на смутовете, по причина на килоновия опитъ за превратъ.

За тесмотетите Аристотель изрично казва, че тяхната длъжность е учредена значително по-късно, когато вече висшата власть на архонтите била годишна, и че тя състояла въ задължението да редактиратъ писменно решенията, които имали сила на законъ и да ги пазятъ, за да служатъ за съдението на тия, които би ги нарушили. Някои отъ критиците съглеждатъ въ това свидетелство противуречие съ думите на трактата отъ 41 статия, че първомъ законите били записани отъ Дракона; но тукъ не е дума за цяло законодателство, а за отделни решения, които са послужили вероятно като материалъ за драконовото законодателство.

Относително до самия държавенъ строй въ време на господството на аристокрацията, Аристотель ни дава много важни известия, които отстраняватъ много спорни въпроси преди откритието, на „Αθηναίων Πολιτεία". При аристократическия строй властьта обикновено се намира въ ръцете на една колегия на знатни по родъ и богатство, представеща родовата аристокрация. Въ Гърция и въ най-древно време царьете имали единъ съветъ отъ знатни, който обаче ималъ само съвещателно значение. Тоя съветъ постепено се усилвалъ, до като поставилъ висшата власть на краля въ своя зависимость. Той безъ друго замести неограничената власть на краля, а висшите чиновници при новото положение станаха съвсемъ зависими отъ него. Това се потвърждава и отъ „Αθηναίων Πολιτεία" (статия VIII). Ареопагътъ назначавалъ архонтите по свое усмотрение, всякого споредъ способностьта му. Избирани били архонтите по знатность и богатство (ἀριστίνδην καὶ πλουτίνδην), но това не означава, че отъ тогава още съществувалъ тимократическия принципъ; безъ друго при родовия строй висшите длъжности се заемали отъ знатните, които са били обикновено и най-богатите. Тимократическиятъ принципъ се осъществилъ само въ време на Солона и тоя принципъ и отъ Аристотеля се сматря за полу-демократически. Архонтите отначало не съставяли една колегия и заседавали отделно: василевсътъ — въ Буколионъ, полемархътъ — въ Полемархиона и архонта — въ Пританиона, а тесмотетите заседавали въ Тесмотетиона заедно, като образували една колегия. Съединението на всичките архонти въ една колегия станало само въ време на Солона. По-преди беше известно това до негде отъ други източници, но не положително. Сега това се потвърждава категорично. Предполагаше се, че отъ тесмотетите по двама състояли като помощници при едного отъ трите архонти. Отъ източниците обаче това не се потвърдяваше, а и отъ „Αθηναίων πολ." не се подкреня съ нищо. Напротивъ, това се опровергава съ факта, че до Солона тесмоте-

тите образували особена колегия, съвсемъ отделна отъ архонтите. Архонтите се ползували въ време на аристократическото господство съ пълна власть да решаватъ делата, а не само да извършватъ предварителното имъ изследванье, както това беше при пълното развитие на демокрацията. Следователно и съдебната, и законодателната, и изпълнителната власть се намирала въ ръцете на аристокрацията.

Между друго, споредъ свидетелството на Аѳ. пол., архонтътъ епонимъ обявявалъ при встъпваньето си въ длъжность, че всякой ще остане владетель на имота си, до неговото оттеглюванье отъ длъжность, мярка характеристична за времето, чрезъ която се гарантирала собственостьта на имащите властьта въ свои ръце.

Не беше до сега точно известно, кой беше съветътъ, който ръководялъ работите и избиралъ архонтите въ време на господството на еупатридите. Мнозина мисляха, че това била колегията на ефетите (К. О. Миллеръ), други — колегията на наукрариите, трети — на ареопага. Тия колебания сега се премахватъ и мнението, че това е била колегията на ареопага, което приемаше и Гротъ, се потвърждава и отъ „Ἀθηναίων Πολιτεία.“ Споредъ новооткритий трактатъ, ареопагътъ ималъ значението на единъ консервативенъ сенатъ — да бди за изпълнение на законите (ст. 8); той заведвалъ много важни държавни дела, наказвалъ нарушителите на законите (ст. 3), назначавалъ архонтите, и се рекрутиралъ отъ бивши архонти. Отъ това следва, че не е верно предишното мнение, че архонтите наченали да се назначаватъ въ Ареопага само подиръ реформата на Солона. Ареопагътъ следователно ималъ отначало твърде голяма власть; той се равнявалъ въ това отношение съ римския сенатъ, комуто принадлежеше всичката власть, и контролна, и наказателна. Това се оправдава не само отъ факта, че еупатридите бяха пълни господари на управлението въ тогавашния държавенъ строй, и следователно тяхниятъ съветъ трябаше да има господствующе значение, но и поради туй че ареапагътъ състоеше отъ хора вещи, бивши архонти, представители на опита и на традицията. Ареопагътъ имаше ръководеще значение и въ управлението, защото отъ него излизаха архонтите и въ него се връщаха; той ималъ всепоглъщаще значение въ държавата.

За килоновото възстание се научаваме отъ трактата на Аристотеля, че то е станало преди драконовото законодателство, а не следъ него, както се мислеше до сега. Намереният трактатъ се начева съ наказанието на алкмеонидите за извършеното светотатство съ избиваньето на партизаните на Килона въ храма отъ Акрополъ, за очищение отъ което светотатство билъ доваждатъ въ Атина Епименидъ критски. После следва вече описанието на древния атински строй въ социално и политическо отношение и законодателството на Дракона. Причините на килоновото възстание не са обяснени, защото тая часть отъ трактата е изгубена. Въ всякой случай това възстание не се намира въ свързка съ борбата между еупатридите и демоса, защото за тая борба

се говори подробно после следъ килоновото възстание и нищо не се споменува по поводъ на това за Килона. И преди се изказваше мнение, че килоновото възстание няма никакво отношение съ народното негодование и има олигархически характеръ. »Ἀθηναίων Πολιτεία« като че потвърждава тоя възгледъ, но едва ли и той е веренъ. Епохата на килоновото възстание представя време на подиганьето на демоса, време на развитието на промишлеността и на търговията, на появяваньето на парите, а отъ друга страна това е време на най-грозния произволъ отъ страна на господствующата аристокрация надъ бедното население, което страдало отъ тежкото економическо робство и отъ суровия законъ за дължниците. Всичките тия условия създавали добра почва за тирания, при всичко че Килонъ, както се вижда, не е знаялъ да си подготви народната подържка и действувалъ повече съ външна помощь, което и обяснява неговата несполука. Осъжданьето на алкмеонидите може да се тълкува като резултатъ на взаимната вражда на влиятелните еупатридски семейства, както и на страха отъ божие наказание. Колкото за положението на земеделческото население на Атика преди Солона, то е било лошо не само поради олигархическия държавенъ строй на Атина, който поставялъ работното население въ економическо робство, но и поради кризата въ економическия животъ на Гърция, която последвала поради проминуваньето отъ натуралното къмъ паричното стопанство, развитието на търговските сношения и пр. Въ Атика както властьта, тъй и земята се намирала въ ръцете на аристокрацията. Жителите, хектоморите и пелатите, робували на богатите, те сами, жените имъ и децата имъ. Те работяли земите на богатите за $^1/_6$ отъ продукта, а когато не можели да изплатятъ дължимото, те се обръщали въ роби, заедно съ челядьта си. Дължниците отговаряли съ тялото си, когато не можели да изплатятъ дълга си. Но независимо отъ това, населението не било доволно и по други причини; то нямало, споредъ Аристотеля, никакви права. Следователно, споредъ „Αθ. Πολ.“, атиняните се намирали подъ двояко робство, економическо и политическо. Съществуваше споръ преди по въпроса, какъвъ най плащали хектоморите на своите стопани за обработваната отъ тяхъ земя, $^1|_6$ ли, или $^5|_6$. Споредъ Плутарха, хектоморите плащали $^1|_6$ часть на господарите на земите, които те обработвали, а тия, които заемали съ залаганье на тялото си, губяли свободата си, когато не изплащали дълга си. Аристотель не прави различие на тия две категории дължници. Освенъ това отъ неговия трактатъ не се вижда ясно, да ли хектоморите са плащали $^1|_6$ часть, както пише Плутархъ, или $^5|_6$ отъ продукта. Тоя въпросъ остава споренъ и сега, както е билъ споренъ и по-преди. Отъ една страна при тогавашното несносно, споредъ свидетелството на Аристотеля, положение на хектоморите, не може да се вярва версията на Плутарха, че те плащали на господарите си само $^1|_6$ часть; а отъ друга, не е вероятно и другата версия, споредъ която хектоморите плащали $^5|_6$ отъ произведението на земята, която те обработвали. Споредъ аристотелевия трактатъ, поземелната собственость се намярвала въ ръцете на малцина

(ст. 2 и 4), което също не може да се приеме като буквална истина; най-малкото, което може да се каже за това твърденье е, че то е преувеличено, ако не нещо повече, защото въ време на солоновата реформа се намери цяла класа хора — зевгитите, които безъ друго били многочислени и които разполагали съ малки земи, а освенъ това отъ елегиите на Солона се вижда, че съ снеманьето на стълповете (ὅροι) отъ земите (на дължниците) се освободила майката земя отъ робство, отъ дето тряба да заключимъ, че е имало доста много още дребна поземелна собственость и че не се е намирала земята въ ръцете на малцина, както се твърди отъ „Αθ. Πολιτεία“

Както въ Римъ по-късно, тъй и въ Атина, лошото социално и економическо положение се е усложнявало още съ факта, че нямало писани закони и че знатните могли да злоупотребяватъ още повече съ положението си, защото имали съдътъ въ свои ръце. За това една отъ първите сполуки на Демоса, въ борбата съ еупатридите, била получваньето на писани закони. Тая заслуга се приписва на Дракона, който, споредъ Αθ. Πολ., издалъ своите закони въ време на архонтството на Аристехма. Това станало на 621 година, или въ 39 олимпиада (Диодоръ, Евсевий и др.). Въ това отношение прочее няма никакво несъгласие. Последното изпъква обаче, щомъ вникнемъ въ самото съдържание на туй законодателство. Въпросътъ състои въ това, че до сега отъ древните източници се знаеше, че драконовото законодателство засягало областьта на углавното и гражданското право, когато Αθ. Πολ. ни представя Дракона като политически законолатель. Ето що казва статия IV за драконовата полития: »политическите права се запазваха за тия, които бяха имотни и имаха оръжие; тия граждани избираха 9-те архонти и ковчежниците измежду гражданите, които имаха имотъ не по-малъкъ отъ 10 (?) мини, свободни отъ всяки задължения; те избираха подолните чиновници измежду гражданите, които имаха свое оръжие; все те избираха стратегите и хипархите измежду тия, които имаха имотъ не по-малъкъ отъ 100 мини, свободенъ отъ всяки задължения и които имаха законни деца, не по-малки отъ 10 години. Всичките тия магистрати бяха. до предаванье на сметките, турени подъ надзора на пританите, стратегите и хипархите отъ предшествящата година (контролйорите на сметките бяха отъ същата класа, както стратегите и хипархите). Съветътъ беше съставенъ отъ 401 члена, избрани измежду гражданите по жреби. За да бъде избранъ някой по жреби на тая длъжность и на други служби, трябаше да има най-малко 30 годишна възрасть, и никой не можеше да заема тия служби два пъти, преди да се били избрани всичките кандидати въ тяхъ по жреби; тогава се подновяваше избора съ жреби, съ всичките имена. Всякой отсътствующъ съветникъ, отъ съвета или отъ народното събрание се наказваше, ако принадлежеше на классата на пентакосиамидимните, съ три дрихми глоба, ако принадлежеше на кавалерите — два, а на зевгитите —1 драхма. Съветътъ и Ареопа-

тътъ бяха пазителите на законите и бдяха, щото всичките магистрати да ги пазятъ при изпълнение на длъжностите си. Всякой гражданинъ, онеправданъ отъ страна на единъ магистратъ, имаше право да се оплаче предъ ареопага, като посочи нарушениятъ въ негова вреда законъ.« Това са политическите реформи на Дракона. Следъ IV. статия Αθ. Πολ. посочва пакъ на страданията на бедните отъ страната на богатите поради дългове, и на това че земята била въ ръцете на малцина.

Тая реформа на Дракона възбуди най-много разногласия въ печата и критиката при откриваньето на Αθην. Πολιτεία. Но поголяма часть отъ критиците най-после се отнесоха скептически къмъ законодателството на Дракона и го отфърлиха като анахронизъмъ и като по-сетнешна интерполация, черпена отъ олигархически източникъ, и то на следните основания: 1) драконовото законодателство се издава въ време на архонтството на Аристема, когато такава капитална реформа не е могла да се произведе освенъ, отъ единъ архонтъ епонимъ, както се мислеше до сега за Дракона. Можеше действително да се извърши това отъ някое друго лице, но по-късно, когато единъ реформаторъ можеше да се опре върху съдействието на народа и на народното представителство. Има сведение, че Драконъ билъ тесмотетъ, което е възможно толкова повече, че Драконъ писалъ споредъ традицията углавни и граждански закони, а такава е била ролята на тесмотетите (Ат. Пол. В. Буз., стр. 315); 2) няма смисълъ делението на народа на 4 класси още отъ времето на Дракона, защото тогава още съществувало родовото деление на фили и социалното деление на еупатриди, геомори и димиурги. Съществуваньето на класси отъ драконово време е толкова по-съмнително, че глобата, която се налагала за отсътствието отъ заседание, и то различна за всяка класса отделно, е много голяма за това старо време, когато едва що бяха се появили парите; 3) съвсемъ съмнителенъ е цензътъ, който се искалъ отъ висшите длъжности. Едвали може да се допусне, че е имало вече тогава стратеги и хипархи, длъжности по-нови. Толкова по-малко правдоподобно е, че цензътъ за архонтите е билъ отъ 10 мини, а за стратегите отъ 100 мини, пропорция съответна може би за V. и IV. векъ, когато действително стратегите бяха велики чиновници, а архонтите — малки; 4) древните източници не знаятъ нищо за политическата реформа на Дракона (освенъ у Цицерона въ »De republica« II, I); 5) това е проста интерполация отъ чуждо лице, вмъкната по-късно въ трактата на Аристотеля тенденциозно; 6) Плутархъ и тия, които са черпили отъ него, нищо не знаятъ за политическата реформа на Дракона; тя противуречи на »политиката« на Аристотеля и на самата »Αθ. Πολ.«; 7) въ 7. ст. Αθ. Πολ. говори за разделение жителите на 4 класси, което не би било възможно, ако да бе съществувало това деление отъ по-преди; 8) въ 41 ст. наредъ съ другите конституции, които получила Атина въ разни времена, се цитира и драконовата, но предъ нея липсува числителното, както предъ другите конституции, което още повече може да служи като доказателство, че е вметната отпосле часть. Така политията на Пона е отбелязана съ думата πρῶτον, оная на Тезея

съ — δεύτερων а на Солона — съ τριτον; драконовата конституция няма място въ тая нумерация, следователно е чужда. Поради всичките тия очевидни мотиви, статия IV. се сматря отъ повечето отъ критиците като чужда на автора на трактата, както е била чужда и на тия, които са се ползували отъ »Αθ. Πολ.«. Критиката сматря тая статия като плодъ на олигархически тенденции на някой преписвачъ отъ по-късно време. Тая тенденция се вижда отъ сличаваньето на драконовата конституция съ тая на олигархията отъ 411. година, която въ много точки е тъждествена съ първата. Тенденцията на интерполацията е да оправдае дялото на олигархите, като подкрепя тяхния строй съ престижа на древностьта.

Въ последнята алинея отъ четвъртата статия, която е приемлива, както и първата, съ която се начева статията, се вижда, че положението на нещастното население въ економическо и въ социално отношение не било засегнато никакъ отъ драконовото законодателство. Поради това борбите и несъгласията се продължили и положението станало до толкова тежко, че и двете борящи се страни се съгласили да изберат Солона за архонтъ епонимъ, като му възложили устройството на държавата и премахваньето на неурединците. Споредъ Αθ. Πολ. (статия V.), Солонъ обърналъ върху си вниманието на обществото въ Атина чрезъ своя патриотизъмъ и гореща тъга за народните бедствия и раздори, и чрезъ искрено заляганье за примирение на партиите и за избавление на отечеството си отъ заплашващата пропасть. Αθ. Πολ. нищо не говори за мотивите на избора на Солона, като народенъ реформаторъ, известни до сега отъ Плутарха, сир. за елегията на Солона относително Саламина, за свещената война противъ Кира и за успокояванье на народа отъ страха, който го билъ обзелъ следъ извършеното светотатство отъ алкмеонидите, по случай на възстанието на Килона, чрезъ очищение на града отъ критския свещеникъ Епименида. Но това не противуречи на духа на известната вече традиция относително Солона като държавенъ деецъ и мотивите на неговото дяло; Солонъ и въ новия източникъ и споредъ старите сведения се явява като честенъ и безкористенъ държавенъ мъжъ, който скърби за нещастията на своето отечество и който действува като примиритель на партиите, безъ някакви егоистични или партийни цели. И споредъ Αθ. Πολ., Солонъ по произхождението си билъ единъ отъ първите граждани, а по състояние принадлежалъ къмъ средната класса (статия V). Това се вижда отъ единъ цитатъ отъ елегия на Солона, въ който последниятъ приканва богатите къмъ умереность, като ги заплашва съ думите: »защото и ние няма да ви послушаме, и у васъ не всичко ще върви добре«. По тоя начинъ Солонъ намиралъ всичката вина за народните бедствия у богатите, посочвалъ най-паче на тяхното користолюбие и високомерие като причина на народните страдания.

Първото дяло на Солона било да облегчи населението въ социално-економическо отношение, което било главната при-

чина за раздорите. »Щомъ встъпи на чело на властьта, казва Аристотель, Солонъ освободи народа, като забрани, щото въ сегашно и въ бъдъще време личностьта на дължника да служи като залогъ. Той издаде закони и унищожи всите дългове, както частни, тъй и държавни. Това е реформата, която се нарича освобождение отъ тежестьта, или сисахтия« (статия VI). Това беше известно и отъ по-преди, отъ други източници. При все това свидетелството на Аристотеля е твърде ценно, защото чрезъ него се отстранява разногласието, което до сега съществуваше между историците по тоя въпросъ. Едни отъ историците (Дункеръ, до негде Гротъ, Шеманъ) приемаха сведението на Филохора, историкъ отъ III. векъ, споредъ което сисахтията на Солона била пълно унищожение на дълговете; а друга (Курциусъ, Херманъ и др.) се ръководеха отъ свидетелството на Андротиона (IV. в.), споредъ което сисахтията състояла не въ унищожението, а въ облегчението на лълговете, чрезъ намаление на процентите и чрезъ увеличение на монетата съ 27%. Това колебание сега изчезна. Αθ. Πολ. потвърждава първото мнение. Ако и да не хармонира тая постъпка съ характера на Солона, който обикновено билъ умеренъ въ идеите и въ делата си и обичалъ винаги средниятъ пътъ, тя се е налагала, вижда се, отъ безисходното положение, въ което се намирало атинското население, толкова повече, че у гърците държавните интереси винаги стоели предъ частните и за спасение на отечеството се жертвувало винаги частното благо. Независимо отъ това сведението на Филохора се подкреня и отъ най-много древни източници. А както преди отскритието на Αθ. Πολ., още презъ 1885. т. Келеръ доказваше, че изменението на монетата не се намира въ никаква свързка съ сисахтията. Така сега Αθ. Πολ. доказва същото, а именно, че заместваньето на старата монета съ нова (егинскиятъ талантъ съ евбейския) е мярка чисто финансиална, която се намира въ тясна свързка съ економическото развитие на Атина и съ цялъ редъ реформи на мярките и теглилките (ст. 10).

Все остава обаче още нерешенъ единъ въпросъ, върху който продължава още спорътъ. Не се знае, да ли са унищожени дълговете само на бедняците, които са били изгубили личната свобода поради дългове, или тряба да се разбиратъ тука дълговете на всичките длъжници, и на тия които са били имотни. На пръвъ погледъ, трябало би да се допусне като вярно първото мнение, защото цельта е била да се помогне на бедното население. Но отъ анекдота, съ който е придружилъ Аристотель VI. статия отъ Αθ. Πολ., относително социалните реформи на Солона се вижда, че сисахтията се отнасяла до всичките дългове; защото, споредъ тоя анекдотъ, имало богати и близки приятели на Солона, които, като разбрали, че ще бъдатъ унищожени дълговете, заели големи сумми и станали чрезъ реформата на Солона големи богаташи и отъ тяхното злоупотребление си билъ послужилъ даже и Солонъ. Аристотель обаче съ възмущение говори за тая версия, която била измислена отъ солоновите врагове, и я отфърля по мотивъ, че безукоризненията и честниятъ атински държавенъ мъжъ, който е билъ далечъ отъ всякакъвъ егоизъмъ и

партизанство и който се отказалъ отъ длъжностьта тиранъ, която му се предлагала отъ двете страни, няма щялъ да се срами отъ такива дребни и нечестни операции. Това мнение е съгласно и съ известната елегия на Солона, че той освободилъ отъ робство »Майката-земя черна«, отъ която снелъ стълповете, че възвърналъ въ отечеството си много граждани, продадени въ робство и избягнали по нужда, които дълго време се скитали по чужбина и които били забравили даже езикътъ си (Аѳ. Πολ ст. VII). Но и по тоя въпросъ има нещо, което не се разрешава отъ Аѳ. Πολ., нито отъ другите източници. Като е върналъ толкова много святъ отъ робство, съ какви средства се е ползувалъ Солонъ, съ държавни ли, които бяха твърде малки, или съ частни, което е невероятно, защото богатите и така били ощетени чрезъ сисахтията и не можели да бъдатъ принудени да понесатъ още и други загуби. Разни мнения се изказватъ по тоя въпросъ, но всичките се опиратъ на предположение, защото няма никакви данни. Вероятно въ свръзка съ сисахтията се намира една благотворна мярка противъ увеличението на поземелните имоти въ ущърбъ на дребните поземелни собственици, току що спасени чрезъ сисахтията. Това е определението на единъ максимумъ на поземелното владение, при всичко че за това няма сведение въ Аѳ. Πολ., а—въ »политиката« на Аристотеля.

Следъ това »най-първо и най-велико« (πρῶτον μεν καί μέγιστον, ст. IX) дяло на Солона последвала законодателната негова деятелность — номотезията, която обаче той извършилъ все въ силата на първия своя изборъ за архонтъ и пълномощникъ за преустрояваньето на държавата, а не въ силата на вторъ изборъ, както твърди Плутархъ, защото едва ли е допустимо, щото Солонъ да е могълъ да бъде избранъ втори пъть въ своята преобразователна мисия, когато се знае голямото негодование, което било обзело и двете партии по причина на сисахтията (ст. IX). Вероятно архонтството на Солона като преобразователь е траяло не само една година, вследствие на което се забелязва и въ източниците известно колебание относително датата на солоновото законодателство. Законодателната деятелность на Солона Аристотель начева съ краткото известие, че Солонъ унищожилъ драконовите закони, съ изключение на тия, които се отнасяли до убийството, и издалъ други закони, които били написани върху триъгълни таблички и изложени въ царския портикъ, и всички се заклели да ги пазятъ, както и архонтите, които и до времето на Аристотеля запазили същата клетва. Солонъ определилъ траенето на неговите закони за 100 години. Колкото за самите закони, углавни и граждански, Аѳ. Πολ. нищо почти не говори систематически, при все че тия закони, известни отъ други източници, са отъ капитална важность за обществения строй и могатъ да служатъ като отлична характеристика на солоновото време въ културно и социално отношение. Така Аристотель нищо не говори за закона на Солона, който забранявалъ продаваньето на дъщерите и на сестрите; а относително важнатв солонова мярка, съ която се нанасялъ голямъ ударъ на родовия строй и споредъ която всякой атинянецъ, който нямалъ

наследници, можалъ да завещае на когото искалъ имота си, който преди оставалъ на рода, той споменува случайно при описанието на разпорежданията на 30-те тирани (ст. XXXV). Следъ тая кратка бележка относително издаването на законите на Солона следва конституционната наредба на Солона относително разделението на народа на 4 класи, известна и отъ други източници. И по тоя въпросъ се премахва съществующето до сега разногласие относително минимума на дохода, който се изисквалъ отъ зевгитите. Споредъ Грота, който се опира върху Плутарха, тоя минимумъ билъ 200 медимни, а споредъ други, които се опираха върху единъ законъ, съобщенъ отъ Демостена, споредъ който на родственица—наследница отъ IV. класса пентакосиамидимнътъ трябало да дава дота 500 драхми, всадникътъ — 300, зевгита — 150, минимумътъ за зевгитите се полагалъ на 150 мидимни. Това колебание се премахва сега отъ Αθ. Πολ. на Аристотеля; мнението на Грота, Плутарха и др. се потвърждава окончателно.

Не се разяснява обаче другъ единъ споренъ въпросъ, да ли за разделението на класите се е държала смятка и за движимите имоти, или само недвижимото имущество важело въ това отношение, и следователно всичките други богати хора се зачисляли въ реда на тетите, сир. къмъ IV. класа. Болшинството приемаше това последното мнение, и Αθ. Πολ. говори за доходи отъ земята, следователно се произнася въ полза на поземелната доходность, но не решава окончателно въпросътъ.

Относително разделението на народа на четири класа по имотъ, болшинството приема Солона за авторъ, а не Дракона, конституцията на който се отфърля отъ повечето отъ критиците. Но даже ако да се приемеше съществующето деление на народа на 4 класи още отъ времето на Дракона, пакъ Солонъ тряба да се сматря като основатель на това деление въ това отношение, че той му далъ особено значение, като го приелъ за основа на раздаванье правдини на гражданите, следователно нему се дължи тимокрацията, споредъ която правата и длъжностите се разпределяли между гражданите споредъ ценза; ползували се съ права по-заможните жители отъ първите три класа, те заемали длъжностите споредъ класата, въ която се числяли, а тетите имали само право да участвуватъ въ народното събрание и въ съда, което положение запазили тетите дору до времето на Аристотеля (ст. VII).

Чрезъ тимокрацията се нанася най-силенъ ударъ на затворената родова аристокрация. Отъ сега нататъкъ участието въ управлението на страната ще се определя не по произхождение и знатность, а по заслуга къмъ отечеството и по състояние на гражданите, нови начала които изменяватъ съвершенно социалниятъ и политическиятъ строй въ страната. При все това Аристотель не обръща вниманието си къмъ тия важни променения и не споменува за тяхъ. Той даже не отбелязва тия променения между демократическите разпореждания на солоновата конституция (ст. IX).

Самото родово устройство Солонъ оставилъ неизменено. Филите, както и филовасилевсите, съществували и по-после. Чле-

новете на съвета на 400 се избирали по 100 отъ всякоя фила, а въ избирането, споредъ Аристотеля, участвувалъ целиятъ народъ, следователно въ филите участвували всичките жители, а не само супатридите. Също така и кандидатите за архонти се избирали предварително отъ филите, и после вече чрезъ жреби се избирали измежду тяхъ архонтите.

Въ времето на Солона съществували вече по-видните длъжности: на казначеите, полетите, колокретите, единадесетьте, както и на архонтите които Солонъ съединилъ въ една колегия. За начина на избирането имъ Αθ. πολ. донася много важни сведения. Знае се, колко е важенъ въ гърцката история въпросътъ за избирането на чиновниците чрезъ жреби. Поради това, че не се знаеше точно отъ кога съществувалъ въ Атина тоя способъ за избирание на чиновници, имаше и много разнообразни тълкования относително характера на тоя изборъ. Въ древнята литература нямаше нищо определено казано по тоя въпросъ, напротивъ имаше даже противуречия. Така напр. за Калимаха, известниятъ полемархъ отъ маратонския бой, има сведение, че билъ избранъ по жреби (Херодотъ), но има и сведение, че билъ избранъ съ гласуванье (Паузаний). Демостенъ цитира единъ законъ на Солона, споредъ който тесмотетите били избирани по жреби. А у Плутарха има цялъ редъ противоречия: така, споредъ него, Солонъ билъ избранъ съ гласуванье, а пъкъ на друго място същиятъ казва, че архонтите отъ древно време се избирали по жреби, и въ биографията на Аристида той привежда две противуречиви известия, че Аристидъ билъ избранъ, споредъ едни, по жреби (Д. Фалерски), а споредъ други — чрезъ гласуванье (Идоменей).

Същото колебание и противуречие съществуваше по тоя въпросъ и въ ново време въ историческата литература. Още отъ XVI. векъ начева да се занимава критиката съ тоя въпросъ и още отъ тогава се е изказвало мнението, че жребиятъ е билъ въведенъ отъ Солона. По-късно обаче това мнение все повече се затъмнява, и понеже атинскиятъ държавенъ строй се е вземалъ винаги като типъ на демократическо устройство, то и най-характерното явление на атинската демокрация, жребиятъ, се е тълкувалъ повече като демократическа мярка. Поради това, по-голямата часть отъ писателите приемаха за правдоподобно мнението на тия древни автори, които определяха по-нова дата за въвежданьето на жребия, въ времето на пълното развитие на демокрацията, Така едни, между които е и Курциусъ, приемаха върхъ основа на херодотовото свидетелство, че жребиятъ е билъ въведенъ отъ Клистена, други туряха тая дата по-насамъ, следъ боя при Платея, въ време на аристидовата реформа. Къмъ това мнение се присъединяваха най-знаменитите изследователи по историята на класическите народи: Перицоний, Нибуръ, Гротъ и др. А трети свързватъ въвежданьето на жребия съ реформата на Ефиалта, при който окончателно възтържествува демокрацията въ Атина. Те бяха прави отъ тяхна точка зрение, защото гледаха на жребия само откъмъ тая страна, сир. като демократическа мярка. Но даже и тия, които не бяха на мнение, че жребиятъ е

демократическа мярка и виждаха, на основание на свидетелството, на Исократа, въ избора съ жреби една отстъпка на меншеството, защото чрезъ жреби все се оставяла малка възможность на аристокрацията да взема известно участие въ управлението на страната, и те определяха времето за въвежданье на жребия аристидовата реформа.

Фюстелъ де Куланжъ не вижда въ жребия някоя особисъ на известна форма на управление и му придава религиозно значение. Както е известно, чисто религиозната точка на зрение на Фюстелъ де Куланжъ, отъ която той обяснява току речи всичките по-важни явления въ живота на класическите народи (La cité antique), е доста поколебана. Въ надвечерието на откриваньето на аристотеловия трактатъ Αθ. πολ. списателите отново се възвръщатъ (Headlam „Election by lot at Athens) къмъ демократическия възгледъ по въпроса на жребия. Откритието на Αθ Πολ. дойде да фърле и върху тоя въпросъ светлина; Αθ Πολ. потвърждава сведението на тия древни източници, споредъ които жребиятъ билъ въведенъ отъ Солона. И това сведение се приема отъ по-голямата часть на критиците, защото разяснява и причината за разногласията, които съществуваха въ древните източници и даже въ самите аристотелеви съчинения. Аристотель казва: »Солонъ въвелъ жребия за магистратурите, но го съединилъ съ предварителенъ изборъ, съ гласуванье, който ставалъ въ всякоя отъ филите отделно. Така при избора на 9-те архонта, всякоя фила избирала 10 кандидати, между които жребиятъ решавалъ. Отъ тамъ иде обичаятъ, и сега въ сила, да избиратъ съ жреби въ всякоя фила по 10 кандидата, между които жребиятъ определя магистрата. Това, което доказва, че Солонъ въвелъ за магистратите избора съ жреби, като ималъ предъ видъ ценза имъ, е законътъ, който и днесъ владее за избиранье на ковчежниците, и който предписва, щото те да бъдатъ избирани съ жреби измежду пентакосимнадимните« (VIII стат.). Отъ това съобщение се вижда, че Солонъ въвелъ двойната система на избиранье, сир. че кандидатите за архонти, както и за другите по-важни длъжности, се избирали чрезъ два канала, първомъ чрезъ гласуванье въ отделните фили, и после чрезъ жреби. Някои отъ списателите (Reinach) мислятъ, че свидетелството на Аристотеля относително избора на архонтите е невярно, защото противуречи на »Политиката« на Аристотеля, дето се говори, че избирането на архонтите въ време на Солона ставало чрезъ гласуванье, и на XXII ст. отъ Αθ. Πολ., споредъ която излиза, че за пръвъ пъть на 487. г. се въвелъ жребиятъ. Първото противуречие е само видимо, защото споредъ двойната система на избиранье отъ Αθ. πολ. първиятъ изборъ, съ гласуванье, който ставалъ въ филите, е най-важниятъ, защото съ него се изразявала народната воля. Въ »Политиката« по тоя въпросъ се говори на кратко и Аристотель има за цель да укаже само на участието на народа въ избора на първите магистрати, а не да опише подробно начина на избирането имъ изцяло. Колкото за второто противуречие критиката се произнася въ полза на мнението, че по времето на несъгласията, които последвали следъ Солона, и на тиранията, вероятно жребиятъ, въве-

денъ отъ Солона, билъ изоставенъ и се запазилъ само избора съ гласуванье. Това мнение е толкова по-правдоподобно, че то се съгласува съ свидетелството на Тукидида, споредъ което пизистратидите се грижели да назначатъ на висшите длъжности хора отъ своето семейство или свои привърженци (кн. VI 54 ст.).

Други пъкъ списатели мислятъ, че Солонъ е само възстановитель на жребия, който съществувалъ отъ древно време, което е и мнение на Фюстелъ де Куланжъ (Nouv. Recherches). Обаче това противуречи на друго съобщение на Αθ πολ., споредъ което въ древно време архонтите се назначавали отъ Ареопага, което се приема отъ критиката. Колкото за жребия отъ времето на Дракона, читательтъ знае вече посоченото по-горе мнение на историческата критика.

Отъ по-горния цитатъ (VIII статия) отъ Αθ. πολ. се вижда, че двойната система за избиранье на архонтите била запазена до негово време, само че изборътъ въ филите чрезъ гласуванье билъ заместенъ съ изборъ чрезъ жреби. Кандидатите, които се избирали по тоя начинъ чрезъ жреби, и въ първа инстанция, оставали и въ времето на Аристотела все по 10 на фила. Но вторинтъ жреби сега се фърталъ не по между кандидатите отъ всичките фили, както ставало по всяка вероятность по солоновата наредба, а само по между кандидатите на всякоя една фила. Отъ друга страна отъ Αθ. πολ. се потвърждава още и факта, че 9-те архонти се избирали по единъ отъ всякоя фила, като се прибавялъ за десетата фила секретарътъ на тесмотетите, което се потвърждава отъ други източници.

Колкото за характера и смисъла на избора чрезъ жреби. Αθ. πολ. нищо не говори. Обаче споредъ другите съчинения на Аристотеля, отъ Херодота и др. източници на древностьта, жребиятъ се приемалъ като демократическа, нивелирующа мярка и на това мнение оставатъ и повечето днешни списатели, при всичко че не може да се отфърля и мнението на Фюстелъ де Куланжъ, че древните виждали въ жребия изражение на божията воля, което се подкреня и отъ Платона (De legibus), и съображението че жребиятъ е служилъ като много удобна мярка за избягванье на партийните борби при постоянните избори на чиновници.

Споренъ беше и въпросътъ, кога са били учредени дикастериите и да ли е имало апелация въ хелията, като апелативна инстанция. Повечето отъ древните източници бяха въ полза на мнението, че дикастериите са основани въ време на Солона: (Плутархъ, Лисий, Демостенъ и самъ Аристотелъ — »Политиката«), на което мнение оставаха и много нови списатели отъ сегашния векъ. Обаче Гротъ съ своето влияние като единъ отъ най-видните историци на Гърция, поколеба това мнение, подъ предлогъ че атинскиятъ народъ не е могълъ така отрано да озрее до толкова, щото да бъде въ състояние да упражнява своята суверенна власть така активно, както това ставало презъ време на пълното възтържествуванье на демокрацията. Гротъ считаше клистеновото време като най-правдоподобна дата за възникнуването на хелията. Мнението на историците оставаше раздвоено до момента на откритието на „Αθ Πολ." Сега се потвърждава

първиятъ възгледъ и отъ »Αθηναίων ωολιτεία«, която сматря Солона като основатель на народния съдъ, който ималъ и апелативно значение (9 ст.); Гротъ отричаше и съществуванье на апелация въ атинския съдъ, което се потвърждава отъ Αθ. Πολ.

Но да ли хелията играяла освенъ ролята на апелация и ролята на съдъ отъ първа инстанция, тоя въпросъ не се разрешава отъ Αθ. Πολ. Относително »Еклесията«, която безъ друго е съществувала до Солона, узнаваме само това, че тя сега представя вече истинско народно представителство, понеже въ нея влизатъ и »тетите«. Колкото за ареопага, който, както става сега положително известно, билъ много древно учреждение, Солонъ не само не намалилъ неговите функции, но даже ги усилилъ, като му е далъ право да внася въ ковчежничеството наложените глоби и да наказва политическите престъпници и нарушителите на конституцията. Тия широки пълномощия са дадени на ареопага, за да може да огради и обезпечи съществуването на държ. строй, който, няма съмнение, се е поставялъ въ опасность отъ облечения съ извънредно широка суверенна власть народъ, чрезъ народния съдъ и други нововедения на Солона. Все за тая цель, — за запазванье на конституцията, Солонъ издалъ законъ, споредъ който гражданинътъ се задължавалъ да възстава съ оръжие въ ръка въ полза на една или друга партия, когато държавниятъ редъ се заплашвалъ отъ някое възстание или вълнение народно, подъ страхъ на лишение отъ честь (атимия) и отъ граждански права.

Тия са преобразованията на Солона, споредъ Αθ. πολ. Солонъ билъ истински основатель на атинската демокрация; така са го ценяли атиняните отъ времето на Перикла и на Платона, така го цени и Аристотель въ Αθ. πολ като го нарича »пръвъ представитель на демоса« (II и XXVIII стат.) и »основатель на демокрацията« (41 ст.1). Като най-демократични дела на Солона Аристотель посочва най-паче три: унищожението на дълговете подъ залогъ на тялото; правото дадено на всякой гражданинъ да преследва предъ съда неправдата, извършена срещу кого и да е; правото да апелира предъ хелията (IX стат.). Аристотель справедливо бележи тия правдини, дадени отъ Солона, като най-домократични, защото те нанесоха най-голямъ ударъ на родовия строй и на аристократическото господство въ Атина. Няма съмнение, че Солонъ тури само началото на това самоуправление народно, което е известно на атиняните отъ V и IV векъ. Солонъ, по характера си, не е искалъ да нивелира всичко, да израви въ всяко едно отношение народа; той се е стремялъ само да унищожи резкиятъ контрастъ между двете партии, да примири противуположните интереси, да доведе между тяхъ известно равновесие. Тоя характеръ на солоновата деятелность се очертава и въ Αθ πολ.«, дето се цитиратъ части отъ неговите елегии, някои отъ тяхъ непознати до откриваньето на трактата (XII стат.): »На народа азъ дадохъ, казва Солонъ, власть толкова, колкото тряба; а колкото за силните и богатите, и за тяхъ помислихъ, за да не имъ се случи нищо неподобающе. . . . ; азъ не позволихъ нито на едната, нито на другага страна да одържи несправедлива по-

беда«. . . . Или: »Азъ се спряхъ прямо като стълпъ между тяхъ като между две воюващи войски«. . . . Или: »Народътъ по-добре следва водителите си, когато той е нито много распустенъ, нито много угнетенъ, защото пресищаньето ражда наглостьта, когато едно голямо богатство падне въ ръцете на хора, ума на които стои по-долу отъ тяхното положение«. . . . Или: »Народътъ не би могълъ и въ съня си да види това, което той сега има, а богатите и знатните и те би трябало да ме почитатъ и хвалятъ и да ме считатъ за свой приятель«. . . . .

Отъ всичко това се вижда, че Солонъ при всичките добрини, които той направилъ и на двете страни, не можалъ да ги привърже къмъ себе си; напротивъ той възбудилъ голямо негодуване противъ себе си и не можалъ да удовлетвори ни една отъ партиите, поради което той не можалъ да избегне участьта на великите хора, добрите дела на които не се съзнаватъ освенъ отъ потомството. Това е принудило Солона да напусне Атина и да отиде да пътува, за да се избави отъ постоянните досадливости, които му правели и двете страни.

Изобщо относително деятелностьта на Солона, »Αθ. Πολ.« разяснява много спорни въпроси и осветлява много неясности или неточности, но не изменява нищо съществено отъ това, което беше известно за реформата на Солона. И тукъ, въ Αθ. Πολ., Солонъ се явява все същата светла личность, известна отъ другите източници, която се въодушевява отъ общественото благо и извършва най-благодетелната реформа, само съ силата на своя моралeнъ авторитетъ, който упражнявалъ между атиняните, и на своята примерна честность и безукоризненость като народенъ водитель. Кой знае, да ли Атина щеше да бъде туй, което тя стана въ историята, ако нямаше Солона, който съ своята реформа закрепи съществуването ѝ още за три века и ѝ даде по тоя начинъ възможность да произведе чудната общечовешка култура, съ която се слави тя въ историята на човечеството.

(Следва).

Д. Д А.

Няколко изводи изъ: Статистика за училищата въ княжество България презъ учебната 1894—95 година.

Часть I. Основни училища. = Училища, учители и ученици. — София. Държавна печатница. 1897.

Нашето статистическо бюро, което въ последните две, три години развива твърде голяма деятелность, е почнало вече печатанието на училищната статистика въ България за учебната 1894—95 год. Цялото издание ще състои отъ 4 части, отъ които първите три са посветени за основните, а последнята — за класните училища. Първата часть е вече отпечатана, другите три се намярватъ подъ печатъ.

Тъй като не всякой има възможность и време да прегледва това издание и да си прави заключения върху съдържанието му, то мислимъ да сторимъ една малка услуга на нашите четци, като имъ приведемъ тука някои и други извлечения отъ огромния материалъ, който ни дава статистическото бюро За сега, разумява

се, ще се ограничимъ само съ разгледване излязлото отъ печатъ. Преди всичко ще кажемъ няколко думи върху общото съдържание и разпределение на първата часть.

Първата часть, — а това е единъ грамаденъ томъ отъ 656 големи страници — съдържа статистиката за броя на училищата, учителите и учениците въ основните училища. Всеки отъ тия статистични елементи състои отъ по няколко подразделения. Тъй при изброяването на училищата се изброяватъ отделно, колко мъжки, женски, смесени училища има, колко са съ 5 или 6 отделения, колко съ 4 отделения и колко съ по-малко отъ 4 отделения. Рубриката за броя на учителите се подразделя на няколко други: учители, учителки, по колко учители се занимавали по едно или по две и пр. отделения. Най-разнообразна е статистиката на учениците, дето се отбелязва отделно: колко ученика са се записали въ начало на учебната година (въ I, II, . . . отделение), колко са напуснали презъ годината (съ категории на причините), колко са следвали до края на годината (по отделения и по полъ) и пр.

Цялата първа часть състои отъ 26 таблици, въ които влизатъ три рекапитулационни. Първата таблица, която обфаща почти $^3/_4$ отъ целия томъ, ни дава подробно статистиката за броя на учителите, училищата и учениците по населени места (общини), безъ разлика на народности и вероисповедания; къмъ тая таблица е прибавена въ началото една таблица за броя на детските училища и на учителите и учениците въ тяхъ. Втората таблица има същото съдържание, както първата, но само въ по-общи цифри — по околии. Таблиците III до XIII включително съдържатъ статистиката на същите елементи по народности и вероисповедания. Таблиците XIV до XXII включ. ни даватъ статистиката по градове и села отделно. Най-после останалите таблици съдържатъ сравнителна статистика между броя на училищата, учителите и учениците отъ една страна, и броя на населението отъ друга.

Да приведеме сега някои и други факти, които констатирва тая статистика.

На първо място дохождатъ детските училища (забавачниците).

Отъ 88 околии въ България е имало детски училища само въ 20 места, и то повече въ околийските градове. Цели окръзи има безъ едно такова училище. Въ цялото княжество е имало само 50 забавачници, спр. въ сравнение съ населението на България (3,376,467 души на 1 ян. 1895) пада се на 67,530 души 1 забавачница. Въ всичките детски училища са се обучавали само 4,130 деца (1933 мъжки и 2197 женски) отъ 72 учителки, а числото на децата отъ 4 — до 6 год. не ще е по-долу отъ 400,000. Отъ 50-те забавачници, 39 са били български 8 гърцки, 2 еврейски и 1 арменска. Няма съмнение, че въ сравнение съ броя на населението на отделните народности, които са имали детски училища, българите ще добиятъ най-малъкъ процентъ. Интересно е, че въ столицата на България, най-населеният градъ въ княжеството, въ който е събранъ цвета на българската интелигенция, е имало (а и до сега е това се същото) само едно детско училище, и то държавно!, тогава когато въ Станимака е имало 7 такива училища:

4 български и 3 гърцки. Най-много детски училища е имало въ Пловдивъ, сир. 10, 7 български и 3 гърцки. Въ всички други градове е имало по една или по две забавачници. Другите сведения, които ни дава статистиката на детските училища, се отнасятъ до броя на учениците, които са напускали презъ учебната година училището, или които са следвали до края, после разпределение на учениците по месторождение, възрасть, занятия на родителите; тия сведения за сега не представятъ голямъ интересъ, а явно е че те следъ няколко години ще послужатъ много за по-обстоятелствени студии. [1])

Нека минемъ сега къмъ статистиката на основните училища. 26-те различни таблици, отъ които състои тая статистика, ние не можемъ да разгледваме отделно, а ще приведемъ тукъ само някои комбинирани сведения изъ тяхъ.

Въ цялото княжество е имало презъ учебната 1894—95 година 4481 основни училища, отъ които са биле: 704 мъжки, 125 девически и 3652 смесени. Отъ тия училища 1963 са имали по 4 отделения, 374 — повече отъ 4, а 2052 — по-малко отъ 4 отделения.

За разпределението броя на основните училища по градове и села имаме следующето:

	Мъжки	Девически	Смесени	Всичко
Градски училища	155	114	298	567
Селски „	549	11	3354	3914
	704	125	3652	4481

[1]) Споредъ приведените горе няколко числа може да се каже, че въ България детски училища все едно като че ли няма. Когато преди десетина години се отвориха първите забавачници въ княжеството, мнозина предполагаха, че тия толкова полезни заведения въ кратко време ще се размножатъ изъ всичките градове и паланки; това предположение обаче, както говорятъ фактите, излезе невярно. Въпросътъ за детските училища е останалъ въ точката на замръзването си, при своето първобитно състояние. Кои са прочее причините за това твърде неутешително явление? Че у насъ не липсува съзнанието за ползата отъ детски училища, то е неоспоримо; едва ли ще се намери българско по-интелигентно семейство, което предпочита да държи децата си дома безъ контролно, отъ колкото да ги праща въ училище, за да се възпитаватъ правилно умственно, нравственно и физически. Напротивъ, отворете въ всякой градъ по няколко държавни забавачници и ще видите, че по домовете не ще останатъ деца. Главната, ако не и единствената причина за застоя въ разпространението на детските училища, е прочее материалното имъ подържание. Не дава пари държавата няма забавачници! Нашите бащи и деди, отъ които мнозина са живи, отваряха въ турско време училища и читалища и ги подържаха съ собствени средства и доброволни пожертвования. Тая добродетель у насъ е изчезнала, ние сега всичко очакваме отъ държавата, па даже и за пелиначетата си! А държавата не само не е дължна да отваря и подържа забавачници, но тя не е и въ състояние да направи това, защото за тая цель тряба бюджета за просвещението да се удвои и утрои. Това, което може най-много да се очаква отъ държавата, то е да се грижи тя за доставянне учителски персоналъ, нищо повече, а въ това отношение тя именно си е

Отъ тая табличка се вижда, че отъ градските основни училища само половината приблизително са смесени (момчета и момичета заедно), тогава когато отъ селските училища почти $^{6}/_{7}$ са смесени. Числото 11 на чисто девическите училища въ селата е съвсемъ незначително въ сравнение съ числото на селските общини съ население повече отъ 1,000 души; тогава когато броевете на мъжките и девическите училища въ градовете се приближаватъ доста единъ до други.

Броятъ на основните училища въ княжеството се разпределя по следния начинъ между разните народности и вероисповедания:

	Народности и вероисповедания	Мъжки	Девически	Смесени	Всичко	Отъ тяхъ са: Съ 5 или 6 отделен.	Съ 4 отделения	Съ по-малко отъ 4 отделения
1	Бълг. народни училища	618	80	2382	3080	322	1681	1077
2	Бълг.-катол. »	6	2	11	19	1	10	8
3	» протест. »	—	—	8	8	—	6	2
4	» мохамед. »	3	3	19	25	—	4	21
5	Турски училища . . .	35	25	1183	1243	24	219	908
6	Татарски » . . .	—	—	16	16	2	5	9
7	Гърцки » . . .	20	5	14	39	12	15	12
7	Арменски » . . .	4	4	5	13	6	4	3
9	Еврейски » . . .	15	3	9	27	5	12	10
10	Католишки училища. .	2	2	—	4	1	3	—
11	Французки » .	1	1	1	3	1	1	1
12	Ромънски » .	—	—	1	1	—	1	—
13	Германски » .	—	—	1	1	—	1	—
14	Липовански » .	—	—	1	1	—	—	1
15	Девически институтъ въ София)	—	—	1	1	—	—	—
		704	125	3652	4481	374	1963	2052

Въ тая сравнителна таблица особено бие въ очи броя на турските основни училища — тоя брой е повече отъ $^{1}/_{4}$ отъ цялото число основни училища въ княжеството. Въ сравнение съ броя на турското население въ България турските училища ще представятъ количествено навярно по-голямъ процентъ отъ колкото българските, разумява се, като се оставя на страна качеството на тия училища, което, както е известно, е доста долно.

Българските народни училища се разпределятъ по градове и села тъй:

изпълнявала дълга, като при всички девически гимназии е въвела задължителното теоретично и практично изучване на фребеловата метода. Искаме ли прочее да имаме забавачници за децата си, тряба за това сами да се погрижиме, инакъ и подиръ 100 години не ще имаме такива заведения. Нека ни послужатъ за примеръ гърците въ Пловдивъ, Станимака, Варна и пр., които са по една шепа хора, а подържатъ по няколко детски училища. Въ всякой случай необходимо е, щото въпросътъ за размножението на тия училища да се разисква по обстоятелствено.

[1]) Не съществува вече.

Български народни:	Мъжки	Девически	Смесени	Всичко	Отъ тяхъ са: Съ 5 или 6 отделен.	Съ 4 отделения	Съ по-малко отъ 4 отделения
Градски училища . . .	106	80	163	349	22	132	195
Селски » . . .	512	—	2219	2731	300	1549	882
Всичко .	618	80	2382	3080	322	1681	1077

Отъ тая таблица виждаме, че български народни девически училища въ селата няма. Числото на основните училища съ повече отъ 4 отделения е сравнително твърде малко. Отъ градските училища едва $^1/_{16}$, а отъ селските $^1/_9$ иматъ повече отъ 4 отделения. Това се обяснява отъ една страна съ обстоятелството, че много ученици, особено отъ градските училища, следъ свършваньето на 4-то отделение постъпватъ въ класните училища, а отъ друга — съ материалните пречки при провежданьето на 6-годишното задължително учение. Особено бие въ очи голямото число основни училища съ по-малко отъ 4 отделения, както въ градовете, тъй и въ селата; това число ни посочва, че преди да се стараемъ да увеличваме курса на основното учение на 6 години, ние тряба да гледаме да се комплетиратъ всичките ни основни училища до 4 пълни отделения.

Въ изданието на статистическото бюро има подробни сведения за числото на училищата, учителите, учениците въ сравнение чъ числото на населението. Мястото не ни позволява да привеждаме изцяло тия интересни сведения, а ще се ограничимъ да представимъ някои по-общи резултати.

Отъ цялото население на България се пада по едно училище на 754 души, а по отделните окръзи:

Въ Шуменския	окръгъ	се	пада	1	училище	на	459	души
» Варненския	»	»	»	»	»	»	504	»
» Силистренския	»	»	»	»	»	»	514	»
» Бургазкия	»	»	»	»	»	»	559	»
» Трънския	»	»	»	»	»	»	588	»
» Разградския	»	»	»	»	»	»	676	»
» Старо-Загорския	»	»	»	»	»	»	755	»
» Русенския	»	»	»	»	»	»	758	»
» Сливенския	»	»	»	»	»	»	762	»
» Кюстендилския	»	»	»	»	»	»	808	»
» Хасковския	»	»	»	»	»	»	828	»
» Севлиевския	»	»	»	»	»	»	836	»
» Ломския	»	»	»	»	»	»	840	»
» Пловдивския	»	»	»	»	»	»	841	»
» Търновския	»	»	»	»	»	»	898	»
» Т.-Пазарджикския	»	»	»	»	»	»	946	»
» Врачанския	»	»	»	»	»	»	956	»
» Видинския	»	»	»	»	»	»	964	»

Въ	Свищовския	окръгъ	се	пада	1	училище	на	977 души
»	Софийския	»	»	»	»	»	»	997 »
»	Ловчанския	»	»	»	»	»	»	1052 »
»	Плевенския	»	»	»	»	»	»	1204 »

Горните цифри говорятъ ясно за неравномерното разпределение на училищата изъ княжеството. Въ Плевенски окръгъ почти на 3 пъти повече жители отколкото въ Шуменския се пада едно училище. Въ Ловчански, Софийски и пр. окрьзи на два пъти повече жители отколкото въ Варненски окръгъ се пада едно училище. Това, което е по-куриозно, то че таково и даже още по-значително неравномерно разпределение се забелязва въ околиите на единъ и същи окръгъ. Тъй напр. въ Търновски окръгъ Кесаревска околия представя 1 училище на 543 души, а Павликянска 1 училище на 1629 души! Отъ разните причини на тая неравномерность ще споменемъ една; тя е гъстотата на населението; въ по-гъсто населени места, въ по-големи села се минаватъ и съ по-малко училища, а съ повече ученици. Въ всеки случай заслужва да се издирятъ причините на това и да се подействува, било съ настояванье, било съ парични помощи да се уравновеси отношението на училищния брой и броя на населението въ отделните околии и окрьзи.

Горната неравномерность до известна степень се намалява при българските народни училища. Тука намяряваме, че едно народно българско училище се пада:

Въ	Варненски	окръгъ	на	525	души	българи
»	Бургаски	»	»	549	»	»
»	Трънски	»	»	583	»	»
»	Шуменски	»	»	670	»	»
»	Сливенски	»	»	686	»	»
»	Видински	»	»	717	»	»
»	Старо-Загорски	»	»	751	»	»
»	Силистренски	»	»	768	»	»
»	Кюстендилски	»	»	796	»	»
»	Ломски	»	»	818	»	»
»	Разградски	»	»	874	»	»
»	Русенски	»	»	877	»	»
»	Пловдивски	»	»	884	»	»
»	Хасковски	»	»	919	»	»
»	Врачански	»	»	920	»	»
»	Търновски	»	»	936	»	»
»	Севлиевски	»	»	944	»	»
»	Софийски	»	»	963	»	»
»	Т.-Пазарджикси	»	»	975	»	»
»	Свищовски	»	»	992	»	»
»	Ловчански	»	»	1155	»	»
»	Плевенски	»	»	1181	»	»

За цялото княжество се пада едно българско народно училище на 825 души българи.

Относително учителското тело въ основните училища статистиката ни дава следните сведения:

Презъ учебната 1894|95 година са учителствували въ основните училища на България 6886 учители и 1443 учителки— всичко 8329 души. Като сравнимъ последното число съ числото 4481 на основните училища, виждаме, че се падатъ приблизително двама учители на 1 училище. Следната таблица ни показва, какъ са разпределени учителите и учителките по училищата между разните народности и вероисповедания, както и по колко отделения е обучавалъ единъ учитель.

Народности и вероисповедания	Брой на учителите и учителките						
	Учители	Учителки	Всичко	Колко учит. са водили по:			
				1 отделение	2 отделения	3 отделения	4 отделения
Въ Българ. народ. училища	5251	1262	6513	3241	1967	610	694
» Българо-катол. » .	30	11	41	25	8	3	5
» » -протест. » .	—	10	10	—	4	2	4
» » -мохамед. » .	36	2	38	20	13	4	1
» Турски » .	1339	65	1404	437	291	377	200
» Татарски » .	17	1	18	7	1	3	7
» Гърцки » .	76	38	114	78	21	9	6
» Арменски » .	24	7	31	14	10	5	2
» Еврейски » .	90	26	116	106	6	2	2
» Католишки » .	7	13	20	19	1	—	—
» Французки » .	6	3	9	6	—	3	—
» Ромънски » .	1	1	2	—	2	—	—
» Германски » .	4	—	4	4	—	—	—
» Липовански » .	1	—	1	1	—	—	—
» Девич. институтъ. . .	4	4	8	8	—	—	—

За по-лесно сравнение броя на училищата съ броя на учителите за разните по-главни народности въ България може да ни послужи следнята таблица:

Народности	Брой на училищата	Брой на учителите	На 10 училища се падатъ учители
Български народни училища . . .	3080	6513	21
Турски училища	1243	1404	11
Гърцки училища	39	114	29
Еврейски училища	27	116	43

6513-те учители въ българските народни училища се разпределятъ по градове и села така:

	Учители	Учителки	Всичко	Брой на училищата	На 10 училища колко учители се падатъ
Въ градските училища . . .	847	723	1570	349	45
Въ селските училища . . .	4404	539	4943	2731	18

За цялото население на княжеството се пада 1 учитель на 405 души жители. съ българските народни училища дохожда 1 учитель средно на 390 души българи.

Следните таблици ни даватъ за различните окръзи, по колко жители се падатъ на 1 учитель.

Отъ цялото население на България се пада единъ учитель:

въ	Силистренски	окръгъ	на 309	жители
»	Шуменски	»	» 313	»
»	Старо-Загорски	»	» 323	»
»	Варненски	»	» 358	»
»	Бургаски	»	» 361	»
»	Търновски	»	» 372	»
»	Пловдивски	»	» 376	»
»	Трънски	»	» 393	»
»	Хасковски	»	» 401	»
»	Сливенски	»	» 405	»
»	Т.-Пазарджикски	»	» 409	»
»	Русенски	»	» 436	»
»	Софийски	»	» 438	»
»	Врачански	»	» 440	»
»	Севлиевски	»	» 442	»
»	Разградски	»	» 457	»
»	Кюстендилски	»	» 467	»
»	Ломски	»	» 469	»
к	Плевенски	»	» 487	»
»	Ловчански	»	» 484	»
»	Видински	»	» 527	»
»	Свищовски	»	» 565	»

Частно за българското население и за българските народни училища се пада единъ учитель:

въ	Шуменски	окръгъ	на 257	д.	българи
»	Старо-Загорски	»	» 311	»	»
»	Варненски	»	» 314	»	»
»	Бургаски	»	» 333	»	»
»	Силистренски	»	» 338	»	»
»	Търновски	»	» 346	»	»
»	Сливенски	»	» 371	»	»

въ	Пловдивски	окръгъ	на	377	д. българи
»	Хасковски	»	»	380	» »
»	Видински	»	»	388	» »
»	Трънски	»	»	389	» »
»	Врачански	»	»	400	» »
»	Разградски	»	»	401	» »
»	Русенски	»	»	401	» »
»	Т.-Пазарджикски	»	»	406	» »
»	Софийски	»	»	443	» »
»	Ломски	»	»	446	к »
»	Плевенски	»	»	462	» »
»	Кюстендилски	»	»	466	» »
»	Севлиевски	»	»	477	» »
»	Ловчански	»	»	506	» »
»	Свищовски	»	»	540	» »

За да можемъ да си съставимъ по-ясно понятие за състоянието на учебното дело въ разните окръзи, тряба да сравняваме за всякой окръгъ броевете на училищата, учителите, учениците и населението; за тая цель ще приведемъ по-долу няколко сравнителни таблици. Преди това нека разгледаме някои сведения по броя на учениците.

Презъ учебната 1894—95 година е имало, споредъ преброението на 1. януари 1895. год., 552,885 деца (282,210 момчета и 270,675 момичета) на възрасть отъ 6—12 год. сир. приблизително $^1/_6$ отъ цялото население (3,276.467 души). Отъ това число деца, подлежащи на задължително учение, са се записали въ началото на учебната година въ основните училища само 317,094, и именно 222,185 момчета и 94,909 момичета. Съ общи думи: отъ подлежащите на задължително учение деца са постъпили въ училища 57·35%, и именно 78·73% момчета и 35·06% момичета. Тряба да се забележи тукъ, че броя на записаните въ началото на учебната 1894|95. год. деца въ училищата е значително по-голямъ отъ колкото горния брой 317,094, но въ числото на тия записани е имало 24,911 деца по-стари отъ 12 години, не подлежащи на задължителното учение и несметнати въ горе-приведените проценти, както и такива деца не ще се сметнатъ въ следнята таблица, която ни дава за разните окръзи, по колко процента отъ подлежащите на задължително учение деца са постъпили въ основните училища.

Окръзи	Отъ подлежащи на задълж. учение			На 100 ученици се падатъ ученички
	100 деца въобще	100 момчета	100 момичета	
	са посещавали училищата			
Шуменъ	79·72	87·45	71·71	75·85
Силистра. . . .	75·66	87·24	63·06	64·67
Варна	67·10	78·39	55·09	64·17
Руссе	65·81	82·90	47·68	52·43
Севлиево. . . .	62·51	89·92	34·39	35·26

Окръзи	Отъ подлежащи на задълж. учение			На 100 ученици се падатъ ученички
	100 деца въобще	100 момчета	100 момичета	
	са посещавали училища			
Ст.-Загора . . .	62·31	88·35	35·57	37·83
Търново	61·69	79·92	42·98	49·05
Пловдивъ . . .	59·58	81·10	37·52	42·40
Бургасъ	57·28	73·85	40·15	51·19
Вратца	55·96	82·43	28·05	29·28
Плевенъ	55·79	84·29	25·89	26·79
София	55·67	79·92	30·47	33·62
Сливенъ	55·19	78·20	31·61	38·47
Т.-Пазарджикъ .	54·86	78·78	30·22	35·13
Свищовъ . . .	51·78	72·17	30·31	37·22
Ломъ	49·68	79·41	18·87	21·15
Хасково	49·19	76·09	21·15	25·48
Ловечъ	47·88	76·39	18·39	21·93
Видинъ	44·65	73·56	14·37	17·14
Разградъ	44·17	57·30	30·10	58·08
Трънъ	41·11	67·30	12·03	14·90
Кюстендилъ. . .	39·74	64·52	14·03	18·38
За княжеството .	57·35	78·73	35·06	40·82

Колкото се отнася до посещението на българските народни училища, които за насъ представятъ по-голямъ интересъ, статистиката не ни дава за съжаление такива специални сведения, както приведените въ преднята таблица, защото при преброението на децата, подлежащи на задължително учение, не се е правило разлика по народности и вероисповедания. При всичко това ние можемъ отъ тия материали, които съдържа изданието на статистическото бюро, да изведеме някои резултати, които, ако и не абсолутно точни, са доста близки до истината. Отъ сравнение броевете на населението за разните окръзи и на подлежащите на задължително учение деца се намярва, че последните образуватъ приблизително $^1/_6$ отъ населението, а тъй също броя на момичетата приблизително е 97·2% отъ това на момчетата. Като се вематъ тия отношения за основа, намярваме:

Български деца, подлежащи на задължително учение (на възрасть отъ 6 до 12 години), е имало 423,549, и именно 214,781 момчета и 208,768 момичета; отъ тяхъ са посещавали (освенъ децата по-стари отъ 12 год.) българските народни училища 242,914, отъ които 179,896 момчета и 63,018 момичета. Съ други думи: отъ подлежащите на задължително учение деца са ходили въ училище само 57·37%, и именно 83·75% момчета и 30·13% момичета. Като сравнимъ тия проценти съ съответните проценти, които се отнасятъ до общото население на България въ преднята таблица, намярваме, че въ процентите за децата, които са ходили въ училище, се явява една незначителна разлика отъ

$2/_{100}$% въ полза на българското народно училище; тая разлика обаче може да произхожда и отъ приблизителностьта на горните числа. По-съществена разлика се явява между процента на момчетата и момичетата именно 5% повече за момчетата и 5% по-малко за момичетата.

Следнята таблица, ако и пресметната отъ насъ съ приближение, ни дава възможность да съдимъ за релативното състояние на учебното дело въ разните окръзи.

Отъ 100 деца българчета подлежащи на задължително учение, са посещавали училища:

Въ	Шуменския окръгъ	80	Въ	Бургаски окръгъ	58
»	Варненски »	69	»	Т.-Пазардж. »	58
»	Ст.-Загорски »	68	»	Врачански »	56
»	Търновски »	68	»	Плевенски »	$54^1/_2$
»	Силистренски »	67	»	Хасковски »	$53^1/_2$
»	Сливенски »	62	»	Софийски »	51
»	Русенски »	$61^1/_2$	»	Свищовски »	50
»	Разградски »	61	»	Ломски »	50
»	Пловдивски »	60	»	Ловчански »	45
»	Севлиевски »	60	»	Кюстендилски »	40
»	Видински »	59	»	Трънски »	40

Средно за княжеството — 57.

Тая табличка ни показва, че задължителното учение още далеко не е проведено до удовлетворителенъ размеръ и че въ това отношение ще има още много да се работи. Шуменскиятъ окръгъ прави въ това, както и въ друго отношение, едно щастливо изключение.

Ние ще се ограничимъ тукъ да представимъ на читателите си още две сравнителни таблици, които съставихме възъ основа на статистическите материали съ цель да дадемъ едно понятие за развитието и състоянието на българските народни училища по разните окръзи. За да се съди основателно върху развитието и състоянието на учебното дело въ една местность, тряба да се взематъ въ внимание много различни неща — не само броя на училища, учители и ученици, а и подготовката на учителите, учебните средства, помещенията и пр.; за тия последните неща обаче първата часть отъ училищната статистика не съдържа никакви сведения. Ако при все това се опитваме да представимъ въ числа релативното развитие и състояние на основните ни училища за разните окръзи, то правимъ това по следните съображения: учебното дело ще е по-развито количествено въ тая местность, дето при едно и също население има и повече училища; и повече учители и повече ученици; отъ друга страна едно училище е толкова по-добре поставено въ качествено отношение, колкото повече учители (разумява се най-много по 1 учитель на отделение) има и колкото на 1 учитель се падатъ по-малко ученици. Въ следната таблица сме пресметнали за всякой окръгъ [1]) по-колко

[1]) Както таблиците, които следватъ, тъй и всички други, които до сега приведохме представятъ сведения за отделните окръзи. Не ще съмнение, че много по-интересно щеше да бъде, ако тия сведения се дадяха за отделните околии и даже за помалки територияльни разделения, но това би ни отвлякло твърде далеко; изисква се за това време и грамаденъ трудъ, то е пакъ работа на статистическото бюро.

български народни училища, учители и ученици се падатъ на 100 души българско население. Произведението на получените по тоя начинъ числа ще бъде очевидно толкова по-голямо, колкото производителите са по-големи; това произведение вземаме като мерило за развитието или по-добре за разпространението на основното учение въ надлежния окръгъ. Въ таблицата всички подобни произведения са поставени въ последнята колона, а окръзите сме наредили единъ следъ другъ по редъ споредъ големината на съответното произведение. Таково едно мерило, колкото и да изгледва произволно, но то не е лишено отъ основание и може да ни служи за сравнение на разните окръзи въ учебно отношение.

Окръзи. [1])	На 100 жители българи се падатъ			Сравнителни числа за разпространението на учебното дело въ отделните окръзи
	Народни български училища	Учители и учителки	Ученици	
Шуменъ	0·15	$0·38_5$	14·32	0·83
Варна	0·19	0·32	12·43	$0·75_{57}$
Бургасъ . . .	0·18	0·30	10·20	0·55
Ст.-Загора . .	$0·13_3$	0·32	12·00	0·51
Силистра . . .	0·13	0·30	12·21	0·48
Сливенъ . . .	0·146	0·27	10·81	0·43
Т.-Пазарджикъ .	$0·18_1$	0·25	9·34	0·42
Видинъ. . . .	0·14	0·26	10·86	$0·39_5$
Търново . . .	0·107	0·29	12·25	0·38
Пловдивъ. . .	0·113	0·265	10·95	0·33
Трънъ	0·17	0·26	7·45	0·33
Разградъ . . .	0·118	0·25	10·81	0·32
Руссе.	0·114	0·25	11·00	0·31
Враца	0·11	0·25	10·29	0·28
Ломъ	0·12	0·22	9·10	0·24
Севлиево . . .	$0·10_6$	0·21	10·62	0·24
София	0·103	0·23	9·47	0·22
Хасково . . .	0·109	0·263	9·42	0·22
Кюстендилъ . .	0·125	0·21	7·78	$0·20_4$
Плевенъ . . .	0·085	0.21	10	0·18
Свищовъ . . .	0·10	0·185	9	0·17
Ловечъ. . . .	0·09	0·20	8·16	0·15
За княжеството	0·12	$0·25_6$	10·38	0·32

Отъ тая таблица се вижда, че сравнително съ населението имать окръзите: Варна, Т.-Пазарджикъ, Бургасъ, Трънъ и Шу-

[1]) Окръзите са наредени споредъ големината на числата въ последнята колона.

менъ най-много училища, а окръзите: Плевенъ, Ловечъ и Свищовъ най-малко. Въ отношение на броя на учителите стоятъ най-добре окръзите: Шуменъ, Варна, Ст.-Загора, а най-зле: окръга Свищовъ. Откъмъ броя на учениците стоятъ на първо място окръзите: Шуменъ, Варна, Ст.-Загора и Търново, а на последно: Трънъ, Кюстендилъ и Ловечъ. Изобщо, споредъ насъ, вижъ (последната колона въ таблицата), най-разпространено е основното образование въ окръзите: Шуменъ и Варна, а най-ограничено въ окръзите: Ловечъ, Свищовъ и Плевенъ.

Въ следната таблица сме пресметнали за всякой окръгъ по колко учители се падатъ на едно училище и на единъ ученикъ. Произведението на двете тъй сметнати числа ще бъде по-голямо, колкото производителите са по-големи; споредъ горните ни обяснения това произведение може да ни служи като мерило за качеството на училищата въ тоя или оня окръгъ, до колкото това, разбира се, зависи отъ отношенията между броевете на учителите отъ една страна и на училищата и учениците отъ друга. Произведенията за разните окръзи са поставени въ последната колона, като сме ги помножили всички съ 1,000,000 за по-лесно сравнение.

Окръзи	Колко учители се падатъ на едно училище	Колко учители се падатъ на единъ ученикъ	Сравнителни числа за качеството на училищата въ разните окръзи
Шуменъ	2·61	0·0272	70992
Търново	2·71	0·0238	64498
Хасково	2·32	0·0278	64496
Ст.-Загора	2·41	0·0265	63865
Т.-Пазарджикъ	2·40	0·0239	57360
Пловдивъ	2·34	0·0242	56628
Ловечъ	2·28	0·0242	45018
Силистра	2·27	0·0242	54934
Плевенъ	2·52	0·0214	53928
Враца	2·23	0·0236	52628
Трънъ	1·50	0·0347	52050
София	2·17	0·0238	51646
Разградъ	2·18	0·0231	50358
Руссе	2·18	0·0224	48832
Кюстендилъ	1·71	0·0275	47025
Сливенъ	1·85	0·0249	46065
Ломъ	1·83	0·0246	45018
Видинъ	1·85	0·0237	43845
Варна	1·67	0·0255	42585
Бургасъ	1·65	0·0250	41250
Севлиево	1·98	0·0197	39006
Свищовъ	1·83	0·0206	37698

Заб. Числата въ първата и въ втората колона тряба да се разумяватъ тъй, напр. за Шуменъ числото 2·61 въ I-та колона значи, че на 100 училища се падатъ 261 учители, а числото 0·0272 казва, че на 10,000 ученика се падатъ 272 учители.

Като сравнимъ тая таблица съ по-предната виждаме, че съ изключение на Шуменъ, който и въ двете таблици държи първо място, другите окръзи са се значително разместили. Тъй въ попреднята таблица Ловечъ заемаше последне, а въ тая — доста почетно място; това се обяснява лесно. Въ сравнение съ населението си Ловчанскиятъ окръгъ притежава малко училища, учители и ученици, но за това сравнително съ училищата и учениците броя на учителите е по-голямъ отъ много други окръзи, а положението на окръзите въ втората таблица зависи именно отъ това последното обстоятелство. Свищовскиятъ окръгъ заема и въ двете таблици последно и предпоследно място, а това мислиме е достатъчно да се заключи за долното състояние на народното учебно дело въ тоя окръгъ.

И

Илюстрована географическа Христоматия отъ А. Воронецкій прѣвелъ и допълнилъ С. Христовъ. Часть III. Европа. Съ 58 картини извътрѣ. Пловдивъ. Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ. др. 344,8-⁰ цена 3 лъва.

Между индиректните средства за нагледно обучение първо място заематъ несъмнено географическите характерни картини, които заключаватъ въ себе си туку-речи всички помагала отъ тази група. Подъ името географически характерни картини разбираме нагледно описание на някой географически предметъ съ цель да се даде на четеца или слушателя по възможность ясно представление за този предметъ. Географическите характерни картини потикватъ и оживяватъ интереса къмъ географическо обучение даватъ за някои общи характеристики подробни разяснения, способствуватъ да се узнаятъ специалните особности въ природата на земите и въ духътъ и живота на жителите имъ, пробуждатъ искрена любовъ къмъ предметите, за които е дума, утвърждаватъ съзнанието, като че сме си у дома всредъ изпълненото съ разнообразенъ животъ и украсено съ чудни образи и явления земно жилище (**Prange: Pädagogischer Jahresbericht**, XII. стр. 306).

Илюстрованата географическа христоматия на Воронецкій (часть III) ни дава много картини изъ природата, градовете, народния животъ и културата на Европа. Материалътъ е добре подбранъ и всичко характерно за Европа е достатъчно изтъкнато. Главниятъ въпросъ обаче, който изпъква напреде ни, като разгледваме тази книга, я употребението ѝ при обучението. Въ предговорътъ на първата часть отъ христоматията (издадена въ 1893 г.) е казано: цельта на тази Христоматия е да служи като пособие въ ръцете на учениците при минаването обши познания по математическа и физическа география и да даде материалъ за четене по този предметъ въ границите на този курсъ«. Третата часть на Христоматията няма предговоръ, но, като земеме актъ отъ предговора на първата часть и като знаемъ програмата по география въ класните училища и гимназиите, може да се заключи, че втората и третята часть отъ тая христоматия се смятани като пособие за учениците отъ втори класъ; а това е

голямъ товаръ за тяхъ. Те трябва да платятъ 5—6 лева за двете христоматии, а пъкъ въ класъ не ще можатъ да прочетатъ повече отъ 30 листа, защото програмата по георгафия за втори класъ е много претрупана, та едва може да се премине нàдва нàтри предвидениятъ материалъ, камо ли да се четатъ и статии отъ христоматията въ класъ. За ученици отъ първите два класа е потребна малка христоматия, въ която да са поместени само най-характерните картини изъ природата, градовете, народниятъ животъ и културата по цялото земно кълбо. Христоматията на Воронецкій е много добра книга за прочеть и тя не би трябало да липсва отъ никоя ученическа и учителска библиотека; тя би могла да послужи до някъде и за пособие на ученици отъ педагогическо училище, но за ученици отъ първите два класа тя е много голяма и много скъпа пъкъ и статиите ѝ са дълги и езикътъ ѝ не е нито добъръ, нито дотамъ достъпенъ за тяхъ.

Въ предговорътъ на първата часть отъ христоматията преводачътъ, г-нъ Христовъ, разправя и какъ да се четатъ статиите на христоматията. »Съгласно съ цельта на това издание тукъ съмъ поместилъ статии, които да се четатъ въ класъ и вънъ отъ класътъ. Статиите отъ първия видъ тряба да се четатъ тогасъ, когато е потребно да се подействува на въображението и чувството на учащите се съ картини, живо описание на местностьта, като на пустини, степи, тундри; на природни явления като: ураганъ, самумъ, водопадъ, разливание на река и пр. Повечето таквисъ статии по-полезно ще бъде, ако се четатъ отъ самия учитель, а другите, отъ втория видъ като описание на растения, животни и пр. да се посочватъ отъ учителя на учениците, те сами да си ги прочитатъ и после раскажатъ.« Този въпросъ е много важенъ и въ педагогическата литература не е още решенъ веднажъ за винаги. Докато едни педагози изискватъ, щото географическите предмети да се описватъ съ жива речь отъ учителя, други пъкъ настояватъ, че характерните географически картини трябва да се четатъ изъ книга. Oberländer казва: »По някога хваленото прочитание сполучливи географически характерни картини — съ оговорка, че хубавата имъ езикова форма не бива да се променя, ако искаме да подействува характерната картина върху учениците, което въ действителность се постига съ свободниятъ разказъ на учителя — не мога да удобра. Азъ съмъ на мнение, че свободната речь на учителя действува повече на учениците, отколкото прочетената картина изъ книгата именно затова, защото той променява думите; учительтъ кога говори свободно дава самъ и формата на материята, тя може много по-лесно да пригоди видътъ на езиковото изложение съ способностьта у учениците да схващатъ, отколкото авторътъ, който е придалъ на езика си въ книгата елегантна форма и който не е писалъ за някои особени класове, а изобщо за училището или пъкъ за голямата публика. ([1]) **Stauber** е пъкъ съвсемъ на друго мнение. »Едно отъ средствата, съ които се уживява обучението, е и прочета изъ географически съчинения. Азъ намирамъ, че е неспра:

---

[1]) Oberländer in Lüben's Padag. Jahresbericht. 23 Band. стр. 140.

ведливо, дето някои се обявяватъ принципиално противъ това Много учени и пътешественици са описали туй, което са преживели и видели, въ образцови съчинения както по съдържание така и по езикъ: и защо да се не прочете на учениците пригодното отъ тяхъ? Или тряба учительтъ да изучи на изустъ някое образцово подробно описание и тогасъ да го издекламира предъ уеениците или да го разправи на късо, при което ще олетятъ може би най-фините цветове на основаното върху очевидность описание? Не е ли по-добре да се прочетатъ те съ всичката си прелесть на оригиналностьта, тъй като и учительтъ по-история прочита характеристики за Салюста, Шилера, Ранке или Карлейла? Па не тряба ли да се носочва на учениците и нашата географическа лисература? (Stauber: Studium der Geographie страница 93).

Азъ съмъ прочиталъ самъ географически характерни картини на учениците отъ първите два класа, каралъ съмъ и тяхъ да четатъ въ класъ, а по̀ често съмъ имъ описвалъ въ свободенъ разговоръ много предмети, които съмъ самъ виждалъ или познавамъ добре отъ прочетъ и мога да кажа, че въ първиятъ случай резултата е най-слабъ, а въ третиятъ най-добъръ. Въ първиятъ случай учениците четатъ много лошо и отъ прочетеното много малко запомнятъ. Въ вториятъ случай, кога азъ чета, мъчно може да се следи за учениците и те не дотамъ добре слушатъ и много малко можатъ да схванатъ. Кога имъ разправямъ свободно, тогасъ те внимаватъ и можатъ всичко да схванатъ.

Екскурзия до езерата на Рила. Отъ Д. Илковъ. Мин. Сборн. XIV стр. 226—284. Отделенъ отпечатъкъ стр. 58.

Господинъ Д. Илковъ се е заелъ отъ седемъ години насамъ да събира материалъ за български географически речникъ и това го е накарало да пропътува голяма частъ отъ България. Плодъ отъ тези негови пътувания са напечатаните вече три студии: Дунавската равнина (сп. Мисълъ), Екскурзия по Калоферската планина (Периодическо списание кн. LII—LIII) и Екскурзия до езерата на Рила (Мин. Сборникъ XIV. т.). Първата статия ни дава обща характеристика на Дунавската равнина и слабата ѝ страна се състои въ това, дето възъ основа на малко факти се правятъ общи заключения за цялата равнина. Другите две статии са пътни бележки. Тамъ автора безъ редъ ниже своите впечатления отъ природата и отъ живота на хората, запира се често върху икономически въпроси и не малко пъти ни увлича съ живо описание и омаенъ разказъ. Главната цель на автора въ екскурзиите му — да събира материалъ за своя речникъ, — се е отразила зле върху студиите му, като го карала да обръща повече внимание върху имената и частностите изобщо, а да изпуща изъ очи цялото, общото. Той ни дава съвсемъ малко характеристики на особени форми отъ земната повърхнина и за това у него не са достатъчно изтъкнати отличните белези на Стара-Планина и Рила. Последната статия обаче далеко надминава първите две и по съдържание и по езикъ. Тука наблюдението е

по-дълбоко, схващанието по́ основно, а езикътъ на много места е художественъ.

Съдържанието на статията отговаря напълно на заглавието. Илковъ ни описва сполучливо езерата на Рила и внимателниятъ четецъ би могълъ съ малко трудъ да добие горе-долу същото общо представление за рилските езера, както ни го представя и неговиятъ спътникъ по Рила проф. Цвијић на стр. 90—94 въ неговата книга: Трагови старих глечера на Рили.) По Рила се намиратъ повече отъ 100 езера и те са разположени между височините 2140 и 2780, а най-много се намиратъ въ пояса отъ 2140—2400. Те не са големи и спадатъ къмъ онези планински езера, които се наричатъ морски очи (Meeraugen). Повечето езера са циркусни (Karseen) и добиватъ водата си главно отъ снежните сосни. Езерата са заградени главно отъ три страни съ конкавни скали, а отъ къмъ четвъртата страна са открити къмъ долината на реката, която взема началото си отъ езерото. Въ вглабнатините на езерата се гнездатъ големи снежни сосни, чийто долни краища са потопени въ водите на езерата. По-голямата часть отъ пирвазите на езерата е унизана съ гирдани отъ големи балвани, а по дъната на езерата стърчатъ често големи камъни сринати отъ високите скали. Водата на езерата, които редко иматъ 10—15 метра дълбочина (средната дълбочина е 5—6 м.) е зелена като смарагдъ. Езерата се изтичатъ или едно въ друго или пъкъ са начало въ някой река. Каналите на съединените езера биватъ или вкопани въ търсище, или са затрупани съ балвани, подъ които водата скрита клокоти, или пъкъ иматъ голямъ увесъ и образуватъ шумни скокове. Температурата на езерата варира между 7 и 16° ц., и има езера, на които зимната ледена покривка се задържа презъ цялото лято (Бозлу-Гйолъ 2780 м.). Не у всички езера живее риба и залудо са се мъчили овчари и калугери да развъдятъ пестърва и въ пустите езера.

Илковъ се счита честитъ, дето той заедно съ проф. Цвијића известиха първи на ученията святъ, какво и на Рила има следи отъ стари ледници, а пъкъ същевремено ни разправя съвсемъ малко за тия следи. Проф. Цвијић съзналъ много по-добре значението на това откритие, та го описва съ най-голяма грижливость и подробность, и е наименувалъ и самата си студия за Рила: »Следи отъ стари глечери по Рила«.

Всички пътни бележки изъ България заслужватъ особено внимание, защото те заместятъ за сега бъдъщите систематически изучвания и ще имъ послужатъ много пъти за основа, но желателно е, щото авторите да предаватъ верно впечатленията си и да се не стремятъ да красятъ слога си въ ущърбъ на действителностьта. Илковъ е попадалъ често пъти въ такива грешки. Ето какъ неверно характеризира той Стара-Планина, гледана отъ Софийското поле: »Централна Стара-Планина на лево отъ насъ, бе потънала въ светло синкава омара, презъ която се съзираха грамадните ѝ купообразни върхове, прилични на разкалени железни пирамиди, забодени съ острилата си въ небесата«. Въ статията

) Рецензирана въ „Български Прегледъ“ год. IV. кн. II. стр. 126—127.

се срещатъ и фактически грешки, но всички тези недостатъци се изплащатъ отъ много нейни достоинства.

Статистически сведения за българските държавни железници презъ 1896. година. София. Държавна печатница 1897. Стр. 105.

Още кримската война не беше свършена и презъ августъ 1854. година съветътъ на Танзимата въ Цариградъ се занимаваше съ въпроса за железнопътно съобщения въ турската империя. Съвета определи даже и посоката на главните железни линии: 1) Цариградъ — Одринъ — Пловдивъ — София — Нишъ — Крушевацъ — Смедерево — Белградъ, 2) Одринъ — Бургасъ — Провадия и 3) Варна — Провадия — Шуменъ — Разградъ — Руссе. Но тези добри желания щяха да останатъ за дълго време само желания, ако не беше настояло силно английското правителство да се построи линията Черна-Вода — Кюстенджа (1860). Първата железна линия въ България, Руссе — Варна, се построи пакъ подъ натиска на Англия и отъ английска компания въ 1867. година. [1]) После нея се построиха източните железни линии въ Южна България отъ баронъ Хирша. Правителството на свободна България, задължено чрезъ постановленията на Берлинския договоръ и ръководено отъ чисто местни нужди, се зае живо да прекара железни пътища. Гореозначената книга ни дава подробни статистически данни за положението на българските държавни железници презъ 1896. година. По съдържание тази книга се разпада на 14 глави: I положение на персонала, II дължина на линиите презъ 1996. година, III стойность на линиите, IV състояние на подвижниятъ материалъ презъ 1896. година, V деятелность на държавниятъ подвиженъ материалъ презъ същата година, VI деятелность на вагоните отъ чуждите железници, VII вагонно движение, VIII движение на влаковете, IX движение на пътници, багажъ, кучета и стоки, X движение на пътници, багажъ, кучета и стоки въ станциите на българските държавни железници, XI деятелность на ст. Белово по отношение къмъ станциите на източните железници, XII пренесените по българските държавни железници презъ 1896. година стоки съ 35% отстъпка, съгласно закона за насърдчение местната индустрия, XIII финансово положение на българските държавни железници презъ 1896. година, XIV произшествия по българските държавни железници презъ 1896. година. — Изъ многото статистиченъ материалъ намерихъ за добре да отбележа следните числа: Персонала на българските държавни железници презъ 1896. година се състоялъ отъ 890 души, отъ които 357 чиновника и 533 служащи (служащите получаватъ заплата помалка отъ 1200 лева годишно). Линиите на държавните железници презъ същата година са имали дължина 551.$_{5,1}$ действителни километри, а виртуални или тарифни 650. По отделно държавните линии иматъ следната дължина:

---

[1]) Гледай по подробно за това въ книгата Das Eisenbahnwesen auf der Balkan-Halbinsel von Dr. R. M. Dimtschoff, Bamberg 1894.

Название на линиите.	ДЪЛЖИНА	
	Действителни	Виртуални или тарифни
	Километри	
Царибродъ — Белово	160.$_{136}$	191
София — Перникъ	34.$_{800}$	49
Ямболъ — Бургасъ	109.$_{335}$	112
Руссе — Варна	224	272
Каспичанъ — Шуменъ	23.$_{750}$	26
Всичко . .	551.$_{591}$	650

Стойность на надържавните железни линии:

1) Линия Руссе—Варна наедно съ подвижниятъ материалъ е купена за . . . . . 53,317.000 лева

2) За линия Царибродъ—София—Вакарелъ са изразходвани до 1. януари 1897. год. . . . 19,198.810 »

3) За линия Ямболъ—Бургазъ са изразходвани до 1. януари 1897. година . . . . . 12,297.435 »

4) За линия София—Перникъ са изразходвани до 1. януари 1897. година . . . . . 5,966.204 »

5) За линия Каспичанъ—Шуменъ са изразходвани до 1. януари 1897. год. . . . . 2,397.096 »

Всичко . 93,176.540 лева

По българските държавни линии са пропътували 348.999 души 28,948.508 кил., следователно на пътникъ се падатъ по 75.$_{93}$ километра.

Равносмятката на прихода и разхода е сключенъ съ 4,801.522.$_{30}$ лева, при която чистъ приходъ само 749.724.$_{09}$ лева.

Handbuch der Geophysik von Dr. Siegmund Günther, o. Professor der technischen Hochschule in München. Zwei Bände. Zweite gänzlich umgearbeitete Auflage. Verlag von Ferdinand Enke. 1897. Lieferung 1—4 стр. 512.

Проф. Сигмундъ Гюнтеръ е предприелъ второ издание на своята »Физика на земята«, която бе посрещната отъ всякъде съ удобрение. Материала въ нея е изложенъ така, щото съ познанията, които е добилъ гимназиста по физика и математика, да може да следи вървежа на систематическото развитие. Особена ценность на книгата придаватъ подробните библиографически бележки, които придружаватъ всеки отделъ. Ето какъ се реди материала въ това съчинение: подиръ обстоятелственото литературно — историческо въведение следватъ няколко отдела, въ които се разгледва земята като небесно тело и се прави опитъ да се покаже мястото, което ѝ се пада въ света (Weltganzen). После това се определятъ формата, големината, гъстотата и движенията на нашето земно кълбо; отъ разпределението на топлината се вади заключение за неговото вътрешно състояние и отъ

тамъ се преминава къмъ вулканическите явления и землетресенията. Електро-магнетическите отношения на земното тело образуватъ предметъ на особенъ отделъ. После това се разгледва физиката на атмосферата, въ която спадатъ теоретическата и практическата метеорология и учението за климата. Наредъ съ въздуха иде водата, а наредъ съ учението за атмосферата иде общото учение за морето, дето се разгледва водната маса, която покрива нашата земя, въ тихо и подвижно състояние, като изеснява същевременно динамическите съотношения на морето и сушата, която се мие отъ него. Естественъ завършъкъ на това съчинение образува сушата. Изучава се геологическиятъ ѝ градежъ и разчлененето на повърхнината ѝ, също и свойствата на подвижната и твърдата вода (снягъ и ледъ), която се намира на нея. И най-после сама по себе си иде най-важната задача на геофизиката — земната морфология, която се стреми да изясни сегашната направа на кое и да е място отъ земята чрезъ правилното действие на изследваните вече природни сили въ предните отдели на това съчинение. — Биологията е изключена отъ геофизиката, защото за нея, щомъ не преобладава чисто географическо обстоятелство, важи много повече химията и физиологията отколкото физиката.

Геофизиката на Гюнтера ще излезе до началото на пролетьта (1898. година) въ два тома (80 коли) и ще струва 30 марки. До сега са излезви отъ печатъ първите 4 випуска и струватъ по 3 марки единиятъ.

Отечествена география съ географията на другитѣ страни въ Балканския полуостровъ и Ромжния. Учебникъ за долнитѣ класове на гимназиитѣ и другитѣ класни училища отъ Василъ Кжнчовъ. Съ 2 карти на Балканския полуостровъ и 6 чертежи. Второ издание. Пловдивъ. Издание и печатъ на Х. Г. Дановъ. 1897. стр. 177, 8-о. Цѣна 2 лъва.

Отъ отечествената география на В. Кънчовъ [1]) се яви второ издание пригодено специално за учебникъ на българските училища. Въ това издание са направени много поправки и подобрения, като са прибавени въ края на книгата статистически прегледъ и азбученъ регистъръ на географическите имена. Въ книгата има 6 уместни чертежи и две карти на Балканскиятъ полуостровъ ще се прибавятъ тепърва.

А. И.

Четиво по срѣдна история, съставили нѣколцина руски прѣподаватели, подъ редакцията на професора П. Виноградова, понàши Н. А. Начовъ, книга първа, стр. 448, цѣна 4 лева, Пловдивъ, 1887 год., издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ.

Не единъ пъть се е писало и говорило, че на нашата учаща младежъ тряба да се дадатъ помагала, за да може да допълва знанията, що добива въ училищата, било чрезъ самостоятелно

---

[1]) Рецензирана въ „Български Прегледъ“ год. IV кн. II, стр. 118—119.

четенье, било чрезъ упътванье и четенье въ класъ. Учениците въ другите страни винаги иматъ при-ръки подобни помагала, когато у насъ сеща човекъ, че и на най-трудолюбивите, на най-добрите и любознателни ученици липсва много нещо, понеже нямать средства да допълватъ знанията, добити въ училището. Въ последните години сме щастливи да видимъ, преведени на български, няколко помагала и дано това се продължава, за да можемъ въ известно време да се здобиемъ съ такива не само по тоя или оня предметъ, а по всички предмети, та по такъвъ начинъ да добиемъ и ние това, що е необходимо за по-пълното развитие на учащата младежъ. Едно таково помагало, чиято полза, уверенъ съмъ, ще бъде голяма, било ако служи за самостоятелно четенье, или за четенье въ класъ, или най-сетне като средство за самообразование, е казаното »Четиво по срѣдна история«, което е вещо съставено отъ специалисти и компетентни лица.

Изучваньето на средневековата култура и на нейното постепенно развитие и изучваньето на средневековите идеи, на тяхното появяванье, на измененията, що са претърпявали съ течение на времето и поради разни условия и влияния, е отъ голяма важность и много поучително, защото отъ средневековата култура и идеи са произлезли идеите и културата на новите времена. Това изучванье е толкова по-важно, че отъ него нагледно се вижда, какъ културата на единъ напредналъ народъ не пропада, макаръ да е пропадналъ самия народъ — неинъ носитель, какъ потъпкана на гледъ за някое време, тя отново се подига и подъ нейното влияние се изменяватъ и обичаите, и живота, и възренията на хората.

До сегашния векъ, до когато на историята гледаха обикновено като на наука, която тряба да разказва само за разни войни, за кралски и княжески тържества и пр., средната история именно представяше най-неинтересната, най-несвързаната и най-мъчната часть отъ историята — същинска мъка за учащите. Ала сега, когато възренията относително историята се измениха, когато почна да се обръща главно внимание на състоянието на народите въ разните времена, на идеите, що са ги вълнували и влияели върху техния животъ, върху техните нрави, икономическо и културно състояние, на влиянието на събитията върху живота имъ и пр., историята на средните векове ни се представя въ съвсемъ другъ видъ. Това именно обстоятелство, че казаното »Четиво по срѣдна история« отговаря напълно на новите възрения относително историята, го поставя високо въ руската учебна литература и се посрещна одобрително отъ руския печатъ, както се вижда отъ предговора на г. Н. А. Начовъ, дето се цитиратъ и някои пасажи, взети отъ видни руски журнали, които са писали за него.

Както се вижда отъ заглавието, ние имаме само първата часть отъ съчинението, която съдържа историята на средните векове до IX векъ, изложена въ 18 статии [1]): Ала отъ това що имаме и отъ рецензията излязла отъ учебния комитетъ при ми-

---

[1]) При всичко че съчинението е съставено отъ разни автори и състои отъ отделни статии, систематичностьта на изложението, както и свързката на отделните части, нищо не губятъ.

нистерството на нар. просв. въ Русия и напечатана въ журн. мин. нар. просв., дето се казва по няколко думи за достоинството на разните статии отъ цялото съчинение, се вижда, че средновековиятъ животъ, култура, идеи, важни събития и моменти, що са влияли върху живота на народите, са представени въ цялото си състояние тъй, че това съчинение дава пълна картина на средневековата култура и животъ. Тъй както това съчинение държи видно място даже въ руската учебна литература и е полезно, и като помагало, и като средство за самообразование, то мисля, че ще бъде добре да се запознаятъ нашите четци по-отблизу съ него.

Първата статия »Германците до великото преселение на народите« (стр. 1—37) съдържа хубаво и подробно описание на начинътъ на живота, правите, културното състояние на германците преди великото преселение, състоянието на земледелието, скотоводството, родовите и обществени наредби и пр. — Отъ прочитанието на тая обстоятелствена статия можемъ да разберемъ отъ после, като се запознаемъ и съ влиянието на римската култура, и на християнството, и на новите условия, идеите, наредбитѣ и културното състояние презъ средните векове. II. Статия »Религията на германците« (стр. 37—68) ни говори за »свръзката на религиозните вярвания на германците съ старите предания отъ арийска епоха«, за изменението на тия вярвания подъ влиянието на климата и на историческите условия, за боговете и »великаните«, за вярванията относително състоянието на душата следъ смъртьта и относително края на света, за празниците, жертвоприношенията и жреците. VI. статия »Аларихъ и вестготите» (стр. 120—173) подробно ни расправя за борбите между римляните и германците, като почнемъ отъ първите нахлувания на тия последните въ римските земи, а именно отъ нахлуването на кимвритe и тевтоните, чакъ докато вестготите се поселили въ Южна Галия и после основали свое кралство въ Испания. Ала тая статия не съдържа само просто описание на тия борби, които най-сетне доведоха до такива важни последствия, а ни разправя и за отношенията между римляните и германците въ тая епоха, за влиянието на римската култура върху германците, особено върху тия, що живели близо до границите, какъ ненаселените римски земи се заселвали отъ германци, и те постепенно добивали значение въ войската и следов. въ държавата, какъ постепенно империята ослабвала и състоянието на римското население се изменявало, какъ германците се усилвали и християнството съ своите мечти за »царството божие«, което станало господствующе отъ време на Константина, не било въ състояние да запази слабата империя, и най-сетне, по силата на самото естество на работите, германците завладели земите на империята и се поселили въ тяхъ. Отъ VII. ст. »Меровингско общество« (стр. 173—196) се вижда състоянието на германците въ първите векове следъ великото преселение — много интересенъ въпросъ въ средната история — а именно, какво нещо са били »кралските вили« следъ Великото преселение, влиянието на римските пороци върху варварите, тогавашната жестокость и изчезванье на вар-

варските добродетели, стремежътъ на варварите къмъ външенъ блясъкъ, раното влияние на покорените и на римското образование върхъ варварските кралье и стремежътъ на тия последните да подражаватъ на римския редъ, на рим. данъци и право. VIII. ст. »Варварски Закони« (стр. 196—216) ни представя съдебните обичаи на германците и тяхното умствено състояние преди да се поселятъ те въ римските провинции. Въ тая статия се намиратъ доста подробни извадки отъ разни варварски закони, които ни запознаватъ нагледно съ тяхъ. — Епохата на Карла Велики, неговиятъ животъ, неговите грижи за образованието, състоянието на тогавашната римско-християнска наука, дейностьта на учените, що окръжавали Карла, животътъ на оная епоха, обаятелната личность на Карла, възстановяването на западната рим. империя, какъ е било подготвено то и какво значение е имало, какъ гледали съвременците на императорската власть, законодателната дейность въ време на Карла, характерътъ на капитуларите и на управлението, са изложени обстоятелствено въ следните три хубави статии: »Карлъ Велики, неговата личность и грижи за просвещението« (стр. 390—420). »Възстановяванье на западната римска империя« (стр. 420—429), »Капитулариѝ на Карла Велики и общи изводи за неговата държавна деятелность« (стр. 429—448). Освенъ това въ тая последна статия има извадки отъ поглавните капитулариѝ. Въ X. ст. »Италия и папството въ VI. векъ« (стр.252—284) е описано окаяното положение на Италия въ първите времена на средните векове — а таково е било положението и на всичките земи, що влизали въ състава на зап. рим. империя —какъ черквата, която добила своя особена и силна организация и даже политическо значение още въ време на империята, придобива големи богатства и голямо политическо влияние, какъ се усилва папската власть и добива голямо политическо значение въ Италия вече въ края на VI. векъ, поради самите тогавашни обстоятелства, а влиянието ѝ се распространява въ Галия, въ Испания, въ Британия, и какъ се подгатвя най-сетне борбата между източната и западна черква. Въ XI. ст. »Бонифаций, апостолъ на Германия« (стр. 284—308) се описва постепенното разпространение на християнството между германците, ролята на ирландските и англо-саксонски миспонери, както и на франкските владетели въ това дело, и какъ папската власть добила значение въ Германия. Съ една дума тукъ ни се разправя какъ германците влизали чрезъ християнството въ кръга на римско-християнската култура, до времето на Карла Велики, когато тая култура доби голямо влияние върху тяхъ. Освенъ това отъ тая статия се вижда, че черквата въ първите времена била принудена да изменява тия свои правила, които били противуположни на варварските обичаи, и че християнските учения не си оставатъ чисти, а се смясватъ съ езически вярвания. Ето напр. какво срещаме на стр. 298—299: »Изискванията на християнския законъ биле досущъ нови за германцитѣ и не се съгласявали съ тѣхните възгледи. . . . Затуй ставало нужда да отстъпва проповѣдника отъ тия изисквания. Като не се наемалъ по своя власть да допусне нѣкакви измѣнения, Бонифаци водѣлъ за тая цель кореспонденция както съ англиканското духовенство, така и съ папата. Въ тия писма се зачеквали

най-жизнени въпроси, посочвали се най-важнитѣ отстѫпвания отъ християнския законъ. Така, папа Григори II., отговаряйки въ едно писмо Бонифацию на въпросите му, засяга таинството на брака, отпадъка на нъравите у духовенството, забранява да се употрѣбява месо отъ жертвени животни. У германците езичници да се свързва бракъ между роднини било обикновено нѣщо, ала християнската църква инакъ гледала на това. По нейните строги възгледи, дори и така нареченото духовно сродство, съставяло прѣчка за женидба. Разбира се, ставало нужда да се правѭтъ различни смекчения, и ето Бонифаци добива за това воля отъ папата. »Ти ни писа, казва се въ писмото на Григорий II., до кой поясъ се допущатъ браковетѣ между роднини. По наше мнѣние, ако някои се смѣтатъ за сродници, то такива не би трябало да стѫпватъ въ бракъ. Но понеже е много по-добро, най-вече между варварско племе, умѣреното тълкуванье на закона, нежели строгото му изпълнение, то слѣдва да се допуща бракътъ, начинайки отъ петия поясъ.« По въпроса за порочния животъ на някои свещеници и епископи, Григори II. съвѣтва да не се отбягва отъ тяхното общество. . . . . Едни (отъ покръстените германци) тайно, а други явно принасяли жертва на дръвеса и ржчеи, палѣли свещени огнйове, стрували различни гатания. . . . . могло да се срѣщнатъ свещеници, които принасяли жертви на езическитѣ богове и ѣли жертвено месо, а после отивали да извършѫтъ кръщенка по християнски обредъ«.

Много важна часть отъ това съчинение са три статии, които се отнасятъ до славяните и две до Византийската империя. Рускиятъ журналъ »Руская школа« справедливо говори следнето за тая часть: „Славянству въ Христоматіи посвящены три блестящихъ статьи П. Милюкова: »Разселеніе славянъ«, »Древнѣйшій бытъ славянъ« и »Религія славянъ«. По научному характеру и блестящему изложенію очерки г. П. Милюкова стоятъ выше всего, что имѣется по исторіи славянства въ нашей учебной литературѣ, но, конечно, содержаніе этихъ очерковъ, особенно третьяго, можетъ быть сознательно усвоено учениками не иначе, какъ при посредствѣ преподавателя“. За втората статия относително Византийската империя. (XII. ст. »Левъ III. Исаврианинъ«, стр. 308—330) същиятъ журналъ казва: »Г. Смирновъ (авторътъ на тая статия) въ изложеніи вопроса объ иконоборствѣ усваиваетъ научную точку зрѣнія на это явленіе, которая долго пренебрегалась нашими учебными руководствами; кромѣ того, въ эго статьѣ читатели найдутъ много цѣнныхъ свѣдѣній объ областномъ устройствѣ Византіи VIII. в. и законодательной дѣятельности иконоборческихъ императоровъ« (Русская школа, № 3, мартъ 1897, стр. 191). А учебниятъ комитетъ при минист. на нар. просв. въ Русия въ журн. Мин. Нар. просв. казва: »выдаются статьи г. Милюкова (о разселеніи, древнѣйшемъ бытѣ и религіи славянъ), отличающіяся строгою научностью и обдуманностью и тѣмъ не менѣе не превосходящія предѣловъ гимназической общедоступности. За статията »разселението на славяните« и за другите статии относително южните славяни (ненапечатани още) срещаме: »Всѣ эты статьи отличаются высокими достоинствами и должны считаться

украшеніемъ сборника«. За първата статия относително Византийската империя, (IX. ст. »Империята въ VI. в. и Юстинианъ«, стр. 216—252) същиятъ журналъ казва: »Въ сравнительно небольшой, по объему, статьѣ онъ успѣлъ (проф. Виноградовъ, авторътъ на тая статия) выяснить и происхожденіе культурной и этнографической противоположности между восточной и западной половинами римской имперіи, нарушеніе единства вслѣдствіе утвержденія варварскихъ германскихъ племенъ въ западной части, внутренніе затрудненія и порядки въ восточной имперіи V и VI вѣка, характеръ правленія Юстиніана и внѣшную эго политику, направленную къ возстановленію непосредственной власти въ Италіи и Африкѣ, при чемъ въ главныхъ чертахъ изложенъ ходъ вандальской и готской войны« (Журн. Мин. Нар. Просв., Іюнь, 1895, стр, 9, 20 и 18).

III. ст. »Разселение на славяните« (стр. 68—84) подробно ни описва борбите на славяните съ византийската империя и заселваньето на Балканския полуостровъ съ славяни, както и заселваньето на разните славянски народи въ земите, дето живеятъ сега. IV. ст. »Най-старинятъ битъ на славяните« (стр. 84—104) ни представя въ голяма пълнота родовия и племененъ животъ на славяните: домашната община, братствата, племената, какъ се разложила тая първобитна демократическа, родова и племенна уредба, какъ тя дала място на княжеската, на държавната власть и на наследственостьта у първите фамилии, които образували особено влиятелно и съ власть съсловие — съсловието на болярите, и какъ се запазили родовите връзки и при това състояние. А тъй също се описва начинътъ на живееньето на славяните, техните нърави и характеръ. — Като се сравни тая статия съ първата (животътъ на германците) ясно се вижда, че въ наредбите и начинътъ на живота у първобитните народи, особено които са отъ еднакво произхождение, има голяма прилика. Не по-малъкъ интересъ представя и V. ст. »Религия на славяните« (стр. 104—120), въ която се разглеждатъ божествата на славяните, поклонението на предците (домашниятъ култъ), вярванията за задгробния животъ, смесваньето на езич. божества съ разни светци, езическите празднини и запазваньето на някои отъ тяхъ въ християнските времена, следъ като приели християнска форма. Ето напр. на стр. 111—112 що се казва за коледа: »Като другитѣ арийски народи, славѣнитѣ си прѣдставяли цѣлия кржговратъ на годишнитѣ врѣмена въ видъ на непрѣкжснжта борба между свѣтлитѣ и тъмни сили на природата, въ която (борба) надвиватъ ту еднитѣ, ту другитѣ по редъ. Изходна точка на тоя кржговратъ било настжпваньето на новата година, — ражданьето на новото слънце. . . . . Дѣйствително, езическиятъ характеръ на празнуваньето на рождественитѣ празднини, що добили у славѣнитѣ гръцко-римското название »коледа« (calendae, καλάνδαι, т. е. първи день на новъ месецъ), се е запазилъ въ много мѣста и до нинѣ. Покрай коледнитѣ пѣсни у южнитѣ славѣни зачували се и нѣкои обреди, що напомнятъ за първоначалния смисълъ на едновременното езическо тържество«. . . .

Най-сетне тряба да спомена, че има три доста обширни статии, посветени на арабите и на исляма: XIII. ст. »Мохамедъ

и зачало на исляма« (стр. 330—357), XIV. ст. »Исламътъ« (стр. 357—370) и XV. ст. »Абасиди« (стр. 370—390).

Няколко сериозни съчинения са преведени на български езикъ, ала за жалость те нямать това влияние, което биха могли и би трябало да имать, а една отъ главните причини на това е недобриятъ преводъ. И наистина редко ще срещне човекъ у насъ сериозна книга преведена, както тряба. Като оставимъ всичко друго на страна, много наши преводачи даже не знаятъ добре езика, отъ който превождатъ, а по някога превождатъ отъ втора и третя ръка. Ала за преводътъ на казаното »Четиво по Срѣдна История« не може да се каже това, а смело може да да се каже, че е направенъ отъ опитенъ преводачъ, който, както се вижда, познава добре и езика отъ който превожда и свойствата на нашия езикъ. Целиятъ преводъ, съ малки изключения, е ясенъ, гладъкъ и на някои места увлекателенъ. За примеръ ще цитирамъ следния пасажъ, който се отнася до положението на Италия въ VI. векъ (стр. 254):

»Какво приятно е останало още за насъ на свѣта? каже единъ съврѣменникъ. Навредъ плачъ, навредъ писъци; градоветѣ разорени, крѣпоститѣ изравнени съ земята, полята опустошени, земята обърнжта на пустиня. . . . Погледнемъ ли наоколо си — видимъ само траурь; вслушаме ли се, — чуваме едни охкания. . . . Римъ, нѣкога столица на свѣта, до гдѣ си стигнжлъ ти прѣдъ наши очи. Де е сенатътъ, де е народътъ? Нѣкога си господаритѣ и управницитѣ на Римъ се разпръскали по цѣлата земя за грабежъ. Синоветѣ на людьето мира сего се събирали въ Римъ да си направижтъ положение. . . . Сега когато Римъ е захвърленъ и разоренъ, никой не иде тукъ да си търси честьта, защото сега не останж сила, за да угнетяватъ слабитѣ. . . . Дѣ сж ония, що се радвахж на паметницитѣ на римската слава? Дѣ е тѣхното вѣликолѣпие и гордость, дѣ сж тия охолни пиршества, които всѣки день се повтаряхж въ неговитѣ стѣни? Съ него се случи туй, що нѣкога пророкътъ е казалъ за Юдея: „ти ще станешъ оголена като орелъ“. Римъ прилича на окапалъ орелъ, който нѣма вече ни перата, ни крилѣтѣ, които нѣкогаси му служили да се хвърля на жертвата си. И така, отъ все сърдце да се отнесемъ съ прѣзрение къмъ тоя вѣкъ и да се обърнемъ съ нашитѣ земни пожелания къмъ свършека на свѣта. . . . . Азъ ще млъкнж, защото душата ми се умори да живѣе«.

Недостатъците на тоя преводъ са: 1) че се срещатъ думи, които не са влезли въ общо употребение; — това може да се допусне въ единъ журналъ най-после, ала не въ съчинение, специално предназначено за ученици; тъй напр. понáши, привабяли звѣра, привабяли неприятелите, нагърнували, *ни* нарицало, закитванье камъни, ненадезби, стопчванье, вари колко си, пролѣцемъ, нà защо, деморазлизувани, обѣлиятъ се (прѣситенъ), неустояностьта, 2) че се срещатъ руски думи, като: кабала, отвѣтъ, обличението, народци на Поволжието, не му се удало, кинжалъ, козни, неожидано, насинокътъ, уличѐнъ, прѣбиваватъ, произво-

ление, всѣчески, мира сего, мжченическа кончина, разривъ, кузнеци; 3) че се срещатъ малко тъмни и неточни фрази, като: Толкозъ повече, че въ туй време на война всички противъ всички; много племена, принадлежащи на единъ и същи народъ, биле нѣколко по-тѣсно съединени по между си. . . .; Първоначално тѣ (герм. демони), като олицетворение на елементарнитѣ природни сили, сами се почитали за богове; Тѣ (германците) посветяватъ на боговетѣ гори и храсталаци и съ имена на богове наричатъ онуй таинствено, що съзерцаватъ само съ благоговѣние; Отъ туй наблюдение византийскитѣ политици вадили само заключение, че на славѣнитѣ не бива да се надържатъ въ международнитѣ сношения; Ала наскоро после, отъ какъ Цезарь завоювалъ Галия, прѣдѣлитѣ на римската държава непосрѣдно опрѣдѣли до германския свѣтъ; Можемъ лесно си прѣдложи, че нѣщо, такова е станжло и съ германцитѣ; Улфила, когото често наричатъ »Мойсей на готитѣ«, бидейки самъ арианинъ, като многобройни жители на източнитѣ провинции отъ империята, проповѣдвалъ на новитѣ си съотечественици учението на тая секта, макарь и осждено отъ Никейския съборъ, но се ползувалъ отъ закрилата на нѣколцина императори; Едни отъ тѣхъ (варв. закони) прѣдставятъ за пръвъ пжть правени записвания; Ваше императорско благочестие, залегайки да ме оправдае отъ нѣкакви си обвинения, жалейки ме, съвсѣмъ не ме пожалило; Мжчно е опрѣдѣлено да се изясніжтъ всички причини за произхода на движението срещу иконитѣ; Като не умѣіжтъ добрѣ да пишжтъ, людьетѣ лесно могжтъ да разбиратъ криво Св. Писание, при което грѣшкитѣ могжтъ би още по-опасни.

Г. Дерманчевъ.

Казанджиевъ Н., За върховенството на народа (Юридическо Списание, год. VI. кн. III—IV.).

Ето една проблема, мъчна, твърде мъчна за разрешение. Не напразно съ нея са се занимавали и философи, и юристи, и физиолози. Но кому и въ какви рамки да принадлежи върховенството, е тежъкъ въпросъ, защото, за да се постигне очаквания резултатъ, значи да се разгадае най-мъчния възелъ отъ публичното право.

Единъ отъ българските юристи, г. Казанджиевъ, се е завзелъ съ похвалната задача да запознае българските читатели съ конституционното право, като не пропуща, дето тряба, споредъ него, да сравни и коментира положенията на българския основенъ законъ въ сравнение изобщо съ конституционната наука. Задачата на г. Казанджиева е, колкото трудна, толкозъ и за похвала. Обаче, нека ми бъде позволено, доколкото силите позволяватъ на единъ още студентъ, да се спра за няколко минути върху труда на г. К., обнародванъ въ книжка III. и IV. »Юридическо Списание« и то само по туй, що се отнася до »народното върховенство«. Това като рекохъ, не значи, че не би могло нищо да се каже и по другите параграфи на труда на г. К., не. Обаче понеже времето не ми позволява за сега, а пъкъ

желая, отъ сърце желая, да се изложатъ, колкото е възможно по-ясно принципите, »общите принципи«, както те са наречени въ горния трудъ, на конституционното, а още по-право, публичното право, не ще бъде безъ полза, и набързо макаръ, да се укажатъ на някои факти, които, споредъ мене, мъчно ще ударятъ на гонимата цель.

Въпросътъ за върховенството изобщо не е новъ. Той не е интересувалъ само юристите, ами и философите. И, за да бъдемъ справедливи, тряба на философа да отдадемъ неговото осветляванье, а на юриста, въ съобразность съ обстоятелствата, неговото прилаганье. Не искамъ да се разбере, че тука, и че на насъ принадлежи да се натоваримъ съ философското значение и тълкуванье на върховенството. Юриста, изобщо, съ туй няма да се занимава, като разбира се, държи, при все това, смятка за туй, що е било, що е и какво тряба да бъде. Въ последния случай той volens-nolens е принуденъ следъ проследваньето на историята и позитивното право да става философъ или по-добре, да философствува. Но туй са направили други въ свое време и съсъ свойствена компетентность.

Отъ туй, що можахъ да забележа отъ статията на г. К. констатирамъ, че на автора, нека ми извини за откровеностьта, липсва методъ въ разсъжденията и изложението на мислите. Безъ методъ, напразно ще се мъчимъ да предадемъ на другите туй, що искаме да имъ изразимъ, те не ще ни разбератъ, а което е още по-лошо, ще ги введемъ въ заблуждение, безъ да могатъ тезъ, на които говоримъ, да си съставятъ за дълго ясно понятие за туй що знаятъ и що не знаятъ.

Нямаме за цель, поне въ настоящата си статия, да проследваме историческия вървежъ на понятието върховенство изобщо, като почнемъ съ Аристотеля, който пръвъ го разглежда отъ научна точка, че отъ тамъ минемъ къмъ римските светила на правната наука, къмъ средните векове, че се спремъ възъ книгите на Монтескио, Хобъ, Руссо, Местръ, Дюпанлу, та чакъ и изъ катедрите на съвременте знаменитости по светските университети, защото за туй трябатъ цели томове и цяла специалность. Обаче, струва ми се, тъмните точки, турени отдавна въ релиефъ отъ правните авторитети, не тряба да оставатъ и за насъ тъмни.

Преди всичко, грешката, флагрантната и непростима грешка на г. Казанджиева е, че той, когато говори за върховенството, смясва подъ същото име и държавата, и върховенството, и конституцията на една държава. А веднажъ самата база изопачена или криво предадена, резултатите не са точни така също.

Така, държавата, юридическа личность, не е, никакъ не, върховенството. Тя е народа, или още по коректно говорено, не и народа, тя е нацията, нация политически организирана въ известно пространство (територия). Конституцията не е така също върховенството, тя е основния законъ, който държавата дава сама на себе си, по силата на това право, що се нарича върховно право (droit de souveraineté). Но тогазъ самото върховенство какво е? — То е просто единъ

фактъ (un fait) производителен ан правото на върховенството. А туй върховно право, въ що състои? — Въ правото, върховното право, държавата да си създава законъ да е господарь и да разполага както намери за добре въ рамките на държавното имущество — територията.

Туй са нюанси, но нюанси отъ капитална важность за юристъ, който търси юридическата база на върховенството.

Азъ нямамъ на ръка нито българската конституция, нито пъкъ дневниците на Учредителното Събрание, за да покажа нагледно на г. Казанджиева, колко той си противуречи изъ редовете, що е писалъ по върховенството на народа. Ето защо, като се прекланамъ предъ физическите невъзможности, азъ ще се старая да си съставя отъ туй що, е писалъ той за туй що съдържа нашата конституция.

»Народътъ, казва г. К., гони известни за постиганье цели, а това нещо той може да осъществи, когато представлява една воля, когато има власти, които управляватъ и налагатъ зачитанье«. »Тази власть се нарича върховенство и когато излазя отъ самия народъ — народно.«

Г-нъ К. е логиченъ. За него властьта е върховенство и тая власть има право да налага зачитанье. Но властьта, тя отде зема туй право »да налага«, има ли някой източникъ, който да ѝ го санкционира, освещава? — Но по логиката на самия авторъ, този въпросъ е излишенъ, защото който е върховенство той е всемогъщъ.

Но, за да си съставимъ още по-ясно понятие за мъчнообяснимите твърдения на г. К. нека идемъ по-нататъкъ. Той продължава: »Принципътъ (началото) на народното върховенство състои въ това, какво властите въ държавите и лицата състоящи на чело въ управлението (чиновниците) да произлазятъ отъ народа. Това начало е най-съществено правило въ публичното право; то за първи пъть е провъзгласено въ XVIII. векъ отъ Rousseau въ знаменитото му съчинение: le Contrat social. У насъ то е осветено отъ учредителното събрание при вотирането на чл. 85 [1]) отъ конституцията, който членъ въ такъва форма се е приелъ по предложение на Хр. Стояновъ«.

Преди всичко, човекъ неможе да догади, за какъвъ видъ власти говори г. К. Да ли за тези въ абсолютна монархия, дето волята на монарха е действително »върховенство«, да ли за тези въ конституционните монархии, дето атрибутите на върховния глава се криятъ въ основния законъ, или пъкъ за абсолютните демокрации, дето пълното върховенство е въ ръцете на народа? Ако разбираме върховенството изобщо като г. К., ний ще сме принудени, по силата на нещата, да се спремъ предъ прословутите думи на Лудовика XIV: »L'Etat c'est moi.« Да, ако туй е мнението на г. К. тогазъ той има право.

---

[1]) За жалость, г. К. не цитира тоя членъ да видимъ, що съдържа та се толкозъ опира на него.

Г. К. като че иска да препоръча прочутото съчинение на Ж. Ж. Русо »Le Contrat social« безъ да ни укаже, защо хората са критикували това съчинение, тъй необходимо за французската революция, като съчинение произходеще отъ единъ великъ литераторъ и философъ, но не и юристъ. Не ни казва той, когато, като ни уверява, че властите иматъ право да налагатъ зачитанье, не ни казва той, да ли азъ, като гражданинъ съмъ сключвалъ контрактъ (актъ който предполага две страни, синаллагматически контрактъ) щото тия власти да ми налагатъ зачитанье, или просто те го правятъ по силата на едно право, което не е въ тяхната сфера.

Но още по-чудно е твърдението на г. К, че у насъ царувалъ принципътъ на народното върховенство. Не, никакъ не. Въ конституционните монархии, дето и самата воля на народа е ограничена отъ текстовете на основния законъ, народното върховенство е распокъсано, то не царува. Върховенството (народно) не обгръща само народното представителство, далечь, нещо повече, неговия кръгъ на действие е неограниченъ, то ревизира както си ще и когато си ще основния законъ—конституцията. Тряба ли да твърдя че подобно нещо е чиста иллюзия въ конституционните държави? — Ето именно, де се крие немогъществото на върховенството народно, както го Вий разбирате, г. К.

Народното върховенство е пълно, когато волята на народа е силата, която тика и самите власти (които г. К. калифицира »върховенство») да превиятъ вратъ предъ тая священна воля, когато тия власти, тяхното царуванье не е безгранично, защото тъй се игнорира желанието на самия народъ и се приближаваме все повече и повече къмъ абсолютизма въ неограничените монархии. Г. К. е съдия и той знае много добре въ чие име се издаватъ пресъдите, въ България, напр. като конституционна монархия съ »народно«, споредъ него, върховенство.

Безъ съмнение и безъ никакво съмнение, автора на статията »Прерогативите и атрибутите на Държавний глава« се е сплелъ между мислите на разните автори, отъ които се е ползувалъ, безъ да знае самъ, какъ да излезе отъ тая мрежа. За да се уверите, слушайте: »Политическото на народа върховенство му дава права и възможность да си съставя какъвто ще основенъ законъ. Така се случи и съ насъ при изработвание първата конституция. Туй наше право не е било игнорирано отъ Русите, отъ името на които Корсаковъ на 10/II 1897 г. къмъ нашите учредители е казалъ: »при вотиране на основний законъ, вие тряба да имате благото на страната и нейното държавно учреждение .... »Последнята решителна дума принадлежи вамъ« ....

Това, не ще съмнение, е било отъ зачитание на народа, на когото върховенството извоюваха съ сила, за което наший народъ тряба да има къмъ Русия само морално задължение (стр. 128—129).

Е, да! Това е наивность, отъ страната особенно на всеки, който е юристъ и който ще се мъчи и иска да разисква единъ въпросъ отъ голяма важность, голяма наивность е, споредъ мене,

да се разсъждава по тоя начинъ. Не е работа да си служимъ само съ фрази, тряба да видимъ, де е пределътъ на тия фрази. Отъ туй, що подчьртахъ въ последния цитатъ, се вижда, че »така се случило и съ насъ при изработванието на първата конституция« и за подкрепа на това си твърдение Г. К. ни навежда за доказателство думите на Корсакова. Ами че какъ тъй, ако »така се е случило« какъ, за бога, какъ, питамъ азъ, за напредъ ще се случва? — Или върховенството (нека не забравяме че подъ върховенство автора разбира властите и, че, следователно, тука пакъ си противоречи) туй свето върховенство, остана за винаги въ Търново, съ изработванието на единъ основенъ законъ?

А, не. Нека не сме ни политици ни партизани, когато се касае да расчепкваме научно единъ въпросъ.

Но авторътъ на статията »Прерогативите и атрибутите на Държавния глава« забравя, вижда се, че е достатъчно да му представимъ предъ очите туй, що е писалъ за народното върховенство и за Държавния Глава, за да се държи самъ въ непоносимите си противоречия. Чисто и просто: когато сравнявашь българската конституция съ абсолютизма въ Турция, напр. и съ Швейцарската, като ги туряшъ всичките на равна нога, който каква последователность и логика ще търсите, когато и самъ тоя, пише, се е забъркалъ?

»Всяка власть проистича отъ народа. Би трябало въ наший основенъ законъ това начало да се формулира. У насъ, както и въ *всички модерни държави* (демекъ Турция, Русия, Австрия, Германия) народа е суверенъ« (стр. 129).

Вярва ли г. К. че той е писалъ това по народния суверенитетъ? Ако беше верно твърдението на г. К. че у всичките модерни държави народа е суверенъ, де тогазъ, питамъ азъ, той би поставилъ Швейцария, единствената, безъ да минаваме Атлантическия Океанъ, дето народа е непосредствено суверенъ? Но туй, що може да се догади отъ думите на автора, то е че въ българската конституция не фигурира принципътъ »че всяка власть проистича отъ народа«, защото, той продължава, »би трябало въ наший основенъ законъ това начало да се формулира«. Защо тогазъ да възвишаваме туй, което е пълно съ пороци и да се мъчимъ да го сравняваме съ чистото и непорочното? — Щомъ въ една конституция не фигурира самата база за народното върховенство не тряба съ сладки фрази само да караме нашите читатели да вярватъ, че те са едвали не, въ едемския рай. Не е простимо да си служимъ съ автори, авторитетни автори, но съ диаметрално противоположни убеждения, за да изразимъ туй, въ което ний сами не сме осветлени. Когато цитираме Русо и неговата школа, за да постигнемъ известна цель, не тряба да вземаме и фразите или, по-скоро мислите напр. на Блюнчли и Dubs-а, защото тия автори са противопоставени и средствата, за постиганието на цельта имъ, не са същите. А г. К. е смесилъ всичко въ няколко само реда, като е искалъ отъ всички по нещо, макаръ и съвсемъ лаконически, да се въспользува и е излязълъ, по тоя начинъ, възъ земя песъчлива съ своите идеи.

Почти на всяки редъ отъ статията на г. К. има и противуречия. Така, стр. 129, той пише: »Условията и упражненията на върховенството са определени отъ избирателната лежислация (? законодателство)«, значи съ други думи, отъ основния законъ. Както виждате отъ тия думи на автора, тряба да заключимъ че конституцията е, едва ли не, върховенство и отъ туй върховенство проистичатъ »условията и упражненията на върховенството«. Значи, на всякаде върховенство: и въ държавата и въ конституцията и въ правителството и у княза и . . . у народа. Това е юридическа аномалия, произходеща отъ липсване на методъ и зрело познаванье на предмета.

Не тряба да го забравяме: основните принципи са базата и еднъжъ порушени, цялата конструкция на К. ще излезе недъгава.

Загатнахъ по-горе че г. К. изявява желание да се формулира принципа и въ нашата конституция че »всяка власть произтича отъ народа«. Отъ това, що е писалъ до сега г. К. това е единственно мнение за напредъкъ. Инакъ, когато той критикува и се лута изъ членовете на българския основенъ законъ, за него всичко е на място, перфекспонирано, безъ грешка. И естествено. Той е повече теоритъ и като че не иска да се старае възъ практиката да различи, въ що се състои противоположностьта между френската и българската конституция и швейцарската. Той съ свойствена една логика, подвежда всичко подъ еднакъвъ знаменатель.

Но, рекохъ, г. К. изявява желание, щото и въ нашата конституция да се прокара принципа, какво всичките власти проистичатъ отъ народа. Но, понеже г. К. твърди че у насъ народа е известенъ, защо не си даде труда да ни покаже, какъ тоя народъ тряба да постъпи, за да постигне тая цель и преди всичко може ли той да я постигне, безъ да съкруши и трансформира основните начала на българската конституция?

Не, не тъй се анализира позитивното право, особено когато, освенъ че искаме да докажемъ, що се крие между неговите редове, ами и, нещо повече, когато искаме и да го сравняваме съ правото на другите народи.

Прочее, съ две думи: г. К. не прави нужната разлика между правителство, държава, върховенство, конституция. Второ, той не подразделя туй върховенство споредъ съществующия строй у разните демократически, конституционни и абсолютно монархически държави. Съ отдаването върховенството на всичките съставителни елементи на държавата той се е заплелъ и, като си е служилъ само съ фрази отъ различни конституции не съ еднакъвъ духъ, е падналъ въ юридическа и, ако щете, философска аномания. Третьо, като не е направилъ елементарната разлика между съставителните елементи на държавата, той не може да се произнесе за отде произтича върховенството и де това върховенство е ограничено, вследствие на каквото не е всемогъщо и, най-после, съ кой именно елементъ то, като »неотчуждаемо и неотемленно«, би престанало да съществува.

Еднъжъ тези елементарности пропуснати г. К. е необходимо принуденъ да си противоречи въ всяки последующи параграфъ, безъ да може да се догади даже, когато влиза човекъ и въ неговите мисли, какво иска да каже.

Ето защо желателно е, г. К., пакъ повтарямъ, който се е завзелъ съ мъчна задача, да бъде по методиченъ, крайно методиченъ даже, ако иска да принесе услуга на неговите читатели и на българския народъ, който действително тряба да познава на пръсти основния си законъ, за да може така узрялъ, да съди, дали неговата конституция е съобразна съ неговите желания и да ли тя не се нуждае отъ поправка за неговото преуспяване.

Безъ това, напразенъ, споредъ мене, трудъ. Ний само ще пишемъ днесь за »Върховенството на народа« пъкъ утре, въ друга една статия, като искаме да изложимъ »прерогативите и атрибутите на държавния глава«, ще сме принудени не само себе си, ами и основния законъ да обвинимъ въ нелогичность. . . .

Женева, 25 IV. 97.

Ангелъ Станковъ.
Кандидатъ по правото.

Учебникъ по зоология за горния курсъ, I. година, на основните училища и за I. класъ на гимназиите. Състави И. Андрейчевъ. София 1897.

Въ предговора на тоя учебникъ авторътъ указва двойната цель, която се гони въ средните учебни заведения съ изучваньето на зоологията. Въ свързка съ тая цель и ний ще разгледаме учебника и ще посочимъ, да ли и до колко авторътъ е сполучилъ да прокара въ него началата, изказани въ цельта.

I. Да се постигне втората цель т. е. да се развие у учениците наблюдателность, зависи главно отъ учебните пособия по зоология и отъ трудолюбието и вещината на преподавателя, а учебникътъ на второ място може да спомогне да се постигне тая цель, ако е нагоденъ така, както го изисква гонимата цель.

Въпросния учебникъ на г. Андрейчевъ отговаря на горната цель. Въ него авторътъ най-напредъ описва 5 разни животни, по едно отъ всеки класъ на гръбначните; следъ всеки описъ задава въпроси, които каратъ ученика да сравнява тиа животни и така го довежда до понятието за гръбначните животни, и до заключение, че те са различни, т. е. до разделението имъ на класове.

По-нататъкъ при отделните класове авторътъ постъпва по същи начинъ. Напр. при класътъ млекопитаещи той най-напредъ описва по едно животно отъ всеки редъ или разредъ на млекопитаещите, задава въпроси за сравнението имъ и така докарва ученика до разделението на тие животни. Следъ това следватъ описите на оние видове отъ млекопитаещите, които тряба да се изучатъ въ I класъ, а не са предварително описани.

Следъ всяка група животни авторътъ излага техните общи отличителни белези.

Като казахме, че учебникътъ на г. Андрейчевъ отговаря на казаната втора цель, това не значи, че той въ тазъ посока е съвършено безъ недостатъкъ. Недостатъкътъ му е непоследователность. Строга последователность и по наше мнение би била излишна при всичките класове напр. при бодливокожите, стоногите, дето се описватъ само 2—3 вида отъ целия класъ.

Нъ мислимъ, че при земноводните, рибите, паякообразните, ракообразните авторътъ трябаше да се придържа о същия методъ, както при първите три класа отъ млекопитаещите и сетне при насекомите и пр. Той трябаше напр. при класътъ земноводни да опише освенъ зелената водна жаба още дъждовникътъ или студенецътъ, да укаже, до каква степень достига метаморфозата при него и така щеше ученикътъ да дойде по-рано до заключение, че земноводните биватъ безопашати и опашати и, че въ време на метаморфозата у едни опашката изчезва, а у други не.

Също така щеше да бъде добре, ако авторътъ при ракообразните опишеше най-напредъ освенъ речния ракъ още и мокрицата, за да дойде ученика чрезъ сравнение до заключение, че всичките раци няматъ главогръдникъ и коремче.

II. Първата цель т. е. да се даде на учениците макаръ и кратко, нъ верно понятие за някои животни отделно и за цялото животинско царство — се постига съ тоя учебникъ. Описанията на отделни животни и общите характеристики на групите изобщо са верни и ясни съ изключение на някои недостатъци, отъ които няколко тукъ ще укажемъ.

1) На стр. 13 е казано: »хрилете на бобоя са костени дъгици покрити съ лигава ципа и съ множество ресници«.

Верно е, че хрилете са самата ципа, която покрива дъгиците и образува върху тяхъ гънки въ видъ на ресници, а дъгиците са само апаратъ, който носи хриле.

2) На стр. 13 на учебника авторътъ казва: »намѣсто крайща (бобоя) има перки«, а на стр. 14: »бобоя нѣма крайща, преднйо и заднйо поясче«, а на стр. 146: »рибитѣ нѣматъ крайща, като другитѣ гръбначни животни, но иматъ перки, съ които плаватъ«.

Горните утвърждения са неверни и ще вкаратъ учениците въ заблуждение, че рибите нямали крайници, когато напротивъ перките имъ са действителни крайници и чифтните перки съответствуватъ на предните и задни крайници у другите гръбначни, само че са приспособени за плаванье. Ако не е тъй, тогава и крилата на птиците не би биле крайници. Също така не е верно, че рибите нямали поясчета.

3) На стр. 163 на учебника е казано, че аргонавтътъ ималъ 10 крака, като сепията, а верно е, че той има 8 крака, като октоподътъ.

4) На стр. 208 за мокрицата се казва, че главогръдникътъ ѝ, като коремчето е разделенъ на членчета. Право е да се каже, че няма главогръдникъ, а цялото ѝ тяло е разделено на членчета. Затова спада въ групата arthrostracea.

Други, подобни на горните грешки авторътъ самичъкъ ще съгледа. Ний ще обърнемъ вниманието му още на следното:

1) Общите прегледи на някои големи групи да изложи въ второто издание по-ясно. Така напр. въ общия прегледъ на насекомите (179—180) метаморфозата не е ясно описана. Тамъ е казано: »ларвитѣ на едни отъ тѣхъ приличатъ на червеи и се наричатъ гжсеници, които, преди да станатъ на съвършени насѣкоми, се прѣобърщатъ на какавиди, а ларвитѣ на други се отличаватъ отъ родителитѣ си само по това, че нѣматъ криле« и т. н. Тоя описъ на метаморфозата никакъ не е ясенъ, защото не са указани двата вида ларви: червей съ 3 чифта крака и гъсеница съ повече отъ 3 чифта крака и, защото не е описано превръщаньето на ларвите въ какавиди, нито превръщаньето на ларва въ съвършено насекомо, когато метаморфозата е непълна.

2) Общите прегледи на класовете да бъдатъ по-обширни, а именно да се опише въ тяхъ по-обширно ползата и вредата на животните отъ класа. Нека не забравяме че изучваньето на зоологията въ средните учебни заведения тряба да има не само научно, но и възпитателно и практическо значение.

Учебникътъ е напечатанъ на хубава книга; съдържа 258 фигури, които са чисти и ясни, само на фиг. 9 (стр. 8) разделението на камерите не е правилно указано. Отворътъ, чрезъ който те се съобщаватъ не е въ средата, както показва фигурата, а горе на върха между камерите.

Въ заключение ще речемъ, че тоя учебникъ заслужва да се приеме за ръководство на учениците въ I. класъ, защото указаните въ него недостатъци и опущения учителя може лесно да съгледа и поправи, а инакъ той отговаря на назначението си.

София 18. септември 1897.

С. Юриничъ.

Фолософска пропедевтика въ нашите средни училища, отъ Д-ръ Ник. Бобчевъ. Подъ горния насловъ получихме една малка брошурка, отъ една печатна кола, издадена като отделенъ отпечатъкъ отъ »първия годишенъ отчетъ за състоянието на държавната мъжка гимназия« »Князъ Борисъ«, въ Руссе, за 1896/97 учебна година. Прочетохме съ удоволствие тая студия, която достойно ще представя първиятъ годишенъ отчетъ на Русенската гимназия. Съжеляваме, че нямаме на ръка целиятъ отчетъ. Въ всякой случай студията на г-на Н. Б. ще е на първо място въ отчета и по съдържание и по значение. Авторътъ избралъ единъ много благодаренъ предметъ като тема, по която желае да беседва съ читателите си въ своя пръвъ отчетъ за състоянието на повереното на неговите грижи учебно заведение. Той разглежда въпроса, какво е положението на пропедевтиката въ учебните планове на средните училища въ разните държави отъ Европа, а също тъй, какво място заема тя въ програмата на нашите средни училища. Констатира, че въ нашите програми тоя важенъ предметъ е добре застъпенъ, оценява справедливо значението, което министерството на народното просвещение дава на философията, въ средните училища като предметъ, който, споредъ цитираните

отъ него думи на Вундта, има за задача да съедини добитите отъ отделните науки общи познания въ една стройна система и пледира изобщо въ полза на изучваньето на философските дисциплини въ гимназиите. Пътемъ авторътъ разглежда и начинътъ, какъ тряба да се преподава тоя предметъ, за да не бъде много отвлеченъ и труденъ за младите гимназисти, посочва като найдобъръ методъ постоянното илустриранье на философските заключения съ примери отъ живота и отъ областьта на другите науки, указва отъ каква стойность е, щото пропедевтиката да се преподава отъ добре подготвени учители, които да иматъ истинско философско образование, за да могатъ да направятъ тоя мъченъ предметъ привлекателенъ за учениците.

Тая студия е първиятъ материалъ, който ние можахме да прочетемъ отъ съдържанието на тазгодишните училищни отчети, които се въвеждатъ отъ сега въ нашите училища по похвалната инициатива на бившия министъръ на народното просвещение, К. Величкова, и по примера на едновремешните отчети на румелийските гимназии. Не остава освенъ да пожелаемъ, щото тия отчети да съдържатъ повечко материалъ отъ стойностьта на горната студия, та да не изпаднатъ въ тая сухость на цифрите, съ каквито обикновено се пълнятъ подобни отчети.

Д Д А.

Кирилъ Бербенко, Народното и индустриално образование въ Русия и руското искуство. Въ свръзка съ главните моменти на културното развитие на руското общество. София, 1897. стр. 99, цена 1 л. 40 ст.

Една хубава книжка написалъ и издалъ г. Бербенко. Всеки, който се интересува за общественото развитие на великата славянска държава, който иска да види, какво е направено, какво се прави и какво оставя да се прави, за да се подигне и въ Русия народното образование, нека прочете книжката на г. Б. Тя ще отвори очите на мнозина у насъ, които си мислятъ Русия още за дивашка страна, за страна, дето селянията е оставена просто на съдбинъ произволъ. Не, ратниците за народна просвята са въ Русия легиони: Всичко, що е прогледало въ Русия, женско и мъжко, богато и бедно се надваря да отвори очите на мужика, да го просвети и научи. За тая цель се правятъ огромни жертви, жертви въ трудъ и въ пари, жертви, за които ний не можемъ и да си помислимъ, а камо ли да си сторимъ. То се знае, че такава огромна маса като рускиятъ народъ не се просветява лесно и много време ще мине докато процентътъ на грамотните въ Русия стигне напр. българския процентъ, но похвална е деятелностьта, която се развива въ Русия за тая цель. Сега за сега има въ Русия 71,541 народни училища, които се посещаватъ отъ 3,396,080 деца — числа на видъ огромни, ала изразени въ проценти веднага изказватъ малко нещо, защото тия цифри би трябало да се умножатъ на четири, за да стигнатъ напр. процентътъ на Финландия, който е 12 %, докато въ съща Русия е само 3 %. За народните училища се харчи въ Русия 19,680,835 рубли на година; но чудното е, че отъ тая сума държавното ковчежни-

чество дава само 1,480,397 рубли, а другото излиза отъ окръжните, градските съвети и Св. Синодъ. Г-нъ Бербенко описва на татъкъ разните типове първоначални и средни училища въ Русия. Средни училища имало на 1893/4 година 898, отъ които 614 мъжки и 284 девически, а въ тия училища се учили 150385 ученици, и то: 87411 момчета и 62974 момичета. Въ средните училища се смятатъ: 177 мъжки класически гимназии, 58 мъжки кл. прогимназии, 104 реални гимназии, 55 духовни семинарии, 186 духовни училища, 193 девически институти (като сегашните наши девич. гимназии), 34 военни общеобразователни училища. Следъ като говори въ особена глава за девическите средни учебни заведения, при което се изказватъ някои мисли, които не напълно споделяме, авторътъ преминува къмъ висшите руски учебни заведения, каквито въ Русия има 52 и то: 9 университети, 2 висши женски училища, 4 висши юридически учил. 4 ветеринарни институти, 2 институти за източни езици, 3 археологич. и филолог. инст., 2 медиц. академии, 8 технически академии, 3 земледелчески и горски академии, 7 духовни академии, 7 военни академии, 1 ходожествена академия. Студенти въ 8 университети (безъ Томския) имало презъ 1894 г. 13,944 отъ които най много въ Московския — 3761. Всичките си материали и сведения върху руското образование г. Бербенко черпилъ самъ отъ официални и неофициални источници по време на пребиването си въ Нижнегорското изложение. Тоя родъ книжки би трябало по-често да излизатъ както у насъ за русите, тъй и у русите за насъ. Само тъй ще се упознаемъ по близу и ще се изгладятъ много неспоразумения по между ни. Право казва г. Б. въ предговора си: »Нашите отношения съ Русия са отъ много деликатно естество. Те би трябало да се градятъ възъ основа на солидарностьта на взаимните ни културни идеали, политическите стремления и интереси; възъ основа на взаимното разумно разбиранье тези интереси и народни стремления. Само при такива условия за въ бъдъще не ще иматъ място онези печални недоразумения съ всичките имъ ужасни последствия, които тъй ярко характеризиратъ нашата последна десетгодишна обществено-политическа история«. — Едно тряба да забележимъ на г. Бербенко, то е, да внимава други пътъ повече върху езика си, па и толкова печатни грешки да не пропуща.

Б. Ц.

И. Д. Топковъ, Граматични упражнения по българския езикъ: 1) за II. отдѣление — 14 стр. цѣна 10 стот.: 2) за III. — 20 стр. ц. 15 ст.; и 3) за IV. — 33 стр. ц. 20 ст. Съставилъ —. София, 1897.

Всеки, вярвамъ, няма да успорява фактътъ, че малко работимъ, за какъ да изучаватъ учениците езикътъ ни граматически, било въ първоначалните или класните училища. Много се натяква, особено на първоначалните учители, че обучението по български езикъ се водело слабо. Причината на това до нейде лежи наистина у някои учители, а такива са малцина, но причината на злото тряба да търсимъ другаде, а тя е, че се лишаваме отъ добри

ръководства по български езикъ. Досегашните ни ръководства, колкото ги имаме, или са сглобени криво-ляво по предпотопни образци, или преведени отъ други езици, най-наче отъ руски, а като такива, разбира се, не могатъ да отговарятъ за назначението си. Ето защо озаглавените ръководства отъ г. Топкова тряба да се посрещнатъ съ най-голяма радость отъ г-да учителите на първоначалните училища, защото, освенъ че се попълнува празнота съ тяхъ, но се дава въ ръцете на учениците учебникъ, нареденъ по строги методически пътища.

За външната страна на учебниците няма какво да се каже: отпечатани съ отчетливи букви, хартия добра и съ неимоверна долна цена.

А. П. С.

Бьорнстерне Бьорнсонъ, Еднобрачие и многобрачие. Възвание къмъ северната младежь. Прѣвелъ отъ руски Екимъ (а не *Я*кимъ?) Ст. Андрейчинъ. Съ приложение биографията и портрета на автора. Враца, 1897 г. стр. 74 цена 40 ст.

Тая книжка съдържа речьта на знаменития шведски писатель Бьорнстерне Бьорнсонъ, съ която речь казания писатель обиколи много градове по Швеция и Норвегия презъ 1887 г. По туй време се подигна въ печата и въ обществото единъ много важенъ въпросъ, а именно, дали не тряба да се иска и отъ мъжете целомъдрие, както се иска отъ жените. Въ тая си речь, която премина като мълния по цяла Скандинавия, Б. Бьорнсонъ поддържа, че за добрия напредъкъ на човещината, както и за да избегнемъ хиляди злини и болести, нужно е да се установи между хората с ъ щ и н с к о е д н о б р а ч и е, и както преди встъпванье въ бракъ, тъй също и презъ брачния си векъ тряба и мъжътъ и жената да водятъ целомъдренъ животъ. Книжката заслужава да се прочете вече поради обстоятелството, че думите, изказани въ нея, са думи на единъ великъ мислитель и общепризнатъ деецъ за човешко добро. Па ако и да не е всичко осъществимо, каквото проповядва тъй пламенно северниятъ писатель, пакъ думите му ще сполучатъ да закрепятъ някоя расклатена нравственость; а и то е доста. — Колкото сме благодарни г-ну Андрейчину за тоя му преводъ, толкозъ по́ недоволни останахме отъ лошиятъ му правописъ и многото му печатни грешки. Боже мой, като се рекло печатница, па ако ще би и въ Враца, нали тряба да си върви съсъ сичките си удобства!

Б. Ц.

Въ редакцията се получиха следните книги и списания:

В и к т о р ъ Х ю г о, *Клѣтницитѣ*, прѣвелъ Х. Геннадиевъ. Часть I. Фантина. Пловдивъ 1897. год. Съ илюстрации. Стр. 242, цѣна за спомощниците 7·50, за другите — 12·50 лева.

E d u a r d L a b o u l a y e, *Принцъ-Пале* (Le prince Caniche). превелъ отъ 21. изд. К. Жеевъ. Издава посредническото бюро на Д. М. Златевъ въ Руссе. Типо-хромо-литография Дробнякъ и Кръстевъ, 1897 г. Стр. 230, цена 1 л.

Д. Д. Лачковъ, Учебникъ по Синтаксиса за III класъ. София, 1897 г. Стр. 95, цена 75 ст.

Dr. K. G. Rakowsky, Docteur en médecine, De la question de l'étiologie du crime et de la dégénérescence. Montpellier, 1897 г. Gustave Fermin et Montane.

Фелдшерския въпросъ у насъ Издава фелдшерския съюзъ. София, печатница Надежда, 1897. Стр. 35.

Д-р С., Как живее цариградский сатрап Султан Абдул Хамид (сарайския живот, харемлици, характер и наклонност). София, печатница »Напреджк« 1897 г. Стр. 24, цена 30 ст.

К. Маханъ, Кратъкъ учебникъ по пѣние за срѣднитѣ мжжки и девечески училища. Класъ I. Издава книжарницата на бр. Краваревн, Пловдивъ 1897. Стр. 49, цена 80 ст.

Работнически вѣстникъ, год. I, бр. 1 и 2. Казанлжкъ' печатница »Надѣжда«. Излиза веднъжъ на седмица, въ петъкъ и струва за три месеца 1 левъ, за 6 месеца — 2 лева, за година — 4 лева.

Сборникъ на пощитѣ и телеграфитѣ, г. III. кн. 7. Юли 1897. Годишна цѣна 4 лева.

Християнска заря, нравствено-религиозно и научно списание. Редакторъ свещенникъ Ной Ангеловъ. Год. I. кн. V и VI. Пловдивъ, Печатница »Нова Заря«. 1897. Цена за година 3 лева, за 6 месеци — 1½.

Медицинска бесѣда, Мѣсечно популярно медицинско списание, редакторъ Д-ръ Витановъ. Год. III, кн. XI и XII — за Августъ и Септември 1897. Видинъ, Годишна цена 10 лева, за ученици — 8.

Годишенъ отчетъ на общинското трикласно и педагогическо училище въ гр. Горня Ореховица за 1896/97. уч. година. Издава дирекцията. Търново, 1897. Стр. 160.

Протоколитѣ на Ловчанский окржженъ Съвѣтъ отъ редовнитѣ му сесии прѣзъ мѣсецъ Септемврий 1895 и 1896 год. и извънредната му сесия прѣзъ мѣсецъ Декемврий 1895. год. Издава постоянната комисия на сжщий Съвѣтъ. Севлиево 1897. Стр. 339.

Изложение за състоянието на Сливенското Окржжие прѣзъ 1896—97 година. Отъ сливенский окржженъ управитель *П. Станчовъ*. Сливенъ 1897. Стр. 72.

Изложение за състоянието на Плѣвенското окржжие прѣзъ 1896—1897. год. Отъ Плѣвненский окръженъ управитель *Г. Д. Великовъ*. Плѣвенъ 1897. год. Стр. 54.

Изложение за състоянието на Т.-Пазарджишкото окръжие прѣзъ 1896/97. година, отъ окр. управитель *Н. Груевъ*. Т.-Пазарджикъ 1897. год. Печатница »24-й Априлъ«. Стр. 64.

Изложение за състоянието на Търновското окръжие прѣзъ 1896—97. година. Отъ окр. управитель *П. В. Горбановъ*. Търново 1897. Скоропечатница на Пано Ивановъ. Стр. 105.

ИЗЪ НАШИТЕ И ЧУЖДИТЕ СПИСАНИЯ.

Историческій Вѣстникъ. Въ книжката отъ м. августъ на това списание срещаме интересни сведения подъ заглавие »судебныя преслѣдованія животныхъ въ средніе века«, отъ които даваме тукъ следното извлечение.

Д-ръ Е. Витингтонъ разказва въ юлската книжка на »Cornhill Magazine« за някои любопитни средневекови процеси, обвиняеми въ които били животни. Тия преследвания по съдебенъ начинъ на свине, петли, бикове, мишки, скакалци и др. иматъ такъвъ фантастиченъ характеръ, щото някои историци не вярваха, че са ставали, а предполагаха, че тяхъ ги е създала фантазията на старите юристи. Ала цялъ редъ учени изледвания, които станаха неотдавна отъ страна на такива компетентни списатели, като Менабреа, Агнель и Берна-Сенъ-При, доказаха напълно, че те са достоверни. На основание на тия трудове за процеси противъ животни презъ средните векове е съставенъ очеркътъ на Витингтона. На гледъ най-често свинете били давани подъ съдъ, и само въ Франция са известни до двайсетъ процеса противъ свини, обвинени въ убийство и обесвани, следъ като са били признати за виновни. Най интересното нещо отъ тия процеси е, че животните бивали арестувани, затваряни въ тъмници и съдени по всичките правила на тогавашната процедура като имъ назначавали и адвокати. За основа на тоя страненъ съдебенъ обичай е служилъ Мойсиятъ законъ, въ силата на който било постановено, че предъ видъ на светостьта на човешкия животъ, трябало да се убие съ камъни бикъ, който убилъ човекъ. Освенъ това презъ средните векове е съществувало убеждение, че тия животни, що са извършили престъпления, са обзети отъ нечиста сила. Най-после тогава признавали, че у животните не отсътствувало нравствено съзнание, че и те са отговорни за своите дела.

Още по-интереси отъ криминалните процеси противъ животните били гражданските и духовни процеси противъ насекомите, що опустошавали цели местности. При тия процеси постъпвали по строго определенъ редъ: преди всичко жителите на опустошените местности се обръщали съ молба къмъ своя епископъ, който имъ налагалъ пости, молитви, обиколки съ кръстовете и редовно плащание на черковната десетина, и само когато тия мерки не давали очаквания успехъ, та се виждало, че нечиста сила се крие въ тия насекоми, се е почвалъ духовенъ съдъ: на обвиняемите (насекомите) назначавали адвокати-защитници и ги отлъчвали отъ черквата, но отлъчение ставало само въ такъвъ

случай, ако те упорно се отказвали да отидатъ на това място, що имъ било назначено (за живенье). Подобни процеси са били осветени отъ папа Стефанъ, който спрялъ нахлуваньето на скакалци чрезъ поливанье на полетата, дето те нахлували, съ осветена вода, и отъ св. Бернаръ който съ двете думи »excommunico vos« унищожилъ многоброенъ роякъ мухи, които препълнили черквата и не го оставяли да проповядва. Въ половината на XV. в. въсеници принесли голяма вреда на една швейцарска община, и съдията повикалъ тия насекоми предъ провинциалния свой съдъ, но понеже те не се явили, той предъ видъ на техния малъкъ ръстъ и непълнолетие имъ назначилъ опекунъ, който въ тяхна защита доказвалъ, че те са създадени отъ бога, че отъ незапомнени времена се намярватъ въ тая местность и че ако принасятъ вреда, то правятъ това по инстинктъ, а не съ някаква задна цель. Съдията се съгласилъ съ защитника и работата се свършила съ помирително, възъ основа на което въсениците получили определенъ кътъ земя и тамъ останали въ продължение на много години. Процесъ, приличенъ на тоя, е имало въ Сенъ-Жульенъ, който се слави и до сега по вината си. На 1545 год. малки зелени бръмбари опустошили тамошните лозя. Жителите се обърнали къмъ своя епископъ съ молба да отлъчи тия вредителни насекоми, но той отговорилъ, че земята тряба да храни, както хората тъй и насекомите, и затова ги съветвалъ да не постъпватъ жестоко съ бръмбарите, а да се раскаятъ за греховете си и редовно да плащатъ черковната десетина. Тогава те (жителите) се обърнали къмъ посредничеството на Францискъ Бониваръ, докторъ по правото, а за защита на обвиняемите (на насекомите, били назначени двама адвокати. Впрочемъ преди да се свърши процеса бръмбарите изчезнали, но следъ някое време се явили отново, и то въ по-голямъ брой. Това накарало епископътъ, следъ като не помогнали няколко духовни процесии и черковни обреди, да повика бръмбарите предъ своя духовенъ съдъ. Защитникътъ на обвиняемите, Пиеръ Рамбо, красноречиво доказвалъ, че насекомите не тряба да се отлъчватъ отъ черквата, защото те действуватъ споредъ инстинкта си, са създадени отъ бога преди да бъде създаденъ човекътъ и иматъ също таково право на съществуванье, както и човекътъ. Адвокатъ, Францискъ Фуа, защитникъ на интересите на общината, напротивъ указвалъ на обстоятелството, че човекъ стои по-горе отъ насекомите и че има пълно право да взема всякакви мерки срещу тяхъ, ако те му принасятъ вреда и т. н.

Колкото странни и чудовищни да ни се показватъ подобни процеси, ала не можемъ да не забележимъ въ тяхъ, макаръ детски и суеверенъ, но възвишенъ идеалъ: равно за всички правосъдие. Подобни процеси отъ време на време са се повтаряли и въ по-нови времена, тъй напр. на 1713 год. въ Бразилия съдили цялъ мравунякъ и щомъ го отлъчили отъ черквата, всичките мравки го напуснали, а на 1731 год. въ градския съветъ на гр. Тононъ, въ Савоя, билъ възбуденъ въпросъ за отлъчванье на всите вредни насекоми, ала не се знае, какъ се е свършило това дело.

Г. Д.

Югославянски стенографъ. Редакторъ и издатель Антонъ Безеншекъ. Год. VII, кн, 9—10.

Последните две книжки отъ VII-та годишнина на това твърде щателно редактирано списание съдържа интересни статии и новини на български, сърбски и хърватски по бързописното искуство въ славянските страни.

Въ първата статия подъ насловъ »Развитието и днешното състояние на стенографията въ славянските страни«, авторътъ, г. Иосифъ Дюрхинъ, бивши депутатъ въ австрийския парламентъ и председатель на I-я Славянски Стенографически Конгресъ въ Прага презъ 1891 год., расправя последвателно за развитието на стенографията въ славянските страни, начевайки отъ Русия, дето още въ 1792 год. е направенъ първи опитъ за създаване бързописъ и отъ тогава насамъ постоянно се прилагали разни системи, дори до последната метода на Ив. Судановски (1895), преподаватель въ Киевското юнкерско училище. Въ Полша първото приспособление на една английска система е станало презъ 1838 год. и било издадено на святъ презъ 1866 год. Въ Ческо Габелсбергеровата бързописна система е въведена презъ 1845 год. въ Хърватско презъ 1864 год., въ Сърбия презъ 1872 год., а въ България презъ 1887 год. Въ тая статия намираме още, че се работи за създаване особена бързописна система за славянските езици, за която цель избраниятъ презъ 1891 год. отъ Конгреса въ Прага »наученъ стенографически комитетъ« се занимавалъ съ трудовете, представени нему отъ Дюриха, Габа, Холеса, Крондла Плихила (чехи) Полинцки, Сухенцки (поляци), Рудановски, Шернеля (руси) и Зупана (словенецъ). Изработените възъ основа на тия трудове оригинална славянска стенография щяла да бъде подложена за обсъждане на II Славянски Стенографически Конгресъ.

Втората статия е на хърватски, а третата на сърбски. Въ тая последната статия г-нъ Узунъ Марковичъ, пенсиониранъ пълковникъ отъ Белградъ, посочва пътътъ за достиганье съгласие между сърби, българи, хървати и словенци въ полето на бързописното изкуство.

Въ отдела за новините намираме, че машините за писанье са введени вече въ някои учреждения въ България. Ввежданьето имъ се е започнало отъ тая година. Най-напредъ била доставена пишеща машина калиграфъ Постъ въ американското Богословско училище въ Самоковъ. По-подире такава машина, за латинска азбука, била доставена отъ главната дирекция на телеграфите и пощите, а отъ две години насамъ са купили по две такива машини Министерството за търговия и земледелие и Министерството за външни работи и исповедания. Двама отъ стенографите при Нар. Събрание си доставили отъ Берлинъ една пишеща машина, съ която и успешно работили при превеждането на стенограммите въ обикновенно писмо.

И други интересни новини намираме въ »Югославянски Стенографъ«, къмъ всеки брой отъ който е прибавена по една притурка съ стенографическо писмо и може да служи като читанка на изучающите стенографията.

За съжаление, обаче, и това специално по стенографията списание, издавано въ Загребъ презъ 1875, 1876 и 1877 год., и продължавано въ София презъ 1880, 1881, 1882, 1895, 1896 и 1897 год. спира излизанието си за неопределено време. Въ разгледаните два броя, редакторътъ му, г-нъ А. Безеншекъ, приложитель на Габелсбергеровата система за български езикъ, съобщава, че списанието престава да излиза поне за няколко време по материални и технически причини — редакцията била въ България, печатало се списанието въ Австрия, притурките се литографирали въ Германия, сътрудниците били изъ разни страни, а свърхъ това и много абонати не били платили за 1895 и 1896 год.

Следъ спирането на това списание, остава само Хърватскиятъ стенографически вестникъ »Stenograf« да дава сведения по стенографията между южните славяни. Българскиятъ »Стенографически Вѣстникъ« престана да излиза въ 1893 год. тъкмо следъ многошумния конгресъ на българските стенографи, когато трябаше да започне да излиза по-редовно и да пропагандира по-успешно за распространението на стенографията въ България, още повече че тя започна да си отваря пътъ и въ някои правителствени и обществени учреждения.

Хр. П. К.

Иллюстрация Свѣтлина, год. седма кн. VII. и VIII. (юли и августъ).

Между другите материали, картини и статии, поместени въ тая двойна книжка на »Свѣтлина«, обърнаха ни вниманието две важни политически писма отъ 1877. год. Тия писма, разменени между лордъ Дерби и Горчакова, фърлятъ известна светлина върху тогавашните политически отношения. Едното писмо е отъ лордъ Дерби и датирано отъ 6. май 1877. год., а предадено графу Шувалову, тогава руски посланникъ въ Лондонъ, за да го занесе на Горчакова. Интересно въ това писмо е туй, че лордъ Дерби предупреждава руското правителство, да не засяга съ войната си не само Цариградъ, както обикновено се мислеше, но и Суескиятъ каналъ, па даже и Персийскиятъ заливъ и че Англия ще остане неутрална само въ случай, ако тия пунктове не бъдатъ засегнати отъ войната. Графъ Горчаковъ отговаря съ писмо отъ 18. май същата година, съ което дава тържествено обещание, че английските интереси ще бъдатъ запазени. »Колкото за Цариградъ, казва Горчаковъ, Императорския кабинетъ като няма възможность да предреши течението или исхода на войната, повторно заявява, че придобиването на тая столица не влиза въ взглядовете на Н. В. Господаря Императора. Императорския кабинетъ признава, че въ всякой случай бъдъщата съдба на Ц-дъ е въпросъ отъ общъ интересъ, който не може да бъде решенъ друго-яче освенъ съ всеобщо съглашение и че, ако се постави въпросътъ за владението на тоя градъ, то той не би трябало да принадлежи нито на една отъ европейските държави«. Въ писмото се казва още, какво принуждава Русия да се залови за оръжие, а именно »прискърбното състояние на християните подъ турското управление. Това положение на

нещата и насилията, които го съпровождатъ, възбуждатъ въ Русия агитация по причина на толкова дълбокото въ руския народъ християнско чувство и по причина на религиозни и племенни връзки, които го съединяватъ съ по̀ голямата часть отъ християнското население въ Турция«.

Въ сръбското **„Дело“**, лист за науку, књижевност и друштвени животъ, год. четврта, јули, намираме Вазовата »Грамада« преведена на сръбски отъ Никола Богосављевић подъ заглавие: »Проклета гомила«. Преводътъ е извършенъ твърде художествено и като го чете човекъ не знае да се въсхищава отъ хубостьта на поемата ли, или да се чуди на тая близость между двата славянски езика — български и сръбски — близость, която отива до тамъ, щото се употребятъ даже и същи рими въ оригинала и въ превода!

Въ същата книга »Дело« г. Свет. като разгледва книжката Како је постала бугарска егзархија, посвеćено српско-бугарском споразуму. Београд, 1897, казва тия думи: »споредъ както се установиха отношенията между Сърбия и България въ ново време, трябаше да се надяваме, че екзархийските чиновници въ Македония ще приведатъ действията си въ съгласие съ ясно изказаното желание на двете правителства, щото нашата национална борба въ Македония да носи характеръ на културна конкуренция, която да исключава средства, подобни на ония, каквито екзархийските агенти употребяха едно време за да ни забашурятъ. Тия надежди, ако съдимъ по обноските на екзархийските представители и официалните български търговски агенти, се указаха лъжливи. За това официалните факти, съобщени въ тая книга, идатъ тъкмо на време; отъ тяхъ се вижда, какъ сме се държали ний, когато се създаваше българска екзархия. Ний принесохме тогава услуга на българите, а те. . . . Но да не говоримъ за това, повече, защото за такива болки само времето е цяръ.« Тия думи, казани отъ човекъ, посветенъ както въ сръбската политика накъмъ Македония, тъй и въ »новите« сръбско-български отношения, иматъ за насъ важность отъ много страни. Отъ тяхъ узнаваме доста ясно, върху каква основа е съградено тъй нареченото сръбско-българско споразумение: двете правителства си дали дума, да си не пречатъ въ културната борба за Македония, а съ законни средства да пропагандиратъ влиянието си въ тая страна. И намъ се струва тая смисъль на споразумението най вероятна, защото не отива никакъ въ разрезъ съ българските народни интереси. Само че нашето правителство трябаше веднага следъ това споразумение да се залови тъй енергически за работа, както сръбското; тогава щеше да бъде сяща конкуренция между две държави за първенство. А тъй, както е оставена сама екзархията да се бори съ намаления си до минимумъ бюджетъ, излиза, като че борбата се води сега между сръбското правителство и македонското българско население. А то е борба неравна, то е борба между левъ и мъниче, а не между две равни по сила държави. И докато сръбското правителство стоваря торби злато за пропагандата си въ Македония, ний като напукъ скра-

тяваме и тая малка помощь, която давахме за училищата въ тая наша злочеста страна. Но и при това благоприятно положение за сръбската пропаганда господинъ Свет. не е доволенъ. Той казва, че сръбските надежди излезли ужъ на пусто, защото екзархийските »представители« и търговските български агенти имъ пречели. И обвинява българите въ непризнателность: когато си основавали българите екзархия, сръбските власти имъ помагали, а пъкъ сега, иска да каже, българските власти не помагатъ на сърбите да си основатъ и те екзархия въ Македония. Какви извратени понятия, боже! Първо и първо никой не пречи на сърбите отъ вънъ, а имъ пречи самото македонско население, което е цяло българско и не иска да се посърбя. Второ, сръбските власти за право не са помагали за да се основе българска екзархия, но и не са попречили; то и истина. Ама защо? Защото по онуй време понятията за сръбски земи и сръбски народъ бяха нормални, а не тъй развратени, както сега. Тогава сърбските ученици спокойно си учеха въ географията, че Нишъ, Пиротъ, Враня, Скопие са български градове и затова нямаше защо да се пречи, щото тия градове да си получатъ и български духовни пастири. Тогава Сърбия теглеше къмъ естествените си предели, къмъ Босна и Херцеговина, а и на умъ ѝ не идеше да слиза на Егейско море. Но дойде 78. година; една велика държава ѝ затвори естественниятъ пътъ на Западъ, а пъкъ на Истокъ ѝ се испречи на веднъжъ една силна конкурентка и Сърбия се принуди волею-неволею да създава сърби тамъ, дето ги няма и дето ги не е никой пътъ имало. Па дръжъ тогава изпачавай факти, фалшифицирай история, шарай карти, издавай, убивай, троши, пали само да изпъкне изъ пепельта като фениксъ Велика Сърбия, безъ която сръбското племе има страхъ да загине срамно и безславно! И въ тозъ имъ подвигъ искатъ още и да имъ помагаме, та и г. Свет. наивно съжалява, че сръбските надежди, съ помощьта на българското правителство да посърбятъ Македония, излезли на юфъ. Съ тая си света наивность г. Свет. много прилича на оня хайдутинъ, който най-много вика »дръжте го«. Не ще се мине много време и същиятъ господинъ Свет. ще дава статистика на сръбските училища въ Македония и ще проповядва urbi et orbi, че »македонските сърби« се свестили, че на всякъде по Македония сърбите печелятъ и че се отворили толкова училища съ толкова ученици и толкова учители. А какви са тия училища и какъ ги отварятъ и поддържатъ сърбите, ще поговоримъ скоро.

Въ същото списание за м. августъ срещаме пътни бележки за Трънъ. Някой си училищенъ инспекторъ, Тих. Р. Ђорђевић, ходилъ до Трънъ и описва впечатлението си: Трънъ му се не аресалъ, градското училище кори, грънчарското хвали, а хвали се тъй също, че билъ приетъ много любезно отъ Трънските учители. То хубаво, но важнотѡ, е че и въ тия си бележки братъ сърбинъ намерилъ място да искаже великосръбските си идеи. Именно като се запозналъ съ трънските наши учители, нàкакъ да се случи, че отъ шесть-тяхъ души учители тримата биле родомъ отъ Македония. И сърбинътъ се провиква: »някои отъ тези учители са сърби отъ Македония, които зла орисница и па-

косната наша съдба принудила да преподаватъ на сръбски деца въ сръбско Зиеполе български езикъ, наричайки себе си българи и правейки отъ сръбчета — българчета!« — Вари ги, печи ги, туй са то нашите любезни съседи!

Б. Ц

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. Leipzig 1897. II. Heft, p. 59—84: Moritz Ströll, Ueber die wirtschaftliche Entwicklung Bulgariens.

Морицъ Щрелъ, директоръ на Мюнхенската емисионна банка, е виденъ германски економистъ. За неговата публикация въ изданията на »Verein für Sozialpolitik«, публикация, въ която той се занимава съ търговската политика на Сърбия, Ромъния и България, писахме въ първото годишно течение на Български Прегледъ (кн. I., стр. 189—192). Въ последната книга на известното икономическо списание, което издава берлинскиятъ проф. Шмолеръ, намираме горната студия върху »Икономическото развитие на България«. Авторътъ съ внимание следи всичко, що става въ народно-стопанския животъ на България, и неговите заключения представятъ голямъ интересъ.

Въ същия брой намираме интересна анонимна студия за »Положението на ромънския селянинъ« и най-новите законодателни мерки, които ромънското правителство зема, за да го подигне отъ онази социална и материална немощь, въ която го е фърлила социалната хищническа политика на едрите чокои — боери.

Б. М.

КНИЖОВНИ И НАУЧНИ ВЕСТИ.

Слънчеви петна и атмосферни пертурбации. — Непрестайните дъждове и бури, които ознаменуваха началото на 1897. год., положиха наново въпросътъ за изследванье законите на метеороложките явления. Обитателите на земята иматъ много по-положителни сведения за небесните явления, които ставатъ на толкова далечно растояние, отколкото за явленията въ атмосферата — тъй важни за насъ въ всяко отношение. Не че до сега никой не се е занимавалъ съ тяхното изследванье, но защото атмосферните явления са толкова сложни, че до сега никой ученъ не е можалъ да улови някои общи принципи, върху които да основе науката за атмосферните променения. Последните непрестайни дъждове и циклони, които навредъ причиниха големи загуби, турени въ свръзка съ подобни явления въ минали години и съ съвместни небесни явления, довели известния ученъ Zenger, директоръ на пражката обсерватория, до много интересни заключения. Той поддържа, че съ помощьта на единъ телескопъ само, чрезъ уместни наблюдения на небесните тела, може да се предкажатъ не само циклоните, но още и земетресения и вулканически изригвания. Zenger забелязва, че атмосферните и земни пертурбации съвпадатъ съ активния слънчевъ периодъ, т. е. съвпадатъ съ появяваньето върху слънчевата повръхнина на концентрични кръгове петна, на протуберанци и факели. Тези слънчевц петна са, споредъ френския астрономъ Faye, проявление на огромни слънчеви циклони. Слънчевите урагани, чрезъ непосредствено влияние на електро-магнетически токове, причиняватъ върху земята атмосферни пертурбации. По-наредко тези същи явления могатъ да се предизвикатъ отъ падаещи звезди и болиди, които също произвеждатъ въ атмосферата електрически вълнения. Zenger открилъ още, че най-много петна се забелязватъ по екватора на слънцето, че и на земната повръхнина, на 18^0 отъ екватора, се намиратъ две точки, които съответствуватъ на критическата точка върху слънцето. Тези места са островъ Св. Тома, изходна точка на страшните tornados (циклони) въ Америка, а вторинтъ циклоненъ центъръ се намира на противуположната страна на земята, въ Индийския океанъ, отдето излизатъ ужасните тифони. Ако съществува подобно съотношение, то би трябало върху земята да се случватъ най-много циклони, казва, Zenger, когато слънчевите циклонни точки се намиратъ най-близу до земята. И отговаря, че това е така и че на всяко полувъртение на слънцето, което става въ 12,6 дни, слънчевиятъ пертурбационенъ

центъръ премишава презъ земята и предизвиква всеки пъть атмосферни вълнения. По този начинъ той предказа миналогодишния циклонъ на 7. юли, тъй като на същата дата въ 1886. год. циклонътъ е билъ особено буренъ, Въ »Bulletin de le société astronomique de France« за месеци февруари и мартъ, Abbé Moreux публикува наблюдения, които идатъ да потвърдятъ наблюденията на професоръ Zenger. Тамъ се съобщава, че презъ първите дни на януари 1897. г. къмъ краищата на слънчевия дискъ се виждало съ просто око огромно петно, придружено съ редъ малки други по една дължина отъ 216.000 клм. Не е ли интересно — да не кажемъ още поучно — съвпадението на това вълнение съ атмосферните вълнения, които следватъ непрекъснато въ сегашно време!

(Изъ в. »Temps«.) *Ю. Д.*

Климатътъ на Верхоянскъ. Въ Meteorologische Zeitschrift, год. 1896., стр. 242. е изложилъ Hann прегледно единайсетъ годишни наблюдения (1883—1893) за температурата на Верхоянскъ, дето е полюсътъ на студа върху земното кълбо. Градецъ Верхоянскъ е разположенъ на река Яна, на 67°34′ северна широчина и 133°51′ източна дължина отъ Гринвичъ и се намира 107 метра надъ морското равнище. Средната температура за единайсетте години е — 17·$_2$° С. Най-студенъ месецъ е януари, съ — 51·$_2$° С, а най-топълъ — юни, съ + 15° средно. Най-голема студь, — 69·$_8$°, се случва презъ м. февруари, а най-голямата топлина, + 31·$_5$°, презъ месецъ юни. Но Верхоянскъ не е само найстуденото място на земята, а и най-сухото. Годишниятъ валежъ достига само 99 mm. Лятно време пада най-много валежъ, 64 mm, т. е. 64% отъ годишното количество.

А. И.

Награди отъ парижката академия на науките. Наградите за години 1897—1901. са отчасти разпределени. Общата сума на наградите за презъ 1897. година се възкачва на 255.415 frs. На задача: Да се намери лечебно средство противъ азиатската холера, е отредена най-голямата награда — Bréant отъ 100.000 frs. Седемъ награди съ по 10.000 frs. са определени за задачи по физика, химия, органическа химия, философия, медицина, математика и естествена история. Между особено интересните задачи цитуваме: »Нови студии и опити върху високите планински местности, особено въ отношение къмъ метеорологията и условията за живота (Grand prix des sciences physiques et methématiques, 3000 frs). Известната награда Bordin (3000 frs.) е предназначена за студия върху дълбочините на моретата, окръжаващи Франция отъ физическо, химическо и зоологическо гледище. Една награда отъ 6000 frs. е назначена за една студия, която би довела някое усъвършение на френската флота. Но и велосипедътъ не липсва: една награда отъ 500 frs. е отредена за една работа върху темата: изложение на движението и условията за равновесие на велосипедическия апаратъ въ праволинейно и криволинейно движение, по хоризонтална и на-

клонена равнина. Друга задача (500 л.) се занимава съ явленията на Halley-евите комети отъ 1456—1910 г. Освенъ това, академията наградява съ медала Arago автора на най-добрата работа. Най-добриятъ ученикъ отъ политехниката получава награда Laplace, състояща отъ едно тело Лапласови съчинения. За година 1898. са предвидени 82.400 frs., за 1899. — 32.000 frs. между които наградата Jean Jacques Berger (12.000 frs.) за най-доброто съчинение върку Парижъ, за година 1900. — 4.600 frs., а за 1901. — 10.000 frs.

Ю. Д.

Народни курсове. Отъ две години насамъ при Виенскиятъ университетъ се държатъ народни преподавания по разни научни клонове. Миналата учебна година се държали 60 курса и то 15 по естествознание, 13 по медицина, 12 по история, 12 по литература и художество и 8 по юриспруденция. Курсовете се водятъ отъ 11 души професори, доценти и ассистенти, избрани и назначени отъ Виенския академически сенатъ. Курсовете се държатъ въ разни участъци на Виена, а тъй също и въ някои отъ виенските предградия. Материалътъ се распределя тъй, че да се свърши въ шесть вечери. Числото на тазгодишните слушатели било 7465 души въ сичките курсове и по сичките науки. Лани имало по́ малко, а именно само 6172 слушатели. Такса за курсовете се плаща твърде малка — само една крона — (1 левъ и 10 ст.), а за работници даже половинъ крона само. Разноските по тия курсове се посрещатъ повече отъ субсидията на австрийското министерство за народна просвята, а нещо и отъ доброволни приноси. Интересно е, че освенъ чисто научните курсове имало и единъ курсъ по латински езикъ, който курсъ противъ сяко очакванье се посещавалъ отъ най-много слушатели както мъже, тъй и жени.

Р.

Висшиятъ Учебенъ Съветъ презъ тази година заседава въ определеното си време отъ 5 до 31 Августъ и разгледа следните проекти: 1, програма за девическите гимназии; 2, правилникъ за зрелостни изпити при мъжките гимназии; 3, правилникъ за изпитъ на завършенъ курсъ при педагогическите училища; 4 правилникъ за изпитъ за учителска правоспособность въ основни училища; 5, Законъ за народните класни училища; 6 Законъ за изменение на чл. 140 и 141 отъ Закона за Народното Просвещение; 7 Въпросътъ за намаление на ваканционното време въ селските основни училища. При разглежданье на горните проекти се възбудиха доста интересни въпроси, които засягатъ принципиални страни на нашето учебно дело. Ние мислимъ да дадемъ въ една отъ следните книжки малъкъ отчетъ за съдържанието на тия проекти, както и за станалите разсъждения по тяхъ, а също и да посочимъ, какво ново се внася съ тяхъ въ учебната часть и въ организацията на нашите училища.

Д. Д. А.

По литературните ни нрави. [1])

Нашиятъ печатъ днесъ е достъпенъ на една маса приблизително отъ 4,000,000 народъ. А никой вестникъ и още по-малко никое списание не е достигнало у насъ само съ доброто четиво, що може да дава, да има повече отъ 1500 абонати! Отде това поразително малко число абонати? — Не може да е отъ това, че нямаме хора, що могатъ да четатъ. Едно специално списание (»Училищенъ прегледъ«) намери повече отъ 6000 абоната, подведомствени само на едно министерство. А пъкъ такива хора, що могатъ да четатъ (да се ползуватъ отъ четмото — що отъ що интелегенти хора) ний имаме не само въ ведомствата почти на всички министерства, а и въ едно-две и отъ гражданските ни съсловия. Значи имаме широчка среда отъ читатели. А все пакъ нямаме абонати, защото не можемъ да предположимъ, че всеки отделенъ вестникъ и списание у насъ си иматъ своите отделни 1000 обонати, та туй прави внушителничкото число отъ 20-тина хиляди абонати, що изчерпва указаната ни маса отъ читатели; не можемъ да предположимъ това, защото тъй ли да не сме имали до сега ни единъ вестникъ, ни едно списание, що да обръща добрите страни на няколко други, да се издигне надъ тяхъ, та да спечели 2—3000 абонати и да заживее сигуренъ животъ? Не, такива списания сме имали и ги имаме, а все пакъ къде свършека на миналата година беше просто грозничко, кога »Български Прегледъ« обади своите тъй незаслу-

---

[1]) Подъ тоя надсловъ азъ бяхъ пратилъ въ „Б. Пр.“ една бележка, повече частна, но която дигна шумъ въ някои отъ засегнатите страни. Сега, като подемамъ да укажа на някои още по-значущи нашенски „литетатурни нрави“, нека ми е позволено да кажа няколко думи къмъ тия, които за споменатата ми невинна бележка, ме обсипаха съ какви не хули.

Редакторътъ на „Ново Време“, когото азъ най обвинявахъ въ споменатата си бележка, като не споменува нищо за оня литературенъ нравъ, въ който го обвинихъ, изтъква отъ бележката ми, че азъ съмъ изкарвалъ социалистическите литературни нрави у насъ за лоши. А пъкъ азъ говорехъ за всичките поименно наши видни списания. Смачкана веднажъ тъй вестникарски истината, г-нъ Благоевъ заредилъ съ единъ най неприличенъ езикъ непристойни за въ едно сериозно списание думи спрямо единъ незачетенъ отъ него човекъ, искарва, че патрони са ми биле „Минцесъ и Бобчевъ“ и че съмъ писалъ другари съ кавички — а отъ тукъ какви още не щете нападки. Менъ е известно, че у насъ въ политическия животъ дребната правда и човещина се тъпче, за да печелятъ „нашите“ или, както е въ случая, за да печели „нашата пропаганда“ и за това не ще отговоря г-ну Благоеву. Само ще му обадя, че той скоро ще има случая въ доволъ да си остри перото върху моите идеи и идейность.

По случай на същата ми бележка г-нъ Я. Сакъзовъ, редакторъ на спряното списание „Денъ“, пише въ в. „Социалистъ“ цяла колона опровержения. — Въ II-ра книжка отъ четвърта годишнина „Денъ“ бе поместено стихотворение отъ г-на П. Н. Даскалова съ тенденциите, че славей го събудилъ отъ сънь сладъкъ, въ който поетътъ виждалъ земята общастливена съ най-възвишени блага. Г-нъ Янко Сакъзовъ биде запитанъ отъ пишущиятъ настоящето — какъ тъй тогасъ, когато П. Н. Даскаловъ беше чиновникъ при Българското посолство въ Виена, да се случи, че и той да сътрудничи въ „Денъ“. Защото, макаръ и да не сме се никоги съмнявали че г-нъ Даскаловъ е единъ отъ правдивите у насъ дейци, все пакъ намъ се видеше чудно вчерашния редакторъ на „Свободно слово“, а днесъ (тогасъ) добре плащанъ чиновникъ да се озове съ пълно име въ „Денъ“. Както видите, идейна доблесть, която не можеше да не ме почуди. И азъ питахъ. Г-нъ Янко Сакъзовъ се усмихна и ми отговори — намерилъ въпросното стихотворение въ редакторските книжа, пратено кой знае кога и го поместилъ. — „Че бива ли тъй бе!“ беше моя приятелски протестъ. „А, дреболия“, бе приблизително нехайниятъ радикторски отговоръ и такъвъ той би билъ спрямо всякого, който се би досетилъ да запита по тая случка редактора, за-

жени дългове и че спира поне за няколко месеца и »Мисъль« истъкна съ горчива иронния въ страниците си дори и предстоящата надгробна плоча на своя енергически животъ. Да, добри списания са излизали и излизатъ, но те куцатъ, защото не намиратъ абонати. А пъкъ инакъ, както казахме, ний вече имаме едно дори почетно число хора, що четатъ и, значи, могатъ при тия или ония условия да станатъ абонати, може върху тяхъ да се издигне единъ осигуренъ периодически печатъ.

Както показва и заглавието на тия ни бележки, азъ ще кажа няколко думи по нашите литературни нрави, които намирамъ, че пречатъ днесъ на периодическия ни печатъ и за това не ще запитвамъ и не ще отговарямъ на въпроса: кое е най-същественото условие, за да се има много абонати, значи да вирее периодическия печатъ у насъ. Да се пита тъй е все едно, каквото да се пита напр. кое е най-доброто условие да се повдигне земледелието у насъ. Такива въпроси отдавна се задаватъ у насъ, но на тяхъ вече отговарятъ само въ речите по банкети и празденства, защото въ такива общи въпроси може да се дадатъ безъ четъ отговори, що да спечелятъ еднакви банкетски похвали, тъй като всички решения може да иматъ еднаква правота, сила, тяжесть и пакъ да бъдатъ съвсемъ противни едно на друго. — Коренътъ на общото зло е едно завършено отъ вековете дело, което говори само за себе си, за какъ се е истъкнало то, та за туй не търси никакви общи въпроси. Ограбенъ, задържанъ въ пътя си народъ, който най-после намира време да се поокопити и — нуждае се изведнажъ отъ всичко и съ еднаква сила. Давайте планове, за какъ да му се повдигне земледелието, или — какъ да се да се увеличатъ абонатите на периодическия му печатъ! Можете нареди редъ бляскави думи: — научи народа на рационално земледелие, създай му ефтинъ кредитъ, дай му добри сечива, той ще извоюва място въ всесветския житенъ пазарь — земледелието ще

щото последниятъ не считаше това за тайна, както го не счетохъ и азъ и както въобще то не може да се земе за някаква тайна. — А, ако се не лъжа, нещо месецъ следъ горната случка азъ четохъ въ „Мисъль“ година V. кн. IX и X стихотворението отъ П. Н. Даскаловъ съ надсловъ „Сънь“, въ което наистина няма някакво славейче да буди поета, но тенденцията е съща, той сънува пакъ облаженствувана — тукъ вече не земята въобще, не цялото човечество, ами неговата мила и бедна родина и то ощастливена не съ вечна правда и светлина, ами съ туй, отъ което тя, България най-тегли — поетътъ сънува, че няма вече

Онезъ вражди, онезъ борби за власть —
За власть онуй помрачение;
На вестниците мръсни оня гласъ — — —

тъкмо тенденцията на първото стихотворение, само че вече у поетъ, който е слязалъ до суровата действителностъ въ своето си общество, у дома си . . . — Прочие не е ли обяснимо, че следъ като прочетохъ тоя новъ „Сънъ“ на Даскалова, азъ го приехъ като поправка на напечатанъ въ „День“, подъ насловъ „Запялъ ми славей сладичко отъ бора“, който носи наистина дата 1893 год., но се бе предало въ „День“, като стихотворение, пращано и значи одобрявано и сега отъ своя авторъ? — И чудно ли е, че съ всичко туй азъ си обяснихъ оня литературенъ нравъ на нашите редакции, на който указвахъ въ въпросната си бележка? — Г-нъ Янко Сакъзовъ въ своето опровержение не е тъй безотборчивъ, като Д. Благоева, но все пакъ не е отбегналъ двойния нравъ на нашенски полемистъ: 1) преднамерено да постави оборвания като единъ неправдивъ и въ друшата си човекъ и 2) да забрави приятелските и човешки приличия спрямо тоя човекъ.

се повдигне; — пригоди народу добра търговия, отвори му житенъ пазарь и той ще се обогати, ще си достави добри сечива и — земледелието ще се повдигне. — Или: пробуди у Българския народъ честолюбие, срамъ отъ настоящето му, жажда за бъдъще, стресни го и поведи въ пътя на напредъка и той ще заграби, що се рекло, като манна — печата. . . . . и стотина хиляди абонати! — Дайте на България независимъ печатъ — независимъ отъ алчъ, злоби, дребни и едри честолюбия и безчестности; дайте му печатъ, що да прогърми словото на народните дневни недъги и нужди — оглушетелка камбана върху неговата простота, апатия, окаянство,—заспалъ мозъкъ и чувства; потресателна и оживляюща тръба предъ утрешния светълъ день: — дайте му тоя печатъ и той ще надзърне отъ своите тъмни и студени колиби, въ които го е свряло и заглушило петвековното робство, ще изпълзи той изъ мяхъ, като мравунякъ на слънце, па ще се нафърли въ безчисленъ роякъ върху новата животворна храна — печатна. . . . . и ето ви стотина хиляди абонати!

Такива и др. са решенията на общи въпроси. — Азъ намирамъ за по-важно да се реши, какъ бихме извлекли повече абонати за периодическия ни печатъ изъ средата на тия мнозина, що вече четатъ и кое пречи на това. Азъ ще укажа за една отъ пречките, на едни наши литературни нрави.

За да се говори изобщо какъ може се привлекатъ повечко абонати изъ дадена среда отъ читатели и какво пречи на това, тряба, разбира се, да се знае, кое тия читатели ценятъ, т. е. какво те четатъ. Това е всекиму решенъ въпросъ: — тия ни читатели четатъ днесъ не само туй, що имъ даватъ няколкото ни вече известни издатели, а и това, що имъ поднасятъ тъй наплилите въ последно време »собствени издания« съ сбирки стихове, преведени драмички, романи, разказчета, истории, случки и, ако щете, цели томове съчинения въ «преводъ и оргиналъ« отъ съвсемъ неизвестни имена. Редко е издатель у насъ, който би се излъгалъ някоги да издаде нещо научно, поне ако съчинението не дава надежда да се пригоди някакъ за училищата. Инакъ науката у насъ се отгласява само въ периодическия печатъ. И много обяснимо: — издателите дирятъ, каквото се харчи — вкусни и безвкусни, морални и непристойни, глупави и хитри драми, повести, стихове, разказчета и романи.

И тъй, многото ни читатели, що предстои да се привлекатъ за абонати на периодитеския ни печатъ, дирятъ само лекото четиво: — поезия и всичко друго, що влияе на чувства и представи, а не на мисъльта.

Какво принася за тоя вкусъ на многото читатели у насъ днешния ни периодически печатъ? — Въ западналата »Искра« до преди някое време се ширеше единъ господинъ съ своите плоски до неленость »Столични разкази«; тамъ се печататъ още и народни песни. . . . . — »Мисъль« отъ дълго време не ни е дала за предъ святъ ни едно оргинално ни преведено белестрическо творение: тя запълня художествения си отделъ съ сполучливи наистина стихове, но и съ дважъ пъкъ несполучливи стихотворения въ проза, които почти до едно са отъ политически тенденциозенъ

характеръ, отъ какъвто характеръ е днесъ и цялото това списание, та може да спечели абонати политикани, които, като такива, са временни и значи не са ония, каквито трябатъ — издигнатите веднажъ за винаги до истинския литературенъ интересъ, който само въспитава постоянни абонати. — »Българска сбирка« се крепи въ художествения си отделъ отъ Пенча Славейковъ, па и отъ моя милость, който все пакъ сегисъ-тогисъ тряба да отстъпва на някой »гостъ«, едно защото не чини да се шири все едно и също име и второ — зеръ една редакция, щомъ може, няма защо да поместя вече работи, за които се плаща хонораръ, а моя милости не може за хатъръ на младата Българска литература да си не плаща дълга за испитото презъ месеца тукъ швейцарско мляко. — Пъкъ някакъвъ художественъ преводъ, освенъ хомеровата Одисея въ проза »Българ. сбирка« отъ начало и до днесъ не е дала ни единъ (»малките разкази«, що поместя ли?). — А »Български прегледъ«, въ който липсува всяка политика, всяко дразнене на дневната злоба, значи всеки непосредственъ интересъ за посредственни читатели; който се редактира съ небивалъ до сега интересъ, но съ една висота на строгость, що не до тамъ е лесно да се смила отъ плиткия читатель; това списание, казвамъ, което по тоя си характеръ значи има найголяма нужда отъ силенъ художественъ отделъ за да си пробие пъть въ гъстата маса отъ леки читатели: то често е принудено да излиза безъ едно едничко стихотворение. . . . . запълня художествения си отделъ само съ преводни разкази, тукъ слава богу, вече съ подборъ и съ езикъ, въ който не би било зле да се вглеватъ по-добросъвестно всички словоборци у насъ.

И тъй, четири списания, които що-отъ-що се четатъ у насъ, са въ художествените си отдели хлабави: — нито едно отъ тяхъ няма за свои постоянни съструдници не само Вазова и Веселина, но и единъ-двама отъ младите ни, колкото и да са слаби художници.

Какъ е туй тъй и защо?

Ето споредъ насъ защо:

Когато у насъ нямаше читатели, за да издаде някой книжка, трябаха му »спомоществователи«, той ги диреше съ месеци и пакъ често не ги намираше. Тогава литератите ни — истинските, за които живота е неразделенъ отъ перото — диреха се и подъ земя, събираха се, пишеха по приятели, молеха, докато свъртятъ няколко стотини абонати и почваха списание. Те посвещаваха дни и нощи, сърце и душа на тия списания, защото въ тяхъ имъ беше живота, защото безъ тяхъ не можеха. Това беше борба за животъ и тя трябаше, разбира се, да се увенчае съ успехъ. Днесъ тая борба е вече завършена. Литератору трябаше да има де да пише и той воюва и извоюва: — днесъ ний имаме и такива списания, които са за някои млади писачи да си острятъ перата. Но не само туй се постигна: — подирете »Наука«, »Денница«, »Св. Климентъ« по библиотеките, те са буквално изпокъсани отъ читатели. Значи успехътъ на борбата беше положителенъ: — създадоха се и читатели.

Какво друго оставаше освенъ литераторътъ да жъне вече и плодовете отъ дейностьта си — да постигне и прехрана отъ работата си.

Ала тъкмо до тоя пунктъ живота се разширяваше не само въ своята литература, както и не можеше да бъде друго яче: — обществото се изцяло раздвижване и дигна всичко свое на повърхностьта, а ний сега най-добре знаемъ, какво е то — своето въ нашето общество . . . дребнавость, тъмна злъчь, най-тясна егоистичность — неизразимо окаянство въ нравите.

И това се отрази въ всичко, отрази се и — въ литературните кръгове, въ самата литература.

Не се и осети какъ и списанията се повалиха въ общия навей. Какви страници бихме набрали! Нека читателя надзърне въ вътрешните и външни прегледи, въ рецензиите и божемъ критики по нашите отъ няколко години списания, на нека тури ръка на сърце и нека каже, не се ли обърква да мисли, че чете нашенски вестникъ? Едно списание у насъ оплю единъ дълговременъ свой сътрудникъ, само защото не показалъ една гражданска доблесть въ частния свой животъ! Това въ критическия отделъ на едно списание, кога божемъ се рецензира едно съчинение на същия сътрудникъ, и за което въ тая — не видяла се — рецензия не се продумва нищо, ама ни една думица! — Въ едно списание дълго се гърмя противъ личните недостатъци на корифеятъ днесъ въ живота на художествената литература—защо? — Никой не разбра! — И тая притиснатость въ злобата на деня въ последно време отива до циничности. Единъ дългогодишенъ редакторъ предлага на единъ поклонникъ на чистото художество младъ писачъ да сътрудничи въ списанието му срещу 50 лева хонораръ на печатна кола, но съ условие, работиците му да не надминаватъ една печатна кола и да иматъ идеи, т. е. да досягатъ злобите на деня! — А по-остъръ изразъ на тая затъналость въ житейските злоби надали е възможенъ, отъ оня въ едно изъ последно време у насъ списание: — то, редактирано най-слабо, подигна цялъ походъ противъ съчувствениците на своето социалистическо направление за това, че те сътрудничели въ »буржуазни списания«, като нарече едного дори »продажникъ«. То туй списание едничко, може да дава на българина художество, наука, мисъль, идеали.

Тая помраченость не отмина и най-високите у насъ литератури: — говорятъ се за озлобления и дребна обидчивостъ до тамъ, дето меко и добросъвестно преценявани автори, но преценявани, а не оваляни, не поздравявали дори, като срещнатъ своя довчерашенъ познайникъ преценитель!

А отъ всичко туй се измъкна една грозна разнебитеность въ литературните ни кръгове. Тъкмо тогазъ когато вече не ни липсуваха и писатели и читатели, значи не биха ни липсували и абонати, стига да се продължеше още малко предишния напънъ: тъкмо тогазъ дойде тая разнебитеность отъ на-гледъ неочаквано изпилавали на бялъ денъ литературни нрави; на — видяхме се съ периодически печатъ, на който обръщатъ гърбъ сътрудниците по тоя отделъ, що привлича средния читатель и по край себе си го кара лека-полека да прецежда цялото списание, да се осериозява и да се абонира, — видяхме се съ периодически печатъ, на който обръщатъ гърбъ сътрудниците въ художествения му отделъ. . . .

Първата постъпка направи, както е и обяснимо, Вазовъ. Читатели бяха навъдени, възникнаха издатели и ето Вазовъ вече отъ години пише направо за издатели. Той се обръща къмъ периодическия печатъ, само когато му е за реклама: — една драска въ туй списание, втора — въ онуй и до края на месеца излезе първия томъ отъ »Драски и шарки«. Буквално същото и при втория томъ.

И — периодическия печатъ изгуби Вазова.

Следъ него незабелязано се вреди и Веселинъ. Ще се обади тукъ-тамъ, въ последно време отъ година на година и то само съ работи, що сякашъ случайно са го привлекли къмъ дневния печатъ, като злоба на деня (»Каменовъ«, »Вестовой« и учителски разказчета). А преди някое време изведнажъ четемъ въ »Мисъль« обявление: »Олчевата книжарница ще издава три тома Веселинови съчинения, отъ които само първиятъ ще е 20—25 печатни коли«. Значи и той отдавна се е отдръпналъ и работи направо за издатели, па — периодическия ни печатъ се лишава и отъ Веселина.

И ако тъй върви, туй същото ще се върши и отъ всеки ново закрепналъ писатель, но художественъ писатель, защото само те иматъ читатели, само те намиратъ издатели и, ако щете, дори твърде услужливи издатели... А човекътъ на науката и мисълта у насъ още дълго ще тряба да се прегъва надъ държавната трапеза, да жертвува половина животъ на несъответствена нему и непроизводителна работа, само за да си добива насъщния... или да се отдава цялъ на някое нашенско списание, дето само може да работи и съ туй да се изложи на онова изтъркванье, което вместо единъ психологъ, критикъ или високъ мислитель, дава въ резултатъ единъ енциклопедистъ отъ съмнителна стойность, единъ литераторъ съ заслугата най-много на единъ енергиченъ свъртачъ на млади литературни сили, на литературенъ материалъ...

Може би церътъ на всичко туй е само времето, може би — не за церътъ пиша тия редове; — но че една главна причина за това са тъй закипелите отъ редъ години нашенски нрави, що се отразиха и въ литературните кръгове, станаха литературни, — въ това е неоспоримо и ще бие до тогазъ на очи, до когато нашите списания ще се люлеятъ между черния париченъ дългъ и — и недостолепното слизанье до калните злоби на деня за да извличатъ отъ тамъ — абонати... И до тогава ний не ще видимъ у насъ на прилична висота оная светиня на обществения напредъкъ, предъ която кой малко, кой много тряба да благоговее: — до тогазъ ний не ще видимъ у насъ на прилична висота периодически печатъ.

А. Т. С.

На 31 юли т. г. се помина въ с. Люблинъ (близу до Москва) познатиятъ и въ България руски филологъ и фолклористъ Ѳеодоръ Ивановичъ Буслаевъ. Буслаевъ се родилъ на 1818 г. въ градецъ Керенскъ, Пензенска губерния, а свършилъ университетъ (въ Москва) на 1838 год. Следъ това билъ две години въ Италия, а на 1844 год. издава първото си дело: »О преподаваніи

отечественнаго языка,» дето най напредъ между руските учени прокарва новите научни възгледи и методи по езикознанието. На 1848 год. защищава въ Московскиятъ университетъ магистерската си теза »О вліяніи христіянства на славянскій языкъ«, съ която получи име предъ руските учени и бе назначенъ веднага доцентъ при Московския университетъ. На 1858 год. издаде известната си »Историческая грамматика рускаго языка«, а на 1861 год. излезе и неговата »Историческая Христоматія церковно-славянскаго и древне-рускаго языка.« Същата година бе назначенъ и редовенъ професоръ при Московския университетъ, дето остана до 1881 г. Отъ филологическите му съчинения ще споменемъ още: »Толковой Апокалипсисъ«, огроменъ томъ съ 400 образи, издаденъ отъ »Общество любителей древней письменности« Но следъ тия си чисто филологически дела Буслаевъ се фърли върху руската народна словестность и като плодъ на студиите му въ това поле излязоха съчиненията му: »Историческіе очерки руской народной словестности и искуства« (1861.) »Русскіе духовные стихи« (1861), »Русскій богатырскій епосъ« (1862) »Общія понятія о руской иконописи« (1866) »Народная поезія« (1887). А и художествената литература му съставяше предметъ на студии. Тъй освенъ критическите му съчинения (»О значеніи романа«) Буслаевъ написа и собствени разкази, които печата въ »В. Европы« и въ други руски списания (сравни: »Воспоминанія«, и »Мои досуги«). Последните си дела Буслаевъ диктуваше вече, а не пишеше самъ, защото зрението му беше съвсемъ ослабнало. Значението на Буслаева за руската филология по времето му е по̀-голямо, отколкото значението му като изследвачъ на руската народна словесность и то за това, защото колкото Буслаевъ беше по̀-модеренъ като същи филологъ за времето си, толкозъ възренията му като фолклористъ бяха застарели.

На 28. септември т. г. ще бъдатъ дигнати смъртните останки на сръбския заслуженъ книжовникъ Вукъ Стеф. Караџић отъ Виена и ще бъдатъ тържествено съхранени въ Белградъ. По тоя случай сръбската Кралевска Академия расправща нарочни покани до дружества и частни лица да зематъ участие въ това тържество. И нашето дружество »Общи Трудъ« прие съ благодарнось такава покана.

Два дни следъ Вуковото пренасяне въ Белградъ ще стане и у насъ подобно тържество, а именно, на 2. октомври т. г. ще бъдатъ пренесени смъртните останки на известния нашъ родолюбецъ и щедъръ приложникъ, *В. Априловъ,* отъ Галацъ въ Габрово. На тоя день се навършатъ тъкмо петдесетъ години отъ смъртьта на Априлова. По тоя случай както въ Габрово, тъй и въ София се съставиха комисии, и то отъ Габровски въспитаници, които да иматъ грижата, щото 2. октомври да бъде отпразнуванъ както прилича за честьта и славата на българския

заслуженъ патриотъ. Министерството за народна просвята тури на расположение за тая цель 5000 лева. За членове въ софийската комисия бидоха избрани г-да: П. Генчевъ, Н. Златинъ. Т. Василевъ, Р. Каролевъ, Н. Сарановъ и майоръ Хесапчиевъ.

Р.

ВАЖНИ ПЕЧАТНИ ПОГРЕШКИ.

На стр. 56, редъ 42. вм. до векъ, да се чете: до XIV. векъ. На същата стр., редъ 43, вм. год. I и II, кн., да се чете: год. I и II, кн. XI—XII, II, IX—X.

На стр. 127, редъ 31, следъ Francisque Sarcey., да се чете: (преводъ).

Отъ обнародваните неплатили абонати за I и II год. на „Български Прегледъ" (вж. кн. XII отъ III год.) си платиха:

За първа година.

Айтоска околия: села Кйопеклий и Къзълджикъ по 18 л. — Т.-Пазарджишка околия: село Голямо Белово 18 л. — Пловдивъ: Василъ Бъчеваровъ 18 лева.

За втора година.

Бело-Слатинска околия: село Бяла-Слатина 15 л. — Оряховска околия: с. Алтимиръ 15 л. — Бяла-Слатина: Библиотека на класното училище 15 л. — Варна: А. Явашевъ, училищенъ инспекторъ 15 л. Пирдопъ: С. Меченовъ окол. Началникъ 10 л. — Севлиево: Григоръ Арабаджиевъ 12 лева.

СЪБЯВЛЕНИЯ.

Излѣзе отъ печатъ

ОТЕЧЕСТВЕНА ГЕОГРАФИЯ

съ географията на другитѣ страни въ Балк. полуостровъ и Ромъния.

Учебникъ за долнитѣ класове на гимназиитѣ и другитѣ класни училища, отъ Василъ Кънчовъ. Второ прѣработено издание съ 2 карти на Балканския полуостровъ и 6 чертежи. Страници 177 на голѣма осмина. Цѣна 2 лева. Издание и печатъ на Хр. Г. Дановъ. 1897. год. Съдържанието на книгата е слѣдното:

Часть първа, земя.

I. Общи познания за Балканския полуостровъ.

II. Повърхнина и напояване: 1) Босненски дѣлъ, 2) Албански дѣлъ, 3) Пиндски дѣлъ, 4) Сръбски дѣлъ, 5) Шарски дѣлъ, 6) Осоговски дѣлъ, 7) Рило-родопски дѣлъ, 8) Старопланински дѣлъ, 9 Тракийска низина, 10) Области.

III. климатъ.

IV. Произведения: 1) Растения, 2) Животни и 3) Минерали.

Часть втора, жители и държави.

I. Население на Балканския полуостровъ.

II. Исторически прѣгледъ.

III. Държави:

А. Княжество България: 1) положение и граници, 2) Народонаселение, 3) Населени мѣста (топография), 4) Народно стопанство, 5) Народно просвѣщение, 6) Гражданско управление, 7) Духовно управление, 8) приходи и разходи, 9) Военна повинность.

Б. Европейска Турция: 1) Общи бѣлѣжки, 2) Населени места, 3) Народно стопанство, 4) Просвѣщение, 5) Управление, 6) Духовно управление.

В. Кралство Сърбия: 1) Общи бележки, 2) Населени мѣста, 3) Народно стопанство и просвѣщение, 4) Управление.

Г. Босна и Херцеговина.

Д. Далмация.

Е. Черна гора.

Ж. Кралство Гърция.

З. Добруджа и кралство Ромъния.

IV. Статистически прѣгледъ на държавитѣ отъ Балканския полуостровъ и Ромъния: 1) Пространство и население, 2) Държавни разходи и дългове, 3) Войска, 4) Желѣзници, 5) Външна търговия и 6) населението на градоветѣ въ българските области на Балканския полуостровъ.

Азбученъ регистъръ на географическитѣ имена.

Първото издание на тая книга бѣше приготвено за българскитѣ училища въ Турция. Настоящото второ издание е прѣработено споредъ училищнитѣ програми въ княжеството да служа за учебникъ въ III. класъ. Главната цѣль, която е гонилъ авторътъ, е да се даде съвъкупно, пълно и ясно понятие на българскитѣ ученици за всичкитѣ български земи на полуострова, до колкото позволяватъ това рамкитѣ на единъ учебникъ. При липсуваньето на по-пространни ржководства по географията на целокупното българско отечество, настоящата книга ще може много добрѣ да послужи и на учителитѣ въ първоначалнитѣ училища при прѣподаванье на отечествовѣдение.

Излѣзоха отъ печатъ:

I. УЧЕБНИКЪ ПО ПѢНИЕ

за I. класъ отъ К. Маханъ, изработенъ споредъ програмата, удобрена въ тазгодишната сессия на Висшия учебенъ съвѣтъ, — Цѣна 80 ст.

II. УЧЕБНИКЪ ПО ЦИГУЛКА

за I курсъ при мжжките и дѣвически педагодически училища и духовнитѣ семинарии, отъ К. Маханъ, изработенъ точно споредъ програмата. — Цѣна 1 левъ.

III. УЧЕБНИКЪ НО ЦИГУЛКА

за II курсъ подъ печатъ.

Пловдивъ, 15. августъ 1897

Книжарница Бр. Кравареви.

Златенъ медалъ

„НЮ-ЙОРКЪ“

дружество за осигуряванье

Пловдивъ 1892

ЖИВОТА

основано прѣзъ 1845 година

ДѢЙСТВУВА ВЪ БЪЛГАРИЯ ОТЪ 1887 ГОДИНА

ГАРАНТИРАНЪ ФОНДЪ 970 МИЛИОНА ЛЕВА

Осигуренитѣ сами сѫ собственици на гарантирания фондъ и на всичкитѣ печалби.

Осигурителнитѣ ***Всеобщи*** *Полици на „Ню-Йоркъ“* не съдържатъ никакви ограничения относително прѣбиванието, занятието, пѫтешествията, дуелъ или сѫдебно осѫжданье.

Тѣ сѫ *неоспорими* слѣдъ една година.

Тѣ може да бѫдѫтъ издадени и съ *повръщание на всичкитѣ внесени влогове* въ случай на смърть прѣзъ единъ опрѣдѣленъ срокъ; полицитѣ съ повръщание влоговетѣ, слѣдъ петь години, даватъ право на **заеми** съ 5% годишна лихва.

Отъ основанието на дружеството въ 1845 год.

Платено на осигуренитѣ или на тѣхнитѣ имѣющи право 1219 мил. лева
Разпрѣдѣлени печалби между осигуренитѣ . . . . 257 „ „

Прѣзъ 1896. година

Платено на осигуренитѣ . . . . . 95 милиона лева
Приходъ . . . . . 202 „ „
Осигурявания въ сила на 31 Декемврий 1896 год. 4 милиярда и 285 милиона лева.

До сега платено въ България за смъртни случаи: **360,000** *лева златни.*

Директоръ за България:

Г. Георговъ — София. Булеваръ Дондуковъ.

Мѣсечно научно-литературно списание.

„ЖИВОТЪ“

ще почне да излиза отъ идущия мѣсецъ септември, по 4 кóли книжката, на 8-ни, съ илюстрации, подъ редакцията на *Стефанъ Гидиковъ*. — Съдържание: 1) Статии отъ общъ наученъ и философски интересъ, 2) Изящна литература, 3) Литературни критически и исторически бѣлѣжки, 4) Книжовенъ прѣгледъ на нашия и чуждия печатъ и 5) Особенъ отдѣлъ за магнетизма и спиритизма, разгледвани критично.

Списанието не ще излиза прѣзъ юли и августъ. Годишенъ абонаментъ: **6** лева за въ България, **8** за въ странство. Отстжпка: едно годишно течение на 5 прѣдплатени.

Сливенъ, 25 августъ 1897.

Адресъ: Списание »Животъ«, *Сливенъ*.

292
156
156
156
1.56
91 bc.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 104403339